De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids

Remieg Aerts

bron
Remieg Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids*. Meulenhoff, Amsterdam 1997

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/aert010lett01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

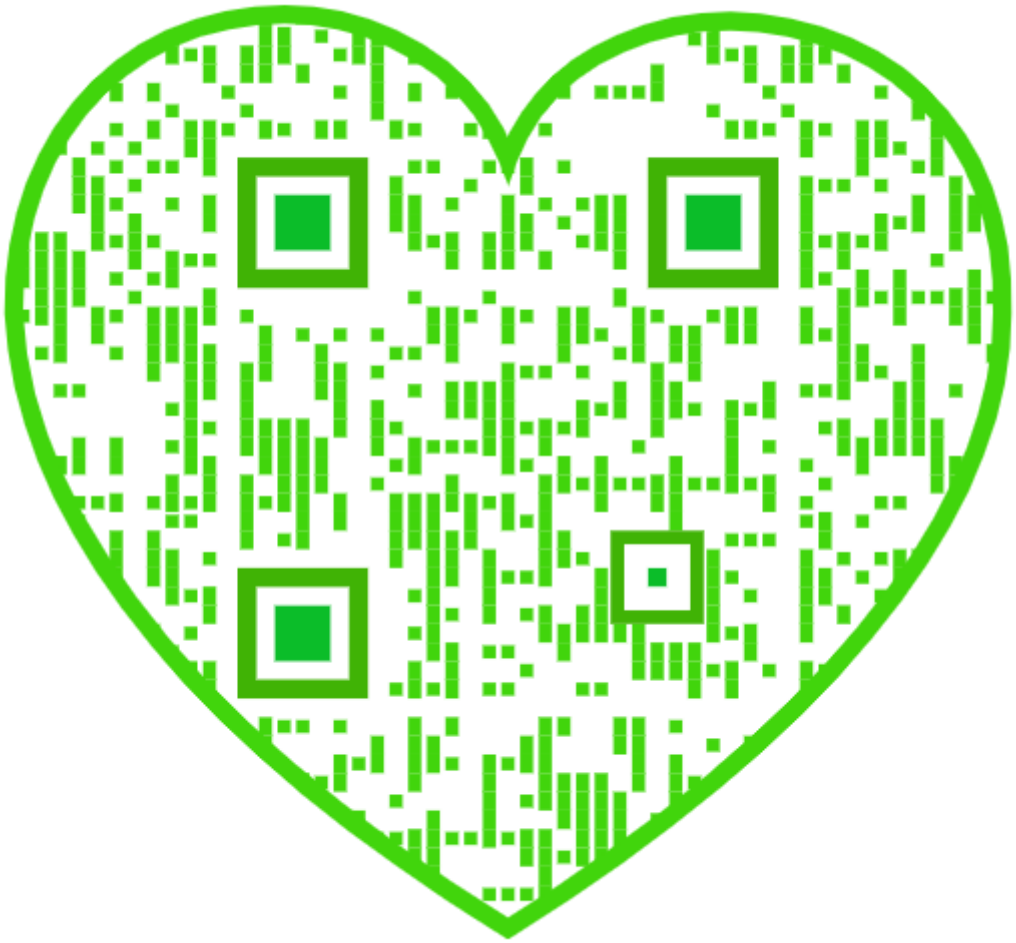

[lijst van illustraties]

De illustraties zijn afkomstig van de volgende instellingen en collecties.
De nummers betreffen de pagina's.
P. 26: Bibliotheek van de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels, Amsterdam.
P. 64, 82, 111, 171, 186, 261, 318, 420: Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, 's-Gravenhage.
P. 92: Universiteitsbibliotheek Amsterdam.
P. 151: Universiteitsbibliotheek Groningen.
P. 186, 206, 225, 506: Iconografisch Bureau, 's-Gravenhage.
P. 287: Gemeentearchief Haarlem.
P. 364: *Maatstaf*, Amsterdam.

Voorwoord

Hoe ontstaat een boek? In 1987 bestond het tijdschrift *De Gids* honderdvijftig jaar. De Stichting De Gids en uitgeverij Meulenhoff, samen verantwoordelijk voor de uitgave, hadden in 1985 besloten dat dit jubileum aanleiding zou moeten zijn tot een gedegen publicatie over de cultuurhistorische betekenis van het blad. Zij benaderden daarvoor prof. dr. E.H. Kossmann. Het leek hem dat eerst eens geïnventariseerd moest worden welk materiaal er voor zo'n studie beschikbaar was. Hij dacht die taak toe aan mij, die juist afzwaaide als tijdelijk docent bij de Vakgroep Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen en die afgestudeerd was op een onderwerp uit de negentiende-eeuwse cultuurgeschiedenis. Het Prins Bernhard Fonds maakte dit vooronderzoek mogelijk door subsidie te verstrekken aan de Stichting ter Bevordering van de Beoefening van de Cultuurgeschiedenis in Nederland, die mij voor een jaar in dienst nam. Het resultaat van deze werkzaamheden werd het Schrijversprentenboek *De Gids sinds 1837. De geschiedenis van een algemeen-cultureel en literair tijdschrift* (Den Haag en Amsterdam 1987), dat ik samen met Piet Calis, Tineke Jacobi en Joke Relleke schreef en dat de jubileumtentoonstelling in het Letterkundig Museum flankeerde.

Ik heb het altijd als een voorstudie beschouwd. Geboeid geraakt door de manier waarop in en door een tijdschrift cultuur ontstaat, en door de samenhang die er leek te bestaan in het denken van de negentiende-eeuwse auteurs, stelde ik prof. Kossmann voor zijn opdracht over te nemen. Hij stemde daarmee in en was bereid een onderzoeksvoorstel onder de ruimvallende werktitel 'De Gids 1837-1987: anderhalve eeuw intellectuele cultuur in Nederland' in te dienen bij de Stichting Historisch Onderzoek van de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO, inmiddels NWO). De stichting aanvaardde het voorstel en bood mij van maart 1987 tot maart 1991 de gelegenheid het uit te voeren. Ik heb mijn opdrachtgevers lang laten wachten. 'Dat boek gaat vooruit als de pelgrims naar het Heilige Land, snuffelen zonder einde', schreef E.J. Potgieter eens over zijn (onvoltooid gebleven) biografie van R.C. Bakhuizen van den Brink. Zo is het mij ook gegaan. Geschiedschrijving is meer dan het maken van een onderzoeksverslag. Een boek en zijn auteur moeten naar elkaar toegroeien.

Aan mijn begeleiders heeft het niet gelegen. Zeker niet aan prof. dr. M.G. Buist, die het meest door mijn traagheid benadeeld is. Het aflopen van zijn promotiebevoegdheid maakt dat ik hem alleen nog op deze wijze kan bedanken voor zijn behulpzaamheid en zijn nuchtere adviezen, die veel tot de lees-

baarheid van dit boek hebben bijgedragen. Graag betuig ik ook mijn dank aan mijn promotoren, prof. dr. C.A. Tamse en prof. dr. E.H. Kossmann. Zij hebben mij onnadrukkelijk en vooral door hun voorbeeld gestimuleerd, en zijn mij, elk op een heel eigen manier, tot steun geweest, niet alleen als ik een beroep deed op hun deskundigheid. Tevens dank ik prof. dr. W. van den Berg, prof. dr. K. van Berkel en prof. dr. W.W. Mijnhardt voor hun bereidheid op te treden als commissie ter beoordeling van het eindresultaat.

Met erkentelijkheid wil ik verder de drie docenten noemen die tijdens mijn studie bepalend zijn geweest voor mijn cultuurhistorische belangstelling, prof. dr. Frank Ankersmit, drs. IJnte Botke en dr. Bunna Ebels-Hoving. Van veel vrienden en collega's heb ik in de afgelopen jaren hulp ontvangen: morele steun, onderdak in perioden van archiefonderzoek, aanvullende gegevens, goede adviezen en commentaar op mijn tekst. Zonder anderen tekort te willen doen, dank ik met name drs. Laura Babeliowsky, drs. Marc Beerens, dr. Pieter Boekholt, dr. Myriam Everard, mr. Wim Hendriksen en mr. Gonny Hendriksen-Neysen, drs. Tineke Jacobi, prof. dr. Joost Kloek en drs. Hans von Santen. Mijn erkentelijkheid geldt ook uitgeverij Meulenhoff in de personen van Tilly Hermans en mr. Laurens van Krevelen, die dit boek steeds met belangstelling en zorg begeleid hebben. Een bijzondere plaats komt toe aan mijn onmisbare vrienden Patrick Everard en dr. Henk te Velde. Maar het meest verplicht blijf ik aan mijn ouders, die mij altijd met hun vertrouwen hebben gesteund, en aan Henny, die alle jaren mijn eigenzinnige muze geweest is. Aan hen en aan haar is dit boek opgedragen.

Inleiding

Wie de middelbare school heeft doorlopen, is waarschijnlijk ooit bij het vak Nederlands het jaartal 1837 tegengekomen: de oprichting van het tijdschrift *De Gids*, ook wel de 'blauwe beul' genoemd om de scherpte waarmee auteurs als E.J. Potgieter, R.C. Bakhuizen van den Brink en Cd. Busken Huet de jansaliegeest van hun tijd kastijdden. Met het verschijnen van dit maandblad werd 'een tijdperk van weifeling en lauwheid' overwonnen en 'lichtte [...] een nieuwe dag voor onze Letteren aan'.[1] Het werkte aan 'de opbouw van ons volk'.[2] Hier kreeg de Romantiek een Nederlandse vorm, geïnspireerd door de grootheid van de Gouden Eeuw; hier verzamelden zich de vernieuwende krachten in vooruitstrevende geest. Helaas (zo heet het in de gevestigde voorstelling) verviel ook dit blad op den duur tot gezapigheid en terecht werd het daarom in 1885 gepasseerd door *De Nieuwe Gids* van Kloos, Van Eeden en Verwey. Desondanks hield het de reputatie 'belangrijk' te zijn. Bij elk jubileum heette het 'voornaam' en 'eerbiedwaardig'. Toen *De Gids* een eeuw bestond gold hij als gewaardeerd bolwerk van traditie en objectiviteit, een 'aristocratische intellectueel' die door zijn 'bezonken ernst' representatief was 'voor den cultureelen geest van ons land en ons volk'.[3] In 1987 vierde het tijdschrift, inmiddels een van de langstbestaande periodieken van deze aard in de wereld,[4] op gepaste wijze zijn honderdvijftigste verjaardag: als 'cultuurmonument', met een receptie in het Rijksmuseum, bijgewoond door Hare Majesteit de Koningin.

Dit ter rechtvaardiging van een studie die niets te vroeg komt. Al bij het eeuwjubileum keek een van de kranten verlangend uit naar 'de dissertatie [...] over "De Gids en het Nederlandsche cultureele leven in de negentiende eeuw", die nu toch ongetwijfeld zal moeten komen'.[5] De wens is vaker geuit. Dat niemand zich heeft gezet aan de verwezenlijking ervan zou te maken kunnen hebben met het probleem dat de aard van het tijdschrift oplevert. Behalve letterkunde bevatte *De Gids* in alle perioden ook wetenschap, politiek en bijdragen over maatschappelijke en levensbeschouwelijke zaken. Vanaf het begin is het blad in verband gebracht met een bredere beweging dan die van de letterkunde alleen. 'Inderdaad', schreef Stuiveling in zijn overzicht van een eeuw Nederlandse letteren, 'is de Gids het orgaan geweest van het liberalisme in de literatuur'.[6] Dat was goed maar nog te beperkt gezien. In feite was de literatuur deel van een geheel van ideeën, waarden en intellectuele stijl dat men kan karakteriseren als 'liberaal-burgerlijke cultuur'. *De Gids* is te beschouwen als een manifestatie daarvan. Dat bedoelt de ondertitel van dit

boek: ‘liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift *De Gids*’.

‘Onbekrompene vrijheid, voortgaande ontwikkeling, afwerpen van kluisters van verouderd gezag en verouderde vormen, onafhankelijkheid jegens iedere meening, die niet op helder bewustzijn berustte’, dat was wat de jonge Bakhuizen van den Brink bewonderde in het essayistisch werk van de Leidse classicus Jacob Geel dat hem en zijn mederedacteur Potgieter als een model voor ogen stond. Het bood de recensent nog meer: ‘individualiteit’ en het voorbeeld van *‘laisser faire’* in de wetenschap. In een bespreking als deze, van de bundel *Onderzoek en Phantasie* (1838), komen allerlei wendingen voor die men gewoonlijk associeert met de liberale gedachte.[7] Wat Bakhuizen hier omschreef, was een houding, een algemene toepassing van vrijheid en onderzoek. *De Gids* vertegenwoordigde voor 1840 een voor-politieke fase van liberaal denken. Het blad wilde vrijzinnigheid en ontwikkeling op elk gebied bevorderen maar achtte de onpartijdige opstelling die hoorde bij een open geest nog onverenigbaar met uitgesproken staatkundige opvattingen. Vanaf 1840 begon de redactie steun te geven aan degenen die het liberalisme ook gingen maken tot een programma van staatkundige vernieuwing, nodig om die vrije ontwikkeling te kunnen realiseren. Hoewel politiek op zichzelf altijd een kleine rubriek is geweest in dit tijdschrift, heeft de loyaliteit aan de liberale partij of partijen sinds de jaren 1840 ruim een eeuw lang een stempel gedrukt op de redactionele beleidskeuzen. Zo werd *De Gids* geleidelijk een verzamelplaats van degenen die zich als vrijzinnigen of liberalen in ruime zin beschouwden. Daardoor raakte hij tevens verbonden met een herkenbaar sociaal milieu, waarvan hij in de tweede helft van de negentiende eeuw de stemmingen en opvattingen ging representeren: relatief vrijzinnige, protestantse, goed opgeleide, maatschappelijk leidinggevende grootburgers.

Deze studie wil tonen dat de schijnbaar heterogene inhoud van dit tijdschrift een samenhangende betekenis krijgt wanneer men die inhoud interpreteert als veelvormige uiting van liberalisme of van een liberaal-grootburgerlijke kring. Deze interpretatie verleent *De Gids* niet alleen synchroon maar ook diachroon samenhang. Anders dan de gevestigde literatuurhistorische voorstelling suggereert is er geen echte breuk tussen een vooruitstrevende literaire *Gids* van de beginjaren onder Potgieter en Bakhuizen en een aan wetenschap en maatschappij gewijde *Gids* later, vanaf 1843 of 1848 of 1865. Vanaf het begin en ondanks alle veranderingen die het blad doormaakte werden de inhoud en bedoeling steeds gemotiveerd door een liberalisme, dat zich voor 1865 wel strijdbaarder uitte dan daarna, toen het de gevestigde orde ging representeren. Het succes van *De Gids* als tijdschrift is bovenal te danken aan zijn associatie met de liberale beweging, die vervolgens in de tweede helft van de negentiende eeuw het socio-culturele establishment is gaan vormen.

Het liberalisme is niet ontworpen als een stelsel en degenen die zich in het Nederland van de negentiende eeuw als liberalen beschouwden hebben nooit gepoogd dit alsnog te doen. Integendeel, zij waren afkerig van stelselzucht en toonden zelden de behoefte tot synthetiseren. Desondanks vertoont hun denken zoals het in *De Gids* tot uiting komt in bijdragen over de meest uiteenlo-

pende onderwerpen onbedoeld een zodanige samenhang dat men kan spreken van een 'doctrinair-liberale' en burgerlijke cultuur.[8] Misschien juist omdat hun denken zoveel ongereflecteerde zekerheden bevatte, drong de stelselmatigheid ervan niet tot henzelf door. Vanaf de jaren 1880 is door tegenstanders en critici uit eigen kring het liberalisme gereduceerd tot een magere economische en politieke onthoudingsleer. Omdat de hele schaal van het maatschappelijk leven veranderde en allerlei vooronderstellingen waarop de liberaal-grootburgerlijke cultuur van de voorafgaande decennia gebaseerd was stilzwijgend in onbruik raakten, verdween vrij snel het begrip van wat die cultuur geweest was. Voor de hedendaagse beschouwer, die geen partij is en voor wie de toenmalige axioma's niet meer vanzelfsprekend zijn, rijst dit geheel van levensbeschouwing, esthetiek, politiek denken en 'intellectuele stijl' weer op uit de vele jaargangen van *De Gids*.

Dit boek gaat uit van de gedachte dat een tijdschrift een plaats is waar cultuur *tot stand komt*. Liberale cultuur is niet cultuur naast, van of rond het politieke en economische liberalisme: het is liberalisme als cultuur, of zo men wil als ideologie opgevat.[9] Liberalisme is altijd meer geweest dan een staatkundige richting en een economisch stelsel. Het politieke en economische vormen slechts aspecten van een ideologie die het vertrouwen in vrije ontwikkeling op elk gebied tot kern heeft. Dit geloof in vrije ontwikkeling heeft zijn wortels in een visie op de geschiedenis, de natuur en de mens. Dit maakt het liberalisme tot een allereerst cultureel fenomeen.[10] Daarnaast is het inderdaad in de negentiende eeuw tot een politieke richting geworden en vervolgens ook tot de partij van een bepaald sociaal milieu. Het liberalisme als ideologie heeft eigenlijk pas gestalte gekregen in en door intellectuele centra als het tijdschrift *De Gids*. Dat wil niet zeggen dat er in Nederland geen liberalisme was geweest zonder *De Gids* maar enkel dat men kan zien hoe zich in de vele opstellen, recensies en commentaren die dit blad bevatte, in zijn thematiek en in de discussies waaraan het deelnam zoiets als een liberale denkwereld ontvouwde.

Dit impliceert dat *De Gids* geen 'spiegel' was van min of meer statische grootheden zoals *het* liberalisme of *de* Nederlandse cultuur van *de* negentiende eeuw. Dit zijn namelijk niet werkelijk statische grootheden die zich ten voeten uit laten weergeven. In het huidige pers- of cultuurhistorische onderzoek daagt het inzicht dat de spiegelmetafoor achterhaald is.[11] De betrekking tussen media en cultuur is veel dynamischer of wezenlijker.[12] Recent onderzoek maakt bijvoorbeeld zichtbaar dat de 'culturele infrastructuur' (het geheel van instellingen, media en voorzieningen) door de mogelijkheden en beperkingen die zij schept voor het ontwikkelen en verbreiden van cultuur, mede de inhoud daarvan bepaalt.[13] Daarnaast ontstaat de laatste jaren een nieuwe opvatting van cultuur als 'representatie', dat is, kort gezegd, het geheel van manieren waarop mensen zin en betekenis geven aan de werkelijkheid.[14] Beide vernieuwingen tenderen naar een dynamische voorstelling van cultuur als iets dat in voortdurende discussie en communicatie, in en door allerlei 'media' gevormd wordt. Scherp gesteld: geen cultuur zonder communicatie waardoor mensen betekenis aanbrengen en hun wereld structureren en van hiërarchie

voorzien. Drukwerk van allerlei soort vormde in de negentiende eeuw, misschien meer dan in enige andere tijd, een belangrijk medium voor deze scheppende gedachtewisseling.

Boeken, pamfletten maar vooral kranten en tijdschriften creëren een 'openbare sfeer', de ruimte waarin ideeën, waarden en smaak onderwerp van gesprek en beïnvloeding kunnen worden. Door hun opzet, hun niveau, hun vorm en allerlei andere elementen bepalen deze media welk publiek toegang heeft tot zulke discussies, welke onderwerpen bespreekbaar zijn en welke rangorde er is in onderwerpen. Zij bepalen, met andere woorden, hoe ruim of beperkt de openbare sfeer en daarmee de 'publieke opinie' is. Het is niet alleen de periodieke pers die de openbare sfeer schept. In de negentiende eeuw waren ook de vele genootschappen en verenigingen, scholen en universiteiten, kerken en koffiehuizen plaatsen waar ideeën en waarden gevormd en verbreid werden. Maar boeken en vooral periodieken hebben in dit geheel een bijzondere plaats. Zij dienden de genootschappen, kerken en onderwijsinstellingen weer tot orgaan of podium. Tijdschriften fungeren tegelijk als broedplaatsen van ideeën en waarden, als discussiepodia en als distributeurs.

Behalve een openbare sfeer scheppen zij ook hun eigen publiek. Dat een tijdschrift voldoende succes heeft om te overleven en er dus blijkbaar in geslaagd is een publiek te bereiken betekent namelijk niet per se dat het een afspiegeling vormt van de meningen van een bestaande maatschappelijke, politieke of culturele kring. Het betekent dat het in staat is gebleken een publiek te formeren dat nog niet als groep bestond maar zich in de boodschap van het blad herkent of ervoor gewonnen wordt. Tijdschriften ontwerpen publieksgroepen, deels door een combinatie van hun prijs, niveau, boodschap en soort van informatie, deels door zelf bepaalde stratificaties te suggereren, zich tot een vermeend publiek te richten of namens de ene groep over andere groepen te spreken. Of dat veronderstelde publiek overeenkomt met de werkelijke lezers is een andere vraag, die echter losstaat van deze scheppende functie van de media.

Het belang van *De Gids* als onderzoeksobject lijkt onomstreden. Het betreft hier een tijdschrift met een bijzonder duurzame plaats in de Nederlandse cultuur en een tamelijk constant prestige. Vooral historici en neerlandici gebruiken het veel als bron. Vaak worden artikelen en recensies in dit blad aangehaald als kroongetuigen van hoe 'men' in het verleden dacht over het ene of andere onderwerp. Het blad lijkt de publieke opinie in het negentiende-eeuwse Nederland of minstens een deel daarvan te representeren. Het geldt als 'belangrijk'. Deze studie laat zien hoe men zich die belangrijkheid moet voorstellen. Het heeft weinig zin te beweren dat *De Gids* zijn betekenis ontleent aan zijn intrinsieke kwaliteit. Kwaliteit is altijd relatief en elk oordeel daaromtrent wisselt met de tijd en met de criteria die de beschouwer wenst te hanteren. De eventuele waarde van de *Gids*-bijdragen verschilde bovendien per categorie en per periode.

De importantie van het blad berust evenmin op de omvang van zijn pu-

bliek of bereik. Dat was namelijk nooit groot: in de negentiende eeuw groeide het van tweehonderd tot uiteindelijk tegen de tweeduizend geabonneerden. Ook met deze getallen in de hand is het publieksbereik moeilijk te bepalen omdat niet bekend is hoeveel leesgezelschappen en (semi-openbare) leesinrichtingen er onder die abonnees waren, noch hoeveel potentiële lezers deze kringen herbergden. Het bereik zal mogelijk tussen de duizend en maximaal tienduizend lezers geweest zijn. Daarmee was *De Gids* ook in de vorige eeuw geen groot blad. In zijn beginperiode hadden sommige concurrenten drie keer zoveel abonnees. Aan het einde van de eeuw, toen dit algemeen-culturele maandblad in zijn categorie waarschijnlijk het grootste was, werd het getalsmatig ruim overvleugeld door de geïllustreerde familieweekbladen en de dagbladpers, die zich pas in deze tijd duidelijk in publieksomvang ging onderscheiden. Wat zijn publieksbereik betreft deed *De Gids* overigens relatief niet onder voor het merendeel van soortgelijke buitenlandse bladen.

Maar dat is allemaal minder relevant. Om invloedrijk te zijn hoefde een blad als *De Gids* geen grote kring te vertegenwoordigen in een tijd toen de toon in het maatschappelijke en culturele leven en de politiek bepaald werd door een betrekkelijk homogene bovenlaag. Het tijdschrift was belangrijk voor zover het uitging van personen die tot deze groep behoorden en gelezen werd in of uiting gaf aan deze leidende kringen. Belangrijk was het ook omdat het prestige bezat. *De Gids* heeft als het ware zichzelf status gegeven en met de sociale stijging van de groep die in of door het blad aan het woord kwam is die status gestegen. Doordat het personen vertegenwoordigde die aanzien bezaten en op allerlei gebied de toon aangaven verkreeg het niet alleen status maar werd deze ook via bijvoorbeeld de (literatuur)geschiedschrijving bevestigd en verbreid. Geaccepteerd prestige schept een werkelijkheid: door zijn status wás het tijdschrift inderdaad gezaghebbend, ongeacht wat het concreet in de politiek of de literatuur wist te bereiken. *De Gids* is dus een ‘belangrijke’ bron omdat hij de denkwereld articuleerde van een in de toenmalige verhoudingen toonaangevende kring.

Het blad was typisch het product van negentiende-eeuwse intellectuelen. Er is veel getwist over de vraag in hoeverre het moderne begrip ‘intellectuelen’ van toepassing is op vroegere perioden. De verwarring hieromtrent is vooral het gevolg van de polemische situatie waarin deze aanduiding ontstaan is.[15] Maar als intellectuelen auteurs zijn die zich buiten de veilige kring van hun eigen werkzaamheden en specialisaties uit een gevoel van verantwoordelijkheid voor de maatschappij en de cultuur uitspreken over allerlei kwesties van publiek belang, dan bestaat de moderne intellectueel al ten minste sinds de achttiende eeuw. Aan het einde van de negentiende eeuw is de kritische intellectueel als het ware opnieuw uitgevonden toen vakspecialisatie een einde leek te maken aan een geïntegreerde politiek-culturele werkzaamheid die gedurende de hele eeuw vanzelfsprekend was geweest. Met een gelukkige term zijn de Victoriaanse intellectuelen getypeerd als *public moralists*. Zij waren kritisch maar bleven in een zekere verstandhouding met het burgerlijk publiek waarop zij wilden werken. Zij traden op uit een besef van verantwoordelijkheid bin-

nen de grenzen van de bestaande orde. Zij spraken met autoriteit, in opdracht van de tijd, het algemeen belang of universele waarden.[16] Zulke burgerlijke intellectuelen vormden ook de kring rond *De Gids*. De auteurs die hier het woord namen waren dichters en letterkundigen, hoogleraren in allerlei disciplines, politici en hoge ambtenaren, officieren, artsen, advocaten en kooplieden. Wat hun cultuur eenheid verleende, is dat zij elk in hun persoon een aantal van deze hoedanigheden verenigden. Zij waren tegelijk koopman, letterkundige en bestuurder, of hoogleraar, letterkundige en politicus, bewogen zich nog met gezag op allerlei vakgebieden en vormden het bestuur van tal van organisaties.

Als in dit boek gesproken wordt over 'de kring van *De Gids*' betreft het in eerste instantie de redacteuren en de auteurs die zich blijkbaar voldoende met het blad verwant voelden om erin te willen publiceren. In tweede instantie vormt ook het lezerspubliek deze kring. Nog moeilijker dan de omvang is de samenstelling van dat publiek te bepalen. Er zijn geen archieven met gegevens over de geabonneerden bewaard gebleven en als ze er geweest waren konden ze toch geen volledig zicht geven op het publiek. Daartoe zou allerlei aanvullend onderzoek nodig zijn naar de leden van geabonneerde leesgezelschappen, de gebruikers van leesinrichtingen en de leen-lezers in boekwinkels. Aandacht voor de 'leescultuur' in het verleden en het uitproberen van ingenieuze en bewerkelijke methoden om werkelijke of potentiële lezers te achterhalen nemen een belangrijke plaats in binnen het productieve onderzoeksgebied van de 'boekgeschiedenis'. Sedert een jaar of tien is dit onderzoek ook in Nederland ter hand genomen.[17]

Welke mogelijkheden er zijn voor een reconstructie van het *Gids*-publiek heb ik elders geschetst en de resultaten ervan vindt men verspreid in dit boek.[18] Het beoogde of vermeende publiek kan worden afgeleid uit een combinatie van de prijs, het niveau en de inhoud van het tijdschrift, de prospectussen van de uitgever en het advertentiemateriaal dat *De Gids* vanaf 1860 bevatte. Anders dan bij de aanschaf van een boek verbindt men zich als tijdschriftabonnee voor een langere tijd, in dit geval aan een vrij duur blad dat aan de lezers hoge intellectuele eisen stelde en zich duidelijk profileerde als liberaal, protestants en burgerlijk. Er was kennelijk een groep lezers die beantwoordde aan dit signalement, dat ook door het advertentiemateriaal min of meer bevestigd wordt. Feitelijke lezers van het blad vertonen zich in (incidentele) lezersbrieven en inzendingen, kopers in boekhandelsadministraties en lezersgroepen in de archieven van leesgezelschappen en in gegevens over het publiek van geabonneerde leesinrichtingen. Uit al dergelijke bronnen is materiaal geput. Het blijft mager en heterogeen, maar het bevestigt in het algemeen het signalement van de impliciete of vermeende lezers.

Het is gebruikelijk *De Gids* te beschouwen als een vooral literair tijdschrift. Het blad wordt van oudsher behandeld in het kader van de literatuurgeschiedenis, vaak als onderdeel van de letterkundige werkzaamheid van Potgieter, Bakhuizen van den Brink, Beets, Heije, Busken Huet en anderen. Het geldt

als symbool van de ‘herleving’ van de literatuur in de jaren 1830. Dat lijkt vleiend, maar het doet de ware betekenis van het blad geen recht. Het beeld is een erfenis van de negentiende-eeuwse literatuurgeschiedschrijving. Het heeft ingang kunnen vinden door een drietal samenvallende factoren. De eerste historici van de Nederlandse literatuur die in de late negentiende eeuw hun werken schreven, soms auteurs uit de sfeer van dit tijdschrift, hebben de voorstelling verbreid die *De Gids* zelf, door zijn literaire kritiek, in het leven heeft geroepen. Het kwam een invloedrijke Tachtiger als Verwey van pas het beeld van *De Gids* als revolutionaire literaire voorganger van *De Nieuwe Gids* te bevestigen. Daar komt bij dat zich in Nederland nooit een zelfstandige cultuurgeschiedschrijving gevormd heeft. Zo is de brede inhoud van een blad als *De Gids* verkaveld geraakt en is de literaire invalshoek sterk gaan overheersen.

Met de vernauwing van het negentiende-eeuwse adjectief ‘letterkundig’ tot het esthetischer ‘literair’, een ontwikkeling die waarschijnlijk dateert van de beweging van Tachtig, is het tijdschrift terechtgekomen in een categorie waartoe het met ere maar zeker niet exclusief behoort. ‘Letterkundig’ was in de vorige eeuw ongeveer het equivalent van het tegenwoordige ‘algemeen-cultureel’. De schone letteren correspondeerden ongeveer met de literatuur in engere zin; letterkunde had nog de zeer ruime strekking van alle disciplines met uitzondering van de natuurwetenschappen of de zeer technisch behandelde wetenschap. ‘Letterkundig’ werd opgevat in de humanistisch-encyclopedische traditie en had meer betrekking op de filologische benadering dan op een bepaald soort teksten. *De Gids* is nooit in engere zin een literair tijdschrift geweest. Afgezien van de eerste jaren en enkele keren in de jaren 1890 (en een periode in de jaren 1950) vormden literatuur of zelfs alle kunsten samen nimmer de meerderheid van de inhoud. Gedurende vele decennia namen deze rubrieken een ondergeschikte plaats in en in sommige jaren ontbrak de bellettrie bijna geheel. Van het eerste nummer af omvatte *De Gids* al meer dan zelfs binnen de ruime opvatting van letterkunde paste.

Maar dat niet alleen. Ook de auteurs die het blad in het kader van de literatuurgeschiedenis behandelden hebben altijd erkend dat het streven van *De Gids* naar ‘verheffing’ van de Nederlandse letteren geen doel op zichzelf vormde. Achter die letterkundige aspiraties bevond zich inderdaad steeds, de hele eeuw door, een programma van goed burgerschap. Het ideaal van een zuivere literatuur dateert in Nederland van de beweging van Tachtig en werd zelfs in deze kring niet algemeen gedeeld. *De Gids* heeft het nooit aangehangen. Dat wil zeggen, het blad wenste wel een literatuur met een zelfstandige waarde en huldigde obligaat de scheiding van het schone en het nuttige, maar het beschouwde het als vanzelfsprekend dat de kunst uiteindelijk een maatschappelijke en nationale verantwoordelijkheid had. Potgieter wilde de kunst ‘invloed [...] zien uitoefenen op de maatschappij onzer dagen’. Voor Bakhuizen van den Brink was ‘poëzij een krachtig uitvloeisel van den geest der natie’ en daardoor ook ‘weederkeerig een der krachtigste hefboomen [...] om tot nationale goedheid en grootheid het volk te verheffen’. De schrijver moest

'het leven der natie [...] in zich opnemen, opdat hij te zekerder op zijne tijdgenooten werke'.[19] Deze uitspraken zijn met vele uit te breiden. *De Gids* stelde hoge eisen aan literatuur, toneel en schilderkunst en bestreed de opvatting dat kunst slechts waarde had 'voor zooverre zij de genoegens van het gezellig verkeer ten dienste staat'. Daaraan lag geen estheticisme ten grondslag maar een hoge opvatting van de verantwoordelijkheid van de kunst als standaard van nationale waardigheid en als opvoeder 'van menschen en natiën en menschheid'.[20]

Er zijn meer argumenten om de literatuur niet apart te plaatsen. Om te beginnen onttrekt zij zich naar vorm en inhoud voor een groot deel aan zuiver literaire categorisering. Veel karakteristieke bijdragen behoorden bijvoorbeeld tot het genre van de half verhalende, half beschouwende, moraliserend-programmatische schetsen of de satirisch-commentariërende poëzie. De grens tussen literatuur en betoog bleef tot ver in de negentiende eeuw diffuus. Daar komt bij dat de literatuur van *De Gids* - en dit geldt met enkele uitzonderingen eigenlijk voor de hele literatuur van de negentiende eeuw voor Tachtig - esthetisch geen 'betekenis' meer heeft. Of beter gezegd, haar esthetiek is een historisch verschijnsel geworden. Deze erkenning leidt inmiddels al tot een meer cultuurhistorisch of cultuursociologisch onderzoek van de oudere letterkunde.[21] Voor een deel heeft deze bredere benadering tot doel een nieuw soort waardering te wekken voor die literatuur door inzicht te geven in haar toenmalige functie en omstandigheden. Neutraler nog is de recente poging van Ruiter en Smulders de verwevenheid te laten zien van de Nederlandse literatuurgeschiedenis met de algemene socio-politieke en -culturele veranderingen van de laatste anderhalve eeuw.[22] In het licht van deze ontwikkeling binnen de neerlandistiek lijkt het alleszins gerechtvaardigd de literatuur in *De Gids* niet op zichzelf te beschouwen maar in nauwe samenhang met de andere bijdragen.

Dit boek biedt dus geen kwalitatieve beoordeling of literair-technische behandeling van romans, verhalen en gedichten. Voor zover literair werk in *De Gids* deel uitmaakt van het oeuvre van schrijvers die in de canon van de literatuurgeschiedenis zijn opgenomen, is dat elders al gebeurd. Evenmin wordt in dit boek de literatuur aangezien voor een directe bron of weergave van toenmalige toestanden. Literaire thema's en motieven hebben nu eenmaal een bepaalde autonomie. In deze studie ligt de nadruk op de functie die men aan literatuur en literatuurkritiek toekende, op de poëticale opvattingen en op de receptie van schrijvers en stromingen. Het vaststellen van deze receptie, die tot uiting komt in de kritiek en in de literatuurkeuze van de redactie, is geen doel op zichzelf maar wordt steeds in verband gebracht met levensbeschouwelijke en ideologische keuzen.[23] De toespitsing op deze relatie brengt mee dat de behandeling minder systematisch zal zijn dan de tegenwoordige neerlandistiek waarschijnlijk voor wenselijk houdt. De winst ligt in een juister begrip van de functie die de toenmalige literatuur had.

Deze kwestie raakt de grondslag van dit boek. Een tijdschrift als *De Gids* is meer dan een willekeurige bundeling van teksten. Het werd altijd bewust

geleid door redacties die wisten wat zij wel en niet wenselijk vonden en die door het stelsel van coöptatie zowel samenhang als continuïteit vertoonden. Zij gaven door werk van eigen hand en van geestverwanten en door selectie uit het aanbod een zekere eenheid aan de inhoud. Zoals gezegd bewogen veel auteurs zich op verschillende terreinen tegelijk. Maar zelfs het aanbod was niet volstrekt willekeurig omdat inzenders konden weten tot wat voor blad zij zich richtten. Als historische bron geeft *De Gids* veel meer prijs wanneer men inderdaad alle onderdelen bij elkaar betrekt en zoekt naar verbindende of karakteristieke elementen in het toenmalige denken. Dit heeft niets te maken met metafysische tijdgeestconcepties. Het is gewoon onderzoek naar vaste, structurerende patronen, al of niet uitgesproken axioma's, ideologisch bepaalde keuzen en antwoorden op levensbeschouwelijke en socio-politieke problemen waarvoor men zich gesteld zag. Een tijdschrift is meer dan een verzameling deeloeuvres en meer dan een optelsom van bijdragen en meningen. Het is in zekere zin zelf een collectief oeuvre. Zo beschouwd heeft de onderzoeker de vrijheid meer te doen met zijn bron dan een louter inventariserende beschrijving te geven.[24] Hij hoeft ook niet steeds de contribuerende auteurs te volgen in hun betogen en hun ‘zelfuitleg’ maar kan hen in de kaarten kijken: wat verzwegen zij of waarvan waren zij zich zelf niet bewust? Wat was de overheersende intellectuele stijl in een bepaalde periode? Welke leidende metaforen structureerden hun wereld- en maatschappijbeschouwing? Was hun argumentatie historistisch, economistisch, juridistisch of biologistisch van aard?

Hoewel dit boek geheel vanuit het materiaal is geschreven, is het geen beredeneerde inhoudsopgave van *De Gids* maar een poging het verschijnen en verdwijnen van thema's en benaderingen te laten zien. Deze keuze impliceert dat ik accenten heb geplaatst en lijnen heb aangezet die niet per se overeenkomen met de getalsmatige verhoudingen die in een bepaalde periode binnen het blad bestonden. Niet alle categorieën bijdragen laten zich in elke periode zinvol met andere in verband brengen of vertonen een betekenisrijke coherentie. Soms is een sprekend citaat gekozen uit een schijnbaar marginale recensie van een anonymus, omdat het een centrale gedachte verwoordt, terwijl de lezer anderzijds enkele bekende of voor een bepaald vakgebied belangrijk geachte *Gids*-bijdragen hier niet of nauwelijks besproken zal vinden. Ter vergelijking wordt in de meeste hoofdstukken wel aangegeven hoeveel bijdragen of ruimte het blad werkelijk wijdde aan rubrieken als de kunsten, geschiedenis, wetenschappen, levensbeschouwelijke en maatschappelijke vraagstukken en politiek. Deze cijfers vormen enige correctie maar men moet ze niet verabsoluteren, want heel ‘hard’ zijn de categorieën niet. Veel bijdragen kunnen afhankelijk van het gekozen gezichtspunt onder verschillende rubrieken worden geboekt. De registers van *De Gids* bieden wat dit betreft geen steun; de daar gemaakte ordening is evenzeer arbitrair. De oorspronkelijke selectie van teksten voor dit onderzoek omvatte redactionele stukken, vaste rubrieken en zoveel mogelijk de bijdragen van redacteuren en van regelmatige of kennelijk gewaardeerde medewerkers. Van het begin af ging de aandacht vooral uit

naar vier onderwerpen waarover *De Gids* informatie bevatte: de ontwikkeling van het liberalisme, het nationaal besef, het kolonialisme en de receptie of doorwerking van wetenschappelijke theorieën. In de loop van het onderzoek zijn deze onderwerpen, hun samenhang en de eraan ten grondslag liggende concepties steeds meer de keuze en het gebruik van de teksten gaan bepalen.

Het voor deze studie gebruikte materiaal omvat ten eerste de jaargangen 1837 tot 1896 van *De Gids* en ondersteunende secundaire literatuur. Het archief van de redactie (verder: AG), dat deel uitmaakt van de collecties van de Maatschappij van Nederlandse Letterkunde te Leiden (Ltk 1888) en bewaard wordt in de Leidse Universiteitsbibliotheek (UBL) toont wat er achter de schermen gebeurde. Men vindt er het redactiebeleid en personele kwesties, oordelen over toegelaten of afgewezen stukken, correspondentie met auteurs en soms reacties van lezers. Het archief is in de negentiende eeuw tamelijk slecht bijgehouden. Het is onregelmatig gevuld en telt veel mager gedocumenteerde perioden. Pas vanaf 1916 biedt het een betrouwbaar zicht op de gang van zaken. Ik heb daarom ter aanvulling veel gebruik gemaakt van particuliere archiefcollecties en al of niet uitgegeven correspondenties van *Gids*-redacteuren en enkele prominente medewerkers. Het redactiearchief bevat niets van voor 1840. Voor deze periode, maar eigenlijk wel tot 1865, is men aangewezen op de collectie-Potgieter en zijn correspondentie die bewaard wordt in de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek (UBA). In voorbereiding is een documentatie van de oprichting, de redactievoering en een aantal inhoudelijke aspecten van *De Gids* tot en met 1843. De samensteller van deze documentatie heeft mijn weergave van de feiten in afdeling een en twee van dit boek getoetst aan het door haar bijeengebrachte materiaal.[25] De voor de negentiende eeuw relevante collecties bevinden zich vooral in de UBA, UBL, het Algemeen Rijksarchief (ARA) en het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum (NLMD) te Den Haag. Archieven van de *Gids*-uitgevers G.J.A. Beijerinck (tot 1840) en P.N. van Kampen (vanaf 1841) zijn helaas niet bewaard gebleven. Er is enkel wat correspondentie tussen Potgieter of de redactie en beide uitgevers, en wat materiaal betreffende deze uitgevers in de collecties van de Bibliotheek van de Vereeniging ter Bevordering van de belangen des Boekhandels (BVB) in de UBA. Restanten van het archief van de fa. P.N. van Kampen & Zn. bevinden zich in het Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven (AMVC) te Antwerpen. Om zicht te krijgen op werkelijke lezers en kopers van *De Gids* is aanvullend, steekproefsgewijs onderzoek gedaan in de archieven van een aantal boekhandels en leesgezelschappen.

De opzet van dit boek is chronologisch. Het is geordend in vier ‘perioden’: een die aan de oprichting vooraf gaat en drie die bepaald worden door belangrijke momenten in de interne geschiedenis van het blad. Binnen die perioden is de stof gestructureerd in hoofdstukken die telkens de ontwikkelingen binnen een of twee rubrieken (bijvoorbeeld literatuur, politiek of wetenschap) volgen. Deze hoofdstukken hebben aldus een zekere documentaire functie. Zij tonen wat *De Gids* zoal deed aan literatuur, politiek en andere onderwerpen. Het verhaal van die ontwikkelingen wordt echter hoofdzakelijk

geordend naar de thema's, discussies en kwesties die in de betreffende periode op de voorgrond traden of onder de oppervlakte de inhoud meebepaalden. In dit boek staat de inhoud van het tijdschrift centraal. De institutionele aspecten, redactiekwesties en gegevens over het publiek worden niet afzonderlijk behandeld maar geïntegreerd in een doorlopend verhaal. Zij hebben een dienende functie.

Door zijn onderzoeksobject maakt deze studie deel uit van de persgeschiedenis en in het bijzonder de tijdschriftgeschiedenis, in zekere zin ook van de expansieve boekgeschiedenis. Dit zijn echter weinigzeggende verzameltermen. Het tijdschriftenonderzoek levert globaal vier soorten publicaties op. Ten eerste bibliografische inventarisaties van periodieken per land, periode en type, of bibliografische beschrijvingen van een enkel blad. Ten tweede studies over de hoeveelheid, de verbreiding en het functioneren van tijdschriften in een land of periode, als onderdeel van het onderzoek naar de culturele infrastructuur van het verleden. De derde soort vormt een bijdrage tot de socio-culturele geschiedenis: hier worden meerdere bladen van een bepaald type (bijvoorbeeld de spectatoriale geschriften of jeugdtijdschriften) gebruikt om de opvattingen en de denkwereld van een bepaalde groep of tijd te tonen. Ten slotte zijn er de monografieën van een enkele periodiek. Dit genre wordt al sedert ongeveer een eeuw beoefend, zonder duidelijke methode en met mindere of betere resultaten. Het is verwant met de biografie en de instellingsgeschiedenis. Het levert meestal inventariserende, beschrijvende, cultuurhistorische studies op. *De Gids* is een tijdschrift van het ‘algemeen-culturele’ type dat in de tweede helft van de achttiende eeuw is ontstaan maar behoort in het bijzonder tot het internationale, negentiende-eeuwse soort van de *reviews* of *revues*. Dit waren algemeen-culturele periodieken van en voor een intellectuele elite die meestal de ambitie hadden de standaard of representant te zijn van een nationale cultuur.[26] Van dit type bladen bestaan geen recente monografieën die als model kunnen dienen.

Naar zijn inhoud levert dit boek een bijdrage aan verschillende disciplines of onderzoeksgebieden: literatuur- en wetenschapsgeschiedenis, de koloniale geschiedenis en de studie van de politieke cultuur. Het genre waartoe het echter bovenal behoort, is dat van de intellectuele geschiedenis: de studie van de intellectuele inventaris van een historische periode of een milieu, de gangbare opvattingen, de stijl van denken en de invloed die kunst, wetenschap en levensbeschouwing op elkaar uitoefenden.[27] *De letterheren* is een boek over negentiende-eeuws denken.

Tot slot: waarom blijft deze geschiedenis van *De Gids* beperkt tot de negentiende eeuw? Het feit dat het tijdschrift tot op de huidige dag bestaat, pleit niet per se tegen deze begrenzing. Elke cesuur heeft iets willekeurigs. Door de gekozen opzet heeft de behandeling van alleen de negentiende eeuw al een aanzienlijke omvang gekregen. Maar de keuze om dit verhaal af te ronden ongeveer aan het einde van die eeuw komt primair voort uit de gedachte die deze tijdschriftgeschiedenis eenheid verleent: de interpretatie van *De Gids* als

manifestatie van een liberaal-grootburgerlijke cultuur. Deze situatie, van een betrekkelijk kleine, liberaal gezinde, grootburgerlijke intellectuele bovenlaag die prestige bezat en toonaangevend kon zijn op verschillende levensterreinen tegelijk, is ongeveer met de opkomst van *De Gids*, en vooral vanaf 1848 ontstaan. Aan het einde van de negentiende eeuw begonnen de omstandigheden te veranderen die de betekenis van deze groep en de relatief grote invloed van een tijdschrift als *De Gids* mogelijk hadden gemaakt. Door specialisatie, professionalisering en de nieuwe 'politisering' van de politiek verdween de negentiende-eeuwse intellectueel en verslapte de band tussen cultuur en politiek. De beweging van Tachtig maakte op termijn een eind aan de dienende maar daardoor tevens geïntegreerde functie van de literatuur. De opkomst van de democratie en de verzuiling beëindigde op den duur de politieke en maatschappelijke dominantie van de liberale grootburgers. Het verschijnen van de massapers marginaliseerde het soort tijdschriften waartoe *De Gids* behoorde. De kring rond het blad werd minder dan voorheen een netwerk dat zich gemakkelijk op cultureel, maatschappelijk en politiek gebied kon doen gelden.

Dit alles ging natuurlijk geleidelijk. Hier is ervoor gekozen de cultuur van de 'letterheren' af te sluiten op het moment dat zijzelf beseften dat de hoogtijdagen van hun liberalisme voorbij waren. Tegelijk erkenden zij dat de literatuur voortaan een zelfstandige plaats had. Ook over *De Gids* na 1900 kan men een boek schrijven, maar het zal een ander boek zijn, omdat het tijdschrift minder cohesie vertoont. De letterheren sloten een eeuw af van betrekkelijk kleinschalige verhoudingen. Daarmee wil dit boek gelijk een pleidooi zijn voor een andere visie op de negentiende eeuw: misschien was zij minder de voorbereiding van de cultuur en samenleving van de twintigste eeuw dan een wereld op zichzelf. De moderniteit die de heren van *De Gids* zo enthousiast vertegenwoordigden is inmiddels vreemd geworden, hun eeuw boeiend maar ver weg.

Eindnoten:

1 Jonckbloet, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*, VI 171. Hetzelfde oordeel in: De Bosch Kemper, *Nederland na 1830*, II 427.
2 Kalff, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*, VII 442.
3 Citaten uit dag- en weekbladen die in december 1936 aandacht besteedden aan het eeuwjubileum van *De Gids*, bewaard in het redactiearchief (AG), map dec. 1937-apr. 1938.
4 Braches, 'Prijsvraag', 589-590.
5 'Honderd jaar van letterkundige critiek. Het eeuwfeest van De Gids', *De Telegraaf*, dec. 1936, AG map dec. 1937-apr. 1938.
6 Stuiveling, *Een eeuw Nederlandse letteren*, 43.
7 [Bakhuizen van den Brink] rec. J. Geel, *Onderzoek en Phantasie* (Leiden 1838), 1838, B. 461-473 en 521-535, aldaar 462.
8 De term 'doctrinair-liberaal' komt aan de orde in hfdst. 6 ('In een stijl van vooruitgang') nt. 32 en hfdst. 8 (de paragraaf 'Doctrinaire liberaliteit').
9 'Ideologie' is hier neutraal opgevat, als 'cultural system', een systeem van ideeën en zingevingen met een socio-politieke strekking. Voor een bespreking van het culturalistisch gebruik van dit begrip, zie: Van de Klashorst, 'Politieke cultuur', 58-62.
10 Recente voorbeelden van een 'culturalistische' benadering van het liberalisme bieden: Collini, *Public moralists* (1991), Bellamy ed., *Victorian liberalism* (1990) en Idem, *Liberalism and modern society* (1992); in Nederland Stuurman, *Wacht op onze daden* (1992) en vooral Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef* (1992). Zijn boek speelt zich voor een groot deel af in dezelfde kringen en maakt ten dele gebruik van hetzelfde bronnenmateriaal als het mijne. Beide boeken zijn niet alleen in dezelfde jaren en in een geest van vriendschappelijke discussie ontstaan maar streven ook naar een benadering van de geschiedenis van de negentiende eeuw die meer oog toont voor de toenmalige verwevenheid van cultuur en politiek.

11 Zie bijvoorbeeld: Pykett, ‘Reading the periodical press’; Johannes, ‘Infrastructuur en Verlichtingscultuur’; Idem, *Barometer*, 109-115. Impliciet ook in: Butler, ‘Culture's medium’; en Van Vree, ‘Massapers en modernisering’.
12 De klassieke beschouwing over deze relatie is Habermas' *Strukturwandel der Öffentlichkeit*.
13 Dit inzicht leidt sinds een jaar of vijftien het onderzoek naar de genootschappelijkheid, het boekenbedrijf, de leescultuur en de functie van tijdschriften. Zie bijvoorbeeld: Kloek en Mijnhardt ed., *Productie, distributie en consumptie van cultuur*, Johannes, ‘Infrastructuur en Verlichtingscultuur’ en Idem, *Barometer*, Brouwer, *Lezen en schrijven*, 8-12; themanummers ‘Genootschapsleven in Nederland 1800-1850’, *NE* 7 (1983) en ‘Negentiende-eeuwse leescultuur’, *NE* 14 (1990); en recent Bijvoet e.a. ed., *Bladeren in andermans hoofd*.
14 Ik verwijs hiervoor naar: Chartier, *Cultural history* en Hunt ed., *New cultural history*. In Nederland bepleit Frijhoff (‘Cultuur en mentaliteit’, 192) zo'n dynamischer voorstelling van cultuur als activiteit van betekenisgeving en interpretatie. Het representatiebegrip wordt in Nederland vooral onderzocht en gebruikt door F.R. Ankersmit en krijgt een cultuurhistorische toepassing in de periodiek *Feit en Fictie. Tijdschrift voor de geschiedenis van de representatie*.
15 Een samenvattende bespreking van het begrip en de discussie rond ‘de intellectueel’ biedt: Dielissen, ‘De intellectueel’.
16 Collini, *Public moralists*, vooral 13-59.
17 In Brouwer, *Lezen en schrijven*, vindt men de belangrijkste literatuur. Zie ook: Hoftijzer, ‘Leesonderzoek in Nederland’ en andere bijdragen aan Bijvoet e.a. ed., *Bladeren in andermans hoofd*.
18 Aerts, ‘De Gids en zijn publiek’.
19 [Potgieter] rec. C. Huygens, *Cluys-Werck*, ed. W.J.A. Jonckbloet (Den Haag 1841), 1842, B. 160; [Bakhuizen van den Brink] rec. H.A. Meijer, *De Boekaniër* (Amsterdam 1840), 1840, B. 405; [Idem] rec. Geel, *Onderzoek en Phantasie*, 1838, B. 533.
20 [Bakhuizen van den Brink] rec. Meijer, *De Boekaniër*, 1840, B. 406.
21 Voor een discussie over dit probleem, zie: Van den Berg, ‘Uitvinding’ en Mathijsen, ‘Tachtig als oogklep’. Hoewel Mathijsen meer dan Van den Berg lijkt te hechten aan een (ook) esthetische waardering van negentiende-eeuwse literatuur, dragen beide auteurs bij tot de huidige verbreding van de literatuurgeschiedenis.
22 Ruiter en Smulders, *Literatuur en moderniteit*.
23 De behandeling sluit voor een deel aan bij die in Van Bork en Laan ed., *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis* en is voor een ander deel verwant roet de poging van Ruiter en Smulders (*Literatuur en moderniteit*) om de literatuurgeschiedenis in verband te brengen met socio-culturele veranderingen.
24 Vgl. Beetham, ‘Theory of the periodical’.
25 Het gaat hier om de documentatie ‘Geschiedenis, inhoud en betekenis van het tijdschrift *De Gids* in de beginjaren 1837-1843’, die bijeen werd gebracht door de neerlandici drs. Tineke Jacobi en drs. Joke Relleke in een door ZWO/NWO ondersteund onderzoek. Uit dit onderzoek zijn verschillende artikelen voortgekomen (zie literatuuropgave). Na de tragische dood van Joke Relleke in december 1992 voltooit Tineke Jacobi de uitgave van het onderzoek. Het betreft een belangrijke selectie uit de vele documenten met betrekking tot (1) de oprichting, (2) de redactievoering, (3) de vooruitgangsgedachte en (4) de kwestie-Bakhuizen van den Brink in 1843. De documentatie beperkt zich dus tot het letterkundig gedeelte. De uitgave is naar verwachting einde 1997 gereed.
26 Over dit type tijdschriften: Butler, ‘Culture's medium’; Houghton, ‘Periodical literature’; Haacke, ‘Zeitschriftentypus “Revue”’; Syndram, *Kulturpublizistik*.
27 Ankersmit, *Denken over geschiedenis*, 246.

Deel een
‘Toen De Gids werd opgericht’

Hoofdstuk 1
Een 'bespottelijke boekverkooperstwist' en een prospectus

In een gedenkboek is een enigszins heroïserende benadering gepast. De werkelijkheid is echter zelden heroïsch en een studie als deze is er om daaraan te herinneren. Welke symboolwaarde de oprichting van *De Gids* achteraf ook mag hebben gekregen, de feiten spreken soberder taal. *De Gids* ontstond bij toeval, was in tien jaar drie keer de opheffing nabij en overleefde niet door zijn kwaliteit of door de gunst van de tijdgeest maar door een uitgeverswisseling op het juiste moment. Zo kreeg het blad de tijd deel te gaan uitmaken van de liberale beweging en 'ingeburgerd' te raken bij een op gewoonte gesteld publiek. Naarmate het zijn hervormingselan liet varen en gevestigd raakte, steeg het in status en kon het mettertijd tot een cultuurmonument worden, waarvan de oprichting in terugblik de betekenis kreeg van een nationale herleving.

Zoals bekend lag aan de oprichting niets edelers ten grondslag dan een 'bespottelijke boekverkoopers twist'. De *petite histoire* is al vaak verteld.[1] G.J.A. Beijerinck, een kwaliteitsbewuste Amsterdamse uitgever, bracht in 1836 drie fraaie topografische plaatwerken op de markt, *De Rijn, in Afbeeldingen en Tafereelen geschetst*, met tekst van C.P.E. Robidé van der Aa, *Zwitserland en de Alpen van Savoije*, met tekst van N.G. van Kampen en *Bijbelsche Landschappen*, met tekst van A. des Amorie van der Hoeven. De voor deze uitgaven benodigde staalgravures waren zoals toen gebruikelijk was uit Engeland betrokken. Volgens de uitgever was de Nederlandse markt te klein om zulk werk tegen concurrerende prijs in eigen land te laten uitvoeren. Hij schreef dit in een advertentie die verscheen in het *Algemeen Handelsblad* van 11 juli 1836 en de *Opregte Haarlemsche Courant* van 12 juli, ter verdediging tegen een kritiek op zijn prestigieuze plaatwerken in het toen dominerende tijdschrift *Vaderlandsche Letteroefeningen*.[2] Een anonieme recensent (de doopsgezinde predikant S. Muller, een vriend van *Letteroefeningen*-uitgever J.W. IJntema) had in het julinummer het vaderlands belang en de eer van de Nederlandse kunstnijverheid gesteld tegenover het gewin van uitgevers als Beijerinck. Hij herhaalde zijn beschuldiging nog eens uitgebreid na Beijerincks verdediging en ried met zoveel woorden het publiek af dit soort onvaderlandslievende uitgaven aan te schaffen. De uitgever, die deze kritiek waarschijnlijk niet verdiend had en zich aangetast voelde in zijn beroepseer en commercieel belang, antwoordde met een zet die hij misschien al langer overwoog, maar waarvoor hij nu het moment gekomen achtte.[3] Hij besloot IJntema, die tegelijk redacteur en medeuitgever was van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, concurrentie

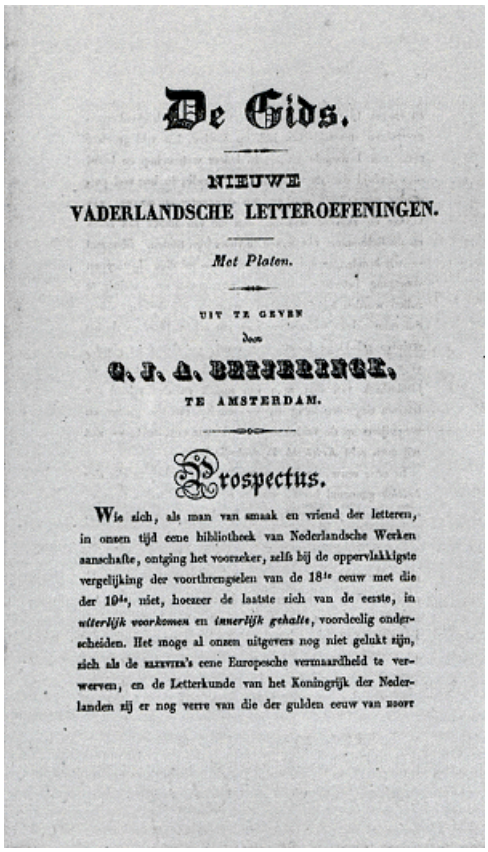

De Gids.

NIEUWE
VADERLANDSCHE LETTEROEFENINGEN.

Met Platen.

UIT TE GEVEN
DOOR
G. J. A. BRINKMAN,
TE AMSTERDAM.

Prospectus.

Wie zich, als man van smaak en vriend der letteren, in onzen tijd eene bibliotheek van Nederlandsche Werken aanschafte, ontging het voorzeker, zelfs bij de oppervlakkigste vergelijking der voortbrengselen van de 18de eeuw met die der 19de, niet, hoezeer de laatste zich van de eerste, in *uiterlijk voorkomen* en *innerlijk gehalte*, voordeelig onderscheiden. Het moge al onzen uitgevers nog niet gelukt zijn, zich als de ELZEVIER's eene Europesche vermaardheid te verwerven, en de Letterkunde van het Koningrijk der Nederlanden zij er nog verre van die der gulden eeuw van zoove

Eerste pagina van het prospectus waarin het nieuwe tijdschrift wer aangekondigd, gedateerd 26 augustus 1836

aan te doen en de Nederlandse markt te verrijken met een nieuw blad in het genre van de *Letteroefeningen:* een maandelijks verschijnend tijdschrift met boekbesprekingen en een 'mengelwerk' van verhandelingen, bellettrie en kleine wetenswaardigheden.

Wist Beijerinck wat hij deed? Hij was een ervaren en geachte Amsterdamse boekhandelaar-uitgever, al sinds 1818 actief. Hij had ervaring met tijdschriften. Sinds 1821 gaf hij de succesvolle *Almanak voor het Schoone en Goede* uit en van 1821 tot 1835 was bij hem het eerste langlopende vrouwentijdschrift, *Penélopé*, verschenen.[4] Maar hij kon weten dat de Nederlandse tijdschriftenmarkt niet gemakkelijk was. Voor de exploitatie van een tijdschrift was een afzet van ten minste drie- tot vierhonderd exemplaren nodig en zelfs dit bescheiden resultaat bleek in de praktijk moeilijk te bereiken. Weinig bladen was duurzaamheid beschoren. In totaal waren er wel ongeveer driehonderd periodieke publicaties in omloop, maar de helft daarvan bestond uit genootschapsreeksen en almanakken. Algemeen-culturele tijdschriften, zoals de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, vormden gemiddeld slechts ongeveer zes procent van dat geheel. Een kwart daarvan sneuvelde meestal binnen het jaar, tweederde binnen vijf jaar.[5] Misschien wist Beijerinck dat de aanhang van de oude *Vaderlandsche Letteroefeningen*, opgericht in 1760, al enkele jaren duidelijk terugliep, waardoor er ruimte op de markt ontstond.[6] Daar staat tegenover dat begin 1836 al twee nieuwe periodieken waren opgericht, *Athenaeum* en het *Drie-Maandelijksch Tijdschrift*, die zich met minder of meer nadruk presenteerden als degelijke tegenhangers van de verouderde *Letteroefeningen*.[7] Nu berustte de uitgave van tijdschriften in deze periode nog niet op enige vorm van marktonderzoek. Vanouds presenteerden nieuwe tijdschriften zich als ideële ondernemingen, op zoek naar een publiek dat hen wilde steunen in het werk van beschaving, verheffing of bevordering van de nationale eer.[8] Er waren overigens ook betrekkelijk weinig kosten gemoeid met het opzetten van een tijdschrift. Beijerinck kon dus wel een poging wagen.

Dat hij meer dacht aan een betere *Vaderlandsche Letteroefeningen* dan aan een sterk vernieuwend blad, blijkt uit het feit dat hij voor de redactie mr. C.P.E. Robidé van der Aa vroeg, een vierenveertigjarige Arnhemse advocaat die ook de letterkunde beoefende en zeker enige naam had op dit gebied. Hij had de tekst geschreven bij de gravures van een van de bekritiseerde plaatwerken, zoals hij al vijftien jaar voor Beijerinck publicaties voor de jeugd en bijschriften bij prenten verzorgde en almanakken redigeerde. Hij was een van de vele vaardige, conventionele letterkundigen van zijn tijd en een man zonder enige ambitie tot vernieuwving.[9] Beijerinck en hij besloten dat er een tweede redacteur bij zou moeten komen, die in Amsterdam gevestigd was, voor de dagelijkse leiding. De welgestelde Van der Aa woonde namelijk op het landgoed De Hemelsche Berg bij Arnhem. Voor het redigeren van een maandelijks te verschijnen tijdschrift was dat minder praktisch, omdat een brief soms een paar dagen onderweg kon zijn. Beijerinck dacht aan C.G. Withuijs, een dichter van goede naam, die tot zijn fonds behoorde en met wie ook Van der Aa goed bekend was. Hoewel Withuijs bij de jongeren van het midden van de

jaren dertig aanzien genoot, was hij evenmin een vernieuwer.[10] Hij bewoog zich in Amsterdam in de kring waartoe ook IJntema en andere medewerkers van de *Letteroefeningen* behoorden. In 1837 zou hij redacteur worden van een nieuw blad, *De Avondbode*, dat werd gefinancierd uit een geheim regeringsfonds en bedoeld was om het starre en impopulair wordende regeringsbeleid van Willem I tegen de beginnende liberale kritiek te verdedigen.[11]

Van der Aa kwam met een ander voorstel. Hij wees Beijerinck op de zevenentwintigjarige Amsterdamse commissionair E.J. Potgieter, die ook al enige naam had als schrijver en vertaler.[12] Beijerinck kende hem wel. Potgieter, de dichtende dokter Heije en de student Bakhuizen van den Brink hadden in nauwe samenwerking de literaire nalatenschap van de in november 1834 overleden jonge schrijver Drost bewerkt, die werd uitgegeven door Beijerinck, bij wie ook Drosts eerste roman *Hermingard van de Eikenterpen* (1832) was verschenen. In 1836 kwam het eerste deel van Potgieters romantische reisverhaal *Het Noorden* juist bij hem uit en de uitgever wist dat Potgieter enige ervaring had met het werken voor een maandblad, namelijk *De Muzen*, waarvan in 1834-1835 zes nummers waren verschenen bij uitgever Westerman. Beijerinck was kort na het ophouden van *De Muzen* in februari 1835 al eens benaderd door J.P. Heije, die met Drost de stuwende kracht achter dit mooie jongeren-tijdschrift geweest was, met een voorstel voor de uitgave van een nieuw blad in de trant van *De Muzen*, met ingang van juli 1835 of januari 1836. Dat het plan geen doorgang vond, lag waarschijnlijk minder aan Beijerinck dan aan de bezwaren die zijn confrater Westerman ertegen had. Westerman vond het onbillijk dat een ander het profijt zou hebben van de naam en ervaring die de jongeren begonnen op te bouwen door *De Muzen*, terwijl hij tweehonderd gulden had moeten toeleggen op de moeizame aanloopfase.[13]

Beijerinck had geen bezwaar tegen een mederedacteurschap van Potgieter. Al op 17 augustus was een drukproef gereed van een prospectus dat de uitgave aankondigde van het nieuwe maandblad, dat zelfbewust *De Gids* ging heten, met als uitdagende ondertitel *Nieuwe Vaderlandsche Letteroefeningen*. Het twaalf kleine pagina's tellende stuk was getekend ‘De Redactie’, maar Robidé van der Aa lijkt enkel secundair bij het prospectus betrokken te zijn geweest. Waarschijnlijk is Potgieter de steller ervan geweest, waarbij hij zich mogelijk baseerde op een concept of suggesties van Beijerinck.[14] Het prospectus verscheen 26 augustus 1836 en werd ruim verspreid onder de Nederlandse boekhandelaren. In advertenties van 29 september 1836 in het *Algemeen Handelsblad* en 13 en 20 oktober 1836 in de *Opregte Haarlemsche Courant* nodigde de uitgever het publiek en vooral de ‘H.H. Bestuurders van Leesgezelschappen’ uit bij de betere boekhandel (‘alle voorname boekhandelaren des Rijks’) in te tekenen op het nieuwe tijdschrift, dat twaalf maandelijkse afleveringen zou tellen met daarin achttien platen, formaat groot octavo.[15] In september ontvingen allerlei letterkundigen en geleerden een circulaire, waarin de anonieme ‘Redactie van den Gids’ hen onder verwijzing naar het prospectus uitnodigde tot medewerking. Wie er naast de uitgever als redacteuren optraden, bleef - formeel zelfs tot 1846 - een geheim.[16]

Wat beloofde het prospectus?[17] Het was een merkwaardig stuk, tegelijk een spottende diskwalificatie van de status van de eerbiedwaardige *Vaderlandsche Letteroefeningen* en een zelfbewuste presentatie van het nieuwe tijdschrift als waardige troonopvolger. Het opende met de vaststelling dat Nederland, bij de overigens algemene vooruitgang, was blijven stilstaan in de achttiende eeuw wat betreft zijn recenserende tijdschriften. 'In eene eeuw, welke een verdienstelijk schrijver *die der kritiek* genoemd heeft, waarin zelfs het achterlijk Spanje, op het voorbeeld van Engeland en Frankrijk, een *Revista* verschijnen deed, heeft Nederland, ja, Tijdschriften genoeg, maar die men, wat vorm en inhoud betreft, met meer regt voor kinderen der 18de, dan die der 19de eeuw mag aanzien.' Blijkbaar met een steek naar de zorg die de *Letteroefeningen* aan de dag legde voor de eer van de Nederlandse graveerkunst noemde het prospectus het beschamend voor de nationale eer dat Nederland niets beters tegenover die buitenlandse periodieken had te stellen dan het in elk opzicht ouderwetse blad van IJntema. Het werd geportretteerd als afgeleefd en humeurig, traag en in zijn beoordelingen onbillijk, partijdig en persoonlijk, conservatief in smaak en vormgeving, karakterloos in zijn politieke plaatsbepaling, bekrompen-nationaal denkend maar voor zijn vulling grotendeels afhankelijk van slechte buitenlandse literatuur in vertaling.

De nationale eer en de algemene onvrede over de *Vaderlandsche Letteroefeningen* rechtvaardigden dus de oprichting van een 'echt *Kritiesch Tijdschrift*', een gids in de letterkunde, 'een Tijdschrift, dat in uiterlijken tooi noch in innerlijk gehalte bij die van vreemden zal achterstaan'. *De Gids* beloofde zo'n tijdschrift te worden: actueel, met visie en eigentijds van vormgeving. Tekenend inderdaad voor de latere presentatie van *De Gids* was de verzekering van het prospectus dat hij niet zou optreden 'als een *jongeling*, die, in overdreven maar verschoonbaren ijver, een nieuw tijdperk der Vaderlandsche Letterkunde van zijne verschijning wenscht te dagteekenen, maar als een *man*', die verantwoordelijkheid nam 'voor de eer onzer letterkunde' en het publiek op de hoogte wilde houden van het betere in de binnen- en buitenlandse letteren.

Hierna volgden de principes die de redactie wenste aan te houden en de eisen die zij stelde aan bijdragen. *De Gids* beloofde bovenal een vrije kritiek, die niet partijdig en persoonlijk gericht was, dat wil zeggen niet bij voorbaat bepaald door coteriegeest of exclusieve loyaliteiten. '*De Gids* wil noch in het staatkundige, noch in het godsdienstige, noch in het letterkundige als partijganger optreden, hij begrijpt geene vrijheid zonder eerbied voor ieders verdedigbare meening, geen streven naar waarheid wanneer hij eene banier, van de zijne verschillende, den weg naar hare tempel zoude willen versperren. Vruchteloos zal men bij hem die vinnige uitvallen verwachten tegen anders denkenden, anders gevoelenden, of anders geloovenden'. De redactie zou streven naar een zoveel mogelijk actuele, opbouwende, op het werk zelf betrokken, principiële en sturende kritiek. 'Schadelijke grondbeginselen te bestrijden, jeugdige vernuften den regten weg te wijzen, groote talenten naar waarde te huldigen, ziedaar zijn doel!' Men hield zich het recht voor streng

en eventueel ook met spot evidente dwaasheden aan de kaak te stellen, maar hechtte aan niveau en goede smaak en wenste dus geen polemiek en schandaalgeschrijf. Het tijdschrift wilde auteurs wel ruimte bieden voor een 'anti-kritiek', op voorwaarde dat deze waardig en 'bescheiden' gesteld zou zijn. Het veld van kritische werkzaamheid was ruim: 'verdienstelijke vaderlandsche werken, tot welke wetenschap of kunst ook behoorende'. Buitenlandse publicaties behoorden dus in beginsel niet tot het werk dat *De Gids* zou recenseren.

Duidde dit alles op distantie tot de vermeende heersende praktijk, in zijn vorm volgde *De Gids* blijkbaar als vanzelfsprekend de geijkte opzet van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, met een afdeling Boekbeoordeelingen en een Mengelwerk van bellettrie en verhandelingen. Wel zou dit mengelwerk 'zich door verscheidenheid en belangrijkheid voordeelig onderscheiden', beloofde de redactie en pochte dat er al degelijk werk in voorraad of 'door verdienstelijke mannen' toegezegd was. Deze afdeling zou 'schetsen op het gebied der Nederlandsche Geschiedenis' afwisselen met 'kleine verhalen (*novellen*) uit het dagelijksch leven' en poëzie van het niveau van 'Tollens en Staring', geen versjes in de trant van 'Frans Baltes of Jan de Rijmer' en ook niet het soort smakeloze sensatieberichten dat andere bladen als bladvulling gebruikten. Het was de bedoeling dat het mengelwerk vooral Nederlands werk zou bevatten, maar 'geene bekrompene vaderlandsliefde' zou *De Gids* ervan weerhouden ook 'schoonheden' van elders op te nemen.

Van belang is het publiek waartoe het prospectus zich uitdrukkelijk richtte: in het algemeen de 'beschaafde kring' en meer in het bijzonder de bestuurders en leden van leesgezelschappen. Juist zij werden geacht gebaat te zijn bij een actuele en richtinggevende kritiek. Hier sprak duidelijk het belang van de uitgever mee, zoals ook in de herhaalde betuiging van onpartijdigheid: het blad moest toegankelijk zijn voor lezers van allerlei staatkundige en godsdienstige overtuiging. Met zijn prijs van ƒ12,- per jaargang richtte *De Gids* zich inderdaad op het welgestelde publiek of lezers in gezelschapsverband. Het was gelijk het duurste tijdschrift in deze sector, duurder dan de *Letteroefeningen*, die zestien afleveringen (per kwartaal een dubbelnummer) en een grotere omvang gaf voor ƒ11,20.[18]

Hoe vernieuwend en bijzonder was dit programma? Voor een deel stond het nog in het teken van de polemiek met de *Letteroefeningen*. Dat blijkt uit de wel erg grote plaats die de *Letteroefeningen* in deze beginselverklaring innam en uit de poging te suggereren dat er een algemene onvrede leefde tegen zijn ongerechtvaardigd gezag. Niet geheel terecht maakte het prospectus de *Letteroefeningen* tot het model van de hele negentiende-eeuwse tijdschriftproductie. Het blijkt ook uit de tegenstelling die hier geaccentueerd werd, tussen het benepen nationalisme bij een afhankelijkheid van buitenlandse literatuur in de *Letteroefeningen*, en de eigen openheid voor buitenlandse literatuur bij een duidelijk Nederlandse strekking van *De Gids*.

Wat zijn opzet betreft presenteerde *De Gids* zich als een verbeterde *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Toch was de combinatie van aspiraties die de redac-

tie toonde ongebruikelijk: een degelijk-kritisch tijdschrift associeerde men met de geleerde literatuur en een zuiver recenserende taak; hier waren bellettrie en platen niet op hun plaats. Zelfs de *Letteroefeningen* bevatte geen illustraties. Prenten hoorden thuis in literaire almanakken. De opzet van *De Gids* was naar toenmalige conventies hybride. Het blad wilde blijkbaar de fraaie vormgeving van een sieralmanak en de verzorgde bellettrie van een leestijdschrift combineren met de wetenschappelijkheid van het aloude geleerdentijdschrift. Ook in eigen kring is men het in volgende jaren over deze combinatie van aspiraties niet geheel eens geworden.

De nadruk op onpartijdigheid lijkt deels bedoeld als contrast met de coteriegeest en het opportunisme van de *Letteroefeningen*, deels een zaak van uitgeversdiplomatie. Beijerinck hoopte bijvoorbeeld door ‘eene *betamelijke onpartijdigheid*’ ook ‘onze katholieke landgenooten’ voor het nieuwe blad te winnen, wat toentertijd geen vanzelfsprekendheid was.[19] Het was de redactie overigens wel ernst, want ook de circulaire aan de beoogde medewerkers noemde ‘de meest mogelijke onpartijdigheid en vermijding van alles wat op den Persoon des Schrijvers betrekking zou kunnen hebben’ het ‘grondbeginsel’ van het tijdschrift.[20]

Toch was zo'n verzekering van politieke en godsdienstige neutraliteit en van het vermijden van ‘personaliteiten’ ook een traditionele topos in dergelijke beginselverklaringen. Al in de zeventiende eeuw beroemden de eerste tijdschriften zich op hun onpartijdigheid.[21] De *Vaderlandsche Letteroefeningen* was in 1760 voor zijn publiek getreden met een programma dat een maandelijks verslag van opvallende binnen- en buitenlandse publicaties op een ruim gebied en een onpartijdige, vooruitstrevende beoordeling ‘zonder aanzien van personen’ beloofde.[22] De twee eerder in 1836 opgerichte tijdschriften, het *Drie-Maandelijksch Tijdschriften Athenaeum*, keerden zich eveneens tegen de heersende praktijk van kleinzielig-persoonlijke kritiek en beloofden een onpartijdige, kwaliteitsbevorderende beoordeling ‘zonder aanzien des persoons’.[23] Met uitzondering van de revolutiejaren aan het einde van de achttiende eeuw was het vermijden van politieke en godsdienstige twistvragen en van ‘personaliteiten’ een vast element in elk tijdschriftprogramma. Het was waarschijnlijk een zaak van welbegrepen eigenbelang: de kring van tijdschriftkopers en potentiële medewerkers was in Nederland relatief zo klein dat geen tijdschrift het zich kon permitteren veel mensen van zich te vervreemden, wilde het langer dan een jaargang blijven bestaan. Alle duurzame tijdschriften vermeden inderdaad politieke en enigszins controversiële godsdienstige kwesties en maakten van deze nood een deugd door zich als bij uitstek vaderlands te presenteren. Een blad als de *Vaderlandsche Letteroefeningen* kon op deze manier lange tijd een vrij heterogene kring van medewerkers verbinden.[24]

Er waren meer conventionele elementen in het *Gids*-prospectus, zoals het aansporende voorbeeld van buitenlandse periodieken als motief voor de uitgave van een nieuw Nederlands blad. De Nederlandse geleerdentijdschriften van de zeventiende eeuw en de spectatoriale blaadjes van de achttiende eeuw waren het resultaat van zulke creatieve naijver en al in 1800 waren de *Letter-*

oefeningen en de nog veel oudere *Boekzaal der Geleerde Wereld* gebruikt als beschamend voorbeeld van vaderlandse 'achterlijkheid' in vergelijking met Frankrijk. Sinds de achttiende eeuw presenteerden veel nieuwe tijdschriften zich als pogingen een buitenlands model te evenaren en daardoor de Nederlandse 'achterlijkheid' te overwinnen en de afhankelijkheid van buitenlandse publicaties terug te dringen. Dit paste in de algemene voorstellingswijze van tijdschriften als ideële ondernemingen ten dienste van 'de eere des volks' of de beschaving van de mensheid. Niet zonder historische bijklank was verder de mededeling dat *De Gids* de 'beschaafde kring' als zijn publiek beschouwde. Ten eerste betekende dit dat het blad zich niet wilde presenteren als geleerdentijdschrift. Maar ook had sinds de achttiende eeuw het publiekssegment dat met 'beschaafde kring' werd aangeduid de connotatie van nationaal voelende, niet verfranste of aristocratische burgerstand. De meeste nieuwe tijdschriften, zeker in de vroege negentiende eeuw, richtten zich uitdrukkelijk op deze 'beschaafde stand'.[25]

Verrassend nieuw en uniek was het dus in menig opzicht niet, wat *De Gids* kwam beloven. Zelfs IJntema's secondant Muller, die opnieuw het harnas aanschoot voor de *Vaderlandsche Letteroefeningen* en woedend reageerde op dit '*complot* [...] dat in den winkel van meergemelden Boekverkooper tegen dit Tijdschrift is gesmeed', had eigenlijk geen principiële bezwaren tegen het programma, al vond hij het pretentieus, onhaalbaar en onzuiver van motief.[26] Toch is het verschil, juist naast deze retorische preek in de *Letteroefeningen*, heel duidelijk - een verschil in stijl en ambitie. Het prospectus van *De Gids*, op zichzelf niet buitengewoon, krijgt eigenlijk pas zijn betekenis als men ook beluistert wat er (behalve de genoemde topoi) in de tekst meeklonk. De tekst refereerde, impliciet of expliciet, aan allerlei achterliggende kwesties en situaties. Hij bevatte een niet louter conventioneel oordeel over de Nederlandse culturele toestand en een aan buitenlandse voorbeelden ontleende voorstelling van hoe een goed tijdschrift behoorde te zijn. In het nu volgende hoofdstuk wordt het decor opgebouwd waaruit *De Gids* naar voren trad. Wat was er aan het prospectus voorafgegaan?

Eindnoten:

1 De kwalificatie is van Bakhuizen van den Brink in een briefje aan Potgieter, [eind september 1836], in: Brummel ed., *Studietijd*, 150-151. De affaire is uitgebreid behandeld en gedocumenteerd in: Groenewegen, *Potgieter*, 114-133; Van Rijn, *Beets*, I 196-212; Smit, *Potgieter*, 103-108; Jacobi en Relleke, 'Een "echt Kritiesch Tijdschrift"', 8-16; Idem, 'Robidé van der Aa'.
2 De advertenties in: Van Rijn, *Beets*, I 197-198 en in Jacobi en Relleke, 'Een "echt Kritiesch Tijdschrift"', 9.
3 Jacobi en Relleke, 'Robidé van der Aa', 193.
4 Over Beijerinck: Kruseman, *Bouwstoffen*, I 763-767; over vrouwentijdschriften: Johannes, *Barometer*, 103.
5 Deze statistische gegevens in: Johannes, *Barometer*, 34-52. De gegevens hebben betrekking op de periode 1770-1800-1830. Over het tijdschriftaanbod in de jaren 1830, zie: Kruseman, *Bouwstoffen*, I 33-61; en Wiskerke en Mathijsen, 'Bibliografie'.
6 Kort voor 1830 was het debiet van het oude tijdschrift waarschijnlijk 2000 exemplaren, een hoogtepunt. In 1835 was de oplage, die ongeveer 200 exemplaren boven de afzet lag, nog maar 1325, in 1836 1300 en in 1837 1250. Cijfers in: Muis-Van der Leun, Distributie, 33-45.
7 Over beide initiatieven, zie: Mathijsen, 'Concurrentie', 57-59; Van den Berg en Hooykaas, 'Leidsche Wetenschappelijke Berigten', 75-76.
8 Johannes, *Barometer*, 134, 154.
9 Over hem: Jacobi en Relleke, 'Robidé van der Aa'; Kruseman, *Bouwstoffen*, I 764-765.
10 Over de status van Withuijs, zie: Van Zonneveld ed., *Dagboek Beets*, 66, 131-133, 141-142.

11 Hooykaas, ‘Politisering’, 129, 136 (noot 35); vgl, Kossmann, *Lage Landen*, 112.
12 Zie Robidé van der Aa aan Potgieter, 26-10-1836 en 12-11-1836, in: Groenewegen, *Potgieter*, 120.
13 Vgl. Groenewegen, *Potgieter*, 102; Beets, *Potgieter*, 49; Brummel ed., *Studietijd*, 126.
14 Zie Beijerinck aan Potgieter, 6-8-1836 en 17-8-1836, in: Groenewegen, *Potgieter*, 122 en in: Jacobi en Relleke, ‘Een “echt Kritiesch Tijdschrift”’, 10; verdere argumenten in Jacobi en Relleke, ‘Robidé van der Aa’, 196 en 204 (nt. 21).
15 Deze advertenties in: Van Rijn, *Beets*, I 200-201 en Jacobi en Relleke, ‘Een “echt Kritiesch Tijdschrift”’, 11.
16 Jacobi en Relleke, ‘Redactie’.
17 Een origineel bevindt zich in de UBA, BVB, coll. Beijerinck. Het prospectus is integraal herdrukt in *De Gids* van december 1886 (IV 585-590) en in Van Rijn, *Beets*, I 208-212.
18 Een vergelijking van prijzen in: Kruseman, *Bouwstoffen*, I 33-61.
19 Beijerinck aan Potgieter, 30-12-1836, in: Groenewegen, *Potgieter*, 130.
20 Het document is opgenomen in: Van Rijn, *Beets*, I 207.
21 Zie bijvoorbeeld de in Amsterdam uitgegeven *Bibliothèque universelle et historique* (1686-1693) van de Geneefse hugenoot Jean le Clerc (1686), in: Bots e.a., *De ‘Bibliothèque universelle et historique’*, 75-77.
22 Voorberigt 1761 [=1760], gecit. in: Hartog, ‘Leven van een tijdschrift’, 449; over het programma van de *Letteroefeningen*, zie: Johannes, *Barometer*, 119-123.
23 Mathijsen, ‘Concurrentie’, 57-59.
24 Johannes, *Barometer*, 184-188.
25 Voor deze topoi in tijdschriftprogramma's tussen 1770 en 1830, zie: Johannes, *Barometer*, 105-106, 134, 141-144, 196.
26 De Recensent der Prachtwerken bij Beijerinck [=S. Muller], ‘Aan de Lezers der *Vaderlandsche Letteroefeningen*’, integraal opgenomen in: Van Rijn, *Beets*, I 218-227.

Hoofdstuk 2
Nederland in de jaren 1830

Het is een mythe dat *De Gids* zou zijn ontstaan uit oppositie tegen de geest van de jaren dertig of het Nederland van Willem I, maar het is duidelijk uit zowel het prospectus als de inhoud van het tijdschrift dat zijn kring van auteurs geen hoge dunk had van het heersende culturele klimaat. Potgieter en anderen uit deze kring hebben de voorstelling in het leven geroepen van een suffend Nederland, gepersonifieerd door Jan Salie, een land dat na de zeventiende eeuw zijn energie verloren had, op de geldzak ingedut was, zich door Engelsen en Fransen had laten ringeloren en vervolgens onder het vaderlijk bewind van Willem I opnieuw tevreden in slaap was gesukkeld, ondertussen aan alle kanten voorbijgestreefd door het buitenland. Dit polemische beeld van stilstand, verslapping, achteruitgang en bekrompenheid is met de groeiende status van *De Gids* en de liberale overwinning na 1848 gecanoniseerd en de geschiedenis ingegaan. Door de beweging van Tachtig is het nog versterkt en heeft het in zekere zin zelfs gelding gekregen voor de rest van de eeuw tot 1885. De periode 1815-1840 heeft zich tot recente jaren nauwelijks kunnen herstellen van deze moralistische geschiedinterpretatie, die bij gebrek aan een betere verklaring de veranderde economische, culturele en politieke positie van Nederland toeschreef aan mentale verslapping. Dit oordeel was een voortzetting van het verval-discours uit de patriottentijd.

Inmiddels is de eerste helft van de negentiende eeuw aan een herijking toe, die overigens niet per se een kwalitatieve of esthetische herwaardering hoeft te betekenen. Niemand zal willen betogen dat dit een grootse tijd is geweest. De depreciatie van deze periode door kritische en vernieuwingsgezinde tijdgenoten en ook hun termen van beoordeling zijn niet irrelevant; deze representatie is immers zelf een historische realiteit. Maar ook niet meer dan dat. Op anderhalve eeuw afstand is het verhelderender buiten de contemporaine beeldvorming om en zonder bijgemengd nationalisme de eigen aard van de periode te bepalen. Sinds ongeveer 1980 gebeurt dat ook, in studies van de toenmalige geschiedopvatting, de structuur van de economie, het nationaal besef, de regering van Willem I en de betekenis van de maatschappelijke oppositie, en de organisatievormen van het letterkundige en culturele leven.[1] Het klimaat van de jaren 1830 werd voor een goed deel bepaald door omstandigheden als de kleinsteedsheid, maatschappelijke afhankelijkheidsrelaties en de genootschappelijke organisatievorm van het culturele leven. Van belang waren nog steeds de traumatische ervaringen van de periode 1787-1813 en de noodzaak de tot stand gekomen eenheidsstaat ook psychologisch te realiseren.

Daarbovenop kwam de ervaring van 1830, die opnieuw een schok gaf aan het nationaal gevoel en een heroriëntatie nodig maakte.

Kenmerkend voor de hele periode na 1815, of eigenlijk al vanaf 1801, was de behoefte aan orde en consensus. De toen heersende stemming laat zich typeren als een godsdienstig getint, gedepolitiseerd vaderlandgevoel.[2] Zij kwam voort uit de noodzaak, in 1815 nog versterkt, om binnen nieuwe Europese verhoudingen een nationale eenheidsstaat te vormen uit een historisch, godsdienstig en staatkundig zeer verdeeld geheel, en uit de behoefte de oude partijschappen te neutraliseren die het land uiteindelijk aan Franse overheersing hadden uitgeleverd. 'Zoo duur zijn onze jammerlijke verdeeldheden ons te staan gekomen! Maar tot dien prijs hebben wij ook de waarde der eensgezindheid leeren kennen [...] Verdwenen is de tweespalt der overheden, verdwenen de haat der burgeren! Verdwenen zijn de luchtkasteelen, de droomerijen der bespiegeling, door geene wijze ervarenis bekrachtigd! Ieder brengt op het altaar des Vaderlands het offer zijner bijzondere gevoelens [...] Eén hart ééne ziel is het hart en de ziel van allen!', aldus de vooraanstaande hoogleraar en redenaar Van der Palm, die in deze 'Vaderlandsche uitboezeming' tot zijn landgenoten de stemming van na 1813 verwoordde, de behoefte aan rust en herstel na drie decennia van bestuurswisselingen.[3] Het was overigens niet een bijzonder Nederlands verschijnsel. Overal in het post-napoleontische Westen Midden-Europa ontstond in meerdere of mindere mate de situatie van een (verlicht-)autocratisch bestuur en een weinig politiek gemotiveerde, zich in de particuliere levenssfeer terugtrekkende bevolking op zoek naar compromis en herstel.

De Zuidelijke Nederlanden vertoonden op velerlei gebied meer dynamiek dan het noordelijk deel van het Koninkrijk. Hier ontstond in de jaren 1820 ook iets van een politieke oppositie. De voorzichtige ontwikkeling daarvan in het Noorden, in de late jaren twintig, werd doorkruist en voor bijna tien jaar stilgelegd door de Belgische afscheiding, die elke oppositie na 1830 direct het odium gaf van een onvaderlandslievende, subversieve daad.[4] De ervaring van 1830-1832 was een zware slag voor de nationale trots en bracht voor jaren de nationale zelfwaardering nog verder uit het evenwicht. Hoewel men in het Noorden geen warme gevoelens voor de Belgen had ontwikkeld, was hun afscheiding en het verlies van de helft van het rijk toch kwetsend voor de nationale eer, omdat men zich het Verenigd Koninkrijk vooral als een vergroot Nederland had voorgesteld, dat in deze vorm nog een middelgrote mogendheid kon lijken. Toen bleek dat de grote mogendheden, die in 1815 het staatsverband hadden gecreëerd, nu hun macht niet gebruikten om het recht te herstellen maar om de deling te bestendigen en zelfs toelieten dat de Fransen de opstandige Belgen te hulp kwamen, drong de harde waarheid door dat Nederland definitief niet meer in tel was in de wereld. Juist in de jaren dertig moest het contrast met vroegere grootheid zich opdringen. In eerste instantie echter was de reactie een andere. De publieke opinie stelde zich op achter de koning en trok zich terug op een klein-Nederlands, protestants nationaal zelfbeeld, dat inspiratie vond in de glorietijd van de Republiek. Het leverde

een onevenwichtig, gekwetst en defensief nationaal gevoel op, dat zich uitte in een retorisch gloriëren in langvervlogen roem en een wrokkige afwijzing van buitenlandse invloed.

Aanvankelijk, in 1830-1832, stonden alle geledingen van de Nederlandse samenleving pal voor vorst en vaderland, maar toen deze kippendrift geluwd was nam met de jaren ook de publieke steun af voor de halsstarrige status-quopolitiek van Willem I, die ondanks de internationale druk weigerde de scheiding te aanvaarden. Na de opwinding volgden jaren van teleurstelling, aldus De Bosch Kemper, de chroniqueur van dit tijdvak.[5] Door het internationale isolement en de enorme kosten van de permanente mobilisatie vormde de volhardingspolitiek een zware last voor het door de scheiding toch al verzwakte land. De Nederlandse economie was traditioneel en weinig dynamisch. De Amsterdamse geldmarkt, die met leningen de dure politiek financierde, voer er wel bij, maar de toch al ondoorzichtige staatsbegroting raakte voor jaren uit het lood.[6]

Het staatsbestuur maakte een gesloten, weinig toegankelijke indruk. De door Willem I gedomineerde regering vormde van nabij gezien een subtiel geheel van krachten, als landsbestuur stond zij echter op grote afstand van de maatschappij. De Staten-Generaal, gevormd door een vaste bestuurselite, waren in hoofdzaak zeer volgzaam; de hele stijl van het landsbestuur was aristocratisch en naar binnen gekeerd. Maatschappelijke belangstelling voor zijn handelingen werd nauwelijks op prijs gesteld. De regering en andere overheden reageerden over het algemeen geprikkeld op kritiek. Willem I beschouwde geheel in verlicht-absolutistische zin de pers als een instrument ter verspreiding van nuttige kennis, vooruitgang en verdraagzaamheid; kritische beoordeling van de regering was niet haar taak.[7] Hij werd in die opvatting gesteund door het burgerlijk publiek, dat zich over het algemeen afkerig toonde van elke vorm van twistgeschrijf en politiek engagement. ‘Vitten’, ‘bedillen’ en het beoordelen van gezagsdragers golden als ongepast. Afgezien van klachten over de financiële toestand, drukkende belastingen en de vrij strenge vervolging van de Afgescheidenen was er tot het einde van de jaren dertig nauwelijks een publiek debat over politiek en evenmin iets van een georganiseerde oppositie. Zo daaraan al behoefte zou hebben bestaan, werd de vorming ervan verijdeld door de overheid, die haar toevlucht nam tot intimidatie, omkoping en het oprichten van regeringsgezinde bladen om de publieke opinie te beheersen.[8] Zo ontstonden, uit een geheim regeringsfonds gefinancierd, bladen als de *Journal de la Haye* (1830-1849), *De Waakzame* (1834-1836) en *De Avondbode* (1837-1841), die bedoeld waren om de mogelijke invloed van onafhankelijke kranten als de *Arnhemsche Courant* (sinds 1811) en de *Nieuwe Amsterdamsche Courant en Algemeen Handelsblad* (sinds 1828) te neutraliseren.[9] Blijkbaar kon men zich in deze jaren nog geen voorstelling maken van een constructieve oppositie.

Het is in het algemeen opvallend hoe kleinzerig men op kritiek reageerde. Van een afstand bezien is het begrijpelijk dat een gemeenschap die vooral in beslag genomen werd door de zorg om behoud van eenheid, herstel van zelf-

vertrouwen en aanpassing aan een nieuwe, gereduceerde status, in eerste instantie geen behoefte had zich te begeven in grote politieke en maatschappelijke discussies. In een land dat nauwelijks een openbare sfeer creëerde en waar het leven zich vooral in kleinere, halfbesloten kringen afspeelde, kreeg elk debat en elke kritiek als vanzelf een particulier karakter. Althans, zij werden zo opgevat. Men lijkt grote moeite te hebben gehad het persoonlijke en zakelijke te scheiden. Zij kwamen inderdaad samen in de *reputatie* of het *aanzien*, waarden die van moeilijk te overschatten betekenis waren in de informele, fijnmazige standensamenleving die Nederland was. Aanzien was een belangrijk sociaal kapitaal. Kritiek, veroordeling of spot vormden een bedreiging van de opgebouwde waardigheid en daarmee van het gezag, dat immers juist berustte op wederzijdse erkenning van een stelsel van imponderabilia. Men schikte zich dus in een collectieve beleefdheidsdwang die een strenge kritiek onmogelijk en ongepast maakte. Men matigde zich, probeerde elkaar te ontzien, hulde zich in anonimiteit of liet uit piëteit lofprijzing prevaleren boven kritische aanmerking. De retorische stijl van de periode was niet die van de kritiek, maar die van de bevestiging en herhaling.

De sociale ruimte was verhoudingsgewijs klein. Het toenmalige Nederland was in elk opzicht weinig dynamisch.[10] De infrastructuur was relatief goed, maar berekend op traditionele verkeersmiddelen als de trekschuit, de diligence en de veerpont. Er waren enkele stoomvaartverbindingen, maar de aanleg van een eerste spoorweg, van Amsterdam naar Keulen, kwam ondanks de steun van de koning in 1834 niet tot stand bij gebrek aan bereidheid om hierin te investeren.[11] Een fijnmazig spoorwegnet zou pas na 1860 worden aangelegd. Zo speelde het leven zich af in de tamelijk besloten ruimte van een groot aantal stadjes en dorpen.[12] Veel plaatsen lagen nog binnen hun oude wallen, omgeven door platteland. Binnen deze kleinschalige leefsituatie bestonden traditionele, vaste verhoudingen en allerlei sociaal-economische afhankelijkheids-relaties. Het maatschappelijk verkeer was sterk geritualiseerd en kende vele verplichtingen en regels van orde.

Ook in artistiek en intellectueel opzicht toonden de jaren dertig geen behoefte aan verkenning, vernieuwing en invloed van buitenaf. Voor een deel was het intellectuele en culturele leven besloten binnen de gemeenschap van de drie kleine universiteiten Leiden, Utrecht en Groningen, en van de athenea in Amsterdam, Deventer en Franeker. Besloten inderdaad: de eerste universiteit van het land, Leiden, telde een dertigtal hoogleraren en zo'n vijfhonderd studenten, totaal anderhalf procent van de Leidse bevolking.[13] De Nederlandse universiteiten waren wat hun vorming betreft ouderwets humanistisch en naar hun doel utilitair van karakter. Zij waren niet bedoeld om er baanbrekend onderzoek te verrichten en de wetenschap vooruit te brengen, maar om studenten ‘tot eenen geleerden stand in de maatschappij voor te bereiden’. Zij waren er om een leidende stand van nuttige en vaderlandslievende beroepsbeoefenaars ten dienste van staat en maatschappij te vormen: juristen, predikanten, geneeskundigen, leraren en geleerden om het culturele erfgoed te beheren. De athenea, instellingen van hoger onderwijs maar zonder promotie-

recht, hadden officieel tot taak ‘zooveel mogelijk algemeene verspreiding van smaak, beschaving, geleerdheid’.[14] Voor de meeste hoogleraren was wetenschap niet exploratie van nieuwe gebieden, geen *Forschung*, maar geleerdheid, het beheren en bewerken en overdragen van een bestaand fonds van kennis of corpus van teksten. Zij dachten nog in achttiende-eeuwse trant over wetenschap als een harmonische encyclopedie, die een afspiegeling vormde van de wezenlijke samenhang en orde van de werkelijkheid als schepping Gods.

Men hechtte bovendien aan tradities die golden als bij uitstek Nederlands, zoals de klassieke en semitische filologie, de rechtswetenschap en de theologie. De filologisch-historische benadering stempelde trouwens de hele academische vakbeoefening. Conserverend en afsluitend werkte ook het vasthouden aan het Latijn als officiële taal van de wetenschap en het onderwijs. In vorige eeuwen was de Nederlandse wetenschap daardoor deelnemer geweest aan het internationale verkeer; inmiddels had het Latijn die functie verloren en was het voor de ontwikkeling van de meeste wetenschappen een belemmering geworden. Door dit alles had de academische wetenschapsbeoefening, erudiet als zij was, in sommige vakken iets dilettantisch, in haar oppervlakkige beschouwelijkheid en encyclopedisme en in haar gemoedelijkheid zonder strenge methode; in andere vakken had zij juist iets beperkts, door de gehechtheid bijvoorbeeld aan de nationale traditie van strenge filologie, die in het buitenland wel geëerd werd, maar daar als niet meer dan een middel gold. Enkele individuele geleerden uitgezonderd stond de Nederlandse wetenschap in deze periode weinig open voor ontwikkelingen elders. Vooral de zich indrukwekkend uitbreidende Duitse wetenschap, filosofisch van inslag, gedurfd-speculatief en synthetisch, werd met wantrouwen bejegend of eenvoudig genegeerd. De filologen vonden de brede *Altertumswissenschaft* oppervlakkig, de grote concepties van de idealistische filosofie golden als hersenschimmen, ongeschikt voor het gezond verstand, en de academische godgeleerden, die er geen behoefte aan hadden hun gematigde godsdienstleer in twijfel te trekken, gingen voorbij aan de in hun ogen subversieve theologie van Schleiermacher en de jonghegelianen.

De universitaire gemeenschappen vormden echter zeker niet de enige centra van cultureel leven, al beoefenden hoogleraren, soms ook studenten en in elk geval de academisch gevormde predikanten, letterkundigen en juristen ijverig de schone letteren, wat nauwelijks verbaast bij de toenmalige nadruk op welsprekendheid in de opleiding. Zij deden dat in de vele lokaal of landelijk georganiseerde genootschappen, maatschappijen, verenigingen, rederijkerskamers en leesgezelschappen waarmee Nederland als met een net overdekt was: de organisatievormen van de burgerlijke sociabiliteit. Het is pas van vrij recente datum dat historici en neerlandici de enorme betekenis van deze organisatievormen voor het begrip van de toenmalige letterkunde en de formatie van de burgerlijke maatschappij hebben herontdekt. Het literatuur- en cultuurhistorisch onderzoek heeft zich verbreed tot de studie van de concrete ‘culturele infrastructuur’, het geheel van instellingen waardoor of waarbinnen de productie, verspreiding en receptie van kunst, literatuur en ideeën kan

plaatsvinden.[15] Dit is inderdaad een verrijking. Historische cultuurvormen kunnen pas begrepen en naar waarde geschat worden als men uitgaat van hun functie, hun communicatiesituatie, de zin van hun organisatie- en presentatievorm.

De organisatie van burgerlijke cultuurbeoefening en maatschappelijke werkzaamheid in instellingen als de maatschappij, het genootschap, de rederijkerskamer en het leesgezelschap was een verschijnsel dat dateerde van de achttiende eeuw. Het berustte op de gedachte dat burgers zich beter in ‘gezellig verkeer’ met anderen dan in afzondering konden ontplooien en oefenen in kennis en deugd, en alleen door aaneensluiting konden bijdragen tot maatschappelijke verbeteringen en het verbreiden van beschaving. Zeker tot het midden van de negentiende eeuw hielden deze organisatievormen hun functie en aantrekkelijkheid. Sommige achttiende-eeuwse maatschappijen en genootschappen werden in de negentiende eeuw zelfs uitgeproken prestigieus en daardoor nog meer dan voorheen officieel en gezaghebbend.[16] Dergelijke instellingen waren zonder sterke kerkelijke kleur en met uitzondering van de late achttiende eeuw ook apolitiek. Hier heerste dezelfde praktisch bepaalde neutraliteit als binnen de tijdschriften. Sinds het laatste kwart van de achttiende eeuw waren er organisaties die naar buiten traden met een sociale, hervormende of beschavende taak. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen is daarvan wel de bekendste. Hoewel zich allerlei gradaties van openbaarheid laten onderscheiden, waren zowel de lokaal als de landelijk georganiseerde genootschappen hoofdzakelijk naar binnen gekeerd. Binnen zo'n verband oefenden de leden zich in dichtkunst, taal- en letterkunde, welsprekendheid en het onderzoek van historie en natuur. Zij probeerden in deze kring hun werk uit en bespraken het onderling, bediscussieerden vraagstukken van algemeen belang en traden voor elkaar of een iets ruimere kring van genodigden of betalend publiek op met verhandelingen en bellettrie. Hier werden reputaties gemaakt en de letterkundige hiërarchie bepaald, nog voor het werk in druk verschenen was. Een plaatselijk gevierd dichter of spreker kon via het genootschapscircuit, vooral via de landelijke organisaties, die overal hun departementen hadden, nationale vermaardheid bereiken. Sterren van het genootschapscircuit waren bijvoorbeeld Van der Palm, Geel, De Clercq, Tollens en Van Lennep.

Deze organisatievorm verklaart een aantal eigenaardigheden van het toenmalige letterkundige en intellectuele leven. Hij kon gemakkelijk leiden tot een zekere afsluiting en een gebrek aan kritische zin. Binnen letterkundige genootschappen bestond wel competitie en onderlinge beoordeling, maar geheel binnen de doelstelling van ontplooiing in vriendschappelijk verkeer. Of men nu lid was van een klein genootschap of optrad in het grotere circuit, men zocht erkenning en status binnen een kring van min of meer gelijkgezinden die dezelfde waarden en esthetiek onderschreven. Er was in dit besloten gezelschap een ruime plaats voor de middelmaat en het geringe talent. Gewoonlijk erkende men ronduit dat het genootschapsleven slechts een uitbreiding vormde van de huiselijke kring en dat derhalve de aspiraties en het kwaliteitsniveau

bescheiden mochten zijn.[17] Van der Palm, een van de gevierdste sprekers van dit tijdvak, kon in een klassieke redevoering voor het meest prestigieuze letterkundige genootschap, de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen, optreden als pleitbezorger van het *middelmatige*, al beschouwde hij dit niet als het ideaal van de kunst. Zo'n apologie van het middelmatige vond steun in het vanzelfsprekende standsbesef, in het ideaal van maatschappelijk evenwicht en in het christelijk gebod van liefde. Een andere vooraanstaande auteur nam het op voor de middelmaat met het argument dat ook tweede- en derderangs dichters 'in hunnen stand nuttig en noodzakelijk' waren. Onder een nationale en christelijke kritiek verstond men een broederlijke aanmoediging die verder alle ruimte liet aan verscheidenheid en alle gradaties van talent.[18]

Het was er deze instellingen immers niet om te doen literatuur en kunst vooruit te brengen door voortdurende vernieuwing, maar hen volgens conventionele regels in gezelschap te beoefenen en in vertrouwde kring waardering te verwerven. Verbetering van de literatuur was een zaak van emulatie binnen dezelfde esthetiek. Eventueel bediscussieerde men, in de vorm van verhandelingen en prijsvragen, nieuwe buitenlandse ontwikkelingen op esthetisch gebied. In dit collectieve en conventionele verband werd bepaald in hoeverre men zich zou openstellen voor nieuwe culturele tendenties.[19] Nog in 1830 vormden genootschapsreeksen 21 procent van de in Nederland bestaande periodieken,[20] maar ook veel zelfstandige tijdschriften waren alleen al in personele zin nauw verbonden met het genootschapscircuit en weerspiegelden dus grotendeels de hier gevormde oordelen.

In hoofdzaak had de genootschappelijkheid een conservatieve strekking. Men oefende zich en wedijverde in de toepassing van geijkte regels op het gebied van de dichtkunst, welsprekendheid en verhandeling. Het hele genootschapsleven was een formalistisch spel, gebonden aan tal van regels, bepalingen, wetten, toelatingsprocedures en vergaderingen. Alleen al deze 'Verlichte' en gereglementeerde organisatievorm van het culturele leven bepaalde de opvatting van het kunstenaarschap: hij was weinig geschikt om de romantische conceptie van het kunstenaarschap te accepteren, met haar ongebonden genie, grootse aspiraties en volledige overgave aan de kunst. Of beter, deze vorm domesticeerde het romantische kunstenaarschap. Ook de jonge dichters die zich in romantische trant gingen uiten of een profetenfiguur als Da Costa lieten zich in dit circuit opnemen, waardoor de literaire en in zekere zin ook de levensbeschouwelijke geschillen gedempt werden. Het absorptievermogen van het genootschapscircuit was zo groot, dat het ook het sterk afwijkende reduceerde tot een onschuldig smaakverschil. Juist omdat auteurs hier in hun 'burgerlijke' hoedanigheid aanwezig waren, hielden zij iets vertrouwds. Het dagboek van de jonge Beets toont hoe gemakkelijk en welwillend de romantiserende jongeren in deze gevestigde orde werden opgenomen en vriendschappelijk verkeerden met oudere coryfeeën en gelegenheidsdichters.

Suggereert de organisatievorm al een overwegende verwantschap met het classicisme, de 'orale communicatiesituatie' waarbinnen de letterkunde beoe-

fend werd - men richtte zich tot toehoorders, niet tot lezers - biedt een verklaring voor de retorische stijl van de toenmalige literatuur en de preoccupatie met welsprekendheid.[21] Ook de in deze kring gebruikelijke onderlinge bewieroking kan men beschouwen als een humanistische conventie.[22]

Al vaak is voorgesteld de Nederlandse cultuur van ongeveer de periode 1815-1850 te karakteriseren met de term biedermeier.[23] Deze suggesties ten spijt lijkt deze typering nog niet algemeen ingang te hebben gevonden. Inderdaad vormen de reikwijdte en het bepalen van een einddatum een probleem. Toch is er veel voor te zeggen en niet alleen omdat deze typering een elegant einde maakt aan de vruchteloze discussie over de vraag of Nederland de verlichting en de romantiek wel op de juiste tijd en wijze heeft doorgemaakt. De term biedermeier impliceert precies deze afgezwakte receptie of verwerking van de radicale aspecten van beide cultuurbewegingen. Hij erkent het eigen levensgevoel van de burgerijen in het Europa van de restauratie. In levensbeschouwelijk opzicht deelde de Nederlandse culturele bovenlaag de overwegende attitude van de Duitse en Oostenrijkse middenklasse waarvoor deze term is gemunt. De bij uitstek nationale kwaliteiten die in redevoering na verhandeling werden gehuldigd, zoals eenvoud, huiselijkheid, bezadigdheid, werkelijkheidszin, praktische vroomheid, deugdzaamheid en degelijke, kalme vaderlandsliefde, waren helemaal niet nationaal; het waren de waarden van de burgerij in het post-napoleontische Europa.[24] Overal zocht men weer de particuliere of halfbesloten sfeer binnen een voorstelling van de maatschappij als een geheel van kringen die tezamen een 'huishouding' vormden onder de vaderlijke leiding van de vorst. Men streefde naar consensus en orde, neigde tot verinnerlijking en prees het nuchtere realisme en het zachte sentiment als correctief op elke vorm van radicalisme. Als de periode iets eigens gehad heeft, dan is het dat men toentertijd blijkbaar redenen had de middelmatigheid te waarderen op een manier die later ondenkbaar werd.

Eindnoten:

1 De bedoelde studies komen in het hiernavolgende aan bod. Materiaal voor een herijking bieden onder anderen: Kossmann, 'Is het Nederlandse volk door de scheiding van 1830 "wakker geschud"?'; Blaas, 'De Gouden Eeuw: overleefd en herleefd. Kanttekeningen bij het beeldvormingsproces in de 19de eeuw' en de overige bijdragen aan het themanummer over de receptie van de zeventiende eeuw in de negentiende, *NE 9* (1985) nr. 3; Van den Berg, 'De uitvinding van de negentiende eeuw'; Griffiths, *Achterlijk, achter of anders. Aspecten van de economische ontwikkeling van Nederland in de 19de eeuw*; de bundel *Staats- en natievorming in Willem I's Koninkrijk (1815-1830)*, ed. Tamse en Witte; Van Sas, 'Het politieke klimaat in Noord-Nederland tijdens de crisis van het Verenigd Koninkrijk, 1828-1830'; Hooykaas, 'De politisering van de Nederlandse pers'; Van den Berg, 'Het literaire genootschapsleven in de eerste helft van de negentiende eeuw' en de overige bijdragen aan het themanummer 'Genootschapsleven in Nederland 1800-1850', *NE* 7 (1983).

2 De Groot, 'Socioculturee l en godsdienstig leven', 84; Van Sas heeft ten aanzien van de periode 1800-1813 gesproken van een 'End of ideology'-stemming, waarin een niet-politiek geladen vaderlandgevoel gedijde; deze typering leent zich ook voor de volgende vijfentwintig jaren. Van Sas, 'Vaderlandsliefde', 494.

3 Van der Palm, 'Vaderlandsche uitboezeming', 109.

4 Van Sas, 'Politieke klimaat'; Hooykaas, 'Politisering van de pers'.

5 De Bosch Kemper, *Nederland na 1830*, II 213.

6 Kossmann, *Lage Landen*, 111-112.

7 Tamse en Witte, ‘Inleiding’, 49-50.
8 Tamse en Witte, ‘Inleiding’, 50; Hooykaas, ‘Politisering’; Beekelaar, ‘Arnhemsche Courant’.
9 Over deze bladen: Schneider en Hemels, *Nederlandse krant*, 125-130, 152-160, 290; Hooykaas, ‘Politisering’, 129-130; Beekelaar, ‘Arnhemsche Courant’; Visser, *Papieren spiegel*.
10 Over infrastructuur en mobiliteit in Nederland, zie: Knippenberg en De Pater, *Eenwording*, vooral 38-60.
11 De Bosch Kemper, *Nederland na 1830*, II 215.
12 Knippenberg en De Pater, *Eenwording*, 38.
13 Van Zonneveld, *Romantische Club*, 13.
14 Volgens de wettelijke regeling van 1815, gecit. in: Otterspeer, *Wiekslag*, 5; over het hoger onderwijs in de negentiende eeuw, zie verder: Huizinga, ‘Geschiedenis der universiteit’ en Idem, ‘De wetenschappen’; en Wachelder, *Universiteit*.
15 Te noemen zijn hier, van de Nederlandse publicaties vooral over de negentiende eeuw: Themanummer ‘Genootschapsleven in Nederland 1800-1850’ van *NE* 7 (1983); Van den Berg, ‘Sociabiliteit, genootschappelijkheid en de orale cultus’ (1984) en Idem, ‘Het literaire genootschapsleven in de eerste helft van de negentiende eeuw’ (1986); Mathijsen, *Het literaire leven in de negentiende eeuw* (1987); Mijnhardt, *Tot heil van 't menschdom. De culturele genootschappen in Nederland 1750-1815* (1988); Hanou, *Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845* (1988); Kloek en Mijnhardt ed., *De productie, distributie en consumptie van cultuur* (1991); Themanummer ‘Negentiende-eeuwse leescultuur’, *NE* 14 (1990); Brouwer, ‘De vele geschiedenissen van het boek. Bij wijze van inleiding’ (1994); Idem, *Lezen en schrijven in de provincie. De boeken van Zwolse boekverkopers 1777-1849* (1995); Bijvoet e.a. ed., *Bladeren in andermans hoofd*; en het sinds 1994 verschijnende *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis*.
16 Van den Berg, ‘Het literaire genootschapsleven’, 16-17.
17 Ibidem, 22-23.
18 Van der Palm, ‘Over het middelmatige’ (1822). De andere auteur was Jeronimo de Vries, ‘Het nationale in onze dichtkunst’ (1839), 625-645, vooral 630-631 en Idem, ‘Gebrek aan gematigdheid’, 177-195, vooral 178, 188. Over deze biedermeierkritiek, zie: Streng, ‘Drieërlei opvatting’, 103-107. Meer in het algemeen: Kossmann, ‘Hollandse middelmaat’, 49-51.
19 Van den Berg, ‘Het literaire genootschapsleven’, 21.
20 Johannes, *Barometer*, 39.
21 Deze laatste verklaring en de term zijn van Van den Berg, ‘Het literaire genootschapsleven’, 26; uitgebreider in: Idem, ‘1848: B.H. Lulofs publiceert “De declamatie”’; zie ook Mathijsen, *Literaire leven*, 51-54.
22 Zie bijvoorbeeld De Groot, *Van der Palm*, 120-122, 143-149.
23 Van Rossum, ‘Das Biedermeier als europäische Kulturerscheinung’; Buitendijk, ‘De jonge Da Costa’; Kossmann, ‘Is Nederland door 1830 “wakker geschud”?’, 372; De Groot, ‘Socioculturee l en godsdienstig leven’, 86; Van Zonneveld, ‘Verlichting, Biedermeier en Romantiek’.
24 Aerts, ‘Nationale cultuur’, 241.

Hoofdstuk 3
Aanzetten tot verandering in de jaren 1830

Is hiermee het mentale klimaat van deze jaren enigszins verklaard en de situatie geschetst waarbinnen *De Gids* ging optreden, er waren in de jaren dertig natuurlijk ook ontwikkelingen waarbij een vernieuwingsgezind tijdschrift kon aansluiten of groepen waaruit het zijn medewerkers kon gaan recruteren. Kritiek op de biedermeiergeest, op het dominerende classicisme, op de toestand van het land en op het gebrek aan *public spirit* ontbrak niet, maar bleef tot in de jaren 1840 marginaal. Het waren betrekkelijk geïsoleerde uitingen van anonieme auteurs of kleine besloten kringen die geen beweging van betekenis vormden.

Zo was er sinds de jaren 1820 de heftige, romantische Réveilbeweging, internationaal georiënteerd, enigszins deftig en in plaatselijke kringen georganiseerd, maar afgezien van haar filantropische activiteiten vooral naar binnen gekeerd.[1] Het protestantse Réveil was behalve door een Zwitserse godsdienstige opwekkingsbeweging vooral geïnspireerd door de figuur van Bilderdijk, die in zijn Leidse *privatissimum* na 1817 een groep studenten, onder wie Da Costa, Groen van Prinsterer en de zoons van G.K. van Hogendorp, diepgaand beïnvloedde met zijn overtuigd-reactionaire cultuurprotest. Hoewel het primair een godsdienstige lekenbeweging was, had het Réveil een bredere culturele strekking, omdat het de eigentijdse zelftevredenheid veroordeelde als een verloochening van het ware - onvoorwaardelijk calvinistische - historische karakter van de natie. Het had ook een literair aspect. Da Costa sympathiseerde met de Franse en Engelse romantiek, voor zover deze zich in royalistische en diep-religieuze zin uitte. Vanaf 1834 verscheen onder de leiding van Da Costa, A.M.C. van Hall, H.J. Koenen en W. de Clercq het tijdschrift *Nederlandsche Stemmen over godsdienst, staat-, geschied- en letterkunde*. In dit Réveil-orgaan klonk niet alleen een aanhoudende afwijzing van de heterodoxe strekking van de Duitse romantiek maar ook van verlichte en zogenaamd vaderlandse deugden als gematigdheid, redelijkheid en onpartijdigheid, die slechts wezen op een gebrek aan geloofsvuur.[2] De Réveilbeweging had op cultureel gebied nogal gezag; zij was echter klein, bijna exclusief. Haar kritiek op de nationale en moderne geest was van heel andere strekking dan de aspiraties die het *Gids*-prospectus verwoordde. In de praktijk zouden de antirevolutionaire beweging en *De Gids* in de volgende decennia zelfs duurzame tegenvoeters vormen.

Zoals gezegd ontbraken in de jaren dertig een georganiseerde politieke oppositie en een onafhankelijke kritische pers van enige betekenis. In de jaren

1820, vooral aan het einde van dat decennium, waren er niet alleen in het Zuiden maar ook in de Noordelijke Nederlanden wel aanzetten geweest tot een politieke pers.[3] Er zijn een stuk of zes kleine, soms nog pamfletachtige periodieken bekend, die min of meer kritisch commentaar gaven op het nieuws en zich uitspraken over politieke en staatsrechtelijke zaken. Zij waren niet het werk van marginale broodschrijvers, maar van bepaald deftige, merendeels juridisch gevormde auteurs die zelf contacten hadden in hoge kringen.[4] Zij rechtvaardigden hun optreden door op het belang van een 'opgeklaarde openbare meening' te wijzen, juist ook tegenover het gevaar van de onbezonnen 'volkswil' en een terugkeer van de vroegere partijtwisten en het aloude provincialisme. De staatsrechtelijke beschouwingen in deze en andere bladen en in brochures waren overwegend theoretisch en heel bescheiden en wortelden meer in een historisch discours dan dat zij naar de toekomst wezen. De censuurmaatregelen van 1830, de golf van nationale verontwaardiging over de Belgische afscheiding en de kwade reuk waarin het voor die opstand verantwoordelijk gehouden 'liberalismus' kwam te staan, maakten voorlopig een einde aan al de voorzichtige oppositiebladen.[5] In de jaren dertig permitteerden alleen het Amsterdamse *Algemeen Handelsblad* en de *Arnhemsche Courant* zich soms een kritische beoordeling van het regeringsbeleid.[6] Pas tegen 1840 begon zich een breder front van kritische en oppositionele publicistiek te vormen. Volgens het prospectus van *De Gids* lag het niet in de bedoeling dat het blad zich met staatkunde zou inlaten. Toch behoorde de Amsterdamse advocaat S.P. Lipman, die gold als de kritische stem van het *Handelsblad*, tot degenen die al in september 1836 tot medewerking werden uitgenodigd.[7]

Herhaaldelijk is ook gewezen op een viertal kortstondige weekblaadjes die in Rotterdam verschenen aan het einde van de jaren 1820, *Apollo* (1827-1828), *Argus* (1828-1829), *De Nederlandsche Mercurius* (1828-1829) en *De Vriend der Waarheid* (1829-1830).[8] Zij gingen uit van jonge schrijvers als A. van der Hoop, die bij alle vier betrokken was, N.J. Storm van 's Gravesande, J.J.F. Wap en J. van Lennep en hadden een programma dat doet denken aan dat van *De Gids*. Zo beoogden zij, bij onpartijdigheid inzake godsdienst en staatkunde, een onbekrompen vaderlandsliefde te bevorderen, de nationale ziekte van verzenmakerij te bestrijden en kritiekloos bewierookte talenten en onverdiende reputaties, waaronder het gezag van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, tot de juiste proporties te besnoeien. Zij wilden het peil van de kritiek verheffen door het persoonlijke buiten het oordeel te houden en toonden een enigszins romantische, verheven opvatting van het dichterschap. Staring en Bilderdijk werden hoger gesteld dan de populaire Tollens, die het moest ontgelden; jongeren, onder wie Potgieter, die zelf in *Apollo* debuteerde, kregen een vriendelijk onthaal. Toch hadden deze periodieken, die nog half in de traditie van de achttiende-eeuwse spectators en schendblaadjes stonden, weinig draagkracht. Hun kritiek berustte enkel op een zeker generatieongeduld, niet op een duidelijke visie. Zij vertegenwoordigden geen kring van gelijkgezinden met een enigszins bewust ideaal. De enige constante was het redacteurschap van de onvaste, driftige romanticus Van der Hoop. Er is geen

directe lijn van deze periodieken naar *De Gids*. Wel bracht Potgieter in 1837 met sympathie deze vinnige maar te weinig opbouwende 'Bent der wrake' in herinnering.[9]

Er is een directer verband tussen *De Gids* en de literaire vernieuwingsbeweging onder een groepje Leidse studenten in de jaren 1832-1835. De genootschappelijkheid stempelde ook de culturele activiteit in het universitaire milieu. Een van die besloten kringen waarbinnen studenten zich organiseerden, was de Rederijkerskamer voor Uiterlijke Welsprekendheid (opgericht in 1833), bekend geworden als de 'Romantische Club'.[10] Er ligt in deze naam een paradox, want terwijl deze *cercle* naar zijn bedoeling geheel in de classicistisch-retorische traditie stond, vormde hij in de praktijk een van de weinige bewuste manifestaties van literaire romantiek in Nederland. De Rederijkerskamer was een enigszins ambitieuze club van literatuurbeoefenende studenten, die in elkaars gezelschap en voor genodigden hun eigen werk en dat van Byron, Scott, Hugo, Jean Paul, Bilderdijk en Da Costa voordroegen en bespraken. Onder de oprichters en leden waren de theologiestudenten N. Beets, B. Gewin en J.P. Hasebroek, de classicus L.R. Beijnen en de rechtenstudent J. Kneppelhout. Andere studenten, onder wie Bakhuizen van den Brink, G.E. Voorhelm Schneevoogt en W.G. Brill, woonden soms de bijeenkomsten bij, die verder openstonden voor genodigden buiten de kring van studenten.

De jongeren cultiveerden in dit verband, vooral in de jaren 1833-1837, het romantische dichterschap en toonden in hun correspondenties een geëxalteerde mengeling van de laat-achttiende-eeuwse sentimentele en de eigentijdse romantische zielsvriendschap.[11] In deze ambiance ontstonden Beets' volbloed-romantische, door Byron geïnspireerde dichtstukken *Jose, een Spaansch verhaal* (1834), *De Masquerade* (1835) en *Kuser* (1835). Verder vertaalde hij werk van Byron en ging hij poëzie en recensies bijdragen aan almanakken en tijdschriften. Kneppelhout vertoonde zich in de collegezaal als dandy, dweepte een aantal jaren met Hugo, die hij in Parijs opzocht en gaf in 1835 zijn *Fragments de correspondence* uit, de hoogdravende brieven waarin hij zijn vrienden over dit bezoek berichtte. Zijn ambitie was tot de Franse letterkunde te worden toegelaten. Hasebroek vertaalde de Ierse romantische dichter Moore en publiceerde een bundel eigen *Poëzy* (1836), vol romantische motieven.

In eerste aanleg was de Romantische Club natuurlijk enkel een klein groepje van wat studenten en hun vrienden, maar door de uitgave van hun werk en door voordrachten buiten de eigen kring, in Leiden en elders, kregen zij - vooral Beets - toch bekendheid in het landelijke genootschapscircuit. Revolutionair waren de romantische studenten volstrekt niet. Zij werden kortstondig gegrepen door de nieuwe literatuur van de grote emotie, maar beoefenden haar in genootschapsverband. Hun literaire romantiek had geen politieke of levensbeschouwelijke dimensie. Zij zochten allerminst een conflict met de wereld of zelfs maar met het Leidse academische establishment. Integendeel, zij vonden het wel mooi een zekere distinctie in de Leidse studentenwereld te bezitten en hechtten veel waarde aan een teken van goed- of afkeuring van hun werk door hoogleraren als Van der Palm, Van Assen en

Geel. Deze geleerden bejegenden de schrijvende studenten met een mengeling van nieuwsgierigheid en lichte naijver. Op vaderlijke wijze probeerden zij de talenten ervan te weerhouden al te zeer de romantische mode te volgen, die in deze Leidse kring vooral rond 1835 onderwerp van discussie was.[12]

Ook aan de Groningse universiteit vormde zich in de tweede helft van de jaren 1830 een groepje student-dichters, onder wie W. Hecker, J.J.A. Goeverneur, R. Bennink Janssonius en A.L. Lesturgeon. Zij keerden zich eveneens met enig vertoon tegen de bestaande dichtpraktijk. Hoewel ook zij byroniseerden, hechtten zij onder invloed van hun Groningse docenten als Van Limburg Brouwer, Ten Brink en Lulofs meer aan het klassieke. In hun aanvallen op de romantiek van de Leidse studenten manifesteerden zich waarschijnlijk vooral naijver en een kortstondige strijd om de hegemonie. De Groningse groep schiep geen zelfstandig werk, maar enkel satire en metrische literatuurkritiek.[13]

In 1834 ontstond contact tussen de Leidse club en een ander groepje jongeren die een paar jaar ouder waren en aan literatuur deden: Aarnout Drost, Jan Pieter Heije, Reinier Bakhuizen van den Brink en Everhard Potgieter. De eerste drie kenden elkaar van hun studietijd aan het Amsterdamse athenaeum in de tweede helft van de jaren twintig en de afsluitende periode van hun studie in Leiden in het begin van de jaren dertig. Drost en Heije keerden in 1832 terug naar Amsterdam, de eerste als kandidaat in de theologie, de tweede als medicus. Theologie- en letterenstudent Bakhuizen van den Brink, die al in Amsterdam de reputatie had ‘woest geleerd’ te zijn, bleef tot juni 1834 in Leiden, waar hij nog net de opgang meemaakte van de jonge student Beets en diens romantische *Jose*. Beets zocht contact met Bakhuizen, die zowel om zijn geleerdheid als om zijn losbandige leefwijze een reputatie had in de studentenwereld; Bakhuizen was van het jonge talent gecharmeerd en legde het contact met zijn Amsterdamse vrienden. Het dagboek van Beets toont in 1834 en volgende jaren regelmatige contacten tussen Heije, Drost, Bakhuizen, Beets, Hasebroek, Schneevoogt en Brill.

Potgieter had niet gestudeerd.[14] Na zijn schooljaren in Zwolle, onder andere op de Franse school, was hij als dertienjarige door zijn tante Van Ulsen naar Amsterdam gehaald om bij haar in de lederhandel van de firma Van Hengel, Van Ulsen en Van Cleeff te gaan werken. De familie was van goede stand in Zwolle, maar het gezin was veel te groot voor het bescheiden erfdeel van Potgieters vader, die bovendien door financieel wanbeheer zijn gezin en familie in grote moeilijkheden bracht en hen maatschappelijk declasseerde. In Amsterdam kreeg Potgieter de gelegenheid Engels en Duits te leren, zich door zelfstudie te vormen en in de handel ervaring op te doen. Door zijn tantes Van Ulsen en Van Hengel kwam hij in contact met literatuurminnende Amsterdamse zakenlieden van de oude stempel als W.H. Zimmerman en de gebroeders Klijn. De financiële transacties van zijn vader ruïneerden echter in 1825-1826 uiteindelijk ook de firma's waarvan familieleden vennoten waren.[15] Deze jeugdervaringen hebben Potgieters verdere leven gestempeld.

De eerzuchtige achttienjarige ervoer de maatschappelijke vernedering die met een faillissement gepaard ging en begreep dat de bekrompen financiële middelen het heel moeilijk zouden maken een positie op niveau te verwerven. Hij heeft het zijn vader nooit vergeven. Door deze ervaring ontwikkelde hij een strenge moraal van plicht en degelijkheid, een wat wantrouwende, eenzelvige houding tegenover de buitenwereld en een zekere jaloezie jegens mensen die het in het leven allemaal meezat.

Op de rand van het faillissement werd Potgieters tante Van Hengel de mogelijkheid geboden zich te associëren met de suikerhandelaar Van der Muelen. De samenwerking bracht beide tantes en hun neef naar Antwerpen, als vertegenwoordigers van de nieuwe firma. In Antwerpen kwam de jonge Potgieter in contact met de ambtenaar en letterkundige Jan Frans Willems, die voor de Nederlandse taal en gedachte ijverde, maar ook met het Frans geïnspireerde, oppositionele liberalisme dat zich in het Zuiden veel sterker manifesteerde dan in het Noorden. Hij maakte kennis met de romantische poëzie van Byron, Lamartine en Hugo. Deze voorbeelden inspireerden hem tot eigen werk in deze trant. Hij begon in zijn Antwerpse jaren zwaarmoedige poëzie te schrijven, die hij zonder veel moeite geplaatst kreeg in allerlei tijdschriften, van het vernieuwingsgezinde *Apollo* tot de sieralmanakken en zelfs de *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Toch bleef hij, werkend in een isolement en met een groot ontzag voor de hoogheid van de kunst, zeer onzeker over zijn eigen kwaliteiten. De waarschijnlijk in deze jaren zo sterk gevoelde maar onbevredigde behoefte aan kritische weerklank en nauwe samenwerking heeft hem nooit meer verlaten.

De Belgische revolutie bracht Potgieter en zijn tantes weer terug naar Amsterdam. Een aanbeveling van Willems gaf hem toegang tot de kring van de invloedrijke Jeronimo de Vries, gemeentesecretaris van Amsterdam en een van de centrale figuren van het toenmalige letterkundige establishment. Hij werd hier vriendschappelijk opgenomen en ontmoette er belangrijke mannen als de Amsterdamse hoogleraar N.G. van Kampen en IJntema van de *Letteroefeningen*, de heren Zimmerman en Klijn, maar ook een opgang makende jongere dichter als C.G. Withuijs, met wie hij korte tijd warm bevriend raakte, hoewel Withuijs juist het soort van overschat talent was waaraan hij in latere jaren zo'n hekel zou hebben. Potgieter maakte kennis met het Amsterdamse genootschapsleven, hoorde de hartstochtelijke Da Costa, de gevierde society-literator Jacob van Lennep en tal van nationalistische redenaars voordragen en bezocht de English Literary Society, een deftig gezelschap dat oude en eigentijdse Engelse literatuur voordroeg. Hij kreeg al spoedig de gelegenheid dit Amsterdamse grootburgerlijke milieu, toch het centrum van de toenmalige letterkunde, te vergelijken met de grote wereld elders: van april 1831 tot december 1832 verbleef hij in Zweden voor een zakenopdracht. In Göteborg, een haven- en handelsstad met internationale allure en oriëntatie, werd hij opgenomen in het aristocratische sociale leven en maakte hij een belangrijke periode in zijn persoonlijke ontwikkeling door. Ook maakte hij kennis met de Zweedse en Deense literatuur, die hij in de oorspronkelijke talen leerde lezen.

Terug in Amsterdam moest hij beslissen hoe hij zijn leven verder zou gaan inrichten. Hij was een breed belezen, ambitieuze man van vierentwintig. Hij had iets van de wereld gezien, maar was onzeker over zijn talent en de ontwikkeling die hij zich in zijn isolement had verworven. Hij heeft eigenlijk nooit goed zijn houding kunnen bepalen en had voortdurend, in elk gezelschap, het gevoel zich te moeten bewijzen. Het is bekend dat hij in deze jaren aan nerveuze stemmingen leed, maar ook later hield zijn optreden steeds iets ongemakkelijks, dat getuigde van een nauw bedwongen spanning. Potgieter was een buitenstaander en is dat altijd gebleven. Hij had daar niet voor gekozen; op den duur is hij deze kritische onafhankelijkheid gaan cultiveren. Hij overwoog nu een nieuw buitenlands verblijf of de journalistiek, koos echter voorlopig voor de handel en vestigde zich als zelfstandig agent van buitenlandse firma's, een eenmanskantoor aan huis. Zijn grote liefde was ongetwijfeld de literatuur, maar daar viel niet van te leven en hij heeft haar ook nooit als een beroep beschouwd.

Ten huize van De Vries ontmoette hij in januari 1833 de jonge dokter Heije. Deze stelde hem voor aan Drost, de auteur van de historische roman *Hermingard van de Eikenterpen* en in de zomer leerde hij, bij Drost thuis, Bakhuizen van den Brink kennen. De zelfverzekerde persoonlijkheid Drost, die in de literatuur al iets gepresteerd had en duidelijke meningen had over de eigentijdse letterkunde en de onconventionele, erudiete Bakhuizen, die nog weinig had geschreven maar in het gesprek zijn kwaliteiten toonde, maakten een enorme indruk op hem. Eigenlijk voor het eerst kon Potgieter zijn literatuurkennis en ideeën toetsen aan die van talentvolle leeftijdgenoten. Drost en Heije, die in deze jaren vooral als de organiserende kracht optrad, hadden toegang tot *De Vriend des Vaderlands*, het maandblad van de Maatschappij van Weldadigheid, waarvoor zij de afdeling mengelwerk redigeerden onder supervisie van hoofdredacteur P.O. van der Chijs, een Leidse penningkundige met wie Heije bevriend was. Potgieter had hierin al eens gepubliceerd, maar kreeg nu de mogelijkheid regelmatig met gelijkgezinden aan een tijdschrift te gaan meewerken. Hij maakte zich los van het milieu van de *Letteroefeningen*.[16] Bakhuizen nodigde ook Beets tot medewerking uit.

De Vriend des Vaderlands was een merkwaardig blad. Het bevatte besprekingen van boeken op allerlei terrein, van letterkunde tot wiskunde en dijkaanleg, daarnaast een afdeling historisch en literair mengelwerk, een rubriek landhuishoudkunde en verder mededelingen over het werk en de koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid. Hoewel de laatste afdeling geen grote plaats innam, was het een periodiek die zich door zijn functie weinig leende om er een uitgesproken literair stempel op te drukken. Aan Van der Chijs lag het niet, hij gaf Drost en Heije graag de ruimte om het blad aantrekkelijk te maken en Drost vond een streven naar literaire kwaliteit ook niet misplaatst in een tijdschrift dat volgens zijn ondertitel was ‘toegewijd aan den roem en de welvaart van Nederland’.[17] Maar er waren moeilijkheden met de uitgever. Uit onvrede over de beperkte mogelijkheden besloot Drost, op dat moment de leidende figuur, in februari 1834 zijn medewerking te staken.[18] Zijn wens,

en ook die van Heije, was een eigen tijdschrift, zodat de jongeren niet langer zouden hoeven publiceren ‘in een gezelschap [...] zooals iedere trekschuit kan opleveren’.[19] De zelf drukbezette Van der Chijs probeerde de talentvolle groep voor zijn blad te behouden, maar moest toezien hoe Potgieter, Heije en Bakhuizen Drost volgden. In juni 1834 slaagden Drost en Heije erin een andere uitgever, M. Westerman & Zn., te winnen voor hun plan een nieuw maandblad onder hun redactie te beginnen. Hun ambitie bleek uit de naam die eerst werd overwogen, *Europa*, maar uiteindelijk verscheen het blad in september onder de titel *De Muzen. Nederlandsch tijdschrift voor de beschaafde en letterkundige wereld*.[20]

Dit tijdschrift van twintigers, allen in de nieuwe eeuw geboren, die zich een groep voelden tegenover de oude garde, bereikte nooit meer dan een marginaal bestaan. Het verwierf zich slechts tachtig intekenaren en toen Drost in november 1834 op vierentwintigjarige leeftijd overleed, verloor het zijn intellectuele leider; het werd na zes verliesgevende afleveringen gestaakt. Een expliciet programma had het niet. Het voorwoord uitte wel de veronderstelling ‘dat er in ons land wezenlijke behoefte bestaat aan een billijk en onpartijdig, van wijsgeerig-aesthetische beginselen uitgaand Tijdschrift, hetwelk een beoordeelend overzigt oplevert van In- en Uitheemsche voortbrengselen van Letterkunde en Schoone Kunsten’; maar men gaf geen uitleg van deze beginselen en verwees de lezer naar de komende daden. Het was een mooi vormgegeven blad, bijna als een sieralmanak, met ruime marges, een open bladspiegel en een moderne letter. *De Muzen* bevatte vooral letterkunde, bijdragen over kunst, geschiedenis, filosofie en bellettrie, met accenten die van een zedelijk engagement getuigden.[21] De auteurs waren Drost, met kritieken en een deel van zijn historische roman ‘De Pestzegen’, Potgieter, met poëzie, vertalingen en een studie van de dichter Loots, Bakhuizen van den Brink met een eerste monumentaal opstel over de filosoof Hemsterhuis en een in gemeenschappelijk overleg geschreven beoordeling van Beets' *Jose*, en verder Heije, Beets en mogelijk ook de Leidse geneeskundestudent Voorhelm Schneevoogt.[22] Het kritische werk kwam vaak in nauw overleg tussen verschillende medewerkers tot stand en verscheen zoals gebruikelijk was anoniem.

Hoewel *De Muzen* een ander soort tijdschrift was dan *De Gids*, toont het programmatisch duidelijk overeenkomsten, vooral in het streven naar een nieuw type literaire kritiek, namelijk een beoordeling vanuit een hoog standpunt of beginsel, bijvoorbeeld het kwaliteitspeil van de buitenlandse literatuur, de geest van de tijd, de eisen van een bepaald genre of de eigenschappen van ‘genie’. Zo'n maatstaf maakte een algemene waardering of internationale toetsing van een literair werk of zelfs van ‘den toestand onzer letterkunde’ mogelijk, als eerste stap ter verbetering. De nieuwe kritiek, die hier scherp werd afgezet tegen de praktijk van de andere Nederlandse tijdschriften, had een pedagogische strekking. Zij moest zowel het publiek als de auteurs steun en oriëntatie bieden en hoge eisen stellen. Zij analyseerde gebreken en schoonheden op bijna wetenschappelijke manier. Waarheid, authenticiteit, eenvoud en zelfkritiek waren de waarden die zij beklemtoonde. De kritiek

werd gemotiveerd door nationale trots: men bewonderde de buitenlandse literatuur, maar de bedoeling van de vergelijking was de eigen letterkunde minder afhankelijk te maken van vertaling en navolging. Hier en daar was ook de verwijtende vergelijking met het grote voorgeslacht al te lezen. In de toen actuele discussie over de verdiensten van het classicisme en de romantiek onthield *De Muzen* zich van een stellig oordeel, hoewel deze kring van auteurs de buitenlandse romantiek relatief het meest na stond.[23]

In Potgieters opvatting van kritiek is de invloed van zijn toenmalige mentor Drost onmiskenbaar. De bescheiden Drost toonde zich een onafhankelijke criticus, die weinig ophad met het 'laf en flauw gevlei, doorgaans in onze aankondigingen gewauweld' en die het gemakzuchtige niet duldde: *'het onkruid moet uitgeroeid'*.[24] Met een goed gevoel voor proportie doorzag hij, aanvankelijk meer dan Heije, de bekrompenheid van de heersende nationale zelfoverschatting en stelde daar de later voor *De Gids* zo typerende kritische vaderlandsliefde tegenover. Hij beklemtoonde het streven naar oorspronkelijkheid. Van hem kwam ook de besliste afwijzing van IJntema's *Letteroefeningen*. Hij zette al in 1834 uiteen wat de kwaliteiten moesten zijn van een goed kritisch tijdschrift: ruimheid van blik, onafhankelijkheid, actualiteit, het vermogen om nieuwe wegen te openen, grondigheid en bescheidenheid in optreden.[25] Hun briefwisseling toont de invloed van Drost op de nog onzekere en leergierige Potgieter, die een grote behoefte had aan kritisch commentaar op zijn werk. Drost gaf hem dat, rustig en bescheiden. Hij liet de dichter Potgieter in de *Vriend des Vaderlands* zijn eerste kritiek en in *De Muzen* zijn eerste studie schrijven, stukken die tegelijk alle kenmerken van Potgieters latere werk bezaten én de invloed van Drost toonden.[26]

Afgezien van Potgieter waren het dus vooral Amsterdamse en Leidse studenten die zich enigszins onderscheidden door hun belangstelling voor de buitenlandse romantische literatuur, hun ambitie om zelf een positie in de Nederlandse literatuur te verwerven en een door buitenlandse voorbeelden geïnspireerde, ambitieuzere visie op de taak van de kritiek. Aan beide hogescholen ondergingen zij ook invloed van bewonderde ouderen. De status van de Leidse universiteit was hoger dan die van het Amsterdamse athenaeum illustre. Daarentegen was rond 1830 het intellectuele klimaat van de hoofdstedelijke instelling zo niet moderner dan toch opener. Amsterdam was een ouderwetse en weinig dynamische stad, strak verdeeld in standen en coterieën, maar met zijn koffiehuizen, kranten en gemengd publiek in elk geval nog iets wereldwijzer dan de rest van het land. Aan het athenaeum, dat in 1832 tweehonderd jaar bestond, heerste een verhoudingsgewijs ruime, vrijzinnige geest. Men stond er bijvoorbeeld minder afwijzend tegenover de ontwikkeling van de Duitse filosofie en theologie dan in het zelfgenoegzame Leiden.[27] Dé representant van het athenaeum was de patriciër D.J. van Lennep, sinds 1799 hoogleraar in de klassieke letteren, geschiedenis, welsprekendheid en dichtkunst. Een wetenschapsman was hij niet. Zijn leeropdracht was ouderwets breed en propedeutisch. Zoals het aan een athenaeum behoorde, vormde hij de smaak. Onder

zijn gehoor waren in de loop der jaren studenten als Da Costa, Jacob van Lennep, Ter Haar, Bosscha, Drost en Bakhuizen van den Brink en van de laatste is bekend dat hij Van Lenneps invloed dankbaar heeft ondergaan. Wat hem trof, was het streven van deze ondogmatische classicist naar een 'toenadering tusschen klassieke elegantie en beoefening van het Hollandsch', zijn poging om de aandacht van de letterkunde te richten op de waarde van de nationale geschiedenis en natuur en zijn enigszins kritische vergelijking van de zeventiende met de negentiende eeuw.[28]

In Leiden ging een vergelijkbare invloed uit van de classicus Jacob Geel, zelf ooit leerling van Van Lennep in Amsterdam.[29] Geel was de bibliothecaris van de Leidse universiteit en titulair hoogleraar. Anders dan Van Lennep of diens Utrechtse collega Van Heusde was hij niet het type van de humanistische pedagoog, maar zoals Peerlkamp en Bake een strenge filoloog in de grote Leidse traditie. Van die wetenschappelijke degelijkheid, die zich ook hautain kantte tegen de nieuwe Duitse 'Altertumswissenschaft', getuigden hun tekstuitgaven en hun tijdschrift *Bibliotheca Critica Nova* (1825-1830). Aan Bakhuizen van den Brink was de filologische scholing van Bake en Geel wel besteed, maar buiten de vakwereld was Geel vooral bekend als geestig en prikkelend genootschapsspreker over letterkundige onderwerpen. Hoewel Siegenbeek en Schrant de hoogleraren in de Nederlandse taal- en letterkunde waren, was Geel voor de jongeren een veel stimulerender figuur, met zijn ironisering van retorische conventies en zijn pleidooi voor het proza en voor een eenvoudige, adequate stijl. Hij was niet zozeer een grote als wel een kritische geest, een man van de rede en de vooruitgang. Hij leek daardoor moderner dan hij was. In het toenmalige klimaat deed zijn geamuseerde nuchterheid verfrissend aan; een rebel was Geel echter allerminst, eerder een wat aarzelende figuur, die graag het redelijke midden zocht, zoals in zijn ironiserende, enigmatische bijdrage aan de discussie over de romantische literatuur, het *Gesprek op den Drachenfels* (1834-1835). De strekking van dit dialoog-essay werd in Leidse kring en in de tijdschriften druk besproken. Geel leek hier de gebruikelijke antithese van klassiek en romantisch te relativeren en zich niet zozeer te verzetten tegen de romantiek zelf als wel tegen vermeende uitwassen in de eigentijdse Duitse en Franse literatuur. Daarmee nam hij in de romantiekbeoordeling eigenlijk toch een conservatieve positie in; waarschijnlijk was zijn *Gesprek* zelfs gericht tegen de jonge Leidse romantici.[30] Hoe dit ook zij, invloed van Geel lijkt aanwezig in de gereserveerder houding die Potgieter en Bakhuizen van den Brink vanaf 1834 aannamen tegenover het byronisme en het dramatische realisme van de Franse romantici.

Een van de collega's met wie Geel in Leiden een geregeld, zij het soms gespannen contact onderhield, was de jongere hoogleraar Thorbecke, die eerst aan de Gentse universiteit politieke en diplomatieke geschiedenis en statistiek had gedoceerd en na de Belgische opstand een plaats had gekregen aan de juridische faculteit in Leiden. Dat contact dateerde al van Thorbeckes Gentse tijd, toen hij meewerkte aan de door Geel, Bake, Peerlkamp en Hamaker geredigeerde *Bibliotheca Critica Nova*. Thorbecke, die door zijn langdurig studie-

verblijf in Duitsland in de vroege jaren twintig geneigd was zijn normen hoog te stellen, vond de strenge, jaarboekachtige *Bibliotheca* goed genoeg om eraan bij te dragen, maar liep al in 1829 rond met het plan voor een hoogstaand en actueel zuiver-wetenschappelijk blad naar het model van de *Göttingische Gelehrte Anzeigen*, een krant voor geleerd nieuws en kritieken. Eenmaal ordinarius geworden in Leiden probeerde Thorbecke opnieuw collega's te winnen voor het opzetten van een degelijk en onafhankelijk geleerdentijdschrift, geheel gewijd aan een 'strenge beoordeeling van onze letterkundige voortbrengselen' in ruime zin. Voor een dergelijke aanpak, die een beschadiging van gevestigde reputaties en persoonlijke vriendschappen zou meebrengen, kreeg hij geen steun. Geel, geïmponeerd door de autoriteit die de bijna tien jaar jongere Thorbecke in zijn brieven en kritieken toonde, ging het langst mee in de voorbereiding van een blad dat *Leidsche Wetenschappelijke Berigten* zou moeten gaan heten.[31]

Het is er nooit gekomen. Het is niet genoeg om daarvoor de lauwheid of behoedzaamheid van de beoogde medewerkers verantwoordelijk te stellen. Het probleem met dergelijke initiatieven in Nederland was vooral een onoverwinbaar sectarisme, dat maakte dat ieder klein groepje eigenlijk alleen bereid was een eigen plan te steunen. Dat gold ook voor Thorbecke en Geel. Wat Thorbecke wilde en voor Nederland nodig achtte, was een 'kritisch tijdschrift, daar uitsluitend knappe en rijpe mannen in schrijven, onder een fiksch beleid, door eenparigen geest bezield'.[32] Geen enkel ander initiatief, ook niet dat van *De Gids*, voldeed hem echter. Al sinds de achttiende eeuw was het bijeenbrengen van de voor een nieuw tijdschrift benodigde groep duurzame medewerkers een van de moeilijkste opgaven. Als het lukte, was de prijs het ontbreken van een profiel.[33] Een tijdschrift als Thorbecke en Geel voor ogen stond - de geleerdenkrant zonder literair mengelwerk - behoorde eigenlijk tot een verouderd type, ongeacht hoe vernieuwend de inhoud zou zijn geweest. Het algemene geleerdentijdschrift verloor al sinds de achttiende eeuw terrein op de genootschapsperiodiek en het algemeen-culturele tijdschrift met onderhoudend mengelwerk. Inmiddels was ook in Nederland het vaktijdschrift in opkomst.

In 1836, terwijl Thorbecke en Geel nog bezig waren met hun *Leidsche Wetenschappelijke Berigten*, verschenen onafhankelijk van elkaar de twee eerdergenoemde nieuwe tijdschriften, *Athenaeum* en het *Drie-Maandelijksch Tijdschrift*, die alletwee gemotiveerd werden door onvrede over de oppervlakkigheid en partijdigheid van de bestaande recenserende periodieken en die de nationale middelmatigheid wilden bestrijden. *Athenaeum. Tijdschrift voor Wetenschap en Kunst* ging uit van de juristen P.G. van Ghert en J. Bakker Korff, beiden referendaris van een ministerie, W.F.P. Kiehl, een vooraanstaande Haagse arts en J.J. van Hees van Berkel, werkzaam bij de rechterlijke macht. Op de laatste na waren zij geen jongeren, maar heren van rond de vijftig met een gemeenschappelijke sympathie voor de Duitse filosofie. Zij vonden elkaar ook in de overtuiging dat een moderne burgermaatschappij vooral praktische kennis op velerlei terrein en daarnaast geestelijke vorming

nodig had. *Athenaeum* bood daarom overwegend boekbesprekingen, artikelen en vertaalde stukken uit buitenlandse publicaties over zaken als nijverheid, handel, techniek of allerlei vormen van toegepaste wetenschap. Daarnaast bevorderde het maandblad de godsdienstige tolerantie en de Duitse idealistische wijsbegeerte en gaf het veel ruimte aan geschiedenis en aan (Duitse) muziek. Eigentijdse letterkunde bevatte het nauwelijks, bellettrie helemaal niet. *Athenaeum* legde de nadruk op voorlichting; de boekenkritiek had geen pedagogische bedoeling. Hoewel het mooi en rustig vormgegeven blad driehonderd abonnees zou hebben gehad, was het al na een jaar aan een nieuwe uitgever toe; een halve jaargang later hield het in 1837 op te verschijnen.[34]

Bevatte *Athenaeum* nog een mengeling van artikelen, boekbesprekingen en nuttige wetenswaardigheden, het *Drie-Maandelijksch Tijdschrift* was geheel gewijd aan de grondige bespreking van boeken, onder de zinspreuk ‘Om 't ligte kaf/te scheiden af’. Ook dit was een ‘Haags’ tijdschrift, al rekruteerde het zijn medewerkers uit universitaire kring. De leiding was in handen van J.W. Holtrop, onderbibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek, de ministeriële ambtenaar en latere minister G. Simons, diens broer de rechtsgeleerde en historicus P. Simons en W.G. Schey, conrector van het Haagse gymnasium. Het kwartaalschrift bevatte louter grote, academische recensies van belangrijk geachte Nederlandse werken of van buitenlandse publicaties over Nederland. De besproken boeken, in het Nederlands, Latijn of Frans geschreven, lagen op het gebied van de geschiedenis, het staatsrecht, het onderwijs en de zeevaart. Er was maar één recensie van een literair werk, Beets' *Kuser*. Het tijdschrift handhaafde een bewonderenswaardige objectiviteit, ook toen de kritiek het werk van een van de eigen redacteuren trof en in een ander geval een breuk met de uitgever betekende. Het kreeg dan ook bijna direct de lof het beste recenserende tijdschrift van Nederland te zijn, maar bracht het door allerlei oorzaken niet verder dan tot vier moeizaam gerealiseerde afleveringen in tweeënhalf jaar tijd.[35] Het *Drie-Maandelijksch Tijdschrift* slaagde er niet in voldoende publiek aan zich te binden. Het was inderdaad kurkdroog, verscheen te onregelmatig en was als zuiver recenserend tijdschrift te exclusief.[36]

In *De Gids* kreeg het vanaf 1837 een gedeeltelijke mededinger op een krappe markt; een mededinger bovendien die beter - ook beter dan Geel en Thorbecke - begreep dat een kritisch tijdschrift zonder bellettristisch mengelwerk in geen geval een levenskans had.

Eindnoten:

1 Over het Réveil: Van den Berg, Schram en Verheus ed., *Aspecten van het Réveil* (hierin vooral Buitendijk, ‘De jonge Da Costa’); Cossee, ‘“De geheele godsdienst”’, 93-97.
2 Over dit tijdschrift: Kamphuis, ‘Literaire aspecten van het Réveil’; Streng, ‘Drieërlei opvatting’.
3 Zie: Hooykaas, ‘Politisering’; Van Sas, ‘Politiek klimaat’; Hemels, *Op de bres voor de pers*, 17-21; een uitgebreide studie van het politiek vocabulaire in de periode 1814-1833 vormt de helaas onuitgegeven doctoraalscriptie van P.J.E. Bieringa, Traditie en vernieuwing.
4 Hooykaas, ‘Politisering’, 125-126.
5 Ibidem, 129.
6 Zie vooral de bundel van Beekelaar e.a., *Maar wat is het toch voor eene Courant?*
7 De uitnodiging aan Lipman in: Groenewegen, *Potgieter*, 132; over deze figuur: Hooykaas, ‘Politisering’, 127-129; Veenendaal, ‘Lipman’.
8 De Vooys, ‘Apollo, Argus en Nederlandsche Mercurius’ en Idem, ‘Van der Hoop als criticus’; Mathijsen, ‘2 augustus 1828’.

9 [Potgieter], ‘Bentgenooten’, 1837, M. 336.
10 Zie hierover: Van Zonneveld, *Romantische Club*.
11 Zie bijvoorbeeld Mathijsen, ‘Exaltatie van de vriendschap’.
12 Allerlei plaatsen in: Van Zonneveld ed., *Dagboek Beets*; Hooykaas ed., *Briefwisseling Thorbecke*, III; Van den Berg, ‘Drachenfels onder professoren’.
13 Zie: Vos, *Hippokreen-Ontzwaveling van Hecker*; Mathijsen, *Kring van Heiloo*, 25-32.
14 Tenzij anders vermeld is de biografie van Potgìeter ontleend aan: Smit, *Potgieter* en Groenewegen, *Potgieter*.
15 Over deze kwestie: Stakenburg, ‘Potgieter's familie’.
16 Potgieter aan Drost, oktober 1833, in: De Waal ed., ‘Briefwisseling Drost’. Potgieter heeft daarna alleen nog in 1836 zijn gedicht ‘Leida’ aan de *Vaderlandsche Letteroefeningen* afgestaan (Groenewegen, *Bibliographie*, nr. 180).
17 Drost aan Potgieter, 1-11-1833, in: De Waal ed., ‘Briefwisseling Drost’. Over de jongeren en de *De Vriend des Vaderlands*, zie vooral: De Waal ed., ‘Briefwisseling Drost’ en De Waal, *Drost*, hfdst. I en II. Ook: Johannes, *Barometer*, 145-146.
18 Drost aan Heije, 13-2-1833 (over plannen met *De Vriend des Vaderlands*); Drost aan Potgieter, 25-2-1834 en 1-3-1834, in: De Waal ed., ‘Briefwisseling Drost’.
19 Drost aan Potgieter, 1-3-1834, in: De Waal ed., ‘Briefwisseling Drost’.
20 Over *De Muzen*, zie: Staverman, ‘De Muzen’; De Waal ed., ‘Briefwisseling Drost’ en Idem, *Drost*, hfdst. II; Groenewegen, *Potgieter*, 93-102; Brummel ed., *Studietijd*, 113-121.
21 De inhoudsopgave vermeldt rubrieken als Zedenleer, Zeden en Karakterkunde, Karakterkunde. Een onverbrekelijk verband tussen plichtsbesef, zedelijkheid, godsdienst en vaderlandsliefde werd geleerd in de vertaalde fragmenten uit *Dei doveri degli uomini, discorso ad un giovane* (Parijs 1834) van de Italiaanse balling Silvio Pellico, een van de Carbonari. *De Muzen* I (1834-1935), 312-325.
22 Vgl. Groenewegen, *Potgieter*, 96 en De Waal, *Drost*, 87 (nt. 2).
23 Over (de posities in) de Nederlandse romantiek-discussie, zie: Van Zonneveld, *Romantische Club*, 60-63 (beknopt) en Van den Berg, *De term ‘romantisch’*, 311-465 (zeer uitgebreid).
24 Drost aan Heije, 4-12-1832, in: De Waal ed., ‘Briefwisseling Drost’.
25 [Drost] rec. Alethophilus, *Kritiek van het Tijdschrift de Vaderlandsche Letteroefeningen* nr. 1 (Zwolle 1834), *De Vriend des Vaderlands* 8 (1834) 265-272. Zie ook: De Waal, *Drost*, 72-74.
26 [Potgieter] rec. J.E. Schut, *Galama, of de bevrijding van Vriesland, geschiedkundige roman* (Amsterdam 1833), *De Vriend des Vaderlands* 8 (1834) 26-39,120-136, 273-281,423-434; [Potgieter], ‘Loots (Geene biographie)’, *De Muzen* I (1834-1835) 336-351. 444-460, 487-509.
27 Brummel ed., *Studietijd*, 32-33; Bakhuizen van den Brink aan J. ter Meulen, 18-9-1830 en november 1831, in: Ibidem. Over Amsterdam in de jaren 1830, zie: Brugmans, *Geschiedenis van Amsterdam*, hfdst. 11-14.
28 Bakhuizen van den Brink, ‘David Jacobus van Lennep’, 363-375; spec. 369-370. Over de invloed van Van Lennep op Bakhuizen, zie: Potgieter aan Huet, 6-4-1871, in: *VBPH* (447).
29 Over Geel: Hamaker, *Jacob Geel*.
30 Voor deze interpretatie en de Leidse reacties, zie: Van den Berg, ‘Drachenfels onder professoren’, vooral 61-62; vgl. Van Zonneveld, *Romantische Club*, 88-90. Een uitgebreide plaatsbepaling van de tekst en andere contemporaine reacties, in: Van den Berg, *De term ‘romantisch’*, vooral 418-428.
31 Zie hierover: Van den Berg en Hooykaas, ‘Leidsche Wetenschappelijke Berigten’, vooral 78.
32 Thorbecke aan Geel (1838), gecit in: Van den Berg en Hooykaas, ‘Leidsche Wetenschappelijke Berigten’, 83.
33 Johannes, *Barometer*, hfdst. 9 en 10.
34 Over *Athenaeum*, zie: Mathijsen, ‘Concurrentie’, 57-58. De redactie zette haar bedoelingen uiteen in een ‘Inleiding’ tot het eerste nummer (*Athenaeum* 1 (1836), I 1-5).
35 Over het *Drie-Maandelijksch Tijdschrift*, zie: Mathijsen, ‘Concurrentie’, 58-59; Van den Berg en Haaykaas, ‘Leidsche Wetenschappelijke Berigten’, 75-76. 83, 89; De Bosch Kemper, *Nederland na 1830*, III Letterkundige Aanteekeningen [verder: LA] 29.
36 Deze verklaring in: De Bosch Kemper, *Nederland na 1830*, III LA 30. De redactie had, getuige een ongetiteld woordje vooraf aan de eerste aflevering, ook wel verwacht dat het publiek voor zo'n blad niet warm zou lopen.

Hoofdstuk 4
Tijdschriften ten tijde van De Gids

In het prospectus werd de oprichting van *De Gids* gemotiveerd door een veronderstelde beschamende achterstand van de Nederlandse tijdschriften in vergelijking met buitenlandse. De tijdschriften in eigen land, de *Vaderlandsche Letteroefeningen* voorop, waren in vormgeving en kritische stijl niet aan de achttiende eeuw ontgroeid, terwijl overal in het buitenland richtinggevende kritische tijdschriften waren ontstaan. Zoals gezegd was zo'n voorstelling van zaken niet nieuw en getuige de oprichting van *Athenaeum* en het *Drie-Maandelijksch Tijdschrift* ook niet bijzonder. Zij lijkt in dit geval overigens wel gegrond. Een blik op de oudere tijdschriftmodellen en de toenmalige Nederlandse tijdschriften, en op de buitenlandse voorbeelden die de oprichters kennelijk voor ogen stonden, maakt duidelijk welke opties er eigenlijk voorhanden waren.

In de achttiende eeuw ontstond een gevarieerd geheel van tijdschrifttypen uit een aantal oudere vormen van publicistiek. Allereerst waren er sinds de vroege zeventiende eeuw in diverse landen de ‘nieuwstydingen’ van allerlei soort, blaadjes met officiële en onofficiële berichtgeving, bijvoorbeeld over (buitenlandse) staatkundige toestanden, oorlogshandelingen, het hof en sensationele gebeurtenissen. Hoewel zij bedoeld waren voor de verspreiding van het nieuws of officiële informatie - sommige bladen, zoals de *Gazette de France* (1631), verschenen onder staatstoezicht - lag hun verschijningsfrequentie zelden boven een maal per week. Uit deze eerste nieuwsbladen zijn zowel de kranten als een hele groep van deels informerende deels verstrooiende periodieken voortgekomen, met nieuwtjes en wetenswaardigheden van allerlei soort, anekdoten, commentaar en vormen van achtergrondinformatie. Het geleidelijk gegroeide onderscheid tussen kranten en andere tijdschriften lag tot in de vroege negentiende eeuw niet primair in de verschijningsfrequentie: pas vanaf die tijd werden de twee- of driemaal per week verschijnende nieuwsbladen dagbladen en ontstond een terminologisch onderscheid met andere vormen van periodieke lectuur. In Nederland was zeker tot 1830 het verschil tussen kranten en andere bladen onscherp.[1]

Een al in de zestiende eeuw bestaande vorm van elementaire informatievoorziening was de almanak, een jaarboekje met een uitgebreide en met gravures geïllustreerde kalender, praktische informatie (openingstijden van poorten, vertrek- en aankomsttijden, valutawaarden, rentestanden, data van jaarmarkten en feestdagen), prognosticaties en mengelwerk tot lering en vermaak. De almanak was een buitengewoon populaire periodiek, die in de achttiende

eeuw werd uitgebreid tot een complete agenda met allerhande lokale, regionale en toenemend nationale informatie, rubrieken met nuttige adressen, naamlijsten en lijsten van in het voorbije jaar verschenen boeken en een zeer gevarieerd mengelwerk van historische en actuele wetenswaardigheden, gedichten, liedjes, kluchten, verhalen, genresatire, recepten, reglementen en levensberichten van bekende Nederlanders. Ook trad steeds meer een diversificatie op naar specifieke doelgroepen, zoals bepaalde beroepsbeoefenaars, vrouwen, jongeren, bewoners van een bepaald gewest of leden van een kerkelijke denominatie.[2] In de negentiende eeuw ging het bellettristisch element overheersen en ontstond de almanak als sierjaarboekje. Rond 1830 vormden almanakken nog 32 procent van de in Nederland verschijnende periodieken.[3]

Ergens tussen nieuwsblad en pamflet is de groep van ‘Mercurii’ en satirische of schimpblaadjes te situeren, die al van de zeventiende eeuw dateren. De tijdschriftjes die zich *Mercurius* noemden, waren het werk van broodschrijvers of van een enkele ontwikkelde auteur. Zij beoogden geen serieuze of officiële berichtgeving, maar bevatten *‘Vermakelijke, Satyrique, Galante, Stigtelijke, Politique, Academische, Emblematique, en andere Reflexien; Gemaakt op de voorvallen van desen Tijd’*, zoals de ondertitel van Hendrik Doedijns' *Haegse Mercurius* (1697-1699) beloofde. Dergelijke blaadjes verschenen twee keer per week en boden geestig en persoonlijk commentaar op hofnieuws, binnen- en buitenlandse gebeurtenissen, academisch debat en algemene levenskwesties. Vermaak was meer hun doel dan moralisering. De scherpte of ruwheid van de hierin bedreven satire hing af van de kwaliteit en positie van hun meestal verborgen auteur.[4]

Van een heel andere orde waren de in de tweede helft van de zeventiende eeuw ontstane geleerdenjournaals, zoals de Franse *Journal des Sçavants* (1665), de Engelse *Philosophical Transactions* van de Royal Society (1666), de Italiaanse *Giornale de Letterati* (1668), de Duitse *Acta Eruditorum* (1682) en de door Pierre Bayle in Nederland uitgegeven *Nouvelles de la République des Lettres* (1684). Dit genre periodieken kwam voort uit de traditie van de internationale geleerdencorrespondentie. Soms waren zij nauw verbonden met de (officiële) geleerde genootschappen en hadden ze het karakter van een jaarboek, waarin uitgebreid verslag werd gedaan van wetenschappelijke vorderingen. Andere tijdschriften hadden meer het karakter van wetenschappelijk nieuws- en boekenblad voor geleerden en zeer ontwikkelde leken. Ze bevatten berichten uit de republiek der geleerden, samenvattingen van onderzoek en signalementen van nieuwe boeken, lofredes op overleden geleerden, academienieuws en mededelingen over besluiten van kerkelijke en wereldlijke instellingen. Sommige bladen presenteerden zich als ‘courant’ en verschenen inderdaad frequent.

Al bijna direct ontstonden naast de zuivere, zeer specialistische geleerden-journaals pogingen tot *haute vulgarisation*. Bayles *Nouvelles* week al af van de louter wetenschappelijke verslaggeving en streefde naar een combinatie van informatie en leerzame verstrooiing voor een ontwikkeld publiek. Een stap verder op deze weg was Pieter Rabus' *Boekzael van Europe* (1692), de eerste Nederlandstalige poging om de wetenswaardigheden van de geleerde wereld

te ontsluiten voor een ontwikkeld publiek in eigen land dat op deze manier niet zelf meer kennis hoefde te nemen van de Franse, Engelse of Latijnse geleerdentijdschriften. De omvang van dat publiek was ongeveer vierhonderd intekenaren. De *Boekzael* wist zich duurzaam te vestigen, want ten tijde van *De Gids* bestond het blad nog steeds, inmiddels als zeer bedaagde *Boekzaal der Geleerde Wereld*; het bevatte toen boekbesprekingen, een mengelwerk van weetjes en anekdoten en berichten uit de kring van kerk en onderwijs.[5]

In de loop van de achttiende eeuw ontwikkelden deze tijdschrifttypen zich en ontstonden mengvormen en nieuwe of afgeleide vormen. Een nieuw tijdschrifttype waren de spectatoriale blaadjes, ook wel als 'moralische Wochenschriften' of 'moral weeklies' aangeduid, waarvan er vanaf 1711 in vooral Engeland, Duitsland en Nederland enkele honderden zijn uitgegeven.[6] Als uitvinders ervan gelden de Engelse schrijvers Richard Steele en Joseph Addison, met hun enkele malen per week uitgebrachte blaadjes *The Tatler* (1709-1711), *The Spectator* (1711-1712) en *The Guardian* (1713). In Nederland maakte Justus van Effen in 1711 een soortgelijk weekblad, *Le Misantrope*, dus nog in het Frans. De eerste Nederlandstalige spectator was *De Mensch Ontmaskert* (1718), maar pas na 1730 verschenen deze bladen nagenoeg alleen nog in de eigen taal. Vooral Van Effens *Hollandsche Spectator* (1731-1735) was een succes. Het was ook gebruikelijk dat buitenlandse spectators, als boek gebundeld, integraal werden vertaald en over een lange periode telkens heruitgegeven.

Deze tijdschriftjes waren het werk van een of twee auteurs, deels in samenwerking met hun lezers. De auteur presenteerde zich als 'spectator', een fictionele figuur die in de nieuwe koffiehuizen en op andere openbare plaatsen zijn medeburgers observeerde en beluisterde, met hen sprak en echte of gefingeerde brieven ontving en vervolgens in zijn blaadje het publiek de spiegel voorhield in korte, mild moraliserende essays. Zo konden in onderhoudende vorm allerlei maatschappelijke en huiselijke onderwerpen aan de orde komen. De spectatortijdschriften vormden zoiets als een geleid discussieforum en maakten levensvragen, conventies, smaak en maatschappelijke verhoudingen bespreekbaar. Zij verbreidden een moraal van goed burgerschap, nationaal eergevoel, redelijkheid en tolerantie. Behalve na 1780, toen het genre eigenlijk al over zijn hoogtepunt heen was, profileerden de spectators zich niet in partijpolitieke zin. Tot ver in de negentiende eeuw bleven elementen uit de spectatortraditie, zoals het moraliserende commentaar, de humoristische zedenschets of de zogenaamd opgetekende conversatie van gefingeerde personages over allerlei thema's van de dag, in zwang als onderdeel van de toenmalige letterkundige tijdschriften.

Met de opkomst van de genootschappelijkheid in de tweede helft van de achttiende eeuw ontstond ook het genootschapsgebonden periodiek, dat verslag deed van de activiteiten en studieresultaten op taal- en letterkundig en natuurwetenschappelijk gebied. Het aandeel van deze genootschapsperiodieken aan het totaal van de in Nederland verschijnende tijdschriften groeide vanaf circa 1765 gestaag, van enkele procenten tot de 21 procent van 1830 (dat is in aantallen ongeveer 65).[7] Vertoonde zich in deze genootschapspublicaties

een mate van specialisatie, in het algemeen lijkt het erop dat in de tweede helft van de achttiende eeuw tegelijk een diversificatie van tijdschriften en de vorming van generalistische tijdschriften heeft plaatsgevonden. Er ontstonden allerlei bladen die, hoewel elk bedoeld voor een eigen publieksniveau, de functies van berichtgeving, opiniëring en verstrooiing probeerden te combineren of te integreren. Zij namen elementen over van het (enigszins populariserende) geleerdentijdschrift en het genootschapsblad en voegden ze samen met de moraliserende, opinievormende en onderhoudende genres uit de spectatoriale of satirische geschriften. De accenten werden bepaald door de beoogde publieksgroep, maar gewoonlijk bevatten deze 'algemeen-culturele' tijdschriften boekbesprekingen, verhandelingen over het ene of andere onderwerp, allerlei praktische of onderhoudende wetenswaardigheden en bellettrie. Zij boden aldus meer dan de bestaande tijdschrifttypen en verwierven zich een publiek, maar verdrongen overigens de oudere typen niet. De *Vaderlandsche Letteroefeningen* van 1760, begonnen door de Amsterdamse uitgever A. van der Kroe en de Haarlemse doopsgezinde predikant C. Loosjes, was een van de eerste bladen van het nieuwe soort en tegelijk een van de degelijkste en geslaagdste. Het lijkt erop dat in Nederland voor 1800 de diversificatie naar formule of doelgroep zich vooral voltrok binnen deze algemeen-culturele opzet. Misschien door de organisatie van allerlei activiteiten in genootschapsverband kwam de vorming van zelfstandige bladen voor specifieke belangstellingsgebieden hier verhoudingsgewijs laat, namelijk pas na 1815 en wat wetenschappelijke vaktijdschriften betreft zelfs nog later op gang.[8]

Op het moment dat *De Gids* werd opgericht, was het tijdschriftaanbod in deze categorie vrij overzichtelijk. De tijdschriftenbibliografie Wiskerke-Mathijsen, die alle periodieken omvat die in de ruimste zin letterkundige bijdragen bevatten of zich van fictionele vormen bedienden en in de jaren 1830-1839 op de markt waren of kwamen, telt 105 zekere nummers.[9] Kijkt men naar de situatie in de twee jaren 1836-1837, dan krimpt hun aantal tot 51. Slechts vijftien daarvan verdienen volgens de criteria van de samenstellers het predikaat 'literair'. Voor het overgrote deel ging het om godsdienstige tijdschriften, bladen voor onderwijzers, studenten, officieren, muziekliefhebbers of boomkwekers, genootschapsgebonden periodieken of regionaal gerichte bladen.

Als eventuele modellen of concurrenten van *De Gids* komen hoogstens tien tot veertien tijdschriften in aanmerking. Ten eerste *De Muzen*, dat weliswaar al ter ziele was, maar dat Potgieter zeker als model voor ogen stond. Ten tweede de groep oudgedienden, de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, de *Algemeene Konst- en Letterbode* (sinds 1788), de *Recensent, ook der Recensenten* (sinds 1806), het *Algemeen Letterlievend Maandschrift* (sinds 1816) en de wat jongere *Bijdragen tot Boeken- en Menschenkennis* (1832-1837) en *Wetenschappelijk Maandschrift, bestaande in eene verzameling van wetenschappelijke onderwerpen* (1832-1838). Daarnaast waren er de periodieken die in 1836 of 1837 begonnen, zoals *Athenaeum* en het *Drie-Maandelijksch Tijdschriften De Bijwagen. Tijdschrift, toegewijd aan wetenschappelijk en gezellig onderhoud* (1837). De

zeer ouderwetse, nog in duodecimo uitgebrachte *Boekzaal der Geleerde Wereld* was inmiddels vooral een aangekleed mededelingenblad ‘voor de protestantsche kerken’ geworden en *De Vriend des Vaderlands* (sinds 1827) bleef toch primair het mededelingenblad van de Maatschappij van Weldadigheid. Dan waren er nog de *Nederlandsche Stemmen over godsdienst, staat-, geschied- en letterkunde* uit de kring van het protestantse Réveil en de als tegenhanger opgerichte *Catholijke Nederlandsche Stemmen over godsdienst, staat-, geschied- en letterkunde* (vanaf 1835), maar deze tijdschriften hadden een exclusief godsdienstige signatuur.

Gelet op het verschijnen van *Athenaeum* en het *Drie-Maandelijksch Tijdschrift*, die zich ongeveer hetzelfde doel stelden als *De Gids* later dat jaar, lijkt het moment om een nieuw kritisch tijdschrift te beginnen niet zeer doordacht gekozen en ook minder ingegeven door zorg om de kwaliteit van de Nederlandse letteren dan door de wrevel van Beijerinck over de aantijgingen van de *Letteroefeningen*. Wel is het zo, dat *De Gids* vanaf het begin veel meer letterkundig gericht was dan deze beide tijdschriften. Ook moesten zij zich nog maar bewijzen. Er leek dus op de markt voor recenserend-letterkundige bladen wel ruimte voor nieuwe initiatieven. Toonaangevend of vrij algemeen bekend waren alleen de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, de *Konst- en Letterbode*, de *Recensent* en het *Letterlievend Maandschrift*. Door collectieve aanschaf in leesgezelschapsverband, zoals waarschijnlijk veel gebeurde, kon het publiek in principe deze groep van gevestigde bladen als geheel volgen. Zij leken dat ook te veronderstellen, want in kritieken en antikritieken werd als vanzelfsprekend gerefereerd aan beweringen en oordelen in een van de andere bladen.

Wat hadden zij de lezer in 1836 te bieden? De *Letteroefeningen* was ooit als nieuwe stijl tijdschrift in verlichte geest begonnen.[10] Het wilde ‘met bescheidenheid’ de waarheid onderzoeken, de ‘kundigheden van 't menschdom’ uitbreiden en ‘op eene redelyke wyze’ stichten en vermaken. Anders dan de geleerdentijdschriften kende het zich een vooral nationale taak toe. Het was geen wetenschappelijk nieuwsblad, maar een poging de smaak van een algemeen publiek te vormen door selectief en evaluerend boeken en verschijnselen te bespreken. Inmiddels waren de formule en vooral de behandeling van het tijdschrift zichtbaar ouderwets geworden, samen met IJntema die het al sinds 1813 leidde. Het stond inderdaad niet op het niveau van sommige buitenlandse periodieken. Onmiskenbaar ouderwets waren al direct de overvolle bladspiegel met de kleine letter, het gebruik van de f als s, de onrustige afwisseling van het zetsel en de ellenlange titel: *Vaderlandsche Letteroefeningen, of tijdschrift van kunsten en wetenschappen, waarin de boeken en tijdschriften, die dagelijksch in ons vaderland en elders uitkomen, oordeelkundig tevens en vrijmoedig verhandeld worden. Benevens mengelwerk tot fraaije letteren, kunsten en wetenschappen betrekkelijk*. De rubriek Boekbeschouwing bevatte in een jaar 320 recensies op 700 bladzijden, dat is iets meer dan twee bladzijden per boekbespreking gemiddeld. De besproken boeken bestreken een zeer ruim terrein, maar behoorden meestal niet tot de zuivere wetenschap. De bespreking ver-

hief zich zelden ver boven het marginaal becommentarieerde excerpt. Afgezien van de overheersende eerbied voor de gevestigde godsdienstopvattingen vertoonde zich geen richting of leidende gedachte in al deze recenseerarbeid. De functie ervan was vooral dat de lezer, ongeacht het oordeel over het ene of andere boek, op de hoogte bleef van wat er zoal in den lande verscheen.

Het mengelwerk vertoonde hetzelfde karakter. Het was een bric à brac van stukjes tussen één en vijftien bladzijden lengte, zonder bepaalde orde: verhandelingen en een enkele redevoering, fragmenten van reisverhalen of van buitenlandse memoires, het verslag van een treintochtje in het buitenland, wetenswaardigheden en weerspreuken, stukjes uit buitenlandse kranten, dichtstukken als ‘De sprekende rolpens’ (met wetenschappelijke annotatie), versjes van Nederlandse makelij en in vertaling, commentaar op andere tijdschriften en brieven van medewerkers aan de redacteur. Er werd veel uit buitenlandse bladen overgenomen (‘Uit het Engelsch’), maar de heersende toon was er een van depreciatie van andere naties. De *Letteroefeningen* werd grotendeels door IJntema alleen geredigeerd en deze was dus aangewezen op elke medewerking die hij kon krijgen. Tot dit tijdschrift, waarin bijna iedereen - zoals algemeen gebruikelijk was - anoniem publiceerde, hadden auteurs van allerlei rang gelijkelijk toegang.

De *Recensent, ook der Recensenten* was een soortgelijk tijdschrift, zij het misschien iets minder bekrompen, moderner van uiterlijk en met een aparte functie: dit maandblad had een speciale rubriek voor antikritieken, die meestal betrekking hadden op recensies die in andere bladen verschenen waren. Hierdoor stond de *Recensent* enigszins tussen de kritische tijdschriften in. Ook dit blad bestond voor de helft uit ‘recensiën’ van één tot zes pagina's, van een zeer breed aanbod aan Nederlandse of vertaalde publicaties. De recensies gingen niet diep, hoewel ze soms een wat beschouwelijk karakter hadden. De toon was vrij opgeruimd. Het mengelwerk was ongeveer van hetzelfde soort als dat van de *Letteroefeningen:* wat genootschappelijke verhandelingen, een leerrede van een predikant, een stukje geschiedenis, Nederlandse en vertaalde poëzie, veelal vertaalde fragmenten uit een reisverhaal of expeditiebericht, en verder allerlei onderhoudende wetenswaardigheden en uittreksels uit de mededelingen van een weldadigheidsgenootschap.

Ook de *Algemeene Konst- en Letterbode*, ontstaan in dezelfde Haarlemse doopsgezinde kring als de *Letteroefeningen*, volgde de formule van het algemeen-culturele tijdschrift, maar dit weekblad had en hield meer trekken van het wetenschappelijke berichtenblad voor een algemeen publiek.[11] Het wilde zijn lezers actueel informeren over alles wat er nationaal en internationaal in kunst en wetenschap voorviel en verscheen. Het probeerde een verbindend medium te vormen in een academisch en genootschappelijk georganiseerde cultuur. Het bevatte korte kritische recensies van wetenschappelijk en letterkundig werk, soms een beschouwend stuk of wetenschappelijke polemiek, en verder allerlei kunst- en letternieuws, mededelingen over prijsvragen en sterren- en weerkundige waarnemingen. Het had geen bellettristisch mengelwerk. Onder kritisch ingestelde intellectuelen werd de *Konst- en Letterbode* meer

gewaardeerd dan een van de andere toenmalige bladen. Zolang hun ideaal van een eigen tijdschrift onverwezenlijkt bleef, werkten ook Thorbecke en Geel eraan mee, omdat dit weekblad nog het dichtst hun voorstelling benaderde. Het hield ook zijn functie, tot het in 1860 fuseerde en opging in de nieuwe *Nederlandsche Spectator*.

Is hiermee ongeveer geschetst welke Nederlandse modellen er waren, waartegenover *De Gids* zijn positie moest bepalen, het prospectus refereerde ook aan buitenlandse voorbeelden van tijdschriften die blijkbaar wél eigentijds en kritisch waren. Zonder twijfel werden hier vooral de Britse *Edinburgh Review* en *Quarterly Review* en de Franse *Revue des Deux Mondes* bedoeld. De twee grote Britse *reviews* vonden in eigen land en elders veel navolging; in Nederland was het *Drie-Maandelijksch Tijdschrift* de eerste poging daartoe.[12] Zij stonden niet alleen aan de basis van de hele Victoriaanse intellectuele cultuur, maar creëerden ook een nieuw soort tijdschriftartikel, namelijk het grote kritische overzichtsartikel.[13] De *reviews* waren kwartaaluitgaven, gevuld met recensie-essays van enige tientallen pagina's, waarin op ongekend zelfstandige toon recente binnen- en buitenlandse publicaties op allerlei gebied aan een gegroepeerde bespreking werden onderworpen. In deze essays kwam vooral een onderwerp of probleem op de voorgrond te staan; de boekbespreking kreeg een veel ruimer kader. De thematiserende en evaluerende essays boden een grote, actuele samenvatting van een oeuvre of van een ontwikkeling in letterkunde of een kennisgebied. Een bellettristisch mengelwerk hadden deze bladen niet.

De *Edinburgh Review* was in 1802 opgericht door een groepje jonge Schotse juristen en een Anglicaanse predikant met verlichte en liberale overtuigingen: Jeffrey, Horner, Brougham en Smith. In de jaren 1820 werd het blad geleidelijk aan een medium van de Whigs, maar voor die tijd, en ook toen, was de liberaliteit ervan niet zozeer politiek van aard als wel een algemene hervormingsgezindheid en een behoefte aan ruimdenkendheid, zowel gericht tegen het starre conservatisme van de gevestigde orde als tegen het dogmatisme van de Radicals. Het blad werd bijna direct een succes - het was met zijn gemiddeld twaalf- tot veertienduizend kopers groter dan bijvoorbeeld de *Times*[14] - en kon daardoor zijn medewerkers goed betalen en een hoog peil handhaven. Tot de medewerkende auteurs behoorden onder anderen Scott, Hazlitt, Macaulay, ‘public moralists’[15] als Wilberforce, Thomas Arnold en Carlyle en politiek-economen als Malthus, McCulloch, Senior en James Mill - een even briljant als uiteenlopend gezelschap. De auteurs waren betrekkelijk vrij, omdat alle bijdragen anoniem geplaatst werden: het gezag van de artikelen was het gezag van het tijdschrift.

De *Quarterly Review* begon in 1809 als conservatieve tegenhanger van de *Edinburgh Review*, ter verdediging van de ‘oude orde’ in kerk, staat en maatschappij. Zijn conservatisme was overigens allerminst enghartig, zeker niet inzake literatuur en kunst; het blad wees het establishment op zijn verantwoordelijkheden. Scott (van front gewisseld), George Canning, John Murray en George Ellis waren de oprichters, en onder de medewerkers waren Sou-

they, Palgrave, Croker, Barrow en later Matthew Arnold en Symonds. Voor buitenlandse lezers was de politieke en levensbeschouwelijke partijtegenstelling die beide bladen motiveerde van ondergeschikt belang. Zij werden vooral getroffen door de hoge kwaliteit en de ordenende werking, de grote stijl en de autoriteit van deze evaluerende recensie-essays. De *reviews* maakten indruk door hun onafhankelijk oordeel over gevestigde reputaties en opinies. In Groot-Brittannië droegen zij sterk bij tot verhoging van het sociaal prestige van het professionele schrijverschap.

Het andere grote buitenlandse voorbeeld was de *Revue des Deux Mondes*, misschien het beste en invloedrijkste algemeen-culturele tijdschrift van de negentiende eeuw.[16] Opgericht in 1829 was het nog jong. De *Revue* begon als blad voor de vergelijking van bestuursstelsels en zeden in en buiten Europa en ging al na een jaar samen met de oudere *Journal des Voyages*. Zij zette haar opmars pas in vanaf 1831, onder de leiding van François Buloz, die zich als betaalde redacteur geheel aan de organisatie van het blad kon wijden. Buloz trok eerst de 'doctrinaire' liberalen rond het tijdschrift *Le Globe* naar de *Revue* en toen de kring van de in politieke en maatschappelijke studies gespecialiseerde *Revue encyclopédique*. Vervolgens rekende hij af met de concurrerende *Revue de Paris* door er jonge talenten als Mérimée, Sand en Dumas weg te lokken, geslaagde ideeën als de roman-in-afleveringen en de rubriek buitenlandse literatuur over te nemen en tenslotte het hele tijdschrift op te kopen. Begonnen met slechts 350 abonnees in 1831 telde het blad van Buloz er al tegen de 1500 toen *De Gids* werd opgericht, 2000 in 1841, 5000 een decennium later en 25000 in 1889.[17] Evenals *De Gids* bestaat de *Revue* nog steeds.

De Britse *reviews* waren ook voor Buloz en zijn medewerkers een voorbeeld. Zelf gewend te denken in de Franse centralistische traditie ambieerden zij de *Revue des Deux Mondes* te maken tot hét nationale tijdschrift, het actuele forum voor de Franse letterkunde, de onafhankelijke politieke meningsvorming en de informatie over de buitenlandse cultuur - 'être en un mot dans le régime de l'intelligence ce que le Banque de France est pour le commerce'.[18] Het blad verscheen elke twee weken en bevatte vooral vaste rubrieken: over buitenlandse literatuur, verzorgd door een staf van bereisde en belezen medewerkers; literaire kritiek, door Sainte-Beuve en Planche, twee heel verschillende maar complementaire critici; een politieke Chronique de la quinzaine, een driemaandelijkse Revue Scientifique, een jaarlijkse Lettre over de Salon en nog andere regelmatige overzichten. Daarnaast waren er opstellen op velerlei gebied en literaire bijdragen. De kring van veelal jonge medewerkers was indrukwekkend, met letterkundigen als Sainte-Beuve, Planche, Chasles, Sand, De Vigny, De Musset, Mérimée en Quinet, liberale historici als Michelet, Thierry, Mignet en economen als Chevalier en Faucher. De *Revue* publiceerde verder werk van of over Balzac, Hugo, Dumas, Sue, Barbier, Montalembert, Lamennais, Lamartine, Chateaubriand en Nodier. Het blad was moderaat liberaal en moderaat romantisch van strekking en huldigde een harmonie van kosmopolitisme en cultivering van het nationale. Evenals de *Edinburgh Review* zocht het beweging en vernieuwing, niet een nieuwe norm of doctrine.

Deze buitenlandse tijdschriften vormden eigenlijk een nieuwe soort, die bekend staat als het grote, nationale revuetijdschrift met internationale uitstraling.[19] Zij konden deze aspiratie waarmaken door de beschikbaarheid van een groot aantal goede auteurs en een steeds meer geaccepteerde professionalisering van het schrijverschap. In Nederland bestonden deze omstandigheden niet. De ambitie van het *Gids*-prospectus was dus hoog gesteld, als men werkelijk beoogde een nationaal equivalent van de Britse en Franse revues te maken. Van Potgieter is bekend dat hij de Franse tijdschriftkritiek bewonderde.[20]

Overziet men het voorafgaande, dan wekt het programma van *De Gids* de indruk dat het - al of niet opzettelijk - verschillende tradities en bedoelingen probeerde te combineren. Beijerinck lijkt vooral een nieuwe *Vaderlandsche Letteroefeningen* voor ogen te hebben gehad, wel moderner en beter vormgegeven, maar verder een soortgelijk blad: actuele boekbeoordeling op velerlei gebied en een gevarieerd, onderhoudend mengelwerk. Van Potgieter kan men aannemen dat hij dacht aan een herleving van *De Muzen*. Dus een mooi, haast almanakachtig uitgegeven maandblad, vooral letterkundig van inhoud en met kritieken die geleid werden vanuit een bepaald ideaal. Waarschijnlijk is het ook dit laatste, wat hem en anderen die aan *De Muzen* hadden meegewerkt, zoals Bakhuizen van den Brink, zo trof in de buitenlandse revues: de brede, ordenende, haast ‘wetenschappelijke’ kritiek. Dit was de lijn die het nieuwe tijdschrift zou gaan volgen.

Eindnoten:

1 Johannes, *Barometer*, 5, 57-63.
2 De Niet, ‘Januskop’.
3 Johannes, *Barometer*, 39.
4 Over dit genre, zie: Buijnsters, ‘Spectatoriale tijdschriften’, 37-39 en Idem, ‘Hendrik Doedijns’.
5 Over geleerdentijdschriften en de *Boekzaal*: Rietbergen, ‘Pieter Rabus’; Bots e.a., *De ‘Bibliothèque universelle et historique’*; Johannes, *Barometer*, 5, 118; Mijnhardt, *Tot heil van 't menschdom*, 40-41.
6 Hierover: Buijnsters, *Spectatoriale geschriften* en diverse losse studies van dezelfde auteur in zijn *Nederlandse literatuur*; Martens, *Botschaft der Tugend*.
7 Johannes, *Barometer*, 36, 39.
8 Over de hier geschetste ontwikkelingen sinds de tweede helft van de achttiende eeuw, zie de recente overzichtsstudie van Johannes, *Barometer*, hfdst. 1, 6, 7 en 8. Vgl. ook Snelders, ‘Natuurwetenschappelijke vaktijdschriften’.
9 Wiskerke en Mathijsen, ‘Bibliografie 1830-1839’. De lijst telt iets meer dan 105 nummers, maar bevat een aantal tijdschriften die de voortzetting zijn van een andere titel. Vgl. ook Mathijsen, ‘Concurrentie’.
10 Over de *Letteroefeningen*: Johannes, *Barometer*, vooral hfdst. 7; Hartog, ‘Leven van een tijdschrift’.
11 Over dit weekblad: Vermeiren, *Algemeene Konst- en Letterbode*, hfdst. I; Johannes, *Barometer*, 137-138; Mathijsen, ‘Concurrentie’, 58-60.
12 Redacteur J.W. Holtrop beschouwde zelf zijn tijdschrift als ‘een beoordeelend tijdschrift in den geest (zwakke poging tot navolging) der *Edinburgh* en *Quarterly Review's*’. Holtrop aan G.W. Vreede, 17-1-1837, gecit. in: Van den Berg en Hooykaas, ‘Leidsche Wetenschappelijke Berigten’, 89.
13 Over deze tijdschriften en hun betekenis: Butler, ‘Culture's medium’, 133-147; Coser, ‘British nineteenth-century reviews’; Gross, *Man of Letters*; Houghton, ‘Periodical literature’ en Idem e.a. ed., *Wellesley index*, I; Heyck, *Transformation*, 24-49; Fontana, ‘Whigs and Liberals’.
14 Vergelijkende cijfers in: Altick, *English common reader*, 391-396; en Heyck, *Transformation*, 33.
15 De term is van Collini, *Public moralists*.

16 Over dit tijdschrift: [Doumic ed.], *Cent ans de vie française*; Furman, *La Revue des Deux Mondes*.
17 Cijfers in: 'The "Revue des Deux Mondes"', 1009.
18 Blaze de Bury, gecit. in Furman, *La Revue des Deux Mondes*, 17.
19 Houghton, 'Periodical literature'; Haacke, 'Der Zeitschriftentypus "Revue"'; Syndram, *Kulturpublizistik*.
20 Drost aan Potgieter, 2-4-1834 en Potgieter aan Drost, ca. 3-4-1834. in: De Waal ed., 'Briefwisseling Drost'.

Deel twee
'De partij der beweging', 1837-1847

Hoofdstuk 5
De eerste periode

De eerste redactie

Het prospectus wekte voldoende nieuwsgierigheid om het tijdschrift te kunnen laten beginnen. In november 1836 telde Beijerinck ruim veertig intekenaren en eind januari 1837 meer dan 220. ‘Mij dunkt dat gaat zoo goed’, noteerde hij hoopvol.[1] Op de eerste januari 1837 verscheen *De Gids*, met als ondertitel *Nieuwe Vaderlandsche Letteroefeningen*, in een eenvoudig grijs omslag. De titel was hoog geplaatst en in een romantische gotische letter gezet; de ondertitel was gezet in een stijf romeins kleinkapitaal. Daaronder prijkte het bekende vignetje van A. Cranendoncq dat twee rustiek geklede figuren toont aan de rand van een woud of bergkloof, van wie de ene, kennelijk de gids, de andere het verschiet wijst van een verre stad waarachter stralend de zon rijst. Het eerste nummer had een omvang van 102 bladzijden en was ingedeeld in een afdeling Boekbeoordeelingen (met een subrubriek Buitenlandsche Letterkunde en een Album met korte signalementen) en een afzonderlijk gepagineerde afdeling Mengelingen. In hoofdzaak zou de indeling tot aan jaargang 1848 zo blijven. Soms was er ook een kleine, opnieuw apart gepagineerde afdeling Wetenschappelijke Bijdragen. De vormgeving van *De Gids* was sober (hoewel de afwisseling van lettertypen en de houtgravure het omslag en de titelbladen iets vertederend romantisch geven). Het blad oogde zeker moderner dan de oude *Letteroefeningen*, maar niet aangenamer dan de *Recensent, ook der Recensenten, De Muzen* of *Athenaeum*, die een rustiger bladspiegel met een ruimere letter hadden. Anders dan in *De Muzen* werd in *De Gids* elke bladzijde geheel gevuld. Beijerinck hechtte wel aan goede kwaliteit. Het tijdschrift werd gedrukt op fijn papier (‘velijn’) bij C.A. Spin, een dure maar moderne en goed geoutilleerde drukker, landelijk een van de beste, bij wie ook het *Handelsblad*, diverse tijdschriften en literaire almanakken van de persen rolden.[2]

Wie er in de beginperiode en ook in de eerste jaren de redactie voerden, onttrok zich aan het oog van de tijdgenoten, want ‘de redactie van den Gids’ bleef tot 1846 anoniem. Zulke anonimiteit was voor redacties en auteurs in tijdschriften gebruikelijk.[3] Zij had verschillende functies. Anonimiteit verleende elke auteur, ongeacht zijn maatschappelijke of intellectuele status, hetzelfde gezag, namelijk dat van het tijdschrift als geheel. Zij was ook een voorwaarde om voldoende medewerkers te vinden, omdat op deze manier auteurs van heel verschillende richting aan eenzelfde blad konden meewerken zonder elkaar door hun aanwezigheid te compromitteren. Natuurlijk kon naamloos-

De Gids.

NIEUWE
VADERLANDSCHE LETTEROEFENINGEN.

Met Platen.

No. 1.

TE AMSTERDAM,
BIJ G. J. A. BEIJERINCK
1837.

Omslag van het eerste nummer, januari 1837

heid evengoed in dienst gesteld worden van objectiviteit en onpartijdigheid als van persoonlijke aanvallen, maar in elk geval was zij voorwaarde voor een enigszins vrije beoordeling, in een tijd toen de kring van literatuur- en wetenschapsbeoefenaren nog zo klein was dat iedereen elkaar kende. Maatschappelijk prestige was een kostbaar goed en de mogelijkheid om carrière te maken hing af van de welwillendheid en protectie van hogergeplaatsten. Bovendien gold de beoefening van de literatuur niet in elke kring als een gepaste bezigheid. 'Gij kent de geest hier in Amsterdam', schreef Heije in 1833 aan Drost, en weet 'dat ik mij als Doctor nadeel zou berokkenen door mij in de letterkundige wereld te veel op den voorgrond te plaatsen: derhalve piano va sano'. Potgieter hield zijn leven lang zijn literaire werkzaamheid gescheiden van het zakenmilieu waarin hij verkeerde. Ook voor predikanten kon het een risico inhouden geassocieerd te worden met de literatuur of met de strekking van een bepaald tijdschrift.[4] De anonimiteit en het gebruik van schuilnamen hadden overigens vooral tot resultaat dat iedereen voortdurend bezig was te gissen naar de personen achter bepaalde bijdragen of brochures. Het gebruik versterkte juist het onderling wantrouwen en bracht allerlei verdachtmakingen, insinuaties en geheime grieven in omloop. Niet zelden werd de verkeerde persoon aangezien voor de auteur van een aanstootgevend stuk en moest hij de misplaatste woede van een gepikeerde collega verduren.

Voor de omzichtigheid waarmee de eerste *Gids*-redactie te werk ging, kunnen speciale redenen geweest zijn.[5] In de eerste plaats was het natuurlijk zaak IJntema in het ongewisse te laten over de statuur en het aantal van zijn uitdagers. De naam van Potgieter had zeker in gevestigde kringen nog weinig gewicht, of werd geassocieerd met een groepje nieuwlichters. Ook Robidé van der Aa gold niet als een grootheid van de eerste orde. Hij was bovendien niet een man die graag openlijk het conflict zocht. Het is daarnaast mogelijk dat Potgieter er weinig voor voelde zijn naam verbonden te zien met die van zijn goedige mederedacteur, van wie hij geen hoge dunk had. Ook kon hij op deze manier vrij blijven tegenover de andere jongeren, in elk geval tegenover de bazige Heije. Deze beschouwde zichzelf als de onmisbare aanvoerder op grond van zijn rol in eerdere jaren, maar het was duidelijk dat voor hem de literatuur toch eigenlijk bijzaak was naast zijn drukke dokterspraktijk. Potgieter en Bakhuizen van den Brink beschouwden de musicerende en dichtende medicus als een weliswaar veelzijdig maar op literair gebied bescheiden talent - 'een kleine karrikatuur van Apollo' - dat zijn eigen betekenis overschatte.[6] Hoewel Heije in 1835 met Beijerinck onderhandeld had over een nieuw tijdschrift, werd hij nu geheel buiten de zaak gelaten. Inderdaad was hij gepikeerd over Potgieters 'onvriendschappelijke achterhoudendheid' toen hij begin 1837 zekerheid begon te krijgen over diens redacteurschap.[7] Potgieter heeft altijd iets vijandigs gehad in zijn hele levenshouding en schiep een zeker malicieus behagen in dergelijke geheimzinnigheid, zeker als hij nauw kon samenwerken met een vertrouwde vriend, in dit geval Bakhuizen, met wie hij zich verbonden voelde in een gezamenlijke strijd tegen de rest van de wereld. Toch werd Heije een van de geregelde medewerkers.

In de beginjaren lijkt Beijerinck zich wel met de redactie van het blad te hebben bemoeid, maar zich toch niet met de dagelijkse leiding te hebben beziggehouden of zelf als auteur te zijn opgetreden. Potgieters tactiek was, nu hij een eigen tijdschrift had, zoveel mogelijk de leiding naar zich toe te trekken. Hij deed dit door consequent de inbreng van Robidé van der Aa te elimineren.[8] Het is bijna génant te zien hoe hij een jaar lang bezig was zijn goedwillende mederedacteur tot het besef te brengen dat hij blijkbaar geen functie had en zich dus beter uit de leiding kon terugtrekken. Potgieter trof het dat Van der Aa een gemakkelijke man was, die een zeker ontzag had voor zijn jongere collega. Hij liet zelfs het oordeel over verbetering en plaatsing van zijn eigen bijdragen aan Potgieter - die van dit recht maximaal gebruik maakte - en probeerde ijverig zijn recensies 'wat nieuwerwetsch interigten'. Onzeker als een schooljongen tegenover een knorrige bovenmeester erkende hij dat het hem als oudere moeilijk viel 'iets te leveren in den smaak van *de Gids*'.[9] Potgieter bemoedigde hem geenszins, zorgde ervoor dat de boeken die hijzelf belangrijk vond door anderen dan Van der Aa besproken werden en ontweek zijn mederedacteur zelfs als deze in Amsterdam kwam. Omdat Potgieter hem nergens in kende en enkel wat kleinere boekbesprekingen aan hem overliet, beperkte de inbreng van Van der Aa zich tot diens eigen inzendingen en eventuele bijdragen van kennissen die hij voor *De Gids* geschikt achtte, maar waarover Potgieter uiteindelijk het laatste woord had. Van der Aa kreeg slechts één literaire bijdrage langs Potgieter, zijn verhaal 'Reinder'.[10] In februari 1838 nam Van der Aa, vriendschappelijk maar teleurgesteld, zijn ontslag uit de redactie. Wat precies de doorslag heeft gegeven is niet bekend, misschien het gerucht dat Beijerinck en Potgieter naar een andere redacteur op zoek waren.[11] Het is ook mogelijk dat zijn vertrek te maken heeft gehad met onenigheid over het pamfletachtige, antipapistische gedicht *Oproer en priesterdwang* dat Van der Aa in maart 1838 bij Beijerinck liet verschijnen.[12]

Hoe de relatie tussen Beijerinck en Potgieter was, laat zich niet duidelijk bepalen. Zij lijken vrij soepel te hebben samengewerkt. Waarschijnlijk zag Beijerinck, wiens adres dat van de redactie was, Potgieter vooral als uitvoerder en liet hij de energieke redacteur graag begaan zolang de belangstelling voor het tijdschrift leek toe te nemen. Men krijgt niet de indruk dat de uitgever speciaal aan Van der Aa hechtte. Toch stonden de twee dichter bij elkaar dan bij Potgieter in hun voorstelling van het gewenste tijdschrift. Zij vonden de opvoedende werkzaamheid van *De Gids* wel best, maar zagen graag wat meer gemoedelijkheid en populariteit, vooral in het mengelwerk, dat in het eerste jaar sterk gedomineerd werd door Potgieters bijdragen. '[J]uist het mengelwerk moet op de groote hoop werken', waarschuwde Beijerinck al in juni 1837, en Van der Aa verzekerde zijn mederedacteur dat diens moeilijke stijl bij het gewone leesgezelschapspubliek niet in de smaak viel.[13] Toen na de eerste jaargang het aantal abonnees daalde tot onder de tweehonderd en ook in de volgende jaren het debiet kennelijk geen duidelijke stijging vertoonde, waren er herhaaldelijk momenten van irritatie tussen uitgever en redactie.[14]

Reinier Cornelis Bakhuizen van den Brink

Zonder twijfel was Potgieter de feitelijke leider, maar het karakter van *De Gids* werd mede bepaald door de inbreng van Bakhuizen van den Brink. Deze was aanvankelijk geen redacteur. Potgieter had hem, als enige, wel in vertrouwen genomen en stelde in oktober 1836 aan Van der Aa voor ook Bakhuizen in de redactie te vragen. Welk spel Potgieter hier speelde, is niet helemaal duidelijk. Blijkbaar was een redactieaanvulling niet helemaal Beijerincks bedoeling. Dat zou men kunnen afleiden uit het antwoord van Van der Aa, dat zij een eventuele derde redacteur feitelijk uit eigen zak zouden moeten betalen, aangezien Beijerinck een redactievergoeding van ongeveer vierhonderd gulden voor twee personen had toegezegd. Van der Aa was niet overtuigd van de noodzaak van een derde redacteur, maar had er ook geen bezwaar tegen, 'mits hij *werkzaam* is en niet te veel op zijn eigen stuk staat' en ten minste maandelijks een bijdrage aan beide afdelingen van het tijdschrift zou leveren. Hij stelde zich Bakhuizen voor als een assistent voor Potgieter, nuttig om als invalkracht achter de hand te hebben als deze eens ziek zou worden.[15]

Uit een latere brief van Bakhuizen ontstaat echter de indruk dat hij nooit door Potgieter op de hoogte is gesteld van de positie van Van der Aa en in de mening verkeerde dat in het begin de leiding van het nieuwe tijdschrift aan hemzelf en Potgieter was aangeboden. Het is onduidelijk of hij hier sprak over een aanbod in de zomer van 1836 of over het voorstel van oktober. In elk geval had hij het niet aangenomen, omdat hij een hekel had aan Beijerinck - een antipathie die mogelijk dateerde van de tijd toen hij en Potgieter de nalatenschap van Drost bewerkten voor uitgave - en omdat hij beledigd was 'over de vorm waarin men mij had uitgenoodigd'.[16] Hoewel Bakhuizen evenzeer als Potgieter warm liep voor 'de eer onzer literatuur' en hij hard werkte voor *De Gids*, bleef hij het blad toch beschouwen als 'een boekverkoopersonderneming'.[17] Formeel trad Bakhuizen pas begin 1838 tot de redactie toe; praktisch was hij vanaf het begin nauw betrokken bij het beleid, het werven van medewerkers, het beoordelen van bijdragen, het samenstellen van de nummers en het leveren van kopij als er op het laatst nog ruimte gevuld moest worden.

Het deed er ook eigenlijk niet toe wat precies de positie van Bakhuizen was. Hij werkte aan *De Gids* op dezelfde manier als waarop hij studeerde en leefde: met overgave, maar ongebonden en met een grote behoefte aan vrijheid. De lange geschiedenis van *De Gids* is op een enkele uitzondering na een parade van oppassende en verstandige heren, die zich misschien in hun studententijd weleens aan de dan gepaste onmatigheid hadden overgegeven, maar daarna dit boek hadden gesloten en verder vervuld waren van het streven om steunpilaren van de maatschappij te zijn. Bakhuizen van den Brink is in hun midden een van de zeldzame flamboyante figuren geweest, van een bijna on-Nederlandse allure in zijn - natuurlijk verhoudingsgewijs - machtige onmatigheid en zijn gebrek aan decorum en verantwoordelijkheidsbesef. Op iedereen die hem gekend had in zijn studiejaren of de latere periode van zijn leven heeft hij indruk gemaakt.[18] Iedereen herinnerde zich zijn burleske ver-

schijning, enigszins morsig en lomp, met lange haren, donkere ogen en een grote mond in een gezicht dat hem de naamsafkorting Bakkes opleverde. Hij had iets onbehouwens, met zijn schorre, wat overslaande stem, zijn bulderende lach, zijn stopwoordje ‘wallief’ en zijn snuiftabak. Een ‘ijzeren varken’ noemde zijn studiegenoot Kneppelhout hem.[19] In elk gezelschap troonde Bakhuizen als een ruwe imperator. Wie met hem te maken had beschouwde hem als een genie. Hij was niet alleen enorm belezen, maar had een ijzersterk geheugen waardoor hij in elke situatie zijn kennis paraat leek te hebben. Hij had het vermogen direct de zaak te begrijpen als hij meepraatte over een onderwerp waarin hij niet thuis was. Bakhuizen was een van die mensen die zich in korte tijd elk vak eigen kunnen maken als ze er eens goed voor gaan zitten. Alleen voor de natuurwetenschappen schijnt hij oog noch talent gehad te hebben.[20] De keerzijde van zijn intellectuele gulzigheid was dat hij telkens zijn belangstelling verplaatste als hij het gevoel had dat hij een kennisgebied wel zo ongeveer doorgrondde. Het ging hem er niet om iets te bereiken. Hij zocht hoofdzakelijk de intellectuele uitdaging en hield zich zo een tijd lang bezig met de theologie, de klassieke letteren, de filosofie, de Nederlandse letterkunde en geschiedenis. In al deze vakken leverde Bakhuizen een aantal goede of zelfs prachtige prestaties - methodisch baanbrekende stukken - maar als terloops en zonder vervolg. Hij is niet alleen lang student gebleven, maar eigenlijk altijd.[21] Hij bouwde noch in enig vak, noch in algemene zin een oeuvre op. Zijn verzameld werk bestaat voor een groot deel uit kritische stukken, gelegenheidspublicaties, schetsen en onvoltooide ontwerpen. Hij is vooral een man gebleven die met zijn nonchalante geleerdheid de kleine gezelschappen presideerde waarin hij zich bij voorkeur bewoog - het studentendispuut, de vriendenkring, de tijdschriftredactie, het rijksarchief.

Bakhuizen van den Brink, anderhalf jaar jonger dan Potgieter, was het enige kind van al wat oudere, tamelijk welgestelde ouders.[22] Hij bracht zijn jeugd door in een ouderwets, deftig Amsterdams grachtenhuis, onder de hoede van deze sober levende mensen. Zijn vader, zelf makelaar en kassier, had zijn zoon graag in zaken zien gaan, maar legde zich neer bij de vurige wens van zijn orthodox gereformeerde vrouw, dat hun zoon predikant zou worden. Zelf gaven zij niet veel om cultuur; wel boden zij Bakhuizen de middelen om naar believen boeken en tijdschriften aan te schaffen. Van jongs af aan kon hij een bibliotheek opbouwen die zijn klasgenoten en daarna zijn medestudenten in Amsterdam en Leiden met verbaasd ontzag vervulde. Typerend was de manier waarop hij met dat bezit omging. Thuis vormde zijn studeerkamer al een legendarische wanorde, op zijn studentenkamer in Leiden diende een bedstee tot depot voor zijn boeken, die doortrokken waren van olie uit een ooit omgevallen lamp. De rest lag op stoelen en tafels, met daartussen een vuil boordje of een das, een bord met gerookte zalm, een half broodje en een aangebroken fles wijn zonder kurk.[23] Als hij, 's middags ontbijtend, een Griekse tekst las en zo gauw geen schrijfgerei bij de hand had, gebruikte hij zijn rookvlees als bladlegger.[24]

Tot zijn eenentwintigste woonde Bakhuizen thuis, waar zijn ouders hem

kort hielden. In zijn vijf Amsterdamse jaren studeerde hij hard, in de theologie en de klassieke letteren. Hij werkte toen al aan een dissertatie over de zielsverhuizing.[25] Eenmaal op eigen benen in Leiden, om zijn studie af te ronden, maakte hij zich met groot talent ook de andere zijde van het studentenleven eigen. Het intellectuele klimaat aan de Leidse universiteit viel hem tegen, althans wat de theologie betreft. Hij bezocht de theologische colleges van de conservatieve Van Hengel, Kist en Clarisse weinig en leefde volgens de latere getuigenissen van zijn toenmalige studievrienden zeer onregelmatig. 'Als hij te Leyden van een zeer vrolijk gezelschap laat in den nacht terugkwam ging hij Pindarus lezen en geene diepzinnige overdenkingen over de hoogste questies van wetenschap of eenig levensverschijnsel hebben hem immer terug vermogen te houden van met één sprong als 't ware in de lagere of laagste sferen des levens te verzinken.'[26] Overal treft men toespelingen op Bakhuizens 'uitspattingen'. Het zegt overigens ook iets over de moraliserende psychologie van deze negentiende-eeuwse burgers dat zij een dergelijke 'romantische' persoonlijkheid - 'die vreemde vereeniging eener grove bestialiteit met eene edele genialiteit, die fijn beschaafde geest wonende in dat onbehouwen ligchaam' - als 'een raadsel' voorstelden.[27] Hun fatsoensopvatting verzette zich tegen de erkenning van dergelijke tegenstellingen. Bakhuizen wisselde buien van zwijgzaamheid en teruggetrokken leven en studeren af met perioden van nachtbraken, kroegjool en offeren aan 'Venus en Bacchus' - volgens Potgieter mocht 'zijne waardeering des vleesches gezegd [...] worden die van Rubens te evenaren'; er waren geruchten over minstens één 'liaison' met 'een dame van minder allooi'.[28] Hij ging ook hierin blijkbaar verder of deed het openlijker dan toen onder studenten gebruikelijk was. Toen hij eens door zijn hoogleraar Van Hengel werd onderhouden over deze voor een toekomstig kerkleraar weinig gepaste levenswandel, deelde hij hem mee - en dit was wel typisch voor Bakhuizen - dat de theologie hem intellectueel boeide, maar dat hij eigenlijk niet van plan was predikant te worden.[29] Toch heeft hij zich nog jaren met de theologie geoccupeerd. Hij studeerde vooral op eigen gelegenheid - onregelmatig, snel, geconcentreerd. Hij hield zich in Leiden inderdaad bezig met de theologie, maar ook met filosofie, de Griekse schrijvers, de oudere Nederlandse letterkunde en de moderne buitenlandse literatuur.

Nadat hij in 1834 zijn kandidaatsexamen theologie en zijn doctoraalexamen letteren had gedaan, keerde hij terug naar Amsterdam, om zich daar voor te bereiden op het doctoraal theologie (1836) en een promotie in de letteren. Inderdaad was hij vooral daarmee bezig in de maanden waarin *De Gids* werd opgericht. Zoals gezegd is niet precies duidelijk wanneer Potgieter of Beijerinck Bakhuizen in de zaak heeft ingewijd, maar hij was in elk geval al volop betrokken bij het eerste nummer. Hij leverde daaraan een of twee eigen bijdragen en voorzag Potgieter van materiaal voor het openingsstuk van *De Gids*, een wat ironische apologie in antwoord op de aanvallen van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*.[30] Bakhuizen is voor Potgieter een formidabele medewerker geweest. Hun samenwerking en Bakhuizens talent en durf hebben Potgieter waarschijnlijk in de eerste jaren het zelfvertrouwen gegeven dat

nodig was om een onafhankelijk programmatisch tijdschrift te leiden. De meer wetenschappelijke gerichtheid van Bakhuizen verbreedde bovendien het terrein waarop de nieuwe kritiek zich deed gelden en vergrootte daardoor op den duur het gezag van *De Gids*.

Met de jaren zouden de irritaties toenemen, veroorzaakt door de levenswandel van Bakhuizen en de prikkelbaarheid van Potgieter, maar het mag eerder een wonder heten dat deze zo verschillende vrienden lange tijd nauw hebben kunnen samenwerken. Potgieter was ijverig en ambitieus en vol plichtsgevoel. Niets kwam hem aanwaaien, hij had zijn ontwikkeling zelf moeten bijeengaren en was al vroeg gedwongen geweest verantwoordelijk te zijn. De zorgeloze onverantwoordelijkheid van het studentenleven had hij niet gekend. Enigszins wantrouwend, bleu en geneigd tot eenzelvigheid, maar gedwongen om dagelijks in het nuchtere zakenleven op te treden, ontwikkelde hij een vlotte vriendelijkheid in het openbaar die hij eigenlijk niet voelde. Zijn hele optreden heeft daardoor iets geforceerds. In zijn briefwisselingen vertoont zich een vaak onaangename scherpte in zijn oordelen over iedereen, ook degenen die meenden zijn vrienden te zijn. Hij was hoogst irritabel; bijna geen enkele vriendschap heeft zijn moeilijke karakter overleefd. Een brede zwier kon zijn leven niet krijgen; hij bewonderde de gulle ‘rondheid’ van het ‘oud-Hollandsche’ optreden en de gemakkelijke elegantie van de aristocratische levensstijl, maar was zelf nooit ongedwongen, nooit zonder bijgedachte. Zijn ‘rondheid’, schreef Beets later, was die van het schoenmakersmes.[31] De moraal die hij zichzelf, elke auteur en Nederland als geheel oplegde, was die van inspanning; zijn gespannen stijl was er het resultaat van. Hij had een geweldige energie en was inderdaad voortdurend bezig mensen aan het werk te zetten en hen van hun plicht te doordringen. Potgieter wilde beweging, in de literatuur en het maatschappelijk leven.

Bakhuizen neigde eerder tot indolentie, of beter, hij werkte alleen als hij een tijdlang door een probleem of ideaal gegrepen werd. De gedurfde interpretaties van de Duitse theologie fascineerden hem, het enthousiasme van Drost en vervolgens van Potgieter zette hem aan tot letterkundige en historische arbeid, zijn bewondering voor Bake en Geel motiveerde hem zijn klassieke dissertatie af te maken. Hij deed anderen graag een genoegen en kon alles, maar hij was niet gedreven als Potgieter. Hij was in elk opzicht vrijer dan deze en gaf niet veel om reputatie en maatschappelijke degelijkheid. Potgieter bewonderde de onafhankelijkheid en durf van zijn oordeel. Deze houding berustte overigens niet op een bepaalde overtuiging of ideologie. In sommige opzichten dacht Bakhuizen conservatiever of naïever dan Potgieter. Als redacteur bleef hij eigenlijk een medewerker. Hij deelde en steunde Potgieters behoefte om beweging te brengen in het Nederlandse intellectuele leven - waarbij het hem meer om de wetenschap dan om de literatuur ging - maar beschouwde *De Gids* toch als enerzijds een onderneming van Beijerinck, anderzijds een project van Potgieter. Hij deed in de beginjaren of voor hemzelf het tijdschrift slechts een nevenwerkzaamheid was naast zijn studie en reageerde geïrriteerd als er voortdurend een beroep op zijn ijver werd gedaan. Naar

eigen zeggen gaf hij er niet om een bekend schrijver te worden.[32] Voor Potgieter betekende het tijdschrift veel: hij drukte hierin zijn hele ambitie uit. Ook Bakhuizen vond *De Gids* wel belangrijk, nu het blad er eenmaal was, maar hij zou niet uit eigen behoefte zo'n programmatisch tijdschrift zijn gaan leiden. Het ontbrak hem aan de daartoe benodigde discipline en roeping.

De eerste jaargang

Het prospectus beloofde dat *De Gids* een goed tijdschrift zou worden, niet dat hij een bepaalde strekking of sterke aspiraties tot vernieuwing zou hebben. Inderdaad vormden de personen van wie bekend is dat zij in september 1836 een uitnodiging tot medewerking ontvingen allerminst een afgetekende, herkenbare kring.[33] Het was een divers gezelschap van oudere en jongere publicisten. Sommigen waren blijkbaar kennissen van Robidé van der Aa of auteurs uit het fonds van Beijerinck, anderen behoorden tot de jongeren waarmee Potgieter in de afgelopen jaren had samengewerkt, weer anderen waren gewoon auteurs met een goede reputatie. Zo waren W. de Clercq en O.G. Heldring figuren uit de kring van het Réveil, die in de *Nederlandsche Stemmen* sinds 1834 zelfs hun eigen tijdschrift hadden. De filantroop Heldring was een vriend van Robidé van der Aa. De Clercq, A. Bogaers en vooral M.C. van Hall en Jer. de Vries waren letterkundigen van de oudere generatie. De Vries en de dichter Withuijs waren figuren van naam in Amsterdam en hadden een rol vervuld in Potgieters ontwikkeling tot letterkundige. Zeker De Vries behoorde echter tot de kring van de *Letteroefeningen*. Een relatie van Beijerinck was de bekende Amsterdamse advocaat S.P. Lipman, die in deze jaren door zijn bijdragen aan het *Handelsblad* gold als 'liberaal'. Van de Leidse student-auteurs en voormalige *Muzen*-medewerkers kregen in elk geval Heije, Beets en Hasebroek, met wie Potgieter inmiddels persoonlijk bevriend was geraakt, een uitnodiging van de ook hun onbekende 'Redactie van *De Gids*'. Een veel minder bekend gebleven jongere die gevraagd werd, was Herman Pol, een Amsterdamse privaatleraar, die een bundel *Grieksche tafereelen* op zijn naam had staan en zich met Bakhuizen in het Sanskriet verdiepte.[34] Pol zou einde 1840 mederedacteur worden.

In welke mate de redactie voor de recensieafdeling al direct deskundigheid zocht in geleerde kring is niet bekend. Er ging in elk geval een uitnodiging naar T. Roorda, hoogleraar wijsbegeerte en semitische talen aan het Amsterdamse athenaeum, een van Bakhuizens vroegere docenten. Roorda wenste zich echter niet te verbinden aan een blad met een anonieme redactie.[35] Dat deed wel zijn Leidse collega, de jonge arabist H.E. Weijers, getuige zijn medewerking aan het eerste nummer.[36] Hij was de eerste auteur die tenminste met zijn werkelijke initialen tekende. Ook zijn collega Geel werd gevraagd, maar waarschijnlijk meer om zijn letterkundige dan om zijn klassiek-filologische werk. Hoewel Geel later dat jaar toch een bijdrage zou leveren, wenste ook hij in eerste instantie geen relatie aan te gaan met het nieuwe blad.[37] Medewerkers

van het eerste uur waren wel de Arnhemse arts S.P. Scheltema, waarschijnlijk een kennis van Van der Aa, en de Amsterdamse kanton-, later arrondissementsrechter W.J.C. van Hasselt, een relatie van Beijerinck, maar al vóór *De Gids* ook een kennis van Potgieter.[38] In 1838 zou Van Hasselt tegelijk met Bakhuizen en diens vroegere studiegenoot, de medicus Jan van Geuns, tot de redactie toetreden.

De eerste aflevering van *De Gids* opende met een superieur ironische reactie op de poging van de verongelijkte *Vaderlandsche Letteroefeningen* het publiek te mobiliseren tegen 'een Tijdschrift [...] dat het schandmerk van *oneerlijkheid, wraaklust, aanmatiging, misleiding* en *hebzucht* op het voorhoofd draagt, en de boekerij van elk fatsoenlijk man tot schande verstrekken zal'.[39] In dit door Potgieter met hulp van Bakhuizen geschreven voorwoord daagde *De Gids* het oude blad uit zich een waardig concurrent te tonen en de jongere mededinger in kwaliteit te overtreffen, of samen te werken ten dienste van wetenschap en kunst. 'Wij hopen geenszins', schreef Potgieter, onwetend van de toekomst, 'ons Tijdschrift als een erfgoed onzen kinderen na te laten, en kennen in het gebied der Letterkunde geen ander erfregt, dan dat van den kundigste, den meest verlichte, meest bescheidene, meest onpartijdige.'[40]

Wat hierna volgde was degelijk, maar even weinig spectaculair als het eerste nummer van *De Nieuwe Gids* een halve eeuw later. Er is al heel wat gegrinnikt om de recensie van een 'handleiding tot het stellen van bliksem-afleiders' in dit eerste nummer.[41] Toch was deze bijdrage hier helemaal niet misplaatst en zeker geen toevalligheid. Conform de belofte in het prospectus dat *De Gids* publicaties zou bespreken 'tot welke wetenschap of kunst ook behoorende', bevatte reeds de januari-aflevering onder meer recensies van een rechtsgeleerd periodiek, geschriften over homeopathie, een opvoedkundig handboek voor jongelieden, een reisverslag, een brochure over het Nederlands-Britse Sumatratractaat, een uit het Duits vertaalde vorstenspiegel en studies over de Arabische cultuur en de joodse geschiedenis. Het betrof hier geen willekeurige inzendingen; kennelijk had de redactie om deze besprekingen gevraagd. In deze brede belangstelling week *De Gids* niet af van *Athenaeum*, het *Drie-Maandelijksch Tijdschrift*, de *Letteroefeningen, De Recensent*, de *Konst- en Letterbode* of de *Boekzaal*. In een periode toen er nog betrekkelijk weinig vaktijdschriften en populair-specialistische tijdschriften waren, vervulden de algemeen-culturele bladen de taak een verhoudingsgewijs goed opgeleid publiek op allerlei terrein te informeren. Vanaf het begin is *De Gids* niet een letterkundig tijdschrift geweest, en voor zover het dat wel was, had 'letterkunde' nog de ruimst mogelijke strekking.

Wel bezat de literatuur (nu in engere zin gebruikt) een bijzondere status als uitdrukking van de nationale ziel en beschaving. Ook lag hier Potgieters eigen belangstelling en aangezien hij door zijn verbazende productiviteit zijn stempel drukte op ten minste de eerste twee jaargangen, was de literatuur vanaf het eerste nummer ruim vertegenwoordigd. Besprekingen van een bundel verhandelingen van de Groningse classicus P. van Limburg Brouwer (door Bakhuizen), een bloemlezing van Nederlandse poëzie in Duitse vertaling, een

vertaling van kapitein Marryats lotgevallen van een zee-officier en een historische roman van A.D. van Buren Schele (de twee laatste door Potgieter) besloegen ruim de helft van de recensieafdeling. De veertig bladzijden Mengelingen waren bijna geheel aan literatuur gewijd en werden misschien met uitzondering van de kleine beschouwing over de actuele Vlaamse letterkunde en enkele beschouwelijke schetsjes gevuld door Potgieter. Zijn ijverige pen leverde een beschouwende novelle ‘Oudejaars-Avond en Nieuwjaars-Morgen’ - toepasselijk in een nieuw tijdschrift dat op 1 januari verscheen -, een historisch ‘karakterportret’ van Maria II Stuart, de sentimentele vertelling ‘De Hindoosche moeder’ (bij een litho van H.J. Backer) en zes gedichten, waarvan vijf vertaalde (op het thema liefde) naar Hugo, Chénier, Delavigne, Burns en Scott. In de vertaalde ‘Schetsen van Iersche zeden’ hebben Potgieter en Bakhuizen mogelijk beiden een aandeel gehad.[42]

Overziet men de eerste aflevering, dan begon *De Gids* als een verzorgd tijdschrift, niet zonder ambitie - getuige bijvoorbeeld Weijers' bespreking van een drietal in het Duits en Latijn verschenen boeken over de Arabische beschaving - en met een opvallend buitenlandse belangstelling: men besprak buitenlandse publicaties en vertalingen en vulde het mengelwerk met vooral uit het Engels vertaald proza, uit het Engels en Frans vertaalde poëzie, een beschouwing over de Vlaamse letterkunde en een exotische vertelling. In de afhankelijkheid van buitenlandse literatuur onderscheidde het nieuwe tijdschrift zich aanvankelijk niet van de bestaande bladen. Ook bleef de literatuur van *De Gids* binnen de zachte, gemoedelijke en humoristisch-moralistische sfeer van het biedermeier of een getemperde romantiek.

De eerste aflevering was min of meer representatief voor de hele eerste jaargang. Het mengelwerk, dat nu eenmaal een diverterende functie had, bevatte op een enkele uitzondering na bellettrie, letterkunde en een aantal historische portretten. Van de 75 boekbesprekingen betroffen er 26 de Nederlandse en 12 de buitenlandse en klassieke letteren, dat is 50 procent. Daaronder waren de meeste langere, ambitieuzere en voor het programma van *De Gids* kenmerkende kritieken. De eerste jaargang bevatte inderdaad een inspectie van de actuele Nederlandse literatuur, met de recensies van poëzie van Beets, Hasebroek, A.C.W. Staring, J.J.A. Goeverneur en H.A. Spandaw, het nagelaten werk van Drost, historische romans van J. van Lennep en A.D. van Buren Schele, treurspelen van S.J.E. Rau en J. de Wal, de jaarlijkse oogst aan literaire almanakken en bloemlezingen en ander werk van en over P. van Limburg Brouwer, H.W. Tydeman en Bilderdijk. In jaargang 1837 als geheel lag circa 60 procent van de bijdragen op het gebied van de letterkunde, 7,5 procent betrof de geschiedenis, 7,5 procent godsdienst en kerk, en 7,5 procent de geneeskunde, wiskunde en natuurwetenschappen, 4 procent het recht, nijverheid, staat en maatschappij, en bijna 14 procent allerlei andere onderwerpen.

De jongeren wisten niet wie de redactie voerde. Zij traden ook niet als groep of generatie voor het publiek, al was het alleen maar omdat zij meestal anoniem of onder pseudoniem publiceerden. Maar onder Potgieters regie

werd de literatuur in de eerste jaargang van *De Gids* bijna geheel verzorgd door de jongere auteurs. Om te beginnen door hemzelf, want Potgieter alleen leverde op dit gebied onder tal van pseudo-initialen al 48 bijdragen, wat neerkomt op bijna 70 procent van de letterkunde. Bakhuizen leverde een aandeel en daarnaast koos of vroeg Potgieter verhalend proza, poëzie en kritieken van Beets, Heije, Hasebroek, Pol en de jonge Haagse dichter S.J. van den Bergh. Zoals gezegd zorgde Potgieter ervoor dat slechts één bijdrage van Van der Aa het mengelwerk haalde en voorkwam hij met allerlei kunstgrepen dat zijn mederedacteur het werk van Drost en Staring en het *Magazijn voor Romans en Verhalen* van 1836 kon recenseren.[43] Het blijkt niet dat de ouderen die in 1836 een uitnodiging ontvingen, zoals De Vries, De Clercq, M.C. van Hall, Bogaers en Withuijs, daarvan gebruik gemaakt hebben. De bewonderde Geel was slechts te bewegen tot een vluchtige aankondiging van een filologisch tijdschrift van gymnasiumleraren.[44]

Vanaf het begin werd Bakhuizen ingeschakeld om wetenschappelijke medewerkers te werven. Hij leverde zelf bijdragen op filosofisch en theologisch gebied en benaderde uit naam van de redactie gelijkgezinde studiegenoten en ‘andere *jonge* Theologanten die in eene rigting van vooruitgang waren’, zoals de Rotterdamse predikant J. Tideman en de Culemborgse predikant H.C. Millies.[45] De jonge geleerde Weijers hielp *De Gids* al in de eerste jaargang aan een legendarisch zware vakwetenschappelijke recensie van Roorda's *Grammatica arabica* met een bijbehorende *Chrestomathia arabica*, 65 bladzijden vol Latijn, Arabisch en Hebreeuws, met een bibliografie van 130 nummers.[46] Potgieter schreef enkele historische portretten, maar historisch werk werd vooral besproken door Van Hasselt, die evenals Van der Aa ook wel juridische publicaties voor zijn rekening nam en vaak optrad onder het devies ‘Candore et ardore’ (dat is: met helderheid en gloed). Voor de staathuishoudkunde deed de redactie een beroep op de Utrechtse hoogleraar J. Ackersdijck. S.P. Scheltema, de Leidse zoöloog J.A. Suzanna en mogelijk ook Bakhuizens studievriend Van Geuns waren de medewerkers op het gebied van de planten dierkunde en de geneeskunde - *De Gids* wilde namelijk zijn lezers ook het nieuwste over zaken als bloedontlasting en syfilis niet onthouden.

Het oordeel van de buitenwacht over het nieuwe tijdschrift was, zoals verwacht mocht worden, gemengd. Men nam *De Gids* direct serieus, maar het blad ontmoette weinig sympathie; zo laat zich de eerste receptie samenvatten.[47] Zijn prospectus en optreden - de zelfgestelde taak als ‘gids’ op te treden - vond men aanmatigend, zijn stijl van kritiek intolerant, negatief en kil. Ondanks de anonimiteit meende men er een groepsorgaan van de romantische nieuwlichters in te kunnen herkennen, dat een overdreven ingenomenheid toonde met buitenlandse literatuur. Herkend werd ook de breuk van *De Gids* met de in andere tijdschriften gangbare gemoedelijkheid en liefdevolle verdraagzaamheid jegens het middelmatige, die golden als uiting van rijpe, christelijke, burgerlijke en nationale geest.[48]

De periode 1837-1847

Elf jaargangen bleef de opzet van *De Gids* gelijk: elke aflevering boekbeoordelingen, gevolgd door mengelwerk en soms een rubriek Wetenschappelijke Bijdragen. Ook de vormgeving veranderde nauwelijks. Alleen verscheen *De Gids* in 1840 en 1841 met een blauw omslag.[49] Van deze periode dateert de bijnaam ‘de blauwe beul’, die waarschijnlijk afkomstig is uit het satirische Utrechtse studentenblad *Braga*, waarin de zelfverzekerd kritische *Gids* eens als ‘portrettenslooper’ en ‘blaauwe henker’ werd voorgesteld.[50] Na 1841 ging het tijdschrift weer gewoon in waardig lichtgrijs gekleed en met stoïcijnse onverstoorbaarheid is in hoofdzaak tot 1950 vastgehouden aan deze vormgeving. De omvang van *De Gids* bedroeg in de eerste vijf jaren 72 vel of gemiddeld 1152 bladzijden (een vel druks is zestien bladzijden), dus 96 bladzijden per aflevering. Daarna begon de omvang jaarlijks toe te nemen, van 84 vel (1344 bladzijden) in 1842 tot 99 vel (1584 bladzijden) in 1847. De prijs bleef ongewijzigd, twaalf gulden voor een jaarabonnement (waarvan ƒ9,60 de uitgever bereikte). Dat kon door een geleidelijke groei van het publiek.

De Gids was zeker geen onmiddellijk succes. Er zijn over de eerste jaren nauwelijks cijfers beschikbaar, maar duidelijk is dat het tijdschrift 1838 inging met minder dan tweehonderd abonnees en dat die situatie in 1839 en 1840 kennelijk niet verbeterde. Dat leverde onvoldoende op, want mede door de illustraties was *De Gids* een dure uitgave.[51] Er ontstonden in het begin van 1839 al moeilijkheden tussen de redactie en de uitgever, die zelfs even leidden tot spanningen tussen Bakhuizen en Potgieter. Blijkbaar waren onderhandelingen nodig om te voorkomen dat *De Gids* zou worden gestaakt.[52] Het tijdschrift beantwoordde niet aan Beijerincks bedoeling de *Vaderlandsche Letteroefeningen* te beconcurreren met een goed, gemoedelijk en aantrekkelijk blad. Men mag aannemen dat de kritische stijl en de wetenschappelijkheid van veel bijdragen weinig geschikt waren om het gezochte leesgezelschapspubliek voor het blad te winnen. Ook het door Potgieter gedomineerde mengelwerk gold als onvoldoende populair. Er was Beijerinck duidelijk niet alles aan gelegen *De Gids* overeind te houden; mogelijk heeft alleen het idee van gezichtsverlies tegenover de *Letteroefeningen* hem ervan weerhouden de uitgave eerder te beëindigen. In juli 1840 liet hij Bakhuizen weten dat hij er genoeg van had jaarlijks op *De Gids* toe te leggen; een ander zou het blad goedkoper kunnen uitgeven.[53]

Hij dacht daarbij waarschijnlijk aan de drieëntwintigjarige P.N. van Kampen, die na een degelijke schoolopleiding en zes leerjaren in het bedrijf van Beijerinck van plan was zich in 1841 als zelfstandig boekhandelaar en uitgever te vestigen op het adres Singel 420. Inderdaad verstuurde Van Kampen op 1 december 1840 een circulaire aan de collega's in het vak met de mededeling dat hij *De Gids* van zijn voormalige patroon overnam en de uitgave ongewijzigd zou voortzetten.[54] Daarmee begon een relatie tussen tijdschrift en uitgever die vier generaties-Van Kampen zou omvatten en met een korte onderbreking in de jaren 1950-1953 zou duren tot 1962, toen de huidige uitgever

Meulenhoff de zorg voor de administratie en exploitatie van *De Gids* overnam.[55] Zonder twijfel is het besluit van Van Kampen de redding van het tijdschrift geweest. Van Kampen behoorde zelf tot de jonge generatie, was goed opgeleid, kende als zoon van de bekeende letterkundige N.G. van Kampen van huis uit het intellectuele en literaire milieu en moest zijn fonds nog vormen. Hoewel hij zich altijd een voorzichtige uitgever getoond heeft, had hij meer sympathie met de richting die *De Gids* was ingeslagen. Althans, hij heeft goed getaxeerd wie de toekomst hadden. Zijn uitgeverij, die in de negentiende eeuw een zaak van aanzien werd, is tegelijk met het tijdschrift groot geworden. De vorming en de status van zijn fonds waren nauw verbonden met de kring van *De Gids*: veel werk van letterkundigen, historici, theologen, economen, juristen en koloniaal deskundigen die hierin publiceerden, verscheen in boekvorm bij Van Kampen. Overigens heeft de redactionele autonomie van het tijdschrift daarbij nooit ter discussie gestaan. De redactie en medewerkende auteurs waren vrij in de keuze van te bespreken boeken en in het oordeel over uitgaven van Van Kampen. Met ingang van 1841 waren de functies van de uitgever en de redactie officieel en geheel gescheiden. De wederzijdse rechten en plichten werden in elk geval in dat jaar contractueel vastgelegd.[56]

Zonder dat *De Gids* concessies ging doen aan het publiek nam in de volgende jaren de verkoop langzaam toe tot vierhonderd abonnementen, genoeg voor een bescheiden winst.[57] Een winst was overigens alleen mogelijk omdat auteurs voor recensies geen honorarium kregen maar het besproken boek mochten houden. Als zij regelmatige medewerkers waren, kregen zij een presentabonnement. De redactie kon volgens het contract over maximaal honderd presentabonnementen beschikken. Alleen voor bijdragen aan het mengelwerk werd betaald: aanvankelijk ƒ12,-, later ƒ15,- per vel voor oorspronkelijk werk, en ƒ6,-, later ƒ7,50 per vel voor vertalingen.

Niet alleen stonden de boekbeoordelingen in *De Gids* vooraan (zoals in tijdschriften van dit type gebruikelijk was), ze besloegen ook de meeste ruimte: tot 1845 gemiddeld 60 procent, vanaf dat jaar zelfs 70 procent, vooral door de opkomst van grote kritische artikelen in de trant van de Britse *reviews*. Ook de bijdragen aan het mengelwerk werden gemiddeld langer en degelijker, vanaf 1840. De kleine humoristische of moralistische anekdotes verdwenen. Ervoor in de plaats kwamen grotere novellen, romans en opstellen. Ook inhoudelijk vond een verschuiving plaats. *De Gids* was begonnen als een overwegend letterkundig gericht tijdschrift. Tot 1845 was inderdaad steeds ruim de helft van de bijdragen van letterkundige aard; het mengelwerk bevatte zelfs bijna alleen maar literatuur en geschiedenis. In dat jaar, toen *De Gids* zich ook onomwonden politiekging uitspreken, veranderden de verhoudingen. Literaire bijdragen bleven nog wel de grootste groep binnen het tijdschrift, maar hun aantal daalde sterk, tot een kwart van het totaal in 1847. Vooral in het mengelwerk maakte de literatuur vanaf 1845 bijna helemaal plaats voor opstellen over politieke en maatschappelijke onderwerpen, kerk en godsdienst, geschiedenis, kunst en oudheden en zelfs natuurkunde. In 1846 en 1847 slonk ook het aandeel van de poëzie dramatisch. Het onderscheid tussen de grote

recensies, die eigenlijk zelfstandige studies werden en het mengelwerk, dat nauwelijks meer verstrooiend bellettristisch was, begon te vervagen.

Over de hele periode 1837-1847 bezien vormden letterkundige bijdragen met een gemiddelde van 45 per jaar de grootste categorie, op afstand gevolgd door bijdragen over godsdienst en kerk (gemiddeld tien), recht, economie, staat en maatschappij (ook tien), geneeskunde en natuurwetenschap (acht) en geschiedenis (zeven). Kleinere rubrieken vormden de overige kunsten, wijsbegeerte, taalkunde, reisverhalen, land- en volkenkunde, Nederland en de koloniën, zeevaart, waterstaat en defensie. Potgieter, die zich toch ook nog als handelsman een positie moest verwerven, verzette in de beginjaren onbegrijpelijk veel werk voor *De Gids* - verbazender nog als men weet dat hij daarnaast in 1837, 1838 en 1839 met zorg de literaire almanak *Tesselschade* redigeerde en, omdat hij het geld nodig had, tussen 1836 en 1842 acht boeken uit het Engels vertaalde.[58] Aan de eerste twee jaren leverde hij niet minder dan 48 en 37 bijdragen ofwel bijna 37 procent van het totaal. Vanaf 1839 kon het werk beter verdeeld worden over redacteuren en medewerkers; bovendien drong Beijerinck aan op meer variatie. Tot 1845 verzorgde Potgieter gemiddeld vijftien bijdragen per jaar. In 1846 en 1847 publiceerde hij bijna niets.

Inmiddels werd hij omringd door een breed samengestelde redactie.[59] In 1838 gingen naast Bakhuizen ook de medicus Van Geuns en de vooral historisch geïnteresseerde jurist Van Hasselt deel uitmaken van de leiding. Met ingang van 1841 kwamen daar de advocaat C.J. Fortuijn, de privaatleraar Pol en de romanschrijver J.F. Oltmans bij. Fortuijn overleed in 1843 op dertigjarige leeftijd, Pol in 1845 op vierendertigjarige leeftijd. Bakhuizen moest in oktober 1843 de wijk nemen naar België om te ontkomen aan schuldeisers. De sukkelende Oltmans bezocht toen al geen vergaderingen meer en kreeg uiteindelijk in 1845 zijn congé, op hetzelfde moment dat Van Hasselt de redactie verliet. Hun plaatsen werden ingenomen door een vijftal anderen. Einde 1843 traden twee theologen toe, P.J. Veth, sinds 1842 hoogleraar semitische talen en oudheden aan het Amsterdamse athenaeum, en Bernard ter Haar, dichter en vooraanstaand Amsterdams predikant, die echter maar kort bleef. Belangrijker voor het tijdschrift was het redacteurschap van de jonge jurist Gerrit de Clercq, vanaf 1845, en van de medicus Guus Voorhelm Schneevoogt (1846), twee studiegenoten van Bakhuizen. In 1846 of 1847 kwam daar nog een andere jonge jurist bij, die voor *De Gids* van veel betekenis zou blijken, Simon Vissering.

De leiding van het tijdschrift in deze eerste periode was Amsterdams: afgezien van Van der Aa woonden en werkten alle redacteuren in de hoofdstad. Met een gemiddelde van vijfendertig jaar was zij ook betrekkelijk jong. Te midden van vijf juristen, drie theologen, twee classici en twee geneeskundigen, die bijna allemaal in Amsterdam of Leiden hadden gestudeerd, waren Potgieter en Oltmans - die overigens een brede vorming genoten had - de enige leden zonder academische opleiding. Daarmee representeerde de redactie de kring van medewerkers, die het tijdschrift om zich heen verzamelde. Hoewel het merendeel van de bijdragen nog zonder naam geplaatst werd, laat

die kring zich reconstrueren uit een aantal bronnen: de registers, een kopieboek van uitgaande brieven (1843-1856) in het redactiearchief, de van 1840, 1844 en 1845 bewaard gebleven lijsten van auteurs die zich jaarlijks op het omslag bekend maakten als medewerkers en een lijst van auteurs die in 1845 een presentabonnement hadden.[60] Deze bronnen leveren een gezelschap van 112 min of meer regelmatige *Gids*-medewerkers op. Onder hen was gedurende het eerste decennium maar één vrouw, Geertruida Toussaint, en zij zou ook nog lang de enige blijven.

De kring rond het tijdschrift bestond voor zeker 85 procent uit academisch gevormden. Van de medewerkers was bijna 28 procent theologisch geschoold en 21 procent inderdaad in functie als predikant; 23 procent was jurist en van hen was 17 procent als advocaat, lid van de magistratuur of in een openbare bestuursfunctie werkzaam. Waarschijnlijk was ruim 13 procent in de letteren gepromoveerd, bijna 11 procent in de geneeskunde en 3,5 procent in de wisen natuurkunde. Van 6 procent is de studie onbekend. Vergelijkt men de opleiding van de academisch gevormde *Gids*-auteurs met de toen in Nederland gebruikelijke studiekeuzen, dan blijkt dat in de kring van het tijdschrift de theologen, letterkundigen en wis- en natuurkundigen relatief oververtegenwoordigd waren, juristen en medici ondervertegenwoordigd. Aan *De Gids* waren blijkbaar betrekkelijk veel classici, leraren en predikanten verbonden, waarvan de laatsten niet alleen als letterkundigen werkzaam waren maar ook golden als deskundigen op het gebied van de oosterse talen en de wijsbegeerte.

Van de medewerkers was al in deze eerste periode 15 procent hoogleraar. Hun aantal groeide met de jaren, omdat het tijdschrift gevestigd raakte, maar ook doordat zijn auteurs deze rang bereikten. Bijna 9 procent van de auteurs was werkzaam als leraar, 8 procent was arts of heelmeester, ruim 6 procent was verbonden aan wetenschapsondersteunende instellingen als musea, kabinetten, observatoria, bibliotheken en archieven. Slechts 2,6 procent was in zaken of had een bedrijf, één procent was officier. Deze cijfers hebben echter maar een betrekkelijke waarde, want van bijna 19 procent is het beroep of de functie onbekend.

Wat zijn medewerkers betreft was *De Gids* een nationaal, maar wel overwegend Amsterdams en Leids tijdschrift: 40 procent van hen was in deze twee plaatsen gevestigd. Twintig procent zetelde in vijf andere plaatsen die elk ten minste drie medewerkers telden, Groningen, Utrecht, Rotterdam, Den Haag en Medemblik. De overige auteurs woonden verspreid over het hele land, in alle provincies, zij het nauwelijks in het katholieke zuiden. De ijverig voor *De Gids* werkende predikanten leverden bijdragen vanuit afgelegen gemeenten als Sybekarspel, Gapinge en Beetgum. De meeste medewerkers waren verbonden aan het athenaeum illustre en aan Leidse universitaire instellingen. Vooral door Bakhuizen had *De Gids* in beide kringen goede connecties zowel met juist afgestudeerden als met hoogleraren. Veel medewerkers en ook redacteuren van de eerste jaren, zoals Van Geuns, Schneevoogt en De Clercq, behoorden tot de vrienden uit de lange periode die Bakhuizen, met onderbrekingen, aan beide instellingen doorbracht.

Eindnoten:

1 Beijerinck aan Potgieter, 10-11-1836 en 31-1-1837, in: Groenewegen, *Potgieter*, 130.

2 Over dit bedrijf: Enschedé, *Boek- en handelsdrukkerij Spin*.
3 Zie hierover: Jacobi en Relleke, 'Redactie'; Johannes, *Barometer*, 178-183; Houghton ed., *Wellesley index*, I xvi-xix.
4 Heije aan Drost, 15-2-1833, in: De Waal ed., 'Briefwisseling Drost'; Muller, 'Potgieter op de beurs', 411-413. De predikant-dichter B. ter Haar wenste niet vermeld te worden toen de redactie van *De Gids* (waarvan hij in 1844 zelf lid was) besloot de namen van redactie en medewerkers openbaar te maken. Zie hierover een brief van Ter Haar aan de *Gids*-redactie, met herinneringen aan Potgieter, 28-10-1877, AG A 291; en Willems, *Bernard ter Haar*, 64-65.
5 Een uitgebreide bespreking van redenen, die grotendeels overeenkomen met de hier genoemde, in: Jacobi en Relleke, 'Redactie', 203-204.
6 De karakterisering komt voor in een brief van Bakhuizen van den Brink aan Beets, 22-10-[1834], in: Brummel ed., *Studietijd*.
7 Heije aan Potgieter, 3-12[lees: 1]-1837, geciteerd in: Groenewegen, *Potgieter*, 119 en in: Brummel ed., *Studietijd*, 151. Volgens T. Jacobi vergiste Heije zich in de datum.
8 Over deze pijnlijke episode, zie: Jacobi en Relleke, 'Robidé van der Aa'.
9 Geciteerd in: Jacobi en Relleke, 'Robidé van der Aa', 198.
10 [Robidé van der Aa], 'Reinder', 1837, M. 176-183.
11 Groenewegen, *Potgieter*, 128-129. In oktober 1837 stelde Beijerinck Potgieter als mederedacteur B.T. Lublink Weddik voor, een schrijver van hetzelfde type als Robidé van der Aa. Het is ook mogelijk, zoals Jacobi en Relleke stellen, dat Van der Aa inmiddels begreep dat Potgieter al vanaf het begin alles in overleg met Bakhuizen van den Brink regelde. ('Robidé van der Aa', 203). De 'nieuwe redacteur' van wie sprake was in de door Groenewegen geciteerde brief van Beijerinck (14-2-1838) bestond niet. Beijerinck duidde hiermee schertsend Heije aan, die door een medewerker voor redactielid was gehouden.
12 Over deze kwestie: Korevaart, 'Dagblad als bron'.
13 Beijerinck aan Potgieter, 6-6-1837, gecit. in: Groenewegen, *Potgieter*, 129; het commentaar van Van der Aa in: Jacobi en Relleke, 'Robidé van der Aa', 199-200.
14 Jacobi en Relleke, 'Robidé van der Aa', 200; Groenewegen, *Potgieter*, 130; Bakhuizen van den Brink aan Potgieter, begin 1839, in: Brummel ed., *Studietijd*, 183-185.
15 Robidé van der Aa aan Potgieter, 26 en 27-10-1836 en 12-11-1836, gecit. in: Groenewegen, *Potgieter*, 125-126; de laatste brief ook gecit. in: Jacobi en Relleke, 'Robidé van der Aa', 201. Van der Aa duidde overigens ook zichzelf aan als 'uw medehelper'. Zie ook. Jacobi en Relleke, 'Een "echt Kritiesch Tijdschrift"', 16.
16 Bakhuizen aan Potgieter, [begin 1839], in: Brummel ed., *Studietijd*. Vgl. Jacobi en Relleke, 'Robidé van der Aa', 201.
17 Bakhuizen aan Potgieter, [einde oktober 1837], in: Brummel ed., *Studietijd*, 161.
18 De belangrijkste verzamelingen getuigenissen vindt men in: Brummel ed., *Studietijd*, 197-230; Potgieter, *Bakhuizen van den Brink*; en Fruin, 'Bakhuizen van den Brink'.
19 J.K-t [=Kneppelhout], 'Open brief aan Conviva', 366.
20 Schneevoogt aan Potgieter, 7-11-1868, in: Brummel ed., *Studietijd*.
21 Volgens zijn vroegere vriend L.R. Beijnen, die hiermee echter vooral bedoelde dat Bakhuizen nooit de burgerlijke 'volwassenheid' had bereikt, die zich uitte in decorum en verantwoordelijk gedrag. Beijnen aan Potgieter, 19-1-1869, in: Brummel ed., *Studietijd*.
22 Biografische informatie over Bakhuizen van den Brink in: Potgieter, *Bakhuizen van den Brink*; Romein, 'Inleiding'. Het zakelijkste en best geïnformeerde overzicht biedt Brummel, in de 'Inleiding' tot de door hem verzorgde documentatie *Studietijd*, 9-46.
23 W.C. Knottenbelt aan Potgieter, 5-3-1870 en Schneevoogt aan Potgieter, 7-11-1868, in: Brummel ed., *Studietijd*.
24 Muller, in de 'Inleiding' tot zijn uitgave van de *Briefwisseling Bakhuizen*, xix.
25 P. Cool aan Potgieter, 14-3-1869, in: Brummel ed., *Studietijd*.
26 Beijnen aan Potgieter, 19-1-1869, in: Brummel ed., *Studietijd*.
27 Beijnen aan Potgieter, 19-1-1869 en Knottenbelt aan Potgieter, 5-3-1870, in: Brummel ed., *Studietijd*.
28 H.J. de Haan Hugenholtz aan Potgieter, 14-3-1870, in: Brummel ed., *Studietijd*. Het citaat van Potgieter in: Colmjon, *Bakhuizen*, 32.
29 Knottenbelt aan Potgieter, 5-3-1870, in: Brummel ed., *Studietijd*.
30 De Redactie van den Gids, [Voorrede], 1837 B. ongepagineerd. Bakhuizen leverde Potgieter de vertaalde tekst van P. Burman over boekverkopers in 1731. Zie Bakhuizen aan Potgieter, [eind november 1836], in: Brummel ed., *Studietijd*. Andere bijdragen aan het eerste nummer waren: S. rec. P. van Limburg Brouwer, *Verhandelingen en losse geschriften* (Groningen 1836), 1837 B. 1-8; en mogelijk de ongesigneerde vertaling 'Schetsen van Iersche zeden. De reize naar Wilmot-Castle', 1837, M. 9-22. Zie Beets aan Hasebroek, 13-1-1837, in: Van Rijn, *Beets*, II 55, en Beets aan Hasebroek, 28-2-1838 (mededeling T. Jacobi). Volgens Groenewegen, *Bibliographie*, nr. 199 was Potgieter de auteur. Samenwerking ligt voor de hand.
31 Beets, *Potgieter*, 13.

32 Zie bijvoorbeeld Bakhuizen aan Potgieter, [oktober 1837] en [begin 1839], in: Brummel ed., *Studietijd*, 161 en 184.
33 Groenewegen, *Potgieter*, 132 bevat een (onvolledig) lijstje van aangezochte auteurs. Helaas was Groenewegen zich het belang van zo'n lijst niet bewust. Aanvullende informatie is afkomstig uit brieven in de UBA en UBL.
34 *NNBW*, II 1110-1111; Brummel ed., *Studietijd*, 156; Pol aan de *Gids*-redactie, 3-1-1837, UBA, Hss Al 126.
35 Groenewegen, *Potgieter*, 32-133; Jacobi en Relleke, 'Redactie', 202.
36 H.E. W[eijers], 'Over drie der nieuwste werken uit het vak der Oostersche letteren', 1837 B. 51-55.
37 Geel aan Beijerinck, 3-1-1837, in: Hamaker ed., 'Brieven van Geel', 194.
38 Van Hasselt aan Potgieter, 15-4-1836; Van Hasselt reageerde met duidelijke instemming op het prospectus: Van Hasselt aan de *Gids*-redactie, 3-10-1836. UBA, Hss An 40a en An 39a. Over Van Hasselt: *NNBW*, IV 715-716.
39 De Recensent der Prachtwerken bij Beijerinck [=S. Muller], 'Aan de Lezers der *Vaderlandsche Letteroefeningen', Vaderlandsche Letteroefeningen* (1836) nr. 10, herdrukt in: Van Rijn, *Beets*, 227.
40 De Redactie van den Gids, [voorwoord], januari 1837, vi.
41 (Anon.) rec. C.R. Th. Kraijenhoff, *Handleiding tot het stellen van bliksem-afleiders* (Nijmegen 1836), 1837, B. 24-26.
42 Zie: Groenewegen, *Bibliographie*, nrs. 198-202. Over de 'Schetsen van Iersche zeden', zie noot 30.
43 Potgieter zorgde ervoor dat Drost behandeld werd door Hasebroek en het *Magazijn* door Beets; zelf nam hij de Staringrecensie ter hand. Zie: Jacobi en Relleke, 'Robidé van der Aa', 197.
44 [Geel] rec. *Symbolae literariae* I, 1837, B. 392-395. Zie: Hamaker ed., 'Brieven van Geel', 194-195.
45 Bakhuizen aan Millies, 14-7-1837 en aan Potgieter, [begin 1839], in: Brummel ed., *Studietijd*.
46 Weijers rec. T. Roorda, *Grammatica arabica* en P. Cool, *Chrestomathia arabica brevis* (Leiden 1835), 1837, B. 265-282, 382-391, 429-439, 492-501, 551-559, 602-611. Bakhuizen herinnerde er tien jaar later nog aan, hoe de redactie onder deze en soortgelijke bijdragen gezucht had en hoe het publiek er 'wanhopig' van werd. Bakhuizen aan de *Gids*-redactie, 21-9-1847, AG A 17. Ook in: Colenbrander, 'Gidsarchief', II 393.
47 Over de receptie van *De Gids* in de eerste jaren, zie: Jacobi en Relleke, 'Reacties', 9-11, 13, 16, 19; ik beperk mij tot reacties die betrekking hadden op het eerste jaar.
48 Over deze gangbare kritiek, zie ook: Streng, 'Drieërlei opvatting', 103-108.
49 Volgens P.N. van Kampen, sinds 1841 uitgever van *De Gids*, heeft het tijdschrift noch voor noch na die twee jaren ooit een blauwe kleur gehad. P.N. van Kampen aan A.J.S. van Rooijen, 9-9-1875, in: 'De honderdjarige Gids', 862.
50 [J.J.L. ten Kate], 'Het sterfbed van den Muzenalmanak', *Braga* I (1843). In deze 'monologische elegie' beklaagt de stervende *Muzenalmanakzich* over het schrikbewind van *De Gids*: ''t Is uw werk, Portrettenslooper,/Blaauwe henker, wolfsnatuur'. Deze betiteling zou er overigens op kunnen wijzen dat *De Gids*, anders dan Van Kampen zich herinnerde, ook in 1842 nog in een blauw omslag verscheen.
51 In 1841 werd maximaal ƒ350, - begroot voor zes platen, terwijl *De Gids* er in de eerste jaren wel achttien bevatte. Een debiet van tweehonderd abonnementen leverde de uitgever ƒ1920, - op (ƒ9,60 van elk abonnement à ƒ12,-). Daartegenover stonden het redactiehonorarium (ca. ƒ400,-), honoraria voor de contribuanten aan het mengelwerk (naar schatting circa ƒ320,-), de kosten voor de platen en de kosten van het hele productie- en distributieproces (correctie, druk en papier, vergaren, verzenden) en de noodzaak om tientallen complete sets van elke jaargang in voorraad te houden voor mogelijke nabestellingen. Ook de presentexemplaren waarover de redactie kon beschikken kwamen ten laste van de uitgever. Bij een kostprijs van ƒ4, - per exemplaar van een jaargang (exclusief de redactie- en auteurskosten), bij een oplage van driehonderd, zou Beijerinck nog net uit de kosten komen. Waarschijnlijk lag de kostprijs hoger, maar door schaarste aan gegevens is het niet mogelijk goed te bepalen welke kosten Beijerinck maakte. Een gedetailleerde berekening van de kosten en baten van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* in de jaren 1840 vindt men in: Muis-van der Leun, 'Debet- en creditzijde', maar deze reconstructie is slechts ten dele vergelijkbaar met de kostenstructuur van *De Gids*. In 1847 was de prijs per exemplaar van de *Letteroefeningen* (ruim drie gulden, exclusief de uitkering aan de uitgevers) in elk geval veel lager dan die van een *Gids* (ƒ5,40 per exemplaar). Zie: P.N. van Kampen aan redacteur-secretaris G. de Clercq, 18-5-1847, AG A 8.
52 Hierover gaat de al eerder vermelde brief van Bakhuizen aan Potgieter, van januari of februari 1839, in: Brummel ed., *Studietijd*, 183-185.
53 Beijerinck aan Bakhuizen, 7-7-1840, in: Jacobi en Relleke, 'Een "echt Kritiesch Tijdschrift"', 21.
54 Circulaire P.N. van Kampen, 1-12-1840, in: 'De honderdjarige Gids', 844. Zie ook de advertentie van de nieuwe uitgever in de *Nieuwe Amsterdamsche Courant*, 6-1-1841, in: Jacobi en Relleke, 'Een "echt Kritiesch Tijdschrift"', 23.

55 De uitgeverij heette eerst P.N. van Kampen (1841-1872), vervolgens P.N. van Kampen & Zoon (1873-1932). In 1933 werd het bedrijf een Naamloze Vennootschap. Tot 1873 had P.N. van Kampen (1818-1888) alleen de leiding. Over deze uitgever: Kniseman, *Bouwstoffen*, II 613-616 en *NNBW*, III 662-663. In 1873 kwam zijn zoon N.G. van Kampen in de zaak. Voordat deze overleed, in 1915, hadden zijn zoons J.W. en H.C.A. van Kampen onder zijn directie de teugels al overgenomen (1907-na 1942). Sinds 1935 was ook een van hun zoons, B. van Kampen, in de zaak. Rond 1970 is het bedrijf opgegaan in de Standaard-uitgeverij te Antwerpen. Helaas is toen het waardevolle bedrijfsarchief-Van Kampen verloren gegaan. Restanten van het archief bevinden zich in het AMVC te Antwerpen. Van 1950 tot 1953 verscheen *De Gids* bij Uitgeversmaatschappij W. de Haan N.V., sinds 1962 is de uitgave in handen van J.M. Meulenhoff en de Stichting De Gids.

56 Het oudste bekende contract dateert van november 1840, telt twaalf artikelen en is ondertekend door de redacteuren E.J. Potgieter, R.C. Bakhuizen van den Brink, W.J.C. van Hasselt, J. van Geuns, C.J. Fortuijn, J.F. Oltmans en H. Pol en door uitgever P.N. van Kampen (AG A 1). Ook zijn contracten van 1846, 1908-1913, 1915 en 1916-1923 bewaard gebleven in het AG.

57 Van Kampen aan de *Gids*-redactie, 4-5-1847 en aan redacteur-secretaris G. de Clercq, 18-5-1847, AG A 7 en A 8.

58 Zie: Jacobi, ‘Tesselschade’.

59 Een bespreking van de redactiesamenstelling 1837-1843 in: Jacobi en Relleke, ‘Redactie’.

60 Het gedrukte register op de jaargangen 1837-1876, dat geordend is naar rubrieken en naar auteurs (alleen de auteurs van het mengelwerk), is samengesteld door de Leidse bibliothecaris P.A. Tiele, die soms blijkbaar geïnformeerd was over de personen achter anoniem of onder pseudoniem verschenen bijdragen. Het kopieboek van uitgaande brieven (november 1843-1856): AGA kopieboek 1843-1856.

Hoofdstuk 6
'In een stijl van vooruitgang'

Inleiding

Als *De Gids* in het begin een programma had, dan was het *beweging* te brengen in het Nederland van de jaren 1830, dat op elk gebied bevangen leek door de status-quopolitiek van Willem I. 'Ik wenschte kleur en rigting; ik wenschte in de gisting en woeling te deelen, die eene nieuwe periode voorspelt', noteerde Bakhuizen in een recensie van een van de literaire almanakken, die *De Gids* beschouwde als jaarlijkse balans van de letterkunde.[1] Deze aspiratie laat zich niet geheel reduceren tot de Nederlandse situatie; zij manifesteerde zich in alle omliggende landen. *De Gids* was in zijn beginjaren minder uitgesproken en radicaal dan bijvoorbeeld de schrijvers die 'das junge Deutschland' vormden, maar er is een duidelijke overeenkomst met het eerdere zelfbewuste streven van de Franse 'doctrinairen' of 'romantiques-libéraux' in de jaren twintig, de auteurs rond het tijdschrift *Le Globe*. Dat streven was vernieuwing, beweging, leven en scheppingskracht te brengen in literatuur, wetenschap en politiek. In Frankrijk sprak men rond 1830 van 'le parti du mouvement', een heterogeen gezelschap van vernieuwers, die de dynamiek van het moment wilden benutten op elk gebied.[2] Potgieter en Bakhuizen richtten zich het eerst op de letterkunde, omdat zij de toen conventionele overtuiging deelden dat de letterkunde de beste uitdrukking vormde 'van den verstandelijken, maatschappelijken en zedelijken toestand des volks'.[3] Van het begin af was hun ijveren voor letterkundige vernieuwing deel van een breder, zij het inhoudelijk nog onbepaald streven.

In een brief van januari 1838, waarin Bakhuizen zijn vriend Millies bij *De Gids* probeerde te betrekken, duidde hij aan waarvoor het tijdschrift zijns inziens stond: 'Hoe langer hoe meer wordt hij het orgaan der jongere kracht en het eigendom van de partij der beweging zonder echter Romantiek of revolutionnair te zijn. Men streeft er na om aan alles hoe langer hoe meer een wetenschappelijken tint te geven.'[4] Het ging hem dus om beweging, onderzoek en een zakelijke, neutrale benadering; *De Gids* sloot zich niet aan bij een bepaalde school en zocht evenmin een drastische hervorming van het bestaande. Tot de 'romantiek' als aanduiding van bepaalde uitersten van dramatiek en realisme in de Franse literatuur hebben Bakhuizen en Potgieter altijd afstand bewaard. Overtuigd van de progressieve wil van de geschiedenis wezen zij ook het mediaevalisme en andere reactionaire consequenties van de romantiek af. In deze zin was *De Gids* niet 'Romantiek', bedoelde Bakhuizen.

Wel kon hij zich vinden in de romantiek als bevrijdende erkenning ‘van het ongeschikte van vele klassieke vormen voor onze Geschiedenis, onze beschaving, onze maatschappelijke verhouding.’[5] Deze gedachte, dat elke tijd zijn eigen behoeften had en daartoe adequate uitdrukkingsvormen behoorde te ontwikkelen, een gedachte die volgens Bakhuizen ook de strekking was van Geels *Onderzoek en Phantasie*, omschreef hij in een andere brief als ‘het Protestantisme in de kunst’.[6] Protestantisme, romantiek en beweging fungeerden eigenlijk allemaal als equivalenten van de liberale gedachte.

Zij impliceerden voortgang of vooruitgang. De leidende auteurs in *De Gids* stelden inderdaad steeds de eis van vooruitgang, die zij afleidden uit de geschiedenis en uit ‘die aandrift in onze natuur, welke ons aanspoort, om voort te gaan en naar volmaking te streven.’[7] Bakhuizen zocht ‘*jonge* Theologanten die in eene rigting van vooruitgang waren’[8] en hij noemde ‘voorwaarts!’ de leus van *De Gids*, tegen de ‘dodelijke stilstand’.[9] Een citaat uit een recensie van de jonge redacteur Fortuijn toont hoe dwingend en tegelijk enthousiast de vooruitgangsgedachte beleefd werd in deze kring: ‘De geheele wereld is beweging. Wie niet vooruitgaat, gaat achteruit, want zijne tijdgenooten snellen hem voorbij. Beweging is den volken ingeschapen! Ontbreekt hun eigene zelfstandigheid en kracht, zoo worden zij voortgesleept door anderen; of eene tegennatuurlijke beweging, die weldra op hunne ondergang uitloopt, treedt in de plaats van nationale ontwikkeling.’[10]

Natuurlijk was de vooruitgangsgedachte niet nieuw. Als ‘wijsgerige geschiedkunde’, als voorstelling van ‘den trapswijzen voortgang van de verstandelijke en zedelijke beschaving des menschdoms’, vol vertrouwen in een voorzienigheid die het beste voorhad met de mensheid, was zij eerder conventioneel te noemen.[11] Deze gangbare christelijk-verlichte geschiedvoorstelling werkte duidelijk door bij de jongere generatie. Zij sprak als vanzelf. Toch veranderde in de jaren 1830 de toonzetting of sfeer ervan. De auteurs rond *De Gids* achtten het passieve vertrouwen niet meer genoeg. Onmiskenbaar maakten ook romantische elementen als de organische voorstelling en de dialectische gedachte deel uit van hun zienswijze. Hun voorstelling van de geschiedenis was daardoor dynamischer en accentueerde het belang van ‘eigene zelfstandigheid en kracht’, dus het vermogen van een volk het eigen lot te bepalen in een wereld die tegelijk bedreigend en veelbelovend was. Vooruitgang was ‘ontwikkeling’ geworden.

Het ging in de eerste jaren meer om dit principe dan om een bepaalde richting. Zeker Potgieter beschouwde de wil tot beweging vooral als een zaak van mentaliteit en persoonlijkheid, en is dat eigenlijk altijd blijven doen. In zijn hulde aan de oudere dichter Staring apprecieerde hij vooral de onafhankelijke dichterlijke persoonlijkheid.[12] Hij zocht en waardeerde figuren die zich niet door stand, achtergrond, kerk of staatkundige overtuiging lieten beperken, maar ook figuren zoals Da Costa en later AlberdingkThijm die juist bereid waren voor hun overtuiging elke populariteit op te offeren. In de eerste jaren bemoeide de *Gids*-kritiek zich inderdaad niet met de door een auteur ingenomen godsdienstige of staatkundige positie. Wat men beoordeelde, was

de mate waarin een auteur of werk ontwikkeling toonde en een bepaalde kunst of wetenschap vooruit bracht. Dit is ook wat het prospectus en de eerste circulaire aan de beoogde medewerkers bedoelden met 'onpartijdigheid': een open oog, een ruime blik en een zelfstandig, gemotiveerd oordeel gepaard aan respect voor positieve overtuigingen die tenminste van persoonlijkheid getuigden. Onpartijdigheid betekende een onbevangen en ernstig onderzoek. Was men aanvankelijk nog huiverig voor het begrip 'liberalismus', de juiste instelling liet zich veilig aanduiden als 'de echte geest van het Protestantisme'.[13]

De bedoelingen van *De Gids* in zijn beginjaren kwamen tot uiting in de appreciatie van 'kritiek', in een voorstelling van 'vooruitgang' en in het streven naar 'nationaliteit'. Deze drie concepten waren onderling nauw verbonden en vormden elk een element van het vroege liberalisme. De nu volgende inhoudelijke analyse van *De Gids* begint daarom met een bespreking van de opvattingen over de bedoeling en de juiste methode van kritiek. Daarna volgt een beschouwing over de waardering van vooruitgang, die berustte op een algemene voorstelling van de geschiedenis en op een bepaalde beoordeling van de eigen zeventiende en achttiende eeuw. En uit deze geschiedconcepties kan het programma van nationaliteit, nationale regeneratie en bevordering van goed burgerschap met behulp van de kunst worden afgeleid.

De opvatting van kritiek

'De waarheid moge zeer doen, zij wondt - om te heelen'. Zo vatte Potgieter in 1845 kernachtig de bedoeling van de *Gids*-kritiek samen.[14] Zij wilde breken met de hiervoor beschreven biedermeierkritiek (die overigens geen louter Nederlandse eigenaardigheid was): een toegeeflijke beoordeling die de maatschappelijke status van een auteur en de eis van christelijke naastenliefde wilde respecteren en die berustte op het besef van menselijke onvolkomenheid en de onbereikbaarheid van het volmaakte.[15] Deze benadering was een verlengstuk van de toentertijd gebruikelijke *captatio benevolentiae* in de obligate voorrede, waarin elke auteur verklaarde dat hij slechts op aandringen van welmenende en oordeelkundige vrienden zijn schroom om zijn werk te doen drukken had overwonnen. Het was tegen deze gemoedelijke sfeer van genootschappelijkheid, tegen het mengen van persoonlijke reputatie in de beoordeling van letterkundig werk, en tegen de heersende neiging om inhoudelijk debat en eisen van kwaliteit uit de weg te gaan, dat *De Gids* zich keerde. Het was, schreef de redactie in een dupliek aan het adres van een beledigde geleerde, alsof er in Nederland 'eene naamlooze maatschappij ter onderlinge verzekering van reputatiën bestond'. Naar het oordeel van *De Gids* verdiende men in het kleine Nederland te gemakkelijk een naam en werden auteurs te weinig aangespoord zich te blijven ontwikkelen.[16]

Al in het prospectus beriep het tijdschrift zich erop dat de eigen eeuw als *'die der kritiek'* gold. Dat men de andere tijdschriften verweet in de achttiende

eeuw te zijn achtergebleven, is in dit verband wat ongelukkig, want kennelijk refereerde men aan een uitspraak van de achttiende-eeuwer Kant: ‘Unser Zeitalter ist das eigentliche Zeitalter der Kritik, der sich alles unterwerfen muss’.[17] Franse tijdgenoten associeerden deze typering inderdaad met de voorbije eeuw.[18] Kennelijk doelde het prospectus op een algemene houding die sinds de achttiende eeuw bestond. Wat konden auteurs rond 1840 eigenlijk bedoelen wanneer zij zich zo nadrukkelijk bedienden van het begrip ‘kritiek’? Gaat men af op het toenmalige Duitse en Franse spraakgebruik(bij ontstentenis van een Nederlandse begripsgeschiedenis), dan was het begrip kritiek sinds de late achttiende eeuw bezig te ontgroeien aan de traditionele filologische betekenis van herstel van de authentieke tekst, of bij uitbreiding herstel van de (historische) waarheid. Sedert Kant impliceerde kritiek methode en vrij onderzoek van en door de rede.[19] In Frankrijk was in de achttiende eeuw ‘kritiek’ al een permanente geesteshouding geworden, de zelfstandige oordeelsvorming door vrije vergelijking van meningen. Wat de kunst betreft stelde Chateaubriand in 1819 tegenover de classicistische regelkritiek(de ‘critique des défauts’) een ‘critique des beautés’. Dit begrippenpaar is ook in het *Gids*-prospectus aanwezig. Met de Duitse romantici (die in de jaren twintig ook in Frankrijk invloed uitoefenden via het tijdschrift *Le Globe*) kreeg de kritiek een hoge, scheppende functie. Zij werd toetsing aan een ideaal en middel tot voortdurende verbetering in een inspirerende wedijver tussen de kunst en reflectie op de kunst. In Bakhuizen van den Brinks essay ‘Kritiek-Hyperkritiek-Onkritiek’ (1839) lijkt inderdaad verwantschap met deze voorstelling van Friedrich Schlegel aanwezig: tegenover het geijkte ‘la critique est aisée et l'art est difficile’ verdedigde hij een veel dynamischer en bijna symbiotische

Gravure J.W. Kaiser, ill. bij R.C. Bakhuizen van den Brinks artikel ‘Kritiek-Hyperkritiek-Onkritiek’, in De Gids *1839*

relatie tussen kritiek en kunst.[20] Juist in de jaren 1830-1840 begon men de term kritiek ook steeds meer te gebruiken buiten de sfeer van filologie, kunst en filosofie. Zij kon nu ook direct betrokken worden op maatschappelijke vragen, de politiek en de godsdienst, maar gold in deze toepassing, zeker ook in Duitsland, als een subversief instrument.

In *De Gids* vindt men de hier genoemde elementen van de Duitse betekenisontwikkeling terug: kritiek als methode en houding, als toetsing aan zelfontworpen idealen, als stimulerende reflectie en als instrument ter hervorming. In het tijdschrift werd nagedacht over de aard en taak van de kritiek, bijvoorbeeld in het essay van Bakhuizen, en bijna elke recensie bevatte wel een passage over of een apologie van de kritiek. Maar het blad was niet gebaseerd op een bepaalde theorie van kritiek. Ook inhoudelijk ging de kritiek, al kon zij in de praktijk een dogmatische indruk maken, niet uit van een bepaalde leer of esthetisch stelsel. De wensen en eisen - die zich inderdaad spoedig tot een herkenbaar en met vasthoudendheid herhaald geheel groepeerden - werden hoofdzakelijk in het kader van de recensies geformuleerd, dus in een discussie met een voorliggende tekst. Nog heel lang hielden de *Gids*-kritieken daardoor enigszins het karakter van het filologische tekstcommentaar. Het is de hele negentiende eeuw een kenmerk van de liberale essayistiek gebleven dat zij bij voorkeur haar gedachten ontwikkelde in reactie op een concrete publicatie.

Het is moeilijk de uitgangspunten van de *Gids*-kritiek internationaal te situeren. In de verruiming van haar werkterrein en de breuk met de biedermeiergeest vertoonde zij overeenkomst met in elk geval de Duitse ontwikkeling, hoewel men weinig refereerde aan Duitse bronnen. De algemene gedachte dat letterkunde nauw verbonden was met een bepaalde samenleving, een constatering die kon uitgroeien tot de eis dat letterkunde zich nationaal, eigentijds en maatschappelijk betrokken zou tonen, was zowel in Duitsland als in Frankrijk geformuleerd tussen 1800 en 1830. De eis van nationaliteit vond overigens, wat de schilderkunst betreft, ook steun in een Nederlandse traditie die terugging tot de achttiende eeuw.[21] Concrete voorbeelden van tijdschrift-kritiek vormden verder, zoals gezegd, de Britse *reviews* en de Parijse *revues*. Zonder twijfel ging ook invloed uit van individuele critici, oudere zoals Hazlitt en Lamb, ongeveer generatiegenoten van Geel, of jongere als Sainte-Beuve, Nisard of de strenge, onpartijdige en praktisch gerichte Planche, vertegenwoordigers van de Franse kritiek die de romantiek alweer overwonnen had.[22] Bezien naar haar algemene uitgangspunten en haar post-romantisch stempel liep de *Gids*-kritiek rond 1840 internationaal niet achter.

In zijn beschouwing over soorten van kritiek duidde Bakhuizen de in Nederland heersende neiging tot toedekken, ontwijken, uitdoven en vergoelijken aan als ‘onkritiek’. Een loopje nemend met deze overgevoeligheid wilde hij wel poseren als geuzenleider van ‘het uitvaagsel der geleerde wereld, [...] de Heidenen en tollenaars der literatuur’, de ‘verachte recensenten’.[23] Potgieter keerde zich in ongeveer elke bijdrage tegen die overdreven angst voor debat en confrontatie. Naar zijn mening was hierdoor de natie sedert 1815 tot algemene apathie vervallen. Het mocht zijn dat de Fransen en Duitsers bij tijd en

wijle tot dwaze buitensporigheden kwamen en dat de vroegere Republiek voortdurend door partijtwisten verdeeld geweest was, er *gebeurde* daar tenminste iets. In 1837 was Potgieter nog opvallend mild voor het tijdvak na 1815 en schreef hij waarderend over Tollens als beste vertegenwoordiger van een toentertijd begrijpelijke hang naar rust en klein geluk.[24] Maar een paar jaar later wilde hij er wel aan herinneren 'dat de dagen onzer heftigste staatsgeschillen die waren van onzen hoogsten bloei'. Die diepe verdeeldheid hoefde niet terug te keren, maar erger nog vond hij 'een volksgeest, "die loomheid wijsheid acht," en onverschilligheid vaderlandsliefde!'[25] Als hij terugkeek op de kwarteeuw sinds 1815, toen Nederland voor een nieuwe toekomst had gestaan, leek het hem toe dat het land sedertdien, en vooral na 1830, niet vooruit was gegaan, terwijl zich overal elders een heftige beweging vertoonde in de literatuur, de wetenschap en het burgerlijk leven. Hoewel ook het milieu van *De Gids* nog lang verbonden is gebleven met de genootschappen en nog meer met 's lands universiteiten hield Potgieter, de buitenstaander, vooral deze deftig-geleerde instellingen, met hun besloten en wat bedaagd karakter, verantwoordelijk voor de culturele stilstand. In verhouding tot hun aantal en aanzien waren zij naar zijn oordeel improductief en te weinig stimulerend, overbodige bolwerken van zelfgenoegzaamheid en conformisme.[26]

De taak van de kritiek was dan ook ruimte te scheppen, discussie uit te lokken en auteurs tot zelfkritiek en prestaties te prikkelen. Bakhuizen vatte in 1838 vragenderwijs het ambitieuze programma van een aansporende, sturende, deskundige en richtinggevende kritiek samen: 'Of is het niet hare taak, iederen voortgang na te gaan en aan te wijzen, en tevens, zoo mogelijk terug te houden op het punt, waar eene scheeve rigting zou aanvangen? Is het niet haar regt tot maatstaf in hare beoordeeling aan te nemen, wat reeds bereikt en verwezenlijkt is, en alles ten minste als overtollig aan te merken, wat achterna hinkt, zonder het zóó verre te brengen? Is het eindelijk niet voor haar een noodzakelijk vereischte, dat zij al den rijkdom der letterkunde kenne, waaronder zij optreedt: dat zij wete op welk terrein zij sta, en ten minste eenigszins voorgevoele, welke toekomst zich geopend hebbe?'[27] In een apologie van de *Gids*-kritiek enkele jaren later verklaarde Potgieter dat zij streefde naar herstel van 'degelijkheid', het beginsel 'waaraan wij ons volksbestaan, onzen volksrijkdom, onzen volksroem, onze volksdeugden verpligt zijn'. Wel was het daarmee sinds de achttiende eeuw slecht gesteld, maar het tijdschrift trad op in het vertrouwen 'dat er bij ons volk nog kracht genoeg schuilt, om zich op de hoogte zijns tijds te handhaven, mits die sluimerende vonken worden opgerakeld en aangeblazen'.[28]

De kritiek beoogde dus selectie en voortdurende progressie. Voor het middelmatige en de gemoedelijke rechtvaardiging daarvan mocht geen plaats meer zijn. De tijd en de natie zelf waren al betrekkelijk middelmatig, meende Bakhuizen; 'zoo te midden dier middelmatigheid, het in verhouding middelmatige nog moet worden goedgekeurd en geprezen, is dan de eeuwige vrijbrief voor het slechte niet geschreven?'[29] Dezelfde strekking had Potgieters opmerking dat in elke letterkunde wel kopergeld in omloop was, maar dat het

in Nederland zo gekoesterd werd dat het de behoefte aan zilver en goud geheel verdrongen had.[30] Zijn argument tegen gemakzuchtige navolging en het ongeïnspireerde maakwerk van min of meer bekwame versificateurs - 'al de *Aan's* en *Op's*, waarover geene Muze peet was' - berustte op een romantische opvatting van het schrijverschap. Als dichter zou hij enkel het werk erkennen, verklaarde hij een halve eeuw voor Kloos, dat ontstaan was 'wanneer waarlijk een God in mijn binnenste getuigde'.[31] Ook andere critici in *De Gids* hechtten sterk aan innerlijke overtuiging, meer in de protestantse traditie.

Het nieuwe van deze kritiek, het element ook dat de toenmalige reputatie van het blad bepaalde, was het feit dat zij niet uitging van het bestaande aanbod, maar 'doctrinair' was.[32] Dat betekent dat zij het aanbod aan normen onderwierp en opzettelijk intolerant was jegens bepaalde genres en jegens alles wat niet getuigde van de ambitie zich te blijven vernieuwen en internationaal bij de tijd te zijn. Men zou kunnen zeggen dat ook de classicistische conventie doctrinair geweest was. Zij werd echter allang niet meer streng toegepast. Er was daarnaast een belangrijk verschil: de nieuwe norm van de *De Gids* impliceerde dynamiek - de bereidheid te erkennen dat elke tijd en natie eigen vormen behoorden te ontwikkelen. De *Gids*-kritiek paste geen eeuwige regels toe, maar vroeg naar de instelling van de auteur en naar de behoeften van de eigen tijd.

Haar doctrinair karakter uitte zich in de eis dat kritiek, literatuur en geschiedenis op een 'wijsgeerige grondslag' beoefend werden, dat wil zeggen vanuit een visie op de tendens van de geschiedenis, het eigen karakter van een tijdvak, de behoeften van de eigen tijd, het bestaansrecht van een bepaald genre of de ontwikkeling van een bepaald vakgebied. Dit historisme impliceerde tegelijk voortgaande ontwikkeling en erkenning van het eigene van elke tijd. Het maakte de 'eischen van den tijd' tot een belangrijk criterium. Die eisen mochten voor Nederland niet lager gesteld worden dan het niveau dat elders mogelijk bleek. Als de *Gids*-kritiek voortdurend op het buitenland wees, was het om Nederlandse auteurs en wetenschapsbeoefenaars aan dat peil te herinneren, niet om hen tot imitatie aan te zetten. Voor een deel gaf de kritiek ook inhoudelijk duidelijke aanwijzingen, maar in eerste instantie bedoelde zij alleen ruimte te scheppen en een algemeen kwaliteitsbesef te vestigen. Zij was 'negatief' op de manier van de bewonderde essays van Geel: haar enige doctrine was die van ontwikkeling. Tot welke vormen die ontwikkeling zou leiden, liet zich niet a priori bepalen.

De 'doctrine' van *De Gids*was inhoudelijk dus onbepaald. Dit onprogrammatische programma van vooruitgang of ontwikkeling stelde de tijdgenoten voor een probleem. Ook medewerkers uit de 'eigen' kring hadden er moeite mee. Hasebroek, zelf kritisch genoeg, debatteerde menigmaal met Potgieter over de *Gids*-kritiek. Hij vond die niet alleen te dogmatisch, maar kon zich er ook niet mee verenigen dat *De Gids*, in het spoor van Geel, enkel voorschreef 'in een stijl van vooruitgang' te werken, zonder te kunnen of willen aangeven wat dat dan concreet inhield. Toen hij en Beets zich na enkele jaren losmaakten van het tijdschrift besloot hij zich verder maar te richten naar 'den smaak

van een publiek, dat ik ken', liever dan naar 'het plan van een gebouw dat ik niet ken'.[33] Ook de toneeldichter Helvetius van den Bergh wees Potgieter erop dat *De Gids* een te dogmatisch 'Systema van Critiek' vertoonde, dat wel niet partijdig was maar aan de individualiteit van auteurs te weinig ruimte liet[34] Men verweet het tijdschrift dus dat het enerzijds te dwingend was en anderzijds geen houvast bood. De eigenlijke bedoeling van de *Gids*-kritiek - auteurs tot zelfkritiek en een bredere oriëntatie te prikkelen - kwam blijkbaar niet goed uit de verf. Dat had wel iets te maken met de praktijk van Potgieters kritiek, die soms evident subjectief kon zijn en inderdaad weinig oog toonde voor het eigen karakter van elk talent. Op zijn best was hij in zijn verontwaardiging, wanneer hij hoge idealen confronteerde met het aanbod. Maar zijn permanente ontevredenheid kreeg op den duur iets voorspelbaars en verbetens. Bewonderde men niet wat hij waardeerde, dan was het publiek lamlendig en zonder smaak; waardeerde men - zoals vaker voorkwam - wat hij besloten had niet goed te keuren, dan luidde het oordeel hetzelfde. Vaak had hij gelijk en bood inderdaad de Nederlandse literatuur niet meer dan zwakke kopieën van buitenlandse voorbeelden. Maar door zijn legendarische vooringenomenheid tegen allerlei personen was zijn oordeel zeker niet onfeilbaar.

Potgieter en Bakhuizen bedoelden hun kritiek wel degelijk constructief. Haar taak beperkte zich niet tot het hekelen van 'middelmaat' en het verwijderen van onbevoegden. De bedoeling van wetenschappelijke recensies bijvoorbeeld was dat zij zelf het model van een juister of degelijker werkwijze vormden. Op elk terrein had de recensent tot taak algemene trends aan te wijzen en een oriëntatie te bieden. Recensies die op dit punt tekortschoten, gingen retour, zo toont de correspondentie van de redactie. Een aanprijzend of afkeurend leesverslag zonder duidelijke motivering was te weinig.[35] Het was evenmin de bedoeling dat boeken 'slechts gerecenseerd werden tot amusement van het publiek'.[36] Aan een Utrechtse medicus legde de redactie uit dat zij niet enkel een boekbespreking vroeg, maar dat zij zo'n werk 'in het algemeen getoetst [wilde zien] aan de eischen, die men in den tegenwoordigen tijd aan de Kliniek kan en moet doen'. Daartoe mocht een internationale vergelijking en een opgave van 'de leemten en behoeften der Klinieken ten onzent' niet ontbreken.[37] De recensent voor marinezaken kreeg precies te horen hoe hij zijn bespreking van allerlei brochures moest opzetten, zodat een evenwichtige presentatie van standpunten kon ontstaan die het publiek tot een oordeel over de toestand van de marine in staat zou stellen.[38] In al deze gevallen wenste *De Gids* zich te onderscheiden van de andere bladen, die werden voorgesteld als 'oppervlakkig' of eenzijdig in hun verslag van boeken en zaken. De correspondentie van de redactie met medewerkers toont dat zij niet snel tevreden was.[39]

In literaire recensies werden genre-eisen geformuleerd en goede voorbeelden, ontleend aan oudere of buitenlandse schrijvers, tegenover het gebodene gesteld. Potgieter zag hierin het constructieve van zijn kritiek. Zijn bespreking van het oeuvre van Staring bijvoorbeeld was een werkelijk hartelijke aanprijzing die tegelijk een veroordeling inhield van navolging en middelmatigheid.

In zijn al even enthousiaste opstel over Huygens daagde hij zijn lezers uit een letterkundig tijdschrift aan te wijzen dat oprechter prees wat het bewonderde, aanmoedigender op grootser tijden wees en meer recht deed aan talent, juist door 'den Schrijver of Dichter de gave toe te kennen iets nog beters te kunnen leveren'.[40] Potgieter schreef ook met graagte 'schoone regelen' af, die dan gevolgd werden door een uitroep als 'Ziedaar echte Poëzij!' of 'Eene driedubbele verdienste verrukt ons in de aangehaalde plaats'.[41] Hij vond zelf dat hij prees waar het kon. Zijn voortdurende ontevredenheid was niet altijd negatief bedoeld. Zijn gewoonte om in iedere bespreking schrijvers en schilders te overladen met opdrachten kwam ook voort uit enthousiasme.

Zowel opbouwend als doctrinair waren de genre-eisen die in bijna elke recensie het uitgangspunt vormden. Of het nu een reisbeschrijving, een natuurkundehandboek, stichtelijke lectuur voor de jeugd of een historische roman betrof, elke afzonderlijke publicatie werd getoetst aan de vereisten die voor zo'n genre als geheel golden. Wat die eisen waren, was afhankelijk van de tijd en van de toestand van de natie. Een demonstratie van deze didactiek vormt de bekende recensie van Van Lenneps historische roman *De roos van Dekama* in 1837. Voor de leesgezelschapsbesturen was een beoordeling al overbodig, want het werk was op het moment van de recensie al een jaar met kennelijk succes op de markt. De recensent behandelde daarom enkel de vraag 'tot welke klasse der Historische Romans die van den Heer van Lennep behoort' en welke rang de auteur zelf 'als Vaderlandsche Romanschrijver bekleedt'. Daartoe ontwierp hij een typologie van historische romans, die een verdeling in wijsgerige, antiquarische en dichterlijke opleverde, waaraan Van Lenneps proeve getoetst werd. Het tussenoordeel luidde dat de onderhoudende verteller tekortschoot in wijsgerige opvatting van de geschiedenis. Als vaderlands romancier had hij zich echter ook te verantwoorden voor het nationaal gehalte van zijn verhaal. Het criterium van nationaliteit bracht een reeks eisen mee ten aanzien van de periode- en stofkeuze en de voorbeeldigheid van de personages.[42]

De didactisch-corrigerende *Gids*-recensies hadden een min of meer vaste opzet. Zij openden met een algemeen gedeelte waarin de vaderlandse toestand werd vergeleken met de stand van kunst en wetenschap elders, of waarin de eisen van de tijd, van het genre of van het betreffende vakgebied werden geformuleerd. Ook nam men wel de voorrede van de auteur als uitgangspunt voor de beoordeling: had de auteur een juiste voorstelling van zijn genre? Waren zijn aspiraties hoog genoeg en beantwoordde het werk daaraan? Als het om verhalend proza, poëzie of drama ging, volgde dan aan de hand van lange citaten, die als bewijsplaatsen dienden, een becommentarieerde samenvatting van de intrige, met een oordeel over de geloofwaardigheid, de historische juistheid of het toegepaste realisme. Ook de juistheid of verhevenheid van de 'gedachte' was onderwerp van beoordeling. Van de 'karakters' werd onderzocht of zij 'zielkundig waar' en geloofwaardig waren - dat wil zeggen dat zij overeenkwamen met hun *type* - en of zij op een eervolle wijze Nederlands waren. Aan de stijl stelde men, ongeacht het soort tekst, bovenal de eis

dat hij adequaat was, dat wil zeggen: niet door de conventies van kansel, genootschapsverhandeling of toneel bepaald, maar persoonlijk, natuurlijk en toepasselijk. Van in het Latijn gestelde oraties en dissertaties werd de 'latiniteit' beoordeeld. In recensies van poëzie en van wetenschap waren verder nog tal van technische aanmerkingen mogelijk. Was Potgieter de recensent, en had hij nog goede verwachtingen van de auteur in kwestie, dan sloot de bespreking met een dringende aansporing tot verdere ontwikkeling van het talent. Overigens hadden lang niet alle recensies deze ambitieuze opzet. Ook in *De Gids* bleven zij vaak louter aankondiging of met aanmerkingen geannoteerde samenvatting.

Het feit dat de *Gids*-kritiek didactisch was, betekent dat zij zich richtte tot auteurs en uitgevers. Potgieter was zich daarvan bewust.[43] Het tijdschrift recenseerde eigenlijk niet, zoals het prospectus had beloofd, ten behoeve van leesgezelschappen en het boekenkopend publiek, dat volgens Potgieter toch alles las en niet om kwaliteit gaf.[44] *De Gids* probeerde te werken op degenen die verantwoordelijk waren voor de cultuur en de smaak. De uitgever zal er anders over hebben gedacht, maar voor dit doel had *De Gids* geen groot lezerspubliek nodig, zolang hij de juiste groep bereikte. Zeker tot het laatste kwart van de negentiende eeuw was het tijdschrift 'elitair' in de zin dat het zich voornamelijk richtte tot de eigen intellectuele en maatschappelijke kring. Potgieter sprak niet, zoals oudere studies wel willen doen geloven, tot 'zijn volk'; hij probeerde invloed uit te oefenen op de cultuurdragers. Wie geen echte roeping voelde, behoorde zich buiten de literatuur te houden; wie talent had, diende zich te ontwikkelen; wie populariteit bezat, had de plicht deze te gebruiken om het publiek van hogere gevoelens te bezielen; wie boeken voor praktisch gebruik op de markt bracht, moest zich de hoogste normen van publieksvoorlichting stellen.

De didactiek van *De Gids* was dwingend. De hele kritiek stond onder invloed van Potgieters persoonlijke overtuiging dat talent zoiets als een grondstof was waaruit zich elk soort auteur of, bij voldoende studie en ijver, elk soort werk liet vormen. Deze gedachte was misschien liberaal, maar zeker niet romantisch. Terwijl hij zelf een uitgesproken individualiteit bezat en persoonlijkheid boven alles bewonderde, toonde hij zijn leven lang merkwaardig weinig gevoel voor de eigen aard of het 'soortelijk gewicht' van elk talent. Nooit nam hij er genoegen mee dat auteurs of schilders dat deden waarin zij kennelijk goed waren of waaraan zij plezier beleefden. Hij vervreemdde daardoor menig talent van *De Gids* en ook zijn mederedacteuren hebben eronder geleden. De letterkunde die hij als criticus probeerde te vormen, had toch enigszins het karakter van een Franse tuin. Hij liet auteurs graag samenwerken aan een tekst of probeerde hen aan genres te zetten die zij nog niet eerder beoefend hadden. Zijn idee van ontwikkeling impliceerde veel meer vernieuwing vanuit het bereikte dan voortzetting. Daar kwam nog bij, dat hij al het in Nederland voorhanden talent wilde inzetten om een bepaalde, burgerlijk-nationale boodschap ingang te doen vinden. Bakhuizen, evenals Potgieter beïnvloed door Drost, ondersteunde dit streven. Natuurlijk was de *Gids*-kri-

tiek niet alleen in de handen van deze twee redacteuren. Maar voor alle medewerkers gold dat zij als recensent vooral tot hun vakgenoten spraken. Menige bespreking was zo technisch dat een ander publiek niet eens in aanmerking kwam. En betrof het stichtelijke en praktische, populariserende lectuur, dan hadden de recensenten toe te zien op de kwaliteit van de publieksvoorlichting - op wat 'der menigte geboden wordt'.[45]

Bij een zozeer tot de schrijver gerichte kritiek was het uitdrukkelijk de bedoeling dat zij zich enerzijds 'zonder aanzien des persoons' uitsprak en anderzijds de persoon geheel van het werk scheidde. Ook waar de *Gids*-kritiek auteurs hard trof, was haar hun persoon in principe onverschillig. Hoe vaak niet, zuchtte Potgieter, kregen medewerkers te horen: '"De man is toch zoo braaf!" - of: "Hij geeft zooveel aan den armen!" - of: "Wanneer gij wist hoe wèl hij het meende!" Even of het zijne meening, zijne menschlievendheid, zijn burgerlijk karakter had gegolden, en niet zijn Werk; ondegelijke, onverstandige, onware beschouwing van de pligt der kritiek!'[46] Met deze opmerking reageerde hij kennelijk op verzet in eigen kring, van vrienden die moeite hadden met deze rechtlijnigheid. Achtereenvolgens Beets, Hasebroek en Helvetius van den Bergh raakten mede om deze reden van *De Gids* verwijderd, in 1840-1841. 'Fiat justitia et pereat mundus', dat was de volgens Hasebroek te steile moraal van het tijdschrift, die geen ruimte liet voor concessies aan beleefdheid en vriendschap.[47] Zonder het zich te realiseren signaleerde Hasebroek eigenlijk het begin van een veel algemener verschijnsel. De onpersoonlijke *Gids*-kritiek en de verwerping van de genootschapscultuur vormden de eerste uitingen van een nieuw liberaal ideaal dat zich ook aandiende in politiek en bestuur, namelijk een gerichtheid op het 'algemeen belang' boven persoonlijke en groepsbelangen, een bovenpersoonlijke, principiële politiek. Een eeuw lang zou het tijdschrift dit ideaal gaan vertegenwoordigen. Het vroeg deze attitude niet alleen van zijn medewerkers, maar zocht haar op elk gebied.

Wat de *Gids*-kritiek bestreed, was de verkeerde opvatting van dichterschap, geschiedschrijving of wetenschap die auteurs representeerden. Het beruchtste voorbeeld van deze genadeloze zakelijkheid biedt W.J.A. Jonckbloets recensie van het *Handboek van den vroegsten bloei der Nederlandsche letterkunde*, geschreven door de Groningse hoogleraar Lulofs. Lulofs was tot dit *Handboek* gekomen uit enthousiasme over het - nu wereldberoemde - handschrift van Maerlants *Rijmbijbel*, dat hij gekregen had na de dood van Staring. Lulofs was typisch een man van de vorige generatie, een gemoedelijke veelschrijver en verzenmaker en een veelgevraagd declamator. In 1815 benoemd op de nieuwe leerstoel Nederlandse letterkunde had hij het vooral als zijn taak beschouwd de vaderlandse welsprekendheid en dichtliefde te bevorderen en studielectuur te vervaardigen. Al had Lulofs als een van de eersten in Nederland oog getoond voor de nieuwe Duitse vergelijkende taalwetenschap, hij was zelf geen methodische geleerde. Toen *De Gids* begon gold hij echter wel als een van de verdienstelijkste ouderen. De Leidse letterkundige Jonckbloet, een studievriend van Bakhuizen, greep in 1846 juist Lulofs' *Handboek* aan om het vonnis te vellen over de hele wetenschapsopvatting van de oudere genera-

tie aan de Nederlandse universiteiten - ‘een dilettantisme, dat regts en links, zonder bepaald doel, beuzelende zonder systeem, zonder overtuiging, in plaats van de wetenschap, eene schrale, onvruchtbare liefhebberij heeft daargesteld.’ Het werk van deze ‘verjaarde school, die zich met liefhebberen en knutselen vermaakte’, was ondegelijk, willekeurig en kennelijk onkundig van de inzichten die in Duitsland ook de taal- en letterkunde al sinds een kwarteeuw tot echte wetenschap hadden verheven. Jonckbloet aarzelde daarom niet Lulofs en zijn collega's, ondanks hun verdiensten, ‘in dezen [...] geheel incompetent te verklaren.’ Lulofs kwam dit beargumenteerde vonnis van 56 bladzijden niet meer te boven en overleed enkele jaren later, bitter en geknakt.[48]

Jonckbloets kritiek was in elk opzicht typerend voor de nieuwe liberale cultuur; deze letterkundige zou zelf jarenlang liberaal Kamerlid worden. Hij presenteerde zichzelf als woordvoerder van een ‘nieuwe schoor’, die een grondige, systematische en objectiverende wetenschapsbeoefening voorstond. Als criticus trad Jonckbloet op uit naam van ‘de eeuwige waarheid’ en ‘de eischen der wetenschap’, die geen ruimte lieten voor ‘persoonlijke consideratiën’. Hij was niet de enige. Sommige auteurs maakten er een heel ritueel van zichzelf in het begin van een recensie een soort *Tarnhelm* op te zetten, in een poging zich als persoon geheel onzichtbaar te maken.[49] Het liberalisme identificeerde de eigen benadering met ‘de wetenschap’.

Met een ‘verkeerde’ opvatting van dichterschap of wetenschap bedoelde men overigens niet de overtuigingen van een auteur. Wel hadden de literaire recensies waarin op burgerlijk-nationale stof en karakters werd aangedrongen een ideologische strekking. Maar verder streefde *De Gids*, tenminste in de eerste jaren, naar een zoveel mogelijk werk-immanente beoordeling. De recensent onthield zich van een oordeel over de politieke, historische of theologische positie van de auteur en beoordeelde het werk op zijn merites binnen dit kader. Van Hasselt bijvoorbeeld, zelf ooit leerling van Bilderdijk, wenste zich niet te mengen in de latente controverse over de strekking van de vaderlandse geschiedenis en moedigde de uitgave van bronnen aan. ‘*Waarheid*, en *waarheid* alleen, moet het doel van al ons streven zijn.’[50] De arts die een aantal publicaties over homeopathie beoordeelde, liet de wetenschappelijke controverse buiten beschouwing en ging slechts na of het werk aan zijn doel beantwoordde.[51] Over een op zichzelf stichtelijk geschrift kon een hard vonnis geveld worden, ‘wanneer wij hetzelve toetsen aan de regelen van een juist en bondig oordeel, van waarlijk goeden smaak en stijl, van gezonde uitlegkunde en heldere voordragt der waarheid’.[52] De anonieme recensent van de eerste politieke publicatie die aandacht kreeg, in 1838, betuigde nog uitdrukkelijk zijn onpartijdigheid. ‘Wij willen ons met den Schrijver in geenen strijd van meeningen en beginselen inlaten, en de taak des eenvoudigen beoordeelaars met dien des tegenschrijvers verwisselen.’[53] Potgieter vond in deze strikte zakelijkheid ook de rechtvaardiging van de anonimiteit waaronder de boekbesprekers werkten.

Natuurlijk steeg de praktijk niet altijd tot de hoogte van het ideaal. Potgie-

ter zelf was een man met sterke, hoogst onredelijke sympathieën en antipathieën. Hij kon een poos vast in iemand geloven, maar als dan na kortere of langere tijd een brouille volgde, wat bij zijn prikkelbaar en veeleisend karakter bijna altijd het geval was, kon hij het niet meer opbrengen het talent naar verdienste te blijven huldigen. Het werd voortaan genegeerd of moest zich verder zuinige beoordelingen laten welgevallen. In zijn eigen werk was Potgieter zo overheersend aanwezig dat Geel eens schertsend opmerkte: 'Ga even op zij, ik kan niet zien'. Beets liet al na drie afleveringen weten alles te herkennen 'wat gij in den Gids schrijft tot den laatsten letter'.[54]

Een algemener probleem vormde de manier waarop men neutraliteit probeerde te betrachten. Een zuiver werk-immanente kritiek die elke discussie over standpunten vermeed, strookte noch met de wens om juist discussie te entameren noch met eisen van wetenschappelijke vooruitgang en brede oriëntatie. Vrij snel werden met betrekking tot geschiedenis, theologie en staatkunde de grenzen zichtbaar van dat streven naar ideologische neutraliteit. Een auteur als Van Hasselt, die het ene moment de onpartijdigheid aanprees, koos het andere moment voor het duidelijk markeren van posities op basis van 'overtuiging'. Elke groep zag de waarheid in het verlengde van de eigen beginselen, wist hij; strijd tegen verkeerd geachte meningen was dan ook geoorloofd, zolang men het maar over zaken in plaats van personen had.[55] Na 1840 kreeg deze opvatting de overhand en maakte de behoedzame onpartijdigheid plaats voor een geleidelijke identificatie van vooruitgang en waarheid met het liberalisme als methode en als programma van verandering. Het bleek dat men zich, juist door onbevooroordeeld onderzoek te willen doen op de gebieden van theologie en vaderlandse geschiedenis, onontkoombaar als partij profileerde. In *De Gids* ontstond zo een dynamische waarheidsvoorstelling, die in het entameren van debat de weg naar vooruitgang vond.

De kritiek van *De Gids* impliceerde meer dan enkel de beoordeling van boeken. Thorbecke, die vanaf 1842 aan het tijdschrift meewerkte, wees een aantal keren, bijna terloops, op een verschil tussen twee stijlen: de kritische en de retorische.[56] Hij duidde hiermee niet enkel twee verschillende uitdrukkingsvormen aan, maar eigenlijk twee tegengestelde benaderingen, die in die vormen tot uiting kwamen. De stijl van de oudere generatie, aldus Thorbecke, was die van de retorische vergroting, een stijl van huldiging en verhulling, die in conventionele wendingen geringe verdiensten buitenproportioneel opblies. De retorische stijl demonstreerde en argumenteerde niet, maar probeerde de lezer te imponeren door een loos vertoon van overgeleverd gezag. Het was een versierende, inflatoire, niets producerende vorm van presentatie.

Kennelijk refererend aan Geel, aan *De Gids* en aan zijn eigen werk signaleerde Thorbecke de opkomst van een nieuwe stijl. Deze was niet alleen zaakrijk, adequaat, natuurlijk en plastisch, maar probeerde te overtuigen door feitelijkheid, argumentatie en bewijsvoering. Het was de stijl van de echte wetenschap, van onderzoek en discussie. De kritische stijl vormde de uitdrukking van een nieuwe, nuchter-zakelijke mentaliteit en van de behoefte om

zinloos geworden vormen af te schudden. Deze stijl was, inderdaad, ‘prozaïsch’. In navolging van Geel verklaarde ook *De Gids* dat de eigen tijd die van het proza was.[57] Niet dat men iets tegen poëzie had, integendeel. Maar ook de dichter Potgieter stelde vast dat in de moderne wereld het proza zich de meest effectieve en veelzijdige expressievorm toonde, de uitdrukking van de eigentijdse rationaliteit en gerichtheid op de werkelijkheid. Hiermee verwijderde *De Gids* zich van de beperkende verhevenheid van het classicisme. Het blad neigde meer naar het wetenschappelijke dan naar het muzische en koesterde binnen de kunst vooral verwachtingen van het scheppende proza: roman, novelle en schets. Vanaf het moment dat Potgieter, in 1846, zijn teleurstelling uitte over wat het literaire proza en de poëzie tot dan toe gebracht hadden, trad de hele bellettrie in het tijdschrift naar de achtergrond en was het woord lange tijd aan het kritisch en betogend proza.[58]

Zo bleek de kritische stijl tegelijk een uitdrukking van anticlassicisme, van distantie tot de cultuur van de oudere generatie en van een nieuwe, wetenschappelijke wereldbeschouwing.

De vrijzinnigheid en haar grenzen

Het intellectuele liberalisme van *De Gids* impliceerde een vrij, wetenschappelijk onderzoek van de waarheid. Toch waren er nog betrekkelijk nauwe grenzen aan de kritische vrijheid. Dat dit zo was en waar die grenzen lagen, bleek het eerst op levensbeschouwelijk gebied. Het prospectus was op dit punt enigszins vaag gebleven: het tijdschrift zou ‘noch in het staatkundige, noch in het godsdienstige, noch in het letterkundige als partijganger optreden’ en beloofde ruimte te laten ‘voor ieders verdedigbare meening’. Over de mogelijke consequenties van deze belofte was kennelijk niet diep nagedacht. Op den duur bleek zij niet zonder problemen te handhaven. Waarschijnlijk was de

R.C. Bakhuizen van den Brink (ca. 1831-1832), door zijn medestudent P. Cool

bedoeling geweest controversiële onderwerpen te mijden. Maar het streven van *De Gids* naar een wetenschappelijke en richtinggevende kritiek, die notitie nam van buitenlandse ontwikkelingen, moest een behandeling van theologische vraagstukken meebrengen die ook in de eigen kring gevoelig lagen. Na enkele jaren rees de vraag waartoe de kritiek bevoegd was.

Wijsbegeerte bevatte *De Gids* nauwelijks, in overeenstemming met de geringe activiteit op dit veld in Nederland. Wel waren er, eveneens in overeenstemming met het aanbod, veel beoordelingen van theologisch werk, studies over de kerk en de zending, en stichtelijke lectuur.[59] Gemiddeld een op de tien bijdragen behoorde tot deze groep. Bakhuizen van den Brink bepaalde hier de koers. In de eerste jaren leverde hij zelf ten minste zes belangrijke recensies en hij zocht Amsterdamse en Leidse studievrienden aan als medewerkers. In het tijdschrift heerste een christelijke geest en algemeen beschouwde men er de Hervorming als een hoofdmoment in de ontwikkeling van de mensheid. Het blad bejegende het katholieke volksdeel welwillend en nam afstand van de internationaal heersende jezuïetenangst.[60] Toch laat de inhoud er geen misverstand over bestaan dat het een orgaan van en voor protestanten was. Met hoeveel waardering de predikant Des Amorie van der Hoeven ook over de katholieke kerk schreef, hij en alle andere auteurs achtten het protestantisme ‘buiten tegenspraak eene hoogere ontwikkeling des christelijken levens’.[61]

Maar *De Gids* was niet confessioneel en verbond zich niet met een bepaalde kerkelijke richting of geloofsleer. Er was ook een personeel aspect aan deze opstelling. Hoewel de kring van het tijdschrift protestants was, lijkt hij niet nauw verbonden te zijn geweest met de Hervormde kerk. Een aan het tijdschrift meewerkende predikant uitte in 1847 de veronderstelling dat *De Gids* relatief veel belangstelling vond bij collega's van ‘dissenterende’ kerkgenootschappen, dus onder doopsgezinden, lutheranen en remonstranten, de groepen die voor 1798 net als de katholieken geen officiële erkenning genoten.[62] Deze suggestie vindt inderdaad enige bevestiging in de samenstelling van de eigen kring en in de keuze van onderwerpen. Uitgever Van Kampen was doopsgezind en vanaf 1838 telde de redactie bijna voortdurend een of meer doopsgezinde en lutherse leden. Ook gezichtsbepalende theologische medewerkers behoorden vaak tot een van deze kerkgenootschappen. Bakhuizen zelf behoorde tot de Hervormde kerk, maar al in zijn Amsterdamse studietijd theologiseerde hij samen met studenten van de dissenterse seminaries.[63]

Op theologisch gebied beperkte *De Gids* zich in de eerste jaren bij voorkeur tot technische, neutrale besprekingen van degelijke studies uit de filologisch-kritische school, meestal gewijd aan de interpretatie van nieuwtestamentische passages of latere christelijke teksten. Het blad verdedigde wat het beschouwde als ‘den echten geest van het Protestantisme’, een bezadigd onderzoek, bedoeld om met alle middelen dieper door te dringen tot de geloofswaarheden, die daardoor tot innerlijke overtuiging konden worden. Dat ware protestantisme, vrij van kerkelijk leergezag, vormde het gulden midden tussen het ‘schandelijk, zoogenoemd *liberalismus*’ en ‘een overdreven dweepachtig *pietismus*’, een verwijzing naar de Afgescheidenen en het Réveil.[64] *De Gids* gaf

ook als oordeel dat het lager onderwijs op een niet leerstellige manier christelijk behoorde te zijn.[65] Hoewel het blad ondanks deze gematigdheid al een vrijzinnige indruk moest maken binnen het Nederlandse landschap, had Bakhuizen nog wel andere aspiraties. ‘Gij kent mijn wetenschappelijk radicalisme’, schreef hij aan zijn studievriend Millies. ‘Ik wenschte zoo gaarne in onze studien vooral in de Theologie die lamme matte traditioneele vormen en methodes te zien vallen, die eene verheffing dier wetenschap onmogelijk maken.’[66]

Hij dacht daarbij aan de stormachtige ontwikkelingen in de Duitse filosofie en theologie sinds enkele decennia - het speculatieve idealisme, het werk van F. Schleiermacher, K. Ullmann, D.F. Strauss, F.C. Baur en anderen - waaraan de Nederlandse theologie (met uitzondering van de Groningers) voorbij meende te kunnen gaan zonder wetenschappelijke discussie. In Leiden deed men dit werk af als ‘Duitsche vodderij’. Het belangrijkste theologische tijdschrift, de *Godgeleerde Bijdragen*, oordeelde nog in 1835 en 1836 dat aandacht voor Schleiermachers ideeën zonder toevoeging van ‘teregtwijzende aanteekeningen’ weinig gepast was. Het geruchtmakendste boek van de jaren 1830, *Das Leben Jesu* (1835) van de Tübinger theoloog Strauss, waarin de evangelieverhalen niet als gewijde maar als historische getuigenissen werden onderzocht en als mythische verbeeldingen rond een historische figuur Jezus werden geïnterpreteerd, wekte onder Duitse theologen heftige discussie en afschuw, in Nederland alleen het laatste. De verenigde Nederlandse boekhandel weigerde een vertaling ervan in omloop te brengen.[67]

Het was dus al heel wat dat Bakhuizen het in de eerste jaargang opnam voor zijn held Schleiermacher, in een even deskundige als gematigd gestelde recensie.[68] Zelfs zonder persoonlijke ondertekening uitte hij zich in *De Gids* duidelijk voorzichtiger dan in zijn correspondentie. De boodschap in de recensies van Bakhuizen en andere medewerkers was echter duidelijk. De theologie en de Nederlandse wetenschap in het algemeen was er dringend aan toe aansluiting te zoeken bij de Duitse inzichten en methoden. De uitdaging die het speculatieve idealisme vormde voor de traditionele theologie in al haar onderdelen mocht de Nederlandse wetenschap niet langer ‘met medelijdend schouderophalen’ voorbijgaan; zij moest daarin aanleiding vinden ‘tot vernieuwd en grondig onderzoek’.[69] Met het oog hierop nam *De Gids* ook afstand van het door de Utrechtse hoogleraar Ph.W. van Heusde en diens vele bewonderaars als waarlijk Hollandse filosofie aangeprezen mengsel van christelijk platonisme en gezond verstand. Het blad waarschuwde dat het vasthouden aan dit soort oppervlakkige levenswijsheid ‘onzer Natie duur te staan [zou] kunnen komen’, in een tijd waarin de wetenschap ‘hoe langer hoe meer wijsgeerig’ leek te worden.[70] Maar al toonden Bakhuizen en enkele andere jonge theologen zich goed op de hoogte van de Duitse discussie, rond 1840 beperkte *De Gids* zich er nog toe te waarschuwen dat men de nieuwe inzichten niet kon blijven negeren. Zelf stelde het blad ze echter evenmin aan de orde en het sprak zich ook niet uit over de resultaten van die speculatieve theologie en de historisch-kritische methode. In 1838 had Bakhuizen nog zijn

bedenkingen tegen de links-hegelianen, die zijns inziens het historische in de evangeliën weer te veel oplosten in ‘wijsgeerige Ideeën’.[71] Ook de opzienbarende Franeker oratie van de jonge J.H. Scholten (1840), waarin Christus niet als goddelijk wezen maar als ideaal der mensheid werd voorgesteld en die geldt als het begin van de zogeheten moderne theologie in Nederland, bleef onbesproken.[72]

Pas in 1843 begon *De Gids* zich in het theologische debat te profileren. Er is een zekere parallellie in de politieke en de levensbeschouwelijke ontwikkeling van het tijdschrift. Najaar 1842 vroeg Bakhuizen de bevriende jonge theoloog J. van Vloten, die net zijn studie in Leiden afsloot en onder invloed van de nieuwe Duitse theologie bezig was zijn geloof vaarwel te zeggen, aan *De Gids* te gaan meewerken. Van Vloten bood aan een bespreking te geven van *Het leven van Jezus, critisch verdedigd tegen Dr. D.F. Strauss* (1840), door de Groningse hoogleraar De Greuve, en Bakhuizen ging akkoord.[73] Van Vloten nam de gelegenheid te baat om de ideeën van de gesmade ‘ketter’ Strauss uiteen te zetten en te verdedigen. Door conform de bedoeling van *De Gids* een onbevooroordeelde bespreking te geven van het actuele debat over de speculatieve en historisch-kritische methode van evangelieonderzoek, werd hij eigenlijk al tot partij. Het ging om het recht van de wetenschap ook de bronnen van het christelijk geloof als tijdgebonden teksten te beschouwen en ze te onderwerpen aan een onderzoek dat niet meer enkel verheldering van geloofswaarheden beoogde maar vaststelling van wat er resteerde na verwijdering van alle tijdgebonden geloofsvoorstellingen. Van Vloten betoogde dat na Strauss de toekomst van het bijbelonderzoek aan historici, niet meer aan theologen zou zijn en dat de bijbelse wonderverhalen en Jezus' verrijzenis niet op bovennatuurlijke realiteiten duidden maar zich als vrome verbeeldingen en verwachtingen lieten interpreteren. Inhoudelijk liep deze recensie vooruit op een discussie die in Nederland pas na 1845 zou losbarsten; voor het overige kwam zij overeen met wat in *De Gids* gebruikelijk was, al was de stijl niet fraai en permitteerde Van Vloten zich enkele hatelijkheden aan het adres van De Greuve en van hen die aan het traditionele geloof hechtten. Bakhuizen stemde in hoofdzaak met deze bijdrage in.[74]

Van Vloten heeft later gesuggereerd dat de moeilijkheden die zich in mei en juni 1843 hebben voorgedaan tussen Bakhuizen enerzijds en zijn mederedacteuren Potgieter, Pol, Van Geuns en Van Hasselt anderzijds, verband hielden met deze recensie.[75] Verwey heeft deze lezing gesanctioneerd. Feit is dat er in mei een breuk ontstond in de redactie. Bakhuizen wenste niet meer met de andere redacteuren samen te werken en kondigde aan met ingang van 1844 te vertrekken maar tot die tijd geen afstand te doen van zijn rechten als redacteur. Daarop besloten de andere redacteuren terug te treden: op 10 juni 1843 lieten zij hem officieel het tijdschrift.[76] Bakhuizen redigeerde *De Gids* voorlopig alleen, of mogelijk met assistentie van zijn verloofde, de schrijfster Truitje Toussaint, die in elk geval in deze periode de al eerder begonnen roman ‘De Prinses Orsini’ aan het tijdschrift bijdroeg.[77]

Maar in oktober ontvluchtte Bakhuizen beladen met een schuld van bijna

230.000 gulden het land en nam de wijk naar België.[78] Hij reisde via Den Haag, voor een kort bezoek aan zijn vriend Jonckbloet, van wie hij nog wat geld leende en die hem tot aan de grens uitgeleide deed. Omdat hij wel begreep dat hij het tijdschrift in deze omstandigheden voorlopig niet kon leiden, deed hij in de haast de lopende redactiezaken over aan deze onafhankelijke letterkundige die sinds 1842 ook voor *De Gids* werkte.[79] Toen Potgieter en de anderen hoorden dat Bakhuizen het veld geruimd had, meenden zij hun rechten op het tijdschrift te mogen hernemen. De uitgever was daar niet van overtuigd maar stelde zich neutraal op en wachtte af. De vier redacteuren gaven Jonckbloet te verstaan dat zijn mandaat geen geldigheid bezat en dat zij op zijn verdere hulp geen prijs stelden. Potgieter, Jonckbloet en Van Kampen togen elk naar Leiden om in de kwestie advies te vragen aan Geel, die verbaasd was te merken dat men hem ongeveer beschouwde als mentor van een blad dat hem nooit zeer na had gestaan. Geel wist niet wat er allemaal gebeurd was; hij koos de kant van Bakhuizen en stelde Potgieter bitter teleur door te pleiten voor Jonckbloet als mederedacteur, om de invloed van Bakhuizen op het blad te garanderen. Maar Jonckbloet, de Haagse gentleman, had er weinig belang bij de zaak door te zetten en trok zich met een schouderophalen terug, onder betuigingen dat hij slechts met de beste bedoelingen gehandeld had.[80]

De lange recensie van Van Vloten werd juist afgedrukt in de maanden augustus, september, oktober en november, dus pas toen Bakhuizen alleen de leiding had. De weer in haar rechten herstelde redactie wenste Van Vlotens bijdrage niet voor haar rekening te nemen. Hij kreeg de keuze de laatste aflevering, in november, persoonlijk te ondertekenen of een noot te dulden waarin de redactie afstand nam van het stuk.[81] Het is dus heel wel mogelijk dat een aanvankelijke afwijzing van Van Vlotens inzending voor Bakhuizen duidelijk maakte dat de anderen zijn opvatting van *De Gids* als wetenschappelijke vrijplaats niet deelden, althans waar het geloofszaken betrof. In de maanden na zijn vertrek spraken hijzelf en ook Geel hun zorg uit dat *De Gids* in ‘eene minder wetenschappelijke, eene meer piëtistische rigting’ zou gaan.[82] Dit vermoeden vond steun in het feit dat Potgieter nu de deftige Amsterdamse predikant Bernard ter Haar in de redactie haalde, die in 1842 speciaal een gedicht geschreven had tegen Strauss, de ‘apostel des ongeloofs’.[83] Met de opvliegende Van Vloten heeft Potgieter nooit veel op gehad.

Toch is een principieel meningsverschil over de liberaliteit van *De Gids* waarschijnlijk niet de reden geweest van de breuk. Aan een medewerker die een halfjaar later opheldering vroeg over de kwestie liet de redactie weten dat haar principes niet veranderd waren en dat de zaak een geheel persoonlijke achtergrond gehad had.[84] Een tot op heden onopgemerkt gebleven brief uit 1865 van Bakhuizens latere collega J.K.J. de Jonge aan de toenmalige redacteur Vissering bevestigt dat de crisis het gevolg was van groeiende ergernis over Bakhuizens leefwijze.[85] Het was een conflict over persoonlijke moraliteit. Bakhuizen was sinds november 1841 verloofd met de schrijfster Truitje Toussaint. Zij golden als een briljant stel, maar niemand die de beiden kende, had fiducie in de verbintenis. Bakhuizen was aanvankelijk waarschijnlijk wel op-

recht in zijn liefde, maar het is de vraag of hij in haar nog iets anders bewonderde dan talent en intelligentie. Zij was geleerd, een vrouw met wie te praten viel. Hij waardeerde haar erg en dacht dat hij verliefd was. Ook van haar kant berustte de relatie vooral op artistieke zielsverwantschap en bewondering voor zijn imponerende geleerdheid, 'die superioriteit van geest en kennis [...] die ik eischte in mijn aanstaanden echtgenoot'. Daarbij hoopte zij het verdoolde genie - want zij kende zijn reputatie - door de verbintenis in het gareel te kunnen brengen en voor de vaderlandse letteren te redden.[86] Misschien hoopte hij hetzelfde.

Dat bleek een vergissing. In 1840 was Bakhuizens vader overleden. Hij kon nu beschikken over een aanzienlijk vaderlijk erfdeel en maakte daarvan inderdaad een kwistig gebruik. Hij moet in deze jaren zeer ongeregeld geleefd hebben, vooral in 1842 en 1843, toen hij weer regelmatig in Leiden verkeerde. Hij was daar eerst om er zijn promotie in de letteren voor te bereiden, die eindelijk in juli 1842 plaatsvond. In het najaar zocht hij naar een betrekking, zonder succes. In het voorjaar van 1843 hield hij op instigatie van zijn promotor Bake een aantal openbare colleges over de moderne wijsbegeerte, om zich te kwalificeren als geschikte opvolger van de hoogleraar Nieuwenhuis. Zijn geldverspilling was in 1842 al zo verontrustend dat zijn Amsterdamse vrienden bij wijze van zwijgend protest weigerden zijn promotiepartij met hem te vieren.[87] Hoe hij precies de voor die tijd fenomenale schuld van meer dan twee ton heeft opgebouwd, is tot op heden niet opgehelderd; er moet meer aan de hand geweest zijn dan losbandigheid alleen.[88] Maar het was zijn vrienden duidelijk dat hij zich te weinig gelegen liet liggen aan zijn verantwoordelijkheid als verloofd man. Als Toussaint niet in Amsterdam was, 'trok Bakkes hart en gewoonte weer naar oude liefdesvlammen, en wel niet een, maar een stuk of drie tegelijk'.[89] De manier waarop hij leefde was zeer compromitterend voor zijn verloofde; de schulden die hij maakte en het zonder duidelijke reden uitstellen van een huwelijk terwijl hij toch gepromoveerd was en over middelen beschikte, beloofden weinig goeds.

Toussaint is, hoezeer zij ook leed onder de situatie, naar buiten toe haar verloofde altijd onvoorwaardelijk loyaal gebleven, zelfs als haar dat in conflict bracht met degenen die het voor haar wilden opnemen. Tot hen behoorde ook Potgieter, die na een wat moeizaam begin erg op haar gesteld geraakt was. Blijkbaar ontstonden er hooglopende ruzies tussen Bakhuizen en Potgieter, die hem 'schandelijk bedrog' jegens zijn verloofde verweet[90] en in deze opvatting gesteund werd door de andere redacteuren. Ook Pol, die toch vooral een vriend van Bakhuizen was, betitelde hem ten slotte als een 'schurk'.[91] Potgieter kon de zaak niet licht opvatten. Hij bewonderde Bakhuizen en beschouwde hem als zijn beste vriend, en in het misprijzen waarmee hij de verloving bezag, was aanvankelijk waarschijnlijk ook wel iets van jaloezie. Maar de bleue vrijgezel, met zijn morele ernst en zijn hoofse vrouwenverering, moet zich zeer geërgerd hebben aan de roekeloosheid waarmee Bakhuizen met het lot en aanzien van zijn verloofde speelde. Vanaf het begin verweet hij beide verloofden een gebrek aan ernst. Potgieters strenge morele opvattingen kwamen

denkelijk voort uit zijn eigen jeugdervaringen. Hijzelf was punctueel, betrouwbaar en correct; een man van de handel, waar soliditeit als kardinale deugd gold. Het latere verwijt van Geel, dat Potgieter grieven tegen Bakhuizen aanvoerde die niets met *De Gids* van doen hadden, berustte dan ook op een misvatting.[92] Het tijdschrift bevorderde een hoge maatschappelijke moraal, waarvan de 'degelijkheid' van de burgerlijke levensstijl de hoeksteen vormde. Potgieter accepteerde geen verschil tussen een private en een openbare moraal. Hij waardeerde schrijvers, publieke figuren en zijn vrienden naar de mate waarin zij zich 'een man' toonden: iemand met vaste beginselen en een solide moraal.

Voor Bakhuizen lagen de zaken anders. Om te beginnen had hij er na de dood van zijn vader waarschijnlijk genoeg van betutteld te worden. Hij leverde zijn werk, hij overtrof iedereen in geleerdheid, er was geen reden om aan zijn oprechte liefde te twijfelen - wat bemoeide men zich dan met zijn leefwijze? In Bakhuizens optreden en zijn zelfrechtvaardigende brieven treft de onontwarbare mengeling van naïveteit, schuldbesef en lichtvaardigheid. De demonstratieve afwezigheid van zijn vrienden bij zijn promotiepartij griefde hem diep.[93] De aanmerkingen op zijn levensstijl en mogelijk wrijvingen over de bijdrage van Van Vloten verscherpten de irritatie. De lezingen over de Duitse filosofie die hij in het voorjaar van 1843 gaf, leverden niet het bedoelde resultaat op. Zoals gewoonlijk was hij weer traag in het verzorgen van een uitgave van de lezingen, zodat Geel, die nog moeite deed hem bij de minister aan te bevelen, er mismoedig van werd: 'Ik reken hem al half verongelukt, en de andere helft aan het zinken. Het is mal, zot, dwaas, droevig, jammerlijk!'[94] In elk geval werd hij gepasseerd voor het Leidse professoraat, mogelijk omdat hij op grond van deze lezingen in invloedrijke orthodoxe kringen als een 'godloochenaar' gold.[95]

Misschien wist hij ook zelf niet hoe hij zich moest redden uit een verloving die zonder duidelijke reden al anderhalfjaar duurde en waaraan hij noch een einde maakte noch een vervolg leek te willen geven. Nog jaren heeft hij willen geloven dat zijn gevoelens voor Toussaint onveranderd waren. Meer dan eens heeft hij echter bekend dat hij niet alleen haar, maar ook zichzelf in deze relatie bedrogen had.[96] Voor zijn overhaaste vlucht naar België schijnt inderdaad een directe aanleiding te zijn geweest, waarschijnlijk een opeenstapeling van aflopende wissels.[97] Maar het is ook mogelijk dat Bakhuizen hierin een gelegenheid vond om de hele situatie waarin hij zich gemanoeuvreerd had, achter zich te laten.[98] De jaren van gedwongen buitenlands verblijf die nu volgden, waren ondanks alles voor hem toch vooral een nieuwe periode van vrijheid om te studeren zonder klemmende verantwoordelijkheden.

De breuk van 1843 mag dan een andere oorzaak hebben gehad dan onenigheid over de grenzen van vrijzinnigheid, onmiskenbaar was er verschil van mening op dit punt. Kennelijk doelend op de Tübinger evangelieonderzoekers nam Potgieter in zijn nationaal vertoog 'Het Rijksmuseum' (1844), een kernstuk uit zijn oeuvre, afstand van die 'historische critici' die eropuit waren 'om fei-

ten, waarop de aloude geschiedenis roem draagt, te ontzenuwen tot fabels [...] Het stoute, het groote, het reine schijnt voor hunne opvatting het vermoeden van onwaarschijnlijkheid meê te brengen'.[99] Potgieter was niet kerks, hij had een hekel aan dominees en nog meer aan theologie, maar zijn geloof en de maatschappelijke werking van het christendom betekenden veel voor hem. Met het kritisch onderzoek van geloofswaarheden had hij niet veel op. Nog in juni 1845, toen het briefcontact met Bakhuizen hersteld was, klaagde hij tegenover hem dat de jongere theologen 'afbrekers' waren, ruw door een gebrek aan stijl, geloof of gemoed. Ook nu deelde Bakhuizen zijn zorg niet. Hij adviseerde Potgieter zelfs de deur wijd open te zetten voor deze afbrekers: 'zij voeren eene ontknooping aan, die eenmaal komen moet'. Want Bakhuizen, die inmiddels het repressieve klimaat van de Duitse staten had leren kennen, zag de zaak breed; uiteindelijk, meende hij, ging het niet om *De Gids* of de theologie, maar om de robuuste nuchtere gezondheid van de Nederlandse natie, die wel wat kritiek kon hebben.[100]

Ondanks Potgieters bedenkingen werd *De Gids* niet merkbaar 'piëtistischer' na het vertrek van Bakhuizen. Welke moeite hij er ook mee mag hebben gehad, in korte tijd kwam zijn tijdschrift terecht in de frontlinie van de Nederlandse theologische discussie. In 1844 mocht Van Vloten alweer optreden - wel onder eigen naam - met een recensie waarin hij de 'socratische' school van Ph.W. van Heusde, de Groninger richting in de theologie en de 'belijders der christelijke godsdienst' geen stekeligheden spaarde.[101] Vanaf 1845 raakte *De Gids* betrokken bij een heftig debat tussen jonge theologen en filosofen als C.W. Opzoomer, J.H. Scholten, J.J. van Oosterzee en J.I. Doedes over de manier waarop de waarheid van het christendom zich liet verdedigen, in antwoord op de problemen die de Duitse wijsbegeerte en kritiek stelden. Deze jongeren hadden daarvan tenminste kennisgenomen en wensten de confrontatie met de actuele inzichten aan te gaan. In de nieuw opgerichte *Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie* (1845) gaf Van Oosterzee een verdediging die erop neerkwam dat het christelijk geloof waar en goddelijk was omdat het alle vragen en zorgen des levens het bevredigendst beantwoordde. Deze 'gevoels-theologie' werd in *De Gids* weggevaagd door Opzoomer, een briljante Leidse student die juist zijn studies in de rechten en wijsbegeerte afsloot en al in het volgende jaar hoogleraar filosofie in Utrecht zou worden. Wat Opzoomer met groot zelfvertrouwen in zijn bespreking waagde te beweren, was in krasse tegenspraak met de hele christelijke theologie. Hij betoogde dat het christendom enkel een historische fase was in de godsdienstige ontwikkeling van de mens, dat het goddelijke en menselijke tot dezelfde ondeelbare werkelijkheid behoorden, en dat niet het gevoel maar enkel de wetenschap en de wijsbegeerte een onomstotelijk bewijs en begrip van God konden leveren. Hij ging nu laten zien hoe men 'langs *wetenschappelijken* weg tot het begrip van God' kon komen.[102]

Opzoomer vond zijn argumenten in het 'panentheïsme' van K.C.F. Krause, een al in 1832 overleden Duitse filosoof die na zijn dood een tijdlang in een aantal landen, waaronder Nederland, opgang maakte. Opzoomer hield hem

voor de evenknie van Kant.[103] In deze leer viel 'God' samen met het wereldgeheel, maar vormde hij er tegelijk het wezen en de 'grond' van. Zo liet zich veel redden. Godskennis was, of men het zich bewust was of niet, in de mens aanwezig, als enige oorspronkelijke idee, als grondslag van alle denken; en met de alomvattende gedachte 'God' was ook het bestaan van 'waarheid' gegeven, en de bereikbaarheid van die waarheid voor de menselijke rede in de vorm van wetenschap en wijsbegeerte. 'De zon der waarheid staat hoog boven onze hoofden', zag Opzoomer vol vertrouwen, maar enkel de strenge wetenschap kon de mens veilig tot dit licht opleiden.[104] In het godsdienstig gevoel vond deze rationalist geen betrouwbaar kompas. Als het al niet leidde tot 'mystiekerij en fanatisme', dan bleef het toch elementair zolang het niet door kennis verheven werd. En iedere protestant moest toch beamen dat de godsdienst niet verloren had bij verstandelijk onderzoek? Want het was Opzoomer er allerminst om te doen het christendom te ondermijnen. Integendeel, hij wilde het een werkelijk vaste grondslag geven die gevoel en theologie niet konden bieden.[105]

In 1846 ontstond buiten *De Gids* een ware pennenstrijd over het formele, wijsgerige godsbegrip van Krause; in het tijdschrift kreeg Opzoomers Leidse studiegenoot D. Burger jr. de gelegenheid het nog eens voor het panentheïsme op te nemen.[106] Opzoomer bezette in Nederland een tijdlang de geavanceerdste positie, met zijn filosofisch, niet meer christelijk godsbegrip, zijn monisme en zijn intellectualisme die geen plaats meer lieten aan openbaring en wonderen. Het publiek en de theologische vakbladen beschouwden hem als een ongelovige.[107] Het was naar aanleiding van deze stukken dat Potgieter bij Bakhuizen klaagde dat het *De Gids* ontbrak aan een leidinggevende theoloog die tenminste respect of warmte bezat. Weliswaar zag Bakhuizen de zaak anders, maar in één opzicht deelde hij Potgieters afkeer: ook hem stoorde het 'volslagen gebrek aan humaniteit' in de debatteerstijl van figuren als Opzoomer en Thorbecke.[108] Dat was een verrassend verwijt van een van de *Gids*-critici van het eerste uur, want dit was precies wat anderen vanaf het begin onaangenaam hadden gevonden in het optreden van het tijdschrift. Misschien was de kritiek van de beginperiode inderdaad iets speelser en iets algemener geweest dan de assertieve toon die rond 1845 nogal eens klonk - en die Bakhuizen zelf trouwens ook aansloeg. In 1846 en 1847 was er sprake van dat Bakhuizen, op uitnodiging van de redactie, stelling zou nemen in het debat tussen Opzoomer, Van Oosterzee en Scholten. Ondanks alles beschouwde Potgieter hem nog altijd als de enig betrouwbare leidsman op dit doornige pad. Het is er, zoals zo vaak bij Bakhuizen, niet van gekomen en dat had wel iets te maken met zijn moeilijke positie van balling die graag terug wilde naar Nederland. Hoewel ook Opzoomer een man van de vooruitgang was, lokte het de exredacteur wel deze verwaande kwast eens wat tegenspel te bieden. Hij vreesde echter dat hierdoor een verkeerde indruk zou kunnen ontstaan: tot elke prijs wilde hij de schijn vermijden 'dat Bakhuizen zijne fortuin zoekt door transigeren!'[109]

Meer naar de bedoelingen van de redactie was waarschijnlijk de bespre-

king die de Utrechtse remonstrantse predikant A. des Amorie van der Hoeven jr. in 1846 wijdde aan de zogeheten Groninger richting in de theologie. Enkele nieuwe publicaties dienden hier als aanleiding tot een kritische karakterisering van deze school, ongeveer zoals dat in de Britse *reviews* gebeurde.[110] De gekozen recensent, die noch tot deze school, noch tot de orthodoxe bestrijders ervan behoorde, kon als welwillende, deskundige buitenstaander de verdiensten en tekortkomingen van de Groninger theologie beoordelen. De strekking was positief, vooral omdat Van der Hoeven in de Groninger richting een echt-Nederlandse theologie meende te herkennen. Het artikel was een balans: het Groninger tijdschrift, *Waarheid in Liefde*, was net als *De Gids* in 1837 begonnen. Inmiddels had deze richting zich gevestigd en al kon men allerlei op haar aanmerken, zij vormde al niet meer de theologische voorhoede.

Dit was de rustiger vorm waarin de *Gids*-redactie de godgeleerdheid bij voorkeur behandeld zag. In de volgende jaren kreeg Van Vloten met moeite, en Opzoomer geen toegang tot het blad; wel kregen J.I. Doedes en andere apologetisch gestemde modernen die het christendom niet afhankelijk wilden maken van filosofische redeneringen, het woord. Over deze koers was overigens geen eensgezindheid binnen de redactie. Met het optreden van nieuwe redacteuren als Voorhelm Schneevoogt en De Clercq, beiden vrienden van Bakhuizen en beiden weinig religieus gestemd, manifesteerden zich in 1847 en 1848 achter de schermen opnieuw spanningen over de toelaatbare vrijzinnigheid. Wat *De Gids* naar buiten toe uitsprak was bezorgdheid over de ‘strijd, die de wetenschap tegen het Christendom voert’, en de wens dat de wetenschap ‘eerbied’ bleef tonen ‘voor het Christendom, dat haar gevoed heeft en gekoesterd’. Maar was ‘het Christendom inderdaad, gelijk het zich aankondigt, de absolute waarheid, dan moet en zal het door eigen kracht de valsche wetenschap overwinnen en beschamen, terwijl het de ware niet zal behoeven te vreezen.’[111]

Eindnoten:

1 [Bakhuizen van den Brink] rec. *Nederlandsche Muzen-Almanak voor 1841*, 1841, B. 44, 55.
2 Zie: Kossmann, ‘Doctrinairen’, 302-305; Van den Berg, *Ontwikkeling*, 74-75; Diez del Corral, *Doktrinärer Liberalismus*, 206; Mélonio, ‘Les libéraux français’; Goblot, *La jeune France libérale*. Over ‘Junges Deutschland’, zie: Alker, *Deutsche Literatur*, 33-126.
3 [Potgieter], ‘Bentgenooten’, 1837, M. 226.
4 Bakhuizen aan H.C. Millies, 28-1-1838, in: Brummel ed., *Studietijd*.
5 [Bakhuizen van den Brink] rec. Geel, *Onderzoek en Phantasie*, 1838, B. 468. Voor een zeer uitgebreide analyse van deze recensie, zie: Van den Berg, *Ontwikkeling*, 440-450.
6 Bakhuizen aan J. ter Meulen, 22-3-1838, in: Brummel ed., *Studietijd*.
7 [Bakhuizen van den Brink] rec. Geel, *Onderzoek en Phantasie*, 1838, B. 470.
8 Bakhuizen aan Millies, 28-1-1838, in: Brummel ed., *Studietijd*.
9 Het citaat luidt eigenlijk: ‘Maar hoe het zij; ook op het gebied der Godgeleerdheid is stilstand doodelijk, en daarom wil ook hier de *Gids* zijne leus laten hooren: voorwaarts!’ [Bakhuizen van den Brink] rec. D. Nieuwhof, *De verzoeking van Jezus in de woestijn, beschouwd in haren aard en haar doel* (Rotterdam 1837), 1839, B. 185.
10 [Fortuijn] rec. J.C. de Jonge, *Redevoering over de staatkunde hier te lande na den Utrechtschen vrede; een waarschuwend voorbeeld voor onzen tijd* (Den Haag en Amsterdam 1841) en J.R. Thorbecke, *Oratio de Simonis Slingelandtii Rempublicam emendandi studio* (Leiden 1841), 1841, B. 293.

11 Zie hierover: Van Deursen, ‘Wijsgerige geschiedschrijving’; het citaat, uit de *Geschiedenis der menschheid naar den Bijbel* (11 dln., Amsterdam en Den Haag 1801-1819) van de Groningse hoogleraar theologie H. Muntinghe, in: Huizinga, ‘Geschiedenis der universiteit’, 88-89.
12 [Potgieter] rec. A.C.W. Staring, *Gedichten* (Arnhem 1836), 1837, B. 236-250, 294-304. 345-351; 1838, B. 199-207.
13 (Anon.) rec. K.R. Hagenbach, *Het wezen en de geschiedenis der Hervorming*, uit het Duits met voorrede van J. Clarisse (Rotterdam 1836), 1837, B. 171.
14 [Potgieter] rec. A.W. Engelen, *Staatshervormen. Dichterlijk vertoog. Horatius nagebootst* (Groningen 1845), 1845, B. 888. Voor een enigszins parallelle maar bewust tot het letterkundige aspect beperkte behandeling van het ‘programma’ van *De Gids*, zie: Jacobi en Relleke, ‘De leus van vooruitgang’.
15 Over deze kritiek, zie: Röttgers, ‘Kritik’, 672-673; Streng, ‘Drieërlei opvatting’, 105-107.
16 [Redactie], ‘Prof. Lulofs en De Gids’, 1838, M. Bijlage, 6-7.
17 I. Kant, *Kritik der reinen Vernunft* (1781), voorrede, gecit. in: Röttgers, ‘Kritik’, 662.
18 Fontius, ‘Critique’, 10.
19 Voor Duitsland, zie: Röttgers, ‘Kritik’. Voor Frankrijk: Fontius, ‘Critique’.
20 [Bakhuizen van den Brink], ‘Kritiek-Hyperkritiek-Onkritiek’, 1839, M. 519.
21 Zie hierover: Koolhaas-Grosfeld, ‘Nationale versus goede smaak’.
22 Voor deze internationale situering, zie: Wellek, *Modern criticism*, II passim en III 1-72; Furman, *La Revue des Deux Mondes*.
23 [Bakhuizen van den Brink], ‘Kritiek’, 1839, M. 478.
24 [Potgieter], ‘Bentgenooten’, 1837, M. 334-335.
25 [Potgieter] rec. Engelen, *Staatshervormen*, 1845, B. 809, 887.
26 Diatribes tegen deze instellingen in: [Potgieter], ‘Bentgenooten’, 1837, M. 327-338; [Idem] rec. Huygens, *Cluys-Werck*, 1842, B. 160-161; [Idem] rec. A. Beeloo, *'s Gravenhage. Een berijmd verhaal, met geschiedkundige aanteekeningen* (Den Haag 1842), 1843, B. 222, 225.
27 [Bakhuizen van den Brink] rec. Geel, *Onderzoek en Phantasie*, 1838, B. 462.
28 [Potgieter] rec. Huygens, *Cluys-Werck*; 1842, B. 163-164. Zoals steeds presenteerde Potgieter zich in deze bespreking als slechts een sympathiserende medewerker van *De Gids*.
29 [Bakhuizen van den Brink], ‘Kritiek’, 1839, M. 478.
30 [Potgieter] rec. Staring, *Gedichten*, 1837, B. 237-238.
31 Beide citaten in: C. [=Potgieter] rec. H.A. Spandaw, *Gedichten* I (Groningen 1836), 1837, B. 203.
32 Het woord ‘doctrinair’ wordt hier bewust in een dubbele betekenis gebruikt. Ten eerste als: oordelend vanuit bepaalde normen of principes. Ten tweede verwijst het naar de Franse ‘doctrinairen’, de groep van romantische liberalen ten tijde van de Restauratie die weinig ophadden met abstracties en systemen, maar wel belang hechtten aan het besturen en scheppen vanuit bepaalde beginselen, als deze ruimte maakten voor ontwikkeling en opbouw. Het liberalisme van *De Gids* en de opvatting van kritiek als element daarvan, tonen verwantschap met deze richting, die eigenlijk bij toeval en deels ten onrechte als ‘doctrinair’ te boek staat. Over de term en de groep, zie: Kossmann, ‘Doctrinairen’; Idem, *Lage Landen*, 97-99, 128-133; Diez del Corral, *Doktrinärer Liberalismus*, vooral 96-108.
33 Hasebroek aan Potgieter, 12-12-1840, in: Willems, *Hasebroek*.
34 Helvetius van den Bergh aan Potgieter, 15-3-1841 en 28-4-1841, in: Van Rijn, *Beets*, I 382-385.
35 Redactie aan A. des Amorie van der Hoeven, 25-4-1844, in: AG A kopieboek 1843-1856.
36 Redactie aan W. van der Linde Gz., 11-6-1844, in: AG A kopieboek 1843-1856.
37 Redactie aan D.H. van Leeuwen, 11-9-1845, in: AG A kopieboek 1843-1856.
38 Redactie aan J.C. Pilaar, 17-3-1845 en 29-3-1845, in: AG A kopieboek 1843-1856.
39 Zie vooral: AG A kopieboek 1843-1856.
40 [Potgieter] rec. Huygens, *Cluys-Werck*, 1842, B. 164.
41 [Potgieter] rec. Beeloo, *'s Gravenhage*, 1843, B. 228, 229, 231.
42 V.S. [=Bakhuizen van den Brink] rec. J. van Lennep, *De Roos van Dekama* (Amsterdam 1836), 1837, B. 331-339.
43 ‘Het is opgemerkt - en ik huldig het fijn vernuft en het juist oordeel van hen, die dit deden - dat sommige beoordeelingen in den *Gids* meer voor den schrijver van het werk, dat gerecenseerd werd, dan voor het publiek, dat het boek lezen zoude, gesteld schenen.’ [Potgieter] rec. [P.T. Helvetius van den Bergh], *De Neven. Blijspel in vier bedrijven* (Den Haag 1837), 1838, B. 261. Figuren van de oudere generatie, zoals Beets' schoonvader Van Foreest, meenden dat een tijdschrift slechts boeken behoorde aan te kondigen. Zie: Beets aan Potgieter, 3-3-1837, in: Van Rijn, *Beets*, I 428-430.
44 [Potgieter] rec. A.D. van Buren Schele, *Het Slot te Vollenhoven, of vrijheidsmin en heldendeugd* (Amsterdam 1836), 1837, B. 34.
45 Zie bijvoorbeeld: --s rec. A. Biber, *Oud-Hollandsche deugd in hare waardij geschetst en ter beoefening aangeprezen* (Edam 1838), 1839, B. 379-384.
46 [Potgieter] rec. Huygens, *Cluys-Werck*, 1842, B. 164.

47 Hasebroek aan Potgieter, 12-12-1840, in: Willems, *Hasebroek*; en Helvetius van den Bergh aan Potgieter, 15-3-1841 en 28-4-1841, in: Van Rijn, *Beets*, I 382-385. 'Fiat justitia et pereat mundus' (het recht moet zegevieren al vergaat de wereld erbij) was de lijfspreuk van de Rooms-Duitse keizer Ferdinand I (1556-1564).

48 Jonckbloet rec. B.H. Lulofs, *Handboek van den vroegsten bloei der Nederlandsche letterkunde* (Groningen 1845), 1846, B. 2-3, 13, 18. Jonckbloet zou in 1854 zelf hoogleraar Nederlandse letteren te Groningen worden. Over Lulofs: Aerts, 'Pallas-zoon' en Huizinga, 'Geschiedenis der universiteit', 95-99. Over de wetenschapsopvatingen van de oude en de nieuwe school, zie ook: Van Boven, 'Lulofs en Siegenbeek contra Jonckbloet en De Vries'.

49 Een mooi voorbeeld vormt Mens ingenua Deo grata [=J.A.M. Mensinga] rec. C. Hooijer, *Kerkelijke wetten voor de Hervormden in het Koninkrijk der Nederlanden* (Zaltbommel 1846), 428-429.

50 Ardore et candore [=Van Hasselt] rec. *Bijdragen voor de vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, ed. I.A. Nijhoff (1836, aflev. 1, 2), 1837, B. 86.

51 Scheltema, 'Schriften over de homoeöpathie', 1837, B. 12-18,76-80.

52 (Anon.) rec. J. Corstius, *De wandel met God in de gemeenschap met onzen Heer Jezus Christus* (Amsterdam 1835-1836), 1838, B. 114, 115.

53 C. [=Fortuijn] rec. T.M. Roest van Limburg, *Liberalismus* (1837), 1838, B. 308.

54 Geel rec. E.J. Potgieter, *Het Noorden; in omtrekken en taferelen* (Amsterdam 1836, 1840), 1840, B. 535; Beets aan Potgieter, 3-3-1837, in: Van Rijn, *Beets*, I 429. Een uitgebreid, misschien wat te sterk aangezet voorbeeld van Potgieters gebrek aan objectiviteit biedt Reeser, 'Potgieters tuchtiging van Ten Kate'.

55 Candore et ardore [=Van Hasselt] rec. A. de Jager ed., *Taalkundig magazijn* (1835-1836), 1837, B. 138.

56 Thorbecke rec. G. Schimmelpenninck, *Rutger Jan Shimmelpenninck, en eenige gebeurtenissen van zijnen tijd* (Den Haag en Amsterdam 1845) en P. van Limburg Brouwer, *Het leven van Samuel Iperuszoon Wiselius* (Groningen 1846), 1846, B. 443-444; Thorbecke, 'Ver Huell en Schimmelpenninck', 1848, I 35.

57 De opvatting van *De Gids* over het proza, en speciaal een kleine polemiek over dit onderwerp met het tijdschrift *De Spektator*, rond 1844, is behandeld in: Streng, 'Proza en poëzie'.

58 Potgieter rec. *Christophilus voor 1846* (Nijmegen 1845), *Aurora. Jaarboekje voor 1846* (Den Haag 1845), *Nederlandsche Muzen-Almanak voor 1846* (Amsterdam 1845), 1846, B. 69.

59 Vgl. de opgaven van in Nederland verschenen boekpublicaties, in: Kruseman, *Bouwstoffen*, II 730-733. De tabel begint pas bij het jaar 1848. Van de 1577 in dat jaar verschenen boeken lagen er 265 op het gebied van de godgeleerdheid en stichtelijke lectuur (veruit de grootste categorie); er verschenen dat jaar (evenals in 1849) geen wijsgerige publicaties. Over een reeks van jaren geteld vormde de rubriek godgeleerdheid en stichtelijke lectuur gemiddeld 21 procent van de in Nederland uitgegeven boeken.

60 De predikant E. Piaget, die studie maakte van de jezuïetenorde, droeg waarschijnlijk op uitnodiging van Bakhuizen verschillende stukken bij over dit toen veelbesproken onderwerp. [Piaget], 'De Jezuïten en Ellendorf', 1843, M. 397-412 en 453-468; Piaget rec. G. Libri, *De Fransche geestelijkheid onder den invloed der Jezuïten* (Amsterdam 1844), 1844, B. 636-644.

61 Des Amorie van der Hoeven, 'Aphorismen over het eigenaardig goede in de katholieke afdeeling der Christenkerk', 1845, M. 141-154, aldaar 145. De predikant Mensinga antwoordde op deze zeer conciliante beschouwing met zijn 'Diorismen over kerkzang en kerkmuzijk', 1845, M. 479-522 en 547-576.

62 Mens ingenua Deo grata [=Mensinga] rec. Hooijer, *Kerkelijke wetten voor de Hervormden*, 1847, B. 426.

63 Brummel ed., *Studietijd*, 23.

64 Anonieme recensies van: *Brief aan een' Proponent in het hervormd Kerkgenootschap over zijne onderteekening der formulieren van Eenigheid* (Groningen 1836), 1837, B. 115-118; K.R. Hagenbach, *Het wezen en de geschiedenis der Hervorming*, uit het Duits, ingeleid door J. Clarisse (Rotterdam 1836), 1837, B. 165-174, aldaar 171; *Bloemlezing van bijzonderheden, betrekkelijk de Nationale Synode te Dordrecht, 1618 en 1619* (Groningen 1835), 1837, B. 174-179.

65 T. [=waarschijnlijk J. Tideman] rec. *Christelijke opleiding op de lagere scholen in ons Vaderland* (Rotterdam 1837), 1838, B. 49-50.

66 Bakhuizen aan Millies, 28-1-1838, in: Brummel ed., *Studietijd*.

67 De veroordeling van 'Duitsche vodderij' in: Brummel ed., *Studietijd*, 33. Het oordeel over Schleiermacher: Roessingh, *Moderne theologie*, 24. Het verzet tegen Strauss, in: Ibidem, 24-26 en Noordenbos, *Atheïsme*, 27.

68 OEC. [=Bakhuizen van den Brink] rec J.H. Reddingius Gz., *Het christelijk geloof van Schleiermacher in verband tot het Rationalismus beschouwd* (Groningen 1836), 1837, B. 64-70 en 118-132. De deskundigheid van de recensent werd erkend in het Groningse theologische tijdschrift *Waarheid in Liefde* (1837). Zie: Brummel ed., *Studietijd*, 158.

69 [Bakhuizen van den Brink] rec. J.J. Prins, *Disputatio theologica inauguralis de locis Evangelistarum, in quibus Jesus baptismi ritum subiisse traditur* (Amsterdam 1838), 1839. B. 317.

70 Fr. B. rec. F.C. de Greuve, *Brieven in antwoord op de brieven van den hoogleraar Ph. W. van Heusde, over het beoefenen der wijsbegeerte inzonderheid in ons vaderland en in onze tijden* (Groningen 1838), 1838, B. 499. Bakhuizen had geen hoge dunk van Van Heusdes denken: Bakhuizen aan Millies, 28-1-1838, in: Brummel ed., *Studietijd*, 171. Over Van Heusde: Sassen, *Wijsbegeerte in Nederland*, 298-301.
71 Bakhuizen aan Millies, 28-1-1838, in: Brummel ed., *Studietijd*.
72 Bekend als *Oratio de docetismo* (Utrecht 1840). De titel luidt in het Nederlands: Rede over de noodzaak bij de verklaring van de geschiedenis van Jezus Christus het docetisme te vermijden, als edele taak der hedendaagse theologie, ter bevordering van het christendom. Zie: Rasker, *Hervormde Kerk*, 115.
73 Van Vloten rec F.C. de Greuve, *Het leven van Jezus, critisch verdedigd tegen Dr. D.F. Strauss* (Groningen 1840), 1843, B. 412-433, 477-490, 549-553, 604-614.
74 Bakhuizen aan Van Vloten, maart 1843, in: Van Vloten, 'Mijne herinneringen aan Bakhuizen van den Brink', 6-8.
75 Van Vloten, 'Mijne herinneringen', 5-9.
76 Het oordeel van Verwey en de relevante documenten in: Hamaker, 'Brieven van Geel', 437-441.
77 Reeser, *Jeugdjaren*, 149.
78 Romein, 'Inleiding', xviii-xix en xxxviii (nt. 49).
79 J.K.J. de Jonge aan S. Vissering, 24-7-1865, ARA, archief Vissering nr. 10.
80 De correspondentie en een verslag van de gang van zaken vindt men in: Hamaker, 'Brieven van Geel', 432-443.
81 Van Vloten, 'Busken Huet', 145-146.
82 Bakhuizen aan J. Bake, 4-1-[1844], en Geel aan Bakhuizen, 8-3-1844, in: Muller ed., *Briefwisseling Bakhuizen* (1) en (3); Geel aan Potgieter, 29-10-1843, in: Hamaker, 'Brieven van Geel' (17).
83 'Aan een' Apostel des ongeloofs. Bij het portret van Dr. David Friedrich Strausz', *Muzen-Almanak voor 1842*. In: Willems, *Bernard ter Haar*, 50-52.
84 Redactie aan E. Piaget, 9-2-1844, AG A kopieboek 1843-1856; ook in: Colenbrander, 'Gidsarchief', II 381-382.
85 J.K.J. de Jonge aan S. Vissering, 24-7-1865, ARA, archief Vissering nr. 10. De Jonge was in de jaren 1854-1858 Bakhuizens collega bij het Rijksarchief in Den Haag. Op verzoek van Vissering, die in juli 1865 bezig was met een necrologie van Bakhuizen, deelde De Jonge hem mee wat Potgieter hem over de toedracht verteld had. Vissering kon op dat moment Potgieter niet naar deze oude affaire vragen, omdat Potgieter juist in januari 1865 samen met Busken Huet gebroken had met de *Gids*-redactie waarvan Vissering deel uitmaakte. De verhoudingen waren voor jaren verstoord.
86 Zie: Reeser, *Jeugdjaren*, 125-126; Potgieter aan Busken Huet, [17-7-1865], in: *VBPH* (169).
87 Romein, 'Inleiding', xiv-xv.
88 Gesuggereerd zijn speelschulden en betrokkenheid bij een faillissement. Zie: Jacobi en Relleke, 'Redactie', 209; Reeser, *Jeugdjaren*, 154, 314.
89 De Jonge aan Vissering, 24-7-1865, ARA, archief Vissering nr. 10.
90 Ibidem.
91 Pol aan Potgieter, 21-10-1843, UBA, Hss Al 127 i.
92 Geel aan Bakhuizen, 8-3-1844, in: Muller ed., *Briefwisseling Bakhuizen* (3).
93 Muller, 'Inleiding', in: Idem ed., *Briefwisselling Bakhuizen*, xviii.
94 Geel aan H.A. Hamaker, [zomer] 1843, gecit. in: Hamaker, *Geel*, 85.
95 De Leidse curator Luzac vertrouwde dit later toe aan Bake. Zie: Hamaker, *Geel*, 84. Ook Bakhuizen schreef hierover aan zijn nieuwe verloofde Julie Simon. In: Bakhuizen van den Brink, *Studiën en schetsen*, V 463-464.
96 Bakhuizen aan Bake, Wenen 29-6-1845, in: Muller ed., *Briefwisseling Bakhuizen* (21); Bakhuizen aan zijn moeder, 9-8-1846, gecit. in: Reeser, *Jeugdjaren*, 209.
97 De Jonge refereerde aan 'de geschiedenis van de wissels' en aan een voor Bakhuizens huis postende deurwaarder: De Jonge aan Vissering, 24-7-1865, ARA, archief Vissering nr. 10.
98 Romein ('Inleiding', xviii-xx) heeft beargumenteerd dat de financiële schuld alléén de vlucht niet afdoende verklaart, als men ziet wie de voornaamste schuldeisers eigenlijk waren.
99 Potgieter, 'Het Rijks-Museum te Amsterdam', 1844, M. 208.
100 Potgieter aan Bakhuizen, 8-6-1845, in: Muller ed., *Nalezing briefwisseling Bakhuizen* (3); Bakhuizen aan Potgieter, 5-8-1845, in: Muller ed., *Briefwisseling Bakhuizen* (23).
101 Van Vloten rec. L.S.P. Meijboom, *Commentatio theologico-philosopha de F. Hemsterhusii meritis in philosophiae loco de Deo hominisque cum Deo conjunctione explicando* (Groningen 1840), 1844, B. 386-400. Het blijkt nergens dat de nieuwe predikant-dichter in de redactie, de middenfiguur Ter Haar, zich op dit terrein deed gelden. Maar het is mogelijk dat zijn voorstel om al in juli 1844 de redactie weer te verlaten en zijn aandringen op absolute anonimiteit mede te maken hadden met bedenkingen tegen de theologische bijdragen in het tijdschrift. Over Ter Haar en *De Gids*, zie: Willems, *Bernard ter Haar*, 64-69 en 115-145.

102 Opzoomer rec. J.I. Doedes, J.J. van Oosterzee e.a. ed., *Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie* I (1845), 1845, B. 405-427, 473-496, 555-598, aldaar 475.
103 Zie: Sassen, *Nieuwenhuis en het Krausianisme*; Opzoomer rec. [J. Nieuwenhuis], *De wijsgeer der negentiende eeuw*, nr. 0, 1, 2 (Leiden 1845), 1845, B. 766-778, aldaar 768.
104 Opzoomer rec. [Nieuwenhuis], *De wijsgeer der negentiende eeuw*, 1845, B. 778.
105 Opzoomer rec. *Jaarboeken*, 1845, B. 495, 586.
106 Burger jr. rec. J.H. Scholten, *Over het Godsbegrip van Krause* (Leiden 1846), 1846, B. 313-319.
107 Over deze hele pennenstrijd, zie: Roessingh, *Moderne theologie*, 75-87.
108 Bakhuizen aan Bake, 4-10-1847, in: Muller ed., *Briefwisseling Bakhuizen* (34).
109 Citaat in: Bakhuizen aan Bake, Brussel 4-10-1847; zie ook Bakhuizen aan Bake, Brussel 29-6-1846, in: Muller ed., *Briefwisseling Bakhuizen* (34) en (29).
110 Des Amorie van der Hoeven rec. P. Hofstede de Groot en L.G.Pareau, *Encyclopaedia theologi christiani* (Groningen 1844) en dezelfden, *Compendium dogmatices et apologetices christianae* (Groningen 1845), 1846, B. 689-706. De auteur vermeldde uitdrukkelijk (aldaar 691) dat zijn artikel op verzoek van de redactie het karakter van een overzicht had gekregen.
111 Veth rec. *Tijdschrift ter bevordering van Christelijken zin in Neêrland's Indië* I (1846) W.R. van Hoëvell ed.; W.R. van Hoëvell, *Nederland en Bali. Eene stem uit Indië tot het Nederlandsche volk* (Groningen 1846); Idem, *Inwijdingsrede [...] te Cheribon, 27 November 1842* (Batavia 1843), 1847, B. 1-49, aldaar 2-3. De onenigheid binnen de redactie komt aan de orde in hfdst. 14 (de paragraaf ‘Apologetische wetenschap’).

Hoofdstuk 7
Geschiedenis als ideologie

De betekenis van de geschiedenis

De kritiek van *De Gids* werd gemotiveerd door een aantal historische voorstellingen. De plaats van de geschiedenis in het denken van deze periode en deze kring is nauwelijks te overschatten, juist omdat het historische aspect steeds impliciet, als vanzelfsprekend aanwezig was. Elk argument berustte uiteindelijk op een voorstelling van de geschiedenis of van de natuur, of van de geschiedenis die zich als natuur gedroeg. Allerlei wensen en meningen ontleenden hun kracht aan een onuitgesproken overtuiging omtrent de wil van de geschiedenis. Wat van het verleden wel en niet onderzocht of onderwerp van discussie mocht worden, hoe en waartoe men historisch onderzoek behoorde te doen, het waren kwesties van veel meer dan academisch belang. (In strikte zin waren het, vóór de professionalisering van het vak, zelfs helemaal geen academische vragen.) Ze raakten aan de kunst, de godsdienst, de politiek en de nationale gedachte. De geschiedenis vormde, ten eerste, een argument in de kunst: in *De Gids* stond ‘romantiek’ voor de erkenning van een tijdgebonden of met de tijd en de maatschappij veranderende esthetiek, tegenover de eeuwigheidspretentie van de ‘klassieke’ esthetiek. Een waardering van historische perioden bepaalde welke onderwerpen in bellettrie en schilderkunst de voorkeur genoten. De geschiedenis vormde, ten tweede, een argument inzake de kerk en het geloof. Zij rechtvaardigde het principe van protestantisme en hervorming tegenover de orthodoxie en de onbeweeglijkheid van de katholieke kerk. De opzienbarende Duitse theologie, die ook *De Gids* dwong tot een positiebepaling, betrof de radicale historisering van het Nieuwe Testament. Het waren, ten derde, historische argumenten die beslisten over de oorsprong, het bestaansrecht en de bestemming van Nederland als zelfstandige natie. En in nauwe samenhang daarmee werden staatkundige posities gekozen met behulp van historische argumenten: interpretaties van de Opstand, van de Republiek, van de Franse tijd en van 1813-1815 bepaalden de mening over de juiste staatkundige verhoudingen en legitimeerden de constitutionele en liberale wensen waaraan het tijdschrift vanaf 1840 uiting ging geven.

Nog fundamenteler was de verwevenheid van geschiedvoorstelling, natiegedachte en liberalisme als men kijkt naar de organicistische beeldspraak en de natuurmetaforiek die elk van deze drie vertogen stuurde. De natie en de geschiedenis werden als vanzelfsprekend beschouwd als organismen die een natuurlijke ontwikkeling doorleefden. De kunst, wijsbegeerte en staatkunde

van de achttiende eeuw heetten steevast ‘kunstmatig’; de negentiende eeuw daarentegen richtte zich geheel naar de realiteit van de natuur. Het hele vocabulaire was doortrokken van tegenstellingen tussen kunstmatig en natuurlijk, ziekelijk en gezond, kwijnend en bloeiend, en van beelden van verdroging, ontwikkeling, rijping, wasdom, zaad, bloei, vrucht en oogst, stroming en stremming, bron en rivier.[1] In het begrip ‘ontwikkeling’ vielen natuur, geschiedenis en liberalisme samen.

Wat er in *De Gids* geschreven werd over geschiedenis en geschiedbeoefening was over het algemeen niet diep en systematisch doordacht. Het was een geheel van gangbare geschiedfilosofische veronderstellingen, recent aan het buitenland ontleende inzichten en persoonlijke praktijkervaringen. Elementen van achttiende-eeuwse geschiedfilosofie en voorzienigheidsvertrouwen mengden zich met de tijdgeestgedachte en een vaag soort dialectiek. Naast het exemplarisch gebruik van de geschiedenis treft men er het begin van een belangeloos historisme, een toenemende waardering voor bronnenuitgaven en een wending naar sobere historische kritiek. Zeer aanwezig was de overtuiging dat de geschiedenis een dwingend vooruitgangsproces vormde en om een ‘wijsgeerige’ beschouwing vroeg - ‘die verhevener beschouwingswijze der Geschiedenis, welke in hare gebeurtenissen de afspiegeling der wetten van den menschelijken geest tracht te doorzien, en in dezelve óf de noodzakelijke aaneenschakeling van oorzaken en gevolgen aanwijst, óf de trapsgewijze ontwikkeling van het plan van een verhevener wezen eerbiedigt’.[2] Behalve de grote samenhang en richting van het proces maakte zo'n beschouwing ook de coherentie binnen elk tijdvak zichtbaar. Bakhuizen zelf, die zoals iedereen in deze kring van mening was dat de eigen tijd boven vroegere eeuwen stond in ‘verlichting en beschaving’, toonde oog en respect voor de eigenheid van dat verleden. Het was zijns inziens vooral aan de kunstenaar voorbehouden - Bakhuizen noemde in dit verband de historische roman ‘het voortreffelijkste produkt der Negentiende Eeuw’ - door een combinatie van studie en intuïtie door te dringen tot ‘het geheim verband, dat in de verloopene eeuw, daad en beschouwing, personen en zaken, handelingen en costuum in overeenstemming bragt.’ In dat verband lag tegelijk de wijsgerige meerwaarde van elk tijdperk of groot historisch feit, ‘zijne kern, zijne hoogere beteekenis, die achter den sluijer der verschijning verholen ligt; eene hoogere beteekenis, alleen in het boek der Voorzienigheid ontraadseld’.[3]

De werkelijk wijsgerige beschouwing deed dus juist recht aan het verleden en ontsloot daardoor tegelijk de zedelijke boodschap die erin school. Fortuijn paste dit inzicht toe in een bespreking van twee politiek-historische redevoeringen over de achttiende eeuw, die hij opende met een onderscheiding tussen de verkeerde en de goede opvatting van filosofische geschiedenis. In de oude, verkeerde traditie vond men altijd de politieke en zedelijke lessen die men zocht, omdat men ze ontleende aan een oppervlakkige, retorische vergelijking van historische toestanden. De ware beschouwing daarentegen zocht niet naar directe lessen, maar verplaatste zich door diepgaande studie geheel in een vroegere situatie en maakte zich ‘den geest van het verledene’ eigen. ‘Zoo zul-

len wij, bij grondig nadenken, algemeene beginselen en waarheden ontdekken, en onwillekeurig zal het resultaat dier studie ook op onzen tijd van invloed zijn.' De politieke lading van Fortuijns les in geschiedbeoefening was overigens evident. De beschouwing die hij verwierp leidde namelijk tot een politieke boodschap van 'angstvallige voorzigtigheid', terwijl de juiste beschouwing, vertegenwoordigd door de bewonderde Thorbecke, voor de tijdgenoot de les bevatte dat 'ontwikkeling en vooruitgang' geboden waren.[4]

Zeker als het om dit inzicht ging, leek men de ware geschiedbeschouwer eenzelfde divinatorisch vermogen toe te dichten als de romantische kunstenaar. Waar volgens *De Gids* de '*Type-Hollander* onzer dagen' nog bevangen leek door koudwatervrees voor verandering, bestond het juiste begrip van de koers van de geschiedenis en de 'eischen des tijds' kennelijk maar bij enkele geesten, zoals Thorbecke en de eigen kring van medewerkers.[5] Ook zonder dat deze pretentie duidelijk uitgesproken werd, was zij onmiskenbaar in dit tijdschrift. Zij vormde er de drijfveer van. In het volle besef dat men een kleine minderheid uitmaakte, beriep men zich in de jaren veertig met groeiend zelfvertrouwen op de progressieve wil van de geschiedenis, die telkens dwingender werd voorgesteld, nu eens als een natuurkracht, dan weer als hand Gods. De wijsgerige beschouwing leerde dat de staatsinrichting en wetgeving gelijke tred moesten houden met de ontwikkeling van de maatschappij (zelfs al was de meerderheid zich deze tendens nog niet bewust). Zij waarschuwde tijdig 'de bedding te effenen waarlangs de stroom der beschaving moet voortspoeden', aldus redacteur De Clercq in 1846, na zich in het vorige jaar vergeefs te hebben ingezet voor het grondwetsherzieningsvoorstel van negen Kamerleden; negeerde men de 'teekenen des tijds', dan zou de stroom zich met geweld baan breken.[6] Grote heersers, als de Paus, Filips II, de Stuarts, de Bourbons en Napoleon hadden hun val aan zichzelf te wijten, heette het bij de jonge Vissering, 'maar zij allen moesten vallen, omdat hun bestaan gegrond was op onderdrukking van den geest, op miskenning van vooruitgang. Zij moesten vallen, omdat Gods hand tegen hen was'.[7]

Hoewel *De Gids* vanaf het begin voor 'ontwikkeling' stond, was men toen nog niet zo bezield van het vooruitgangsdogma dat er geen plaats zou zijn voor een tegendraadse bijdrage als Hildebrands charmante protest tegen de 'vooruitgangs-manie' in oktober 1837. In deze half humoristische, half nostalgische beschouwing nam Beets het als romanticus op voor het sprookjesachtige, voor gevoel en verbeelding en voor het mooie van de onwetendheid, tegen het veldwinnende rationalisme en de kille verwetenschappelijking van de wereldbeschouwing. Het was een van de aardigste stukjes van de eerste jaargang en Potgieter was er wel mee ingenomen, hoewel Beijerinck vond 'dat het geen genoegen geven moest, omdat het tegen het gezond verstand' was en ook Bakhuizen zich geërgerd toonde. De boutade, onschuldig genoeg al raakte zij zeker de kern van Beets' persoonlijk gevoel, kreeg een ongezochte betekenis toen Geel haar aangreep om de romantiek van de Leidse student-auteurs te diskwalificeren als historische en literaire dwaalweg. Hij vond hierin een valse tegenstelling tussen wetenschappelijke vooruitgang en kunst, tussen 'onder-

zoek' en 'fantasie'.[8] Beets' romantische cultuurprotest, dat door Potgieter blijkbaar meer beoordeeld was op zijn intrinsieke kwaliteit dan op zijn strekking, bleef een incident in het tijdschrift dat zich juist ontwikkelde tot exponent van die betreurde verwetenschappelijking.

Er was in de eerste paar jaren ook nog geen nadrukkelijk verband tussen de algemene, aan de geschiedenis ontleende boodschap van ontwikkeling en de interpretatie van de Nederlandse geschiedenis en de politieke toestand. Recensies van publicaties over de vaderlandse geschiedenis waren weinig polemisch gesteld en waardeerden 'onpartijdigheid', 'bezadigdheid' en 'gematigdheid in het beoordeelen van zaken en personen'.[9] Volgens een recensent wezen allerlei verschijnselen erop dat 'het tijdperk eener onpartijdige beoordeeling van het verledene' inderdaad was aangebroken.[10] Men verheugde zich vooral over initiatieven om bronnen te ontsluiten en 'bouwstoffen' bijeen te brengen, zoals gebeurde in Groen van Prinsterers uitgave van de *Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau* en in Nijhoffs *Bijdragen voor de vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*. Een enkele Duitse auteur mocht dan neerkijken op dit soort kleine *'Holländerei'* - men lette in deze jaren angstvallig op het oordeel van Duitse historici over Nederland - 'wij rekenen dit een hoofdvereischte tot eene grondige beoefening der Geschiedenis, en rekenen hierin ook op de goedkeuring van echte Duitsche Geleerden, die een *Quellen-Studium* steeds op den voorgrond stellen, in spijt van vele broodschrijvers, die zich liever bepalen, om over hetgeen door anderen is bijeenverzameld wat te keuvelen en te philosopheren.'[11] Enkel door zulk voorwerk 'kunnen wij hopen, eindelijk eens eene *Geschiedenis des Vaderlands* te zullen ontvangen, welke beantwoordt aan den stand der Wetenschap in deze eeuw', verzuchtte de recensent van de *Archives*.[12]

De waardering voor dit soort werk, dat iedere historicus en belangstellende tot een eigen oordeel over het nationale verleden in staat stelde, nam niet af toen men in de jaren veertig de nationale geschiedenis uitdrukkelijker ging interpreteren in het kader van de vooruitgangsgedachte, waardoor zij een ideologischer lading kreeg. Auteurs als Bakhuizen, Thorbecke en De Clercq spraken zich duidelijk, zelfs uitdagend uit over beladen episoden van de Nederlandse geschiedenis, zoals het begin van de Opstand, de Franse tijd en de Belgische afscheiding, in studies en recensieartikelen die behoren tot de beste prestaties die in deze periode op historisch gebied zijn geleverd. Al vanaf het begin was in *De Gids* afstand genomen van de antirevolutionaire geschiedinterpretatie van Bilderdijk en Groen van Prinsterer, zij het nog terloops en zeker wat Groen betreft onder betuigingen van diep respect.[13] De machtige partijdigheid van Bilderdijk verloor snel haar gezag, maar in de even deskundige als urbane Groen ontmoette *De Gids* een formidabele uitdaging voor de volgende vier decennia. In de jaren veertig ging het tijdschrift duidelijk een liberale geschiedinterpretatie tegenover de richting van Bilderdijk en Groen stellen. Zodoende brak het ook uitdrukkelijk met de sinds het begin van de eeuw obligate conventie van 'conciliante' geschiedschrijving.

De verhouding tot het verleden: de achttiende eeuw

De visie van *De Gids* op het verleden stond onder invloed van een gevoel van malaise en teleurstelling in de jaren rond 1840. Hoe breed zulke gevoelens gedeeld werden, laat zich hier niet bepalen; zij leefden in elk geval in de kring van dit tijdschrift. Het was duidelijk dat de volhardingspolitiek het land zinloos belastte. De laatste jaren van Willem I wierpen een sombere schaduw over het zo veelbelovend begonnen koningschap. De staatsschuld nam een bedreigende omvang aan. De beperkte grondwetsherziening van 1840 werd ervaren als een gemiste kans om het bestuur beter te regelen en daardoor het land wat nieuw leven in te blazen. En telkens opnieuw was het pijnlijk te bemerken hoezeer het aanzien van Nederland in het buitenland gedaald was. Wat men daar ook tegenin wilde brengen, aldus de recensent van een brochure over de toestand van het onderwijs, 'wij zijn niet *au niveau* van andere natiën.'[14] Bij elke terugblik op de kwarteeuw sinds het herstel van de onafhankelijkheid ervoer men teleurstelling over wat er sindsdien gedaan was met de mogelijkheden die toen voor het nieuwe koninkrijk geopend leken. Waar men ook keek, Nederland verscheen als een achterblijvend, zwak, geïsoleerd en internationaal miskend land; een land met een afgeleide cultuur die alleen tweederangs imitaties voortbracht van werk dat elders eerder en beter gedaan was.

Deze recente geschiedenis werd nu in een veel ruimer perspectief bezien. De stilstand of achteruitgang dateerde eigenlijk al van de achttiende eeuw, van 1713, of zelfs al van de late zeventiende eeuw, zo leek het. 'o Die Achttiende Eeuw, waarin al onze naburen vooruitgingen en ons op zijde streefden, terwijl slechts wij stilstonden, stilstonden zelfs, wanneer het scheen, dat wij ons bewogen!'[15] De mogelijkheden van 1815 hadden een keerpunt kunnen vormen; dat daarvan geen gebruik gemaakt was, leek te passen in een patroon van zeker een eeuw. De tijdkritiek van *De Gids* greep terug op het oudere vervaldiscours van de achttiende-eeuwse spectatorschrijvers en patriotten.[16] Men vond hier niet alleen de bevestiging dat het verval van Nederland al van de achttiende eeuw dateerde, maar ook het verklaringsschema. Recente studies van de achttiende- en negentiende-eeuwse receptie van de zeventiende-eeuwse literatuur, de visie van de negentiende eeuw op de achttiende, het achttiende-eeuwse vervaldiscours en het complexe nationaal besef van de late achttiende en vroege negentiende eeuw moeten tot de conclusie leiden dat Potgieter en *De Gids* eerder aan het einde van een lange traditie stonden dan dat zij met hun verwerping van de achttiende eeuw en verheerlijking van de zeventiende iets geheel nieuws brachten.[17] Wel gaf *De Gids* rond 1840 deze traditie van nationale zelfkritiek een nieuwe wending, al herinnerde ook deze aan de patriottenbeweging van de jaren 1780. Want hoezeer Potgieter de zeventiende eeuw ook verhief en de achttiende eeuw verafschuwde, hij was - juist hierin - eigenlijk een verlate Zwolse patriot. Dat was de sfeer waarin hij was opgegroeid.[18]

Het achttiende-eeuwse vervaldiscours dat *De Gids* deed herleven, was zelf

een samengesteld geheel van traditionele redeneringen. In fasen drong zich aan eigentijdse beschouwers het besef op dat de Republiek economisch en in de internationale politiek niet meer was wat zij geweest was. Over specifieke oorzaken van deze relatieve achteruitgang konden zij van mening verschillen, maar een algemene verklaring werd gezocht in moreel verval. Men kon hier teruggrijpen op het klassiek-republikeinse vertoog over de corruptie en het verval van vrije republieken, als de burgers hun oude deugdzaamheid lieten varen en zich overgaven aan weelde en hoogmoed. Dit verval van oud-vaderlandse deugd en weerbaarheid werd ook toegeschreven aan de vermeende 'verfransing', vooral onder de hoogste standen.[19] De publicist Van Effen ging in de vroege jaren 1730 in *De Hollandsche Spectator* stelling nemen tegen het internationaal oprukkende Franse beschaafdheidsideaal, dat hij in strijd achtte met de attitudes en deugden die de burgers van een vrije republiek betaamden.[20] Hoewel in de achttiende eeuw soms de koophandel medeverantwoordelijk werd gehouden voor het zedelijk verval, brachten Van Effen en zijn vele navolgers de economische achteruitgang juist in verband met hun indruk dat de Republiek zich tot een land van rijke renteniers ontwikkelde, in plaats van dat het aanwezige kapitaal productief werd gemaakt via de aloude koophandel. Moralisaties in de trant van Van Effen, over verfransing en de teloorgang van oud-vaderlandse burgerdeugd en de productieve koophandel, zijn tussen 1750 en 1780 talloze keren herhaald in de vele spectatoriale blaadjes, en klemmender naarmate de relatieve achteruitgang van de Republiek zich duidelijker manifesteerde. Ook de genootschappen die in deze periode ontstonden, bogen zich over de 'middelen tot redres'.[21] Overigens waren de spectators en genootschappen nog wel zo vervuld van Verlichtingsoptimisme dat zij herstel door een morele regeneratie mogelijk achtten.

Met de zorg over achteruitgang nam het aanzien van de zeventiende eeuw toe. Deze kreeg eerst impliciet, vervolgens expliciet de status van bloeitijd, waarnaar de eigentijdse toestand gemeten werd. Aanvankelijk dacht men daarbij vooral aan de vroegere economische bloei en politieke macht. De patriottenbeweging van de jaren 1780, toen de Vierde Engelse Oorlog het verval van de Republiek evident maakte, werd gemotiveerd door het pijnlijke contrast tussen de eigen tijd en de voormalige grootheid. Hoewel zij politieker van karakter was dan de vroegere spectatoriale vertogen bleef ook de patriottenbeweging de schuld zoeken in morele achteruitgang en de remedie in herstel van oud-vaderlandse, republikeinse burgerdeugd en van de koophandel.

In cultureel opzicht kreeg de zeventiende eeuw minder vanzelfsprekend een modelstatus.[22] Hoewel het gezag van de classicistische regelpoëtica in de achttiende eeuw verzwakte, stond zij lange tijd zo'n waardering in de weg, ook als men ontevreden was over het peil van de eigentijdse literatuur. De achttiende eeuw beschouwde zichzelf als beschaafder dan de zeventiende geweest was, maar vanaf het midden van de eeuw groeide de erkenning dat de literatuur aan *natura* (expressiviteit, oorspronkelijkheid) had ingeboet naarmate zij in *ars* (techniek, vormbeheersing) vooruitgegaan was. Daarmee werd de zeventiende-eeuwse literatuur niet in elk opzicht tot model; wel kon haar

voorbeeld ertoe bijdragen het verval van de eigen literatuur te keren. Gedurende de achttiende eeuw werden klachten over literair verval niet direct gerelateerd aan de algemene achteruitgang van de Republiek. Als men ten tijde van de patriotten toch aan literatuur uit de zeventiende eeuw een voorbeeldstatus ging toekennen, was dat minder op esthetische gronden dan vanwege haar morele kwaliteiten of haar ideologische strekking. Het was pas in het eerste decennium van de negentiende eeuw dat Jeronimo de Vries in zijn *Proeve eener geschiedenis der Nederduitsche dichtkunde* (1804-1810) in de lijn van de patriotse cultuurkritiek de achttiende eeuw schetste als een geheel van staatkundig, economisch en cultureel verval, veroorzaakt door de toegenomen weelde en een verkeerde opvatting van beschaving. De zeventiende eeuw verrees nu als de in elk opzicht - dus ook literair - voorbeeldige periode, de achttiende als die van het verval op elk gebied. De Vries' evaluatie en canonvorming zijn in de negentiende eeuw tot model geworden.[23]

Eerder en duidelijker dan de literatuur werd de zeventiende-eeuwse schilderkunst gebruikt in een kritische herwaardering van de nationale cultuur. Vanaf de jaren 1760 gingen auteurs de Hollands-burgerlijke traditie van het alledaagse onderwerp trots als ‘nationale smaak’ verdedigen tegenover de (ook in eigen land) dominerende esthetiek van het Franse classicisme.[24] Naarmate de waardering van ‘nationaliteit’ steeg, kreeg ‘navolging’, dat wil zeggen conformering aan de heersende internationale esthetiek, de connotatie van karakterloosheid. De nationalisering van de smaak was eigenlijk een uitvloeisel van de achttiende-eeuwse erkenning dat nationale factoren een bepaalde invloed op de kunst uitoefenden. Deze vaststelling werd geleidelijk aan omgezet in een voorschrift. In het debat over de verdiensten van de zeventiende-eeuwse schilderkunst kreeg de nationalisering van de smaak tegelijk een morele strekking, omdat zij verzet impliceerde tegen de ‘verfransing’ en het daarmee geassocieerde zedelijk verval van de natie.

Had men voor 1800, bij alle klachten over het eigentijdse verval, nog altijd geloofd in de mogelijkheid van een nationale regeneratie en een terugkeer van de vroegere grootheid, in het eerste decennium van de negentiende eeuw leek alle hoop daarop vervlogen en ging het enkel nog om behoud van het bestaande, om het overleven als natie. In deze omstandigheden en nu ook de Republiek was omgevormd tot een eenheidsstaat verloren de voormalige partijtegenstellingen hun betekenis. Er trad een verzoenend, gelaten vaderlandgevoel voor in de plaats, dat opbeuring zocht in een gedepolitiseerde voorstelling van een heldhaftige en glorieuze of juist een huiselijk-burgerlijke zeventiende eeuw. De achttiende eeuw werd, meer impliciet dan met nadruk, het voorbeeld van nationaal verval door verslapping, vreemde navolging en partijzucht. Het waren deze beeldvorming en de traditie van spectatoriaal, patriots en vroeg-negentiende-eeuws vervaldenken die tegen 1840 herleefden, zij het met een enigszins gewijzigde strekking. Nergens drukte Potgieter zijn hele visie op dit tijdvak pregnanter uit dan in de weerzin waarmee hij de achttiende-eeuwse kunst in het Trippenhuis volgde, ‘dalende tot zij ons portretten van vorsten en vorstinnen uit het Huis van ORANJE levert - in pastel!’[25]

Aan deze traditie van kritiek voegde Thorbecke in de jaren veertig een nieuwe, politieke analyse toe. In zijn rede over Slingelandt (1841), door Fortuijn met de grootste instemming besproken in *De Gids*, en in twee recensie-artikelen over het einde van de Republiek en de Bataafse tijd wees hij op de gebreken van de achttiende-eeuwse Republiek en schetste hij de desintegratie en corrumperende werking van een verkalkt staatsbestel.[26] Te lang, aldus Thorbecke, was men ontwend eens iets doortastend te regelen en een kader te scheppen voor verdere ontwikkeling. 'Niets doen had ons ontzenuwd. De middelmatige, brave, voorzigtige menschen, vlijtig in betrachting van dagelijkschen en huisselijken pligt, groot in kleinigheden, geneigd om te zoeken, te wikken en te wegen, maar, zoodra moest worden beslist, zonder wil, zonder het geloof en de stoutheid, die alleen nieuwe en treffelijke dingen onderneemt, waren het hart, de ziel en toon der maatschappij geworden. In zaken van regering, als in die van wetenschap en andere.'[27] Het was in de jaren veertig nog schokkend dat Thorbecke het Franse ingrijpen in 1795 en 1806 durfde te waarderen als een heilzame beëindiging van een bestel dat zich volledig overleefd had maar zelf de kracht miste om zich te regenereren. Het leverde hem de haat van het oude establishment en de kwalificatie 'lofredenaar van de ergste Jacobijnen' op.[28] Erger nog was de kritiek die uit Thorbeckes analyse voortvloeide: niet alleen had men een revolutie en de Fransen nodig gehad om tot de noodzakelijke hervorming te komen, men had in feite ook déze gelegenheid gemist om op eigen kracht het politieke stelsel duurzaam voor een nieuwe tijd in te richten. 'In *Frankrijk* werd de stroom der volkskracht vrij, en een nieuwe Staat kwam er uit te voorschijn. [...] Wij daarentegen schenen, als de Regering die ons verliet, versleten en uitgeput.' En dit gebrek, zo luidde de boodschap, verbond het verleden met het heden: 'Ik wil nu niet nagaan, welk een wijden, verderfelijken invloed de toenmalige karakterloosheid heeft gehad op ons volgend lot, ja nog op onzen hedendaagschen geest en toestand. Wat wij toen nalieten, is niet weder ingehaald', oordeelde de Leidse hoogleraar hard.[29]

Zo stond de achttiende eeuw drievoudig in het teken van het verval: cultureel, als de periode van verfransing, zielloos classicisme en genootschappelijk dilettantisme; moreel, als een tijd van verslapping en gemakzucht; staatkundig, als een eeuw van besluiteloosheid en verstarring. Want uitdrukkelijk weet *De Gids* het politieke verval van de achttiende eeuw niet, zoals de oudere generatie, aan de toenmalige partijzucht. Integendeel. Vier decennia van opgelegde conciliantie hadden duidelijk het land niet vooruitgebracht. Zeker na 1840 verdedigde het blad het principe van constructieve partijschap als voorwaarde tot beweging en ontwikkeling, als teken van nationaal leven. Als het tijdschrift hechtte aan onpartijdigheid, dan bedoelde het (althans in zijn eerste jaren) dat het zelf niet het orgaan was van een bepaalde coterie, noch in zijn beoordelingen van een kerkgebonden of vast staatkundig standpunt zou uitgaan. Er bestond op dat moment trouwens helemaal geen duidelijke staatkundige partijgroepering.

In cultureel opzicht stond men niet louter afwijzend tegenover de acht-

tiende eeuw. Men beschouwde de eigen eeuw als gemiddeld beschaafder dan de zeventiende geweest was. De achttiende eeuw had in menig opzicht bijgedragen aan de algemene vooruitgang, ook in Nederland. Alleen was Nederland sinds de zeventiende eeuw in nationaliteit, in karakter, in betekenis achteruitgegaan. Zo'n dubbele maatstaf ter waardering van het verleden was overigens niet typisch voor *De Gids* in deze periode. Was het merkwaardig dat *De Gids* zo weinig ophad met de achttiende eeuw?[30] Op het eerste gezicht wel. Het tijdschrift maakt toch de indruk een erfgenaam te zijn van de Verlichting. Het was kritisch, rationalistisch ingesteld en vol van de vooruitgangsgedachte. Zijn liberalisme had een dissenterse, humanistische en patriotse inslag. Het propageerde een republikeinse moraal van actief burgerschap. Alleen lijkt men zich deze geestelijke schatplichtigheid aan de achttiende eeuw niet nadrukkelijk te hebben gerealiseerd. Men zocht de herkomst van zulke waarden verder terug, in de Hervorming en de Opstand of beschouwde ze meer als algemene verworvenheden van de geschiedenis dan als vruchten van de Nederlandse achttiende eeuw.

Wel duidelijk voelbaar was de afstand tot de toenmalige *vormen*, tot het uiterlijk en de toon van de vorige eeuw. Alles wat nog vanuit de achttiende eeuw voortbestond, maakte de indruk zich overleefd te hebben. Rond 1840 zag men nog enkel een tot angstvalligheid vergrijsde tolerantie, een zoetsappige theologie en filosofie, een slap classicisme, een inteeltachtige genootschapscultuur, de deftige oppervlakkigheid van de universitaire wetenschap en de improductieve rijkdom van kapitaalbezitters die slechts in staatsschulden belegden. Hiermee verdween ook het begrip voor de oorspronkelijke betekenis van deze waarden en vormen. ‘Pruiken’, ‘pruikerig’ en ‘pruikerij’ waren levenslang Potgieters favoriete scheldwoorden. Zij verwierpen in één beeld de stijl van een hele cultuur.[31] Als *De Gids* iets in de achttiende eeuw herkende, dan was het de spectatoriale en patriotse kritiek; maar deze bevestigde juist dat over die eeuw de schaduw lag van het verval.

De betekenis van de zeventiende eeuw

In zijn verwerping van de achttiende eeuw was *De Gids* niet uniek. Het waren vooraanstaande vertegenwoordigers van de vorige generatie, zoals Jer. de Vries en na hem N.G. van Kampen, die met gezag het beeld hadden neergezet van de achttiende eeuw als letterkundige vervalperiode. Ook zij prefereerden de karaktervolle zeventiende eeuw boven de ‘flaauwe’ achttiende. Het verschil was dat de generatie van De Vries en Van Kampen meende dat tenminste de letterkunde al in de late achttiende eeuw haar inzinking te boven gekomen was en in de eerste decennia van de negentiende zelfs weer naar een hoogte had gereikt waarop ‘zij naauwelijks in het schitterendste tijdvak der zeventiende Eeuw had gestaan’.[32] *De Gids* deelde dat vleiende oordeel niet en betrok integendeel juist de bestaande toestand bij het generale verval dat in de late zeventiende eeuw had ingezet en waaraan slechts enkele personen of korte

perioden zich hadden weten te onttrekken.

Een tweede verschil lag in de manier waarop de oudere en de jongere generatie zich bedienden van de zeventiende eeuw. Het mag zijn dat vooral de scheiding van 1830 een heroriëntatie op en vervolgens werkelijk historisch onderzoek van de zeventiende eeuw met zich meebracht, al vanaf het begin van de eeuw gold het tijdperk van Vondel en de zeehelden onomstreden als een glorietijd.[33] Na de gedrukte stemming in het begin van de eeuw begonnen vanaf 1815 allerlei auteurs met hernieuwd optimisme te geloven dat een herleving van oude glorie mogelijk was, omdat zij in de herwonnen onafhankelijkheid na jaren van Franse bezetting een veelbelovende herhaling zagen van de dagen toen het Spaanse juk was afgeworpen. Zij verzekerden zichzelf en elkaar dan ook graag dat deze vergelijkbare omstandigheden - nieuw staatkundig elan, tolerantie, humanisme - een nieuwe bloeitijd moesten inleiden.[34] Als Verenigd Koninkrijk keerde Nederland inderdaad groter terug dan het voorheen geweest was. De achttiende eeuw werd zo gereduceerd tot een ongelukkig intermezzo. Toch maakt het rituele aanroepen van ‘onze eigen glorierijke zestiende en zeventiende eeuw, waarin wij de Castilliaan, Gauler en Brit smadelijk deden afdruipen’ onmiskenbaar de indruk van een labiel nationaal vertrouwen.[35] Het nostalgisch gloriëren in voorbije roem was ten dele een retoriek, die gewoon de traditionele regels van de opwekkende gelegenheidstoespraak volgde, maar ook de onevenwichtige uiting van een samenleving onder Franse overheersing eerst, onder de indruk van de onverwachts herkregen zelfstandigheid vervolgens en in een stemming van gekwetste trots na 1830.

Voor *De Gids* vormde de zeventiende eeuw niet het onbeperkt krediet van de natie, maar haar verplichting. De Nederlanders, bespotte een recensent de obligate retoriek van de oudere generatie, ‘zijn al zoo lang gezwollen geweest van dien ouden roem, dat zij er opgeblazen van geworden zijn, en wij hebben onze oude beroemdheid al zoo getravailleerd, dat zij er magtig versleten begint uit te zien, bijna als de costumes van Plattelands-tooneelisten, en het

E.J. Potgieter (1808-1875), redacteur van 1837 tot januari 1865

wordt hoog tijd, dat wij ze door nieuwen roem wat opfrisschen.'[36] Ten onrechte staat juist *De Gids* bekend om zijn dwepen met de Gouden Eeuw. In feite taxeerde het tijdschrift de toestand van de nationale cultuur en de verhouding van de eigen tijd tot de zeventiende eeuw realistischer dan tot dan toe gebruikelijk was. Het betoogde niet dat de glorie van weleer zich liet herhalen, en nog minder dat die glorie al weer bereikt was. Ook niet dat men het verleden moest navolgen of dat de natie tot vroegere toestanden zou moeten terugkeren. Juist om de reactionaire strekking ervan wees *De Gids* bijvoorbeeld de cultuurkritiek uit de kring van het Réveil af. Het blad betoogde enkel dat het grote verleden het heden voor ogen moest staan als een tegelijk aansporend en verwijtend voorbeeld. Potgieter noemde de 'vergoding onzer voorouders' een reactie die een functie had gehad in de dagen van de Franse overheersing maar inmiddels voorbij moest zijn. *De Gids* wees zelfbewust op het verleden, 'beurtelings ter beschaming en ter opwekking'.[37] Het blad erkende over het algemeen de gewijzigde positie van Nederland in de wereld. Wat het land restte, was een waardige plaats te midden van grotere naties te blijven innemen. De grootheid van weleer behoorde samen met de buitenlandse norm van kwaliteit de maatstaf te vormen voor de nationale zelfkritiek. Zij toonde dat een klein Nederland niet bij voorbaat zijn normen lager hoefde te stellen. Het ging *De Gids* overigens minder om die grootheid als zodanig dan om de morele kwaliteiten en het actieve burgerschap waarvan zij, naar men meende, het resultaat was geweest.

Binnen *De Gids*, zelfs tussen Potgieter en Bakhuizen, verschilde de omgang met de zeventiende eeuw. Voor Potgieter betekende zij meer dan enkel een historische periode. Hij wist er geweldig veel van, hij kende de literatuur en de oude geschiedschrijvers. Maar zij was voor hem uiteindelijk een middel, geen belangeloze interesse. Hij bezat een enorme antiquarische kennis, maar hij had niet de bedoeling historicus te zijn. Hij was dichter en moralist en zijn omgang met de geschiedenis was lyrisch en moralistisch. Potgieters geschiedbeeld werd gevormd door de lectuur van zijn jeugd - de voorbeeldige-figurengeschiedenissen en natuurlijk de historische roman *Maurits Lijnslager* van Adriaan Loosjes (1808), het model van morele didactiek, Gouden-Eeuwverheerlijking en nationale-opwekkingsliteratuur. Hij was opgegroeid in de sfeer van de deels verwijtende, deels opbeurende verzetsliteratuur van de Franse tijd.[38] Zijn eigen werk stond nog in deze traditie van opvoeding met behulp van nationale deugd- en karakterhelden, een genre dat een pendant had in de historieschilderkunst.[39] Potgieters werk is niet goed te begrijpen zonder voortdurende blik op de toenmalige historieschilderkunst: zijn karakterportretten zijn gewoon de literaire vorm daarvan. Hij maakte geen onderscheid tussen schilderkunst en literatuur.[40] Ook literatuur en historische schets gingen in elkaar over. Al direct in 1837 gaf hij een aantal korte, uit historische lectuur bijeengelezen karakterportretten van zeventiende-eeuwse vorstinnen, een novellistische schets van Frans Hals, een romantisch verhaalfragment over de jonge Tromp en een aantal schetsen bij prenten, die hem telkens aanleiding gaven de schilders van zijn dagen aan te sporen tot het verbeelden van verhe-

ven en bij voorkeur vaderlandse onderwerpen.[41]

Het verhaal over Tromp is een goed voorbeeld van zijn werkwijze.[42] De verteller leidt er, voortdurend commentariërend en moraliserend, de lezer langs een reeks pathetische 'tafereeltjes' vol toneelmatige gestiek, helder en kleurig van tekening en met een nadrukkelijk aangebrachte couleur locale. De dramatische gebeurtenissen dienen vooral om karakter, deugd, Hollandse trots, godsvrucht en grootmoedigheid aan het licht te brengen en telkens houdt de verteller de lezer staande om hem nog ergens op te attenderen of hem wat historische wetenswaardigheden bij te brengen. Hier toont zich de aard van Potgieters historische interesse. Hij wilde heel veel van het verleden weten, maar op de manier van de decorateur, die alle details wil kennen om een zo echt mogelijke aankleding te kunnen realiseren. Anderzijds stond hij in de traditie van de exemplarische en filosofische geschiedenis, waarin het verleden vooral stof bood voor allerlei lessen en strekkingen. Potgieter bestudeerde het verleden niet in zijn eigen samenhang, maar zweefde met zijn toespelingen en beschouwingen een eind boven de al bekende feiten, in een bijna metaforische of symbolische duiding van de geschiedenis. Het was hem te doen om een inspirerende verbeelding van het 'goede en groote in onze geschiedenis'.[43] Deze bewust mythologiserende benadering kwam al snel op gespannen voet te staan met een tegengestelde tendens in *De Gids*, de opkomst van de nuchtere historische kritiek. Het was met het oog hierop dat Potgieter zijn afkeurende opmerking maakte over de 'historische critici' die eropuit schenen om 'het stoute, het groote, het reine' in de geschiedenis 'te ontzenuwen tot fabels'.[44]

Hij schreef dit om bij voorbaat het 'wonder' van de Opstand en de Gouden Eeuw veilig te stellen. Voor Potgieter was deze historische samenloop van omstandigheden, talent en wilskracht niet minder dan een goddelijke beschikking: 'een klein volk, dat eene groote zending vervullen mogt' onder aanvoering van Willem van Oranje als het instrument van de voorzienigheid. '*Holland* had zijne grootheid slechts dank te weten aan zijne burgers en aan ORANJE'.[45] In zijn providentiële geschiedvisie stond hij dus niet ver af van Bilderdijk en Groen, alleen maakte hij anders dan zij niet het calvinisme tot de toetssteen van de vaderlandse geschiedenis. Wat de zeventiende eeuw voor Potgieter betekende, komt tot uiting in veel van zijn schetsen en recensies, maar het nadrukkelijkst in zijn bespreking van Constantijn Huygens' *Cluys-Werck* (1842), zijn klassiek geworden allegorie 'Jan, Jannetje en hun jongste Kind' (1842) - oorspronkelijk waarschijnlijk niet voor *De Gids* bedoeld[46] - en zijn nationaal vertoog 'Het Rijks-Museum te Amsterdam' (1844). Alledrie de stukken dateren van na 1840 en lijken tot stand gekomen in de sfeer van teleurstelling over de grondwetsherziening van dat jaar, die niet benut was om het land van nieuw elan te voorzien. Hun thema was onveranderlijk het contrast tussen de Gouden Eeuw van Nederland en het verval sedertdien. Sonoor en verwijtend klonk de steeds herhaalde aanhef 'Er was een tijd', waarmee Potgieter de wandeling door zijn 'Rijks-Museum' opende, een formule die telkens gevolgd werd door een schets van de teloorgang van de vroegere

grootheid en verdienste op elk gebied. Het eindpunt was het eigentijdse Nederland, gepersonifieerd door de klassiek geworden allegorische figuur van Jan Salie, ‘de patroon aller slaapmutsen, aller soepjurken, aller sloffen ten onzent’, de belichaming van de mentale verslapping die het land zichzelf had toegestaan.[47]

Wat Potgieter in de zestiende en zeventiende eeuw bovenal zocht was het inspirerende voorbeeld, ten eerste van een mentaliteit en ten tweede van een model-burgermaatschappij - een maatschappij gevormd door ondernemende, nijvere, vrome, praktische, bij de publieke zaak betrokken, zichzelf besturende, trotse, onafhankelijke, belangstellende en kunstlievende burgers. Zijn Gouden Eeuw liep ongeveer van Willem van Oranje tot Willem III en had haar hoogtepunt in de periode van stadhouder Frederik Hendrik, het tweede kwart van de zeventiende eeuw. De Hollandse Gouden Eeuw toonde zijns inziens wat een kleine burgermaatschappij met inspanning van alle krachten en ontwikkeling van alle talent kon bereiken. Zijn kritiek berustte op een besef van nationale verplichting jegens het voorgeslacht dat niet alleen het land tot zelfstandigheid had gebracht maar ook direct een sedertdien ongeëvenaarde standaard van kunstvermogen en burgerschap had gesteld.

‘Het Rijks-Museum te Amsterdam’ is misschien de volledigste uitdrukking van Potgieters opvattingen over geschiedenis en kunst. Deze in afleveringen geplaatste beschouwing lijkt te beginnen als een wandeling door het Trippenhuis aan de Kloveniersburgwal, dat toen nog als rijksmuseum in gebruik was. Maar al snel blijkt dat Potgieter vooral oog had voor wat daar niet, en maar ten dele voor wat er wel te zien was. Eigenlijk voerde hij zijn lezers door een imaginair museum. Het rijksmuseum dat hem voor ogen stond was geen nationale schilderijencollectie of een representatieve verzameling van nationale meesters en meesterstukken, maar een portrettengalerij van vaderlandse helden, bestuurders, burgers, geleerden en kunstenaars, aangevuld met evocaties van grote momenten uit de vaderlandse geschiedenis. Net zoals in zijn literaire kritieken verstrekte hij in het voorbijgaan de ene opdracht na de andere, om de lacunes te vullen in dit imaginaire museum, dat eigenlijk een opwekkende geïllustreerde geschiedenis des vaderlands was. In plaats van tafereeltjes van musicerende gezelschappen had hij graag de verbeelding van veelbetekenende historische momenten gezien, zoals een onheilszwangere Troonsafstand van Karel V of een Verzoening van Tromp en De Ruyter bereikt door Willem III, maar ook portretten van verdienstelijke vaderlanders die nu ontbraken of scènes uit het nijvere leven van de vroegere walvisvaarders en ontdekkingsreizigers. Hij riep eventuele bezitters van dergelijk werk op het aan het museum af te staan.

Artistieke kwaliteit was voor Potgieter duidelijk van secundair belang, of beter: hij had er weinig oog voor. Zijn kwaliteitsoordelen waren vrij obligaat en hadden meestal toch weer betrekking op de keuze en presentatie van het onderwerp. Het Trippenhuis vond hij als rijksmuseum vooral ongeschikt omdat de portretten er zo ongelukkig hingen. Want om de portretten was het Potgieter te doen. Hij bezag ze niet als artistieke prestatie van een bepaalde

meester maar als een catalogus van Nederlandse karakters. Karakters inderdaad, want Potgieter keek vooral naar wat de geportretteerden (of in de collectie ontbrekende personages) voor de natie hadden gepresteerd en wat zij uitstraalden. Portretten waren voor hem eigenlijk alleen maar representaties van karakterkwaliteiten, zoals moed, verdraagzaamheid, levenslust, kracht, of indicatoren van een algemene karakterachteruitgang, zoals in de achttiende eeuw. Of zij waren dragers van een boodschap: zo schetste Potgieter een Willem III die wijsheid en inspiratie zocht in de beschouwing van de portretten van de vier voorafgaande stadhouders, die hem elk iets leerden. Potgieter liet zijn Willem III dus doen wat hijzelf in het Trippenhuis deed. Overigens beschreef hij nauwelijks een van de tentoongestelde portretten: zij vormden slechts de aanleiding tot zijn eigen bespiegelingen over historische figuren en hun tijd.

Het langst stond hij stil bij de portretten van de vier schrijvers die inmiddels gecanoniseerd waren tot de representanten van de zeventiende-eeuwse literatuur: Cats, Huygens, Hooft en Vondel. Al vanaf de eerste jaargang had Potgieter duidelijk gemaakt dat wat hem betrof de nog immer populaire Cats, wiens populariteit sinds de vroege negentiende eeuw zelfs nog toenam, deze rang niet verdiende.[48] Zeker, hij waardeerde Cats als dichter van het eenvoudige en huiselijke, maar verzette zich, eigenlijk als eerste, openlijk tegen de ‘onoordeelkundige ophemeling zijner talenten, welke aan verhevener vernuften te kort doet; vernuften, welker karakter en kunst mannelijker waren dan de zijne, welker leven en lied om strijd getuigden van kracht.’[49] In Cats veroordeelde hij een zwakke, laffe persoonlijkheid en een exclusieve gerichtheid op het huiselijke die sinds de zeventiende eeuw de Nederlandse burger geleidelijk aan vervreemd had van zijn levendige betrokkenheid bij de openbare zaak. Het was juist deze sinds het begin van de eeuw dominerende huiselijkheidsmoraal die *De Gids* bestreed. Omdat Potgieter geloofde in de maatschappelijke macht van de literatuur meende hij dat de populariteit van Cats' poezie wel moest bijdragen tot een verkeerde mentaliteit en een verkeerde voorstelling van de zeventiende-eeuwse burger. Cats, zo had hij al in 1842 betoogd, was juist de dichter die Nederland tot de jansaliegeest had gebracht.[50]

Een heilzamer voorbeeld ging uit van Constantijn Huygens, de veelzijdige schrijver en secretaris van drie Oranjes, de harmonische burger, ‘een *degelijk*, een *geheel*, een *waar* MAN’[51] - ‘vijftig jaren hollandsch, hervormd, verstandelijk, vrolijk, vrij leven!’[52] Waar Cats keuvelde, toonde Huygens in zijn werk en leven pit en wijsheid. Nog hoger stelde Potgieter Hooft en boven allen Vondel, de onafhankelijke geest, de man van het vrije geweten en de onbekrompen godsdienstzin, de warme vaderlander, de veelzijdige dichter en dichterlijke beschouwer van het leven van zijn tijd. Het was dus weer vooral om hun eigenschappen, hun opvatting van dichterschap en hun actief burgerschap dat Potgieter deze schrijvers bewonderde en voorbeeldig achtte. Zonder twijfel vatte hijzelf zijn schrijverschap in deze geest op, of maakte hij deze zeventiende-eeuwers tot modellen van zijn eigen ideaal. ‘[B]ij de teleurstellingen der laatste vijf en twintig jaren ten onzent [...], in zoo menig opzigt te wijten aan

de onverschilligheid der natie, bij dat alles wenschte ik vorst en volk beide te kunnen brengen tot meêgevoel voor alles, dat bij HOOFT meêgevoel wekte: vaderland, vrijheid, vooruitgang!'[53]

Zo vond hij in de zeventiende eeuw de kern van zijn politieke overtuiging, die overigens weinig specifiek was en waarvoor hij zich misschien nog beter op de achttiende-eeuwse patriotten had kunnen beroepen. Potgieter was niet bijzonder in politiek geïnteresseerd en heeft zich nooit op dat terrein begeven. In de grond leek hem de zaak eenvoudig; hetzelfde gold trouwens voor de godsdienst. Waar het hem en de andere liberalen in deze kring om ging, was het herstellen of vestigen van een geëngageerd burgerschap. Zij wilden dit niet beschouwen als een politieke positie; het was, naar hun mening, een echtvaderlandse gezindheid. Hun opvatting van het burgerschap was republikeins, ook als zij zich konden vinden in de monarchale staatsvorm. Potgieter nam doorlopend afstand van het theocratisch en monarchaal absolutisme dat de strekking vormde van Bilderdijks *Geschiedenis des vaderlands*. 'ORANJE en de burgerij' - in deze eenvoudige formule drukte hij zijn constitutionele overtuiging uit.[54] Voor Potgieter was dit beginsel van machtsdeling en samenwerking een wezenstrek van de nationale geschiedenis sinds de Opstand. Hij prees Willem I erom dat deze in 1814 slechts constitutioneel monarch had willen zijn.[55] Waar het vaderlandse verleden een diepe politieke verdeeldheid had getoond - die Potgieter op zichzelf betreurde - koos hij, zijn bewondering voor de eerste vier stadhouders ten spijt, voor de Loevesteinse partij. Als hij in zijn rijksmuseum graag taferelen van nationale verzoening had gezien, was dat beslist niet omdat hij evenals de oudere generatie de vroegere partijtegenstellingen wilde toedekken. Voor Potgieter vormden zulke taferelen, waarin de partijen elkaar de hand toestaken, de uitdrukking van de constitutionele gedachte. Hij had geen monarchaal sentiment; hij was een republikeinse orangist, omdat voor hem het stamhuis onverbrekelijk verbonden was met de wording van de natie.

Zo dacht ook Bakhuizen van den Brink erover. Hij ondersteunde Potgieters streven eigentijdse kunstenaars te wijzen op hun plicht de kunst tot een bron van nationale inspiratie te maken door behandeling van onderwerpen ontleend aan de beste dagen van de natie, de late zestiende en driekwart van de zeventiende eeuw. Toch betekende voor hem het verleden iets anders dan voor Potgieter. Hij lijkt er nog nauwer mee verbonden te zijn geweest en juist daardoor kon hij het meer voor zichzelf laten spreken. Beter, natuurlijker slaagde Bakhuizen erin zijn *gevoel* voor het verleden over te brengen. Maakt bij Potgieter de zeventiende eeuw vooral de indruk van een groots decor waartegen de eigen tijd pover afstak, Bakhuizen voelde zich werkelijk met de Gouden Eeuw verbonden. Ten eerste als Amsterdammer. Zijn familie was inderdaad al eeuwen in de hoofdstad gevestigd en Bakhuizen bezat een ongereserveerde hoofdstedelijke trots. Hij sprak plat Amsterdams. Hij ervoer hier de continuïteit met het verleden. Amsterdam was voor hem, en ook voor Potgieter, een *lieu de mêmoire*. Daarbij herkende hij zich waarschijnlijk ook

persoonlijk, gevoelsmatig, in de bruisende, ongelikte vitaliteit en het mentale extremisme van de zeventiende eeuw. Niet toevallig vormden voor Bakhuizen de hekeldichten, kluchtspelen en komedies, juist genres die weinig meer in aanzien stonden, de sleutel tot deze cultuur. De verdediging van deze genres gaf hem enkele van zijn meest geïnspireerde stukken in de pen, de cultuurhistorische studie 'Vondel met roskam en rommelpot' (1837) en de literatuurhistorische studie over het zeventiende-eeuwse blijspel (1843).[56]

Hij manifesteerde zich hier volledig als historist. Hij vond, ten eerste, dat men de kunstuitingen van het verleden inderdaad naar de toenmalige opvattingen hoorde te beoordelen, 'in verband met den letterkundigen en maatschappelijken toestand des tijds'. Bakhuizen vestigde hiermee niet alleen een nieuwe vorm van literatuurgeschiedenis, waarin de literatuur in een brede maatschappelijke en culturele context werd gevat en verklaard, maar ook een norm voor de literaire kritiek: men mocht kunstwerken alleen veroordelen als zij evident het product waren 'eener eeuw, eener natie, in verval, in kwijning, in krachteloosheid wegzinkend' of als zij 'vreemd' waren 'aan de ontwikkeling en den toestand der natie, van buiten als een uiterlijk toevoegsel daaraan opgedrongen', dus niet gestempeld door 'de individualiteit des volks'.[57] Deze 'individualiteit des volks' had een duurzaam, diachroon karakter en verbond het verleden met het heden. Voor Bakhuizen waren het kluchtige blijspel, Vondels hekeldichten en de geëngageerde pamfletliteratuur geen voltooid, maar levend, herkenbaar verleden. Zij maakten 'een lid uit van dat ligchaam, dat misschien in zijnen groei gestuit, misschien niet volwassen, echter nog steeds de verschijnselen van ziekte en herstel, en daarmede van leven, openbaart. Die letterkunde was de uitwendige vorm van de gevoelens en gezindheden eens volks, dat eene verhevene toekomst te gemoet rijpte; eens volks, waarvan het bloed nog in onze aderen vloeit, en hetwelk wij onregt zouden doen, indien wij ons zijnen roem zouden aanmatigen, en ons over onze verwantschap met zijne gemeene afkomst schamen. Voor ons, nog eens, leeft dat blijspel, zoolang onze oude stadhuizen met hunne dood eenvoudige regentenstukken prijken; zoolang van de torentjes onzer Doelens het smalle vergulde vaantje wappert; zoolang Amsterdams oude zijde overeind staat, om ons door hare karakteristieke kleur te boeijen', zolang ook de negentiende-eeuwse preutsheid de smaak nog niet vervreemdde van de Jan Steens en Ostades en zolang Nederland een burgerlijk volk was.[58]

Ook voor Bakhuizen was de Gouden Eeuw voorbeeldig en inspirerend, maar hij had minder dan Potgieter de expliciete contrastering nodig, omdat hij het verleden voor zichzelf kon laten getuigen. In plaats van nadrukkelijk het exemplarische te zoeken, evoceerde hij de kleurige wereld van het Amsterdam van rond 1600 en maakte hij de vitaliteit zichtbaar van de toenmalige taal en cultuur. En daarin lag het voorbeeld: in die levendigheid, de felle debatten, de betrokkenheid van de literatuur bij de kwesties van de dag en haar zoeken naar treffende uitdrukkingen en adequate vormen. Hij bediende zich in zijn briljante studie over Vondels hekeldichten van een methode die erin bestond de lezer inderdaad eerst terug te voeren naar de locaties van het zeventiende-

eeuwse Amsterdam waar zich dan vervolgens de toenmalige affaires ontrolden. Zo bood Bakhuizen zijn lezers de mogelijkheid het contact te hervinden met het eigen verleden. Na 1843 ging hij dat op nog een andere manier doen.

Historische kritiek en de terugkeer van de geëngageerde geschiedenis

Tot en met Potgieters 'Rijksmuseum' fungeerde de zeventiende eeuw vooral als model van een geslaagde burgerlijke cultuur of maatschappij. In deze voorstelling lag een politieke boodschap, die in 1844 door Potgieter inderdaad enigszins geaccentueerd werd. In hoofdzaak echter diende de zeventiende eeuw ertoe een bepaalde mentaliteit en een nationaal gevoel over te brengen. Na 1840 en vooral vanaf het midden van dat decennium kreeg de historische belangstelling een directere politieke lading. Deze kwam tot uiting in recensie-artikelen van Fortuijn en Thorbecke en in de historische studies van Bakhuizen en De Clercq.

Hoewel Bakhuizen al vaak over de geschiedbeoefening had nagedacht en op dit terrein al een paar belangrijke studies had geleverd, maakte het toeval na 1843 de theoloog, letterkundige en classicus volledig tot historicus - gelijk tot de beste van zijn generatie. Het toeval bepaalde ook zijn onderwerp voor de volgende jaren.[59] Na zijn vlucht over de grens, in oktober 1843, kwam hij terecht in Luik, zonder duidelijk vooruitzicht, zonder taak en voorlopig zonder zijn boeken. Om zijn hongerige geest bezig te houden, nu hij afgesneden was van zijn eerdere werkzaamheden, ging hij onderzoek doen in de relatief ruim toegankelijke Luikse archieven, die allerlei materiaal bevatten dat nieuw licht wierp op een episode aan het begin van de Opstand, namelijk de tocht van Willem van Oranje over de Maas in 1568 en zijn poging om Luik tot afval van Alva te brengen. Bakhuizen was een bewonderaar van Hoofts *Historiën* en vond hier gelegenheid als geschiedschrijver in het spoor van de meester te treden. In een paar maanden schreef hij voor *De Gids* de volkomen professionele studie 'Andries Bourlette. Een hoofdstuk uit de geheime geschiedenis van den vrijheidsoorlog', over het Luikse avontuur van 1568. Het opstel verscheen gedeeltelijk in dezelfde afleveringen van jaargang 1844 als Potgieters 'Rijksmuseum'.[60] Vanaf dat moment was het begin van de Opstand het terrein van Bakhuizens werkzaamheid. Als geschoold filoloog bediende hij zich van de methode van kritische bronnenvergelijking die ook Niebuhr en Ranke toepasten, zodat hij in de Nederlandse verhoudingen al direct naar voren trad als de professionele evenknie van Groen van Prinsterer. Dat werd hij ook door zijn studiereis langs de archieven van de Duitse landen en zijn archiefonderzoek in Wenen, in de jaren 1844 tot 1846. Een polemiek tussen Groen en M.C. van Hall, geschiedschrijver van de oude stempel, zette hem aan tot zijn opstel over Brederode (1845) en daarna volgde nog het opstel over 'De adel' (1846), bedoeld als eerste van vier portretten van de standen ten tijde van de Opstand.

Het belang van deze bijdragen ligt in Bakhuizens benadering en in hun politieke strekking. Bakhuizen neigde tot de positie van de 'historische critici'

waarmee Potgieter in 1843 en 1844 zo'n moeite had. Nu hij zich van de wijsbegeerte en theologie tot de geschiedenis wendde, trad hij op als de kritische onderzoeker die onbevangen - in zijn eigen woorden 'wetenschappelijk' - wilde oordelen over de bij de Opstand betrokken partijen en personen. Zijn drie opstellen vormden allesbehalve heroïserende vaderlandse geschiedenis. Bakhuizen toonde Willem van Oranje, zijn leger, zijn bondgenoten en de hoge adel niet als helden die een wereldhistorische missie verwezenlijkten maar als gewone mensen met hun gebreken en belangen, weifelend en fouten makend, baatzuchtig of kortzichtig, mensen die behoorden tot hun tijd en omstandigheden. Hij maakte van Willem van Oranje geen onberispelijke deugd- en geloofsheld en van de Nederlanders geen gesloten front van vrijheidshelden. Hij erkende op onderdelen het gelijk van Alva. Onpartijdig, in de zin van neutraal, was Bakhuizen niet; wel durfde hij zeer genuanceerd te zijn en was hij bereid alle historische waarderingen opnieuw te toetsen. 'Eer de geschiedenis tot de heiligspreking overga', schreef hij over de terechtstelling van Egmond en Hoorne en de andere edelen, 'hoore zij des duivels advokaat.'[61] Van deze bewonderenswaardige objectiviteit was ook Potgieter onder de indruk. Dit was een nieuw, grondiger historisch onderzoek dan men in Nederland kende. Hoewel na 1843 de vroegere vriendschap tussen Potgieter en Bakhuizen zich nooit meer helemaal hersteld heeft, lijkt het er niet op dat Potgieter op historisch gebied een verwijdering bespeurde.

Daarvan was inderdaad geen sprake. Bakhuizen kon zich een schijnbaar gedistantieerde beoordeling veroorloven juist omdat hij eigenlijk vast overtuigd was van de grote betekenis van de Opstand. Hij bezat een ongegeneerd, geheel gevoelsmatig vaderlands enthousiasme dat ook voor hem de zestiende en zeventiende eeuw als vanzelf met een halo omgaf. Zijn kritisch onderzoek noch de eventuele tekortkomingen van de historische actoren tastten die glans wezenlijk aan. Bovendien bleef ook hij de gebeurtenissen uiteindelijk steeds in een hoger historisch verband zien: het leed voor Bakhuizen geen twijfel dat met de Hervorming, de Opstand en de Nederlandse onafhankelijkheid in hogere zin vooruitgang en recht hadden gezegevierd. Ook liet zijn historische kritiek ruimte om nieuwe helden te huldigen. Zijn held was de burgerij, de 'koopmansstand', waarvan ook Willem van Oranje en zijn kring de groeiende betekenis 'voor het vaderland' nog niet hadden ingezien. Men begreep niet, schreef Bakhuizen aan het slot van het opstel waarin hij had getoond dat de adel zichzelf bij het begin van de Opstand had gediskwalificeerd als nationale factor, 'dat het zwaartepunt van den staat, van monarchie en adel, op de burgerij begon verplaatst te worden.' Uit zijn historische kritiek op de adel bouwde hij een klein monument voor de burgerstand. (De bedoelde afzonderlijke studie van de burgerij is in de pen gebleven.) 'Eere derhalve den Nederlandschen koopmansstand! Wie de kleingeestige baatzucht van dien stand in latere dagen laakt, vergete niet, wat bij de geboorte van de Nederlandsche republiek de grootmoedigheid en zelfopoffering van dien stand heeft gewrocht; wie bewonderend in latere dagen den bloei gadeslaat, waartoe de handel den staat verhief, en de magt, welke hij in het aangezigt der wereld ontwikkelde, hij

verklare zich het verbazende verschijnsel ten deel uit het zedelijk beginsel, dat in de burgerij, te midden van de worstelingen van den tegenspoed, was ontwaakt en gesterkt, en burgerlijke en godsdienstige vrijheid tot de eerste vruchten zijner werking, tot de onmisbare voorwaarden van zijn voortbestaan had gemaakt.'[62]

Toen hij dit schreef, was de republikeinse en liberale strekking van zijn historische kritiek al geen geheim meer. In 1845, het jaar waarin *De Gids* zich openlijk engageerde met de liberale beweging, was zijn bijna 130 bladzijden grote artikel over Hendrik van Brederode, Willem van Oranje en het Verbond der Edelen verschenen. Het stuk is, behalve om zijn kwaliteit, van belang als uitdrukking van allerlei overtuigingen die ook door andere auteurs in *De Gids* gehuldigd werden. Bakhuizen presenteerde hier zijn strenge bronnenkritiek als niets minder dan een zaak van historische ethiek en nationale oriëntatie. Het artikel was een tweevoudige uitdaging, enerzijds aan het 'Kemperianisme', anderzijds aan het 'Groen-van-Prinstererianisme'.[63] Met het eerste doelde Bakhuizen op de 'slijmgasterij' van de oudere generatie, die sinds 1801 omwille van de lieve vrede elk nader onderzoek van het verleden uit de weg ging. Na 1815 was de behoefte om de geschiedenis tot 1795 te laten rusten alleen nog versterkt. De tweede naam stond voor de nieuwere monarchaal-antirevolutionaire richting, waartoe hij verder Bilderdijk, Tydeman, Van der Kemp en Van Groningen rekende. Bakhuizens studie werd ook gevoed door een tweevoudige ergernis. Op zijn rondreis door Duitsland was hij ervan overtuigd geraakt dat Nederland op den duur alleen aan een inlijving door Pruisen zou kunnen ontkomen door een strijdbare vrijheidszin levend te houden. De Nederlandse nationaliteit lag voor hem in het republikeinse besef van burgerlijke rechten en vrijheden en hij veroordeelde daarom 'iedere politiek als onnationaal, die de oude herinneringen verdringt, die lijdelijkheid predikt, die elke beweging gevaarlijk acht.'[64] Vanuit deze overtuiging mengde hij zich met zijn besprekingsartikel - want de studie verscheen in de afdeling Boekbeoordeelingen - in een pennenstrijd tussen staatsraad M.C. van Hall en Groen van Prinsterer.

Inzet van het debat waren het recht en de vrijheid van het historisch onderzoek. Van Hall was van mening dat Groen in zijn uitgave van de *Archives de la Maison d'Orange-Nassau* afweek van het gangbare beeld van het vaderlands verleden. Hij probeerde daarom, meer op grond van de traditie dan van argumenten, tegenover Groen de figuur van Hendrik van Brederode als 'mede-grondlegger der Nederlandsche vrijheid' in ere te herstellen. Het belang van Van Halls boek zou gering zijn geweest als er niet de duidelijke dreiging in doorklonk dat de invloedrijke staatsraad weinig ophad met nieuw onderzoek van het verleden en liever zou zien dat de koning beperkingen zou opleggen aan de verdere uitgave van de *Archives*.[65] Groen reageerde daarom met een stevig *Antwoord aan Mr. M.C. van Hall*, waarin hij niet alleen zijn oordeel over de rol van Brederode verdedigde, maar ook het recht van de geschiedschrijving om te kunnen beschikken over al het relevante materiaal. Op dit punt sloot Bakhuizen zich geheel aan bij Groen, die hij als deskundig historicus hoogachtte. Zijn eigen belang was met de zaak gemoeid, want hij was in

mei en juni 1845 juist bezig officiële steun van de Nederlandse regering te verwerven die hem toegang moest verschaffen tot de keizerlijke archieven in Wenen, waar hij materiaal over de vaderlandse geschiedenis verwachtte te vinden. Daarom pleitte hij voor openbaarmaking van alle soorten historische bronnen, ook de persoonlijkste en schijnbaar onbelangrijkste, aangezien voor het wetenschappelijk onderzoek elke informatie relevant kon zijn. Het was een wens die ook Potgieter, Fortuijn en Thorbecke herhaaldelijk lieten horen.[66]

Steunde hij op dit punt Groen, in zijn oordeel over de historische kwestie zelf, de rol van Oranje en van Brederode in het Verbond der Edelen, stelde hij zich met Van Hall tegenover Groen. Zoals hij zelf aangaf was deze kwestie voor hem eigenlijk alleen een casus aan de hand waarvan hij wilde tonen dat Groens onderzoek, hoe degelijk het ook leek, toch vooringenomen was door een calvinistische en monarchale overtuiging. Refererend aan het felomstreden onderzoek van D.F. Strauss naar de geloofwaardigheid van de evangeliën daagde hij de orthodoxe Groen uit tot een kritisch onderzoek van de vaderlandse geschiedenis op basis van zo'n 'volslagene Strausziaansche *Voraussetzungslosigkeit*'. Zijn bespreking was bedoeld als een demonstratie van de 'meestmogelijke striktheid' in de behandeling van historische bronnen en 'billijkheid' van oordeel.[67] Maar de hele exercitie werd gemotiveerd door Bakhuizens groeiende ergernis over het veldwinnen van de monarchaal-antirevolutionaire visie op de vaderlandse geschiedenis. Het leek hem dat deze richting, die in Bilderdijk een autoritaire en in Groen en anderen kundige protagonisten gevonden had, nauwelijks serieuze tegenstand ontmoette, omdat de oude garde het conflict meed of, zoals Van Hall, niet bekwaam was om de democratisch-republikeinse traditie met gezag te verdedigen. Want uit naam van deze traditie nam Bakhuizen de handschoen op. Hij had er alle vertrouwen in dat juist het vrijmoedigste onderzoek uiteindelijk deze visie - zijn eigen 'vooroordeel' - zou bevestigen.[68] Hij was daar zo zeker van dat hij de kritische en republikeinse geschiedbeschouwing van hemzelf en Potgieter aanduidde als de *'nationale'*. Hij meende dat dit de eigenlijke nationale traditie was, die echter sinds 1815 geleidelijk aan verdrongen werd onder invloed van monarchisme en Bilderdijkianisme.[69]

De peroratie van het artikel bracht de onmiddellijke actualiteit en de politieke lading aan het licht. In de *Allgemeine Zeitung* had Bakhuizen met grote ergernis gelezen dat de hoogleraar staatsrecht C.A. den Tex in de Tweede Kamer, in het debat van mei 1845 over het voorstel tot grondwetsherziening van de negenmannen, beweerd had dat het democratisch beginsel 'revolutionnair en niet Nederlandsch' was. Hoezo 'niet Nederlandsch', stoof Bakhuizen op. Ja, als men in Nederland uit angstvallige verdraagzaamheid elke overtuiging opgaf en uit slaafs respect voor 'den staatsvorm, die ons het Congres van *Weenen* opdrong' de Unie van Utrecht, Oldenbarnevelt en De Witt begon te verloochenen, dan kon het beste uit de nationale geschiedenis als on-Nederlands worden gekwalificeerd. Nu liep zijn opstel, tegelijk het product van verontwaardiging en van het degelijkste onderzoek, uit op de vraag 'wat nationaal Hollandsch is, wat niet'. Hij had zelf geen twijfel: in weerwil van de

heersende conciliante en monarchale geest was voor Bakhuizen niet de grondwet van 1815 maatgevend, maar de apologie van 1581, waarin de prins de Staten-Generaal als 'zijne Heeren en Meesters' had erkend.[70] Als weerlegging van Den Tex was dit argument ongelukkig gekozen, want de knieval van Oranje voor de Staten impliceerde natuurlijk geen erkenning van de volkssoevereiniteit in de moderne zin, zoals Bakhuizen werd ingepeperd door de Amsterdamse jurist De Bosch Kemper.[71] Bakhuizen berustte in deze terechtwijzing, maar het was duidelijk genoeg wat hij bedoeld had: dat voor hem de staatkundige wijsheid niet pas in 1815 was uitgevonden, dat de constitutionele, zelfs parlementaire regeringsvorm in de lijn van de vaderlandse geschiedenis lag en dat Nederland zijn bestaan dankte aan een opstand, geleid door een pragmatische prins en een zelfbewuste burgerij. Laten wij elkaar nu niet wijsmaken dat de deftige monarchie van 1815 de bestemming is van de nationale geschiedenis - dat was de boodschap van Bakhuizen.

Hier blijkt ook wat de geschiedenis voor hem en zijn tijdgenoten betekende. Zij bood een volk 'een' getrouwen spiegel [...] niet alleen van zijnen aard, zijne ontwikkeling en zijn lot', maar behoorde het ook 'eerlijk en onpartijdig' aan te wijzen 'waar het zijne bestemming bereikte, waar het daarvan afweek'.[72] De vaderlandse geschiedenis vormde een richtlijn voor de hele natie. Wat die strekking was, kon alleen door een grondig en onvoorwaardelijk onderzoek en in een debat met andere visies - dus niet door tegenstellingen te negeren - worden bepaald. Dat was precies wat ook auteurs als Fortuijn, Thorbecke en De Clercq in deze jaren betoogden. Bakhuizen noemde zichzelf geen liberaal; net zo min als Potgieter voelde hij zich een *homo politicus*. Bij liberaliteit dacht hij vooral aan een elementaire, robuuste vrijheidszin, aan het vrije, kritische onderzoek dat voor hem 'wetenschap' was. In deze vrijheid lag voor hem 'het heiligste beginsel van Holland'.[73] Hij behoorde tot de oppositie omdat het toenmalige Nederland zulk onderzoek belemmerde. Het is kenmerkend voor zijn door en door historische beschouwingswijze dat hij actuele posities nog aanduidde met de vroegere partijbenamingen. Zo waardeerde hij in de goede Lulofs de 'oude Hollandsche republikein'[74] en omschreef hij zichzelf bij voorkeur als 'Loevesteiner'. Toen de regering weinig genegen bleek zijn Weense onderzoeksplannen te steunen, dreigde hij woedend 'een geregelden historischen oorlog' te zullen ontketenen en de oude 'Loevesteinsche factie' te doen herleven, 'als historische oppositie naast alle vrome, radicale, finantieele, staatsregtelijke oppositie'.[75] Het feit dat de regering inderdaad niet gecharmeerd was van zulk vrij historisch onderzoek, toont overigens hoe serieus men het nam.

Ook in *De Gids* zelf werd nu scherper gelet op historische posities. De redactie vond nog niet dat gewaardeerde medewerkers die moeite hadden met de liberale strekking het blad voortaan maar moesten mijden.[76] Maar Potgieter uitte in zijn correspondentie met andere redacteuren wel zijn irritatie over Van Hasselt en diens bijdrage 'De Loevesteinsche gevangenschap', die gelijk met Bakhuizens studie verscheen in het mengelwerk. Deze wat oudere medewerker, die vanouds al naar het conciliante en monarchistische standpunt

neigde, had hierin namelijk voorzichtig de wens geuit dat stadhouder Willem II na zijn *coup d'état* van 1650 meer tijd had gekregen om de zaken naar zijn hand te zetten, waardoor de hele opkomst van de broers De Witt zou zijn voorkomen en hun gruwelijk einde 'het boek onzer geschiedenis niet zou bezoedelen'. Van Hasselt nam duidelijk afstand van de Loevesteinse factie toen hij in zijn slotbladzijde de veronderstelde democratische gezindheid van deze partij als een mythe ter zijde schoof. Hij had zich op het moment dat zijn bijdrage verscheen ook al teruggetrokken uit de redactie, overigens vanwege een heel andere kwestie die niet direct *De Gids* betrof. Bakhuizen en Potgieter beschouwden hem inmiddels als een afwijkende stem en de laatste maakte er geen geheim van Van Hasselt graag kwijt te zijn.[77]

Eigenlijk maakte elk aspect van Bakhuizens werk deel uit van het beginnende politieke liberalisme. Zijn erkenning van het revolutionaire karakter van de Opstand tegen de Spaanse monarchie sloot aan bij de bijdragen van Thorbecke, die het historische gelijk van de Franse en Bataafse revoluties durfde te verdedigen en bij de opzienbarende opstellen van de jonge Gerrit de Clercq, die met begrip oordeelde over de Franse revoluties van 1789 en 1830 en de Belgische afscheiding. Thorbeckes kernachtige historische analyses, in *De Gids* geplaatst of besproken, waren duidelijk politiek geladen. De Clercq, die als lid van de redactie vanaf 1845 *De Gids* een onmiskenbaar politiek gezicht ging geven, bracht geschiedenis en actualiteit nog dichter bijeen. Hij opende zijn 143 bladzijden grote studie van de Belgische afscheiding (1847) met een uitdrukkelijke verdediging van de eigentijdse geschiedenis als onderzoeksobject.[78] Een jaar eerder had hij de mogelijkheden daarvan al getoond in zijn bespreking van Louis Blancs *Histoire de dix ans, 1830-1840*.[79] Inderdaad behandelde hij het recente en zo beladen verleden, het tijdvak van 1815 tot 1845, met een superieure objectiviteit. Het was een geschiedschrijving die niet enkel vaststelde wat er gebeurd was, maar die ook steeds overwoog welke mogelijkheden er in elke situatie aanwezig geweest waren. Tegelijk klonk in het hele stuk zijn progressieve engagement door. Want de som van zijn onderzoek was een veroordeling van de manier waarop het Congres van Wenen in 1815 had gemeend de zaken in Europa te moeten regelen, een veroordeling ook van een constitutionalisme zonder inhoud, dat aan de persoonlijkheid van Willem I veel te veel ruimte had gelaten, en een veroordeling van een halfslachtige, 'weifelende staatkunde' zonder visie. Doorlopend klonk zijn kritiek op de onderontwikkeling van de Nederlandse publieke opinie. Hoe meesterlijk De Clercq ook toonde dat de Belgische opstand zelf meer een ongelukkige samenloop van omstandigheden dan een beraamde opzet was geweest, de strekking van zijn beschouwing was dat de gecombineerde eis van nationaliteit en constitutionalisme, die overal in Europa te horen was, zich niet straffeloos liet negeren.[80]

De betekenis van de vaderlandse geschiedenis in *De Gids* laat zich in enkele trekken samenvatten. Het tijdschrift vormt de uitdrukking van een behoefte aan een nieuwe nationale en politieke positiebepaling met behulp van de ge-

schiedenis, waaraan een bijzondere waarde werd toegekend. Aan het einde van de jaren 1830 erkende *De Gids* dat het grote verleden voorbij en onherhaalbaar was. De omstandigheden waren gewijzigd, de zeventiende eeuw was voltooid verleden tijd geworden. In potentie moest de natie echter nog over de kwaliteiten beschikken om op elk gebied hoog te reiken. Het ging er dus om deze latente kwaliteiten te activeren, zodat Nederland tenminste internationaal de erkenning zou terugverdienen die het aan zijn grote verleden verplicht was.

Daar kwam bij, dat voor *De Gids* het nationale verleden niet in elk opzicht tot geschiedenis was geworden. De wens een actief burgerschap te herstellen gaf de kring van dit blad aansluiting bij constitutionele en liberale aspiraties in binnen- en buitenland. Deze voorzichtig politieke richting bracht een heroriëntatie op het nationale verleden mee, dat nu opnieuw actualiteit kreeg. Het bood namelijk niet alleen een inspirerend voorbeeld van een actieve burgerlijke maatschappij, maar leerde ook dat debat en partijstrijd daartoe behoorden. De nieuwe dialectische opvatting van de geschiedenis impliceerde dat een duidelijke stellingname niet per se ten koste ging van een strengere wetenschappelijkheid, maar zich daarmee goed liet combineren. Zo konden kritiek en debat weer in ere hersteld worden en ging *De Gids* op zoek naar de hervormingsgezinde, liberaal-burgerlijke en constitutionele tradities in het nationale verleden. Het tijdschrift brak uitdrukkelijk met de opgelegde musealisering en de-ideologisering van het vaderlands verleden sinds het begin van de eeuw. Het greep terug op de partijen ten tijde van de republiek en stelde de regeling van 1815 ter discussie, zonder overigens de monarchie te verwerpen. Zich bewust van de historische plaats waarin zij leefden, het Amsterdam dat overal aan het verleden herinnerde, cultiveerden Potgieter en Bakhuizen hun gevoel van verbondenheid met wat zij hielden voor de trotse, vrije en burgerlijke mentaliteit van weleer. Van *geschiedenis* werd het verleden van voor 1795 weer geladen *herinnering*.[81] Bakhuizen meende dat hij enkel het zuivere zicht op het nationale verleden herstelde.

Toch heeft de wederopwekking van de Loevesteinse traditie door Potgieter en Bakhuizen geen opgang gemaakt. Het nieuwe liberalisme had al snel deze dekmantel niet meer nodig. *De Gids* lijkt eigenlijk ook meer een herleving van de patriottenbeweging dan van een ‘Loevesteinse partij’. Hij toonde een progressief historisme, dat wel kracht en steun zocht in het verleden, en aansluiting bij nationale tradities, maar dat het verleden niet tot norm maakte.[82] Vernieuwing was natuurlijk en noodzakelijk. Elke tijd had de opdracht zich op elk gebied adequate vormen te scheppen. Die vormen en de ruimte die men had om ze tot stand te brengen werden deels bepaald door het verleden, deels door de eigentijdse problemen en omstandigheden. De mate waarin een natie zich in staat toonde passende beginselen en instellingen te scheppen, maakte zichtbaar of zij nog een eigen levensbeginsel bezat. Na 1845, toen *De Gids* door auteurs als De Clercq, Vissering en Van Limburg Brouwer een duidelijk liberale signatuur kreeg, trad een verandering op in het gebruik van de geschiedenis. Geleidelijk aan ontleende men de liberale tendens in de Nederlandse ge-

schiedenis minder aan de vroegere partijen; in plaats daarvan werd de Nederlandse geschiedenis zelf opgenomen in een progressieve opvatting van de algemene geschiedenis. Door de Nederlandse geschiedenis te reduceren tot de Hervorming en de Opstand verhieven de liberalen haar tot wereldhistorisch moment in een onweerstaanbaar vooruitgangsproces.

Eindnoten:

1 Over het gebruik van deze sturende metaforiek, zie: Demandt, *Metaphern für Geschichte*.
2 V.S. [=Bakhuizen van den Brink] rec. Van Lennep, *De roos van Dekama*, 1837, B. 336.
3 [Bakhuizen van den Brink], 'Personeel en Profaan' (Vierde brief), 1841, M. 454. Hetzelfde historisme in S. [=Bakhuizen van den Brink] rec. P. van Limburg Brouwer, *Verhandelingen en losse geschriften* (Groningen 1836), 1837, B. 2, 3.
4 [Fortuijn] rec. De Jonge, *Redevoering* en Thorbecke, *Oratio*, 1841, B. 289-291.
5 Ibidem, 291.
6 De Clercq, 'Louis Blanc', 1846, M. 4
7 Vissering rec. [J. de Bosch Kemper], *Beginselen van Nederlandsch staatsbestuur* (Amsterdam 1845) en G.W. Vreede, *De regering en de natie sedert 1672 tot 1795* (Amsterdam 1845), 1846, B. 146-147.
8 Hildebrand [=Beets], 'Vooruitgang', 1837, M. 345-351; Beets, *Potgieter*, 45. Geel reageerde in de voorrede van zijn bundel *Onderzoek en phantasie* (Leiden 1838). Zie over deze affaire: Van den Berg, 'Leiden in last'; Praamstra, 'Derde voetstap', 391.
9 A. rec. A.J. Lastdrager, *Geschiedenis des vaderlands voor jonge lieden* (Haarlem z.j.), 1838, B. 275; Ardore et candore [=Van Hasselt] rec. *Bijdragen*, ed. Nijhoff (1836), 1837, B. 86.
10 (Anon) rec. A.P. van Groningen, *Geschiedenis der watergeuzen* (Leiden 1840), 1842, B. 147.
11 Ibidem, 148.
12 [J.Ab Utrecht Dresselhuys] rec. G. Groen van Prinsterer, *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau* (Leiden 1835), 1842, B. 2.
13 Ardore et candore [=Van Hasselt] rec. *Bijdragen*, ed. Nijhoff, 1837, B. 81-86 en 1839. B. 236-237; A. rec. Lastdrager, *Geschiedenis des vaderlands*, 1838, B. 275; [Bakhuizen van den Brink] rec. B.H. Lulofs, *J. van den Vondel* (Groningen 1838), 1839, B. 203.
14 (Anon.) rec. *De mutandae academicae disciplinae in patria nostra necessitate* (Dordrecht 1840), 1842, B. 136.
15 [Potgieter] rec. Huygens, *Cluys-Werck*, 1842, B. 232.
16 Van de Sande, 'Achttiende eeuw', 161; Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 70-72; Van Sas, 'Vaderlandsliefde', 474-475; Koolhaas-Grosfeld, 'Nationale versus goede smaak'; Mijnhardt, *Tot heil van 't menschdom*, 78-124.
17 Zie: Wiskerke, *Waardering*, Koolhaas-Grosfeld, 'Nationale versus goede smaak'; Mijnhardt, *Tot heil van 't menschdom*, 78-124; Van de Sande, 'Achttiende eeuw'; Van den Berg, 'Achttiende-eeuwse letterkunde'; Van Sas, 'Vaderlandsliefde'.
18 Zijn 'geestelijk fonds', aldus zijn biograaf, lag 'omstreeks 1780 grotendeels al klaar': Smit, *Potgieter*, 10.
19 Over het thema van de 'verfransing', zie: Frijhoff, 'Verfransing'.
20 Zie hierover: W.R.E. Velema, 'Beschaafde republikeinen: burgers in de achttiende eeuw'. Te verschijnen in: Remieg Aerts en Henk te Velde ed., *De stijl van de burger. Over burgerlijke cultuur in Nederland* (1997).
21 Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 70-72; Mijnhardt, *Tot heil van't menschdom*, 78-124.
22 Wat betreft de literatuur, zie: Wiskerke, *Waardering*.
23 Wiskerke, *Waardering*, 223-267; Van den Berg, 'Achttiende-eeuwse letterkunde', 171-173.
24 Zie hierover: Koolhaas-Grosfeld, 'Nationale versus goede smaak'.
25 Potgieter, 'Rijks-Museum', 1844, M. 608.
26 [Fortuijn] rec. De Jonge, *Redevoering* en Thorbecke, *Oratio*, 1841, B. 289-299; Thorbecke rec. Schimmelpenninck, *Schimmelpenninck* en Van Limburg Brouwer, *Leven van Wiselius*, 1846, B. 413-444; Idem, 'Ver Huell en Schimmelpenninck', 1848, I 1-35.
27 Thorbecke rec. Schimmelpenninck, *Schimmelpenninck* en Van Limburg Brouwer, *Leven van Wiselius*, 1846, B. 431.

28 ‘Schimmelpenninck's Notanda’, 192.
29 Thorbecke rec. Schimmelpenninck, *Schimmelpenninck* en Van Limburg Brouwer, *Leven van Wiselius*, 1846, B. 430-431.
30 Vgl. Mijnhardt, ‘Nederlandse Verlichting’, 3.
31 Vgl. over de connotaties van deze woorden: Van de Sande, ‘Achttiende eeuw’, 166-168 en Van den Berg, ‘Achttiende-eeuwse letterkunde’, 174-176.
32 Aldus N.G. van Kampen in 1832, gecit. in: Van den Berg, ‘Achttiende-eeuwse letterkunde’, 174.
33 Vgl. Blaas, ‘Prikkelbaarheid’, 275 en Idem, ‘Gouden Eeuw’, 113, met Wiskerke, ‘“Van onzen Vondel”’, 178-181.
34 Wiskerke, ‘“Van onzen Vondel”’, 181,
35 Het citaat is uit B.H. Lulofs' inaugurele rede *Over de noodzakelijkheid van de beoefening der eigene taal en letterkunde voor de zelfstandigheid en de roem van eene natie* (Groningen 1815), gecit. in: Aerts, ‘Pallas-zoon’, 9-10.
36 Scheltema rec. H.A. Spandaw, *De invloed des gevoels, op den geest en de verstandelijke vermogens* (Groningen 1842), 1843, B. 521-522.
37 [Potgieter] rec. Huygens, *Cluys-Werck*, 1842, B. 164.
38 Over de indruk die Loosjes' *Maurits Lijnslager* maakte, zie: Smit, *Potgieter*, 13; hierover en over de literatuur van deze jaren: De Vooys, ‘Nederlandsche letterkundigen’; Kloek, ‘16 december 1812’ en Van Sas, ‘Vaderlandsliefde’, 487-491.
39 Zie: Catalogus *Het Vaderlandsch Gevoel*.
40 Zie: Brom, *Hollandse schilders*, hfdst. I.
41 Zie: Groenewegen, *Bibliographie*, nrs. 201, 204, 205, 207, 222, 224, 228.
42 [Potgieter], ‘Marten Harpertsz. 1607-1609’, 1837, M. 60-69,106-111,136-154.
43 Potgieter, ‘Rijks-Museum’, 1844, M. 607.
44 Ibidem, 208.
45 Ibidem, 209-210.
46 Zie de beschouwing van Smit, in: Potgieter, *Jan*, 58.
47 W.D-s [=Potgieter], ‘Jan’, 1842, M. 29.
48 [Potgieter] rec. Staring, *Gedichten*, 1837, B. 237. Over de receptie van Cats, zie: Luger, ‘Gezicht en vergezicht’ en J.J. Kloek, ‘Burgerdeugd of burgermansdeugd? Het beeld van Jacob Cats als nationaal zedemeester’. Verschijnt in 1997 in Remieg Aerts en Henk te Velde ed., *De stijl van de burger. Over burgerlijke cultuur in Nederland*.
49 Potgieter, ‘Rijks-Museum’, 1844, M. 394-400, vooral 400.
50 W.D-s [=Potgieter], ‘Jan’, 1842, M. 35.
51 [Potgieter] rec. Huygens, *Cluys-Werck*, 1842, B. 166.
52 Potgieter, ‘Rijks-Museum’, 1844, M. 403.
53 Ibidem, 415.
54 Ibidem, 607.
55 Ibidem, 414.
56 [Bakhuizen van den Brink], ‘Vondel met Roskam en Rommelpot’, 1837, M. 161-175, 197-217, 277-288, 407-423; B.v.d.B. rec. P.C. Hooft, *Warenar*, ed. M. de Vries (Leiden 1843), 1843, B. 554-579.
57 B.v.d.B. rec. Hooft, *Warenar*, ed. De Vries, 1843, B. 556.
58 B.v.d.B. rec. Hooft, *Warenar*, ed. De Vries, 1843, B. 554-555. In deze bespreking ging het eigenlijk om twee benaderingen van oudere letterkunde. Bakhuizen wees de filologische tekstuitgave van De Vries af. Voor De Vries dienden de oude blijspelen en kluchten alleen als verzameling voorbeelden van vroegere woordbetekenissen en antiquarische bijzonderheden. Voor Bakhuizen vormden zij levende getuigen van de toenmalige samenleving en cultuur. De Vries gaf aantekeningen bij een dood stuk; Bakhuizen situeerde het in zijn historische context.
59 S. Muller Fzn. (in zijn inleiding bij de *Briefwisseling Bakhuizen*), Kernkamp (‘Bakhuizen’) en Romein (‘Inleiding’) hebben zich de vraag gesteld wanneer hij in eigenlijke zin historicus is geworden. Beslissend is natuurlijk niet dat hij na 1843 van cultuurhistoricus (vanuit de letterkunde) tot militair-politiek historicus werd, maar dat hij zich door de omstandigheden geheel ging bezighouden met archiefonderzoek, geschiedvorsing en historische kritiek.
60 [Bakhuizen van den Brink], ‘Andries Bourlette’, 1844, M. 131-158, 175-191, 223-243.
61 [Bakhuizen van den Brink], ‘Cartons’, 1846, M. 424.
62 [Bakhuizen van den Brink], ‘Cartons’, 1846, M. 626.
63 Zie: B.v.d.B. rec *Hendrick Graaf van Brederode, mede-grondlegger der Nederlandsche vrijheid, verdedigd door Mr. M.C. van Hall* (Amsterdam 1844) en G. Groen van Prinsterer, *Antwoord aan Mr. M.C. van Hall* (Leiden 1844), 1845. B. 556-557; Bakhuizen aan P.M.G. van Hees, Breslau 2-3-1845 en Idem aan Potgieter, Wenen 11-5-1845,16-5-1845 en 10-6-1845, in: Muller ed., *Briefwisseling Bakhuizen*, nrs. 13, 15, 16, 17; Potgieter aan Bakhuizen, 8-6-1845, in: Muller ed., *Nalezing briefwisseling Bakhuizen* (3); Kernkamp, ‘Bakhuizen van den Brink’, passim. Aanvankelijk had de redactie aan de predikant en historicus A.P. van Groningen gevraagd de ‘Wetenschap en de Historie’ te verdedigen tegen Van Hall en Groen. Dat is saillant, omdat Bakhuizen, toen

hij de zaak in handen had genomen, Van Groningen rekende tot het kamp van Groen. Redactie aan ds. A.P. van Groningen, 14-12-1844, AG kopieboek 1843-1856.

64 Bakhuizen aan Van Hees, 2-3-1845, in: Muller ed., *Briefwisseling Bakhuizen* (13).

65 Volgens Potgieter was de familie Van Hall op een hoogtepunt van politieke invloed sinds minister F.A. van Hall in maart 1844 het staatsbankroet had weten af te wenden. Potgieter aan Bakhuizen, 8-6-1845, in: Muller ed., *Nalezing briefwisseling Bakhuizen* (3).

66 'Is het wonder, dat zoo menige bladzijde onzer geschiedenis nog onverklaarbaar blijft; dat onze nakomelingen van de Patriotten b.v. een ongeveer even helder denkbeeld zullen hebben, als wij van de Caninefaten?', mopperde Potgieter (rec. van Huygens, *Cluys-Werck*, 1842, B. 162). En Thorbecke, in dezelfde geest: 'Wij duchten het licht; het zou iemand kunnen krenken. [...] Miskennen wij niet het regt aller op hetgeen aan de geschiedenis des publieken levens behoort?' (rec. van Schimmelpenninck, *Schimmelpenninck*, 1846, B. 432).

67 B.v.d.B. rec. *Brederode* etc, 1845, B. 313, 540,551, 557.

68 B.v.d.B. rec. *Brederode* etc, 1845 B. 557.

69 Bakhuizen aan Potgieter, 11-5-1845, in: Muller ed., *Briefwisseling Bakhuizen* (15); zie ook [Bakhuizen van den Brink] rec. Lulofs, *Vondel*, 1839, B. 203.

70 B.v.d.B. rec. *Brederode* etc., 1845, B. 556.

71 'Volkssouvereiniteit of zij een Nederlandsch beginsel is onderzocht', in De Bosch Kempers tijdschrift *De Tijdgenoot* (22-7-1845). Herdrukt in: De Bosch Kemper, *Nederland na 1830*, V LA 57-71. Zie: Kernkamp, 'Bakhuizen van den Brink', 224-226.

72 B.v.d.B. rec. *Brederode* etc, 1845, B. 557.

73 Bakhuizen aan Potgieter, Wenen 18-6-1845, in: Muller ed., *Briefwisseling Bakhuizen* (20).

74 [Bakhuizen van den Brink] rec. Lulofs, *Vondel*, 1839, B. 203.

75 Bakhuizen aan J. Bake, Wenen 29-6-1845, in: Muller ed., *Briefwisseling Bakhuizen* (21).

76 Bijvoorbeeld: Redactie aan D. Veegens, 18-11-1845, AG A kopieboek 1843-1856.

77 Van Hasselt, 'Loevesteinsche gevangenschap', 1845, M. 285-286. Over Van Hasselt en zijn bijdrage: Potgieter aan De Clercq, [maart/april] 1845 en [mei 1845], UBA, Hss Ah 36 c,j; Bakhuizen aan Potgieter, Wenen 11-5-1845, in: Muller ed., *Briefwisseling Bakhuizen* (15); Potgieter aan Bakhuizen, 8-6-1845, in: Muller ed., *Nalezing briefwisseling Bakhuizen* (3).

78 [De Clercq] rec. G. Engelberts Gerrits, *Het leven en de regering van Z.M. Willem I* (Amsterdam 1845). A.J. Lastdrager, *Nieuwste geschiedenissen van Nederland in jaarlijksche overzigten* (Amsterdam 1839-1844), Idem, *Belegeringen verdediging des Kasteels van Antwerpen* (Amsterdam 1846) en I. Kuranda, *België sedert de omwenteling in 1830* (Amsterdam 1846), 1847, B. 257-258.

79 De Clercq, 'Louis Blanc', 1846, M. 1-33, 48-78, 131-162. Over Louis Blanc, *Histoire des dix ans, 1830-1840* (Parijs 1842-1843) en Idem, *Organisation du travail* (vierde editie, Parijs 1845).

80 [De Clercq] rec. Engelberts Gerrits, *Leven* etc., 1847, B. 276-279, 298, 303, 875, 889, 893-894, 899, 936.

81 Vgl. Van Sas, *Talen van het vaderland*, 16-21. In Van Sas' beschouwing over geschiedenis en nationaliteitsbesef rond 1800 ligt enigszins de suggestie dat vanaf die tijd de musealisering van het nationale verleden definitief is begonnen. Over bijna twee eeuwen bezien mag die tendens juist zijn, binnen die tijdsspanne vertoont zich een afwisseling van perioden waarin beurtelings een historisch georiënteerd engagement en musealisering op de voorgrond trad.

82 Dit historisme is het diepgaandst onderzocht in het werk van Thorbecke: Kossmann, 'Thorbecke en het historisme'; en Poortinga, *Scheiding*, vooral 39-54.

Hoofdstuk 8
In de liberale beweging

Liberalisme in Nederland voor 1840

De Gids was van het begin af een liberaal tijdschrift, maar dan in een heel ruime zin van het woord. Liberalisme was in Nederland rond 1840 nog niet meer dan een algemene houding of een behoefte aan beweging en vernieuwing, een reactie op de maatschappelijke, politieke en intellectuele toestand van de jaren 1830. *De Gids* gaf stem aan dit mentale liberalisme, dat zich uitte in het beoefenen van kritiek en het stimuleren van individualiteit en ontwikkeling. Het ontleende zijn beginselen aan de Hervorming, het protestantisme, de Verlichting en de Romantiek. Het vond zijn gelijk in een dynamische en organische voorstelling van de geschiedenis.

Het bracht mee dat *De Gids* ruimte wilde geven aan een verhoudingsgewijs vrij en grondig onderzoek, en dus inzake de godsdienst neigde tot vrijzinnigheid. Met betrekking tot de maatschappij en de staatkunde leidde het intellectuele liberalisme tot het ‘republikeinse’ ideaal van een vrije associatie van zelfstandige en verantwoordelijke burgers, doordrongen van ‘publieke geest’. Concreet betekende dit dat *De Gids* na enkele jaren de roep om grondwetsherziening, om meer openbaarheid en om deelname van de burgerstand aan het landsbestuur kracht ging bijzetten. Hoewel zich uit het intellectuele liberalisme niet direct een principieel economisme laat afleiden, brachten het ideaal van een vrije en nijvere maatschappij en het geloof in de wijsheid van de natuur wel een voorkeur voor een vrij economisch verkeer mee. Ook het algemene streven naar een principiële, wetenschappelijke benadering maakte dat *De Gids* meer sympathiseerde met de heldere eenvoud van de economische vrijheidsleer dan met een louter pragmatisch beleid.

In de eerste jaren was de liberale gezindheid politiek en theologisch ongemarkeerd. Zij drukte zich, getuige het prospectus, uit in waarden als receptiviteit en ruimdenkendheid en in het vermijden van exclusiviteit en politiek en kerkelijk debat. Recensenten gingen een discussie over ideologische standpunten nog bij voorkeur uit de weg. Vreemd was deze neutrale liberaliteit niet, want er bestond voor 1840 in Nederland geen geestelijke stroming of beweging die zich met nadruk als ‘liberaal’ afficheerde, geen politieke partij of economische school die, althans in positieve zin, met dit woord werd aangeduid. Het woord kon van allerlei betekenen. Men gebruikte het bijvoorbeeld voor de zeer gematigde, bemiddelende Verlichtingstheologie die in Nederland door velen werd aangehangen, een gemoedelijk geloof dat een bevredigend midden

zocht tussen rede en openbaring en noch scherp doordacht, noch diep gevoeld was.[1] Rechtzinnigen en de gevoels-gereformeerden van het Réveil veroordeelden met de term ‘liberalisme’ zowel de religieuze lauwheid als elke vorm van vrijzinnigheid.

Vanouds had ‘vrijheid’ in Nederland een positieve klank, als men dacht aan de vrijheidsliefde van de vaderen, of aan de ‘ware vrijheid’ als garantie van burgerrechten.[2] Het adjectief ‘liberaal’ stond ongeveer voor ruim denkend, redelijk, edelmoedig, mild en welwillend. ‘Liberaal’ kon ook betrekking hebben op het *laisser faire*-economisme, dat in de jaren twintig en dertig aan enkele Nederlandse universiteiten en door G.K. van Hogendorp wel bekeken werd, maar voorlopig weinig aanhang verwierf en geen systematisch karakter kreeg.[3] De substantiefvorm liberalisme of ‘liberalismus’ dateerde pas van de jaren 1820. In een *Geschiedkundig tafereel van het liberalismus van ouden en lateren tijd*, de Nederlandse vertaling (Amsterdam 1823) van een Duits werk, presenteerden de Leipziger hoogleraar W.T. Krug en zijn vertaler een zeer bedaard liberalisme, wel te onderscheiden van allerlei verkeerd ‘Ultraïsmus’. Het omvatte vrijheid van meningsuiting en onderzoek, streven naar vervolmaking en afwijzing van zowel willekeur als losbandigheid; want de ware vrijheid was aan wet en orde gebonden en vroeg daarom een constitutioneel en vertegenwoordigend stelsel van bestuur. Hoewel noch dit boek, noch de term aanvankelijk veel opgang lijken te hebben gemaakt, bleek wel dat de vorming van een dergelijk substantief uitlokte tot een duidelijker positiebepaling. Omdat het begrip iets vertegenwoordigde, creëerde het voor- en tegenstanders; voorlopig waren degenen die er afstand van namen in de meerderheid. Ook auteurs die ‘vrijheidszin’ en ‘liberaal’ huldigden als hoge waarden, waren toch geneigd ‘liberalen’ en ‘liberalisme’ te associëren met een gevaarlijk soort vrijgeesterij, met de opstand van de mens tegen God, gezag en orde, met partij- en stelselzucht, met jacobinisme en, na de julirevolutie van 1830, met de Franse ‘tuimelgeest’ en de Belgische ‘muiterij’.[4]

Deze gebeurtenissen deden inderdaad de reputatie van het liberalisme geen goed. Maar al voor 1830 hanteerden de behoedzame voorstanders, die elke suggestie van ‘ultra-liberalismus’ verre van zich wensten te houden, het vrijheidsbegrip hoofdzakelijk in een verdedigende zin; de politieke connotaties bleven zwak. Zij dachten vooral aan een algemene geesteshouding, gekenmerkt door de waarden van de Hervorming en de Verlichting. Onder een liberale regering verstond men een billijk en terughoudend bestuur dat de burgerlijke rechten en vrijheden respecteerde, beschermde tegen willekeur en oog had voor het algemeen belang en vooruitgang. Een goed functionerende grondwet vormde de garantie van zo'n bestuur. Liberalisme impliceerde ontwikkeling van denkbeelden en instellingen naar de eisen van de tijd en een gematigde, welwillende kritiek of oppositie, die op politiek gebied niet verder ging dan tot toetsing van de regering aan de grondwet. Men hechtte aan een levendige publieke opinie of ‘constitutioneele geest’, dus aan betrokkenheid van de burgerij bij de publieke zaak, door de regering behartigd. De voorwaarden daartoe waren een verstandig gebruikte drukpersvrijheid en verster-

king van de band tussen het ‘beschaafde deel der natie’ en de regering. Dit kon worden bereikt door verbeteringen in het kiesstelsel, openbaarheid in het staatsbestuur en bovenal in het financieel beheer, en een duidelijke ministeriële verantwoordelijkheid. Democratisch gedacht was dit alles niet; stilzwijgend veronderstelde elk van deze desiderata een ontwikkelde, bezadigde en verantwoordelijke maatschappelijke bovenlaag. Het vroege liberalisme was anti-oligarchisch en op een pragmatische manier monarchaal. Het uitte zich vooral als constitutionalisme, voor een groot deel gemotiveerd door onvrede over het ondoorzichtige financiële beleid van de regering.

In dit bestek is geen ruimte voor de vele onderlinge verschillen tussen personen en bladen. Maar zulke meningen klonken, nog incidenteel en doorgaans zonder urgentie, in periodieken als *De Weegschaal* (1818-1835), opgericht door ‘verlichte Nederlanders [...] ijverzuchtig op ware vrijheid’, *De Noordstar* (1829-1832, van een groep Amsterdamse juristen, onder wie C.A. den Tex en de broers F.A. en J. van Hall), *De Bijenkorf* (Den Haag 1828-1831) en *De Standaard* (Den Haag 1830-1832, van de neven D., B.F. en W. Donker Curtius); verder in brochures en redes van notabele figuren als G.K. van Hogendorp, J.G. van Nes van Meerkerk, E.W. van Dam van Isselt, D. Donker Curtius en L.C. Luzac en in min of meer liberaal gezinde bladen als het *Algemeen Handelsblad* (sinds 1828) en vooral de *Arnhemsche Courant*.[5] Vanaf 1828 leek zich iets van een liberale oppositie te gaan vormen, in aansluiting - ofschoon met weinig sympathie - bij het in het Zuiden van het Koninkrijk al meer ontwikkelde, op Frankrijk georiënteerde oppositionele liberalisme binnen en buiten het parlement. Dit verschijnsel maakte deel uit van een internationale tendens.[6] De voorzichtige vorming van een algemene liberale oppositiebeweging tegen het ‘systeem Willem I’ werd door de Belgische afscheiding doorkruist. In Nederland sloten zich voorlopig de rangen. In het midden van de jaren 1830 gold alleen de *Arnhemsche Courant* nog als een herkenbaar liberaal orgaan.

Vanaf 1837 nam in de pers en in brochures het openbare debat weer toe. De repressie van de Afgescheidenen en de machinaties tegen de onafhankelijke pers, het overheidsoptreden bij lokale belastingoproeren in het midden van de jaren dertig, de zinloze volhardingspolitiek, de verontrustende groei van de staatsschuld en het nauwelijks te controleren beheer van de overheidsfinanciën wekten geleidelijk aan een brede onvrede over het beleidloze en eenzelvige bestuur van de koning en zijn eeuwige minister Van Maanen. Er begon zich oppositie van allerlei aard en richting - katholieke, financiële en liberale - te manifesteren, die zich in 1839 ook binnen de Tweede Kamer deed gelden. Het liberalisme van de jaren twintig en dertig uitte zich nog overwegend in academische, staatsrechtelijke betogen en in het vocabulaire van de achttiende-eeuwse politieke theorie. Het is niet altijd duidelijk in welke mate of welke zin het eigenlijk modern was.[7] Een stelsel was het volstrekt niet; meer een verzameling constitutionele desiderata die bij sommige auteurs een principieel karakter hadden, bij andere overwegend door de ontoegankelijke stijl van regeren en de toestand van de overheidsfinanciën werden ingegeven.

Rond 1840 tekenden zich binnen de kring die als ‘liberaal’ gold de volgende geledingen af. Voor ‘ultra-liberaal’ hield men de *Arnhemsche Courant* onder mr. Th. Roest van Limburg, de recent opgerichte *Vlissingsche Courant* (1834) en de *Kamper Courant* (1838), die de opvattingen steunden van de meest uitgesproken liberale publicist van de jaren dertig, de Haagse advocaat Dirk Donker Curtius. Radicaal was deze groep binnen de Nederlandse verhoudingen hoofdzakelijk door haar vrijmoedige en principiële toon. Men eiste in deze kring de eerbiediging van grondwettelijke burgerlijke vrijheden en een grondwetsherziening die de ministeriële verantwoordelijkheid, rechtstreekse verkiezingen en daardoor een voor de natie controleerbaar bestuur zou vestigen.[8] Links van deze bladen, die in de jaren veertig soms zelf ook in deze richting opschoven, verscheen sinds 1840 de Groningse *Tolk der Vrijheid* (1840-1841), het eerste van een hele reeks even marginale als radicale periodieken die gedurende de jaren veertig een (sociaal-)democratisch en soms republikeins geluid lieten klinken. Deze satirische en agitatorische blaadjes, gericht tot de kleine burgerij en volksklasse maar waarschijnlijk ook bedoeld om het establishment te prikkelen, vertegenwoordigden in Nederland de internationale radicale beweging en vormden tevens een herleving van een nooit helemaal verdwenen patriots-republikeinse traditie. Deze richting wist zich overigens weinig invloed te verwerven en werd door de grootburgerlijke liberalen met succes gemarginaliseerd.[9]

Het merendeel van degenen die zich als liberaal beschouwden of die men daarvoor hield, behoorde tot een even brede als vage groep van pragmatische moderaten.[10] Hun liberalisme was niet principieel en berustte niet op een bepaalde leer of levensbeschouwing. Zij waren in beginsel wel voorstanders van vrijhandel en huldigden verlichting, vooruitgang en godsdienstige gematigdheid met een protestants accent, maar hadden evenmin als conservatieven iets op met ‘stelselzucht’. Hun liberalisme impliceerde geen organiserende, op een langere termijn denkende staatkunde; eerder een bestuur zonder duidelijke leiding, dat zo weinig mogelijk probeerde te regelen. Hun streven was het autocratisch-monarchale initiatief - bij Willem I te energiek, bij Willem II te onberekenbaar - aan banden te leggen en de controle op de uitvoerende macht in de vertrouwde handen te brengen van ten minste de hogere maatschappelijke standen waartoe zij zelf behoorden. Ook moest die controle van het parlement en de publieke opinie effectiever worden dan onder de bestaande wetgeving mogelijk was. In meerderheid maakten deze moderate liberalen zelf deel uit van de notabelen-elite en daartoe wilden zij de politieke invloed wel beperkt houden. Hun streven naar aanpassing van de grondwet kwam vooral voort uit hun zorg over het oncontroleerbare financiële beleid, dat een gevaar werd voor het staatskrediet. Zij vertegenwoordigden de belangen van de belastingbetalers, renteniers en het Hollandse, vooral Amsterdamse handels- en bankiersmilieu. Het *Algemeen Handelsblad*, met enkele duizenden lezers, gold als de stem van de gematigde, pragmatische liberalen, voor wie verbetering van de bestaande, te onduidelijke grondwet en hervorming van 's lands financiën voldoende was.

De politisering van het tijdschrift

De Gids laat zich niet goed situeren in dit tableau. Voor een letterkundig tijdschrift was het eer regel dan uitzondering dat het zich van politieke uitingen onthield. De tegen 1837 blijkbaar groeiende behoefte van intellectuelen om kritiek te uiten en het publieke debat te entameren, richtte zich aanvankelijk op de letterkunde en wetenschap, getuige de aard van *Athenaeum, Drie-Maandelijksch Tijdschrift, De Gids* en de ontworpen maar niet gerealiseerde *Leidsche Wetenschappelijke Berigten*. Het liberalisme van *De Gids* was een culturele vernieuwingsbeweging die de gewenste nationale regeneratie niet allereerst zocht in politieke hervormingen. Aanvankelijk had het blad ook nauwelijks banden met kringen van politiek, bestuur en gevestigde economische belangen. Zijn redacteuren en medewerkers waren voor het merendeel jonge letterkundigen en juist afgestudeerde juristen en theologen, die net hun maatschappelijke loopbaan begonnen en nog op afstand stonden van bestuurlijke functies. Gevestigde academici die eraan bijdroegen, waren van de generatie zonder politieke aspiraties. Tot 1845 bevatte *De Gids* weinig over staatkunde, staatsrecht, economie en maatschappelijke kwesties: in het mengelwerk nagenoeg niets, in de recensieafdeling gemiddeld twee bijdragen per jaar, met een uitschieter in het politiek belangrijke jaar 1840. In ruimte gemeten vulden zulke onderwerpen 2,5 procent.

De eerste jaargang telde niets dan een instemmende bespreking van het recent opgerichte tijdschrift *Bijdragen tot de Staathuishoudkunde en Statistiek;* een dergelijk initiatief strookte met het streven van *De Gids* kennis en openbaarheid te bevorderen. De recensent, de Utrechtse hoogleraar J. Ackersdijck, toonde een voorkeur voor het vrijhandelsstelsel en gaf zelfs in overweging of Nederland er economisch niet verstandig aan zou doen zich bij het Duitse tolverbond aan te sluiten. Een andere recensent waarschuwde dat een ‘handeldrijvende Natie’ zich internationaal beter geen vijanden kon maken.[11] Jaargang 1838 bevatte een nog zeer terughoudende bespreking van een brochure getiteld *Liberalismus* (1837), waarin de voor Nederlandse begrippen als ‘ultraliberaal’ geldende publicist Roest van Limburg schetste hoe een onweerstaanbare liberalisering in de lijn van de Europese geschiedenis lag. De recensent voor *De Gids*, de jonge Amsterdamse advocaat Fortuijn, toen nog beginnend medewerker, beperkte zich tot een strikt zakelijke beoordeling en vond het zelfs nodig te verklaren dat hij enkel met het liberalisme instemde als garantie van de burgerlijke vrijheden, niet als ‘eene begeerte om deel te hebben aan het Staatsbestuur’.[12]

In 1839, toen het eindverdrag met België was geratificeerd en een grondwetsherziening dus onvermijdelijk werd, gaf dezelfde recensent wel een korte aanprijzing van een brochure waarin op bedaarde toon verbeteringen in de grondwet werden voorgesteld. Fortuijn permitteerde zich nu ook zelf kritiek op ‘de politieke (?) onzin onzer ministeriëele dagbladen’.[13] Verder bevatte deze jaargang een terloops uitgesproken aanbeveling van ‘liberale begrippen’ op economisch gebied.[14] Maar de meest geruchtmakende liberale publicatie

van 1839, de brochure *Orde*, waarin D. Donker Curtius op krachtige toon het bestaande regeringsstelsel hekelde, ‘ontwikkeling en vooruitgang’ tegenover ‘stilstand’ plaatste en de noodzaak van een ingrijpende grondwetsherziening uiteenzette, werd in *De Gids* niet besproken, noch zelfs maar gesignaleerd. Evenmin mengde het tijdschrift zich in de reacties op dit voor ‘revolutionair’ gehouden geschrift, in de *Arnhemsche Courant* en het *Handelsblad* en in nieuwe pamfletten.[15] Het distantieerde zich van publicaties die zich niet ‘wetenschappelijk’ lieten beoordelen. *De Gids* betrad het terrein van de staatkunde hoogstens omzichtig, naar aanleiding van een degelijke historische of staatsrechtelijke studie.

Zo'n studie was Thorbeckes *Aanteekening op de Grondwet (1839)*, een kurkdroog wetenschappelijk commentaar op de grondwet, voortgekomen uit het college historisch staatsrecht over de Nederlandse staatsregelingen, dat hij in Leiden sinds 1836 gaf en dat hem tot een opvallende, door studenten gezochte figuur maakte. Thorbecke was in de jaren dertig nog een conservatief, die regelmatig publiceerde in de regeringsgezinde *Journal de la Haye*. Liberalen als Roest van Limburg en Donker Curtius beschouwden hem op grond van de *Aanteekening* nog niet als een medestander, ondanks de bewuste actualiteit van dit kritische grondwetscommentaar. Ook Fortuijn schijnt teleurgesteld te zijn geweest.[16] Niettemin prees hij het werk begin 1840 zonder reserve en stemde volledig in met Thorbeckes bedoeling de interesse van de burger voor de grondwet en de publieke zaak te wekken. In zijn bespreking kregen de politieke uitspraken nu toch de overhand. Met behulp van Thorbeckes *Aanteekening* bekritiseerde Fortuijn het gebrek aan vaste beginselen in het Nederlandse staatsbestuur, het ‘systema [...] van stilstand - van niets doen’, een *laisser faire* dat nergens anders dan op economisch gebied behoorde te worden toegepast. Overtuigd dat de ‘geest der eeuw, de roeping der volken’ voortdurende vooruitgang eiste, meende Fortuijn dateen ingrijpender grondwetsherziening geboden was dan de regering voorstelde. Wel beklemtoonde hij, met Thorbecke, dat een nieuwe staatsregeling geen doel op zich kon zijn; zij had alleen zin als zij samenging met een herleving van *‘den PUBLIEKEN GEEST der natie’*, of als middel daartoe fungeerde.[17]

Hoewel de redactie nog in 1844 aan een inzender liet weten dat in *De Gids* geen plaats was voor staatkundige bijdragen, begon in 1840 de politisering van het tijdschrift.[18] Aanvankelijk manifesteerde zich een zekere spanning tussen de nieuwe dynamiek van Fortuijn en het conciliante onpartijdigheidsstreven van de oudere Van Hasselt. De laatste besprak in 1840 met opzet een al drie jaar eerder verschenen boek dat waarschuwde tegen de terugkeer van de vroegere partijzucht.[19] Van dezelfde strekking was de huldigende oeuvrebespreking waarin de Groningse rechtsgeleerde Star Numan de staatsman Joan Melchior Kemper aan de eigen tijd ten voorbeeld stelde.[20] Fortuijn kreeg echter vaste voet in *De Gids:* aan het einde van het jaar trad hij tot de redactie toe. Zoals zovelen uit deze kring had hij gestudeerd in Amsterdam en Leiden in de jaren 1830-1834. Hij had zich daarna kunnen vestigen als advocaat in Amsterdam - hij beschikte over belangrijke relaties -, publiceerde in verschillende bladen

en deed rechtshistorisch onderzoek. Sinds 1838 recenseerde hij juridisch werk in *De Gids*, anoniem of onder de initialen A., C. of N.. Zijn carrière werd in de knop gebroken, want hij overleed in 1843, pas dertig jaar jong en al auteur van een degelijk werk over de Franse elementen in de Nederlandse wetgeving.[21] Misschien is Fortuijn in deze eerste jaren de meest met Potgieter en Bakhuizen verwante geest geweest, in zijn jeugdig elan, zijn veroordeling van de nationale mentaliteit, zijn opvatting van kritiek en zijn streven om tegelijk beweging en wetenschappelijke degelijkheid te bevorderen. Vanaf 1840 bracht hij de kritiek op de nationale inertie en misplaatste zelfgenoegzaamheid over op het politieke bedrijf.

De als te mager beschouwde aanpassing van de grondwet in 1840 verscherpte niet alleen bij Thorbecke de behoefte aan een ingrijpender staatkundige vernieuwing, maar bracht ook *De Gids* en het voorzichtige *Handelsblad* dichter bij de hervormingsgezinde *Arnhemsche Courant*.[22] Groen van Prinsterers *Bijdrage tot herziening der grondwet in Nederlandschen zin* (1840), die scherpe kritiek op de bestaande praktijk maar tevens een afwijzing van een ingrijpende staatshervorming bevatte, werd in *De Gids* niet besproken. Daarentegen was Fortuijn met Donker Curtius van mening dat ‘eene algeheele Revisie’ nodig bleef.[23] Hij toonde zich in de loop van het jaar, meer in aansluiting bij Donker Curtius dan bij Thorbecke, voorstander van een stelsel van directe verkiezingen.[24] Daarnaast verwierp hij de gedachte dat de vorst een zelfstandig gezag buiten de grondwet zou bezitten. Toch verklaarde Fortuijn dat *De Gids* zich niet wenste te voegen in het koor van verguizers van de zojuist afgetreden Willem I. Nu er een nieuwe koning was aangetreden van wie de natie nog ‘schoone verwachtingen’ mocht koesteren, achtte hij het een ‘pligt [...] alleen op de toekomst te zien, en, door het vestigen van echte beginsels, de kracht der constitutionele monarchij te versterken’.[25] In veel uitingen toonde *De Gids* in de jaren na 1840 een gespannen mengeling van teleurgestelde verwachtingen en vooruitgangsenthousiasme.

De redactie ging in Thorbecke, de degelijke geleerde die in 1840 als tijdelijk lid van de dubbele kamer uit principe tegen de beperkte grondwetsherziening gestemd had, de man van de toekomst zien. Vanaf 1840 volgde *De Gids* de politieke ontwikkeling van Thorbecke en in hoofdzaak is het blad hem tot zijn dood toe trouw gebleven. Het herkende in hem het ‘doctrinaire’, dat wil zeggen het methodische, het streven naar vaste, maar ruimte scheppende en praktische beginselen. Hartelijk is de relatie overigens nooit geweest, eerder stroef, net zoals met de al even bewonderde Geel. Aan *De Gids* heeft het niet gelegen. In 1841 huldigde Fortuijn Thorbecke als de nieuwe Van Slingelandt, de staatsman die Nederland nodig had voor het doorvoeren van een hervorming in bestuur en beleid. Hij roemde hem om zijn inzicht als de man ‘die zijne eeuw vooruit - neen! bij wien zijne eeuw ten achter is’. Geel vond de lof die *De Gids* hemzelf en Thorbecke toezwaaide bespottelijk, ‘jongens-geschreeuw’ van ‘piep-jonge menschen, die eeuwig van de *eeuw* praten’. Thorbecke, die zonder twijfel gevleid was door de vergelijking met Van Slingelandt, waarop hij enigszins had aangestuurd, antwoordde Geel quasi-onverschillig

dat jaloezie hem even weinig deed als de lof van onbevoegden.[26]

Hij had tot dan toe nauwelijks notitie genomen van *De Gids*. In het eerste nummer had hij ‘gebladerd’ maar er ‘geen heil in gezien’. Hij dacht toen dat het een blad was van ‘Beets, Hazenbroek en Kneppelhout’, dus van de romantische Leidse studenten, wat kennelijk zijn dunk niet verhoogde.[27] Hoewel in 1841 de redactie nog steeds anoniem was, wist hij inmiddels waarschijnlijk wel beter. Toen de redactie hem in april 1841 tot medewerking uitnodigde, toonde hij zich daartoe in beginsel wel genegen, al kwam het er nog niet van. Het contact verliep via Van Hasselt, die met Thorbecke op goede voet stond. Van 1842 tot 1848 heeft Thorbecke zes bijdragen geleverd, die de ontwikkeling van zijn politieke denken documenteren en tot de belangrijkste van deze jaren behoren; *De Gids* wijdde eveneens zes besprekingen aan zijn werk.[28]

Drie thema's domineerden na 1840. Net als in de wetenschappelijke recensies ging *De Gids* nadrukkelijk aandringen op stelselmatigheid in het bestuur, tegenover wat men zag als een in Nederland institutioneel geworden ‘beginselloosheid’. Daarnaast ijverde het blad voor de vorming van een onafhankelijke, goed geïnformeerde publieke opinie. Ten derde bleef het vragen om een grondwetsherziening en kiesrechtregeling die recht zouden doen aan het ontwikkelde nationale verantwoordelijkheidsbesef van de burgerstand. Door zijn ‘doctrinaire’ nadruk op vaste beginselen verwijderde *De Gids* zich in 1843 en 1844 van de moderate liberalen. In deze jaren leefde het openbare debat op, toen een staatsbankroet dreigde en duidelijk werd waartoe het gebrek aan controle op de openbare financiën had geleid. In de Kamer nam het verzet tegen de regering toe; daarbuiten groeide de ontevredenheid over de Kamer en allerlei auteurs ventileerden hun mening over de juiste maatregelen om de rampzalige staatsfinanciën weer op orde te krijgen.[29] *De Gids* gaf in deze kwestie twee zuiver principiële antwoorden. Aan de basis van alle verbetering lag de toepassing van de liberale economische theorie - kortweg aangeduid als ‘de lessen der staathuishoudkunde’. Als het wezenlijke probleem van Nederland zag men de achteruitgang van de handel en de nijverheid, veroorzaakt door de belastingdruk, allerlei belemmerende regelingen en averechtse bemoeienis van de overheid met bepaalde bedrijfstakken.[30] Daarnaast was een grondwetsherziening nodig, die een beter functionerend bestel in het leven zou roepen en het vertrouwen tussen burgerij en overheid zou terugbrengen.

Naar aanleiding van een van de vele brochures over het financiële probleem leverde Thorbecke het eerste zelfstandige actuele politieke artikel in dit tijdschrift. Het was direct de principieelste bijdrage aan de hele discussie.[31] Anders dan de meeste auteurs buiten *De Gids* bepleitte hij niet een reeks noodoplossingen en minder of meer ingrijpende bezuinigingen op het staatsapparaat, maar een ander beginsel van staatshuishouding. Niet de vermeende noodzaak van bepaalde uitgaven moest de maatstaf zijn van het financieel beleid, maar enkel en alleen de economische draagkracht van de maatschappij. Te lang had de regering namelijk het feit genegeerd dat het verlies van België een ander land had gemaakt van Nederland. Daar lag de taak van een onverzettelijke volksvertegenwoordiging: zij behoorde de regering ervan te

weerhouden een onverantwoord beroep te doen op het volksinkomen. Zolang dit besef niet bestond zag Thorbecke weinig in alle goedbedoelde voorstellen ‘een ongeregeld huishouden’ beter of zuiniger te besturen. Een duurzame oplossing was alleen te verwachten van ‘algemeene hervorming onzer staatsinstellingen, van de Grondwet tot op de laagste trappen der administratie’. Hij bespeurde echter binnen noch buiten de Staten-Generaal de hiertoe vereiste consensus en daadkracht. Juist met het oog hierop zinspeelde Thorbecke op een nieuw voorstel tot grondwetsherziening: zo'n kunstmatige ‘krisis’ zou heilzaam kunnen zijn om de publieke opinie en de politiek tot duidelijke keuzen te prikkelen. Een ‘schok’ was soms het enige middel ‘om in een zwak, voos, lijdend ligchaam de nog overige kracht te wekken’, suggereerde hij in dit pregnante, enigszins dreigende betoog dat vooral het gebrek aan scheppende kracht in de Nederlandse staatkunde tot thema had.[32]

De afgedwongen staatslening-Van Hall, die het bankroet afwendde maar geen verandering in het bestel deed verwachten, inspireerde Potgieter tot zijn tijdzang ‘Maart MDCCCXLIV’. Hiermee deed de politieke actualiteit haar intrede in het mengelwerk. Hoewel de zeer omstreden lening maar moeizaam en ten slotte alleen door een bijdrage van de koning voltekend werd, stelde Potgieter haar bewust geïdealiseerd voor als een veelbelovende nationale inspanning van de koning en ‘de burgerij’ samen. Hij spoorde die burgerij aan vanaf nu naar verbetering te blijven streven, en de vorst nu zijn volk naast zich tot medeverantwoordelijkheid te roepen.[33] *De Gids* zag in het slagen van de noodgreep geen reden om af te zien van een nieuwe grondwetsherziening. Integendeel, de hele zaak had alleen maar duidelijk gemaakt dat de regering zich niet meer uit haar beleidsfouten kon redden zonder de steun van de bevolking.[34] De liberaal-oppositionele geest begon zich mee te delen in gedichten waarin het Haagse establishment bespot en de vrijheid bejubeld werd.[35]

De Clercq en de organisatie van de liberale beweging

Een ondubbelzinnig liberale koers ging *De Gids* pas in 1845 volgen, een ontwikkeling die zich tegelijkertijd ook bij het *Handelsblad* onder de nieuwe leiding van mr. Louis Keyzer voordeed. In dat jaar manifesteerde zich binnen de liberale groepering een bredere radicalisering, een scheiding tussen principiële constitutionelen en afwachtende moderaten.[36] In *De Gids* van februari kreeg een principieel pleidooi voor de toepassing van de liberale economische leer een warm onthaal; liberaal stond inmiddels gelijk met ‘onbevooroordeeld’ en wetenschappelijk.[37] In de volgende maanden mengde Bakhuizen zich met zijn Brederode-recensie in de actualiteit. Maar ook het mengelwerk kwam nu voor het eerst in het teken van actuele vragen te staan. Vijf van de twaalf poëtische bijdragen getuigden van maatschappelijk engagement en in februari bevatte deze afdeling voor de eerste keer een uitgebreid politiek hoofdartikel onder verantwoordelijkheid van de redactie.[38] Het was een ondersteuning van het voorstel tot grondwetsherziening dat in december 1844 door Thorbecke

- inmiddels weer Kamerlid - en acht andere liberalen aan de Tweede Kamer werd voorgelegd. Dit was de ‘schok’ die Thorbecke een jaar eerder gesuggereerd had: het Negenmannen-voorstel dwong tot een positiebepaling en maakte ook *De Gids* definitief tot een liberaal tijdschrift.

De auteur namens *De Gids* was de vierentwintigjarige mr. Gerrit de Clercq. Hij verdient enige aandacht, want hij zou in de volgende jaren zijn stempel op het tijdschrift drukken, door zowel de vorm als de richting ervan te veranderen. Daarnaast is De Clercq in de tweede helft van de jaren veertig een van de belangrijkste publicisten en organisatoren van de prille liberale beweging geweest.[39] Hij was de zoon van een bekende vader, Willem de Clercq, secretaris van de Nederlandsche Handelmaatschappij, beroemd improvisator en een van de voormannen van het Réveil. Hij groeide op in een vrij deftig milieu dat toegang had tot de Amsterdamse elite en waarbinnen enerzijds het geloof intens beleden werd en anderzijds een brede, ook internationale belangstelling bestond voor de literatuur. De dichter Da Costa bijvoorbeeld begeleidde de jonge Gerrit in zijn literaire ontwikkeling en deed dat ruimhartig. Maar het was al vroeg duidelijk dat deze zich zou gaan losmaken uit de sfeer van het piëtisme; ‘de eeuw werkt van alle kanten in hem’, noteerde de vader zorgelijk in zijn dagboek, waarin hij de innerlijke ontwikkeling van zijn eigenzinnige zoon vastlegde.[40] Dat was een juiste observatie, want Gerrit de Clercq werd bij uitstek ‘de *moderne* man’.[41] Hij had een rusteloze behoefte om dingen te leren kennen, een voortdurende en onbevooroordeelde belangstelling voor het nieuwe. Hij hield van debat en discussie.

De Clercq studeerde in Leiden tussen 1839 en 1843, te midden van de generatie die van de jaren vijftig tot en met zeventig het Nederlandse intellectuele leven zou gaan beheersen - Opzoomer, Fruin, Van Vloten, De Vries, Jonckbloet, Vissering. Van Vloten bracht hem tot de lectuur van Strauss en ook Jonckbloet en Bakhuizen, die hij al enigszins uit Amsterdam kende en met wie hij in 1842 omging, versterkten zijn vrijzinnigheid. Hij studeerde tamelijk voorspoedig, hoewel zijn eigen dagboek vol is van klachten over zijn gebrek aan discipline in leven en belangstellingen. Net als Van Vloten en Bakhuizen werkte hij veel op zichzelf, omdat de colleges en veel hoogleraren, misschien met uitzondering van Thorbecke, hem ‘schrikkelijk’ tegenstonden. Hij stortte zich op allerlei vakken, overwoog een poosje de geneeskunde maar studeerde uiteindelijk af in de rechten, zonder er een speciale belangstelling voor te koesteren. Daarnaast deed hij veel aan literatuur. Hij las klassieke schrijvers en moderne Franse, Engelse en Duitse - vooral Goethe en Heine bevielen hem - en volgde de buitenlandse tijdschriften. In 1841 kwam hij via zijn vader in contact met de literaire vriendenkring van Heiloo, rond Hasebroek en Beets; in Leiden raakte hij goed bevriend met Kneppelhout, die evenals de anderen inmiddels de romantiek vaarwel had gezegd en nu werkte aan zijn *Studentenschetsen*. Ook De Clercq leverde daaraan een bijdrage.[42] Hij leidde allerlei studentenverenigingen en de *Studenten-Almanak*. Hij bewoog zich gemakkelijk. Men vond hem elegant en scherpzinnig. Van jongs af aan was hij in elk gezelschap *facile princeps*. Hoewel hij een sterke behoefte had aan nauwe

vriendschappen, was De Clercq - en hij zou dat ook zijn hele leven blijven - vooral een briljante en graag geziene figuur met veel losse contacten in allerlei kringen.

In oktober 1843 sloot hij zijn studie af met een Latijnse dissertatie over de Handelmaatschappij, een onderwerp dat zijn vader hem had aangereikt met het oog op zijn loopbaan. Daarna probeerde hij zich, zoals zoveel afgestudeerde juristen en met even weinig succes, te vestigen als advocaat in Amsterdam. Dat was een typische parkeerfunctie in afwachting van een betrekking waarvoor enige protectie noodzakelijk was. Inmiddels had hij de religie achter zich gelaten en begon hij de politiek met een kritisch oog te bezien. Hij maakte deel uit van een liberaal Haags juristenclubje rond Donker Curtius.[43] Hij was een overtuigd tegenstander van de dwanglening-Van Hall, omdat het slagen ervan juist het 'wanbestuur en een verkeerd regeringsstelsel' in stand zou houden die voor de hele toestand verantwoordelijk waren.[44] Zijn lectuur van de buitenlandse tijdschriften overtuigde hem ervan dat Nederland 'achterlijk [was] in staatkundige en maatschappelijke ontwikkeling'. Het ontbrak het land aan vaardige politieke auteurs, aan een geïnformeerde publieke opinie, aan een werkelijk constitutioneel bestel en aan een parlement waarin partijen elkaar door inhoudelijk debat probeerden te overtuigen.[45] Toen de Negenmannen in december 1844 hun voorstel tot grondwetsherziening deden, behoorde De Clercq dus tot de enthousiaste voorstanders. Hij sloot zich aan bij een initiatief van zijn Leidse studievriend Piet Blussé om een landelijke petitieactie ter ondersteuning van het voorstel te organiseren en probeerde in het conservatieve Amsterdam iedereen die liberaal was te mobiliseren. Daarnaast zette hij zich aan een bewerking van een concept-brochure die Blussé had opgesteld.

In januari 1845 vroeg Potgieter hem het voorstel te bespreken in de mengelingen van *De Gids*.[46] Fortuijn, de redacteur voor politieke zaken, was in 1843 overleden. Via Van Hasselt had de redactie toen bij Thorbecke geïnformeerd of hij 'een kras, fiks, flink, helder, cordaat mensch' kon aanbevelen als politiek medewerker. Thorbecke wees, voorlopig, op de jonge advocaten P.L.F. Blussé (de vriend van De Clercq) en J.C. Reepmaker, die deel uitmaakten van het juristenclubje rond Donker Curtius. Zij hebben echter nooit meer dan incidenteel aan het tijdschrift bijgedragen.[47] De Clercq kende Potgieter van afstand, Bakhuizen meer van nabij sinds diens terugkeer naar Leiden. Hij had zijn *Gids*-debuutal gemaakt, een brede bespreking van Kneppelhout *Studentenleven*, waarbij hij zelf zo nauw betrokken was geweest.[48] Toen Potgieter hem vroeg liet hij de brochure varen en zette zich aan 'Het voorstel ter Grondwetsherziening' voor *De Gids*. In februari, toen het stuk verscheen, nodigde Potgieter hem uit redacteur te worden voor juridische en politieke onderwerpen, als opvolger van Van Hasselt, die vanwege een persoonlijk conflict met Van Geuns besloten had de redactiekring te verlaten.[49]

In zijn bespreking van het herzieningsontwerp wees hij, met de voorstellers, volkssoevereiniteit en democratie af, als deze een republikeinse staatsvorm impliceerden. Ook De Clercq sprak zich uit voor een waarlijk constitu-

tionele monarchie met een controlerende, jaarlijks over de begroting beslissende volksvertegenwoordiging, samengesteld door rechtstreekse verkiezingen waarvoor een niet te hoge censusdrempel gold. De koning behoorde onschendbaar te zijn, de ministers volledig verantwoordelijk en de Kamer ontbindbaar. De koloniale aangelegenheden moesten onder de wetgever worden gebracht. Anders dan in Thorbeckes ontwerp bepleitte De Clercq ook het stelsel van juryrechtspraak, als vorm van democratische controle op de magistratuur. Vrij uitgesproken richtte hij zich tegen de zittende Staten-Generaal die door het bestaande kiesstelsel ver verwijderd waren geraakt van 'de Natie'. Het beeld dat hij in zijn artikel ontwierp herinnerde aan de polemische achttiende-eeuwse voorstelling van een behoudzuchtige 'aristokratische faktie' die zich tussen de vorst en 'de natie' gedrongen had en beiden van hun invloed beroofde. De kern van de zaak was voor hem dat het verantwoordelijk deel der natie inmiddels directe invloed behoorde te krijgen op de wetgeving.

Evenmin als Thorbecke zelf geloofde De Clercq dat het voorstel werkelijk een kans maakte; zij beschouwden de poging vooral als een waarschuwend signaal voor de gevestigde orde en als een middel om de publieke opinie te activeren. Daarom steunde De Clercq ook via *De Gids* het petitionnement dat in diverse steden werd georganiseerd. Dit moest de Staten-Generaal duidelijk maken dat de negen voorstellers namens de gezeten burgerij spraken; tegelijk vormde het een uitnodiging van 'de natie' aan 'onzen geëerbiedigden Vorst [...] zich aan het hoofd te stellen der beweging [...] en zijn volk voor te gaan'.[50] In allerlei *Gids*-bijdragen van deze periode vertoonde zich een aangezet burgerlijk en anti-aristocratisch sentiment, Volk en Natie voerden een hoofdletter en men herinnerde de koning aan de rol van Willem van Oranje. Het artikel besloot met het dreigende perspectief dat in deze jaren vaker werd opgeroepen. 'Zonder staatkundige ontwikkeling is voor een volk geene enkele ontwikkeling op den duur mogelijk. De karavaan der menschheid rukt voort: wee den volken die achterblijven in de woestijn.'[51]

Na dit politieke hoofdartikel en het gedicht 'De Stilstaanders' (april 1845), waarin Potgieter de vele halve en hele tegenstanders van grondwetsherziening hekelde, markeerden drie recensies van allerlei vlugschriften over het voorstel en het petitionnement de positie van *De Gids* in de liberale beweging.[52] Illustratief voor de mate waarin nu de actualiteit ook de literatuur binnendrong was de uitgebreide kritiek die Potgieter wijdde aan het gedicht 'Staatshervormen' van de conservatief A.W. Engelen. De persoonlijk ondertekende recensie had geheel een politiek karakter en toonde Potgieter als een van de petitionarissen en als voorstander van een kritische publieke opinie en burgerlijke invloed op het landsbestuur.[53] Dat was ook de strekking van de recensies waarin De Clercq namens *De Gids* de vlugschriften besprak. Hij was zelfs veel nauwer bij dit onderwerp betrokken dan hij hier deed voorkomen: de anoniem verschenen brochure *Nu of Nooit* was het werkje van Blussé waaraan hij nog zelf had gesleuteld; hij had de exemplaren, die achterin een modelpetitie bevatten, persoonlijk in de Amsterdamse koffiehuizen, logementen en winkels verspreid.[54]

De Gids was inmiddels ver afgeraakt van de terughoudendheid van 1838: nu heette het, tegenover de conservatieven en moderaten, dat burgerlijke vrijheid zonder politieke medezeggenschap een illusie was.[55] Het hoofdthema van De Clercqs besprekingen - die voor een deel verschenen toen de Kamer het Negenmannen-voorstel al terzijde gelegd had - was het belang van een degelijke politieke pers. In een vergelijking met de grote buitenlandse tijdschriften leek het hem dat de Nederlandse pers als politieke factor onderontwikkeld was. De belangstelling voor de openbare zaak had geen duurzaam karakter en geen ideologische kleuring, maar leefde alleen incidenteel op en bediende zich dan van heftige pamfletten, die meer een polariserende dan een informerende werking hadden. Evenmin functioneel vond De Clercq het ophitsende preken voor eigen parochie in de radicale 'lilliputter-pers'. Een degelijk blad met een vast publiek zou veel meer moreel gezag bezitten en daardoor meer invloed uitoefenen, ook buiten de eigen kring. Nu de publieke opinie niettemin gewekt leek, was het zaak haar tot een voortdurende controlerende instantie te maken. Daartoe was nodig dat de brede, politiek nog weinig belangstellende burgerij met zachte hand geleid werd. Hoewel hij zelf stukjes schreef voor de linkse *Vlissingsche Courant* vond hij dergelijke geavanceerde provinciale kranten voor dat doel minder geschikt. 'Aan de schepping en krachtige ondersteuning van een wèl onderricht, populair, beschaafd en bezadigd orgaan kan voor den eerstvolgenden tijd de toekomst der vrijzinnige partij in ons vaderland hangen.'[56]

De Clercq liet het niet bij woorden, want hij was op dat moment met onder anderen de *Gids*-medewerkers Veth en Vissering betrokken bij plannen om het *Handelsblad* over te nemen of 'een nieuw handelsblad in *echt* liberalen zin' te beginnen.[57] Deze poging liep op niets uit, evenals een soortgelijk initiatief in de volgende jaren.[58] Maar De Clercq was nog op andere manieren bezig de publieke opinie en vooral de liberale beweging te organiseren. Met de andere leden van het Amsterdamse petitie-comité, waartoe behalve een neef van Donker Curtius ook Bakhuizens vertrouwde vriend P.M.G. van Hees en *Gids*-medewerkers als Portielje en Berg van Dussen Muilkerk behoorden, probeerde hij een vaste politieke club te stichten. Dit initiatief resulteerde in 1846 in de oprichting van de Amstelsociëteit, een besloten vereniging die zich, om de autoriteiten te misleiden, presenteerde als een discussiegezelschap, maar die in de praktijk ging functioneren als een liberale kiesvereniging. Het Amsterdamse voorbeeld vond in andere steden navolging en de Amstelsociëteit mag dan ook gelden als de eerste liberale organisatie in Nederland.[59]

In 1846 stond De Clercq ook aan de basis van de Vrijdagsche Vereeniging, de eerste Nederlandse *debating society*, een nieuw genootschapstype naar Brits voorbeeld en een typisch product van liberaal-burgerlijke cultuur. De debatvereniging bood de gelegenheid binnen de veilige kring van de eigen stand in grote vrijheid en met overgave te debatteren over kwesties van algemeen belang. Zo kon de Vrijdagsche Vereeniging heren van allerlei confessie of politieke voorkeur omvatten, die elkaar vonden in de behoefte zich te oefenen in de vaardigheid om anderen langs redelijke weg te overtuigen. De vereniging had

geen politiek karakter, maar wel een liberale strekking. De Clercq beschouwde het ontbreken van een dergelijke debatcultuur in het parlement als een teken van de politieke onderontwikkeling van Nederland.[60] De kringen van de Amstelsociëteit, de Vrijdagsche Vereeniging en *De Gids* overlapten elkaar ten dele. Van de in totaal tweehonderd leden van de Amstelsociëteit zijn er drie redacteur van het tijdschrift geweest, onder wie de oprichters De Clercq en Veth, en hebben er zeker vijfentwintig aan bijgedragen als auteur. Onder de leden van de debatvereniging in de eerste vijf jaren waren tien redacteuren en een groot aantal medewerkers.

Binnen *De Gids* ging De Clercq direct een prominente plaats innemen. Potgieter meende in de vlugge en gedecideerde jongere de medestander te herkennen die hij in Bakhuizen had verloren. In hun correspondentie ontstond al snel een vertrouwelijke toon. Potgieter vroeg De Clercq de bijdragen van medewerkers te bewerken en liet hem zelfs het binnenkomende werk van Bakhuizen corrigeren, ook op de stijl, 'waar deze U minder bevallen mogt'.[61] Zoals eerder met Bakhuizen en later met Busken Huet ging Potgieter allerlei redactionele zaken en de samenstelling van de nummers in klein overleg met De Clercq afhandelen. Potgieter, die anders altijd degene was die mopperend zijn mederedacteuren tot werken aanvuurde, deed nu de geheel nieuwe ervaring op zelf tot meer ijver te worden aangespoord. De Clercq trad ook op als penvoerder.

In deze functie liet hij in november 1845 een verontruste medewerker weten dat *De Gids* inmiddels geen uitsluitend partijorgaan was geworden dat van al zijn auteurs een gelijke gezindheid eiste; maar het was geen geheim 'dat wij persoonlijk de liberale beginselen met warmte zijn toegedaan, en eene geheele hervorming onzer staatsinstellingen van harte wenschen'. Het tijdschrift schreef dus zijn politieke artikelen in deze zin of liet ze door 'gelijkgezinden' verzorgen. Hoewel de redactie zich in deze brief nog beriep op de vroegere liberaliteit, erkende zij ernaar te streven 'bij de *behandeling van elk vak* in ons Tijdschrift eene zekere eenheid van richting te bewaren'.[62] Onder invloed van De Clercq riskeerde zij op dit punt zelfs een conflict met Thorbecke. Deze informeerde in juli 1845 bij Van Hasselt of de geruchten klopten dat de *Gids*-redactie bijdragen bewerkte of afwees als zij niet instemde met de strekking ervan. Hij kondigde aan geen 'pen aan te zetten voor een Tijdschrift, welks redactie zich zulk eene censuur veroorloofde'. Enigszins in strijd met zijn eigen vroegere plannen voor een tijdschrift 'door eenparigen geest bezield'[63] stelde hij zich een blad als *De Gids* nu voor als een open tribune, waar auteurs voor eigen verantwoordelijkheid optraden en de redactie hoogstens bepaalde wie zij daartoe uitnodigde. Namens *De Gids* antwoordde De Clercq dat de leiding 'van een Tijdschrift, dat in Staatkunde, letterkunde, wetenschap een bepaalde richting volgen, een bepaalde kleur dragen, een' bepaalden invloed oefenen wil', een actievere rol impliceerde. Enkel door 'planmatig' te werk te gaan en elke recensie ter zijde te leggen 'die, in dit of dat opzicht, met de door haar gekozen richting in strijd was', had de redactie *De Gids* kunnen behoeden 'voor de kleurloosheid en halfheid [...] die in zoo vele andere Ned. Tijd-

schriften ten troon zit'. Zij hechtte echter zo'n belang aan de medewerking van Thorbecke, dat zij in zijn geval bereid was afstand te doen 'van een recht, dat wij anders stellig meenen te moeten handhaven'.[64]

Doctrinaire liberaliteit

Naast de actieve liberalen Veth en De Clercq kwam in 1846 ook Vissering, die al vanaf ten minste 1845 bij het blad betrokken was, de politieke richting nog versterken.[65] Hoewel iedereen in deze kring de letterkunde zeer nabij stond, begon nu de leiding duidelijk van karakter te veranderen. Door uiteenlopende oorzaken verloor de redactie in 1845 de predikant-dichter Ter Haar, de romanschrijver Oltmans en de letterkundige Pol. Vanaf dat moment was Potgieter de enige schrijver in het gezelschap en hij raakte juist in een fase waarin hij zich teleurgesteld van de literatuur afwendde. De zevenentwintigjarige Simon Vissering ontbrak het niet aan elan. Hij kwam uit een doopsgezinde Amsterdamse handelsfamilie en was na de gebruikelijke studie in Amsterdam en Leiden in 1842 gepromoveerd in de letteren en de rechten, op een proefschrift over het recht in het Rome van Plautus. Evenals De Clercq had hij zich daarna als advocaat laten registreren, in de hoop op iets anders. Hij begon in liberale zin over economie te schrijven in het *Handelsblad* en vestigde daarmee de aandacht op zich. Vissering is misschien de overtuigdste liberaal geweest die Nederland gekend heeft. Hoewel hij zeer pragmatisch kon zijn als het uitkwam, had het liberalisme voor hem de glans van een levensbeschouwing. Ook in zijn geval wortelde het in een optimistisch protestantisme. Zijn bespreking van twee politiek-historische studies in jaargang 1846 was een uitbundige liberale geloofsbelijdenis.[66] Zo zeker als iemand die weet dat bij een volgende ommegang Jericho moet vallen, wist Vissering dat grondwetsherziening en hervorming slechts een kwestie van tijd waren. De recensie is een model van de liberale retoriek van deze jaren en van de geschiedfilosofie waarop het liberale vertrouwen gebaseerd was.

Het was het (in het vorige hoofdstuk besproken) geloof in een natuurwet van vooruitgang en vervolmaking, en in een leiding van de geschiedenis door een immanent werkende voorzienigheid. Gestage ontwikkeling, deels naar universele, deels naar nationale beginselen, was in deze voorstelling de plicht van de nationale staten. Langdurige stremming was zinloos en leidde slechts tot revolutie, maar men moest evenmin vooruitlopen op de behoeften van 'de natie', waarmee gewoonlijk de verlichte burgerij bedoeld werd. Met een beroep op deze aan natuur en geschiedenis ontleende argumenten durfden de liberalen tegenover de conservatieve kritiek te verzekeren dat hun hervormingswensen niet voortkwamen uit ijle theorie of een 'stelsel' van 'afgetrokken regels'. Niet anders dan conservatieven meenden de liberalen rond *De Gids* dat instellingen bij voorkeur moesten wortelen in nationale tradities of omstandigheden. Voor Bakhuizen, Thorbecke, Fortuijn, De Clercq en Vissering was hervorming aanpassing van de *algemene* historische tendens aan de

nationale aard, situatie en traditie. Hun positie laat zich inderdaad vergelijken met die van de eerdere Franse doctrinairen.[67] De *Gids*-liberalen waren van mening dat staatsinrichting en bestuur niet eenzijdig door hetzij historisch gegroeide toestanden, hetzij abstracte theorieën, hetzij de omstandigheden van het moment mochten worden gedicteerd. Wat hun voor ogen stond was een bestel dat berustte op erkenning van historisch voldongen feiten, inzicht in historische tendenties en een wijze samenvoeging van nationale tradities met een praktische benadering van eigentijdse problemen. Om te voorkomen dat zo'n gefundeerd pragmatisme tot opportunisme zou kunnen vervallen, hechtten zij aan stelselmatigheid in beleid en opzet: de politiek behoorde vanuit een algemeen beginsel kaders, instituties en voorzieningen te scheppen, die de maatschappij in staat stelden zoveel mogelijk haar eigen zaken te regelen.

Het is steeds een kenmerk van dit ‘doctrinaire’ liberalisme geweest dat het zich, ook als het een oppositionele beweging was, ‘gouvernementeel’ opstelde, bereid om de nationale verantwoordelijkheid op zich te nemen. In *De Gids* presenteerden auteurs zich als de stem van de bezadigde publieke opinie, die invloed wenste uit te oefenen ‘langs den weg der *bewijsvoering*’, niet door onbekookte retoriek.[68] Nadrukkelijk onderscheidden zij hun eigen ‘wettige, eerlijke oppositie’, die slechts ‘uit gevoel van pligt’ op verbeteringen aandrong, van allerlei ‘kwaadwillige uitspattingen der drukpers’.[69] Onder dreigende verwijzing naar de historische les van eerdere revoluties, de progressieve wil van de geschiedenis of het gevaar van radicalere bewegingen boden zij hun constitutionele hervormingswensen aan als enig ordelijk alternatief en zichzelf als betrouwbare middenpartij. Een regering die het land zo slecht bestuurde, zo luidde de telkens terugkerende boodschap, mocht zich geenszins beklagen dat de natie haar misnoegen nog slechts uitte ‘op schuldelooze wijze, door het lezen van vinnige oppositieblaadjes, door den roem der voorvaderen op te halen, en door te klagen en te morren over den slechten tijd’; maar zij deed er verstandig aan haar gezag niet te misbruiken tegen de ‘gerechtvaardigde eisen’ van ‘het beste deel der natie’, dat nu tot volwassenheid gekomen was.[70] Zo bediende de *Gids*-retoriek zich in de jaren voor 1848 van een zorgvuldig gedoseerde dreiging en geruststelling.

In de decennia na 1848 zou doctrinair steeds meer synoniem worden met dogmatisch. In de jaren veertig was dat nog niet het geval. Het liberalisme was noch een ‘partij’, noch een stelsel. Het was een beweging voor discussie en opinievorming, vernieuwing van vormen en mentaliteitsverandering. Vrijer dan later mogelijk bleek, uitte De Clercq in *De Gids* zich bijvoorbeeld over de *sociale* vraag. Hij deed dat in een aantal opzienbarende bijdragen waarin hij als eerste een zakelijke behandeling gaf van de ideeën van de Franse socialisten, met name Louis Blanc. Tot dan toe had de belangstelling voor maatschappelijke problemen zich beperkt tot wat korte, technische besprekingen van brochures over armoedebestrijding en het voor en tegen van bedeling, werkinrichtingen en emigratie. In 1844 was een woord gewijd aan een brochure over de utopist Fourier.[71]

Daarnaast schreef Potgieter een aantal gedichten en novellistische schetsen

met de uitdrukkelijke bedoeling om ‘de gebreken in onzen maatschappelijken en huiselijken toestand’ te gispen en het sociale mededogen te bevorderen.[72] Hij was volstrekt geen radicale hervormer, die de hiërarchische maatschappijorde wilde aantasten, maar hij vond veel onrechtvaardigs in de stroeve, harde standensamenleving waarin ook hijzelf zo'n moeizame start had gekend, met haar egoïsme, vooroordeel, standspedanterie, gebrek aan werkgelegenheid en mobiliteit. Vooral het lot van kleine burgers, de ‘fatsoenlijke armen’ ging hem ter harte; met de volksklasse had hij niet meer op dan zijn standsgenoten, en zelf was hij uiterst standsbewust en deelde hij de ambivalentie van de opgeklommen burgerman jegens de gefortuneerden en grote namen. Met zijn didactische schetsen, vol van zedenkritiek en biedermeiersentiment, wilde hij vooral de christelijke zin versterken - opgevat als humaniteit - en de leden van de maatschappij wijzen op hun verantwoordelijkheden. Wat hem voor ogen stond was een maatschappij die mensen de gelegenheid gaf vooruit te komen en hen naar hun verdiensten huldigde. Met de andere recensenten deelde Potgieter de overtuiging dat het scheppen van voldoende werkgelegenheid de oplossing vormde van het armoedeprobleem. Daartoe was het nodig dat de nijverheid zo min mogelijk gehinderd werd door allerlei belastingen. Onder de titel ‘Eerlijke Armoe's Klachte en Kreet’ (1845) vertaalde hij twee maatschappijkritische gedichten van Thomas Hood. Zulke literatuur, verklaarde hij in een toelichting, deed meer goeds voor de werkende klasse ‘dan honderd romans, vol pracht en praal van *fashionable life*’.[73]

De Clercq was al een stap verder. In deze nog voorzichtig liberale kring ging hij al in 1846 en 1847 belangstelling vragen voor het sociaal-democratische ideaal, waarbij hij overigens zelf de liberale zienswijze niet verliet.[74] Door zijn uitgebreide kennismaking met buitenlandse literatuur begreep hij namelijk dat de armoede in Nederland een andere oorzaak had dan in meer geïndustrialiseerde landen. In eigen land was het ‘pauperisme’ geen resultaat van een ongebonden laisser faire maar van economische stilstand, veroorzaakt door een gebrek aan ontplooiingsmogelijkheden voor handel en nijverheid. Dat nam niet weg, waarschuwde hij, dat in het algemeen een volledig liberalisme in een industriële samenleving leidde tot grote sociale ongelijkheid. Terwijl ook in *De Gids* alle auteurs armoede nog beschouwden als een probleem van zedelijkheid en filantropie, zag De Clercq dat zij een structureel bijproduct was van een economisch stelsel. Deze massale verpaupering was niet alleen gevaarlijk maar ook onmenselijk en afzichtelijk, in strijd met christelijke beginselen en met de historische tendens naar uitbreiding van beschaving en burgerlijke en politieke gelijkheid. Het economisme, voor Nederland nog een nuttige strategie, kon dus naar zijn mening geen algemeen dogma zijn. Hoewel De Clercq het communisme afwees en weinig realiteitszin vond in de utopische stelsels van Saint-Simon, Fourier en Owen leek het hem nuttig om onpartijdig studie te maken van de scherpzinnige maatschappijkritiek en de bruikbaarder voorstellen van een socialist als Blanc. ‘Wij vragen eerbied voor elke overtuiging, en gehoor, zoowel voor eene apologie onzer tegenwoordige maatschappij, als voor eene ontwikkeling der gebreken, die haar aankleven.’[75]

De Clercqs stukken over het socialisme vormen het begin van een lange *Gids*-traditie van artikelen waarin gedistantieerd en objectiverend aandacht geschonken werd aan een controversieel onderwerp. Een kenmerk van deze traditie is dat zich moeilijk laat bepalen waar de auteur stond. In haar beste vorm duidde deze distantie op ware liberaliteit: de bespreker erkende het belang van een verschijnsel waarmee hij persoonlijk niet of maar ten dele kon sympathiseren. Maar zij kon ook duiden op een wat schrale behoedzaamheid om zich toch vooral niet te compromitteren. De Clercq stond hier zeker aan de goede kant. Het was gedurfd om onder eigen naam met begrip over het socialisme te schrijven. Typerend voor deze traditie is ook De Clercqs internationale oriëntatie: hij boog zich, zoals veel auteurs na hem, over een belangrijk probleem dat in Nederland nog helemaal geen actualiteit bezat. Wat was zijn motief? Zijn belangstelling voor het socialisme werd voor een deel ingegeven door het sociale mededogen dat hij van huis uit had meegekregen. Maar zij was toch vooral academisch. Voor De Clercq waren deze tijdschriftbijdragen niet anders dan discussiestukken of stellingen van hetzelfde soort als hij verdedigde in de besloten kring van de Vrijdagsche debatvereniging, alleen nu voor een ruimer publiek.[76] De liberale cultuur was er een van vrij, maar ook vrijblijvend debat. De ambitieuze De Clercq, werkloos advocaat op zoek naar een passend ambt, doorzag scherp hoe het maatschappelijke standenstelsel functioneerde; hij verzette zich er niet tegen. Bij al zijn *'democratische Bestrebungen'* deed hij geen afstand van zijn 'aristocratische sympathiën' en zorgde hij ervoor lid te blijven van alle gezelschappen die hem vooruit zouden kunnen helpen.[77]

Dat *De Gids* het liberalisme voorlopig meer beschouwde als een mentaliteit dan als een stelsel, bleek ook uit de nadruk waarmee Vissering nog in 1847 bleef waarschuwen tegen een verabsolutering van de constitutionele hervorming. Men verbeterde geen natie met stelsels alleen, betoogde hij in een bespreking van allerlei politieke brochures. De gewenste grondwetsherziening was een middel, maar niet meer dan dat. 'Men leere inzien, dat niet slechts, niet vooral, hervorming der staatsregeling dienstig is, dat hervorming van het wezen des volks, opwekking der daar verborgene krachten, koestering der daar sluimerende kiemen het meest noodig is en de rijkste vruchten belooft'.[78]

Eindnoten:

1 Over dit 'oud-liberalisme', zie: Roessingh, *Moderne theologie*, 6-14.
2 Over het vroege liberalisme in Nederland, zie: het waardevolle materiaal in de onuitgegeven doctoraalscriptie van Bieringa, Traditie en vernieuwing; Boschloo, *Productiemaatschappij*, 159-182; Van der Hoeven, *Hogendorp*, 75-92; Hooykaas, 'Politieke ontwikkeling', 306-314; Van Sas, 'Politiek klimaat'; Stuurman, *Wacht op onze daden*, hfdst. III.
3 Boschloo, *Productiemaatschappij*, 162.
4 Voorbeelden van deze ambivalentie in: De Bosch Kemper, *Geschiedenis na 1830*, II LA 13-16, 199.
5 Over deze bladen, zie: Bieringa, Traditie en vernieuwing; Van Sas, 'Politiek klimaat'; Hooykaas, 'Politisering'; Beekelaar, 'Arnhemsche Courant'; Stuurman, *Wacht op onze daden*, 112-123.
6 Stuurman, *Wacht op onze daden*, 111-112.
7 Bieringa, Traditie en vernieuwing; Stuurman, *Wacht op onze daden*, 118.
8 Voor een contemporaine ordening van oppositionele groepen, zie: De Valk, 'Politiek tableau'. Ik volg deze indeling maar ten dele. Over Donker Curtius, zie: Stuurman, *Wacht op onze daden*, 130-134.
9 De meest uitgebreide behandeling vindt men in: Robijns, *Radicalen*.

10 Voor typeringen van deze groep, zie: Boogman, *Rondom 1848*, 26-30; Kossmann, *Lage Landen*, 128-129; en de contemporaine memories van *Handelsblad*-redacteur J.W. van der Biesen: De Valk, 'Politiek tableau'.
11 Ackersdijck rec. *Bijdragen tot de Staatshuishoudkunde en Statistiek*, ed. G. Wttewaal I (1836) nr. 1-2, 1837, B. 217-227, vooral 221; Candore et ardore [=Van Hasselt] rec. *Verdediging der regten van Nederland tegen de aanmatigingen van Groot-Brittanniën, met betrekking tot het tractaat op den 17den maart 1824 gesloten* (Amsterdam 1836), 1837, B. 39-41, aldaar 41.
12 C. [=Fortuijn] rec. Th. M. Roest van Limburg, *Liberalismus* (Leiden 1837), 1838, B. 303-313, vooral 308-309.
13 N. [=Fortuijn] rec. [W.T. Gevers Deynoot], *Iets over de vroegere Staatsregelingen en de tegenwoordige Grondwet van Nederland* (Dordrecht 1839), B. 451-542. Het betrof eigenlijk maar een kort signalement in de boekaankondigingsrubriek Album.
14 ....E [=D.A. Portielje?] rec. *Grondbeginselen der staathuishoudkunde, uit lessen van Prof. N.W. Senior, te Oxford, opgesteld door den Graaf Arrivabene*, vertaald en geannoteerd door H.W.Tydeman (Leiden 1839), 1839, B. 418-424, 463-473.
15 Over de 'geweldige beweging' die *Orde* in Nederland losmaakte, zie: De Bosch Kemper, *Nederland na 1830*, III 37-41; ook Stuurman, *Wacht op onze daden*, 130-131.
16 Over de reacties en waardering, zie: De Bosch Kemper, *Nederland na 1830*, III 43-49 en LA 40.
17 N. [=Fortuijn] rec. J.R. Thorbecke, *Aanteekening op de Grondwet* (Leiden 1839), 1840, B. 72-79, aldaar 76-77, 79.
18 Redactie aan J.F.S., 10-6-1844, AG A kopieboek 1843-1856. Het ging om een inzending 'Wat beteekent bij ons het woord regeering?'.
19 [Van Hasselt] rec. [J. de Bosch Kemper], *De staatkundige partijen in Noord-Nederland, geschetst in een historisch overzigt van deszelfs binnenlandsche staatsgesteldheid van het einde der grafelijke regering tot op het jaar 1813* (Amsterdam 1837), 1840, B. 449-457 en 516-525, vooral 451. De Bosch Kemper had deze schets inderdaad bedoeld als waarschuwing tegen herlevende partijzucht, maar had daarbij in 1837 vooral Bilderdijks vervorming van de vaderlandse geschiedenis op het oog gehad. Zie: De Bosch Kemper, *Nederland na 1830*, III LA 21-23.
20 C. Star Numan rec. J.M. Kemper, *Verhandelingen, redevoeringen en staatkundige geschriften*, ed. J. de Bosch Kemper (Amsterdam 1835), 1840, B. 177-197 en 277-292, vooral 180.
21 Over Fortuijn: Dyserinck, 'Verleden van de Gids'.
22 De Bosch Kemper, *Nederland na 1830*, III LA 38 en IV LA 25; Stuurman, *Wacht op onze daden*, 138-144.
23 [Fortuijn] rec. D. Donker Curtius, *Proeve eener nieuwe grondwet* (Arnhem 1840), 1840, B. 370-371.
24 Donker Curtius' *Proeve*, door Fortuijn met instemming besproken, was een antwoord op Thorbeckes *Proeve van herziening der Grondwet, volgens de aanteekening van Mr. J.R. Thorbecke* uit januari 1840, waarin Thorbecke het stelsel van directe verkiezingen nog afwees. Thorbeckes *Proeve* bleef onbesproken. Voor een vergelijking van standpunten, zie: Stuurman, *Wacht op onze daden*, 132.
25 Fortuijns opvatting over de ondergeschiktheid van de vorst aan de grondwet, in: A. [=Fortuijn] rec. J.G. de Fremery, *Disquisitio inauguralis de vi juris publici patrii antiqui et intermedii in legem de imperio anni 1815* (Groningen 1840), 1840, B. 547-559. aldaar 547, 557.
26 Geel aan Thorbecke, 9-6-1841 en Thorbecke aan Geel, 10-6-1841, in: Hooykaas ed.. *Briefwisseling Thorbecke*, III (71). N.a.v. [Fortuijn] rec. De Jonge, *Redevoering* en Thorbecke, *Oratio*, 1841, B. 291.
27 Thorbecke aan C.J. van Assen, 3-1-1837 en 15-10-1838, in: Hooykaas ed., *Briefwisseling Thorbecke*, III (28) en (258).
28 Over Thorbeckes relatie met *De Gids*, zie: Verkade, 'Thorbecke, Potgieter en De Gids'.
29 De Bosch Kemper, *Nederland na 1830*, IV hfdst. 9; Boogman, *Rondom 1848*, 40-48.
30 P. [=waarschijnlijk D.A. Portielje] rec. B. Albarda, *Het heil van den staat de hoogste wet. Bijdragen tot eene verbeterde staatshuishouding in Nederland* (Leeuwarden 1843) en [A. Heemskerk], *Het crediet alleen kan den staat behouden, of onderzoek naar de middelen ter verbetering der financiën* (Amsterdam 1843), 1843, B. 654-655; Dixi rec. P.W. Alstorphius Grevelink; *Korte bedenkingen op het werk van den Heer G. Luttenberg. Proeve van onderzoek omtrent het armwezen in ons vaderland* (Assen 1842), 1843, B. 55-57; Ackersdijck rec. *Tijdschrift voor Staatshuishoudkunde en Statistiek*, ed. B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis, I (1841,1842), 1843. B. 149-150.
31 Thorbecke rec. J.H. graaf van Rechteren, *Beschouwingen over eene vereenvoudigde huishouding van staat* (Zwolle 1843), 1843, B. 326-333. Over de positie van dit stuk in het debat, zie: De Bosch Kemper, *Nederland na 1830*, IV 153-155, 291.
32 Thorbecke rec. Van Rechteren, *Beschouwingen*, 1843, B. 330-333.
33 W.D-s [=Potgieter], 'Maart MDCCCXLIV', 1844, M. 274-278. Over de reacties op de maatregel, zie: De Bosch Kemper, *Nederland na 1830*, IV 281-291.
34 P. [=waarschijnlijk D.A. Portielje] rec. J.H. graaf van Rechteren, *De staatkundige strekking van de verwerping der wet tot regeling van 's rijks openbare schuld* (Den Haag 1843) en A. Vogelsang,

Eerlijkheid het heil van Nederland, eene wederlegging der bijdragen van mr. B. Albarda [...] tot eene verbeterde staatshuishouding in Nederland (Dordrecht 1843), 1844, B. 180-183.

35 H.B. [=P.T.L. Helvetius van den Bergh], 'De vaderlandslievende edelmogende', 1844, M. 492-494; S.J. van den Bergh, 'De vrijheid' (naar W.C. Bryant), 1844, M. 651-654.

36 Schneider en Hemels, *Nederlandse krant*, 155; Van Tijn, 'Tien jaren liberale oppositie', 192; Stuurman, *Wacht op onze daden*, 138-141; Boogman, *Rondom 1848*, 43-45.

37 X. [=jhr. W.E.J. Berg van Dussen Muilkerk] rec. D.A. Portielje, *De handel in Nederland in 1844* (Amsterdam 1844), 1845, B. 105-112, vooral 107-108.

38 [G. de Clercq], 'Het voorstel ter grondwetsherziening', 1845, M. 61-96.

39 Over Gerrit de Clercq: Heemskerk, 'Levensberigt De Clercq' en vooral het uitstekende biografische portret van Quack, 'De Clercq'; verder Meertens, 'Jeugd van De Clercq'. Een recente, niet overal betrouwbare hoeveelheid gegevens vindt men in: Verkroost, *De Genestet, De Clercq*. Boeiend zijn de (helaas gemutileerde) Dagboekfragmenten 1839-1857 van De Clercq, bewaard in UBA, Réveil-archief F.f.1.

40 Geciteerd in: Meertens, 'Jeugd van De Clercq', 29.

41 Quack, 'De Clercq', 449.

42 Klikspaan, *Studenten-typen*, ed. Stapert-Eggen, 574-575.

43 Von Santen, 'Amstelsociëteit', 144 (nt. 23).

44 Dagboek De Clercq 16-20 maart 1844, UBA, Réveil archief F.f.1.

45 Ibidem, februari-maart 1844 en januari 1845.

46 Ibidem, maart 1845; De Clercq aan Potgieter, ongedateerd, UBA, Hss Ah 15 f.

47 Thorbecke aan Van Hasselt, 12-10-1844, in: Hooykaas ed., *Briefwisseling Thorbecke*, IV (427).

48 G. [=De Clercq] rec. Klikspaan, *Studentenleven* (Leiden 1844), 1844, B. 717-741.

49 Dagboek De Clercq, maart 1845; Potgieter aan Bakhuizen, 8-6-1845, in: Muller ed., *Nalezing briefwisseling Bakhuizen* (3).

50 [De Clercq], 'Voorstel', 1845, M. 94-95.

51 [De Clercq], 'Voorstel', 96.

52 W.D-s [=E. J. Potgieter], 'De stilstaanders', 1845, M. 218-220; [De Clercq] rec. [H. Box], *Staatkundige brieven aan een Lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, nrs. 3-5 (Den Haag 1844-1845) en [P.L.F. Blussé], *Nu of nooit; een ernstig woord aan alle gezeten burgers van Nederland* (Dordrecht 1845) en *Een woord aan den Koning* (Amsterdam 1845), 1845, B. 392-400; [De Clercq] rec. [H. Box], *Staatkundige brieven. Aan de negen Leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, die het voorstel tot herziening der Grondwet deden*, nr. 6 (Den Haag 1845), 1845, B. 639-643; [De Clercq] rec. *De Staatkundige Tooverlantaarn, of Utopisch Politische Snelwagen*, I (Kampen 1845), 1845, B. 897-898. Het auteurschap van De Clercq blijkt uit: De Clercq aan Potgieter, 18-3-1845, 10-4-1845, 28-7-1845, UBA, Hss Ah 15 i, j en Ah 16 c.

53 [Potgieter] rec. A.W. Engelen, *Staatshervormen. Dichterlijk vertoog. Horatius nagebootst* (Groningen 1845), 1845, B. 793-810, 875-893.

54 Dagboek De Clercq, maart 1845; UBA, Réveil archief F.f.1. Vgl. [De Clercq] rec. [Box], *Staatkundige brieven*, [Blussé], *Nu of nooit, en Een woord aan den Koning*, 1845, B. 398-399.

55 [De Clercq] rec. [Box], *Staatkundige brieven*, nr. 6, 1845, B. 641.

56 [De Clercq] rec. [Box], *Staatkundige brieven*, nr. 6, 1845, B. 642-643.

57 Over deze plannen: P.J. Veth aan S. Vissering, 21-7-1845 en G. aan Vissering, Den Haag 13-8-1845, ARA, archief Vissering nr. 10. De jonge jurist Vissering, die in Amsterdam gold als een overtuigde liberaal, was redacteur van het *Algemeen Handelsblad*, maar werd in juli 1845 gepasseerd voor het hoofdredacteurschap.

58 Over de gestrande poging tot oprichting van het blad *De Atlas*, waarvan De Clercq de redactie zou voeren, zie: Von Santen, 'Amstelsociëteit', 123.

59 Over de Amstelsociëteit, zie: Von Santen, 'Amstelsociëteit', vooral 115-120 (oprichting).

60 Dagboek De Clercq, februari 1844, UBA, Réveil archief F.f.1. Over de Vrijdagsche Vereeniging: A. Kruizenga, De Vrijdagsche Vereeniging. Debating society te Amsterdam in de negentiende eeuw. Ongepubliceerde doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen 1996. Over de functie van de debatverenigingen in het algemeen, zie: De Haan en Te Velde, 'Vormen van politiek', 171-173.

61 Potgieter aan De Clercq, april 1845, UBA, Hss Ah 36 g.

62 Redactie aan D. Veegens, 18-11-1845, AG A kopieboek 1843-1856; De Clercq aan Potgieter, 18-5-1845, [10 of 20]-7-1845, 5-11-1845, UBA, Hss Ah 15 m, 16 b en 16 l. Veegens leverde bijdragen op historisch gebied.

63 Thorbecke aan Geel, begin 1837, gecit. in: Van den Berg en Hooykaas, 'Leidsche Wetenschappelijke Berigten', 83.

64 Thorbecke aan Van Hasselt, 16-6-1845, in: Hooykaas ed., *Briefwisseling Thorbecke*, IV (521); Van Hasselt aan *Gids*-redactie, 18-7-1845, UBA, Hss An 39 c; De Clercq aan P.N. van Kampen, 3 of 4-8-1845 (verzoek om de originele brief te kopiëren en in deze vorm naar Thorbecke te sturen), UBA, Hss Ah 14; Redactie aan Thorbecke, 8-8-1845, AG A kopieboek 1843-1856. De Clercq ontwierp dit antwoord in overleg met Potgieter: De Clercq aan Potgieter, 28-7-1845 en [juli 1845], UBA, Hss Ah 16 c, d.

65 De status van Vissering is niet helemaal duidelijk. Al begin 1845 gold hij als een man van *De Gids* (A. Elink Sterk aan Vissering, begin 1845, ARA, archief Vissering nr. 10). Van Hasselt introduceerde hem in januari in deze kring. Op 2 december 1845 aanvaardde hij dankbaar een uitnodiging van de redactie om vast medewerker te worden (S.V. aan *Gids*-redactie, 2-12-1845, UBA, Hss Am 113). De correspondentie van De Clercq met Potgieter wekt de indruk dat Vissering al in 1846 als redacteur functioneerde; in oktober 1846 was hij in elk geval al meebeoordelend redacteur, getuige De Clercq aan Potgieter, 1-10-[1846], UBA, Hss Ak 43. Officieel geldt hij pas vanaf 1847 als redacteur.

66 Vissering rec. [J. de Bosch Kemper], *Beginselen van Nederlandsch staatsbestuur* (Amsterdam 1845) en G.W. Vreede, *De regering en de natie sedert 1672 tot 1795 (Ontwikkeling van staatsregtelijke theorieën)* (Amsterdam 1845), 1846, B. 142-173.

67 Kossmann (*Lage Landen*, 132-133) presenteert *De Gids* en Thorbecke als de representanten van het doctrinaire liberalisme in Nederland.

68 [De Clercq] rec. *De Staatkundige Tooverlantaarn*, 1845, B. 898.

69 Ackersdijck rec. G.W. Vreede, *Beschouwingen van de openbare meening* (Amsterdam 1846), 1846, B. 903-904 (Album), aldaar 903.

70 Vissering rec. [De Bosch Kemper], *Beginselen* en Vreede, *Regering*, 1846, B. 171-173.

71 Ackersdijck rec. *Beknopt overzicht van het leerstelsel van Charles Fourrier* (Rotterdam 1841), 1844, B. 609-610 (Album).

72 W.D-s, [=E.J. Potgieter], 'De ezelinnen. (Eene schets uit mijn venster)', 1842, M. 491-499, aldaar 499. Verder: [Potgieter], 'Als een visch op het drooge. Aert, Sicco, Ernst', 1841, M. 413-445; [Idem], ''t Is maar een pennelikker!', 1842, M. 561-585 en 621-654; W.D-s, 'Hanna. (Een studiebeeld uit het volksleven)', 1843, M. 40-52; [Potgieter], 'Leuchtstein', 1843, M. 262-275; W.D-s, 'De Zusters', 1844, M. 298-336, 350-375, 509-533 en 610-650; Idem, 'Blaauw bes, blaauw bes! Een studiebeeld uit ons volksleven', 1845, M. 361-376. Over het maatschappelijk engagement in Potgieters schetsen, zie: Smit, *Potgieter*, hfdst 7; en De Vooys, 'Potgieter en het liberalisme'.

73 Potgieter, 'Eerlijke Armoe's Klagte en Kreet' ('Het lied van het hemd' en 'Des Daglooners Eisch'), naar Thomas Hood, 1845, M. 173-180.

74 De Clercq, 'Louis Blanc', 1846, M. 1-33, 48-78, 131-162; Idem, 'Arnold Ruge over de Fransche socialisten', 1847, M. 313-346; [De Clercq?] rec. M. Cabet, *Communistische geloofsbelijdenis. Naar het Fransch, met de belijdenis des vertalers* (z.p. 1846), 1846, B. 620-625 (Album). Al sinds 1844 verdiepte De Clercq zich in het socialisme. Einde 1846 overwoog hij nog artikelen over arbeidsorganisatie en over Proudhons *Les juifs, rois de l'époque*. Dagboek De Clercq, november 1846, UBA, Réveil archief F.f.1.

75 De Clercq, 'Blanc', 1846, B. 5. Ook: Idem, 'Ruge', 1847, M. 314-315.

76 De Clercqs verdediging van het socialisme in de Vrijdagsche Vereeniging, 1 oktober 1847: Quack, 'De Clercq', 471-472.

77 Dagboek De Clercq, 23 en 29-11-1846, UBA, Réveil archief F.f.1.

78 [Vissering] rec. *Onschendbaarheid des Konings* (Den Haag 1847), J.H.G. Boissevain, *Proeve van onderzoek naar den aard der Koninklijke onschendbaarheid* (Utrecht 1847), Alethophilus, *Een woord van herinnering, bemoediging en raad bij den aanvang van het jaar 1847* (Amsterdam 1847), H.C.A. Thieme, *Grondwetsherziening. Vereenigingen van voorstanders van maatschappelijken en constitutionnelen vooruitgang* (Utrecht 1847), F.W. von Mauvillon, *Wat heeft Nederland noodig? of het voorstel tot herziening der grondwet van de heeren Thorbecke, Luzac enz. getoetst aan den geest des tijds* (Amsterdam 1846) en Idem, *De oppositie en hare organen in Nederland* (Gouda 1847), 1847, B. 774-785, aldaar 785.

Hoofdstuk 9
Nationaliteit, burgerschap en kunst

De opvatting van nationaliteit

Toen Vissering in 1847 de overtuiging uitsprak dat bovenal een ‘hervorming van het wezen des volks, opwekking der daar verborgene krachten, koestering der daar sluimerende kiemen’ geboden was, vatte hij in het gevestigde romantische idioom de hele bedoeling van het eerste decennium samen. Dat idioom was niet ornamenteel. Het toont precies hoe men zich een natie voorstelde en welke mogelijkheden men voor Nederland zag. Na het voorafgaande is duidelijk dat voor de auteurs die aan *De Gids* meewerkten Nederland verscheen als een natie in verval, die het sinds de zeventiende eeuw ontbrak aan het vermogen tot zelfbestemming. Evenals *De Muzen*, dat aanvankelijk *Europa* zou gaan heten, wilde *De Gids* breken met wat men in deze kring beschouwde als een onwaarachtig nationalisme. Onwaarachtig, omdat het bij alle Gouden-Eeuwglorificatie en zelfgenoegzaamheid van letterkunde en wetenschap duidelijk was dat de Nederlandse cultuur eigenlijk een zwak zelfvertrouwen bezat en zich geen eigen vormen wist te scheppen. Het ontbrak haar aan het zelfbesef om een evenwichtige verhouding te bepalen tussen eigen ontwikkeling en buitenlandse invloed. Fortuijn vatte het probleem samen. ‘Indien laag te vallen op den vreemdeling, wiens ondeugden wij navolgen, wiens energie wij niet kunnen bereiken, - indien het teren op den roem van een dapper voorgeslacht, - indien het onophoudelijk roemen op eigene deugden, eigene daden, eigene braafheid, nationaliteit heeten moet, voorzeker, wij zijn het nationaalste volle ter wereld! Maar indien men iets hoogers en beters bedoelt, - een' volksgeest, vrij van eenzijdigheid en op zelfstandige ontwikkeling berustende, - helaas! men toone ze in ons volksbestaan.’[1]

De Gids beantwoordde deze vruchteloze combinatie van zelftevredenheid en evidente achterstand met een opstelling die men ‘neopatriottisme’ zou kunnen noemen. Dit neopatriottisme verenigde een realistischer taxatie van de nationale prestatie met hogere doelstellingen en meer geloof in de mogelijkheid van een algemene verbetering. Het vond in het bevorderen van zelfkritiek de voorwaarde tot verbetering. De zeventiende eeuw en het buitenland leverden de standaard van oorspronkelijkheid en kwaliteit. Het tijdschrift streefde naar een nationale cultuur die in eigen en ten dele aan inheemse tradities ontleende vormen wist deel te nemen aan eigentijdse internationale bewegingen. Onder verwijzing naar Goethe verwierp Potgieter bijvoorbeeld het ‘oordeelloos navolgen als dat, hetwelk heel *Europa* met Walter Scottsche

romans heeft overstroomd, dat ons JAMES-SEN van allerlei natiën en tongen bezorgt'; geboden was 'ontwikkeling van wat er karakteristiekst is in onze wijze van denken en gevoelen, gewaarworden en invloed uitoefenen'.[2] Zoals hiervoor al getoond is, impliceerde dit laatste geen afsluiting voor het buitenland, integendeel. Vaderlandsliefde, aldus Bakhuizen, was het streven 'op eigen grond en bodem de bestemming der menschheid te verwezenlijken'. Godsdienst, wetenschap, beschaving noch wereldburgerschap vormden een bedreiging voor een welbegrepen nationaliteit.[3] In de kring van *De Gids* was nationaliteit een hoog goed, maar niet het hoogste. Zij was uiteindelijk ondergeschikt aan humaniteit, of beter, een vorm daarvan.[4] In dit deels verlichte, deels romantische nationaliteitsgevoel toonde het tijdschrift zich verwant met de bedoelingen van de 'jong Duitse' en 'jong Italiaanse' groeperingen die zich in de jaren dertig verenigden tot de (illegale) 'jong Europa'-beweging.[5]

Het veelvuldig beroep op Goethe was geen toeval. De opvatting van literatuur, van nationaliteit en van liberalisme in dit tijdschrift berustte op dezelfde voorstelling, namelijk de *Bildungs*-gedachte, waarvan Goethe en Humboldt de belangrijkste vertegenwoordigers geweest zijn. Niet alleen voor Potgieter was Goethe 'het grootste Genie onzes tijds'.[6] In deze kring waren ook Bakhuizen, Schneevoogt, De Clercq, Brill en Van Vloten doorknede Goetheanen. *Bildung* is het streven van een individu naar harmonische ontwikkeling van de mogelijkheden die in zijn wezen besloten liggen. Deze ontwikkeling van het eigene vindt niet in afzondering plaats, maar in voortdurende wisselwerking of confrontatie met de buitenwereld. Zo vormt zich, volgens dit ideaal, op den duur een samenleving van zelfstandige, afgeronde, van elkaar verschillende maar gelijkwaardige individuen. Het principe is van toepassing op personen, maar bij uitbreiding ook op 'collectieve individuen', zoals instellingen of naties. Op deze manier kon de eis die men in *De Gids* stelde aan personen, namelijk dat zij persoonlijkheden waren met karakter en principes, ook gelden voor de natie, haar cultuur en haar regering. Het liberalisme van *De Gids* had trekken die men kan beschouwen als erfenis van de Verlichting, maar het was met zijn nadruk op scheppend vermogen, vrije mededinging, leidende beginselen en ontwikkeling tevens de politieke vertaling van de meer romantische *Bildungs*-conceptie.

De toenmalige liberale en nationale gedachte laten zich daardoor eigenlijk niet scheiden. Sinds de achttiende eeuw hadden auteurs in een eindeloze reeks verhandelingen en redevoeringen steeds het nationaal-Nederlandse gefixeerd in een catalogus van waarden die men hield voor inheems en oud-vaderlands, zoals eenvoud en huiselijkheid, gezond verstand en werkelijkheidszin, degelijkheid en bezadigdheid, vrijheidsliefde en praktische godsdienstigheid. Behalve dat deze catalogus meer normatief dan beschrijvend was, waren de veronderstelde deugden niet zozeer specifiek voor Nederland als wel voor het burgerlijke biedermeier. Hoewel ook *Gids*-auteurs wel appelleerden aan zogenaamd nationale karaktertrekken als gezond verstand, degelijkheid en vrijheidszin, hanteerde dit tijdschrift feitelijk een nieuwe, dynamischer voorstelling van nationaliteit, een die samenviel met de liberale gedachte.

In deze voorstelling bewees nationaliteit zich niet in een voortdurend beroep op inheemse tradities en karaktertrekken, maar in het vermogen van een natie zichzelf te blijven ontwikkelen, zelfstandig haar bestemming te bepalen en adequaat de uitdagingen van de eigen tijd te beantwoorden. De vooruitzichten van Nederland waren dus afhankelijk van de mate waarin het zijn 'volkskracht' of 'vormkracht' wist te hervinden. Ook *De Gids* beriep zich wel op nationale tradities als politieke vrijheid en burgerlijke medezeggenschap; toch vormde het verleden, ook de zeventiende eeuw, minder een model dan een moreel voorbeeld - het voorbeeld van een vitale, hervormingsbereide, praktische natie die haar eigen lot bestemde. Zo bezien was de Nederlandse aard eigenlijk vooral een mentaliteit, die nog latent aanwezig was en hervonden moest worden. In zijn beschouwing over vaderlandsliefde (1840) gaf Bakhuizen uitdrukking aan deze dynamische opvatting van nationaliteit. Hoe machtig ook de invloed van grond en natuur was op het vaderlandgevoel, aldus Bakhuizen, uiteindelijk was nationaliteit wat een volk met die omstandigheden deed, de 'zedelijke geest' waarmee het een maatschappij vormgaf. De ware vaderlandsliefde uitte zich noch in depreciatie van het vreemde, noch in het loze 'jubelgekraai over al hetgeen bij ons bestaat', maar in 'handelen, zedelijk handelen'.[7]

Zo werd een actief burgerschap de kern van het nationaliteitsbegrip. Een levende natie was een maatschappij in gisting, met een politiek en cultureel geïnteresseerde burgerij. Tegelijk toonde *De Gids* zich voorstander van een constructief gebruik van al het in de natie aanwezige talent. Zo klein als zijn bereik was, heeft hij vanaf het begin een uitgesproken nationale gerichtheid gehad. Hoewel het blad het bestaansrecht van de vele provinciale almanakken erkende en ze jaarlijks besprak, zag het graag dat het 'provincialismus' zou plaatsmaken voor het besef van 'een Nederlandsen volk [...], één in naam, één in belangen, één in grootheid, één in geluk, één in zucht voor orde en *ware* vrijheid'.[8] Het had weinig op met coteriegeest en de beslotenheid van de genootschapscultuur, en als het zich met de burgerstand identificeerde was het in de overtuiging dat deze stand in beginsel voor iedereen openstond. Auteurs als Potgieter en Heije stelden zich als burgers duidelijk buiten de 'volksklasse', maar meenden wel dat in deze sociale laag een bepaalde onbevangenheid en trekken van de oude nationaliteit voortleefden die de maatschappij als geheel tot voordeel konden strekken. Zelf product van een kring met een 'dissenterse' inslag, uitte het blad zich niet per se negatief over de zelfgekozen afzondering van kerkelijke groeperingen, zolang deze tenminste de ambitie toonden vanuit hun standpunt de nationale cultuur te verrijken. Al voordat Alberdingk Thijm deze missie op zich ging nemen, daagde Potgieter bijvoorbeeld de katholieken uit zich te heroriënteren op het beste van hun culturele erfgoed.[9]

Het liberale nationaliteitsbegrip stelde zich ook de internationale verhoudingen bij voorkeur niet voor als een strijdtoneel van vorstelijke staten, maar als een broederlijke wedijver tussen burgerlijke maatschappijen. 'Voor het leven en de bewegingen des geestes is nu reeds de volkenkaart belangrijker

dan de statenkaart', aldus De Clercq in 1847.[10] In het nationaliteitsbegrip van de jaren veertig lag het constitutionalisme of de democratische gedachte al besloten. Deze samenhang werd vooral geëxpliciteerd in De Clercqs opstellen over België (1847) en de kwestie-Sleeswijk (1847).[11] De Clercq billijkte de Belgische afscheiding, omdat deze de historische fout van 1814 herstelde, toen de vorsten gemeend hadden Europa te kunnen herindelen zonder te vragen naar het oordeel van de naties. Hier en in zijn scherpzinnige analyse van het Sleeswijkse probleem signaleerde hij een drievoudig proces in het eigentijdse Europa. Overal manifesteerde zich een kosmopolitischer belangstelling en tegelijk een 'verhoogd zelfbewustzijn' van eigen nationaliteit. Dit natiebesef had een historisch en cultureel aspect, maar het uitte zich ook als een bewustzijn van burgerlijke rechten tegenover het vorstelijk gezag. De Clercq was van mening dat het belang dat een volk door politieke medezeggenschap kreeg bij de staat uiteindelijk de duurzaamste vorm van nationaliteit was. Een natie die de gelegenheid kreeg zichzelf te besturen, voelde zich verbonden met het land en de staat en was ongevoelig voor de sirenenzang waarmee vreemde mogendheden probeerden invloed uit te oefenen. Aan de vooravond van 1848 ried De Clercq de vorsten aan tijdig hun voordeel te doen met dit inzicht

Het is moeilijk te peilen welke verwachtingen men in de jaren veertig had ten aanzien van Nederland. Sinds Boogman heeft zich in de geschiedschrijving het beeld gevestigd van een land ten prooi aan een nationale identiteitscrisis. Deze voorstelling lijkt te sterk aangezet en is te generaliserend.[12] Het is onmiskenbaar dat Nederland op velerlei gebied een moeilijke periode doormaakte en dat de vooruitzichten voor een kleine natie niet gunstig leken. *De Gids* is in dit verband, om zijn nationale kritiek, steeds aangehaald als kroongetuige van het veronderstelde defaitisme. Het gaat dan met name om bijdragen waarin P.J. Veth het beeld schetste van een Nederland dat bestemd was op te gaan in een verenigd Duitsland (1847).[13] Als een redacteur van Potgieters *Gids* al zo dacht over Nederlands toekomst, hoe weinig vertrouwen moet er dan geweest zijn?

Het is de vraag of men zulke conclusies mag verbinden aan de toekomstfantasieën van Veth. De Amsterdamse professor, groot liefhebber van de Duitse muziek, deed zijn uitspraken onder de invloed van het 'Nederrijns-Nederlands Zangersfeest' dat hij in augustus 1847 te Arnhem had bijgewoond. In deze stemming van culturele verbroedering aan de Rijn, onder de indruk van de Duitse romantische muziek, voelde hij dat Nederland toch eigenlijk nog het meest tot deze sfeer behoorde. Als de toekomst in Europa dan aan de grote mogendheden was, zou Nederland, meende Veth, het beste af zijn indien het zich aansloot bij 'Duitschland'. De vorm waarin Veth zich zo'n verband voorstelde was bijzonder vaag. Zijn diep-romantische beschouwing bevat allerlei aanduidingen als 'groot gemeenschappelijk Vaderland' en 'toenadering tusschen vervreemde broeders van één huisgezin', maar het 'Duitschland' waarover hij sprak, was nergens meer dan een cultureel geheel, geen staat. Was Veth een Duitser geweest, dan had hij een jaar later tot de idealistische 'Achtundvierziger' behoord, die in de Frankforter Paulskirche op

zoek gingen naar een definitie van de Duitse eenheid. In dezelfde trant schreef trouwens ook De Clercq, die toch juist de Belgische zelfstandigheid billijkte, over de gedeelde 'nationaliteit' en de 'natuurlijke sympathie [...] tusschen de Germaansche bevolking van *Noord- en Zuid-Nederland*'. In de Vlaamse beweging begroette hij een toenadering tussen 'de beide Nederlandsche bevolkingen' als staatkundige regelingen nooit hadden kunnen bewerkstelligen.[14] Het opstel van Veth kwam voort uit muzikale geestdrift; de onderliggende nationale gevoelens waren paradoxaal. Hij betoogde eigenlijk dat aansluiting bij Duitsland de voorwaarde was om Nederland groot te houden.

Twee afleveringen later, in november, kwam hij op de zaak terug, blijkbaar om zich te verantwoorden na kritiek op zijn 'antinationaal gekeurden wensch'. Hij gaf toe dat deze was ingegeven door de 'gevoelsstemming van het oogenblik' en een vreemde indruk moest maken in *De Gids*, Tegelijk meende hij dat hij ook stem had gegeven aan 'eene gedachte van zijnen tijd' en bleef hij bij zijn 'Germanophilie', nu geaccentueerd door een anti-Frans geluid. Ondanks zijn extreme conclusies begaf Veths oordeel over Nederland zich toch niet ver buiten wat in *De Gids* gebruikelijk was. Hij had veel kritiek op de nationale toestand, de aanhoudende 'Jan-Saliegeest' waaraan het land zich maar niet leek te kunnen onttrekken, de kennelijke onwil zich een zelfstandige nationaliteit te vormen. Maar juist daarin verwoordde hij eigenlijk het hele programma van het tijdschrift. Veths motief was een vurig maar gefrustreerd nationalisme. Deze ijverige liberaal wilde bij niemand achterstaan 'in pogingen, om de eer en het welzijn van *Nederland* te bevorderen'. Ook zijn ideaal was een herstel van een 'echt Nederlandsche nationaliteit, een krachtig voortstreven in eigenaardig Nederlandsche rigting, eene hoogte van morele en intellectuele ontwikkeling in echt Nederlandschen zin, in staat om de nadeelen onzer materiële zwakheid te vergoeden'. Alleen stelde hij zich, als eerder andere auteurs in het tijdschrift, met een blik op de letterkunde, de wetenschap en de politiek de vraag of Nederland nog wel de wil bezat 'aan de volken van *Europa* zijne zelfstandigheid te toonen'.[15]

Duidden zulke redeneringen op een nationale identiteitscrisis? Een identiteitscrisis was het niet: evenals de orthodoxe protestanten hadden de liberalen wel degelijk een voorstelling van wat Nederland behoorde te zijn. *De Gids* taxeerde de mogelijkheden over het algemeen nogal realistisch en had een duidelijke mening over wat het land nodig had. Kenmerkend voor veel bijdragen in de eerste tien jaren was de gespannen combinatie van kritiek, dreiging en liberaal zelfvertrouwen. Vooral na 1845, toen de staatkundige vernieuwing uitbleef en ook Potgieter zijn geloof in het effect van zijn kritisch werk leek te verliezen, liep de spanning tussen teleurstelling en het liberale vertrouwen in de komende overwinning op. Voortdurend was het besef aanwezig dat Nederland een *nation éteinte* kon zijn: 'zijn wij een oud wrak, dat zijn herstel of zijne ontbinding van vreemde hand wacht?'[16] Het was een vraag die in veel bijdragen gesuggereerd werd. Tegelijk had men de heilzame remedie bij de hand: een open blik op het nationale verleden, deelneming aan de internationale wetenschap, toetsing van de eigen prestatie aan buitenlandse normen,

vorming van een geïnformeerde publieke opinie en staatkundige hervorming. Werd langs deze weg de latente ‘volkskracht’ gereactiveerd, het ‘volksleven’ ontwikkeld, het ‘wezen des volks’ gewekt en de ‘nationaliteit’ zichtbaar, dan zou ook een klein, maar zelfbewust en vitaal Nederland erkenning vinden te midden van de naties. Juist door op elk gebied de confrontatie aan te durven, ontwikkelde een volk zijn nationaliteit; en door zijn nationaliteit bewees het zijn bestaansrecht. Zo manifesteerde de *Bildungs*gedachte zich, in waarden als ontplooiing vanuit het innerlijk, zelfbestemming, actieve deelneming en vrije uitwisseling, tegelijk in het romantische liberalisme en in de opvatting van nationaliteit. Geïnspireerd door de mentaliteit van de Gouden Eeuw en geprikkeld door het buitenland moest het eigentijdse Nederland zijn mogelijkheden ontdekken en verwezenlijken - dat was het thema van het eerste decennium van *De Gids*.

Tot slot een woord over de verhouding tot België. Met het vaderland en ‘de eer onzer letterkunde’, waarvan het prospectus sprak, bedoelde *De Gids* duidelijk Nederland en zijn cultuur; België en de Vlaamse letterkunde vielen erbuiten. Het nationaal gevoel had betrekking op de noordelijke Nederlanden die het resultaat waren geweest van de Opstand en die na het intermezzo van 1815-1830 weer een zelfstandige staat vormden. Het was protestants gekleurd. De nationale kritiek van het tijdschrift betrof het Nederland van na de scheiding.

Hoewel Potgieter sinds 1828 bevriend was met de Vlaamse letterkundige Willems en hij het Zuiden uit eigen ervaring kende, wijdde het prospectus van *De Gids* geen woord aan de verhouding tot België en zijn Nederlandstalige literatuur. Dat Potgieter aan zijn Antwerps verblijf geen hoge dunk van de Vlaamse prestaties had overgehouden, was daarvan niet de reden. Over de Nederlandse situatie oordeelde hij immers evenmin gunstig. Het kan zijn dat in 1836 de algemene stemming er nog niet naar was en dat betuigingen van Belgofilie de kans van een nieuw tijdschrift geen goed zouden hebben gedaan. Potgieter had in 1833 aan Willems geschreven dat de klein-Nederlandse hysterie hem ergerde: ‘ik heb te lang met ideale Nederlander zijn gedweept, om geheel Hollander te kunnen worden in den zin die men tegenwoordig aan dit woord hecht’.[17] Niettemin koesterde in 1837 ook *De Gids* de geestdrift van 1831 als een hartverwarmende herinnering. De eerste jaargang bevatte een gewaardeerde heldenzang van Heije bij een prent naar Pienemans schilderstuk ‘De overgave van Hasselt, 8 augustus 1831’.[18] Een reden om elke suggestie van groot-Nederlandse sympathieën te vermijden kan ook liggen in het feit dat het tijdschrift tegenstander was van de volhardingspolitiek van de koning.

Toch ontbrak de Vlaamse cultuur niet geheel. Het eerste nummer al telde een kleine beschouwing over ‘Licht en schaduwzijde der tegenwoordige Vlaamsche letterkunde’. De auteur was mogelijk Bakhuizen, op basis van materiaal dat Potgieter hem verschafte. Hij sprak met waardering over het antiquarische werk en de Middelnederlandse tekstuitgaven van Willems en anderen, maar vond in de eigentijdse Vlaamse dichtkunst niet meer dan klein-

geestig gedoe en rederijkerij.[19] In 1839 kreeg Willems' historisch-filologische tijdschrift *Belgisch Museum*, net als *De Gids* begonnen in 1837, een vriendschappelijke bespreking en herdrukte *De Gids* daaruit een artikel van Willems over 'Belgisch-Nederduitsche dialecten'. Met nadruk werd gerefereerd aan de band tussen de twee gescheiden volken.[20] Toen Potgieter in 1844 de balans opmaakte van vijftien jaar Vlaamse letterkunde, die hij had gevolgd door de boeken die Willems hem soms toezond, verklaarde hij waarom *De Gids* hieraan zo weinig deed. Aangezien het tijdschrift in België praktisch niet gelezen werd, kon zijn tot auteurs en publiek gerichte kritiek toch geen invloed uitoefenen. Ook had hij willen afwachten wat de eerste literaire generatie van na 1830 te bieden had; de oogst voldeed allerminst aan de eisen van oorspronkelijkheid en eigentijds engagement die hij in 1844 stelde. Willems, die nog altijd met hem in contact stond, wees hem er echter op dat hij juist de beste werken, zoals *De leeuw van Vlaanderen* van Conscience, over het hoofd had gezien.[21]

Tien jaar na het begin, in 1847, bepaalde De Clercq in zijn brede, evenwichtige beschouwing opnieuw de verhouding tussen Nederland en België. Het werd eens tijd, vond hij, - nog tegen een deel van de publieke opinie in - 'den nationalen wrok' te laten varen, 'oorspronkelijk aan beide volken vreemd, en slechts uit de onnatuurlijke vereeniging gesproten'. Hij was vol waardering voor de staatkundige moderniteit van België. Maar net als de eerdere *Gids*-bijdragen betuigde hij vooral sympathie met de Vlaamse beweging, die tegen de verdrukking in aan kracht leek te winnen. Deze vormde precies het soort uiting van nationaliteit, deels politiek, deels cultureel, waardoor een volk zijn bestaan rechtvaardigde. De Clercq voorspelde het land een mooie toekomst 'wanneer eenmaal het Vlaamsch element in den Belgischen staat den rang zal hebben ingenomen, waarop het regt heeft'. Juist van de 'ontwikkeling van het volksleven in *Vlaanderen*' en in eigen land verwachtte hij op den duur een toenadering op basis van vrijwillig erkende verwantschap.[22] Deze Noord-Nederlandse steunbetuiging bleef in België niet onopgemerkt en werd daar direct overgedrukt en als brochure uitgebracht.[23] De waardering voor de Vlaamse beweging als verschijnsel leidde verder niet tot een intensivering van de belangstelling.

Nationaliteit in de kunst: burgerlijke romantiek

Of het nu België of Nederland betrof, blijkbaar werd aan letterkunde en kunst een bijzondere betekenis toegedacht in de uitdrukking en vorming van de nationaliteit. Dit verband was niet nieuw. Al vanaf de zestiende eeuw erkende de kunsttheorie de invloed van de luchtstreek op het temperament of de 'landaard', en via deze op de kunst van verschillende naties. Het besef dat niet alleen naties hun *genius loci* maar ook perioden hun eigen *esprit, spirit* of *temper* hadden, was ruim ouder dan de negentiende eeuw. Toen in de late achttiende eeuw het integrale cultuurbegrip ontstond, kregen deze noties een

systematischer karakter; de nationale geest werd nu het verbindende element of zelfs de bron van de verschillende cultuuruitingen.[24] Naarmate de status van het natieconcept steeg, ging men de kunsten beoordelen alsof zij de polsslag waren waaraan zich de gezondheid van het lichaam liet bepalen. Vanouds golden zij ook als het sieraad dat de natie 'roem' aanbracht, maar hiervoor was het niet per se nodig dat zij een nationaal karakter hadden.

Bij de oudere generatie stond de nationalistische literatuur van de Franse tijd en de vroege jaren dertig hoog in ere en het was *bon ton* bij allerlei gelegenheden in vers en oratie uiting te geven aan 'vaderlandsche uitboezemingen'. Ook zag men graag dat kunst van eigen bodem zich conformeerde aan de vaderlandse zedigheid en godsdienstigheid. Maar in de jaren dertig was het niet vanzelfsprekend te streven naar een uitgesproken nationale literatuur en schilderkunst zoals *De Gids* bedoelde. In veel tijdschriften overheerste de opvatting dat literatuur hetzij een diverterende functie had, hetzij een algemeen zedelijk doel behoorde te dienen.[25] De nationale kunst die *De Gids* voorstond, had een ander doel en een andere inhoud. Zij ontleende haar stof aan de eigen geschiedenis, maar ook aan de eigen maatschappij, want het begrip van het nationale omvatte tevens dat van actualiteit De bedoeling was dat zij zowel door deze stofkeuze als door de bewerking het nationaal besef en de betrokkenheid bij de maatschappij bevorderde. Zulke nationale kunst zong niet retorisch de lof van het vaderland, maar bracht het publiek louter door haar kwaliteit van vertelling en verbeelding in contact met het eigen verleden en het eigentijdse leven. *De Gids* veronderstelde een nauwe relatie tussen de kunstenaar en zijn maatschappij, maar de voorstelling van dat verband was

Gravure 'Rebecca's hymne', naar Walter Scotts Ivanhoe, *in* De Gids *1838*

niet consequent. Het ene moment gold het als feit en beschouwde men de kunst als uitdrukking van de mentale toestand van de natie, het andere moment werd het een eis en zag men de kunst als instrument ter verbetering en bevordering van nationaliteit. Met het oog hierop moest haar ontwikkeling geleid worden door auteurs die de behoeften van hun tijd begrepen. Anderzijds redeneerde men dat een vitale natie vanzelf een oorspronkelijke kunst voortbracht, als nationale bijdrage aan een internationale beweging.

Een modelbeschouwing vormt een bespreking van J.J.L. ten Kates literair manifest *Hollands Muze* (1843). De recensent, waarschijnlijk Bakhuizen,[26] betoogde andermaal dat de romantiek gepoogd had het 'verband tusschen onze beschaving en onze Kunst [...] te herstellen'. In Nederland echter was de romantiek niet goed begrepen. Men had hier enkel de buitenlandse vormen en voorbeelden nagevolgd, in plaats van te streven naar oorspronkelijkheid en naar herstel van het verband tussen de *eigen* beschaving en de kunst. *De Gids* bestreed evenwel de veelgehoorde mening dat het verval van de Nederlandse dichtkunst het gevolg was van al deze navolging: het werkelijke probleem lag dieper en was een algeheel gebrek aan nationaliteit. In grote landen als Frankrijk en Duitsland stond de mode van Scott en Byron 'der vrije ontwikkeling van beider nationale Kunst niet in den weg. Er was daar leven en kracht in alle rigtingen uitgebreid; streven naar een hooger standpunt van Kunst, dan het bereikte; geen angstig zich vastklemmen aan eene doorleefde periode, en daarom smolt zelfs het van den vreemde ontleende met het eigenaardige vaak tot een' nieuwen vorm te zamen.' Ook het jonge zelfbewuste Nederland van de zeventiende eeuw had gemakkelijk tal van invloeden verwerkt tot een krachtig nationale poëzie. Alleen het eigentijdse Nederland was daartoe niet in staat. 'Van waar wilt gij in de Kunst oorspronkelijkheid, wanneer de vrije ontwikkeling verstolt en stilstaat?' De kunstenaar had zijn eigen talent, maar zijn kunst was volgens deze recensent onontkoombaar de uitdrukking van zijn tijd en van de nationale mentaliteit.[27]

In de vijf jaren die aan *De Gids* voorafgingen leek zich onder invloed van Scott en Byron ook in Nederland een moderne, romantische literatuur te vormen, met de historische romans van Drost, Van Lennep en Oltmans en de poëzie van de Leidse studenten. Toen *De Gids* begon was Potgieter echter al bezig afstand te nemen van deze geleende romantiek. In de volgende jaren verlieten ook auteurs als Hasebroek, Beets en Kneppelhout het 'zwarte' byronisme. In de plaats daarvan gingen Bakhuizen en Potgieter in *De Gids* aandringen op een nationale toepassing van romantische principes, zoals de ontwikkeling van eigentijdse vormen en een oriëntatie op het eigen verleden. De uiterlijkheden van de romantiek zoals de buitenlandse literatuur die had opgeleverd en die ten dele ook in Nederland waren nagevolgd, werden afgewezen. Het ging dan om de voorkeur voor de Middeleeuwen en vorstenhoven als stof, om de sombere, negatieve levensbeschouwing, om de weergave van allerlei extravaganties en om een kunstopvatting die subjectiviteit boven het algemeen-menselijke stelde en ongebonden fantasie boven degelijke studie. Meeslepend als zij geweest mocht zijn, de romantische literatuur - men be-

doelde vooral Scott, Byron, de Duitse 'Weltschmerzpoëzie' en Hugo - vestigde daardoor een verkeerde mentaliteit, waaraan Nederland allerminst behoefte had. De kritiek had eigenlijk al veel eerder moeten optreden tegen de Byronmode, vond Potgieter in 1838, omdat deze bij jongeren een 'Levensmoeheid' vestigde 'in de jaren, waarin men Levensbloei verwagten mogt'.[28] Zo'n dichter kon geen voorbeeld meer zijn. Eerder dat jaar gaf hij aan welke instelling *De Gids* voorstond: 'Dichters! [...] liever weest menschen, burgers in den edelsten zin des woords, wier hoofd en hart in deze en niet in eene denkbeeldige wereld te huis is, en uw zangen zullen sympathie vinden!'[29] In emotionele en levensbeschouwelijke zin was *De Gids* onromantisch. Wel heeft het blad de romantiek aanvaard als een verrijking van de letterkundige mogelijkheden. De doorwerking van deze beweging is verder onmiskenbaar in de dynamische en organische voorstellingswijze, in de betekenis van het verleden en in de nadruk op persoonlijkheid en nationaliteit.

Al deze navolging van Scott, Byron en Hugo had wel haar zin gehad, aldus Bakhuizen in 1840; zij betekende tenminste iets van 'gisting' en leek een vernieuwing van de letterkunde te beloven. *De Gids* vroeg echter een dieper doordringen tot de 'geest' van de romantiek: de vorming van een nationale letterkunde.[30] Potgieter, de voornaamste leverancier van bellettrie aan het tijdschrift, vertegenwoordigde dit streven in bijna al zijn eigen werk. In 1837 probeerde hij enkele verhalen over vaderlandse grootheden als Tromp, Hals en De Geer. Vanaf 1839 kreeg zijn poëzie steeds meer een geëngageerd karakter, en publiceerde hij elk jaar hekelende of aansporende tijdzangen, bijvoorbeeld tegen de genootschappelijkheid, tegen het neoclassicistische beursgebouw van Zocher, tegen opportunisten, beginsellozen en 'stilstaanders', maar ook ten behoeve van arme veteranen en de aanleg van waterleiding in Amsterdam, of ter huldiging van de staatslening-Van Hall en van de overleden Overijsselse liberaal graaf Van Rechteren.[31] Inderdaad ging rond 1840 in zijn scheppend werk de gerichtheid op de eigen tijd overheersen, vaak heel direct. De novelle 'Albert' (1841) was nauwelijks meer dan de verpakking van een samengekropte hoop nationale kritiek, nog verzuurd door allerlei persoonlijke onvrede. Potgieter kon goed kleine en grote scènes neerzetten, maar als geheel waren zijn verhalen meestal vol conventionele elementen, stroef en gezocht van intrige, en zonder eigen leven. Zijn duurzaamste poging tot tendensliteratuur is de nationale allegorie 'Jan, Jannetje en hun jongste kind' (1842) geweest; het idee had hij overigens ontleend aan 'John Bull' van de Amerikaanse auteur Irving.[32] In de jaren 1841-1845 probeerde hij ook een indirecter vorm van opbouwend engagement, in de reeks tendensnovellen die hij soms presenteerde als 'studiebeeld uit het volksleven'.

'Potgieter! Gij zijt recht een Autheur contemporain. Ik bewonder in u dat open oog voor de teekenen onzes tijds', schreef Hasebroek hem einde 1837.[33] Zijn vrienden bewonderden zijn werkkracht, zijn veelzijdigheid, zijn belezenheid en zijn vernuft. Maar zij verheelden hem niet dat zijn poëzie en proza weinig hadden om in de smaak te vallen. Zijn werk was te laborieus en te vermoeiend in zijn zucht om voortdurend scherp en gevat te zijn zoals de

door hem bewonderde Britse essayisten. Potgieters manier om nationale literatuur te maken kon geen algemeen voorbeeld zijn. Hij kende de gebreken van nuttigheidsliteratuur goed genoeg, maar ook zijn werk was vaak te nadrukkelijk in zijn nationale bedoeling. Hij wilde altijd te veel ineens, alsof in elk gedicht en elke novelle anderhalve eeuw stilstand moest worden goedgemaakt. Potgieter oefende bovendien buiten *De Gids* geen invloed uit, omdat hij niet optrad in het genootschappelijke circuit en er amper werk van hem in afzonderlijke boekuitgaven verscheen. Zijn *Gids*-novellen werden pas in 1864 gebundeld.

Het was ook niet zijn bedoeling persoonlijk als voorbeeld te dienen. Hij en Bakhuizen, die altijd meer als de theoreticus optrad, gaven in hun kritisch werk aan hoe het nationale in de kunst bevorderd kon worden. Zij zochten het vooral in de stofkeuze, en dat gold zowel voor de literatuur als voor de schilderkunst. In de teksten die speciaal geschreven werden bij de platen in *De Gids*, vaak gravures naar schilderijen, drong Potgieter er bij de Nederlandse schilders op aan zich meer toe te leggen op de grote momenten van het vaderlands verleden, ‘in plaats van altijd binnenhuizen en boerenherbergen te schilderen’,[34] Dit programma culmineerde in zijn ‘Rijksmuseum’. In zijn voorkeur voor de academische historieschilderkunst was Potgieter conventioneel. Hij wees niet vooruit, maar terug, naar een kunstvorm die in de academische hiërarchie vanouds het hoogst stond, maar die in Nederland niet wilde bloeien en geen toekomst had. Wat dit aangaat was hij ouderwetser dan sommige auteurs van de vorige generatie, die het typisch-Nederlandse van de schilderkunst juist gezocht hadden in continuering van de zeventiende-eeuwse stijl en onderwerpen als het genre en het landschap, een traditie die later door de Haagse school vernieuwd zou worden.[35] Conventioneel was ook dat Potgieter de historieschilderkunst niet wilde zetten aan de verbeelding van het verleden zelf, maar van een scène uit een van de plechtstatige historische drama's van de oudere generatie.[36] In de keuze van historische scènes beperkte hij de kunstenaar overigens niet tot de vaderlandse glorietijd.

Dat was wel het geval als het literatuur betrof. Een juist begrip van de romantiek impliceerde volgens Potgieter en vooral Bakhuizen dat auteurs van historische romans of verhalende dichtstukken hun stof ontleenden aan perioden waarin ‘de geest der natie [...] óf zelve het hoogste en heerlijkste blonk, óf de voorspiegeling leverde van den luister, welke haar eenmaal zou omstralen’. In Engeland, Frankrijk en Duitsland konden de Middeleeuwen en de glans van hof en adel de nationale literatuur bezielen; in Nederland konden zulke onderwerpen enkel leiden tot bordpapieren imitatie.[37] Een tussenstap om ‘den historischen Roman op onzen bodem te nationaliseeren’ die Bakhuizen kon billijken (en die hij trouwens zelf in een paar novellen probeerde) was een middeleeuws verhaal te situeren in de ‘Burgerstand’, zoals Oltmans deed in *De Schaapherder* (1838).[38] Maar het beste was toch, vatte Bakhuizen in 1840 samen, dat Nederlandse schrijvers ‘daar hunne voorwerpen kiezen, waar de natuur, de nationaliteit, de oude volksroem en [...] de taal zelve de bondgenooten van hunne kunst zijn.’[39]

Om bezielde nationale literatuur op te leveren moest een Nederlandse romantiek zich dus ‘wenden naar die dagen van werkzaamheid en kracht, waarin onze voorvaders den roem als ware het overrompelden, en de grondslagen legden voor hetgeen wij als natie nog zijn, en nog wenschen te worden - naar het einde der zestiende en de grootste helft der zeventiende eeuw’.[40] Bakhuizen begreep wel dat het burgerlijke zich moeizaam verdroeg met het heroïeke en het exotische dat men van grote kunst verwachtte, maar verzekerde dat de vaderlandse Gouden Eeuw niet tekortschoot in dichterlijkheid. ‘Een avonturier, die schatten en Rijken verwint; een burgerjongen, die zeeën beheerscht en vorsten te groot is; een held, die duizend dooden getrotseerd heeft, maar voor God de knien buigt als een kind; een koopman, die zijn vaderland meer diensten bewijst met “het vuile metaal,” dan *Frankrijks* eerste Connétable het zijne met den degen; die zuinig en eenvoudig is en toch door 's noodlots beschikking ondergaat en groot is in zijn ondergang. - Dichters en Romanschrijvers, bij honderdtallen hebt gij ze in onze geschiedenis!’[41]

De eis van nationaliteit strekte zich ook uit tot de bewerking van de stof en zelfs tot de karakters, die het burgerlijke voorbeeldig dienden te representeren. Een verhaal dat zich wel in Nederland afspeelde, kon toch als ‘niet nationaal’ worden afgewezen omdat Potgieter de beschreven morele toestanden in het vaderland onbestaanbaar achtte.[42] Hij schreef dit aan Geertruida Toussaint, het eigenzinnige talent dat hij en Bakhuizen geprobeerd hebben in hun richting te vormen. Voor *De Gids* ‘ontdekt’ door Robidé van der Aa, kreeg de vijfentwintigjarige Alkmaarse voorjaar 1838 een uitnodiging om bijdragen te leveren aan het mengelwerk. In oktober maakte zij haar *Gids*-debuut. Met onderbrekingen en steeds op enige afstand zou zij een halve eeuw met het tijdschrift verbonden blijven. Potgieter vond in de jonge schrijfster met de rijke romantische verbeeldingskracht precies het talent dat hij dacht te kunnen scholen in zijn geest. In strenge recensies van haar eerste novelle en roman erkende hij haar mogelijkheden, maar verweet hij haar een verkeerd gebruik ervan. Haar conventionele voorkeur voor de riddertijd en uitheemse hofintriges schreef hij toe aan een gebrek aan rijpheid en kennis van de vaderlandse geschiedenis. Haar werk zou pas de voor een kunstwerk vereiste *‘waarheid’* verwerven als zij zich er na degelijke studie op ging toeleggen ‘de Poëzij, welke er in onze eenvoudiger toestanden ligt, aanschouwelijk [...] te maken’.[43]

Geïmponeerd door het gezag van *De Gids* probeerde zij tegemoet te komen aan de eisen, maar niet van harte. Als de redactie wist, schreef zij, ‘dat ik niets heb dan mijne verbeelding en voor welk eene sombere werkelijkheid die mij moet schadeloos stellen, zij zoude niet van mij vragen die te binden en in te kerkeren ter wille van een nationaliteit die door anderen zoo waardiglijk gehandhaafd wordt’.[44] Toch ging zij in op een uitnodiging van uitgever Beijerinck om een ambitieuze roman te schrijven over de begintijd van de Hervorming in Nederland; het resultaat werd *Het Huis Lauernesse* (1840). Inmiddels had Potgieter met haar kennisgemaakt en haar ook in contact gebracht met Hasebroek en diens schrijvende zuster Betsy Hasebroek, zodat de geïsoleerde Toussaint ineens werd opgenomen in zowel de Amsterdamse

groep als de voormalige Leidse vriendenkring die zich inmiddels verzamelde rond Hasebroeks pastorie in Heiloo. Ook buiten de kritiek om, in het persoonlijk contact, gingen Potgieter en vooral Bakhuizen nu invloed op haar werk uitoefenen. Het resultaat was dat in *Het Huis Lauernesse* de verbeelding gebonden werd door historische studie en geheel in dienst trad van de presentatie van een historisch tijdvak. Deze doorwrochte ideeënroman van een zo jonge schrijfster dwong alom bewondering af en leek dus het gelijk te tonen van de literaire voogdij die zij zich van de zijde van Potgieter en Bakhuizen liet welgevallen.[45] Overigens verscheen het werk niet in *De Gids* en het is daarin zelfs nooit gerecenseerd.

Er was, zoals hiervoor al is getoond, in eigen kring ook kritiek op dit dogmatisme. Hasebroek, wiens scherp oordeel Potgieter nogal waardeerde tot hun verwijdering in 1840, sprak herhaaldelijk zijn zorg uit dat de *Gids*-redacteuren bezig waren haar schrijverschap te verstikken in het 'Keurslijf' van de burgerlijke, Hollandse historische roman. Hij was het ermee eens dat de literatuur nog te weinig gebruik maakte van 'den kring des burgerlijken Hollandschen levens', maar vroeg zich af of deze erbij won als men een talent als zij dwong haar verbeelding te verknippen 'om er een burgerpak van saam te lappen'.[46] Met recht wees hij erop, in een van de vele discussies over 'talent' en 'studie' in hun briefwisseling, dat de didactiek van *De Gids* al in Potgieter zelf, met zijn karakteristieke gewrongen stijl, en in Bakhuizen, die zelden afmaakte wat hij begon, 'reeds de eerste getuigen tegen zich' had. Ontwikkeling van talent, aldus Hasebroek, impliceerde de erkenning van de eigen aard van dat talent.[47] 'Ik weet wel, gij zult mij geen gelijk geven. Uw systeem brengt geen toegevendheid mede', schreef hij einde 1840, in de laatste brief van hun geregelde correspondentie.[48] En zo was het. In 1844 verdedigde Potgieter andermaal, nu tegenover de katholieke letterkundige Alberdingk Thijm, criticus van *De Spektator*, dat het programma van *De Gids* niet voortkwam uit afwijzing van de Middeleeuwen of van het buitenland, maar uit 'liefde voor *oorspronkelijke* kunst'. Nederlandse romans mochten wat hem betrof best 'studiën' - let op het woord - 'van vroegeren tijd' zijn, als zij tenminste de degelijkheid van *Het Huis Lauernesse* hadden.[49] Maar het was duidelijk dat *De Gids* ertoe neigde 'oorspronkelijke kunst' te identificeren met nationale thematiek, het nationale met het burgerlijke, en kwaliteit met degelijkheid.

Welke waarde men ook wil toekennen aan het verhalend proza en de poëzie in *De Gids* van dit eerste decennium, het is een gegeven dat het tijdschrift maar nauwelijks voldaan heeft aan het eigen programma van nationale literatuur. Het heeft geen historische romans of epiek opgeleverd over 'de Watergeus op de *Zuiderzee*, de wereldontdekker op den Oceaan, de burgerlijke Staatsman, die *Europa's* vrede of oorlog in den zak draagt', de stof die vanaf 1837 werd aanbevolen.[50] Potgieter heeft zonder twijfel de Nederlandse literatuur verrijkt met een aantal ambitieuze gedichten, en vanaf 1841 gaf hij zijn burgerlijke zedenschetsen, maar voor het overige trad hij na 1837 meer op als propagandist dan als uitvoerder van het programma. Bakhuizen, geen bellettrist uit roeping, waagde zich in en buiten *De Gids* een paar keer aan histori-

sche novellen - die op één na gesitueerd waren in de late Middeleeuwen.[51] Ook redacteur Pol schreef enkele historische verhalen, waarvan er geen enkele het nationale verleden betrof. De romanschrijver Oltmans, die in zijn eerdere werk getoond had middeleeuws Nederland te kunnen evoceren zoals Scott Engeland, werd speciaal aan het tijdschrift verbonden om zijn talent in te zetten voor het programma van nationale literatuur. Van de zeven novellen die hij bijdroeg was er slechts één - en misschien wel de zwakste - gesitueerd in de Hollandse zestiende eeuw;[52] vier hadden helemaal geen Nederlands onderwerp. Toussaint, de belangrijkste prozaïst in het tijdschrift, rijpte snel tot oorspronkelijk Nederlands schrijfster, maar noch haar kleinere bijdragen noch haar vervolgromans 'Eene kroon voor Karel den Stouten' (1841), 'De hertog van Alba in Spanje' (1842) 'De prinses Orsini' (1843) en 'Diana' (1846) hadden een nationaal onderwerp. *De graaf van Leycester* (1846), haar meest studieuze werk en bovendien een stuk vaderlandse geschiedenis, verscheen niet in *De Gids*. Zo heeft het programma van een 'nationale romantiek' het tijdschrift zelf weinig meer opgeleverd dan het grote verhaal 'Bertha Coppier' van de geheel vergeten mr. J.J.D. Nepveu (1839).

Nationaliteit in de kunst: de eigentijdse zedenschets

Het romantische beginsel zoals het in dit tijdschrift werd opgevat, bracht een wending mee naar een eigentijdse literatuur. Een literatuur die tolk was van een nationale cultuur en van haar tijd, kon haar inspiratie en stof niet enkel aan het verleden ontlenen. De eis die men steeds aan de wetenschap stelde, dat zij 'van haar tijd' was, ging tevens gelden voor de literatuur. De afwijzing van de byronistische levensbeschouwing, de nadruk op het burgerlijke element ook in historisch geïnspireerde kunst en de voorkeur voor een maatschappelijk werkzame kunst tendeerden al naar de vorming van een eigentijdse, burgerlijke literatuur. De romantiek manifesteerde zich trouwens niet louter in een historisch gerichte literatuur, maar ook in een humorisme dat tot uiting kon komen in de eigentijdse zedenschets.[53] Met deze wending stonden *De Gids* en auteurs als Beets, Hasebroek en Kneppelhout in een internationale tendens. Voor de beginnende dominees Beets en Hasebroek kwam daar bij dat het minder gepast werd zich op te houden in de sfeer van de 'zwarte romantiek'.

Potgieter, hoe romantisch hij in menig opzicht ook was en hoe hoog hij de literatuur ook stelde, had als criticus deze stap al eerder gezet. Anders dan de anderen stond hij, die als handelsagent de kost verdiende, al jaren in de maatschappij en met enige trots presenteerde hij zich inmiddels als de praktische man, die dagelijks de beurs bezocht. Uit een van zijn discussies met Hasebroek laat zich opmaken dat hij een volledig kunstenaarschap buiten het praktische leven onvruchtbaar vond, maar het evenzeer afkeurde als men de kunst eraan gaf op het moment dat men het burgerlijke leven intrad. Het uitoefenen van een maatschappelijke functie mocht geen reden zijn een volle-

dige scheiding aan te brengen of de kunst verder te reduceren tot ‘uitspanning’. Integendeel, het burgerlijke leven moest de inspiratiebron zijn voor de kunst, waardoor deze op de maatschappij kon werken. Uit deze laatste eis bleek dat voor Potgieter het burgerlijke de kunst niet tot ‘gezellige, volgzame huisvrouw’ maakte, maar haar juist een grote verantwoordelijkheid oplegde.[54] In een opstel van 1837 bepleitte hij een burgerlijk kunstenaarschap, in vrede met de burgerlijke maatschappij en met een behoorlijk sociaal prestige. Deze status zou mede het resultaat zijn van behoorlijke inkomsten, die mogelijk werden als het boekenkopende publiek vertrouwen kreeg in de eigen nationale letterkunde. En daardoor zou de schrijver in de positie zijn - en de plicht hebben - om invloed uit te oefenen op zijn medeburgers.[55]

Hoewel na 1837 alle jongeren het byronisme verruilden voor een licht-romantisch realisme, getuigen de brieven van Hasebroek aan Potgieter van een verwijdering die zich in de eerste jaren van *De Gids* voltrok tussen de Amsterdamse groep en de Leidse student-schrijvers die rond 1840 schrijvende predikanten werden. Auteurs als Toussaint, Helvetius van den Bergh en Kneppelhout kwamen een tijdlang terecht in het spanningsveld dat zo ontstond. De verwijdering was het resultaat van allerlei persoonlijke, levensbeschouwelijke en artistieke wrijvingen.[56] Toen de jongeren in 1834-1835 met elkaar in contact kwamen, overstemde hun literair enthousiasme de eventuele onderlinge verschillen. Een paar jaar later werden die verschillen gemarkeerder en drong zich de latente persoonlijke animositeit daartussen. Vooral Potgieter en Beets lagen elkaar niet en zij wisten het. ‘We like us at a distance, my Dear! (if you like me at all)’: zo typeerde Potgieter al in januari 1836 hun relatie.[57] Zij erkenden elkaars talent, maar Potgieter kon de ijdele en geaffecteerde Beets, die het allemaal voor de wind ging met zijn studie, zijn snelle succes als schrijver en zijn mooie verbintenis met de deftige Aleide van Foreest, niet uitstaan. Beets, de apothekerszoon met zijn hang naar het aristocratische milieu, verloor zijn ontzag voor de veeleisende letterkundige Potgieter toen hij hem had geclassificeerd als een omhoogzwoegende burgerman die in een smal grachtenhuisje woonde met zijn ouderwetse tante.[58] Beets kon slecht tegen kritiek en hoopte vergeefs op de ongereserveerde waardering van de Amsterdammers; in plaats daarvan zag hij dat zij zich geheel aan de kant schaarden van Geel, zijn voornaamste criticus.[59] Potgieter kon elk behagen in populariteit enkel zien als een blijk dat een schrijver zijn ambities niet hoog genoeg stelde.

Hasebroek, met beiden bevriend, probeerde drie jaar lang de wederzijdse irritaties te verzachten en de persoonlijke vriendschap te scheiden van de letterkundige geschillen. Maar juist Potgieter stond dit niet toe. Mede daardoor schoof Hasebroek steeds meer op naar de kant van Beets. Er waren meningsverschillen over de kritiek, over de omgang met talent, over populariteit en over schrijverschap en maatschappelijke functie. Daar kwam bij dat Beets en Hasebroek de liberaal-rationalistische richting van *De Gids*, die zich onder meer uitte in afwijzing van Bilderdijks invloed, niet deelden. Na 1840 kwam voor hen de evangelisch-christelijke levensbeschouwing en het predikantschap op de voorgrond.

Potgieter ging de kring van Heiloo rekenen tot de afvalligen van wie niets meer te verwachten was. Beets had in 1837 nog aan zowel het mengelwerk als de recensieafdeling bijgedragen, in 1838, 1839 en 1840 alleen nog iets aan het mengelwerk; met de recensies van *De Gids* wilde hij na 1837 niet meer geassocieerd worden.[60] Hasebroek had aan beide afdelingen van de eerste drie jaargangen meegewerkt. Potgieter waardeerde zijn oordeel en stimuleerde van zijn kant Hasebroek tot wat zijn bekendste werk zou worden, *Waarheid en droomen* (1840). In december 1840 kwam echter een einde aan de moeizaam geworden vriendschap. Potgieter kon zelf goed kritiek verdragen - al veranderde hij er niets door - maar hij kon niet hebben dat men zich aan zijn kritiek onttrok. Hij liet een van de *Gids*-redacteuren nu een zure beoordeling geven van Hasebroeks 'Victoria' in de door Beets geredigeerde *Muzen-Almanak* voor 1841, een gedicht dat hij gewaardeerd had toen het nog zou verschijnen in zijn eigen *Tesselschade*.[61] Beets medewerking eindigde in 1841, toen *De Gids* zijn bijbels geïnspireerde 'Lied in groote droogte' afwees omdat het blad niet geassocieerd wilde worden met degenen die Nederland voor een tweede Israël hielden.[62]

De grote bespreking die Potgieter in 1841 wijdde aan de *Camera Obscura* (1839) van Hildebrand (Beets), de *Studenten-typen* (1841) van Klikspaan (Kneppelhout) en twee bundels met schetsen van Nederlandse typen (1841), waaraan Beets en Hasebroek hadden meegewerkt, bezegelde eigenlijk het uiteengaan. Vanaf dat moment ging *De Gids* uiting geven aan een oppositioneel liberalisme en aan een betrekkelijke vrijzinnigheid, die zich in elk geval keerde tegen de invloed die uitging van Bilderdijk. Ook koos het blad, sterker dan voorheen, voor een direct werkzame, ideologisch bepaalde, overtuigd-burgerlijke kunst. De bespreking, die bekend gebleven is onder de titel 'Kopijeerlust des dagelijkschen levens', behandelde de opkomst van een nieuw prozagenre, de realistische, eigentijdse zeden- en typenschets, een verschijnsel waarmee de Nederlandse literatuur opnieuw een buitenlandse trend volgde.[63] De historische roman à la Scott was passé, aldus Potgieter; het voorbeeld was nu Dickens. De taak van *De Gids* was ook bij deze trend te bepalen wat er de waarde van was en hoe het genre voor Nederland nuttig kon worden gemaakt

De recensie had een tweeledig doel. Potgieter nam de gelegenheid te baat om Beets, die ook op deze nieuwe weg al weer succes oogstte, nog eens de oren te wassen. Eigenlijk was aan Geel een bespreking van de *Camera Obscura* gevraagd, maar hij had daarvan afgezien omdat hij de prikkelbare Beets al vaak genoeg had bekritiseerd.[64] Potgieters recensie steeg echter uit boven de afrekening omdat hij hier zijn opvatting presenteerde van burgerlijke kunst en van een verkeerd en een goed gebruik van realisme. Hij ging uit van het standpunt dat de loutere weergave van 'het burgerlijk-alledaagsche, uwe en mijne historie' misschien wel amusement, maar geen kunst opleverde. Hij beschouwde dit als de tekortkoming van de typenbundels en van de *Camera Obscura*, welke bewonderenswaardige stilistische kwaliteiten dit boek verder ook had: 'een letterkundige heeft hoogere roeping dan te amuseren'.[65] Toch beschouwde Potgieter het burgerlijke leven niet als een ongeschikt onderwerp

voor de kunst, integendeel. ‘Wij hoopten, wij verlangden den middelstand te zien vieren en vereeren als de kern van elken staat, als de kern van ons burgerlijk koningrijk vooral; het scheen ons Hollandsch toe, dien uit liefde tot voorwerp van studie te kiezen’, schreef hij naar aanleiding van de bundel *De Nederlanden*.[66] Wat hem mishaagde was dat de burger Hildebrand humorist wilde zijn ten koste van de burgerij. Het ontbrak het boek enerzijds aan liefde voor deze nationale stand bij uitstek, anderzijds aan de ambitie zijn humor te benutten om, waar nodig, die burgerij te verheffen. Hij hield Beets daarom Schillers versregels over het kunstenaarschap voor: ‘Der Menschheit Würde ist in eure Hand gegeben./Bewahret sie!/Sie sinkt mit euch! Mit euch wird sie sich heben!’[67]

Hierna besprak hij Kneppelhouts *Studenten-typen* als een lichtend voorbeeld. Tot dan toe had *De Gids* weinig belangstelling getoond voor de Leidse Hugo-adept, maar zijn bekering tot een Nederlands realistisch proza met kritisch-opvoedende strekking viel in goede aarde. Zelden heeft Potgieter zich zo lovend over een auteur uitgelaten en de manier waarop hij dat deed was typerend: hij huldigde evenzeer het talent van Kneppelhout als diens karakter. Dit was precies de literatuur die Potgieter voorstond: ‘De schilder van het dagelijksche leven wordt onwillekeurig zedengisper, wanneer hij waarachtig kunstenaar is, wanneer hij zijne roeping begrijpt!’[68] Een paar jaar eerder had hij deze eis al eens gesteld aan de eigentijdse komedie.[69] Potgieter nam geen aanstoot aan het soms stuitende realisme in de beschrijving van het leven aan 's lands eerste universiteit, omdat het functioneel was in dienst van een hoger doel, de verbetering van ‘de bloem der natie - welke in de orde der dingen tien jaar later de toongeefster onzer maatschappij wordt’. Waarheid werd hier ‘eisch, pligt, wet’. Hij waardeerde Kneppelhouts motief: ‘zoo het aan hem stond, hij zou ons vaderland eene schooner, roemrijker, gelukkiger toekomst willen waarborgen’.[70] Ook op dit punt was Beets tekortgeschoten: vanuit de doctrinaire vooruitgangseis wees Potgieter zijn koketteren met vrome onwetendheid af als een ‘bekrompen, onverstandelijk[e]’ levensbeschouwing.[71]

In de volgende jaren zocht de redactie nog wel contact met Beets en Hasebroek, maar hun relatie met het tijdschrift herstelde zich niet meer.[72] *De Gids* benaderde ook - zonder resultaat - de predikant-schrijver Van Koetsveld, wiens *Schetsen uit de pastorij te Mastland* (1843) bij Potgieter in de smaak was gevallen.[73] Potgieter zelf heeft in zijn eigen typenschetsen (van de proponent op zoek naar een plaats, en van de kantoorklerk),[74] in zijn ‘studie-beelden uit het volksleven’ en in het romanfragment ‘De zusters’ (1844) gepoogd te laten zien hoe hij zich goede eigentijds-burgerlijke literatuur voorstelde. De schrijver toonde zich hier inderdaad bovenal nationaal zedengisper. De half ironische, half nostalgische terugblik van Kneppelhout (1844) op de korte, heftige bloei van de romantiek onder de Leidse studenten van zijn generatie bezegelde de wending van *De Gids* naar een maatschappijverbeterende, burgerlijke en nationale literatuur.[75]

Stichten door voorbeeld: het mengelwerk

De letterkundige aspiraties kwamen ten dele in de kritiek tot uiting, ten dele in de bellettrie die de redactie opnam in het mengelwerk. Hoewel de opzet van *De Gids* niet ongewoon was, kon het blad een wat hybride indruk maken door het nogal verschillende gewicht van de twee afdelingen. De recensies van dissertaties, academische oraties, handboeken, medische, theologische en taalkundige studies, beoordeeld voor vakgenoten, gaven het een wetenschappelijk karakter. Daarnaast deed het mengelwerk aanvankelijk meer denken aan de literaire almanak. Vanaf het begin lijken er uiteenlopende opvattingen te hebben bestaan over de functie van het mengelwerk. Volgens de uitgever moest het ten minste aantrekkelijk genoeg zijn voor lezers die niet primair, of niet enkel in de recensies belangstelden. Het *utile dulci* gold als de beproefde formule voor gemengde tijdschriften. Zo pragmatisch dacht ook Bakhuizen. Hoewel hij met een aantal van zijn beste stukken aan het mengelwerk heeft bijgedragen, schetste hij in een terugblik geen verheven beeld van de aspiraties. Voor hem was de traditionele opzet van *De Gids* louter een concessie geweest om ‘ons trage publiek’ te lijmen. ‘Ons was het om de beoordeelingen, om een strenge wetenschappelijke kritiek, eene kritiek van vooruitgang te doen: en opdat die stand zou kunnen houden, hebben wij Jan Salie zoetigheden voorgedischt: verhaaltjes en verzen, en humoristische essais.’ Er was wel naar gestreefd ‘steeds eenige verwantschap tusschen den geest van ons Mengelwerk en den geest onzer beoordeelingen te behouden’, maar volgens Bakhuizen was noch de redactie, noch het publiek tevreden geweest met het resultaat.[76]

Dit moet wel wat hard geklonken hebben voor Potgieter, die jarenlang een groot deel van het mengelwerk verzorgde. Zonder twijfel hechtte hij meer aan deze afdeling dan Bakhuizen. Het prospectus stelde een waardige literatuur in het vooruitzicht en uit Potgieters overtuiging dat de kritiek ook moest stichten ‘door voorbeeld’ sprak de bedoeling dat het mengelwerk in praktijk zou brengen wat de kritiek leerde.[77] Toch is het de vraag of zelfs hij er het hoogste mee nastreefde. Van 1837 tot 1839 redigeerde hij tegelijk de almanak *Tesselschade* en van deze wilde hij inderdaad dat zij het beste zou bevatten dat de eigentijdse Nederlandse literatuur te bieden had. Zijn eisen waren dezelfde, maar hij was voor zijn ‘Tesseltje’ kieskeuriger dan voor *De Gids* en bestemde er ook zijn beste eigen werk voor. Het was allereerst voor de almanak dat hij dominee Hasebroek weer tot schrijven stimuleerde.[78] Natuurlijk kon hij voor een jaarboekje veeleisender zijn dan voor een maandblad, waarin het mengelwerk, met het oog op het latere inbinden in twee delen, een vast aantal bladen moest vullen.

Het mengelwerk was niet zuiver bellettristisch, maar bevatte naast poëzie en verhalend proza ook beschouwingen, opstellen en moralistisch-anekdotische of satirische stukjes. Betrekkelijk nieuw in Nederlandse tijdschriften was het opnemen van groter verhalend proza. Over het algemeen was het mengelwerk van *De Gids* verhoudingsgewijs degelijk. Tegelijk was het, in de eerste

jaren vooral, enigszins speels, omdat men de geijkte ‘verhandelingen’ zoveel mogelijk vermeed en in plaats daarvan, naar het voorbeeld van de oudere Britse essayisten, streefde naar vrije essays of ‘schetsen’, een genre ergens tussen beschouwing en verhaal, werkelijkheid en fantasie. Tot 1845 bevatte het mengelwerk overwegend poëzie, verhalend proza, beschouwelijke schetsen en wat geschiedenis; vanaf dat jaar maakte de bellettrie plaats voor informerende opstellen op allerlei gebied en voor verslagen van wetenschappelijke reizen. Naar vorm en onderwerpen begonnen de grote opstellen in het mengelwerk en de recensieafdeling geheel uitwisselbaar te worden. Dat was bijvoorbeeld het geval met de artikelen van Bakhuizen over Brederode en van Thorbecke over Schimmelpenninck, maar vooral met de opstellen van De Clercq over Louis Blanc en over de Belgische opstand.

Uitgever, publiek - veelal de correspondenten van de redacteuren - en redactie lijken zelden tevreden te zijn geweest met het mengelwerk. Het is de vraag of zij hetzelfde wilden. Van buiten kwam de kritiek dat het mengelwerk niet gevarieerd genoeg was en dat ‘onze eischen aan het publiek te hoog waren’; de redactie zelf twijfelde eerder of het wel voldoende niveau had. ‘Waarom verzwegen, dat wij hier ons zelve kwalijk voldoen?’ heette het in een circulaire waarmee de redactie in 1841 poogde nieuwe medewerkers te werven.[79] Inderdaad was er geregeld kopijnood en moest er onder druk een vertaling of gelegenheidsstukje gemaakt worden. Desondanks deed *De Gids* er niet alles aan om de beste toenmalige auteurs voor zich te winnen. De in dubbele zin ‘doctrinaire’ strekking hield sommigen op afstand. Da Costa bijvoorbeeld leverde anoniem één bijdrage,[80] maar van deze zijde was verder weinig te verwachten naarmate het tijdschrift een uitgesprokener anti-Bilderdijkiaans signatuur kreeg.

Daarnaast was het vooral Potgieter die de ene na de andere auteur van het tijdschrift vervreemdde. Zijn gebreken als redacteur lagen dicht bij zijn kwaliteiten. Hij was gedreven en enthousiasmerend, maar liet weinig ruimte. In zijn streven naar kwaliteit bracht hij eigenmachtig veranderingen aan in andermans werk. Bij een nieuwe literaire vriendschap was hij geneigd alle vorige naar de marge te schuiven. Stelde zo'n nieuwe relatie, waarvan hij meestal overspannen verwachtingen koesterde, hem na een poos teleur, dan keerde hij zich bruusk van die persoon af. Wie zijn gedrevenheid niet ten volle deelde verloor zijn sympathie, maar zelf kon hij zuur en pessimistisch zijn. Voortdurend op zoek naar het briljante en geestige vond hij mensen en dingen al snel ‘vervelend’. Van de vroegste tot de laatste geven zijn brieven de indruk dat de literatuur alleen maar achteruitging, zowel de Nederlandse als de buitenlandse. Een mengeling van afgunst, eerbied en trots maakte hem stroef jegens academici en patriciërs. Met een zondagskind als Van Lennep had hij weinig op, net zomin als met het aanstormende talent Ten Kate. Het was niet zonder reden dat Bakhuizen hem ‘onzen uiterst difficilen vriend’ noemde:[81] tijdelijk af duurzaam raakte Potgieter in deze jaren gebrouilleerd met achtereenvolgens Heije, Van der Aa, Beets, Hasebroek, Bakhuizen, Van Hasselt en Ter Haar en de lijst zou in de volgende periode nog aangroeien.

Mede hierdoor hebben Beets en Hasebroek zich maar korte tijd hartelijk bij *De Gids* betrokken gevoeld; hun literaire ontwikkeling is weinig aan het mengelwerk ten goede gekomen. Als dichter trad Beets op met statige, door bijbelse figuren geïnspireerde verzen (die Potgieter aanvankelijk zeer waardeerde) en met een modernisering van de oude romance 'Het daghet uyt den Oosten'.[82] Als Hildebrand gaf hij vijf levendige, licht-humoristische en beschouwelijke prozaschetsen, vingeroefeningen voor de *Camera Obscura*, waarin hij de poëzie van de eenvoud wilde tonen, maar waarin ook al wel de dominee meesprak, die de beschouwingen een vrome strekking meegaf.[83] De bijdrage van Hasebroek beperkte zich tot een vertaald vers en twee schetsen in ditzelfde genre, waarvan alleen 'Sint-Nicolaas' (1838) is opgenomen in de bundel *Waarheid en droomen*.[84]

Andere schrijvers, die op grond van eerdere prestaties werden aangeworven voor het mengelwerk kwamen in deze periode niet tot hun beste werk. Dat geldt vooral voor de historisch romancier J.F. Oltmans, van wie *De Gids* na zijn geslaagde Scottiaanse romans *Het slot Loevestein* (1834) en *De schaapherder* (1838) verwachtingen koesterde. Potgieter deed vanaf 1839 moeite de ziekelijke, teruggetrokken levende auteur bij het tijdschrift te betrekken. Inderdaad leverde deze in het volgende jaar vier bijdragen aan het mengelwerk. Om de medewerking te bestendigen kreeg de inmiddels ambteloze Oltmans, die de inkomsten van zijn pen hard nodig had sinds hij gepasseerd was voor de functie van rijksontvanger, volgens het contract van november 1840 een speciale plaats als betaald redacteur. Zijn taak was tegen een honorarium van ƒ250,- per jaar het mengelwerk te verzorgen en waarschijnlijk ook daaraan een aanzienlijke bijdrage te leveren.[85] In 1841-1842 kwam hij echter nog maar tot drie novellen en daarna viel hij helemaal stil, zodat Potgieter hem in 1845 typeerde als 'levend-dood'. Hij bezocht toen al jaren geen vergaderingen meer; sommige redacteuren hadden hem nog nooit gezien.[86] De oorzaak van zijn geringe productiviteit was voor een deel zijn broze gezondheid, maar ook het dwingende programma van *De Gids* had zijn vooral door de Middeleeuwen geïnspireerde verbeeldingskracht geen goed gedaan, zo erkende Bakhuizen achteraf.[87]

Nog veel minder leverde de medewerking van de predikant-dichter Ter Haar, die einde 1843 Bakhuizen kwam vervangen, het mengelwerk op. Potgieter heeft zich volledig verkeken op de aard van zijn talent. De uitgestreken Ter Haar was als predikant en als dichter bij uitstek een man van het establishment. Hij paste nog minder bij de aspiraties van *De Gids* dan Hasebroek en Beets en zijn korte redacteurschap is voor beide partijen een teleurstelling geweest.[88]

In november 1843 nam de letterkundige Pol de zorg voor het mengelwerk op zich (Oltmans had die taak al in 1842 neergelegd).[89] Zijn bewonderenswaardige ijver ten spijt - ondanks een ernstige oogkwaal verzorgde hij zelf zeven bijdragen in 1844 - oogstte zijn leiding niet de waardering van zijn mederedacteuren. Toen hij in 1845 jong overleed, vond Potgieter, merkwaardig onverschillig, dat er niet veel verloren ging aan deze kleine geleerde, die voor

De Gids toch onder meer een informatief overzicht van de eigentijdse Zuid-Europese poëzie had verzorgd.[90] Potgieter had evenmin een hoge dunk van Heije en van de dichter-vertaler S.J. van den Bergh, die wel door de jaren heen de trouwste contribuanten aan het mengelwerk zijn geweest. Heije is bovendien (naast Potgieter) ongeveer de enige geweest die met zijn pogingen om volkskunst te maken - een zingbare poëzie in de 'volkstoon' - aan het ideaal van nationale kunst heeft bijgedragen. Zo blijft dan - afgezien natuurlijk van Potgieter zelf - eigenlijk alleen Toussaint over als schrijfster die én gewaardeerd werd én productief was én als belangrijk geldt. Zoals gezegd werkte nagenoeg geen van deze auteurs naar de principes die het tijdschrift in zijn kritiek verkondigde en wie het probeerde werd er blijkbaar niet door gestimuleerd. De *Gids*-kritiek is er wel in geslaagd het sommige auteurs moeilijk te maken en hen van hun apropos te brengen, maar niet een nieuwe of belangrijke groep schrijvers te bezielen tot de bedoelde vorm van nationale literatuur.

Potgieter heeft verreweg het grootste aandeel aan het mengelwerk gehad, vooral in de eerste jaren: zeker 63 van de 141 bijdragen poëzie (origineel en vertaald) en 57 van de 127 bijdragen creatief proza. Op eerbiedige afstand na hem waren Heije, Van den Bergh (bijna alleen met vertalingen) en Beets (tot 1840) de meest geplaatste dichters. Een of enkele keren bevatte *De Gids* een bijdrage (origineel of vertaald) van Hasebroek, L.T. (onopgehelderde initialen), J.J.A. Goeverneur, G.A.C.W. de Thouars, A.L. Lesturgeon, I. da Costa, A. Beeloo, A.W. Engelen, B. Ph. de Kanter, P.J. Veth, W.J. Mensing, J.A. Alberdingk Thijm, P.T.L. Helvetius van den Bergh, B. ter Haar of A.J. de Bull. Van de auteurs die verhalend proza bijdroegen, zijn behalve Potgieter alleen Hildebrand (tot 1838),Toussaint, Oltmans en Pol te beschouwen als regelmatige medewerkers. Ook Bakhuizen begaf zich een paar keer op dit terrein. Incidenteel was het optreden van Robidé van der Aa, Hasebroek, S. de Visser Szn., J.J.D. Nepveu, Helvetius van den Bergh en J. Kneppelhout.

Hoezeer *De Gids* ook streefde naar een nationale letterkunde, het eigen mengelwerk bestond voor de helft uit vertalingen: 72 van de 141 gedichten en 67 van de 127 schetsen of verhalen. Deels vormden de vertalingen verantwoorde vulling, niet alleen ter completering van een aflevering op een moment van kopijgebrek, maar ook structureel, namelijk zolang het ontbrak aan Nederlandse talenten die wilden meewerken of die beantwoordden aan de desiderata van het tijdschrift. Daarnaast had het buitenlandse werk de positievere functie van goed voorbeeld. Aangezien Potgieter voor een zeer groot deel de leverancier was van deze vertaalde bellettrie en bij minstens meebesliste over de ingezonden vertalingen van bijvoorbeeld Van den Bergh, mag men aannemen dat het geplaatste werk overeenkwam met zijn literaire smaak, of dat hij het voor Nederlandse schrijvers voorbeeldig achtte. In deze keuze laten zich bepaalde voorkeuren ontwaren die, als men er uitspraken in kritieken en opstellen bij betrekt, een algemene betekenis krijgen.

Wat direct opvalt is de overwegend Angelsaksische oriëntatie. Meer dan

de helft van de vertalingen was uit het Engels en een groot deel daarvan was Amerikaanse literatuur. De Duitse en Franse literatuur volgden op grote afstand en bleven nauwelijks de vertalingen uit de Scandinavische literatuur voor. Van de ruim 40 vertaalde dichters waren er ongeveer 17 Engelstalig, 9 Duitstalig, 5 Frans, 4 Zweeds of Deens en 2 Italiaans. Onder hun 72 gedichten waren er 21 van Engelse, 14 van Amerikaanse, 12 van Duitse, 10 van Scandinavische, 7 van Franse en 3 van Italiaanse herkomst. Nog veel groter was het Engelstalige overwicht in het proza: van de 67 bijdragen waren er 37 afkomstig van Engelse, 7 van Amerikaanse, 4 van Duitse, 4 van Franse en 2 van een Deense auteur. De meest vertaalde dichters waren de Amerikanen W.S. Bryant en H.W. Longfellow, gevolgd door de Zweden E.G. Geijer en E. Tegnér en de Ierse romanticus Moore. Het meeste proza werd ontleend aan Leigh Hunt, die eigenlijk vooral dichter was, John Wilson, een van de redacteuren van *Blackwood's Magazine*, Dickens, de Iers-Engelse schrijfster S.C. Hall en de Deense nationale romanticus A.G. Oehlenschläger.

Als men bedenkt hoe bekend in deze kring de Franse tijdschriften waren, mag de marginale plaats van de Franse literatuur in deze keuze verrassend heten. Het kan zijn dat juist haar bekendheid vertalingen onnodig maakte. Maar het lijkt toch vooral haar reputatie te zijn geweest die deze terughoudendheid verklaart. Potgieter bijvoorbeeld nam al in 1837 afstand van de bekrompen beschouwing van de Franse literatuur die in Nederland voor passend gold. Toch was ook hij van mening dat George Sand ‘in een verbeterhuis’ thuishoorde en dat de Franse literatuur, toonaangevend als zij was, kritische aandacht verdiende. Hij waardeerde een auteur als Scribe, die met zijn burgerlijke komedies geldt als representant van Frankrijk onder de Julimonarchie.[91] Iets van de toenmalige ambivalentie jegens de Franse cultuur wordt zichtbaar in een brief van Hasebroek aan Potgieter, waar hij schrijft dat hij met het geld dat hij zou verdienen aan een obligate filippica ‘tegen de zedelooze Fransche school’ spoorslags naar Parijs zou reizen om er naar de opera te gaan.[92] Men erkende in Parijs de ‘Hoofdstad der Beschaving’, maar het was niet passend er propaganda voor te maken.

Verder blijkt dat *De Gids* relatief weinig werk bevatte van schrijvers die naam gehouden hebben. Het merendeel van hen behoort volledig tot de literatuurgeschiedenis en een deel laat zich zelfs nauwelijks meer in enig literatuuroverzicht traceren. Ook kan voor Nederlandse begrippen de keuze van *De Gids* misschien tamelijk fris en origineel zijn geweest, in feite deed het tijdschrift niet veel echte ontdekkingen. De meeste vertaalde auteurs waren toentertijd al gevestigde namen. Velen van hen behoorden niet tot de generatie van circa 1810, dus die van *De Gids* zelf, maar tot een lichting van auteurs die in de decennia 1770-1790 geboren waren en al in het begin van de negentiende eeuw naam maakten. Onder hen waren de erkende romantici schaars. *De Gids* bevatte wel enkele vertaalde gedichten van Coleridge, Wordsworth, Byron, Moore, Scott, Hugo, Lamartine, maar in het geheel bezien zijn deze bijdragen zeker niet representatief.

Het beeld wordt meer bepaald door Engelse en Amerikaanse proza-au-

teurs uit het laatste kwart van de achttiende eeuw als Isaac Disraeli (vader van de bekendere staatsman-schrijver), Charles Lamb, William Hazlitt, Leigh Hunt, John Wilson (onder de naam van zijn personage 'Christopher North'), Theodore Hook en Washington Irving. Het merendeel behoorde tot de tijdschriftessayisten, die schreven voor bladen als de *London Magazine* en *Blackwood's*. Zij publiceerden bundels gevarieerd werk, waarin zij allerlei genres combineerden tot een grillig geheel van verhalende schets, reisbeschouwing, humoristisch en moraliserend essay dat enerzijds een sterk persoonlijk stempel droeg maar waarin anderzijds de auteur anoniem of onder de naam van een gefingeerd personage optrad, zoals in de vroegere spectatoriale blaadjes. Een misschien romantisch te noemen genoegen in mystificatie, een vleug nostalgie en een grote vrijheid in stijl en genre gingen in deze literatuur samen met een wezenlijk positieve, rationele en humane wereldbeschouwing. Inderdaad behoorden veel van de vertaalde Engelse en Amerikaanse auteurs levensbeschouwelijk tot de sfeer van het verlichte unitarisme. Het was een literatuur waarmee Potgieter zich verwant voelde en die hij, in *Het Noorden*, zelf beoefende. Hier vond hij ook het voorbeeld van tijdschriftauteurs die samen onder één naam aan een afwisselend vervolgverhaal werkten. Sommige van deze auteurs hadden dezelfde belangstelling als hij voor hun nationale zestiende en zeventiende-eeuwse literatuur.[93]

Het verhalend proza van eigentijdse schrijvers dat *De Gids* vertaalde, sloot aan bij dit werk en kwam overeen met de eigen bedoelingen van het tijdschrift. De iets oudere Mary Russell Mitford en 'early Victorians' als Dickens, van wie Potgieter zijn lezers al in 1837 delen uit de *Pickwickpapers* in vertaling aanbood, S.C. Hall en Benjamin Disraeli behoorden niet meer tot de romantiek, maar schiepen een mild-humoristische en moreel geladen burgerlijke literatuur met een maatschappijverbeterende strekking. Het was vooral om dit doel en om zijn hartverwarmend geloof 'aan het goede [...] in den mensch' dat Potgieter Dickens graag vergaf dat hij 'de kunst van haren vorstelijken zetel heeft afgerukt'.[94]

Dit waren ook de kwaliteiten van Amerikaanse dichters als Bryant, Longfellow en J.G. Whittier en prozaïsten als Irving, J.F Cooper, J.K. Paulding, N.P. Willis, F. Trollope, M. Clavers en Th. C. Haliburton (optredend onder de naam van zijn personage Sam Slick). Voor Potgieter vertegenwoordigde Amerika hetzelfde als Nederland in de zeventiende eeuw, een natie in jeugdige kracht en ontwikkeling; de literatuur moest daarvan wel de afspiegeling zijn. Een willekeurig Amerikaans zeemansverhaal wekte bij hem direct herinneringen 'aan de glorierijke jeugd van ons Volk'.[95] Hij veroordeelde wel de slavernij en het lot van de Indianen boezemde hem 'een even romantisch als aandoenlijk belang' in; hij vertaalde daarom, hoewel hij zich bewust was van het nadrukkelijke moralisme van de Amerikaanse dichtkunst, graag gedichten van Whittier, MacLellan en Longfellow en een verhaal van Frances Trollope, alles vol goedbedoeld medelijden met deze mishandelde volken.[96] Hij volgde de Amerikaanse literatuur en las de *North American Review*, maar hij stond in deze belangstelling niet alleen. Van Cooper, Irving en andere auteurs ver-

scheen geregeld werk in het Nederlands. Ook in *De Gids* was Potgieter niet de enige vertaler van Amerikaans werk.

Wat de Amerikaanse schrijvers verbond was een wat journalistieke inslag, een vrije stijl waarin allerlei genres uitgeprobeerd werden en een modieus romantisch sentiment in combinatie met een open oog voor de natuur, het nationale landschap en de samenleving waarin zij leefden. Zij bedienden zich van een idealiserend realisme of van goedmoedige satire en sommige auteurs streefden ook, net als *De Gids*, naar een Amerikaanse nationale letterkunde. Het werk van de 'fireside-poets' Bryant, Longfellow en Whittier, van wie de eerste twee de meest vertaalde in het tijdschrift waren, ontleende zijn populariteit aan een opbouwend samenstel van conventionele emotie en wijsheid, humaniteit en beschavingsoptimisme.[97] In het algemeen lag de aantrekkelijkheid van de Amerikaanse schrijvers voor *De Gids* in hun besef dat de literatuur evenzeer onderhoudend als zedelijk moest zijn.

Wat het tijdschrift koos uit de Duitse dichtkunst sloot op verschillende manieren aan bij de keuze van Amerikaanse dichters. Aan de Duitse romantiek ging men volledig voorbij. Schiller en vooral Goethe bezaten een zeer hoge status, maar ongeveer als tempels in een leeg landschap. Uit Eckermanns *Gespräche mit Goethe* (1836) vertaalde Potgieter al in een van de eerste *Gids*-nummers Goethes verwerping van de romantische Weltschmerzpoëzie.[98] Zowel de Amsterdamse jongeren rond Drost als een groep Leidse studenten lazen sinds de vroege jaren dertig Goethe. Bakhuizen en Schneevoogt kenden *Faust* ongeveer van buiten.[99] Voor Potgieter lijken vooral het voorbeeld van de jonge, zoekende Goethe en diens persoonlijkheidscultuur veel te hebben betekend.[100] In *De Gids* verschijnt hij overwegend als de man van humaniteit en ontwikkeling, verheven boven de eenzijdigheden van classicisme en romantiek. De verering die men in de kring van dit tijdschrift Goethe toedroeg uitte zich overigens meer in de aandacht die zijn werk en opvattingen kregen dan in vertalingen. Na Potgieters bloemlezing uit Eckermanns *Gespräche* volgden tussen 1838 en 1843 nog vier Goethestudies door W.G. Brill, een ongebruikelijk speculatieve geest die als student naast Bakhuizen gold als een van de 'heldere starren aan den academischen hemel' en die na zijn studie een paar jaren in Leiden als privaatdocent in de Duitse letterkunde optrad.[101] Typerend voor de literatuuropvatting van *De Gids* was dat Brill in een van deze artikelen Goethe verdedigde tegen het ernstigste verwijt dat men een schrijver blijkbaar kon maken, namelijk van 'gebrek aan politischen zin, van gemis aan belangstelling in het lot zijns Vaderlands'.[102]

Afgezien van een verhaal van E.T.A. Hoffmann (1841) toonde *De Gids* wat de Duitse literatuur betreft een voorkeur voor typische biedermeierdichters en na 1840 ook voor enkele van de liberaal geëngageerde dichters van het 'Junge Deutschland'. Tot de eersten kan men F. Rückert, F. Dingelstedt, L. Bechstein, Em. Geibel en ten dele G. Herwegh rekenen, met hun lichte, vertellende, niet meer overwegend subjectief-lyrische poëzie, beurtelings ironisch, gevoelig of didactisch en getuigend van een goedmoedig levensbesef. Tot de 'Freiheitslyriker' behoorden naast Heine jongeren als F. Freiligrath en

ook Herwegh en Dingelstedt, allen geboren na 1810, met een strijdbare, retorische en liberale poëzie die afwisselend visionair en regelrecht agitatorisch kon zijn.[103] Hoewel Potgieter niet de vertaler van hun werk was, sloot dit soort Duitse en Amerikaanse vrijheidspoëzie aan bij zijn eigen kritische tijdzangen en de algemene wending naar direct maatschappelijk engagement.

Geheel een bijdrage van zijn kant waren de vertalingen van de Deense en Zweedse schrijvers Oehlenschläger, Andersen, P.A. Heiberg, Geijer en Tegnér. Op Andersen na waren ook zij, net als de meeste vertaalde Angelsaksische auteurs, van een ruim oudere generatie. Zij waren toonaangevend toen Potgieter deze literatuur had leren kennen, tijdens zijn verblijf in Zweden. Vooral deze schrijvers vormden zijn voorbeeld van een geslaagde nationale romantiek. Hier vond hij een originele, door de eigen culturele erfenis geïnspireerde, vaak geëngageerde en, naar hij meende, breed geliefde literatuur die 'populair' was door nationaal te zijn.

Eindnoten:

1 [Fortuijn] rec. De Jonge, *Redevoering* en Thorbecke, *Oratio*, 1841, B. 294.
2 [Potgieter] rec. H.C. Andersen, *O.T.* (Deventer 1838) en Idem, *'t Was maar een speelman* (Amsterdam 1840), 1840, B. 205.
3 [Bakhuizen van den Brink], 'Vaderlandsliefde', 1840, M. 188-204, aldaar 201; zie ook [Potgieter] rec. Andersen, *O.T.* etc., 1840, B. 201.
4 Behalve Bakhuizen (Ibidem), zie bijvoorbeeld: De Clercq, 'Nationaliteits-strijd', 1847, M. 264; Veth rec. Bosscha, *Duitschers*, 1847. B. 820.
5 Over dit eigenaardige liberale nationalisme, zie: Kohn, *Prophets and peoples*, hfdst. 3.
6 [Potgieter] rec. Andersen, *O.T.* etc., 1840, B. 205.
7 [Bakhuizen van den Brink], 'Vaderlandsliefde', 1840, M. 196-199.
8 V.H. [=W.J.C. van Hasselt], 'Provinciale-Volks-Almanakken', 1837, B. 251.
9 [Potgieter] rec. *Uitspannings-Lectuur voor Catholyken* (Grave 1836), 1837, B. 155-157.
10 [De Clercq] rec. Engelberts Gerrits, *Leven*, Lastdrager, *Nieuwste geschiedenissen* en Idem, *Belegering*, en Kuranda, *België*, 1847, B. 956.
11 [De Clercq] rec. Engelberts Gerrits etc., 1847, B. 256-312 en 869-956; De Clercq, 'De nationaliteits-strijd in Sleeswijk', 1847, M. 133-270.
12 Boogman heeft dit beeld gepresenteerd in diverse publicaties sinds de jaren vijftig. Ik verwijs hier naar: Boogman, *Rondom 1848*, 9-23, aldaar 22-23. Kuiper (*Zelfbeeld en wereldbeeld*, hfdst. 1) laat zien dat in elk geval in antirevolutionaire kring dit gevoel niet leefde.
13 P.J. V[eth], 'Het derde Nederrhijnsch-Nederlandsch Zangersfeest te Arnhem (14 en 15 aug. 1847)', 1847, M. 397-409.
14 [De Clercq] rec. Engelberts Gerrits, *Leven* etc., 1847, B. 955-956.
15 Veth rec. J. Bosscha, *De Duitschers en de Nederlanden vóór den Munsterschen vrede. Eene voorlezing* (Den Haag 1847), 1847, B. 817-834, aldaar 818, 819, 820, 824.
16 Thorbecke rec. Van Rechteren, *Beschouwingen*, 1843, B. 333.
17 Potgieter aan Willems, 14-12-1833, in: De Vreese, 'Drie brieven', 203.
18 Heije, 'Hasselt, 8 augustus 1831', bij een gravure van J.W. Kaiser naar J.W. Pieneman, 'De overgave van Hasselt', met een instemmende noot van de redactie, 1837, M. 307-312.
19 'Licht en schaduwzijde der tegenwoordige Vlaamsche letterkunde', 1837, M. 27-31. Het stukje is noch opgenomen in Groenewegens bibliografie van Potgieter, noch in de lijst van Bakhuizens werk (Bakhuizen, *Studien en schetsen*, IV). De informatie kan echter wel nauwelijks van iemand anders dan Potgieter zijn, maar de aankondiging van een studie over de hekeldichten van Vondel, door de auteur, wijst op Bakhuizen als steller.
20 [Potgieter?] rec. *Belgisch Museum voor de Nederduitsche taal- en letterkunde en de geschiedenis des vaderlands*, ed. J.F. Willems, I-III (1837, 1838), 1839, B. 351-353; Willems, 'Proeven van Belgisch-Nederduitsche dialecten', 1839, M. 310-314.
21 P-r [=Potgieter], 'Een blik op de Vlaamsche letterkunde', 1844, B. 155-170 en 222-238, een bespreking van vier romans van P.F. van Kerckhoven en Hendrik Conscience. De reactie van

J.F. Willems aan Potgieter, 30-4-1844 vindt men in: Deprez, '*De Gids* en Vlaanderen', 83-84, een overzicht van de wederzijdse betrekkingen in de negentiende eeuw, met opgave van oudere publicaties over dit onderwerp.

22 [De Clercq] rec. Engelberts Gerrits, *Leven* etc., 1847, B. 276, 955-956.

23 Als *Tegenwoordig België, door een Noord-Nederlander beoordeeld* (Gent 1847). Deprez, '*De Gids* en Vlaanderen', 88.

24 Over nationaal temperament, tijdgeest en cultuur, zie: Carasso, 'De schilderkunst en de natie'; Grijzenhout, 'Schilders'; Koolhaas-Grosfeld, 'Nationale versus goede smaak'; Burke, 'Origins'; Kamerbeek, 'Tijdgeest'.

25 Streng, '"Belang van het oogenblik"', 7-10.

26 Reeser ('Potgieters tuchtiging van Ten Kate', 8) schreef de recensie op inhoudelijke gronden toe aan Potgieter. Het stuk komt echter niet voor in Groenewegens bibliografie van diens werken. Hoewel het ook ontbreekt in de (erkend lacuneuze) bibliografie van Bakhuizens werk (*Studien en schetsen*, IV) duiden stijl en thema's mijns inziens meer op deze auteur. Daar komt bij dat de recensie verscheen in augustus 1843, dus toen Potgieter al twee maanden buiten de redactie stond, die tot oktober door Bakhuizen alleen geleid werd.

27 [Bakhuizen van den Brink?] rec. [J.J.L. ten Kate], *Hollands Muze - Een woord tot ieder, wien het Vaderland en de Kunst ter harte gaan - Een stem uit de Woestijn* (Utrecht 1843), 1843, B. 464-473, aldaar 467-473.

28 [Potgieter] rec. *Parisina en andere gedichten van Lord Byron. Uit het Engelsch, door Nicolaas Beets* (Haarlem 1837) en *Parisina; een verhaal. Vrij naar Lord Byron gevolgd, door J.J.L. ten Kate* (Den Haag 1838), 1838, B. 497.

29 T. [=Potgieter] rec. F.H. Greb, *Gedichten* (Den Haag), 1838, B. 111. Oordelen over de romantiek in *De Gids* zijn verzameld in: Van den Berg, *Ontwikkeling*, 312-362, 440-449; Miltenburg, *Gesteldheid*, 119-127; Praamstra, 'Derde voetstap'; Smit, *Potgieter*, 112-130.

30 [Bakhuizen van den Brink] rec. Meijer, *De Boekaniër*, 1840, B. 407.

31 Voor de titels, zie: Groenewegen, *Bibliographie*, nrs. 309, 358, 362, 433, 449, 452, 455.

32 Zie: Potgieter, *Jan*, ed. Smit, 50-57.

33 Hasebroek aan Potgieter, 5-12-1837, in: Willems, *Hasebroek*, XXI.

34 [Potgieter], 'Richard Coeur de Lion en Saladin, in den slag bij Ascalon, 1191', 1837, M. 339 en [Idem], 'De Schaakspelers van Moritz Retzsch', 1837, 53.

35 Koolhaas-Grosfeld, 'Nationale versus goede smaak', vooral 633-636.

36 Zie hierover: Muller, '"Kopieën van schouwburg repetities"?'.

37 [Bakhuizen van den Brink] rec. Potgieter, *Liedekens van Bontekoe*, 1841, B. 461-462.

38 [Bakhuizen van den Brink] rec. J. van den Hage [=J.F. Oltmans], *De Schaapherder. Een verhaal uit den Utrechtschen oorlog, 1481-1483*, I, II (Amsterdam 1838), 1838, B. 615-616.

39 [Bakhuizen van den Brink] rec. Meijer, *De Boekaniër*, 1840, B. 409.

40 [Bakhuizen van den Brink] rec. Potgieter, *Liedekens van Bontekoe*, 1841, B. 461-462. Eerder al een soortgelijke eis in: V.S. [=Bakhuizen van den Brink] rec. Van Lennep, *De roos van Dekama*, 1837, B. 338.

41 [Bakhuizen van den Brink] rec. Meijer, *De Boekaniër*, 1840, B. 408.

42 Het betrof de inzending 'Het huisgezin van den Egoïst' van A.L.G. Toussaint (1839). Het commentaar van Potgieter in: Reeser, *Jeugdjaren*, 76.

43 [Potgieter] rec. A.L.G. Toussaint, *De graaf van Devonshire. Romantische episode uit de jeugd van Elisabeth Tudor* (Amsterdam 1838), 1838, B. 650-664, aldaar 654-655. Over de contacten met *De Gids* en de reacties op haar werk, zie: Reeser, *Jeugdjaren*, 59-71.

44 Toussaint aan *Gids*-redactie, 14-10-1838, gecit. in: Reeser, *Jeugdjaren*, 64.

45 Over de betekenis van deze roman, zie: Drop, *Verbeelding en historie*, 169-183; Reeser, *Jeugdjaren*, 95-101.

46 Hasebroek aan Potgieter, 6-1-1840; ook 6-4-1839, 6-12-1839 en 29-4-1840, in: Willems, *Hasebroek*.

47 Hasebroek aan Potgieter, 29-4-1840 en 6-6-1840, in: Willems, *Hasebroek*.

48 Hasebroek aan Potgieter, 12-12-1840, in: Willems, *Hasebroek*.

49 Potgieter rec. Bennink Janssonnius, *Lentebladen. Poëzy* (Groningen 1844), 1844, B. 595.

50 V.S. [=Bakhuizen van den Brink] rec. Van Lennep, *De roos van Dekama*, 1837, B. 338.

51 Het waren: 'Culemborg. 1428', 'Sivaert Sicke' en 'De verzoeking van den H. Antonius' (naar Teniers) in Potgieters almanak *Tesselschade*, 1838 en 1840, en 'Trudeman en zijn wijf' in *De Gids*, 1843, M. 1-8, 57-77, 110-122, 157-175.

52 Oltmans, 'Gedachtenis van een kloekmoedig uitgevoerd bevel', 1840, M. 143-167.

53 Zie: Jongejan, *Humor-'cultus'*.

54 Potgieters opvatting laat zich reconstrueren uit: Hasebroek aan Potgieter, 23-10-1839 en 12-12-1840, in: Willems, *Hasebroek*.

55 [Potgieter], 'Bentgenooten', 1837, M. 247-251.

56 De verwijdering is uitgebreid gedocumenteerd of behandeld in: Smit, *Potgieter*, vooral 117-130; Beets, *Potgieter*, Willems, *Hasebroek* (waarin de hele briefwisseling tussen Potgieter en

Hasebroek als bijlage is opgenomen); een samenvattende behandeling biedt Praamstra, 'Derde voetstap'.
57 Gecit. in: Praamstra, 'Derde voetstap', 395; ook in: Beets, *Potgieter*, 13.
58 Beets, *Potgieter*, 10.
59 Praamstra, 'Derde voetstap', 391-395.
60 Beets, *Potgieter*, 110; Praamstra, 'Derde voetstap', 396. Beide publicaties bevatten een overzicht van alle bijdragen van Beets in deze jaren aan *De Gids*.
61 Zie: Willems, *Hasebroek*, 102-103.
62 Beets, *Potgieter*, 54.
63 Zie: Wezel, 'December 1839'.
64 Geel aan Potgieter, 4-90-1840, in: Hamaker, 'Brieven van Geel' (X).
65 [Potgieter], 'Kopijeerlust', 1841, B. 447, 451-452, 591-594.
66 Ibidem, 579.
67 Ibidem, 459.
68 Ibidem, 517.
69 [Potgieter] rec. [Helvetius van den Bergh], 'De Neven', 1838, B. 261.
70 [Potgieter], 'Kopijeerlust', 1841, B. 504, 519-522.
71 Ibidem, 455. Potgieter had al eerder, toen Beets *De Gids* zijn stukje 'Begraven' aanbood (1838), aanmerkingen gemaakt op diens 'zonderlinge' verzet tegen het rationalisme; hij geloofde niet eens dat Beets het meende: Potgieter aan Beets, 6-2-1838, in: Beets, *Potgieter*, 46.
72 Beets ging niet op de toenaderingen in (Beets, *Potgieter*, 54-57) en Hasebroek staakte zijn medewerking toen de kleine recensies die hij inzond niet werden geplaatst. Willems, *Hasebroek*, CXXIV bevat geen correspondentie tussen 1840 en december 1845, maar AG kopieboek 1843-1856 bevat briefjes van de *Gids*-redactie aan Hasebroek van 3-3-1844 en 7-10-1844, waaruit blijkt dat al voor 1844 een boekbeoordeling was afgewezen.
73 P-r [=Potgieter] rec. [C.E. van Koetsveld], *Schetsen uit de pastorij te Mastland. Ernst en luim uit het leven van den Nederlandschen dorpsleeraar* (Schoonhoven 1843), 1844, B. 27-40. De redactie vroeg Van Koetsveld op 6 april 1844 en 1 april 1845 om bijdragen: AG kopieboek 1843-1856.
74 Bedoeld zijn: [Potgieter], 'Als een visch op het drooge', 1841, M. 413-445 en [Potgieter], ''t Is maar een pennelikker!', 1842, M. 561-585 en 621-654.
75 Kneppelhout, 'Mijn zwarte tijd', 1844, M. 159-164.
76 Bakhuizen aan *Gids*-redactie, 21-9-1847, AG A 17.
77 [Potgieter], 'Bentgenooten', 1837, M. 336.
78 Over Potgieter en zijn almanak: Jacobi, 'Tesselschade'; voorbeelden van strengere kritiek hier en in: Reeser, *Jeugdjaren*, 76-78; en Smit, *Potgieter*, 132. Verder: Willems, *Hasebroek*, 118-124.
79 In: Groenewegen, *Potgieter*, 209-210.
80 [Da Costa], 'Bij de rivieren van Babel', bij een plaat van J.P. Lange naar een schilderij van E. Bendemann, 'Psalm CXXXVII', 1841, M. 202-204.
81 Bakhuizen aan Hasebroek, [augustus 1837], in: Brummel ed., *Studietijd*.
82 Beets, 'Oosterlingen', 1837, M. 119-123 en 340-344; Idem, 'Jacob gezegend', 1839, M. 219-220; Idem, 'Eene oude romance vernieuwd', 1837, M. 234-237.
83 Hildebrand, 'Vooruitgang', 1837, M. 345-351; Idem, 'Het water', 'Begraven', 'Eene tentoonstelling van schilderijen' en 'De wind', 1838, M. 66-71, 89-97, 176-186, 420-423.
84 H., 'Aan het rijm' (naar J. Delorme), 1837, M. 238-240; 'Gekroonde vrouwen', 1838, M. 1-9; Jonathan, 'Sint-Nicolaas', 1838, M. 440-446.
85 Contract 1840, AG A 1.
86 Potgieter aan Bakhuizen, 8-6-1845, in: Muller ed., *Nalezing briefwisseling Bakhuizen* (16); Ten Brink, *Geschiedenis*, I 227-241 is nog steeds de ruimste bron van biografische informatie over Oltmans.
87 Bakhuizen van den Brink, 'Oltmans', III, 446.
88 Over Ter Haar en *De Gids*, zie: Willems, *Ter Haar*, vooral 56-69 en 115-145 (de integrale brieven van Ter Haar aan Potgieter 1837-1849); ook Potgieter aan Bakhuizen, 8-6-1845, in: Muller ed., *Nalezing briefwisseling Bakhuizen* (16).
89 Oltmans aan Van Kampen, 4-6-1842, in: Ten Brink, *Geschiedenis*, I 236.
90 Pol aan Potgieter, 5-10-1844, UBA Hss Al 127 o; Potgieter aan Bakhuizen, 8-6-1845, in: Muller ed., *Nalezing briefwisseling Bakhuizen* (16). Pol, 'Iets over den toestand der poëzij in Spanje, Italië en Griekenland, gedurende de laatste vijf en twintig jaren', 1844, M. 495-508, 551-567. Over de redactiewisselingen ook: Potgieter aan De Clercq, [eind maart/begin april] 1845, UBA, Hss Ah 36 c.
91 [Potgieter], 'Bentgenooten', 1837, M., vooral 225-226.
92 Hasebroek aan Potgieter, 6-11-1838, in: Willems, *Hasebroek*.
93 Voor korte karakteriseringen, zie: Chew en Altick, *Nineteenth century*, hfdst. VII.
94 [Potgieter], 'Kopijeerlust', 1841, B. 447.
95 Gecit. in: Pennink, 'Potgieter', 285.

96 Het citaat is uit: [Potgieter], ‘Mahaskah of de Witte Wolk’, 1838, M. 446-458, aldaar 447. Zie over deze en andere bijdragen: Pennink, ‘Potgieter’, 285-287.
97 Typeringen in: Bertens en D'Haen, *Amerikaanse literatuur*; Spiller e.a. ed., *Literary history*. Zie ook: Pennink, ‘Potgieter’.
98 [Potgieter], ‘Goethe en eenige zijner beroemdste tijdgenooten’, 1837, M. 125-136. In ‘Goethe en Schiller’ (1837, M. 259-266), weer naar Eckermanns *Gespräche mit Goethe*, gebruikte Potgieter het gezag van Goethe om de minder populaire Schiller bij de lezers aan te bevelen.
99 Schneevoogt aan Potgieter, 7-11-1868, in: Brummel ed., *Studietijd*, 207-208.
100 Van der Laan, *Goethe*, 99-108.
101 Van Zonneveld ed., *Dagboek Beets*, 78. Een bespreking van Brills Goethe-opstellen in: Van der Laan, *Goethe*, 112-113.
102 Brill, ‘Goethe uit het staatkundig oogpunt beschouwd’, 1843, M. 653-662, aldaar 654.
103 Typeringen van deze dichters in: Alker, *Deutsche Literatur*, 33-126 en Sengle, *Biedermeierzeit*, II 542-548.

Deel drie
'Eenheid van geest en streven', 1848-1865

Hoofdstuk 10
De vormverandering van het tijdschrift

Het plan-De Clercq, 1847

In 1847 heerste er een gevoel van malaise binnen de redactie. Er leek op dat moment weinig uitzicht op de gewenste politieke hervorming. De spanning tussen vooruitgangsvertrouwen en pessimisme nam toe. Bij Potgieter was na tien jaar het elan verslapt, nu hij eigenlijk geen resultaat van zijn werk zag. Hij was verwijderd geraakt van bijna alle medestanders van de begintijd, nieuwe talenten dienden zich niet aan en schrijvers die hij bestreden had vierden ongestoord successen. Binnen de redactie manifesteerden zich regelmatig spanningen tussen De Clercq en Potgieter, die waarschijnlijk het gevoel had dat hij de greep op zijn tijdschrift verloor. Hij had de talentrijke jongere gezien als een nieuwe bondgenoot in zijn streven naar een opvoedende kritiek en aanvankelijk had zich een zekere vertrouwelijkheid ontwikkeld. Maar het bleek dat De Clercq, die een sterke persoonlijkheid was, andere plannen had met *De Gids*. Hij wilde niet langs de weg van de literatuur invloed uitoefenen op de maatschappij, maar veel directer. Ook waren hij en redacteur Schneevoogt bereid om ruimte te bieden aan uitersten van theologische vrijzinnigheid waarvoor Potgieter en anderen het tijdschrift niet wilden lenen. Haast op alle punten, zo noteerde De Clercq in zijn dagboek, zijn wij *d'avis contraire;* ‘mijn streven, aansluitend, maatschappelijk, extensief, staat eigenlijk geheel

Gerrit de Clercq (1821-1857), redacteur van 1845 tot 1848. Gravure van J.H. Rennenfeld

tegen het zijne over'. Hij had de indruk dat Potgieter en eventueel nog anderen van plan waren *De Gids* te verlaten, 'en misschien ware dat maar het beste'.[1] Inderdaad toonde Potgieter in deze periode een gering animo voor het tijdschrift: aan de jaargangen 1846 en 1847 heeft hij niet meer bijgedragen dan twee recensies en twee vertaalde stukjes.

De Clercq was jong en ambitieus en had zijn zinnen gezet op een mooie handelsbetrekking, het hoogleraarsambt of, bij gewijzigde politieke verhoudingen, een staatspost. De plannen die hij met het tijdschrift had dienden tevens zijn eigen aspiraties, zo vertrouwde hij aan zijn dagboek toe.[2] Hij wilde af van de vorm waarin *De Gids* verscheen, vooral omdat deze opzet de mogelijkheden beperkte om zonder de aanleiding van een nieuw verschenen boek opiniërende of voorlichtende artikelen te plaatsen. In de praktijk was het formele onderscheid tussen de recensieartikelen en de essays in het mengelwerk steeds meer aan het vervagen. De Clercqs bedoeling was *De Gids* om te vormen van een recenserend tijdschrift dat zich primair de verheffing van het letterkundige en wetenschappelijke niveau ten doel stelde tot een breed-informerend, actueel en opinievormend blad met een herkenbare - liberale - signatuur.

In maart 1847 diende hij een ampel beargumenteerd reorganisatieplan bij de redactie in. Hij stelde voor de scheiding tussen de afdelingen recensies en mengelwerk op te heffen. De actuele ontwikkelingen op maatschappelijk, politiek, wetenschappelijk en artistiek terrein moesten de inhoud en de onderwerpen van kritiek vormen. Een groep deskundige medewerkers zou in rubrieken en periodieke vakoverzichten de ontwikkelde burger op de hoogte houden niet alleen van de Nederlandse letteren, maar ook 'van de groote sociale en economische vraagpunten, welke tegenwoordig overal de aandacht gespannen houden; voorts van inlandsche en Europeesche staatkunde, van de verschijnselen in de kunstwereld [...] en van de buitenlandsche letterkunde; en eindelijk ook van wetenschappelijke vraagpunten in zoverre die [...] van algemeen belang kunnen heeten.' Dit alles moest 'vat- en leesbaar zijn voor een groot publiek', althans voor een ruimere kring dan die van de ongeveer vijfhonderd geabonneerden die *De Gids* kochten of present kregen. Dat een groter debiet bereikbaar was, bewezen volgens De Clercq concurrerende bladen als de *Vaderlandsche Letteroefeningen* en *De Tijdspiegel*, een sinds 1844 verschijnend maandblad in gemoedelijk liberale geest. Een centraal punt van zijn plan was dat het tijdschrift voortaan - naar hij meende opnieuw - het orgaan zou worden van een vaste, hechte kring van auteurs met een gemeenschappelijke visie. Door 'eenheid van geest en streven' en 'eene bepaalde rigting' moest *De Gids* zich onderscheiden.[3] Ook zonder dat hij het woord gebruikte was de richting die hij bedoelde niet moeilijk te raden. Feitelijk probeerde hij te institutionaliseren wat sinds 1845 praktijk was geworden. In 1837 had een onbepaald verbeteringsstreven nog mogelijk geleken; inmiddels vertegenwoordigde de liberale richting de vooruitgang.

De voorbeelden die hem bij zijn plan voor ogen stonden waren vooral de *Edinburgh* en *Quarterly* reviews en de *Revue des Deux Mondes* die zoals nog een aantal andere periodieken uit deze landen en uit het Duitse taalgebied bij

een bovenlaag van het Nederlandse lezerspubliek goed bekend waren.[4] De Clercq zelf las de Britse reviews en de *Revue des Deux Mondes* regelmatig in het Leesmuseum, een leeszaal aan het Rokin waar ongeveer vierhonderd gegoede Amsterdamse burgers, voor het merendeel in de commerciële en vrije beroepen werkzaam, steeds de nieuwste buitenlandse en Nederlandse bellettrie en tijdschriften konden inzien en bespreken.[5] De *Edinburgh Review* en de *Quarterly Review* waren nog steeds de twee meest gezaghebbende recenserende tijdschriften in Groot-Brittannië en waarschijnlijk ook daarbuiten. De grote opstellen waarmee deze kwartaaluitgaven gevuld waren, over recente boeken, rapporten of parlementaire verslagen, vormden niet zozeer recensies als wel informatieve, samenvattende besprekingen van de onderwerpen en verschijnselen die in deze publicaties behandeld werden. De belangstelling van de reviews was internationaal gericht. Zo vormden de *Edinburgh Review* en de *Quarterly Review* - de eerste in meer liberale, de tweede in meer conservatieve geest - voor een internationaal publiek zonder twijfel het beste kritische overzicht van boeken en kwesties op allerlei gebied.

De vorm die De Clercq zocht was meer die van de tweewekelijkse *Revue des Deux Mondes* met haar langere artikelen op een groot aantal terreinen, regelmatige overzichten van literatuur, wetenschap en kunsten en kroniek van binnen- en buitenlandse politiek. Anders dan de twee Britse periodieken bevatte dit blad wel literair werk, van schrijvers als Théophile Gautier, Gérard de Nerval, Alphonse Karr en Jules Sandeau, de ‘tweede romantische generatie’. Verder waren er nog de vermaarde reisverslagen en artikelen over landen en volken buiten Europa. In het midden van de negentiende eeuw was er een onmiskenbare verwantschap tussen de *Revue des Deux Mondes* en *De Gids*. Beide bladen waren in het politieke en literaire dogmatisch noch radicaal en huldigden een betrekkelijke vrijheid en ‘bon sens’. Zij streefden ernaar kennis, kritische zin en verscheidenheid te bevorderen en meenden een ontwikkelde, liberale en nationaal voelende burgerij te vertegenwoordigen. De *Revue des Deux Mondes* is zeker in de periode van 1840 tot 1870 van invloed geweest op Nederlandse publicisten. Niet alleen putten zij nogal eens inspiratie en informatie uit het Franse blad, zij vonden ook voorbeelden in sommige medewerkers van de *Revue*, zoals de critici Planche en Sainte-Beuve, de politieke commentator Forcade, de econoom Chevalier, de letterkundige Quinet en de godsdiensthistoricus Renan. De *Gids*-redactie was dan ook vereerd toen de *Revue des Deux Mondes* in 1848 een ruilabonnement voorstelde.[6] De Britse *reviews* vormden eveneens een met vrucht gebruikte bron maar boden geen gelegenheid tot identificatie met hun auteurs omdat alle bijdragen anoniem verschenen.

Wat als de functie van de Britse *reviews* in de negentiende eeuw is aangewezen, mag ook gelden voor *De Gids*: het met gezag gepresenteerde overzichtsartikel, gul met citaten aangelengd, veronderstelde een behoefte van een ontwikkeld publiek aan een brede kennis die het zich in een tijd van toenemende specialisatie niet meer door eigen studie kon verwerven. Het bood de moderne lezer, namens wie De Clercq meende te spreken, een inleiding tot

verdere lectuur of een handzaam en verantwoord alternatief voor de zelfstandige lectuur van het besproken oeuvre: ‘de gepelde noot ligt voor u’.[7]

De voorstellen van De Clercq ontmoetten geen geestdrift bij de mederedacteuren Veth, Vissering, Potgieter, Schneevoogt en Van Geuns. Zij hadden op De Clercq na allemaal een drukke baan en zagen op tegen de verplichting het tijdschrift voortaan grotendeels zelf te vullen met vakoverzichten. Het leek hun ook moeilijk in Nederland zo'n vaste kring deskundige auteurs te vinden. De Britse en Franse tijdschriften, met hun debiet van duizenden exemplaren, konden veel meer betalen of boden een groot prestige. Toch waren alle redacteuren met De Clercq van oordeel dat een verandering nodig was. ‘Het is derhalve dunkt mij de vraag, zullen wij de Gids begraven of de reorganisatie beproeven’, zo vatte Van Geuns de toestand samen.[8]

Uitgever P.N. van Kampen toonde zich weinig ingenomen met de voorgestelde ‘revolutie’, want het publiek hield niet van nieuwigheden. Anders dan De Clercq voorzag hij geen groei maar verlies van abonnementen, terwijl het tijdschrift, met een oplage van 525 exemplaren en een verkoop van vierhonderd, hem nu juist een redelijke winst (van duizend gulden) begon op te leveren na de magere beginjaren.[9] In de volgende maanden kon de redactie het intern niet eens worden over de toekomst. Zelfs De Clercq verloor de moed en sprak in juni de wens uit dat de laatste nummers ten minste een waardige begrafenis zouden vormen.[10] Van Kampen, die geen belang had bij het verdwijnen van *De Gids*, noemde zo'n besluit een groot verlies voor de Nederlandse letteren en hoopte het blad onder een andere leiding te kunnen voortzetten, mocht de redactie collectief aftreden. Ging de redactie door en wijzigde zij *De Gids* naar het voorstel van De Clercq, dan wilde hij een regeling die voortaan het risico verdeelde tussen uitgever en redactie: hijzelf zou een derde van de zuivere winst incasseren, terwijl de redactie aan het einde van elk jaar de overige winst mocht verdelen over alle auteurs, naar het aantal bladzijden dat zij hadden bijgedragen. Er zou dus geen vaste honorering meer zijn, zoals die tot dan toe voor het mengelwerk had gegolden.[11]

Inderdaad besloot de redactie in juli de vormverandering door te zetten, maar voorlopig zonder flinke redactieuitbreiding en zonder verplichting tot het leveren van regelmatige overzichten. Begin september ging een circulaire uit om de medewerkers van de voorgenomen verandering op de hoogte te stellen en hun reacties te peilen. Afzonderlijke brieven lichtten de bedoeling nader toe. De redactie trachtte de medewerkers te overtuigen van de voordelen van de vrijere opzet en wees op buitenlandse voorbeelden. Onder de verzekering dat de vervanging van kritieken door samenvattende overzichten niet beoogde de ‘degelijkheid’ aan de ‘populariteit’ ten offer te brengen, nodigde zij hen uit om vaste rubrieken en vakoverzichten te verzorgen. Naast de bespreking van ‘époque-makende verschijnselen van den dag’ op velerlei gebied bleef de kritiek van een afzonderlijk boek mogelijk, als het belangrijk genoeg was en de recensie de status van het werk en het standpunt van de schrijver aanwees.[12]

De steun uit de kring van medewerkers lijkt niet overweldigend geweest te zijn. Belangrijke auteurs als Thorbecke en Bakhuizen lieten weten de verandering te betreuren.[13] Zij beseften dat het hier om een beginsel ging: zou *De Gids* een tijdschrift blijven dat zich met normverhogende kritiek richtte tot de letterkundige en de 'man der wetenschap' of werd het een voorlichtend blad waarin deskundigen de ontwikkelde en verantwoordelijke burger nuttige kennis en stof voor discussie aanreikten? Het ideaal van wetenschappelijke kritiek stond hier tegenover dat van *haute vulgarisation* en directe maatschappelijke invloed. Beide auteurs oordeelden dat in de Nederlandse situatie aan de oude bedoeling van *De Gids* meer verloren ging dan met de nieuwe kon worden gewonnen. Bakhuizen had daarnaast een ander bezwaar. Hij voorzag dat onder een sterke eensgezinde redactie het blad op den duur partijdigheid niet zou kunnen vermijden, waar het zijns inziens zijn kritische kracht juist steeds gevonden had in de vrijheid en wrijving van meningen. Met deze opvatting toonde Bakhuizen zich toch nog een overwegend voor-politieke liberaal. Zijn appreciatie van partijschap ging minder ver dan die van De Clercq, die er bij uitstek het teken van publieke betrokkenheid in zag. Bakhuizen zegde wel zijn verdere medewerking toe - de langbeloofde kritische bespreking van het debat rond Opzoomers theologie - maar het is er nooit van gekomen. Na 1846 heeft hij niet meer in *De Gids* geschreven. Thorbeckes recensieartikel 'Karel Hendrik Ver Huell en Rutger Jan Schimmelpenninck' opende jaargang 1848, maar het was gelijk zijn laatste bijdrage. Twee maanden later werd hij geheel politicus; hij heeft daarna nauwelijks meer gepubliceerd, ook niet buiten *De Gids*. Toussaint, een prominente kracht die zich in eerste instantie wel verbonden had, staakte na april 1848 haar medewerking, maar dat had meer met de strekking dan met de vorm van het blad te maken.[14]

Hoewel de vormverandering meer vrijheid en actualiteit bracht, zijn de bedoelde periodieke rubrieken en vakoverzichten nauwelijks tot stand gekomen vóór de jaren zestig. Wel deden incidentele overzichtsartikelen hun intrede, die het publiek op de hoogte brachten van de toestand op een bepaald gebied, bijvoorbeeld de krankzinnigenzorg, de landsverdediging, het geneeskundig onderwijs of de natuurkennis. Daarnaast waren er zelfstandige studies, beschouwingen en bellettristische bijdragen. De auteurs kregen voor hun kritieken en overzichten de ruimte: dertig tot veertig volbedrukte bladzijden was heel gewoon, maar de lezer mocht zich ook zetten aan artikelen van ruim over de honderd bladzijden, in afleveringen geplaatst. De omvang van *De Gids* nam in dit tijdvak gestaag toe, van zo'n 1550 pagina's (97 vel) per jaar rond 1848 naar circa 1975 pagina's (123 vel) in 1862. In 1863, toen het tijdschrift na een redactieuitbreiding aan een nieuwe reeks jaargangen begon, werd het aantal bladzijden vergroot tot 2300 (144 vel) en dit is de omvang gebleven tot 1916.

Ondanks de nieuwe opzet was er inhoudelijk meer continuïteit dan opvallend verschil. Veel auteurs bleven bijvoorbeeld de vorm van het recensieartikel kiezen, hoewel er een aparte maandelijkse afdeling korte boekbesprekingen gehandhaafd werd in een kleiner lettertype, het Bibliographisch Album, dat

in de loop van de jaren 1850 weer circa twintig procent van de ruimte besloeg. De Nederlandse intellectuelen, althans zij die in *De Gids* publiceerden, ontwikkelden hun gedachten blijkbaar bij voorkeur in de confrontatie met andermans werk. De scherpzinnige kritiek ging de meesten beter af dan het zelfstandige essay. Misschien is het domineren van de filologische methode in de toenmalige ouderwetse academische opleidingen daarop van invloed geweest.[15] Ook sprak uit Bakhuizens zorg dat het blad na 1848 meer een partijorgaan dan een open forum voor kritiek zou worden een onderschatting van het toch enigszins dogmatische karakter dat het al voorheen getoond had. Onmiskenbaar trad *De Gids* vanaf 1848 op als liberaal orgaan, maar deze strekking dateerde al van 1845 of zelfs 1840. Alleen kwam het politieke aspect ervan sterker op de voorgrond.

Redactie, medewerkers en publiek

Bij al zijn nationale zin bleef *De Gids*, wat de redactie betreft, vooral een Amsterdams tijdschrift. Voor 1863 was het gebruikelijk dat men pas na vestiging in de hoofdstad voor de redactie in aanmerking kwam en deze weer verliet bij benoeming elders. Daarna begon de binding aan Amsterdam minder vanzelfsprekend te worden. Vanaf 1865 bestond de helft van de redactie uit Leidse hoogleraren en kreeg het tijdschrift een sterker academisch en Leids accent. In de jaren veertig en vijftig vormde Amsterdam het milieu van *De Gids*, geen dynamische maar een ouderwetse, deftige en ‘eenigszins doodsche stad’, met zijn verstarde standen en gesloten coterieën.[16] Aan internationaal georiënteerde en ambitieuze jongeren drong zich juist hier de gedachte van nationale stilstand nadrukkelijk op, het thema van Potgieters werk ook in deze periode. Vermanend, soms weemoedig bleef hij de eigentijdse stad contrasteren met die van de Gouden Eeuw. Amsterdam was tot in de jaren 1860 een politiek en economisch conservatieve stad, een bolwerk van grote handelshuizen en kapitaalbezitters die hun belang zagen in het behoud van veilige monopolies en belegging in buitenlandse staatsobligaties, in plaats van in financiering van de infrastructuur en nijverheidsontwikkeling in eigen land. Zij toonden geen interesse in de mogelijkheden van Nederland als transitoland en exporteur van eigen nijverheidsproducten.

De politieke afvaardiging van de stad was conservatief of moderaat liberaal, maar ook in het laatste geval betrof het vertegenwoordigers van het regenteske establishment van voor 1848, belichaamd in een figuur als F.A. van Hall. Tot in de jaren 1860 waren de doctrinaire liberalen of Thorbeckianen een kleine oppositionele groep. Zoals elders vormde ook in Amsterdam niet het establishment maar een groep daaronder, van beoefenaars van intellectuele en vrije beroepen, kooplieden en ondernemers de aanhang van Thorbecke.[17] De kring rond *De Gids* en die van de Amsterdamse Thorbeckianen waren grotendeels dezelfde. Tussen Thorbecke en Amsterdam heeft het nooit willen boteren, maar auteurs als Potgieter en Vissering en nieuwe redac-

teuren als P.N. Muller en J.C. Zimmerman voelden geen tegenstelling tussen hun lokaal patriottisme en hun Thorbeckianisme, omdat zij het nationale belang identificeerden met dat van een veranderingsgezind Amsterdam.

De redactie begon de nieuwe periode met acht man, zes zittende en twee nieuwe leden. Gedurende de periode 1848-1865 zijn er in totaal negentien redacteuren geweest, maar nooit meer dan elf tegelijk. Alleen Potgieter, Veth en Schneevoogt maakten al die tijd deel uit van de leiding, die zich vooral in 1851-1854 en 1863 vernieuwde. De gemiddelde leeftijd was aanvankelijk vijfendertig jaar, maar steeg ondanks de nieuwe leden tot tweeënveertig in 1865. Potgieter, na 1848 minder dominant dan daarvoor, was steeds de oudste van de redacteuren, een veertiger, na 1858 een vijftiger wiens zaken inmiddels vrij goed gingen en die zich in zijn woning aan de Keizersgracht, later aan de Leliegracht, met comfort en enige luxe begon te omringen. De jongste leden waren Johan C. Zimmerman en Pieter van Limburg Brouwer, respectievelijk drieëntwintig en vijfentwintig bij hun entree. Het merendeel van de redacteuren was een eind in de dertig en in de opgaande lijn van hun loopbaan.

Zij werkten in de Amsterdamse handel of waren advocaat, arts of hoogleraar aan het Athenaeum en de daarmee verbonden doopsgezinde en evangelisch-lutherse seminaries. Zoals tevoren waren de academisch gevormden ruim in de meerderheid en van hen waren er zes jurist, vier theoloog, vier met een medische of natuurwetenschappelijke studie en slechts één doctor in de letteren. Deze verdeling was conform het toen algemene studiepatroon.[18] Vijf redactieleden waren hoogleraar. Maar ook het Amsterdamse zakenmilieu was gedurende de jaren vijftig en de eerste helft van de jaren zestig met vijf redacteuren verhoudingsgewijs sterk vertegenwoordigd. Potgieter en H.J. Schimmel waren letterkundigen die hun brood verdienden als handelsman en bankemployé. P.N. Muller schetste in *De Gids* van 1856 het type van de cultuurminnende en ontwikkelde Amsterdamse koopman waarvan hijzelf en collega-redacteur J.C. Zimmerman de representanten waren.[19] H.P.G. Quack, in 1862 in de redactie opgenomen, was een jaar eerder secretaris geworden van de Amsterdamse Kamer van Koophandel, die zich opmaakte om de strijd aan te gaan met het conservatisme van de machtige hoofdstedelijke financiële instellingen.

Aangezien de redactie door coöptatie gevormd werd, bestonden er tussen de leden allerlei betrekkingen. Vaak kenden hun families elkaar al vanouds uit de Amsterdamse zakenwereld. Dit was zeker het geval bij Van Geuns, De Clercq, Vissering, Muller en Zimmerman. Opvallend bleef het doopsgezinde element in de kring van het tijdschrift.[20] De familie De Clercq was tot 1831 doopsgezind geweest, Van Geuns, Vissering, Muller en mogelijk ook Schneevoogt waren van huis uit menisten en Jan van Gilse, van 1851 tot zijn vroege dood in 1859 de leidende theoloog in de redactie, was hoogleraar aan het doopsgezind seminarie. Tot dezelfde gemeente behoorden diverse prominente medewerkers, onder wie de Enkhuizer predikant D. Harting die rond 1850 veel theologische kwesties behandelde. Millies, de voorganger van Van Gilse in de redactie, was hoogleraar aan het luthers seminarie.

Natuurlijk kenden veel leden van de *Gids*-kring elkaar al uit hun studietijd in Amsterdam of Leiden. Verder waren redacteuren en medewerkers lid van de liberale Amstelsociëteit of zustersociëteiten daarvan in andere steden en van de Vrijdagsche Vereeniging, de debatingclub van De Clercq die tot omstreeks 1879 heeft bestaan en altijd veel personele bindingen met het tijdschrift gehad heeft.[21] De Clercq was rond 1848 bezig een kring te vormen en clubs te stichten die in Nederland opnieuw, zoals in de late achttiende eeuw of in het buitenland, de gewoonte van discussie over openbare aangelegenheden moesten vestigen. Het is mogelijk dat hij ook het blad *De Atlas*, dat hij met andere liberalen in de zomer van 1847 probeerde op te richten, als zo'n tribune bedoelde, maar in elk geval wilde hij met *De Gids* een wending naar de openbaarheid maken, vanuit de gedachte dat openheid en kennis samen nodig waren voor een verantwoorde publieke opinie. 'Op alle punten, met alle wapenen moet de strijd gevoerd, van alle zijden moeten hulptroepen opdagen', zo schetste deze kwartiermaker van de publieke opinie in 1848 zijn ideaal.[22]

Ook in deze periode lijkt de samenstelling van de redactie een afspiegeling te zijn geweest van de ruimere kring van auteurs die in dit blad publiceerden of wilden publiceren. Reconstrueert men deze kring op basis van het ook voor de vorige jaren gebruikte kopieboek van uitgaande brieven (1843-1856) in het redactiearchief, dan blijkt dat van de 120 personen 80 procent een academische graad bezat. Vijftien procent was hoogleraar, 36 procent doctor, 20 procent voerde de meesterstitel en 9 procent tekende als dominee. Van deze gestudeerden was 31 procent tot jurist opgeleid, 25 procent tot letterkundige - verhoudingsgewijs een zeer hoog, maar rond zo'n tijdschrift te verwachten getal -, 19 procent tot medicus of wis- en natuurkundige en 18 procent tot theoloog.

Deze bron loopt echter maar tot en met 1856. Anders dan vóór 1848, toen de meeste stukken anoniem verschenen, tekenden vanaf dat jaar de meeste auteurs hun bijdrage. Daardoor is het mogelijk van telkens een op elke vijf jaargangen de gegevens omtrent de daarin voorkomende auteurs te verzamelen. Zo'n zestien procent van hen laat zich niet traceren. Globaal levert dit hetzelfde beeld op als het brievenboek, met verschillen op onderdelen. Het brievenboek toont ook de auteurs die zich wel tot *De Gids* richtten, maar geen toegang kregen; de jaargangen laten alleen de werkelijke contribuanten zien. Bij deze telling ligt het percentage zekere academici iets lager, op 73, maar namen hooggeleerden met 18 procent een grotere plaats in. Het aantal doctores lag - wellicht daardoor - iets lager (32 procent), het percentage juristen was ongeveer gelijk (19) en er waren minder auteurs die als dominee tekenden (4 procent). Toch waren onder de gepromoveerden en hoogleraren nogal wat godgeleerden, want naar hun opleiding bezien was 34 procent van de academici theoloog. Daarentegen was maar 14 procent van hen doctor in de letteren. Kennelijk drongen in de praktijk meer theologen dan letterkundigen tot het tijdschrift door. Het percentage juristen (31) en auteurs met een medische of natuurwetenschappelijke opleiding (20) verschilt nauwelijks van de cijfers

uit de andere bron. Vergelijkt men deze verhoudingen met de toen in Nederland gangbare studiekeuzen, dan blijkt dat de kring rond *De Gids* gemiddeld tien procent minder juristen en tien procent meer letterkundigen telde. De percentages van de andere studies waren ongeveer conform het algemene patroon.[23]

Wat de beroepen of maatschappelijke functies van de auteurs betreft leveren beide bronnen ongeveer het volgende beeld op. Zoals gezegd was het percentage hoogleraren aanzienlijk. Waarschijnlijk zo'n twaalf tot zestien procent was werkzaam als rector, leraar, lector of privaatdocent. Negen tot twaalf procent stond als predikant. Vijf tot negen procent verdiende de kost in het zakenleven. Ongeveer acht procent was arts. Vier tot acht procent was werkzaam in andere vrije beroepen. Zeven procent vervulde (hogere) ambtelijke of bestuursfuncties. Drie tot vijf procent was verbonden aan een archief, bibliotheek, museum of andere wetenschapsondersteunende instelling. Ruim drie procent was (oud-)officier.

De auteurs die gevraagd of ongevraagd met *De Gids* in contact stonden woonden over het hele land verspreid (met uitzondering van Limburg), maar vooral in Zuid- en Noord-Holland (zestig procent). Het is opvallend dat uit Den Haag vooral ingezonden werk kwam, terwijl de Leidse auteurs bijna allemaal gevraagd werden: *De Gids* was dus wel bekend bij medici en juristen die in Den Haag gevestigd waren, maar de redactie zocht zelf de deskundigheid vooral in Leidse academische kring. Minder contacten had het tijdschrift in de academieplaatsen Utrecht en Groningen. Kleinere aantallen medewerkers waren gevestigd in Gelderland en Zeeland. Het feit dat *De Gids* vrij veel inzendingen vanuit de provincie kreeg, duidt erop dat hij een behoorlijke verspreiding had en bekend was bij een smalle bovenlaag in het hele land.

Dit wordt bevestigd door de - nog schaars - beschikbare gegevens over lezers van het tijdschrift. Al in de jaren 1840 en 1850 waren de toen circa vierhonderd betalende abonnees (particulieren en instellingen) verspreid van Schoondijke in Zeeuws-Vlaanderen tot Hoogeveen, Leeuwarden en Makkum in het hoge Noorden. Hoeveel lezers die vierhonderd abonnementen bereikten laat zich moeilijk bepalen. Openbare bibliotheken waren er nog niet; voor de bibliotheken van Nutsdepartementen was *De Gids* nog te duur en te deftig. Er waren wel ‘leesmusea’ of ‘leeskabinetten’ met één of meer abonnementen (het Amsterdamse Leesmuseum had er ooit 27), maar zulke instellingen waren alleen toegankelijk voor leden en dezen behoorden gewoonlijk tot de plaatselijke elite.[24] Behalve de particuliere kopers waren er zeker ook leesgezelschappen en winkelbibliotheken met een abonnement. Het lijkt erop dat *De Gids* zich voor 1858 nog maar beperkt toegang wist te verschaffen tot de leesgezelschappen.[25] Relatief veel lezers - al geldt dit voor tijdschriften in het algemeen - maakten tegen een kleine vergoeding gebruik van een exemplaar in een winkelbibliotheek.[26] Het publiek van *De Gids* in deze periode, voor zover het zich laat traceren in de administraties van boekhandelaren en de archieven van geabonneerde leesgezelschappen, bestond globaal uit plaatselijke notabelen of beter gesitueerde burgers: juristen, predikanten, artsen of

heelmeesters, fabrikanten, kooplieden, apothekers, leraren of onderwijzers, lokale ambtenaren, renteniers, jonkheren, stedelijke bestuurders, ook wel ‘dames’. In universiteitssteden als Groningen en Leiden was ten minste het plaatselijke deftig-academische leesgezelschap geabonneerd. Rond 1850 was de verbreiding van *De Gids* in geografische zin nationaal, in sociale zin waarschijnlijk beperkt tot ongeveer het vrijzinnige, progressief gezinde, goed opgeleide deel van de burgerlijke bovenlaag.[27]

Eindnoten:

1 Dagboek De Clercq, 24-1-1847, UBA, Réveil archief F.f.i. Een aanwijzing voor deze tegenstellingen bieden ook brieven van Toussaint aan Potgieter, [6]-10-1846 en [najaar 1847], in: Bosboom ed., *Brieven Bosboom-Toussaint*, 49, 53.
2 Dagboek De Clercq, 13-11-1846.
3 De Clercq aan P.J. Veth, S. Vissering, E.J. Potgieter, G.E.V. Schneevoogt, J. van Geuns, 14-3-1847, AG A 6. Het stuk is gepubliceerd in: Colenbrander, ‘Gidsarchief’, II 384-390.
4 In de jaren 1850 zouden er, bij een oplage van zes- tot zevenduizend exemplaren van de *Revue des Deux Mondes*, vijfhonderd Nederlandse abonnees geweest zijn: Ovink, ‘Opgang’, 73.
5 Dagboek De Clercq, 1844. Over het Leesmuseum: De Vries, *Electoraat*, 86-92.
6 AG kopieboek 1843-1856,3-4-1848.
7 Dagboek De Clercq, 6-3-1844. De functie van de *reviews*: Butler, ‘Culture's medium’; Coser, *Men of ideas*, 71-81; Heyck, *Transformation*, 24-49; Houghton, ‘Periodical literature’; Collini, *Public moralists*, hfdst. I.
8 Opmerkingen van de mederedacteuren bij de rondzending van het plan-De Clercq [maart 1847], AG A 6. Ook gepubliceerd in: Colenbrander, ‘Gidsarchief’, II 391.
9 Van Kampen aan De Clercq, 4-5-1847 en 18-5-1847, AG A 7 en 8.
10 De Clercq aan Potgieter, 19-6-[1847], UBA, Hss Ah 18 c.
11 Van Kampen aan De Clercq, 18-5-1847 en 25-6-1847, AG A 8 en 9.
12 Circulaire van de redactie van *De Gids* aan de medewerkers, 6-9-1847, AG A 12; Redactie aan dr. J.C.G. Evers, oktober 1847, AG kopieboek 1843-1856.
13 Thorbecke aan de redactie, 16-9-1847; Bakhuizen aan de redactie, Brussel 21-9-1847, AG A 15 en 17; beide brieven ook in: Colenbrander, ‘Gidsarchief’, II 393-397.
14 Toussaint aan de redactie, 11-9-1847, AG A 13; haar reserves in: Reeser, *Jeugdjaren*, 240, 243, 248. Steun ontving *De Gids* verder van de predikanten A. des Amorie van der Hoeven (13-9-1847) en J.A.M. Mensinga (17-9-1847), AG A 14 en 16.
15 Zie: Huizinga, ‘Geschiedenis der universiteit’, 248.
16 De typering is van Quack, *Herinneringen*, 76; zie ook: Idem, ‘De Clercq’, 454-456. Het beeld wordt bevestigd door De Vries, *Electoraat*, 9-15 en Van Tijn, *Twintig jaren*, 100-103, 179-181.
17 Over de aanhang van Thorbecke: Boogman, ‘Napier’, 196; Verkade, *Oost-Nederlands patriot*, 293-295; Von Santen, ‘Amstelsociëteit’.
18 Vgl. de cijfers in: Dasberg en Jansing, ‘Onderwijs’, 214.
19 [Muller], ‘Felix Meritis’, 1856, I 685-686.
20 Over de Amsterdamse doopsgezinden, zie: Welcker, ‘Het dagelijks brood’, vooral 212-217.
21 Een ledenlijst van de Amstelsociëteit en zustersociëteiten in: Von Santen, ‘Amstelsociëteit’, 134-142; een ledenlijst van de Vrijdagsche Vereeniging in: Kruizenga, Vrijdagsche Vereeniging, 82-89.
22 De Clercq, ‘Vlugschriften’, 1848, I 647-648. Over de mislukte poging tot oprichting van *De Atlas*, zie: Von Santen, ‘Amstelsociëteit’, 123, 149 (nt. 75).
23 Cijfers in: Dasberg en Jansing, ‘Onderwijs’, 214.
24 De Vries, ‘Leescultuur van de elite’, 183.
25 Van de vijftien leesgezelschappen die rond 1850 bij boekhandel Tjeenk Willink in Zwolle hun lectuur betrokken, waren er drie (twintig procent) op *De Gids* geabonneerd. (GAZ, archief Tjeenk Willink). Dezelfde verhouding toont de klantenadministratie van de grote Middelburgse boekhandel Van Benthem en Jutting (UBA, BVB): van 1838 tot 1860 steeg het aantal leesgezelschappen dat daar kocht van acht naar twintig, waarvan steeds ongeveer eenvijfde *De Gids* aanschafte.

26 Brouwer, *Lezen en schrijven*, 274. Het geldt inderdaad voor veel van de *Gids*-lezers die in de klantenboeken van de Zwolse en Middelburgse boekhandels voorkomen.

27 Voor een afzonderlijke behandeling van het lezersonderzoek, zie: Aerts, '*De Gids* en zijn publiek'. De hierboven genoemde gegevens over het publiek zijn gebaseerd op eigen onderzoek in de klanten- of debiteurenboeken van boekhandel Van Benthem en Jutting te Middelburg (beide administraties in UBA, BVB) en van Tjeenk Willink te Zwolle (GAZ). De onderzochte jaren zijn 1849-1852 en 1859-1860. De gegevens over de leesgezelschappen berusten deels op eigen onderzoek (GAG, archief van het 'Leesgezelschap van 1768'), deels op gegevens over leesgezelschappen in de drie Noordelijke provincies, bijeengebracht door dr. P.Th.F.M. Boekholt (Vakgroep Geschiedenis en RAHS, Rijksuniversiteit Groningen) en zijn studenten in een aantal doctoraalcolleges, deels op literatuur: Van Zonneveld, 'Miscens Utile Dulci'; Van Baerle, Onderzoek. Belangrijke informatie biedt: Brouwer, *Lezen en schrijven*, passim. Behalve aan dr. Boekholt en aan drs. L. Babeliowsky ben ik dank verschuldigd aan prof. dr. J.J. Kloek voor informatie over *Gids*-lezers in de administratie van Van Benthem en Jutting.

Hoofdstuk 11
Politiek volgens de doctrinaire liberalen

De Clercq wilde meer ‘eenheid van geest en streven’ en in zekere zin werd dat doel bereikt, zij het zonder opzet. Vooral de periode 1848-1865 toont de ontplooiing van een doctrinair-liberale cultuur, dat wil zeggen een samenhangend maar niet bewust ontworpen geheel van denkwijzen, van intellectuele stijl en van opvattingen over politiek, maatschappij, geschiedenis, moraal, kunst, godsdienst en wetenschap. Dit deel van het boek is een poging de aspecten van deze cultuur of ideologie in hun samenhang zichtbaar te maken. De grondwetsherziening van 1848 gaf de liberale beweging ineens de wind in de rug en leek een nieuwe burgerlijke samenleving mogelijk te maken. Hiermee kreeg het programma van *De Gids* actualiteit: de burger, nu tot verantwoordelijkheid geroepen, moest van zijn hoge taak doordrongen worden. Ook kwamen geleidelijk aan auteurs uit de kring rond dit tijdschrift in de positie om in het politieke, maatschappelijke en culturele leven invloed uit te oefenen. Omdat zij meestal verschillende functies verenigden, dus op diverse terreinen tegelijk werkzaam waren, drukten zij eenzelfde ‘geestesmerk’, om dit woord van Huizinga maar eens te gebruiken, op hun politieke, sociale en culturele activiteiten.

De gebeurtenissen van 1848-1849

Hoewel ook in dit tijdvak de politiek slechts tien procent van *De Gids* vulde, is er alle reden met dit onderwerp te beginnen. Niet alleen toont dit cijfer dat de politiek een veel vastere plaats kreeg dan voorheen; zij ging ook grote invloed uitoefenen op de identiteit van het blad. Jaargang 1848 bestond al direct voor ongeveer een kwart uit politiek en deze en de volgende jaargang bevatten de onderwerpen en thema's die het tijdvak als geheel zouden domineren.[1]

De veranderde opzet gaf de redactie vanaf 1848 meer greep op de inhoud. Het tijdschrift was net op tijd ‘klaar’ om adequaat te kunnen reageren op de gebeurtenissen van 1848, een van de belangrijkste jaren van de eeuw. In januari begon een nieuwe maandelijkse rubriek, het Staatkundig Overzigt, verzorgd door een nieuwe redacteur, de zevenendertigjarige J. Heemskerk Bz. Hij was een welgestelde geleerde die in Amsterdam het soort taken vervulde waarmee een ambteloos burger van aanzien zich maatschappelijk nuttig maakte. Hij had in de jaren dertig in Utrecht letteren en rechten gestudeerd maar was in zijn studie blijven steken hoewel hij als erg knap gold. In 1850 kreeg hij van

zijn studievriend Star Numan, inmiddels hoogleraar in Groningen, het doctoraat honoris causa, zonder er iets voor te hebben hoeven doen. Heemskerk beschouwde zich als liberaal, was al sinds 1840 medewerker van *De Gids* en was bevriend met Potgieter, Bakhuizen, maar vooral met De Clercq, van wiens Vrijdagsche debatvereniging hij deel uitmaakte. Hij was overigens een heel ander type dan De Clercq: bezadigd, wat secundair en zwijgzaam. Deze bewonderaar van parlementaire welsprekendheid zat van 1849 tot 1872 bijna onafgebroken in de Tweede Kamer zonder ooit het woord te voeren.[2]

In zijn Staatkundig Overzigt becommentarieerde Heemskerk bijna uitsluitend de buitenlandse politiek, op rustige toon en behoorlijk geïnformeerd. Toch werd hij verrast door de Parijse februarirevolutie. In het begin van de maand had hij nog geheel in Guizot geloofd en leken de berichten over spanningen en de roep om hervormingen hem overdreven. Als gezagsgetrouw Nederlands liberaal reageerde hij in eerste instantie geschokt op de omverwerping van de monarchie en de karakterloosheid van de Fransen die Louis-Philippe zo ineens en totaal verloochenden. Hij was niet de enige. Toussaint, inmiddels onder de indruk gekomen van Groen van Prinsterers *Ongeloof en Revolutie* (1847), uitte in haar bijdrage ‘Een doorluchtige val’ (april) haar afkeuring over de verdrijving van het Huis Orléans. Het was een opzienbarende inzending, want het was bepaald geen gebruik dat een vrouw zich met politieke beschouwingen inliet. Van dezelfde strekking was het gedicht ‘De weduwe van Orléans’ van Petrus de Genestet in het meinummer. De achttienjarige dichter verhief de ballingschap van de koninklijke familie tot een klassiek drama. Veel scherper en zonder romantisering oordeelde De Clercq over de Julimonarchie: Louis-Philippe was zelf door verraad op de troon gekomen en had vervolgens achttien jaar lang de belangen van de Franse natie verraden, tot de Nemesis dit conservatieve en corrupte bewind achterhaald had.[3]

Het dagboek van De Clercq toont de opwinding en spanning waarmee men de wisselende berichten uit Parijs volgde, einde februari en begin maart. De leden van de Amstelsociëteit en de Vrijdagsche debatvereniging, onder wie allerlei medewerkers van *De Gids*, zochten elkaars gezelschap, thuis en op het Leesmuseum; elke kranteneditie werd gekocht en in wind en regen nog op straat onder een lantaarn gelezen. Met inzet discussieerde men over de consequenties van de nieuwe situatie. Als anderen vreesde ook De Clercq in eerste instantie anarchie en bloedvergieten. Toch was hij een van de weinigen die sympathiseerden met de omwenteling, aangezien deze een einde had gemaakt aan een regering zonder maatschappelijk draagvlak. De Parijse gebeurtenissen vormden een lakmoesproef voor de Nederlandse liberalen. De Clercq ergerde zich aan de blinde afkeer van republikanisme en socialisme in zijn omgeving, de verwarring bij de *would be* vooruitstrevenden nu zij hun fondsen bedreigd zagen en de naar zijn mening ‘karakterlooze’ houding van collega Vissering die als hoofdredacteur van de *Amsterdamsche Courant* allerlei reactionaire bijdragen opnam om het stadsbestuur gerust te stellen over zijn gezindheid.[4] Het beste beviel hem in deze dagen Heemskerk, de vroegere bewonderaar van Guizot die ook nu wel geen aanhanger van de revolutie werd maar tenminste

erkende dat de Julimonarchie onvoldoende had aangesloten bij de maatschappelijke realiteit. Heemskerk wist waardering op te brengen voor de bekwaamheid van het voorlopig bewind en zelfs voor het sociale beleid dat Blanc in het vooruitzicht stelde, al had hij weinig vertrouwen in het experiment met sociale werkplaatsen.[5] *De Gids* reageerde met hoofdschudden op de februarirevolutie maar ook met realiteitszin en zeker niet met de schrille paniek die bijvoorbeeld in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* weerklonk. Het dichtst stond het blad in deze dagen misschien bij de *Arnhemsche Courant*.[6]

Voor Heemskerk en anderen in *De Gids* was de dure les van dit turbulente voorjaar in Parijs, Wenen, München en Italië dat geen hooghartig conservatisme op den duur bestand was tegen het gerechtvaardigde verlangen naar uitbreiding van vrijheid en medeverantwoordelijkheid van de burgerij, wegneming van sociale wantoestanden en de vorming van nationale staten. Wat dit laatste betreft sympathiseerde hij met de nationale bewegingen in Italië, Polen en Denemarken, minder met die van de Balkanvolken onder Oostenrijks gezag en nauwelijks met de Duitse aspiraties. Het eigengereide optreden van de Nationale Vergadering in Frankfort keurde hij af en de aanspraken op Limburg wees hij verontwaardigd van de hand. Denemarken kon ten voorbeeld strekken van een standvastige houding tegenover Duitse aanspraken. Heemskerks waardering voor het nationaliteitsprincipe was niet consequent. In sommige gevallen erkende hij het streven naar aaneensluiting van verwante staten, in andere gevallen wenste hij eerbiediging van de soevereiniteit van kleine staten. In zijn beoordeling van de ontwikkelingen in Duitsland was niets van de geestdrift waarmee Veth nauwelijks een jaar eerder de ‘ineensmelting van Duitsche en Nederlandsche nationaliteit’ had aangeprezen.[7]

Zo'n perspectief verloor in 1848 aantrekkelijkheid, toen de koning een ruime grondwetsherziening beloofde. Het plotselinge besluit van Willem II daartoe, op 13 maart, werd in *De Gids* opvallend rustig, haast laconiek ontvangen, hoewel het voor Nederland de gebeurtenis van het jaar was en de vervulling van de liberale wens sinds 1840. Natuurlijk ontbrak het niet aan het bij zulke gelegenheden gepaste dichterlijke vreugdebetoon. ‘De Koning liet zich hooren:/ik sluit aan 't volk mij aan!/Gods zegen kroon 't herboren/'t Herzenuwd volksbestaan!’ juichten de refreinregels van ‘Koning en Volk. Een lied in 1848’ van de dichtende drogist S.J. van den Bergh.[8] Merkwaardiger waren de twee gedichten ‘Een nieuw Wilhelmus’ en ‘Mond en hart’ van Heije onder zijn pseudoniem Piet Bogcheljoen, de ‘Vondel uit de achterbuurt’. Al sinds 1846 publiceerde Heije zulke quasi-volkse liedjes in *De Gids*. Blijkbaar moest deze mystificatie suggereren dat ook de echte volksklasse, ruw maar oprecht, uiting gaf aan haar verbondenheid met de nu ‘democratische’ koning. De dichter liet hier een wonderlijke mengeling van patriots en orangistisch sentiment herleven: Oranje en het volk die zich bevrijdden van de regentenkliek, het ‘hoog gepeupel, dat zijn net/om Nederland en om Oranje/met sluwen list heeft uitgezet,/in 't mom van eerbied, regt en wet’.[9] Zoals ook De Clercq wel deed evoceerde Heije hier een vijandbeeld van een antinationale oligarchie, dat ook in de volgende jaren steeds aanwezig bleef.

Heemskerk verwelkomde het besluit bijna terloops in de aprilaflevering, aan het slot van zijn Europees overzicht. Evenals de dichters stelde hij het beleefd voor als een ‘motu proprio’, geen afgeperst besluit maar een wijze daad van een ridderlijk en welwillend vorst. Toch aanvaardde *De Gids* het geschenk enigszins als een reeds te lang uitgestelde termijnbetaling. Direct ook relativeerde men de betekenis ervan. Een grondwetsherziening was geen doel of triomf op zichzelf, slechts een voorwaarde voor nationale ontwikkeling. Met ‘groote ingenomenheid’ maar zakelijk beoordeelde Heemskerk het grondwetsontwerp van april. Hij drong vooral aan op pragmatisme. Ook hij zag in Thorbecke de aangewezen man om op deze grondslag de inrichtende wetgeving ter hand te nemen. Met het oog op de onzekere toestand in Europa waarschuwde hij in augustus de Tweede Kamer op te houden de grondwetsherziening te traineren, die toch ‘waarlijk niet ontijdig noch voorbarig’ was. Het gevaar voor Nederland leek hem eerder een overmaat dan een gebrek aan behoudzucht.[10]

Heemskerk was niet de enige die zich over de actualiteit uitsprak. Ook Potgieter en De Clercq deden dat, opvallend genoeg naar aanleiding van tijdzangen van Da Costa. Aangezien gevierde dichters nog door een indringende voordracht van hun werk in het landelijke genootschapscircuit invloed konden uitoefenen, was een openlijke bestrijding van hun opvattingen soms geboden. Da Costa was bij uitstek een dichter die dit vermogen bezat. Potgieter koos positie tegenover Da Costa's dichtstuk *1648 en 1848* en diens interpretatie van beide historische momenten. Hij wilde niet doorgaan voor een aanhanger van revolutie, maar beschouwde toch de val van de Franse en Duitse tronen als de prijs voor verzet tegen de wet van de vooruitgang. ‘Wereldgeschiedenis is wereldgerigt’, riep hij met Schiller toe aan Da Costa's muze. De gebeurtenissen van 1848 waren niet de bittere vrucht van verlichting, wetenschap en ongeloof, zoals de dichter meende, maar bewezen het gevaar van stilstand en reactie.[11]

Dat was ook de overtuiging van De Clercq, die zijn standpunt duidelijk maakte in een commentaar op Da Costa's *Wachter! Wat is er van den nacht?*, een tijdkritiek die al in 1847 gedicht en voorgedragen was. De Clercq en zijn vroegere literaire mentor Da Costa, huisvriend van de familie, stonden ideologisch ver uiteen, maar zij waardeerden elkaar en discussieerden einde februari ten huize van de dichter zelfs over het socialisme. Ook de jonge liberaal was van mening dat de Europese beschaving van binnenuit bedreigd werd, namelijk door de wijdverbreide sociale misère. Maar net zo min als Potgieter wilde hij de problemen herleid zien tot geloofsafval en verwachtte hij de oplossing van een goddelijk ingrijpen, zoals Da Costa. Hij beschouwde de ontwrichting van de maatschappelijke orde als een tijdelijk probleem, het gevolg van onevenwichtigheden en van de onmogelijkheid om ‘een geheel nieuw maatschappelijk, intellectuëel, industriëel leven’ tot ontwikkeling te brengen binnen verouderde instellingen. Net als Da Costa bezagen ook De Clercq en Potgieter de geschiedenis vanuit een hoger beginsel, maar hun Voorzienigheid was wereldimmanent werkzaam, namelijk als de wet van voortgaande ontwik-

keling. De Clercq twijfelde er niet aan dat op termijn het zedelijk besef weer in de pas zou komen met de materiële vooruitgang. Dat zou gebeuren 'wanneer de mensch die volkomene heerschappij verkregen zal hebben over de stof, welke hem in waarheid tot heer der aarde zal maken', profeteerde hij op zijn beurt, in saint-simonistische trant.[12] Hij verwoordde hiermee het liberale programma van de volgende decennia, zij het dat anderen gewoonlijk niet zo openlijk het primaat van de materiële factor erkenden.

Het was ook De Clercq die zich binnen *De Gids* het krachtigst uitsprak over de herziening van de grondwet en het kiesstelsel. Het kwam niet meer als een verrassing dat hij de politiek van de oude regeringskliek, waarmee de koning te goeder ure gebroken had, betitelde als strijdig 'met den wil, het belang, de behoefte der natie'.[13] In de brochurestrijd over de wijzigingen van het kiesrecht die in april en mei volgde op de voorstellen van de commissie ter herziening van de grondwet koos De Clercq voor het directe kiesrecht. Hij bestreed de brochures van De Bosch Kemper en Vreede, de meest respectabele tegenstanders van directe verkiezingen en stelde zich geheel naast Opzoomer die uitging van het beginsel van de volkssoevereiniteit, toen nog ongeveer een vloek in de kerk. Het algemeen stemrecht lag in de toekomst, zag De Clercq, maar voorlopig was nog een beperking geboden tot de mannelijke, gezeten burgerij, de klasse met de meeste eerbied voor orde en het algemeen belang. Hij kon zich verenigen met de voorgestelde censusdrempel. In de verdediging van een getrapt kiesstelsel zag hij slechts pogingen om de volkswil onder curatele te houden. De enig juiste manier om op deze invloed uit te oefenen was het bevorderen van openbaarheid, kennis en publieke discussie. Een stelsel van indirecte verkiezingen was voor hem alleen aanvaardbaar als het samenging met nagenoeg algemeen stemrecht.

Toch was De Clercq geen republikein. In de praktijk beschouwde hij de soevereiniteit als een gezamenlijk bezit van de vorst en het volk, vertegenwoordigd door de gezeten burgerij: 'de regeering aan den vorst, de contrôle aan het volk, de wetgeving aan beiden.'[14] Ook in *De Gids* stonden de meeste auteurs gereserveerd tegenover de beginselen van gelijkheid en volkssoevereiniteit. Potgieter bijvoorbeeld schrok voor een dergelijke democratie terug. Hoewel zijn ideaal een maatschappij was waarin men door eigen verdienste omhoog kon komen, hechtte hij niet minder aan de organische maatschappij-voorstelling waarin standen en beroepsgroepen elk hun plaats en functie hadden. De volkswil zag hij bij voorkeur gebonden in de constitutioneel-monarchale regeringsvorm en verwoord door de burgerlijke 'kern der natie'.[15]

In de tweede helft van 1848 nam in het algemeen de sympathie met meer radicale oplossingen af. Dit had alles te maken met de verontrustende buitenlandse ontwikkelingen en misschien ook iets met het vertrek van De Clercq, die door de nieuwe regering naar Den Haag gehaald werd als beleidsvoorbereidend ambtenaar. Heemskerk nam afstand van de radicalisering die zich overal voordeed. Hij toonde alle begrip voor de hooghartige afwijzing van de chartistenbeweging door de Britse regering, het optreden van de Duitse Nationale Vergadering was hem niet sympathiek en de experimenten in Frankrijk

beschouwde hij inmiddels als gevaarlijke onzin. De gewelddadige repressie van de juni-opstand door generaal Cavaignac vond hij triest maar noodzakelijk. De verkiezingsoverwinning van de charlatan Louis Bonaparte bewees ten overvloede de onjuistheid van een ontijdige democratie. Ook het neerslaan van de anarchie in Wenen en het herstel van de orde in Berlijn aan het einde van het jaar vermeldde Heemskerk met instemming, zij het zonder vreugde. Voor deze bewonderaar van Burke werd de les van 1848 dat de revolutionaire experimenten de zaak van de vrijheid alleen maar geschaad hadden en dat enkel de Britse staatsinstellingen en staatkunde standhielden als modellen van constitutionele praktijk en politieke stijl.[16]

Liberalisme tegenover socialisme en 'de reactie'

Vanaf 1848 ontwikkelde het liberalisme zijn identiteit mede door begrenzing. Aan de linkerzijde zocht het de confrontatie met het socialisme, aan de rechterzijde meende het zich bedreigd door een heterogeen front van tegenstanders dat gemakshalve werd aangeduid als 'de reactie'. In juni 1848 begon *De Gids* stelling te nemen tegen het socialisme als economische theorie, als staatsleer en als maatschappelijke moraal. De Clercq had in 1847 nog geprobeerd begrip te wekken voor de socialistische maatschappijkritiek, maar toen het socialisme werkelijkheid leek te worden onder de Franse provisionele regering was van deze ruimdenkendheid in liberale kring algauw niet veel meer te merken.

Auteurs in *De Gids* stelden zich geheel aan de zijde van vooraanstaande Franse critici van het socialisme als de economen Chevalier en Bastiat. Vissering, die er geen twijfel over liet dat hij het heil enkel van *laisser faire, laisser passer* verwachtte, toonde in zijn kritiek op het socialisme tenminste nog respect voor de goede bedoelingen ervan.[17] Veel verbetener in zijn verwerping

P.A.S. van Limburg Brouwer (1829-1873), redacteur van 1854 tot januari 1865. Foto van M. Verveer (omstreeks 1870)

van deze ‘dwaalleer’ was de Utrechtse advocaat W.R. Boer, de secretaris van de aan de Amstelsociëteit gelieerde Rijnsociëteit. Voor deze dogmatische liberaal was de keuze tussen liberalisme of socialisme niet minder dan een beslissing ‘over ontwikkeling of achteruitgang, over uitbreiding of vernietiging van stoffelijken welstand, over ware vrijheid of afhankelijkheid en slavernij van het menschdom’. Met de Franse econoom Bastiat achtte hij het socialisme strijdig met de menselijke natuur en de daaruit voortgekomen maatschappelijke orde. Hij bracht alles in stelling wat auteurs in deze jaren konden inzetten tegen zo'n bedreiging: natuurwetten, de geschiedenis, de wetenschap, de zedelijkheid en ‘eeuwige, onveranderlijke en algemeene beginselen’ gegarandeerd door een ‘Hooger bestuur’. Waar argumenten wellicht tekortschoten, bedienden Boer en zijn tijdgenoten zich graag van een bezwerende retoriek die met behulp van machtwoorden als Natuur, Geschiedenis, Eeuwig en Heilig de eigen ideologie ongenaakbaar maakte. Wat de liberale overtuiging voor hem betekende, blijkt uit zijn vergelijking van het economisme met het christendom: soms waren eeuwen nodig om de waarheid tot praktijk te maken.[18]

De liberalen braken wel met de retoriek van de oudere generatie maar ontwikkelden zelf ook een verheven, bevlogen gelegenheidstaal die bol stond van wereldhistorische perspectieven en ‘natuurwetten’. Hun liberalisme was een geloof, dat kon inspireren tot hymnen op de heerlijkheid van vrijheid, arbeid en eigendom of tot een visioen als Visserings ‘Uitstapje naar Y-Muiden’, waarmee jaargang 1848 sloot. Men moet bedenken dat deze plaats nog niet bestond op het moment dat Vissering zijn toekomstfantasie ontwierp van een dynamische zeehaven omstreeks 1872, door een Noordzeekanaal (ook dit bestond nog niet) en een spoorwegnet verbonden met een weer internationaal meetellend Amsterdam en vandaar met het Europese achterland. Zo'n ondernemend, bedrijvig en optimistisch Nederland kon het resultaat zijn van de nieuwe grondwet die de burgerzin ruimte gaf om zich uit te breiden ‘naar alle zijden [...] van het openbare leven, in wetenschap en kunst, in handel en nijverheid’.[19] Potgieter bewonderde dit voorbeeld van liberale verbeeldingskracht. Dit was precies de inspirerende literatuur die hij bedoelde. Vissering mag met zijn integrale liberalisme en zijn tegelijk hooggestemde en praktische verwachtingen model staan voor *De Gids* in deze jaren.

Thorbecke was de beoogde politieke leider. Heemskerk gaf dit aan in zijn ‘Staatkundige beschouwingen’ van 1849 en 1850, die meer dan zijn overzicht van 1848 de binnenlandse politiek betroffen. De commentator van *De Gids* had sinds februari 1849 zelf zitting in de Tweede Kamer. In oktober maakte hij teleurgesteld de balans op van het machteloze ministerie-Donker Curtius-De Kempenaer. Hem stond een daadkrachtiger regering onder leiding van Thorbecke voor ogen, naar Brits voorbeeld gesteund door een duidelijke regeringspartij, ‘onmisbaar in een constitutioneel bewind’.[20] In *De Gids* leefde het besef dat er niet te lang moest worden gedraald met de totstandbrenging van de organieke wetgeving en de verwezenlijking van de politieke en economische desiderata. Men begreep wel dat het net verworven bestel nog kwetsbaar was. In Groen van Prinsterer zag het tijdschrift vanaf begin 1850 de belang-

rijkste tegenstander op parlementair niveau. Zo loyaal als het in de volgende jaren Thorbecke steunde, zo aanhoudend bestreed het Groen en de antirevolutionairen, nu niet meer enkel als concurrenten op historisch maar ook op politiek terrein. Heemskerk had bewondering voor Groen en kende hem als mede-Kamerlid persoonlijk; daarom behandelde hij hem in *De Gids* met het tussen heren gepaste respect. Toch meende hij dat Groen moest inzien dat men zich niet zinvol kon blijven verzetten tegen de revolutie, die nu eenmaal was opgenomen in de geschiedenis; ook het constitutionalisme was noch in Groot-Brittannië noch in Nederland het einde van alle gezag geworden.[21] Van Thorbeckes regering verwachtte deze pragmaticus een doortastend maar tevens gematigd en realistisch optreden. Heemskerk waardeerde een staatsman als Robert Peel, de leider van de Engelse Tories, in wiens dramatische politieke wendingen hij geen opportunisme wilde zien maar een wijs pragmatisme dat een veranderde realiteit wist te erkennen. Ook de manoeuvre van Willem II in 1848 waardeerde hij daarom oprecht.[22]

Deze vorm van pragmatisme oogstte in *De Gids* van de jaren 1850 over het algemeen minder bewondering, zeker na 1853 toen de Aprilbeweging een einde maakte aan de vruchtbare regeringsperiode van Thorbecke. De schok van de Aprilbeweging veroorzaakte in het tijdschrift een ideologische verstrakking en verscherping. In eerste instantie reageerde *De Gids* niet op de gebeurtenissen van april, toen hervormde predikanten, kerkvolk en conservatieven elkaar vonden in een succesvolle buitenparlementaire beweging tegen het ministerie-Thorbecke, dat conform de grondwet goedkeuring hechtte aan het herstel van de rooms-katholieke hiërarchie in Nederland. De Clercq en Vissering hadden inmiddels wegens werkzaamheden elders de redactie verlaten en Heemskerk was al in 1850 opgehouden met zijn politieke rubriek. Pas aan het einde van het jaar liet hij van zich horen en dan nog op een bedekte manier. Hij mengde zich in een debat tussen de liberale historicus Fruin en het blad *De Nederlander*, over de antirevolutionaire staatsleer. In liberale kringen golden vooral de orthodoxe protestanten als boosdoeners, nu zij zich op het gebied van de politiek begonnen te manifesteren en de jonge Fruin maakte zich verdienstelijk door de pen op te nemen tegen dit gevaar. Heemskerk maakte duidelijk dat hij net als Fruin niet veel zag in een staatkunde op bijbelse grondslag, die wilde oproeien tegen de stroom van de geschiedenis. Maar voor het overige viel hij Fruins interpretatie van de Hervorming en de Franse revolutie af en verleende hij Groens visie de steun van autoriteiten als Burke, Guizot en Ranke.[23]

Zijn behandeling van de zaak was onpartijdig en grootmoedig, zeker als men weet dat de Aprilbeweging Heemskerk zijn Kamerzetel had gekost. Maar in liberale kring was de stemming er op dat moment niet naar om tolerant te zijn jegens de antirevolutionairen; Heemskerks stuk wekte wrevel.[24] Hij keerde in 1854 niet terug als redacteur. De redactie koos blijkbaar voor het ferme standpunt van Fruin, die in december en opnieuw in januari een uitnodiging ontving zich in *De Gids* uit te spreken over de staatsleer van Groen van Prinsterer. In 1849 was zijn eerste inzending nog afgewezen omdat hij zich daarin

niet ‘op het standpunt eener onpartijdige, voraussetzungslose kritiek [had] weten te plaatsen’.[25] Nu moesten onpartijdigheid en liberaliteit wijken voor loyaliteit aan de constitutionele of Thorbeckiaanse ‘partij’ en de progressief-liberale geschiedinterpretatie. Vanaf 1854 maakte *De Gids* front tegen ‘de Reactie’, waaronder niet alleen het orthodoxe protestantisme werd begrepen maar ook het katholieke ultramontanisme en de politieke stijl van het oude establishment en van pragmatische moderaten als F.A. van Hall die zich na 1853 opnieuw wist te vestigen. Het tijdschrift ging een bolwerk vormen rond de grondwet en typeerde de eigen richting vooral als de constitutionele, meer nog dan als de liberale.

Het jaar 1854 stond helemaal in het teken van de ontmaskering van de vermeende anticonstitutionelen die Thorbecke ten val hadden gebracht, en de bestrijding van de beginselloze moderaten die zijn plaats innamen. Dat gebeurde allereerst in een enorme beschouwing, 153 bladzijden in drie afleveringen geplaatst, over de Aprilbeweging. De auteur was de drieëntwintigjarige Utrechtse student theologie en rechten Daniël Koorders, die in jaargang 1852 al eens was opgetreden als bestrijder van de hervormde orthodoxie en de antirevolutionaire staatsleer.[26] ‘De Aprilbeweging’ verscheen naamloos, dus voor verantwoordelijkheid van de redactie; de naam van een student zou het stuk te weinig gezag verlenen.[27] Het degelijk gedocumenteerde artikel ontwikkelde vooral de beschuldiging dat de Aprilbeweging geen uiting was geweest van spontane verontrusting van het protestantse kerkvolk over dreigend papisme, maar een zorgvuldig geregisseerde agitatie, geleid door drie groepen: de ‘aristocratische partij’ van voor 1848, de antirevolutionairen die de relatieve terugzetting van de hervormde kerk niet konden verkroppen, en predikanten en bestuurders van de hervormde kerk die gebeten waren op Thorbecke vanwege diens bemoeienis met de kerkelijke armenzorg. Van meet af aan was hun doel geweest Thorbecke ten val te brengen en de constitutie terug te draaien; om dat te bereiken hadden zij de oude antipapistische sentimenten opgezweept. De koning, suggereerde Koorders, had zich laten gebruiken en de manier waarop de in het zadel teruggekeerde Van Hall de kwestie inmiddels afwikkelde, bewees dat de zorg om het protestantisme nooit voorop had gestaan.[28]

Hoewel Koorders de complottheorie overdreef, bezit zijn voorstelling nog steeds enige geldigheid.[29] Afgezien van de enigszins alarmistische toonzetting bevatte het gedreven stuk een aantal elementen die typisch waren voor de politieke opvattingen in deze kring. Het getuigde van ambivalentie jegens de katholieken en van een legalistisch denken dat leidde tot een overwaardering van het ‘wettelijke land’ bij een onderschatting van het ‘werkelijke land’. In *De Gids* bestond wel het besef dat deze hele affaire blijk gaf van velerlei verzet tegen Thorbecke of de constitutie. Men verbond hieraan echter niet de conclusie dat wellicht het doctrinaire liberalisme in het land nog te weinig draagvlak had. Enerzijds bestreed het blad dat de Aprilbeweging breed gedragen was en vergiste het zich in de kracht van de regionale en kerkelijke sentimenten die in het land leefden. Zelfs het gematigd liberale *Handelsblad*, dat zich voor het grondwettige herstel van de katholieke hiërarchie had uitgesproken,

verloor tijdelijk de helft van zijn abonnees.[30] Anderzijds stelde *De Gids* zich op het formele standpunt dat de beperkte groep kiesgerechtigde burgers en hun vertegenwoordigers de nationale zaak representeerden.

Het legalisme verbond zich hier met hoge opvattingen over 'politieke moraliteit' waarmee de liberalen graag schermden nu zij zich tot beschermers van de grondwet gingen opwerpen. Koorders uitte zich zeer verontrust over het mengen van onzuivere motieven in de politiek en vond het een bedenkelijke zaak dat grondwettige beginselen, de zelfstandigheid van de regering en de uitspraak van het parlement overstemd hadden kunnen worden door een gemanipuleerde volksmassa. Nu er sinds 1848 een 'ware' volksvertegenwoordiging bestond, oordeelde *De Gids* heel wat minder gunstig over petitionnementen en andere buitenparlementaire initiatieven dan voorheen, zeker als zij werden ingezet tegen liberale bestuursbeginselen. Minstens één keer per jaar namen *Gids*-auteurs de pen op voor een uitgebreide bestrijding van de inmenging van godsdienstige sentimenten in de politiek. Eigenlijk vanaf zijn begin had het tijdschrift zich gericht tot een Nederlandse natie boven geloofsverdeeldheid. Het aanvaardde de religieuze verdeeldheid als een historisch gegeven en hechtte aan de invloed van christelijkheid en kerk in de samenleving. Het wilde daaraan ook alle ruimte laten zolang deze overtuigingen niet leidden tot een segmentering van de openbare sfeer. De gebeurtenissen van 1853 en volgende jaren brachten een toenemende spanning aan het licht. Potgieter bijvoorbeeld betreurde dat er een *Nederlandsche Volksalmanak* nodig was naast de talloze almanakken voor elke gezindte, die voor hem een teken waren dat de toch al zo kleine natie haar krachten versnipperde in 'provincialismus en sektenhaat'. De bespreking was een manifest van *nationaal* denken.[31]

De zaak kwam opnieuw aan de orde in de uitgebreide commentaren op de totstandkoming van de wet op het lager onderwijs in 1857. Net als in 1854 verscheen onder verantwoordelijkheid van de redactie een omvangrijk documentair stuk van de hand van een buitenstaander, de Deventer classicus E.J. Kiehl, die alle Haagse redevoeringen, voorstellen, moties en ontwerpen over de regeling van het lager onderwijs aan zijn geoefende filologische kritiek onderwierp.[32] De lijn die hij volgde werd echter geheel bepaald door de man die in 1854 Heemskerks plaats als politiek woordvoerder van *De Gids* had ingenomen, mr. P.A.S. van Limburg Brouwer, de zoon van de gerenommeerde Groninger classicus. Brouwer was in 1850 na een studie letteren en rechten in Groningen op nauwelijks eenentwintigjarige leeftijd gepromoveerd, had zich vervolgens als advocaat in Amsterdam gevestigd en maakte daar deel uit van de Vrijdagsche Vereeniging. In 1852 begon zijn medewerking aan *De Gids* met ambitieuze historische studies over Savonarola, Frans I en Karel V.

Toen hij in 1854 deel ging uitmaken van de redactie werd hij meer dan alleen bij toeval de opvolger van de vertrekkende Heemskerk. Brouwer, bijna een generatie jonger, was een veel radicaler temperament, onvoorwaardelijk aanhanger van Thorbecke en niet als Heemskerk een behoedzame historist maar een progressieve liberaal die onder invloed van het Duitse idealisme de

geschiedenis zag als een zinrijk geheel van zich verwerkelijkende beginselen en noodzakelijke momenten. Hij was een onderzoekende en vrijzinnige geest, die zich in korte tijd een verbazend veelzijdige geleerdheid eigen maakte. Hij schreef in *De Gids* over historiografie, politiek en wijsbegeerte. Nadat hij zich het Sanskriet had eigen gemaakt, verrichtte hij vanaf 1860 pionierswerk met artikelen over de oude Indische literatuur en godsdienstige wijsbegeerte. Een uitnodiging in 1855 om in Groningen hoogleraar rechten te worden legde hij naast zich neer; hij vond het interessanter om te gaan werken bij het rijksarchief in Den Haag, onder Bakhuizen van den Brink. Door de veelzijdigheid en regelmaat van zijn bijdragen, maar vooral door zijn intellectuele durf en zijn krachtige liberalisme is Van Limburg Brouwer tien jaar lang een beeldbepalende auteur geweest. Vooral in de tweede helft van de jaren 1850 heeft hij leiding gegeven aan de intellectuele modernisering die *De Gids* manifesteerde.[33]

De zeer stellige beoordeling die Van Limburg Brouwer en Kiehl in 1857 gaven van de onderwijskwestie en de politieke gang van zaken sinds 1853 bevatte een aantal standpunten die tot het vaste repertoire van *De Gids* behoorden of gingen behoren. Een daarvan was dat de grondwet en het sociaal-economische belang een openbare, gemengde en godsdienstig neutrale volksschool voorschreven en geen gezindtescholen of subsidiëring van leerstellig onderwijs toelieten. Het drijven van heftig-protestantse buitenparlementaire groepen en de poging om met behulp van het monarchale minderheidsministerie-Van der Brugghen (1856-1858) het onderwijs in confessionele zin te regelen wekte meer irritatie naarmate de progressieve liberalen sterker overtuigd raakten van de juistheid van hun eigen ideologie. Voor Brouwer was de zaak duidelijk. De ‘constitutionelen’ hadden niet alleen de rede, de wetenschap, de geschiedenis en de toekomst aan hun zijde, zij vormden een Kamermeerderheid en vertegenwoordigden *dus* ‘de wil van de natie’. De ‘reactionairen’ vormden in zijn ogen niet meer dan een ‘factie’ - hij gebruikte de beladen term met opzet - die haar anticonstitutionele bedoelingen vermomde als zorg om de christelijke geest van de natie. In het echec van het opgedrongen ministerie-Van der Brugghen en de uiteindelijke totstandkoming van de onderwijswet in liberale zin zag hij een definitieve veroordeling van het confessionalisme door de vooruitgang.[34]

Men was in deze kring steeds geneigd de werkelijke aanhang van een dogmatisch protestantisme te onderschatten, maar overschatte anderzijds de rol van de antirevolutionairen. *De Gids* vermoedde hun hand in alle politieke intriges sinds 1853 en bestreed de antirevolutionaire staatsleer stelselmatig, alsof men door een overwinning op punten deze richting zou kunnen doen verdwijnen. Wat dit betreft lijkt het tijdschrift zichzelf en zijn publiek ongeveer te hebben gezien als een *debating society*. Het was vooral Brouwer die onvermoeibaar en ongekend scherp de confrontatie aanging, niet Fruin, die in 1854 uiteindelijk toch niet inging op de uitnodiging van de redactie. Brouwer bestreed de antirevolutionaire staatsleer minder op historische dan op levensbeschouwelijke gronden. Zijn standpunt was dat van de moderne hu-

manist. Zijn methode van kritiek bestond eruit beginselen te testen door ze tot hun uiterste consequenties te voeren. Tegen deze werkwijze was niet veel bestand. Het antirevolutionaire staatsrecht, gebaseerd op de volstrekte goddelijke soevereiniteit, was volgens Brouwer niet te rijmen met de verstandelijke en zedelijke natuur van de mens, met de historisch bewezen maakbaarheid van staat en maatschappij, met het door de geschiedenis gesanctioneerde recht van verzet en met de langgevestigde politieke praktijk. Hij oordeelde deze concurrerende staatsleer inconsequent, onhistorisch en onrealistisch en schoof haar ter zijde als 'eene in wetenschappelijke vormen ingekleede geloofsbelijdenis eener secte'.[35]

Via Brouwer deed vanaf 1854 de invloed van Opzoomer zich weer gelden in *De Gids*.[36] Sinds 1848, in ieder geval na het vertrek van De Clercq, was de progressieve Utrechtse filosoof niet meer in de gratie geweest bij het tijdschrift, vooral om zijn theologische opvattingen. Inmiddels hield hij zich ook met politieke theorie bezig en formuleerde een staatsleer op empirische grondslag die resulteerde in een flexibele, ondogmatisch liberale conceptie van de staat. Brouwer prees haar direct aan als de enig juiste en praktische, enerzijds tegenover abstracte en dogmatische stelsels als die van Rousseau, de Franse revolutie of de antirevolutionairen, anderzijds tegenover een passief historisme dat uitliep op conservatisme of zelfs reactie.[37] Evenals Opzoomer zocht hij in deze jaren naar een wijsbegeerte die bespiegeling en ervaring verzoende; of beter, zij huldigden een empirisme onder idealistische leiding.[38] Hierin vonden zij en anderen een mogelijkheid hun liberalisme voor te stellen als het resultaat van wetenschap, van beginselen aangepast aan de praktijk. Het was kenmerkend voor de doctrinairen dat zij beslist de indruk van dogmatisme wilden vermijden.

Zij zagen de staat als een historisch gegroeide, praktische instelling, product van het welbegrepen eigenbelang van de burgers. Auteurs in *De Gids* toonden zich afkerig van een 'voogdijstaat' maar huldigden zelden het ideaal van de 'nachtwakerstaat'. Gewoonlijk zagen zij het als de taak van de staat vrije ontwikkeling en samenwerking mogelijk te maken en ook wel particuliere activiteit ter bevordering van algemeen welzijn en beschaving te ondersteunen. Zeker in de tweede helft van de jaren 1850 toonden sommige auteurs zich niet afkerig van een actievere voorwaardenscheppende rol van de overheid op bepaalde gebieden. In lijn met zijn voorgangers in *De Gids* beschouwde Brouwer het als grondbeginsel dat de staat zich steeds behoorde te voegen naar het ontwikkelingsniveau van de natie. Maar Brouwer ging verder dan Thorbecke en de meeste *Gids*-auteurs door het principe van volkssoevereiniteit aan te wijzen als 'het geheele wezen, het eigenaardig karakter van ons tegenwoordig staatsleven'. Hij sprak zich uit voor een volledig parlementair bestel, gebaseerd op 'een vrij en ruim kiesstelsel' en waarin weinig plaats meer leek voor een zelfstandig monarchaal beginsel.[39] In de praktijk toonde hij zich overigens terughoudender en voegde hij zich naar Thorbeckes opvatting van een gedeelde soevereiniteit.

De voornaamste zorg van auteurs als Opzoomer en Van Limburg Brouwer

was eigenlijk de bescherming van de geestelijke vrijheid. De *Gids*-commentator zag de Nederlandse gebeurtenissen van de jaren 1853-1857 in het grote verband van een Europese worsteling van de machten Vooruitgang en Reactie. In de Duitse Bond, in het bonapartistische Frankrijk en in het katholieke Zuid-Europa deden despotisme, censuur en geloofsdwang zich weer gelden alsof er in een halve eeuw niets bereikt was. Voordat hij aan het einde van 1857 Nederland voorzichtig durfde geluk te wensen met de overwinning van de constitutionele beginselen had hij jaren de pen gevoerd als een wapen tegen 'theocraten' in binnen- en buitenland, tegen 'verklaarde of bedekte vijanden van onze tegenwoordige staatsinrigting' en tegen al degenen die de zegeningen van de vooruitgang loochenden. Hij beschouwde dit als zijn 'burgerpligt', want de geschiedenis leerde dat reactie onherroepelijk uitliep op revolutie en deze weer op reactie, zoals in 1849 gebleken was.[40] Zo manoeuvreerde *De Gids*, als steeds, het doctrinaire liberalisme in de positie van *le juste milieu*.

Zolang er geen Thorbeckiaans ministerie was, van 1853 tot 1862, trad het tijdschrift op als het orgaan van de zelfbewuste oppositie. Tussen 1858 en 1861 gaf het echter, behalve in koloniale aangelegenheden, nauwelijks politiek commentaar. Hoewel men weinig achting had voor het gematigd-liberale ministerie-Rochussen-Van Bosse (1858-1860) liet men het met rust. Van Limburg Brouwer hield zich bezig met andere onderwerpen. Maar vanaf 1861 keerde de politiek terug. In februari 1861, tegen het einde van het ministerie-Van Hall-Van Heemstra, en in april 1862, bij het aantreden van het langverbeide tweede ministerie-Thorbecke, hield Brouwer namens *De Gids* strafgericht over de Nederlandse politiek sinds de Aprilbeweging. In 1863 beoordeelde hij deze hele periode nog eens uit constitutioneel oogpunt.

De frustratie van de doctrinaire liberalen, die Thorbecke nu al sinds 1853 van de regeringstafel afgehouden zagen, daalde ongenadig neer op het hoofd van de handige politicus Floris Adriaan van Hall die er in 1860 ondanks Thorbeckes verzet in geslaagd was met liberale steun een compromisregeling voor de aanleg van spoorwegen tot stand te brengen. Hoewel de spoorwegkwestie vooral de verdeeldheid onder liberalen toonde, vertegenwoordigden Van Hall en zijn stijl alles wat de doctrinairen in de politiek sinds 1853 veroordeelden: opportunisme en een gebrek aan visie, aan 'beginselen' en aan constitutionele zuiverheid. In aansluiting bij de krasse termen die Thorbecke in de Kamer had gebezigd trok Brouwer tegen Van Halls 'parasitische politiek' van leer met een felheid die zelfs mederedacteuren gnuivend als 'grensloos brutaal' beschouwden.[41]

De verwachting was in 1861 dat na acht jaren van 'transaktie-politiek' een sterk, geheel liberaal kabinet, dat meer dan de regeringen sinds 1853 op een vaste Kamermeerderheid steunde, niet lang meer zou uitblijven.[42] Inderdaad kon het tweede ministerie-Thorbecke een jaar later verwelkomd worden. Bij deze gelegenheid maakte Brouwer namens *De Gids* de balans op van de binnenlandse politiek sinds 1848. Zijn 'Politieke herinneringen' (1862) zijn in hun oprechte partijdigheid een model van de doctrinair-liberale zienswijze. In

Brouwers voorstelling was er veertien jaar lang een taaie strijd gevoerd tussen opportunistische en beginselvaste politiek, tussen de oude willekeur en het constitutionalisme, tussen de dienaren van lokale of kerkelijke belangen en de ridders van het algemeen belang, tussen de negatieve reactie en het constructieve liberalisme. De hele gang van zaken sinds 1853 was ongrondwettig, stelselloos en onnationaal geweest, tot schade van het vertegenwoordigend stelsel en het moreel gezag van de politiek. Liberalen die zitting hadden genomen in de drie ministeries sinds 1858 werden door Brouwer als afvalligen gebrandmerkt. Maar hij meende dat inmiddels 'de reactie [...] al hare kunstmiddelen uitgeput' had; het 'rijk der parasieten' was voorbij. Het was typerend voor de doctrinairen dat zij zo graag wilden besturen en dat zij het recht om dat te doen ontleenden aan hun inzicht in de tijdgeest: de natie, wist Brouwer, wilde 'nu eenmaal niet terug maar steeds voorwaarts'.[43]

Brouwer riep de liberalen op - hij zag in de *Gids*-lezers als vanzelfsprekend zijn partijgenoten - zich aan de zijde van Thorbeckes regering te scharen, zolang deze zich aan haar beginselen hield. *De Gids* toonde zich de volgende jaren loyaal: ingezonden beschouwingen waarvan de politieke strekking argwaan wekte, werden geweigerd.[44] Brouwer zelf trad in januari 1864 toe tot de Thorbeckianen in de Tweede Kamer. Het verbaasde Potgieter weleens dat deze onafhankelijke geest - hij noemde hem later een van de zelfstandigste persoonlijkheden die hij in de redactie ontmoet had - zo'n trouw partijganger kon zijn.[45] Toch stond het optreden van Thorbeckes collega-ministers niet boven kritiek, zoals bleek toen de minister van Oorlog, J.W. Blanken, eind 1862 in de Tweede Kamer zijn ergernis over een scherp *Gids*-artikel van generaal-majoor W.J. Knoop uitte en de redactie zich vierkant achter haar eigen medewerker opstelde en het recht van vrije meningsuiting voor militairen opeiste.[46]

De liberale oriëntatie van het tijdschrift werd bij de redactieuitbreiding van eind 1862 nog geaccentueerd. Na vijftien jaar en nu Thorbecke weer in het zadel zat besloot de redactie een derde serie jaargangen te beginnen, vanaf januari 1863. De omvang zou worden vergroot van 164 naar 193 bladzijden per maand en de samenstelling van de redactie zou worden verbreed. Na enig zoeken versterkte zij zich met vier man.[47] Twee van hen waren juist in Amsterdam benoemde hoogleraren, de zesenveertigjarige historicus C.A. Engelbregt, die al jaren recensies leverde en de twaalf jaar jongere jurist J.T. Buys, een protégé van Vissering en evenals deze een overtuigd economist en Thorbeckiaan. Een vriend van Buys was de achtentwintigjarige econoom H.P.G. Quack, die sinds een jaar werkte als secretaris van de machtige Amsterdamse Kamer van Koophandel en in *De Gids* al een maandelijks overzicht van de buitenlandse politiek verzorgde. Vooral op aandringen van Potgieter trad ook de vierendertigjarige letterkundige Cd. Busken Huet toe, die in januari 1862 ontslag had genomen als Waals predikant en nu, ver onder zijn mogelijkheden, de kost verdiende als redacteur bij de *Opregte Haarlemsche Courant*. Ook Vissering, die na zijn vertrek naar de Leidse universiteit op afstand bij het blad betrokken was gebleven, kwam weer in nauwer contact met de redactie

en nam daarin eind 1864 opnieuw zitting. Engelbregt verliet deze kring al in april 1864, maar Buys, Quack, Busken Huet en Vissering zouden hun stempel op het tijdschrift drukken.

Liberalisme en moraal

Hiervoor is getoond hoe *De Gids* de opeenvolgende ministeries en hun beleidsdaden beoordeelde. Meer in het algemeen hielden de commentatoren zich in deze jaren vooral met drie zaken bezig: staatsrechtelijke kwesties, 'politieke moraliteit' en de liberale ethiek. Uit deze bijdragen spreekt duidelijk hoe academisch en abstract men in doctrinaire kring over politiek dacht.

De staatsrechtelijke kwesties betroffen de soevereiniteit, de taak van de staat en de verhouding tussen kerk en staat. Het belang van een principiële behandeling van deze onderwerpen was niet gering. De liberalen beschouwden de grondwet als *hun* grondwet, en de ervaringen sinds 1853 doordrongen hen van de noodzaak hun interpretatie ervan ingang te doen vinden. In de praktijk lagen de verhoudingen tussen de koning en de ministers, en die tussen de koning en de volksvertegenwoordiging nog niet vast. Impliceerde de grondwet een gecontroleerde monarchie of een parlementaire democratie? Met kracht is in *De Gids* steeds de aantijging van conservatieve zijde weersproken dat de liberalen het vorstelijk gezag probeerden te marginaliseren. Men beklemtoonde dat de volledige ministeriële verantwoordelijkheid slechts bedoelde de bovenpartijdige, echt nationale positie van de koning te beschermen. In *De Gids* werd juist de antirevolutionairen en de niet-liberale ministeries na 1853 verweten dat zij, door de koning persoonlijk medeverantwoordelijk te maken voor hun beslissingen en hem te betrekken bij partijbelangen, de vorstelijke macht niet herstelden maar compromitteerden.

Van Limburg Brouwer verzekerde de conservatief-liberale oud-minister Bosscha dat het evenwicht in de sinds 1848 grondwettelijk bepaalde macht van koning, regering en volksvertegenwoordiging nagenoeg ideaal was en dat de regering-Thorbecke geen republiek voorbereidde maar enkel de koninklijke onschendbaarheid effectueerde. Juist een versterking van de koninklijke bevoegdheden zou naar zijn oordeel de traditionele harmonie tussen het vorstenhuis en het vrijheidslievende Nederlandse volk in gevaar kunnen brengen.[48] Hoewel Brouwer in 1854 volkssoevereiniteit 'het geheele wezen, het eigenaardig karakter van ons tegenwoordig staatsleven' genoemd had, waren de auteurs rond *De Gids* beslist afkerig van republikanisme en zuinig met suggesties van volkssoevereiniteit en parlementaire democratie.[49] Toen Zimmerman tien jaar na 1848 terugblikte op de gebeurtenissen in Frankrijk en Italië noemde hij de republikeinse staatsvorm 'voor de Europesche staten bij hare tegenwoordige ontwikkeling, ten eenenmale ongeschikt'.[50] Niet dat men in deze kring blijk gaf van warm royalisme. *De Gids* hechtte aan de historische band met Oranje, en de monarchie gold als een passende vorm voor de eenheidsstaat; maar voor het overige behandelde men het koningschap vooral als

een functie in het constitutionele bestel.

Dat bleek bijvoorbeeld bij de herdenking van het herstel van de onafhankelijkheid, in november 1863 een halve eeuw geleden. In het land werd deze gebeurtenis tamelijk uitgebreid gevierd en bejubeld, maar in *De Gids* maakte de herinnering aan 1813 kennelijk weinig geestdrift los. In deze kring ervoer men de tijd voor 1848 als een soort *ancien régime*. Het blad bood niet meer dan een tijdzang van Potgieter en twee historische beschouwingen in 1864, de ene over '1813 en 1815', de andere over G.K. van Hogendorp.[51] Beide stukken vormden bovendien reacties, geen vruchten van spontane inspiratie. Zij toonden duidelijk dat de liberalen in '1813' niet een uitredding van het vaderland uit het diepe verval van de Franse tijd door terugkeer tot God en Oranje huldigden, zoals predikanten en antirevolutionairen in een stroom van toespraken en publicaties de zaak voorstelden.[52] Evenmin dachten zij met waardering terug aan het landsvaderlijk bewind van Willem I dat toen gevestigd was. Voor hen viel al het licht op de erkenning van het constitutioneel beginsel, in 1814 en 1815.

Het artikel over '1813 en 1815', naamloos geplaatst, was allereerst een scherpe, gedocumenteerde weerlegging van een uitspraak in de Tweede Kamer over de soevereiniteit. Bij gelegenheid van het regeringsvoorstel om ter herinnering aan 1813 een Paleis der Volksvertegenwoordiging te bouwen was van antirevolutionaire zijde betoogd dat de grondwet louter een geschenk was geweest van de soevereine vorst. Het standpunt van *De Gids* bleek sedert de dagen van Bakhuizen en De Clercq ongewijzigd: opnieuw stelde het blad dat het Oranjehuis van oudsher geen titels van soevereiniteit had en dat ook de erfstadhouders slechts 'eerste dienaar der Staten' geweest waren. Geen van de partijen had in 1813 iets anders dan een beperkte monarchie bedoeld en elke andere voorstelling van zaken was vernederend voor de Nederlandse natie. De auteur vond wel dat de nieuwe eenheidsstaat gebaat was bij de vestiging van de Oranjemonarchie, maar de grondwet beschouwde hij als de erkenning van de historische rechten van de natie. De gedwongen vereniging met België was voor hem het bewijs dat de belangen van de vorst en die van de natie niet vanzelfsprekend overeenkwamen. Overigens waardeerde hij de periode van het Verenigd Koninkrijk in een bepaald opzicht positief: de grondwet van 1815 was vergeleken met de eerste regeling 'een stap vooruit op de baan der constitutionele beginselen' geweest, en het contact met de Zuidelijke liberalen had de verspreiding van die beginselen in het conservatieve Noorden bevorderd.[53]

De liberalen herdachten in 1864 dus vooral een halve eeuw vorderingen in nationaal, constitutioneel en liberaal begrip. Toch waren zij niet feestelijk gestemd. Deze vooruitgang was in 1848 wel geïnstitutionaliseerd, maar naar hun oordeel daarna steeds belemmerd. Er was iets wreveligs in het artikel waarin Buys zich namens *De Gids* uitsprak tegen initiatieven om voor Van Hogendorp een monumentje te stichten. Van Hogendorp stond in *De Gids* hoog in aanzien: niet als de held van 1813, maar als de eenzame liberaal in oppositie tegen de verlichte autocratie van Willem I. Buys vond een monument een valse hulde zolang de natie feitelijk de grote man miskende door

ook na 1848 diens beginselen nog te weinig in de praktijk te brengen.

Evenals andere doctrinairen had de staatsrechtdeskundige Buys niet veel op met de vraag naar de soevereiniteit. Later in ditzelfde jaar gaf hij aan hoe men over de staat behoorde te denken, in een voor *De Gids* bewerkte rede over 'het moderne staatsbegrip', gehouden bij zijn aantreden als hoogleraar staatsrecht in Leiden (1864), waar Thorbecke hem had aangewezen als opvolger van de conservatief Cock. De positie die Buys hier verdedigde kwam ongeveer neer op staatssoevereiniteit. Hij zag de staat als een functionele en historische creatie met een beperkte maar plooibare taak. Die taak was, in de praktijk, ruimte te maken voor de vrije ontwikkeling van de burgers, door belemmeringen weg te nemen, voorwaarden te scheppen en tegengestelde belangen door rechtshandhaving te harmoniseren. Maar voor Buys was de staat méér dan de som van zijn burgers. Als vertegenwoordiger van het 'algemeen belang' - een combinatie van universele rechten en van de continuïteit en eenheid van de natie - had de staat een autonome verantwoordelijkheid. Bijvoorbeeld, de plicht om uit zelfbescherming 'elke eenzijdige rigting in de volksontwikkeling, welke blijkbaar op een meer onvrijen toestand moet uitloopen', tegen te gaan, en zich te voorzien van een kiezerscorps en vertegenwoordiging die deskundig genoeg waren om te handelen naar het algemeen belang.[54] Buys' zeer formele voorstelling van het algemeen belang verzette zich niet per definitie tegen de democratie, maar impliceerde deze evenmin.

De nadruk op het algemeen belang en de waarschuwing dat de staat vrijheidsbedreigende richtingen in de volksontwikkeling behoorde tegen te gaan, waren waarschijnlijk vooral gericht tegen het confessionalisme in de politiek, vele decennia lang de voornaamste zorg van de liberalen. De scheiding van kerk en staat is in *De Gids* een thema geweest sinds 1853. Men gunde de kerken alle vrijheid, maar er mocht geen bevoorrechting meer zijn van het Nederlands hervormde kerkgenootschap, en kerkleer en kerkelijke belangen dienden buiten de staatkundige sfeer te blijven. Men hechtte aan godsdienstzin, maar dan als individuele zedelijke inspiratie of als voorzienigheidsvertrouwen. Om werkelijk nationaal te kunnen zijn, moest de staat inzake godsdienst neutraal blijven. Het meest uitvoerig en principieel werd de kwestie in 1863 behandeld door de jonge jurist S.J. Hingst, een nauwe studievriend van redacteur Quack en niet toevallig een lid van de doopsgezinde broederschap. Hingst bepleitte een volstrekte losmaking van de banden tussen de staat en de kerken, dus ook het beëindigen van de staatssteun aan de kerkgenootschappen. De zorg voor deze was geheel een zaak van de gemeenteleden. Juist op dit gebied moest de liberale geest zich doen gelden om de protestantse gemeente terug te brengen tot zelfstandigheid.[55]

Aangezien godsdienstzin geacht werd zich in de praktijk te bewijzen, kon men in deze kring geen begrip opbrengen voor de herhaalde pogingen van de hervormden hun belangen door de staat te doen behartigen. 'Arm hervormd Nederland, zoo ge dien steun behoefdet, zoo ge onmachtig waart u-zelven te verdedigen en bij het staatsgezach om hulpe moest gaan bedelen!' hoonde redacteur Schimmel naar aanleiding van de Aprilbeweging.[56] Het politiek

optreden van Groen van Prinsterer werd steevast uitgelegd als een poging om het sectarisch calvinisme van een kleine groep aanzienlijken en een weinig verlichte ‘menigte’ aan de hele natie op te dringen. In het formele argument dat dit niet de taak van de staat kon zijn mengde zich gemakkelijk de overtuiging dat deze geloofsopvatting geen steun vond bij de ‘middelklasse, de kern der burgerij, die de meerderheid der kiezers uitmaakt’, en dat de toekomst behoorde ‘aan de meer verlichte, aan de vooruitstrevende klasse, die van uwe rigting niet weten wil’, zoals Vissering Groen in 1864 meende te kunnen verzekeren.[57] Tot in de jaren 1890 is door *De Gids* principieel verzet geboden tegen confessionele politiek.

In de beoordeling van de politieke praktijk domineerde het thema ‘politieke moraliteit’. De ‘quaestie van politieke moraliteit [was] eigenlijk de hoofdzaak’ in de hele gang van zaken sinds 1853, meende Veth in een redactionele gedachtewisseling.[58] Omdat de doctrinaire liberalen zich identificeerden met de grondwet en met wat zij beschouwden als het algemeen belang, interpreteerden zij het politieke optreden van alle regeringen in de Thorbeckeloze periode als een voortdurende poging de grondwet te verzwakken. In de oppositie gingen de doctrinairen hoge eisen stellen aan de zuiverheid van de politiek. Ten dele was dit tactiek: men bestreed de politieke tegenstanders door hun integriteit en gezagsbasis in twijfel te trekken en hen als vijanden voor te stellen van het algemeen belang. Maar de zorg was zeker ook oprecht. Het nieuwe stelsel van ‘zelfregering’, dus van overwegend parlementair in plaats van monarchaal bestuur, moest zich immers nog bewijzen en kon zich alleen door resultaten en een hoge waardigheid genoeg moreel gezag verwerven.

Al in de politieke artikelen van 1854 en 1857 werd de blanke banier van de reine zeden geheven. Van Limburg Brouwers tirades van 1861 en 1862 stonden geheel in het teken van de politieke moraal en de zorg om het functioneren van het parlementaire stelsel. Vanaf Heemskerk en De Clercq wenste *De Gids* het optreden van homogene regeringen met een duidelijk beginsel, krachtig door het vertrouwen van een afgetekende meerderheid van de volksvertegenwoordiging. Het parlement moest steeds duidelijk positie kunnen kiezen, en een aantredende regering het vertrouwen kunnen geven of onthouden om haar beginselen van beleid. Van dit stelsel was volgens auteurs in *De Gids* sinds 1853 een farce gemaakt door regeringen zonder vast beginsel en zonder het vertrouwen van een duidelijke Kamermeerderheid. Naar aanleiding van Groens verkiezingscampagne, en in aansluiting bij Fruins brochures daartegen (1864), sprak Vissering zich scherp uit tegen het streven om vertegenwoordigers in de Kamer te brengen die door concrete beloften aan groepen en onderwerping aan partijeisen gebonden zouden zijn.[59] Evenals Buys achtte hij dit in strijd met de bedoeling van het parlementaire stelsel, dat alleen plaats behoorde te bieden aan onafhankelijke afgevaardigden voor wie louter het algemeen belang telde. Zij maakten hier overigens de antirevolutionairen hetzelfde verwijt als indertijd de Amstelsociëteit getroffen had, die immers als proto-politieke partij was opgetreden.

In principiële *Gids*-artikelen legden de doctrinaire liberalen een plechtige nadruk op het aanzien en de zedelijke kwaliteiten van volksvertegenwoordigers, zoals integriteit, karakter, talent en zelfstandigheid van oordeel. Het vertrouwen dat dezen genoten, berustte op hun voorbeeldigheid, juist niet op partijschap en onderwerping aan afspraken. Zelfs politiek beginsel telde pas na morele kwaliteit. Vanzelfsprekend golden voor de kiezers even onwezenlijk hoge eisen: zij waren immers verantwoordelijk voor de kwaliteit van de volksvertegenwoordiging.[60] Deze opvatting heeft tot aan de jaren negentig het standpunt over het kiesrecht bepaald. In de praktijk lieten de doctrinaire eisen - autonome Kamerleden en duidelijke partijgroepering - zich niet goed combineren. Ook partijvorming is tot het einde van de eeuw zowel in *De Gids* als in de politieke praktijk voor de liberalen een probleem gebleven.

De opvallende accentuering van persoonlijke en politieke moraliteit stond niet op zichzelf. Zij was een element van de bredere overtuiging dat zedelijkheid de grondslag vormde van een liberaal bestel. Het liberalisme, met zijn protestantse en humanistische inslag, ging uit van de gedachte dat de mens uit innerlijke overtuiging en vrije wil tot zelfontwikkeling, besef van plicht en gemeenschapszin moest komen. Het bouwde op de zedelijke persoonlijkheid. Ook na 1848 bleef *De Gids* beklemtonen dat het in laatste instantie niet wetboeken en staatsregelingen waren die een volk vrij maakten en de burger tot maatschappelijke plichtsvervulling brachten. Hiertoe was alleen de persoonlijke deugd in staat, geïnspireerd door het evangelie, aldus Brill in een van zijn merkwaardige lekenpreken, gericht tegen het Franse socialisme en aspecten van de Duitse speculatieve filosofie die de individuele verantwoordelijkheid en de vrije keuze tussen zonde en deugd miskenden.[61]

Brill was weliswaar enigszins excentriek, maar deze overtuiging werd breed gedeeld. Exemplarisch voor de vrijheidsconceptie van deze generatie was een beschouwing over ‘Het maatschappelijk leven, zijne organisatie, zijne eischen en zijne gebreken’, in februari 1861 - hetzelfde nummer dat Brouwers afrekening met de ‘parasitische politiek’ bevatte. De auteur was de theoloog en filosoof S. Hoekstra Bz., hoogleraar aan het doopsgezind seminarie, een man die tot in de jaren 1890 gold als een vooraanstaand intellectueel. Hoekstra manifesteerde zich sinds enkele jaren als een van de leidende figuren in de discussie over de modernisering van het geloof. Zijn belangrijke boek *Vrijheid in verband met zedelijkheid, zelfbewustheid en zonde* (1858) was in *De Gids* uitgebreid besproken.[62] Het kernstuk van Hoekstra's leer was de zedelijke kracht in de mens, de inspiratie die uitging van het innerlijk besef van idealiteit. Onder vrijheid verstond hij geen zelfzuchtig individualisme, maar een zedelijke volwassenheid die zich manifesteerde in verantwoordelijkheid en maatschappelijk plichtsbesef. Hij zag de vrijheid als voorwaarde tot persoonlijke deugd en via deze tot maatschappelijke deugd. Hoewel ook Hoekstra blij was met de bereikte liberale instellingen, beschouwde hij deze enkel als middel. Een volk toonde zijn vrijheid in het verstandig gebruik ervan, niet in het formele bezit van allerlei rechten. Typerend voor het *Bildungs*-liberalisme van *De Gids* was de nadruk waarmee Hoekstra de mens voorstelde als een sociaal wezen, aan-

gewezen op samenbundeling van individuele krachten. Hij achtte toenemende maatschappelijke organisatie een teken van hogere beschaving en welvaart en was dan ook van mening dat als er meer belastingen nodig waren voor belangrijke collectieve voorzieningen en openbare diensten, de burgers daarvan de rechtvaardigheid behoorden in te zien: de voordelen overtroffen de lasten.

Nederlandse liberalen en de 'zedelijke wereldorde'

Wat ervan kwam als hervormingen, vrijheid en materiële vooruitgang niet met individuele zedelijkheid verbonden waren, toonde de populistische dictatuur van Napoleon III. Het Tweede Franse Keizerrijk vertegenwoordigde voor Nederlandse intellectuelen het tegendeel van liberalisme. De oordelen in *De Gids* over het buitenland geven reliëf aan het politiek en nationaal besef van deze periode.[63] Er was een vrij regelmatige belangstelling voor wat er elders gebeurde. Vaak ging het om reisherinneringen of informerende opstellen over de manier waarop in het buitenland bijvoorbeeld het onderwijs of het gevangenisstelsel geregeld was. Maar er waren ook politieke beschouwingen en zelfs, twaalf jaar na Heemskerks Staatkundig Overzigt, een nieuwe maandelijkse rubriek over de internationale politiek. Dit Politiek Overzicht werd van november 1861 tot februari 1864 op verzoek van de redactie verzorgd door Quack, zoals hij dat eerder had gedaan in het *Zondagsblad*, een ambitieus weekblad van de Haarlemse uitgever Kruseman dat ondanks de medewerking van een zeer talentrijke groep jonge liberale publicisten in 1861 moest worden gestaakt wegens gebrek aan commercieel succes.[64] Met dit buitenlands overzicht, de maandelijkse literaire kritiek van Busken Huet (1862-1865) en Veths regelmatige overzichten van koloniale publicaties (1864-1865) begon *De Gids* eigenlijk pas te beantwoorden aan het ideaal van wijlen De Clercq, die inmiddels in 1857, nog geen zesendertig jaar, was overleden.

Toen Quack aan zijn overzicht begon was hij nog geen redacteur, wel een medewerker die gold als een van de *coming men*. Hij was zevenentwintig en op dat moment ambtenaar in Haarlem, waar hij veel omging met de iets oudere Buys en Busken Huet. Hij had rechten gestudeerd in Amsterdam bij Des Amorie van der Hoeven en De Bosch Kemper, de ene meer een filosoof, de andere meer een socioloog, en was in Utrecht gepromoveerd op een studie naar *Het staatswezen in de veertiende eeuw* (1859). Beide hoogleraren hadden met hun sterk ethische en idealistische beschouwing levenslang een grote invloed op Quacks romantisch gemoed.[65] Ook zijn politiek overzicht, actueel en feitelijk als het was, droeg er de tekenen van. Quack liet geen verklaring aan zijn rubriek voorafgaan, maar trad direct *in medias res*. De overzichten waren meer objectiverend dan opiniërend en zeker in de beginjaren meer weergave van posities dan analyse. Zij waren bedoeld als 'een studie op de levende, wordende geschiedenis', en het voorbeeld was de rubriek van de briljante chroniqueur Eugène Forcade in de *Revue des Deux Mondes*, ook voor Quack nog 'het verlichtste en schoonste tijdschrift van Europa'.[66] Quacks

stukken waren elegant geschreven, soms licht ironisch van toon, met hier en daar een anekdote en allerlei zinvolle historische terugblikken en parallellen.

Ook voor Quack was de politiek een strijdtoneel van grote beginselen, en hij wenste te geloven dat de ideële krachten de *Realpolitik* en het opportunisme zouden overwinnen. ‘In deze wereld zijn het toch eigenlijk de ideeën die de zegepraal behalen, en ook nu nog zijn de ridders der gedachte de overwinnende strijders’.[67] Bij allerlei gelegenheden sprak hij zijn overtuiging uit dat zedelijke kracht en geestesadel een minderheid deden opwegen tegen een numerieke meerderheid. De werkelijkheid was echter anders: vaak vond hij zijn eigen tijd karakterloos, niet groots, niet edel, niet overzichtelijk. Het heden leek beheerst te worden door de waan van een vlak utilitarisme en materialisme, door brutale parvenu's en opportunistische politici, en met weemoed dacht Quacksoms terug aan de naïeve ridderlijkheid bij zijn veertiende-eeuwse kroniekschrijvers. ‘Exemple de bien faire! - Wie zou het leeren uit onze kroniek der XIXe eeuw!’[68]

Toch verwierp hij de mening dat in de eigentijdse politiek de hogere waarden geheel werden verdrongen door de nuchtere macht van getal, statistiek en reglement. Het was wel zo dat vanouds voor half goddelijk gehouden instellingen als de monarchie en het pausdom hun status verloren, maar Quack beschouwde het als de grootheid van zijn eeuw dat de volken nu zelf het roer overnamen en hun eigen staatsvormen en historie gingen vormgeven. Hij vond in dit hele proces een hogere leiding, en deze garandeerde hem dat ook het schijnbaar prozaïsche heden deel uitmaakte van een ‘zedelijke wereldorde’. Het idee van een zedelijke wereldorde in de geschiedenis was niet nieuw. Het had evenwel recent een impuls gekregen door het boek *Gott in der Geschichte, oder der Fortschritt des Glaubens an die sittliche Weltordnung* (1857-1858) van de Pruisische diplomaat en geleerde C.K.J. von Bunsen. Quack was niet de enige in *De Gids* die zich ervan bediende en het maakte ook in sommige Duitse en Britse kringen opgang.[69]

De politieke situatie van deze jaren gaf alle reden tot aandacht. De onderwerpen die Quack vooral bezighielden waren de Amerikaanse burgeroorlog, de politiek van Napoleon III, de eenwording van Italië en de positie van de katholieke kerk, de intern-Duitse verhoudingen en het optreden van Bismarck in Pruisen. Zijn vertrouwen in een zedelijke wereldorde deed zich het sterkst gelden in zijn visie op de Amerikaanse burgeroorlog. Voor Quack ging het hier om niets anders dan ‘het groote beginsel’, de afschaffing van de verfoeilijke slavernij, die de enige rechtvaardiging kon zijn van een dergelijke strijd. Ondanks tegenslagen zou aan het Noorden de toekomst zijn, omdat het voor de edele zaak streed en de morele steun genoot van tal van schrijvers: ‘voor wie blijft gelooven, dat een zedelijke wereldordening hier op aarde bestaat, voor hem kan het toch waarlijk niet twijfelachtig wezen, aan wiens zijde de zege verblijft.’[70]

Als iets hem aan deze zedelijke wereldorde deed twijfelen, was dat het optreden en het succes van Napoleon III, het ‘satanisch genie’ wiens machiavellistische machinaties hij met afschuw, soms ook met een wat verbaasde

bewondering bezag.[71] Quack had nog wel enige waardering voor het sociale en economische beleid van de Franse keizer, maar voor het overige kon hij slechts met afkeuring melding maken van de breideling van elke oppositie, het veldwinnende materialisme, het schijn-parlementarisme, het rechtsmisbruik en het Mexicaanse avontuur. Soms bracht de gang van zaken in het Tweede Keizerrijk hem tot vertwijfeling: 'O, het ijdele fransche volk wordt eigentlijk slechts geregeerd zoo als het verdient. En zeer zeker, de Keizer weet, hoe zijn volk te behandelen.'[72] Ook de arrogante machtspolitiek van het nieuwe fenomeen Bismarck vervulde hem met weerzin. Tegenover deze wending in de politieke stijl stonden Quack en andere auteurs in deze kring eigenlijk hulpeloos. Zij geloofden in de opmars van rede, vrijheid, recht en humaniteit. Als liberalen in een klein land die niet de ervaring van binnenlands geweld en diepe teleurstelling hadden opgedaan, bleven zij vasthouden aan het idealisme van voor 1848 en evolueerden voorlopig nog niet naar de zakelijke mentaliteit en het nationalistische liberalisme die elders in opkomst waren.

De mening over Frankrijk was in *De Gids* na 1848 even ambivalent als voorheen. Nog steeds erkende men algemeen de leidende positie van de Franse cultuur en volgde men de Franse literatuur en kritiek; Franse tijdschriften en hun auteurs bleven voorbeelden. Tegelijk was de Franse cultuurinvloed een bron van zorg. Het bleef obligaat om te waarschuwen tegen de vermeende Franse wuftheid en lichtzinnigheid. Kneppelhout, de tot 'zedengisper' bekeerde francofiel, vond in het Parijs van 1856 een samenleving gekenmerkt door schijn, egoïsme en de totale afwezigheid van idealisme en moraal. Het was een levensstijl die, naar hij meende, 'het eerzaam Hollandsch gemoed met pijnlijke gewaarwordingen, met wantrouwen en misnoegen' moest vervullen jegens de Franse natie. Van het Franse atheïsme en materialisme moest men niets hebben, noch van socialisme, democratie en de revolutionaire praktijk. Daaraan bestond in Nederland na 1848 allerminst behoefte.[73]

De bijdragen van de jaren 1850 getuigden van een voortdurend wantrouwen jegens Frankrijk als politieke macht. De sympathie was nooit naar Louis Bonaparte uitgegaan; men had meer op met generaal Cavaignac die in juni 1848 'een heilige oorlog voor orde en wet, voor haardsteê en altaren' had gevoerd.[74] Het Tweede Keizerrijk wekte bezorgdheid over Frans expansionisme. Kolonel en krijgshistoricus Knoop waarschuwde in 1853 dat Frankrijk, traditioneel al de nationale 'erfvijand', in samenwerking met andere autocratische en reactionaire staten een directe bedreiging zou kunnen gaan vormen voor representanten van de vrijheid zoals Nederland.[75] Vooral rond 1859 groeide de onrust over de buitenlandse aspiraties van Napoleon III. Een auteur die van de redactie anoniem mocht blijven zag bonapartistisch revanchisme en hegemonisme als de drijfveren van de Franse politiek en beklemtoonde de gevaren voor de Nederlandse positie in het geval dat de Duitse Bond in conflict met Frankrijk zou worden gebracht.[76] Met instemming van de redactie laakte G.W. Vreede in 1861 de te onderdanige houding van Nederlandse autoriteiten en persorganen jegens de Franse usurpator.[77] Quack toonde in zijn overzicht het Tweede Keizerrijk niet direct als een gevaar voor Nederland - de Neder-

landse positie was toch al opvallend afwezig in zijn beschouwingen over buitenlandse politiek - maar vooral als een aanslag op het vertrouwen in een zedelijke wereldorde, en hij was daarin niet de enige.[78]

Evenals over Frankrijk was het oordeel over Duitsland in *De Gids* steeds ambivalent geweest. De Duitse wetenschap werd toenemend gevolgd en als maatgevend erkend, allereerst op het terrein van de geneeskunde en de geschiedbeoefening, sinds eind jaren vijftig ook in de theologie. Hoewel *De Gids* voor Nederlandse begrippen waarschijnlijk tamelijk Duits georiënteerd was, werd toch ook hier, vooral in de eerste jaren na 1848, het Duitse denken nog geassocieerd met stelselzucht en zinledige, gevaarlijke speculaties, en de Duitse staatkunde met gebrek aan praktische zin en gezond verstand.

Tegenover een Duitse eenwording stond men niet afwijzend. Voor 1848 verwachtten De Clercq en Veth veel van Duitsland als het er maar eenmaal in zou slagen de eenheid te bereiken die Frankrijk zo machtig had gemaakt.[79] In *De Gids* is het nationaliteitsprincipe steeds gehuldigd, maar deze erkenning was in het Duitse geval niet zonder problemen en risico's, zoals de kwestie Sleeswijk herhaaldelijk toonde. Na 1848 had men weinig op met Groot-Duitse aanspraken die zich tot niet-Duitstalige gebieden - zoals Limburg - uitstrekten en evenmin met uitingen van een al te zelfbewust Groot-Duits nationalisme.[80] Wel meende een medewerker die een paar grote studies aan Duitsland wijdde dat een geleidelijke staatkundige eenwording de Duitse bestemming was en dat zo'n eenheid, mits op constitutionele en liberale grondslag, beter was voor de Europese stabiliteit dan de bestaande versnippering.[81]

Quack volgde in zijn overzicht de situatie in de Duitse Bond met aandacht. In 1862 had hij nog weinig fiducie in een spoedige totstandkoming van een Duitse eenheid. Toen in 1864 de kwestie Sleeswijk-Holstein weer actueel was, toonde hij begrip voor de wens van het ‘Duitsche volk’ om na eeuwen van machteloosheid weer een eenheid te vormen en geen afscheiding van delen toe te staan. Alleen verontrustte het hem dat die eenwording door de ambitieuze en autoritaire Bismarck leek te zullen worden geleid. Bismarck was hem al direct bij diens aantreden als Pruisisch regeringsleider antipathiek, om zijn minachting van de grondwet en van de liberale meerderheid.[82] Toch bestond bij Quack tot 1864 weinig zorg over de consequenties van een Duitse eenwording voor Nederland. Zijn mederedacteur Engelbregt wees in februari 1864 wel op het gevaar voor Nederland, dat immers door de status van Limburg en Luxemburg ook nog steeds betrokken was bij de Duitse Bond.[83] Hierna werd het buitenlands overzicht een aantal maanden gestaakt, maar in augustus bleek dat het lot dat Denemarken begin dat jaar had ondergaan indruk had gemaakt: van de Duitse staten was momenteel geen eerbied voor het volkenrecht te verwachten, en van Groot-Brittannië, de ‘eenige liberale groote mogendheid’, geen militaire hulp als het erop aankwam.[84]

Hoewel Quacks belangstelling sterk uitging naar Duitsland en zijn culturele oriëntatie Frans was, deelde ook hij de in *Gids*-kring gebruikelijke bewondering voor de Britse politiek. Nog steeds was *De Gids* uitgesproken Britsgezind; het tijdschrift zou dit nagenoeg onverminderd blijven tot de ontnuchte-

rende Transvaalkwestie van 1881.[85] En niet alleen op staatkundig gebied. Van de publicaties die in *De Gids* besproken werden, was in de eerste halve eeuw ongeveer 5,5 procent uit het Franse, 8,5 procent uit het Duitse en 13 procent uit het Engelse taalgebied afkomstig. Voor 1848, toen er nog vertalingen werden geplaatst, was de Engelstalige literatuur de meest vertaalde.

Net als Heemskerk Bz. in eerdere jaren bewonderde Quack het hoge peil van de Britse parlementaire welsprekendheid (een aspect van de politiek dat veel aandacht kreeg), de aristocratische allure en de combinatie van traditie en verstandige vernieuwingen waardoor het Britse landsbestuur zich leek te onderscheiden. Britse politici waren altijd *staatsmannen* en meer dan levensgroot. Met kracht verwierp Quack in 1863 de suggestie dat de Britse politiek werd bepaald door eigenbelang en berekening. Het was zijn stellige overtuiging 'dat in geen enkel land ter wereld de politieke leiders zoo vrij het voorhoofd mogen opheffen, wanneer er sprake is van waarachtige trouw aan beginselen en toepassing van edele overtuigingen.' Die lof strekte zich uit over de hele Britse natie, het land van vrijheid en *public spirit*.[86] Onomstreden gold Engeland als het model van politiek en economisch liberalisme. Heemskerk stelde in 1849 het Britse regeringsstelsel en het principiële debat over vrije handel direct ten voorbeeld aan de Nederlandse politiek. In 1855 kon de vaderlandse staatkunde daar nog steeds school gaan.[87]

Een jaar eerder, toen *De Gids* alom het oprukken van de Reactie signaleerde, kreeg Engeland zelfs een exemplarische status. Door in de Krimoorlog positie te kiezen tegenover Rusland, symbool van autocratie en achterlijkheid, werd Engeland vaandeldrager van vrijheid, verlichting en vooruitgang. Met het brede retorische gebaar dat de toenmalige auteurs altijd ter beschikking stond, stelde Veth tegenover het immense, geknechte Rusland het relatief kleine Engeland 'dat de banier van het gezuiverde Christendom voor alle volken omhoog heft, alle zeeën met zijne handelsvloten bedekt, zijne nijverheid en welvaart dagelijksch klimmen ziet, aan zijne talrijke bevolking overvloed van arbeid en onbelast voedsel verschaft, zegevierend over de gansche aarde strijdt tegen de menschonterende slavernij, de wereld verbaast door de wonderen zijner industrie, en alle beschaafde volken aan de lippen zijner dichters en geschiedschrijvers ziet hangen'.[88] Elk onderdeel van dit geïdealiseerde portret bevatte een programma dat *De Gids* in dit tijdvak onderschreef en propageerde. Deze programma's vormen het onderwerp van de volgende hoofdstukken.

Eindnoten:

1 In verband met de veranderde opzet van het tijdschrift zijn vanaf 1848 de cijfers op een andere manier bepaald dan in de eerste periode, toen *De Gids* overwegend (vrij korte) recensies en ook in het mengelwerk veel en betrekkelijk korte bijdragen bevatte. Voor 1848 werden de verhoudingen aangegeven op basis van aantallen bijdragen per categorie: hoe vaak recenseerde *De Gids* publicaties op een bepaald gebied? Hoe vaak plaatste het poëzie? Voor de periode vanaf 1848, toen het tijdschrift meer vrijheid had om zijn onderwerpen te bepalen en de inhoud grotendeels bestond uit zelfstandige hoofdartikelen ligt het meer voor de hand de verhoudingen te tonen op basis van de bestede ruimte. Een handvol boekaankondigingen van een halve bladzijde in de recensierubriek weegt niet op tegen het belang van een enkel hoofdartikel van vijftig bladzijden.

2 Over Heemskerk: Veegens, 'Heemskerk'.

3 [Heemskerk], SO, 1848, I 244, 396-397; Toussaint, ‘Een doorluchtige val’, 1848, I 437-454; zie ook: Reeser, *Jeugdjaren*, 243-245; De Genestet, ‘De weduwe van Orléans’, 1848, I 649-652; De Clercq rec. S.J. van den Bergh, *Onzen Koning, 13 maart 1848. Een lied* (Haarlem 1848), 1848, I BA 503-504.
4 Dagboek De Clercq, 24 februari-5 maart 1848; een verdediging van Visserings beleid in: Vissering, ‘Hoofdredacteur’.
5 [Heemskerk], SO, 1848,1 483-498 (april).
6 Van Zonneveld, ‘*Vaderlandsche Letteroefeningen*’; Van den Boogard en Clermont, ‘1848’.
7 Veth, ‘Zangersfeest’, 1847, M. 407; vgl. [Heemskerk], SO, 1848, II 119-136, 239-255, 464-469.
8 [Van den Bergh], ‘Koning en Volk. Een lied in 1848’, 1848, I 478-479.
9 [Heije], ‘Twee gedichten van Piet Bogcheljoen’, 1848, I 474-477. In de toegevoegde inleiding deed Heije (‘De Inzender’) inderdaad of de gedichten authentieke stemmen uit het volk waren.
10 [Heemskerk], SO, 1848, I 497-498, 668, 781 en II 248.
11 Potgieter, ‘Hollandsche politieke poëzij’, 1848, I 755-759. Zie over de positie van Potgieter en Da Costa in deze dagen ook: Staverman, ‘Da Costa en Potgieter in 1848’.
12 [De Clercq] rec. I. da Costa, *Wachter! Wat is er van den nacht? Een lied bij de uitgangen van 1847* (Haarlem 1848), 1848, I BA 499-502. De saint-simonistische invloed op De Clercq: Quack, *Herinneringen*, 101.
13 De Clercq rec. Van den Bergh, *Onzen Koning*, 1848, I BA 503.
14 [De Clercq], ‘Vlugschriften’, 1848, I 630-648, aldaar 642 (onder meer over J. de Bosch Kemper, *Volkswil en volksbelang* (Amsterdam 1848); De Clercq, ‘Nieuwe bijdragen’, 1848, I 764-778 (over G.W. Vreede, *De regtstreeksche verkiezingen tot de nationale vertegenwoordiging* (Amsterdam 1848) en C.W. Opzoomer, *Volkswil en vrije verkiezingen* (Leiden en Amsterdam 1848). Over de hele kiesrechtdiscussie van deze periode, zie: Blok, *Stemmen en kiezen*, 226-239.
15 Potgieter, ‘Hollandsche politieke poëzij’, 1848, I 760. Algemeen: De Vooys, ‘Potgieter en het liberalisme’.
16 [Heemskerk], SO, 1848 II 467, 609, 690-691, 702 en [Idem], ‘Staatkundige Beschouwingen’ (SB), 1849, II 640-667.
17 Vissering, ‘Michel Chevalier over kapitaal en arbeid’, 1848, I 712-738. Het stuk was gebaseerd op een artikel van deze vooraanstaande Franse econoom in de *Revue des Deux Mondes* van 15 maart 1848.
18 Boer, ‘Bastiat en de socialisten’, 1848, II 278-319, speciaal 279, 291, 315-317. Boer baseerde zijn opstel op bijdragen van Bastiat aan de *Journal des Économistes* (1848). Quack typeerde Boer, die later burgemeester van Utrecht werd, als een niet onknappe maar ‘zeer enge, dichtgeknoopte’ liberaal (Quack, *Herinneringen*, 154).
19 S.V[issering], ‘Een uitstapje naar Y-Muiden’, 1848, II 667-683, aldaar 677.
20 [Heemskerk], SB, 1849, II 496-497 en 640.
21 [Heemskerk], SB, 1850, I 90-99 en 251-268. Heemskerks bewondering voor Groen: Veegens, ‘Heemskerk’, 26-27.
22 Heemskerk, ‘Peel’, 1850, II 636, 722-723; Idem, ‘Koning Willem de Tweede’, 1853, I 190-213.
23 Heemskerk, ‘Het anti-revolutionaire staatsregt in Nederland’, 1853, II 481-502 en 685-703. Bespreking van R. Fruin, *Het antirevolutionaire staatsregt van mr. Groen van Prinsterer ontvouwd en beoordeeld* (Amsterdam 1853). Over de stemming in liberale kring, zie: Smit en Wieringa ed., *Correspondentie Fruin*, gedurende 1853 en 1854; en Vissering aan Fruin, 13-7-1853, in: Van Heijst, ‘Fruin’ (14).
24 Zie hierover: Opzoomer aan Fruin, 19-12-1853 en O.C.S. Star Numan-van Swinderen aan Fruin, 5-12-1882 en 28-12-1882, in: Smit en Wieringa ed., *Correspondentie Fruin* (27, 265, 268); Veegens, ‘Heemskerk’, 34-35.
25 *Gids*-redactie aan Fruin, maart 1849, AG A kopieboek 1843-1856; ook in: Colenbrander, ‘Gidsarchief’, II 404; en in: Van Heijst, ‘Fruin’ (12). De uitnodiging aan Fruin: Fruin aan *Gids*-redactie, 23-12-1853 en *Gids*-redactie aan Fruin, 8-1-1854, in: Van Heijst,‘Fruin’ (18 en 19). De redactie vroeg Fruin om een bespreking van *Mr. G. Groen van Prinsterer en zijne leer* (1853), door de Rotterdamse advocaat W. Siewertsz van Reesema, een geestverwant van Fruin. Zie: Smit en Wieringa ed., *Correspondentie Fruin* (26 en volgende).
26 Koorders, ‘De jongste bestrijding der Groninger school’, 1852, I 299-325.
27 Fruin aan Siewertsz van Reesema, 11-1-1854, in: Smit en Wieringa ed., *Correspondentie Fruin* (29). Hier ook informatie over Koorders.
28 [Koorders], ‘De Aprilbeweging’, 1854, I 1-41, 328-368, 595-667.
29 Vgl. Kossmann, *Lage Landen*, 201-204; en Boogman, *Rondom 1848*, 123-133.
30 Visser, *Papieren spiegel*, 171.
31 E.J. P[otgieter] rec. *Nederlandsche Volks-Almanak voor 1854*, 1854, I 143-148, aldaar 145. In dezelfde geest: Zimmerman rec. *Lettervruchten van Hollandschen en vreemden bodem* (1854), 1854, II 136-140.
32 [Kiehl], ‘De onderwijsvraag’, 1857, I 433-503 en 612-686.

33 Over Van Limburg Brouwer: Vosmaer, ‘Van Limburg Brouwer’; Zimmerman, ‘Van Limburg Brouwer’; Van Eyck schreef een studie over hem als inleiding bij zijn editie van Van Limburg Brouwer, *Akbar*, 5-36.
34 [Van Limburg Brouwer], ‘Problematische politiek’, 1857, I 161-216; Idem, ‘De ontknooping’, 1857, II 305-330; [Kiehl], ‘De onderwijsvraag’, 1857, I vooral 448-449, 684.
35 Van Limburg Brouwer, ‘Een nieuw adept der antirevolutionaire school’, 1854, I 437-464. Bespreking van: J.J. Rochussen, *Opmerkingen over staatsregt* (Utrecht 1854); Van Limburg Brouwer, ‘Positieve staatsleer’, 1854, II 265-291, citaat 267. Bespreking van: C.W. Opzoomer, *Staatsregtelijk onderzoek* (Amsterdam 1854).
36 Van Limburg Brouwer, ‘Positieve staatsleer’, 1854, II 265-291; Idem, ‘Een protest tegen de Reactie’, 1855, I 1-21. N.a.v. C.W. Opzoomers academische rede ‘De Restauratie’ (1854).
37 Van Limburg Brouwer, ‘Positieve staatsleer’, 1854, II vooral 265-273.
38 Over Opzoomer: Van Dooren, ‘Inleiding’, 22-23, 28-30.
39 Van Limburg Brouwer, ‘Positieve staatsleer’, 1854, II 287.
40 Van Limburg Brouwer, ‘Ontknooping’, 1857, II 329; Idem, ‘Protest tegen de Reactie’, 1855, I 12-13; Idem, ‘Theocratie in de negentiende eeuw’, 1857, I 577-611.
41 [Van Limburg Brouwer], ‘Parasitische politiek’, 1861, I 137-174. Hierover: Muller aan Potgieter, 20-4-1861, UBA, Hss Am 83 n. Thorbecke over Van Hall in de Tweede Kamer (1860): Van Welderen Rengers, *Parlementaire geschiedenis*, 215. De felle kritiek van Brouwer was enigszins onbillijk, omdat zelfs de zeer liberale mederedacteur Muller in *De Gids* van 1859 de aanleg van spoorwegen op staatskosten had geprefereerd boven verder uitstel. Vgl. Muller, ‘Spoorwegen’, 1859, II 554-556 met Van Limburg Brouwer, ‘Parasitische politiek’, 1861, I 144-145.
42 Brouwer, goed ingevoerd in Haagse politieke kringen, ontried daarom Vissering in te gaan op een eventuele uitnodiging minister van Financiën te worden in het kabinet-Van Zuylen-Loudon dat na Van Halls terugtreden geformeerd werd: Van Limburg Brouwer aan Potgieter, 24-2-1861, UBA, Hss Al 29 a.
43 [Van Limburg Brouwer], ‘Politieke herinneringen’, 1862, I 489-513, aldaar 510. Uit het feit dat het stuk naamloos verscheen blijkt dat hij namens de redactie sprak.
44 Bijvoorbeeld de inzending ‘Nederland tegenover de konstitutioneele beweging onzer eeuw’ van W. van Goltstein, en ‘Strijd om strijd’ van J. Fransen van de Putte, beide in 1862, AG A 186.
45 Potgieter aan Huet, 28-1-1864 en 8-5-1873, in: *VBPH* (28, 549).
46 ‘Een antwoord aan de minister van oorlog’, 1863, I Bijblad januari. De auteur was waarschijnlijk Quack. Aanleiding was Knoop, ‘Iets over het verband van het Indische leger met het leger hier te lande’, 1862, I 365-379, waarin de auteur veel kritiek uitte op het militaire beleid. Na een gesprek van *Gids*-redacteur Zimmerman met Thorbecke in december 1862 beloofde deze de zaak met Blanken te bespreken (Zimmerman aan Potgieter, 16-12-1862, UBA, Hss Am 130 t). Desondanks dreigde in april 1863 opnieuw een aanvaring met Blanken, over dezelfde kwestie (circulatiebriefje *Gids*-redactie, 26-4-1863, AG A 251).
47 Over deze redactieuitbreiding: Rondschrijven *Gids*-redactie, 11-10-1862 en 30-11-1862, AG A 221 a en A 229 a. Ook de Amsterdamse medici C.A. van Trigt en J. Zeeman, beiden collega's van Schneevoogt aan het Buitengasthuis, waren kandidaat, maar het is niet bekend of zij inderdaad zijn uitgenodigd. Zie ook: Colenbrander, ‘Gidsarchief’, II 408-409 en III 225: en Quack, *Herinneringen*, 84-87.
48 [Van Limburg Brouwer], ‘Eene pracht-brochure van een oud-minister’, 1863, II 1-27. Over: J. Bosscha, *Kroon en ministers* (Amsterdam 1863).
49 Van Limburg Brouwer, ‘Positieve staatsleer’, 1854, II 287.
50 Zimmerman, ‘Twee republikeinen. Eugène Cavaignac - Daniele Manin’, 1858, I 616.
51 [Potgieter], ‘Ter gedachtenisse. 1813-1863’, 1863, IV Bijblad november; (Anon.), ‘1813 en 1815 in onderling verband beschouwd’, 1864, I 76-99; Buys, ‘Een monument voor Hogendorp’, 1864, II 87-99.
52 Zie hierover: Geyl, ‘1813 herdacht in 1863’.
53 (Anon.), ‘1813 en 1815’, 1864, I 78, 92, 97-99. Met opzet werden de kleine verschillen tussen de regeling van 1813 en de grondwet van 1815 zo scherp mogelijk geaccentueerd.
54 Buys, ‘Het moderne staatsbegrip’, 1864, III 193-217, citaat 213. De politieke en staatsrechtelijke opvattingen van Buys komen in hoofdstuk 18 aan de orde.
55 Hingst, ‘Kerk en staat’, 1863, I 191-213, II 28-45 en 443-471. Over deze auteur, zie: Quack, *Herinneringen*, 31-33, 52, 62.
56 S[chimmel] rec. *Holland. Almanak voor 1854*, 1854, I BA 140. Schimmel richtte zich hier vooral tegen Hasebroek, die in deze bundel optrad als dichter van de Aprilbeweging.
57 Vissering, ‘Dubbelzinnige triomf’, 1864, III 254.
58 Oordeel van de redacteuren over W. van Goltstein, ‘Nederland tegenover de konstitutioneele beweging onzer eeuw’ (1862), AG A 186.
59 Vissering, ‘Dubbelzinnige politiek’, 1864, III 246-265. N.a.v. G. Groen van Prinsterers verkiezingspamfletten *Aan de kiezers*, nrs. I-VII (1864) en de reactie daarop van R. Fruin, *Politieke moraliteit. Open brief aan mr. G. Groen van Prinsterer* (Leiden 1864).
60 Hoekstra, ‘Maatschappelijk leven’, 1861, I 202; Buys, ‘Het moderne staatsbegrip’, 1864, III 217.

61 Brill, ‘Over den besten waarborg van staatswelvaren en volksgeluk’, 1849, I 454-464.
62 Deze besprekingen komen in hoofdstuk 14 aan de orde. Over Hoekstra: Roessingh, *Modernisme*, passim.
63 Een bredere achtergrond vindt men in: Tamse, *Nederland en België in Europa*, hfdst. II.
64 Quack, *Herinneringen*, 61-64, 86. Quack aan Zimmerman, 20-9-1861, en een circulatiebrief van de redactie (ongedateerd: sept.-okt. 1861) bevatten de voorwaarden van Quacks medewerking, AG A 145-145 a. Quack mocht voor ƒ200,- abonnementen op buitenlandse bladen nemen; de redactie hield controle op de politieke richting van zijn overzicht. Over het *Zondagsblad*, zie: Krelage, ‘Kruseman's Zondagsblad’.
65 De meeste informatie over Quack is te vinden in zijn *Herinneringen*. Quack en zijn denken komen in hoofdstuk 19 aan de orde.
66 Quack, PO, 1861, II 767; Idem, *Herinneringen*, 86. Over Forcade: [Doumic ed.], *Cent ans*, 181-183.
67 Quack, PO, 1861, II 762.
68 Quack, PO, 1862, I 299.
69 Quack, PO, 1862, I 888. Over de invloed van Bunsens ‘historico-theologie’, zie: Blaas, ‘Van Bosscha tot Kernkamp’, 315-319.
70 Quack, PO, 1862, I 442, II 281, 298.
71 Quack, PO, 1863, II 133.
72 Quack, PO, 1862, II 290.
73 J. K[neppelhout], ‘Overdenkingen’, 1856, II 490-491; Boer, ‘Bastiat’, 1848, II 278-319; Brill, ‘Beste waarborg’, 1849, I 454-464; Idem, ‘Middelen tot herstel’, 1850, I 78-89; Roorda, ‘Verdediging’, 1852, I 137-147.
74 Zimmerman, ‘Twee republikeinen’, 1858, I 263.
75 Knoop, ‘Tegenwoordige krijgswezen’, 1853, I 618-660. Een andere auteur zag echter voor de Nederlandse koloniën een voordeel in het groeiende tegenwicht dat de Franse marine aan de Britse kon bieden: Sieburgh, ‘Cherbourg’, 1858, II 474-485.
76 ‘Eene vraag des tijds’, 1859, II 165-197. N.a.v. *Nederland en het oorlogsgevaar. Een brief* (Rotterdam 1859), *Wat heeft Europa en Nederland van de oorlog in Italië te duchten?* (Amsterdam 1859) en G.W. Vreede, *Anti-Napoleontische vertoogen* (Utrecht 1859).
77 Vreede rec. *Het Bonapartisme. Eene historische beschouwing* (Den Haag 1861), 1861, II BA 795-796. Vgl. Tamse, *Nederland en België*, 40.
78 Dit thema ook in: Margadant, ‘Een teeken des tijds’, 1862, I 1-26.
79 De Clercq, ‘Nationaliteits-strijd’, 1847, M. 264; Veth, ‘Zangersfeest’, 1847, M. 401.
80 Heemskerk, SO, II 124, 239-255, 467; Engelbregt, ‘Twee staatkundige geschiedschrijvers’, 1852, II 573-616.
81 Van Deventer, ‘Ontwikkeling der constitutie’, 1852, II 149, 733.
82 Quack, PO, 1862, II 638-654, 959-963; PO, 1863, II 135; PO, 1864, I 177.
83 Engelbregt, ‘Sleeswijk-Holstein tegenover Denemarken’, 1864, I 257-318, vooral 318. Dit was overigens een geheel historische studie, die een vreemde indruk maakte op dit moment dat de kwestie actueel was. Engelbregt, een betrekkelijke buitenstaander, lag al niet goed binnen de redactie en kreeg het verwijt dat hij zich op een onhandige manier op het terrein van Quack begaf. Daarop trok hij zich terug uit de redactie. Zie: Van Limburg Brouwer aan Potgieter, 29-1-1864 en 1-2-1864; Quack aan Potgieter, 4-2-1864, UBA, Hss Al 29 f, g en Am 96 e; Potgieter aan Busken Huet, 4-2, 21-2 en 8-3-1864, in: *VBPH* (50, 55, 57).
84 Modderman, PO, 1864, III 328-351, aldaar 348. De jonge jurist A.E.J. Modderman, de latere minister van Justitie, verving Quack kortstondig in 1864.
85 Deze kwestie komt aan de orde in hfdst. 20 (de paragraaf ‘De betekenis van Zuid-Afrika’).
86 Quack, PO, 1863, I 119; PO, 1862, II 787. Enigszins aangetast werd dit vertrouwen in 1864, toen Groot-Brittannië zich onthield van steun aan Denemarken: Modderman, PO, 1864, III 328-351.
87 Heemskerk, SB, 1849, II 487-508, 640-667, 771-779; Quarles van Ufford, ‘Iets over de staatsinstellingen van Groot-Brittannië’, 1855, II 291-318. Bespreking van H.J.B., *Eenige bijzonderheden omtrent de staatsinstellingen van Engeland* (Middelburg 1854).
88 Veth, ‘Oostersche quaestie’, 1854, I 165-166.

Hoofdstuk 12
Kennis en zelfredzaamheid: de doctrinaire maatschappijbeschouwing

Economisch liberalisme

De Gids van mei 1850 bevatte het artikel 'Vrijheid, het beginsel der Staathuishoudkunde', van voormalig redacteur Simon Vissering. Het was de tekst van zijn inaugurele rede als hoogleraar staatswetenschappen te Leiden. Thorbecke, zelf in november 1849 minister geworden, had liever een van zijn favorieten, N. Olivier of J.E. Goudsmit, tot opvolger benoemd, maar koos voor de eenendertigjarige Vissering omdat hij de kandidaat van curatoren, de conservatief-liberaal J. de Bosch Kemper, niet op deze post wilde hebben. Het was onmiskenbaar een politieke benoeming. Zowel de liberalen als hun tegenstanders begrepen dat de verworvenheden van 1848 konden worden bestendigd door gerichte benoemingen van bestuurders, ambtenaren en hoogleraren. Het was daarom van groot belang de Leidse rechtenfaculteit, erkende recruterings-plaats van de bestuurlijke elite, een liberale signatuur te geven.[1] Vissering overwoog juist een toekomst als advocaat, sinds hij in oktober 1848 ontslag had genomen als hoofdredacteur van de semi-officiële *Amsterdamsche Courant*, na bijna twee jaar van aanhoudende moeilijkheden met het conservatieve stadsbestuur over zijn beleid.[2] Als hoogleraar in Leiden heeft hij van het begin af getoond de bedoeling van zijn aanstelling goed te begrijpen. Gedurende een kwarteeuw heeft Vissering de Nederlandse staathuishoudkunde beheerst.[3]

Het was op verzoek van de redactie dat hij zijn rede in *De Gids* publiceerde. Zij vormde voor het tijdschrift niet minder dan voor de Leidse universiteit een programma. Net als met zijn visionaire 'Y-muiden' vertegenwoordigde Vissering met deze lofzang op de economische wetenschap en het liberale beginsel de toon en de richting van *De Gids*. De geschiedenis, zette hij hier uiteen, toonde de stapsgewijze vooruitgang in begrip en toepassing van de vrijheid, die niet alleen middel maar tevens het hoogste goed was. Het vak dat hij ging doceren bezat voor de jonge hoogleraar een bijzondere wijding. Hij had de economie 'lief, omdat zij mij is de wetenschap van het maatschappelijk leven, die leert, hoe, onder de wetten door den algoeden Schepper in de natuur gelegd, de bijzondere vermogens van alle menschen zamenwerken tot de bevordering van het stoffelijk welzijn en van de zedelijke verheffing van iederen mensch en van de geheele menschheid'.[4]

Christelijk voorzienigheidsvertrouwen, een hegeliaanse geschiedbeschouwing en Bastiats leer van de 'harmonies économiques' vormden de bronnen

van Visserings geloof. De populaire Franse econoom leerde dat de natuurlijke prikkel van het welbegrepen eigenbelang, mits volkomen vrij gelaten, uiteindelijk altijd aan de maatschappij ten goede kwam, aangezien de zelfzucht leidde tot concurrentie en arbeidsdeling, die resulteerden in lagere prijzen, kwaliteitsverbetering en diversificatie van goederen en diensten. De uitkomst van het individualisme was dus een fijn bewerktuigde, bloeiende en welvarende maatschappij.[5] Vissering maakte deze gedachte geheel tot de zijne, omdat zij overeenkwam met zijn voorzienigheidsgeloof. Hij was meer een zonnige propagandist van andermans ideeën dan een diepe en originele denker. Het was typerend voor deze doopsgezinde liberaal dat hij zijn academische beginselverklaring besloot met de gebedsformule ‘Amen’.

De rede van Vissering is geen toevallig gekozen voorbeeld. Wat in *De Gids* over economie en sociale toestanden verschenen is in deze periode, bevestigt dat het politieke en economische liberalisme, een progressieve geschiedvisie en een optimistisch protestantisme werden opgevat als aspecten van een onverbrekelijk geheel. Het elan straalde af van dit liberalisme, maar het was ook abstract en juridisch gedacht. In dit hoofdstuk staat de doctrinaire maatschappijbeschouwing centraal. Een kenmerk hiervan was het streven om de hele samenleving te activeren. Dat streven bleef echter tegelijk begrensd door een kleinschalig denken en door allerlei traditionele opvattingen over orde en stand.

Een ander kenmerk was de beperking ervan door een eenzijdig economisme. Op economisch gebied vertoonde het liberalisme al sinds de vroege jaren veertig een neiging tot dogmatisme. *Gids*-auteurs stelden de wetenschap van de staathuishoudkunde gelijk met economisme en dit met de vrijheidsleer. Vissering beschouwde zijn staathuishoudkunde als ‘de wetenschap van het maatschappelijk leven’, maar het was een abstract stelsel van wetten en voorschriften dat zich van de werkelijke samenleving weinig aantrok. *De Gids* volgde de ‘klassieke school’ in de economie, vooral de meer optimistische en

Simon Vissering (1818-1888), redacteur van 1846 tot 1849 en van 1865 tot 1876

politieke ‘Franse’ richting daarvan.[6] De auteurs die in de eerste jaren na 1848 het economische programma voor het hele decennium uiteenzetten, waren, behalve Vissering, de Utrechtse advocaat W.R. Boer, de jonge ambtenaar J.L. de Bruyn Kops, die in 1850 door Thorbecke naar Den Haag gehaald werd als ambtenaar, de statisticus M.M. von Baumhauer, referendaris bij Binnenlandse Zaken, de net afgestudeerde Buys, provinciaal ambtenaar in Haarlem, en Heemskerk, wiens bijdrage echter helemaal berustte op werk van De Clercq, referendaris bij het ministerie van Financiën. Voor het merendeel betrof het dus jonge deskundigen die nauw betrokken waren bij de voorbereiding van een liberaal economisch beleid in Nederland.

In de bestrijding van het Franse socialisme traden de axioma's van de leer aan het licht. Men hanteerde een mechanistische economische theorie waarin de eigendom gold als een natuurrecht en als het fundament van orde en beschaving, en de vrije concurrentie als de drijfkracht van het maatschappelijk leven. Zij had bijna alleen oog voor bevordering van de productie en veroordeelde elk ‘verbruik’ van kapitaal, vooral door de staat.[7] De liberalen ontkenden niet dat de vrije concurrentie kwalijke sociale neveneffecten kon hebben, maar zij dachten deze te kunnen verzachten door verschillende voorzieningen en instellingen en door garanties van goed loon voor goed werk (een afspraak die weinig strookte met de ‘ijzeren loonwet’ of de wet van vraag en aanbod).[8] Daarnaast was de verwachting dat het stelsel van *laisser faire, laisser passer* op den duur zelf de problemen zou oplossen. ‘Het kwaad draagt zijn eigen geneesmiddel in zijnen schoot’, aldus Vissering met een wat ongelukkige beeldspraak.[9] Zoals De Clercq in zijn eerdere artikel over Blanc (1846) meenden de liberale auteurs dat de vrijheidsleer in Nederland niets viel te verwijten, omdat zij nog nauwelijks de gelegenheid had gekregen invloed uit te oefenen. Als oorzaak van het pauperisme in eigen land zagen zij vooral het tekort aan werkgelegenheid en economische activiteit. Zij weten dit deels aan het geringe verantwoordelijkheidsbesef van de welgestelden, die onvoldoende investeerden in werkgelegenheid, maar vooral aan de regelgeving, de willekeurige protectiemaatregelen en het verwarde geheel van belastingen die samen de productie en de handel belemmerden.

Om de bedrijvigheid en de bereidheid tot investeren te bevorderen sprak *De Gids* de burger aan op zijn maatschappelijke en nationale verantwoordelijkheid. Daarnaast moest de staat zich onthouden van protectie en monopolisme en diende een ingrijpende hervorming van het belastingstelsel een einde te maken aan de vele indirecte belastingen en accijnzen die vooral de productie en distributie belastten. In een belangrijk, naamloos geplaatst artikel van 1848 over belastinghervorming gold als algemene richtlijn dat zo'n stelsel helder, doelmatig, evenwichtig en zonder bijbedoelingen moest zijn, op het rechtvaardigheidsbesef van de burgers berustte, en niet op het productief vermogen drukte. De auteur was zeker geen tegenstander van belastingen, maar prefereerde een heffing op het inkomen boven het stelselloze geheel van fiscale maatregelen die hij typeerde als ‘van die dingen, die iemand op een' gelukkigen morgen invallen als een aardig middel, om zich uit eene dringende

verlegenheid te redden'. Het artikel behoorde tot de meest vooruitstrevende adviezen die de liberale minister van Financiën Van Bosse bereikten en zal wellicht ook uit zijn omgeving afkomstig zijn geweest.[10]

Het Britse besluit van 1849 om de protectionistische Navigatiewetten in te trekken die sinds 1651 de Britse scheepvaart en handel sterk hadden bevoordeeld, werd in *De Gids* onthaald als de doorbraak van het vrijhandelsbeginsel. Heemskerk Bz. besteedde negentig bladzijden aan de principiële debatten die protectionisten en *freetraders* in het Britse parlement over de kwestie hadden gevoerd. Hij hoopte zo het Nederlandse publiek te tonen dat een overgang naar het beginsel van vrije handel en concurrentie geen onberaden stap was. Ook in eigen land moesten politiek en handel gaan inzien 'dat de bloei van elke handelsnatie, wel verre van met dien der andere in strijd te zijn, daar mede in het naauwste verband staat', en het verheugde Heemskerk dat de regering dit inzicht leek te tonen. Zijn opstel berustte namelijk helemaal op het rapport over deze kwestie dat zijn vriend De Clercq voor minister Van Bosse vervaardigd had en waarop deze in 1850 zijn liberale scheepvaartwetten baseerde.[11]

Het armoedevraagstuk

Deze opvattingen bepaalden ook de bijdragen over het armoedevraagstuk dat van 1848 tot 1854 een meer dan incidenteel onderwerp vormde in *De Gids*. Het tijdschrift nam daarmee deel aan een discussie die in deze jaren in bredere kring gevoerd werd.[12] Het armoedevraagstuk stond om twee redenen in de belangstelling. In de eerste plaats drong het probleem zich op. De jaren 1845-1855 vormden een duurteperiode en vooral de strenge winters van 1846-1847 en 1847-1848 maakten de nood direct zichtbaar. Na 1844 was er een sterke toename van het aantal bedeelden. In het Westen vervielen ook ambachtslieden en kleine neringdoenden tot bedeling en in veel steden moesten hoge kosten gemaakt worden voor steunmaatregelen en subsidies.[13]

Nu de vorm en bedoeling van *De Gids* gewijzigd waren, lag een zelfstandige behandeling van de actuele kwestie voor de hand. Toch kwam de discussie pas op gang door het wetsvoorstel tot regeling van de armenzorg dat Thorbecke in 1851 indiende. In dit ontwerp werd de armoede beschouwd als een maatschappelijk probleem dat te groot was om aan de kerkelijke en particuliere weldadigheid over te laten. Het stelde de armoedebestrijding voor als een verantwoordelijkheid van de staat en probeerde de particuliere, veelal kerkelijke armenzorg onder toezicht van de burgerlijke overheid te brengen. Deze opzet ontmoette heftige kritiek, vooral van kerkelijke zijde. Door de Aprilbeweging kwam het niet meer tot de behandeling van het uiteindelijke ontwerp. De regering-Van Hall bracht vervolgens in 1854 een armenwet tot stand die als voorheen de armenzorg in handen liet van de diaconieën en particuliere instellingen.[14]

Het armoedeprobleem kwam in *De Gids* op twee manieren aan de orde:

in zakelijke bijdragen met cijfers en feiten, en langs een omweg, via allerlei moraliserende beschouwingen over de wederzijdse plichten van de standen. Rond 1850 bood het tijdschrift bijvoorbeeld nog regelmatig plaats aan de verheven vermaningen van de letterkundige Brill, een moeilijk te situeren figuur. Wat hij predikte was eigenlijk de conservatieve gemeenschapsmoraal: verbetering van sociale toestanden was niet te verwachten ‘van eene andere rolverdeeling in de maatschappij’, maar de leden van de burgerij hadden de plicht zich nuttig te maken en hun welstand te beschouwen ‘als een pand [...], hun op hunne dure verantwoording toevertrouwd, om werkzaamheid en welvaart rondom zich te verspreiden.’[15]

Hij was niet de enige die zo'n christelijk paternalisme propageerde.[16] Ook in deze kring gold het blijkbaar nog als vanzelfsprekend dat een welgeordende maatschappij uit standen was opgebouwd en mensen zich in de hun ‘door geboorte en betrekkingen’ toebedeelde stand behoorden te schikken. Het ging hier natuurlijk niet om het oude juridische standenonderscheid, maar om de informele classificatie van sociale groepen naar welstand, gevestigde naam en beroepsprestige. Auteurs als Muller en Potgieter spraken wel met sympathie over de Amerikaanse maatschappij, ‘waarin de mensch, onverschillig wat zijne voorvaderen waren, in vollen zin slechts *geldt* voor wat *hij is*’.[17] Maar wanneer het de eigen samenleving betrof was de maatschappijbeschouwing van de doctrinairen nog doortrokken van standsbewustzijn. Ook was hun behoefte aan sociale stabiliteit nog zo overwegend, dat hun ontging hoe weinig deze opvattingen strookten met het liberale streven naar voortdurende positieverbetering door eigen verdienste.[18] Zij hechtten veel waarde aan onderwijs, ter verbetering van vakbekwaamheid en zedelijkheid, maar achtten het vanzelfsprekend dat het mensen in hun maatschappelijke stand bevestigde. Er was behoefte aan bekwame, niet aan waanwijze ambachtslieden die streefden naar een ‘fatale standsverwisseling’.[19] Het streven naar verheffing van alle standen was ook niet emancipatorisch gedacht, maar als verbetering van de kwaliteit en moraliteit van de nationale gemeenschap. De oordelen van deze generatie over sociale mobiliteit waren niet scherp doordacht. Enerzijds moest toetreding tot de burgerstand van onderaf mogelijk zijn, anderzijds behoorde ieder in een duidelijk hiërarchische maatschappij zijn plaats en taak te kennen.

De literatuur en de kunstkritiek droegen bij tot bevestiging van deze opvattingen, door thema's, motieven of een oordeel. Potgieter bijvoorbeeld wees na de moeilijke winter van 1847 de kunst nog eens uitdrukkelijk op haar taak bij de burgerij ‘meêgevoel’ te wekken voor ‘het lot des volks’. Een grondwetsherziening, waarschuwde hij, was op zichzelf niet voldoende om het lot van de volksklasse te verbeteren, ‘tenzij, met den zin der vaderen voor vrijheid, ook der vaderen zin ter verzorging weder ontwake’. De kunst herinnerde de burgerij aan haar plicht om werk te scheppen.[20] Zijn gedicht ‘’t Was maar een Weesje’ (1851) leerde dat de welgestelde burger *aangedaan* hoorde te worden door de aanblik van sociaal leed. De arme van zijn kant moest niet in beklag en verzet heil zoeken, maar zedelijke trots vinden in de sobere waardigheid van ‘eerlijke armoede’. Hetzelfde thema werd ook uitgewerkt in het collectieve

feuilleton ‘Salmagundi’ (1851), een zedenschets van de toenmalige standen.[21]

Deze standsgebonden moraal had ook consequenties voor de keuze en verbeelding van onderwerpen. De kunst behoorde bij de burgerij een milde stemming en de ‘sympathie des medelijdens’ te wekken, geen pijnlijke gevoelens van schaamte en schuld. Een al te confronterende voorstelling, bijvoorbeeld van een haveloze voddenraper op zoek naar etensresten, of van een door kou en gebrek omgekomen man, heette niet *functioneel*. Effectiever achtte een *Gids*-redacteur het tafereel van ‘een kommerlijk gezin, waar gebrek aan arbeid met angst den dag van morgen doet te gemoet zien, waar de afgevaste gezigten van vrouw en kinderen de nijpende armoede verkondigen’. Verheffender nog was de zedenprent die het gezin toonde van de tevreden burger, door arbeid en plichtsbetrachting tot bescheiden welstand en maatschappelijk respect gekomen.[22]

Behalve de literatuur werd ook de geschiedenis ingezet als argument in de discussie over de juiste vorm van armenzorg en armoedebestrijding. Zo'n exemplarisch gebruik van het verleden kwam nog regelmatig voor. Erudiete studies van de jurist J. Heemskerk Az. (een neef van de redacteur) over staatsarmenzorg in de Griekse stadstaten en de sociale toestanden bij de Romeinen golden kennelijk als relevante bijdragen aan de discussie. Hoewel Heemskerk behoorde tot de voorstanders van een zekere overheidsverantwoordelijkheid inzake het armoedeprobleem waren zijn antieke voorbeelden bedoeld als waarschuwing tegen een recht op onderstand. De Oudheid leerde dat demoralisatie, gemakzucht en verslapping van de volkskracht de wrange vruchten waren van bedeling van staatswege. De emeritus predikant G.H.M. Delprat putte uit een studie van de bijbel en de middeleeuwse praktijk de les dat echte christelijke weldadigheid niet bestond in het wegschenken van bezit, maar in immaterieel hulpbetoon en het voorkomen van armoede.[23]

De moraliserende beschouwingen en het gebruik van de kunst en de geschiedenis omlijstten de artikelen waarin het armoedeprobleem als hoofdonderwerp behandeld werd door juristen en economen van naam. Al in maart 1848, nog voor Thorbeckes wetsontwerp, had De Clercq in een bespreking van het Amsterdamse steunbeleid aangedrongen op een actieve rol van de overheid in de coördinatie van de armenzorg. Hierna waren er echter nog maar weinig auteurs die zo'n actief overheidsingrijpen verdedigden. Aug. Philips beschouwde massale armoede als een bedreiging van de openbare orde, en derhalve als een verantwoordelijkheid van de staat. Heemskerk Az., die wel waarschuwde tegen bedeling maar voorstander was van een regelend optreden van de overheid, hield tegenover Vissering staande dat de omvang van het verschijnsel en de moderne humaniteit ingrijpen rechtvaardigden. Beide stukken werden echter niet geplaatst als hoofdartikel maar als recensie en als bijblad, wat er soms op duidde dat de redactie een zekere afstand nam.[24]

De overige bijdragen, van Vissering en van de advocaten W.R. Boer, G.J.A. Faber en H.J. van der Heim, waren geheel in dogmatisch liberale geest. Zij kantten zich nog meer tegen overheidsingrijpen op dit gebied - dus ook

tegen de strekking van Thorbeckes ontwerp - dan tegen de ondoelmatigheid en mogelijk oneigenlijke bedoelingen van de kerkelijke en particuliere armenzorg. In hoofdzaak steunde *De Gids* geen nieuw en centralistisch stelsel van armenzorg, enkel een betere coördinatie van de bestaande weldadigheid. Het voorbeeld van de Engelse armenzorg, met zijn werkhuizen en armenbelasting, werd verworpen.[25] Waar de enkele verdedigers van overheidsoptreden vooral op de realiteit wezen - er *was* tenslotte een groot maatschappelijk probleem, en een armenbelasting was ook in veel plaatsen in eigen land al praktijk - daar streden de tegenstanders met ideologische argumenten. Hun bedoeling was elke suggestie van een staatstaak of een recht op onderstand uit te bannen. De staat, redeneerden zij, bezat geen verantwoordelijkheid voor het rechtvaardigheidsgevoel of geluk van de burgers en was niet gerechtigd sociaal mededogen af te dwingen door in te grijpen in de verdeling van de welvaart. Dit zou socialisme en een aantasting van de eigendom zijn, terwijl de staat er juist was om dit heilige recht te beschermen. Loon- en prijsbepalingen, regulering, belasting of werkverschaffing zouden bovendien enkel leiden tot verstoring van de economie en bestendiging van het armoedeprobleem. Voor deze auteurs was de kwestie een verantwoordelijkheid van de burgers en een zaak van de maatschappelijke krachten.[26]

De meeste beschouwingen over armoede werden gekenmerkt door een combinatie van juridisme, economisme en moralisme. Men wilde haar niet zien als een zaak van de politiek; wel als een probleem van economische maar bovenal als een van zedelijke aard. Meestal zonder duidelijk te onderscheiden tussen duurteproblemen, lage lonen en pauperisme als gevolg van werkloosheid wezen bijna alle commentatoren, vrij naar Malthus, op de te vroege huwelijken en te snelle bevolkingsgroei onder de lagere standen, luiheid en gebrek aan vakbekwaamheid, drankgebruik en een tekort aan spaarzin. Onveranderlijk vonden zij de remedie in ‘zedelijke en verstandelijke ontwikkeling’, die de armen zou verheffen tot arbeidzame en oppassende burgers. Het onderwijs, de kerken en een instelling als het Nut hadden hier een grote taak te vervullen. Een enkeling wees ook op de slechte voeding en woonomstandigheden als oorzaak van de demoralisering van de vierde stand. ‘Er is een naauw verband tusschen physieke en morele kracht’, verzekerde jonkheer Van der Heim zijn lezers, en hij meende dat dit in het buitenland al beter begrepen werd. Ook Vissering had daar wel oog voor. Hij was met de Britse econoom J.R. McCulloch van mening dat een verhoging van de levensstandaard van de arbeiders zowel de productie als de afzet ten goede zou komen, en vond dat de overheid er door afschaffing van de accijnzen toe kon bijdragen de volksklasse te gewennen aan zo'n hoger levenspeil. Hij schatte dat bij de Nederlandse arbeiders dat niveau ongeveer lag tussen dat van hun standgenoten in Ierland en Engeland.[27]

De Gids was in principe tegen alle vormen van bedeling. Historische studies als van Heemskerk Az. en Delprat hadden tot doel de conclusie van de ervaring en de economische wetenschap te ondersteunen dat bedeling averechts werkte. Aanvullende bedeling, zo was het argument, deed de lonen

verder dalen, bevorderde gemakzucht en onverantwoordelijkheid, en hield dus de oorzaken van armoede in stand. Ook de particuliere en kerkelijke filantropie moest daarom tot een absoluut minimum beperkt worden. De enige doelmatige remedie om armoede te bestrijden en de nood te lenigen was uitbreiding van werkgelegenheid door nationale investeringen, burgerlijk verantwoordelijkheidsbesef en de liberalisering van handel, nijverheid en verkeer. De beste bijdrage die de overheid kon leveren was de afschaffing van de rijksen plaatselijke accijnzen die de eerste levensbehoeften duur maakten. Jaar na jaar bestreed *De Gids* de zinloosheid van heffingen die de armoede bevorderden maar gebruikt werden om de gemeentelijke bedeling te bekostigen.[28]

Deze benadering van het armoedevraagstuk was tot op zekere hoogte hard, ongenuanceerd en dogmatisch. Zij was een uiting van het streven om te denken in grote lijnen en zaken te regelen vanuit vaste beginselen. Zij berustte op een nogal beperkte economische theorie, die allerlei factoren buiten beschouwing liet.[29] Men zag de aanwezigheid van armoede in de maatschappij bovendien als een structureel gegeven. Vissering bijvoorbeeld voelde bij zijn bezoek aan een staalfabriek in Birmingham een morele huivering bij de aanblik van de onmenselijke ellende, maar legde zich toch neer bij de economische wetten en de vooruitgang die deze toestanden leken te dicteren.[30] Overigens kenden deze gezeten burgers de sociale toestanden eigenlijk nauwelijks uit eigen ervaring: ‘men heeft er ten onzent zoo nimmer van gehoord’, schreef jonkheer Van der Heim over het leven in de Haagse achterbuurten; ‘het schijnt zoo ongeloofelijk, dat er jaarlijks in den lande eenige duizenden sterven, en eenige duizenden een ellendig leven lijden moeten omdat zij niet zoo ruim wonen als wij op onze pleinen en breede grachten!’[31]

Natuurlijk mengden zich bij sommige auteurs ook quiëtisme en burgerlijke zelftevredenheid in de beschouwingen. De advocaat Faber achtte deze zelfs een maatschappelijke deugd, ‘de grootste waarborg [...] zoowel voor openbare orde als individuëel geluk’.[32] In wat overigens het beste artikel uit de hele reeks was, poogde Vissering het armoedeprobleem te relativeren door erop te wijzen dat de grote uitgaven van de maatschappij aan allerlei vormen van armenzorg niet zozeer duidden op een verontrustende groei van het pauperisme als wel op een toenemend sociaal mededogen, de luxe van een beschaafde en welvarende maatschappij.[33] Maar hoezeer deze liberale burgers zich ook van allerlei conventionele en geruststellende argumenten bedienden om ‘de voorregten, welke geboorte, geld en kunde regtmatig schenken’ boven twijfel te verheffen, het ontbrak hun meestal niet aan sociaal gevoel.[34]

Binnen de ruimte die begrensd werd door hun economische wetten en hun standsbesef was plaats voor tal van sociale maatregelen die deels ten laste kwamen van de overheid, deels van de burgerij. Zoals gezegd vond men volksonderwijs heel belangrijk, als vakscholing en vorming in burgerlijke deugden. Het gold algemeen als een staatstaak. Het ‘toekomend *wel* of *wee* des lands’ was ermee gemoeid, meende zelfs de rechtzinnige Boer, die ‘volksonderwijs en volksbeschaving’ van staatswege alleen al een plicht achtte uit het oogpunt van misdaadpreventie en beveiliging van de sociale orde.[35] Daarnaast bevatte

De Gids allerlei bijdragen over voorzieningen en maatregelen om de vierde stand te verheffen. Vooral uit het buitenland haalde men voorbeelden van gezonde en verantwoorde ontspanningsmogelijkheden voor de volksklasse, zoals tentoonstellingen en voorlezingen, vrij toegankelijke musea, bibliotheken en tuinen. Daarnaast was er een taak voor opvoedende, praktische 'volkslectuur' die de 'geringe standen' leerde vooruit te komen door eigen verdienste en zich tot de leefregels van de burgerij te verheffen.[36] Zelf bood *De Gids* zulke lectuur niet; het blad richtte zich tot de sociale groep die deze werkzaamheid als taak moest aanvaarden. Veel medewerkers waren betrokken bij het Nut en tal van verenigingen die in deze periode initiatieven tot volksverheffing ontplooiden.[37]

Dit heette verstandige filantropie. Het belangrijkste was het bieden van werk, ook op kleine schaal, door opdrachten aan ambachtslieden en naaisters. Hulp aan arbeiders en werkloze armen diende vooral te bestaan uit onderricht, goede raad, voorspraak en bemiddeling tussen werknemers en werkgevers. De kerkelijke armenzorg behoorde zich veel meer te richten op dergelijke activiteiten ter voorkoming van armoede. Echt noodzakelijke materiële hulp moest niet in de vorm van aalmoezen worden gegeven, maar van goederen, voedsel of goedkope woongelegenheid. *De Gids* was ook voorstander van regelingen als coöperatieve en daardoor goedkope aanschaf van eerste levensbehoeften en woongelegenheid, gecombineerde spaar- en leenbanken, en verzekeringen tegen ziekte en invaliditeit.[38] Voorlopig, meende men in deze kring, moest het initiatief daartoe nog van de burgerij uitgaan, maar dit geheel van paternalistische en tamelijk kleinschalig gedachte bemoeiingen was gericht op het bevorderen van de zelfredzaamheid van de minder bedeelden. Al met al waren de liberalen vol vertrouwen dat hun stelsel van economische vrijheid, onderwijs en burgerlijke initiatieven tot volksverheffing en zelfhulp op den duur de armoede zou terugdringen tot het laagst bereikbare niveau.

De bevrijding van het productief vermogen

De uiteindelijke wet op het armbestuur die Thorbeckes opvolger Van Reenen in 1854 tot stand bracht, werd in *De Gids*, ondanks de afkeer van het Aprilministerie, zonder wezenlijke bedenkingen aanvaard. Van der Heim interpreteerde de wet, die de autonomie van de particuliere, vooral kerkelijke liefdadigheid bevestigde, in liberale zin, namelijk als een appèl aan het verantwoordelijkheidsbesef van de diaconieën. Het logische vervolg ervan behoorde afschaffing van rijkssubsidies aan kerkelijke armbesturen te zijn.[39] Na 1854 verdween het armoedevraagstuk uit de belangstelling.[40] De volgende jaren gaf *De Gids* vooral aandacht aan de voorwaarden voor de economische expansie waarvan de liberalen alle oplossingen verwachtten: de vrijlating van handel en nijverheid, en de uitbreiding van havenwerken, waterwegen en het spoorwegnet. Niet toevallig ijverde het blad nogal eens voor Amsterdamse belangen.

De verantwoordelijke redacteur en woordvoerder van *De Gids* op het ter-

rein van de economie werd de Amsterdamse zakenman Pieter Nicolaas Muller, een zoon van de doopsgezinde theoloog S. Muller die in 1836 als medewerker van de *Letteroefeningen* nog het nieuwe tijdschrift bestreden had. Piet Muller, drieëndertig jaar in 1854, behoorde als vriend van Vissering en Potgieter, zwager van Heije en lid van de Vrijdagsche debatingclub geheel tot de kring van *De Gids*.[41] Hij werkte al sinds zijn veertiende in de handel en was met trots en volle overtuiging de Amsterdamse koopman waarvan hij in *De Gids* eens het type schetste:[42] breed van vorming, actief in het maatschappelijk leven als lid van allerlei verenigingen en instellingen, en uit burgerlijk verantwoordelijkheidsbesef ook beschikbaar voor openbare functies, al nam hij in 1858 tot ontstemming van Thorbecke geen zitting in de Tweede Kamer. Net als Potgieter was hij internationaal georiënteerd. Hij had een poos in Londen ervaring opgedaan en kende Spaans en Italiaans. Met Potgieter deelde hij ook het Amsterdamse patriottisme en de hoop op een herstel van Nederlands positie in de wereld dat vooral van een herleefd dynamisch Amsterdam zou uitgaan.

Betrof Potgieters aandacht allereerst de letterkunde als instrument van nationale herleving, Muller wilde direct de economische bedrijvigheid bevorderen door publiek en bestuurders te bewerken. Hij vond dat een tijdschrift als *De Gids* een orgaan moest zijn van de meningen en behoeften van de dag. Ook vond hij het belangrijk dat er niet enkel academici in schreven, maar dat mannen van de praktijk de belangen van handel, nijverheid en scheepvaart verdedigden. Muller was een man met sterke overtuigingen, onafhankelijk van zijn mederedacteuren, aan wie hij overigens zo hechtte dat later de portretten van Potgieter, Zimmerman, Buys en Vissering en een buste van Schneevoogt deel uitmaakten van de heldengalerij in zijn grachtenwoning, die verder buitenlandse schrijvers omvatte en vaderlandse grootheden als Willem van Oranje, Menno Simons, Van Hogendorp en Thorbecke.

Zijn bewondering voor Groot-Brittannië kwam tot uiting in portretten van Peel, Palmerston, Cobden, Bright en Gladstone.[43] Het is misschien niet zinvol het periodiseringsbegrip ‘Victoriaans’ buiten dit land toe te passen, maar er is reden genoeg figuren als Muller, Zimmerman, Potgieter, Vissering en menig andere auteur uit de *Gids*-kring tot Nederlandse ‘Victorianen’ te bestempelen, zo groot was hun verwantschap met de Britse tijdgenoten. ‘Victoriaans’ staat hier voor een levensbeschouwing.[44] In Mullers werk is het overal aanwezig, het dwingende optimisme en het stellige geloof in vooruitgang door toepassing van de wetenschap. Hij deelde met de Victorianen de zelfbewuste commerciële en praktische gerichtheid, de overtuiging dat eigen verantwoordelijkheid en niet gelijkheid het beginsel van de maatschappelijke orde moest zijn, en de verheffing van ‘eerlijke arbeid’ tot deugd en wijding van het leven. Ook bij Muller ging trots op zijn burgerlijkheid samen met de zorg om reputatie en achting. Ook hij huldigde een puriteinse moraal en hechtte aan een ernstige levensopvatting en vaste overtuigingen. En zelfs voor deze man van de praktijk was niet het bestaande maar het ideaal de norm.

Vanaf zijn eerste hoofdartikel opende Muller een offensief tegen alle ac-

cijnzen, tollen en heffingen, en zong hij de lof van de dynamische, kosmopolitische negentiende eeuw met haar wereldwijde goederenstromen.[45] Hij wijdde honderden *Gids*-bladzijden aan de zaak van de vrijhandel.[46] De verbindende lijn in de *Gids*-opstellen sinds 1848 was het streven om het publiek en de regering te winnen voor een minder behoudend, gedurfder en vooruitziend beleid, niet geoccupeerd door de zorg om de staatsschuld en tijdelijke maatschappelijke problemen maar gericht op het scheppen van de voorwaarden voor een vrije ontplooiing van de economische bedrijvigheid. 'Dat troonen, vol van deftigheid en waardigheid, getooid met de mantel van een uitmuntend crediet, moge al zeer mooi en fraai zijn, maar vrij wat mooijer en fraaijer is een troon te midden van arbeid en welvaart, al moge dan ook het bombazijnen werkpak den purperen mantel vervangen', aldus Muller in zijn belangrijke pleidooi voor uitbreiding van spoorwegen en havenwerken (1859). Hij waarschuwde dat Nederland verontrustend bij het buitenland achterbleef in mechanisatie, spoorverbindingen en het aantrekken van investeringskapitaal. Zoals Vissering in 1848 schetste Muller hoe Nederland de overslaghaven en transporteur voor heel Europa zou kunnen zijn, door stoomvaartverbindingen met Java en Noord- en Zuid-Amerika.[47] In 1860 was er langzamerhand reden om met betrekkelijke tevredenheid over het liberale gehalte van de Nederlandse handelspolitiek te schrijven. Muller achtte deze nu een verdediging waard tegen klachten in de Duitse, Engelse en Belgische pers; want bij al zijn liberalisme bleef hij feitelijk een nationalist.[48]

Vanouds adresseerde *De Gids* zijn verwijten niet alleen aan de regering. Steeds weer wees het blad op het gebrek aan ondernemingszin van de Nederlandse kapitaalbezitters, die hun vermogen niet gebruikten voor de economische ontwikkeling van het land. De rentenier was zelfs een thema in satirische versjes.[49] Ook schortte het de Nederlandse handel en nijverheid aan concurrentievermogen en de oorzaak daarvan zocht men in de mentaliteit. Toch maakte juist dit punt de ambivalentie van de toenmalige liberalen zichtbaar. Muller bewonderde de durf en hardheid van het Amerikaanse ondernemerschap en bejubelde de wereldomspannende economische dynamiek, maar hechtte tegelijkaan doopsgezinde waarden en een ouderwetse koopmansdegelijkheid die paste bij kleine, stabiele verhoudingen.[50] Behalve de couponknippers kapittelde *De Gids* ook de roekeloze materialisten die door aandelen- en goederenspeculatie poogden snel fortuin te maken. Met al hun vooruitgangsgeestdrift stonden figuren als Muller en Vissering toch gereserveerd tegenover de groei van het kredietstelsel en de geldhandel.[51] Zo werd het economisch liberalisme in *De Gids*, dat rond 1860 in Nederland nog een radicale indruk maakte, in feite steeds getemperd door een zekere ouderwets-prekapitalistische gehechtheid aan orde, kleinschaligheid, degelijkheid en hoge zedelijke opvattingen.

Kennis en openbaarheid

Zoals al bleek uit Visserings lofzang op zijn vak genoten de staathuishoudkunde en de statistiek een enorm prestige. Het was geen uitzondering als zij werden betiteld als ‘de meest opregte vriendin van het menschdom’. De kennis die zij leverden bestond uit ‘lessen’ die zo spoedig mogelijk in beleid moesten worden omgezet.[52] Rond 1850 stonden twee wetenschapsmodellen naast elkaar. Afnemend in aanzien, maar nog breed gevestigd was de humanistisch-letterkundige richting, idealistisch en bespiegelend van karakter, steeds bepaald door of op zoek naar een leidende gedachte. In opkomst was de ‘positieve’ richting, die wel naar ‘wetten’ zocht maar hierbij inductief te werk ging. Er was een groeiende erkenning van de betekenis van de natuurwetenschappelijke methode, al werd in Nederland de strenge wetenschap nog vooral met de filologie geassocieerd en was het in een letterkundig tijdschrift als *De Gids* blijkbaar nodig om exacte wetenschappen te verdedigen tegen het vooroordeel dat zij te nuchter en onaantrekkelijk van vorm waren. ‘Getallen zijn soms welsprekender dan de krachtigste vertogen’, verzekerde Van der Heim, en Muller noemde cijfers ‘de meest waarachtige geschiedrollen’.[53]

Aan de Nederlandse universiteiten was de statistiek, die nog ouderwets breed werd opgevat, in handen van literair en juridisch gevormden.[54] Toch leken juist de statistiek en staathuishoudkunde een spectaculair nieuwe vorm van kennis te bieden, en de wetenschap van de maatschappij te bevrijden uit de ouderwetse bespiegeling. Graag vergeleek men deze nieuwe maatschappijwetenschappen met anatomische kennis: zij legden de ware bouw en levensprocessen van het maatschappelijk lichaam bloot. Geen beleid was verantwoord zonder kennis van de feiten en cijfers, die misschien niet mooi waren maar wel onloochenbaar en onpartijdig.[55] Bij veel auteurs in en buiten *De Gids* bestond er in deze periode geen twijfel over dat de objectiviteit en onpartijdigheid van de statistiek en de mechanismen die de klassieke economie had ontdekt, convergeerden in de waarheid. Daarom kenden zij aan deze wetenschappen een bindend gezag toe en eisten zij dat ook het openbaar bestuur dat gezag erkende. De wetgever die zich niet door de statistische feiten en economische wetten Het leiden, handelde als een gokker die de maatschappij tot inzet van zijn spel maakt, meende Von Baumhauer, het nieuwe hoofd van het bureau voor statistiek bij Binnenlandse Zaken, in 1849. In dezelfde jaargang gaf Vissering een uitgewerkt plan voor een onafhankelijk Rijksbureau voor de Statistiek - waarvan de realisering overigens nog een halve eeuw op zich liet wachten.[56]

Maar ook voor de burgerij die sinds 1848 bij de publieke zaak betrokken was, gold zulke kennis als onmisbaar. Het was geen toeval dat *De Gids* direct na de grondwetsherziening verschillende artikelen over de statistiek publiceerde. Alle pogingen om de natie omtrent haar toestand en ‘ware belangen’ voor te lichten en ‘gezonde staathuishoudkundige begrippen’ te verbreiden konden hier rekenen op een instemmend onthaal, vaak door dezelfde personen die zich buiten het tijdschrift in dit opzicht verdienstelijk maakten als publicist,

ambtenaar of hoogleraar. Ook was de veronderstelde onloochenbaarheid van cijfers en feiten aantrekkelijk voor liberalen die alles verwachtten van zelfstandige oordeelsvorming. *De Gids* stelde aan het staats burgerschap niet alleen hoge morele normen, maar ook hoge eisen wat betreft de belangstelling voor en kennis van de openbare zaak.[57]

In de hele hier beschreven periode overheerste het vertrouwen in een universeel geldige en voorschrijvende economische wetenschap. Vissering was de prominentste vertegenwoordiger van deze zelfverzekerde 'praktische staathuishoudkunde', die eclectisch de klassieke richting volgde en minder hechtte aan theoretische vernieuwing dan aan het verbreiden van de liberale waarheid.[58] Dit optimisme gold niet alleen dit vak, maar de wetenschap in het algemeen. In de jaren 1850 en 1860 werd haar toepassing op elk terrein gepropageerd: 'door kennis tot daden', prees Opzoomer zijn empirische wijsbegeerte aan.[59] De opzet van *De Gids* sinds 1848, om een verantwoorde voorlichting over de stand van wetenschap te bieden, vormde een erkenning van haar maatschappelijke betekenis. Het tijdschrift bewaakte nu niet meer alleen het peil van de vaderlandse wetenschap, het ijverde voor de verbreiding en de toepassing ervan in het dagelijks leven, het bestuur en de arbeid. Hoewel het aanbod van wetenschappelijke overzichten en van bijdragen op natuurwetenschappelijk gebied verhoudingsgewijs achterbleef bij de bedoelingen, werd in de boekenrubriek, het Bibliographisch Album, doorgaans veel praktisch-wetenschappelijke lectuur besproken. Het doel hiervan lijkt niet zozeer te zijn geweest interessante nieuwigheden te populariseren als wel burgers van uiteenlopend ambt en beroep te informeren over allerlei nuttige wetenschap en materiaal aan te dragen voor de vorming van hun oordeel.

Overal moest de wetenschappelijke geest heersen. Intellectualistisch was om te beginnen de kunstbeschouwing.[60] Van Limburg Brouwer begroette in Opzoomers empirische staatsleer de methode om wetenschappelijk het beste staatsbestel te bepalen.[61] Behalve in de bijdragen over statistiek en economie werd ook in beschouwingen over onderwijs, politiek, landbouw, nijverheid en geneeskunde gepleit voor een grotere rol van de wetenschap. Nog steeds was de gebruikelijke constatering dat Nederland een bedenkelijke achterstand had op het buitenland en in de toon van deze beschouwingen lag dan ook vaak een ongeduldige drang. De auteurs in *De Gids* toonden zich goed op de hoogte van de buitenlandse publicaties en toestanden op de gebieden van onderwijs, wetenschap, nijverheid, wetgeving en gezondheidszorg. Zij gebruikten deze kennis even pedagogisch als eclectisch. Het doel was onveranderlijk Nederland vooruit te brengen. Het buitenland was doorgaans maatstaf en voorbeeld van vooruitgang, maar de navolging moest beperkt blijven tot adaptatie van bruikbare elementen aan vaderlandse omstandigheden en tradities. Een pragmatisch eclecticisme kenmerkte de intellectuele stijl van het progressieve liberalisme.

Voor 1863 werd meer dan eens aangedrongen op een hervorming die het onderwijs een minder overwegend literair-humanistische, meer technischnatuurwetenschappelijke en praktische richting zou geven en ruimte zou

maken voor nuttige vakken als economie en gezondheidsleer.[62] Het tijdschrift plaatste bijdragen over het belang van de scheikunde voor de geneeskunde en de landbouw, en van de wiskunde voor de vorming van het denken en als grondslag voor natuurwetenschappelijke en medische studie. Wetenschap en techniek moesten in Nederland, zoals elders, veel meer toepassing vinden in het boerenbedrijf. Met zijn gebruikelijke vooruitgangsoptimisme voorspelde Muller in 1864 dat binnenkort de boer de rookwolken van zijn stoomwerktuigen met hetzelfde genoegen zou zien als waarmee hij regenwolken begroette na de droogte. Techniek, natuurwetenschap en praktisch-wetenschappelijke opleidingsmogelijkheden voor zowel de ambachtsman als de industrieel waren wezenlijk voor de ontwikkelingskansen van de Nederlandse nijverheid.[63] 'Als kennis de sleutel is tot de algemeene welvaart, dan moet het onderwijs een hoofdelement worden van staatszorg', aldus de overtuigde liberaal Muller. Hij verwelkomde Thorbeckes wet op het middelbaar onderwijs (1863), die de Rijks hbs en de Delftse polytechnische school creëerde, dan ook als 'het sprekendst bewijs in onze dagen van de kennis onzer regering van die behoeften des volks.' Thorbecke zou zich er spoedig op mogen beroemen 'door deze inrigtingen een nieuw leven aan Neêrlands bevolking te hebben bijgezet.'[64]

Naast de statistici en economen gingen vanaf 1848 vooral de medici aanspraak maken op een gidsfunctie. Veel van de progressieve geneeskundigen die de 'hygiënistische beweging' vormden, behoorden tot de kring van het tijdschrift, waarvan zij zich ook bedienden om een algemeen publiek bekend te maken met het belang van gezondheidsleer en openbare gezondheidsmaatrcgelen.[65] In de eerste veertig jaar betroffen de meeste natuurwetenschappelijke bijdragen in *De Gids* in ruime zin de geneeskunde, en daarbinnen dan vooral deze gezondheidsleer en aspecten van gezondheidszorg. De redacteuren C.H. Riehm, Van Geuns en Schneevoogt steunden de publicaties en initiatieven van hun medische collega's. Zo bevatte het tijdschrift onder meer aanprijzingen van de gezondheidsleer en van de gymnastiek, bestrijdingen van kwakzalverij en een beschouwing over medische statistiek, allemaal van de hand van geneeskundigen die deel uitmaakten van de hygiënistische beweging. In 1861 maakte Schneevoogt, die zelf met Heije tot de actiefste organisatoren van een moderne gezondheidszorg behoorde, in *De Gids* reclame voor het tijdschrift *Schat der Gezondheid*, het orgaan van de Nederlandse hygiënisten.

De geneeskunde, zo meenden Schneevoogt en zijn progressieve collega's, had 'eene hoogere roeping' dan zieken te genezen en kwalen te ontdekken; haar taak was ziekte te voorkomen en 'te waken voor de gezondheid der maatschappij'. Aangezien de openbare gezondheidstoestand door het gedrag van individuen beïnvloed werd maar ook door maatregelen ter bevordering van de openbare hygiëne, en er een onverbrekelijk verband was tussen de geestelijke toestand en de welvaart van een volk, behoorden burgers en autoriteiten de voorschriften en aanbevelingen van medici op te volgen. Dit was een nationaal belang en met Potgieteriaanse verheffing sprak Schneevoogt zelfs de hoop uit dat door algemene toepassing van de gezondheidsvoorschriften 'het

Nederlandsche volk zich weer tot zijne vroegere kracht, tot zijnen vroegeren luister, tot zijne vroegere grootheid [zou] kunnen verheffen!'[66] Eigenlijk ging de hygiënisten het collectief belang boven de individuele vrijheid. Voor het eerst creëerden zij het idee van 'volksgezondheid'. Zij vroegen een vrij actief overheidsbeleid. Ook hun streven toont dat het doctrinaire liberalisme vooral wilde organiseren en moderniseren en gedragen werd door vertrouwen in de leidende rol van de wetenschap.

Die wetenschap moest voortdurend optreden tegen 'sociale dwalingen' en tegen kwakzalverij en schijnwetenschap, want, waarschuwde Schneevoogt, 'elke dwaling is eene schrede achteruit op den weg van verstandsontwikkeling en beschaving'.[67] In het licht van dergelijke oordelen is het interessant te zien wat men in het midden van de eeuw voor ware en voor valse wetenschap hield. Het mesmerisme gold als volksbedrog, maar bijvoorbeeld de frenologie en een fysiognomiek naar de Duitse natuurfilosoof C.G. Carus werden als serieuze wetenschap behandeld door moderne geneeskundigen als H. van Cappelle en H.F. Thijssen.[68] Hun opstellen hierover tonen het nieuwe geloof in kennisverwerving door kwantificeren en systematiseren, en de hoop langs deze weg ook 'de geest in getal' te kunnen brengen.[69] Ze maken evenwel door hun mechanistische beschouwing en hun traditionele vooroordelen op de moderne lezer een hopeloos ouderwetse indruk. Van Cappelle hanteerde zonder aarzeling meet- en rubriceerbare uiterlijke kenmerken als sleutel tot de psychische eigenschappen, en schuwde op deze basis geen boude oordelen over genieën, misdadigers, vrouwen en mensen met een donkere huidskleur. De toepassing van deze systematische gegevens over schedelvormen en lichaamsbouw was een bric à brac van conventionele vooroordelen en volkswijsheden. Hoewel Van Cappelle en Thijssen de kennis van de lichaamssymboliek nog niet voldoende achtten voor algemeen gebruik, twijfelden zij toch niet aan de wetenschappelijkheid en het nut ervan voor de arts, de opvoeder en de kunstenaar. Dat de redactie deze opvatting deelde, blijkt niet alleen uit de plaatsing. Ook de literatuur van deze periode, gekenmerkt door een beperkt realisme, bediende zich graag van morele en psychologische typen en van een vanzelfsprekend verband tussen uiterlijke en innerlijke trekken. De behandeling van zulke onderwerpen bleef in deze periode overigens incidenteel.

Het geloof van de liberalen in de verwetenschappelijking stond niet op zichzelf. Al vanaf het begin van *De Gids* achtten zij kennis van de toestand van maatschappij en staat noodzakelijk voor de burger in een constitutioneel bestel. Wetenschap en onafhankelijk oordeel vormden de basis van alle vooruitgang, aldus Veth in 1848.[70] Belangrijk was dat het individu op eigen kracht tot een overtuiging moest komen. Steeds prefereerde *De Gids* het zelfverworven inzicht boven pogingen om stichting op te leggen: de kerkgeschiedenis gold als stichtender dan de preek, de verbeelding van Gods wereld als stichtender dan het vrome vers. Vanuit deze gedachte stemde het blad bijvoorbeeld ook in met Thorbeckes ingrijpende reductie van het Koninklijk Nederlandsch Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten tot de utilita-

ristischer opgezette Koninklijke Academie van Wetenschappen (1851). Het kritiseerde het herstel van de oude toestand toen de volgende regering weer een afdeling letterkunde en wijsbegeerte aan de Koninklijke Academie verbond (1855). Hier kwam weer het liberale verzet tegen de improductieve, deftige genootschappelijkheid en tegen een door de staat gestuurde wetenschap tot uiting. *De Gids* achtte de vrije wetenschap meer gebaat bij een betere inrichting van de universiteiten dan bij het gezag van een officieel instituut, dat werd getypeerd als 'eene aristocratische constitutie in de republiek der geleerden'.[71] Vanaf de late jaren vijftig groeide bij de liberalen het vertrouwen dat het terugtreden van oude vormen van geestelijk gezag geen gevaar betekende voor de sociale en morele orde aangezien de wetenschap een verstandig vrijheidsgebruik en een nieuw bindend gezag zou voortbrengen: het gezag van kennis omtrent de werkelijke orde en werking der dingen.

Het onafhankelijk oordeel dat de liberalen zo op prijs stelden, vereiste een vrije en ruime toegang tot informatie, en dus een vrije pers en mogelijkheden om het openbaar bestuur te controleren. Ook na het vertrek van De Clercq bleef *De Gids* bij elke gelegenheid hierop aandringen. Het blad veroordeelde de zegelbelasting die tot 1869 op kranten, tijdschriften en buitenlandse bladen werd geheven, als een averechtse censuurmaatregel - alsof de vermogenden soms 'het monopolie van de kennis, den goeden wil en de vaderlandsliefde' bezaten - en als de verbijsterende 'bekrompenheid van fiscale rekenmeesters' die niet inzagen dat men desnoods alles mocht belasten, behalve het vrije verkeer van gedachten en de middelen om kennis en verlichting te verbreiden.[72]

Veth maakte zich in 1848 sterk voor de erkenning van het belang van persvrijheid in de Indische kolonie en voor een regeling van de meningsuiting daar bij wet. Zonder publieke discussie, zonder mogelijkheden om in Indië en Nederland kennis omtrent de kolonie te verspreiden en 'des noods de zienswijze van het gouvernement met bescheidenheid te bestrijden' zou de grondwettelijke controle van de nationale vertegenwoordiging op het bestuur van de koloniën een dode letter blijven.[73] Met kracht nam de redactie dan ook stelling tegen het repressieve 'Reglement op de drukwerken in Nederlandsch Indië' dat bij K.B. van 8 april 1856 was ingesteld maar door een motie van Thorbecke (17 februari 1857) toch in de Tweede Kamer ter behandeling kwam. Negentig bladzijden en twee artikelen werden aan deze zaak gewijd, omdat zij nog boven de openbaarheid en controleerbaarheid van het koloniaal bestuur 'een van de hoogste algemeene belangen der menschheid, de vrije mededeeling der gedachte' betrof. Ironisch stelde het eerste artikel het Reglement voor als een meesterwerk van repressie 'in een land, waar men geene vrije uiting van gedachten wil dulden, en toch ook geene eigenlijke censuur invoeren'. Fijntjes werd het vergeleken met de actuele Franse maatregelen om de stem van de pers te *verfraaien* 'op de manier zoo als men dit aan de zangers der pauselijke kapel plagt te doen'.[74]

Zoals in het vorige hoofdstuk al ter sprake kwam, nam de redactie het in 1863 op voor de vrije meningsuiting van officieren. In het parlement behoorde

Van Limburg Brouwer tot de warmste voorstanders van afschaffing van het dagbladzegel; hij schetste daar in 1865 met gloed - zij het vergeefs - de hoge opdracht van de periodieke pers, in termen die ongeveer de taakopvatting van *De Gids* omschreven.[75]

Toch was en bleef de kennis van de sociale realiteit in de kring van *De Gids* in feite gering. Dat blijkt niet alleen uit Van der Heims verbazing over de woontoestanden in de Haagse achterbuurten, of uit de literaire idealisering van de 'eerlijke armoede'. Het blijkt vooral uit de reacties die een reportage van de Amsterdamse stadsgeneesheer S.S. Coronel over de werk- en leefomstandigheden van het Hilversumse tapijtindustrieproletariaat losmaakte, in november 1862. Van de *Gids*-medewerkers waren de geneeskundigen waarschijnlijk degenen die nog het meest in aanraking kwamen met armoede en ellende. In het tijdschrift publiceerden zij echter meer opbouwend-informerende dan confronterende stukken. Coronel behoorde tot de meest sociaal betrokken artsen van zijn tijd. Hij had over de Hilversumse wantoestanden al in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* gepubliceerd (1862) maar zocht nu de aandacht van een algemener publiek voor de daar heersende situatie van demoralisatie, uitzichtloze armoede, kinderarbeid en uitbuiting.[76] De zeer degelijke, op eigen onderzoek berustende studie combineerde schokkende taferelen in de fabrieksruimten en arbeiderskrotten met harde cijfers over levensduur en sterfte. Het stuk was door de feiten een aanklacht, maar overigens genuanceerd, en bevatte tal van opbouwende aanbevelingen.

Het werd echter maar moeizaam geaccepteerd.[77] Zimmerman, Schimmel, Veth en Schneevoogt, de collega van Coronel, waren voor opneming in *De Gids*. 'Ik heb zelden, misschien nooit iets gelezen, dat een pijnlijker indruk op mij maakte dan dit stuk. [...] Zelden zijn de wonden van eenig deel der maatschappij zoo diep en grondig gepeild als door den schrijver', oordeelde Veth getroffen. Muller had bezwaar tegen Coronels aanbevelingen. Potgieter stemde beslist tegen. Zijn commentaar verraadt een zekere irritatie ('De Hilversumsche zaak schijnt Coronel's stokpaard') maar zijn afwijzing werd gemotiveerd door de presentatie van het onderwerp ('saai, vervelend, walgelijk'). Vorm, stijl en leesbaarheid waren in het algemeen en voor Potgieter in het bijzonder belangrijke criteria. Zo belangrijk blijkbaar, dat hij een zo naargeestig en onaangenaam stuk - in feite een van de indrukwekkendste sociale documenten uit de *Gids*-geschiedenis - niet wilde opnemen. Juist in deze periode ging hij met Busken Huet, die op zijn aandringen als literair medewerker en redacteur was aangetrokken, proberen *De Gids* een meer literair-esthetisch karakter te geven. Mogelijk verzette ook zijn sterke neiging tot idealiseren zich tegen zulk onbarmhartig realisme. Dit was kennelijk niet de manier waarop Potgieter sociale ellende behandeld wilde zien. Hij meende ook dat Coronels stuk zonder ingrijpende bekorting en bewerking niet eens lezers zou vinden. Uiteindelijk heeft hij de plaatsing niet tegengehouden: Coronels 'In 't Gooi' verscheen in maart en april 1863. Een in september 1864 door Coronel aangeboden studie over het werk in de diamantslijperijen kreeg echter geen toe-

gang, waarschijnlijk op Potgieters advies.[78] Pas in 1869 zocht en vond de geengageerde medicus, die inmiddels in Amsterdam ontslagen was, weer onderdak in *De Gids*.

In de jaren 1860 begonnen de opvattingen over armen en arbeiders iets realistischer en genuanceerder te worden, in samenhang met de opkomst van het positivisme. Minder dan voorheen werd de norm bepaald door wat *binnen* een liberale orde mogelijk was en reduceerde men de maatschappelijke realiteit tot een illustratie van economische principes. Uit artikelen van N.G. Pierson, Quack en B.D.H. Tellegen in 1864 en 1865 sprak belangstelling voor veelbelovende Engelse en Pruisische oplossingen van het armoedeprobleem, zoals de zelfhulp van arbeiders en andere armoedegroepen door 'associatie', belangenvereniging en oprichting van consumentencoöperaties, kredietinstellingen en sociale kassen. Zulke oplossingen waren al eerder geopperd, maar meer terloops en met een ander accent. Het terugdringen van de verpaupering was niet alleen een zaak van 'moral restraint', maar ook van een evenwichtiger verdeling van mogelijkheden om sociaal-economische macht uit te oefenen, aldus de jonge econoom Pierson. De aanprijzing van het Engelse coöperatiestelsel door de Groningse hoogleraar rechten en economie Tellegen ging eveneens in deze richting. Hij constateerde dat Nederland zowel in industriële ontwikkeling als in arbeidswetgeving weinig ontwikkeld was. De aaneensluiting van arbeiders werd door een nog vigerende Napoleontische wet belemmerd. Voor het eerst sinds De Clercq gaf Quack in 1864 weer een sympathiek portret van een sociale hervormer, de briljante, in augustus 1864 in een duel gedode Duitse arbeidersleider Lassalle. Hoewel Quack Lassalles kritiek op de 'nachtwaker-staat' deelde, zag hij weinig in diens alternatief, een door de arbeidersklasse beheerste staat, en prefereerde hij de weg van de 'Selbsthilfe' van arbeiders en ambachtslieden door vorming van coöperaties, het programma van de sociaal-liberaal Schulze Delitzsch.[79]

Associatie en de vorming van coöperaties strookte het beste met de liberale ideologie: zij bewezen de zelfstandige kracht van de maatschappij en vroegen weinig van de staat. De gedachte van collectieve zelfhulp die in het midden van de jaren zestig aandacht kreeg betekende een bevestiging maar tegelijk een verbreding van het eendimensionale, moralistische individualisme dat de boodschap was van Samuel Smiles' *Self-help* (1859), het immens populaire Victoriaanse exempelboek van succes door eigen verdienste dat in 1860 in *De Gids* een enthousiast onthaal gevonden had.[80]

Eindnoten:

1 Boschloo, *Productiemaatschappij, 191*; Otterspeer, *Wiekslag, 61-62*.
2 Vissering, 'Hoofdredacteur'.
3 Over Vissering als econoom, zie vooral: Boschloo, *Productiemaatschappij*, passim.
4 Vissering, 'Vrijheid', 1850, I 585-586.
5 Vissering, 'Vrijheid', 1850, I 587-588; Idem, 'Bastiat', 1851, II 269-303; Boschloo, *Productiemaatschappij*, 53-54, 101.
6 Boschloo, *Productiemaatschappij*, 46-47, 104, 109.
7 Vissering, 'Chevalier', 1848, I 724; Boer, 'Bastiat', 1848, II 278-319; Boschloo, *Productiemaatschappij*, 52-60.
8 Een opsomming van mogelijkheden in: Vissering, 'Chevalier', 1848, I 728-731.
9 Vissering, 'Chevalier', 1848, I 734.

10 (Anon.), ‘De grondwets-herziening en ons belastingstelsel’, 1848, II 320-362, citaat 351-352; De Vrankrijker, *Belastingen*, 33, 35.
11 Heemskerk Bz., ‘Over de hervorming der Engelsche scheepvaartwetten’, 1850, I 301-324, 476-495, 594-621, 766-784; citaat 777. Naar: G. de Clercq, *De hervorming der Engelsche scheepvaart-wetten* (1849).
12 Over deze discussie: De Vrankrijker, *Groeiende gedachte*; Melief, *Strijd om de armenzorg*; Boschloo, *Productiemaatschappij*, hfdst. 3 en 4.
13 De Meere, ‘Sociale verhoudingen’, 406-416; Van Tijn, ‘Het sociale leven 1844-1875’, 145-147. Vgl. Boschloo, *Productiemaatschappij*, 78-79.
14 Boogman, *Rondom 1848*, 107-108, 144.
15 Brill, ‘Wat wij beleven is meer geschied’, 1849, I 327; Idem, ‘Beste waarborg’, 1849, I 456.
16 ‘Er zijn armen te Parijs en elders’, 1850, I 232-251.
17 Salmagundist [=Potgieter], ‘Landverhuizing’, 1855, I 467.
18 Zie hierover ook: De Vries, *Electoraat en elite*, 9-15.
19 Huysmans, ‘Kunstbeschaving’, 1853, I 617; Faber, ‘Pauperisme’, 1851, II 206; Schneevoogt, ‘Blinden’, 1850, I 652, 656.
20 Potgieter, ‘Hollandsche politieke poëzij’, 1848, I 762.
21 W. D-s, [=Potgieter], ‘t Was maar een weesje’, 1851, I 364-369; [Potgieter e.a.], ‘Salmagundi’, 1851, passim. ‘Salmagundi’ (‘ratjetoe’) was bedoeld als een collectief feuilleton van de redacteuren, maar in de praktijk schreef Potgieter het bonte verhaal alleen, soms op basis van materiaal dat de collega's hem leverden. Potgieter ontleende ook dit idee aan Washington Irving, die in samenwerking met J.K. Paulding en anderen *Salmagundi or the Whim-Whams and opinions of Launcelot Langstaff and others* (Londen 1850) had geschreven. Zie: Smit, *Potgieter*, 190.
22 D.W. [=J.C. Zimmerman], ‘Alexander Verhuell’, 1853, I 749-751.
23 Heemskerk Az., ‘Er waren armen ook in oud-Griekenland’, 1850, I 729-750; Idem, ‘De armoede in het heidensche Rome’, 1851, I 309-329; Delprat, ‘Geven en weldoen’, 1853, I 457-477.
24 d.C. [=De Clercq], ‘De buitengewone armenbedeeling te Amsterdam in 1847’, 1848, I 369-380; Philips rec. A. Thiers, *Over den openbaren onderstand. Verslag bij de wetgevende vergadering van Frankrijk ingediend, namens de Commissie van openbare ondersteuning* (1850), 1850, II BA 390-396; ‘Brief van mr. J. Heemskerk Az. aan prof. S. Vissering, over zijne “Opmerkingen over de kwestie van den dag”’, 1852, II Bijblad oktober. Visserings veelbesproken ‘Opmerkingen’ waren verschenen in *De Gids* van september 1852, II 261-319.
25 Vissering stemde in 1852 in met Thorbeckes wetsontwerp voor zover hij er een noodzakelijke ordening van de ondoelmatige armenzorg in vond. Hij was het niet eens met een wettelijke regeling van het armoedeprobleem, die ‘staatsarmenzorg’ met zich mee zou brengen. Zijns inziens vroeg de grondwet zo'n ingreep niet. Hij en Van der Heim spraken zich uit tegen het Engelse stelsel: Vissering, ‘Eenige opmerkingen’, 1852, II 296-298, 318-319; Van der Heim, ‘Aanteekeningen over het armwezen’, 1853, I 151.
26 Boer, ‘Denkbeelden over pauperisme en armverzorging’, 1850, II 397-448; Faber, ‘Pauperisme en armoede’, 1851, II 190-206; Vissering, ‘Eenige opmerkingen over de kwestie van den dag’, 1852, II 261-319; Van der Heim, ‘Aanteekeningen over het armwezen’, 1853, I 133-166.
27 Van der Heim, ‘Aanteekeningen over het armwezen’, 1853, I 164; Vissering, ‘Over werkloonen en volksvoeding’, 1854, II 505-521. Over: J.R. McCulloch, *Over de omstandigheden, die de prijs der werkloonen en den toestand der arbeidende klassen bepalen* (Zwolle 1853).
28 De Bruyn Kops, ‘Korte beschouwingen over plaatselijke accijnzen’, 1851, I 389-438; Vissering, ‘Werkloonen’, 1854, II 505-521; Muller, ‘Bijbelsche staathuishoudkunde en de accijns-kwestie’, 1855, I 738-758. Vooral Muller begon vanaf 1855 een waar offensief tegen de heffingen.
29 Boschloo, *Productiemaatschappij*, 62, 80.
30 S. V[issering], ‘Een Engelsch landschap’, 1847, M. 169-192.
31 Van der Heim, ‘Aanteekeningen over het armwezen’, 1853, I 165.
32 Faber, ‘Pauperisme en armoede’, 1851, II 206.
33 Vissering, ‘Eenige opmerkingen’, 1852, II 286, 318.
34 Het citaat in: Faber, ‘Pauperisme en armoede’, 1851, II 206.
35 Boer, ‘Volksonderwijs’, 1855, I 42-43, 50; Vissering, ‘Chevalier’, 1848, I 736; Faber, ‘Pauperisme en armoede’, 1851, II 196; Van der Heim, ‘Aanteekeningen over het armwezen’, 1853, I 161; Muller, ‘Volkslectuur’, 1857, I 832-833.
36 Quarles van Ufford, ‘Toenemende beoefening der staathuishoudkunde in Nederland’, 1854, I 465-484 en Idem, ‘Nog iets over de toenemende beoefening der staathuishoudkunde’, 1854, II 79-87; Van der Heim, ‘De wet tot regeling van het armbestuur’, 1854, II 542-566; Muller, ‘Volkslectuur’, 1857, I 822-854; P[otgieter] rec. *De rustdag en de werkende stand. Een getuigenis voor eene waardige viering van den zondag* (Amsterdam 1859), 1860, I BA 544-564.
37 Over liberaal-burgerlijke initiatieven om de volksklasse ‘gepast vermaak en ontspanning’ te bieden, zie: Helsloot, *Vermaak*, 21-44.
38 Vissering, ‘Chevalier’, 1848, I 728-732; Von Baumhauer, ‘De vereeniging der leenen spaarbanken’, 1851, I 726-733.

39 Van der Heim, ‘De wet tot regeling van het armbestuur’, 1854, II 542-566. Bespreking van: F.J. de Kock, *De wet tot regeling van het armbestuur in hare wording, algemeene strekking en bijzondere toepassing, toegelicht uit de officiëele bescheiden* (Deventer 1854). Over de verschillende interpretaties van de wet-Van Rheenen, zie: Boschloo, *Productiemaatschappij*, 77 en Melief, *Strijd om de armenzorg*, 202, 213.
40 *De Gids* paste wat dit betreft in het algemene beeld. Boschloo, *Productiemaatschappij*, 77-80 plaatst de algemene discussie over de armenwetgeving tussen 1845 en 1855, De Vrankrijker, *Groeiende gedachte* plaatst zijn ‘tweede periode’ tussen 1836 en 1853.
41 Biografische informatie in: Dyserinck, *Muller*.
42 [Muller], ‘Felix Meritis’, 1856, I 685-687.
43 Dyserinck, *Muller*, 1-2.
44 De literatuur over het Victorianisme is onafzienbaar. De verwantschap springt echter vooral in het oog bij vergelijking met de klassieke studie van Houghton, *The Victorian frame of mind*.
45 Muller, ‘Iets over de graankwestie in Nederland’, 1855, I 319-343.
46 Muller, ‘Zondsche tol’, 1855, I 444-464; Idem, ‘Vrijhandels-congres te Brussel’, 1856, II 620-667 en 718-770.
47 Muller, ‘Spoorwegen’, 1859, II 530-566; citaat 556.
48 Muller, ‘Verdediging van Neêrlands handelspolitiek’, 1860, II 741-759.
49 Zie bijvoorbeeld: [Schimmel], ‘Bloempjes’, 1858, II 138, waarin Heine een in Hollandse grond gevonden schedel voorlegt aan een frenoloog: ‘Was 't een mensch, of was 't er geen?/Want de bobbel van de Rede/Was vooral ontzaglijk kleen.//Eindlijk riep hij: “Wonder, Wonder!/Zeker een Vóór-Zondvloedsch dier.”/“Mis!” zei Heine, “'t is de schedel/Van een Hollandsch rentenier.”’
50 Muller, ‘Moderne alchymie’, 1856, I 70-129, over de stijl van succesvolle Amerikaanse en Britse ondernemers.
51 Vissering maakte tijdelijk indruk in financiële kring met zijn waarschuwende historische studie over de windhandel van 1720: Vissering, ‘Het groote tafereel der dwaasheid’, 1856, I 643-684; over Visserings invloed, zie: J. Burdet aan Vissering, 24-6-1856, ARA, archief Vissering nr. 10. De meeste necrologieën van Vissering refereerden aan dit artikel en zijn werking. Muller besprak in *De Gids* de internationale financiële crisis van 1857 als het resultaat van het roekeloos gebruikte kredietstelsel, dat het fundament van het handelsverkeer - vertrouwen en soliditeit - aantastte: Muller, ‘De handelscrisis van 1857’, 1858, I 277-303. Zie ook: Dyserinck, *Muller*, 56-58.
52 Von Baumhauer, ‘De statistiek’, 1849, I 81.
53 Van der Heim, ‘Eenige cijfers der statistiek’, 1857, I 355; Muller, ‘Spoorwegen’, 1859, II 535.
54 Over de beoefening van de statistiek, zie: Boschloo, *Productiemaatschappij*.
55 Von Baumhauer, ‘Statistiek’, 1849, I 79; zie ook: Quack, *Herinneringen*, 216-217.
56 Von Baumhauer, ‘Statistiek’, 1849, I 79; Vissering, ‘De statistiek in Nederland’, 1849, II 1-33. Het Centraal Bureau voor de Statistiek kwam pas in 1899 tot stand.
57 Reepmaker, ‘Wenken, ontleend aan de statistiek der laatste jaren’, 1856, I 51-69. N.a.v. *Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje voor 1855*, J. de Bosch Kemper ed., met medewerking van onder anderen Vissering, Buys, De Bruyn Kops en Boer. Over statistiek en liberale openbaarheid zie ook: De Haan en Te Velde, ‘Vormen van politiek’, 188-195.
58 Over Vissering als econoom, zie: Boschloo, *Productiemaatschappij*, passim.
59 Opzoomer, ‘Eene geschiedenis der filozofie’, 1854, II 432.
60 Deze wordt in hoofdstuk 16 besproken.
61 Van Limburg Brouwer, ‘Positieve staatsleer’, 1854, II 273.
62 Evers en De Witte van Citters, ‘Gezondheidsleer - Voeding’, 1851, I 441.
63 Bierens de Haan, ‘De wiskunde als gedeelte van het onderwijs op gymnasiën’, 1850, I 440-450. N.a.v. D.S. Steyn Parvé, *Het wiskundig onderwijs in Nederland beschouwd* (Rotterdam 1850); D. [=C.H. Riehm], ‘De scheikunde en het mikroskoop’, 1850, II 587-618. Over M.A. Hoefle, *De scheikunde en het mikroskoop aan het ziekbed. Eene bijdrage tot de geneeskundige herkenningsleer* (Utrecht en Amsterdam 1850); Staring, ‘Scheikunde en landbouw’, 1855, II 199-212; Muller, ‘Beter onderwijs’, 1864, III 463-485, citaat 480. Zie in het algemeen: Van Lente, *Techniek en ideologie*, 67 e.v., 95-96.
64 Muller, ‘Beter onderwijs’, 1864, III 470-471, 481.
65 Over deze groep en beweging, zie de dissertatie van Houwaart, *De hygiënisten*. De auteur wijst expliciet (74-75) op de verwantschap van hun streven en dat van *De Gids*.
66 Schneevoogt, ‘Hygieine’, 1861, I 508-555, vooral 514, 554-555. N.a.v. *Schat der gezondheid, een tijdschrift voor alle standen, tot bevordering van volkswelvaart*, onder redactie van D. Lubach en L.J. Egeling.
67 Schneevoogt, ‘Hygieine’, 1861, I 551, 553.
68 Zeeman, ‘Het Mesmerisme’, 1852, I 41-102. N.a.v. J.H. Bennett, *The Mesmeric mania of 1851* (Edinburgh 1851), J. Braid, *Electrobiological phenomena physiologically and psychologically considered* (Manchester 1851), A. Hoek, *Aanteekeningen en opmerkingen betreffende het levensmagnetismus, in het belang der menschheid en der wetenschap openbaar gemaakt* (1851); Van Cappelle, ‘De symboliek van den schedel’, 1854, II 433-461. Over C.G. Carus, *Symbolik der menschlichen Gestalt. Ein Handbuch zur Menschenkenntnis* (Leipzig 1853);

Thijssen, ‘Over de leer van Gall (kritisch en historisch)’, 1858, II 145-214. Over deze drie auteurs: Houwaart, *De hygiënisten*, 329, 339-340, 349.

69 Over dergelijke pogingen in binnen- en buitenland, zie: Draaisma, *De geest in getal*.

70 Veth, ‘Openbaarheid in koloniale aangelegenheden’, 1848, II 72-116.

71 Van Hoëvell, ‘Het oude Instituut en de nieuwe Akademie’, 1855, I 344-369, citaat 363. In 1854 vroeg de redactie aan inzender C. Leemans een passage in zijn opstel ‘De kunst in Nederland’ (1854, II 145-180) te wijzigen waarin hij kritiek uitte op de opheffing van het oude Instituut. De auteur verzachtte de passage tot een aanmerking op de manier waarop de vorige regering te werk was gegaan (170). Zie: Redactie aan C. Leemans, 7-7-1854, AG kopieboek 1843-1856. Ook in de satirische rubriek Mozaïk, die in de eerste helft van 1854 verscheen (de auteur was waarschijnlijk Zimmerman), werd afgegeven op het voormalige Instituut. Over het Instituut en de Akademie, zie: Huizinga, ‘Van instituut tot akademie’.

72 [De Clercq], ‘Vlugschriften’, 1848, I 630-648; ‘Grondwetsherziening en belastingstelsel’, 1848, II 338-339.

73 Veth, ‘Openbaarheid’, 1848, II 72-116, citaat 83.

74 [Veth], ‘Het reglement op de drukwerken in Nederlandsch Indië’, 1857, I 373-398, citaten 374, 375, 390; [Veth of Van Limburg Brouwer?], ‘Het reglement [...] parlementair behandeld’, 1857, II 214-236 en 331-374. Waarschijnlijk was Veth de auteur van het eerste stuk, dat in maart verscheen. Politiek redacteur Brouwer verklaarde namelijk in zijn artikel ‘Theocratie in de negentiende eeuw’ in het meinummer dat behalve het anoniem verschenen ‘Problematische politiek’ (februari) geen ander stuk van zijn hand was. Het tweede stuk zou eventueel van Brouwer kunnen zijn, maar ook van Veth, of van een buitenstaander: beide redacteuren waren in de augustusaflevering namelijk al met een andere uitgebreide bijdrage vertegenwoordigd.

75 Hemels, *Op de bres voor de pers*, 57, 61-62.

76 Houwaart, *Hygiënisten*, 280-284.

77 De redactiediscussie over Coronel, ‘In 't Gooi’ (8-11-1862) in AG A 227; ook in: Colenbrander, ‘Gidsarchief’, II 406-407. Het oordeel van Van Limburg Brouwer is niet bekend.

78 Muller kreeg het stuk aangeboden en was voor opneming. Hij raadpleegde echter Potgieter. Het stuk is daarna niet in *De Gids* opgenomen, wel in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* (1864) en in *De Economist* (1865, Bijblad). Muller aan Potgieter, 13-9-1864, UBA, Hss Am 84 g. Ook: Houwaart, *Hygiënisten*, 281-284.

79 Pierson, ‘Het begrip van volksrijkdom’, 1864, III 393-435 en IV 14-48, aldaar 42-43; Tellegen, ‘De Engelsche arbeiders-vereenigingen’, 1865, II 417-440; Quack, ‘Ferdinand Lasalle’, 1864, IV 1-13. Over de reacties op dit stuk in Haagse kring, zie: Quack, *Herinneringen*, 128-130. Zijn kennissen van de Witte Sociëteit dachten dat Quack ‘een novelle’ geschreven had. ‘Voorts wist eigenlijk niemand iets van Lassalle.’

80 [Muller], ‘Help u zelven’, 1860, IV 485-516. Houghton (*Victorian frame of mind*, 250) typeert Smiles' bestseller als ‘a popular summation of industrial ethics for the working class, preaching in simple phrases with illustrative anecdotes [...] Puritan business virtues’.

Hoofdstuk 13
De humane rentmeester: belangstelling voor de koloniën

Vanaf 1848 betrad het tijdschrift een nieuw veld, dat het in de bijna anderhalve eeuw daarna met een aantal spraakmakende en invloedrijke bijdragen zou verrijken: de kwestie van het koloniaal bezit. Die langdurige belangstelling en de erkende betekenis van *De Gids* op dit gebied rechtvaardigen een bespreking in dit boek. Tot aan de jaren 1950 zijn de koloniale aangelegenheden een deel geweest van de Nederlandse politiek, het nationaal besef en de publiek opinie, en nog steeds - of opnieuw - behoort het koloniale verleden tot de historische onderwerpen die maatschappelijk het meest weerklank vinden. Er is dus alle reden het onderwerp gewoon te behandelen in samenhang met andere politieke en culturele zaken waarmee het op velerlei manier verweven was. Binnen *De Gids* stond de behandeling van koloniale zaken inderdaad in nauw verband met de overige onderwerpen en zienswijzen. Dat was ook de bedoeling van de redactie. Na 1848 hechtte het blad veel belang aan de kennis en het beheer van de koloniën. De redactie had zelf een koloniaal specialist in haar midden, of nodigde deskundigen uit tot medewerking.

Oppositie tegen het koloniaal beleid

De mogelijkheid om koloniale aangelegenheden publiek en in politieke zin te behandelen ontstond zowel door de vormverandering van het tijdschrift als door de grondwetsherziening, die de volksvertegenwoordiging invloed gaf op het koloniaal beleid en de regering verplichtte tot een jaarlijks verslag van het beheer en de toestand van Indië. In de periode tot 1865 besteedde *De Gids* gemiddeld zeven procent van de ruimte aan koloniale onderwerpen, met uitschieters tot zeventien procent in een bepaald jaar. Voor 1848 was de aandacht voor dit gebied gering geweest en de gelegenheid erover te schrijven nogal beperkt. Er waren wat reisberichten of besprekingen daarvan, iets over Javaanse oudheden, en enkele recensies van Indische periodieken en publicaties over zendingswerk, land- en volkenkunde. In 1847 merkte Veth op dat *De Gids* in zijn eerste tien jaren eigenlijk verbazend weinig had gedaan aan de wetenschapsbeoefening met betrekking tot Indië. Zijn besprekingsartikel gaf tegelijk aan hoe men tot dat moment de kolonie eigenlijk zag in deze kring: als een terrein voor wetenschappelijk onderzoek en als zendingsgebied. Veth was bestuurslid van het Nederlandsch Bijbelgenootschap en al dacht hij zeer liberaal en genuanceerd over het bekeringswerk, het doel waarmee hij en anderen

de talen en toestanden van de Indische volken bestudeerden was uiteindelijk toch de verbreiding van het veredelende christendom.[1]

Het bestuur van de koloniën was een zaak waarover nauwelijks openbare discussie plaatsvond.[2] Het behoorde geheel tot de bevoegdheid van de koning en kritiek werd op dit punt allerminst op prijs gesteld. Van ambtenaren was zij niet te verwachten. De mogelijkheden om onafhankelijke informatie over deze zo ver weg gelegen gebieden te verwerven ontbraken. Voor 1848 bestond er in Indië geen vrije pers. Maar afgezien daarvan was het bij de benarde toestand van de staatsfinanciën duidelijk dat Nederland het niet kon stellen zonder de inkomsten uit het in 1830 ingestelde cultuurstelsel. In de eerste jaren van het tijdschrift volgden recensenten in *De Gids* braaf de voorstelling van koloniale gezagsdragers. Zij stemden nog volledig in met het cultuurstelsel en vergeleken de Nederlandse verrichtingen in Indië met de 'teedere zorg, als eene liefderijke moeder veil heeft voor veelbelovende kinderen'.[3]

Toch begon in de loop van de jaren veertig het liberalisme zich ook op dit gebied te manifesteren, zij het nog terloops. In zijn beoordeling van het Negenmannen-voorstel sloot De Clercq zich aan bij de eis dat het koloniaal bestuur onder de wetgever werd gebracht. In 1847 uitte Vissering in een passage naar aanleiding van een publicatie over landverhuizing niet mis te verstane verwijten: 'Er rust eene zware schuld op de regering [...] van het Koningrijk der Nederlanden sedert 1815'. In het bezit van rijke koloniën die alle andere volken Nederland benijdden en die het land 'zoo wij ze wisten te gebruiken [...] weder eene plaats zouden kunnen verzekeren onder de gezaghebbenden der mogendheden', had de regering niets ondernomen om 'in Oost en West een nieuw *Nederland* te scheppen'. Integendeel, aldus Vissering, zij had er alles aan gedaan 'de natie vreemd te houden aan hare koloniën'. Niet gehinderd door controle had zij de West 'door een ellendig bestuur te gronde geholpen' en Indië 'als ware het haar eigendom, met achterdochtige hebzucht tegen hare eigene onderdanen bewaakt, om er zelve als de eenige groote landbezitter den grond te bebouwen, en om er zelve als de eenige handelaar koopmanschap te drijven, en om er te heerschen, met willekeur en geweld, over eenige gunstelingen, over een aantal ambtenaren [...] en over eene verstompte inlandsche bevolking.'[4]

In Visserings tirade en Veths besprekingsartikel van 1847 kwam het hele programma van de volgende periode tot uiting. Vanaf 1848 ging *De Gids* zich beijveren om het besef te vestigen dat de koloniën niet aan de koning en zijn regering toebehoorden maar aan de natie. Het koloniale beleid moest openbaar en daardoor controleerbaar worden voor de volksvertegenwoordiging en de bevolking. Deze op hun beurt behoorden ook belang te stellen in de overzeese bezittingen. Onbegrijpelijk vond Veth de geringe interesse van het publiek voor Indië, 'in een land, hetwelk alleen aan zijne koloniën den rang verschuldigd is, dien het nog onder de volken inneemt'. Het was zaak met dit kostelijke, voor een klein land moeilijk te beheren bezit zeer verstandig en oordeelkundig om te gaan.[5] In de liberale overtuiging dat kennis en publieke betrokkenheid tot verbetering leidden, probeerde het tijdschrift de interesse

voor Indië (in veel mindere mate voor Suriname en de West-Indische eilanden) te bevorderen. ‘Diep indringen in de kennis van land en volk, die men besturen moet, ziedaar de eerste en laatste eisch aan allen, die *goede* regeerders willen zijn’, aldus Veth, en de Amsterdamse hoogleraar plantkunde Miquel voegde daar nog speciaal de kennis van de natuurlijke gesteldheid van de Archipel aan toe.[6]

Met het oog op de nationale eer en de vernieuwing van inspiratie moedigde ook Potgieter de belangstelling voor Indië aan, dat ten onrechte nog alleen als wingewest beschouwd was maar een geweldige uitdaging voor de Nederlandse wetenschap en kunst vormde die niet aan buitenlanders moest worden overgelaten. Inderdaad nam *De Gids* graag stukken op die van dit besef getuigden.[7] Het blad plaatste en besprak dus reisreportages en land- en volkenkundige studies; aan Indië gewijde periodieken kregen aandacht en in 1864 gaf Veth overzichten van recente koloniale literatuur. Als algemeen tijdschrift ging *De Gids* fungeren als medium tussen zijn publiek en de speciaal aan koloniale aangelegenheden gewijde tijdschriften en instellingen die in deze periode werden gesticht, zoals het *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië* (1849), *De Indiër* (1850), het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (1851) en het Indisch Genootschap (1854).[8]

Visserings opmerking had een politiek en een economisch aspect. Naar liberaal principe ging *De Gids* na 1848 ook het staatsmonopolisme bestrijden en openstelling van de kolonie voor het particulier initiatief verdedigen. Maar omdat in de volgende decennia het woord meestal aan Veth was, die tot 1876 optrad als de koloniale specialist van de redactie, werd de economische beschouwing van de koloniën in deze periode nog getemperd door of opgenomen in een overwegend humanitair en christelijk-ethisch discours. Of beter, de liberale retoriek was plooibaar genoeg om beide idealen onder het vaandel van beschaving en verlichting te brengen. Het economische en humanitaire motief vielen samen in de bestrijding van de ‘batig-slotpolitiek’.

P.J. Veth (1814-1895), redacteur van 1844 tot 1876

Al direct in 1848 en 1849 manifesteerde het tijdschrift zich als buitenparlementair orgaan van de beginnende ‘koloniale oppositie’. In de loop van de jaren maakte het hoogstens aanmerkingen op een al te tendentieuze voorstelling van zaken of een averechtse tactiek door opposanten in en buiten de Kamer. *De Gids* probeerde invloed uit te oefenen op de publieke opinie en de politiek door een kritische beoordeling van wetsontwerpen, regeringsreglementen en het koloniale beleid, en door beschouwingen over de beginselen van de verhouding tussen Nederland en Indië. Pieken in de aandacht voor koloniale zaken vormden de jaren 1848-1849, toen positie gekozen werd tegen de bestaande bestuurspraktijk, 1857, toen het drukpersreglement voor Indië een uitdaging vormde en 1860, het jaar van Multatuli's *Max Havelaar*. Rond 1865 stond de koloniale wetgeving een tijdlang in het centrum van de politieke belangstelling.

De auteurs die zich in *De Gids* over koloniale aangelegenheden uitspraken waren J.K.W. Quarles van Ufford, ambtenaar bij het departement van Binnenlandse Zaken en daarna Koloniën, redacteur Zimmerman, Amsterdams suikermakelaar en zelf uit Indië afkomstig, de lutherse theoloog Millies, de jonge geograaf en indoloog P.J.B.C. Robidé van der Aa (zoon van de *Gids*-oprichter), Van Limburg Brouwer en een aantal medici en juristen met Indische ervaring. De bekendste koloniale opposant, W.R. baron van Hoëvell, droeg aan dit tijdschrift alleen enkele Indische schetsen bij, met motieven die later door Multatuli klassiek zouden worden.[9] Maar zijn opvattingen en activiteiten werden breed voor het voetlicht gebracht door Veth, die met hem in geregeld contact stond en lid of medewerker was van dezelfde genootschappen en periodieken als Van Hoëvell.

Met meer dan twintig bijdragen en zeker wel duizend pagina's alleen al in deze periode was Veth de onbetwiste specialist inzake koloniale aangelegenheden. En hij liet het daar niet bij. Zoals misschien alleen Van Limburg Brouwer bezat Veth de encyclopedische habitus om over nagenoeg alles degelijk te kunnen schrijven. De lijst van zijn bijdragen vormt een pak van Sjaalman: zij reiken van de Hebreeuwse muziek tot Multatuli, van Sumatra en Timor tot de Schuttersmaaltijd van Van der Helst, en van de koran tot de aardrijkskunde. Ondanks zijn vele werkzaamheden buiten *De Gids* is Veth in deze periode waarschijnlijk de productiefste medewerker van het tijdschrift geweest. Een oorspronkelijke onderzoeker was hij niet, meer het type van de vaardige *polyhistor* dat in het midden van de negentiende eeuw nog kon bestaan, meer encyclopedist dan vakgeleerde, en daardoor de ideale auteur voor een tijdschrift met de bedoeling van *De Gids*. Hij beoefende elk vak als het ware ‘op de groei’. Toen Willem I hem bij zijn benoeming aan de Koninklijke Militaire Academie (KMA) vroeg hoe hij toch al die talen had opgedaan die hij daar ging doceren, antwoordde Veth: ‘Sire, ik hoop ze nog te leeren.’[10]

Veth had theologie gestudeerd in het Leiden van Beets, Bakhuizen en Brill, maar net als deze laatste had hij er na lezing van Strauss' *Leben Jesu* van afgezien predikant te worden.[11] Bij Hamaker en Weijers, die beiden in de reuk van onrechtzinnigheid stonden, bekwaamde hij zich in de Semitische talen en van

Roorda van Eysinga, verbonden aan de KMA, leerde hij Maleis. Zelf leraar in deze taal en het Engels geworden aan de KMA ging Veth zich interesseren voor de Indische kolonie. Voor een pas half afgerond proefschrift over een Arabisch handschrift kreeg hij in 1841 het doctoraat *honoris causa* van de Leidse universiteit om aan het zieltogende athenaeum te Franeker de Arabist Th.W.J. Juynboll te kunnen vervangen. Maar al in 1842 werd hij naar Amsterdam gehaald als opvolger van Taco Roorda, met de gebruikelijke brede leeropdracht die de Semitische talen, Hebreeuwse oudheden, exegese en wijsbegeerte omvatte. Veth is eigenlijk altijd de typische athenaeumhoogleraar gebleven. Zijn wetenschappelijk werk en zijn bijdragen aan *De Gids* zijn niet scherp te scheiden.

In Amsterdam vond de vrijzinnige zoon van een Dordtse ijzerhandelaar snel aansluiting bij andere liberalen. Hij ging aan *De Gids* meewerken en werd na het vertrek van Bakhuizen in de redactie opgenomen. Hij was toen negenentwintig. Vierenveertig jaar lang, waarvan tweeëndertig als redacteur, heeft Veth aan het tijdschrift bijgedragen en hij mag dus wel gelden als representant ervan. Met De Clercq en Vissering behoorde hij in de jaren 1840 tot de jonge organisatoren van het oppositionele liberalisme in de hoofdstad. Inmiddels ging hij zich toeleggen op de studie van de talen, geografie en etnografie van de Indische archipel. Door zijn ongelooflijke geheugen en verbeeldingskracht slaagde Veth erin zich in de volgende decennia te ontwikkelen tot een van Nederlands onbetwiste deskundigen op elk van deze terreinen. Maar het was wel typerend voor Veth en voor de academische cultuur van het liberalisme dat hij zijn hele leven schreef over culturen en landstreken die hij alleen uit andermans publicaties kende. Men bereisde Java en Borneo met de standaardwerken van Veth in de hand. Zelf is hij nooit in Indië geweest.

'Onderzoek leidt tot waarheid', was het liberale motto van het mede door Veth opgerichte Indisch Genootschap.[12] Vanaf 1848 stelde hij ook *De Gids* onder deze banier. In de grote artikelen van 1848 en 1857, naar aanleiding van de grondwetsherziening en het repressieve Indische drukpersreglement, ijverde het blad met scherpte voor 'openbaarheid inzake koloniale aangelegenheden' en in het algemeen voor toepassing van liberale staatkundige principes op het Indische bestuur. Met instemming begroette Veth in 1848 de nieuwe grondwettelijke bepalingen die de volksvertegenwoordiging tot een zekere controle in staat stelden en althans op papier een einde maakten aan het autocratische, zoveel mogelijk van de buitenwacht afgeschermde beheer van de koloniale bezittingen. Direct verbond hij daaraan de consequentie dat er dan ook de mogelijkheden moesten komen om zowel in Indië als in Nederland vrijelijk kennis en informatie te verzamelen en deze door de drukpers te verspreiden. Het publiek en de volksvertegenwoordiging zouden anders niet tot een verantwoorde meningsvorming kunnen komen, en het koloniale gouvernement zou te weinig geconfronteerd worden met misstanden en verstoken blijven van opbouwende kritiek. Zo probeerden liberalen als Veth het bolwerk van de kolonie open te breken voor hun humanitaire en economische opvattingen. *Bêtes noires* waren het Indische gouvernement en de 'oudgasten', die

uit baatzucht of angst voor verandering het stelsel van geheimhouding in stand hielden. Om zoveel mogelijk invloed uit te oefenen zorgde Veth ervoor dat zijn *Gids*-pleidooi voor openbaarheid ook als uitgave van het Nut en als zelfstandig pamflet het publiek bereikte.[13]

In 1849 nam hij de verdediging op zich van zijn geestverwant Van Hoëvell. Deze was van 1836 tot 1848 predikant geweest in Indië en had zich als voorzitter van het Bataviaasch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen en oprichter van het *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië* beijverd om de kennis van het grote, zo onbekende Indië te bevorderen. Na jaren van kleinere problemen met de wantrouwige Indische autoriteiten nam hij in 1848 ontslag, gekrenkt omdat het gezag hem behandelde als een subversief element vanwege zijn betrokkenheid bij een protestbijeenkomst in sociëteit De Harmonie te Batavia in mei 1848. Het gouvernement duldde geen enkel teken van weerspannigheid in de kolonie. Van Hoëvell repatrieerde naar Nederland en ging vanaf 1849 in de Tweede Kamer en in het *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië* krachtig stem geven aan een liberale koloniale oppositie.[14] In twee artikelen over ‘de oppositie tegen het koloniale stelsel’ ondersteunde Veth dit streven. Hoe gevoelig zulke oppositie nog lag, blijkt uit de behoedzaamheid waarmee Veth manoeuvreerde om zelfs het *Gids*-publiek te winnen voor een gematigde en opbouwende opposant als Van Hoëvell. Typerend voor zijn liberale geloofsopvatting was het argument waarmee hij de kritiek op de politiserende predikant weerlegde: ‘alsof het Christendom, nevens de gehoorzaamheid aan de gestelde magten, ook nog de goedkeuring van alle willekeur en verkeerdheid, op last dier magten gepleegd, en, nevens de onthouding van feitelijk verzet, ook de onderdrukking van de taal der waarheid vorderde.’[15]

Het is opvallend dat het regeringsreglement van 1854, dat ongeveer als ‘grondwet’ voor Nederlands-Indië diende, niet in *De Gids* behandeld is.[16] Het is mogelijk dat men inzag op dat moment toch weinig invloed te kunnen uitoefenen op het Aprilministerie dat juist in de beklaagdenbank van het tijdschrift zat. Uit verspreide mededelingen blijkt trouwens dat de strekking van het regeringsreglement in het algemeen positief werd beoordeeld. Het drukpersreglement van 1856 kreeg daarentegen, zoals gezegd, wel een uitgebreide behandeling. *De Gids* deelde volop in de algemene agitatie die deze samenge-knutselde poging tot persbreideling in liberale kring teweegbracht. Het zelfvertrouwen was in 1857 groter dan in 1854 en een principiële bestrijding van het drukpersreglement paste ook in het algemene offensief dat onder leiding van Van Limburg Brouwer in deze jaargang gevoerd werd tegen allerlei restauratieve tendenties die zeker niet louter liberale hersenschimmen waren.[17]

Over de wenselijkheid van openheid, vrijheid van voorlichting en kritiek in Indië, en parlementaire invloed op het koloniaal beheer waren alle auteurs in *De Gids* het eens. Meer schakeringen, tot meningsverschillen toe, tonen hun opvattingen over het te voeren koloniaal beleid en over de verhouding tussen Nederland en Indië. Een probleem was dat niet. Van Veth in 1848 tot Fruin in 1865 presenteerden auteurs hun beschouwingen op dit gebied als discussiestukken. Overeenstemming was er wel over de noodzaak van een

ander beleid, dat men zich voorstelde als tegelijk humaner en op termijn winstgevender, minder benepen op directe exploitatie gericht. Toepassing van liberale beginselen zou de band met de koloniën zuiverder, duurzamer en profijtelijker maken. De kritiek op het gedwongen cultuurstelsel, in 1848 nog enkel gericht tegen verkeerde, excessieve toepassing daarvan, kreeg vanaf 1851 een principieel karakter.[18] De regering diende de onzuivere dubbelrol van autocraat en monopolistisch koopman te verruilen voor een eenvoudige bestuurstaak, aldus de Haagse ambtenaar Quarles van Ufford. Zij moest de teelt, verwerking en verhandeling van Indische landbouwproducten geheel aan vrije ondernemers overlaten en de handel tussen kolonie en moederland liberaliseren.[19] Veth meende wel dat de vrije onderneming beslist geen hernieuwd nadeel mocht berokkenen aan de Indische bevolking. Wat hij aanprees was daarom niet de verkoop van land aan enkele winstbeluste kapitaalkrachtigen maar de aanmoediging van kolonisatie door de betere elementen uit de nijvere Hollandse burgerstand. Van hun leefwijze, arbeidsmoraal en godsdienst, zo meenden Veth en anderen, zou een opvoedende, beschavende werking uitgaan op de Indische bevolking, die nu de Nederlanders enkel als uitbuitende gezagsdragers kende.[20]

Ondanks de vele en nog onmisbare miljoenen die het cultuurstelsel jaarlijks in de Nederlandse schatkist bracht beschouwden de liberalen het als een kortzichtige vorm van exploitatie. Het was voor hen tegelijk een sociaal-economisch en een ethisch geloofsartikel dat het vrije ondernemerschap, maar vooral ook het particulier landbezit en de vrije arbeid van de Javanen zelf een duurzamer resultaat zouden geven. Het communaal sawahbezit heette ‘het socialisme van den arbeid in zijn' ongunstigsten vorm’ en van vrije deelneming aan de arbeidsmarkt in de plaats van gedwongen arbeid verwachtte men een verheffing van de Javaan van *‘werktuig’* tot zelfbewust *‘werkman’*.[21] Hier toonde *De Gids* zich ongereserveerd doctrinair. Men meende in deze kring dat zowel beschaving als economie de overbrenging van westerse arbeids- en bezitsverhoudingen naar de kolonie vorderden. Maar zoals, gewoonlijk dachten de doctrinairen in lange termijnen. Zij wezen dus wel het principe van het cultuurstelsel af, maar konden zich goed vinden in een zeer geleidelijke afschaffing, als er tenminste voldoende garanties waren tegen misbruik en als tegelijk het particulier initiatief alle ruimte kreeg.[22]

Eigenlijk richtten zij zich meer tegen de gedachte achter de ‘batig-slotpolitiek’, zo hoog mogelijke saldi in de Nederlandse schatkist te brengen door een combinatie van staatsexploitatie en uiterste zuinigheid in het beheer van de kolonie. Al vormden tussen 1850 en 1860 deze koloniale baten gemiddeld bijna een derde van de staatsinkomsten, zij vonden dit beleid schraal en averechts.[23] Het argument dat de Nederlandse overheidsfinanciën minder afhankelijk zouden moeten zijn van zulke afgedwongen en sterk fluctuerende Indische baten klonk al direct in 1848, maar werd pas vanaf 1865 een vast thema.[24] *De Gids* bepleitte inzake de kolonie hetzelfde beleid van ontwikkeling en expansie als voor Nederland. Auteurs als Quarles van Ufford en Zimmerman, een man van de handel die niet geneigd was het economisch belang te verwaarlozen,

betoogden dat het welbegrepen eigenbelang juist het investeren in uitbreiding van het Nederlands gezag in de buitengewesten en in de ontwikkeling van de kolonie wenselijk maakte. Zij dachten daarbij aan de aanleg van openbare werken, onderwijs voor de inheemse bevolking en openstelling van Indië voor velerlei particulier initiatief, zelfs voor kolonisatie op behoorlijke schaal die echter niet ten koste mocht gaan van de lokale bewoners. Alleen zo zouden de Indische bezittingen ook op de lange duur winstgevend en met Nederland verbonden blijven, waarschuwde Zimmerman in 1859, onder de indruk van alarmistische publicaties over opstandigheid in de kolonie.[25]

Toch werd ook in *De Gids* het recht van Nederland op een Indisch saldo niet principieel afgewezen. Als Zimmerman het heersende beleid veroordeelde, was het omdat het naar zijn mening 'het kapitaal aan de woekerrente, de kip aan de gouden eijeren ten offer' bracht. De strekking van zijn opstel was zelfs onvervalst imperialistisch.[26] In het algemeen gold de kritiek de manier waarop het saldo verkregen werd en het feit dat het hele koloniale beleid daarop afgestemd was en Nederland er te weinig tegenoverstelde. Wat hij en de liberalen bestreden, aldus Veth, was 'de gedurige, de systematische opoffering der belangen van Indië aan die van het moederland, het stelsel om 20 millioenen onderdanen te beheerschen alleen met het doel om Nederland welvaart en overvloed te doen genieten en met een spoorwegnet te overdekken.'[27] Hij vond het niet verkeerd voordeel te trekken van het koloniaal bezit als dit rechtmatig, op humane wijze, zonder nadeel voor Indië en bij voorkeur als resultaat van een bloeiend en productief Indië te bereiken was.

In de bestrijding van de batig-slotpolitiek overheerste de ethische of humanitaire toon. Dit zou kunnen verbazen als men denkt aan de betrokkenheid van sommige redacteuren en medewerkers bij de Amsterdamse handel, die vanouds van het bestaande stelsel profiteerde. Maar De *De Gids* stond principieel voor een ander economisch beleid, ook in Amsterdam, namelijk voor vrije concurrentie en een verbreding van de activiteiten in plaats van kunstmatige bescherming en beperking tot enkele traditionele specialismen. Zoals gezegd wensten de liberalen ook eigenlijk geen tegenstelling te zien tussen hun humanitaire en economische argumenten. Veth sprak van 'de groote belangen van humaniteit en beschaving, die eene verlichte staatkunde nimmer verwaarloozen mag, al ware het alleen daarom dat ook de materieele belangen ten slotte daarin begrepen en daarvan afhankelijk zijn'.[28] Toch bestond die spanning, zoals blijkt uit de verdeelde reacties binnen de redactie op een inzending van de in Indië gevestigde jurist en publicist H.A. des Amorie van der Hoeven in 1862. In zijn artikel 'De cultuurwet' eiste hij van de liberalen de principiële beslissing hun verwerping van het cultuurstelsel en de batig-slotpolitiek geheel op ethiek en rechtvaardigheidsbesef en niet op economische overwegingen te stoelen. In de redactie vond hij medestanders, maar ook tegenstanders die een zo onpraktische stellingname tactisch onverstandig achtten of niets verkeerds zagen in de combinatie van economische en ethische motieven. Het opzienbarende, radicale stuk werd wel geplaatst.[29]

Legitimering van de koloniale overheersing

Het merendeel van de bijdragen over koloniale zaken behandelde eigenlijk de legitimering van de Nederlandse overheersing en propageerde een andere verhouding tussen moederland en kolonie. De strekking was dat financieel voordeel wel een resultaat mocht zijn van de Nederlandse overheersing maar niet het doel. Dat was namelijk de bevordering van het welzijn van de kolonie in de ruimste zin. Deze taakopvatting werd ingegeven door een mengeling van historisch schuldgevoel, christelijke overtuigingen en een vanzelfsprekend westers superioriteitsbesef. Bij Veth, Potgieter, Zimmerman en Millies klonk herhaaldelijk het thema van de *ereschuld* die Nederland jegens Java en Suriname had, en van de rekenschap die het land de wereld verschuldigd was 'voor twee eeuwen ons toevertrouwd rentmeesterschap'.[30] Auteurs als Veth en Millies verheimelijkten bepaald niet dat de koloniale geschiedenis gekenmerkt werd door 'onderdrukking, uitzuiging, overheersching en dwingelandij', en dat ook de zich christelijk noemende Nederlandse natie van hun eigen tijd zulke praktijken liet voortbestaan door een combinatie van winzucht, geheimhouding en hypocrisie. Zelfs kolonel Knoop, voor wie de koloniale geschiedenis een bron van trots was, moest erkennen dat zij zelden getuigde 'van menschelijkheid, van goede trouw en van eerbied voor het regt!'[31]

Dit schuldbesef kleurde ook de uitlatingen over de grondslag van het Nederlandse gezag. Men vleide zich graag met de gedachte dat de Voorzienigheid Nederland had aangesteld tot rentmeester of voogd over deze rijke, onontwikkelde gewesten. Maar dit bracht een dure verantwoordelijkheid met zich mee. Men wist heel goed dat Nederland Indië niet overheerste door 'moreel gezag' of 'zedelijk overwicht', zoals de gouvernementsgetrouwe retoriek het wilde. 'Het is geen morele invloed', aldus Veth, 'het is de *vrees*, waardoor wij Indië regeren'. En zolang het koloniale bewind als een juk werd ervaren en berustte op macht in plaats van op de verworven aanhankelijkheid van de Indische volken en op een besef van gemeenschappelijk belang, bleef het gevaarlijk kwetsbaar.[32] Dat 'zedelijk overwicht' was trouwens niets verhevens maar vooral een schijn van macht die de kolonisator wist op te houden, zodat de inheemse volken zich de mogelijkheden van hun numerieke overmacht niet gingen realiseren. Net zoals onder conservatieven gebruikelijk was betoogden ook sommige *Gids*-auteurs wel dat deze schijn van gezag uit strategische overwegingen zorgvuldig gehandhaafd moest worden. Zo nu en dan een doeltreffende 'tuchtiging' van een weerspannig volk gold als een gepast middel hiertoe, en ook wel als een reden tot nationale en militaire trots.[33]

Juist echter de ruiterlijke erkenning dat geen hogere titel dan 'het regt van het buskruit' van oudsher de koloniale overheersing legitimeerde, moest een aansporing zijn om door beschaving en ontwikkeling van de onder Nederlandse voogdij gekomen volken 'den wankelen grond te doen vergeten, waarop dat regt steunt!'[34] Het typeert de liberalen dat zij naar een rechtvaardiging zochten, maar omdat ook voor hen het koloniale bezit boven discussie stond, klonken hun principes soms wel wat hol. 'Strikt genomen, hebben wij geen

regt om in Indië het gebied te voeren, en is elk menschenleven, dat wij opofferen aan het handhaven van dat gebied, eene misdaad', erkende kolonel Knoop in 1860. Maar aangezien dit 'regt van den sterksten' nu eenmaal geaccepteerd was en zelfs de hele wereldorde bepaalde, was het *praktisch* onmogelijk, of 'eene roekelooze opoffering van het welzijn en de grootheid eens volks aan een onverstandig begrip van regt', afstand te doen van de macht. En in zoverre als die macht in Indië een *Pax Neerlandica* en de zegeningen der beschaving bracht, kon men er ook 'zonder wroeging' aan meewerken en zou beëindiging ervan niet minder dan 'een gruwel zijn, eene misdaad tegen de menschheid.'[35] Vergelijking met de 'zedelijke wereldorde' die door Quack en elders ook door Knoop gehuldigd werd, geeft de indruk dat de appreciatie van de macht toenam naarmate Nederland er zelf deel aan had.

Hoewel *De Gids*, als het zo uitkwam, hoog opgaf van de 'zegeningen van beschaving en menschelijkheid, die wij met milde handen over Indië uitgespreid hebben', spaarde het blad de Nederlandse overheden van het verleden en de recente tijd geen kritiek.[36] Deze kwam voort uit de nieuwe, hogere taakopvatting die een continuering van de koloniale overheersing moest legitimeren. Nederland had recht op zijn koloniaal bezit als het de vrede binnen de Archipel handhaafde, christendom en beschaving bracht, de kolonie voor de wetenschap opende en haar economische ontwikkeling bevorderde. Het is opvallend dat het tijdschrift al in deze periode, bij monde van representatieve auteurs, niet enkel pleitte voor een intensivering van de Nederlandse aanwezigheid in de Archipel maar ook voor een uitbreiding, dus een daadwerkelijke vestiging van militair en bestuurlijk gezag in alle buitengewesten. 'Borneo, Sumatra, Celebes, Bali, Lombok, Timor, Ceram [...] moeten in waarheid nederlandsche bezittingen worden; zij wachten op de hand der nijverheid, zij wachten op de bewijzen, dat een europeesche staat, verlicht, beschaafd, zedelijk en arbeidzaam, den scepter over hen zwaait', meende Zimmerman.[37] Deze verlicht-imperialistische retoriek, die niet van veel realiteitszin getuigde, lijkt vooral een uiting van het toenmalige liberale elan en enthousiasme; de auteurs zelf zagen de machtsuitbreiding als een zaak van duurzame defensie en humanitaire plicht. Zoals gewoonlijk was de termijn waaraan zij dachten nogal vaag en over de prioriteit en aard van de noodzakelijke investeringen liepen de meningen uiteen. Toch zag men in dat een beleid dat erop gericht was Indië tot ontwikkeling te brengen tijdelijk of definitief ten koste zou gaan van het batig slot in zijn bestaande vorm.[38]

Of auteurs nu het welbegrepen eigenbelang dan wel eer, plicht en recht vooropstelden, overeenstemming was er vanaf 1848 over de uitgangspunten van een liberale koloniale politiek: gemeenschap van kennis en belang tussen moederland en koloniën en overbrenging van Nederlandse - wel vooral liberale, christelijke en burgerlijke - rechts- en beschavingsprincipes naar Indië. *De Gids* wilde dat men de Archipel niet langer beschouwde als wingewest (als 'tüchtige Kuh', aldus Veth), maar als overzees Nederland; de Nederlander behoorde voor de Javaan van overheerser tot voogd te worden.[39] Met Van Hoëvell was Veth voorstander van gelijkstelling van Nederlanders, Indische

Europeanen en gekerstende Javanen, en evenals Millies, Quarles van Ufford en Robidé van der Aa jr. bepleitte hij een geleidelijke terugdringing van inheemse instellingen door de bevordering van westers onderwijs en christendom. Alleen zo kon op termijn een duurzame band ontstaan. De argumenten om de inheemse instellingen en het islamitisch onderwijs te ontzien, werden in *De Gids* doorgaans afgewezen als pogingen om 'den muur tusschen het heerschende en het overheerschte geslacht in stand te houden'.[40] Dat Javanen 'anders' zouden zijn en geen behoefte aan emancipatie of idee van eigendom kenden, was volgens de liberalen een bedenksel van conservatieven. 'De waarheid is dat een Javaan niet "kan" beschaafd of zelfstandig zijn - omdat dit niet overeenstemt met "de behoeften van het moederland"', ontmaskerde Des Amorie van der Hoeven de koloniale ideologie.[41] Het verschil in beschaving, rechtsbedeling en bevoegdheden tussen Europeanen en Javanen kon en moest 'trapsgewijze' worden opgeheven. Net zomin als de liberalen van deze periode zorgen hadden over het algemeen kiesrecht zolang dit nog slechts 'in de toekomst' lag, waren zij bevreesd voor de emancipatie van de Javanen die 'ooit' voltooid zou zijn.

Het betrekkelijke idealisme werd, zoals gezegd, gedragen door een vanzelfsprekend Europees en christelijk superioriteitsbesef: geen duurzame vooruitgang in Indië zonder verbreiding van 'het christendom, den grondslag en hoofdfactor der Europesche beschaving', aldus Robidé van der Aa jr. in een beschouwing over het 'staatkundig belang der Evangelisatie' (1860).[42] Beschaving en humaniteit droegen in *De Gids* nog vaak de steek en bef van de Nederlandse predikant. Figuren als Van Hoëvell en de redacteuren Veth en Millies waren theologisch geschoold, en betrokken bij instellingen als het Bijbelgenootschap en het Zendelinggenootschap die, ondanks de tegenwerking van het behoedzame koloniale gezag, het protestantisme in de koloniën probeerden te verbreiden.[43] Zulke auteurs wogen het Nederlandse optreden vooral op zijn christelijk gehalte en zagen de verbreiding van de christelijke boodschap als uiteindelijke rechtvaardiging van de Nederlandse aanwezigheid. Millies getuigde in 1853 van een blijmoedige zendingsdrang en een onvoorwaardelijk geloof in de zegeningen van het christendom. Van der Aa jr., die zijn beschouwing op papier zette op een moment dat de bijbel onderwerp werd van een hevige *querelle des anciens et des modernes*, meende dat het christendom 'door zijne reine zedewet' en beperkt ritueel bij uitstek een universele waarde bezat. Uitzonderlijk was nog de positie van Van Limburg Brouwer die in 1860 de betekenis van het boeddhisme als ethisch stelsel en drager van beschaving verdedigde en zelfs betoogde dat een van buiten opgedrongen godsdienst de harmonische ontwikkeling van Azië enkel zou belemmeren.[44] Overigens meenden alle auteurs dat het christendom wel bevorderd maar niet opgelegd moest worden.

Dit klinkt allemaal humaan, verlicht en verstandig, maar het vertrouwen in de superioriteit van de eigen beschaving impliceerde doorgaans weinig begrip voor de oosterse verhoudingen, religie en kunstuitingen (getypeerd als 'geraas op allerlei instrumenten, dat voor muzijk moest doorgaan').[45] Hoewel

een aantal van deze auteurs zich beroepshalve en serieus bezighield met de bestudering van talen, volken en cultuur van de Archipel, viel men gemakkelijk terug op kwalificaties als oosterse passiviteit, onderdrukking, ‘barbaarsche’ wanstaltigheid en ‘muselmansch fanatisme’. Dat gold niet alleen in de betrekking tussen Nederland en zijn koloniën, maar ook in die tussen Europa en Azië. Zoals de liberaal-protestantse intellectuelen meenden dat zij de burgerij representeerden en de burgerij de natie, zo identificeerden zij ook hun waarden met de Europese beschaving en deze met beschaving als zodanig. De Europese expansie werd voorgesteld als beschavingsarbeid, te verrichten uit christenplicht en in opdracht van de geschiedenis. Typerend was de manier waarop baron Lewe van Middelstum het Chinees-Engelse conflict (1857) en, heel actueel, de ‘openstelling van Japan’ (1858) tot een zaak van wereldhistorische beginselen maakte. China, dat evenals Rusland en het Turkse rijk model stond voor verval en reactie, zou zich niet langer aan de door de Britten vertegenwoordigde universele vooruitgang kunnen onttrekken. Dat gold ook voor Japan, dat overigens wel ‘beschaafd’ was, maar louter ‘eene aziatische beschaving, stationair en onbewegelijk als het despotisme, waaronder dat werelddeel zucht’. Overtuigd van het liberale beginsel ried echter ook deze auteur rechtstreekse bekeringsactiviteit af: een betrekkelijk ontwikkeld volk als het Japanse zou via handelscontacten vanzelf de waarde van de christelijke zedenleer en de verlichte begrippen ‘onzer bevoorregte maatschappijen’ gaan inzien.[46]

Bazige menslievendheid: de slavernijkwestie

Over het algemeen zag men in deze periode het verschil tussen Europeanen en Aziaten niet als wezenlijk en biologisch bepaald maar als een kwestie van beschavingsniveau, samenhangend met de toegang tot het christendom. In de liberale en christelijke beschouwing waren alle mensen in beginsel gelijk. Het was Multatuli's verdienste, aldus Veth, dat deze de sympathie wist te wekken voor de Javanen ‘die gij te naauwemood geleerd hadt onder de uitdrukking “uwe naasten” te begrijpen.’[47] Hoewel het begrip ‘ras’ weinig werd gebruikt en nog geen deel uitmaakte van een wetenschappelijke theorie was de accentuering van verschil groter waar het de zwarte bevolking in de West-Indische gebieden en Amerika betrof, een onderwerp dat in deze periode aan de orde kwam in het debat over de slavernij.

Men kende en waardeerde de publicaties van buitenlandse abolitionisten en Harriet Beecher Stowes *Uncle Tom's cabin* (1852) deed zich krachtig gelden, maar in het algemeen ging de sympathie met de zwarte medemens niet diep. Op het gezag van partijdige publicaties aangewezen, generaliseerde men gemakkelijk en zonder kennis van zaleen. De auteur van een artikel over de Haïtiaanse opstandelingenleider Toussaint Louverture (rond 1800 de succesvolle tegenspeler van Napoleon) was van mening dat de modieuze sympathie wel tot enkele uitzonderlijke zwarten beperkt kon blijven en ook Zimmerman vond de moderne sentimentaliteit wat overdreven. Op gezag van onder ande-

ren Van Hoëvell, in Nederland de belangrijkste abolitionist, oordeelde Veth veel gunstiger. Hij wilde niet betwisten ‘dat de Europeaan in aanleg en vermogens boven het negerras is bevoorregt’, maar er bestond hieromtrent ‘veel onregtvaardig vooroordeel’. Hij achtte het door Beecher Stowe geschilderde beeld in overeenstemming met ‘hetgeen men van het negerras, veredeld door den invloed van het Evangelie, met grond mag verwachten. De gebreken der negers, waarover men zich het meest beklaagt, zijn eigenlijk het werk van hunne blanke verdrukkers’.[48]

Veth was in *De Gids* dan ook een van de felste bestrijders van de slavernij. Dit onderwerp kwam niet zo vaak aan de orde, maar lokte wel enkele van de meest gepassioneerde artikelen uit die ooit in het tijdschrift zijn verschenen. Voor 1848 had Potgieter aan zijn morele afschuw van de slavernij uiting gegeven, onder meer in vertalingen van Longfellow, maar in de boekbesprekingen van die jaren was de toon nogal zakelijk. De recensent die zich in 1843 twee keer over de kwestie uitsprak, oordeelde dat vrijlating van de slaven uit zedelijk en godsdienstig oogpunt gewenst was en op den duur ook onafwendbaar zou zijn. Maar hij verwierp de voorstelling in de Britse abolitionistische geschriften als zou emancipatie ook economisch voordelig en voor de slaven heilzaam zijn. Bij vrijlating zouden in elk geval de plantagehouders, die hij meest als ‘achtenswaardige menschen’ beschouwde, schadeloos moeten worden gesteld. En daardoor was emancipatie, ofschoon gewenst, vooralsnog onuitvoerbaar omdat 's lands financiën het niet toelieten. Met dit oordeel liep *De Gids* niet voorop, maar de kwestie werd in Nederland nog niet druk besproken.[49]

Vanaf 1849 sloeg *De Gids* een radicalere toon aan, gezet door Bakhuizens studievriend Millies, die inmiddels in Amsterdam hoogleraar aan het luthers seminarie en lid van de redactie was geworden. De inhuldiging van koning Willem III gaf hem een bittere aanklacht in de pen tegen de Surinaamse slavernij, een kort en geladen opstel dat tot de sterkste uit de geschiedenis van het tijdschrift behoort. De slavernij, aldus Millies, was een schande voor de tradities waarop Nederland zich beroemde, en flagrant in strijd met de humanitaire tijdgeest en met de verheven leuze *Justitia, Pietas, Fides* op het wapenschild van Suriname. Hij hekelde de geheimhouding en de misleiding van de publieke opinie door de machtige slavenhouderslobby, maar ook de medeplichtigheid van de wet en de regering aan onrecht en barbarij. In plaats van halve maatregelen tegen misbruiken eiste hij ‘de onmiddellijke afschaffing der slavernij’. Van schadeloosstelling wilde Millies niets horen aangezien ‘dat bezit zelf geheel en van alle zijden onregt is’ en het argument dat de slaven nog niet klaar waren voor de vrijheid vond hij ‘onzin’. Praktische overwegingen en staatsfinanciën mochten de emancipatie niet langer belemmeren nu het erom ging ‘aan den eersten pligt der menschelijkheid te voldoen en de schandschuld der vaderen uit te wisschen.’ Tien jaar voordat Multatuli de beroemde slottirade van de *Max Havelaar* schreef, richtte Millies zich rechtstreeks tot Willem III met een klemmende oproep de natie moreel voor te gaan en de slavernij te doen beëindigen.[50]

Dezelfde vurige verontwaardiging spatte af van het grote artikel dat Veth in 1855 aan de kwestie wijdde, ter ondersteuning van het werk van Van Hoëvell en ook grotendeels gebaseerd op de schokkende documentatie die deze over de slavernij bijeengebracht had. Hij sprak bittere woorden over de hypocrisie van de Nederlandse burgerij die zich druk maakte over onzedelijkheid maar de ogen sloot voor deze nationale schande. Ook Veth wilde een 'onverwijlde emancipatie' van de slaven, hoewel tevens 'eene voorzigtige'.[51] Dat was wel ongeveer de algemene opvatting in *De Gids* tot aan het daadwerkelijke besluit tot afschaffing van de slavernij in de zomer van 1862, al had bij andere auteurs de voorzichtigheid weleens de overhand. Er werden diverse gronden voor afwijzing van de slavernij naar voren gebracht, van 'regten van den mensch en van het huisgezin' tot het principe dat de ene mens de andere niet mocht bezitten, en van de liberalisatie van de arbeid tot de eer van een christelijke natie. Economisch argumenten voor een directe of juist een vertraagde emancipatie telden in deze kring niet zwaar. Een enkeling verdedigde uitstel van de emancipatie met het argument dat deze nadelig zou uitwerken voor de slaven zelf, of dat voorafgaande evangelisatie geboden was. De laatste auteur die zich voor juli 1862 over de kwestie uitsprak, de Utrechtse hoogleraar economie O. van Rees, bepleitte echter de directe en volledige emancipatie, ongeacht de eventuele nadelen en zonder een (uiteindelijk wel door de wet bepaalde) termijn van verplichte loonarbeid onder staatstoezicht.[52]

En toch, hoewel redacteuren als Millies, Veth, Potgieter en Quack de slavernij principieel veroordeelden en deze afwijzing als mening van *De Gids* gold, liet men soms merkwaardige tegenstemmen toe. Ook de redeneringen van abolitionisten bevatten wonderlijke paradoxen. In de periode rond Millies' aanklacht kreeg een anonymus de ruimte om te betogen dat aan openbare slavenverkoop (in dit geval in Indië) een einde moest komen, niet omdat de slaven zelf het gevoel van menselijke waardigheid kenden maar omdat zulke vertoningen kwetsend waren voor de goede smaak.[53] Een andere auteur, die de slavernij veroordeelde als onchristelijk, vond wel dat slaven zolang zij nog niet bevrijd waren gehoorzaam behoorden te zijn 'omdat God wil, dat zij slaven zijn'.[54] Vooral aan het christendom werden sterk uiteenlopende consequenties verbonden. Meestal gold afschaffing van de slavernij allereerst als een christelijke eis. Maar de redactie leende in 1857 ook het woord aan de predikant Knottenbelt die zijn theologisch vernuft inzette tegen een zijns inziens ontijdige emancipatie als in de Engelse en Franse koloniën had plaatsgevonden. Hij stelde de slavernij zelfs voor als een providentiële beschikking, waardoor de 'negerrassen' (men sprak in dit verband nooit van volken) de zegeningen van het christendom en de Europese beschaving hadden mogen leren kennen. Een emancipatie zou zeer geleidelijk moeten verlopen, onder streng staatstoezicht en langdurig begeleid door christelijke vorming, om de slaven op te voeden tot iets dat 'in de verte gelijkt op hetgeen wij onder beschaafde menschen en gezeten burgers verstaan' en hen te beletten terug te zinken in hun ruwe natuurstaat.

Hoewel de redactie in een noot verklaarde dat het stuk in menig opzicht

'lijnregt met hare genoegzaam bekende rigting in strijd' was, vond zij het 'te belangrijk, en de daarin gegevene wenken te behartigenswaard' om het niet te plaatsen.[55] De behandeling van de slavernij in *De Gids* was typerend voor het eigendunkelijke paternalisme van dit milieu dat volken en klassen meende te moeten verheffen in het tempo en naar de idealen van zijn eigen keuze.

Eindnoten:

1 Veth rec. *Tijdschrift ter bevordering van Christelijken zin in Neêrland's Indië*, W.R. van Hoëvell ed., I (1846), W.R. van Hoëvell, *Nederland en Bali. Eene stem uit Indië tot het Nederlandsche volk* (Groningen 1846), Idem, *Inwijdingsrede, gehouden in de nieuw gebouwde kerk te Cheribon, 27 November 1842* (Batavia 1843), 1847, B. 1-49, citaat 4.
2 Over de mate waarin er discussie bestond, lopen de meningen overigens uiteen: vgl. Fasseur, 'Indische persperikelen' (dat begint in 1847, omdat het artikel vooral de Indische drukpers betreft); De Jong, *Batig slot*, 27-34; Durant en Zweegers, ('"Ons Indië"') tonen dat de *Arnhemsche Courant* al vanaf de vroege jaren veertig uitgesproken kritiek bevatte.
3 (Anon.) rec. *De cultuur en behandeling der West-Indische koffij en indigo [...] vergeleken met die der zelfde producten in Oost-Indië* (Kampen 1836), 1837, B. 192; (Anon.) rec. H.G. van Nahuys, *Verzameling van officieele rapporten betreffende den oorlog op Java in de jaren 1825 tot 1830 [...] benevens eene memorie over de verhuring of uitgifte van landerijen aan Europeanen* (Deventer 1835), 1837, B. 144-145.
4 S. V[issering] rec. *Wat moet het zwaarste wegen? Of, wat is de Nederlandsche burger verpligt omtrent de landverhuizing?* (Deventer z.j.), 1847, B. 93.
5 Veth, 'Openbaarheid', 1848, II 78.
6 Veth, 'Delftsche Akademie', 1853, II 93; Miquel, 'Natuurlijke gesteldheid', 1853, II 642-643.
7 Potgieter, 'Heemskerk', 1849, I 21. Het argument van de nationale trots ook in: De Hollander, 'Maleische proza-literatuur', 1849, I 584; Veth, 'Populaire aardrijkskunde', 1852, II 546.
8 Over deze bladen en instellingen: De Jong, *Batig slot*, 31-36 en Kuitenbrouwer, *Nederland en het imperialisme*, 35-38.
9 Van 't Veer, 'Revolutiejaar, Indische stijl', 133. Vooral in: Van Hoëvell, 'Een dorp en een berg', 1855, II 468-489.
10 De anekdote komt voor in de korte necrologie door zijn neef Jan Veth: Veth, 'Veth', 294.
11 De biografische informatie is hoofdzakelijk ontleend aan: Van der Velde, 'Projectie'.
12 De Jong, *Batig slot*, 35.
13 Veth, 'De openbaarheid in koloniale aangelegenheden', 1848, II 72-116; Van der Velde, 'Projectie', 372.
14 Over Van Hoëvell: Van 't Veer, 'Revolutiejaar, Indische stijl'.
15 Veth, 'De oppositie tegen het koloniale stelsel', 1849, I 245-286, II 157-193, aldaar I 250.
16 De korte aankondiging van de uitgave van het regeringsreglement door Quarles van Ufford in *De Gids* 1855, II 682-685 was geen inhoudelijke beoordeling.
17 Fasseur, 'Indische persperikelen', 62-63; Boogman, *Rondom 1848*, hfdst. 5.
18 Veth hekelde de misstanden van het cultuurstelsel, maar noemde het nog 'in zijn beginsel en bij behoorlijke regeling eene weldaad zoowel voor Indië als voor het moederland'. Veth, 'Openbaarheid', 1848, II 85.
19 Quarles van Ufford, 'Over het koloniaal monopoliestelsel', 1851, II 653-694.
20 Veth, 'Oppositie', 1849, II 181-184 (waarin Veth zich aansluit bij auteurs buiten *De Gids*); Quarles van Ufford, 'De reis van Duymaer van Twist', 1857, I 796-797. De medicus Bosch ('Kolonisatie onzer Oostindische bezittingen', 1858, I 165-188) bevestigde met statistisch materiaal dat Europeanen heel goed in de tropen konden functioneren.
21 Bleeker, 'Het partikulier landbezit op Java', 1863, I 19-29, citaat 24; Des Amorie van der Hoeven, 'De cultuurwet', 1862, II 841-852, citaat 849.
22 In deze zin beoordeelde Van Limburg Brouwer de plannen van Thorbeckes minister van Koloniën G.H. Uhlenbeck, wiens begroting in december 1862 hardhandig was verworpen door de Eerste Kamer. [Van Limburg Brouwer], 'Koloniale kamerkout', 1863, I 249-277, vooral 262-263.
23 De Jong, *Batig slot*, 39-40.

24 (Anon.), ‘Grondwetsherziening en belastingstelsel’, 1848, II 329. De discussie vanaf 1865 komt aan de orde in hoofdstuk 21 van dit boek.
25 Quarles van Ufford, ‘Reis van Duymaer van Twist’, 1857, I vooral 790-798; Zimmerman, ‘De jongste waarschuwing uit Nederlandsch Indië’, 1859, II 346-371. Over de verontrustende berichten van dat jaar, zie: Fasseur, ‘Indische persperikelen’, 66-69.
26 Zimmerman, ‘Jongste waarschuwing’, 1859, II 354.
27 Veth, ‘Onze koloniale staatkunde’, 1865, IV 402-403.
28 Veth, ‘Openbaarheid’, 1848, II 76.
29 Des Amorie van der Hoeven, ‘De cultuurwet’, 1862, II 841-852. In de redactie waren Potgieter en Zimmerman voor; Muller en Veth hadden bezwaren. Zie: circulatiebriefje 28-10-1862, AG A 225.
30 Potgieter, ‘Heemskerck’, 1849, I 21; Veth, ‘Openbaarheid’, 1848, II 76; Idem, ‘Koloniale oppositie’, 1849, II 181; Millies, ‘Inhuldiging’, 1849, I 734-735; Idem, ‘Javaansche Bijbelvertaling’, 1853, II 165.
31 Millies, ‘Javaansche Bijbelvertaling’, 1853, II 159; Knoop, ‘Indische krijgsgeschiedenis’, 1860, II 37, 213.
32 Veth, ‘Openbaarheid’, 1848, II 114; Idem, ‘Koloniale oppositie’, 1849, I 271; Quarles van Ufford, ‘Reis van Duymaer van Twist’, 1857, I 790-798.
33 Knoop, ‘Nederlandsche krijgsgeschiedenis’, 1853, I 78; Van der Hart, ‘Herinneringen van Bali in 1849’, 1854, II 642-656.
34 Zimmerman, ‘Soesoehoenan’, 1852, I 454; Idem, ‘Jongste waarschuwing’, 1859, II 355-356.
35 Knoop, ‘Indische krijgsgeschiedenis’, 1860, II 227-228.
36 Knoop, ‘Indische krijgsgeschiedenis’, 1860, II 228.
37 Zimmerman, ‘Jongste waarschuwing’, 1859, II 367; ook Quarles van Ufford, ‘Reis van Duymaer van Twist’, 1857, I 790-798.
38 Zimmerman, ‘Jongste waarschuwing’, 1859, II 359; Veth, ‘Koloniale staatkunde’, 1865, IV 405.
39 Veth, ‘Openbaarheid’, 1848, II 76; Quarles van Ufford, ‘Reis van Duymaer van Twist’, 1857, I 795-796.
40 Veth, ‘Onderwijs der Javanen’, 1858, II 774-775.
41 Des Amorie van der Hoeven, ‘De cultuurwet’, 1862, II 852.
42 Robidé van der Aa, ‘Koloniale politiek (II). Staatkundig belang der Evangelisatie’, 1860, I 837-838.
43 Kuitenbrouwer, *Nederland en het imperialisme*, 36-37.
44 Millies, ‘Javaansche Bijbelvertaling’, 1853, II 148-169; Robidé van der Aa, ‘Staatkundig belang der Evangelisatie’, 1860, I 837-838; Van Limburg Brouwer, ‘Buddha’, 1860, II 339, 341-342.
45 Quarles van Ufford, ‘Reis van Duymaer van Twist’, 1857, I 783.
46 Lewe van Middelstum, ‘Het Chineesch-Engelsche vraagstuk’, 1857, II 705; Idem, ‘Openstelling van Japan’, 1858, II 86-88.
47 Veth, ‘Multatuli’, 1860, II 233.
48 Van Deventer, ‘Toussaint l'Ouverture’, 1854, I 229-244. N.a.v. J.R. Beard, *Toussaint l'Ouverture, de bevrijder der negers op Haïti* (Utrecht 1853); Zimmerman rec. Ch. Barter, *Zes maanden in Natal en onder de Hollandsche Boeren van de Kaapkolonie* (Amsterdam 1853), 1854, I BA 263-266; Veth, ‘Suriname’, 1855, I 230.
49 (Anon.) rec. J. van Ouwerkerk de Vries, *Het godsdienstig onderwijs der negerslaven* (Amsterdam 1840), 1843, B. 411-414; (Anon.) rec. J.J. Gurney, *Een winter in de West-Indiën, beschreven in gemeenzame brieven aan Henry Clay van Kentucky* (Amsterdam 1843), 1843 B. 532-535. In het algemeen: Van Goor, *Nederlandse koloniën*, 245-246.
50 Millies, ‘De inhuldiging en een wapenschild’, 1849, I 721-735, citaten 727, 730, 733, 735.
51 Veth, ‘Suriname’, 1855, I 186-238, citaat 138. N.a.v. o.a. W.R. van Hoëvell, *Slaven en vrijen onder de Nederlandsche wet* (1854).
52 Schüller [tot Peursum] rec. *Levensgeschiedenis van den Amerikaanschen slaaf W. Wells Brown* (Zwolle 1850), 1851, I BA 135-136; M[uller] rec. Brandtz Mayer, *Twintig jaren uit het leven van een slavenhandelaar* (Den Haag 1856), 1856, II BA 415-416; Knottenbelt, ‘Emancipatie en Evangelie’, 1857, I 250-286; P[ierso]n rec. A.V.S., *Is de emancipatie der slaven in onze West-Indische bezittingen tijdig?* (Amsterdam 1861) en J. van der Smissen, *Over de emancipatie der slaven* (Haarlem 1861), 1862, I BA 126-139; Van Rees rec. X. Eyma, *Scènes de moeurs et de voyages dans le Nouveau-Monde* (Parijs 1862), 1862, I 906-912. De wet tot afschaffing van de slavernij werd op 9 juli 1862 aangenomen en op 8 augustus 1862 bekrachtigd en trad 1 juli 1863 in werking.
53 A., ‘Iets over de slavenstand in Nederlandsch Oost-Indië’, 1849, I 89-98.
54 Schüller rec. *Levensgeschiedenis*, 1851, I BA 135-136.
55 Knottenbelt, ‘Emancipatie en Evangelie’, 1857, I 250-286, vooral 258, 268-270.

Hoofdstuk 14
De 'magt der onloochenbare feiten': godsdienst en wetenschap

Apologetische wetenschap

Als het voorafgaande iets zichtbaar heeft gemaakt, dan is het wel hoe vanzelfsprekend de christelijke beschouwingswijze was in dit liberale tijdschrift. Humaniteit, hervorming en zelfs kritiek werden allereerst als christelijke waarden beschouwd en voor veel auteurs was de geschiedenis nog een theodicee. Tot ver in de jaren 1850 was het gebruikelijk om opstellen over *n'importe* welk onderwerp te eindigen in stichtelijke galm. Gemiddeld tien, in een enkel jaar zelfs wel achttien procent van de inhoud betrof theologie en filosofie (die bijna altijd een levensbeschouwelijke strekking had), kerkelijke zaken en stichtelijke lectuur. Bovendien kleurde het godsdienstig element de behandeling van de meeste andere onderwerpen. 'Wie er zich soms over beklagen mogen, dat de Gids wel wat veel Theologie geeft, ik weet niet of zij wel bedenken, welke voorname plaats, ik zeg niet de Theologie in onze literatuur, maar de godsdienst in het leven moet innemen', zo verdedigde redacteur Van Gilse dit beleid.[1] De aandacht van het tijdschrift voor kerkelijke en theologische kwesties kwam overeen met de grote productie van boeken op dit gebied in Nederland.[2] Toch manifesteerde zich in *De Gids* ook een toenemende spanning tussen liberalisme en godsdienst. In de jaren veertig was die wrijving al een paar keer merkbaar geworden. In de volgende decennia had *De Gids* een aandeel aan de emancipatie van de politiek, het onderwijs en de wetenschap uit de voogdij van kerk en religie. Vanaf de late jaren vijftig werden in dit tijdschrift de fundamenten van het christendom onderwerp van discussie. Deze ontwikkeling is door de redactie ten dele aangemoedigd, ten dele echter ook betreurd maar ten slotte als historische tendens aanvaard.

In 1847 en 1848 was er intern grote verdeeldheid over de mate waarin *De Gids* betrokken mocht blijven bij het debat tussen jongeren als Opzoomer, Scholten, Van Vloten, Doedes en Van Oosterzee, over de fundering van het christelijk geloof en de links-hegeliaanse kritiek van de geloofsbronnen. Het leek erop dat de redactie de voorkeur gaf aan een figuur als Doedes, de eerste onder de moderne theologen die op de rem ging staan.[3] De aarzeling positie te kiezen bleek in het augustusnummer van 1847, waarin twee sterk uiteenlopende besprekingen van Da Costa's boek over Paulus voorkwamen. De redactie had niet willen kiezen tussen de inzending van de theoloog T.K.M. von Baumhauer die met Da Costa meende dat elk Schriftonderzoek niet anders dan apologetisch kon zijn, en een beoordeling door Van Vloten

die Da Costa's bedoeling en methode juist verwierp en de bijbelkritiek van de Tübinger school verdedigde.[4]

De onenigheid verscherpte in de laatste maanden van 1847 en de eerste van 1848 naar aanleiding van nieuwe inzendingen waarin Van Vloten de persoonlijke onsterfelijkheid loochende en Opzoomer voor de God van het christendom zijn volstrekt wereldimmanente God in de plaats stelde die niet door geloven maar door denken en onderzoeken gevonden werd. De Clercq en Schneevoogt (die gold als een discrete aanhanger van het materialisme) hadden tegen een verdediging van zulke opvattingen geen bezwaar. Vissering deelde deze ideeën niet, maar wilde voor alles liberaal zijn. Potgieter, Veth, Van Geuns en Heemskerk wensten echter *De Gids* niet te lenen voor de verbreiding van zulk 'troosteloos' pantheïsme of materialisme. In de redactie tekenden zich dus twee groepen af. De Clercq, Schneevoogt en Vissering hechtten aan politieke homogeniteit maar wilden in het wetenschappelijke en levensbeschouwelijke ruimte laten voor vrije discussie. Potgieter, Veth en Van Geuns neigden ertoe eventuele politieke verschillen te respecteren maar eisten binnen *De Gids* wel levensbeschouwelijke eensgezindheid, die moest blijken uit eerbied voor de christelijke leer als grondslag van de maatschappelijke orde. Op theologisch gebied mocht *De Gids* niet een repertorium zijn 'van alle meeningen die met eenige bekwaamheid verdedigd worden', aldus Veth. Dat tekent de ernst van de zaak, want hij gold zelf als vrijzinnig. Ook voor Potgieter volstond het niet als een auteur door ondertekening de verantwoordelijkheid droeg. Op die manier, mopperde hij in oktober 1847, kon 'De Gids wel een vuilnisbak worden mits ieder by his spitting zijn naam zette'. De 'geest, die thans heerschende tracht te worden, boezemt mij weerzin in'.[5]

De bezwaren betroffen voor een deel de kwetsende manier waarop auteurs als Van Vloten, Opzoomer en de inzender van een stuk over Comte oordeelden over 'hetgeen 99/100ste [hunner] natuurgenooten heilig is' en de lichtvaardigheid waarmee zij een zo belangrijk goed als het christendom tot inzet maakten van snel wisselende theorieën. Voor Potgieter was het christendom de grondslag van recht, plicht en zedelijkheid en daardoor van de hele maatschappij. Hij waarschuwde De Clercq en Schneevoogt dat *De Gids* bedoeld was om aan de verlevendiging, niet aan de afbraak ervan bij te dragen.[6] In april 1848 zocht de redactie een gelegenheid om voor langere tijd te breken met de ongezeglijke medewerker Van Vloten, wiens inzendingen decennialang de redactionele liberaliteit op de proef gesteld hebben.[7] Opzoomer kreeg in mei te horen 'dat ons tijdschrift zich tot lezers wendt, en uit een kring van medearbeiders uitgaat, op welker meerderheid ontwijfelbaar een zoo heftige en meedoogenlooze strijd, als door U tegen de Christelijke Godsidee gevoerd wordt, een stuitenden indruk moet maken.' De redactie meende 'zekere grenzen te moeten stellen' aan de vrijheid van wijsgerig onderzoek en wetenschappelijke polemiek.[8]

Tot 1854 koos *De Gids* ervoor pas op de plaats te maken. Het blad hield het christendom in ere als de ware geopenbaarde religie en verdedigde de bijbelse overlevering en een gematigd supranaturalisme tegen de kritiek van links-

hegelianen, Tübingers en de aanmatiging van de wijsbegeerte in het algemeen. In deze jaren was het woord niet aan vermeende afbrekers maar aan degelijke godgeleerden en aan een warme prediker als de Zutphense leraar Brill met zijn hoogzwevende beschouwingen waarin hij 'tot herstel der kranke maatschappij' de lezer aanspoorde terug te keren tot een leven uit de godsdienst. Hij bestreed alle stelsels die aan de mens zijn positie *tegenover* God ontnamen, de zonde uitwisten en daardoor, naar hij meende, de behoefte tot deugd en plicht wegnamen. Vroom als een man van het Réveil sympathiseerde Brill echter allerminst met de orthodoxie. Zijn bespiegelingen, met hun praktische godsvrucht en hun ethiek van arbeid, plicht en liefde, ontmoetten in deze periode blijkbaar instemming en stonden in *De Gids* geenszins geïsoleerd.[9]

De nieuwe woordvoerders inzake theologie en kerk werden D. Harting, A. Niermeijer en J. van Gilse. De eerste was doopsgezind predikant te Enkhuizen en met Doedes en Van Oosterzee redacteur van de defensief-moderne *Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie*. Niermeijer was predikant te 's-Heerarendskerke en vanaf 1853 hoogleraar te Leiden. Van Gilse, een van de serieuzere studievrienden van Bakhuizen en al jaren medewerker aan het tijdschrift, was vanaf 1849 hoogleraar aan het doopsgezind seminarie in Amsterdam. Potgieter, die veel op had met deze sobere, sterke persoonlijkheid, haalde hem in 1852 in de redactie, ter vervanging van Millies. Toen Van Gilse in 1859 onverwachts stierf, eerde hij hem met de hoogste titel die hij te vergeven had: 'hij was een man.'[10]

Het theologische debat, dat in de laatste jaren door Opzoomer en Scholten een vooral filosofisch karakter had gekregen, keerde nu ook in *De Gids*, meer in de lijn van Doedes en Van Oosterzee, terug naar het terrein van de gewone bijbelkritiek. Dit was veiliger grond voor verdedigers van het christendom als openbaring Gods. Niet filosofische bespiegeling maar onderzoek naar de historische betrouwbaarheid van de bijbelse overlevering moest over de waarheid van het christendom beslissen.[11] Dit leverde een reeks van nogal specialistische besprekingsartikelen op over recent onderzoek van de nieuwtestamentische geschriften maar ook van dogmatische vraagstukken. Harting en Niermeijer beschouwden *De Gids* als een wetenschappelijk tijdschrift met een algemeen publiek en vonden dat dit serieuze publiek ook in zekere mate mocht worden betrokken bij de wetenschappelijke verdediging van de christelijke waarheid.[12] Het theologisch debat werd immers gevoerd in naam van een veronderstelde moderne, wetenschappelijk denkende mens. De *Gids*-lezer mocht zich daarom verdiepen in allerlei handschriftenonderzoek en filologische en historische kritiek.

Wetenschappelijk *maar christelijk* noemden de auteurs van deze periode hun houding. Zij vonden dat men de nieuwe methode en interpretaties van de Tübinger theologen niet mocht negeren of op emotionele gronden verwerpen. Zij wilden vrij en onpartijdig onderzoek niet uit de weg gaan, integendeel. Alleen wensten zij vast te houden aan de traditioneel aangenomen echtheid eh het gezag van de christelijke bronnen totdat het tegendeel onweerlegbaar zou zijn bewezen. Harting beschouwde het daarom als de eerste taak van

de Nederlandse theologie zich voorlopig geheel te wijden aan de weerlegging van de Tübinger bijbelkritiek en de veiligstelling van ‘een Nieuw Testamentischen Kanon, ja van geheel het christendom als absolute Godsopenbaring’.[13] Want alle betuigingen van onpartijdigheid en wetenschappelijkheid ten spijt zagen deze auteurs zich toch ‘kampende tegen het ongeloof onzer dagen’ en was hun irritatie over de Tübinger theologie en een weinig diplomatieke verdediger daarvan als Van Vloten onmiskenbaar.[14]

Men bestreed het gevaar vooral op methodische gronden. De Tübinger theologie, die onder invloed van Hegels geschiedfilosofie de vroegste christelijke bronnen interpreteerde als producten van het toenmalige geestelijke ontwikkelingsstadium, vond men niet zonder verdienste. Alleen leidden het apriorisme en het speculatieve element in deze methode tot roekeloze conclusies. In deze jaren stond *De Gids* in het algemeen afwijzend tegenover de Duitse speculatieve filosofie. Gelukkig bleef de ‘geest des bedachtzamen onderzoeks’ de meeste vaderlandse theologen bezielen, zag Harting. Niermeijer prees eens te meer de degelijke en voorzichtige filologische studie als de ware Nederlandse methode. Nog in 1856 kon Van Gilse, maar half in scherts, schrijven dat men in Nederland iemand niet beter kon discrediteren dan door hem uit te maken voor ‘speculatief wijsgeer’.[15] Rond 1850 was men ook in het intellectuele milieu van *De Gids* gemakkelijk geneigd de stelselbouw en de monistische, pantheïstische of materialistische hypothesen van de Duitse en Franse filosofie te veroordelen als on-Nederlands en als de oorzaak van de politieke en sociale onrust in die landen.

Al met al bevond *De Gids* zich binnen de Nederlandse verhoudingen nog voorin het middenveld. Da Costa's apologetische theologie en de richting die hij vertegenwoordigde werden al voordat men front ging maken tegen de antirevolutionairen onhoudbaar geacht.[16] Anderzijds bleef Scholtens *De leer der Hervormde kerk* (Leiden 1848-1850), een machtige poging om het calvinisme naar moderne inzichten te interpreteren, in *De Gids* onbesproken, hoewel het boek elders veel reactie uitlokte en geldt als een van invloedrijkste theologische werken van de Nederlandse negentiende eeuw.[17] De Groninger richting ten slotte, die tussen 1846 en 1856 enkele keren uitgebreid werd beoordeeld, vond wetenschappelijk en dogmatisch geen instemming, maar wel sympathie om haar integere vernieuwingspogingen en haar bedoeling ‘Christus in den mensch en het menschdom te doen leven’.[18] Ook in het milieu van *De Gids* bestond een voorkeur voor zo'n praktische christelijkheid. Toen de Groninger richting rond 1852 hevig onder vuur kwam te liggen, besloot de redactie ‘theologie van elke kleur’ te gaan plaatsen. Het resultaat daarvan was vooral dat de Groninger theoloog L.S.P. Meijboom ruimte kreeg voor een kurkdroge apologie van deze richting en ook de theologiestudent Koorders de verdediging ervan op zich mocht nemen, tegen de antirevolutionairen en de predikanten rond het blad *De Nederlander* die vonden dat zulke onrechtzinnigheid niet meer in de hervormde kerk thuishoorde. In het protestantisme ging het niet aan, aldus Koorders, een bindende kerkleer ‘tot een papieren Paus’ te maken.[19]

In 1853 en 1854 overzag Harting het theologisch strijdtoneel. De negentiende eeuw had een ‘rusteloos Ahasveroskarakter’; zij was een ‘overgangsperiode’ die enkel voorlopige kennis voortbracht. De waarheid, erkende hij, liet zich niet meer eens en voor al bepalen, maar *ontvouwde* zich in het voortgaande onderzoek. Met het oog op de betreurenswaardige verdeeldheid binnen de kerk kon hij slechts één ‘leefregel’ geven: een algemene terugkeer tot de onbevooroordeelde, grondige studie van niets anders dan de volledige bijbeltekst.[20] Hartings poging tot verzoening door hernieuwd onderzoek en zijn gedachte dat de theologische strijd zich nog tot de tekst liet bepalen waren goed protestants maar ook defensief en onrealistisch. Typerend was echter zijn overtuiging dat alleen voortgezet ‘onpartijdig’ onderzoek de waarheid zou openbaren en aldus de tegenstellingen zou oplossen. Voor de auteurs van deze periode duidde onenigheid slechts op onvolkomen inzicht in de waarheid. Gods openbaring was niet eenmalig geweest maar kon voortdurend door het onderzoekende verstand in natuur, geschiedenis en christelijke leer onthuld worden, waardoor de mens Gods bedoeling nader kwam.[21] Het was in nieuwe vormen eigenlijk nog steeds de geruststellende gedachte die in de achttiende eeuw de fysico-theologie en de wijsgerige geschiedkunde geïnspireerd had. Deze overtuiging impliceerde echter dat theologisch onderzoek enkel ten doel had de geloofswaarheden en het inzicht in Gods openbaring te verhelderen, en dat echte wetenschap en wijsbegeerte uiteindelijk de geopenbaarde christelijke waarheid langs de weg van de rede zouden bevestigen.

Inderdaad ging men doorgaans van deze premissen uit en maakte ze zelfs tot norm. Zo kon men wel alle vertrouwen hebben in het ‘ware protestantisme’.[22] Er waren geen problemen zolang de wetenschap in laatste instantie de soevereiniteit van de christelijke waarheid erkende. In dezelfde trant als men toen over de staathuishoudkunde sprak, verdedigde de filosoof Roorda het nut van de metafysica met het argument dat dit vak niet enkel de gevaarlijke dwaalstelsels van materialisme, pantheïsme en atheïsme wetenschappelijk bestreed maar ook ‘de ware wereldbeschouwing op wetenschappelijke grondslagen’ en ‘juiste begrippen [...] van de wereld, God en mensch’ vestigde. Ook de Amsterdamse hoogleraar Martinus des Amorie van der Hoeven, een theologisch onorthodoxe ‘profeten-natuur’ zoals Brill en evenals deze een idealist van Duitse snit, achtte de uitkomsten van wetenschap en wijsbegeerte a priori ondergeschikt aan de boodschap van Christus. Aangezien de hele schepping het werk van Gods liefde was had zij wezenlijk een *zedelijk*, en pas in tweede instantie een fysiek karakter. Op deze gedachte berustte het vertrouwen dat de werkelijke wereldorde een zedelijke wereldorde moest zijn.[23] Dit was een voor deze periode fundamentele overtuiging die bijvoorbeeld de toenmalige opvatting van realisme verklaart. Door God gegarandeerd hadden de waarheid en de werkelijkheid die de liberalen zo onpartijdig zochten, per se een zedelijke, positieve strekking.

Zulke opvattingen konden de wetenschappelijke vrijheid evengoed beperken als bevorderen en inderdaad hadden zij niet alleen consequenties op theolo-

gisch gebied maar ook daarbuiten. Rond 1850 begon ook in Nederland door te dringen dat de natuurwetenschap voor het gezag van de christelijke openbaring nog wel andere gevaren impliceerde dan de speculatieve filosofie en de Tübinger bijbelkritiek. Het streven naar een zoveel mogelijk natuurlijke wereldverklaring leek gericht tegen het idee van een persoonlijke, willende God en tegen de bijbelse wonderen. Een louter fysiologisch begrip van 'leven' ontnam aan de christelijke ziel en de zedelijk-geestelijke vermogens hun buitengewone plaats. Geologische, paleontologische en vergelijkend-anatomische onderzoekingen wezen op een hoge ouderdom van de schepping en een gefaseerd ontstaan van de soorten, en stelden daardoor Genesis en de hele theologie van zondeval en verzoening in twijfel. Zoals elders leidde deze ontwikkeling ook in Nederland tot uiteenlopende opvattingen over de verhouding tussen wetenschap en christelijk geloof. Voor rechtzinnigen was het antwoord duidelijk, maar theologen, medici en natuuronderzoekers die een onbelemmerde wetenschapsbeoefening wensten en anderzijds niet uit waren op een confrontatie met de gewaardeerde godsdienst moesten op zoek naar wegen om wetenschap en geloof te scheiden of juist te verzoenen.[24]

Het ligt voor de hand dat deze problemen tot uiting kwamen in een tijdschrift met de aspiraties en de medewerkers van *De Gids*. Voor 1848 was dat nog nauwelijks het geval. Zoals gezegd hadden recensenten toen vooral de taak een oordeel te geven over de bruikbaarheid van een boek, zijn plaats binnen het wetenschapsveld en zijn kwaliteit in vergelijking tot wat elders gepresteerd werd. Het bevorderen van die kwaliteit stond zozeer voorop, dat zij het consigne kregen zich te onthouden van debat over het standpunt van de auteur.[25] Toen vanaf 1848 de bedoeling verschoof naar degelijke, meer inhoudelijk gerichte publieksvoorlichting traden direct levensbeschouwelijke kwesties aan het licht. In beginsel erkende het blad het recht en belang van een vrije ontwikkeling van de natuurwetenschap, zoals het ook de economische, politieke en persvrijheid verdedigde: waarheidsliefde en belangeloos gezochte kennis zouden op den duur tot de beste resultaten leiden. De status van argumenten aan de natuur ontleend, was bovendien hoog - de liberale retorische strategie berustte grotendeels op het natuurargument - en de resultaten zowel als de methode van de natuurwetenschappen verwierven in deze overwegend humanistisch gevormde kring toenemend gezag. Toch blijkt telkens dat auteurs van natuurwetenschappelijke artikelen in de jaren 1850 nog de grootste voorkomendheid moesten tonen jegens de christelijke geloofsovertuigingen. Nooit ontbrak een explicatie over de verhouding tot de theologische wereldbeschouwing.

Kort voor 1848 manifesteerde zich het probleem van de teleologische versus de functionalistische verklaring in de wetenschap. Midden jaren 1840 ging van de vooruitstrevende Utrechtse biochemicus G.J. Mulder een stimulerende werking uit op twee briljante jonge fysiologen, F.C. Donders en J. Moleschott, van wie de laatste in Duitsland gestudeerd had. Deze Utrechtse groep nam deel aan het vooral in Duitsland op gang gekomen streven om de geneeskunde een veel meer natuurwetenschappelijk karakter te geven. Ook andere jonge

medici elders, zoals Heije en Schneevoogt, moedigden deze ontwikkeling aan.[26] De strekking van dit chemisch-fysiologische onderzoek was geheel positivistisch. In 1846 deed deze opvatting haar intrede in *De Gids*, maar verstopt in een enorme en droog-vakwetenschappelijke recensie van Valentins *Natuurkunde van den mensch*, waardoor zij waarschijnlijk weinigen zal zijn opgevallen. Hier bepleitte Donders inderdaad een beoefening van de natuurwetenschappen zonder enige inmenging van teleologische bijgedachten en ook zonder onderscheid tussen organische en anorganische natuur. De wetenschap was er niet om de zin der natuurverschijnselen te bepalen maar om feiten vast te stellen, werkingen te begrijpen en wetten op te sporen, stelde hij kordaat. Als er doelmatigheid in de natuur bestond, dan berustte deze op functionaliteit, niet op een ingebouwde bestemming. En passant formuleerde deze achtentwintigjarige docent een aantal hypothesen die zeer dicht naderden tot Darwins *Origin of species* van dertien jaar later.[27]

De teleologiekwestie was ook aanwezig in het hiervoor vermelde redactionele debat van april 1848. De redactie wees toen weliswaar de teleologische beschouwingen van de predikant P.J. Andreae af, maar eveneens Opzoomers al te geestdriftige bespreking van de oratie *De harmonie van het dierlijk leven* (1847) waarin Donders, bij zijn aantreden als hoogleraar in Utrecht, openlijk afrekende met de teleologie in de natuurwetenschap. De rede geldt bovendien als een belangrijk predarwinistisch moment. Misschien in een poging ook op dit gebied klaarheid te scheppen gaf de redactie in juli 1848 de ruimte aan de jonge medicus J.N. Ramaer voor een principieel artikel over ‘De wetenschap der natuur’, naar aanleiding van voordrachten die Nederlandse onderzoekers als Mulder, L. Ali Cohen en C.H.D. Buys Ballot in recente jaren hadden gehouden over taak, waarde en doel van de natuurwetenschappen. In Ramaer kwam opnieuw de positivist aan het woord die het belang en het recht bepleitte van een autonome en empirische natuurwetenschap, vrij van zowel nuttigheidsdwang als metafysische speculaties. Bij deze auteur was de oude fysico-theologie ver te zoeken. Zijn positie was ongeveer die van Opzoomer: de wetenschap sprak voor noch tegen het geloof. De natuur bevatte geen uitspraak over God; de denkende, onderzoekende mens vond God slechts in het ‘bewustzijn van zijn zedelijk bestaan’.[28]

In de jaren na 1848 lijkt de toon iets voorzichtiger, misschien omdat Schneevoogt toen in de redactie de steun van De Clercq moest ontberen. Het kan ook zijn dat de auteurs er een rituele obool voor overhadden om verder vrijuit te kunnen spreken. Naar aanleiding van Robert Chambers' populaire predarwinistische evolutietheorie verdedigde de medicus J. Zeeman, een collega van Schneevoogt, in 1850 het recht van de wetenschap tot een geheel natuurlijke verklaring van de kosmos, de natuur en de levensvormen. Hij vatte Genesis metaforisch op. Maar de voorzichtige empirist waarschuwde tegen voorbarige conclusies en ‘misbruik’ van wetenschappelijke vrijheid, en oordeelde dat een natuurwetenschappelijke wereldverklaring een werking Gods niet hoefde uit te sluiten.[29] Uitgebreider waren de verzachtende woorden die J.L. Dusseau, opnieuw een Amsterdamse arts uit de kring van Schneevoogt,

aan zijn geheel fysiologisch-materialistische opvatting van ‘leven’ toevoegde: zijn wetenschap wilde niemand beletten te geloven aan de onsterfelijke ziel of een wijs bestuur van het aardse bestaan, zij was nog te onvolkomen om over zulke zaken uitspraak te doen en het ideaal bleef de convergentie van wetenschap en openbaring ‘in het gezochte punt, de waarheid’.[30]

Wat deze auteurs aan opvattingen voor het publiek brachten, was verhoudingsgewijs geavanceerd en ook in het buitenland nog felomstreden. Voorlopig bleef nog wel het uitdagende materialisme van Moleschott, de Nederlandse fysioloog die inmiddels in Duitsland opzien baarde met zijn *Kreislauf des Lebens* (1852), buiten het tijdschrift. Het Duitse materialisme was veel scherper atheïstisch en tegen de daar gevestigde orde gericht dan in de bedoeling lag van Nederlandse wetenschappelijke geestverwanten als Donders en de auteurs die Schneevoogt bij *De Gids* betrok.[31] De wetenschap mocht vooruit, maar met het hoofd eerbiedig gebogen.

De doorbraak van de moderne theologie

De jaren tot 1858 vertoonden een kentering. De ervaring van de Aprilbeweging, die ook het politieke liberalisme radicaliseerde, lijkt hiertoe de aanzet te zijn geweest. Als onderdeel van de strijd tegen ‘de reactie’ werd nu het vizier gericht op de kerkelijke rechtzinnigheid. Hoewel nog zonder sympathie met de Tübinger benadering, en overtuigd van de noodzaak het geloof primair op de bijbel te blijven funderen, ging bijvoorbeeld ook een auteur als Van Gilse de onredelijke behoudzucht in de hervormde kerk en in Réveilkring bekritiseren. De bedoelingen en middelen waarmee deze ‘christelijk-historische Reactie’ de Groninger richting en het Leidse modernisme van Scholten bestreed, vond hij een miskenning van de geest van de Hervorming en het protestantisme, die een constructieve dialoog van het christendom met de eigen tijd veronderstelde.[32] Andere auteurs gingen de stemming in *De Gids* bepalen. Niermeijer overleed in 1855, Harting en Roorda verschenen nog maar een enkele keer, Brill zag in 1853 en 1855 zijn inzendingen als ‘minder geschikt’ afgewezen en trad pas in 1881 weer op.[33] Met het redacteurschap van Van Limburg Brouwer keerde de invloed van Opzoomer terug in het tijdschrift. Van doorslaggevend belang was inderdaad het optreden van Brouwer die niet alleen stem gaf aan de zelfverzekerde liberale oppositie maar vooral heeft bijgedragen tot de algemene geestelijke emancipatie die zich aan het eind van de jaren 1850 eerst in de kring van *De Gids*, vervolgens in een ruimere kring van liberale en protestantse burgerij manifesteerde.

Belangrijk waren twee opstellen van Van Limburg Brouwer in 1855, een over Spinoza en een over de Duitse speculatieve filosofie. Met het eerste opstel, naar aanleiding van een heruitgave van Berthold Auerbachs *Spinoza, ein Denkerleben* (1855), staat Brouwer aan de basis van de spinozismeherleving in Nederland.[34] Deze grote en edele wijsgeer had allerminst het onbegrip en de verkettering om vermeend atheïsme verdiend die hem in Nederland steeds ten

deel gevallen waren, aldus Brouwer. Hij wees op de hoogheid van Spinoza's denken, op diens invloed op de moderne Duitse wijsbegeerte en de moderne exacte wetenschap, en ondernam zo tevens de verdediging van de idealistische en speculatieve filosofie die in Nederland, en trouwens ook in de Duitse publieke opinie, nog als gevaarlijke onzin gold. Daarom besprak hij een paar maanden later een veelbesproken Duitse tendensroman gericht tegen de maatschappelijke gevaren van de moderne filosofie. Brouwer nam het niet op voor aanmatigende en onverantwoordelijke nihilisten als Stirner of Feuerbach, maar het ging zijns inziens veel te ver om integere waarheidszoekers als Spinoza, Schleiermacher, Fichte, Hegel of de filosofie in het algemeen verantwoordelijk te houden voor het misbruik dat van het denken kon worden gemaakt. Dit argument zou immers ook het christendom kunnen treffen. Hij verdedigde het recht van de filosofie om alles te onderzoeken ongeacht de uitkomsten. Toch waren ook zijn opvattingen nog heel gematigd. Wijsbegeerte hoorde eigenlijk ‘stil en bedaard zonder aanmatiging’ door ernstige geleerden beoefend te worden. Haar doel was zelfstandig tot de waarheid te komen en vervolgens tot verzoening van dit weten met de waarheid van geloof en openbaring.[35] Dat die waarheid uiteindelijk ver voorbij het historische christendom zou liggen, suggereerde Brouwer in 1855 nog niet. Enkele jaren later wel.

Met zijn verdediging van het Duitse speculatieve idealisme deed Brouwer in Nederland misschien nog zendingswerk; het was echter niet de bij uitstek actuele richting. Het is merkwaardig dat hij in 1856 het speculatief idealisme zelfs vrij scherp afzette tegen het nieuwe empirisme van Opzoomer en diens leerling Allard Pierson, hoewel hij in 1854 Opzoomers empirische staatsleer had gehuldigd en de Utrechtse filosoof in dat jaar zelf zijn ervaringswijsbegeerte in *De Gids* had mogen aanbevelen. Opzoomer had al in de jaren veertig het Krausiaanse idealisme aangehangen en was juist overgegaan op een vooral bij Mill aansluitende ‘ervaringswijsbegeerte’.[36] Brouwer stelde nu het idealisme niet alleen principieel tegenover maar ook *boven* een strikt empirisme dat hij in de praktijk tot een schraal materialisme zag leiden. Hij beaamde ten volle dat bespiegeling zonder stevige empirische gegevens vruchteloos was maar kwam op voor het primaat van de geest.[37] In feite stond hij helemaal niet ver van het door Opzoomer en Pierson verdedigde eigenaardige empirisme met zijn sterke idealistische inslag. Hun bedoeling verschilde niet wezenlijk van de zijne. Ziet men aan accentverschillen voorbij, dan hebben niet alleen de *Gids*-auteurs van deze periode, maar ook de intellectuelen van volgende generaties tot aan de jaren 1950 toe in hoofdzaak een voorkeur getoond voor vormen van empirisme onder zedelijke leiding. Het methodisch empirisme is steeds gehuldigd; een strikt positivistische kenleer of wereldbeschouwing nauwelijks.

Van Limburg Brouwers geschiedopvatting was hegeliaans, zo toonden zijn historiografische besprekingsartikelen van 1856-1858. Het kon dus geen verrassing zijn dat deze medewerker van Bakhuizen in 1858 ook de speculatief-historische benadering van de oorsprong en betekenis van het christendom ging

verdedigen. Hij uitte zich nog voorzichtig maar maakte er geen geheim van in te stemmen met zowel de methode als de hypothesen van moderne ‘ketters’ als de Belgische doctrinair F. Laurent en de Tübinger theoloog F.C. Baur die de ontwikkeling van het christendom voorstelden als een gewoon historisch verschijnsel, het resultaat van de rijpende geest van de mensheid. Als de geschiedenis theodicee was, redeneerde Brouwer, kon er geen onderscheid zijn tussen gewijd en profaan, en was de waarheid omtrent het christendom niet het monopolie van kerkgenootschappen maar een zaak van wetenschappelijk historisch onderzoek.[38] Ook uit andere artikelen in deze jaargang, van Van Gilse en Pierson, blijkt dat inmiddels de ketters van weleer en de emancipatie van de wetenschap erkenning vonden.[39] In plaats van de weerlegging van de Tübinger bijbelkritiek kregen de Nederlandse theologen nu het voortbouwen op dit onderzoek tot taak. Harting, die in eerdere jaren het publiek had willen betrekken bij de apologetische pogingen, vroeg zich af of het populariseren van theologisch debat wel zo heilzaam was.[40] Maar hij kon het tij niet keren. Buiten *De Gids* begon Cd. Busken Huet, toen nog Waals predikant in Haarlem, de problematiek van de moderne theologie - de consequenties van bijbelkritiek en natuurwetenschap voor het gezag van de openbaring - aan het algemene publiek uit te leggen, in zijn geruchtmakende *Brieven over den Bijbel* (Haarlem 1857-1858).

Vanaf 1858 werd *De Gids* het podium waarop de moderne theologie zich presenteerde aan het publiek waarvoor zij bedoeld heette, de modern denkende, wetenschappelijk geïnformeerde, verantwoordelijke burgerij. Van Limburg Brouwer, de beide Waalse predikanten Pierson en Busken Huet, de lutherse theoloog A.D. Loman en een reeks andere auteurs gingen nu afwisselend verzoenend en opmerkelijk vrijmoedig de *Gids*-lezers informeren hoe ‘een christendom naar de behoefte van den tegenwoordigen tijd’ eruitzag.[41] Zij deden dit in onderlinge discussie, in besprekingen van het werk van richtinggevende auteurs als Hoekstra Bz. en Scholten en in polemiek tegen de woordvoerders van de meer rechtzinnige richting, vooral Doedes. Want ondanks de betuigingen van onpartijdigheid waren alle *Gids*-contribuanten nu apologeten van de moderne richting. Lagen rond 1850 de roekeloze afbrekers onder vuur, nu waren het de orthodoxen, die maar niet wilden inzien dat het ‘moderne bewustzijn’ een aangepaste fundering van het geloof nodig maakte. Zoals telkens blijkt ook hier weer hoe eigenmachtig deze betrekkelijk kleine kring van liberale intellectuelen zich beriep op een veronderstelde tijdgeest die nergens anders bestond dan in hun eigen behoefte en intuïtie.

Met een combinatie van speculatief-historische bronnenkritiek en natuurwetenschappelijk vertrouwen begon men de bijbelse wonderen te bestrijden, de bijbel zijn bijzondere status van openbaring te ontnemen en het geloof los te maken van de bijbel. De argumentatie was verbazend rationalistisch. Voor de moderne mens die God eerde in de wetmatigheid en redelijkheid van natuurorde en geschiedenis was het geloof in de bijbelse wonderen, waaronder Jezus' opstanding, evenmin mogelijk als nodig, betoogden Pierson en Loman. Waarom zou God zich bij uitzondering in bijbelse tijden hebben geuit in

overtredingen tegen zijn eigen natuurwetten? Loman onderzocht als een rechter de getuigenissen omtrent Jezus' dood en opstanding, op zoek naar een rationele verklaring. De bijbelse voorstelling, een schepping van vrome maar nog weinig ontwikkelde lieden, hield voor hem geen stand. Hij vond in Jezus een heel andere betekenis: het wonder van het christendom was geen miraculeuze storing in de natuurorde maar de machtige zedelijke inspiratie en regeneratie die was uitgegaan van de 'grootste en reinste der menschen'.[42] Ook voor Pierson toonde de heerschappij van de geest over de stof zich niet in mirakels maar in zedelijke kracht en werken van kunst en wetenschap.[43] Na de zuivering door Huet, Pierson en Loman bleek de bijbel een geïnspireerd mensenwerk dat evenals het historische christendom gedateerde elementen bevatte die over het moderne verstand geen gezag meer mochten uitoefenen, naast elementen van blijvende en onschatbare waarde: de zedelijke inspiratie, de christelijke geest.

Zoals op staatkundig gebied moesten nu ook in de godsdienst gezag, traditie en verouderde vormen wijken voor het eigen oordeel en de *geest* van het christendom. Juist de plaats van de moderne theologie in *De Gids* toont hoe deze richting enerzijds een resultaat, anderzijds ook weer een bevestiging was van het liberalisme. Een poging van een verzoenende geest als Roorda om tot een nieuwe interpretatie te komen van veelbesproken begrippen als vrijheid, determinisme, God en zonde liep uit op een doorlopende formulering van de liberale mens- en levensopvatting. De zonde slonk tot de 'struikelingen' van de mens die naar Gods vaderlijke bedoeling vervolmaking nastreefde.[44] Typerend is ook de vanzelfsprekendheid waarmee de meeste auteurs in hun streven naar marginalisering van de bijbel als openbaring de redelijkheid en orde van het geschiedproces en de natuur veronderstelden. Liberaal was voorts de verdediging van de voortgaande individualisering van het geloof. Busken Huet vond het vooruitgang dat men de mogelijkheid van zedelijke en godsdienstige beschaving buiten enige geloofsbelijdenis begon te erkennen.[45]

In de jaren 1860 werd de religie losgeweekt van bijbel en kerk en het historische christendom gerelativeerd tot een vorm of fase van de universele godsdienstzin. Ook hier ging Van Limburg Brouwer voorop. In 1860 begon hij na zelfstudie van het Sanskriet zijn opzienbarende reeks artikelen over de oude Indische letterkunde en filosofie en de vergelijkende mythologie. Hij leerde vervolgens ook nog Chinees, Arabisch, Hebreeuws en Maleis. Wat de Tübingers met het Nieuwe Testament waren begonnen, moest zijns inziens ook toegepast worden op de positieve godsdienststelsels: een vergelijkende cultuurgeschiedenis van de godsdienstvormen en voorstellingen 'welke zich de mensch in de verschillende tijden omtrent het eindige en absolute, omtrent het wezen der dingen heeft gevormd.'[46] Brouwer ondernam zijn Indische studies dus niet uit een speciale liefde voor deze cultuur. Eigenlijk zocht hij achter de verschillende godsdiensten het ene goddelijke beginsel, dat hij zich als wijsheid of denken voorstelde. Hij wilde bevestiging vinden van zijn idee van een redelijke godsdienst en een zich ontwikkelende mensheid. Het was op dat moment in *De Gids* en in Nederland verbijsterend nieuw het Sanskriet als

de bakermat van de Europese taalfamilie, de oude Indische letterkunde als de gelijke van de klassieke, de Veda's als cultuurbronnen en het boeddhisme als gelijkwaardig aan het christendom voor te stellen. Ook in liberale kring was het begrip voor andere godsdiensten maar zeer beperkt of geheel academisch en gold het christendom nog als voorwaarde tot beschaving. Nu kwam Brouwer betogen dat het boeddhisme een hoge beschavingsreligie was, dat over de juistheid van godsbegrippen niet beslist kon worden en dat elke godsdienst behoorde tot een bepaalde cultuur.[47]

In *De Gids* kon deze vrijdenker - hij schreef ook in het vrijdenkersblad *De Dageraad* - zijn gang gaan, omdat hij zijn noviteiten met gepaste ernst presenteerde. Ook was hij geen dweper, al was hij evenmin ‘louter man des verstands’, zoals Potgieter zich hem herinnerde; eerder een bevlogen intellect.[48] In de kring van *De Gids* stond men welwillend tegenover Brouwers Indische studies, al had Potgieter liever dat hij zich tot de oude Indische poëzie beperkte. Buiten het tijdschrift was er minder begrip. Zimmerman vermeldt dat Brouwers religieuze en filosofische opvattingen van 1858 al ‘met schrik door het publiek ontvangen’ werden. Zijn verdediging van het boeddhisme gaf ‘veel aanstoot’. Het katholieke blad *De Tijd* probeerde hierom nog in 1864 zijn verkiezing tot Kamerlid te verhinderen. Ook in parlementaire kring begreep men weinig van zijn oosterse belangstelling, al werd hij wel om zijn kennis van de Javaanse cultuur als koloniaal specialist beschouwd. Hij droeg, aldus Potgieter, ‘met gelatenheid den smaad hem om de vrijgeesterij aangedaan, den spot waarmede dat overoud oostersche werd begroet.’[49]

Toch was zijn ontwikkeling in *De Gids* niet geheel singulier. In 1861 betoogde ook Pierson dat er niet slechts één christendom bestond, als ware geopenbaarde religie naast dwaalstelsels en heidendom. Geloof was een in beginsel universeel godsdienstig gevoel, dat zich bij alle volken in elke tijd verschillend uitte. Alle religies waren benaderingen van de ene godsidee en dat gold ook voor de vele richtingen die samen het historische christendom vormden. Pluralisme en een historische godsdienstwetenschap behoorden in de plaats te treden van theologisch dogmatisme.[50] Kerk en theologie waren enkel ‘vormen en beelden van eene naar waarheid en kennis dorstende menschheid’, verklaarde ook de predikant Jorissen in zijn verdediging van de moderne richting tegenover de vader van de Groninger richting, Hofstede de Groot, die dit alles veel te ver ging.[51] Wat overbleef van het door de moderne auteurs gezuiverde christendom was enerzijds het ‘wonder’ van het christendom zelf, de zedelijke kracht van Jezus' voorbeeld of het vertrouwen dat God zich openbaarde in de wereldorde, en anderzijds een ‘godsdienstig gevoel’, een universeel verlangen naar een waarheid ver voorbij de beperkte godsdienststelsels.

Emancipatie van de wetenschap

In deze paar jaren begon de verhouding tussen christelijk geloof en wetenschap ingrijpend te veranderen. Hoe die verhouding moest zijn, was zowel in *De Gids* als daarbuiten een punt van discussie en zou dat nog tientallen jaren blijven: lieten godsdienst en wetenschap zich verzoenen of hadden zij elk een eigen sfeer? Roorda, vroeger afkerig van elke pantheïstische suggestie, verdedigde in 1859 een positie dicht bij het monisme van de Leidse hoogleraar Scholten dat godsidee en natuurwetenschappelijke wereldverklaring bedoelde te verzoenen.[52] Zonder in direct debat te treden betoogde de jonge Pierson echter bij herhaling de onjuistheid van dit monisme, dat net als het vroegere supranaturalisme zowel de godsdienst als de wetenschap beperkte. Het innerlijk geloof en de empirische wetenschap hadden elkaar niets te bieden: 'De godsdienst is eene reine maagd, doch die voor de wetenschap onvruchtbaar moet blijven,' stelde hij plastisch. Voor de theologie zag deze predikant geen plaats meer, tenzij als studie van de religieuze mens of als godsdienstgeschiedenis.[53] Bij alle auteurs kwam de positie van de theologie in het geding. Moest tien jaar eerder de wetenschap nog het geopenbaarde geloof ondersteunen, nu werden omgekeerd de bijbel en de leer onderworpen aan de geschiedenis en de natuurwetenschap. Het was aan de wetenschap te bepalen wat van het christendom nog geloof-waardig was, zo suggereerde Loman in deze jaren herhaaldelijk.[54]

De natuurwetenschappelijke bijdragen getuigden van de zich wijzigende gezagsverhouding. Een eerste aanwijzing vormde in 1857 een recensie naar aanleiding van de *Materialismusstreit* die midden jaren vijftig een tijdlang de Duitse publicistiek beheerste. De *Gids*-recensent - die wel anoniem wilde én mocht blijven - verklaarde zich tegenover het materialisme 'onzijdig'. In de praktijk stond hij het werk van de materialist Moleschott zeer na (wat het vermoeden versterkt dat het Schneevoogt was). Zijn bespreking was geen veroordeling van het materialisme maar van de onbevoegde kritiek erop en van de gewoonte om het moeilijk verklaarbare altijd met bovennatuurlijke speculatie te beantwoorden en natuurkundige waarheden te 'verwringen om ze aan het geloof dienstbaar te maken'.[55] In mei 1861 kreeg de doopsgezinde predikant A. Winkler Prins, die zowel in de natuurwetenschappen als in de theologie was opgeleid, de gelegenheid om de in 1860 verschenen vertaling van Darwins *On the origin of species* (1859) uitgebreid aan te bevelen - zij het in de kleine letter van de boekenrubriek. Hij probeerde de nieuwe evolutietheorie genuanceerd te beoordelen maar het was duidelijk dat hij deze deelde. Tegenover critici argumenteerde Winkler Prins dat deze hypothese niet per se God of de ziel loochende. Hij raakte dit vraagstuk aan, omdat hij al direct vermoedde dat Darwins theorie ook voor de menselijke oorsprong betekenis kon hebben. Maar - en hier sprak de veenkoloniale predikant het nieuwe credo uit - waren de geloofswaarheden 'niet bestand tegen de magt der onloochenbare feiten, zoo moeten wij zelfs onze meest geliefkoosde begrippen als dwalingen afleggen, ons verheugende in eene wetenschap, die het juk der

vooroordeelen van onze schouderen neemt.'[56]

Vanaf nu werd in *De Gids* de opvatting gebruikelijk dat de wetenschap niet door religieuze gevoeligheden beperkt mocht worden maar wel binnen de grenzen behoorde te blijven van een empirisme dat religieuze speculaties evenmin ontkende als bevestigde. Winkler Prins zelf was voorstander van zo'n autonome natuurwetenschap die tegelijk terughoudend was én er alle vertrouwen in had het nog onbekende op den duur te kunnen verklaren.[57] Er was in de jaren zestig en zeventig een groot optimisme. Maar al kreeg nu de wetenschap de ruimte, de verhouding tot de christelijke godsdienst of - wat niet hetzelfde is - het geloof bleef een vraagstuk dat vooral in de loop van de jaren 1870 de gemoederen weer bezighield. Bij veel auteurs lijkt de boedelscheiding meer pragmatisch dan scherp doordacht. Net zoals de voorzienigheidsgedachte nog lang doorklonk in hun voorstelling van de geschiedenis, sleet de fysicotheologie maar langzaam uit hun natuurbeeld. De christelijke godsidee en de teleologische gedachte werden steeds verder teruggedrongen. Niettemin bleven veel auteurs eraan hechten in een of andere vorm God eervol bij de natuurprocessen te betrekken. Men wilde modern zijn, geen atheïst.

Dat toont ook de bijdrage waarvoor Darwinvertaler T.C. Winkler, conservator van de geologische collectie van Teylers Museum, in 1864 de ruimte vroeg en kreeg: een brede presentatie van de nieuwe geologische en paleontologische gegevens die de evolutietheorie ondersteunden. In zijn brief aan de redactie veronderstelde Winkler dat zelfs het merendeel van de *Gids*-lezers eigenlijk nog geloofde dat de aarde en het leven pas zesduizend jaar oud en de soorten ineens, afzonderlijk en uit het niets geschapen waren. Of, iets moderner, dat zij de 'Katastrophentheorie' aanhingen, die de fossielen verklaarde als overblijfselen van een 'eerste schepping' van voor de Zondvloed. Het werd dus tijd dat het publiek op de hoogte raakte van de stand van onderzoek. Hoewel Winkler zich behoedzaam uitte, liet hij geen twijfel over de juistheid van de darwinistische beschouwingswijze. De ontwikkeling van het leven en het ontstaan der soorten waren voor hem geen theologische maar natuurwetenschappelijke vraagstukken die in de toekomst stellig geheel zouden worden opgehelderd.

Toch vond Winkler nog ruimte genoeg voor zijn godsdienstig gevoel: God stond soeverein aan het begin van de schepping en zijn wijsheid openbaarde zich in de natuurwetten, zodat ook de wetenschap opleidde 'tot eerbied en aanbidding'. Hij erkende dat de positie van de mens in deze theorie nog een probleem vormde. Al had Darwin het heikele punt vermeden, de conclusie kon niet uitblijven dat de mens deel vormde van de natuurlijke evolutie en afstamde 'van de lagere dieren'. In de gedachte dat de menselijke rede en zedelijkheid buiten de afstammingstheorie stonden en tot het gebied van de godsdienst behoorden, vond Winkler in 1864 nog een uitweg die hij een aantal jaren later zou verlaten.[58]

Hoe oordeelden de redactie en het publiek over de levensbeschouwelijke modernisering sinds het einde van de jaren 1850? De meeste redacteuren waren

minder met de nieuwe theologische richting ingenomen dan het blad doet vermoeden. Het blijkt uit hun commentaren op ingekomen stukken of terloopse opmerkingen in hun eigen artikelen. Zij erkenden de aanspraken van de wetenschap en zagen in dat *De Gids* aan zijn liberaliteit verplicht was de moderne woordvoerders ruimte te bieden. Persoonlijk huldigden ze de nieuwe opvattingen maar ten dele en eigenlijk vonden ze de aanhoudende theologische discussie vervelend. De redactie waardeerde en bewonderde Van Limburg Brouwer en zocht de medewerking van figuren als Busken Huet, Pierson en Loman; anderzijds constateerde Potgieter in 1860: 'Wij zijn meegesleept in den draaikolk der moderne theologie'.[59] In hetzelfde jaar twijfelde Zimmerman nog of *De Gids* zich geheel tot orgaan van Huets theologische vrijzinnigheid moest maken; een jaar later plaatste men wel het als 'geweldig kettersch' beoordeelde artikel van Loman over Jezus' opstanding hoewel men vermoedde dat het veel aanstoot zou geven.[60]

Het besef dat men op deze weg moest voortgaan, ging steeds met aarzeling en onbehagen samen maar werd er niet door aangetast. Deze keuze resulteerde uit de bijzondere betekenis die in deze periode aan de *kritiek* werd toegekend. Van het begin af hadden de makers van dit tijdschrift kritiek gewaardeerd als het instrument van de vooruitgang. Op levensbeschouwelijk, ook op sociaal gebied was het recht van de kritiek echter steeds enigszins beperkt. In de jaren 1850 konden kritiek en nauwkeurig onderzoek zelfs een defensieve strekking hebben. In de eerste jaren van *De Gids* was de vrijzinnigheid het politieke liberalisme vooruit geweest; in de tien jaren na 1848 lagen de verhoudingen andersom. Rond 1860 raakten kritiek en wetenschappelijk optimisme verbonden tot een als plicht ervaren wetensdrang. 'Onloochenbare feiten' werden de hoogste rechtsinstantie; een onaangename waarheid was beter dan het 'juk der onwetendheid'. Na 1860 brak het positivisme door. Kritiek, aldus Pierson in deze geest, was de ware wijsbegeerte: een onpartijdig zoeken en beoordelen dat zich van definitieve uitspraken onthield. Dat de waarheid slechts een ideaal en 'verder onderzoek' nog heel lang geboden was, had voor deze intellectuelen niets onaangenaams. In liberale geest betitelde Pierson de kritiek ook als 'de grote free-trader, zij opent allerwege de deur tot vrije concurrentie'.[61] De liberale kritiek kreeg een pluralistische maar nog veel meer een sceptische strekking.

En toch, bij al dit optimisme viel het velen - ook auteurs als Pierson en Loman - niet licht zich de onhoudbaarheid van langvertrouwde voorstellingen te realiseren. De in 1859 en 1860 in *De Gids* gepubliceerde 'leekedichtjes' van predikant P.A. de Genestet, de dichter van het modernisme, zijn hiervan de uitdrukking. Zij vormden een mild-ironisch commentaar op de spitsvondige strijd binnen kerk en leer maar verwoordden tevens het onbehagelijke heimwee van de moderne rationalist naar een religieus arcadië. Najaar 1862 besloot de redactie voorlopig 'zoo min mogelijk theologie' op te nemen, ook omdat de discussie zich nauwelijks vernieuwde.[62] Potgieter haalde Busken Huet, een van de eerste moderne predikanten die als gevolg van hun ideeën de kerk verlieten, in de redactie, maar uitdrukkelijk voor de letterkunde. Hij

vond Huets kritisch talent verspild aan de rubriek ‘Kerkelijk Zeuren’.[63]

De richting van *De Gids* gaf zeker aanstoot in meer rechtgelovige en katholieke kring. De schrijfster Bosboom-Toussaint (zij was inmiddels getrouwd met de schilder Bosboom) voelde zich jarenlang weinig tot het ‘onchristelijk’ geworden tijdschrift aangetrokken.[64] Da Costa achtte zich in 1859 ‘als Dichter, Nederlander, Hervormde, en Christen’ verplicht op te staan tegen het gezag van *De Gids*, het ergste ‘onder alle onze verderfelijke Tijdschriften in den heerschenden geest’, een gids die de natie leidde ‘naar materialisme en stofvergoding - naar onrein Goethendom’.[65] De katholieke letterkundige Alberdingk Thijm, die zelf tot 1855 regelmatig aan het tijdschrift bijdroeg maar toen zijn eigen *Dietsche Warande* begon, hekelde in 1860 het onkerkelijke en van de wetenschapsontwikkeling afhankelijke humanisme van *De Gids*. Met recht wees hij er bovendien op dat de liberale tolerantie jegens andersdenkenden nogal schraal was.[66] Een feitelijke miskenning van confessionelen lag inderdaad besloten in het liberale ideaal van christendom boven geloofsverdeeldheid, in de marginalisering van de behoefte aan mystiek en leerstelligheid en in de monopolisering van wetenschap en nationaliteit De liberale geschiedopvatting erkende het katholicisme, de hervormde kerken en alle positieve religies enkel als historische stadia.

Bosboom-Toussaint, Da Costa en Alberdingk Thijm stonden met de redactiekring in contact en lazen *De Gids*. Het is typisch voor deze nog zo kleinschalige burgerlijke cultuur dat de uitgesproken vertegenwoordigers van tegengestelde levensbeschouwelijke richtingen -Thijm, Da Costa, Van Vloten, de *Gids*-kring - het persoonlijk nogal met elkaar konden vinden. Zij waren burger boven geloofsverdeeldheid. Toch waren de drie bovengenoemde schrijvers woordvoerders van een andere richting en dus misschien niet typisch voor het publiek van dit tijdschrift. Hoe reageerde dit op de veranderingen? Niets duidt erop dat *De Gids* sinds 1858 zijn lezers van zich vervreemdde, integendeel. In het redactiearchief zijn geen reacties van lezers bewaard. Maar juist vanaf 1858, jaren waarover verkoop- en oplagecijfers bekend zijn, begon het lezerspubliek gestaag te groeien, waarschijnlijk voor het eerst sinds 1848.[67] Het aantal geabonneerden steeg met gemiddeld vijftig per jaar, van circa 420 in 1857 tot circa 840 in 1865; de oplage - er was steeds een vrij groot aantal presentexemplaren - van 600 (in 1859) naar 950 (in 1865). En dit ondanks een prijsverhoging in 1863 van twaalf naar vijftien gulden voor een jaargang en de concurrentie die *De Gids* sedert 1860 kreeg van het nieuwe Haagse liberale blad *De Nederlandsche Spectator*, waaraan Bakhuizen van den Brink verbonden was.[68] Aangezien er kennelijk nog een markt was voor dit wat lichtvoetigere, vaak nog vrijzinnigere en anticlericalere weekblad (waarin wel drie oudere periodieken opgingen), kan men veronderstellen dat inderdaad een groeiend publiek zulke vrijzinnigheid waardeerde. De schaars beschikbare gegevens over kopers van *De Gids* suggereren voorzichtig dat rond 1860 meer leesgezelschappen zich abonneerden dan een decennium eerder, wat zou kunnen wijzen op bredere acceptatie. *De Gids* raakte ‘ingeburgerd’. Blijkbaar was het draagvlak voor het liberalisme zich aan het verbreden.

Eindnoten:

1 Van Gilse, ‘Brieven van Schleiermacher’, 1858, II 685.
2 Vgl. Kruseman, *Bouwstoffen*, II 730-734. De belangstelling kwam *in het algemeen* overeen; in feite bleef de behandeling van zulke onderwerpen in *De Gids* nog ruim achter bij het cijfer van 21 procent van het totaal van de in deze periode uitgebrachte boeken en brochures. Overigens laten beide cijfers zich maar globaal vergelijken: bij Kruseman betreft het titels, in *De Gids* het percentage van de omvang.
3 Roessingh, *Modernisme*, 82-83.
4 Von B[aumhauer] rec. I. da Costa, *Paulus, eene Schriftbeschouwing*, I (Leiden 1846), 1847, B. 581-624 en Van Vloten rec. Idem, 1847, B. 625-640. In een noot (581) verklaarde de redactie ‘met geen van beide stukken geheel tevreden’ te zijn en daarom de zaak maar in deze vorm aan de lezers voor te leggen. Zie ook: Veth aan De Clercq, 5-7-1847, AG A 11.
5 De discussie begon in oktober 1847, n.a.v. Van Vlotens bespreking van een vertaling van Plato's *Phaedo* door D. Burger jr. In februari 1848 ging het om Van Vlotens reisverslag ‘Herinneringen uit Zwaben en Franken’, in april 1848 om twee bijdragen: ‘Hebben de wonderen in den Bijbelschen zin des woords opgehouden of kunnen zij in dien zin gezegd worden voort te duren?’, door de predikant P.J. Andreae, en een recensie door Opzoomer van F.C. Donders' oratie *De harmonie van het dierlijk leven* (Utrecht 1847). Circulatiebriefjes 25-28 oktober 1847, AG A 20, 20 a, b; 5-13 februari en april 1848, AG A 23, 24; 8-21 april 1848, AG A 26, 26 a-c. Grotendeels ook in: Colenbrander, ‘Gidsarchief’, II 398-403.
6 Potgieter over Van Vlotens bespreking van Burgers Platovertaling, 28-10-1847 en over Opzoomers bespreking van Donders' oratie, 21-4-1848, AG A 20 a,b en A 26 c. Ook in: Colenbrander, ‘Gidsarchief’, II 399, 403. Tot twee maal toe wees de redactie een anoniem, via dr. J. Tideman ingezonden stuk van een bewonderaar van Comte af, waarin diens positivisme werd gebruikt ter bestrijding van Groen van Prinsterers *Ongeloof en revolutie* (1847). *Gids*-redactie aan J. Tideman, [22-2-1848] en 3-4-1848, AG A kopieboek brieven 1843-1856.
7 *Gids*-redactie aan Van Vloten, april 1848, AG A kopieboek 1843-1856; Colenbrander, ‘Gidsarchief’, II 400-401.
8 *Gids*-redactie aan Opzoomer, 1-5-1848, AG A kopieboek 1843-1856.
9 Brill, ‘Beste waarborg’, 1849, I 454-464; Idem, ‘Herstel der kranke maatschappij’, 1850, I 78-89; Idem, ‘Proeve eener geluksleer’, 1850, I 751-765.
10 Over Van Gilse: *NNBW*, IV 657; Welcker, ‘Doopsgezinde kweekschool’; [Potgieter?], ‘In memoriam. Jan van Gilse, 1810†1859’, 1859, I Bijblad juni. Het gedicht is niet vermeld in Groenewegen, *Bibliographie*.
11 Roessingh, *Modernisme*, 81-84.
12 Harting, ‘Geloofwaardigheid’, 1849, I 503; Idem, ‘Kritiek des Nieuwen Testaments’, 1850, I 677.
13 Harting, ‘Kritiek des Nieuwen Testaments’, 1850, I 689, 702.
14 Harting, ‘Geloofwaardigheid’, 1849, I 503; Idem, ‘Kritiek des Nieuwen Testaments’, 1850, I 703 e.v.; wat Van Vloten schreef over Jezus' leer en persoon achtte Harting te onwelvoeglijk om het voor de *Gids*-lezers te citeren (I 723).
15 Harting, ‘Kritiek des Nieuwen Testaments’, 1850, I 703; Niermeijer, ‘Christelijke Openbaring’, 1850, I 112; Van Gilse, ‘Groninger Godgeleerden’, 1856, I 316.
16 ‘Da Costa op het gebied der Godgeleerdheid’, 1848, II 393-429. Deze via ds. E.B. Swalve (te Goes) ingezonden gepeperde bestrijding van Da Costa's theologisch werk (opnieuw diens *Paulus*) werd ondanks bedenkingen van de redactie toch anoniem geplaatst. Zonder Van Vlotens recensie van augustus 1847 te willen bijvallen meende ook deze criticus dat Da Costa op dit terrein niet bevoegd was. *Gids*-redactie aan E.B. Swalve, juli 1848, AG A kopieboek 1843-1856.
17 Roessingh, *Modernisme*, 87. Waarom *De Gids* het boek niet besprak is niet bekend.
18 ‘Da Costa op het gebied der Godgeleerdheid’, 1848, II 429. Van Gilse, ‘De geschiedenis van de opvoeding des menschdoms en de Openbaring des Bijbels’, 1848, II 430-461. N.a.v. P. Hofstede de Groot, *Voorlezingen over de geschiedenis der opvoeding des menschdoms door God, tot op de komst van Jezus Christus* (Groningen 1848); Van Gilse, ‘De Groninger Godgeleerden in hunne eigenaardigheid’, 1856, I 305-340.
19 Meijboom, ‘De Groninger School in haren strijd’, 1852, I 148-202; Koorders, ‘De jongste bestrijding der Groninger School’, 1852, I 299-325. Het besluit van de redactie betekende dat zij afstand nam van de theologische medewerker J.I. Doedes die steeds meer een conservatief werd. Circulatiebriefje *Gids*-redactie, 17-1-1852, UBA, Hss Ak 194 a.
20 Harting, ‘Kritisch vraagstuk’, 1853, I 397, 399; Idem, ‘Leefregel’, 1854, II 388, 393.
21 Niermeijer, ‘Christelijke Openbaring’, 1850, I 138.
22 Van Gilse, ‘Ontwikkeling van het Protestantisme’, 1855, I 675.
23 Roorda, ‘Verdediging der miskende metaphysica’, 1852, I 145; Des Amorie van der Hoeven, ‘Wijsgeerige zedeleer van Rothe’, 1852, II 425, 572. De kwalificatie is van zijn bewonderende leerling Quack, *Herinneringen*, 28.
24 Over deze problematiek in het algemeen: Hegeman, ‘Darwin en onze voorouders’; Roessingh, *Modernisme*, 87-144; Krop, ‘Natuurwetenschap en theologie’.
25 Redactie aan S.P. Scheltema, oktober 1845, AG kopieboek 1843-1856. Algemener: Snelders, ‘Natuurwetenschappelijke vaktijdschriften’.

26 Over de contacten in deze kring, zie: Van Herwerden, ‘Een vriendschap tusschen drie physiologen’; Moleschott, *Eenheid des levens*, ed. Peeters, 15-20; Romein, ‘Donders’; en verspreid ook in: Houwaart, *Hygiënisten*.
27 Donders rec. G. Valentin, *Natuurkunde van den mensch*, vert. J.G. Rooseboom (Gouda 1845), 1846, B. 750-783 en 863-900, vooral 896-897.
28 Ramaer, ‘De wetenschap der natuur’, 1848, II 1-35, citaat 20.
29 Zeeman, ‘De natuurlijke geschiedenis der schepping’, 1850, II 133-167, 474-499, spec. 498. N.a.v. de Nederlandse vertaling van [R. Chambers], *Vestiges of creation* (1844) en *Explanations, a sequel to vestiges of creation* (1846), door J.H. van den Broek (*Sporen van de natuurlijke geschiedenis der schepping* en *Vervolg der sporen van de natuurlijke geschiedenis der schepping* (Utrecht 1849).
30 Dusseau, ‘Het leven’, 1852, II 1-44, aldaar 44.
31 Over het Duitse materialisme, zie: Gregory, *Scientific materialism*.
32 Van Gilse, ‘Ontwikkeling van het Protestantisme’, 1855, I 675; Idem, ‘Duizendjarig rijk’, 1857, II 43-45; Idem, ‘Gebruik van de Latijnsche taal’, 1857, I 506.
33 *Gids*-redactie aan Brill, 10-5-1853 (afwijzing van zijn ‘Over de verdraagzaamheid’) en 22-2-1855 (afwijzing van ‘De strijd der partijen’), AG A kopieboek 1843-1856.
34 Van Limburg Brouwer, ‘Het leven van een denker’, 1855 I 409-443. Vgl. Sassen, *Wijsbegeerte in Nederland*, 365; Henrard, *Wijsheidsgestalten*, 87.
35 Van Limburg Brouwer, ‘Een anti-filosofische roman’, 1855, II 129-157, vooral 151-154. Over: *Eritis sicut Deus* (Hamburg 1854).
36 Krop, ‘Natuurwetenschap en theologie’, 18-20; Van Dooren, ‘Inleiding’, 15-16.
37 Van Limburg Brouwer, ‘Een bespiegelend empirist’, 1856, II 52-101. Over: A. Pierson, *Bespiegeling, gezag en ervaring. Eene wijsgeerige, geschiedkundige proeve* (1855).
38 Van Limburg Brouwer, ‘Twee ketters van onzen tijd’, 1858, I 845-886, II 1-41, vooral I 884 en II 40. Over: F. Laurent, *Études sur l'histoire de l'humanité VI. Le Christianisme* (Parijs en Gent 1855) en F.C. Baur, *Das Christenthum und die christliche Kirche der drei ersten Jahrhunderte* (Tübingen 1853).
39 Van Gilse, ‘Ulrich van Hutten’, 1858, I 654; Idem, ‘Brieven van Schleiermacher’, 1858, II 681-746; Pierson, ‘Hoekstra's verdediging’, 1858, I 559-560.
40 Harting, ‘Wetenschappelijk-populaire theologie’, 1856, II 1.
41 Busken Huet, ‘Eene kerkelijke beweging’, 1860, I 589.
42 Loman, ‘De Opstanding van Jezus. Het geloof der gemeente en de bedenkingen der wetenschap’, 1861, I 449-507. N.a.v. J.I. Doedes, *Modern of Apostolisch Christendom* (rede 1860); Idem, ‘Een nieuw middel tot verzoening van geloof en wetenschap’, 1860, I 329-364, citaat 340-341. Tegen: J.J. Prins, *De realiteit van 's Heeren Opstanding uit de dooden* (Leiden 1861).
43 Pierson, ‘Een misverstand’, 1860, I 745-814, vooral 802.
44 Roorda, ‘De vrijheid van den mensch in de bepaling van zijn wil, en de strijd tusschen determinisme en indeterminisme’, 1859, II 1-46, vooral 40-41. N.a.v. S. Hoekstra Bz., *Vrijheid in verband met zelfbewustheid, zedelijkheid en zonde. Een psychologisch-ethische studie* (Amsterdam 1858) en J.H. Scholten, *De vrije wil. Kritisch onderzoek* (Leiden 1859).
45 Busken Huet, ‘Kerkelijke beweging’, 1860, I 591; Sibmacher Zijnen, ‘Kerk en individu’, 1861, I 753-771.
46 Van Limburg Brouwer, ‘Nitisâstra’, 1860, I 22-46, 222-243, citaat 239; Idem, ‘Vuurdienst. Eene proeve uit eene nieuwe wetenschap’, 1860, I 474-493. N.a.v. A. Kuhn, *Die Herabkunft des Feuers und des Göttertranks. Ein Beitrag zur vergleichenden Mythologie der Indo-Germanen* (Berlijn 1859).
47 Van Limburg Brouwer, ‘Buddha’, 1860, II 317-344.
48 Vgl. Potgieter aan Busken Huet, 20-2-1873, in: *VBPH* (539); Z[immerman], ‘Van Limburg Brouwer’, 503; Van Eyck, ‘De schrijver’, 8-13.
49 Z[immerman], ‘Van Limburg Brouwer’, 502; Van Welderen Rengers, *Parlementaire geschiedenis*, 318; Vosmaer, ‘Van Limburg Brouwer’, 24-29, 31-32; Potgieter aan Busken Huet, 20-2-1873, in: *VBPH* (539).
50 Pierson, ‘Waardeering’, 1861, I 663-691.
51 Jorissen, ‘De moderne theologie op den kansel veroordeeld’, 1862, I 633-657, citaat 650. Tegen: P. Hofstede de Groot, *Drie leerredenen. Het evangelie der apostelen tegenover de twijfelingen en de wijsheid der wereld* (1861).
52 Roorda, ‘De vrijheid van den mensch’, 1859, II 1-46.
53 Pierson, ‘Hoekstra's verdediging’, 1858, I 560; Idem, ‘Prof. Scholten's monisme’, 1859, I 749-798. N.a.v. D. Koorders, *Over het determinisme van de Leidsche school, aanteekening op het jongste geschrift van den hoogleeraar Scholten* (Utrecht 1859); Idem, ‘Waardeering’, 1861 I 681.
54 Loman, ‘Opstanding van Jezus’, 1861, I 476.
55 (Anon.) rec. K.M. Giltay, *Het materialisme van den laatsten tijd bestreden* (Rotterdam 1856), 1857, II BA 123-134, spec. 128, 134; (Anon.) rec. Idem, *Nog een woord over het materialisme van den laatsten tijd* (Rotterdam 1857), 1857, II Bijblad december; Sassen, *Wijsbegeerte in Nederland*, 355-356.

56 Winkler Prins rec. Ch. Darwin, *Het ontstaan der soorten van dieren en planten door middel van de natuurkeus, of het bewaard blijven van bevoorregte rassen in den strijd des levens*, vert T.C. Winkler (Haarlem 1860), 1861, I BA 718-740, citaat 720. De inzending kreeg van de redacteuren een lauw onthaal; zij dachten dat het stuk wel respons zou wekken maar vonden het niet nodig het als hoofdartikel te plaatsen: circulatiebrief redactie, 19-2-1861, AG A 109.
57 Winkler Prins, 'Natuurwetenschap en wonderen', 1862, II 539-552.
58 Winkler aan *Gids*-redactie, 20-4-1864, AG A 265 a; Winkler, 'Leven en ontwikkeling uit een geologisch oogpunt beschouwd', 1864, III 218-245, 436-462, vooral 265 en 460-462. Zie ook: Hegeman, 'Darwin en onze voorouders', 287-289.
59 Circulatiebrief redactie, 19-7-1860, n.a.v. Loman, 'Een alleenstaand strijder', AG A 79.
60 Circulatiebrief redactie 6-5-1860 n.a.v. Busken Huet, 'Toegepaste logica', AG A 66; circulatiebrief redactie 11-2-1861 n.a.v. Loman, 'Opstanding van Jezus', AG A 105.
61 Pierson, 'Waardeering', 1861, I 670.
62 Circulatiebrief redactie 23-11-1862, AG A 228. In december 1862 hield Potgieter een recensie van Loman gewoon achter. Zimmerman aan Potgieter, 16-12-1862, UBA, Hss Am 130 t.
63 Potgieter aan Busken Huet, 8-4-1864, 2-5-1864 en 31-5-1864, in: *VBPH* (60, 64, 70).
64 Reeser, *Huwelijksjaren*, 124, 136.
65 Da Costa, *De mensch en de dichter Willem Bilderdijk*, 366-369, 467-468.
66 [Alberdingk Thijm], 'Claegh- ende vraegh-liedt', 311-312.
67 [Van Hall], LK, 1886, IV 582-583; afrekeningen Van Kampen over 1859-1864, AG A 47, 102, ongenummerd na 265, 276 a; Van Kampen aan Potgieter, 1849-1861, UBA, Hss Ak 111 a-c.
68 Maas, *Nederlandsche Spectator*, 11-43.

Hoofdstuk 15
De 'ideeën, die de eeuw bewegen': de boodschap van de geschiedenis

'Er is', schreef Pierson in 1861, 'een tooverwoord dat als het waarachtig doorgedrongen is tot onzen geest, al onze voorstellingen verandert, vele vooroordeelen wegneemt en voor menige ongerijmdheid ons bewaart, dat woord luidt: *geschiedenis*. Het is het kenmerk van de negentiende eeuw, dat zij in de plaats der dogmatische methode de historische methode heeft gesteld'.[1] Nog nadrukkelijker dan voor 1848 manifesteerde zich de historische beschouwingswijze in het doctrinaire liberalisme van deze periode. Een dwingend progressieve geschiedinterpretatie legitimeerde het liberalisme en historiseerde het rechtsbewustzijn, de natuur en het christendom. De bellettrie zocht haar inspiratie hoofdzakelijk in het verleden maar kreeg op gezag van het progressieve historisme het consigne eigentijds te zijn.

Behalve dat de historische zuurdesem in bijna elk onderwerp werkte, was geschiedenis ook als genre nog steeds gewild. Met vijftien procent besloegen bijdragen op historisch gebied relatief veel ruimte in *De Gids*. Zij vormden in de periode 1848 tot 1863 de grootste, zij het een heterogene, categorie. Behalve in de vaak weelderige omvang van de historische opstellen ligt de verklaring vooral in het ruime aanbod van dit soort bijdragen. In deze periode voor de academisering van de geschiedbeoefening konden erudiete letterkundigen, advocaten, predikanten en officieren met goed fatsoen werkzaam zijn op dit veld, dat nog weinig begrensd was. Zo bevatte *De Gids* zelfstandige essays over onderwerpen uiteenlopend van de Romeinse agrarische wetten tot het Engelse hof onder George II, grote recensieartikelen, zeer veel kleine boekbeoordelingen en uitgebreide presentaties van buitenlandse geschiedschrijvers als Carlyle, Macaulay, Gervinus, Tocqueville, Motley en Michelet. In dit hoofdstuk komen twee zaken aan de orde. Ten eerste de manier waarop men zich rond het midden van de eeuw van de geschiedenis bediende, dus de vormen van geschiedbeoefening. Ten tweede de voorstellingen van het nationale verleden en het oordeel over de eigentijdse toestand in dit blad.

Van 'wijsgerige geschiedenis' naar positivistisch historisme

Men treft in *De Gids* allerlei vormen van geschiedenis naast elkaar, van de louter informerende antiquarische detailstudie tot het filosofische en ideologisch geladen panorama. Maar wat in deze periode toch het meest opvalt is het progressieve historisme dat overal doorklonk, ook in de niet-historische

bijdragen. De gedachte van vooruitgang en gestage ontwikkeling was een axioma. Er waren auteurs die een gebrek aan vooruitgangsvertrouwen beschouwden als een zonde, een miskenning van de goddelijke voorzienigheid.[2] Gebruikelijker was het de vooruitgang als een soort natuurwet voor te stellen. 'Wijsgerige geschiedvorsching', aldus De Clercq, 'leert ons den weg ontdekken en eerbiedigen, langs welken de menschheid vooruitstreeft, en beneemt ons de begeerte om tot afgeloopen tijdperken terug te keeren, of ons aan onhoudbare vormen vast te klampen'. Verzet tegen de vooruitgang was even 'ongerijmd' als een moreel oordeel over de natuurwetten.[3] De geschiedenis, waarschuwde Van Limburg Brouwer bij elke gelegenheid, 'spaart niemand; zij verplettert wie haar weerstreeft'.[4] Verandering en ontwikkeling vormden 'de eerste wet van ons bestaan'.[5] Op gezag van auteurs als Tocqueville en Gervinus betoogde Brouwer zelfs dat niet de revolutie maar de restauratie een oneigenlijk element in het geschiedproces vormde. Revolutie was vaak de plotselinge voltooiing van veranderingen die onder de oppervlakte van verouderde vormen allang gaande waren. Restauratie daarentegen was strijdig met het karakter van de geschiedenis en hoogstens te verontschuldigen als bijverschijnsel van een te snel verlopen vooruitgang.[6]

De progressieve wil van de geschiedenis viel op een gelukkige wijze samen met de wens van de geschiedbeschouwers. Hun ideologie lag al besloten in hun opvatting van geschiedschrijving. De historicus Engelbregt stemde in met de mening van Duitse historici uit de school van de liberaal Karl von Rotteck volgens wie men geschiedenis behoorde te schrijven vanuit een vaste overtuiging, namelijk van de vooruitgang van de mensheid in constitutionele en liberale zin.[7] In het algemeen vertoont de liberale geschiedbeschouwing in *De Gids* van de jaren 1840 en 1850 sterk de invloed van de toenmalige Duitse geëngageerde historiografie.[8] Voor Vissering was de realisering van de vrijheidsgedachte de inhoud van het geschiedproces, voor Brouwer waren het de geestelijke en burgerlijke emancipatie en de individualisering. Veel auteurs mochten zich dan rond 1850 gereserveerd opstellen jegens de Duitse speculatieve filosofie, onmiskenbaar was de geschiedvoorstelling in deze kring doordrenkt van het Duitse idealisme. De weerstand tegen de Tübinger methode kwam ook niet zozeer voort uit afwijzing van de hegeliaanse gedachte dat elke cultuur een bewustzijnsfase vormt als wel uit schroom dit principe onverkort toe te passen op de bronnen van het christendom.

Men stelde zich de geschiedenis voor als een dialectisch vooruitgangsproces. De grote beginselen werden in de loop van de verschillende perioden verbreid en verwerkelijkt. Steeds rijpten een nieuw rechtsbesef, nieuwe maatschappelijke verhoudingen of een nieuwe wereldbeschouwing onder verouderende instellingen. Als volken en hun leiders een juist inzicht hadden in deze ontwikkeling, konden zij zich daaraan conformeren en tijdig de instellingen aanpassen; zo niet, dan volgde revolutie, zoals de gebeurtenissen van 1848 bewezen. Steeds ontleenden de liberale intellectuelen hun bazige zelfvertrouwen en hun aanspraken op het bestuur aan het inzicht in de historische tendens waarover zij meenden te beschikken. Het gaf hun gezag, op dezelfde

manier als de staathuishoudkunde en de statistiek dat deden.

In deze voorstelling hadden elk tijdvak, elke natie en elke grote persoonlijkheid hun eigen moment en wereldhistorische taak. Daarom wezen de toenmalige auteurs altijd op ‘de teekenen der tijden’. De katholieke landen van Zuid-Europa bijvoorbeeld hadden in de zestiende eeuw de Hervorming gemist en daarmee de aansluiting bij de vooruitgang, aldus Brouwer die ook vond dat men Filips II niet te hard moest vallen aangezien deze slechts de incarnatie was geweest van een aflopende historische periode. Had de Spaanse dwingeland de veranderende tijdgeest begrepen die Willem van Oranje vertegenwoordigde, ‘hij zou den waarlijk ongelijken strijd nimmer hebben aangevangen’.[9] In dezelfde trant, eigenlijk een liberale wijziging van Groen van Prinsterers interpretatie van de vaderlandse geschiedenis, verbond Brill het lot van de natie aan haar bereidheid zich net als in de zestiende eeuw ‘ondubbelzinnig in de bres [te] stellen voor de ideeën, die de eeuw bewegen, en voor welke de Voorzienigheid Gods de Zegepraal heeft weggelegd’.[10] De negentiende eeuw en 1848 in het bijzonder vormden de verwezenlijking van beginselen die in de voorafgaande eeuwen ‘ontdekt’ waren. Het was de roem van een figuur als de Zwijger ‘zijne tijdgenooten drie eeuwen vooruit te zijn geweest, de gedachte van onzen tijd geraden [...] te hebben’, meende Brouwer.[11]

Zoals al voor 1848 ontieende het progressieve historisme zijn kracht voor een groot deel aan de beginselen van ‘protestantisme’ en ‘hervorming’, opgevat als de ingeschapen ‘aanleg en bestemming des menschen tot steeds toenemende volmaking’. Godsdienst en wijsbegeerte wezen ondubbelzinnig op dit zedelijk gebod, aldus de Amsterdamse predikant H.J. Spijker die in 1851 een gedreven betoog wijdde aan ‘Het beginsel en stelsel van Hervorming’. Hij gaf het een maatschappelijke en staatkundige strekking en onderscheidde de constructieve hervormingszin zorgvuldig van verkeerde attitudes die leidden tot reactie of behoudzucht enerzijds en een onvruchtbare ‘omwentelingszucht’ anderzijds.[12] Tegenover protestantisme en hervorming kreeg ‘katholicisme’ steeds meer de connotatie van stilstand, geestesdwang en theocratie.[13]

Liberale intellectuelen schrokken niet voor een generalisatie terug maar waren overigens weinig theoretisch ingesteld. Zij bedienden zich nogal pragmatisch van de geschiedenis. Zo grepen ook auteurs die met overtuiging de geschiedenis als een onomkeerbaar vooruitgangsproces voorstelden bij gelegenheid terug naar een ouderwetse exemplarisch-moralistische behandeling. Dit genre was in de jaren 1850 wel op zijn retour maar vervulde nog een functie, betrekkelijk los van de overgang naar een meer positivistische wetenschapsopvatting in deze periode. Zinrijk en leerzaam vond men bijvoorbeeld de vergelijking van verschillende tijdvakken, meestal de Oudheid en het heden. Brill vertegenwoordigde rond 1850 deze vorm van moraliserende geschiedbespiegeling. Zowel het begrip van de Oudheid als het inzicht in het heden werd bevorderd door perioden te spiegelen, betoogde hij in ‘Wat wij beleven, is meer geschied’(1849). Uit Livius bijvoorbeeld kon de burgerij leren dat onderdrukking noch utopisme de juiste reactie was op de dreiging van een volksopstand.[14] De inzending waarmee Fruin in 1849 zijn debuut had willen

maken was van hetzelfde type. Het was om de behandeling, niet om het soort betoog dat *De Gids* zijn eersteling afwees.[15] Hiervoor kwam al het gebruik van de Oudheid en de Middeleeuwen als argument in de discussie over armenzorg aan de orde. De Oudheid was deze humanistisch gevormde intellectuelen nog nabij en hun benadering van de sociale en politieke praktijk was hoogst academisch. Ook Bakhuizen van den Brink zocht in de verwarring van 1848 raad - zij het vergeefs - bij de Ouden.[16]

Nog overal in *De Gids* aanwezig bleven sporen van het moralistische en opwekkende gebruik van het nationale verleden in de trant van Potgieter. Maar in de waardering voor oud-vaderlandse of middeleeuwse volksliederen, stoere zeden of heroïek van ketters en hervormers vertoonde zich ook een ander motief. Zozeer als deze burgerlijke intellectuelen van vooruitgangsoptimisme vervuld waren, leken zij de eisen van hun eigen tijd soms toch als last te ervaren. De negentiende eeuw was minder ruw, verfijnder van smaak en omgangsvormen, zedelijker en fatsoenlijker dan ooit en zij feliciteerden zichzelf met deze beschaving. Toch klonken ook in deze zelftevreden kring al in het midden van de eeuw incidenteel klachten over het prozaïsche, dor-rationalistische, stijve en materialistische karakter van de eigen tijd. Er was rond 1850 even een opvallende hang naar het traditioneel-volkse element in de cultuur.[17] Deels uit gebrek aan begrip, deels uit behoefte stelde men zich dan de kunst en het leven in het oudere vaderlandse verleden voor als naïef-heroïsch en ongekunsteld, de uitdrukking van onbevangen levenslust of van kalm en vast geloof, eigenlijk van alles wat men miste in de deftige, gereserveerde 'Victoriaanse' cultuur. Het contact met dat verleden gold als een noodzakelijke periodieke verjongingskuur. Daarom bijvoorbeeld publiceerde Heije 'oude liedekens', maar het is typerend dat hij koos voor gemoderniseerde herdichtingen, niet voor musealisering. Hij beschouwde deze vernieuwing, waartoe hij iedereen aanspoorde, als de beste manier om het vroegere volkskarakter te herbeleven en te doen herleven.[18] In zekere zin kwam dit streven overeen met de bedoeling van de moderne theologie door vernieuwing het wezenlijke te behouden.

Een andere vorm van nationaal-opwekkende geschiedschrijving werd beoefend door de ijverige krijgshistoricus Knoop, een geweldige veelschrijver die in 33 jaar het tijdschrift met zo'n tweeduizend bladzijden verrijkt heeft. Deze officier, tot 1852 verbonden aan de KMA, daarna in actieve dienst, schreef met het dubbele doel de band tussen krijgsmacht en liberale burgerij te onderhouden en het nationale zelfvertrouwen te versterken. Hij meende dat vooral Frankrijk een bedreiging vormde maar dat Nederland zich daartegen kon wapenen door een combinatie van functionele defensie, morele kracht en vertrouwen op Gods rechtvaardigheid.[19] Hij stond wat dit betreft dichtbij een auteur als Brill. Deze overtuiging was in dit liberale milieu niet ongebruikelijk: God steunde wie zichzelf wist te helpen. In een zedelijke wereldorde vormde bovendien het nationale moreel wel degelijk een factor van belang. Knoop was zeker niet de enige die godsvertrouwen, publieke geest en weerbaarheid als een onscheidbare trits beschouwde. Hij was een man die serieus genomen

werd, getuige het feit dat Thorbecke hem in 1862 aanzocht als minister van Oorlog.[20] Zijn historische studies over 1629, 1672-1674 en 1815 demonstreerden wat deze combinatie vermocht. Knoops bemoedigende voorbeelden van nationale weerbaarheid vormden het complement van zijn waarschuwende mededelingen over de Nederlandse defensie en de Franse militaire inspanningen. De 110 bladzijden die hij in 1854 wijdde aan de veldslag bij Séneffe (1674), waar de Republiek het hoofd bood aan het machtige Frankrijk, hadden uitdrukkelijk ten doel de heersende angstvalligheid voor het Tweede Keizerrijk weg te nemen.

Knoop, een geacht lid van de Koninklijke Academie van Wetenschappen, was geen historicus van het ouderwets-retorische type. Hij vond dat enkel feiten, het resultaat van eerlijk en nauwgezet onderzoek, een gefundeerde waardering van het nationale verleden mogelijk maakten. De historicus had namelijk tot taak enerzijds de voorvaderlijke eer te beschermen 'tegen elke partijdige en vijandige aanranding', anderzijds het verleden in juiste proporties te tonen om de eigen tijd niet tot defaitisme te brengen.[21] Knoops opvatting was in zekere zin typisch voor deze periode: het moralistisch en ideologisch gebruik van de geschiedenis werd niet losgelaten maar versterkt door de nieuwe ambitie van wetenschappelijkheid. Dat toonde ook de verschuiving binnen de idealistisch-procesmatige geschiedopvatting in de jaren vijftig. Bij Bakhuizen en De Clercq stak de geschiedfilosofische retoriek nog weleens de kop op, maar zij en Thorbecke hadden al voor 1848 aanzetten gegeven tot een geschiedschrijving die door een degelijke documentatie en argumentatie de lezer tot een eigen oordeel in staat stelde. Na hen zochten ook erudiete *men of letters* als Van der Heim en Heemskerk Bz. nog naar grote verbanden en werkzame beginselen in de geschiedenis maar ook zij probeerden dat te doen op de manier van een historist als Ranke, niet meer in de stijl van de 'wijsgerige geschiedkunde': de lijnen moesten geheel uit de historische feiten en omstandigheden worden afgeleid.[22] Dit streven was verwant met het nieuwe inzicht van de progressieve fysiologen en natuuronderzoekers dat de wetenschap slechts door onderzoek van *causae efficientes*, niet door geloof in *causae finales* vooruitkwam.

Toch mengden zich nog lang allerlei speculatieve intuïties in het methodische empirisme. De bijdragen van Heemskerk Bz. en Van Limburg Brouwer tonen hoe vanzelfsprekend verdiepte historische studie zich in dienst stelde van ideologische rechtvaardiging. Heemskerk plaatste in *De Gids* een aanprijzing van Macaulays *History of England*, typisch het soort geschiedschrijving waarin gedegen archiefonderzoek, een rijk bronnengebruik en een integrale behandeling strekten om de liberale overtuiging te bevestigen. In een recensie van 1852 sprak Heemskerk zijn waardering uit voor de methode om de 'geschiedenis uit de echte bronnen te bearbeiden', waarvan Mignet en Ranke de grote voorbeelden waren. Hij probeerde zelf ook zo te werken en deed voor zijn recensieartikelen eigen onderzoek in het Rijksarchief.[23] Een minder gunstig oordeel kreeg Carlyles geschiedschrijving. In diens meeslepende voorstelling van de Franse Revolutie ontbraken orde, opbouw en hiërarchie en heerste

het zinloze blinde toeval. *Gids*-recensent Engelbregt vond zo'n geschiedvoorstelling zonder duiding, richting en interne logica onbevredigend.[24]

Enerzijds hechtte men dus aan de grote lijn en een ‘wijsgerige’ beschouwing van de geschiedenis, anderzijds ontstond een nieuwe norm van wetenschappelijkheid, of een toenadering tot de bestaande ‘antiquarische’ werkwijze. Het jaar 1858 vertoont wat dit betreft een merkwaardig beeld. Het bracht de doorbraak van de moderne theologie die zijn inspiratie deels ontleende aan de hegeliaanse geschiedfilosofie, deels aan de positivistische natuurwetenschap. Het bevatte in Van Limburg Brouwers grote bespreking van J.L. Motley's *The rise of the Dutch Republic* (voor Nederland bewerkt door Bakhuizen van den Brink) een voorlopig laatste specimen van de filosofische geschiedbeschouwing. En het opende met het eerste hoofdartikel van Fruin de weg naar een heel ander, sober positivisme. Men kan Brouwer geen eerbied voor het historisch handwerk ontzeggen: als medewerker van het Rijksarchief wijdde hij zich gewetensvol aan het ordenen en inventariseren van handelstraktaten, grafelijke rekeningen en oorkonden.[25] Maar in de geschiedschrijving prefereerde hij een veel ruimere blik. Zo meende hij met Motley dat ‘de diepere en meer wijsgeerige inzigten, welke onze tijd in den zin der wereldhistorie heeft gewonnen’, leerden dat de Nederlandse Opstand niet louter een regionaal conflict was geweest over geloofsopvattingen en de verdediging van traditionele rechten tegen centralisatiedwang maar een ‘wereldgebeurtenis’, een schrede voorwaarts in de vrijwording van de mensheid, waartoe het volk in de Nederlanden zich al sedert eeuwen had voorbereid.[26]

Hoe anders was het positivistische historisme dat de Leidse gymnasiumleraar Fruin introduceerde met zijn studie over ‘Hugo de Groot en Maria van Reigersbergh’ (1858) en vooral met ‘Het voorspel van den Tachtigjarigen Oorlog’ (1859-1860), eveneens een recensie van Motley's boek maar uitgegroeid tot een zelfstandige studie. In Fruins geschiedonderzoek was meer empirisme dan generalisatie. Hij bewonderde de grote kritische stukken van Bakhuizen uit het midden van de jaren veertig, die verschenen toen hij in Leiden studeerde. Bakhuizen en Groen beschouwde hij eigenlijk als de enige twee echte historici van Nederland, in elk geval als de beste, en in deze trant wilde hij ook zelf werken. Fruin was bevriend met Opzoomer en onderging tegelijk met hem in het Utrecht van de late jaren veertig de invloed van de natuuronderzoekers Mulder en Donders. Hier vonden zij de methode die leidde tot betrouwbare kennis, tot echte wetenschap. Fruin geloofde onvoorwaardelijk in vrijheid en kritiek als middelen om uiteindelijk tot de waarheid te komen.[27]

Hoewel hij in deze jaren nog wel een regelende Voorzienigheid erkende, had hij als historicus weinig op met speculaties. In zijn werk trof men geen panoramische beschouwing, geen wereldhistorische moralisaties, geen beroep op allesverklarende tijdgeestconcepties en geen heroïsering. Fruin zocht samenhang en begrip op *historisch* niveau en nergens anders. Hij gaf een betrekkelijk sobere voorstelling van perioden uit de Opstand. Hij verklaarde de gebeurtenissen uit de omstandigheden, belangen en beweegredenen van de verschillende partijen en streefde net als Bakhuizen naar begrip en billijke beoor-

deling. Er is met recht afgedongen op Fruins onpartijdigheidspretentie, en men kan allerlei tekortkomingen en anachronistische en finalistische beoordelingen in zijn werk aanwijzen.[28] Maar de tijdgenoot viel vooral de geweldige kennis van zaken op, waarmee Fruin persoonlijke en partijtegenstellingen begrijpelijk maakte en de vervlechting van politieke, religieuze, militair-strategische en intellectuele overwegingen toonde. In Fruins voorstelling was de breuk tussen Filips II en de Nederlanden geen gevolg van boze wil of veranderende tijdgeest maar resultaat van een even begrijpelijke als onverzoenbare tegenstelling tussen een wordend nationaal besef enerzijds en de belangen van de Spaanse monarchie en Filips' katholieke overtuiging anderzijds. Evenals bij Bakhuizen verschenen Willem van Oranje en de andere grote edelen als weifelende figuren die zich richtten naar de omstandigheden en door de dynamiek van de gebeurtenissen werden gemanoeuvreerd in een rol die zij niet gezocht hadden.[29] Ook Grotius, Oldenbarnevelt en Maurits kwamen bij Fruin eigenlijk tegen hun wil maar door de omstandigheden gedwongen in hun onverzoenlijk tegengestelde positie terecht.[30]

Fruin combineerde op een nieuwe manier liberalisme en geschiedenis. Anders dan bijvoorbeeld Van Limburg Brouwer bracht hij niet het triomferende liberalisme in de geschiedenis, al vormde impliciet de constitutionele eenheidsstaat zijn norm van beoordeling; Fruin introduceerde het liberalisme in de geschied*studie*, als methode.[31] Eerder hadden Bakhuizen en De Clercq historisch werk geleverd dat getuigde van een ongekende bovenpartijdigheid en degelijkheid, maar nieuw was toch de overtuigende en duurzame toepassing van de liberale beginselen in het positivistische historisme van Fruin. Positivisme en liberalisme vonden elkaar in de gedachte dat alleen feiten en argumenten overtuigingskracht bezaten en dat historische partijen en personen de gelegenheid moesten krijgen voor zichzelf te spreken. Fruins geschiedschrijving was de intellectuele vertaling van zowel de economische vrijheidsleer als het parlementaire principe.[32]

Zijn eerste grote historische werk, *Tien jaren uit den Tachtigjarigen oorlog, 1588-1598* (1857) was niet in *De Gids* verschenen, maar werd daarin wel goed ontvangen.[33] In 1849 was zijn eerste beschouwing nog afgewezen wegens gebrek aan objectiviteit. Nu werd hij er het model van, ook door zijn Leidse intreerede als hoogleraar vaderlandse geschiedenis over ‘De onpartijdigheid van den geschiedschrijver’ (1860), juist uitgesproken in de periode dat zijn ‘Voorspel’ in *De Gids* verscheen. In dit tijdschrift werd Fruin in de volgende jaren de belangrijkste auteur over de nationale geschiedenis. Brouwer verliet dit terrein en richtte zich behalve op de politiek vooral op zijn oosterse studies. Zoals gezegd verloor hij het grote schema niet uit het oog, al ging hij zich nu misschien iets meer in positivistische trant uitdrukken: door de vergelijkende mythologie kon de historische wetenschap worden tot ‘wat zij behoort te zijn: eene geleidelijke en gevolgen uit oorzaken verklarende ontwikkelings-geschiedenis van het menschelijk geslacht.’[34]

De strekking van het nationale verleden

Zoals gezegd werd de historische rubriek in *De Gids* niet door een of enkele thema's beheerst. De artikelen vormden een heterogeen geheel, geen bijdragen tot discussies van enige omvang. Anders dan men wellicht zou verwachten domineerde de vaderlandse geschiedenis niet. Toch is het van belang ook voor deze periode de opvattingen over de nationale geschiedenis nader te bekijken. Interpretaties van het vaderlands verleden en het algemene geschiedproces waren belangrijk geweest in het eerste decennium van *De Gids*. Na 1848 beheerste de verwezenlijking van het liberalisme en constitutionalisme het tijdschrift, dat bovendien een waardige, nationale allure nastreefde. Ook nu ondersteunden historische voorstellingen en methoden dit streven. Welk verleden werd, impliciet of expliciet, als nationaal erkend? Welke waarderingen verbonden de doctrinairen in deze periode aan de beladen episoden van de vaderlandse geschiedenis? Het antwoord ligt overal over het tijdschrift verspreid.

Om maar met het begin te beginnen: de Bataven en de oude voorgeschiedenis kwamen in het nationale historiebeeld van deze periode niet voor. Potgieter mocht zich dan met trots een ‘patriottenkind’ noemen, de Bataafse mythe, bij de patriotten nog zo werkzaam, had rond 1848 geen functie meer. In Potgieters besprekingsartikel ‘Grond en geschiedenis’ (1857) en enkele andere recensies kwamen de oudste bewoners van de lage landen wel ter sprake maar niet werkelijk als voorouders en zonder historische relevantie. Motley's poging de aloude Hollandse vrijheidszin en zelfregering tot de Bataven terug te leiden gold in 1858 als gedateerd.[35] Het begin van deze traditie zocht men inmiddels meer in de middeleeuwse steden van de Nederlanden. In zijn eerste periode had *De Gids* zich gekeerd tegen het romantische mediaevalisme omdat het afleidde van het werkelijk nationale. Hoewel ook nu de Middeleeuwen in het algemeen niet in aanzien stonden, was de waardering toch in menig

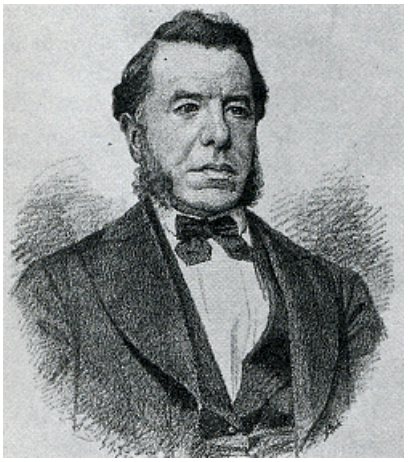

Robert Fruin (1823-1859), redacteur van 1865 tot 1875

opzicht positiever dan men zou verwachten. Het blad schonk aandacht aan tekstuitgaven en studies van Middelnederlandse taal en literatuur en wie zich als dilettant vergreep aan een uitgave van middeleeuws bronnenmateriaal werd afgestraft.[36] In de trant van Fruin belastte de Goudse gymnasiumleraar Huberts zich met de taak de Nederlandse geschiedschrijving en schoolboekjes te zuiveren van allerlei diep ingesleten misvattingen omtrent de eigen Middeleeuwen.[37]

Er was ook waardering voor middeleeuwse bouwkunst en letterkunde. Auteurs als Heije, Jonckbloet en Alberdingk Thijm presenteerden middeleeuwse dichtkunst als nationaal erfgoed, als specimina van het 'voorvaderlijk volkskarakter'.[38] Alberdingk Thijm kreeg herhaaldelijk de ruimte om te betogen dat de Nederlandse beschaving in ware aanleg in de Middeleeuwen ontstaan was. Het was zijn streven om ook, of juist, in het protestants-liberale milieu van *De Gids* het besef te vestigen dat de beschavingsgeschiedenis een doorlopend geheel vormde van het graafschap Holland tot het koninkrijk Nederland. In die historische lijn waren de katholieke Middeleeuwen veel nationaler dan bijvoorbeeld het oppervlakkige en geleende 'heidense' classicisme dat van de zestiende tot de achttiende eeuw de culturele stijl beheerst had en zich in de bouwkunst nog steeds deed gelden. Thijm deelde dit anticlassicisme met Potgieter, niet toevallig twee intellectuelen die zich buiten de humanistische universiteiten gevormd hadden. Hij stelde zijn streven naar nationale erkenning van het middeleeuwse erfgoed voor als ondersteuning van Potgieters inspanningen om de zeventiende eeuw tot nationale inspiratiebron te maken: het was hen beiden te doen om het werkelijk inheemse. Hij wilde niet afdingen op de glorie van de Republiek maar bestreed enkel de eenzelvige liberaal-protestantse annexatie van de nationale cultuur die geen recht deed aan de katholieke bijdrage.[39]

Makkelijk was zijn zendingsarbeid niet. Men vond zijn ijveren voor de katholieke Middeleeuwen algauw 'eenzijdig'.[40] De schrijver Schimmel, vanaf 1851 lid van de redactie, waardeerde de Middeleeuwen wel als een dichterlijke en organische beschaving maar sloot haar als het erop aankwam toch weer buiten de protestants-liberaal gedefinieerde nationale traditie.[41] De appreciatie van de Middeleeuwen was zelden vrij van een bijoordeel over het katholicisme als actuele machtsfactor in binnen- en buitenland. Middeleeuwse opvattingen over staatkunde, kerk, christelijke leer en economie fungeerden doorgaans als negatief voorbeeld. In welwillendere of finalistische beschouwingen werd wel een historische functie toegekend aan de middeleeuwse kerk, het pausdom of de opkomst van de steden in zoverre als zij hadden bijgedragen tot het behoud van christendom en beschaving in moeilijke tijden of tot het burgerlijk zelfbewustzijn, de Hervorming en de Nederlandse Opstand.[42]

Zeker tot in de jaren 1860 bleef de protestants-liberale interpretatie van de nationale geschiedenis onaangetast. En totdat het soberder, institutioneel-staatkundig gerichte positivisme van Fruin de norm werd, hield deze voorstelling providentiële bijklanken. Bij Brill waren enkel de orangistische en calvinistische accenten van Groen van Prinsterers *Handboek der geschiedenis van*

het vaderland vervangen door constitutionele en liberale.[43] In Van Limburg Brouwers bespreking van Motley kreeg de liberale voorstelling een geheel geseculariseerd karakter. Nog sterker dan in de jaren veertig verschenen onder zijn pen de Opstand en de Republiek als manifestatie van tolerantie, humaniteit, staatkundig liberalisme en burgerlijk nationaal besef. In de zestiende eeuw waren hier de beginselen geïntroduceerd die pas met 1848 daadwerkelijk gevestigd werden: zelfregeling van de natie, scheiding van kerk en staat en de geestelijke emancipatie van het individu. Hierin vond hij ook de rechtvaardiging van de Opstand. Het was typerend dat hij deze juridisch en filosofisch wilde legitimeren. Hij deed dat met behulp van dezelfde redenering die hij eerder op de Franse Revolutie toepaste. In de Nederlanden van de zestiende eeuw had zich het nieuwe rechtsbewustzijn gevormd dat vervolgens algemeen zou worden in de geschiedenis. Het Spaanse gezag dat overleefde principes van recht, geloof en staatkunde vertegenwoordigde was wereldhistorisch niet meer gerechtigd geweest het nieuwe te onderdrukken.[44]

Fruin nam meer dan Brouwer afstand tot Motley's model van moraliserende en liberaal-heroïserende geschiedenis. Ondanks zijn soberder voorstelling, genuanceerd oordeel en wat andere accenten verwijderde hij zich met zijn bijdragen rond 1860 nog niet merkbaar van de in *De Gids* gebruikelijke onderstreping van het burgerlijk-republikeinse, vrijzinnig-pragmatische en verlicht-culturele element in Opstand en Republiek.[45] Toch zocht hij in het verleden eigenlijk iets anders dan liberalisme. Hij zocht het nationale. Als eerste volgde hij Ranke en plaatste de ontwikkeling in de Nederlanden in het Europese patroon van nationale staatsvorming sedert circa 1550. Zo bezien was de Opstand resultaat van een in deze gewesten onder Karel V reeds gevormd nationaal besef dat zich tegen een opzettelijk supranationaal en toenemend als ‘vreemd’ ervaren Spaans bewind verzette. Nieuw was dat Fruin dus het nationaal besef al voor de Opstand liet ontstaan en wees op de mogelijkheden die in de Bourgondisch-Habsburgse aspiraties hadden gelegen.[46] Hij identificeerde nog niet (zoals hij na 1865 zou doen) het nationale belang met centralisme en monarchie, al liet hij zich al in 1857 ontvallen ‘dat de stadhouderlijke partij doorgaans, beter dan de staatsgezinde, de ware belangen des lands inzag’.[47]

Stilzwijgend beoordeelde Fruin de nationale geschiedenis vanuit zijn eigen politieke ideaal: de vorming van de constitutioneel-monarchale nationale staat die met 1813 en 1848 verwerkelijkt werd.[48] Zijn liberale wetenschapsopvatting stond in dienst van dit doel - de totstandkoming van een waarlijk nationale geschiedenis. Het was echter niet altijd duidelijk uit te maken welke historische richting het nationale belang vertegenwoordigd had. Voor een deel kan men Fruins veelgeprezen breedheid van beschouwing en begrip voor de vroegere partijen toeschrijven aan deze twijfel. Omdat het nationaal belang in de ene situatie meer door de Hollandse regenten en het behoud van de aloude rechten, in andere omstandigheden meer door het centralistische streven van de landvoogd of de stadhouders gediend leek, wisselde Fruins voorkeur tussen de vrijzinnig-pragmatische en de gereformeerd-orangistische

partij tijdens de Republiek. Zo kwam hij incidenteel tot een in *De Gids* ongebruikelijke waardering voor een Groot-Nederlands prereformatorisch verleden of voor de calvinistische volkspartij.

Wel sloot Fruin zich rond 1860 nog aan bij de 'Loevesteinse' traditie om Willem van Oranje niet voor te stellen als providentiële held van de Opstand. Zoals gezegd kende de constitutionele partij die *De Gids* vertegenwoordigde aan het koninklijk gezag een wezenlijke functie maar een beperkte werking toe. Daarom reduceerde men bij voorkeur ook het orangistische element in het nationale verleden. Bakhuizen had dat in 1845 gedaan en Potgieter, de kampioen van de zelfbewuste burgerij, bestreed in 1848 Da Costa's voorstelling van Willem van Oranje als werktuig Gods. Verheffender vond Potgieter het schouwspel van een burgervolk dat opkwam voor gewetensvrijheid en daarin de mensheid voorging. Ook in Brills religieus geladen voorstelling stond niet Oranje maar de natie centraal. Alleen Van Limburg Brouwer huldigde, naar Motley, de prins als de incarnatie van een nieuwe tijdgeest, maar dan vooral als vroege protagonist van een Thorbeckiaans liberalisme. Fruin reduceerde Oranje weer tot historische en menselijke proporties. Hij keurde Motley's periodisering van de Opstand af omdat hij deze te zeer bepaald vond door het optreden van de prins. Waar het om ging, aldus Fruin, was de natie: haar geschiedenis pauzeerde niet bij de dood van haar staatsmannen. De strekking was duidelijk. Groot en belangrijk als de rol van de Oranjeprinsen mocht zijn geweest in de nationale geschiedenis, het stuk waarin zij speelden betrof het Nederlandse volk. Hun betekenis ging niet boven de natie uit.[49]

In *De Gids* van na 1848 valt op dat de liberalen uiting gaven aan een dynamisch hervormingsstreven en zich tegelijk beijverden om orde, historische verankering en nationale eenheid te suggereren. Er was hun veel aan gelegen de eigen ideologie als gematigd en nationaal voor te stellen. Waarschijnlijk ervoeren zij zelf geen grote spanning tussen beide aspiraties. Na 1848 probeerden sommige auteurs de natie ook in en door haar verleden tot eensgezindheid te brengen, maar niet door een terugkeer tot de doofpot van voor 1840. Van der Heim en Knoop bijvoorbeeld deden hun best de tegenstellingen tussen De Witt en Willem III af te zwakken en ze uit de omstandigheden te verklaren zodat de raadpensionaris en de prins als opeenvolgende verdedigers van het nationale belang konden worden voorgesteld, elk op eigen wijze een vaderlandse held.[50] Maar vooral de methode van Fruin leek te bewijzen dat volledige uitgave van de bronnen, onbevooroordeeld feitenonderzoek, historische kritiek en concurrentie van interpretaties juist tot begrip voor de historische partijen en zo tot verzoening konden leiden. Het was wel een uitdrukking van zelfverzekerd liberalisme dat men van partijdigheid soeverein afzag in het vertrouwen dat de waarheid voortaan langs 'parlementaire' weg gevonden zou worden.

Fruin hoefde de tegenstellingen tussen de vroegere partijen minder te verdoezelen naarmate hij ze begrijpelijker kon maken. Daardoor werd een mild oordeel mogelijk. In 1864 en 1865 verdedigde hij bijvoorbeeld De Witt en

de staatsgezinden door hun reserves jegens het stadhouderschap en de jonge prins Willem te verduidelijken. Inmiddels begon Fruin echter op te schuiven naar een orangistischer en centralistisch perspectief op de geschiedenis. Boven het relatieve gelijk van elk van de historische partijen ging hij nu de norm van het nationale belang en de wording van de nationale staat stellen. In dat licht vond hij het streven van de staatsgezinden na 1650 om de stadhouderlijke macht duurzaam te beperken weliswaar begrijpelijk maar onjuist. Het was gebeurd, aldus Fruin in een passage waarin de constitutioneel-monarchale liberaal even de historicus overstemde, 'in strijd met den vurigen wensch der natie en uitsluitend in het belang eener zelfzuchtige en oneerlijke aristocratie'.[51] In Fruins oordeel klonk zijn mening mee dat de eenheidsstaat belichaamd door de Oranjemonarchie de nationale bestemming was. Tegelijk gaf hij een andere kleur aan de voorstelling die op momenten van spanning in *De Gids* herleefde, van een zelfzuchtige, particularistische regentenkliek die het algemeen belang negeerde en die nog in 1848 en 1853 had gepoogd zich te doen gelden. Bij Fruin maakte het overwegend 'patriots-republikeinse' sentiment in dit beeld plaats voor een constitutioneel-monarchaal accent.

Fruin bezag de zeventiende eeuw met een ander oog dan Potgieter. Wat betekende het 'heldentijdvak' voor de liberalen van 1848? In de eerste periode had het moraliserend gebruik van de zestiende en zeventiende eeuw aan *De Gids* zijn eigenaardigheid gegeven. Geleidelijk aan trad een verandering op. Niet bij Potgieter overigens. Voor hem bleef het Amsterdam van de Gouden Eeuw zozeer 'nabij' dat op elke plaats en bij elke gelegenheid de herinnering aan vroede burgers, zeehelden, schilders en dichters nog als een opwekkend licht door de eigentijdse onvolkomenheid scheen. Ook nu ontbrak de vergelijking in geen tijdzang of boekbespreking, al kreeg zij soms een bijna elegische toon.[52] Onveranderlijk fungeerden voor Potgieter de zestiende en zeventiende eeuw als voorbeeld van een mentaliteit die nog lang niet hervonden was. Ook voor een medewerker als Knoop was de zeventiende eeuw nationale inspiratiebron en norm van grootheid. Toch wees hij op het belang van een realistische, geproportioneerde waardering van dit tijdvak, als resultaat van eerlijk onderzoek.[53] Knoop behoorde tot degenen die de eigen tijd, zeker sinds 1848, niet steeds in het vale licht van het verval wilden zien. Nog sterker verschoof het accent bij Van Limburg Brouwer, voor wie de 'ijzeren eeuw van Nederland', de Opstand, wel een bron van nationale trots en inspiratie kon zijn, maar geen historisch hoogtepunt. Pas het midden van de negentiende eeuw immers begon de opvattingen van recht, vrijheid en verlichting te verwerkelijken die in de Opstand nog enkel als beginsel tot uiting waren gekomen. Omdat Brouwer steeds beducht was dat idealisering van de vroege Republiek vooral de calvinisten in de kaart speelde, toonde hij hoe ver de instellingen van die tijd nog verwijderd waren gebleven van de moderne liberale rechtsstaat.[54]

Rond 1860 was Potgieter binnen *De Gids* nog de leidende en een bewonderde figuur, maar hij begon op den duur ook een oudere te worden te midden van een jongere generatie zelfbewuste liberalen. Dat er in *De Gids* een

einde kwam aan de moraliserende romantisering van de Gouden Eeuw werd niet eens het eerst bevestigd door de beroepshistoricus Fruin maar door Busken Huet die juist als geestverwant door Potgieter werd aangeworven. In verschillende opstellen liet Huet blijken dat hij de zeventiende eeuw niet als Potgieter kon waarderen.[55] De letterkunde van de Gouden Eeuw was voor Nederland wel een hoogtepunt geweest maar zij was niet Europees geworden, het werk van Hooft en Vondel leefde niet meer en deze rederijkersliteratuur was als grotendeels klassieke en buitenlandse navolging nooit authentiek Hollands geweest. Als beste uiting van het nationaal karakter betekende zij dus niet veel. Vooral dit laatste oordeel ontnam eigenlijk de waarde aan Potgieters zeventiende eeuw. Juist de literatuur was voor hem uitdrukking van de mentaliteit van een samenleving. De consequentie van Huets oordeel moest zijn dat aan de geest van de zeventiende-eeuwse letteren geen exemplarische betekenis meer toekwam, of dat de literatuur een minder betrouwbaar getuigenis van de nationale toestand vormde dan voor Potgieters streven wenselijk was.

Noch in *De Gids*, noch in hun correspondentie trokken zij openlijk deze conclusie. Maar beide auteurs wisten dat zij op het gebied van de oudere letterkunde geen geestverwanten waren. Huet besefte heel goed welke betekenis de zeventiende eeuw in Potgieters streven had. Toen hij in april 1864 Potgieters vroege *Gids*-proza besprak dat op zijn initiatief gebundeld was, maakte hij zeer hoffelijk duidelijk dat hij achting had voor het onvermoeibare idealisme waarmee zijn vriend sinds 1837 het Nederland van de zeventiende eeuw tot norm en inspiratiebron had gemaakt en uit plichtsbesef het geloof bleef voeden in de mogelijkheid van een nationale wedergeboorte. Maar tegelijk verklaarde hij Potgieters geloof niet te kunnen delen en ook niet serieus te geloven dat zijn mederedacteur, tegen alle ervaring in, dit vertrouwen bezat.[56] En dit was ook wel het verschil tussen hen. Potgieter beschouwde zijn idealisme als een nationale plicht. Huet erkende zo'n verantwoordelijkheid niet, hoe graag hij ook overigens de status van Nederland zag stijgen.

Anderzijds toonde Huet voor de achttiende eeuw een belangstelling die minder dan gebruikelijk was, gehinderd werd door vooroordeel en moralisering. Hij deelde wel de nog steeds courante opvatting van dit tijdvak als periode van algemeen verval maar sloot de ogen niet voor verdiensten en onderschreef evenmin de dramatische tegenstellingen die vorige generaties hadden geconstrueerd tussen een Gouden Eeuw, een vervalperiode en een eigentijds nationaal herstel.[57] Voor het overige viel aan de achttiende eeuw ook in deze periode weinig aandacht en een hoofdzakelijk negatief oordeel ten deel.

Hoe dacht men inmiddels over de nationale toestand? In het algemeen werd de stemming in *De Gids* gekenmerkt door een voortdurend samengaan van liberaal enthousiasme en kritiek op alles wat herinnerde aan de mentaliteit, de verhoudingen en regelingen van voor 1848. In de jaren 1850 verscheen tevens het beeld van Nederland als de morele, verlichte natie. Rond 1850 prees men het eigen land als een ‘toonbeeld van vrijheid, orde en wet’ in een woelig en instabiel Europa.[58] Later in de jaren vijftig beschouwden auteurs als Brou-

wer en Knoop Nederland als een baken van liberalisme en als model van een goed ingerichte constitutionele staat in een reactionair Europa.[59] Er waren wel zorgen over mogelijk Frans expansionisme, Groot-Duitse aspiraties of een internationale reactionaire wending. Maar zulke zorg berustte niet meer op een besef van nationale minderwaardigheid: in zijn liberale en constitutionele instellingen bezat het land iets dat tot trots strekte en waard was het te verdedigen. Overdreven verwachtingen omtrent een herstel van vroegere grootheid had men niet. Ook Potgieter nam er genoegen mee als Nederland in de internationale cultuur ten minste mee kon komen in plaats van aan de 'staart der beschaving' te sukkelen.[60] Hoewel de herdenking van 1813 in 1863 en 1864 meer aanleiding gaf tot kritische aansporing dan tot enthousiasme begon zich in deze jaren onmiskenbaar een zekere liberale tevredenheid te manifesteren.

Eindnoten:

1 Pierson, 'Waardeering', 1861, I 681. Het citaat loopt nog iets door: Pierson dacht nog primair aan het historisme in de geesteswetenschappen.
2 Faber, 'Pauperisme en armoede', 1851, II 206.
3 [De Clercq], 'Regtstreeksche verkiezingen', 1848, I 771.
4 Van Limburg Brouwer, 'Gervinus', 1856, I 48.
5 Van Limburg Brouwer, 'Protest tegen de Reactie', 1855, I 5.
6 Van Limburg Brouwer, 'Nieuwe politiek onder oude vormen', 1856, II 561-602, vooral 583, 588, 599. Bespreking van A. de Tocqueville, *l'Ancien régime et la révolution* (Parijs 1856); Idem, 'Gervinus, geschiedschrijver der negentiende eeuw', 1856, I 1-50, 176-218, vooral 177-178, 215. N.a.v. G.G. Gervinus, *Einleitung in die Geschichte des neunzehnten Jahrhunderts* (1853) en Idem, *Geschichte des neunzehnten Jahrhunderts seit den Wiener Verträgen* (1855).
7 Engelbregt, 'Twee staatkundige geschiedschrijvers', 1852, II 573-616, vooral 615. Over: F. Steger, *Vijf en dertig jaren, 1815-1830. Een overzigt van de nieuwste geschiedenis, als het worstelperk van het gezag der vorsten en de vrijheid der volken*, vert. J. Oudijk van Putten (Den Haag 1851) en K. Hagen, *Geschiedenis van den jangsten tijd, sedert den val van Napoleon tot op onze dagen*, bewerkt door P. Bosscha (Sneek 1849-1851).
8 Iggers, *German conception*, hfdst. V. Over de vanzelfsprekendheid waarmee men ook in Nederland een levensbeschouwelijke of ideologische strekking in de geschiedschrijving legde, zie: Blaas, 'Van Bosscha tot Kernkamp'.
9 Van Limburg Brouwer, 'Theocratie', 1857, I 588; Idem, 'IJzeren eeuw', 1858, I 21-22.
10 Brill, 'Republiek', 1848, I 318; vgl. Blaas, 'Gouden Eeuw', 116.
11 Van Limburg Brouwer, 'IJzeren eeuw', 1858, I 26, 60-63.
12 Spijker, 'Hervorming', 1851, I 165-184, citaat 179.
13 Van Limburg Brouwer, 'Theocratie', 1857, I 577-611; J.M[argadant?], 'Marnix van St. Aldegonde', 1857, II 626-667; Van Gilse, 'Duizendjarig rijk', 1857, II 43-45.
14 Brill, 'Wat wij beleven', 1849, I 317-329.
15 Fruin, 'Over onzen tijd vergeleken met dien der Sophisten', een lezing uitgesproken in het Utrechts Leesmuseum (1849). De paradoxale, zeer liberale moraal van het betoog was dat het probleem van geestelijke anarchie, volgens Fruin kenmerkend voor zowel het Athene van de Sofisten als de eigen tijd, enkel door vrijheid van wetenschap opgelost kon worden. De redactie was van oordeel dat Fruin zich in zijn beschouwing van beide tijdperken nog te weinig onpartijdig toonde. *Gids*-redactie aan Fruin, maart 1849, AG A kopieboek 1843-1856; Colenbrander, 'Gidsarchief', II 404; Van Heijst, 'Fruin' (12).
16 Bakhuizen van den Brink aan Bake, 4-6-1848, in: Muller ed., *Briefwisseling Bakhuizen* (38).
17 Riehm, 'Meiszner', 1850, I 365-408; Delta, 'Volkslied', 1851, I 347-363; Heije, 'Oude liedekens vernieuwd', 1850, I 325-344; Alberdingk Thijm, 'Floris ende Blancefloer', 1850, I 451-475; Idem, 'Twee Hollandsche graven', 1852, I 437-451; Jonckbloet, 'Dierensage', 1851, I 185-220.
18 Heije, 'Oude liedekens vernieuwd', 1850, I 325-344; Alberdingk Thijm, 'Floris ende Blancefloer', 1850, I 451-475; Over Heijes bedoelingen: Asselbergs, *Heije*, 58-60, 316.

19 Knoop, ‘Nog iets over onze landsverdediging’, 1850, I 75-77; Idem, ‘Verdediging van Nederland in 1672 en 1673’, 1851, II 485-459; Idem, ‘Tegenwoordige krijgswezen van Frankrijk’, 1853, I 618-660; Idem, ‘Séneffe’, 1854, II 2, 4, 217. Over zijn bedoelingen als auteur: Knoop, ‘Kennis van ons krijgswezen’, 1849, I 121-171 (ongeveer zijn programma), vooral 125.
20 Knoop nam het aanbod niet aan, omdat hij wist dat Willem III hem niet mocht, wat zijn werkzaamheid als minister zeer zou belemmeren. *NNBW*, III 707-709.
21 Knoop, ‘Gebeurtenissen van 1672 en 1673’, 1851, II 129-130.
22 Van der Heim, ‘Johan de Witt tegenover Frankrijk’, 1851, I 274-275; Heemskerk verweet in 1853 Fruin dat deze de Franse Revolutie te weinig begreep als uitkomst van ideeën en van het secullariseringsproces. Heemskerk, ‘Anti-revolutionair staatsregt’, 1853, II 685-703.
23 Heemskerk Bz., ‘Macaulay en de Engelsche geschiedenis’, 1851 I 137-164, 575-596 en 1852, I 604-628. N.a.v.Th.B. Macaulay, *History of England from the accession of James the Second* (zevende druk, Londen 1850) en de Nederlandse vertaling *Geschiedenis van Engeland sedert de troonsbestijging van Jacobus II* (Den Haag 1850); Heemskerk Bz., ‘Bijdrage tot de geschiedenis der Nederlandsche diplomatie’, 1852, II 352-380, 473-493. Wetenschappelijke recensie van H.A. van Dijk, *Bijdrage tot de geschiedenis der Nederlandsche diplomatie. Handelingen met Frankrijk en Spanje in de jaren 1668-1672* (Utrecht 1851).
24 Engelbregt rec. Th. Carlyle, *De Fransche omwenteling, een geschiedkundig tafereel*, vert. F.F.W. Koch (Maarssen 1849-1850), 1851, I BA 790-801.
25 Vosmaer, ‘Van Limburg Brouwer’, 22-23.
26 Van Limburg Brouwer, ‘De ijzeren eeuw van Nederland’, 1858, I 1-65, vooral 5-7. N.a.v. J.L. Motley, *The rise of the Dutch republic* (Londen 1856) en Idem, *De opkomst van de Nederlandsche Republiek*, ingeleid en geannoteerd door R.C. Bakhuizen van den Brink (Den Haag 1857).
27 Over Fruin (en zijn ontwikkeling) als historicus, zie in het algemeen: Tollebeek, *Toga van Fruin*, hfdst. I; Worst, ‘Tussen literatuur en wetenschap’; Smit, *Fruin en de partijen*.
28 Smit, *Fruin en de partijen*, passim.
29 Fruin, ‘Het voorspel van den Tachtigjarigen Oorlog’, 1859, II 741-798 en 1860, I 182-221, 379-429. Zelfstandige studie n.a.v. J.L. Motley, *De opkomst van de Nederlandsche Republiek*, ed. R.C. Bakhuizen van den Brink (Den Haag 1857); M.L. van Deventer, *Het jaar 1566, een historische proeve uit den Nederlandschen vrijheidsoorlog* (Den Haag 1856); J. van Vloten, *Nederland's opstand tegen Spanje, in zijn beginselen, aard en strekking geschetst* (Haarlem 1856-1860).
30 Fruin, ‘Hugo de Groot en Maria van Reigersbergh’, 1858, II 289-324, 417-473. N.a.v.H. Vollenhoven en G.D.J. Schotel ed., *De brieven van Maria van Reigersbergh* (1857)
31 Tollebeek, *Toga van Fruin*, 16-33.
32 De laatste vergelijking is van Byvanck, ‘Fruin’, 283.
33 Van Deventer, ‘Het tijdperk van Oldebarnevelt’, 1858, I 562-578. Bespreking van: J.P Arend en O. van Rees, *Algemeene geschiedenis des vaderlands*, III (Amsterdam 1857) en R. Fruin, *Tien jaren uit den Tachtigjarigen Oorlog (1588-1598)*, I (Leiden 1857).
34 Van Limburg Brouwer, ‘Vuurdienst’, 1860, I 491.
35 Potgieter, ‘Grond en geschiedenis’, 1857, I 31-109. N.a.v.W.J. Hofdijk, *Historische landschappen* (Haarlem 1856) en Idem, *Het Nederlandsche volk, geschetst in de verschillende tijdperken zijner ontwikkeling* (Amsterdam 1856); Van Limburg Brouwer, ‘IJzeren eeuw’, 1858, I 16-17. Algemeen: Haitsma Mulier, ‘Bataafse mythe’, 31.
36 Van Limburg Brouwer, ‘Midas Diplomatist’, 1859, 885-899. Bespreking van: A. Elink Sterk ed., *Chronologisch register op het vervolg van het Groot-Charterboek van Van Mieris* (Utrecht 1859).
37 Huberts, ‘Eenige aanteekeningen op de Middeleeuwsche geschiedenis des vaderlands’, 1859, II 332-345.
38 Jonckbloet, ‘Dierensage’, 1851, I 185-220, aldaar 185; Heije, ‘Oude liedekens vernieuwd’, 1850, I 325-344; Alberdingk Thijm, ‘Floris ende Blancefloer’, 1850, I 451-475; Leendertz, ‘Midden-Nederlandsche prosodie’, 1850, I 269-300, 409-439. Wetenschappelijke recensie van W.J.A. Jonckbloet, *Over Middennederlandschen epischen versbouw* (Amsterdam 1849).
39 Alberdingk Thijm, ‘Floris ende Blancefloer’, 1850, I 451-475, vooral 454-457; Idem, ‘Hollandsche bouwkunst’, 1851, I 693-706 (onder meer tegen de Beurs van Zocher die in 1845 ook Potgieters hoon had gewekt).
40 Leemans, ‘De kunst in Nederland’, 1854, II 145-180. Kritische bespreking van J.A. Alberdingk Thijm, *L'art et l'archéologie en Hollande* (Parijs z.j.).
41 Schimmel, ‘De dichter-schilder’, 1851, I 476-500. N.a.v. W.J. Hofdijk, *De jonker van Brederode* (Amsterdam 1849).
42 Voorbeelden in: Miltenburg, *Gesteldheid*, 119-154.
43 Brill, ‘Republiek’, 1848, I 277-318.
44 Van Limburg Brouwer, ‘IJzeren eeuw’, 1858, I 5, 25-26, 32-35.
45 Vgl. Smit, *Fruin en de partijen*, 105-131.
46 Fruin, ‘Voorspel’, 1859, II 741-798 en 1860, I 182-221, 379-429. Over deze strekking, zie: Smit, *Fruin en de partijen*, 113-118.
47 F[ruin] rec. C....., *Kantteekeningen op het Handboek der geschiedenis van het vaderland van mr. G. Groen van Prinsterer* (Nijmegen 1857), 1857, II BA 850-853, citaat 853.

48 Dit is de strekking van Smit, *Fruin en de partijen*.
49 Potgieter, 'Hollandsche politieke poëzij', 1848, I 745; Brill, 'Republiek', 1848, I 277-318; Van Limburg Brouwer, 'IJzeren eeuw', 1858, I 5, 24-26; Fruin, 'Motley's geschiedenis der Vereenigde Nederlanden', 1862, I 514-566, 658-706, vooral 523. Bespreking van J.L. Motley, *History of the United Netherlands: from the death of William the Silent to the Synod of Dort* (1860).
50 Van der Heim, 'Johan de Witt tegenover Frankrijk', 1851, I 273-308. N.a.v. J.W. van Sijpesteyn en J.P. de Bordes, *De verdediging van Nederland in 1672 en 1673* (Den Haag 1850) en C.F. Sirtema van Grovestins, *Guillaume III défenseur et soutien de l'indépendance de l'Europe contre la puissance de Louis XIV* (Parijs 1850); Knoop, 'De verdediging van Nederland in 1672 en 1673', 1851, II 129-171, 304-340, 415-462.
51 R. F[ruin] rec. J.W. van Sijpesteyn, *Geschiedkundige Bijdragen, uit onuitgegeven stukken bewerkt*, I (Den Haag 1864), 1864, IV 511-518, aldaar 518; Smit, *Fruin en de partijen*, 133-134.
52 Bijvoorbeeld: Potgieter, 'Het nieuwe tolhuis der stad Amsterdam', 1859, II 150-158, met de slotregel naar Vondel: 'Ons hart zou huivren bij zijn zang:/"Hoe schoon, tot in haar ondergang!"'
53 Knoop, 'Verdediging van Nederland in 1672 en 1673', 1851, II 129-130.
54 Van Limburg Brouwer, 'IJzeren eeuw', 1858, I 63-65.
55 Busken Huet, 'Drostelijke teederheid', 1862, I 206-243, vooral 236 (over de gedichten van P.C. Hooft). Zijn oproep tot meer tekstuitgaven van zeventiende-eeuwse auteurs, ter verlevendiging van 'onze spreektaal, onze schrijftaal, onze parlementaire, onze balie-, onze kanseltaal' in een volgend artikel klonk obligaat en weinig overtuigend (Busken Huet, LKk, 1862, IV 946). Vgl. Praamstra, *Gezond verstand, 99-101*, 124-126.
56 Busken Huet, LKk, 1864, II 123-158. Over: S. Vissering, *Herinneringen*, eerste en tweede bundel (Amsterdam 1863) en E.J. Potgieter, *Proza (1837-1845)* (Haarlem 1864).
57 Praamstra, *Gezond verstand*, 94-96, 134-146.
58 Engelbregt, 'Twee staatkundige geschiedschrijvers', 1852, II 616.
59 Knoop, 'Tegenwoordige krijgswezen van Frankrijk', 1853, I 618-621; Van Limburg Brouwer, 'Ontknooping', 1857, II 329; 'Eene vraag des tijds', 1859, II 165-197.
60 Potgieter, 'Grond en geschiedenis', 1857, I 37.

Hoofdstuk 16
Liefde voor de werkelijkheid: de taak van de kunst

De literatuur na 1848

De nieuwe opzet van 1848 ging ten koste van het letterkundig-kritische karakter van het tijdschrift maar bestendigde eigenlijk een verandering die al enkele jaren gaande was. Hoewel ook voor Potgieter letterkunde altijd een hele brede strekking had gehad, lag zijn hart bij de schone letteren, die hij een bijzonder vermogen toekende om de mentaliteit van het publiek te vormen. Vanaf 1848 stond *De Gids* niet meer in dienst van deze zendingsmethode. Rechtstreekse, brede voorlichting van het publiek zelf kwam in plaats van het streven de auteurs op te voeden die de culturele atmosfeer bepaalden. Enige cijfers geven de nieuwe verhoudingen weer. Gemiddeld besloegen de kunsten in deze periode ruim 22 procent van de inhoud. Daarvan vormden poëzie, verhalend proza en prozaschetsen 7,5 procent, letterkundige kritieken en studies 11,5 procent en beschouwingen over muziek, beeldende kunsten en esthetica iets meer dan 3 procent. De percentages fluctueerden sterk binnen deze periode. Rond 1850 besteedde *De Gids* nog een kwart van zijn ruimte aan de letteren en de andere kunsten. Gedurende de jaren vijftig was het gemiddelde echter nauwelijks 15 procent en verdwenen poëzie en verhalend proza bijna helemaal. Rond 1860 keerde het tij. Met de oplevende literaire werkzaamheid van Potgieter vanaf 1858, de historische feuilletonroman ‘Mylady Carlisle’ van Schimmel (1861-1863) en de maandelijkse letterkundige kritiek van Busken Huet vanaf november 1862 groeide deze categorie weer tot soms 35 procent van een jaargang.

Voor de scheppende literatuur was deze periode van liberaal enthousiasme geen bloeitijd. Evenmin als voor 1848 werd *De Gids* een plaats waar de gevestigde namen zich verzamelden of waar nieuwe talenten een literaire carrière begonnen. De kritiek en de verhoudingsgewijs geavanceerd vrijzinnige richting vormden voor veel auteurs geen uitnodiging. Bovendien waren er publicatiemogelijkheden genoeg en bezat *De Gids* zelfs naar Nederlandse maatstaven noch een groot publiek, noch de onomstreden hoge status van later. In de nieuwe opzet was de redactie trouwens niet van plan veel ruimte aan poezie te bieden, zoals verschillende inzenders te horen kregen. Ook vertalingen, voor 1848 nog de helft van de bellettrie, werden geleidelijk aan een zeldzaamheid. De circulaire van september 1847 waarin de redactie haar plan voorlegde aan de kring van medewerkers sloot de bellettrie niet buiten de nieuwe vorm maar noemde haar slechts terloops.[1] Van een afstand bezien was het karakter

van het tijdschrift in deze jaren veel meer kritisch dan scheppend. Of beter, het bevlogen liberalisme drukte zich vooral uit in schetsen, beschouwingen en kritiek.

Het aantal literaire auteurs was verrassend gering en hun bijdrage onregelmatig. Van Potgieters hand verscheen voor 1858 maar drie keer een gedicht en een onvoltooid afgebroken feuilleton. Pas daarna volgde weer een regelmatige stroom tijdzangen, vertaalde verzen, herdenkingsgedichten en enkele novellen. Het grootste aandeel leverde Hendrik Jan Schimmel, met een toneelfragment en drie historische novellen rond de figuur van Napoleon (1851-1852), een aantal kleinere verhalende schetsen (1854) en zeven jaar later zijn dramatisch fragment 'Struensee' en de roman 'Mylady Carlisle'. Maar ook deze redacteur, die tevens verbonden was aan de *Nederlandsche Volksalmanak* en het letterkundige tijdschrift *Nederland*, publiceerde het merendeel van zijn literaire werk buiten *De Gids*.[2] Voor 1852 droeg Heije enkele keren poëzie bij, daarna nog incidenteel een vers. Hetzelfde geldt voor S.J. van den Bergh wiens inzendingen meer uit vriendschap dan uit artistieke waardering werden aanvaard. Een jongere als Petrus de Genestet kreeg in 1848 en in 1852 een dichterlijke poging geplaatst, maar de koele ontvangst van zijn vroege werk in *De Gids* was weinig motiverend. In 1859 en 1860, toen hij weer in Amsterdam woonde en in persoonlijk contact stond met de kring rond het tijdschrift, maakten enkele reeksen 'Leekedichtjes' hem in deze hoogtijdagen van het theologisch debat tot de 'dichter van het Modernisme'.[3] Met enige regelmaat leverde in deze periode verder alleen de jonge redacteur Zimmerman verhalend-commentariërende schetsen, reisimpressies, versjes en schetsen in het satirische genre.

Daarnaast treft men in *De Gids* incidentele auteurs als W.R. van Hoëvell en S.F. Groen met een aantal Indische schetsen, Henri Riehm met een reisverhaal in 1848-1849, W.J. Hofdijk met twee wrang-ironische balladen (1851), de onuitputtelijke Veth met vertalingen van F. Bodenstedts quasi-oosterse wijsheidspoëzie (1858) en Bosboom-Toussaint, die pas dertien jaar na haar geschokte commentaar op de val van het Huis Orléans (1848) weer in *De Gids* optrad met de historische novelle 'De triomf van Pisani' (1861). De verhouding tussen de steeds meer royalistisch en Groeniaans gezinde schrijfster en het vrijzinnige tijdschrift was moeizaam, vooral sinds de Aprilbeweging. In elke recensie van 1853 tot 1864 kapittelde *De Gids* de strekking van haar werk. Zimmermans degelijke bespreking 'Fictie en Historie' (1860) daagde haar uit om weer voor *De Gids* te schrijven maar ook daarna bleef haar bijdrage incidenteel.[4]

Aangezien er weinig bellettrie werd toegelaten en redactieleden zelf voor het merendeel ervan tekenden, mag men aannemen dat de geboden genres de voorkeuren van het tijdschrift vertegenwoordigden. Voor een deel klopt dat. Stemmings- en lyrische poëzie, als Potgieters cyclus 'Jacoba. Rijmen gevonden in het kamp bij Zeist' (1860), was zeldzaam. De overheersende poëtische genres waren de tijdzang, in jubeltoon als in 1848 of met vermanende strekking zoals bij Potgieter gebruikelijk was, herdenkingsgedichten en het kleine satiri-

sche vers dat actuele onderwerpen en menselijke tekortkomingen puntig becommentarieerde. Terecht zijn De Genestets ‘Leekedichtjes’ het bekendst gebleven, maar ook redacteuren als Van Gilse, Schimmel en Zimmerman hekelden in deze trant - en met een half oog op Heine - allerlei actuele zaken, van de lauwheid van de kiesgerechtigden tot de genootschappelijkheid en het rentenieren.[5] In het algemeen waardeerde men in poëzie vooral de treffende herformulering van behartenswaardige gedachten of de anekdote met spitse pointe.

Het literaire proza bestond nog steeds voor een groot deel uit ‘schetsen’, de plooibare uitdrukkingsvorm voor auteurs die de zuivere verbeelding wantrouwden maar behoefte voelden om waarnemingen en gedachten enigszins te poëtiseren. In deze trant deelden verschillende auteurs hun onderhoudende reisherinneringen mee, Van Hoëvell presenteerde zo zijn kritisch geladen Indische impressies en Zimmerman gebruikte de vorm zowel voor romantische mijmeringen als voor zijn toentertijd gewaardeerde satires op andere literaire coterieën en Amsterdamse milieus.[6] Soms kregen recensies een fictionele opzet. Potgieter bereikte een top in het genre met de novellistische schets ‘Onder weg in den regen’ (1864). Auteurs meenden dat het publiek zo'n verhalende inkleding van beschouwingen en informatie wenste. Blijkbaar was ook voor toenmalige lezers de status van zulk proza niet altijd duidelijk, getuige de opmerking van Quack dat sommigen zijn opstel over Lassalle voor een ‘novelle’ aanzagen.[7]

Verder beheersten de historische roman en novelle onverminderd het terrein. Dit strookte met de hoge status die het historische in deze decennia bezat, maar minder met de literaire kritiek in *De Gids* die nog meer dan in de jaren 1840 de aandacht van de schrijvers op de eigen tijd probeerde te richten. Bovendien was ook nu de stof van deze historische bellettrie niet nationaal. Men kon zich blijkbaar maar moeilijk losmaken van dit genre. Schimmel bijvoorbeeld drong er als criticus op aan ‘het heden niet voorbij te zien’ en het grote nationale verleden alleen te gebruiken ten behoeve van dat heden. Zelf schreef hij echter hoofdzakelijk historisch werk. Zijn mederedacteur Busken Huet nam juist het verschijnen van *Mylady Carlisle* te baat om te betogen dat de tijd van de historische roman voorbij was. Waarna Huet en Potgieter zich zelf intensief gingen bemoeien met de totstandkoming van Bosboom-Toussaints historische roman ‘De verrassing van Hoey in 1595’ die in 1865-1866 in *De Gids* verscheen.[8]

Toch was dit niet volstrekt inconsequent. Er was ontwikkeling in het genre. In het historische verhaal van Schimmel en Bosboom-Toussaint trad realisme in plaats van de romantiek en deed het heden zich gelden. Maar de stap naar de geheel eigentijdse realistische roman was hun nog te groot. Schimmel was zoekende. Hij achtte de tijd van historische fantasterij voorbij maar wilde als romancier meer zijn dan illustrator van de historicus. Hij zocht een nauwe band tussen geschiedschrijving en literatuur, koos werkelijke historische episoden als stof en documenteerde zich degelijk bij de grote Franse en Engelse historici. De literatuur, zag hij, kon bieden wat - blijkbaar ook naar het toen-

malige gevoelen - de serieuze geschiedschrijving te weinig gaf, namelijk evocatie van het verleden en echt menselijk leven in andere tijden. Het ging Schimmel vooral om dit laatste. Zijn genre was niet meer de bonte historische avonturenroman maar het historisch gesitueerde psychologische drama, in romanvorm of als toneelstuk. *Napoleon Bonaparte* (1852) en *Struensee* (1868), waarvan de voorstudies in *De Gids* waren verschenen, gelden als de meest psychologische, minst 'spectaculaire' toneelwerken van deze periode.[9]

Overigens werden ook Schimmels personages nooit helemaal individuen. Zij vertegenwoordigden steeds een beginsel, een algemene eigenschap, een richting. Het heden was dan ook nooit ver weg. Zoals de historici van zijn tijd waardeerde Schimmel het verleden vooral met betrekking tot de in eigen tijd leidende ideeën. Een zekere liberale strekking was niet vreemd aan de romanmotieven van deze auteur die in 1876 een cantate op Thorbecke dichtte.[10] Een ideologische strekking, zij het doorgaans een andere, ontbrak evenmin in het werk van Bosboom-Toussaint. De actualiteit was zelfs op onverwachte manier aanwezig in haar novelle 'De triomf van Pisani', geschreven in het jaar van de Italiaanse eenwording. Dit verhaal over de veertiende-eeuwse Venetiaanse volksheld was geïnspireerd door het optreden van de eigentijdse romantische *condottiere*, Garibaldi.[11]

De secondanten van Potgieter en de kritiek

Hoewel *De Gids* in het Bibliographisch Album allerlei vertaalde literatuur bleef signaleren was er toch hoofdzakelijk aandacht voor de eigen letterkunde. Er was geen regelmaat in de beoordeling van buitenlandse boeken en auteurs. In de recensieafdeling werd wel veel werk kort afgedaan maar bredere besprekingen waren afhankelijk van toevallige inzendingen of de persoonlijke interesse van de redacteuren. Men volgde de buitenlandse literatuur niet zoals men dat in sommige perioden wel deed met de buitenlandse politiek. Met het optreden van Busken Huet als vaste criticus ontstond een iets geregelder aandacht. Zo schreef hij in 1863 over eigentijdse auteurs als Feuillet, Sand, Macé, Ratisbonne en Sainte-Beuve. Het is moeilijk aan de getalsmatige vertegenwoordiging van de buitenlandse literatuur duidelijke conclusies te verbinden. Toch is het opvallend dat ook in deze periode de Engelstalige literatuur relatief de meeste aandacht kreeg, op afstand gevolgd door de Duitstalige en pas daarna door de Franse. De Franse literatuur werd nagenoeg alleen door Potgieter en Huet behandeld. Wat ook de waarde van deze gegevens mag zijn, zij stemmen overeen met de eerder geconstateerde algemene sympathie voor Groot-Brittannië en Amerika, de groeiende intellectuele oriëntering op Duitsland en de ambivalente gevoelens jegens Frankrijk. Naast Goethe werd Shakespeare beschouwd als de grootste schrijver. Maar de eigentijdse auteurs met wie men zich in dit milieu vooral verwant voelde, waren Dickens, Eliot, Kingsley, Thackeray, Emerson, Longfellow, de vertegenwoordigers van de 'Victoriaanse' cultuur, om de levensopvatting en de waarden die zij in hun

werk verwoordden. Omdat men zo'n nauwe relatie veronderstelde tussen literatuur en maatschappij gold het als vanzelfsprekend dat de geringe zedelijke ernst van de Franse literatuur nauw verband hield met de wispelturigheid van de Franse politiek die zich uitte in revoluties, socialistische experimenten en ten slotte in de populistische dictatuur van Napoleon III. Daarentegen leken het idealiserend burgerlijk realisme van de Engelse literatuur en het zedelijk enthousiasme van de Amerikaanse het geestelijk aspect te vormen van het degelijke constitutionalisme en ordelijke liberalisme in deze landen.

Deze voorkeur geeft al aan wat de *Gids*-kritiek ook van de vaderlandse letterkunde verwachtte. Er verschenen in dit tijdvak meer dan honderd kleine recensies of aankondigingen in het Bibliographisch Album en eens of enkele keren per jaar wat bredere besprekingen van een boek of een auteur. Maar tot 1863 was er geen vaste regelmaat in de kritiek van de Nederlandse letteren. Voor Potgieters bedoeling elke schrijver voortdurend corrigerend te begeleiden was deze praktijk onbevredigend. *De Gids* van 1848 was nooit zijn ideaal. In de omstandigheden was hij echter met De Clercqs plannen akkoord gegaan en hij vond ook veel goeds in het nieuwe elan. De gebeurtenissen van 1848 inspireerden hem. In de eerste jaren steunde Potgieter het vernieuwde tijdschrift met inzet. Als criticus toonde hij zich in de jaren 1848-1850 in zijn volle kracht.

Hij had geen Bakhuizen van den Brink meer naast zich. Zij hielden op afstand contact maar Bakhuizen had zijn belangstelling voor *De Gids* verloren. De vorm van het grotere overzichtsartikel lag hem niet en de theologische behoedzaamheid van de vroege jaren 1850 beviel hem evenmin. Hij was nu geheel historicus geworden en interesseerde zich niet meer voor de literaire kritiek, zoals Potgieter verwijtend opmerkte in een recensie van 1849 die hem aanleiding gaf tot een terugblik.[12] De verhouding werd vrij koel. Een uitnodiging om eens met de *Gids*-redactie te dineren hield Bakhuizen af, als zijn presentie volledige 'adhesie aan de beginselen of de rigting van de Gids' impliceerde.[13] Hij verbond zich nu met de *Algemeene Konst- en Letterbode*, het oude weekblad voor korte wetenschappelijke recensies en presideerde vanaf 1860 *De Nederlandsche Spectator*, het nieuwe weekblad dat de vrijzinnigheid wat lichtvoetiger vertegenwoordigde en dat ook wel enigszins de Haagse concurrent van *De Gids* wilde zijn. Tekenend voor de verhouding is een voorval uit 1862, toen de polemist Van Vloten een satirisch stukje uit *De Gids* over de *Spectator*-redactie gebruikt had voor een schotschrift tegen Bakhuizen. Van Limburg Brouwer, die als medewerker van Bakhuizen zelf de *Spectator*-kring frequenteerde, stelde voor dat *De Gids* zich op een of andere manier zou verontschuldigen voor dit onbedoelde misbruik. Maar daarvoor vond hij bij de overige redactieleden geen gehoor. Iedereen, ook Potgieter, oordeelde dat *De Gids* zich zo'n knieval voor de majesteit van Bakhuizen niet kon permitteren.[14] Toen Fruin einde 1864 in de redactie kwam, vond er een toenadering plaats die echter door Bakhuizens plotselinge dood verijdeld werd. Van de uitgever Fred. Muller kocht *De Gids* zijn laatste opstel, over de koopman Isaac Lemaire, dat verscheen in oktober 1865.[15]

Potgieter was weliswaar niet gemakkelijk in de omgang, maar hij had een grote behoefte aan samenwerking in een sfeer van vriendschap, enthousiasme en wederzijdse aansporing. Van de jonge geestverwanten met wie hij in de jaren dertig begonnen was, waren de meesten om allerlei redenen van hem verwijderd geraakt. Rond 1850 probeerde hij zich opnieuw te omringen met jongeren die literair talent en enthousiasme bezaten. Uit zijn Amsterdamse omgeving trok hij achtereenvolgens Henry Riehm, Johan C. Zimmerman en Hendrik Jan Schimmel aan als literaire medewerkers. De verhoudingen waren daardoor anders dan vroeger. Potgieter was bijna een generatie ouder en voor deze jongeren een bewonderde, gevestigde letterkundige, al was hij bij het grote publiek weinig bekend. Als Potgieter, althans tijdelijk, leerlingen gehad heeft dan waren dat Schimmel, Zimmerman en van de latere redacteuren nog C. Honigh en Ch. Boissevain. Riehm, die nauwelijks dertig jaar jong in 1852 aan de cholera bezweek, is te kort redacteur geweest en behoorde tot een iets andere traditie en kring. Hij was een veelbelovende Amsterdamse arts en maakte met Heije en Schneevoogt deel uit van de groep van progressieve en kunstlievende geneeskundigen die rond 1850 de medische wereld gingen organiseren en zich beijverden voor een preventieve gezondheidszorg. Wetenschappelijk en cultureel was Riehm Duits georiënteerd. Toen hij na een uitgebreide studiereis langs Boheemse en Duitse universiteiten in 1849 voor *De Gids* gevraagd werd, publiceerde hij over zijn reiservaringen, muziek en literatuur en schotelde hij het publiek de Duitse esthetica voor.[16]

Veel duurzamer was de werkzaamheid van Zimmerman en Schimmel. In de periode van 1852 tot 1862, tussen Potgieters grote kritieken van 1848-1850 en het optreden van Busken Huet vanaf december 1862, waren vooral zij de stem van de literaire en kunstkritiek. Potgieters sympathie voor Zimmerman en Schimmel zal zeker zijn bepaald door het feit dat zij evenals hijzelf ambitieuze en getalenteerde autodidacten waren, werkzaam in de handel en zonder academische status. Zimmerman was een Indische Nederlander, in Amsterdam uitbesteed bij een oom om opgeleid te worden voor de handel. Hij groeide op in het karakteristieke Amsterdamse milieu van ouderwetse literatuur- en toneelminnende zakenlieden dat ook de jonge Potgieter rond 1830 tot steun geweest was. Hij deed er een brede ontwikkeling op maar maakte zich, overigens zonder strijd, los uit deze gemoedelijk-conservatieve en deftig-burgerlijke sfeer toen hij met de Nederlandse romantiek en het liberalisme van de jaren 1840 in aanraking kwam. 1848 drukte een stempel op zijn verdere leven. Zimmerman bewoog zich in de kring van Amsterdamse progressieve liberalen rond de Amstelsociëteit en was met Veth en Van Limburg Brouwer een van de trouwste Thorbeckianen. Hij vormde het centrum van deze groepering in het conservatieve Amsterdam van de jaren 1850. Zimmerman werd op den duur als suikermakelaar, bankier, bestuurder en man van de liberale partij zelf een figuur van gewicht maar Potgieter en Thorbecke waren levenslang zijn leidsterren. Hij kende hun uitspraken uit het hoofd. Wat Nederland nodig had, was door deze twee geesten volledig aangewezen. Zij vertegenwoordigden voor hem de twee aspecten van hetzelfde programma van nationale vooruitgang.[17]

Zimmerman had letterkundige aspiraties. Potgieter herkende in deze opgewekte, elegante en geestige jongeman een talent dat zich nog liet vormen en haalde de drieëntwintigjarige als literair medewerker in de redactie. Hij was de jongste redacteur die het blad ooit gehad heeft. Potgieter nam hem, zoals eerder De Clercq en later Huet, in een particuliere vriendschap op. Zij maakten samen reisjes en 'waarde Pot' werd als een oom in Zimmermans gezin. Onder Potgieters invloed zette Zimmerman zich aan grote opstellen, zoals toen gebruikelijk was over een veelheid van onderwerpen, variërend van Indische geschiedenis tot Franse publicistiek en van Engelse letterkunde tot Balkanpolitiek. Maar hij was geen studieuze geest en had weinig aardigheid in zulk doorwrocht werk. Zimmerman had een gemakkelijk talent, een vlotte en speelse pen, een goed oog. Het beste was hij op dreef als satiricus.[18] Ook zijn reisschetsen waren aangename lectuur. Zijn pogingen tot humoristische novellen bleven zeer conventioneel. In een fantasie als 'De Nieuwe Stadsherberg' (1851), in zijn satirische bijdragen en als literair criticus werd Zimmermans vaardige hand door Potgieters zienswijze geleid. Hij was een elegante, ijverige epigoon.

Als criticus werkte hij in de geest van Potgieter maar zijn model was eigenlijk Gustave Planche, met Sainte-Beuve de grote criticus van de *Revue des Deux Mondes*. Er waren inderdaad sterke overeenkomsten.[19] Beiden waren verlengstuk en protégé van de leider van hun tijdschrift en werden op elk terrein ingezet. Beiden waren doctrinaire critici die dezelfde esthetiek toepasten op de literatuur, de schilderkunst en de muziek. Om niet subjectief te lijken maakten zij van hun kritiek een anatomische les voor het publiek. Zij vonden hun oordeel objectief omdat het controleerbaar was en berustte op normen van smaak, verheffing, fatsoen en verstand die zij vanzelfsprekend en universeel achtten. Hun kritiek werd gemakkelijk schoolmeesterig en pedant. Zimmerman gaf eigenlijk niet meer vorm aan de literaire kritiek van *De Gids;* hij paste deze toe als een recept en zette zijn oordeel het gevestigd gezag bij van het blad. Zimmerman had het vooral moeilijk een aanvaardbare verhouding te bepalen tussen realisme en zedelijkheid in de kunst. Natuurlijk verkondigde hij obligaat de autonomie van de kunst maar feitelijk was hij een moralist die geen schoonheid vond waar de fatsoensopvattingen en gevoeligheden van zijn milieu niet geëerbiedigd werden. Zijn vergelijking van Dickens met een 'zedelijke medicijnmeester' was bedoeld als hoogste lof. Hij moest vaak standjes uitdelen.[20]

Schimmel was een belangrijker letterkundige en zou het liefst enkel schrijver zijn geweest. Hij was de zoon van een even onbemiddelde als kinderrijke dorpsburgemeester, kreeg wel de gelegenheid om als extraneus enkele jaren het onderwijs aan een elitekostschooltje in 's Graveland te volgen maar moest al als negentienjarige voor zijn familie gaan zorgen toen zijn vader in 1842 overleed. Hij vond in Amsterdam eerst werk als klerk op een agentschap van de Nederlandsche Bank, daarna bij de Nederlandsche Handel Maatschappij. Pas in 1863 verwierf hij zich een behoorlijk gehonoreerde positie als directeur van de Amsterdamsche Credietvereeniging. Vanaf 1846 manifesteerde hij zich

als toneeldichter. Alberdingk Thijm merkte als eerste zijn talent op en betrok hem bij *De Spektator*, een toneelblad dat zich beijverde om het repertoire en het acteren in de Nederlandse schouwburgen op een waardiger niveau te brengen. Riehm attendeerde Potgieter op de ambitieuze auteur die vijf stukken in twee jaar produceerde.[21] Inderdaad herkende Potgieter hier een belofte en een gelijkgezind talent dat de mogelijkheden in zich had om het toneel te maken tot 'een middel ter verheffing van den volksgeest'. Hij wijdde een bespreking van 154 bladzijden aan de schamele Nederlandse toneeltraditie en de eerste dramatische pogingen van Schimmel waarin hij nog veel te gispen vond. Na deze opvoedende kastijding werd Schimmel tot de redactionele stand verheven.[22]

'Ik heb aan den Gidskring mijn zelfbewustzijn te danken, niet alleen als kunstoefenaar, maar ook als mensch', getuigde Schimmel later. De redactie vormde voor deze jonge autodidact een persoonlijke leerschool die hem tot het liberalisme en het kerkelijke modernisme bracht. Als scheppend auteur ontwikkelde hij zich vrij zelfstandig, als criticus werd hij voorlopig, soms tot in zijn stijl toe, volgeling en secondant van Potgieter.[23] Na 1850 liet deze de literaire kritiek ook grotendeels aan hem over. Van 1851 tot 1861 was de ijverige, consciëntieuze Schimmel de belangrijkste literaire criticus van *De Gids*. Hij verzorgde een tijdlang het jaarlijkse gericht over de vaderlandse almanakken-productie, besprak werk van Hofdijk (1851), Elise van Calcar (1857), Cremer (1857), Da Costa (1860) en Beets (1858 en 1860), gaf aandacht aan de Vlaamse auteurs Conscience (1856), Ledeganck (1857) en Van Beers (1859). Hij wijdde een erudiete en pittig geschreven studie van 155 bladzijden aan de ontwikkeling van het Nederlandse drama sinds de achttiende eeuw (1855), een onderwerp dat hem ter harte ging. Schimmel betoogde hier en opnieuw in 1860 dat het toneel in Nederland nooit nationaal, volksverheffend of een vorm van hoge literatuur was, zoals het behoorde te zijn en ook kon worden. Auteurs als Potgieter, Kneppelhout en Schimmel propageerden in *De Gids* een moderne toneelkunst voor de burgerij, dichter bij de werkelijkheid dan de hoogheid van de verstarde classicistische traditie toeliet maar tegelijk verheffender dan de verstrooiende komedies en spektakelstukken waarmee 'het groote kind, publiek genoemd' zich amuseerde.[24] In de jaren 1870 werd Schimmel een van de organisatoren van de institutionele vernieuwing van de toneelsector.

Schimmels kritiek was als die van Potgieter opvoedend en gericht tot de schrijvers, soms ook tot het publiek. Zij was bedoeld om te zuiveren, dus om verouderde literaire conventies, ongetalenteerden en een gebruik van literatuur dat schadelijk leek voor de nationale vitaliteit uit te bannen. Het schrijversgilde buiten *De Gids* heeft bijvoorbeeld niet op Busken Huet hoeven wachten voor een even eloquente als sarcastische beoordeling van de goedbedoelde liefdadigheidspoëzie.[25] In Potgieters geest was ook de aanhoudende strijd tegen de versnippering van het aanwezige literaire talent in de veelheid van jaarboekjes en sieralmanakjes, de afwijzing van gemakzuchtige buitenlandse navolging en de eis van een authentiek Nederlandse literatuur die stof en inspiratie putte uit de beste momenten van het nationale verleden of, beter

nog, in het eigentijdse leven stond. Zoals gezegd beantwoordden zijn eigen letterkundige activiteiten maar ten dele aan deze wensen. In elk geval stemde Schimmel met Potgieter overeen in het streven naar een toenadering van de literatuur tot de werkelijkheid. Schimmel werd in *De Gids* de pleitbezorger van het realisme, opgevat als een literatuur waarin handeling en psychologie een geloofwaardige indruk maakten. Hij formuleerde in de jaren vijftig een model van literatuur dat Fruin ongeveer terzelfdertijd voor de historiografie ontwikkelde, namelijk het 'autonome verhaal' dat geheel bepaald wordt door een eigen dynamiek van op elkaar inwerkende omstandigheden, karakters en motieven en dat onnadrukkelijk zijn impliciete strekking prijsgeeft. Wetenschap en literatuur zochten in deze periode eenzelfde methode of strategie.

Potgieter zelf bleef in de jaren 1850 op de achtergrond. Hij was wel *primus inter pares* binnen de redactie, inspireerde en verdeelde de taken. Zijn oordeel woog zwaar en zijn veto was waarschijnlijk beslissend. Tot ongeveer 1863 behield hij dit overwicht, omdat men het hem graag liet, al handhaafden figuren als Heemskerk, Van Gilse en Van Limburg Brouwer gemakkelijk hun zelfstandigheid. Men bewonderde Potgieter om zijn gedrevenheid en eruditie en erkende dat hij de oudste rechten had. De redactie lijkt in deze periode in behoorlijke harmonie gefunctioneerd te hebben. In de onderlinge correspondenties is zelden sprake van conflicten. De toon in de brieven tussen de redacteuren was steeds enigszins formeel maar wel vriendschappelijk. De redactie kwam ten minste één keer per maand bijeen, in sommige jaren afwisselend bij elk van de leden, maar ook een tijdlang bij Potgieter thuis op de eerste woensdagavond van de maand om de volgende aflevering voor te bereiden. Hij was als energieke, algemeen geachte tussenhandelaar die dagelijks de beurs bezocht en velerlei contacten onderhield in de handelswereld inmiddels in goeden doen geraakt. Toch leefde hij enigszins teruggetrokken als vrijgezel met zijn tante en zijn jongere zuster in zijn comfortabele, overvol ingerichte woning aan de Keizersgracht, bij de Beerenstraat, en vanaf 1855 aan de Leliegracht.[26]

Hoewel hij veel mensen kende, onder wie ook invloedrijke in de kring van *Gids*-medewerkers, heeft hij nooit bestuursfuncties of openbare ambten gezocht. Hij bleef buiten het genootschapsleven, de actieve politiek trok hem niet en de circuits van de Amsterdamse handel en van de literatuur waren grotendeels gescheiden. *De Gids* was het medium waardoor hij invloed wilde uitoefenen. Hij zag de redactie bij voorkeur als een Gideonsbende. Potgieter was matig maar hij ontving het gezelschap graag in grote stijl. De redactie vergaderde van acht tot elf en volgens de getuigenissen ging het daarbij informeel toe. Onder aanmoediging van Potgieter werd in de rokerige suite luidruchtig gediscussieerd. Hij kwam met plannen, gaf lucht aan zijn hoogst onredelijke sym- en antipathieën en stond erop dat zijn collega's hun krasse oordelen niet enkel binnenskamers maar in een *Gids*-artikel zouden uiten. Vanuit het tijdschrift wilde hij misplaatste deftigheid, geslotenheid en loos autoriteitsvertoon bestoken. Na de vergadering werd er weids gesoupeerd en placht de gastheer heimelijk de pendule stil te zetten in de hoop dat het leven-

dig debatterende gezelschap de tijd zou vergeten.[27]

Als Potgieter niet zelf schreef, zette hij er anderen toe aan. Hij probeerde ook, vooral in de eerste jaren na 1848, de teamgeest te versterken door collectieve stukken te organiseren, zoals hij vroeger gedaan had. Het eigenaardigste resultaat van dit streven werd het eerdergenoemde 'Salmagundi' (1851), het collectieve feuilleton waaraan alle redacteuren bijdragen zouden leveren. Een novellistisch raamwerk moest ruimte bieden aan een ratatouille van zedente-kening à la Beets, commentaar op actuele zaken, satire en beschouwing. Het enthousiast begonnen project bleef echter een bonte rapsodie van incrowdbeschouwingen in een uiterst conventioneel verhaal met een veel te ingewikkelde plot dat na zes afleveringen onvoltooid gestaakt werd.[28] Het houdt enig belang als voorbeeld van sociale beeldvorming uit liberaal-burgerlijk perspectief.

Hierna heeft Potgieter, tot hij in Busken Huet een nieuwe bondgenoot vond, niet meer zulke samenwerking geëntameerd. Hij schreef in de volgende jaren betrekkelijk weinig. Zijn drie grote kritieken van 1848-1850 werden alleen nog gevolgd door een principiële veroordeling van de wereldschuwe poëzie (1853). Twee jaar daarna gaf 'de Salmagundist' een beschouwing over emigratie naar Amerika, weer twee jaar later een beschouwing over oudheden, landschap en nationaal gevoel en een aanbeveling van een reeks buitenlandse klassieken, een initiatief van uitgever A.C. Kruseman.[29] Hierna ging Potgieter zijn eigenaardige grillige stijl en bandeloze eruditie uitleven in enorme literair-historische rapsodieën over de *minor poets* P.J. de Béranger en George Crabbe en het tijdvak rond 1800 (1858) en over de bewonderde dichter Esaïas Tegnèr en de Zweedse literatuur (1862).[30] Steeds meer liet hij recensie, bespiegeling, literaire fantasie en zelfs poëzie ineenvloeien. Toch verliet hij zijn oude thema, de confronterende spiegeling van het heden in het grotere verleden niet, zoals vooral bleek uit zijn bijdragen over Amsterdam rond 1860.[31]

Ideologie en kunstopvatting

Potgieter, Zimmerman en Schimmel, alledrie politiek geëngageerde letterkundigen die hun brood verdienden in het commercieel bedrijf, vertegenwoordigden in hun persoon de kunstopvatting van *De Gids*. Het was een esthetiek die wilde werken op de mentaliteit en moraliteit van een burgerstand met een maatschappelijke voorbeeldfunctie. Welke normen en beperkingen legde zij de literatuur op? Bij een behandeling van de poëtica of esthetica van *De Gids* is het zinvol twee niveaus te onderscheiden. In de eerste plaats is er zoiets als het programma van Potgieter, Schimmel en Zimmerman, een aantal opvattingen over kunst en kunstbeoefening die zij uiteenzetten in enkele principiële recensies en die daarna als vast motief in de volgende kritieken terugkeerden. Ten tweede zijn er de kennelijk algemeen gangbare esthetische noties die als een sediment overal verspreid te vinden zijn in *Gids*-bijdragen. Zij werden niet door iemand in het bijzonder verdedigd maar waren intellectueel ge-

meengoed. Beide categorieën vormden samen de *Gids*-esthetica, die dus een karakteristiek en een algemeen aspect heeft.

Het programma werd uiteengezet in Potgieters kritieken ‘Hollandsche politieke poëzij’ (1848), ‘Jacob van Heemskerck en vijf en twintig jaren Hollandsche poëzij’ (1849), ‘Hollandsche dramatische poëzij’ (1850) en in de vier recensies van Schimmel, Potgieter en Zimmerman over het thema ‘werkelijkheid’ (1853).[32] De collectieve bespreking van de jaarlijkse almanakken in 1852 is qua aanpak en behandeling te beschouwen als een modelrecensie.[33] De overige kunstbeschouwingen en recensies, hoe belangrijk zij intrinsiek ook mogen zijn, waren modificaties van de eerdere programmatische stukken of uitingen van een kunstgevoel dat waarschijnlijk meer bezit was van de burgerlijke cultuur van deze periode dan van *De Gids* in het bijzonder. De dominerende thema's behoorden niet per se tot het programma. Nog steeds betoogde *De Gids* dat de kunst nationaal moest zijn en zich diende aan te sluiten bij de maatschappelijke werkelijkheid. Tot dit programma behoorde ook het streven naar een opvoedend nationaal toneel. Maar de pogingen om de juiste verhouding tussen kunst, zedelijkheid en godsdienst te bepalen waren niet typisch voor *De Gids*.

In de literaire kritiek lag de nadruk op de functie of ‘werking’ van literatuur. Evenals bijvoorbeeld de staathuishoudkunde en de wijsbegeerte had de literatuur een dienende, ideologische taak. Potgieters werk was er het voorbeeld van. Zimmerman beschouwde Dickens als een van de grootste eigentijdse schrijvers omdat diens humane, sociale romans meer bijdroegen ‘tot verbetering van volksgeest en volkstaestand, dan al de parlement-acten dezer eeuw’.[34] Hoe direct de boodschap mocht zijn hing wel af van haar strekking. De Clercq kende al in 1848 ‘de leer der “kunst om de kunst”’ en kapittelde Da Costa omdat deze de poëzie te zeer gebruikte als voertuig voor zijn reactionaire overtuigingen. Tegelijk waardeerde hij S.J. van den Berghs gedicht op de grondwetsherziening omdat het bijdroeg tot verbreiding van de juiste constitutioneel-monarchale gedachte.[35] In het algemeen keurde de kritiek de literair aangeklede preek, de ‘tendenz’-literatuur en de goedbedoelde liefdadigheidspoëzie af. Deze afwijzing berustte vaak, maar niet altijd, op inhoudelijke of ideologische bezwaren. Zoals liberalen kerkgeschiedenis stichtelijker vonden dan een opgelegde moraal, zo wensten zij ook een literatuur die de lezer zelf tot een oordeel liet komen. Vooral Schimmel nam stelling tegen de literatuur als verkapt traktaat, waarin meer betoogd dan getoond werd. Hij zag het literaire werk als een zelfstandige werkelijkheid, plastisch en aanschouwelijk en met een onnadrukkelijke strekking: ‘uit al die elkaêr weêrstrevende krachten, in de handeling zichtbaar, uit die verwikkelingen, zoo noodzakelijk voortvloeiende uit de onderlinge verhouding der charakters, uit al die inzichten, belangen, gedachten, gewaarwordingen welke zich in de aangestaarde handeling kruisen, leeren wij de gedachte des kunstenaars kennen, even als wij uit het leven opklimmen tot God.’[36]

Het bezwaar tegen de liefdadigheidspoëzie was dat zij afbreuk deed aan de waardigheid van de kunst. Zij kwam ten eerste niet uit ware inspiratie voort.

Ten tweede leek de literatuur alleen een volksopvoedende taak te kunnen vervullen als zij een zekere majesteit bezat en niet door onbevoegden als kunstvlijt werd beoefend. Een goed doel, een hoge moraal of een religieuze overtuiging garandeerden geen goede kunst en rechtvaardigden geen slechte.[37] Het is zeker niet zo dat pas de beweging van Tachtig het kunstenaarschap een hoge waardigheid heeft toegekend. Ook in *De Gids* bestreden auteurs als Potgieter, Schimmel en Alberdingk Thijm het ambachtelijke verzenlijmen bij elke gelegenheid. Wat zij zelf aan satirische en huldigende gedichten produceerden zonderden zij blijkbaar af van deze kritiek. De kunst behoorde met ernst en volledige inzet beoefend te worden - maar in betrekking te staan met het maatschappelijk leven. Hier ligt het onderscheid met de classicistische kunstopvatting van de vorige generaties en het estheticisme van het einde van de eeuw: de kunstenaar stond evenmin in dienst van het ambacht als van de vergoddelijkte schoonheid, maar was in laatste instantie *burger* met een maatschappelijke verantwoordelijkheid.

De bedoeling van de kritiek was nog steeds jonge talenten te vormen in de juiste levens- en maatschappijbeschouwing en populaire, invloedrijke schrijvers tot medestanders te maken of hun verkeerde invloed te neutraliseren. Bij alle bewondering die in *De Gids* bestond voor het dichterschap van Da Costa bestreed men juist hem vanwege de levens-, geloofs- en geschiedopvatting in zijn dichtwerk. De kritiek op het werk van Bosboom-Toussaint was vooral van ideologische aard. De strengheid waarmee Potgieter en Schimmel in 1853 meenden te moeten optreden tegen het genre van de wereldschuwe piëtistische literatuur werd bepaald door de overtuiging dat Nederland allerminst gebaat was bij de mentaliteit die hieruit sprak Zimmerman kapittelde Dickens om socialistische neigingen in *Hard Times*.[38] Bij zo'n opvatting van literatuur lag het voor de hand dat Multatuli's *Max Havelaar* besproken werd door de koloniaal specialist, Veth.

Dat Veth de roman inderdaad interpreteerde als een pleidooi en als een welkome bijdrage aan de koloniale oppositie was geheel naar de bedoeling van Multatuli die immers zelf nooit letterkundige heeft willen zijn en van dit boek meer dan literaire lof verwachtte.[39] De inhoudelijke, ideologische gerichtheid was toentertijd dan ook geen bijzonderheid van de *Gids*-kritiek. Veth, die zich inzake de kwestie-Lebak geheel achter Multatuli stelde en sympathiseerde met diens kritiek op het koloniaal bestuursstelsel en de Nederlandse medeplichtigheid aan misstanden, toonde overigens een opmerkelijk goed begrip van deze gecompliceerde roman. Hij zag en bewonderde het effectieve spel met vertelperspectieven, genres en retorische middelen en aarzelde niet het boek een meesterwerk te noemen. Met deze prominente, lovende recensie en zijn steun aan de schrijver stelde Veth een daad. Hij maakte Multatuli een achtenswaardig man in liberaal-burgerlijke kring.[40]

Toch is het tussen Multatuli en *De Gids* nooit iets geworden. Zijn volgende werken werden niet besproken. Toen hij in september 1864 aan Busken Huet vroeg waarom hij via Van Kampen zijn tweede bundel *Ideën* retour had gekregen, antwoordde deze enigszins ontwijkend. Huet weet het stilzwijgen

over de *Ideën* aan een misverstand en betuigde de auteur zijn persoonlijke hoogachting.[41] Zijn verzekering dat in de redactie geen bezwaren tegen Multatuli bestonden is echter aanvechtbaar. *Max Havelaar* werd algemeen bewonderd maar ten minste Potgieter en Van Limburg Brouwer hebben zich in hun brieven steeds kritisch geuit over Multatuli die zij al snel beschouwden als een ontspoord talent. Enkele dagen na Huets geruststellende antwoord aan de schrijver stelde Potgieter hem voor Multatuli eens 'bij de wilde haren' te pakken - 'die dolleman maakt meer jonge lui ongelukkig dan men gelooft'.[42] In de paar maanden voor hun beider vertrek bij *De Gids* is het daar niet meer van gekomen en het is de vraag of Huet aan Potgieters wens gevolg zou hebben gegeven.

In twintig jaar zijn in dit tijdschrift maar drie werken van Multatuli gerecenseerd.[43] Waarom hebben deze vrijgeest en dit orgaan van liberale intellectuelen elkaar niet gevonden? Er zijn verschillende redenen te bedenken. Een ervan is de onverenigbaarheid van karakter die in het nog steeds zo kleinschalige milieu van Nederlandse intellectuelen veel potentiële samenwerking heeft verijdeld. Er was een verschil in intellectuele en kritische stijl. De redacties van *De Gids* hechtten altijd aan decorum. Kritiek moest door redelijkheid en respectabiliteit overtuigen. Ook voor 1848 deed het blad moeite niet radicaal te lijken. Het wilde de burgerij bereiken, niet deze van zich vervreemden. Een figuur als Van Vloten vond men al onbesuisd en als polemist onbetamelijk. Met hem had *De Gids* het moeilijk maar hij was tenminste nog een degelijke geleerde. Busken Huet, wiens ironie ook de zekerheden van het eigen liberaal-burgerlijke milieu niet eerbiedigde, vertegenwoordigde ongeveer het uiterste dat voor de kring van het tijdschrift acceptabel was. Multatuli stond veel verder af van dit toch enigszins deftige burgermilieu, zijn denken maakte een hoogst onpraktische en onverantwoordelijke indruk en hij toonde zich allerminst de voorbeeldige burger-kunstenaar die *De Gids* graag zag. Na 1862, toen het tijdschrift gouvernementeel liberaal begon te worden, vertegenwoordigde Multatuli een ongeleide vrijzinnigheid waarmee men blijkbaar geen raad wist. Naar de literatuuropvatting van *De Gids* was *Max Havelaar* een zeer geslaagd werk. Het vervolg van zijn oeuvre was veel problematischer wat betreft de invloed op de nationale mentaliteit. Bovendien kon Multatuli sinds 1862 op koloniaal gebied niet meer als medestander worden beschouwd.[44]

De kritiek oordeelde dus niet naar zuiver literaire criteria. Tegelijk rekende zij genres als het politieke vlugschrift, de stichtelijke lectuur en de parlementaire welsprekendheid nog tot de letterkunde. De kritiek bepaalde of deze genres door hun vorm, stijl en retorische middelen aan hun doel beantwoordden. Deze beoordeling maakte deel uit van het streven naar de vervanging van vastgeroeste retorische conventies door meer adequate uitdrukkingsvormen. Maar zij had nog een andere betekenis. De schijnbare tevredenheid waarmee het publiek conventionele preken, oraties en verhandelingen verduurde, duidde volgens De Clercq op beleefde onverschilligheid, dus op een gebrek aan echte betrokkenheid bij het geloof, het recht, de wetenschap en de publieke

zaak. Aan de kwaliteit van de politieke publicistiek las hij het peil van het burgerschap af.[45] Heemskerk en Quack leken in hun politieke commentaren de parlementaire welsprekendheid te beschouwen als garantie van de bekwaamheid en het moreel gezag van de volksvertegenwoordiging. Zorg voor het niveau en de morele integriteit van het Nederlandse parlementaire verkeer was ook het motief van Busken Huets kritiek van het parlementaire taalgebruik die hem in januari 1865 in conflict bracht met zijn mederedacteuren.[46] Dit alles betekent dat distinctie en beschaving golden als essentiële kwaliteiten van een volksvertegenwoordiging: hierdoor rechtvaardigde het parlementaire stelsel zich tegenover de door de traditie geheiligde monarchie.

Dat ook prekenbundels aan de literaire kritiek onderworpen werden, lag voor de hand. Predikanten konden als gevierde sprekers en schrijvers gelden zonder tot de bellettrie over te gaan. Hun werk oefende een grote invloed uit op de letterkunde als geheel en de smaak van het publiek, aldus Van Gilse. De kritiek moest dus ook hierop werken.[47] In de praktijk keurde *De Gids* de stichtelijke lectuur af die met virtuoze woordenpraal poogde het gemoed te onderwerpen. Men prefereerde het geregelde betoog dat in natuurlijke taal en met aanschouwelijke beelden het kalme verstand overtuigde. Het is niet moeilijk de voorkeur voor deze stijl in verband te brengen met die voor het theologisch modernisme.

De kunstbeschouwing van *De Gids* was overwegend intellectualistisch. Zij sloot in deze periode aan bij de hoge status die de wetenschap in deze kring genoot. Een voorbeeld biedt de poëticale dialoog ‘Twee studeerkamers’ (1851) waarin de oude en nieuwe literaire richtingen rond 1850 zich rechtvaardigden. De jurist J.A. Molster liet hier de protagonist van *De Gids* gedachte, inhoud en studie centraal stellen. De moderne dichter was ‘geleerde in zijn vak - geleerde in het onderwerp dat hij behandelt - geleerde in de wetenschap van het schoone’. Het kunstwerk was voertuig van een gedachte maar die aankleding was niet onbelangrijk. De ‘nieuwe rigting’ van *De Gids*, zo was de strekking van deze schets, stelde voor het bleekzuchtige idealisme van de classicistische traditie het empirisme in de plaats. In een goed kunstwerk openbaarden de gedachte en de individualiteit van de kunstenaar zich in de verbeelde werkelijkheid die gebaseerd was op de studie van natuur en leven.[48] Inderdaad waren dit steeds de criteria van de *Gids*-kritiek.

Hetzelfde recept gold voor alle kunstvormen. In schilderkunst zocht men niets anders dan anekdotische vormgeving van een idee. De kunstkritiek legde ‘de kostbare paêrl der kunst-gedachte’ bloot, liet de beschouwer een verborgen wijsheid *begrijpen*.[49] Ary Scheffer en Jozef Israëls waren de favoriete schilders van deze periode. Waar het tafereel niet een anekdotisch zinnebeeld van bijvoorbeeld ‘armoede’ of ‘trouw’ was, verbeeldde het toch minstens een verhaal: een historisch moment of een scène uit de literatuur. Of het nu literatuur of schilderkunst betrof, critici als Potgieter en Zimmerman beoordeelden primair of de kunstenaar een waardige gedachte of juiste strekking gekozen had en deze passend had uitgevoerd.[50] Hoe verstandelijk de kunstbeleving was, blijkt uit de moeite die men had met sterke subjectiviteit. Van de kunste-

naar verwachtte men toch vooral gezond verstand, ruim begrip en billijkheid, die zijn voorstelling van zaken tegelijk herkenbaar en bovenpersoonlijk maakten.

Nog demonstratiever dan in de beginjaren streefde de kritiek naar objectiviteit. Namens *De Gids* werd in een collectieve recensie betoogd dat goede kritiek geen gevoelsoordeel was maar een door openbare analyse verkregen verstandsoordeel. De schoonheid moest 'door het verstand [...] worden begrepen en ontleed'.[51] In de praktijk leidde dit tot een consciëntieuze, om niet te zeggen schoolmeesterachtige toetsing. De kritiek beoordeelde of de gedachte waardig was en gelijkmatig het werk doorstraalde. Het onderwerp moest de gedachte adequaat dragen, nationaal zijn en niet triviaal. Handeling en karakters behoorden levensecht te zijn, de bewerking aanschouwelijk maar 'kiesch' en de taal beeldend en natuurlijk. De ambachtelijke aspecten kwamen uitgebreid aan bod: de vorm, de versificatie, het woordgebruik en de beeldspraak. Ten slotte toetste de kritiek de schoonheidservaring aan de stichting of de sterking die van het werk uitging en de aandoeningen die het wekte. Doorlopend gaf men commentaar op godsdienstige, politieke, sociale of historische opvattingen in het kunstwerk.

Burgerlijke esthetica en ethisch realisme

De Gids sprak met zijn bellettrie en zijn kritiek tot een bovenlaag van de burgerij. De 'beschaafde burgerstand' vormde de norm. De consequentie hiervan was dat de literatuur, om invloed te kunnen uitoefenen, enerzijds een zekere onafhankelijkheid moest handhaven ten opzichte van de smaak van het publiek, anderzijds tot taak had herkenbaar en aangenaam te zijn en de welvoeglijkheidsnormen te respecteren. Literatuur die te ver buiten deze onzichtbare grenzen van goede smaak trad, was niet functioneel en kreeg geen plaats in *De Gids*.[52] Potgieters ideaal was de schrijver die zijn publiek niet naar de ogen zag maar niettemin bij alle standen waardering vond en zijn populariteit ten goede gebruikte om 'het volk op te heffen tot burgerij, en de burgerij tot hoogere beschaving'.[53] Hoger gesitueerde maatschappelijke groepen dan de burgerij verschenen in *De Gids* voornamelijk als voorwerp van kritiek, lager gerangschikte alleen als onderwerp in literair werk, om bij het burgerlijk publiek de 'vaderlijke zin ter verzorging' te activeren.[54] Natuurlijk verscheen de volksklasse in deze literatuur wel helemaal zoals de burgerij haar begreep en wilde zien. Sympathie verdiende de discrete, schuldloze armoede van de bekwame ambachtsman die door het faillissement van anderen werd getroffen, verachting het beklag en de schijnarmoede van de onverantwoordelijken.[55] Een literair motief met liberale strekking was ook dat van het verwilderde kind dat in een beschaafd milieu werd opgevoed tot een nette huwelijkspartner.[56]

Hoewel *De Gids* ook lezers en medewerkers had die tot de adel of het patriciaat behoorden, beschouwde het tijdschrift de hoogste standen doorgaans niet als het eigen milieu. Het uitte zich kritisch over hun politieke en culturele

voorkeuren, die als onnationaal golden. Zij spraken nog te veel Frans, lazen geen Nederlandse literatuur en namen geen deel aan het nationale literaire leven. Die constatering was ten dele juist en ten dele een al sinds de achttiende eeuw gangbare kritische topos.[57] Maar de houding jegens de aristocratie was ambivalent. Ook in deze zelfverzekerde burgerlijke kring waren bijvoorbeeld Busken Huet, Quack, zelfs Potgieter niet immuun voor de verleiding van de aristocratische levensstijl. Tegelijk vroeg men van de aristocratie een voorbeeldige burgerlijke en nationale instelling, juist omdat zij algemeen als de hoogste stand erkend werd. De patriciër Kneppelhout ontvouwde in *De Gids* zijn ideaal van welgestelden die de 'verlichte bescherming' van onbemiddelde talenten op zich namen, een taak waaraan hij zich zelf inderdaad zou gaan wijden. Potgieter wees hem op nog een andere taak. De vaardige schrijver van de tuchtigende zedenschetsen uit het studentenleven, door zijn positie maatschappelijk onafhankelijk, zou als geen ander 'door schetsen uit onze hoogere kringen invloed op deze kunnen uitoefenen'.[58] Het streven was dus ook de hoogste standen te betrekken bij de burgerlijke natie van 1848.

In 1848 en 1849 blies Potgieter het eerdere programma van nationale kunst nieuw leven in: een kunst die het besef van maatschappelijke verantwoordelijkheid en verbondenheid versterkte, die waar nodig hekelde 'om mij en u mede, mijn lezer!, te leeren wat ons schort' en die anderzijds 'door teekeningen van onzen eigen volkstoestand, door grepen uit ons inheemsch lief en leed' de lezer attendeerde op de schoonheid en verdienste van het eigen land.[59] Het bevorderen van het nationale gevoel beschouwde Potgieter trouwens niet enkel als een plicht van de kunst. Alles kon daartoe bijdragen. Zijn ijver ging zo ver dat hij zelfs geen bloemententoonstelling kon bezoeken zonder te eisen dat nieuwe bloemen naar Nederlandse vrouwen zouden worden genoemd, '- onze bloemenwereld een lofzang op onze burgerij!'[60]

Ook de tendens naar een gerichtheid op de eigen tijd zette door, onder invloed van het dwingende progressieve historisme dat niet alleen leerde dat kunst steeds de getrouwe uitdrukking was van een bepaalde sociale en historische situatie maar dit inzicht geleidelijk aan tot een gebod maakte. Men treft deze gedachte vooral aan in artikelen over muziek, die soms direct uit Duitse tijdschriften werden overgenomen en vertaald. Zo gold bijvoorbeeld de opera als de adequate vorm voor de burgerlijk-democratische tijdgeest en beluisterde men in het symfonische werk van Beethoven en Berlioz 'de muziekale emancipatie der massa'. Muziek was getoonzette geschiedfilosofie. Sedert ongeveer 1750, zo kon men in *De Gids* lezen, begonnen natuurlijkheid en de democratische gedachte geleidelijk in kunst en maatschappij tot gelding te komen. In Mendelssohns meerstemmige mannenkoren, muziek voor de liedertafels en zangfeesten, gaf een nieuwe volkszang uiting aan de liberaal-democratische ontwikkeling in maatschappij en kunst.[61]

In lijn met deze gedachtegang, met de gelijktijdige opkomst van het empirisme en met het streven naar een herkenbare, werkzame kunst stond *De Gids* een moderaat realisme voor, een idealiserend en verheffend realisme zoals dat door Potgieter in 1841 was omschreven. De (Franse) term realisme werd nog

nauwelijks gebruikt.[62] Maar werkelijkheidszin was het kort begrip van alles wat men van eigentijdse kunst verwachtte. Potgieter zette in 1848 de toon met zijn bestrijding van Da Costa's transcendente gerichtheid en in 1853 bepaalden hij, Schimmel en Zimmerman in de vier eerdergenoemde kritieken het karakter van het gewenste realisme. Ook deze esthetische keuze was weer primair levensbeschouwelijk gemotiveerd. Zoals het politieke liberalisme van *De Gids* zich vooral in de bestrijding van antirevolutionaire opvattingen profileerde, zo zette de kritiek het realisme in tegen een wereldvijandig piëtisme. Potgieter deed zijn aanval op deze soort poëzie niet toevallig in september 1853, onder de indruk van de Aprilbeweging. Het was tegelijk een aanval op het gezag van de dominee-dichters Beets, Ten Kate en Ter Haar die toen tot de leiders van de beweging hadden behoord. Wat hij verstond onder een gezonde christelijke wereldbeschouwing drukte hij uit door te verwijzen naar Longfellows *A Psalm of Life*, met regels als ‘Life is real! life is earnest!/And the grave is not its goal’ en ‘But to act, that each to-morrow/Finds us farther than to-day’.[63] De kunstenaar die Gods lof wilde zingen, deed dit het best door Zijn schepping te tonen.[64]

Het realisme was de uitdrukking van een op leven en wereld gerichte habitus. Negentiende-eeuwse kunst, aldus Potgieter en Schimmel, werd niet meer uit vormregels, abstracties en vrome mijmeringen samengesteld maar plastisch gevormd uit de ervaring van de natuur, de geschiedenis, het maatschappelijk bedrijf en het dagelijks leven. Het realisme dat hun voor ogen stond was nog niet nauw omschreven. *De Gids* eerde Shakespeare, Goethe, Dickens en Eliot gelijkelijk als vertegenwoordigers ervan. Zulke schrijvers waren ‘objectief’, zij beschouwden personen en zaken van verschillende kanten. Zij golden als grote psychologen, dat wil zeggen als kenners van het menselijk hart. Hun werk was humaan, het toonde begrip voor de mens en wekte meegevoel. Hun realisme versmolt het algemeen-menselijke met het individuele en gaf een suggestie van leven. Door deze versmelting werden personen en hun handelingen *herkenbaar:* dit was eigenlijk de kern van deze realisme-opvatting. Men dacht nog meer aan het treffend-typische dan aan het individuele. ‘Menschelijkheid’ moesten literatuur en toneel te zien geven.[65] Schimmel, zelf het meest realist, stelde verder aan intrige, handeling, taal, personages en karakterontwikkeling de eisen van geloofwaardigheid en natuurlijkheid, zelfs van noodzakelijkheid: ook in de literaire of toneelwerkelijkheid moest het normaal en logisch toegaan. Daarnaast mochten in het moderne gedicht, verhaal en drama couleur locale en aanschouwelijkheid niet ontbreken. Hiermee waren het classicistische toneel, de bonte avonturenroman, de stichtelijk-didactische tendensroman - ‘ijle, bleeke waterplanten’ - en de vroom-mijmerende lyriek veroordeeld.[66]

Toch behoorde de realiteit van het kunstwerk niet die van het leven zelf te zijn. Evenmin was het realistische effect een doel op zichzelf. ‘De kunstenaar geeft geene kopij van de werkelijkheid, zoo als de daguerreo-type’, waarschuwde Schimmel.[67] Aan het streven naar realisme lag veel meer een levensopvatting dan een esthetische overweging ten grondslag. Goede kunst was een

liefdevolle herschepping van de werkelijkheid die een zinrijke eenheid vormde en gewijd werd door een idee. Het realisme was een middel om een verheffende gedachte, een leerzame kritiek, een ontroerend gevoel, een verheven stemming over te brengen en bij de eigentijdse mens ingang te verschaffen. Zoals in de politiek en de filosofie van deze periode veronderstelde men in de kunst het primaat van een 'zedelijke wereldorde' waarin de dingen waren wat zij *behoorden* te zijn. Een pessimistische werkelijkheids waardering werd hierdoor onmogelijk want 'onwaar'. Altijd lag in de *Gids*-beschouwingen de suggestie dat de werkelijkheid door Gods liefde en voorzienigheid impliciet een positieve strekking had. Het lelijke en slechte was slechts onvolkomenheid en kon in het kunstwerk enkel een ondergeschikte plaats hebben. Behalve herkenbaarheid betekende het realisme dus vooral liefde voor de werkelijkheid. Dit ethisch of idealistisch realisme in de literatuur was nauw verwant met het theologisch modernisme en het idealistisch gekleurde empirisme van de filosofie in deze periode.[68]

In deze esthetica was schoonheid een ervaring die afhankelijk was van het algemene effect dat het kunstwerk op het gemoed van de burgerlijke beschouwer of luisteraar had. Een gevolg daarvan was dat de auteurs van deze tijd een betrekkelijk losse smaak hadden die paste bij hun ruime historische belangstelling. Kunstschoon was niet het monopolie van een bepaalde stijl, een periode, een theorie of een genre. Het kon zich in beginsel op velerlei manier en in alle tijden manifesteren.[69] Een ander gevolg was dat de kunst- en literatuurkritiek, ondanks haar obligate erkenning van de autonomie van de kunst, niet in staat was de categorieën van het Schone, Goede en Ware te scheiden. Aangezien het op de werking van het kunstwerk aankwam was zo'n scheiding evenmin mogelijk als nodig: esthetisch immers was slechts dat wat schoonheid, zedelijkheid en waarheid verenigde, *dus* in de burgerlijke beschouwer zachte, hooggestemde, edele aandoeningen wekte, geen gevoelens van onvoldaanheid, afschuw of schuld. Wat de juiste stemming opriep, was mooi. Onuitgesproken was het de bedoeling dat de kunstenaar en zijn burgerlijk publiek elkaar goed verdroegen.[70] De kunstenaar was geroepen om een tactvolle volksopvoeder te zijn en nog niet, als aan het einde van de eeuw, het strenge geweten van de natie. Toen het geloof in een zedelijke wereldorde en het vertrouwen in de burgerij als vertegenwoordiger van het algemeen belang verloren gingen, verslapte de band tussen kunstenaar en burgerlijk publiek, kreeg de kunst een veel kritischer allure en werd ook het realisme confronterender.

Realisme in de literatuur was een betrekkelijk recent verschijnsel. De critici van deze tijd kenden een grote invloed toe aan de werkelijkheidsillusie. Enerzijds maakte de herkenbaarheid identificatie en daardoor een opvoedende werking mogelijk. Waar speculatie en retoriek moesten wijken voor wetenschap, omdat men zich alleen nog op gezag van de werkelijkheid wilde laten overtuigen, kon de macht van de realiteitsillusie ook de werking van de kunst versterken. Tegelijk school hierin een gevaar. De indringende suggestie van werkelijkheid kon het publiek, vooral onervaren jongeren, op verkeerde gedachten en tot verkeerde navolging brengen. Deze zorg legde het realisme

allerlei beperkingen op. De werkelijkheidsweergave moest moreel voorbeeldig zijn of alles wat in praktijk ongeoorloofd, ongewenst, prikkelend dan wel pikant was een onmiskenbaar afkeurende of satirische strekking geven.[71]

Met welke waardering van Nederlandse auteurs ging dit geheel van esthetische en kritische opvattingen gepaard? De eigen literatuur in *De Gids* voldeed ten dele aan de gestelde eisen. Wat de oude schrijvers betreft, zij werden gewaardeerd naar hun invloed op de nationale mentaliteit. Potgieter hield bijvoorbeeld de status van Vondel hoog omdat diens werk, naar hij meende, bevorderlijk was voor ‘burgerzin, burgertrouw en burgerdeugd’. Een soortgelijke werking vond hij in het dichtwerk van Onno Zwier van Haren. Zijn oordeel over de invloed van Cats veranderde niet.[72] Obligaat erkende *De Gids* de grootheid van Bilderdijk, maar bij het eeuwfeest van zijn geboorte (1856) ontzegde Zimmerman hem de klassieke status omdat hij te zeer partijman, te weinig nationaal geweest was. Gewogen op de schaal van nationale waarde werden ook gerespecteerde ouderen als Bogaers, Meijer en Tollens te licht bevonden omdat zij onder hun verheffende taak waren gebleven.[73] Weinig sympathie was er voor de populaire predikant-dichters Ten Kate, Ter Haar en Beets. De laatste bleef overigens de vaakst gerecenseerde auteur. Voor Schimmel gold hij na de dood van Tollens en Da Costa als de prins der Nederlandse dichters; volgens de criticus beantwoordde Beets echter onvoldoende aan deze verantwoordelijkheid. De waardering voor de *Camera Obscura* was inmiddels hoger dan vroeger: Schimmel betreurde dat Hildebrand was ondergegaan in de predikant en huisvader Beets.[74] Als een sympathiek maar eenzijdig begaafd talent beschouwde men Hofdijk en als een overschat talent de populaire novellist Cremer.[75] Het oordeel over Multatuli is hiervoor al aan de orde geweest. Een probleem vormden Alberdingk Thijm, Bosboom-Toussaint en Da Costa vanwege hun richting, maar men stelde de schrijfster wel in rang tussen Scott, Bulwer Lytton en Thackeray.[76] Da Costa werd bestreden maar gold als 's lands eerste dichter. Na zijn dood in 1860 richtte de *Gids*-redactie zich zelfs, overigens vergeefs, tot de koning met het verzoek de weduwe een erepensioen toe te kennen.[77]

Cd. Busken Huet

Het is moeilijk te zeggen of Potgieter al voor 1860 ontevreden was over *De Gids* of dat hij zich dit later verbeeldde, toen hij met Busken Huet samenwerkte.[78] Feit is dat zijn eigen letterkundige activiteit sinds 1857 of 1858 weer toenam. De scherpte waarmee hij in mei 1859 de vroegere *Gids*-kritiek rechtvaardigde, toonde hem strijdlustig als in 1837 en onveranderd.[79] Einde 1859 werd een redactieuitbreiding overwogen. Kandidaten waren het Kamerlid J. Heemskerk Az. (de neef van de vroegere redacteur), de oriëntalist J.P.N. Land, secretaris van het Nederlandsch Bijbelgenootschap, de nieuwe Amsterdamse hoogleraar botanie C.A.J.A. Oudemans en, op Potgieters wens,

P.A. de Genestet. Kennelijk zocht Potgieter dus een nieuwe literaire secondant. Van de hele redactieuitbreiding is echter niets gekomen.[80]

Met Huet maakte Potgieter kennis in hetzelfde jaar 1859, op een van de avondjes bij zijn vriend en collega-makelaar Burdet, waar letterkundigen, zakenlieden, predikanten, mannen uit de omgeving van *De Gids* elkaar troffen. Huet typeerde deze kring later als progressief, beschaafd en ouderwets degelijk.[81] Potgieter liep niet weg met Huets geruchtmakende *Brieven over den Bijbel* (1857-1858), maar in diens verhalenbundeltje *Overdrukjes* (1858) vond hij een goed schrijvende, gemoedvolle predikant met literair talent. Indruk maakte daarna Huets kritische studie over Bilderdijk in de *Nederlandsche Spectator* (1860) waarin deze grootheid definitief werd onttroond. Hier herkende Potgieter niet alleen een gelijkgezinde geest maar vooral een persoonlijkheid. Hun contact werd regelmatiger, Potgieter volgde van zeer nabij de reeks lezingen over de Nederlandse literatuur van de late achttiende eeuw die Huet in de winter van 1860-1861 hield en ging hem beschouwen als een waardevolle literaire medewerker voor *De Gids*.

Huet publiceerde al in dit tijdschrift sinds november 1857, als theoloog. Vanaf 1859 trad hij hier op als geavanceerd vertegenwoordiger van de moderne theologie. In het omvangrijke besprekingsartikel ‘Stichtelijke lektuur’ toonde hij zich tegelijk theologisch en literair criticus.[82] Hij bood in 1860 zelfs zoveel theologie aan dat de redactie besloot tot een tijdelijke stop, om *De Gids* niet geheel tot medium van Huets opvattingen te laten worden. Ook daarna gaf hij de theologie er nog niet aan maar op uitnodiging van Potgieter regelde Huet in december 1861 met redacteur-secretaris Zimmerman zijn nieuwe medewerking, op het gebied ‘der min of meer moderne literatuur-geschiedenis’. In februari 1862 volgde eerst een literaire studie over P.C. Hooft.[83]

Het verschijnen ervan leek de bezegeling van Huets besluit, enkele weken eerder, om als consequentie van zijn theologische ontwikkeling ontslag te nemen bij de Waalse gemeente in Haarlem. Dat was in de toenmalige maat-

Cd. Busken Huet (1826-1886), redacteur van 1863 tot januari 1865

schappelijke orde geen geringe stap. Van gerespecteerd predikant in een deftige gemeente daalde hij naar de veel lagere status van ondergeschikte employé toen hij om den brode voor halve dagen redacteur werd van de *Opregte Haarlemsche Courant*. Potgieter was ingenomen met Huets besluit. Van het begin af zocht hij in Huet een letterkundige en probeerde hij diens aandacht tot de moderne Nederlandse literatuur te bepalen. Toen in oktober 1862 de redactie besloot zich te vernieuwen, ijverde Potgieter ervoor dat ook Huet tot het gezelschap werd toegelaten en wel op speciale voorwaarden, als 'honorair redacteur'. Hij hoefde geen stukken te beoordelen maar moest net als Van Limburg Brouwer vooral veel schrijven. Met het oog op Huets omstandigheden, maar blijkbaar ook omdat diens medewerking hem iets waard was, bedong Potgieter dat Huet voor zijn bijdragen een veel hoger honorarium zou krijgen, namelijk dertig gulden in plaats van de voor redacteuren gebruikelijke eenentwintig gulden per vel. Muller en Veth waren niet gecharmeerd van zulke uitzonderingen binnen een redactie maar Potgieter overwon het verzet en haalde Huet op deze condities binnen als maandelijkse bespreker van de binnen- en buitenlandse letterkunde.[84]

Voor Huet betekende dit veel: vertrouwen, inkomsten, een herstel van status en een podium. Maar voor Potgieter ook. Hij vond nu weer iemand die kon doen wat hem sinds 1836 voor ogen had gestaan: door een voortdurende kritiek werken op de Nederlandse letterkundigen en het publiek. Zimmerman en Schimmel waren niet zulke critici geworden, hemzelf had het aan tijd en inspiratie ontbroken en de bemoeienis van *De Gids* met de letteren was sinds het midden van de jaren veertig onregelmatig gebleven. Schimmel was bij voorkeur romancier en toneelschrijver, geen criticus. Zimmerman maakte maatschappelijk carrière, schreef graag maar kon zich moeilijk aan verplichte literatuur zetten. Beiden hadden de literaire kritiek bekwaam maar niet uit roeping beoefend. Zij lijken deze taak zonder bezwaar aan Huet te hebben gelaten, ook toen zijn kritische methode en stijl niet de hunne bleken.

Huet had nog iets anders op hen voor: misschien een ruimere buitenlandse oriëntatie maar zeker zijn authentieke toon van gezag en zijn onafhankelijkheid. Anders dan Zimmerman en Schimmel had Huet niet langdurig onder Potgieters invloed gestaan. Hij bewonderde diens eruditie, oordeel, ervaring en inzet, en erkende later dankbaar wat het contact met Potgieter voor hem had betekend.[85] Maar hij kon zich met zijn degelijke academische vorming makkelijker naast Potgieter staande houden. Bij alle waardering voor de oudere tijdschriftleider behield hij een heel eigen oordeel, een eigen literatuuropvatting, een eigen stijl, een eigen mening over Nederland en zijn cultuur. Zijn voorbeeld vond hij in de Franse criticus Sainte-Beuve. Potgieter was zeer overheersend maar waardeerde karakter meer dan gelijkgezindheid. Wie zich tegenover hem zelfstandig opstelde kreeg of ruzie of werd gewaardeerd als 'een man', zoals Da Costa, Thijm, Bakhuizen, Brouwer, Van Gilse en Huet.[86] Hij zag voorbij aan de niet onbelangrijke verschillen in literatuuropvatting, kritische stijl en waardering van Nederland die tussen hemzelf en Huet bestonden. Voorlopig vulde Huet vooral aan wat Potgieter ontbrak. En

hij had in 1862 de ambitie, de gelegenheid en de kwaliteit om duurzaam als onafhankelijk criticus de functie te vervullen waartoe Potgieter oorspronkelijk *De Gids* had bestemd.

Zoals eerder met Bakhuizen, De Clercq en Zimmerman ging de nu vijfen-vijftigjarige Potgieter met de zevenendertigjarige Huet een vriendschap aan als een samenzwering tegen de rest van de wereld. De samenwerking stimuleerde zijn eigen creativiteit maar de kritiek liet hij bijna geheel over aan Huets jeugdiger enthousiasme. In het eerste jaar bepaalde Huet zelf de onderwerpen van zijn maandelijkse rubriek Letterkunde, Kroniek en Kritiek die steeds circa dertig bladzijden besloeg. Het programma van 1864, de actuele Nederlandse literatuur, werd hem, vooral vanaf mei, grotendeels aangereikt door Potgieter. Terwijl Huet op het toneel schermde, werkte Potgieter als toneelknecht, souffleur en regisseur. In zijn brieven moedigde hij Huet aan, hij leverde hem onderwerpen, boeken en materiaal voor zijn studies en probeerde zijn aandacht op de eigentijdse Nederlandse literatuur te richten.[87] Voor Potgieter werd Huet, die zich naast zijn corvee bij de krant bijna volledig voor het tijdschrift inzette, de belangrijkste *Gids*-medewerker. Nu Potgieter meende dat door Huet *De Gids* aan zijn voorstelling begon te beantwoorden, schoof hij hem gaandeweg in een nieuwe, meer centrale functie: die van eindredacteur. Huet kwam zelden over uit Bloemendaal om aanwezig te zijn op de redactievergaderingen die nu bij toerbeurt bij de redacteuren aan huis gehouden werden. Maar Potgieter bezocht hem regelmatig en verder deden zij alles per brief af. In de loop van 1864 begonnen zij het redactiebeleid te monopoliseren. Hun correspondentie toont hoe zij de redactievergaderingen tactisch voorbereidden, de recensies verdeelden en ‘beslisten’ over plaatsing van stukken. Huet werd gemachtigd om reeds aangenomen artikelen stilistisch te herzien. Ongeacht het belang van de inhoud vonden zij alles dat niet door die stijlcorrectie ‘presentabel’ was gemaakt vervelend en ‘ongenietbaar’.

De redactie liet deze ontwikkeling toe. Uitgebreid tot elf man sinds 1863 trad zij minder als collectief op. Echt samenwerken, zoals rond 1840 en 1850, kon Potgieter alleen met Huet. De anderen hadden het druk met hun beroep of maatschappelijke carrière en deden *De Gids* ernaast, al was Potgieters klacht dat zij te weinig bijdroegen beslist ongegrond. Van de redacteuren waren er nog maar zes in Amsterdam gevestigd, de rest woonde in Leiden, Den Haag en Bloemendaal. Men vergaderde zelden voltallig en de sfeer was volgens Quack minder informeel-vriendschappelijk dan voorheen. De problemen met de nieuwe redacteur Engelbregt in de eerste maanden van 1864 tonen dat in deze periode sommige leden elkaar nauwelijks kenden. Als gevolg hiervan werd Potgieter, in voortdurend overleg met Huet, weer de drijvende kracht achter het tijdschrift en werden de anderen zoiets als vaste medewerkers met medezeggenschap, ofschoon er contractueel niets veranderde. Het lijkt of Potgieter zo gefixeerd was op de hernieuwde letterkundige rol van *De Gids* dat het overige driekwart van de inhoud hem, behoudens de stilistische kwaliteit ervan, niet meer werkelijk interesseerde. Men liet hem en Huet echter begaan, omdat het peil en de attractiviteit van het blad er niet op achter-

uitgingen. Men mag aannemen dat voor Schimmel en Zimmerman Potgieters enthousiasme over Huet enigszins pijnlijk is geweest. Te duidelijk liet hij blijken dat hij pas nu de ware bondgenoot had gevonden, een persoonlijkheid die zich geheel aan de letterkundige belangen wilde wijden. Vooral Zimmerman moest wel voelen dat Potgieter ook zijn aanhankelijkheid naar het gezin van Huet verlegde.[88]

Wat voegde Busken Huet toe aan *De Gids*, in welk opzicht week zijn mening over de functie van literatuur en kritiek af van de hiervoor beschreven opvattingen?[89] Van december 1862 tot januari 1865 leverde hij maandelijks een opstel in de rubriek Letterkunde, Kroniek en Kritiek, zesentwintig in totaal, en nog twee artikelen buiten deze reeks.[90] Tot januari 1864 kwamen daarin aan bod de oudere Nederlandse letterkunde (Cats, Van Woensel en oudere tijdgenoten als Boxman, Staring, de Van Lenneps en Da Costa), kinderboeken, nieuwe Engelse (Eliot), Franse (Feuillet, Sand, Sainte-Beuve) en Duitse literatuur (L. Uhland, A. Schebest, J. Kinkel) en theologie (Renans *Vie de Jésus* en enkele Nederlandse publicaties). Na januari 1864 nam Huet, vooral op Potgieters aandringen, maandelijks de eigentijdse Nederlandse literatuur onder handen. De opstellen van het eerste jaar waren niet zonder samenhang.[91] Een paar keer gaf Huet zijn oordeel over het populaire maar beperkte genre van de huiselijk-burgerlijke poëzie (Boxman, Uhland, Cats) dat ook in 1864 herhaaldelijk zijn kritiek uitlokte. Hiertegenover stelde hij kritische doch waarderende portretten van ambitieuze dichters als Staring en Da Costa. In januari 1863 formuleerde Huet zijn bezwaren tegen het moderne Franse realisme. Wat hij wel van romans verwachtte, bleek enkele maanden later in besprekingen van Eliot, Feuillet, Sand en twee Duitse schrijfsters. Realisme en ideologische dienstbaarheid van de literatuur waren ook in 1864 steeds terugkerende thema's. Verder portretteerde Huet in het eerste jaar twee door hem bewonderde intellectuelen, de criticus Sainte-Beuve en de godsdiensthistoricus Renan.

Met deze reeks en vooral die van 1864 werd de letterkundige kritiek in *De Gids* regelmatiger en actueler dan ooit tevoren - de besproken romans van Eliot, Sand en Schimmel waren nog niet eens volledig en in boekvorm gepubliceerd. Huet betrok de eigentijdse buitenlandse literatuur direct in de vergelijking. In 1864, mag men aannemen, zal letterkundig Nederland *De Gids* wel met aandacht gevolgd hebben, elke maand benieuwd wiens beurt het was om de roskam van Huets ironie te ondergaan. Ook de groei van de publieke belangstelling, sinds 1858, ging in de jaren 1863-1865 in hetzelfde tempo door. Huets werk was voor het succes van *De Gids* niet bepalend maar droeg er wel toe bij.

Vergelijkt men Huets kritiek met die van Potgieter, Zimmerman en Schimmel dan tekenen zich geen grote verschillen af in de waardering van schrijvers, genres en de toestand van de eigen letterkunde, al stelde Huet de zaken scherper. De verschillen betroffen Huets kritische stijl, zijn algemene oordeel over Nederland en zijn cultuur, en zijn opvatting over de functie van literatuur. De stijl van Huets kritiek week in dubbel opzicht af van wat in *De*

Gids gebruikelijk was: hij was in dubbele zin *persoonlijk*. Naar het voorbeeld van Sainte-Beuve zocht hij de persoon achter het werk en probeerde hij niet een boek maar een schrijver te karakteriseren en te beoordelen. Zijn mening dat de dichter Cats 'zamengegroeid was met den mensch en dat wij in zijne poësie een getrouw afdruksel van zijn wezen bezitten', liet hij als algemeen methodisch principe gelden.[92] Veel van zijn kritieken waren pogingen om een - bijna impressionistisch - literair portret te schetsen. Deze werkwijze gaf gemakkelijk ergernis, hoe genuanceerd Huet ook probeerde te zijn en hoe mild zijn eindoordelen vaak ook uitvielen. Dat was in Frankrijk al zo; in de Nederlandse verhoudingen werden Huets psychologiseringen en zijn genadeloze geestigheid algauw als een persoonlijk affront opgevat, als een aantasting van de respectabele burger achter de schrijver.[93] Het was in *De Gids* al een oud probleem. Inderdaad kon een enkele alinea dodelijk zijn voor het goedbedoelende kleine talent dat aan literatuur deed, maar ook voor de ambitieuze schrijver die zich ineens tot een geringere orde gereduceerd zag.

In elk geval week Huet sterk af van de didactisch-objectieve, 'wetenschappelijke' kritiek die in *De Gids* steeds was nagestreefd. Niet alleen door de schrijver veel sterker in het werk en de beoordeling te betrekken dan voorheen wenselijk was geacht, ook door zijn stijl. Huet was, welbewust, een persoonlijk criticus. Hij beoogde geen beredeneerde demonstratie van schoonheden en feiten, zoals zijn voorgangers. Zijn kritieken waren tentatieve evaluerende essays, overdenkingen van een oeuvre en een schrijverspersoonlijkheid. Hij was ongegeneerd subjectief. Men moest zijn oordeel aannemen op gezag van zijn geschoold oordeelsvermogen en zijn goede smaak. Hij bepaalde zelf (en niet zonder persoonlijke motieven) over welke auteurs hij de staf zou breken en welke auteurs hij hoffelijk wat kleine bedenkingen zou toevoegen. Hij motiveerde zijn esthetische oordelen nauwelijks. Wat hij geslaagd vond, presenteerde hij als bewonderenswaardig, wat hij lelijk vond, noemde hij 'wansmaak' of maakte hij met een enkele treffende opmerking belachelijk. Zo bracht hij orde en rangorde aan. Hij bevorderde sommige genres, andere wees hij hun (geringe) plaats, zoals de huiselijke poëzie, of stelde hij voor als anachronisme, zoals de historische roman. Buitenlandse auteurs presenteerde hij als toonbeeld van goede literatuur. Van de betere Nederlandse schrijvers liet hij de relatieve kwaliteit en hun beperkingen uitkomen, als leerzaam voorbeeld. Voor de rest trof zijn kritiek de zelftevreden middelmaat die in een klein 'letterkundig gemeenebest' door gemakzuchtige schrijvers en een weinig eisend publiek in stand kon blijven.[94] De criticus Huet was er niet zozeer om een weg te wijzen als wel om te zuiveren.

Zijn opvoeding in goede smaak gold zowel het schrijversgilde als het publiek. Evenals vóór hem Potgieter, Thorbecke en De Clercq beschouwde hij de smaak van het publiek als symptoom, zo niet als oorzaak van de culturele toestand. Hij deelde de verheven opvatting van de toenmalige liberalen over de kritiek als 'fakkeldraagster van de beschaafde maatschappij'.[95] Deze gedachte sloot bovendien mooi aan bij zijn eigen nogal ontwikkelde meerderwaardigheidsgevoel. Huet was zelfbewust, eerzuchtig en achtte zich geroepen om

leiding te geven. Hij bewonderde het individuele en het autoritaire.[96] Al met al was hij als criticus enerzijds hiërarchischer ingesteld, anderzijds plooibaarder en minder doctrinair dan zijn voorgangers. Hij bracht graag rangorden aan maar onthield zijn waardering niet aan geslaagde verzen of romans in een genre dat hij in principe afkeurde. Ook beoordeelde hij werken en schrijvers niet op hun ideologie of levensbeschouwing.

Dit is niet onbelangrijk, want het bepaalde mede het verschil tussen zijn kritiek en die van Potgieter. Beiden ging het om verbetering van de vaderlandse letterkunde. Maar daar houdt de overeenkomst op. Voor Potgieter was nationale vooruitgang het doel en hij geloofde daarin. De roeping van de letterkunde was in het Nederlandse volk die eigenschappen te reactiveren die het ooit prominent hadden gemaakt in Europa. Het vormen van aldus werkzame schrijvers was de taak van de kritiek.[97] Nationaliteit manifesteerde zich voor auteurs als Potgieter, Thorbecke, Veth of Brill in de aanwezigheid van een actief en creatief cultureel, maatschappelijk en politiek leven. Goed burgerschap en zelfbestemming vormden het kort begrip van hun nationaal besef. Maar als Huet betoogde dat ‘de letteren van een volk [...] de standaard zijner beschaving’ vormen en dat zijn kritiek gemotiveerd werd door ‘vurige liefde voor de eer der nationale letteren’ bedoelde hij iets anders. Een min of meer zelfstandig maar besloten cultureel bestaan was voor hem niet genoeg. Nationale zelfstandigheid rechtvaardigde zich pas door een volwassen bijdrage aan de internationale cultuur. Zo'n bijdrage vormden de Nederlandse letteren echter niet. Integendeel, hij voelde zich erdoor in zijn ‘liefde voor de nationale vlag’ gekrenkt. Met de ‘eer der nationale letteren’ bedoelde Huet vooral zijn eigen eer als vertegenwoordiger van de Nederlandse letterkunde.[98] Door de geringe betekenis en status ervan voelde hij zich gecompromitteerd. Terwijl het Potgieter ging om een nationale regeneratie met behulp van de letterkunde, was het Huet te doen om de internationale reputatie van de letterkunde.

Huets kritiek kon daarom wel zuiveren en tot verbetering aansporen maar niet een bepaalde richting aanwijzen. Toen hij in 1864 het gebundelde proza van Vissering en van Potgieter besprak verheimelijkte hij zijn scepsis over een nationale renaissance onder liberaal vaandel niet.[99] Zijn eigen kritiek werd waarschijnlijk meer door ergernis dan door hoop ingegeven, want zijn verwachtingen waren al erg laag gespannen. In de eigen tijd vond hij hoogstens relatieve verdienste bij auteurs als Da Costa, Potgieter, Beets, De Genestet, Schimmel en Bosboom-Touissaint. (Multatuli noemde hij nooit.) Maar vernietigend was zijn verklaring voor zijn betrekkelijke mildheid in een recensie van P.T. Helvetius van den Berghs oeuvre: wie zag hoe weinig er al mee door kon, begreep dat ‘bij vergelijking te oordeelen het eenige middel is om regtvaardig te blijven’. Nederland bezat geen enkele schrijver op wie men het buitenland met trots kon wijzen.[100] Enkele maanden eerder oordeelde hij dat men in een periode zonder talent zelfs onbevoegden als de dichter Dercksen en zijns gelijken niet te hard moest vallen. Zij hadden ‘de wel niet schitterende maar nogtans wezenlijke verdienste dat zij onze letterkunde aan het verzenmaken, en daarom bij het publiek het geloof aan eene nationale muze leven-

dig houden'.[101] Zijn kritiek impliceerde wel dat hij verbetering mogelijk achtte maar Potgieters verwachtingen bleven voor hem utopisch, ook al omdat hijzelf noch aan de zeventiende eeuw, noch aan de bourgeoisie, noch aan het doctrinaire liberalisme zo'n enthousiasme kon ontlenen.[102] Niettemin waardeerde Potgieter hem als wapenbroeder, juist omdat Huet zo ruim de deugd der ontevredenheid bezat.

Aangezien Huet niet werkte aan de nationale vooruitgang maar aan de eer van de literatuur was hij nauwelijks geneigd auteurs aan te spreken op hun ideologie. Potgieter, Zimmerman en in mindere mate Schimmel hadden grote moeite om literaire kwaliteit los van de juiste zedelijke en maatschappelijke werking te waarderen. Hun verlicht utilistische kunstopvatting postuleerde dit verband. Zij hadden in *De Gids* de esthetische eisen nog verhoudingsgewijs hoog gesteld maar de kunst was voor hen toch dienstbaar. Huet verliet dit utilisme. Zijn kritieken zijn een doorlopende afwijzing van een literatuurgebruik dat door zijn voorgangers en tot 1859 door hemzelf nog gebillijkt was. De literatuur was 'geene kraan waarmede men pakgoederen laadt of lost'. Het idee van 'kunst om de kunst' voldeed hem evenmin. Wat zij bood was inzicht, troost, waarheid, wijsheid. Op dit hoogste niveau en nergens daaronder had zij een functie.[103]

In deze jaren ging voor Huet de literatuur de godsdienst vervangen als draagster van de belangrijkste inzichten. Met Potgieter betreurde hij het nu dat het literaire talent en het idealisme in Nederland 'te uitsluitend aan het kerkelijke' ten goede kwamen. Leerstellige godsdienst en dienstbare literatuur ruimden in zijn waardering het veld voor de hoge, romantische literatuuropvatting waarin de dichter ziener was.[104] Heel bijzonder was zijn wending overigens niet: men vindt haar veel bij de moderne (ex-)predikanten van deze periode. Zo'n verheven opvatting van het dichterschap zou nog decennialang als een gemeenplaats in *De Gids* gebezigd worden. Huet kritiseerde vanuit deze opvatting de ongeroepen dilettanten in de literatuur, de gemoedelijk-huiselijke nazaten van Cats, die hij in navolging van Potgieter verschrikkelijk te grazen nam, het gemakzuchtige talent in de persoon van Van Lennep en de velen, ook in het buitenland, die de literatuur verlaagden tot een berijmd hoofdartikel, een verkapte preek of een gedramatiseerd exposé van kerkelijke en sociale overtuigingen.[105] Dat de kunst hem ook boven het liberalisme ging, toonde zijn apologie van Sainte-Beuve die zich als aanhanger van de bonapartistische dictatuur tegen de Franse liberalen uitsprak. Niet alleen gaf Huet zelf blijk van enige sympathie met dit krachtdadige bewind en deelde hij Sainte-Beuves scepsis jegens het liberalisme als stelsel; vooral waardeerde hij hem als een geestige, eerlijke literaire persoonlijkheid. Hij beoordeelde de schrijver los van diens politieke positie.[106]

Aan literatuur stelde hij de eis dat zij voortkwam uit roeping en 'passie' - desnoods tot schade van de zedelijkheid - en een hoge waardigheid, stijl, geest, individualiteit en aanschouwelijkheid bezat.[107] Conform de heersende mening in *De Gids* was Huets idee dat goede poëzie de geïndividualiseerde en aanschouwelijke verbeelding was van de 'diepe en eeuwig onveranderlijke

aandoeningen van het menschelijk gemoed', niet een berijming van het louter particuliere.[108] Zowel poëzie als proza vonden hun uitgangspunt in de werkelijkheid maar behoorden deze te veralgemenen en te idealiseren zodat de voorstelling vertroostend werkte. Aan het overtuigende kunstwerk wilde Huet op zedelijk gebied vrij wat ruimte laten maar doorgaans week hij in zijn appreciatie van het realisme niet ver af van zijn voorgangers. Ook hij keurde nog een eenzijdig sombere voorstelling van het levenslot of een al te expliciete beschrijving van het lelijke en onwelvoeglijke af.[109] Anderzijds mocht het realisme niet moraliserend of partijdig gebruikt worden. Huet stond het dichtst bij Schimmel in zijn eisen dat de realistische roman door een veelzijdige voorstelling de lezer tot een eigen oordeel in staat stelde en de handeling en uiteindelijk ook de betekenis van de roman geheel uit de psychologie van de karakters voortvloeiden.

De historische roman achtte hij een verouderd bastaardgenre dat behoorde te wijken voor de eigentijdse zedenroman. Het werk van George Eliot, vooral haar *Adam Bede*, vormde voor Huet de top. Daarentegen had hij weinig op met de grote romans van Dumas, Sue en Balzac (die hij overigens niet gelezen had) en meende hij dat er geen toekomst was voor 'de dusgeheeten realistische school, aan wier hoofd Gustave Flaubert staat'.[110] Hij verwachtte het meest van jongeren als Edmond About en Octave Feuillet, en ook het realisme van George Sand was naar zijn smaak, al vond hij haar en Feuillet en in Nederland een auteur als Potgieter weer beperkt door partijdigheid of moralisme. Nog sterker gold dat voor Vissering, Van Koetsveld en Aart Admiraal, wie de literatuur enkel diende tot voertuig van een boodschap. Van Schimmel en Van Koetsveld vond hij dat zij, net als sommige Franse schrijvers, soms te ver gingen in realistische beschrijvingen.[111]

Huets kritiek was vrijer, persoonlijker en krachtiger dan die van zijn voorgangers, zuiverder literair gericht, meer hiërarchisch en zuiverend dan gidsend en zeker het amusantste proza tot dan toe. Het is moeilijk de invloed ervan vast te stellen. Het is zeker zo dat zijn kritieken opgang maakten en onder letterkundigen met angst of leedvermaak gevolgd werden. Maar het was ermee als met het werk van Potgieter en zijn eerdere secondanten: het werkte ogenschijnlijk weinig op de tijdgenoten. Beets, Van Lennep, Van Koetsveld en anderen in hun trant veranderden niet door de *Gids*-kritiek en verloren er evenmin de gunst van het publiek door. De genres van de huiselijke poëzie, de tendensliteratuur en de filantropische novellistiek verdwenen allerminst. Schimmel en Bosboom-Toussaint verruilden voorlopig de historische roman nog niet voor de eigentijdse. Uit de kring van *De Gids* kwamen geen nieuwe literaire talenten voort. Van de hele periode 1837-1865 blijven alleen de namen van Potgieter, Schimmel, De Genestet, Heije en Bosboom-Toussaint met die van het tijdschrift verbonden en op de eerste na heeft geen van hen die naam primair aan het tijdschrift te danken. Voor Multatuli verloor men na 1860 de belangstelling. Als het oordeel van *De Gids* invloed heeft gehad, is het op de latere literatuurgeschiedschrijving en de canonvorming geweest, maar pas na de waterscheiding in de esthetische beleving die door de beweging van Tachtig is verwezenlijkt.[112]

Het redactieconflict van januari 1865

Huets medewerking eindigde abrupt in januari 1865, toen hij en Potgieter na een conflict met de andere redacteuren over twee van zijn bijdragen besloten met *De Gids* te breken. Het had misschien op dat moment niet tot zo'n breuk hoeven komen, want deze resulteerde vooral uit de eigen dynamiek van de crisis. Toch smeulde het al geruime tijd binnen de redactie en waren in het conflict zulke principiële zaken gemoeid dat een herhaling van problemen niet zou zijn uitgebleven. Het was na 1843 en 1847 de derde crisis van *De Gids* en achteraf de ernstigste omdat dit keer Potgieter, de oprichter en gangmaker, inderdaad van zijn tijdschrift scheidde.

Er was in 1864 een wat geïrriteerde stemming ontstaan.[113] De overige redacteuren lieten toe dat Potgieter en Huet de besluitvorming gingen monopoliseren en dat de laatste in een eindredactionele functie werd gemanoeuvreerd. Het besef rees dat de redactie niet goed, niet kameraadschappelijk meer functioneerde. Huet, ambitieus en in deze voor hem sociaal en financieel moeilijke periode stug tegen de buitenwereld, droeg niet bij tot een ongedwongen sfeer ter vergadering. De bijeenkomsten werden niet meer regelmatig gehouden en verloren hun functie, het bevestigen van een groepsgevoel. Waarschijnlijk ergerden de oudgedienden zich ook aan Potgieter die zich zo ostentatief met Huet had verbonden. Potgieter was wel ruim de oudste in leeftijd en redactie-jaren en men onthield hem gewoonlijk niet het respect dat hem daarom toekwam maar de verhoudingen waren inmiddels toch gewijzigd. Misschien met uitzondering van Quack, met dertig jaar de benjamin van de redactie, keek niemand meer hoog op tegen Potgieter. Dat gold zeker voor Veth, Muller, Schneevoogt en Vissering maar ook jongeren als Zimmerman en Schimmel waren onafhankelijker geworden en Buys en Brouwer waren het steeds geweest. Het waren nu allemaal heren met gevestigde posities en opinies die zeker niet meer als vanzelfsprekend Potgieters gezag erkenden. Integendeel. Men begon hem ouderwets-romantisch en te subjectief te vinden, in een periode dat de algemene intellectuele tendens naar wetenschappelijkheid en Olympische objectiviteit was.[114]

Spanning met de uitgever ontstond in de laatste maanden van 1864, toen Potgieter en Huet een 'radicale hervorming' van het tijdschrift wensten. Huet wilde meer aan zijn werk voor het tijdschrift kunnen verdienen en stelde onder meer voor 'tegen eene vaste schadeloosstelling de eindkorrektie van den geheelen "Gids"' op zich te nemen. Die honorering zou zodanig moeten zijn dat daardoor tevens zijn eigen bijdragen een passender beloning kregen. Hij stelde voor te breken met de dure drukker C.A. Spin en met uitgever P.N. van Kampen die zijns inziens aan *De Gids* een lucratieve sinecure had terwijl de redactie het eigenlijke werk deed.[115] Het was inderdaad zo dat Van Kampen vooral in het veiligstellen van zijn winst geïnteresseerd was. In 1847 had hij geen verandering gewild. Toen hij in 1852 zijn profijt bedreigd zag, wekte hij met bekrompen bezuinigingsvoorstellen de ergernis van de redactie en toen het vanaf 1858 goed ging profiteerde hij ruimschoots, terwijl *De Gids*

hem ook status en contacten met auteurs opleverde.[116]

Anderzijds kan men zeggen dat het tijdschrift eigenlijk tot 1858 geen lucratieve onderneming was en de redactie er zelf in 1847 mee ingestemd had dat voortaan eenderde deel van de winst naar de uitgever zou gaan en tweederde deel uitgekeerd zou worden aan de redacteuren en auteurs, naar rato van het aantal bladzijden dat ieder bijgedragen had. Deze verdeling stond in het contract dat redactie en uitgever bond tot 1 januari 1866. Er kon dus voorlopig van radicale veranderingen geen sprake zijn, hoogstens van onderhandelingen onder dreiging van een uitgeverswisseling in 1866, aldus Vissering die om juridisch advies gevraagd was. De overige redacteuren lijken te hebben ingestemd met het streven naar een voordeliger contract maar het blijkt niet dat zij ook met Van Kampen wilden breken.[117] Huet ervoer het als ‘eene penitentie’ telkens over geld te moeten onderhandelen en afhankelijk te zijn van de inschikkelijkheid van zijn collega's. Hij was een buitengewoon trotse man wiens behoefte om gezag uit te oefenen even groot was als zijn onbehagen over de situatie waarin hij zich bevond. Tegenover Potgieter opperde hij het voorstel een nieuw tijdschrift te beginnen, ‘nu reeds, op kleine schaal en desnoods door mij alleen’.[118]

Want er was meer dan enkel het financieel-organisatorische hervormingsplan. Huet wilde ook inhoudelijk meer armslag. Al in juli had hij Potgieter laten weten dat hij in 1865 anders dacht te gaan werken: minder als zuiverend literair criticus, meer als beschouwend essayist die ook het terrein van politiek, geschiedenis en wetenschap zou betreden. Hoewel hij Sainte-Beuve hoger stelde dan Taine, met wiens werk hij in 1864 bekend werd, wenste Huet onder invloed van deze laatste ‘het personele in mijnen toon (werkelijk beschouw ik dat personele als de Achilleshiel van mijn genre)’ te vervangen door een objectievere, ‘historische’ stijl. Potgieter vond dat de Nederlandse literatuur voorlopig Huets geestige kastijdingen nog goed kon gebruiken, aangezien zij zich niet door de ernstiger kritiek van voorheen had laten verbeteren. Maar hij wilde overigens Huet in niets belemmeren.[119]

Het lijkt erop dat de spanningen in de redactie meer Huets persoon en optreden dan zijn werk betroffen. Huet begreep heel goed dat het persoonsgerichte aspect de ‘Achilleshiel’ van zijn kritiek was; het is overigens de vraag of de methode van Taine hem goed zou zijn afgegaan. Maar er zijn geen duidelijke tekenen dat zijn mederedacteuren zijn wijze van kritiseren afkeurden of zijn talent miskenden. Volgens Potgieter huldigden zij het en stemden zij hartelijk in met de onderwerpen en toon van zijn literaire kritieken.[120] In elk geval is het een blijk van waardering dat de redactie Huet later, in 1867, graag wilde terughebben als literair medewerker. Einde 1864 besloot de redactie dat zij, aangevuld met Vissering en Fruin, jaargang 1865 en het contract met Van Kampen zou uitzitten. In de loop van het jaar zou men beslissen met wie en op welke manier *De Gids* zou worden voortgezet. Huet wenste, met het oog op de abonnees na een eventuele breuk met Van Kampen in 1866, ‘dat de jaargang 1865 van den *Gids* in alles onberispelijk zij’.[121]

Maar dat viel anders uit. Met zijn twee bijdragen in het januarinummer

slaagde Huet erin ongeveer alle geledingen binnen de redactie tegen zich in het harnas te jagen. Op 8 december had hij Potgieter een recensie van het almanakje *Aurora* gestuurd. Omdat elk jaar deze lettervrucht aan de koningin werd opgedragen, had Huet ervoor gekozen de bespreking de vorm te geven van een soireetje ten hove en de koningin en haar hofdames, bij hun echte namen genoemd, tot protagonisten van zijn kritiek te maken. Deze vorm was niet nieuw: Schimmel had zich er eerder van bediend.[122] Gewaagd was alleen dat Huet koningin Sophie en haar dames in persoon en sprekend ten tonele voerde. Hij vermoedde wel dat deze vrijmoedigheid ook in het *Gids*-milieu ergernis zou kunnen geven en polste er Potgieter over. Deze voorzag geen problemen en zond het stuk naar de drukker zonder er verder iemand in te kennen.[123]

Hetzelfde deed hij met een 'politiek hoofdartikel' dat Huet hem tien dagen later toestuurde. Het was een kritiek van de parlementaire welsprekendheid, naar aanleiding van de begrotingsdebatten. Huet brak de staf over de omgangsvormen, debatstijl en taalbeheersing van de volksvertegenwoordigers, overigens naar het verslag ervan in het Bijblad van de *Staatscourant*. Enkele dagen later arriveerde een politiek hoofdartikel van Buys over dezelfde debatten. Buys' 'De donkere dagen vóór Kersmis' bevatte een heldere analyse van de toenmalige parlementaire situatie, die zijns inziens gekenmerkt werd door een vruchteloos zoeken van verschillende antiliberale groeperingen naar een eigen conservatieve identiteit. Het opstel stond duidelijk in de lijn van eerdere politieke beschouwingen waarin *De Gids* meende te moeten waken over de zuiverheid van de nog tere constitutionele regeringsvorm.

Potgieter toonde duidelijk zijn voorkeur voor Huets bijdrage die zich slecht met die van Buys verdroeg. 'Dat komt er van, als men weinig *zamen*-werkt, en dit dan nog *plan*loos doet', mopperde hij. 'De Uwe', schreef hij aan Huet, 'heeft meer voor dan de prioriteit, - zij behandelt het onderwerp van het standpunt van de Gids. De Donkere Dagen kunnen in elk journaal worden geplaatst.'[124] Achter dit oordeel school een ernstig meningsverschil over de bedoeling van het tijdschrift. Met zijn esthetische kritiek van het politieke bedrijf vertolkte Huet blijkbaar 'het standpunt van de Gids' zoals Potgieter zich dat wenste. Een intelligente analyse van de stromingen binnen het parlement stelde hij minder op prijs dan terechtwijzend commentaar op de eloquentie en omgangsvormen van regering en vertegenwoordiging. Stijl ging hem in deze periode boven alles. ('We hebben zoo veel professoren, maar een hoogleeraar voor den stijl!' had hij een paar maanden tevoren Huet toegeroepen, die hij graag met deze waardigheid bekleed zag.)[125] Het was een benadering die eigenlijk ouderwets begon te worden en enigszins plaats ging maken voor een meer *politiek* bewustzijn. Schoolmeesterachtig wees Huet feilen aan in de redevoeringen en memories van Thorbecke - die ontegenzeggelijk een eigen, uiterst gedrongen stijl bezat die bovendien in *De Gids* altijd geapprecieerd was - en leidde daaruit af dat de eerste minister eigenlijk het parlementaire bedrijf minachtte.[126] En passant maaide hij met enkele fikse politieke uitspraken door de porseleinkast van het liberale staatsrecht. In december

1864 bleek dus dat Potgieter eigenlijk een literair, Huet een onpolitiek-vrijzinnig en de overige redactie een liberaal tijdschrift wenste.

Toen maandag 2 januari *De Gids* verscheen met daarin alledrie de stukken die alleen Potgieter en Huet onder ogen hadden gehad, kreeg de eerste al direct commentaar van Muller en Zimmerman. Muller viel over een onwelvoeglijkheid in Huets 'Een Avond aan het Hof', Zimmerman over de bejegening van Thorbecke.[127] Op een vergadering, 4 januari, van de Amsterdamse redacteuren werd Huet fel aangevallen en enkel door Potgieter verdedigd. 'Ça passera', dacht Potgieter nog, maar dat veranderde toen het conservatieve *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage* Van Limburg Brouwer verantwoordelijk hield voor de republikeinse strekking van het politieke artikel dat - door Potgieters toedoen - niet Huets naam droeg maar die van 'Een geabonneerde op het Bijblad'. Bovendien ontving *De Gids* op 7 januari een briefje van de grootmeester van het Koninklijk Huis waarin het 'ernstig ongenoegen' van de koningin over Huets 'hoogst ongepast opstel' werd overgebracht. Niet dat men in kringen van het Hof gewoon was *De Gids* te lezen, maar toen via de kranten de geruchten doordrongen dat in een of ander blaadje oneerbiedig geschreven was over de koningin en het koninklijk gezag meende graaf van Randwijck namens de koningin een blijk van afkeuring te moeten sturen. Andere hofdignitarissen en koningin Sophie zelf bij nader inzien ook vonden de zaak overigens geen officiële reactie waard.[128]

De volgende dag liet Van Limburg Brouwer weten dat hij uit de redactie stapte, niet zozeer uit bezwaar tegen Huets bijdragen als wel omdat beide stukken hem als liberaal Kamerlid in politiek Den Haag en bij het Koninklijk Huis in een moeilijke situatie brachten, nu hij als redacteur medeverantwoordelijk werd gehouden. Voor deze overweging kon Potgieter begrip hebben. Maar hij was woedend toen vervolgens ook Muller, Zimmerman, Schneevoogt en Schimmel direct of op termijn ontslag wilden nemen omdat zij de berisping van het Hof terecht vonden en Huet niet bereid was te beloven dat hij zich voortaan van zulk geschrijf zou onthouden. Hun afkeuring gold beide stukken.[129] In Leiden hadden Buys, Veth en de net nieuwe redacteuren Vissering en Fruin de zaak nog niet hoog opgenomen. Zij waren verzoenend gestemd, zo bleek toen Potgieter donderdag 12 januari zijn oude vriend Vissering bezocht om de ontstane crisis te bespreken. Zij wilden zowel Huet als de Amsterdamse collega's binnen het schip houden maar tevens een herhaling van dergelijke problemen voorkomen. Ofschoon van de *Aurora*-bespreking niet gecharmeerd, waren zij eventueel zelfs bereid Huet tegenover het Hof te steunen. Zoals te begrijpen was hadden de Leidse hoogleraren veel meer bezwaar tegen Huets staatsrechtelijke ketterijen, in ieder geval tegen een eventuele voortzetting daarvan.[130]

Waar ging het om? Huet had Thorbecke gebrek aan 'doorzigt en karakter' verweten omdat de liberale leider in de Kamer (25 november 1864) beslist afstand had genomen van het beginsel van volkssoevereiniteit en ontkend had dat de constitutionele instellingen daarop zouden berusten. Nederland was, in Huets analyse, 'feitelijk sedert 1848 eene demokratische republiek met een

vorst uit het Huis van Oranje tot erfelijken voorzitter'. Het was de liberale grondwet die de vorst tot deze ornamentele positie had gereduceerd en deze grondwet dankte haar bestaan aan de overwinning die het democratisch beginsel aan het einde van de achttiende eeuw had behaald. Democratie, aldus Huet, was 'het groote beginsel der 19de eeuw, de steunpilaar van alle staatsinstellingen' en het gaf geen pas dit beginsel publiekelijk te verloochenen juist in het parlement. 'Democratie, volkssouvereiniteit, kleeft er smaadheid aan die woorden? Zoo wees een man, en draag die smaadheid', wierp hij Thorbecke tegen.[131]

Dit alles stond haaks op het artikel van staatsrechtdeskundige Buys waarmee het januarinummer opende en waarin deze waarschuwde tegen een lichtvaardig gebruik van het beladen begrip volkssoevereiniteit. Hij achtte het staatsrechtelijk pertinent onjuist de vorst in de constitutionele monarchie voor te stellen als een 'Roi fainéant' en het sinds 1848 vigerende stelsel te typeren als 'vermomde volkssouvereiniteit', zoals door de conservatieve oppositie in de Kamer gedaan was. Tot zijn verbazing moest Buys constateren dat in hetzelfde *Gids*-nummer zijn mederedacteur datgene beweerde wat hijzelf juist als gevaarlijke demagogie had bestreden. Als *would-be* democraat bevestigde Huet de kritiek van de antidemocratische conservatieven op de liberale opvatting van de constitutionele monarchie.[132]

De hele zaak draaide om het verschil tussen democratie en constitutionele monarchie, een belangrijk onderscheid in deze periode toen de staatsrechtelijke verhoudingen nog niet uitgekristalliseerd waren. Hoewel liberalen zich soms enthousiast beriepen op de democratische strekking van het geschiedproces wilden zij niet graag voor republikeinen worden gehouden, zoals hiervoor al getoond is. Volkssoevereiniteit associeerden zij gewoonlijk met de heerschappij van de blinde en wispelturige volkswil die zij in de recente revoluties meenden te hebben zien optreden. De populistische dictatuur van Napoleon III was er het meest actuele resultaat van. Men vatte democratie op als onbeperkte volksmacht. Zo'n absolute volksheerschappij werd door Thorbecke en Buys principieel afgewezen. Naar Buys' oordeel vormde de constitutionele monarchie juist het ideale midden tussen de beide gevaarlijke uitersten, het absolute vorstengezag en de volksheerschappij. Hoe gebrekkig misschien de constitutionele monarchie nog mocht wezen, aldus Buys toen hij in juli 1865 op de kwestie terugkwam, zij kwam het ideaal van het gedeelde staatsgezag het meest nabij. De vorst, symbool van de nationale eenheid boven wisselende meerderheid en minderheid, vormde door het bezit van enkele voorrechten een zelfstandig gezag in de staat. Daarnaast was de niet door het volk gekozen Eerste Kamer een machtsfactor. De Tweede Kamer vertegenwoordigde voorlopig niet meer dan de kern van de natie en werd bovendien geacht niet namens kiezersgroepen op te treden maar als autonoom lichaam, door het algemeen belang bezield. Het vertegenwoordigend stelsel ontleende aard noch gezag aan het beginsel van volkssoevereiniteit en het was *feitelijk* onjuist de zelfstandige positie van de vorst te ontkennen.[133] Zoals gezegd stelden de doctrinairen niet graag de vraag naar de soevereiniteit. Zij hadden geen verhe-

ven ideeën over de monarchie maar waren, als leden van de gezeten burgerij, evenmin democraten. Voor Buys vormde ‘de staat’ zelf, als drager van een mede door historische bestemming bepaald ‘algemeen belang’, een autonoom gezag. In de praktijk beschouwden hij en andere doctrinairen de grondwet als het hoogste gezag, die de vorst, de actuele én de historische natie bond en verbond.

Volgens Huet was Nederland nauwelijks nog een constitutionele *monarchie*, volgens Buys was Nederland *dankzij* de constitutionele monarchie geen democratische republiek. Huet beoordeelde de staatsinrichting naar haar consequenties en zag dat de gecontroleerde monarchie een parlementaire democratie werd. Buys oordeelde strikt formeel, ten eerste omdat wezenlijke twijfel aan de constitutionele monarchie dit evenwicht daadwerkelijk kon verzwakken, ten tweede omdat hij, zoals vele liberalen, juist in behoud van een zelfstandig monarchaal gezag een toekomstige garantie tegen een volksbewind zag. Op zijn manier was ook Buys idealist: hij hechtte aan een zuiver en juist gebruik van begrippen en instellingen door de politiek. Dat Huet nu in *De Gids* de constitutionele verhoudingen chargeerde was des te onaangenamer omdat zijn voorstelling van een uitgehold monarchaal gezag juist de kritiek van conservatieve en reactionaire zijde sinds 1848 bevestigde. De positie van de koning was gedurende de twee decennia na 1848 vaak de kwestie waarin de politieke strijd van allerlei conservatieve groeperingen tegen het Thorbeckiaanse liberalisme een verenigingspunt vond. Nu Huet Thorbecke uitdaagde te erkennen dat marginalisering van het koningschap inderdaad de strekking van zijn staatkunde was, doorkruiste hij pijnlijk de voorstelling die *De Gids* sinds jaar en dag met kracht verdedigde. Zeker streefden de liberalen ernaar het zwaartepunt van de politieke macht te verleggen naar de volksvertegenwoordiging. Maar in hun constitutionele model hield de vorst een wezenlijke functie, zij het niet als politieke figuur.

Niet alleen dus uit staatsrechtelijk oogpunt, ook politiek viel Huets boutade hoogst ongelukkig. Juist nu het tweede kabinet-Thorbecke waarvan verwacht was dat het de ‘verloren jaren’ (1853-1861) zou inhalen, moeizaam functioneerde, speelde Huet de antiliberale oppositie in de kaart. De ergernis van de mederedacteuren gold vooral het feit dat Huet zijn uitspraken niet op persoonlijke titel had gedaan. Dit kwam overigens door Potgieter en 11 januari plaatste het *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage* een mededeling waarin Huet zich als de auteur bekendmaakte.[134] De Leidse redacteuren waren er niet op uit Huet verder de mond te snoeren. Hoewel het gebruik was dat redacteuren zich niet zonder overleg op elkaars terrein begaven - nog in februari 1864 had om zo'n kwestie Engelbregt moeten opstappen - mocht Huet zich van Buys, Vissering en Quack over politiek uitspreken als hij het tenminste met ernst en deskundigheid deed en onder eigen verantwoordelijkheid. Ook moest kritiek op Thorbecke mogelijk blijven. Maar over staatkundige hoofdbeginselen diende de redactie het toch ongeveer eens te zijn.[135] Buys, hoogleraar staatsrecht, en Vissering, beiden vertegenwoordigers van de prominente Leidse juridische faculteit, wilden niet dat een dilettant voortaan zonder

overleg op hun terrein kon vrijbuiteren. Zij stelden daarom voor dat Huet tot aan de reorganisatie, einde 1865, de politiek zou laten rusten en in een aanvullende verklaring in enkele dagbladen zou laten weten dat niet alleen Brouwer maar de hele redactie buiten de zaak had gestaan.

Buys bedoelde deze oplossing als handreiking en compromis. Hij begreep niet dat juist deze eisen Huet tegen het zere been gingen. In zijn openbare brief *Aan Mevrouw Bosboom-Toussaint* (januari 1865) gaf Huet als reden van zijn en Potgieters vertrek dat beide voorstellen voor hen onaanvaardbaar geweest waren. De gevraagde verklaring was pijnlijk en betekende toch dat de overige redacteuren nadrukkelijk afstand van hem wensten te nemen. Hij wilde bovendien niet als redacteur door de Leidse juridische faculteit onder curatele gesteld worden. Wel bood hij van zijn kant nog aan vanaf februari als gewoon auteur aan *De Gids* te gaan meewerken, waarbij aan de redactie de beslissing over plaatsing bleef. Ook Potgieter was uit Leiden teruggekomen met het gevoel dat de Leidenaars, ‘zooals ik het van Vrienden en mannen verwachten mogt, bij verschil van gevoelen heusch en humaan’ geweest waren.[136] Nog steeds leek er bereidheid tot een compromis.

Maar op zondagochtend 15 januari moeten Potgieter en Huet tot de overtuiging gekomen zijn dat verder onderhandelen zinloos was. Zij besloten zelf uit de redactie te stappen, Huet omdat hem het Leidse voorstel - maar daarachter ook het zelfingenomen doctrinaire liberalisme - onverteerbaar was, Potgieter om de houding van Muller en Zimmerman en omdat hij medeverantwoordelijk was voor Huets stukken. Zij deelden elk apart dit besluit mee in een kort briefje aan de overige redacteuren.[137] Van Potgieter heeft zich blijkbaar in deze dagen een onoverkomelijke ergernis of teleurstelling meester gemaakt, toen het hem achteraf leek dat *De Gids* eigenlijk nooit geworden was en ook niet meer zou worden wat hem als ideaal voor ogen stond. ‘Ik had eer moeten aftreden’, schreef hij 20 januari aan Vissering die hem voor een laatste algemene bijeenkomst op 22 januari had uitgenodigd. De gevestigde *Gids* was *zijn Gids* niet meer; men had Huet nooit van harte geaccepteerd, men had trouw en vriendschap boven meningsverschil moeten laten prevaleren en men had Huet niet onder politieke curatele mogen stellen.[138]

De redactie ontwierp een verklaring, bedoeld voor het februarinummer maar nooit gepubliceerd. Zij bevatte ‘een bijzonder woord van dankbare hulde’ aan Potgieter maar beklemtoonde dat het in *De Gids* steeds zo geweest was dat binnen de grenzen van een redactionele ‘overeenstemming in beginselen’ elke redacteur in vrijheid en voor eigen rekening schreef. Deze consensus betrof blijkbaar de ‘handhaving en ontwikkeling onzer constitutioneele Staatsinrichting’.[139] Potgieter beschouwde echter evenmin als in 1847 *politieke* consensus als noodzaak. Toen eiste hij eenheid van christelijk beginsel binnen de redactie; nu was loyaliteit jegens Huet het enige waartoe een *Gids*-redactie gehouden was. Ik was tenslotte de enige, schreef Huet aan Bosboom-Toussaint, ‘met wiens rigting hij ten volle sympathiseerde’.[140] Het aanbod van de redactie, na de vergadering van 22 januari, om af te treden en Potgieter de beschikking over *De Gids* te laten, wees hij af. Het kwam te laat of leek te

weinig spontaan, al was het serieus bedoeld. De oprichter van het tijdschrift zag ook wel in dat hij, met Huet alleen, in 1865 niet meer opnieuw kon beginnen zoals in 1836.[141] Zo werd bij toeval het gedicht 'Gescheiden', naar Jean Ingelow, in hetzelfde januarinummer, zijn laatste bijdrage aan *De Gids*.

Eindnoten:

1 Circulaire 6-9-1847, AG A 12. Ook in: Colenbrander, 'Gidsarchief', II 392.
2 *NNBW*, III 1138-1140; De Beaufort, *Historische romans*, 34-50.
3 Verkroost ed., *Nagelaten brieven De Genestet*, xxviii-xxix. De koele ontvangst in: Zimmerman rec. P.A. de Genestet, *Eerste gedichten* (Amsterdam 1851), 1852, II BA 414-419. Opnieuw vond *De Gids* hier Van Vloten tegenover zich: Smit, *Potgieter*, 188.
4 Over de relatie tussen de schrijfster en het tijdschrift in deze periode, zie: Reeser, *Huwelijksjaren*, 48, 124, 136, 139-142, 149, 153, 166-168.
5 [De Genestet], 'Leekedichtjes', 1859, II 690-694 en 1860, I 125-131; Jan Bijl [=J. van Gilse], 'Splinters van oud en nieuw hout', 1858, I 617-621; [Schimmel], 'Bloempjes', 1858, I 304-306, II 137-138.
6 Quack, 'Zimmerman', 189-195.
7 Quack, *Herinneringen*, 130.
8 Schimmel, 'Blikken (I)', 1853, I 84; Busken Huet, LKk, 1864, IV 137-169; Reeser, *Huwelijksjaren*, 170, 175-183.
9 Hunnigher, *Dramatisch werk*, 107; Drop, *Verbeelding en historie*, 276-289.
10 De Beaufort, *Historische romans*, 137-142.
11 Reeser, *Huwelijksjaren*, 142.
12 Potgieter, 'Heemskerck', 1849, I 18.
13 Bakhuizen aan Potgieter, 22-5-1854, UBA Hss AI 10 j.
14 Van Vloten baseerde zijn *De Ponsch-God en zijne trawanten. Eene bijdrage tot de geschiedenis der letterkundige kritiek in Nederland* (Deventer 1862) op Koster [=J.C. Zimmerman], 'Zamenspraken zonder zin', 1860, I 512-538. Van Limburg Brouwer aan Zimmerman, met circulatiebrief redactie, 18-6-1862, AG A 208-208 a.
15 Fruin, 'Bakhuizen', 444; Potgieter aan Huet, 13-2-1866, in: *VBPH* (194) en I, 726 (nt.).
16 Van der Aa, *BWN*, VI 100; Houwaart, *Hygiënisten*, 347.
17 Quack, 'Zimmerman'.
18 Quack, 'Zimmerman', 189-190. Quack schreef de satirische 'Splinters' (1858, I 617-621) toe aan Zimmerman, misschien op grond van het pseudoniem Jan Bijl. Volgens Zimmerman zelf was echter J. van Gilse de auteur: Zimmerman, 'Potgieter', 400.
19 Quack, 'Zimmerman', 198; Smit, *Potgieter*, 188; Furman, *Revue des Deux Mondes*, 43-49.
20 In de jonge De Genestet gispte hij een gebrek aan zedelijk ernst (Zimmerman rec. De Genestet, *Eerste gedichten*, 1852, II BA 414-419); de bittere humor van Heine stond lager dan de humane humor van Dickens (Zimmerman, 'Verhaal voor onzen tijd', 1854, II 657-688, vooral 661-663); Jan Steen was een bekwaam schilder maar te weinig verheffend (Zimmerman, 'Steen', 1857, II 696). Zijn bespreking van A. Verhuells zedenschetsen en -prenten was een doorlopende preek over wat wel en niet afgebeeld behoorde te worden (D.W. [=J.C. Zimmerman], 'Ver-Huell', 1853, I 336-348, 478-491 en 745-756).
21 Over Schimmel: *NNBW*, III 1138-1140; De Beaufort, *Historische romans*; Hunnigher, *Dramatisch werk*; De Vooys, 'Schimmel als criticus'.
22 Potgieter, 'Hollandsche dramatische poëzij', 1850, II 62-113, 168-230, 724-762, citaat 176.
23 De Vooys, 'Schimmel als criticus', 30-31.
24 Schimmel, 'Eene bladzijde uit de geschiedenis van ons drama', 1855, II 1-54, 355-401, 612-667; Idem, 'Melodrama en tragedie', 1860, II 354-373, citaat 355. Zie ook: Kneppelhout, 'Aan den Wel-Edel Geboren Heer A.J. de Bull', 1851, II 390-392.
25 [Schimmel], 'De watersnood en de poëzij (een doodengerigt)', 1861, I 556-579.
26 Over Potgieter in deze jaren: Smit, *Potgieter*, 187-204; Quack, *Herinneringen*, 84-90; Zimmerman, 'Potgieter'; Muller, 'Potgieter op de beurs'.
27 Zimmerman, 'Potgieter'; Quack, *Herinneringen*, 87; Smit, *Potgieter*, 197-198. Over de sfeer van de redactiebijeenkomsten ook diverse brieven in UBA, Hss: Schnee-voogt aan Potgieter,

24-8-1855 (An 101 d) en 30-1-1856 (An 101 g); Van Gilse aan Potgieter, 30-1-1856 (An 35 j); Vissering aan Potgieter, 6-2-1860 (Am 115 k) en 6-11-1860 (Am 115 n).

28 Groenewegen, *Potgieter*, 235-238; Smit, *Potgieter*, 190.

29 Groenewegen, *Bibliographie*, nrs. 476, 487, 483, 484.

30 Ibidem, nrs. 487, 497, 498, 525.

31 Ibidem, nrs. 481, 501, 505, 518.

32 Schimmel, 'Blikken in de werkelijkheid, I', 1853, I 83-103. N.a.v. B.T. Lublink Weddik, *De binnenkamer van een kruidenier* (Den Haag 1852); Idem, 'Blikken in de werkelijkheid, II', 1853, II 27-62. N.a.v. Elise [van Calcar], *Blikken in het rond, naar binnen en naar boven* (Amsterdam 1850), Idem, *Tilburgsche mijmeringen* (Den Bosch 1851) en Idem, *Hermine* (Schoonhoven 1852); D.W. [= Zimmerman], 'Alexander Verhuell', 1853, I 336-348, 478-491, 745-756. Over A. Verhuell, *Zoo zijn er!* (Leiden 1847-1851 en Amsterdam 1849), Idem, *Op het ijs* (Leiden 1848), Idem, *De visch en de mensch* (Leiden en Amsterdam 1850), Idem, *Vier boeken in het leven* (Amsterdam 1851), Idem, *Zijn er zoo?* (Amsterdam 1853); Potgieter, 'Piëtistische poëzij', 1853, II 282-316. N.a.v. nagelaten poëzie van Albertine Kehrer.

33 [Schimmel e.a.], 'Eenige prachtbanden', 1852, I 103-121, 203-228, 508-524. Rec. van *Aurora. Jaarboekje voor 1852*, ed. S.J. van den Berghen J.D. Nepveu; *Vergeet mij niet. Muzen-Almanak voor 1852*, ed. J.J.L. ten Kate en *Holland. Almanak voor 1852*, ed. J. van Lennep. Vgl. De Vooys, 'Schimmel als criticus', 32.

34 Zimmerman, 'Verhaal voor onzen tijd', 1854, II 665.

35 De Clercq rec. Da Costa, *Wachter!* en Van den Bergh, *Onzen Koning*, 1848, I 502, 504.

36 Schimmel, 'Geschiedenis van ons drama', 1855, II 613.

37 Vosmaer, 'Godsdienstige kunst', 1857, II 97-98; [Schimmel], 'Poëzij voor onzen tijd', 1857, II 561.

38 Zimmerman, 'Verhaal voor onzen tijd', 1855, I 107-111.

39 Veth, 'Multatuli versus Droogstoppel, Slijmering en Comp.', 1860, II 58-82, 233-269; Oversteegen, *Redelijke natuur*, 20.

40 Van de Velde, 'Projectie', 375; Oversteegen, *Multatuli en de kritiek*, 15. De schrijver zelf reageerde enthousiast: Multatuli, *Volledige werken*, X 273.

41 Huet aan Douwes Dekker, 23-9-1864, in: Multatuli, *Volledige werken*, XI 283-284.

42 Potgieter aan Huet, 28-10-1864, in: *VBPH* (99); ook nrs. (87) en (218). Van Limburg Brouwer aan Potgieter, 4-2-1871, UBA Hss AI 29 o (in terugblik geeft Brouwer zijn oordeel over Multatuli). Een ongunstig oordeel blijkt ook uit Schimmels bespreking van Multatuli's toneelstuk *De bruid daar boven* (Amsterdam 1864). Voor Schimmel was Multatuli de schepper van één geniaal werk. Hij was te 'subjectief', te onpraktisch van blik, te weinig gerijpt, te veel romanticus (Schimmel, 'Hollandsche tooneelpoëzy', 1865, IV 474-476).

43 Na *Max Havelaar* alleen nog *De bruid daar boven* (1865, IV 465-476) en de zesde (!) druk (Amsterdam 1879) van *Vorstenschool* (1880, I 392, een signalementje van één bladzijde).

44 Getuige zijn brochure *Over vrijen arbeid in Nederlandsch-Indië* (1862), gericht tegen de liberale koloniale politiek.

45 [De Clercq], 'Vlugschriften', 1848, I 630-648.

46 Een Geabonneerde van het Bijblad [=Cd. Busken Huet], 'Tweede Kamer', 1865, I 42-63.

47 Van Gilse, 'Nieuwe bundels preken', 1852, I 404-405. Zie ook: Praamstra, *Gezond verstand*, 38-47.

48 Molster, 'Twee studeerkamers', 1851, II 207-226, vooral 218-219.

49 Schasler, vert. Riehm, 'Kunst. - Schoonheid. - Idéaal.', 1851, II 558.

50 D.W. [=Zimmerman], 'Adagio con espressione', 1851, I 629-634; [Zimmerman], 'Chequeriana', 1852, I 684-687.

51 [Schimmel e.a.], 'Eenige prachtbanden', 1852, I 523. Deze model-kritiek bevatte alle hieronder genoemde eisen.

52 Bijvoorbeeld de inzendingen van de jonge schrijver en telegrafist Aart Admiraal. Aangemoedigd door de theologische vrijzinnigheid van *De Gids* zond Admiraal in april 1861 zijn novelle 'Jongelingsjaren' in, waarvan de strekking was dat het strenge christelijke keurslijf jongeren als de hoofdfiguur Frits tot zelfbevlekking en een leven van wroeging dreef. Bijna alle redacteuren toonden een verrassende waardering voor het talent van deze auteur maar zij wezen de inzending af hetzij omdat zij dit geen onderwerp voor een novelle maar voor een medische verhandeling vonden, hetzij omdat zij bepaalde scènes 'walgelijk' oordeelden, hetzij omdat zij van mening waren dat Admiraal een verkeerd soort opvoeding gelijkstelde met de strekking van het christendom. Circulatiebrief *Gids*-redactie 13-4-1861, AG A 118.

53 Potgieter, 'Heemskerck', 1849, II 486.

54 Potgieter, 'Hollandsche politieke poëzij', 1848, I 762.

55 [Potgieter e.a.], 'Salmagundi', 1851, I 744-781.

56 [Potgieter], 'Eene novelle?', 1864, III 521-563; Smit, *Potgieter*, 222-223. Dit thema ook in Schimmels 'Milady Carlisle': Drop, *Verbeelding en historie*, 278-279.

57 Frijhoff, 'Verfransing?'.

58 Kneppelhout, ‘Aan De Bull’, 1851, II 390-392; Idem, ‘Een dichter uit het volk’, 1849, I 453; E.J. P[otgieter] rec. J. Kneppelhout, *Schetsen en verhalen uit Zwitserland* (Haarlem 1850), 1850, I BA 505-514, vooral 514. Over Kneppelhout: Kneppelhout, *Opvoeding door vriendschap*, ed. Mathijsen en Ligtvoet.
59 Potgieter, ‘Hollandsche politieke poëzij’, 1848, I 751-752. Een bevestiging van het nationale programma gaf Potgieter in zijn ‘Heemskerck’, 1849, I 2-3.
60 Potgieter, ‘Winterbloemen’, 1851, I 71.
61 ‘Muziek-de hedendaagsche opera’, 1850, II 373, 504, 517-518; Delta, ‘Volkslied’, 1851, I 347-363.
62 Over het gebruik van deze term in Nederland, zie: Streng, ‘*Realisme*’. Voor 1855 was van een programmatisch gebruik van deze term nog nauwelijks sprake (69).
63 Potgieter, ‘Piëtistische poëzij’, 1853, II 315. Beets, die de nagelaten gedichten van de jonggestorven dichteres Kehrer had ingeleid en in Potgieters kritiek werd aangevallen, reageerde met een open brief in *De Recensent* (1853). Hij verweet Potgieter een tendentieuze voorstelling van zaken, dogmatisme en een miskenning van elke andere vorm van godsdienstigheid dan het ‘eenzijdig practicisme’ dat Potgieter en *De Gids* voor christelijkheid hielden. Beets, *Potgieter*, 63-98. Potgieter heeft niet gereageerd.
64 Potgieter, ‘Piëtistische poëzij’, 1853, II 282-316; Schimmel, ‘Blikken II’, 1853, II 27-62; [Idem], ‘Poëzij voor onzen tijd?’, 1857, II 552-581; Vosmaer, ‘Godsdienstige kunst’, 1857, II 89-100.
65 Schimmel, ‘Blikken I’, 1853, I 85, 88.
66 Schimmel, ‘Blikken I’, 1853, I 27-62; Idem, ‘Blikken II’, 1853, II 34 (citaat); Idem, ‘Geschiedenis van ons drama’, 1855, II 613.
67 Schimmel, ‘Blikken I’, 1853, I 90.
68 De termen ‘ethisch’, ‘idealistisch’ of ‘idealiserend realisme’ die in het algemeen als typerende term worden gebruikt met betrekking tot deze periode zijn in een diepere betekenis adequaat dan men zich gewoonlijk lijkt te realiseren. Vgl. Verheul, ‘Ethisch realisme’; Schenkeveld, ‘Vormen van realisme’.
69 Zimmerman, ‘Steen’, 1857, II 676; Pierson, ‘Waardeering’, 1861, I 681 expliciteerde het moderne historisme en prees het als de grote verdienste van de eeuw. Evenals de wijsbegeerte, de theologie en de taalkunde was voor Pierson de letterkunde ‘een geschiedkundig tafereel van de verschillende vormen van schoonheid’ en van pogingen ‘het esthetische probleem’ op te lossen.
70 Veth betreurde bijvoorbeeld de diatribe waarmee Multatuli de *Max Havelaar* besloot, omdat zij naar hij meende ‘haar doel voorbijschiet’ door het publiek van zich te vervreemden ‘voor welks vierschaar [de schrijver] zijne zaak gebragt heeft’. Veth, ‘Multatuli’, 1860, II 61-63.
71 Zimmerman, ‘Verhuell’, 1853, I 483-488, 754.
72 Potgieter, ‘Een prospectus’, 1850, I 641; Idem, ‘Heemskerck’, 1849, I 2-3.
73 Potgieter, ‘Jacob van Heemskerck en vijf en twintig jaren Hollandsche poëzij’, 1849, I 1-34, 172-191, 329-349, II 34-71, 461-486. Over: H. Tollens, *Tafereel van de overwintering der Hollanders op Nova-Zembla* (1822), H. Bogaers, *De togt van Heemskerck naar Gibraltar* (1837) en H.A. Meijer, *Jacob van Heemskerck* (1848); Darie Wetan [=Zimmerman], ‘Het Bilderdijks-feest en het Bilderdijks-monument’, 1856, II 668-689.
74 Schimmel, ‘Beets' jongste gave’, 1860, II 657-679. Terugblik op Beets' ontwikkeling n.a.v. diens bundels *Korenbloemen* (1854) en *Nieuwe gedichten* (1858).
75 Schimmel, ‘De dichter-schilder’, 1851, I 476-500; Potgieter, ‘Grond en geschiedenis’, 1857, I 81-83 (beide stukken over Hofdijk); Schimmel rec. J.J. Cremer, *Daniel Sils* (1856), 1857, I BA 302-304; W.D-s [=Potgieter] rec. J.J. Cremer, *Sinte Klaas, Oud- en Nieuw-Jaar. Vier vertellingen* (Arnhem 1860), Idem, *Wouter Linge. Novelle* (Arnhem 1861), Idem, *Portretten. Kees Springer in en buiten de kerk* (Leiden 1861), Idem, *Uit het leven-Beelden en schetsen* (Leiden 1862), 1862, I BA 612-624.
76 Koster jr. [=Zimmerman], ‘Fictie en historie’, 1860, II 680-700.
77 Colenbrander, ‘Gidsarchief’, II 404-405; Muller aan Schneevoogt, Veth, Zimmerman en Schimmel, 19-10-1860, UBA, Hss Ak 165.
78 Potgieter aan Huet, 13-9-1864, in: *VBPH* (93).
79 [Potgieter], ‘Prof. Domela Nieuwenhuis en de redactie van De Gids’, 1859, I Bijblad mei. In deze zeer scherpe reactie op de kritiek die Domela Nieuwenhuis zich jegens *De Gids* gepermitteerd had in zijn biografie van A. des Amorie van der Hoeven (1859) manifesteerde zich de complete Potgieter van 1837, met alle vaste thema's: de noodzaak van kritiek, de heersende ‘lamzaligheid’ en middelmatigheid, de prikkel van de zeventiende eeuw, de onafhankelijke opstelling van *De Gids*.
80 Over de voorstellen tot uitbreiding en de kandidaten, UBA, Hss: Zimmerman aan Potgieter, 9-11-1859 en 20-11-1859 (Am 130 j, k), Schneevoogt aan Potgieter, 27-12-[1859] (An 101 z). Wat De Genestet betreft kan de verklaring daarvoor de dood van zijn jonge vrouw zijn, 20 november 1859 (Verkroost ed., *Nagelaten brieven De Genestet*, xxviii-xxix). Maar ook de oppositie van Muller en Schimmel tegen zijn kandidatuur: zij vonden de letterkunde binnen de redactie voldoende vertegenwoordigd. Muller aan Potgieter, 24-11-1859, UBA, Hss Am 82 ah.

81 Busken Huet, 'Potgieter', 161-164; Smit, *Potgieter*, 208; Praamstra, *Gezond verstand*, 159-160. Behalve de hier genoemde literatuur is de belangrijkste bron van kennis over de samenwerking, vriendschap en opvattingen van Potgieter en Huet vanaf 1859 de door J. Smit uitgegeven *Volledige briefwisseling* (=*VBPH*).
82 Busken Huet, 'Stichtelijke lektuur', 1859, I 372-433, 469-521, 642-702; Praamstra, *Gezond verstand*, 38-51.
83 Circulatiebriefje *Gids*-redactie n.a.v. Busken Huet, 'Toegepaste logica', 6-5-1860, AG A 66; Potgieter aan Huet, 28-1-[1861] en Huet aan Potgieter, [22-12-1861], in: *VBPH* (8) en (14); Praamstra, *Gezond verstand*, 157-158. Huet begon zijn literaire medewerking met het opstel 'Drostelijke teederheid', 1862, I 206-243.
84 Circulatiebrief *Gids*-redactie over de plannen tot redactieuitbreiding, 11-10-1862, AG A 221 a; Huet aan Zimmerman, november 1862 en circulatiebrief *Gids*-redactie, 30-11-1862, AG A 229-229 a. De verdeelsleutel bij de honorering was als volgt: Busken Huet ontving 30 gulden per vel (16 bladzijden), de andere redacteuren 21 gulden, bijzonder gewaardeerde medewerkers (onder wie Fruin, Vissering en R. Dozy) 20 gulden, gewone medewerkers 15 gulden en gelegenheidsinzenders slechts 10 gulden.
85 Busken Huet, 'Potgieter', 166-168; Praamstra, *Gezond verstand*, 161-163.
86 '[Potgieter] influenceert op alles wat hem omringt en met iets violents, hij permiteert niet anders te denken of te voelen dan hij', oordeelde Bosboom-Toussaint in 1857. Gecit in: Reeser, *Huwelijksjaren*, 82; in dezelfde trant Quack, *Herinneringen*, 85-87.
87 Zie ook: Praamstra, *Gezond verstand*, 164-168.
88 Quack, 'Zimmerman', 186; Idem, 'Busken Huet', 406-408, 413.
89 Een bespreking van Busken Huets bijdrage aan *De Gids* kan hier niet achterwege blijven maar het onderwerp is al uitvoerig behandeld in de dissertatie van Praamstra, *Gezond verstand en goede smaak. De kritieken van Conrad Busken Huet* (Amsterdam 1991). De nu volgende bespreking loopt grotendeels parallel met Praamstra's behandeling, alleen ligt het accent meer op de vraag wat Huets werk voor *De Gids* betekende en in welk opzicht zijn kritische oordelen en zijn mening over de functie van literatuur afweken van de hiervoor beschreven opvattingen.
90 Men vindt de zesentwintig opstellen in de reeks LKk in de bibliografie van Praamstra, *Gezond verstand*, 414-415; de andere twee stukken waren Busken Huet, 'Vanity Fair', 1864, IV 216-222 en Een Geabonneerde van het Bijblad [=Busken Huet], 'De Tweede Kamer en de staatsbegrooting voor 1865', 1865, I 42-63.
91 Praamstra, *Gezond verstand*, 165-167.
92 Busken Huet, LKk, 1863, IV 115 (over Jacob Cats).
93 Praamstra, *Gezond verstand*, 213-216.
94 Busken Huet, LKk, 1864, I 365-398. Over A. Admiraal, *Hoe hij koning werd, hollandsche roman* (Dordrecht 1863) en Marius, *Vrouwenliefde en vrouwenleed* (Leiden 1864); Idem, LKk, 1864, III 564-595 (Over P.T. Helvetius van den Bergh, S.J. van den Bergh en W.J. van Zeggelen); Praamstra, *Gezond verstand*, 203-204.
95 Gecit in: Praamstra, *Gezond verstand*, 205.
96 Busken Huet, LKk, 1863, III 331-335. Over C.A. Sainte-Beuve.
97 Zo typeerde Busken Huet zelf de kritiek van Potgieter: Busken Huet, 'Potgieter's kritiek'.
98 Busken Huet, *Aan Mevrouw Bosboom-Toussaint*, 17.
99 Busken Huet, LKk, 1864, II 123-158.
100 Busken Huet, LKk, 1864, III 584, 586.
101 Busken Huet, LKk, 1864, I 540-580, citaat 542. Over J.M.E. Dercksen, *Elk wat wils, gedichten* (Leiden 1863) en Quos Ego [=J. Bohl], *Waarom?* (Tiel 1863).
102 Zie bijvoorbeeld: Busken Huet, LKk, 1864, II 313-341 (over C.E. van Koetsveld, waarin Huet het burgerlijk meerderwaardigheidsgevoel ontmaskert); Idem, LKk, 1863, III 334-335 (over Sainte-Beuve: Huet deelt diens scepsis over het liberalisme als stelsel); Idem, LKk, 1864, II 123-158 (over Vissering en Potgieter: Huet neemt afstand van Visserings doctrinaire vooruitgangsgeloof en van Potgieters gebruik van de zeventiende eeuw).
103 De citaten vindt men, met nog andere van deze strekking uit de *Gids*-kronieken van Huet, in: Praamstra, *Gezond verstand*, 186-187.
104 Busken Huet, LKk, 1864, II 469-501, vooral 490-491 en 499 (over N. Beets).
105 Busken Huet, LKk, 1863, II 337-362, vooral 361-362, over 'theologische romans', n.a.v. O. Feuillet, *Sybille* (1862) en G. Sand, *Mademoiselle La Quintinie* (1863); Idem, LKk, 1864, II 313-341, over C.E. van Koetsveld en de filantropisch-moralistische novelle; Idem, LKk, 1864, II 123-158, over Visserings aan de liberale boodschap dienstbare beoefening van 'bastaard-literatuur'.
106 Busken Huet, LKk, 1863, III 327-359, vooral 333-335.
107 Busken Huet, LKk, 1863, IV 110-111 (over Cats).
108 Busken Huet, LKk, 1864, II 493 (over N. Beets).
109 Praamstra, *Gezond verstand*, 193-202 geeft een samenvattende bespreking van Huets opvattingen over realisme aan de hand van de opstellen over G. Eliot (1863, II 95-121), kinderboeken (1863, I 81-108, vooral 107-108, waarin Huet afstand neemt van het Franse

realisme), Feuillet en Sand (1863, II 337-362), Van Koetsveld (1864, II 313-341, vooral 329-339) en Schimmel (1864, IV 139-167).

110 Pas in 1869 las Huet voor het eerst Balzac, en met bewondering: Huet aan Potgieter, 14-5-1869, in: *VBPH* (388).

111 Zie vorige noot.

112 Dit oordeel omvat ook de invloed van Busken Huet. Praamstra, *Gezond verstand*, 239-241 en 407-408 komt ongeveer tot dezelfde conclusie.

113 Buys aan S.A. Naber, 17-3-1865, in: Van Raalte, 'Conflict', 381; Quack, 'Huet', 408.

114 Quack, *Herinneringen*, 87.

115 Huet aan Potgieter, 27-10-1864, in: *VBPH* (98). In dezelfde trant had Potgieter aan Vissering geschreven (blijkens het antwoord van Vissering, 17-10-1864, UBA, Hss Am 116 m): Van Kampen was schraal, liet zich voor alles betalen, gaf de redactie niets toe en streek inmiddels een comfortabele winst op zonder er veel voor te hoeven doen.

116 Circulatiebrief *Gids*-redactie over voorstellen van Van Kampen, 12-6-1852, UBA Hss Ak 194 b; volgens de afrekeningen van Van Kampen over 1849, 1858-1864 (UBA, Hss Ak a-k en Al 76 b; AG A 102, na A 265, onder A 276 a) bedroeg de zuivere winst voor de uitgever over 1848 405 gulden, over 1857 eveneens 405 gulden. Met de groei van de afzet nam in de volgende jaren zijn winst gestaag toe tot ƒ1583, 57 over jaargang 1864. Over het algemeen reageerde Van Kampen niet enthousiast op voorstellen tot verandering. Zijn relatie met Potgieter was nooit goed. In december 1864 klaagde Van Kampen, na allerlei irritaties over en weer: 'Men schijnt wel een reden tot klagten te zoeken'. Van Kampen aan de *Gids*-redactie, 6-12-1864, AG A 265 a.

117 Vissering aan Potgieter, 17-10-1864, UBA, Am 116 m; Huet aan Potgieter, 27-10-1864, in: *VBPH* (98); Buys (namens Quack en Veth) aan Potgieter, 27-10-1864, UBA Hss Am 18 e. In november en december 1861 hadden uitgever en redactie al onderhandeld over afschaffing van het stelsel van winstdeling en uitbetaling achteraf aan de auteurs. Hoewel men het eens leek te zijn is het stelsel blijkbaar toch niet verlaten. Van Kampen aan de *Gids*-redactie, 6-11-1861 en *Gids*-redactie aan Van Kampen, 1-12-1861, AG A 161, 168 a.

118 Huet aan Potgieter, 8-12-1864, in: *VBPH* (106).

119 Huet aan Potgieter, [29-7-1864] en Potgieter aan Huet, 2-8-1864, in: *VBPH* (79, 80).

120 Potgieter aan Huet, 2-2, 9-2, 8-4-1864, in: *VBPH* (49, 53, 60). Het kan zijn dat Potgieter, om Huet te motiveren, de zaak te positief voorstelde; Quack herinnerde zich wel dat sommige redacteuren bezwaar hadden 'tegen het brengen van den persoon in het literaire debat' maar ook hij schreef de meeste ergernis toe aan het solistische en hautaine optreden van Huet (Quack, 'Huet', 408-409).

121 Huet aan Potgieter, 8-12-1864, in: *VBPH* (106). 'Scheuring was onvermijdelijk en niet dan met moeite had men in December verkregen dat de geheele redactie nog in 1865 vereenigd zoude blijven, maar langer zeker niet', schreef Buys op 17 maart aan zijn vriend Naber (in: Van Raalte, 'Conflict', 381).

122 S[chimmel], 'Eene soirée literaire', 1860, II 781-814. Bespreking van *Aurora voor 1861* in de vorm van een gefingeerd gesprek tussen leden van een Amsterdamse gegoede burgerfamilie.

123 Busken Huet, 'Letterkunde. - Een Avond aan het Hof, December 1864', 1865, I 115-131. N.a.v. *Aurora. Jaarboekje voor 1865*, ed. S.J. van den Bergh. Huet aan Potgieter, 8-12-1864 en Potgieter aan Huet, 9-12-1864, in: *VBPH* (106, 107).

124 Huet aan Potgieter, 18-12-1864 (Huet stuurt Potgieter zijn 'De Tweede Kamer en de staatsbegrooting voor 1865') en Potgieter aan Huet, 19-12-1864 en 24-12-[1864] (Potgieters ergernis over Buys' inzending 'De donkere dagen vóór Kersmis', 1865, I 1-24).

125 Potgieter aan Huet, 1-7-1864, in: *VBPH* (73); Quack, 'Huet', 407-408.

126 Een Geabonneerde van het Bijblad [=Busken Huet], 'Tweede Kamer', 1865, I 61.

127 De preutse 'Victoriaan' Muller was vooral geschokt door de opmerking die Huet freule Van Heeckeren in de mond gelegd had, over een vrouw 'uitgezakt van het kinderen krijgen' (Busken Huet, 'Avond', 1865, I 122); Thorbeckiaan Zimmerman was ontstemd over 'de kakographie over het Eminente Hoofd'. Potgieter aan Huet, 3-1-[1865], in: *VBPH* (114).

128 Het verloop van de affaire is te volgen in: *VBPH* (114-127) en de uitgebreide annotatie daarbij (I 711-717); Colenbrander, 'Gidsarchief', III 229-234, een niet overal volledige weergave van de stukken in AG A 268-276 a.; Van Raalte, 'Het conflict in de Gids-redactie' bevat veel aanvullende correspondentie uit de Leidse hoek. Over de reacties in Den Haag en aan het Hof: C. van Heukelom aan [Zimmerman], 12-1-1865, AG A 271; I.D. Fransen van de Putte aan H. Tels, 12-1-1865, in: Van Raalte, 'Conflict', 422; Quack, 'Huet', 409-410 (Quack werkte zelf in de Hofstad in deze periode); Reeser, *Huwelijksjaren*, 172-173 (Bosboom-Toussaint was door haar vriendschap met mevr. Groen van Prinsterer op de hoogte van wat men aan het Hof van de zaak dacht).

129 Van Limburg Brouwer aan Potgieter, 8-1-1865 (UBA, Hss Al 29 I) en aan de *Gids*-redactie, 8-1-1865 (AG A 269); reacties van Muller, Zimmerman, Schimmel en Schimmel op de berisping door L.N. graaf Van Randwijck en het ontslag van Brouwer, 9/11-1-1865, AG A 269 a; Huet aan Potgieter, [8-1-1865] en Potgieter aan Huet, 12-1-1865, in: *VBPH* (116, 117).

130 Buys aan Naber, 17-3-1865; Fruin aan Vissering, 11-1-1865, in: Van Raalte, 'Conflict', 380-383, 385-386; Potgieter aan Huet, 12-1-1865, in: *VBPH* (117).
131 Een Geabonneerde van het Bijblad [=Busken Huet], 'Tweede Kamer', 1865, I 62-63. Over de begrotingsdebatten van november en december 1864, zie: Van Welderen Rengers, *Parlementaire geschiedenis*, 287-291.
132 Buys, 'Donkere dagen', 1865, I 9; Buys aan Naber, 17-3-1865, in: Van Raalte, 'Conflict', 381-382. Huet zag de consequenties van 1798 en 1848 scherp maar was persoonlijk net zomin een democraat als Buys. Hij was autoritair en elitair ingesteld, had niet veel op met vulgaire radicalen en democraten en al helemaal niet met de brede middelmaat en waardeerde figuren als Napoleon III en Bismarck. In zijn uitgebreide apologie, de als brochure uitgebrachte open brief *Aan Mevrouw Bosboom-Toussaint* (februari 1865) gaf hij zelfs toe dat als men Amerika (de democratie volgens Tocqueville) vergeleek met Engeland (het ideaal van Burke) 'de wereld vooralsnog gelijk heeft tegen de demokratie' (25). Van zijn analyse nam hij overigens geen afstand.
133 Buys, 'Staatsbegrip', 1864, III 208-217; Idem, 'Misverstand', 1865, II 101-105. Over Thorbecke: Poortinga, *Scheiding*, 145-147.
134 Huet had Potgieter in december 1864 wel voorgesteld persoonlijk te ondertekenen, omdat hij zich niet wilde verstoppen; Potgieter had het pseudoniem bedacht. Huet aan Potgieter, 18-12-1864, in: *VBPH* (108).
135 Buys aan Naber, 17-3-1865, in: Van Raalte, 'Conflict', 381-382; Quack, 'Huet', 410.
136 Busken Huet, *Aan Mevrouw Bosboom-Toussaint*, 33; Potgieter aan Huet, 12-1-1865 en Huet aan Potgieter, 13-1-1865, met daarin zijn antwoord aan Buys, in: *VBPH* (117, 118); Buys aan Naber, 17-3-1865, in: Van Raalte, 'Conflict', 382.
137 Potgieter aan de *Gids*-redactie, 15-1-1865; Huet aan de *Gids*-redactie, 15-1-1865, AG A 273, 274. Huet etaleerde zijn weerzin tegen het doctrinaire liberalisme in zijn open brief *Aan Mevrouw Bosboom-Toussaint*, 27-33.
138 Vissering aan Potgieter, 17-1-1865 en Potgieter aan Vissering, 20-1-1865, UBA, Hss Am 116 q, r; ook (met bekortingen) afgedrukt in: Van Raalte, 'Conflict', 423-426.
139 [Vissering], ontwerp van een 'Woord aan de lezers van De Gids', AG A 275; ook in: Colenbrander, 'Gidsarchief', III 231-234.
140 Busken Huet, *Aan Mevrouw Bosboom-Toussaint*, 38.
141 *Gids*-redactie aan Potgieter, Leiden 22-1-1865, AG A 276 a; ook in: Colenbrander, 'Gidsarchief', III 234; Quack, *Herinneringen*, 127. Het bittere afwijzingsbriefje van Potgieter aan Schneevoogt, de woordvoerder van de redacteuren, 25-1-1865, is opgenomen in Potgieter aan Huet, [25-1-1865], in: *VBPH* (130).

Deel vier
'Het rijk der bezadigden', 1865-1895

Hoofdstuk 17
De Gids na 1865: receptie en aspiraties

De Gids van na 1865 heeft zich niet in de belangstelling van (literatuur)historici mogen verheugen. Daarvoor zijn verschillende verklaringen. Omdat het blad van oudsher in een literair-historisch kader behandeld wordt, verdwijnt het uit beeld met het vertrek van de twee belangrijkste letterkundigen, Potgieter en Busken Huet. Het gebrek aan waardering voor *De Gids* na 1865 heeft ook te maken met de impliciete taakopvatting van de literatuurhistorici, van Ten Brink tot Knuvelder.[1] Hun geschiedenis is steeds een verhaal van vernieuwing en vooruitgang en zoekt een ordening naar literaire kwaliteit. Behalve door de grote buitenlandse stromingen zijn zij geneigd zich te laten leiden door de met kracht naar voren gebrachte programma's van groepjes schrijvers, al of niet met een eigen tijdschrift. Bovendien heeft geen literatuurhistoricus zich meer kunnen onttrekken aan de esthetische wending die door de beweging van Tachtig bewerkstelligd is. De direct voorafgaande periode moest daarvan wel het slachtoffer worden.[2] Terwijl de meeste oudere handboeken het er beleefd maar terloops op hielden dat *De Gids* een ‘belangrijk’ tijdschrift was gebleven, durfde Van Duinkerken bij het eeuwjubileum van het tijdschrift waarvan hij inmiddels zelf redacteur was de boude stelling aan: ‘indien *De Gids* tusschen 1865 en 1902 over de letterkunde gezwegen had, zou er niets gemist zijn dan een beetje ergernis’.[3]

Het ongunstige oordeel van Tachtig over de oudere generatie en *De Gids* in het bijzonder is bevestigd en versterkt door de weinig flatterende commentaren in de correspondentie van Potgieter en Huet, die vanaf 1890 gedeeltelijk openbaar werd.[4] Daarnaast heeft Verwey het meest aan de beeldvorming bijgedragen. Als redacteur van *De Nieuwe Gids*, later als leider van andere tijdschriften, maar vooral vanaf 1925 als hoogleraar Nederlandse letterkunde was hij in de gelegenheid zijn visie op de recente literatuurgeschiedenis gelding te verschaffen.[5] Als strijdbaar woordvoerder van *De Nieuwe Gids* polemiseerde hij tegen het *ancien régime* van *De Gids* en het ‘huisvol middelmatigheden’ dat inmiddels zijn redactie vormde. Maar hij sympathiseerde met Potgieter en is dat altijd blijven doen. In Potgieter herkende Verwey wat hij zelf steeds heeft willen zijn, leider van een tijdschrift en van een literaire beweging. Potgieter vertegenwoordigde de ‘artistieke aspiraties van zijn tijdvak’, het midden van de negentiende eeuw.[6] Inmiddels hadden romantiek en nationalisme afgedaan en daarmee had *De Gids* uitgediend. *De Nieuwe Gids*, later *De Beweging* representeerde voor Verwey de nieuwe tijdgeest. Potgieters *Gids* was een noodzakelijke historische fase geweest.[7] Zijn vertrek beëindigde de bestaanszin van het

tijdschrift, maar Potgieters grootheid straalde nog een poosje af op de mannen die hij om zich heen verzameld had. De verdere geschiedenis van *De Gids* beschreef Verwey als een noodzakelijk vervalproces. Na 1865 ‘was het geweest om beroerd van te worden’ en bij zijn vijftigjarig jubileum was *De Gids*, als eerder de *Letteroefeningen*, ten dode gedoemd door middelmatigheid en gebrek aan programma.[8] Verwey heeft het tijdschrift gereduceerd tot het orgaan van Potgieters artistieke aspiraties en Potgieter tot wegbereider van het individualisme, het authenticiteitsstreven en de zuivere schoonheidszin van Tachtig. Het eerste deel van deze voorstelling is min of meer gecanoniseerd in de literatuurgeschiedenis. Ook is de sympathie blijven uitgaan naar het streven van Potgieter en Huet om de Nederlandse literatuur te ‘verheffen’.

Potgieters eigen oordeel over *De Gids* na januari 1865 kon niet mild uitvallen. Daarvoor was het verlies van zijn tijdschrift, na achtentwintig jaar, voor deze grote ontevredene te zwaar. Zelfs onder zijn eigen leiding was het resultaat bijna nooit naar zijn zin geweest. Zuur becommentarieerde hij nog jarenlang de afleveringen in zijn briefwisseling met Huet, die uit rancune graag meemopperde. Potgieters begrijpelijke teleurstelling verhardde zich tot een nurksheid die nergens meer kwaliteit of verdienste erkende. Niet alleen *De Gids*, geen enkel binnen- of buitenlands tijdschrift kon hem op den duur meer bekoren. Het ergerde hem dat de literatuur een sluitpost leek te worden en dat *De Gids* had gekozen voor een liberalisme dat zijn inspirerende idealisme opgaf. De redacteuren vond hij gemakzuchtig en onveranderlijk heette *De Gids* taai, saai en duf. Alleen van Quack, die zich grotendeels buiten de affaire had gehouden, koesterde hij nog wel enige verwachting. Nieuwkomer Fruin, die met de zaak nauwelijks te maken had, vond hij een ‘flaauw kereltje’ en de overigen waren ‘Leijdsche doctrinairtjes’ en ‘pruiken’. Vooral aan de bedachtzame Buys had hij een hartgrondige hekel.[9]

Het bleef niet bij commentaar. Toen de redactie in maart 1865 de zeer gewaardeerde Allard Pierson aanzocht om regelmatig bijdragen te gaan leveren over de letterkunde, theologie en wijsbegeerte - dus het terrein dat Huet had bestreken - beijverde deze laatste zich Pierson zo te bepraten dat hij het aanbod alsnog afsloeg, na het in eerste instantie te hebben aangenomen. Pierson verklaarde nu tot het inzicht te zijn gekomen dat hij geen medewerker kon zijn van een blad waaruit een intieme vriend geweerd werd. De redactie betreurde dat Potgieter en Huet deze voorstelling van zaken in de wereld brachten en meende - typisch maar wel erg flegmatisch - dat ook in deze affaire het persoonlijke en zakelijke gescheiden moesten kunnen blijven.[10] Overigens werkten Potgieter en Huet zelf nog wel voor *De Gids*, zij het achter de schermen. Zij waren al voor januari begonnen zich intensief te bemoeien met Bosboom-Toussaints historische roman ‘De verrassing van Hoey’ die vanaf januari 1865 als feuilleton zou verschijnen. De opgelegde samenwerking, waaraan Potgieter steeds hechtte, benauwde de schrijfster na enkele maanden echter zo dat zij besloot na mei alleen verder te werken.[11]

De ambitieuze Huet was aanvankelijk nog strijdlustig genoeg om te zinnen op een nieuw tijdschrift of op de overname van *De Gids* met ingang van 1866,

in de kennelijke verwachting dat de zittende redactie het hoofd snel in de schoot zou leggen.[12] Hoewel Potgieter zelf niet meer de behoefte voelde na dertig jaar nog eens opnieuw te beginnen - waarschijnlijk zou een nieuw tijdschrift onder hun leiding op dat moment ook te weinig steun hebben gekregen - bezocht hij op Huets aandringen begin juli 1865 toch Van Kampen. Hij liet zich nogal denigrerend uit over het peil van *De Gids* en informeerde 'of de Heeren met 1° Jan. '66 dachten voort te gaan'. De redactie, beledigd en nu zeker niet meer van zins *De Gids* uit handen te geven, verlengde het contract met de uitgever.[13]

Tussen Potgieter en *De Gids* is het nooit meer goedgekomen; het verlies viel hem zwaar, maar wederzijdse trots maakte toenadering onmogelijk. Wel werd na een aantal jaren het contact met enkele van de oude vrienden hersteld. Met Huet lag de zaak anders. Potgieter leefde in *De Gids;* Huet huurde er een toren. *De Gids* had veel voor hem betekend, maar de binding was niet emotioneel. Het blad bood hem een podium en inkomsten.[14] Met de redactie voelde hij zich niet verbonden. Het was daarom voor Huet makkelijker om op louter zakelijke basis de relatie te herstellen. Al in juli 1867 waagde hij een toenaderingspoging. Hij overwoog *De Gids* zijn nog te schrijven roman *Lidewyde* aan te bieden als feuilleton, voor de aanzienlijke som van 1200 gulden, bijna het basissalaris van een leraar of een buitengewoon hoogleraar.[15] Potgieter moest hem in contact brengen met Zimmerman. De redactie toonde zich inderdaad geïnteresseerd in een terugkeer van Huet. Zijn eerste bijdrage zou een beschouwing over Vondel zijn, ter gelegenheid van de onthulling van diens standbeeld in Amsterdam, in oktober 1867. De strekking ervan bleek voor Vondel en de standbeeldcommissie - met onder anderen Potgieter en Quack - weinig vleiend: Huet achtte het een loos eerbetoon een monument te stichten voor een dichter die nooit populair geweest was en 'onopengesneden en ongelezen' in de boekenkasten dommelde. Schimmel nam hierop geërgerd zijn ontslag, ook omdat hij niet was gekend in de uitnodiging aan Huet. Deze vroeg echter zijn inzending terug toen ook Potgieter de Vondel-depreciatie een 'malgracieuze daad' bleek te vinden. Eenmaal verzekerd van een lucratievere publicatiemogelijkheid voor zijn roman ontdeed hij zich van het stel 'oude schoenen' dat *De Gids* voor hem was.[16] Verdere toenaderingspogingen bleven daarna uit. Pas na 1880 trad Huet incidenteel weer op in *De Gids*, opnieuw louter om het geld en zonder voor het tijdschrift bepaalde sympathie of zelfs maar achting te voelen.[17]

Wat veranderde er werkelijk, na 1865? Noch Potgieters aspiraties noch zijn begrijpelijke zuurheid zijn normgevend bij het bepalen van de waarde van *De Gids*. Het esthetisch oordeel van de literatuurgeschiedenis laat te veel buiten beschouwing. Inderdaad week de literatuur een aantal jaren naar de achtergrond, maar dat was ook al in de jaren vijftig voorgekomen. Voor het overige toont het aanbod voor en na 1865 op het eerste gezicht geen opvallende veranderingen. Er zijn geen tekenen dat het publiek *De Gids* afviel, integendeel. Juist na 1865 groeiden het gezag van het blad en zijn band met het publiek. *De*

Gids werd de stem en de opinieleider van het grootburgerlijk-liberale establishment. In de eerste jaren na 1837 was hij een onderneming geweest van jongemannen in het begin van een maatschappelijke carrière en uit een burgerlijke laag onder de invloedrijke elites. Toen het blad een halve eeuw bestond (1886) lag de gemiddelde leeftijd van de redactieleden op vijfenveertig jaar en behoorden zij in meerderheid zelf tot de maatschappelijke top. Nooit is de sociale status van een *Gids*-redactie hoger geweest dan toen. Zij telde figuren als W.H. de Beaufort, landheer en Kamerlid, Buys, die als Leids hoogleraar, staatsraad en publicist een grote invloed had op de politiek en de liberale partij, en Amsterdamse patriciërs als J.A. Sillem, medeoprichter van het Concertgebouw, telg uit een zeer gefortuneerde internationale bankiers-familie, J.N. van Hall, gemeenteraadslid, later wethouder en loco-burgemeester, Ch. Boissevain, hoofdredacteur van het *Algemeen Handelsblad* en H.P.G. Quack, inmiddels directeur van de Nederlandsche Bank, president-commissaris van de Nederlandsche Handel Maatschappij en hoogleraar. Het was een notabel gezelschap dat deel uitmaakte van de netwerken van macht en bestuur, dat aanzien genoot en waarvan de meningen telden.[18] In gelijke mate steeg de status van *De Gids*. Door hierin te publiceren, meenden tijdgenoten, kwam men in aanmerking voor hoogleraarsfuncties.[19] Een artikel kon een Kamerzetel opleveren.[20] Nu men zich sinds de jaren zestig door liberaal te zijn eer gouvernementeel dan oppositioneel toonde, raakte *De Gids* bij een breder publiek geaccepteerd. Het vertrek van de polemische Potgieter en Huet lijkt in elk geval geen nadelige invloed te hebben gehad. Waren er in 1865 omstreeks 840 abonnees (oplage 950), in de loop van de jaren negentig telde de uitgever er ongeveer 1600-1700 en hun aantal bleef stijgen tot rond de eeuwwisseling, toen het tijdschrift met 2100 exemplaren en tegen de 1900 abonnees zijn beste vooroorlogse resultaat behaalde.[21] Tegelijk zijn er aanwijzingen dat onder de geabonneerden steeds meer leesgezelschappen waren, wat niet alleen duidt op toenemende ‘verburgerlijking’ maar ook op een aanzienlijke vergroting van het aantal potentiële lezers per abonnement.[22] Van de letterkundig georiënteerde maand- of tweemaandelijkse bladen was *De Gids* in het laatste kwart van de eeuw veruit het grootste.[23]

Hij kwam in deze periode gedeeltelijk in een andere verhouding tot zijn publiek te staan. Het was Potgieters bedoeling geweest de Nederlandse schrijvers en geleerden tot hogere aspiraties te brengen en daardoor de hele mentaliteit van de verantwoordelijke burgerklasse te veranderen. Dat dit laatste niet meer dan een nobele illusie kon zijn, vond zelfs Huet.[24] *De Gids* hield op in de verte, naar een stralende horizon te wijzen; hij werd deels leider, deels vertegenwoordiger van het burgerlijk oordeel. Politiek legde *De Gids* gewicht in de schaal. Vooraanstaande politici of hoge officieren kozen dit tijdschrift voor hun beleidsadviezen aan regering en parlement, bijvoorbeeld in de kwestie-Atjeh. Ook kon het gebeuren dat na een waarschuwend artikel van oud-redacteur Muller over het zijns inziens falende koloniaal beleid eerste minister Heemskerk hem vroeg de minister van Koloniën met beleidsvoorstellen van advies te dienen.[25] Politiek commentator Buys was staatsraad en leidde met

premier Heemskerk in de jaren tachtig de commissie ter grondwetsherziening. In politicis had het blad dus gezag, maar vormde het de toenemend conservatief-liberale opinie. Op wetenschappelijk gebied bleef het deels het podium voor gedachtewisseling tussen vakgenoten. Het filosofisch-levensbeschouwelijk debat van de jaren zeventig en tachtig speelde zich grotendeels hier af.[26]

Maar tevens werd *De Gids* een soort volkshogeschool voor een nieuwe groep lezers die degelijke voorlichting zocht van bevoegde autoriteiten. En bevoegd waren de auteurs: in de periode tot het einde van de eeuw bezat 65 procent een academische graad, ruim 27 procent was hoogleraar, ongeveer 10 procent leraar of lector; 30 procent bekleedde hogere functies in het leger, het zakenleven, de journalistiek, de politiek, het openbaar bestuur en allerlei culturele instellingen. Met de professionalisering nam de afstand van de wetenschap tot het publiek toe en kregen *Gids*-auteurs meer de positie van deskundigen die belangstellende leken uitleg gaven, al bleef dit 'haute vulgarisation'. *De Gids* probeerde in die jaren, aldus Quack, 'de fakkel der verlichting in ons land vrij hoog te doen schijnen'. Dat was niet te veel gezegd. Op het gebied van politiek, wetenschap en filosofie werd *De Gids* niet 'populair'. Een redactie die recensies van tegen de honderd bladzijden over het utilitarisme, kennistheorie of godsdienstgeschiedenis plaatste, mikte niet op een brede schare van lezers. Sommige redacteuren beschouwden een aan taaiheid grenzende degelijkheid als kwaliteitsmerk.[27] Hoogleraren publiceerden hun wetenschappelijk werk in dit tijdschrift. Huet echter proefde iets van de gewijzigde verhoudingen toen hij in 1878 vaststelde dat de ambitie van bladen als *De Gids* steeds minder was een standaard van nationale beschaving te stellen en de intellectuele elite te bedienen: sinds de opkomst van het middelbaar onderwijs behandelden zij hun lezers 'als een klasse leergrage knapen en meisjes, aan welke een docent kollege staat te geven'.[28] Auteurs en publiek behoorden inderdaad niet meer als vanzelfsprekend tot dezelfde kring.[29]

Wat zijn kunstopvatting betreft conformeerde *De Gids* zich aan de smaak van zijn burgerlijke publiek. De literaire kritiek werd soms een eerbetoon aan een boek dat iedereen al las, of een elementaire vorm van boekenkeuring voor leesgezelschapsbesturen. Rond 1890 vond de redactie dat een *Gids*-criticus niet schreef 'voor de koks maar voor de gasten'.[30] De verhouding tot het publiek kon dus per categorie van onderwerpen verschillen. Gaat men af op de besproken onderwerpen en vraagstukken, op de veronderstellingen van de auteurs en op de advertenties die *De Gids* sinds ten minste 1860 bevatte, dan verschijnt het beeld van een welgesteld en maatschappelijk leidinggevend publiek, burgers die naar de schouwburg gingen en het bestuur vormden van filantropische, culturele en openbare instellingen. Het advertentiemateriaal betrof echter ook, meer dan de inhoud van het tijdschrift, het gezin en huiselijk leven van de burger: het appelleerde aan vrouwen als lezer en bevatte informatie over zaken als scholing en lectuur voor kinderen en verzorging van de woning.[31] Het historische belang van *De Gids* in deze periode is vooral dat hij laat zien wat dit toenmalige burgerlijke establishment mooi vond en voor welke sociale en wereldbeschouwelijke problemen het zich gesteld zag. Het

betrof dan wel uitsluitend de zienswijze van de mannelijke helft van dit establishment, want tot het midden van de jaren negentig vormden vrouwen nauwelijks twee procent van de auteurs in dit blad, ofwel ongeveer één schrijfster per jaargang, waarvan de stem meestal tot het gebied van de bellettrie beperkt bleef.

Inderdaad veranderde *De Gids* in 1865, maar vooral onder de oppervlakte. Symbolisch door het onverwachte overlijden van Bakhuizen van den Brink in juli 1865 en feitelijk door de breuk met Potgieter vormt dit jaar de afsluiting van de periode waarin het tijdschrift impliciet gemotiveerd werd door de moralistische geschiedvoorstelling en nationaal-opvoedende bedoeling van de oprichters. Deze benadering raakte gedateerd. Zelfs Huet geloofde er niet in. *De Gids* werd het orgaan van Buys en Fruin, voor wie het vaderland veel betekende, maar die noch het verleden idealiseerden, noch dromen koesterden van nieuwe nationale grootheid. In liberalisme en wetenschap zagen zij aanvankelijk de voorwaarden voor een gezonde nationale ontwikkeling. In de jaren zestig was hun zorg niet meer die van een kwarteeuw eerder, dat een eerbiedwaardige oude natie door gebrek aan activiteit en ambitie haar naam en zelfbeschikkingsrecht verspeelde. Nederland had zijn lot inmiddels weer in eigen hand en *De Gids* moest slechts toezien dat het moderniseringsprogramma goed bleef verlopen. Op cultureel gebied verwachtten de auteurs in deze periode geen bijzondere prestatie van Nederland. Zij achtten het bestaansrecht van de natie ook niet meer daarvan afhankelijk. Het leek nu voldoende als de vaderlandse cultuur de internationale gedachtewisseling recipieerde, dus binnen de eigen grenzen deel had aan de moderne beschaving. In het laatste kwart van de eeuw ontstond een nieuwe zorg - het behoud of de bevordering van nationale eenheid, omdat men toen in de emancipatie van katholieken, gereformeerde ‘kleine luyden’ en arbeiders het gevaar van maatschappelijke desintegratie ging zien. Gelijktijdig veranderde toen de hele stemming en toonzetting en week de tot dan toe nog overwegend juridistische en historische argumentatie voor een biologistisch getinte en emotionele beschouwing van maatschappelijke problemen.

In 1865 maakte Potgieters moralisme plaats voor een zelfverzekerd liberaal positivisme dat pas na 1875 ter discussie kwam te staan. Misschien toont de stille omslag zich het beste in Fruins opstel ‘De drie tijdvakken der Nederlandsche geschiedenis’ (november 1865). Nog niet naar opzet, want het betoog was, ofschoon grondig gedocumenteerd, speculatief; typerend was dat Fruin zich daarvoor verontschuldigde. Maar dat niet alleen. Zijn nuchtere beschouwing was bepaald ontluisterend voor de door Potgieter zo bewonderde Republiek en betekende een breuk met diens gebruik van de zeventiende eeuw als maatstaf, ‘De Republiek is een voor goed vervlogen tusschentijd’, oordeelde Fruin, en er was geen reden met onbeperkte bewondering daarop terug te zien. Want in de staatkundige ontwikkeling van Nederland was de Republiek, door de Opstand noodgedwongen tot stand gekomen, eigenlijk een betreurenswaardige vergissing geweest, die de vorming van een groter Nederland

verijdeld en van een ordelijke monarchale eenheidsstaat opgehouden had. De vooraanstaande rol van de kleine republiek ‘ging boven haar krachten’ en was slechts mogelijk door tijdelijke problemen van de grotere buurlanden. ‘Ons hedendaagsch koninkrijk, zoowel als onze vroegere republiek, bestaat slechts door den naijver onzer machtige buren, die elkander het voordeel niet gunnen van ons bij zich in te lijven’. Zelfs de hooggeprezen vrijheid en tolerantie van de Republiek ontkwamen niet aan Fruins demythologisering: zij waren niet te danken geweest aan rechtvaardigheidsbesef en hoge zedelijkheid maar aan de ondoelmatigheid van een versnipperd gezag. Was hier dus geen sprake van eigen verdienste, toch vond Fruin deze leerschool in vrijheid nuttig - als voorbereiding van de natie op het moderne constitutioneel-monarchale regeringsstelsel. Hij wilde slechts tonen dat het verkeerd was de vrijheid te vereenzelvigen met de republikeinse ordeloosheid. Juist de constitutioneel-monarchale eenheidsstaat kon voor zijn burgers een liberale rechtsstaat zijn en Fruin zag de huidige staatsvorm dan ook als de ware bestemming van de nationale geschiedenis.[32]

Fruins demythologiserende, vooral staatkundige en constitutioneel-monarchale beschouwing zette de nieuwe toon. Het is een paradox dat juist in deze periode een zekere doctrinaire verstrakking samenging met een doorzettend vertrouwen in een scheiding van kennis en belang. Het liberalisme kon het verder wel zonder dienstbare wetenschap stellen, zo leek de overtuiging: opvallend is de tendens naar een steeds ‘zuiverder’ wetenschap vanaf het midden van de jaren zestig. Dit had te maken met toenemende professionalisering van sommige wetenschappen, ook met geloof in een ‘parlementair’ model van oordeelsvorming en met de overtuiging dat de ‘werkelijkheid’ zich alleen aan de belangeloze waarnemer zuiver openbaarde.[33] Men hechtte vooral aan methode. Het was misschien tevens een zaak van temperament. Gechargeerd voorgesteld was de typische expressie van deze jaren de uiterst beleefde ironie van auteurs die zich zelden tot meer dan een opgetrokken wenkbrauw lieten uitdagen. Zij *wilden* zich niet laten gaan; zij hadden ‘geen gevoel voor het vlottende van het leven’.[34] Niets typeert deze habitus beter dan de apologie van het nuchtere, voorzichtige ‘koude verstand’ door de filosoof Land. Een maatschappij waarin deze verstandelijkheid overheerste, wist hij, ‘kan zonder gevaar eenige enthusiasten dulden en van hunne ingevingen dankbaar gebruik maken, mits die behoorlijk worden onderzocht; verkrijgen echter de zieners en de lieden met een zending de overhand, dan is het met den vrede en de beschaving in al hare vormen spoedig gedaan’.[35]

Waartoe overhaasting of eenzijdigheid? Fruins eigen bijdragen waren - natuurlijk binnen bepaalde axioma's - pogingen tot volstrekte objectiviteit. In april 1865 bijvoorbeeld probeerde hij de koloniale belastingpolitiek ter discussie te stellen en zuiverheid te brengen in de financiële verhouding tussen Nederland en Indië, door streng redenerend uit het gegeven van de Nederlandse soevereiniteit de wederzijdse rechten en plichten van moederland en kolonie af te leiden. Niets anders dan recht en beginsel moesten die financiële verhouding bepalen.[36] In zijn historische opstellen over de Gorcumse martela-

ren en over het werk van de katholieke geschiedschrijver W.J.F. Nuyens moedigde Fruin de ontwikkeling van een zelfstandige katholieke interpretatie van de Nederlandse geschiedenis aan, als correctief op een eenzijdig-protestantse en liberale historiografie. Hij wilde wel toegeven dat Nuyens' werk over de zestiende eeuw ook hem de ogen geopend had voor onbillijkheden in de protestants-liberale voorstelling. ‘De zijde, die van ons is afgekeerd, zien wij het best in den spiegel, dien onze tegenstanders ons voorhouden’.[37] Zo kreeg ook de wetenschappelijke oppositie een functie in de liberale dialectiek, precies zoals de liberalen het graag zagen in het parlement. De waarheid werd een zaak voor de lange termijn, een kwestie van kritiek, vergelijking, afweging en nadere studie. Dit sobere intellectualisme had de gebreken van zijn verdienste: het was schraal (ter zake van Indië bijvoorbeeld verdrong Fruins juridisme elk humanitair motief) en het was opbouwend noch bezielend.

Fruin is slechts exponent van de nieuwe wetenschappelijkheid die zich op elk terrein manifesteerde. In juni 1864 bijvoorbeeld was de aankomende filosoof Land te velde getrokken tegen de ‘dienstbare wijsbegeerte’. De filosofie, aldus Land, was in Nederland nooit zonder bijoogmerk beoefend, maar stond onder curatele van de theologie of het dilettantische ‘gezond verstand’. Opzoomer, wiens werk in het artikel centraal stond, verdiende de lof dat hij in de afgelopen jaren vrijheid van onderzoek had afgedwongen. Maar vervolgens kreeg de grote man ervan langs; voor het eerst keerde iemand van de jongere generatie zich tegen zijn gezag. Want ook de geëngageerde liberaal Opzoomer ontwikkelde zijn ‘ervaringswijsbegeerte’ met een bijbedoeling, namelijk het bevorderen van politieke en levensbeschouwelijke modernisering. Land deelde dit streven, maar meende dat de vooruitgang behoefte had ‘aan de degelijkheid eener *vrije*, niet aan de bruikbaarheid eener *dienstbare* wijsbegeerte’. Ook inhoudelijk voldeed Opzoomers empirisme hem niet. Deze filosofie wilde de synthese zijn van alle afzonderlijke wetenschappen, maar was volgens Land niet meer dan een naïef encyclopedisme. Hij zag voor de filosofie een heel andere taak: het onderzoek van de menselijke geest of de werkzaamheid van de rede, waarvoor Kant de grondslag had gelegd. Alleen deze kritische filosofie was werkelijk fundamenteel en belangeloos.[38] Varianten van het criticisme en aandacht voor kennistheoretische kwesties kregen inderdaad de overhand in *De Gids* van de volgende vijftien jaren, zelfs bij voormalige leerlingen van Opzoomer. Belangeloos was deze criticistische wending overigens niet. Zij volgde als antwoord op een aanmatiging van het empirisme die op den duur als bedreiging voor geestelijke en maatschappelijke waarden werd ervaren.

Dezelfde verwetenschappelijking vertoonde zich in de oppositie van jonge liberale auteurs als S. van Houten en N.G. Pierson, midden jaren zestig, tegen het dogmatische economisme en de pretenties van de ‘praktische staathuishoudkunde’ uit de school van Vissering. Pierson wilde nog niet zoals Duitse socialistische auteurs van klasse-wetenschap spreken. Maar hij suggereerde tactvol dat wat gewoonlijk voor ‘gezonde beginselen van staathuishoudkunde’ doorging de gezeten burgerij niet slecht uitkwam. Wetenschap en beleid behoorden echter autonome sferen te zijn, elk met een eigen verantwoordelijk-

heid. Het was met echte wetenschap bijvoorbeeld niet te rijmen dat een theorie als het socialisme niet serieus werd overwogen enkel omdat ze onaangenaam of nog onpraktisch was. Wetenschap en begrip waren meer gebaat bij opschorting van het oordeel, kritiek en voortgaand onderzoek - dat was het advies van Pierson in het Economisch Overzicht dat hij sinds 1867 verzorgde.[39] De wetenschap trok zich terug, zocht een hoger standpunt, beperkte zich tot verklaren en toelichten. De onderzoekende *fysioloog*, niet de praktiserende geneesheer, werd vanaf de jaren zeventig de model-wetenschapsbeoefenaar.[40]

Als geheel genomen stond ook de periode 1865-1894 in het teken van het liberalisme, dat aanvankelijk zelfverzekerd het eigen gelijk koesterde, na 1872 in het defensief raakte en ten slotte in de jaren negentig de eigen tekortkomingen erkende. De auteurs in dit tijdschrift zagen zich geconfronteerd met een democratisering die zij tegelijk onvermijdelijk en zorgelijk achtten en met sociale en confessionele emancipatiebewegingen die hun voorstelling van de maatschappelijke vooruitgang in verwarring brachten. Dit leidde tot een wat moeizame bezinning op de - nu tot probleem wordende - eenheid van de natie en de maatschappelijke orde. Zelf behorend tot de groep die door ontwikkeling en plichtsbesef het recht op de politieke en maatschappelijke voogdij meende te bezitten, gingen zij zich beraden op de mogelijkheden de deelneming van ‘onbevoegden’ in veilige banen te leiden en de toenemende maatschappelijke verdeeldheid te beheersen. Zij zochten het antwoord in het ontwerpen van tamelijk abstracte idealen van burgerschap en politiek. Wie zich echt nationaal wilde tonen en volledig burger wilde worden, moest zich leren verheffen tot dit ideaal van ‘publiekrechtelijk denken’, dat het ‘algemeen belang’ boven persoonlijk of groepsbelang stelde. Na 1880 probeerden zij deze attitude ingang te verschaffen door op allerlei manieren te ijveren voor versterking van het nationaal gevoel en het aankweken van morele kwaliteiten als wilskracht en toewijding aan de gemeenschap.

Het debat van de jaren zeventig en tachtig over de aanspraken van de wetenschappelijke wereldbeschouwing en over de taak van de kunst (vooral de literatuur) in reactie op naturalisme en estheticisme, stond niet los van deze liberale zorgen. Integendeel, het probleem dat zich achter de discussie over de toepasbaarheid van het darwinisme en achter het verzet tegen determinisme, materialisme en pessimisme vertoonde, was dat van de moraal. Dat wil zeggen, het behoud van plichtsbesef of het vinden van een nieuwe bindende plichtleer, nodig om de nieuwe groepen die aan het nationale leven wilden gaan deelnemen, maar ook de jeugd en zelfs de eigen burgerklasse te brengen tot de maatschappelijke en politieke deugd van zelfbeteugeling en wijding aan een hogere zaak. De hele preoccupatie met zedelijkheid en verheffing, zo kenmerkend voor de literaire kritiek van deze periode, beduidde veel meer dan zorg om het ‘fatsoen’. Het was bijvoorbeeld noch toevallig noch uitzonderlijk dat een roman met een pessimistische strekking als Emants' *Jong Holland* tegelijk met een pleidooi voor militaire dienstplicht besproken werd, onder de titel ‘Onze nationaliteit’.[41] De auteurs die zich aan literaire kritiek zetten,

meenden te moeten strijden tegen de dreiging van verlammend scepticisme en zedelijke 'ontbinding', krachten die bezig waren de nationale gemeenschap en weerbaarheid uit te hollen. De confrontatie met de beweging van Tachtig moet in dit kader gezien worden. Ironisch is echter dat *De Gids* front maakte tegen een geest van twijfel en moedeloosheid die eigenlijk vooral heerste in de eigen, oudliberale kring.

Een derde thema van deze periode betrof de 'sociale kwestie' of in ruime zin de maatschappelijke eenheid, verantwoordelijkheid en de taak van de staat. Niet alleen bood *De Gids* ruimte aan beschouwingen over zaken van algemeen-maatschappelijk belang, zoals onderwijs, strafrecht, belastinghervorming, dienstplicht en kunstbeleid. Het blad erkende ook, in de jaren tachtig, het feit van een 'sociale kwestie'. Op dit gebied toonde de behoedzame wetenschappelijkheid van de liberalen zich echter weinig constructief. Zij onderkenden de ernst van de komende problemen: de sociale kwestie was 'de vraag die, onopgelost, ons geheele maatschappelijk stelsel tot één leugen maakt, ons recht tot het schandelijkst onrecht, onze vrijheid tot de meest barbaarsche slavernij, duizenden levens tot raderen eener doode machinerie [...]. Zoolang zij bestaat is onze openbare orde niet anders dan de heerschappij van het vuistrecht'. Maar elke voorgestelde oplossing werd als onvoldoende verworpen, ook door de jonge auteur die deze vurige regels schreef.[42] Tegelijk trad in eigen kring een sterke spanning aan het licht tussen grootburgerlijke zelfgenoegzaamheid, liberale zelfkritiek en een voorzichtig besef van nieuwe sociale verantwoordelijkheden. De redactie deed geen moeite deze interne verdeeldheid te maskeren.

Opvallend aan deze periode is ten slotte de toenemende retrospectieve gerichtheid van *De Gids*. In 1886 bestond hij een halve eeuw en was niet meer een 'jong' tijdschrift. De oudere generatie daalde ten grave - Bakhuizen in 1865, Schneevoogt en Thorbecke in 1872, Potgieter in 1875, Huet en Bosboom-Toussaint in 1886, Vissering in 1888. 'Wij zijn in een periode, dat in ons land achtereenvolgens de lampen uitgaan van een op zijn einde loopend feest', noteerde letterkundig redacteur Van Hall in 1883.[43] De verzuchting is typerend voor de toenmalige stemming in *Gids*-kring. Niet alleen het jubileumnummer bij het vijftigjarig bestaan (december 1886) bevatte bijna enkel bijdragen van en over oud-redacteuren en -medewerkers. Al sinds de jaren zeventig was er een toename van herdenkingsartikelen gewijd aan letterkundigen, politici en wetenschapsmannen van het verleden. Boissevain, een jongere redacteur die de in *Gids*-kring zeldzame gave van het enthousiasme bezat, klaagde herhaaldelijk over 'het ontmoedigende van de pessimistische, het verleden verheerlijkende, in het heden twijfelende gesprekken' die naar zijn gevoel de *Gids*-vergaderingen domineerden.[44]

De neiging tot herdenken is niet volledig toe te schrijven aan oudliberale nostalgie. Inventarisering van het verleden, de behoefte om overzichten van bijvoorbeeld kunst- en literatuurgeschiedenis samen te stellen en daarvoor materiaal bijeen te brengen, was ook een effect van het positivisme en van een groeiende vraag naar onderwijsliteratuur. Tevens deelde *De Gids* in de algeme-

ne trend naar nationale musealisering en monumentalisering die in de tweede helft van de eeuw is aangewezen.[45] Een weekblad als *Eigen Haard* (1875-1941), dat zich profileerde als echt Hollands familieblad, portretteerde nationale grootheden en een reeks als *Mannen van beteekenis in onze dagen* diende als eigentijdse heldengalerij op burgerlijk formaat.[46] Onder Potgieter was *De Gids* weinig tot huldigen geneigd geweest. In 1884 daarentegen, bij de zeventigste verjaardag van Beets, tegenover wie het blad zich voorheen nogal gereserveerd had opgesteld, achtte de redactie het een eer voor te gaan in het algemene huldebetoon aan de nationale dichter.[47] Het was illustratief voor de verschuiving die had plaatsgevonden in *De Gids*, van het vroegere kritisch-opvoedende patriottisme naar nationale zelfbevestiging en beklemtoning van binding en eenheid. Naarmate het tijdschrift in status steeg, verruilde het zijn taak van hervorming voor een nationaal-vertegenwoordigende waardigheid. En naarmate *De Gids* minder aan de toekomst werkte, ging hij meer bijdragen aan boekstaving van de vaderlandse geschiedenis. Strijden doen wij nauwelijks meer, schreef een auteur uit deze kring in 1894 namens de generatie van 1848 - 'wij vieren gedenkdagen'.[48]

Eindnoten:

1 Ten Brink, *Geschiedenis* (1888-1889); Knuvelder, *Handboek* (1970-1976).
2 Over de receptie van de negentiende eeuw in de literatuurgeschiedenis en de invloed van Tachtig daarop, zie: Van den Berg, 'Uitvinding'; en Mathijsen, 'Minachting'.
3 Ten Brink, *Geschiedenis*, II 143; Jonckbloet, *Geschiedenis*, VI 171; Prinsen, *Handboek*, 694-695; Van Duinkerken, 'Honderd jaar', 1936, IV 410; in dezelfde trant als Van Duinkerken: Stuiveling, *Brieven van Gorter*, 7.
4 *Brieven van Cd. Busken Huet, uitgegeven door zijne vrouw en zijn zoon* (2 dln., Haarlem 1890); E.J. Potgieter, *Brieven aan Cd. Busken Huet*, ed. G. Busken Huet (3 dln., Haarlem 1901-1902). Zie Smit, 'Inleiding', in: *VBPH*, I 3-6.
5 Custers, *Dáár was de bron*, vooral hfdst. 2.
6 Verwey, 'De Gids nu hij vijftig jaar is', I 412, 417.
7 Verwey, *Toen De Gids werd opgericht*, 98-107.
8 Verwey, 'De Gids nu hij vijftig jaar is', I 412-413, 427.
9 *VBPH* I: Potgieter aan Huet, 1-2-1865 (134), 1-3-1865 (142), 2-6-1865 (158), 2-11-1865 (185), 13-2-1866 (194), 1-4-1866 (208), 31-10-1866 (239), 13/16-12-1868 (353), 27-2-1869 (367); Huet aan Potgieter, 3-3-1865 (143), 4-5-1865 (155), 8-2-1867 (258). Over Buys: Potgieter aan Huet, 1-8-1872 (511). Over de hele redactie: 29-6/1-7-1869 (389).
10 AG A onder 276a: circulatiebrief redactie over voorstellen aan Pierson, 13-3-1865; Pierson aan *Gids*-redactie, 13-3-1865 en 23-3-1865, met commentaar van de redacteuren; onvolledig in Colenbrander, 'Gidsarchief', III 235; Huet aan Potgieter, 24-3-1865, in: *VBPH* (145).
11 Reeser, *Huwelijksjaren*, 170, 175-181, 183.
12 In november 1865 had hij het oog op het tijdschrift *Nederland*, dat hij aanbood te hervormen tot een goed tijdschrift: Ten Brink/Busken Huet, *Brieven*, 6.
13 *VBPH* I: Huet aan Potgieter, 4-5-1865 (155), [3-7-1865] (163), [9-7-1865] (166); Potgieter aan Huet, 3-7-1865 (164), 8-7-1865 (165); Muller aan Zimmerman, 15-7-1865, AG A 277; Rondschrijven redactie 31-7-1865, AG A 277a.
14 Praamstra, *Gezond verstand*, 221, 225.
15 Otterspeer, *Wiekslag*, 353.
16 Over deze hele zaak, zie *VBPH* I: Huet aan Potgieter, 8-7-1867 (280) en 20-7-1867 (283), Zimmerman aan Huet, 17-7-1867 (283 bijlage); Smit, 'Inleiding', in: *VBPH* I 21-22 en Aantekeningen 740-741; Busken Huet, 'Joost van den Vondel', 30-41. Commentaar van de *Gids*-redactie: Circulatiebriefjes, 2-9-1867 en 17-9-1867, AG A 279 en 281; onvolledig in Colenbrander, 'Gidsarchief', III 237. Later commentaar van Huet op *De Gids*: Huet aan Potgieter, 25-11-1867, in: *VBPH* (298). Om Huet niet de indruk te geven dat hijzelf weer met de redactie heulde, sloeg Potgieter een herhaalde uitnodiging om weer eens mee te dineren af: Schneevoogt

aan Potgieter, 28-7-1867 en 2-8-1867, met antwoord van Potgieter, UBA, Hss An 103 c + suppl., 103 d.

17 Busken Huet, 'Over militairen dienstplicht', 186. In 1879 overwoog hij nog samen met uitgever J.C. Loman *De Gids* van uitgever Van Kampen over te nemen en alleen de redactie te gaan voeren: Huet aan Loman, 11-1-1879, in: Ten Brink/Busken Huet, *Brieven*, 133.

18 De (oud-)redacteuren Muller, Zimmerman, Quack en De Beaufort, medewerkers als N.G. Pierson, F.S. van Nierop en B. Heldring, en families als Boissevain, Van Hall, Mees, Van Bosse en Wertheim, waarvan sommige leden bij *De Gids* betrokken waren, behoorden tot de financieel-economische elite van Nederland, het netwerk van heren die in tal van dubbelfuncties het Nederlandse bank- en bedrijfsleven beheersten. Zij hadden tevens zitting in allerlei politieke, sociale en culturele instellingen. Zie Schijf, *Netwerken*.

19 Deze suggestie in C.W. Opzoomer aan J.A. Fruin, 12-9-1871, in: *Correspondentie Fruin* (205). Eenzelfde suggestie in Quack, *Herinneringen*, 445.

20 Tot dit resultaat leidde A.L.W. Seyffardts *Gids*-artikel 'Wat nu? Beperkte of algemeene dienstplicht?', 1888, I 95-121: G.A.M. Beekelaar in: *BWN*, IV 455.

21 Oplage 1865 in *Nieuwsblad voor den Boekhandel* (1865) nr. 27, 126. Tussen 1865 en 1887 zijn geen cijfers bekend. F. van der Goes ('Nieuwjaarsrepliek') schatte in 1887 het aantal abonnees op 1500; de oplage, gemiddeld ruim honderd boven het debiet, was volgens het uitgeversprospectus voor 1888 1700 exemplaren, UBA, BVB, coll. Prospectussen en personalia P.N. van Kampen. Volgens opgave van de uitgever lag de oplage in 1891 op 1750, de verkoop lijkt ongeveer 1570 te zijn geweest. In 1896 klom de oplage naar 1900, in 1898 bedroeg het aantal abonnees 1786, in 1901 circa 1900 bij een oplage van 2100. Zie exploitatierekeningen en opgaven P.N. van Kampen & Zn., 20-3-1892, oktober 1896, 1-2-1897, 21-1-1899, 22-12-1900 en 22-1-1903, AMVC, coll. Van Kampen K 174, kopieboek brieven I, II, III. Ongeveer dezelfde cijfers ook in Van Hall aan Byvanck, 22-11-1899 en 20-1-1901, UBL, BLP 2246.

22 In 1891 wierf Van Kampen advertenties voor *De Gids* met de aanbeveling dat het blad in '*alle* goede leesgezelschappen' aanwezig was. Dit was natuurlijk een waardeoordeel, maar in elk geval betrof een substantieel gedeelte van de 1650 abonnees leesgezelschappen, waaronder veel in Indië. Zie Circulaire P.N. van Kampen, 1-12-1891, in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 22-12-1936, 862. Onderzoek in de klantenboeken van de Middelburgse boekhandel Van Benthem en Jutting bevestigt de toename van het aantal leesgezelschappen onder de abonnees in de tweede helft van de eeuw. UBA, BVB, coll. Van Benthem en Jutting. Onderzoek in de klantenboeken van de Zwolse boekhandel Tjeenk Willink levert een minder duidelijk beeld op. GAZ, Archief Tjeenk Willink.

23 Ter vergelijking: de nu geavanceerde *Nieuwe Gids* had 500 abonnees (tussen 1885 en 1892), zijn opvolgers het *Tweemaandelijksch Tijdschrift* (1894-1902) en de *XXste Eeuw* (1902-1908) tussen de 650 en 700. Duidelijk groter, circa 2000-4000, was de oplage van weekbladen. Internationaal vergeleken bleef *De Gids* relatief niet achter bij soortgelijke Duitse en Britse bladen, alleen bij de bijzonder succesvolle *Revue des Deux Mondes* met haar internationale verspreiding. Cijfers *Nieuwe Gids* en opvolgers: Bakker, *Literaire tijdschriften*, 50, 65. Oplage weekbladen: Maas, *Nederlandsche Spectator*, 49. Buitenland: voor 1870 telden Duitse tijdschriften hun abonnees bij honderden. De gerenommeerde *Deutsche Rundschau* haalde in de beste jaren (1878-1888) een oplage van 10.000 ex., na 1890 niet meer dan 5000. Zie Obenaus, *Zeitschriften 1848-1880* en Haacke, *Rodenberg*, 66. De oplage van vergelijkbare Victoriaanse tijdschriften lag tussen 2500 en 10.000, met uitschieters naar 20.000: Collini, *Public moralists*, 53-56 en Heyck, *Transformation*, 33 e.v. De *Revue des Deux Mondes* steeg (1889) naar 25.000: 'The "Revue des Deux Mondes"', *The Times Literary Supplement* 28 (1929) 5 december, 1009.

24 Busken Huet, 'Potgieter' (1864) 1, 3-4; Idem, 'Potgieter's kritiek' (1885) 34.

25 Dyserinck, *Muller*, 73-74. Het betrof Muller, 'Koloniaal gevaar', 1886, III 348-355.

26 *De Gids* is sterk vertegenwoordigd in het overzicht dat Sassen geeft van de filosofisch-levensbeschouwelijke discussie in Nederland na 1860: Sassen, *Wijsbegeerte in Nederland*, 314-373.

27 Zie bijvoorbeeld Fruin aan Quack, 29-1-1877, in: Van Heyst ed., *Fruin in brieven* (43); en Colenbrander, 'Gidsarchief', III 244.

28 Quack, *Herinneringen*, 202; Busken Huet, 'Nederlandsche tijdschriften in 1878' (1878), 181, 189.

29 Een aanwijzing dat het blad in elk geval tegen het einde van de eeuw een wat breder, naar ontwikkeling en voorlichting strevend publiek ging bereiken (of een publiek dat maatschappelijk wilde stijgen door zich aan de kennis en waarden van de sociaal-culturele elite te conformeren), vormt zijn verschijnen in hbs-bibliotheken (ten minste sinds 1886) en in de modelcatalogus voor de bibliotheken van het Nut (ten minste vanaf 1904). Gegevens uit eigen oriënterend onderzoek in catalogi van Rijks Hogere Burgerscholen in diverse rijksarchieven; *Lijst van boeken, een leidraad bij de samenstelling af aanvulling der Volksbibliotheken* (Amsterdam 1904), aanwezig in GAA, Archief van het hoofdbestuur van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 1476. Volksbibliotheken en afdelingen van de Bond van Boekverkopersbedienden vroegen de uitgever om presentabonnementen. Het ging om 'talrijke aanvragen': N.G. van Kampen aan J.

Koorengevel, 11-6-1897; en Idem aan M. Brouwer, 22-12-1900, AMVC, coll. Van Kampen, K 174, kopieboek brieven I.

30 Van Hall aan H.L. Berckenhoff, 16-9-1890, NLMD, coll. Van Hall.

31 Tot 1900 bevatte *De Gids* voornamelijk reclame voor boeken en tijdschriften, van de eigen uitgever P.N. van Kampen & Zn. of van andere uitgevers, achterin elke aflevering en op de achterzijde van het omslag. Bij ingebonden bibliotheekexemplaren is dit leerzame materiaal doorgaans verwijderd. Een collectie advertentie-materiaal uit *De Gids* bevindt zich in de UBA, BVB, coll. Prospectussen en personalia P.N. van Kampen.

32 Fruin, 'Drie tijdvakken', 1865, IV 245-271, vooral 252-253, 262-269. Het opstel wordt doorgaans als wending geïnterpreteerd: vgl. Smit, *Fruin en de partijen*, 151-160; Blaas, 'Gouden Eeuw', 117; Van Sas, 'Nationaliteit', 100-101. Potgieter vond het hele novembernummer 'niet veel soeps' maar liet zich niet speciaal uit over Fruins opstel: Potgieter aan Huet, 2-11-1865, in: *VBPH* (185).

33 Byvanck wees in zijn studie over Fruin op diens voorstelling van wetenschap, geschiedenis en politiek als een soort parlementair debat, met een duidelijk leidende visie en allerlei functionele, relativerende tegenstemmen. Byvanck, 'Fruin', 283 en 290.

34 De karakterisering slaat op Fruin, maar bezit een ruimere geldigheid. Byvanck, 'Fruin', 287-288.

35 Land, 'Overtuiging', 1875, I 26-27.

36 Fruin, 'Nederland's rechten en verplichtingen', 1865, II 28-52. Hierover, zie: De Jong, *Batig slot*, 109-111.

37 Fruin, 'Nederlandsche beroerten', 1867, III 284; Idem, 'De Gorcumsche martelaren', 1865, II, 293-336, vooral 293-294.

38 Land, 'Dienstbare wijsbegeerte', 1864, II, 369-423; vooral 373,423. Bespreking van C.W. Opzoomer, *Het wezen der kennis* (Amsterdam 1863). Voor een situering zie Sassen, *Wijsbegeerte in Nederland*, 329-330. De Opzoomer-volgelingen waren geërgerd en probeerden de redactie ertoe te bewegen dit soort uitingen te weren: B.H.C.K. van der Wijck aan Fruin, [1865], in: *Correspondentie Fruin* (161).

39 Pierson, EO, 1867, IV 202-204.

40 Zie bijvoorbeeld Pierson, 'Katheder-socialisme', 1878, III 256. Over de hoge status van de fysiologie in het derde kwart van de negentiende eeuw, zie Krul, *Historicus tegen de tijd*, 32.

41 Hooijer, 'Onze nationaliteit', 1882, IV 385-400. N.a.v. M. Emants, *Jong Holland* (1881), C.B. Spruyt, *Persoonlijke dienstplicht* (1881), L. Halévy, *L'invasion* (1872).

42 Heymans, 'Nieuwe oplossing', 1883, IV 110-111.

43 [Van Hall], LK, 1883, II 560.

44 Boissevain aan Quack, 24-11-1877, AG A 292.

45 Hierover: Blaas, 'Gouden Eeuw'.

46 *Eigen Haard*: Hemels en Vegt, *Geïllustreerde tijdschrift*, 146-150. De biografische reeks *Mannen van beteekenis in onze dagen* begon in 1870, stond onder redactie van H. Tiedeman en was een project van de Haarlemse uitgever Kruseman, later ook van Tjeenk Willink. Vanaf 1896 (tot 1921) kwamen ook verdienstelijke vrouwen in beeld en heette de serie *Mannen en vrouwen van beteekenis in onze dagen*.

47 Redactie, 'Nicolaas Beets', 1884, III 369.

48 Naber, 'Vier tijdgenooten', viii.

Hoofdstuk 18
Het doctrinaire liberalisme in het defensief

Algemene thematiek en periodisering

In januari 1865 brak de redactie over de vraag of *De Gids* nu een kritisch-literair dan wel een doctrinair-liberaal karakter moest hebben. De politieke sectie, die het conflict niet gezocht had, bleef in het bezit van het blad. Geen wonder dat politieke zaken en liberale preoccupaties direct of gemaskeerd de volgende periode beheersten. Zij laten zich in vier groepen ordenen.

Gedurende de hele periode was er regelmatig aandacht voor het probleem van de democratie. Inderdaad het *probleem*, want van Buys' 'Misverstand' (1865) tot diens 'Aan gene zijde van het algemeen stemrecht' (1892) ging het vooral om twee dingen: het gevaar van een slecht voorbereide, op zich onvermijdelijke democratisering; en de mogelijkheden om de staat zelf en de liberaal-burgerlijke minderheid te vrijwaren van overheersing door de meerderheden van kerkvolk en afgunstige lagere klassen. De vorm waarin deze zaak aan de orde kwam, was meestal die van het staatsrechtelijk betoog, over de soevereiniteitsvraag, de staat of de constitutionele monarchie. Het probleem was ook aanwezig in de nogal theoretische bijdragen over kiesstelsels en kiesrecht. Het juridische en institutionele vertoog strekte er bewust of onbewust toe om zulke voor deze maatschappelijke elite gevoelige onderwerpen te objectiveren of te verzakelijken.

De ingenomenheid met de constitutionele monarchie impliceerde geen tevredenheid over het praktisch functioneren van het stelsel. Evenals in de jaren vijftig stelde *De Gids* zich in de constitutionele crisis van 1866-1868 op een streng staatsrechtelijk standpunt. Hoogleraren als Buys en Vissering hadden eigenlijk weinig op met de zelfstandige dynamiek van het politieke leven, waartoe de emoties van het debat, persoonlijke animositeit, het bewerken van de kiezer en het behartigen van groepsbelangen behoorden. Zij beschouwden dit als misschien onvermijdelijke, maar wezenlijk onzuivere elementen in de staatkunde. Eigenlijk dachten zij niet politiek maar bestuurlijk. Zelf minister geworden ging Vissering in 1881 hopeloos ten onder door politieke onervarenheid.[1] Zij beoordeelden het politieke bedrijf naar vier criteria: staatsrechtelijke correctheid, helderheid van beginselen, moraliteit - die soms wel op gespannen voet stond met hun eigen strategische overwegingen in het partijbelang - en zeker ook legislatieve en bestuurlijke daadkracht. Dat de constitutionele crisis in 1868 in het voordeel van de volksvertegenwoordiging beslist werd, schiep grote verplichtingen voor het nu voluit parlementaire stelsel waarvoor

de liberalen zich steeds sterk gemaakt hadden. Vanaf 1870 toonden commentatoren in *De Gids* echter groeiende teleurstelling over de geringe productiviteit van de Kamer en de achtereenvolgende regeringen, juist in een periode van liberale meerderheid. Als remedies overwoog men helderder partijformaties, een nieuwe Thorbecke-achtige politieke leider, vergroting van de afstand tussen kiezers, parlement en regering, maar ook wel, in de late jaren tachtig, juist pragmatisme en toenadering van de staat tot de maatschappij.

Deze problemen hingen nauw samen met de verdeeldheid binnen de liberale beweging, die het derde grote thema van deze decennia vormt. Het jaar van Thorbeckes dood, 1872, markeert in *De Gids* de scheiding der liberale geesten. Waar de jongere links-liberalen, die Thorbeckes 'Narede' (1869) geen basis voor progressief beleid meer achtten, in Van Houten hun woordvoerder en in *Vragen des Tijds* (opgericht in 1874) hun eigen tijdschrift vonden, werd *De Gids* het orgaan van de 'oudliberalen', die van kiesrechtuitbreiding en meer staatsbemoeienis weinig heil verwachtten. Zij gingen in het defensief, maar toonden zich tegelijk onvoldaan over de praktische resultaten van het liberalisme op bestuurlijk en geestelijk gebied. De spanning tussen een vasthoudend geloof in de liberale beginselen enerzijds en een realistisch besef van liberale onvolkomenheid en machteloosheid anderzijds kenmerkt de commentaren van de jaren zeventig en tachtig. Maar ook in eigen kring begonnen vanaf 1885 enkele auteurs zich positiever te uiten over de verantwoordelijkheid van de staat voor de toestand van de maatschappij.

Tegelijk veranderde sinds de jaren zeventig de algemene stemming onder de oudliberalen. De oorzaken hiervan zijn complex. De opmars van Pruisen toonde dat in internationale verhoudingen macht meer telde dan recht. De jongliberalen bestreden de pretentie dat de liberale burgerij het algemeen belang vertegenwoordigde. De beginnende confessionele en socialistische organisatie wekte de indruk van maatschappelijke desintegratie. Het eigen liberale intellectualisme, ten slotte, leek ook slechts te leiden tot scepticisme, verlies van zekerheden en geestelijke polarisatie. Bij de oudliberalen rees nu het inzicht dat nationaal besef en enthousiasme niet gegeven waren, maar gewekt en bewust bevorderd moesten worden. Gevat in een nieuw, biologistisch gekleurd vocabulaire gaf de nadruk op noties als gemeenschap, plicht, tucht en nationale weerbaarheid in de jaren tachtig een gewijzigd karakter aan het liberalisme. Emotie en sentiment werden toegelaten en zelfs als positieve kracht erkend; tegelijk nam de spanning met het in eigen kring nog overheersende formalisme, intellectualisme en wetenschappelijke positivisme toe.

De reacties op de opkomst van confessionelen en arbeidersbeweging vormen de vierde groep van socio-politieke bijdragen. Nog steeds golden de anti-revolutionairen als eerste en geduchtste tegenstander, zeker toen zij erin bleken te slagen hun geestverwanten politiek te organiseren. Van de jaren zestig tot aan het einde van de jaren tachtig bestreed *De Gids* het confessionalisme in de politiek en herhaalde hij het liberale standpunt inzake de schoolkwestie (al toonde een enkele auteur, de zaak beu, zich ten slotte tot enig pragmatisme genegen). Vanaf 1870 bood het blad ook ruimte aan auteurs die het ultra-

montanisme als nieuw gevaar signaleerden, soms katholieke liberalen die zich door de breuk van de kerk met het liberalisme in een loyaliteitsconflict gebracht zagen. Van meet af aan heeft *De Gids* zich tegen elke vorm van 'verzuiling' gekeerd. De sociaal-democratische beweging verscheen in de jaren tachtig als nieuwe zorg, maar werd meer als waarschuwend teken dan als serieuze politieke formatie opgevat. In eigen kring was het Quack die, hoewel een wat weifelende figuur, met zijn sociale opstellen en vooral zijn Amsterdamse inauguratierede 'Sociale politiek' (1885) de liberale opvatting van politiek als staatsbestuur probeerde om te vormen tot acceptatie van politiek als noodzakelijke regulering van de maatschappij. Hoewel hij steun vond, bleven de meningen hierover verdeeld. Pas na 1893 kon deze opvatting van politiek zich doorzetten.

Politiek als toegepast staatsrecht: J.T. Buys

In december 1864 had Potgieter geoordeeld dat Huets benadering die van *De Gids* was, terwijl Buys' bijdrage wel in elk blad had gepast. Toch werd juist Buys met zijn heel eigen genre van politiek commentaar nu ruim een kwarteeuw onbetwist de politieke stem en een van de gezichtsbepalende auteurs van *De Gids*. Zijn gezag binnen en buiten het blad was groot. Jongere redacteuren als Sillem en Van der Vlugt en veel andere auteurs waren leerlingen van hem. Mede via *De Gids* groeide Buys uit tot ongeveer het geweten van de liberale partij, zo niet van het hele Haagse politieke bedrijf. Hij was geen visionaire geest, maar een Leids hoogleraar staatsrecht - een koele, formele, door en door integere man en een nuchtere idealist. Hij zag zijn taak in 'opvoeding van jonge staatsburgers', het aankweken van een streng rechts- en moreel besef onder zijn studenten, de toekomstige bestuurselite.[2] In zijn *Gids*-bijdragen deed hij eigenlijk hetzelfde, nu gericht tot de stemgerechtigde burgerij en de politici.

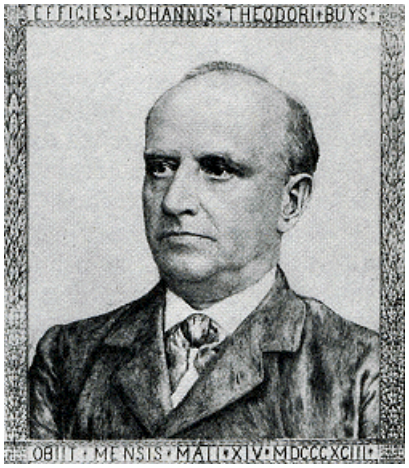

J.T. Buys (1828-1893), redacteur van 1863 tot 1893

Buys was tot de ernst des levens bekeerd in 1847, toen zijn vaders vermogen verloren ging en hij, een Amsterdams student die zich tot dan toe vooral op het kaartspel had toegelegd, ineens voor zichzelf moest gaan zorgen. Zijn levensopvatting kwam voortaan geheel in het teken te staan van tucht, ascese en plichtsbesef. Elke vooruitgang moest het resultaat zijn van eigen verdienste. Ook later nog meende hij zelfs vriendschap nauwelijks te mogen aannemen voor hij haar 'verdiend' had.[3] Sinds zijn persoonlijk lot met de wending van 1848 samentrof, is Buys wel de personificatie van de liberale moraal geworden. Vanzelfsprekend was echter de hulp van het eigen milieu: Vissering verbond hem aan de *Amsterdamsche Courant*, zodat hij als werkstudent zijn rechtenstudie kon voortzetten. Buys promoveerde in 1850 op een dissertatie over de persvrijheid, waarin hij zich, karakteristiek, tegelijk liberaal én afkerig van de gebruikelijke journalistiek toonde.[4] Daarna vervulde hij ambtelijke functies in Haarlem en Leiden. In Haarlem raakte hij bevriend met Busken Huet, toen een jong Waals predikant. Jarenlang dineerden zij dagelijks samen met een aantal andere jonge vrijgezellen en discussieerden over allerlei onderwerpen in hun debatingclub. De Haarlemse uitgever Kruseman gaf de journalistiek geoefende Buys de leiding over de *Wetenschappelijke Bladen* (1855-1864) en het kortstondige *Zondagsblad* (1860-1861), kweekplaats van een nieuwe generatie intellectuelen. Voor 1862 manifesteerde Buys zich vooral als praktisch econoom, in orthodox-liberale geest. In dat jaar werd hij benoemd tot hoogleraar staatswetenschappen in Amsterdam, twee jaar later in het prestigieuze Leiden als opvolger van de conservatief Cock en als collega van Vissering. Omdat hij gold als een opvallend liberaal talent bezorgde Thorbecke hem tevens een benoeming tot staatsraad in buitengewone dienst. Op zevenendertigjarige leeftijd was Buys wat hij wezen wilde: leraar van de toekomstige maatschappelijke elite, adviseur van de staat en redacteur van een degelijk en ernstig tijdschrift. In deze hoedanigheden verwierf hij zich op den duur ongeveer de status van 'minister zonder portefeuille'.[5]

Voor *De Gids* schreef hij ruim veertig politieke beschouwingen, meer dan duizend bladzijden, samen 'een doorlopende analyse onzer parlementaire ontwikkeling'.[6] Een of twee keer per jaar, vaak in januari naar aanleiding van de begrotingsdebatten, analyseerde Buys de posities en belangen in het parlement, evalueerde hij de afgelopen regeringsperiode of schetste hij de vooruitzichten bij het aantreden van een nieuwe regering. Soms besprak hij een politiek programma of de brochure van een prominente politieke publicist. Soms plaatste hij een Leidse rede in *De Gids*. Zijn stijl bezat niet de briljante scherpte van die van Huet, maar suggereerde een rustig en natuurlijk gezag. Buys was de meester van de subtiele, even onderkoelde en hoffelijke als doelmatige ironie. Maar de zaak was hem ernst. Hij bezag de politiek van afstand en confronteerde bijvoorbeeld de officiële parlementaire agenda met het verborgen programma van regering of partijen, of de parlementaire gebeurtenissen met de staatsrechtelijke regels. Inzake de politieke publicistiek onderscheidde hij twee tegengestelde opvattingen. In de meeste gevallen, vond hij, droeg de pers slechts bij tot demagogische vervorming en partijschap en probeerde zij in

dienst van politieke groeperingen de publieke opinie te bewerken. Zo moest het niet. Voor het goed functioneren van het parlementaire stelsel was het nodig dat niet de politiek de publieke opinie beheerste, maar de goed ingelichte publieke opinie het parlement informeerde en controleerde. Een blad als *De Gids* had tot taak zo'n degelijke, objectieve publieke opinie te garanderen.[7] Buys is zijn hele leven in het bestaan van een bovenpartijdige ‘openbare meening’ en een ‘algemeen belang’ blijven geloven.

Hij was dan ook geen politicus en wilde het niet zijn. Sommigen zagen in hem de opvolger van Thorbecke en hij had waarschijnlijk in elk liberaal kabinet minister kunnen worden. Gouda stelde hem kandidaat voor de Kamer. Hij nam echter enkel zitting in colleges op gemeentelijk en provinciaal niveau - niet zozeer politieke als wel bestuurlijke functies waaraan men zich als verantwoordelijk burger niet mocht onttrekken.[8] Buys was niet naïef: hij doorzag het politieke bedrijf goed genoeg, zoals zijn commentaren tonen. Maar politiek was voor hem eigenlijk bestuur of toegepast staatsrecht. Met iets van bewondering maar toch vooral met afkeuring bezag hij de opkomst van partijleiders als Kuyper en Schaepman, die met alle middelen hun achterban, een buitenparlementaire macht, organiseerden en bewerkten. Buys vond kerkelijke belangenpartijen en het mobiliseren van maatschappelijke krachten oneigenlijke, gevaarlijke elementen in de staatkunde. Ook de eigen dynamiek van het parlementair bedrijf kon hij moeilijk accepteren. Hij wenste meer helderheid, orde, zuiverheid van beginselen en oriëntatie op het ‘algemeen belang’ dan de politiek hem kon bieden.

Daarom was hij politiek criticus, zoals een literair criticus vanuit een poëtica letterkundig werk beoordeelt. Buys' criterium was de hoge waardigheid van de staat en het recht. De staatsinstellingen en de wet bezaten voor hem een verhevenheid, hoog boven het partijbelang en de straathandel van het pragmatische compromis. Hij kon daarom zelf geen politiek leider zijn - behalve dat het hem ontbrak aan een grote visie - maar werd de censor, het geweten van de liberale partij en de Haagse politiek. Zijn toetsing van de politiek aan de constitutionele regels begon na 1870 ouderwets te worden, omdat zijn formalisme te weinig rekening hield met wat er in de maatschappij leefde, dat in de politiek uiting zocht. Buys wilde het gewoel van maatschappelijke tegenstellingen hoogstens in gesublimeerde vorm tot de sfeer van het staatsbestuur toelaten.

Als auteur had hij een breed gezag, om de kwaliteit van zijn analyses en omdat hij, ofschoon een doctrinaire liberaal, zich onafhankelijk opstelde. Bijvoorbeeld in 1866 toen het liberale kabinet ondanks een liberale Kamermeerderheid ten onder ging aan affaires en tweespalt tussen de ministers Thorbecke en Fransen van de Putte en hun aanhangers in de Kamer. Dat Thorbecke na de regering te hebben verlaten aan de val van dit kabinet bijdroeg door zich, nu als Kamerlid, tegen Fransen van de Puttes cultuurwetsvoorstel te keren, rekende Buys hem zwaar aan: Thorbecke moest horen dat hij had gezondigd tegen ‘de eerste eischen van politieke moraliteit’ en staatsmanschap.[9] Ook in de jaren zeventig en tachtig ontzegde Buys de liberalen

herhaaldelijk het recht om te regeren als zij niet de eensgezindheid bezaten om de grote zaken te regelen. Met de jaren groeide zijn ergernis over het gebrek aan talent, eenheid en daadkracht bij de liberalen, evenwel zonder dat dit zijn geloof in het liberalisme aantastte.

Omdat zowel liberalen als niet-liberalen in Den Haag van Buys' beschouwingen nota namen - ook uitgesproken tegenstanders erkenden de waarde ervan[10] - kon hij een gezag tentoonspreiden als in zijn artikel 'Een casus positie' (1874).[11] Ongeveer als een formateur schreef Buys hier het nieuw aantredende conservatieve zakenkabinet-Heemskerk voor hoe het zijn taak diende op te vatten, waar het zijn politieke steun moest zoeken, welk - beperkt - programma het zou mogen uitvoeren en welke ministers er beter wel en niet zitting in hadden kunnen nemen. Buys leek Heemskerk Azn., de premier, maar voorwaardelijk toe te laten: in de constitutionele crisis van 1866-1868 had Heemskerk, ook toen regeringsleider, de staatsrechtgeleerde Buys tegenover zich gevonden.

Deze episode was al direct een hoogtepunt in de vorming van Buys' politieke autoriteit en karakteristiek voor zijn benadering. De zaak is bekend.[12] Omdat de verdeelde liberalen het in 1866 niet eens konden worden over het koloniaal beleid trad een conservatief kabinet op om eindelijk de cultuurwet te regelen. De minister die geacht werd dit te doen, Mijer, liet zich evenwel na enkele maanden benoemen tot gouverneur-generaal van Indië en deed zijn mandaat over aan een opvolger van wie weinig te verwachten viel. Toen de Kamer in een motie deze 'gedragslijn van het Kabinet' afkeurde, wenste de regering dit niet te interpreteren als het opzeggen van het politieke vertrouwen in haar eigen optreden maar als inmenging in een koninklijke benoeming en dus als inbreuk op het koninklijk prerogatief. Op haar advies ontbond de koning de Kamer en voegde er op eigen gezag een proclamatie aan toe waarin hij stelde dat met de huidige Kamer niet te regeren viel. Hiermee werd een politieke zaak tot een staatsrechtelijke controverse over de bedoeling van de grondwet met betrekking tot de ministeriële verantwoordelijkheid, de zelfstandige bevoegdheden van de koning en de rechten van het parlement. Daarachter rees de vraag waar in het staatsbestel eigenlijk het zwaartepunt lag en aan wie de regering dus verantwoording schuldig was. Buys herkende in de voorstelling van de regering en enkele conservatieve publicisten een poging om net als in 1853 het liberalisme en de zelfstandigheid van de Kamer te muilkorven, opnieuw door misbruik te maken van monarchale sentimenten bij de bevolking. *De Gids* verdedigde daarom het constitutioneel goed recht van de Kamer.[13] Buys organiseerde daarnaast een openbare verklaring van tien vooraanstaande rechtsgeleerden die in de NRC van 11 oktober ondubbelzinnig de onjuistheid van het regeringsstandpunt betoogde. Hij mengde zich bovendien zelf in de verkiezingsstrijd met een scherp geschreven brochure over *Het regt van de Tweede Kamer*, waarin hij de kiezers bezwoer zich niet door de gevaarlijke demagogie van de regering te laten misleiden.[14] Het gerucht ging dat Heemskerk even het ontslag van de deloyale rijksambtenaar overwoog.[15]

De verkiezingen vormden nauwelijks een steunbetuiging aan de voorstel-

ling van de conservatieven. De constitutionele strijd kreeg een vervolg toen de nog steeds in meerderheid liberale Kamer in november 1867 het beleid van minister van Buitenlandse Zaken Van Zuylen inzake de Luxemburgse kwestie afkeurde en diens begroting verwierp.[16] In deze verwerping klonk ongenoegen door over de arrogantie van de minister en over het koninklijk beleid steeds vast te houden aan kabinetten die niet met de liberale meerderheid strookten. Opnieuw reageerde de regering geprikkeld en bood haar ontslag aan, dat andermaal niet door de koning aanvaard werd: weer volgde een ontbinding van de Kamer. De verkiezingen van januari 1868 brachten geen verandering in de posities. Het kabinet-Van Zuylen-Heemskerk bleef aan en zag in april nogmaals de begroting van Buitenlandse Zaken verworpen. Pas in juni bekrachtigde Willem III het aangeboden ontslag en liet Thorbecke een nieuw kabinet formeren; hij accepteerde daardoor de facto het beginsel dat niet de koning maar het parlement over het lot van een kabinet beslist.

Ook nu becommentarieerde Buys de hele gang van zaken vanuit de constitutionele regels, in artikelen van april en november 1867 en januari en april 1868 met titels als ‘Avontuurlijke politiek’ en ‘Een politiek drama’.[17] Natuurlijk stelde hij het parlement in het gelijk, al vond hij ook in het optreden van de Kamer veel te gispen. Hij zag echter geen rechtvaardiging voor het herhaald toepassen van het uiterste middel, Kamerontbinding. Dit kwam alleen te pas als een regering het in grote kwesties die aan het oordeel van de kiezers waren voorgelegd niet eens kon worden met de Kamer en daarbij zeker was dat deze niet naar haar mandaat handelde. Daarvan was nu geen sprake: in de twee zaken die het kabinet-Van Zuylen-Heemskerk zou regelen, koloniaal beleid en lager onderwijs, was nog niets gedaan dat een nieuw beroep op de kiezer rechtvaardigde. Het getuigde van minachting van de verkiezingen en van het staatsbelang dat een regering waarvan het algemene beleid nog niet eens was beoordeeld bij elk incident haar mandaat neerlegde.[18] Voor een conservatieve regering die zich bovendien als koninklijk kabinet wilde voordoen was het herhaald uitlokken van het kiezersoordeel zelfs een nogal vreemd beroep op het principe van volkssoevereiniteit.[19] In feite, vermoedde Buys, was het een laatste troebele poging om de monarchale sentimenten van de bevolking tegen de liberalen te mobiliseren of het constitutionele stelsel te saboteren door de kiezers te overvragen. Wijselijk onthield hij zich van elke opinie omtrent de rol van Willem III; het kabinet droeg hier de volledige verantwoordelijkheid voor de crisis.

De afloop van het constitutionele conflict, de definitieve erkenning dat regeringen niet koninklijk maar parlementair verantwoordelijk waren, gaf reden tot tevredenheid, niet tot triomfalisme. Buys had zich vooral geërgerd aan het vruchteloze geharrewar. Hij vond de affaire het onverkwikkelijke voorbeeld van een gezocht conflict dat helemaal niet leefde onder de burgerij en enkel het aanzien van de staat schaadde. De manier waarop Kamer en Kroon hun bevoegdheden op de spits dreven, kon slechts opleveren ‘dat ons constitutioneel leven in een onbegrijpelijk klein aantal jaren geheel vernietigd wordt’.[20]

Een andere conclusie van Buys was dat het liberalisme nu eigenlijk geen staatkundige concurrentie meer had. Er waren nog wel wat reactionairen, zeker achter de schermen. Er waren ook conservatieven, maar het betrof dan veelal voormalige liberalen die van deze groepering vervreemd geraakt waren door de persoon van Thorbecke of door verwijtbare arrogantie van de liberale partij. Een zelfstandig conservatief programma bestond evenwel niet. Het was onmiskenbaar dat de staatkundige principes van 1848 inmiddels algemeen onderschreven werden. De conservatieven beperkten zich dus tot obstructie van het doctrinair-liberale regeren of zochten steun bij de kerkelijke kiezers door zich, zonder overtuiging, tegen de liberale schoolwet te keren. Buys achtte dit een heilloze weg. Hij betreurde het ontbreken van een principiële conservatieve oppositie die voor heldere parlementaire verhoudingen zou kunnen zorgen, naar het Britse model. Overigens stelde hij zich zo'n conservatieve partij vooral voor als een wat bezadigder variant van de liberale beweging.[21]

Wat ervoor in de plaats kwam was een potentieel veel gevaarlijkere oppositie, die Buys echter, zoals eerder Vissering en Van Limburg Brouwer, weigerde te erkennen als *staatkundige* partij - de confessionelen, die via de staat niet het algemeen belang maar hun kerkelijke belangen wilden regelen. Buys is de confessionele partijen altijd blijven beschouwen als een oneigenlijk, onberekenbaar element in het staatsleven: ‘liberalisme en orthodoxie zijn antipoden en onverzoenlijke vijanden’.[22] De tegenstelling was principieel, maar lag zijns inziens niet in het staatkundige vlak. Het confessionalisme verwarde twee levenssferen die het liberalisme juist had gescheiden. Overigens toonde Buys al in 1868 heel goed te beseffen dat de kiesgerechtigde burgerij niet hetzelfde was als de natie. Hij erkende dat er in het land wel eens een confessionele meerderheid kon zijn die de liberale schoolwet wilde veranderen.[23] Maar een meerderheid vertegenwoordigde voor hem nog niet het *algemeen* belang. Buys erkende het meerderheidsprincipe enkel binnen de muren van het Binnenhof en dan nog alleen onder bepaalde voorwaarden. En om te garanderen dat het parlement inderdaad het algemeen belang bleef behartigen, achtte hij beperking van het kiesrecht tot betrekkelijk verlichte, verstandige burgers geboden.

Buys was geen democraat en is het nooit geworden. Hij roeide tegen de stroom op. Hij bleef, aldus Quack, de man ‘der degelijke, bedrijvige burgerij’.[24] Hij had er weinig oog voor dat het ‘werkelijke land’ op den duur meer en andere eisen ging stellen aan de staat. Met de definitieve aanvaarding van de grondwet achtte hij de inrichting van de staat voltooid. Natuurlijk moest er bestuurd worden en zaken als onderwijs, strafrecht, defensie, dienstplicht, belasting, koloniaal beheer en infrastructuur vroegen om regeling. Maar verder hield Buys de staat graag op veilige afstand van de maatschappij. Kerkelijke belangen, arbeidskwesties en welvaartsverdeling vielen buiten de politieke sfeer. Op den duur gold dit als een achterhaalde positie. ‘Er staat een groot en deftig huis in de wijk van onze periodieke literatuur, hoog van gevel, met weinig vensters, niet aan de volste straat maar wat achteraf gelegen, en nu en dan treedt op den breeden stoep een kalm man, komende uit de deur, die wijd open is gegaan en stil weer wordt gesloten, en hij houdt eene redevoering

over de staatkunde van den dag, steeds eenigszins uitgebreid, met een stem die zich niet vermoeit en gebaren die vrij zijn van overdrijving, vol zelfvertrouwen, zonder lachen of schreien, breed-pratend, ernstig, vast, wél-doordacht.' Zo portretteerde Van der Goes de 'ouderwetse professor' in *De Nieuwe Gids* (1888), als 'een politieke Rip van Winkle', die de taal sprak van een voorbije tijd.[25]

Waarop berustte zijn reserve jegens de democratie en de vermenging van staat en maatschappij? Buys beschouwde de staat als een autonome, soevereine grootheid, wel door mensen gerealiseerd maar met een eigen opdracht en functie. Deze functie was het handhaven van het recht, de nationale eenheid en het algemeen belang. Enerzijds liet de staat de burgers en de maatschappij zoveel mogelijk ruimte om hun belangen onderling en vrij te regelen, anderzijds harmoniseerde hij, meestal via het recht, de tegenstrijdige belangen binnen de maatschappij. In principe stelde deze opvatting geen enge grenzen aan de werking van de staat. Maar Buys stond wantrouwend tegenover de maatschappij. In de jaren vijftig en zestig had hij nog, met Bastiat in de hand, geheel vertrouwd op het harmoniserend vermogen van de vrije samenleving. Na de jaren zestig, toen de maatschappij daadwerkelijk in beweging begon te komen, ging hij haar echter steeds meer zien als een strijdtoneel.[26] Ieder individu, iedere groep had zo zijn belangen en wensen en streefde naar verwezenlijking daarvan. Misschien was dit voor de maatschappij heilzaam, misschien onontkoombaar. Maar voor een liberaal had Buys eigenlijk weinig vertrouwen in de mens. Vrijheid zag hij al gauw verlopen in bandeloosheid en egoïsme. Mensen waren steeds geneigd te overvragen. Met De Tocqueville zag Buys het moderne individualisme ten koste gaan van gemeenschapszin.[27] Burgers en maatschappelijke groepen moesten leren zich te matigen, hun plichten beseffen en hun vrijheid begrijpen als vrijwillige ordening. Opvoeding, vorming en goede voorlichting konden veel hiertoe bijdragen. Maar vooral moest men de verleiding leren weerstaan de staat te gebruiken voor groepsbelangen. Juist omdat in de zich ontwikkelende maatschappij de spanningen en tegenstellingen groeiden, diende men het recht te eerbiedigen en in de staat de belichaming van de *gemeenschap* te herkennen.

Mede onder Duitse invloed stond Buys positief tegenover de staat. Wel zag hij de staatsmacht als een potentieel groot gevaar. Het was het beste deze niet te mobiliseren - of beter, te voorkomen dat hij in handen kwam van enige groep die het eigenbelang boven het algemeen belang stelde. Pas dan werd de staat onderdrukker. Trad de staat echter op vanuit 'het geweten van de eenheid', niet vanuit het belang van een toevallige meerderheid, dan was hij geen noodzakelijk kwaad maar verdiende hij de oprechte liefde en trouw van de burgers.[28] In de jaren zeventig verruilde Buys het 'laisser faire' geheel voor een aan de Duitse nationaal-liberalen verwante denkwijze. Steeds meer stelde hij 'de groote rijke gemeenschap' centraal -waarmee hij de staat bedoelde - 'van welke wij de deelen, de kleine deelen, de atomen zijn'.[29] Aan deze gemeenschap behoorde de burger zijn persoonlijk en zijn groepsbelang uit vrije wil ondergeschikt te maken. Merkwaardig is dat de koel-cerebrale Buys in de

jaren zeventig en tachtig, zoals veel van zijn generatiegenoten, deze rijkelijk abstracte voorstelling een emotionele lading ging geven. Hij voelde dat ook zo. Naarmate zijn eisen aan het burgerschap hoger en abstracter werden, appelleerde hij tegelijk meer aan emotionele waarden als vaderlandsliefde en de monarchie en ging hij de algemene dienstplicht propageren als beste leerschool in gemeenschapszin en plichtsbesef.[30] De abstracte 'staat', boven de verdeelde maatschappij, kreeg nu de warmere gevoelslading van het 'vaderland' of de 'gemeenschap'. Ook in het levensbeschouwelijk debat en de literatuurkritiek van deze jaren vertoonde zich een dergelijke hang naar zedelijke kracht, bezieling en verheffende gevoelens.

De staat vertegenwoordigde de nationale gemeenschap, niet de maatschappij. De verhouding was deze, dat de veranderende, bonte maatschappij wel de staat mocht activeren, maar op afstand, zonder hem te beheersen. Ten eerste omdat de staat de verschillende belangen moest kunnen afwegen en transcenderen, ten tweede omdat hij er niet was om het egoïsme van maatschappelijke groepen te honoreren, ten derde omdat hij nimmer verwachtingen mocht wekken die misschien op frustratie en vervolgens op gezagsverlies zouden uitlopen.[31] Buys' staat was een zeer bedachtzame majesteit. De consequentie was wel dat deze liberaal weinig raad wist met de bevrijde maatschappij. Zijn staatsopvatting impliceerde een principiële keuze voor de constitutionele monarchie, waarin immers de vorst de eenheid van staat en natie belichaamde, en tegen de republiek of democratie, die geen duurzaam symbool van eenheid bezat. Hij kon daarin eigenlijk slechts een verzameling confligerende belangen zien. De democratie was een verzameling, geen gemeenschap. Juist de democratie zou de maatschappelijke verdeeldheid naar de staat overbrengen. Als Buys het over 'volksvertegenwoordiging' had, bedoelde hij haar niet in democratische zin, maar als vertegenwoordiging van het nationale belang *namens* de bevolking. Stemgerechtigde burgers en hun vertegenwoordigers behartigden geen belangen; zij representeerden (verschillende) visies op het algemeen belang - althans behoorden dat te doen.

Het kiesrecht kwam dus niet aan jan en alleman toe. Aangezien de staat geen 'sociaal contract' was, erkende Buys geen natuurlijk recht op meeregeren; wel op een goed staatsbestuur.[32] Het belang van de staat zelf stond voorop. Nog in 1887 hield Buys tegenover Van Houten onverminderd overeind dat kiesbevoegdheid geen natuurrecht was maar een *functie*, enkel toekomend aan mensen die het inzicht en de onafhankelijkheid bezaten om haar in het belang van de gemeenschap te gebruiken.[33] Hoewel hij moeite had met het aanzwellende verwijt dat het zeer beperkte kiesrecht het belang van de burgerklasse diende, was hij er niet ongevoelig voor.[34] Het betekende voor hem dat het kiesrecht nog eerder te ruim verleend was en dat blijkbaar zelfs in de maatschappelijke bovenlaag het particularisme soms het 'publiekrechtelijk denken' overstemde. Daarom was Buys' Leidse rectoraatsrede, opgenomen in *De Gids* van maart 1876, een klemmend pleidooi voor vooruitgang van burgers en parlementsleden in publiekrechtelijk denken, dat wil zeggen het vermogen zich los te maken van hun direct eigenbelang.[35] Indien ergens, dan mocht

men dit vermogen toch allereerst veronderstellen bij de geïnformeerde, ontwikkelde, financieel onafhankelijke, belastingbetalende bovenlaag, meende Buys. Kiesrecht behoorde niet toe aan grote bevolkingsgroepen die feitelijk onder de voogdij van de kerk of van hun broodheren stonden - 'kudden schapen, voortgedreven hier door een predikant of een pastoor, daar door een invloedrijken grondeigenaar, en elders weder door den eersten den besten politieken tinnegieter'.[36] Vermeerdering van kiezers zou dan immers geen diversificatie van politieke visies opleveren, maar juist het beeld van in Nederland geldende opinies vervormen. Eventuele kiesrechtuitbreiding moest een kwestie van lange termijn zijn, zorgvuldig voorbereid door oefening van de volksklassen in tucht, onbaatzuchtigheid, zelfstandig denken - 'deugd en nog eens deugd'.[37] Want gesteld dat nu het klassenbelang van de bovenlaag prevaleerde, wat was er gewonnen als voortaan eenvoudigweg de rollen werden omgedraaid en de onderklassen hun macht gingen botvieren? Buys' ervaringsargument tegen ontijdig (algemeen) kiesrecht was vooral Frankrijk dat zich in 1848 geheel democratisch aan de dictatuur van Lodewijk Napoleon had uitgeleverd, maar ook de Duitse, Zwitserse en Amerikaanse vormen van democratie overtuigden hem niet. Nog zijn laatste stuk (1892) bevatte doorlopend de waarschuwing dat de staat een te kostelijk goed was om er experimenten mee te doen.[38]

Argumenten tegen kiesrechtuitbreiding had hij in alle soorten en in sommige klonken minder principiële tonen mee. Hij wilde wel vooruit, aldus Quack, 'doch hield de rem der locomotief stevig in de hand'.[39] In de jaren tachtig ging het er hem misschien vooral om de liberale politieke erfenis veilig te stellen en de opkomst van confessionelen en socialisten te vertragen. Nooit heeft Buys zich de overtuiging eigen gemaakt dat de democratie bevorderlijk zou zijn voor de kwaliteit van het staatsbestuur en voor de beheersing van de groeiende conflicten in de maatschappij die, naar hij in 1882 zorgelijk vaststelde, individualistischer, egoïstischer, harder en ordelozer werd en waarin economische en kerkelijke tegenstellingen niet meer door 'eenheid van wereldbeschouwing' werden gecompenseerd.[40] Typerend is dat hij over maatschappelijke problemen meer dacht in termen van beheersing dan van oplossing.

De twee grote zaken die Buys' beschouwingen van de jaren zeventig en tachtig domineerden, waren de kwaliteit van het staatsbestuur en de dreiging van nationale desintegratie. Hij was na 1868 niet minder kritisch in zijn beoordeling van de Haagse politiek. Na de constitutionele problemen van de jaren vijftig en zestig leek het parlementaire stelsel een garantie voor regeerkracht. Tot zijn teleurstelling moest Buys echter jaar na jaar constateren dat de liberalen hun comfortabele meerderheid niet vruchtbaar wisten te maken. Hij laakte het gebrek aan elementaire partijdiscipline, maar zag ook dat het probleem wezenlijker was. Toen hij in 1870 de balans sinds 1848 opmaakte, stelde hij vast dat de liberale beweging verdeeld begon te raken over haar taak.[41]

Het probleem van de liberalen was inderdaad, zoals Buys jaar na jaar constateerde, dat zij het over beleidsprioriteiten en beginselen steeds minder eens konden worden en hun eigen kabinetten onvoldoende steunden, zelfs tegen-

werkten. Hij weet dit aan het ontbreken van erkend leiderschap, na de dood van Thorbecke. In het algemeen zag Buys het peil van de volksvertegenwoordiging dalen. Zijn verwachtingen leefden op toen in 1877 de briljante progressief-liberaal J. Kappeyne van de Coppello, die zich in 1874 als nieuwe ideoloog had gemanifesteerd, een breed gesteund, sterk kabinet ging leiden. Vooral toen deze in 1878 eindelijk, en ondanks heftige buitenparlementaire oppositie van confessionele zijde, het lager onderwijs in ondubbelzinnig liberale zin regelde. 'De schoone dagen van Aranjuez schenen voor de liberale partij weder aangebroken', schreef hij later in een bittere terugblik.[42] Al was Kappeyne geen figuur naar Buys' hart, hij wilde in hem aanvankelijk toch de krachtige en bezielende staatsman begroeten die hij zich steeds wenste en die de naar hij meende gedesoriënteerde, onzekere Nederlandse samenleving zo nodig had. Juist van deze regering verwachtte hij dat zij bewees wat het parlementaire stelsel en het liberalisme vermochten. De teleurstelling was des te groter toen Kappeynes modernistische hervormingszin een strovuurtje bleek en hij in 1879 de teugels neerlegde zonder veel resultaten te hebben geboekt, terwijl wel de confessionele aanhang gemobiliseerd was door zijn optreden. In enkele meeslepende bladzijden had Buys al in het begin van dat jaar zijn vrees geuit dat het de fraaie redenaar ontbrak aan de noodzakelijke zedelijke ernst om zijn grote mogelijkheden inderdaad in regeerkracht om te zetten.[43] Met nauwbedwongen ergernis verweet hij Kappeyne twee jaar later dat deze, door het momentum niet te benutten, grote morele schade had toegebracht aan de liberale partij en het parlementaire stelsel: de legislatieve oogst van de meestbelovende regering sinds 1849 bedroeg niet meer dan 'enkele schrale en ziekelijke korenhalmen te midden van een veld vol onkruid'.[44]

Behalve staatsrechtelijke correctheid eiste Buys vooral bestuurskracht. Hij stelde deze zelfs boven staatsvorm. Al in 1872 begon hij te waarschuwen dat het parlementaire stelsel zijn krediet niet moest verspelen: 'het nationaal gezond verstand' kon anders weleens 'praktische resultaten zonder parlement' gaan verkiezen boven 'een parlement zonder praktische resultaten'.[45] Twaalf jaar later was zijn teleurstelling compleet. Bij de dood van kroonprins Alexander (1884) sprak Buys de vrees uit dat als in de nabije toekomst het monarchale tegenwicht wegviel, het zwaartepunt nog meer zou verschuiven naar het parlement, waarin hij inmiddels bitter weinig vertrouwen stelde. Machteloos landsbestuur zou uitlopen op 'maatschappelijke ontbinding', somberde hij.[46] Juist liberalen als Buys, die de afstand tussen het politieke en het maatschappelijke leven wilden handhaven en niet zagen dat misschien wel daar het probleem lag, meenden dat doelmatige bestuurskracht de maatschappij tevreden zou stellen. Een beperkt kiesrecht vond immers alleen een rechtvaardiging in de kwaliteit van het landsbestuur.

Zijn zorg nam toe in de jaren tachtig. Buys stelde daarvoor nu ook de confessionelen en de zijns inziens ongelegen grondwetsherziening verantwoordelijk. Al vanaf de jaren zeventig werd door verschillende groepen om uiteenlopende redenen revisie van de grondwet bepleit. Het betrof vooral het onderwijsartikel 194 en de kiesrechtparagraaf.[47] In 1883 gaf de koning aan mi-

nister Heemskerk toestemming een herziening voor te bereiden, die uiteindelijk na vier jaren van moeizaam gemanoeuvreer zijn beslag kreeg. Buys, die gold als 's lands eerste autoriteit op het gebied van de grondwet, was zelf bij de revisie betrokken als ondervoorzitter van de herzieningscommissie. Hij had al in 1876 erkend dat de maatschappij aan de grondwet van 1848 begon te ontgroeien en een herziening op den duur nodig zou zijn.[48] Van een actuele noodzaak daartoe was hij echter niet overtuigd. Jaar na jaar, van 1877 tot 1887, herhaalde Buys zijn waarschuwingen dat het een illusie was grondwetsherziening voor een wondermiddel ter oplossing van de problemen van het politieke stelsel te houden, als men niet eens de visie en eensgezindheid bezat om de meest noodzakelijke gewone wetgeving tot stand te brengen.[49]

De hele onderneming, die hij al vooraf beschouwde als het openen van een 'Pandora-doos',[50] bevestigde voor hem het gebrek aan realiteitszin en verantwoordelijkheidsbesef van regering en parlement. Zij toonde hoezeer de politiek door haar eigen problemen gepreoccupeerd werd. Naar zijn mening was er, anders dan in de jaren veertig, helemaal geen nationale roep om grondwetsherziening. Hier was onnodig een vuur opgestookt 'dat de levenskrachten der natie verteert', somberde hij in 1886, toen de hele zaak in een impasse was geraakt doordat de koning blokkades opwierp en het liberale en confessionele blok, die getalsmatig geheel in evenwicht waren, elkaar niets wilden toegeven. En dat terwijl vele zaken dringend om regeling vroegen en 'geen uur van den nationalen tijd, geen snipper van onze vereende krachten te veel is om de overal blootliggende kiemen van verval te stuiten en uit te roeien'. Deze alarmistische taal was typisch voor het crisisgevoel dat de *Gids*-kring midden jaren tachtig beheerste.[51] Bij het toenemen van scepticisme en maatschappelijke polarisatie verontrustte Buys de aanhoudende onmacht van de politiek, temeer omdat hij Nederland sinds 1870 bedreigd achtte. Het Pruisische optreden in 1864, 1866 en 1870 had hem en vele andere liberalen geleerd dat in het moderne Europa recht en moraal weinig zekerheid boden. Waar het om ging was kracht. Voor een klein land als Nederland betekende dit eensgezindheid, weerbaarheid en een sterk nationaal besef. Alleen waar dit bestond, zou een eventuele annexatie voor Duitsland meer een last dan een winst vormen, redeneerde Buys in modern-utilitaire trant.[52]

Vanaf het midden van de jaren zeventig zocht hij het antwoord op de politieke improductiviteit en de opkomst van belangenpolitiek en democratie in allerlei vormen van versterking van de autonome staat. Natuurlijk bedoelde hij geen uitbreiding van de staatsmacht, geen regelende staat, maar juist een vergroting van de afstand tussen staat en maatschappij. Het parlement moest onafhankelijker van de kiezers kunnen functioneren en het dualisme van Kamer en regering diende streng gehandhaafd te blijven. Als het tot een grondwetsherziening moest komen, zag hij de zelfstandigheid van de regering liever versterkt dan verzwakt.[53] Veertien jaar na 1868 begon hij te zinspelen op een grotere rol van 'het ernstige koningschap', maar het is onduidelijk of hij zich deze invloed staatsrechtelijk of als symboolfunctie voorstelde.[54] Toen dit perspectief in 1884 leek weg te vallen, hoopte Buys dat een streng onafhanke-

lijke Eerste Kamer op den duur de politieke bezadigdheid zou kunnen waarborgen tegenover een door klerikalen en radicalen beheerste Tweede Kamer.[55] Helemaal principieel lijkt deze opvatting niet. Zij dateerde van de jaren toen de liberalen hun parlementaire meerderheid zagen slinken en de toekomst een minderheidspositie voorspelde, die zeker consequenties zou inhouden voor de maatschappelijke hiërarchie.

Buys' woorden bij de dood van de kroonprins (1884) en van Willem III (1890) waren sober. Maar inmiddels was de monarchie voor hem meer gaan betekenen dan louter een constitutionele functie. Als ‘symbool van eenheid’ was zij veel meer - een object van genegenheid. In 1890 vond Buys de toon die paste bij deze nieuwe waardering van de monarchie toen hij, nu de kroon overging op ‘eene vrouw en een kind tevens’, van de natie verwachtte dat zij de troonopvolgster ‘trouwe aanhankelijkheid in dagen van vreugd en van smart’ zou schenken.[56] Het artikeltje heeft iets roerends en roept het tafereel op van oude heren die zich eerbiedig scharen rond een kinderbedje. Het was een poging om een staatsrechtelijke functie te maken tot een gevoelsmatig eenheidssymbool, op het moment dat de monarchie zwakker dan ooit leek tegenover de dreiging van democratie. In deze poging lag geen opzet. Buys' idioom, zoals dat van veel tijdgenoten, liet geleidelijk meer emotioneel geladen begrippen toe. Het werd voller en donkerder, met noties als ‘volksgemeenschap’, ‘het gemeenschappelijk vaderland’, de ‘groote gemeenschap’ en zelfverloochenende liefde voor staat en vaderland.[57]

In januari 1888, na de afkondiging van de nieuwe grondwet, en terwijl de eerste confessionele coalitieregering voor de deur stond, maakte hij de balans op van de voorbije veertig jaar, onder de titel ‘Teleurstellingen en verwachtingen’. Het werd een zwanenzang. Buys rekende het tot de blijvende eer van het liberalisme dat de principes van 1848 gemeengoed waren geworden en dat de liberale partij haar ruime meerderheid nooit misbruikt had: steeds was het algemeen belang gezocht. Veel meer dan de institutionele voorwaarden voor een vrije ontwikkeling van burger en maatschappij was er echter niet verwezenlijkt. Door interne verdeeldheid en het gebrek aan duidelijke politieke formaties was de meerderheidspositie ontkracht en had het liberalisme, nog toen het in de jaren zestig en zeventig tot krachtig optreden in staat was geweest, zijn elan verloren. In de jaren tachtig beschikten liberale regeringen over een te krappe meerderheid voor een sterk beleid. Het tij was verlopen en de liberalen restte slechts verdediging van belangrijke beginselen, zoals dat van het neutrale openbaar onderwijs.

Na deze teleurstellingen stemde ook de toekomst niet tot optimisme. Buys verwachtte dat de opkomst van de kerkelijke partijen en de nieuwe praktijk van coalitiekabinetten politici op den duur zou reduceren tot programuitvoerders, en de staat tot instrument van maatschappelijke groepen. Buys' moderniteit was achtergebleven in een vorig tijdvak. De troebelen van 1848, zo wenste hij zich nu te herinneren, hadden een ‘helderder verschiet’ geopend - ‘terwijl thans de crisis nog voor ons ligt en niemand weet waar en wanneer zij zal uitbreken en wat zij de wereld brengen moet’.[58] Zo dacht de politieke

commentator van *De Gids* aan het einde van zijn leven. Dat het eerste confessionele kabinet in praktijk meeviel, kon hem niet opbeuren.[59] Ook de daadkracht van het laatste liberale ministerie dat hij meemaakte (Van Tienhoven-Tak van Poortvliet, 1891-1894) veranderde zijn mening niet meer. Het was - en hij meende dat de hele liberale beweging dit voelde - de koortsige energie van een partij die wist dat zij, door het kiesrecht voor de toekomst te regelen, definitief haar meerderheidspositie uit handen gaf: 'de slagboom valt, die het in 1848 geopende tijdvak onherroepelijk zal afsluiten'.[60]

'Van waar en waarheen?' Het uiteengaan van jong- en oudliberalen

Was 1865 een cesuur in de geschiedenis van *De Gids*, uit politiek oogpunt zou ook 1872 daarvoor kunnen gelden. Toen, bijna een kwarteeuw na 1848, stonden liberalen voor de keuze tussen consolideren en vernieuwen. Er ontstond meningsverschil over de vraag waarmee de vooruitgang gediend was. De auteurs rond *De Gids* - Buys was niet de enige commentator - zagen de politiek, de maatschappij, de internationale verhoudingen onrustbarend veranderen, in elk geval anders dan zij bedoeld hadden. Maar zij wilden vertrouwen op de tijd, onderzoeken, overwegen en voorlopig geen onberaden dingen doen. Hun criterium van vooruitgang lag in het verleden. Op 4 juni 1872 overleed Thorbecke. Het was Vissering die hem eerde, natuurlijk met een sober woord, maar dat getuigde van de hoogste lof en bewondering voor de man die ook op de geest van het tijdschrift zo zijn stempel had gedrukt. Vissering wist heel goed dat Thorbeckes positie de laatste jaren omstreden was. Juist daarom monumentaliseerde hij hem hier tot de enig ware liberale, zelfs nationale leider: Thorbeckes grootheid telde meer dan zijn matige populariteit. Dit was de typisch negentiende-eeuwse opvatting die kwaliteit boven kwantiteit stelde. De slotregel was, ook typografisch, als in marmer gebeiteld: 'En nooit is een staatsman gestorven, zoo diep, zoo algemeen, zoo oprecht betreurd door zijn volk als THORBECKE.'[61]

Deze canonisering toont wat deze generatie in hem verloor. Ook bij verschil van mening was Thorbecke voor *De Gids* onomstreden *de* staatsman geweest. Vissering zag nog niemand 'om de plaats, door zijn heengaan ledig gelaten, in te nemen en de vlottende teugels te vatten'.[62] Al enige tijd was er in deze kring een gevoel van richtingloosheid, terwijl tijdelijk de ongeduldige jongeren werden teruggewezen die sinds een paar jaar Thorbecke als een obstakel waren gaan zien. De recente buitenlandse gebeurtenissen versterkten het besef van beklemming. De Pruisische verplettering van Frankrijk en de Parijse Commune (voorjaar 1871) maakten een diepe indruk. Vissering uitte in een oudejaarsbespiegeling zijn zorgen over mogelijke gevolgen voor België en Nederland. Verontrustend was ook dat de katholieken op pauselijk bevel begonnen waren zich van de liberalen af te keren.[63] En teleurstellend was het optreden van het derde kabinet-Thorbecke, vooral door de geringe steun van de liberale meerderheid. In de gegeven internationale situatie billijkte Buys

Thorbeckes keuze voor consolidering van het bereikte en voor concentratie op de defensie. Maar ook Thorbecke was niet meer in staat de uiteenvallende liberalen te verenigen.[64] De twee- of driedeling die Buys in 1870 constateerde - in conservatieven, zeer behoedzame liberalen en hervormingsgezinde jongeren - zette door. Misprijzend oordeelde hij in juni 1872 dat de liberale beweging bezig was met 'een politieken zelfmoord' en daarin het parlementaire stelsel meesleepte: de regering was in mei mede door de eigen partij ten val gebracht, omdat de liberalen zeer verdeeld bleken over de voorgestelde belastinghervorming, die toch een van hun oudste programmapunten was. *De Gids* had aan deze verwerping overigens zelf - onbedoeld - bijgedragen. Tegenstanders van de belastinghervorming vonden namelijk steun in het afwijzende artikel van N.G. Pierson over de voorgestelde inkomstenbelasting (januari 1871).[65]

'Malaise' - zo typeerde de vooraanstaande Groningse liberaal Tellegen het algemene gevoel in een toespraak die onder de titel 'Van waar en waarheen?' werd afgedrukt in de beladen *Gids*-aflevering van juni 1872. De Groningse hoogleraar, een steile 'achtenveertiger' die landelijk vrij wat gezag bezat, maakte hierin de balans op van een kwarteeuw liberalisme. Hij behoorde tot de liberalen voor wie de individuele vrijheid de norm was en daarom kon hij in de internationale tendens van de laatste jaren enkel verval en bedreiging zien. De Britse vakbonden, gericht op eerlijke verdeling en betere beloning van de arbeid, bezag hij vooral als een verstoring van de arbeids- en productievrijheid. De opkomst van kerkelijke partijen bedreigde de kostelijke scheiding van kerk en staat. De cynische machtspolitiek van Bismarck betekende een terugkeer naar de staatstucht en de miskenning van de democratische nationale en parlementaire gedachte. Al liep het in het goede Nederland allemaal nog zo'n vaart niet, Tellegen vond weinig grond voor optimisme. Vooral waarschuwde hij nadrukkelijk tegen de neiging van jongeren weer de richting van staatsinmenging te kiezen. Hij vond dat ook onnationaal: de individuele vrijheid en de zichzelf regulerende maatschappij werden nu in zijn voorstelling elementen van het Nederlandse volkskarakter. Er was dus alle reden, zo bepaalde deze liberale coryfee, vast te houden aan de idealen van 1848. De vrije maatschappij was gegrondvest; de burgers moesten het verder zelf doen. Eigenlijk getuigde zijn voorstelling tegelijk van liberale zelftevredenheid én gebrek aan perspectief. De onvrede die hij weergaf, vond haar oorzaak in externe dreigingen, niet in onzekerheid over de liberale doelstelling. Typerend voor het grootburgerlijk-liberale zelfbeeld was bovendien de vanzelfsprekendheid waarmee Tellegen de onzekere stemming in eigen kring aanzag voor een *nationaal* probleem. Maar overtuigd als hij mocht zijn van de liberale doelstelling, zij liet zich nog slechts formuleren als behoud.[66]

Tellegen, Buys en Vissering richtten zich, bedekt of direct, tegen de ideeën van de 'geavanceerden', een heterogene verzameling progressieve anti-Thorbeckianen, vrijdenkers en economen met belangstelling voor het Duitse 'katheder-socialisme'.[67] Quack heeft in zijn Herinneringen geschetst hoe rond 1865 jongeren van zijn generatie gingen twijfelen aan het heersende liberalis-

me.[68] Wat hen min of meer verbond was de mening dat Thorbecke zijn tijd gehad had, dat het negatieve liberalisme eigenlijk de bezittende burgerij bevoordeelde, onder meer door dogmatisch de staat te weren uit de arbeidsverhoudingen, en dat het onvermogen om belangrijke zaken als de dienstplicht en belastinghervorming te regelen op burgerlijke onwil berustte, die enkel doorbroken kon worden door uitbreiding van het electoraat. Wat hen tot groep maakte was vooral een zeker ongeduld, de erkenning dat er een 'sociale kwestie' bestand en het idee dat er meer kon en moest worden geregeld. Sommigen waren in hun anticlericalisme radicaler dan de liberalen rond *De Gids*, voor wie de godsdienst, zij het buiten de politiek, nog altijd veel betekende.

De Gids had aanvankelijk zelf de talentvolle jongeren aan het woord gelaten, als interessante tegenstemmen: de polemische Groninger jurist Sam van Houten duidelijk met reserve (in 1863, 1866 en 1871), de rustig docerende Amsterdamse econoom Nicolaas Pierson als gewaardeerde medewerker sinds 1864. In hun particuliere correspondentie spaarden deze twintigers de liberale en burgerlijke zelfgenoegzaamheid geen kritiek.[69] Niet dat zij buiten hun milieu stonden. Maar zij vonden dat de maatschappelijke toestand het liberalisme lang geen reden tot tevredenheid gaf. De geniale 'autodidact' Pierson, in wie ook Buys en Vissering het beste economische talent van de jongere generatie herkenden, drong er in 1866 bij Vissering op aan dat *De Gids* de progressieve koers niet zou verlaten. Dat wil zeggen, het blad moest een breder kiesrecht voorstaan dat een nieuwe, vooruitstrevender generatie in het parlement zou brengen die eindelijk eens zaken als de cultuurwet, de schoolwet, het hoger onderwijs, de handels- en arbeidswetgeving fiks zou regelen. 'Wij zijn nu eenmaal jong & ons geduld is niet bijster groot. Een eindeloos verwijzen naar de toekomst dégoûteert ons'.[70]

In *De Gids* besprak hij zeer objectief - maar daardoor met een in deze kring nieuw begrip - de Duitse 'historische richting' in de economie, het Duitse socialisme van Lassalle en het voor en tegen van de werkstaking, een in 1869 actueel onderwerp.[71] Daardoor nam hij afstand van het klassieke economisme. Als een van de eersten doorbrak Pierson de illusie dat de liberaal-burgerlijke zienswijze een meerwaarde van algemene geldigheid bezat. Hij zag scherp dat theorieën en maatschappijbeschouwingen niet neutraal waren maar groepsgebonden ideologie, dus rechtvaardiging van bestaande verhoudingen.[72] Hij achtte dit onvermijdelijk en vond het slechts realistisch het te erkennen. Hoewel hij daardoor in het nog conservatieve Amsterdam voor 'rood' doorging, werd Pierson om zijn grote bekwaamheid al voor zijn dertigste benoemd tot directeur van de Nederlandsche Bank (1869). Hij had een ander temperament dan Van Houten en meer dan deze lijkt hij buiten de beslotenheid van hun briefwisseling rekening te hebben willen houden met de gevoeligheden van het establishment waarvan hij deel uitmaakte.

Het Kamerlid Van Houten kreeg in augustus 1871 de ruimte voor een zeer radicale verhandeling waarvan het vertrekpunt een vergelijking van natuuren geesteswetenschappen was, maar die eigenlijk een afrekening met de axioma's van de liberaal-burgerlijke levensbeschouwing inhield. Nooit eerder

werd in *De Gids* het atheïsme zo uitdagend geponeerd. Het enige ongeloof dat naar Van Houtens oordeel bestrijding verdiende en dat in Nederland 'duizende leerstoelen' telde, was het ongeloof aan de onwrikbaarheid van het causaliteitsprincipe. De sociale implicatie van zijn determinisme was de in *De Gids* nog zeldzame erkenning dat voor armoede en misdaad niet louter het individu, maar zeker ook 'de maatschappij als geheel' schuld droeg. Het empirisme gaf hem vervolgens een wapen in de hand tegen dogmatische elementen in het liberalisme, zoals het vertrouwen in de harmonische ontwikkeling van de vrije maatschappij en de heiligverklaring van de constitutionele monarchie. Zelf baseerde Van Houten zich op een van Schopenhauer geleerd pessimistisch realisme, dat als beschouwingswijze de plaats zou moeten innemen van het gemakzuchtige voorzienigheidsgeloof. Scherp maar juist was zijn typering van het ook in vrijzinnige kring veel gebruikte verweer tegen onaangename waarheden. Dagelijks, aldus Van Houten, hoort men 'uit het *harde* en *troostelooze* eener leer tot hare onwaarheid besluiten. Menig zeer liberaal mensch zegt eenvoudig: "tegen dat beweren komt mijn gemoed in opstand", en laat het verder ononderzocht.'[73]

Zo liet de redactie in deze vroege jaren zeventig ruimte voor debat, deels uit onzekerheid, deels uit belangstelling en ook omdat zij niet dogmatisch wilde zijn. Van Houtens atheïsme, pessimisme en republicanisme vonden zeker nog geen acceptatie. Naar aanleiding van zijn brochure *Liberale politiek op historischen grondslag* (Groningen 1871) waarin hij Thorbeckes streven naar versterking van de regeringsmacht bekritiseerde, las Buys hem de les en noemde hem een 'politiek moordenaar'.[74] De breuk met Van Houten kwam kort hierna. Geenszins ontmoedigd door Buys' afkeuring bood hij begin februari 1872 *De Gids* een groot stuk aan over 'de staatsleer van Thorbecke'. Het was een kennelijke poging het tijdschrift tot een principiële keuze uit te dagen. Want het betrof niets minder dan een liberale 'vadermoord', deze doorlopende, vaak geforceerde bestrijding van Thorbeckes politieke overtuiging en optreden.[75] De redactie wees het aanbod dan ook af, maar niet zonder uitgebreide interne discussie. In hoofdzaak oordeelde zij de kritiek op Thorbecke 'onbillijk' en het gekozen moment 'onstaatkundig' en wenste zij het 'gezag van de *Gids*' niet aan Van Houtens republicanisme te verlenen. Maar Fruin vond overigens 'veel goeds' in dit stuk en zag het graag als brochure verschijnen. Vissering wilde Van Houten wel de ruimte geven om 'ook tegenover Thorbecke' zijn opvattingen uiteen te zetten. Dat de jongeren Thorbecke voorbij wilden, vond hij 'op zichzelf natuurlijk en redelijk'. Maar behalve dat hij het persoonlijke in de aanval afkeurde, meende hij dat in de actuele politieke situatie 'aan het ongeduld onzer jonge liberalen voet te geven', er enkel toe kon leiden dat de liberale beweging zou breken en de regering vervolgens in reactionaire handen zou komen. Daarmee was niemand gediend. De enige die niet tot afwijzing neigde, was Buys. Natuurlijk deelde hij Van Houtens mening geenszins. Maar men moest voorzichtig zijn met afwijzing op grond van verschillende zienswijzen. Buys zag nu meer dan de anderen *De Gids* als forum voor discussie. Het leek hem niet de bedoeling 'dat wij dus op politiek terrein

een soort van dogma voor de Gidsredactie aannemen, en alles buitensluiten wat daarin niet past'. Het elan van de jongeren was hem sympathiek. Daarbij vond hij het vervelend dat de buitenwacht juist hem voor zulk dogmatisme verantwoordelijk zou houden.[76]

Inderdaad moest hij Van Houtens woede verduren toen deze zijn inzending afgewezen zag. *De Gids* had nu voor Van Houten definitief afgedaan.[77] Het stuk verscheen als brochure. De breuk werd bevestigd door Visserings recensie ervan, eigenlijk een uitgebreide motivering van de redactionele afwijzing. Vissering zag in de kwestie een generatieconflict en hij begreep wel dat de jongeren daarom de oude garde geen recht konden en wilden doen. Van Houtens beoordeling van Thorbeckes optreden achtte hij onhistorisch en onjuist. De recensie impliceerde wel dat Vissering zichzelf en *De Gids* nu inderdaad tot de oudliberalen rekende. Hij kreeg ook adhesie van deze zijde. Van Houten liet daarop nogmaals weten dat hij enkel streed tegen 'de geestelijke en zedelijke verslapping van het liberalisme'. Hij zocht de scheiding tussen verkapte conservatieven en echte progressieven en verweet de *Gids*-redactie dat zij uit misplaatste partijoverwegingen en tegen beter weten in het conservatisme van de zittende regering steunde en zo het ware liberalisme verloochende.[78] Dit was Van Houten ten voeten uit. *De Gids* heeft op dat moment in die keuze niet willen meegaan. Toch had men zeker waardering voor het Groningse Kamerlid, omdat hij een elan en overtuiging bezat die voor de 'achtenveertigers' langzamerhand een nostalgische herinnering begonnen te worden.

Afscheid van Van Houten betekende evenwel nog geen duidelijke scheiding tussen 'oud' en 'nieuw'. Degenen die zich 'jongeren' of 'radicalen' noemden, vormden geen gesloten front. En Thorbeckes verdwijnen van het politieke toneel maakte herschikkingen van de liberale gelederen mogelijk. In deze situatie liet *De Gids* nog allerlei jongere auteurs aan het woord met ideeën die verder gingen dan wat men zelf voor wijsheid hield. Bijvoorbeeld de publicist M.C.L. Lotsy, een merkwaardige democraat en vooruitgangsadept, die later naam maakte als spinozist en politiek commentator van *De Nieuwe Gids*. In zijn beschouwing over 'Democratie en Theocratie' ontwikkelde hij met nieuw enthousiasme de gedachte dat naar Gods bedoeling de geschiedenis vooruitgang was, en wel in vrije ontplooiing en gelijke mogelijkheden voor iedereen. In deze zin waren de Franse revolutie en 1848 wezenlijk democratisch geweest; op deze weg behoorde de politiek zonder dralen door te gaan. Hoewel hij meende dat in principe het kiesrecht zoveel mogelijk moest worden uitgebreid, vond hij democratie goed te verenigen met beperkt kiesrecht en met de monarchie. Klonken zijn redeneringen over volkssoevereiniteit en volkswil vrij radicaal, in de praktijk bleef Lotsy in de buurt van Buys. Ook hij oordeelde het politieke programma van de 'radicalen' - herziening van de grondwet, het kiesstelsel, de onderwijswet en uitbreiding van de staatstaak - nog onpraktisch. Zijn opstel was zelfs in hoofdzaak een kritische beoordeling van een net opgericht vrijdenkersblad, *De Vrije Gedachte*, dat zich opwierp als orgaan van strijdbare, antigodsdienstige radicalen van het type-Van Houten.[79]

Was het in Lotsy's bijdragen nog zo dat de rechterhand matigde wat de linkerhand verhief, harde waarheden kreeg het *Gids*-publiek in november 1873 te lezen van de jonge ambtenaar J.D. Veegens, in een essay dat bescheiden 'Politieke gedachten van een leek' getiteld was. 'Wij hebben dien toon nog nooit aangeslagen. Als wij dit stuk zonder reserve plaatsen, *schijnen* wij van zienswijze en politiek stelsel wat veranderd te zijn', commentarieerde Fruin na eerste lezing.[80] Veegens, ook hij weer opgeleid aan de Leidse rechtenfaculteit, analyseerde de machteloosheid van de drie achtereenvolgende liberale regeringen. Hij kwam tot een andere conclusie dan Buys. De liberale partij werd met de jaren steeds meer een groepering van en voor de gearriveerde burgerij. Daardoor vermeed de liberale Kamermeerderheid noodzakelijke hervormingen zoals een rechtvaardiger belastingstelsel, invoering van de persoonlijke dienstplicht zonder plaatsvervanging en kiesrechtuitbreiding, het enige middel om deze machtspositie te doorbreken. Gegeven de omstandigheden stelde Veegens als uitweg een herschikking van de Kamer voor, waarbij conservatieven en consoliderende liberalen een brede behoudende partij zouden vormen, constitutioneel en anticlericaal maar zonder hervormingsbehoefte, met tegenover zich een gezuiverde liberale minderheidsgroep die als in 1848 met groot moreel prestige de noodzakelijke hervormingen zou entameren.[81] Ook voor de jongere auteurs in *De Gids* was politiek dus niet een zaak van meerderheid en pragmatisch compromis, maar van zuivere principes van een door het algemeen belang bezielde minderheid.

Veegens' harde oordeel over de liberale bourgeoisie als gewone belangengroep doorbrak de zorgvuldig gecultiveerde voorstelling van de gezeten burgerij als 'kern der natie' en neutrale vertegenwoordiger van het algemeen belang. Het gebruik van het Franse woord *bourgeoisie*, dat geassocieerd werd met de materialistische burgerlijkheid van het Tweede Keizerrijk, was niet willekeurig, maar suggereerde een verschil met het ware verantwoordelijke burgerschap. Al bleef ook hierna de voorstelling van de burgerij als hart van de natie in *De Gids* domineren, zij verloor ineens haar onaantastbaarheid toen in deze jaren auteurs het besef gingen tonen dat ideologie klassengebonden was. Huet had soms zijn medeburgers even in de kaarten gekeken.[82] De eigen kring was voor het eerst expliciet en kritisch als 'bourgeoisie' getekend door de broers Nicolaas en Hendrik Pierson, die misschien door hun Réveil-achtergrond de eigenaardigheden van de liberale beschouwing met enige afstand en daardoor scherper zagen.[83]

De eerste nuanceerde in 1867 wel de socialistische beschuldiging 'dat de wetenschap zich verkocht heeft aan de bourgeoisie' en dat deze uit was op 'stelselmatige onderdrukking der lagere klassen', maar hij verheelde niet dat de bourgeoisie de economische wetenschap in eigen voordeel wist te interpreteren. Predikant Hendrik Pierson wijdde in 1869 zelfs een artikel van vijfendertig bladzijden aan een kritische beoordeling van 'de heerschappij der bourgeoisie' in het kerkelijk leven. Daar was alle reden toe, want deze stand beheerste naar zijn mening de pers, de katheders, de maatschappelijke verenigingen, de hervormde kerk en de politiek. Maar met haar moderniteitsdogma

en haar beschavings- en verlichtingsdrang was de bourgeoisie toch eigenlijk bevangen door ‘standspedanterie’, aldus Pierson. Zij ‘houdt zich zelve voor de kern der natie, voelt weinig voor de eischen der andere standen en weet geen beter redmiddel voor de kwalen des tijds, dan te wenschen, dat allen mogen zijn gelijk zij is’. Dit herinnert aan de kritiek van de katholiek Alberdingk Thijm op de neerbuigende verdraagzaamheid van de liberalen jegens andersdenkenden. Ook de predikant oordeelde dat de liberaal-burgerlijke heerschappij in de hervormde kerk, die zich uitte in de triomf van het rationalistische modernisme, geen recht deed aan het religieuze gemoedsleven van de grote meerderheid. Hij betreurde daarom niet dat deze heerschappij nu beëindigd werd door de invoering van het algemeen stemrecht in de hervormde kerk. Van een oordeel over de politieke dominantie van de burgerij onthield hij zich.[84]

Het verwijt van klassenegoïsme dat Veegens de beperkte volksvertegenwoordiging maakte, kwam ook niet helemaal onverwacht. De jonge Groningse econoom W.A. Reiger, de ‘huisauteur’ van *De Gids* over kiesrechtzaken, had al in april 1872 gewaarschuwd dat verwerping van de voorgestelde inkomstenbelasting het vermoeden zou voeden dat de Kamer de ‘meervermogenden’ vertegenwoordigde. De roep om censusverlaging werd dan inderdaad gewettigd.[85] Vissering en Buys, zelf welvarende en goedbedoelende heren, hebben zich lang verzet tegen de suggestie dat ‘*la bourgeoisie satisfaite* elke hervorming zou tegenwerken die aan de klassen onder haar ten goede zou komen’. Toch lijkt Buys' nadrukkelijke ijveren voor een meer ‘publiekrechtelijk denken’ en een hoog plichtsbesef van volksvertegenwoordigers een erkenning van de jongliberale kritiek op burgerlijk egoïsme. Hij immers ging juist in deze jaren de maatschappij als een strijdtoneel van belangengroepen zien. Aan het einde van zijn leven gispte ook hij de zelfzuchtigheid van de burgerklasse.[86]

Uit de redactionele discussie over Veegens' inzending blijkt dat de leiding van *De Gids* duidelijk voelde niet meer in de frontlinie te kunnen staan. Zij bezag het optreden van de jongeren met een mengeling van afkeuring en sympathie. Elke redacteur had wel bedenkingen en toch vond iedereen dat het woord nu aan de nieuwe generatie was. ‘Wij liberalen van '48 worden oud en neigen tot conservatisme over’, erkende Vissering. Zimmerman en Muller sloten zich bij diens wens aan ‘dat een jong en krachtig geslacht optrede met een nieuwe leuze, die tot werkzaamheid, geestdrift en discipline prikkelt.’[87] Toch slaagde *De Gids* er niet in deze groep aan zich te verbinden. Een ‘oude’ en een ‘jonge’ visie zouden in dit tijdschrift hoogstens naast elkaar kunnen staan. Zonder ingrijpende redactiewisseling kon *De Gids* niet een ‘jong’ orgaan worden. De linksliberalen namen in 1874 de hun geboden mogelijkheid te baat een eigen maandblad te beginnen, *Vragen des Tijds*.[88]

Voor *De Gids* is dit een moment van betekenis geweest: voor het eerst vormde een groep die in principe in dit blad zijn medium had kunnen vinden, een eigen orgaan omdat *De Gids* duidelijk niet meer de meest geavanceerde positie vertegenwoordigde.[89] Elf jaar later gebeurde dat opnieuw, toen

De Nieuwe Gids werd opgericht. *De Gids*, die zich altijd beschouwde als 'nationaal' tijdschrift, heeft nooit goed raad geweten met deze sedertdien steeds toegenomen behoefte van politieke en literaire bewegingen zich via eigen periodieken te profileren. Bij elk nieuw tijdschrift betreurde de redactie de 'versnippering der krachten' en gaf zij als mening dat het andere geluid toch ook wel in *De Gids* had kunnen klinken. Maar juist dit oordeel toont dat het tijdschrift veranderde. 'Nationaal' betekende in de eerste decennia dat *De Gids* geleid werd door een visie op de nationale aard en bestemming; later, dat het blad zijn taak zag in brede vertegenwoordiging van culturele en (liberaal-)politieke richtingen.

Vragen des Tijds vond overigens een vaderlijk-minzaam onthaal in *De Gids*. Vissering betwijfelde natuurlijk of een apart linksliberaal blad wel zo nodig was, temeer daar de inhoud van het eerste nummer zijns inziens 'toch in elk ander niet al te exclusief tijdschrift van liberale kleur' had gepast. Ook drong hij eropaan dat de pennenstrijd 'met hoffelijke wapenen' gevoerd zou worden. Maar hij was liberaal genoeg om het nieuwe blad te verwelkomen als bijdrage tot een maximale pluriformiteit van het Nederlandse geestesleven. Het geresigneerde slot van de recensie was tegelijk een afscheid, een erkenning ook dat *De Gids* voortaan een oudliberaal tijdschrift zou zijn: wij achtenveertigers, aldus Vissering, hebben vurig in de vrijheid geloofd, maar 'onze vrijheidsliefde, die eénmaal onze roem was, wordt ons heden als een grove zonde toegerekend' door jongeren die weer alles van een regelende staat verwachten. 'Welnu, het zij zoo. Het zij, dat de eischen *dezes* tijds een anderen weg gebieden te volgen dan die de onze was.' Het enige wat hij vroeg, was dat men in terugblik het vrijheidsstreven van zijn generatie recht zou doen als een noodzakelijke en vruchtbare historische fase.[90]

Hierna was *De Gids* niet meer jong. Natuurlijk bleven er jonge publicisten bij betrokken en toonde het blad zich bij tijd en wijle strijdbaar en ook oppositioneel. Ook bleef men het liberalisme beschouwen als moderniseringsbeweging. Maar, ongeacht of vernieuwingen op enig gebied een positief of een negatief onthaal vonden, er was geen directe identificatie meer met het nieuwe. 'Onze tijd' was het verleden geworden. De defensieve houding ging overheersen, behalve misschien jegens wetenschappelijke ontwikkelingen, al lette men ook hier in toenemende mate op de levensbeschouwelijke implicaties. Dat in 1875-1876 de plaatsen van Fruin, Veth, Zimmerman en Vissering in de redactie niet door figuren als Veegens, A. Kerdijk of N.G. Pierson werden ingenomen maar eigenlijk alleen door de bedaarde patriciër De Beaufort, tekent de gemaakte keuze. Bij de volgende redactieaanvulling, in 1880, zette deze tendens versterkt door. Vanaf 1877 kondigde de ene na de andere redacteur aan te willen vertrekken om ruimte te maken voor 'jongelui'. In plaats daarvan kon men het er jarenlang onderling niet over eens worden welke kandidaat 'bruikbaar' zou zijn. Alleen Muller trad terug, na zevenentwintig jaar. Drie weinig tot het nieuwe geneigde heren kwamen de redactie verbreden, de bestuurder mr. J.N. van Hall, de Waalse predikant J.H. Hooijer, die in *De Gids* een cultuurpessimistisch getint nationalisme ging vertolken, en de

Wageningse leraar C. Honigh, een bescheiden dichterlijk talent en een man die evenals Hooijer vooral om zijn morele ernst werd geprezen.[91]

'Een zuivere en juiste volksvertegenwoordiging'

Wat oud- en jongliberalen in de laatste decennia van de negentiende eeuw vooral verdeelde was de vraag of, en in welke mate, uitbreiding van kiesrecht en de staatstaak geboden was. De kiesrechtkwestie had twee aspecten. Ten eerste was er de motivering die aan het stemrecht ten grondslag lag. Daarnaast waren er de problemen die met de realisering van kiesrechtuitbreiding te maken hadden, zoals het tempo, de criteria of de noodzaak van een voorafgaande grondwetsherziening. Onverbrekelijk verbonden met het kiesrechtvraagstuk was de jongliberale opvatting over een actievere staat. De liberalen die in *De Gids* domineerden waren zeker niet afkerig van een actieve staat: zij zagen voor de overheid nuttige taken op het gebied van de infrastructurele voorzieningen, het onderwijs, zelfs de kunstbescherming. Maar steeds was de bedoeling enkel de zelfstandige activiteit van de maatschappij voor te bereiden of aanvullend te ondersteunen. Zo, dacht men, zouden voor elk individu of elke instelling in principe gelijke ontwikkelingsmogelijkheden ontstaan. De doctrinairen meenden dat de staat niet mocht worden ingezet om de ene groep tegen de andere te beschermen en dus in vrijheid gegroeide machtsongelijkheid en belangentegenstellingen te corrigeren. Na 1870 echter gingen velen hen erop wijzen dat dit individualistische vrijheidsidee in de maatschappelijke en economische praktijk een naïeve illusie was. Of althans, dat een terughoudende staat wel de vrijheid voor weinigen mogelijk maakte, maar dat een corrigerende staat nodig was om inderdaad iedereen ontwikkelingskansen te garanderen.

Beide kwesties, kiesrecht en staatstaak, wortelden in een opvatting van democratie. In de dertig jaar vanaf 1865 is dit probleem - want dat was het - regelmatig aan de orde geweest, niet alleen bij Buys. Soms zonder speciale aanleiding, vaker in reactie op de parlementaire behandeling van een kieswethervorming of op buitenparlementaire initiatieven en publicaties. De *Gids*-bijdragen lopen uiteen van theoretische beschouwingen over de soevereiniteit tot praktische en technische verhandelingen over wijzigingen in het kiesstelsel. De soevereiniteitsvraag bleek in het conflict van januari 1865 gevoelige materie. Tot 1868 was het allereerst een staatsrechtelijke kwestie. Toen ging het erom de constitutionele verhoudingen te bepalen. Als in *De Gids* tot ongeveer 1870 incidenteel gesproken werd over wijziging van het kiesstelsel of van kiesrechtbepalingen, betrof het niet uitdrukkelijk het vraagstuk van de democratie. Men zocht dan naar een stelsel dat de beste mannen in de Kamer zou brengen, dus de kwaliteit van de volksvertegenwoordiging zou garanderen. Of een stelsel dat het parlement beter zou laten functioneren doordat het een duidelijker partijindeling teweegbracht. Het waren vrijblijvende beschouwingen, want in deze kring verwachtte men vanouds minder van stelsels dan van

de moraal en geïnformeerdheid van burgers en vertegenwoordigers.

In 1871-1873 verplaatsten de jongliberalen de discussie naar de uitbreiding van het stemrecht. Deels vanuit een democratische overtuiging en deels omdat zij hierin het enige middel zagen om het gebleken klassenegoïsme van de burgerij te doorbreken. Voor het eerst sinds 1848 werd het kiesrecht van een constitutionele tot een maatschappelijke aangelegenheid. De vraag luidde nu: moet democratie inderdaad een 'beloning' zijn voor volksontwikkeling of zou zij niet veeleer de *voorwaarde* daartoe zijn? Na het midden van de jaren zeventig hield *De Gids* vast aan de eerste stelling. Tussen 1840 en 1868 was in dit tijdschrift geprobeerd de burgerij, als 'de natie' voorgesteld, tot leidende groep te verheffen, tegenover de historische machtspositie van de koning en de oude elite enerzijds en de dreiging van een 'volksbewind'-Franse stijl anderzijds. Tegenover het 'ancien régime' was *De Gids* 'democratisch' maar alleen voor zover de natie een nijvere, ontwikkelde burgerij vormde. Na 1868 gingen twee motieven de mening over kiesrecht domineren. Onmiskenbaar legitimeerde *De Gids* een groepsbelang, namelijk handhaving van de (liberaal-)burgerlijke voogdij over 'onbevoegden'. 'Het volk, vooral het volk achter de kiezers, is niet vatbaar voor fijne staatsrechtelijke kwestiën', wist Vissering, en zulke 'kwestiën' vormden voor deze liberale juristen nu juist de politiek.[92] Daarnaast streefden Buys en sommigen van zijn leerlingen ernaar de staat te vrijwaren van de verdeeldheid en woelingen van 'de maatschappij'. Zij bedoelden: de aanspraken van confessionelen en arbeiders.

De uitgangspositie voor de volgende dertig jaar werd in juli 1865 bepaald door Buys, in een opstel met de veelzeggende titel 'Misverstand'. De professor legde hier zowel Groen van Prinsterer als Busken Huet nog eens precies uit hoe dat eigenlijk zat met die soevereiniteit in Nederland. Op deze principiële afwijzing van de democratie liet hij in oktober een betoog volgen waarvan de strekking was dat ook het bestaande kiesstelsel geen wijziging behoefde. Het was misschien verre van volmaakt, maar de kwaliteit van de volksvertegenwoordiging hing zijns inziens niet af van census of districtenstelsel. Dat bewees het Britse geval: het hoge peil van de Britse politiek was door het dwaze stelsel van voor 1832 niet geschaad maar door de Reform Bill evenmin veranderd. Dit was ook Visserings overtuiging: verbetering van de politieke moraliteit, die in Nederland diep gezonken leek - Vissering schreef dit midden in de constitutionele crisis - was een zaak van kennis en persoonlijke ethiek, niet van stelsels.[93]

Toch steunde Buys in mei 1869 direct het idee van een algemene discussie over de kieswet, toen in april de Kamer bepaalde aanpassingen in de kieswet (invulling van de kiesdistricten, verlaging van de census) te behandelen had gekregen en zich in Amsterdam een voor deze periode zo typerende vereniging ter bespreking van de kieswet vormde.[94] Hij vond zo'n discussie zeker opportuun. Nu het parlement de belangrijkste macht was gebleken, werd het belang van zijn representativiteit navenant groter. Buys' standpunt was en bleef dat een volksvertegenwoordiging niet zoveel mogelijk mensen representeerde, maar zoveel mogelijk verschillende opinies en belangen die in de natie

leefden. In het parlement behoorden de volksvertegenwoordigers zich echter enigszins aaneen te sluiten tot groepen met een bepaalde visie op het algemeen belang. Buys had dus geen bezwaar tegen het districtenstelsel, omdat het zijns inziens garandeerde dat zoveel mogelijk groepen en opinies stem kregen.

Hij verschilde op dit punt van mening met Fruin, die in oktober 1869 een heel nieuw kiesstelsel voorstelde (naar het model van de Britse kiesrechttheoreticus Hare), juist gericht tegen het lokale particularisme en het optreden van allerlei regionale mediocriteiten in de Kamer, dat het districtenstelsel naar zijn mening met zich meebracht.[95] Niet alleen als historicus, nu ook als politiek publicist voerde hij strijd tegen alles wat aan het oude particularisme van de voormalige Republiek herinnerde. De strekking van Fruins opstel over ‘De drie tijdvakken der Nederlandsche geschiedenis’ (1865) was immers al geweest dat de eenheidsstaat en de constitutionele monarchie de bestemming van de nationale geschiedenis vormden. Met deze interpretatie had hij en passant Buys' zienswijze historisch gesanctioneerd tegenover Huet.

Buys en Fruin stonden niet hetzelfde stelsel voor, wel hetzelfde belang. Een ‘zuivere en juiste volksvertegenwoordiging’ betekende voor hen een parlement waarin alleen ‘de bekwaamsten’ zitting hadden en waarin enerzijds nationaal gedachte politieke visies tot hun recht konden komen en anderzijds minderheden bescherming vonden. Als goede liberalen gunden zij elke politieke opinie een plaats. Tegelijk waren zij, zelf leden van een vrijzinnige, welgestelde, hoogopgeleide minderheid, beducht voor overheersing door meerderheden. Geen enkele auteur in *De Gids* wenste openlijk een stelsel dat een kunstmatig ‘pays légal’ in het zadel hield.[96] Maar evenmin mochten bepaalde belangen - men dacht nog vooral aan de kerk, aan protectionisten, aan bepaalde provincies, niet zozeer aan arbeiders - in de Kamer een meerderheidspositie verwerven enkel door de numerieke dommekracht van onwetend ‘stemvee’. Buys vond de voorbeelden van algemeen kiesrecht in de hervormde kerk en in Frankrijk en de Noord-Duitse Bond geen argument. Zeker deze landen bewezen dat het algemeen kiesrecht geenszins aan het volk maar aan de machthebbers ten goede kwam. Ook een eerste stap daarheen, een algemene censusverlaging tot het minimum vond hij dus onjuist. Hij zag er meer in door verandering van de lokale censusbepalingen het stedelijk electoraat, dus de ontwikkelde burgerij, wat te versterken tegenover de bestaande dominantie van de plattelandsbevolking. Bij voorkeur zag hij het censuscriterium nog aangevuld met een soort bekwaamheidstoets, zoals Thorbecke eigenlijk al in 1848 bedoeld had.[97] Het is niet verwonderlijk dat in een intellectuelentijdschrift als *De Gids* vaker dit criterium bepleit werd.

In de volgende jaren kreeg de kiesrechtdiscussie een nieuwe impuls door de kritiek van de jongere liberalen. Er ontstonden enkele kleine verenigingen die minder of meer uitgesproken het algemeen kiesrecht voorstonden. Tot ongeveer 1870 was er in Nederland sinds Thorbeckes rede *Over het hedendaagsche staatsburgerschap* (1844) eigenlijk nauwelijks principieel gediscussieerd over algemeen kiesrecht.[98] Het begrip democratie werd nog in allerlei beteke-

nissen gebruikt. Wel waren er vele argumenten aangevoerd waarom het kiesrecht beperkt moest blijven. Het was dus actueel en niet laat dat *De Gids* in 1871 ruimte gaf aan de kiesrechtdiscussie.

De eerste bijdrage was van de eerdergenoemde Lotsy (die overigens nog veiligheidshalve met L. ondertekende). Zoals Huet in 1865 stelde deze auteur dat Nederland sinds 1848 in principe een democratie was. Door het verkeerde districtenstelsel en het beperkte kiesrecht was het parlement echter geen betrouwbare 'photographie' maar een slecht gelijkend, kunstmatig geïdealiseerd portret. Interessant is de hier gekozen representatiemetafoor. Zij bevat eigenlijk al de nieuwe socio-politieke voorstelling. Hier werd voor het eerst het 'naturalisme' tegenover het 'idealiserend realisme' gesteld, als 'juistere' werkelijkheidsvoorstelling. 'Waar het zwaartepunt van het gezag van den troon is gevallen in het parlement, daar is dat parlement slechts de trechter, die het gezag moet laten afdalen naar de bron van die vergadering, het volk.' Uitdrukkelijk brak deze auteur met het axioma dat de politiek een zaak was van de 'intellectuele aristocratie'. Dat de redactie deze democratische ketterij tolereerde, was waarschijnlijk omdat Lotsy vasthield aan de monarchie - de constitutionele monarchie zag hij als een getemperde democratie - en omdat hij in de praktijk helemaal geen algemeen kiesrecht aanbeval. Wel vond hij dat de census zo laag mogelijk moest zijn, omdat hij het kiesrecht beschouwde als een vorming in publiek en politiek besef.[99]

De volgende aflevering bevatte, als zijdelings maar niet mis te verstaan commentaar, een merkwaardig, uitdagend-conservatief betoog van een jonge scheikundeleraar en filosoof, C.B. Spruyt. Deze zou in de volgende decennia uitgroeien tot een algemeen bekend publicist en een van de scherpste woordvoerders van de oudliberalen. Spruyt was een intellectueel die juist in een autonome wijsbegeerte, met toch een sterk sceptische strekking, het argument vond tegen elke vorm van ideologisch bevlogen politiek. Tegelijk echter meende hij dat zijn eigen criticisme, de zuivere filosofie, bij uitstek politiek relevant was, namelijk omdat het aan elk 'hersenschimmig' stelsel de grond ontnam. Zo was zijn autonome en zuivere filosofie natuurlijk allerminst een onpartijdig instrument. Langs een andere weg bracht deze filosofieopvatting Spruyt feitelijk terug tot het aloude conservatisme, dat sinds Burke elke ideologische politiek verwierp met een beroep op de realiteit, de ervaring en de onvolkomenheid van het menselijk vermogen. In een figuur als Spruyt vervaagt het onderscheid tussen oudliberaal en gewoon conservatief: een kwarteeuw eerder zou zijn wijsbegeerte zich tegen het 'doctrinaire' liberalisme gekeerd hebben. Nu moest, hoewel hij zelf nog geen dertig was, 'het jonge Nederland' het ontgelden, kennelijk de jongliberalen, die hij volgens beproefd recept discrediteerde als 'revolutionairen' die 'mystische begrippen' vereerden zoals volkssoevereiniteit, algemeen kiesrecht en gelijkheid.

Uitdagend accentueerde Spruyt het verschil tussen de democratische abstractie 'het volk' en de realiteit van 'de domme Jannen, Pieten, enz.'. Bij deze auteur verscheen voor het eerst een bijna Nietzscheaanse, in volgende decennia courante conservatief-elitaire cultuurkritiek, gericht tegen de halfbescha-

ving van het bredere volksonderwijs, de demagogie van de dagbladpers en het gevaar van de domme massa's. Evenals Buys erkende Spruyt maar één belang - dat van de staat of de nationale gemeenschap. Dit belang was veel te ernstig om het over te laten aan 'onbevoegden'. Wat Spruyt betreft moest het electoraat eer verkleind dan vergroot worden. Maar omdat hij zag dat 'ontwikkeling' zich moeilijk liet toetsen, nam hij genoegen met het censuscriterium. Bij Spruyt ontbrak eigenlijk iedere gedachte over een positief gebruik van kiesrecht. Het leek enkel nog een zware verantwoordelijkheid en een groepsrecht dat bewaakt moest worden tegen onbevoegden. Zelfgenoegzaam stelde hij dat de burgerij de voogdijplicht had de staat tegen het volk en zelfs het volk tegen zijn eigen onbekwaamheid te beschermen: 'wij, de burgers, die krachtens het recht, door de vruchten van den arbeid van ons voorgeslacht of door onzen eigen arbeid verkregen, te beslissen hebben over de inrichting van [...] den staat [...] wij zijn het aan onze minder gegoede medeburgers verplicht, hun het stemrecht te ontzeggen zooals men een snijdend werktuig ontneemt aan een spelend kind.'[100]

Zelden werden in *De Gids* posities zo extreem tegenover elkaar gesteld en verwoord. Een enkele tirade van Buys, als in januari 1873, verried zijn weerzin tegen de democratie en de verwantschap met Spruyt.[101] Waarna dan toch weer in november 1873 de kritiek van Veegens op het burgerlijk klassenegoïsme ruimte kreeg. Een middenpositie, misschien de gemiddelde opvatting in de kring van dit tijdschrift, verwoordde W.A. Reiger. Hij deed dit al in april 1872, in een rustige en brede beschouwing van allerlei voorstellen tot kieswetwijziging die binnen en buiten *De Gids* in de afgelopen jaren waren gedaan. Ook Reiger stelde zich op het standpunt dat 'volksinvloed' geen ideaal op zich was, maar een kennelijke historische tendens. Doel van elke hervorming moest de bestuurlijke doelmatigheid van regering en parlement zijn. Een volksvertegenwoordiging voldeed als zij de variëteit van nationale belangen en opinies weerspiegelde. Een kiesstelsel voldeed als het dit bereikte en tevens 'capabele' kiezers en vertegenwoordigers selecteerde. Op dit punt vond hij Spruyts eisen te exclusief. Verstandiger en veiliger leek hem een kiesrechtuitbreiding tot al degenen die aan het censusminimum voldeden en al op stedelijk niveau stemrecht hadden. Ook Reiger was zeker geen democraat, maar hij waarschuwde ertegen liberaal of burgerlijk belang in de kiesrechtkwestie te mengen. Vrees voor een confessionele overmacht of voor het socialisme mocht geen argument zijn. Die vrees vond Reiger ook onnodig, want hij geloofde vast dat de liberale waarheid zich niet alleen moest, maar ook zou bewijzen. Daarbij was het beter dat de onvrede die in het socialisme articulatie kreeg, zich in het parlement manifesteerde dan in illegale actie. Eerder al had Reiger zijn vertrouwen geuit dat de arbeiders hun belang bij de bestaande orde wel zouden erkennen. Ook kunstmatige bescherming van de elite vond hij onnodig: de hooggeborenen, welgestelden en intellectuelen bezaten immers al een niet te onderschatten *sociaal* overwicht.[102]

Het voorafgaande toont dat in de vroege jaren zeventig velen zich als 'liberaal' beschouwden. Maar het was en is minder moeilijk de verschillen dan de

onderlinge overeenstemming te bepalen. Onder hen waren doctrinairen en pragmatisch ingestelden. Sommigen achtten de doelen bereikt, anderen vonden dat liberalisme voortdurende hervorming impliceerde. Afhankelijk van de politieke kwestie - het koloniaal stelsel, belastinghervorming, de kieswet, de schoolkwestie, de maatschappelijke taak van de staat - bepaalden auteurs hun positie. In een tijdschrift als *De Gids* manifesteerden zij ook een groot vermogen om theoretische liberaliteit en hervormingszin te combineren met dogmatisme en conservatisme waar het de directe praktijk betrof. Men kon zich hier immers betrekkelijk vrijblijvend uiten. Na 1874 werd misschien de openlijke variëteit in liberale opinies binnen *De Gids* kleiner. Wat bleef of toenam, was de spanning tussen liberaal geloof en mismoedigheid over de liberale verdeeldheid, tussen de neiging tot academisme en de roep om daadkracht en pragmatisme, tussen hoge idealen en evident groepsbelang. Zulke spanningen - in de jaren tachtig ook zichtbaar in de stijl - bestonden vaak binnen de bijdragen van dezelfde auteur. Met een zeker recht verweten jongen oudliberalen elkaar doctrinarisme, gebrek aan praktische zin of juist gebrek aan visie.

In de rest van de jaren zeventig kwamen kiesrecht en kiesstelsel in *De Gids* nauwelijks meer expliciet aan de orde. Rond 1880 echter begonnen de voorstanders van een veel uitgebreider kiesrecht zich te organiseren in allerlei verenigingen. In 1883 kreeg de grondwetsherzieningscommissie Heemskerk-Buys mede de taak zich uit te spreken over het kiesrecht.[103] Dit en de nu merkbare emancipatie en organisatie van confessionelen en arbeiders gaf de kwestie een actualiteit die ook aan *De Gids* niet voorbijging. Het was wel vooral de voorzichtige geest van de staatscommissie Heemskerk-Buys die in dit tijdschrift waardering vond - geen wonder bij deze partiële personele unie.[104] Buiten de directe politieke commentaren kwam een aantal keren opnieuw de kwestie van de democratie aan bod. In dit verband toonde *De Gids* ook belangstelling voor het functioneren van het parlementaire stelsel en vormen van democratie in het buitenland, al impliceerde deze belangstelling geen waardering.[105]

Hoe in de jaren tachtig over het probleem van de democratie gedacht werd, blijkt misschien het beste uit enkele bijdragen van Gerard Heymans, die beroemd geworden is als grondlegger van de Nederlandse psychologie. In het begin van de jaren tachtig was Heymans nog niet een van Nederlands prominentste geleerden, maar slechts een belofte.[106] In Leiden gevormd door hoogleraren als Land, Vissering en Buys trok hij, pas drieëntwintig, de aandacht met een briljant wetenschapstheoretisch proefschrift over *Karakter en methode der staatshuishoudkunde* (1880). Het werk vormde het sluitstuk van een debat dat deels in *De Gids* gevoerd was over de verdiensten van de verschillende scholen in de economie. Een jaar later promoveerde Heymans opnieuw, nu in Freiburg bij de filosoof Windelband, op een studie *Zur Kritik des Utilismus* (1881). Met een zware vervolgstudie, ‘De methode der moraal’, debuteerde hij nog dat jaar in *De Gids*. Men moet dit kritisch onderzoek naar de mogelijke grondslagen van een wetenschap van de zedelijkheid in verband zien met Heymans' volgende bijdragen, artikelen in recensievorm over de sociale kwes-

tie (1883), staats- en volkssoevereiniteit (1883) en de democratie (1884).[107] Dit zoeken naar een wetenschappelijk te funderen ethiek was voor Heymans en andere auteurs in *De Gids* van deze jaren namelijk geen louter academische exercitie: ‘Eene zelfstandige, onafhankelijke wetenschap der zedelijkheid was langen tijd een luxeartikel van den denker, thans is zij eene noodzakelijkheid geworden, eene eerste levensbehoefte der menschheid. Want komt zij niet, - en 't wordt tijd dat men zich doordringe van deze waarheid, - dan is geen dam sterk genoeg om den stroom te keeren, die de moeielijk verworven schatten onzer beschaving dreigt weg te spoelen van de aarde: de sociale revolutie, waarvan nauwlijks een ernstig denker meer de nabijheid betwijfelt. Het volk is de physieke kracht; wanneer 't zich eenmaal die kracht bewust zal zijn geworden, door wie zal 't zich laten beteugelen en leiden, als 't niet geleerd zal hebben, met volle overtuiging zich te buigen voor 't ideaal? En men wane niet, dat dit doel langs anderen weg dan dien der wetenschap kan worden bereikt.’[108]

Een pregnant citaat, om de merkwaardige combinatie van cultuurpessimisme en vertrouwen in de kracht van de wetenschap - een vertrouwen dat *Gids*-auteurs in deze jaren zeker niet meer algemeen deelden. Heymans gaf uitdrukking aan een in liberaal-burgerlijke kring groeiend gevoel van bedreiging. Het was duidelijk dat op den duur kiesrechtuitbreiding en politieke invloed van kerkvolk en arbeiders niet zouden uitblijven. Het werd dus zaak op een of andere manier de driften van ‘het volk’ te beteugelen, dat men zich, de Commune van Parijs in 1871 indachtig, nog gemakkelijk als een destructief collectief voorstelde. Tevens moest voorkomen worden dat de staat instrument werd van kerkelijke of arbeidersbelangen. Zoals eerdere bijdragen van Land en Buys tonen, zocht men de oplossing voor dit probleem in de ontwikkeling van een bindende ethiek, die bij elke burger besef van maatschappelijke verantwoordelijkheid en nationaal belang als onafwijsbare plicht zou vestigen.[109] Was in *De Gids* al nooit een individualisme zonder maatschappelijke verantwoordelijkheid gepropageerd, rond 1880 begon het begrip ‘gemeenschap’ opgang te maken, meer in nationalistische dan in ‘solidaristische’ zin. De bedoeling was dat burgers, boven hun eigenbelang, de gemeenschap zouden leren *dienen*, niet dat zij van die gemeenschap allerlei dingen kwamen vragen.

Dwang was voor liberalen geen acceptabel middel. Maar waarop kon een algemeen ethos van zelfbedwang worden gebaseerd? Heymans verwoordde de groeiende twijfel over het christelijk geloof als bruikbaar fundament. De vrijzinnig-wetenschappelijke kritiek sinds de jaren zestig had het geloof onttakeld, dat ook voor liberalen de inspiratie van hun ethiek was geweest. Het modernisme bleek inmiddels geen echt alternatief en resulteerde in agnosticisme of in een polarisatie die juist het confessionalisme versterkte. Maar Heymans behoorde ook tot de jongeren die evenmin nog geloofden in een welwillende Voorzienigheid. Daarmee verviel het oude liberale vertrouwen dat de bestaande orde een *zedelijke* orde was en dat in een vrije maatschappij alle belangen zich als vanzelf zouden harmoniseren. De praktijk leek juist te tonen

dat de harmonie van het economisch en maatschappelijk verkeer geen - zelfs maar verborgen - feit was. Zowel oudere als jongere liberalen zagen hierdoor de noodzaak van een nieuw maar niet christelijk of door conventie en illusies bepaald samenlevingsfundament. Met zijn oprechte intellectualisme meende Heymans dat aan het einde van de negentiende eeuw enkel nog de *wetenschap* bindend gezag kon verlenen aan de gezochte ethiek: aan feiten kon men zich tenslotte niet onttrekken. Hij vertrouwde vast dat ‘de kinderen dezer eeuw zich weer met innige overgave des harten [zouden] onderwerpen aan 't ideaal’ zodra hun dit als onafwijsbaar *begrip* voor ogen zou staan, ‘als iets dat zij kunnen eeren maar dat zij tegelijkertijd volkomen kunnen bevatten’.[110] Begrijpen werd hier een bijna religieuze ervaring. Eigenlijk was Heymans al enigszins ouderwets met dit onvoorwaardelijke geloof in de kracht van de rede. Want in de jaren tachtig wendden ook in *De Gids* veel auteurs zich tot heel andere middelen om de maatschappelijke moraal te bevorderen.[111]

Het motief achter Heymans' hele verdere oeuvre is eigenlijk geweest mensen tot heilzaam zelfbegrip te brengen, tot zelfdiscipline en een handelen vanuit een maximale objectiviteit, dat is het vermogen boven het eigen standpunt uit te stijgen. Hij wilde mensen tot *burgers* maken en die bedoeling was al aanwezig in zijn vroegste *Gids*-bijdragen. Het was helemaal in de geest van Buys' Leidse rede van 1876. Ook Heymans' opvattingen over kiesrecht, democratie en de staatszaak waren in 1883-1884 nog die van de Leidse juridische faculteit. Naar aanleiding van een boek van Lotsy nam hij nog eens principieel stelling tegen de gedachte van volkssoevereiniteit en meerderheidsbestuur. De soevereiniteit kende hij toe aan de staat, althans voorzover en zolang deze handelde in dienst van het ‘algemeen belang’. Het staatsgezag uitoefenen mocht niet een zaak zijn van louter getalsmatige meerderheid, ongeacht wat die meerderheid wilde. Het recht daartoe berustte op een combinatie van bekwaamheid, inzicht in het algemene volksbelang en vooral de kracht van een overtuiging of ideaal. Welk, bleef onduidelijk. In elk geval ging regeren hoog uit boven louter belangenbehartiging.

Heymans wilde best onder ogen zien dat in theorie de staat, om optimaal te functioneren, zich kon bedienen van de democratie. Deze was echter geen oorspronkelijk volksrecht en in de bestaande situatie achtte de jonge auteur haar ook niet opportuun. Inzake kiesrechtuitbreiding hanteerde hij dezelfde maatstaf: waarmee is de staat en daardoor het algemeen volksbelang gediend? Algemeen stemrecht was zeker ‘een hoog, een heerlijk ideaal’, maar tevens een zware plicht - de liberalen lieten het gewicht met het jaar toenemen - die men enkel aan ‘een gezond, een sterk, een hoogontwikkeld volk’ mocht opleggen. Zover was het nog niet. Eerst moest de clericale invloed teruggedrongen worden, de intellectuele en zedelijke volksontwikkeling bevorderd.[112] Uitzonderlijk in *De Gids* was Heymans' besliste afwijzing van het censuskiesrecht. In overeenstemming met zijn hoge opvatting van het staatsburgerschap en intellectuele zelfstandigheid verdedigde hij een capaciteitenkiesrecht dat niet naar bezit maar naar verstand en ontwikkeling selecteerde. Overigens onthield hij zich ervan het gewenste ‘kiezersexamen’ te concretiseren.[113]

Lijkt zijn onpraktische abstractheid misschien conservatief, Heymans was in feite noch een conformist, noch een apologeet van gevestigde belangen. Het kiesrecht mocht geen voorrecht zijn van de welgestelden. Zijn bewogenheid over de sociale kwestie was oprecht.[114] Hij stond dicht bij figuren als Emants en Van Houten in zijn opvatting dat de bestaande orde een conventie was die voorlopig gehandhaafd moest worden bij gebrek aan beter. Hij vond ook dat socialistische principes serieus onderzocht behoorden te worden op hun functionaliteit. Utopisme wees hij af, maar evenzeer het conservatisme dat zich beriep op ‘de natuur’ of ‘de geschiedenis’. Voor Heymans was de maatschappij gemaakt en derhalve maakbaar en voor verbetering vatbaar. Onpartijdige wetenschap en het ‘algemeen belang’ behoorden daarbij de mogelijkheden te bepalen, niet emoties en groepsbelangen. Hij waarschuwde dan ook de liberale burgerij het eigendomsrecht en de kiesbevoegdheid niet zelfgenoegzaam als een ‘droit divin’ te beschouwen. Zij bezaten enkel gelding zolang zij aantoonbaar functioneerden ‘in 't belang der gemeenschap’. De burgerklasse kon haar ‘recht om te regeren’ slechts legitimeren door elke schijn van klassenbelang te vermijden, schrijnend sociaal onrecht door wetgeving en financiële offers doelmatig te bestrijden en zich voorbeeldig te tonen in publieke moraal.[115]

De gefundeerde ethiek waaraan Heymans zo'n waarde hechtte, was dus zeker ook nodig voor de leidende klasse. De opstelling van het tijdschrift jegens deze ‘eigen’ maatschappelijke groep was in de jaren tachtig minstens ambivalent. Alles bijeen bleef Heymans' Olympisch hoge opvatting volkomen onpolitiek. Versluierd was bijvoorbeeld steeds, en niet alleen bij Heymans, wie of wat eigenlijk dat ‘algemeen belang’ bepaalde. Het ‘algemeen belang’ en ‘het ideaal’ waarnaar men voortdurend met grote gebaren verwees, kregen in deze jaren het karakter van verheven evidenties waarvan geen nadere bepaling gepast leek. Zij waren een gezindheid zonder concrete inhoud.

Als onloochenbare historische tendens naar een grotere bevolkingsinvloed op het staatsbestuur hebben de liberalen sinds de jaren veertig het democratische principe nooit verworpen. Maar opgevat als ‘rechtstreeksche en volstrekte volksheerschappij’ had het in *De Gids* nooit aanhang gevonden. Zeker in het midden van de jaren tachtig, toen Amsterdam kennismaakte met demonstraties en opstootjes, nam de afstand tot uitingen van ‘de volkswil’ eer toe dan af. Men kon wel sympathiseren met een opvatting van democratie als *‘égalité de conditions’* voor elke burger, naar De Tocqueville. Een ruim kiesrecht was dan gekoppeld aan algemene dienstplicht en eerbiediging van de vrije gedachte.[116] Ongeveer in deze zin - gelijke mogelijkheden voor iedereen als voorwaarde voor ontplooiing van persoonlijke kwaliteiten - hadden ook auteurs als Potgieter en Muller de Amerikaanse democratie geprezen. Nu echter moest preciezer bepaald worden hoe groot hierin de component van het stemrecht zou zijn. Zoals gezegd bleef de officiële woordvoerder, Buys, tot in zijn laatste bijdrage (1892) gekant tegen een snelle en ruime uitbreiding. Terwijl *De Gids*, onwillig, aan de praktische gedachtewisseling over het stemrecht bleef deelnemen, probeerden Buys en veel andere auteurs eigenlijk de

democratische gedachte weg te leiden van de kiesrechtvraag en haar in plaats daarvan te verbinden met een ethos van plicht en dienst aan de nationale gemeenschap.

Verzet tegen het confessionalisme

De liberale reserve jegens de democratie werd tot in de jaren tachtig meer bepaald door de vermeende dreiging van clericalisme dan van socialisme. Verzet tegen het confessionalisme in de politiek en behoud van de liberale regeling van het lager onderwijs behoren tot de grote thema's ook van deze periode. Voordat tegen 1870 de breuk tussen liberalen en katholieken om een reactie vroeg, beschouwde *De Gids* eigenlijk nog steeds alleen Groen van Prinsterer als een opponent die bestrijding waard was. Later kreeg naast Groen ook de even deftige antirevolutionair A.F. de Savornin Lohman deze status. Zij vonden Buys en De Beaufort tegenover zich. Achteraf bezien heeft *De Gids* sinds 1848 lange tijd het ‘gevaar’ van een figuur als Groen overschat en tegelijk de potentiële aanhang van het confessionalisme onderschat. De reden zou kunnen zijn dat men in deze kring zu overtuigd was van de wereldhistorische strekking van het eigen programma - de scheiding van staat, kerk en wetenschap - dat men steeds geneigd was de weerbarstige realiteit te marginaliseren. Het idealiserend realisme van de toenmalige literatuur, waarin toestanden waren zoals zij *behoorden* te worden, representeert eigenlijk de hele stijl van denken tot in de jaren tachtig. Groen kon geen gelijk hebben, maar hij was een man van formaat die veel onheil kon stichten.

De overschatting van Groen wijst op nog iets anders. Hoe overtuigd liberalen als Buys, Fruin en De Beaufort, antirevolutionairen als Groen en De Savornin Lohman, katholieken als Alberdingk Thijm en Nuyens ook waren van hun eigen gelijk, zij vormden met hun voortdurende discussies toch zoiets als een grootburgerlijke debatingclub met beperkte toegang. Omdat zij aan ideeën over geschiedenis en staatsrecht zo'n grote waarde toekenden, bestreden zij elkaar met volle ernst, maar zonder zich af te vragen of die ideeën een werkelijke macht vertegenwoordigden. Zij hadden het bijvoorbeeld steeds over ‘de natie’, maar op een onbepaalde, abstracte manier, nog zonder concreet-sociale invulling. De dimensie van een publiek dat in tien- of honderdduizenden geteld werd, begon pas in de jaren tachtig te dagen. Een tijdschrift als *De Gids* hield zich met principes bezig, niet met massa's.

In zijn bestrijding van Groens antirevolutionaire staatsleer toonde Buys in de jaren zestig overigens al wel enig besef dat Groen feitelijk nog een generaal zonder leger was. Het orthodoxe kerkvolk leek helemaal geen politieke belangstelling te bezitten. Voor Buys bewees dit maar weer dat geloof en staatkunde elkaar vreemd waren.[117] Ten aanzien van de schoolkwestie wist hij echter heel goed dat het beperkte kiezerskorps in het werkelijke land een minderheidspositie vertegenwoordigde; hier verschool hij zich achter de feitelijke toestand, die hem natuurlijk het beste uitkwam.[118] Dat de antirevolutionairen

en vooral de katholieken potentieel een grote aanhang bezaten maar in de Kamer weinig betekenden, bevestigde voor Buys hooguit de kwaliteit van het kiezerskorps. Het bewees dat de maatschappelijke bovenlaag min of meer liberaal dacht.

Toch waren hij en Vissering daar kennelijk niet geheel gerust op. Dat blijkt uit hun herhaalde beschouwingen over de taak van een conservatieve Kamerfractie. Het verontrustte hen dat de conservatieven telkens electorale steun zochten bij confessionele kiezers met de belofte de schoolkwestie opnieuw aan de orde te stellen. Zo werd de conservatieve fractie een onvaste vereniging van antiliberalen. De *Gids*-auteurs wensten haar in het liberale kamp te houden, als behoudende, eventueel zelfs anti-Thorbeckiaanse vleugel van de liberale beweging. Uit de verkiezingsresultaten bleek, naar hun mening, dat ook het publiek de echte scheidslijn wilde zien tussen (geschakeerd) 'liberaal' en 'klerikaal', niet tussen liberaal en een troebele antiliberale gelegenheidscoalitie van confessionelen en deftige conservatieven.[119]

Met het oog op de schoolkwestie was het zorgelijk dat tegen 1870 de confessionelen zich begonnen te organiseren. Buys begreep wel dat een orthodox electoraat waarvan gewoonlijk weinig te duchten was ineens tot een stoottroep gemobiliseerd kon worden door een vaardige leider. In 1874 kruiste hij voor het eerst de degens met de man die inderdaad dit vermogen bezat, Abraham Kuyper.[120] Twee jaar later, bij de dood van Groen van Prinsterer, die met respect als bewonderenswaardige tegenstander herdacht werd, tuurde Buys een moment in de toekomst. Het kon zijn dat de antirevolutionaire beweging uiteenviel, zonder de edele persoonlijkheid van Groen, die leerstelligheid en praktische tolerantie in evenwicht hield. Maar het was ook mogelijk dat nu haar antinationale strekking, haar levensbeschouwelijk separatisme en theocratisch streven zich ongetemperd zouden doorzetten. Eigenlijk suggereerde Buys dat onder een aristocraat als Groen geen werkelijk gevaar van de orthodoxie uitging. De hele partij was deze ene man en in die man was het 'leven' sterker dan de 'leer'. Zo zagen de liberalen het toch eigenlijk graag in de politiek. Hier toont zich ook iets van de stille verstandhouding tussen heren 'van goeden huize', die begrepen hoe de ernst en reikwijdte van een pennenstrijd behoorden te worden opgevat.[121]

Reden tot zorg gaf intussen de ontwikkeling in katholieke kring. Voor 1865 waren in *De Gids* de katholieke landgenoten altijd enigszins stijf bejegend, als reisgenoten waarvoor men zich lichtelijk geneert. Hoe discreter hun katholicisme, hoe beter. De pauselijke encycliek *Quanta Cura* (1864), die ook van de Nederlandse katholieken eiste dat zij de pragmatische band met de liberalen verbraken, schiep een nieuwe situatie. Het bisschoppelijk mandement van 1868 leidde de katholieke achterban, inzake de schoolkwestie, uit het liberale naar het confessionele kamp. Door de eis van een scherpere profilering en een keuze voor het confessionalisme ontstond een loyaliteitsconflict tussen 'liberaal-katholieken' en 'ultramontanen'. In *De Gids* werd uiteraard deze wending naar een assertief katholiek antiliberalisme betreurd.[122] In de jaren zeventig bood het blad een aantal keren ruimte aan prominente liberaal-katholieken

die het ultramontanisme bestreden.

De bijdragen van Fruin tonen dat men eerst geprobeerd heeft tegenstellingen te bagatelliseren. Zoals gezegd vond hij het nuttig dat ook de katholieken hun visie op de vaderlandse geschiedenis naar voren brachten. Met de intolerantie jegens de katholieken viel het in Nederland best mee en het werd zelfs steeds beter, verzekerde hij Nuyens - als zij van hun kant zich tenminste van militant ultramontanisme onthielden, dus geen aanleiding gaven.[123] Hier sprak de typische liberale grootburger, voor wie het geloof een particuliere, geen openbare aangelegenheid was en die een hekel had aan al het 'luidruchtige'. Zijn minzaamheid jegens de katholieke apologetische geschiedkritiek was bepaald neerbuigend. Wat Nuyens probeerde was verdienstelijk, maar in hun beoordeling van de Opstand waren hij en zijn epigonen natuurlijk geen partij voor echte geschiedvorsers als Fruin en Groen, dat moest duidelijk zijn. Om de zin van een antiliberale geschiedvoorstelling nog verder te reduceren, confronteerde hij Nuyens met de consequenties van het katholicisme sinds de pauselijke *Syllabus errorum* (1864). Fruin constateerde dat in dit licht Nuyens' werk óf niet recht in de leer was, óf een verloochening moest zijn van principes als vrijheid, verlichting en tolerantie waarop Nederland gegrondvest was en waarop ook katholieken zich beriepen. Zo meende Fruin de erkenning af te dwingen dat ook de katholieken in de praktijk de liberale conceptie van het vaderland boven de leer stelden. Natuurlijk hadden zij volledig recht op hun plaats - zolang zij zich discreet, als onopvallende Nederlanders opstelden en allereerst 'burger' waren.

De strijdbare 'ultramontaansche poëzie' waarmee de priester-dichter en publicist Schaepman zijn geloofsgenoten onder het pauselijk banier probeerde te jagen, vond in *De Gids* dan ook weinig waardering. Zij werd uitgebreid besproken door de literaire criticus van de jaren zeventig, Boissevain, zelf een wat onvast, impressionabel en religieus gemoed, in bepaald opzicht meer verwant aan de Tachtigers dan aan figuren als Fruin, Buys of Land. Boissevain kon zich een dichterlijke inspiratie ontleend aan de glans en heiligheid van de kerk wel voorstellen. Hij schreef ook bewonderend over de machtige poëzie van de Engelse puriteinen - een poëzie 'van beginselen en van toewijding aan 't openbaar belang van alle kracht en talenten'. Aan zulke bezielende dichtkunst, meende hij, had Nederland juist behoefte.[124] Maar de donderende verbositeit waarmee Bilderdijkepigoon Schaepman zijn militante pausverheerlijking tot uitdrukking bracht, wekte slechts 'weerzin [...] in plaats van sympathie'; een 'dichter, die Syllabus en Encycliek tot vleugelen heeft', produceerde slechts een soort van 'berijmde hoofdartikelen' voor ultramontaanse bladen.[125] Boissevain, die wel van grapjes hield als hij ze zelf mocht maken, verlevendigde zijn recensie met enkele hilarische parodieën van Schaepmans dichttrant.

De protestants-liberale grootburgers rond *De Gids* hadden wel contact met katholieke intellectuelen die tot hun eigen sociaal milieu behoorden. Maar zij wisten weinig van de propagandalectuur die binnen de katholieke gemeenschap verspreid werd. Dat blijkt uit de verbaasde bespreking die theoloog

Tiele gaf van een brochure over het katholieke *Jaarboekje der heilige familie voor 1874*. ‘Wij liberalen’, schreef hij, ‘lezen nu en dan eens een artikel in *Onze Wachter* of *De Wachter* of *De Tijd*, maar wat het roomsch-katholieke volk leest komt ons slechts zelden, en niet dan bij toeval in handen.’ Dit was ‘een wereld, die ons meestal vreemd blijft, of die zich aan ons ten minste gewoonlijk in beschaafder vorm vertoont.’ Hij was oprecht geschokt dat pastoors, die toch aan volksverheffing behoorden bij te dragen, zich verlaagden om straattaal, bijgeloof, vooroordelen, partijzucht en godsdiensthaat te verbreiden. En het verontwaardigde hem dat een toch ‘beschaafde’ en ‘fatsoenlijke man’ als Schaepman, die wel beter wist, zulk geschrijf nog verdedigde. Het werd hoog tijd, waarschuwde de geleerde, dat men in beschaafde kring besef kreeg van ‘de middelen die 't Ultramontanisme bezigt, om zijn onmondige aanhangers te fanatizeeren’. Tiele was bezorgd om de positie van de fatsoenlijke, weldenkende katholieken die van hun eigen pers geen nuance en redelijkheid meer te verwachten hadden.[126]

Men bespeurt rond 1875 bij verschillende *Gids*-auteurs enige ongerustheid over een tendens tot nationale desintegratie.[127] Het blad voerde niet actief strijd tegen het ultramontanisme, maar gaf enkele keren het woord aan vooraanstaande liberaal-katholieken, zoals mr. J.B. Baron van Hugenpoth tot den Berenclaauw en mr. F.A.J. van Lanschot, beiden verbonden aan de rechtbank van Den Bosch en behorend tot de deftige bovenlaag van die stad.[128] Hun openbare kritiek op de verandering in de katholieke kerkgemeenschap was geen lichte zaak, maar een stap die moed vergde. Baron Hugenpoth publiceerde onder zijn eigen naam. Hij gold al als een afvallige sinds zijn kritische studie *De kloosters in Nederland* (1863); bovendien trouwden zijn dochters niet rooms. De jongere Van Lanschot had nog een positie en een status van onpartijdig jurist te verliezen en ondertekende wijselijk met ‘X’. Zijn bijdrage moest met de grootste discretie omgeven worden. ‘*De Gids* neemt zóó goed den handschoen op tegen 't ultramontanisme’, aldus Quack, die als tussenpersoon optrad.[129] Maar de redactie wenste wel een signatuur, omdat niet de indruk mocht ontstaan dat het stuk uit haar eigen kring voortkwam. Beide auteurs traden op namens katholieken die zich, zoals zijzelf, met hun kerk verbonden voelden maar daarom nog niet bereid waren te breken met hun milieu, de verlichte grootburgerij. Zij wilden katholiek zijn ‘zonder kuren of ostentatie’ en ‘*voor alles* Nederlanders [...] zijn en blijven’.[130] Voorheen had hun katholicisme helemaal geen politieke dimensie gehad en zij wilden dat zo houden. Zij waren gewoon ‘papo-Thorbeckianen’ geweest. Als prominente leken hadden zij in het bestuur van de kerk invloed bezeten. De toenemende greep van de hiërarchie en de geestelijkheid op de kerk reduceerde deze inbreng en drong de liberaal-katholieken een principiële keuze op.[131] Deze groep vond dat de liberale partij haar weinig steun bood; daarom zocht zij *De Gids*. Juist in de tijd dat de openbare gedachtewisseling zich nog binnen de maatschappelijke bovenlaag afspeelde, werd meer dan in de tijd van de massapers belang en status gehecht aan de uitspraken in een deftig en bezadigd maandblad.

Hugenpoth was een katholieke modernist en een bevlogen liberaal van het

type-Vissering en Van Limburg Brouwer, alleen veel barokker van stijl. Als een Mozes leidde hij zijn lezers door een wereldgeschiedenis vol dramatisch tegengestelde beginselen. Het beloofde land waar Recht, Persoonlijkheid en Ontwikkeling golden zou bereikt worden, maar na een taaie worsteling met de duistere machten van Theocratie, Gezag en Communisme. In de recente koers van Rome zag hij de hand van de jezuïeten. Onder hun invloed had de kerk, eigenlijk pragmatisch, democratisch en spiritueel, na 1864 zélf 'het katholieke standpunt verlaten'.[132] Van Lanschots rapport was - op verzoek van *De Gids* - veel concreter. Hij toonde vooral hoe de clerus zijn greep op het lokale en provinciale bestuur, de stembus, het onderwijs en het sociale leven stelselmatig versterkte. Zijn zorg was dat de kerk op deze manier zelf de katholieken in Brabant en Limburg opnieuw tot tweederangs Nederlanders maakte, slecht opgeleid en afgewend van de overige natie. Maar hoe bedreigend dit alles ook was, beide auteurs bepleitten - mogelijk op instigatie van de redactie - geen *Kulturkampf* zoals Bismarck die in Duitsland tegen de katholieke kerk voerde; wel een streng toezicht op naleving van de wet in de katholieke provincies.[133] Van de liberale organen was *De Gids* op dat moment misschien nog het meest genuanceerde. Hier kreeg bijvoorbeeld een andere vooraanstaande katholiek, De Stuers, ruimte om de neogotiek als stijl voor openbare gebouwen te verdedigen tegenover Vosmaers *Nederlandsche Spectator*, waarin achter deze bouwtrant een ultramontaans complot gesuggereerd werd.[134]

Na 1880 begon *De Gids* te reageren op de politieke organisatie van katholieken en calvinisten. Buys besprak *Ons Program* en de rede *Souvereiniteit in eigen kring* van Abraham Kuyper, De Beaufort *Eene Katholieke partij. Proeve van een program*, door Schaepman.[135] Met een mengeling van bewondering en afkeuring ontmoetten zij hier een nieuwe stijl van politiek leiderschap. Thorbecke en Groen van Prinsterer waren mannen van het parlement geweest, geleerden van reputatie ook, die zich vooral tot de kleine maatschappelijke bovenlaag richtten. Zij waren ongeveer de idee of 'ziel' van hun kleinschalige beweging. Nieuwe leiders als Kuyper en Schaepman hadden andere bedoelingen, zij spraken niet meer 'over de hoofden van het volk heen' maar zochten hun aanhang buiten het parlement, in de maatschappij zelf.[136] Zij waren partijorganisatoren, zelfs volksleiders, krachtfiguren, naar het uitkwam autoritair, opportunistisch of principieel. Dat was niet zoals het volgens oudliberalen behoorde, maar onmiskenbaar ontstond ook in deze kring een nieuwe appreciatie van 'kracht' - half fysiek, half mentaal opgevat. Met afgunst constateerde Buys dat Kuyper in hoge mate bezat wat aan de liberale aanvoerder Kappeyne zo pijnlijk had ontbroken: 'eene bezielende en leidende kracht', volstrekte 'toewijding' aan één doel, daadkracht, het vermogen om velen voor één ideaal te enthousiasmeren.

Dit waren kwaliteiten die nu ook in *De Gids* de klank van het politieke vocabulaire gingen bepalen.[137] De filosoof Land had in 1875 nog in aanbeveling van het 'kritische rationalisme' het middel gezien om de verdeelde liberalen aan een vaste *overtuiging* te helpen.[138] Van heel andere aard, maar typisch

voor de jaren tachtig, was het antwoord waarmee zijn vakgenoot Spruyt kwam, na de aftocht van Kappeyne. Hij begreep dat de opkomst van de confessionelen de liberalen ineens confronteerde met een tekort dat zij zich nooit gerealiseerd hadden, namelijk aan een bewuste levensbeschouwing, een overtuiging ‘over 's menschen bestemming’. Wat de liberalen nu eigenlijk nog bijeenhield, aldus Spruyt, was niet meer dan ‘gemeenschappelijke antipathie tegen katholieken, antirevolutionairen en conservatieven’. Bij Spruyt zelf maakte het liberalisme plaats voor een nationalistisch programma, maar de enige kans op redding voor deze partij zag hij in het verschijnen van een ‘echten Meester, die in krachtige daden en bezielde woorden een tastbaren vorm weet te geven aan de aspiraties, die de leerlingen wel voelen, maar niet kunnen uiten’.[139]

Groeide door deze paradoxale wending van het oudliberalisme de waardering voor een type als Kuyper, de stijl van *Ons Program* stelde Buys voorlopig nog voor een nieuw probleem. Deze 1300 bladzijden groot octaaf, als toelichting bij de achttien artikelen van 1878, vormden niet het soort van ‘logisch en aaneengeschakeld’ betoog waarmee liberale juristen vertrouwd waren. Bestrijding was hier een hopeloze zaak, aldus Buys, omdat *Ons Program* het werk was van de behendige theoloog, die niet naar helderheid streefde, maar zorgde steeds een bewijsplaats achter de hand te hebben die in eigen voordeel gebruikt kon worden. Kuyper probeerde niet als Groen andersdenkenden te overtuigen; hij schiep een ondoordringbaar geheel, een ‘dijk van woorden’, waardoor het program onweerlegbaar werd. De bedoeling was blijkbaar slechts groepsvormend te werken in eigen kring. Kuyper en Schaepman bedienden zich daartoe van een taal en stijl die hun geloofsgenoten aansprak. Hun programma was er niet voor Nederlanders, maar voor Nederlandse calvinisten of katholieken. Zij wilden een geloofsgemeenschap tevens tot staatkundige partij maken. Behalve dat Buys en De Beaufort deze bedoeling afkeurden, stonden zij ook enigszins onthand tegenover dit nieuwe soort van politiek discours dat opzettelijk vaag, ongrijpbaar en groepsgebonden was, geen discussie zocht maar juist in ‘hooge stapels woorden’ tegenstellingen schiep die er niet feitelijk leken te zijn.[140]

Dat leden van een geloofsgemeenschap bij voorkeur in elkaars gezelschap muziek maakten of kegelden konden deze liberalen zich wel voorstellen, hoewel Van Hugenpoth al in 1871 deze eerste tekenen van verzuiling had gelaakt en Buys de oprichting van de Vrije Universiteit (1880) een prestatie vond die hij eigenlijk betreurde.[141] Ontoelaatbaar was echter zulk particularisme over te brengen op de staat - bij uitstek het instituut van de nationale eenheid en het algemeen belang. Het bezwaar van de politieke commentatoren tegen partijvorming op confessionele grondslag had diverse kanten, maar kwam er vooral op neer dat zulke partijen niet uitgingen van een vast beginsel van staatsrecht en economie - voor liberalen nog het kort begrip van de politiek. Vanuit liberaal gezichtspunt leek hun politiek optreden daardoor opportunistisch; zij gebruikten de staat zoals het hun geloofsgroep uitkwam. De staat moest wel de zondagsrust afdwingen, het uitstallen van onzedelijk drukwerk

verbieden en het bijzonder onderwijs subsidiëren, maar zich verder terugtrekken van elk terrein waarop de kerken aanspraak maakten. Veelzeggend voor de liberale opvatting van politiek is Buys' vergelijking: organisatie naar kerkelijk belang had zijns inziens even weinig met staatkunde te maken ‘als een partij van arbeiders of van fabriekanten [...] zou doen’.[142] Hoewel hij even dogmatisch aan het liberale onderwijsbeginsel vasthield als de confessionelen aan het hunne, schoof hij de verantwoordelijkheid voor de politieke impasse van het midden van de jaren tachtig naar de confessionelen. Hij verdacht hen ervan dat zij eropuit waren de lopende grondwetsherziening te saboteren omdat zij op korte termijn, als hun macht gegroeid was, een ruimere wijziging beoogden die hun schoolwensen zou bevredigen.[143] Met al hun gebreken bleven de liberalen voor Buys toch de enig nationaal denkende partij. De confessionelen, en dan vooral de antirevolutionairen onder de meesterlijke leiding van Kuyper, werden voor hem nooit meer dan een tactische ‘antischoolwetpartij’.[144]

De situatie was ironisch: terwijl de liberalen buiten het parlement een minderheid vormden en zich moesten verdedigen tegen het verwijt het belang van de bourgeoisie te vertegenwoordigen, zagen zij zichzelf als de enige verdedigers van een neutrale, algemene staat, die bedreigd leek door allerlei maatschappelijke groeperingen die elkaar hun deelbelangen wilden opdringen met behulp van dat staatsgezag. Tegelijk gingen zij veel serieuzer dan bijvoorbeeld de katholieke pers in op deze pogingen tot confessionele partijvorming. Geen blad vereerde Schaepmans *Proeve* met zoveel aandacht als *De Gids*.[145] Deze overschatting typeert opnieuw het denken van de liberalen. Zij reageerden altijd op een *beginsel*. Zoals zij zichzelf als ‘kern der natie’ beschouwden omdat ze de *bestemming* van het geheel meenden te vertegenwoordigen, zo beoordeelden zij alle maatschappelijke ontwikkelingen meer naar hun principe dan naar de omvang van de praktijk. Wie *De Gids* als bron gebruikt, moet hierop steeds verdacht zijn: veel verschijnselen die het blad signaleerde, bestonden in Nederland nog niet werkelijk op enige schaal. De auteurs reageerden op een principe of op een buitenlandse realiteit.

Het probleem van het confessionalisme betrof natuurlijk vooral de schoolstrijd. Na de jaren 1850 had *De Gids* in 1868 nog eens gedecideerd en met de gebruikelijke uitgebreidheid het liberale standpunt laten uiteenzetten door J.A. Lamping, een voormalige predikant die een jaar later hoofdredacteur werd van de NRC.[146] In het constitutionele Nederland, aldus Lamping, kon de staat geen kerkelijke richtingen bevorderen. De school was er niet om dogmatiek, maar om kennis en daarnaast maatschappelijke en christelijke waarden te verbreiden. Godsdienstige vorming behoorde thuis en in de kerk of op een door het eigen kerkgenootschap onderhouden school plaats te vinden. Neutraal onderwijs voor iedereen beschikbaar te stellen was de enige taak van de staat en als dat openbaar onderwijs ongodsdienstig werd, was dat doordat de kerken hun leden verboden er als onderwijzer te werken.[147] Onvermoeibaar herhaalden de politieke commentatoren van *De Gids* deze zienswijze, bij elke gelegenheid, tot aan het einde van deze periode. Toch schoof ook Buys onwil-

lekeurig op in democratische richting: hoezeer hij het ook betreurde, schreef hij in 1889, toen de eerste confessionele coalitie regeerde en inderdaad de schoolwet wijzigde, als werkelijk een nationale meerderheid naast het openbare onderwijs ook gesubsidieerd bijzonder onderwijs wenste, dan moest dat maar gebeuren. Tegen een liberale adresbeweging in, die bedoeld was om de Eerste Kamer tegen deze wetswijziging te mobiliseren, adviseerde Buys zelfs deze compromiswet goed te keuren; hetgeen gebeurde. Maar zijn motief was zuiver tactisch: de liberale minderheid zou in de toekomst misschien het schild van een algemeen als onafhankelijk gerespecteerd 'hoogerhuis' nog hard nodig hebben als het om belangrijker kwesties ging, tegen de 'onderaardsche machten die geen bezadigdheid kennen'.[148]

Achter de schermen zon De Beaufort intussen op middelen om de Coalitie uiteen te spelen. Tegen 1890 kon hij zich nog maar zo weinig voorstellen dat anderen dan liberale regenten in staat waren het land te besturen, dat hij een spoedig herstel van de normale liberale heerschappij verwachtte. Want, wist hij stellig: 'Alles wat in Nederland beschaafd en ontwikkeld is ja ik zou bijna zeggen wat fatsoenlijk en eerlijk is - op weinige uitzonderingen na - is op hare hand.'[149] De opmerking illustreert hoezeer in deze kring liberale politiek gelijk was geworden aan landsbestuur door een daarvoor gekwalificeerde beschavingsstand.

'Het rijk der bezadigden is voorbij': aanvaarding van een nieuw liberalisme

Na 1890 vertegenwoordigde het oudliberalisme van Buys en De Beaufort steeds minder het gevoelen van de redactiemeerderheid. Buys' dood in mei 1893 was wel een gevoelig verlies voor *De Gids* en hij werd eerbiedig herdacht, uitgebreider zelfs dan Potgieter in 1875. Maar het was niet zonder betekenis dat Quack in zijn grote herdenkingsartikel afstand nam van Buys' oudliberalisme.[150] Onder leiding van Van Hall en Quack begon de redactie de bakens te verzetten. Tussen 1886 en 1894 heeft *De Gids* een wending gemaakt naar een nieuw, socialer en democratischer liberalisme. Vanaf 1901 zou hij de visie van de Vrijzinnig-Democratische Bond gaan vertegenwoordigen.

Weliswaar is tot in de jaren dertig van de twintigste eeuw de democratie bij tijd en wijle onderwerp van discussie gebleven, maar het verzet tegen algemeen kiesrecht of de weg daarheen werd na de dood van Buys opgegeven. Dat bleek al in juli 1893, toen de Utrechtse hoogleraar staatsrecht J. de Louter de kieswet-Tak van Poortvliet, die deze maand in behandeling zou worden genomen, aan een uitgebreide beschouwing onderwierp. Evenmin als Buys was De Louter democraat en tegen het ontwerp had ook hij allerlei bezwaren. Hij zag echter dat de regeling van het kiesrecht niet langer een zaak van wetenschappelijke of juridische overpeinzingen was, maar een zuiver politieke beslissing die hoe dan ook tot stand zou komen. Een nieuwe tijd vroeg nieuwe oplossingen en minder dan enige partij mocht het liberalisme zich tegen de vooruitgang keren. Hoewel het hem merkbaar moeite kostte, wilde hij nu de voor-

delen van de democratische ontwikkeling belichten, waar Buys vooral de schaduwzijde gezien had. Toch zocht De Louter nog Buys' gezag, toen hij probeerde diens postume instemming te verwerven voor zijn aanvaarding van het omstreden ontwerp-Tak. In de politieke scheiding der geesten rond deze kieswet koos *De Gids* aarzelend voor de progressieve ontwikkeling.[151] De principiële beschouwingen van de jaren tachtig waren een heftige achterhoedeschermutseling geweest. Zij maakten nu plaats voor het pragmatisme van redacteur-secretaris Van Hall.

In oktober 1893 kondigde Quack aan na eenendertig jaar de redactie te willen verlaten. Zijn bedoeling was eigenlijk dezelfde beslissing uit te lokken bij De Beaufort en Sillem, op dat moment de meest tot conservatisme geneigde collega's. Deze opzet slaagde, hoewel De Beaufort eigenlijk niet van plan was geweest te vertrekken. Na Buys' dood had hij eerst willen afwachten welke politieke situatie er na de kieswet-Tak zou ontstaan. Een eventuele reorganisatie van *De Gids* einde 1894 zou zich dan daarop kunnen richten.[152] Nu begreep hij dat hij hoe dan ook in *De Gids* een minderheidspositie ging innemen en dus eigenlijk geen politiek woordvoerder meer kon zijn, zeker niet als de kieswet-Tak het hele politieke landschap zou veranderen. Heer van stand als hij was, meende hij beter nu nog ‘zonder éclat’ te kunnen vertrekken.[153] De Beaufort rekende ‘hoofdredacteur Van Hall tot de overtuigde radicalen’ - in partijpolitieke zin wel te verstaan, want geen kwalificatie zou minder stroken met Van Halls flegmatisch temperament dan deze. Hoewel de radicalen rond *De Amsterdammer* de deftige *Gids* nog helemaal niet als bondgenoot beschouwden, zag De Beaufort het blad tot orgaan van de min of meer progressieve Liberale Unie worden. Hij ging nu steun zoeken bij andere oudliberalen voor een nieuw weekblad ‘in *niet*-radicalen geest’.[154] Zijn geestverwant Fruin verwoordde de stemming in deze kring: ‘Het rijk der bezadigden is voorbij, de heethoofden dringen zich aan het roer met verwachtingen, die niet te vervullen zijn: anarchie en revolutie zijn, als ik het wel zie, in aantocht.’[155]

Welke kant de redactie met *De Gids* op wilde, bleek uit de kandidaten die zij ter vervanging van Buys, Quack en De Beaufort op het oog had: A. Kerdijk en J.D. Veegens, beiden redacteur van *Vragen des Tijds*. Van Hall stelde zelfs een fusie van de twee tijdschriften voor, tot een ‘Gids, geprononceerd vooruitstrevend liberaal, en met tusschen 2000 à 2500 abonnés’. Kerdijk en Veegens reageerden aangenaam getroffen en een aantal weken vonden serieuze onderhandelingen plaats over de wederzijdse voorwaarden voor zo'n samenvoeging. Dat de poging toch op niets uitliep, kwam doordat men het niet eens werd over de aard van het fusieblad. Met vijf redacteuren van beide tijdschriften zou *De Gids* veel meer, zoals *Vragen des Tijds*, een economisch en politiek blad worden en ‘zijn encyclopedisch karakter’ verliezen. Veegens en Kerdijk besloten hun mederedacteuren trouw te blijven en niet naar *De Gids* over te stappen.[156]

De flirt met *Vragen des Tijds* was in de *Gids*-redactie al beschouwd als een prijsgave van enkele gewaardeerde tradities. De politieke ernst van het moment vergde dit. Als belangrijk criterium gold bijvoorbeeld dat een nieuw lid

van dit herengezelschap ‘een vroolijk gezellig dischgenoot’ was. Ook zag Van Hall graag dat in de redactie de personele band met de vier universiteiten behouden bleef.[157] Het gezelschap dat uiteindelijk met *De Gids* 1894 inging week in elk geval op dit laatste punt opvallend af van de traditie: voor het eerst sinds dertig jaar ontbrak het Leidse element, dat het tijdschrift zozeer beheerst had. De opvolger van Buys en De Beaufort als politieke stem werd P.W.A. Cort van der Linden, een zevenenveertigjarige Amsterdamse hoogleraar staathuishoudkunde. Deze gold als de ideoloog van een nieuw, sociaal liberalisme, sinds zijn opzienbarende boek *Richting en beleid der liberale partij* (1886) en diverse *Gids*-artikelen over dit onderwerp. Cort van der Linden stond dichter bij Quack dan bij Buys. Sinds 1886 probeerde hij in de liberale gelederen een heldere keuze te forceren tussen conservatisme of een sociale, etatistischer en progressieve politiek.[158] Hij toonde dat het oude individualistische liberalisme in elk opzicht had uitgediend. Voortaan zou ‘de gemeenschap’ centraal staan.

Wat de kiesrechtkwestie betreft was Corts positie minder duidelijk. De consequentie van zijn gemeenschapsdenken was de democratie, maar anderzijds gaf zijn organische maatschappijopvatting geen prioriteit aan invoering van algemeen kiesrecht.[159] Hij mengde zich wel in de verhitte discussie over het kieswetsontwerp van Tak, dat in het voorjaar van 1894 opnieuw de liberale gelederen ten diepste verwarde en conservatieven en progressieven uit allerlei motieven kon verenigen of juist verdelen.[160] Ook binnen de *Gids*-redactie leek men niet geheel eensgezind.[161] Voor Cort van der Linden was de regeling van het kiesrecht eigenlijk alleen een middel tot wat hij zag als de werkelijke taak van de politiek en de staat - de regeling van sociale kwesties: ‘niet hoe de staat zal zijn geconstitueerd, maar wat de staat zal doen, is het thema van de politiek der toekomst’. Hij betreurde daarom dat deze zaak zozeer op zichzelf was komen te staan en de liberale partij van nuttiger arbeid afhield. Wat hij voorstond was een behoorlijk compromis dat een zo breed mogelijke steun genoot. Door zo'n oplossing kon de kiesrechtkwestie voorlopig geregeld worden en zou de politiek, door een veel groter deel van de bevolking gedragen, inderdaad een sociaal beleid kunnen gaan uitvoeren. Want evenals Tak van Poortvliet wilde Cort ‘binnen de grenzen die onze grondwet stelt, het kiesrecht regelen op breeder grondslag’.[162] Hij achtte inmiddels kiesrecht voor ‘den *geheelen werkmansstand*’ gerechtvaardigd, met uitsluiting van evident asocialen en bood zelfs politiek Den Haag een zoveelste alternatief stelsel van criteria van kiesbevoegdheid aan.[163] De tijd was voorbij dat het kiesrecht een groepsprivilege mocht zijn. Naarmate de ‘tegenstelling van groote klassen der samenleving’ zich oploste in ‘de fijne overgangen en schakeringen van het sociale leven’ en ‘het besef eener algemeene solidariteit’ begon te groeien, moest ook de staat democratisch worden.[164]

Met dit inzicht was Cort overigens nog geen democraat in moderne zin. Evenals Buys en andere redacteuren zag hij kiesbevoegdheid niet als een vanzelfsprekend recht, maar als een functie voor wie bewees over ‘gemeenschapszin’ te beschikken.[165] De kiezers die hij wilde toelaten moesten op hun ‘ge-

schiktheid' beoordeeld worden - hun bijdrage aan de gemeenschap en hun publiek besef. Hij wilde onder democratie geen 'platte gelijkheid' verstaan, maar een rijke organische maatschappij waarin ieder zijn taak had en een rang bekleedde naar 'bekwaamheid en deugd'. Democratie, aldus Cort van der Linden, was geen doel op zichzelf, maar werd 'ontwijd of geheiligd naar de doeleinden die men haar stelt'.[166] Ook hij zag het gebruikelijke gevaar van blinde en misleide massa's. Asocialen beschouwde hij niet als burgers. Het idee van vrouwenkiesrecht kwam eenvoudig geen moment bij hem op. De hele manier waarop hij kiesrechtuitbreiding voorstelde, toont hoezeer ook deze progressieve liberaal als vanzelfsprekend vanuit de eigen elite dacht: het kiesrecht was een brevet van maatschappelijke bekwaamheid, uitgereikt door een burgerij die grootmoedig besloot haar privileges op te geven. Voortdurend sprak Cort van der Linden, in het verheven vocabulaire van die jaren, van plicht, offer, ernst, idealisme en 'buitengewone toewijding' aan de gemeenschap, als het om kiesrechtuitbreiding ging. Tekenend was ook zijn verwijt aan Tak van Poortvliet dat deze, door nieuwe verkiezingen te veroorzaken, de verwarde strijd van de Kamer overbracht 'in het land' - alsof de kiesrechtdiscussie daar eigenlijk niet thuishoorde.[167]

Cort had veel kritiek op Tak. Vooral rekende hij het de minister aan dat deze zich bij de behandeling van zijn wetsontwerp had opgesteld als dogmaticus in plaats van als staatsman en partijleider, zoekend naar een brede consensus. Thorbecke had de liberale partij gemaakt, resumeerde de *Gids*-redacteur - 'Tak heeft haar gebroken'.[168] Toch schetste hij in januari 1895 een grote toekomst voor een echt hervormingsgezinde sociaal-liberale partij, die de principes van verdienste en persoonlijkheid met gemeenschapsbesef wist te verenigen tot een alternatief voor de socialistische klassenstrijd. In dit verband adviseerde hij andermaal tot een kiesrechtregeling die brede steun genoot en met de gemeenschapsgedachte overeenstemde. 'Veiliger en grooter is het de deur wijd te openen dan angstvallig te staan met de knop in de hand'.[169] Zo eindigde *De Gids* de negentiende eeuw.

Eindnoten:

1 De Valk en Van Faassen ed., *Dagboeken De Beaufort*, (oktober 1881), I 17-18.
2 Quack, 'Buys', 214. Over Buys: De Beaufort, 'Buys'; Moltzer, 'Buys op college'; Heemskerk Az., 'Professor Buijs'; Van Boneval Faure, *Buys*; Naber, *Vier tijdgenooten*. Al deze herdenkingsstukken dateren van 1893, Buys' sterfjaar, en 1894. Voortreffelijk is de recente portrettering in Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef*, vooral 46-59.
3 Buys aan Potgieter, 2-9-1864, UBA, Hss Am 18 d.
4 Zie Naber, *Vier tijdgenooten*, 107-108.
5 De typering is van H.L. Israëls, in het weekblad *De Amsterdammer*, 16-10-1887. Gecit. in: Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef*, 46.
6 Quack, 'Buys', 220.
7 Buys, 'Avontuurlijke politiek', 1868, I 76.
8 Quack, 'Buys', 212, 252-253.
9 Buys, 'Zomer- en winterstormen', 1866, III, vooral 10-12.
10 Zie bijvoorbeeld de linkse liberaal N.G. Pierson aan Vissering, 19-7-1866, in: Van Maarseveen ed., *Briefwisseling Pierson* I (109); de radicaal Hack van Outheusden [=F. van der Goes], 'Lichtzinnig professor' en Idem, 'Ouderwetsch professor'; en de conservatief Heemskerk, 'Professor Buijs', 1894, II 163.
11 Buys, 'Een casus positie', 1874, IV 49-85.

12 Over de constitutionele crisis van 1866-1868: Kossmann, *Lage Landen*, 206-208; Tamse, 'Ministerie-Van Zuylen-Heemskerk'; Minderaa, 'Macht des konings'.
13 'Het ministerie en de vertegenwoordiging', 1866, IV, 181-188. Het auteurschap van dit anoniem, dus namens de redactie, gepresenteerde stuk is onzeker. Het is niet opgenomen in de postuum uitgegeven *Studiën over staatkunde en staatsrecht* van Buys. Het kan echter alleen met volle instemming van Buys tot stand gekomen zijn. Zeker van zijn hand is 'De ontknooping', 1866, IV 446-467.
14 Beide manifesten opgenomen in Buys, *Studiën*, I 107-142.
15 Van Boneval Faure, *Buys*, 10-11; ook Quack, ('Buys', 222) refereert aan Heemskerks ergernis; Naber (*Vier tijdgenooten*, 129) betwijfelt de waarheid van het gerucht.
16 De Luxemburgse kwestie: Tamse, 'Het ministerie-Van Zuylen-Heemskerk', 414-415.
17 Buys, 'Debatten', 1867, II 130-161; Idem, 'Gemeen overleg', 1867, IV 287-300; Idem, 'Avontuurlijke politiek', 1868, I 51-79; Idem, 'Politiek drama', II 108-135.
18 Buys, 'Avontuurlijke politiek', 1868, I 54-61.
19 Buys, 'Avontuurlijke politiek', 1868, I 68-71.
20 Buys, 'Debatten', 1867, II 161.
21 Buys, 'Conservatieve partij', 1869, IV 72-107.
22 Buys, 'Avontuurlijke politiek', 1868, I 79.
23 Buys, 'Politiek drama', 1868, II 112.
24 Quack, 'Buys', 230.
25 Hack van Outheusden, 'Ouderwetsch professor', 128, 138.
26 De wending wordt gemarkeerd door zijn lezing 'De strijd tusschen staat en maatschappij', uitgesproken 5 februari 1874 voor het Leidse studentengezelschap Doctrina. Het is een van de heel weinige stukken die niet in *De Gids* zijn opgenomen. Wel in Buys, *Studiën*, II 507-538.
27 Buys, 'Zelfstandigheid', 1876, I 436.
28 Buys, 'Het moderne staatsbegrip', 1864, III 217; Idem, 'Zelfstandigheid', 1876, I 435-436.
29 Buys, 'Zelfstandigheid', 1876, I 434.
30 Buys, 'Rumor in casa', 1891, I 136-139.
31 Buys, 'Grondwetsherziening', 1887, II 315-316. Zie ook Quack, 'Buys', 229-230.
32 Buys, 'Onze kieswet', 1869, II 351.
33 Buys, 'Grondwetsherziening', 1887, II 313-314.
34 Bijvoorbeeld: Buys, 'Alarmkreet', 1877, II 82.
35 Buys, 'De zelfstandigheid van het staatsrecht'. Rede bij de overdracht van het Rectoraat, Leiden 8 februari 1876. Opgenomen in *De Gids*, 1876, I 417-436.
36 Buys, 'Van 18 November tot 24 December', 1873, I 31.
37 Buys, 'Reformbill', 1882, I 330.
38 Buys, 'Aan gene zijde', 1892, IV passim.
39 Quack, 'Buys', 230.
40 Buys, 'Reformbill', 1882, I 341.
41 Buys, 'Stil leven', 1870, IV 291-304.
42 Buys, 'Bedenkelijke leuzen', 1881, I 141.
43 Buys, 'Beloofde land', 1879, I 180-183.
44 Buys, 'Bedenkelijke leuzen', 1881, I 142. In 1877 ('Heden en morgen', 1877, I 116) had hij de volgende jaren beslissend genoemd voor de liberale partij.
45 Buys, 'Tiendaagsche veldtocht', 1872, II 495.
46 B[uys], 'Kroonprins', 1884, III iv.
47 Voor de achtergronden, zie Tamse, 'Politieke ontwikkeling', 223-224.
48 Buys rec. W.C.D. Olivier, *Van de Staten-Generaal* (Den Haag 1876), 1876, IV BA 155.
49 Buys, 'Heden en morgen', 1877 I 119. Bespreking van O.B., *De crisis en de toekomst der liberale partij* (Culemborg 1876).
50 Buys, 'Bedenkelijke leuzen', 1881, I 160.
51 Buys, 'Non possumus', 1886, II 352.
52 Buys, 'Stil leven', 1870, IV 282.
53 Buys rec. Olivier, *Staten-Generaal*, 1876, IV BA 159-160, 163; Idem, 'Heden en morgen', 1877,I 128-129.
54 Buys, 'Reformbill', 1882, I 342. In de praktijk was overigens de invloed van de koning niet louter symbolisch: Tamse, 'Politieke ontwikkeling', 211.
55 Buys, 'Eerste Kamer', 1889, IV 382-384.
56 Buys, 'Willem de Derde', 1890, IV iv.
57 Buys, 'Rumor in casa', 1891, I passim.
58 Buys, 'Teleurstellingen en verwachtingen', 1888 I 122-155, spec. 122.
59 Buys, 'Rumor in casa', 1891, I 110, 139.
60 Buys, 'Gene zijde', 1892, IV 206.
61 Vissering, 'Thorbecke', 1872, III 7.
62 Vissering, 'Thorbecke', 1872, III 1.

63 S.V[issering], ‘Oudejaarsavondpraatje’, 1872, I 101-117; Buys, ‘Politieke toestand’, 1871, IV 534; Hugenpoth, ‘Revolutie’, 1871, I 405-444.
64 Buys, ‘Politieke toestand’, 1871, IV 523-558.
65 Buys, ‘Tiendaagsche veldtocht’, 1872, I vooral 478, 480, 495; Pierson, ‘Inkomstenbelasting’, 1871, I 1-32. Over het effect, zie: Van Welderen Rengers, *Parlementaire geschiedenis*, 429. Binnen de redactie waren de meningen verdeeld over Piersons artikel (AG A 285 a, ook in Colenbrander, ‘Gidsarchief’, III 239), maar Buys, die Pierson om het artikel gevraagd had, wenste niet dat verwerping van een wetsvoorstel voor inkomstenbelasting het resultaat ervan zou zijn: Buys aan Pierson, 8-9-1870, in: Van Maarseveen ed., *Briefwisseling Pierson*, I (280).
66 Tellegen, ‘Van waar en waarheen?’, 1872, II 439-462. Over deze liberaal, zie: Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef*, 32-36 en Kossmann, ‘Tellegen en Duitsland’.
67 Over deze jong- of links-liberalen: Taal, *Liberalen en radicalen*, vooral 15-42 en Stuurman, *Wacht op onze daden*, vooral 171-248.
68 Quack, *Herinneringen*, 122-126.
69 Vanaf november 1863, Van Maarseveen ed., *Briefwisseling Pierson*, I (65).
70 Pierson aan Vissering, 6-6-1866, in: Van Maarseveen ed., *Briefwisseling Pierson*, I (106).
71 Pierson, ‘Friedrich List en zijn tijd’, 1866, III 353-388; Idem, EO 1867, IV 185-122; 1869, IV 177-224.
72 Pierson, EO 1867, IV 202-204.
73 Van Houten, ‘Methode der natuurwetenschap’, 1871, III 341, 342, 347.
74 Buys, ‘Politieke toestand’, 1871, IV 555.
75 De treffende typering is van Stuurman, *Wacht op onze daden*, 186.
76 Van Houten aan de redactie, 2-2-1872, met commentaar van de redacteuren, 4-2-1872, AG onder A 289 a; onvolledig in Colenbrander, ‘Gidsarchief’, III 241-244.
77 Van Houtens reactie (12-2-1872) in Stuurman, *Wacht op onze daden*, 186.
78 Vissering, ‘Verkeerd apropos’, 1872, II 65-80. Bespreking van S. van Houten, *De staatsleer van Mr. J.R. Thorbecke* (Groningen 1872). Adhesie ontving Vissering van Ph.J. Bachiene, 6-4-1872; Van Houtens reactie: Van Houten aan Vissering, 28-3-1872. Beide stukken in: ARA, archief Vissering nr. 10.
79 Lotsy, ‘Democratie en Theocratie’, 1872, IV 32-68. N.a.v. *De vrije gedachte* I (1872), onder redactie van F. Feringa, een uitgave van H. Pyttersen in Sneek. Zie: Taal, *Liberalen en radicalen*, 138 e.v. Het instemmend oordeel van Buys: Buys aan Quack, 6-9-1872, UBA, Hss E j 35 a.
80 Commentaar van de redacteuren bij Veegens, ‘Politieke gedachten van een leek’, september 1873, AG onder A 289 a; ook in Colenbrander, ‘Gidsarchief’, III 244-245.
81 Veegens, ‘Politieke gedachten’, 1873, IV 213-232.
82 Bijvoorbeeld in Busken Huet, LKk, 1864, II 313-341 (over C.E. van Koetsveld).
83 Over dit milieu, zie Boersema, *Allard Pierson*, vooral 21-42 en 188-190; Van Maarseveen, *Nicolaas Gerard Pierson*.
84 N.G. Pierson, EO, 1867, IV 202-204; H. Pierson, ‘Heerschappij der bourgeoisie’, 1869, I 441-476, vooral 442, 470, 449.
85 Reiger, ‘Wijzigingen’, 1872, II 23.
86 Vissering rec. *Vragen des Tijds* I nr. 1 (1874), 1874, IV BA 530; Buys, ‘Rumor in casa’, 1891, I 127.
87 Commentaar van de redacteuren op Veegens, ‘Politieke gedachten van een leek’, september 1873, AG onder A 289 a; (onnauwkeurig) ook in Colenbrander, ‘Gids-archief’, III 244-246.
88 Over *Vragen des Tijds* zie Taal, *Liberalen en radicalen*, 32, 35, 561.
89 De vorming van de *Nederlandsche Spectator* in 1860 had niet deze betekenis, al was er enige naijver tussen de redacties, vooral omdat Bakhuizen van den Brink in zijn nieuwe Haagse kring nog eens als tijdschriftleider ging optreden. Deze succesvolle samenvoeging van enkele al bestaande bladen duidde echter meer op de groei van een vrijzinnig publiek. De *Nederlandsche Spectator* behoorde, als weekblad, ook tot een andere categorie.
90 Vissering rec. *Vragen des Tijds*, 1874, IV 527-528, 533-534.
91 Boissevain aan Quack, 24-11-1877; Buys aan Quack, 15-7-1878; Muller aan de redactie, 28 en 29-9-1880, AG A 292, 293, 297 en 298; Quack aan De Beaufort, 22-11-1878; Muller aan De Beaufort, 29-8-1879; Sillem aan De Beaufort, 18-11-1880, ARA, archief De Beaufort nr. 28 en 32.
92 Vissering rec. G.W. Vreede, *Republiek of Constitutioneele monarchie?* (Utrecht 1869) en [G. Groen van Prinsterer] *Nederlandsche Gedachten* 10 (1869), 1869, IV BA 558.
93 Buys, ‘Misverstand’, 1865, III 101-105; Idem, ‘Gevaarlijk kiesstelsel’, 1865, IV 130-147, bespreking van J.B. van Hugenpoth tot den Berenclaauw, *Inleiding tot waarheid in staatsbeleid* (1865); Vissering, ‘Politieke opvoeding’, 1866, IV 373-403.
94 Buys, *Studiën*, I 293; Van Welderen Rengers, *Parlementaire geschiedenis*, 392; Buys, ‘Onze Kieswet’, 1869, II 345-371.
95 Fruin, ‘Kiesdistricten’, 1869, IV 1-35. Hierover: Blaas, ‘Prikkelbaarheid’, 283-284. Over Hare: Zwager, *Motivering*, 97-98.
96 Reiger, ‘Nieuwe kiesstelsels’, 1866, IV 216; Buys, ‘Onze Kieswet’, 1869, II 350.

97 Buys, ‘Onze Kieswet’, 1869, II 345-371; dezelfde zorgen nog in: Idem, ‘Gene zijde’, 1892, IV 212-213.
98 Zwager, *Motivering*, 164-167.
99 L[otsy], ‘Democratie en Constitutionele Monarchie’, 1871, II 59-112, spec. 68, 73, 93.
100 Spruyt, ‘Kritisch-metaphysische politiek’, 1871, II 249-251, 263, 265, 271, 274-275. Over hem, zie: Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef*, 90-105 en passim; en Sassen, *Wijsbegeerte in Nederland*, 332-337.
101 Buys, ‘Van 18 November tot 24 December’, 1873, I 31.
102 Reiger, ‘Wijzigingen’, 1872, II 1-64; Idem, ‘Nieuwe kiesstelsels’, 1866, IV 215-216.
103 Taal, *Liberalen en radicalen*, 82-84; Zwager, *Motivering*, 166-167.
104 Afgezien van Buys' eigen artikelen: Farncombe Sanders, ‘Grondwetsherziening en kiesregt’, 1885, IV 298-332; ook A.J.W. Farncombe Sanders was lid van de commissie en verantwoordelijk voor de meeste kiesrechtvoorstellen. Zie: Taal, *Liberalen en radicalen*, 84.
105 Macalester Loup, ‘Constitutioneele strijd’, 1884, II 313-331; Pijzel, ‘Democratische proefnemingen’, 1887, I 52-74; Buys, ‘Gene zijde’, 1892, IV 226-228 en 406-449.
106 Het volgende uitgebreider in: Aerts, ‘De wetenschappelijke burger’, 27-39.
107 Heymans, ‘De methode der moraal’, 1881, IV 193-223 en 414-448; Idem, ‘Eene nieuwe oplossing der sociale quaestie’, 1883, II 107-140, n.a.v. H. George, *Vooruitgang en armoede*, vert. J.W. Straatman (Haarlem 1882); Idem, ‘Volks- en Staatssouvereiniteit’, 1883, IV 84-118, n.a.v. M.C.L. Lotsy, *Het A.B.C. van het Nederlandsche staatsrecht of het algemeen stemrecht* (Haarlem 1882); Idem, ‘Edmond Schérer en de Democratie’, 1884, III 298-313, n.a.v. E. Schérer, *La democratie et la France* (Parijs 1883).
108 Heymans, ‘Methode’, 1881, IV 196.
109 Land, ‘Kritische zedeleer’, 1874, II vooral 8-15; Idem, ‘Overtuiging’, 1875, I 66-67; Buys, ‘Zelfstandigheid’, 1876, I 417-436.
110 Heymans, ‘Methode’, 1881, IV 197.
111 Zie hierna, hfdst. 20.
112 Heymans, ‘Volks- en Staatssouvereniteit’, 1883, IV 117.
113 Heymans, ‘Volks- en Staatssouvereiniteit’, 1883, IV 116; over voorstellen tot capaciteitenkiesrecht in deze periode, zie: Taal, *Liberalen en radicalen*.
114 Heymans, ‘Nieuwe oplossing’, 1883, II 110-111.
115 Heymans, ‘Schérer’, 1884, III 304,310-313.
116 Pijzel, ‘Democratische proefnemingen’, 1887, I 52-74.
117 Buys, ‘Misverstand’, 1865, III 95; Idem, ‘Onze Kieswet’, 1869, II 371.
118 Buys, ‘Politiek drama’, 1868, I 112-113.
119 Vooral Buys, ‘Conservatieve partij’, 1869, IV 71-107; Idem, ‘Politieke toestand’, 1871, IV 523-558; Idem, ‘Casuspositie’, 1874, IV 49-85; Vissering, ‘Politieke opvoeding, 1866, IV 373-403.
120 Buys, ‘Politiek drama’, 1868, I 113; Idem, ‘Casuspositie’, 1874, IV 72-74.
121 Buys, ‘Groen van Prinsterer’, 1876 II 543-544.
122 Buys, ‘Ontknooping’, 1866, IV 462; Idem, ‘Politieke toestand’, 1871, IV 533-534; Vissering, ‘Oudejaarsavondpraatje’, 1872, I 109.
123 Fruin, ‘Nederlandsche beroerten’, 1867, III 285-287; Idem, ‘Proeve van historische critiek’, 1869, I 193.
124 Boissevain, ‘Poëzie der Puriteinen’, 1877, I 146-146. Bespreking van John Miltons *Paradise Lost*, vertaald door J.J.L. ten Kate (*Het verloren Paradijs*, 1876).
125 Boissevain, ‘Ultramontaansche poëzie’, 1875, IV 275, 301. Bespreking van H.J.A.M. Schaepman, *Volledige dichtwerken* (1869, nieuwe editie).
126 Tiele rec. *Het Jaarboekje der heilige familie voor 1874; eene bijdrage tot de kennis der Roomsch-Katholieke pers in Nederland* (Leiden 1875), 1876, II BA 197-183.
127 Behalve bij Tiele ook bij Buys, ‘Groen van Prinsterer’, 1876, II 540-546; en in Quack rec. J. ten Brink, *De opstand der proletariërs. Geschiedenis der omwenteling van 18 maart 1871* (Amsterdam 1876), 1876, II BA 602-607.
128 Van Hugenpoth, ‘De Revolutie’, 1871, I 405-444 en Idem, ‘Anti’, 1877, I 209-299; X., ‘De Katholieken in Nederland in 1874’, 1874, III 60-85. Over beide auteurs en vooral over Van Lanschots artikel, zie De Coninck, ‘“De Katholieken”’.
129 De redactiecommentaren op de artikelen van Hugenpoth (15-1-1871) en Van Lanschot (31-1-1874 en 6-2-1874), AG onder A 289 a; ook (onvolledig) in Colenbrander, ‘Gidsarchief’, III 237-238 en 246-248.
130 X., ‘Katholieken’, 1874, III 85.
131 De Coninck, ‘“De Katholieken”’, 11.
132 Hugenpoth, ‘Anti’, 1214.
133 X., ‘Katholieken’, 1874, III 65-66 en 81-82; Van Hugenpoth, ‘Anti’, 1877, I 294-295. In de commentaren van Fruin en Vissering ligt de suggestie dat Van Lanschots artikel in eerste instantie wel ‘interventie van het gouvernement’ voorstelde; de Aprilbeweging indachtig waren zij daarvan niet gecharmeerd. Vgl. De Coninck, ‘“De Katholieken”’, 18.

134 De Stuers, ‘Een bouwkundig spook’, 1877, IV 521-549. Over deze discussie, zie: Maas, ‘Vosmaer en het Rijksmuseum’, 208-210, 213.
135 Buys, ‘Bedenkelijke leuzen’, 1881, I 118-139; De Beaufort, ‘Staatkundig programma’, 1883, IV 276-291.
136 Buys, ‘Bedenkelijke leuzen’, 1881, I 120-121.
137 Over dit vocabulaire, zie: Te Velde, ‘Viriliteit’.
138 Land, ‘Overtuiging’, 1875, I 6-7, 21.
139 Spruyt, ‘Persoonlijke dienstplicht’, 1881, I 256-257.
140 Buys, ‘Bedenkelijke leuzen’, 1881, I 137; De Beaufort, ‘Staatkundig programma’, 1883, IV 277-279.
141 Van Hugenpoth, ‘Revolutie’, 1871, I 440; Buys, ‘Bedenkelijke leuzen’, 1881, I 136; De Beaufort, ‘Staatkundig programma’, 1883, IV 280.
142 Buys, ‘Bedenkelijke leuzen’, 1881, I 336; De Beaufort, ‘Staatkundig programma’, 1883, IV 279.
143 Buys, ‘Grondwetsherziening’, 1887, II 299.
144 Buys, ‘Eerste Kamer en de schoolwet’, 1889, IV 378.
145 Rogier, ‘Katholieke herleving’, 203.
146 Lamping, ‘Schoolwetsherziening’, 1868, II 193-231 en 431-475.
147 De Beaufort, ‘De anti-revolutionaire partij en de schoolkwestie’, 1883, II 433-434. N.a.v. A.F. de Savornin Lohman, *Wat wil de anti-revolutionaire partij?* (Utrecht 1883).
148 Buys, ‘Eerste Kamer’, 1889, IV 382-383. Over deze kwestie, zie: Van Welderen Rengers, *Parlementaire geschiedenis*, 698-703.
149 De Beaufort aan Boissevain, 8-3-1888 en 22-3-1888, ARA, archief De Beaufort nr. 29.
150 Quack, ‘Buys’, 1893, IV 201-254.
151 De Louter, ‘Kiesrecht’, 1893, III 93-94, 99, 101; vgl. Taal, *Liberalen en radicalen*, 257-258.
152 Van Hall aan De Beaufort, 16-9-1893, ARA, archief De Beaufort nr. 32; A.G. van Hamel aan W.G.C. Byvanck, 5-11-1893, UBL, BLP 2246.
153 Van Hall aan Byvanck, 9-10-1893, UBL, BPL 2246.
154 De Beaufort aan Fruin, 11-10-1893 en 15-10-1893, *Correspondentie Fruin* (416 en 417); Fruin aan De Beaufort, 13-10-1893, ARA, archief De Beaufort nr. 29. De opvatting van *De Amsterdammer* over *De Gids*: Taal, *Radicalen en liberalen*, 258.
155 Fruin aan De Beaufort, 24-9-1893, ARA, archief De Beaufort nr. 29.
156 Over deze onderhandelingen: Van Hall aan Byvanck, 9-11-1893, 30-10-1893 en 5-11-1893, UBL, BPL 2246; Byvanck aan Van Hall, 12-10-1893, AG A 331.
157 Van Hall aan Byvanck, 9-10-1893, UBL, BPL 2246.
158 Cort van der Linden, ‘Vrijheid en Hervorming’, 1887, II 389-424 en III 72-125; Idem, ‘Conservatief of progressief’, 1893, I 137-173.
159 Over Cort van der Lindens politieke ontwikkeling: Voerman, ‘Cort van der Linden’.
160 Cort van der Linden, ‘Wapenstilstand’, 1894, I 34-50; en Idem, ‘Na den strijd’, 1894, II 283-306, een nabeschouwing van de rampzalige behandeling van het wetsontwerp. Zie hierover: Taal, *Liberalen en radicalen*, 287-318.
161 Het leek Van Hall beter dat *De Gids* zich vlak voor de behandeling niet meer zou uitspreken, omdat hij niet helemaal zeker was van Corts steun aan het ontwerp-Tak: Van Hall aan Byvanck, 18-3-1894. UBL, BPL 2246.
162 Cort van der Linden, ‘Wapenstilstand’, 1894, I 34, 38.
163 Cort van der Linden, ‘Na den strijd’, 1894, II 305.
164 Cort van der Linden, ‘Wapenstilstand’, 1894, I 36-37.
165 Ibidem, 48. Ook mederedacteur Van der Vlugt (‘Toynbee-werk’, 1892 I 299): algemeen kiesrecht was onverstandig zolang grote groepen nog te weinig ‘voorbereidende oefening in gemeenschapsleven, rechtzin en beleidvol zelfbedwang’ hadden kunnen opdoen.
166 Cort van der Linden, ‘Na den strijd’, 1894, II 301-302. Ook Idem, ‘Beginselen of formules’, 1895 I 80-81.
167 Cort van der Linden, ‘Na den strijd’, 1894, II 293.
168 Ibidem, 299.
169 Cort van der Linden, ‘Beginselen of formules’, 1895, I 72-81, vooral 81.

Hoofdstuk 19
Burgerlijke beschaving en de sociale kwestie

Afscheid van het economisme

Voor de jaren 1880 zag *De Gids* de confessionelen veel meer dan het socialisme of de arbeidersbeweging als een bedreiging. Tot die tijd was zo'n beweging in Nederland ook nog nauwelijks zichtbaar. Auteurs in het tijdschrift reageerden hoogstens een enkele keer op buitenlandse publicaties of op een indrukwekkende gebeurtenis zoals de Parijse revolutie van voorjaar 1871. Hun ervaring werd toch vooral bepaald door de stabiele kleinschalige samenleving in eigen land, met haar algemeen erkende rangen en standen. In de universiteitsen bisschopsstad Utrecht, aldus Quack, die er hoogleraar was, 'heerschten, toen ik er in 1868 aankwam, overal in de samenleving nog gezag en orde. Vaste vormen bleven bewaard, en de afstand tusschen de verschillende rangen en standen der maatschappij werd in ouderwetschen stijl in acht genomen. Het was een samenstel van kringen.'[1] Zijn ervaring in Amsterdam en Den Haag verschilde hiervan niet wezenlijk. In de liberale beschouwingen over taak en inrichting van de staat vormde de volksklasse eigenlijk nog geen factor van betekenis; althans geen actieve partij. Ook voor meer democratische auteurs in de jaren 1870 was haar politieke emancipatie voorlopig een pro-memorie-post.

Toch begonnen in de jaren zestig enkele auteurs, niet vanuit de praktijk maar vanuit de wetenschap, op de gebreken te wijzen van de doctrinair-liberale maatschappijbeschouwing. Niet dat de liberalen onmaatschappelijk waren, integendeel, zij stelden hun vrije burgermaatschappij centraal. *De Gids* gaf ook ruim aandacht aan allerlei zaken van algemeen belang, zoals onderwijs, landsverdediging, recht en belastingstelsel. Maar hun zicht op het functioneren van de maatschappij was beperkt, door conventie en een eenzijdig economische en juridische beschouwing. Van Houten, N.G. Pierson en Quack namen afstand van het economisme, omdat het enerzijds in wetenschappelijkheid tekortschoot en anderzijds te theoretisch was om begrip te kunnen bieden van zoiets complex als een werkelijke maatschappij. In 1863, toen het geloof in Visserings 'praktische staathuishoudkunde' nog algemeen was, kreeg Van Houten als eerste de gelegenheid het monopolie aan te tasten van de klassieke politieke economie en de al te elementaire voorstelling van 'gezonde staathuishoudkundige begrippen'. Vissering heeft als hoogleraar steeds een open oog gehad voor nieuwe ontwikkelingen op zijn vakgebied en al ging hij er niet in mee, hij liet zijn leerlingen de ruimte.[2] Hij vermoedde toen niet dat

het zijn eigen wetenschapsopvatting en economische richting zouden zijn die vervolgens in *De Gids* door scherpzinnige jongeren als Van Houten en Pierson gerelativeerd werden in enkele belangrijke artikelen.

Van Houten, in 1863 nog advocaat en leraar economie in Groningen, zette zijn dissidente gedachten uiteen naar aanleiding van juist Visserings *Handboek van praktische staathuishoudkunde* (1860-1861). Hij betoogde dat deze vorm van economie tegelijk de wetenschap tekortdeed en haar mogelijkheden overschatte. De in Nederland dominerende klassieke politieke economie was theoretisch zwak en als praktische handleiding wel allerminst geschikt omdat zij niet werkelijk van de feiten uitging maar een abstract en deductief stelsel was dat zonder bewijs de universele geldigheid van economische mechanismen en het bestaan van een 'natuurlijke toestand' postuleerde. Zij bezag de mens eenzijdig economisch. In aansluiting bij de Duitse 'historische school' verdedigde Van Houten nu dat de economie deel uitmaakte van de sociale wetenschappen. Niet een generaliserende en deductieve methode, enkel positivisme en historisme leidden tot begrip van de maatschappij. Sociaal-economische vraagstukken werden niet opgelost met een beroep op algemene economische wetten, maar enkel door begrip van de specifieke, per land en tijd verschillende omstandigheden.[3]

Van Houtens kritiek is om verschillende redenen interessant. Ten eerste als blijk van de toenemende verwetenschappelijking na 1860. Ten tweede als nieuw en opvallend dissident geluid in *De Gids:* hij nam vrij scherp afstand van het economisme, verbrak de vanzelfsprekende verbinding van wetenschap met beleid, ontkende de harmonie tussen eigenbelang en algemeen belang en loochende de optimistische gelijkstelling van materiële en algemene vooruitgang. Sinds De Clercq in 1848 Da Costa's pessimisme had bestreden, was Van Houten de eerste die principieel het vanzelfsprekende, providentieel gegarandeerde optimisme afwees. Maar ook toont de plaatsing van zijn opstel dat de *Gids*-redactie - toen nog zonder Vissering - althans op dit gebied ernst maakte met het liberale principe van de vrije concurrentie van meningen. Zij erkende het belang van dit betoog, zonder de kritiek op de praktische staathuishoudkunde en Van Houtens ingenomenheid met de historische school in hoofdzaak te delen.

Een voorstel van deze auteur om hierna de Nederlandse belastingproblematiek te behandelen, ontving men echter met reserve. De redactie voorzag dat het tijdschrift in deze gevoelige kwestie gecompromitteerd zou kunnen worden door een betoog van ongewenste strekking. Zij was geneigd meer ruimte te laten voor discussie op theoretisch dan op beleidsgebied. Van Houten zag voorlopig van verdere inzendingen af, aangezien hij niet van zins was bij voorbaat zijn economische inzichten te plooien naar die van Thorbecke.[4] Maar in 1866 kreeg hij opnieuw de gelegenheid om in *De Gids*, waarvan Vissering inmiddels weer redacteur was, zijn eerdere betoog tegen de aan sociale en politieke wensen dienstbare staathuishoudkunde nog aan te scherpen. Andermaal drong hij aan op een noodzakelijke scheiding tussen een zuivere economische wetenschap enerzijds en de praktische bevordering van de wel-

vaart anderzijds, waaraan de wetenschap maar een beperkte bijdrage kon leveren. Dit inzicht had een ruimere, politieke strekking, want Van Houten betrok het tevens op de liberale partij en kondigde daarmee de scheiding in de liberale gelederen aan die in het begin van de jaren 1870 doorzette. De pretenties van hun toegepaste wetenschap ten spijt lieten de doctrinairen zich feitelijk te weinig door pragmatisme en de maatschappelijke realiteit, te veel door generalisaties en dogmatische principes leiden, waarschuwde hij. De redactie liet hem begaan; Vissering overtuigde hij overigens niet.[5]

Van Houtens kritiek vormde op dat moment nog slechts een tegenstem, maar vond gedeeltelijk ondersteuning in de belangrijke theoretische en dogmenhistorische opstellen van N.G. Pierson over welvaartstheorie (1864) en over de economische leer van Ricardo (1864) en List (1866).[6] Pierson, die zich zonder academische studie al vroeg ontwikkelde tot de knapste econoom van Nederland, wees net als zijn Groningse vriend de praktische staathuishoudkunde en het gemakkelijke optimisme van de Franse school af. Hij bepleitte in *De Gids* ‘een hernieuwd onderzoek naar de deugdelijkheid van de grondslagen der hedendaagsche economie’, een kritische heroverweging van de theorie en methode van deze wetenschap.[7] De economie beschouwde hij als een verklarende, niet als een voorschrijvende wetenschap. Meer dan Van Houten zocht Pierson in zijn helder docerende artikelen naar een verzoening tussen de Britse klassieke school en de Duitse historische school. De klassieke economie had veel tekortkomingen, maar Pierson waardeerde het liberalisme en de deductieve methode van Ricardo en Mill. Tegelijk apprecieerde hij het historisch besef en de organische maatschappijopvatting van de Duitse school, zonder haar nationalisme en uitsluitende historisme voor wenselijk te houden. Hoewel zijn opzettelijke poging om door een nieuwe definitie van het begrip ‘volksrijkdom’ beide economische richtingen te laten gelden tegenwoordig niet als geslaagd wordt beschouwd, bewees Piersons werk toch dat het combineren van elementen uit de klassieke en de historische school de economische wetenschap in Nederland vooruit bracht.[8] In elk geval slaagde hij erin de betekenis van zowel Ricardo als List te tonen en vooral een hogere standaard van theorie te introduceren. *De Gids* had op dit wetenschapsgebied blijkbaar nog de status van een vakblad, als *De Economist*, waarin 's lands beste economen hun theoretische studies presenteerden.

Zoals gezegd werd de wending naar een zuiverder, minder pragmatisch bedoelde wetenschap na 1865 algemeen. Pierson ging voor *De Gids* vanaf 1867 een periodiek overzicht van economische literatuur verzorgen. Evenals Fruin, de moderne theologen en de auteurs over natuurwetenschap betoogde ook hij dat de wetenschap nog niet ver genoeg was voor absolute uitspraken en dat zij intussen geen denkbeelden mocht verwerpen enkel omdat ze onaangenaam leken. Zo vroeg hij serieuze aandacht voor de sociaal-democratische opvattingen uit de lering van Lassalle, hoe onbillijk deze zich ook jegens de burgerklasse mocht betonen. Want de klassieke economie, van Smith tot Bastiat, had ooit grote verdienste gehad maar bevatte geen antwoord op nieuwe maatschappelijke problemen. Het werd tijd dat de economische wetenschap in

Nederland zich ontdeed van ‘het juk der fransche school’ en zich wat van de historistische distantie eigen maakte die in Duitsland gangbaar was. De historische richting ging nu de zuivere en eigenlijk ook liberale wetenschap vertegenwoordigen, omdat zij belangeloos was, enkel gericht op het verklaren en omdat zij de verdienste had ook de economische theorieën zelf in hun historische omstandigheden te plaatsen. Nog steeds had Pierson overigens geen bezwaar tegen theorie, zolang men deze maar niet aanzag voor ‘praktische staathuishoudkunde’.[9]

Een decennium later riep hij zelfs, weer uit naam van de zuivere wetenschap, de historische school tot de orde. Hij bedoelde de Duitse geleerden die na verwerping van het liberale economisme de Verein für Sozialpolitik (1872) hadden opgericht en vanuit de universiteiten een sociale politiek gingen bepleiten. In Nederland werd dit ‘kathedersocialisme’ vertegenwoordigd door *Vragen des Tijds*. Pierson sympathiseerde met dit tijdschrift en zijn kring. Ook hij was van mening dat het klassieke liberalisme van een theorie een dogma en vervolgens een apologie van ongelijkheid en maatschappelijke scheefgroei had gemaakt. Inderdaad kon vrijheid in de economie geen doel op zichzelf zijn, enkel een middel, zolang het heilzaam was. De kathedersocialisten hadden gelijk als zij vonden dat ‘het eigenbelang op sociaal gebied vaak beteugeld moet worden’ en de grenzen van de staatstaak zich niet theoretisch lieten bepalen. Maar verder mochten ook zij niet gaan. Het was niet aan de wetenschap de staat nu ineens een sociale taak op te leggen. Vergeleken met de jaren vijftig was de rol die Pierson aan de economie toebedeelde nogal bescheiden geworden: zij bepaalde niet wat de staat moest doen of laten, maar kon hem ‘ten hoogste de economische gevolgen zijner handelingen voorspellen’. Het ging de economie in deze jaren als de theologie: zoals de godgeleerdheid zich volgens auteurs in *De Gids* moest oplossen in een historisch-antropologische godsdienstwetenschap, zo viel de praktische staathuishoudkunde uiteen in economische theorie, dogmengeschiedenis en een bredere maatschappijwetenschap.

Pierson verweet de kathedersocialisten nu dat zij in dezelfde fout vervielen als hun voorgangers. Waar dezen hun wetenschap misschien dienstbaar hadden gemaakt aan de bourgeoisie, moesten zijzelf haar niet inzetten voor arbeidersbelangen. Met nadruk verzekerde Pierson dat uit zijn kritiek geen angst sprak voor ‘het socialistisch spook’, maar zorg om de integriteit van de wetenschap; hij was inderdaad een oprecht sociaal voelend man, die de problemen niet licht opvatte. Toch kwam hij met zijn defensieve wetenschappelijkheid heel dicht bij Buys en Heymans. Men moest vooral voorzichtig zijn met een nog onvoldoende bestudeerd nieuw staatsingrijpen, waarschuwde hij; het was niet goed als het burgerlijk verantwoordelijkheidsgevoel weer gedoofd werd. En bovenal was het onverstandig bij de arbeiders illusies te wekken die slechts tot onrust en ontevredenheid konden leiden. ‘Laat ons toch zorgen, dat wij de hoofden der arbeiders niet op hol brengen’ door voorbarige voorstellingen van een heilzaam staatsingrijpen, aldus de man die misschien het beste voorbeeld biedt van de manier waarop in deze jaren de wetenschappelijkheid het sociaal gevoel omklemd hield.[10]

Pierson behoorde sinds de jaren zestig zeker tot de meest geavanceerden in deze kring. Rond 1870 begon de dogmatische opvatting over de verhouding tussen individu, maatschappij en staat te slijten. De broers Pierson, Quack, Van Houten en Veegens relativeerden de vanzelfsprekendheid van de burgerlijke zienswijze, al bleven zij zich wel met dit milieu identificeren. Hoezeer de afstand groeide, toonde het actuele artikel over de werkstaking (1869), waarin N.G. Pierson de geijkte reacties van de burgerij met ironische distantie behandelde. Conservatieven, geconfronteerd met de organisatie van de arbeiders, spraken van ‘rebellie’ en ‘zedeloosheid’ en dreigden met het gezag. ‘Ethisch-conservatieven’ schudden bedroefd het hoofd om het verlies van ‘het gemoedelijk element in de samenleving’ en het verbreken van de zedelijke band tussen arbeiders en patroons. En liberalen legden de arbeiders op vaderlijke toon uit dat zij er buiten het werk alles aan deden hen te verheffen maar dat hun loon nu eenmaal door economische wetten bepaald werd. Elk van deze reacties, aldus Pierson, was hypocriet en onjuist. Hij achtte het stakingsmiddel een goed verdedigbare vorm van organisatie - al zag hij meer in opbouwende samenwerkingsvormen als de coöperatie, banken en ziekenfondsen - en wenste een realistische voorstelling van het sociaal verkeer. Wie zich niet met utopieën tevreden wilde stellen moest inzien dat dat verkeer berustte op ruiling van diensten, op eigenbelang en wedijver. Het ging niet aan ineens de ethische toon aan te slaan nu de arbeiders zich aaneen gingen sluiten. Maar de groeiende tegenstelling maakte Pierson niet optimistisch. Er klonk cultuurkritiek in zijn observatie dat de bourgeoisie een toenemende hang naar weelde vertoonde en dus minder en minder geneigd zou zijn de arbeidende klasse tegemoet te komen.[11]

In hetzelfde jaar wijdde Coronel, de sociaal voelende medicus die in 1863 het publiek geconfronteerd had met de ellende van de Gooise fabrieksarbeid, een ruim verslag aan de ontwikkeling van de Britse arbeidersorganisatie sinds 1832. De ‘arbeiderskwestie’, stelde hij vast, was inmiddels ‘overal tot een hoofdvraag van sociaal en politiek gewigt’ gerezen. Als eerste auteur wees hij zelfs de arbeidersklasse aan als ‘de kern der natie’, al identificeerde bij zich overigens niet met deze maatschappelijke laag. Coronel toonde zich een linksliberaal, met een opvallend vertrouwen in de ontwikkeling van de arbeidersklasse én in het zelfordenend vermogen van de maatschappij, als zij tenminste enige steun kreeg van een staat die onthouding niet tot dogma maakte.[12] Een andere auteur mocht veertig bladzijden wijden aan het saint-simonisme. Weliswaar was de boodschap dat geen maatschappij zich liet wijzigen ‘door theorieën en bespiegelingen’, maar evenmin liet zich ontkennen dat Saint-Simon als eerste ‘de zwakheden der moderne maatschappij juist nagespeurd’ had. Ook in dit opstel was duidelijk het besef aanwezig dat staat en maatschappij voor nieuwe vragen stonden.[13] In 1871 namen zowel Van Houten als de Zutphense magistraat De Ranitz afstand van het ‘zelfgenoegzame’ liberale dogma dat het individu geheel voor eigen handelen verantwoordelijk was en dat dit handelen de persoonlijke zedelijkheid reflecteerde. Want misdrijven waren indirect en ten dele een ‘*maatschappelijk* ziekteverschijnsel’, een gevolg van

'maatschappelijke wanverhoudingen' en van de 'ongezonde zedelijke atmospheer' waarin velen gedwongen waren te leven. Individuen konden het slachtoffer worden van omstandigheden waarop zij geen invloed konden uitoefenen, stelde Van Houten vanuit het determinisme dat hij aanhing.[14] 'Het valt niet te ontkennen dat de inrigting der maatschappij aanleiding geeft tot vele ellende, en dientengevolge tot vele misdrijven', aldus ook De Ranitz, die daarom bepleitte dat het strafrecht en de strafrechtspleging hiermee rekening zouden gaan houden. Kende men de ellende van de 'lagere bevolkingsklasse', dan verbaasde het eigenlijk 'niet dat er zoovele, doch dat er niet meer misdrijven gepleegd worden'.[15]

Het was ten slotte Allard Pierson, inmiddels weer een vaste *Gids*-medewerker, die in 1874 openlijk brak met het liberale individualisme van de vorige periode, zoals hij enkele jaren eerder de kerk had verlaten. Zijn opstel 'Over vrijheid' was een heroverweging van de verhouding tussen individu, maatschappij en staat. Hij ontwikkelde zijn revisie in een scherpe kritiek van Mills zeer invloedrijke *On liberty*, dat sinds 1859 'het vademecum der liberalen' was geweest. Ten onrechte, meende Pierson, die het werk onderwierp aan de pijnbankmethode die in *De Gids* vaker gebruikt werd en die erin bestond argumenten met hun absurde uiterste consequenties te confronteren. Mills individualistische vrijheidsopvatting was onjuist en onrealistisch, zeker voor een empirist De enige vrijheid die Pierson 'de moeite waard' achtte te bespreken, was de relatieve, gebonden vrijheid van de mens als lid van de maatschappij. Deze feitelijke toestand had ook gevolgen voor het liberale ideaal van persoonlijke ontwikkeling. De moderne maatschappij met haar arbeidsdeling, aldus Pierson, kon minder dan ooit een geheel zijn van naar alzijdige ontplooiing strevende eenheden. Nodig was dat ieder een specifieke bijdrage (hoe eenzijdig misschien ook) aan het maatschappelijk orkest leverde. Hoewel zo'n organische voorstelling bij veel auteurs in *De Gids* voorkwam, begon Pierson hier toch sterker dan voorheen te denken vanuit het collectief. Hij verwierp nu ook de bekrompen liberale opvatting van de staat als onderdrukker of ordehandhaver. De moderne staat, als uitdrukking of organisatievorm van de maatschappij, kon meer zijn dan dat en moest misschien de mogelijkheden krijgen een opoffering van individuele vrijheid productief te maken. Waarschijnlijk dacht Pierson hier minder aan een sociale politiek dan aan het vermogen van de staat de hele maatschappij te verenigen in een hoog collectief doel. Voor hem werd de staat nu ongeveer wat ooit de kerk geweest was, een zedelijke gemeenschap waarin en waarmee men zich verbonden kon voelen.[16] Zo'n verheven voorstelling van de staat kreeg na 1880 in oudliberale kring ruimer weerklank. Natuurlijk bleef dit alles vrij abstract. Het waren filosofische traktaten, economische stelsels of strafrechtprincipes die in *De Gids* tot dit soort heroverwegingen aanleiding gaven - zelden de dagelijkse sociale praktijk.

H.P.G. Quack en de sociale gedachte

Het sociale geluid was tot het midden van de jaren tachtig hoogstens een onvaste gelegenheidsstem in dit tijdschrift. Er is eigenlijk maar één auteur die in deze hele periode telkens en uitdrukkelijk de 'gemeenschap' centraal heeft gesteld en dat is Quack. Ondanks hun vriendschap is Quack in *De Gids* de tegenhanger van Buys geweest. Hij is een moeilijk te plaatsen, paradoxale figuur: een estheet met aristocratische allures die beurtelings in het grootkapitalistische zakenleven en in de wetenschap carrière maakte maar zijn levenstaak zag in een monumentale studie over het socialisme. Hij was impressionabel en wekte nooit de indruk een krachtige persoonlijkheid te zijn; maar ondertussen is hij verbazend consequent geweest in zijn sociaal denken - consequenter zelfs dan Buys. Quack heeft een kwarteeuw gewerkt aan één project, zijn *magnum opus* over *De socialisten. Personen en stelsels* (1877-1897), een inventarisatie van alle vormen van gemeenschapsdenken van Plato tot aan de twintigste eeuw. 'Er is zekere aantrekking tot datgene wat doet beven', schreef Quack naar aanleiding van een boek over de Parijse Commune van 1871.[17] Het citaat, met zijn typische ambivalentie, had wel zijn devies kunnen zijn.

Hij was geen liberaal, tenzij in zijn streven naar ontwikkeling en modernisering van bedrijf en infrastructuur. Als man van de vooruitgang kan hij ook niet als conservatief gelden, ondanks zijn hang naar een middeleeuws geïnspireerde corporatistische maatschappijorde en zijn gehechtheid aan 'traditiën'. Al wilde hij zich wel 'kathedersocialist' laten noemen, socialist is hij nooit geweest.[18] Hij verwierp het marxisme, de klassenstrijd, de revolutie en het egalitarisme. Wat hij zelf onder de noemer socialisme bracht, was een bonte verzameling communitaristische experimenten en stelsels, waaronder religieuze gemeenschapsvormen, anarchisme, utopisme en communisme. 'Zelf was ik in de verste verte geen adept van socialistische denkbeelden, doch de breeder beweging, de ruimer opvatting, die van zulke ideeën uitging in de maat-

H.P.G. Quack (1834-1917), redacteur van 1863 tot 1834

schappelijke verhoudingen, had toch mijne sympathie'. Hij verzette zich tegen een identificatie van het begrip met de arbeidersbeweging.[19] Ook voor Quack was namelijk het sociale vraagstuk minder een economisch of politiek dan een *ethisch* vraagstuk - anders dan voor zijn liberale tijdgenoten echter niet louter een zaak van zedelijke opvoeding van de lagere klassen maar een probleem van sociale ethiek of solidariteit. Zijn sympathiserende beschrijvingen van utopische socialisten appelleerden aan de burgerij die de bestaande maatschappelijke orde niet moest verabsoluteren.

Quacks gemeenschapsideaal vormde zich uit verschillende bronnen. Van invloed was zijn bevindelijke, naar het mystieke neigende, onkerkelijke religiositeit, die hem verbond met de vereerde leermeester Martinus des Amorie van der Hoeven, een romantische messianist die bij zijn tijdgenoten als een zonderlinge dweper gold en nauwelijks serieus werd genomen. Hij is een van de weinige adepten van het Duitse romantische idealisme in Nederland geweest Quack herdacht hem eerbiedig in een merkwaardige hagiografie in *De Gids* van 1869, die hem de spot opleverde van sommige liberalen.[20] Zijn Amsterdamse docenten Van der Hoeven en De Bosch Kemper, beiden religieus geïnspireerde conservatieven, gekant tegen het liberale individualisme, doordrongen hun dankbare leerling van de organische gemeenschapsgedachte. Quack is altijd blijven hechten aan het geromantiseerde voorbeeld van de hechte middeleeuwse maatschappij met haar beschermende gilden en verbindende idealisme, het onderwerp waarop hij in 1859 promoveerde en dat later, in de jaren 1890, door de artistieke avant-garde herontdekt zou worden. Maar hij was noch een reactionair, noch wereldvreemd en zocht dus naar een moderne vertaling van dit ideaal. Iets hiervan herkende hij in het saint-simonisme, waarvoor de vroegere *Gids*-redacteur De Clercq zijn belangstelling wekte. In zijn functies van secretaris van de Amsterdamse Kamer van Koophandel en secretaris van de Staatsspoorweg Exploitatie Maatschappij (1861-1868) kwam hij midden jaren 1860 in contact met de Franse saint-simonistische bankiers van het Crédit Mobilier en hun grootkapitalistische expansieplannen. Er is iets voor te zeggen Quack met deze richting te associëren.[21] Hij deelde met de saint-simonisten het streven naar de ontwikkeling van de economische productiekracht in combinatie met een religieuze gemeenschapszin en een voorkeur voor hiërarchische organisatie, tegenover het liberale individualisme, egoïsme en intellectualisme.

Een belangrijke ervaring deed Quack op bij bezoeken die hij in 1862 en 1865 bracht aan de grote mijnbouw- en staalindustrie aan de Ruhr en rond Luik. De sombere ellende waarin de arbeiders hun leven sleten en de dreiging van bittere klassenstrijd die daarin besloten lag, grepen hem hevig aan. Tegelijk trof hem de landsvaderlijke Pruisische arbeidswetgeving, die al sinds 1854 reglementeerde en corrigeerde, waar de Nederlandse economisten enkel nog in het abstracte dogmatiseerden.[22] Quack wist meer van het grote internationale zaken- en bedrijfsleven dan de Nederlandse intellectuelen tussen wie hij zich bewoog. Hij was ook nieuwsgieriger en bezocht bijvoorbeeld, als jong hoogleraar uit het conservatieve Utrecht, in het geheim het vijfde congres van

de Eerste Internationale in Den Haag (1872). In het 'onooglijk volks-danszaaltje in de Lombardstraat', waar de maatschappijhervormers bijeen waren, was hij getuige van de wereldhistorische machtsstrijd tussen Marx en Bakoenin.[23] Al deze ervaringen brachten hem tot het besef dat het steriele getheore-tiseer over economie en staat plaats moest maken voor een pragmatischer benadering. De staat diende problemen op te lossen die de maatschappelijke ontwikkeling met zich meebracht.[24] In zijn sociale studies bestreed hij twee ontwikkelingen die hem met zorg vervulden, enerzijds de verwording van het liberalisme tot de intellectuele façade van een plutocratie,[25] anderzijds de mogelijkheid van een brute klassenstrijd. Hij wilde met zijn geëngageerde, moralistische 'sociologie' bijdragen aan de opbouw van een betere maatschappij.[26]

In dit streven naar verzoening en bevordering van sociaal verantwoordelijkheidsbesef stond hij toch weer vrij dicht bij de broers Pierson, Buys en andere, incidentelere *Gids*-contribuanten. N.G. Pierson bijvoorbeeld vond in 1872 dat er beslist geen behoefte was aan 'een verandering der bestaande maatschappelijke orde'. Het bevorderen van burgerzorg en burgerplicht was zijn antwoord op de 'klimmende ontevredenheid der lagere volksklasse' en de groeiende tegenstelling tussen arm en rijk.[27] Ondanks alle oprechte zorg bleef ook Quack meer een getuiger dan een praktische hervormer. Wel wees hij jaar na jaar op de 'teekenen der tijden', waarschuwde hij in bedekte termen voor de komende 'strijd der verstorende krachten tegen onze georganiseerde wereld'[28] en maande hij zijn medeburgers tijdig de sociale spanning weg te nemen. Maar tot de politiek voelde hij zich niet aangetrokken - zij was een laag bedrijf dat hem eerder met verachting vervulde. Hij dacht eigenlijk niet politiek.[29] Zijn 'gemeenschap' was, evenals die van Buys, niet de pluriforme partijdemocratie maar het ideaal van een ongedeelde eenheid. Ook deed hij nauwelijks concrete aanbevelingen. Zijn beschouwingen waren meestal vrij verheven of verliepen langs de historische omweg. Zij hielden steeds iets aarzelends en halfslachtigs. Een 'gedistingeerd socialisme, een opstandigheid van goeden huize' is Quacks werk wat denigrerend genoemd door een latere sociaal-democraat.[30] Dat is ook wel zo, maar men moet bedenken dat Quacks bedoeling juist was het klassenconflict nog te voorkomen en dat hij, zoals de schrijvers van zijn generatie, op de moraal van zijn burgerlijk publiek probeerde te werken. Hij wilde waarschuwen, niet confronteren. Persoonlijk was hij er erg gevoelig voor geaccepteerd te blijven binnen de maatschappelijke kringen waarin hij verkeerde. Hij was ambitieus en charmant, bewoog zich makkelijk in deftige milieus en wilde dat zo houden.

Hoewel Quack om zijn stijl en preoccupatie met het communitarisme in *De Gids* enigszins apart stond, was hij binnen het tijdschrift en in de maatschappij een man van toenemend aanzien. Als iets hem met deze milieus verbond, dan was het een gemeenschappelijke voorstelling van beschaving. Aan *De Gids* droeg hij, naast zijn buitenlands overzicht (1861-1868), tientallen essays, studies en besprekingen bij. Hij voelde zich nog evenzeer artiest als wetenschapsman en schreef dus net zo makkelijk over Franse literatuur als over de verhouding van staat en maatschappij. Zijn sociale studies bleven eer goed

gedocumenteerde essays dan strenge wetenschap. Zij vormden eigenlijk juist het genre dat een tijdschrift als *De Gids* vertegenwoordigde.

Zoals Vissering in 1850 ontvouwde Quack zijn programma in zijn Utrechtse intreerede over 'Staat en maatschappij', die afgedrukt werd in *De Gids* van november 1868. Hier wees hij de economische en juridische beschouwingswijze van de liberalen als onvoldoende af. Hun wetenschap en bestuur leken alleen de staat te zien en negeerden de eigenlijke zaak - de maatschappij, 'het meer inwendige leven van het volk'. In Quacks voorstelling was de mens vóór alles deel van het geheel van kringen en gemeenschappen die samen de maatschappij vormden. De staat was slechts een functie van de maatschappij, een praktisch instrument, geen verheven autonome sfeer of een vreemde externe macht. Waar Buys de staat op afstand wilde plaatsen van de maatschappij, daar bepleitte Quack juist toenadering. Want er wás een 'sociale questie' en het hooghartig negeren van spanningen leidde gewoonlijk tot ernstige conflicten. 'De ware wetenschap voor staat en maatschappij is deze, al de maatschappelijke verschijnselen en kwalen in het ware daglicht te stellen', aldus de nieuwe hoogleraar, die de economie wilde behandelen in een breder sociologisch verband.[31] Potgieter, die erbij was, zag met welgevallen het geestdriftige optreden van de 'young Cavalier met de wuivende lokken, met knevel en spitsbaard' te midden van de 'kugchende, bibberende, dommelige uilen' van de Utrechtse universiteit.[32] Maar binnen de redactie deden zich 'nuances' gelden. Hoewel Quacks kritiek niet volstrekt nieuw was, kregen de liberalen zulke 'ketterij' zelden uit eigen kring te horen. Vissering en in mindere mate Buys konden moeilijk instemmen met deze diskwalificatie van hun benadering.[33]

Voorlopig verwijderde Quack zich echter nog niet heel ver van wat ook de broers Pierson, Van Houten en andere auteurs rond 1870 naar voren brachten. Er waren zelfs overeenkomsten met de moraliserende lekenpreken van Brill, twintig jaar eerder, bijvoorbeeld in de studies over twee religieus geïnspireerde sociale hervormers, de Duitse conservatief Huber en de Engelse christen-socialist Maurice. Omdat ookbuiten de collegezaal geruchten doordrongen over zijn socialistische belangstelling, presenteerde Quack deze studies in 1874 aan het publiek van *De Gids*.[34] Het behoorde tot zijn ambivalente natuur dat zijn idealisme steeds geneigd was in pessimisme om te slaan. De eigen tijd was er een van 'overgang', kil scepticisme, egoïsme en dreiging van komende sociale strijd. Nu klonk er in deze jaren wel vaker een toon van teleurstelling, maar Quack verwierp inderdaad, net als Van Houten en N.G. Pierson, de zorgeloze liberaal-burgerlijke harmonie-illusie, die hij doorzag als een legitimatie van de status quo.[35] Verder ging hij niet. Door zijn onderwerpskeuze toonde hij dat hij veel verwachtte van het inspirerende voorbeeld van idealisten die de gemeenschapsidee boven het welbegrepen eigenbelang stelden en de 'zelfverloochenende liefde' als sociaal beginsel preekten.[36] In een andere toonzetting was dit toch ook ongeveer wat Buys bedoelde. Hij deelde de mythische vrees van zijn standgenoten voor een ongebonden, verpauperde, door demagogen op te zwepen massa. Juist daarom leek het hem echter verstandig dat de arbeiders organisaties vormden en in deze georganiseerde vorm geleidelijk aan

zouden worden toegelaten tot de burgerlijke maatschappij en de staat.[37]

Stelliger was hij in de Utrechtse rectoraatsrede 'Bouw en samenstel der maatschappij', opnieuw opgenomen in *De Gids* (april 1875). Hij had een goed zintuig voor het nieuwe, benutte actuele inzichten van de socioloog Spencer en de etnoloog Tylor en toonde als een van de eersten het 'linkse' gebruik van de evolutietheorie.[38] Wat hij daarmee en met behulp van geschiedenis en statistiek probeerde te bewijzen, was het primaat van de gemeenschap boven het individu en de staat. Niet het recht behoorde te bepalen wat de maatschappij mocht, maar de maatschappij welke wetten en staatsvorm er moesten komen. Het maatschappelijk belang kon ook boven het individuele belang gaan, zelfs waar het heilige eigendomsrecht in het geding was. Daarnaast betekende de maatschappelijke verwevenheid dat men het individu maar beperkt verantwoordelijk kon houden voor succes of armoede. Dat gold zeker in de nieuwe, veel grootschaliger economische orde die overal ontstond.

Allard en Nicolaas Pierson en Van Houten kwamen via de filosofie of de wetenschapstheorie tot hun kritiek op het zelfgenoegzame liberalisme; Quack doordat hij in het buitenland grote veranderingen signaleerde, waarvoor hij tijdig wilde waarschuwen. De toestanden in eigen land motiveerden in deze kring blijkbaar nog niet tot een actieve belangstelling voor de sociale kwestie. Natuurlijk is *De Gids* ook geen spiegel van wat er in Nederland op enig terrein gaande was. Het blad toont slechts wat geregistreerd werd door leden van een grootburgerlijk-liberale intelligentsia, die vooral met elkaar in gesprek waren.

De sociale kwestie in de jaren tachtig

Pas in de jaren tachtig begonnen armoede, schrijnende arbeidstoestanden en sociale spanningen zodanig zichtbaar te worden dat ook *De Gids* directer ging reageren. In 1882 kwam de landelijke Sociaal Democratische Bond tot stand, die onder de leiding van Domela Nieuwenhuis snel groeide. Naast het gematigder Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond, dat al in de jaren zeventig werkzaam was, organiseerde zich hier de linkerkant van de arbeidersbeweging, militanter en openlijk vijandig jegens de gevestigde orde. Vanaf 1883 werden in de grote steden meetings en demonstraties gehouden, een betrekkelijk nieuw verschijnsel. De economische crisis, die midden jaren tachtig samenviel met een politieke impasse, vergrootte de maatschappelijke spanningen. Bij toenemende werkloosheid was er een verharding in de verhouding tussen patroons en sociaal-democratische werklieden. In augustus 1885 en de winter daarna, die hoge nood bracht, deden zich in Amsterdam ernstige ongeregeldheden voor, waarbij het gezag hard optrad tegen werklozenmeetings en demonstraties van sociaal-democraten. Irritatie over het politieoptreden leidde in juli 1886 tot het Palingoproer in de Jordaan.[39]

Dat er een sociale kwestie was, werd in *De Gids* zeker erkend. Het was, aldus de koele intellectueel Heymans in 1883, 'de vraag die alle andere vragen beheerscht'. Maar het was ook een oude en moeilijke kwestie die zich niet van

de ene dag op de andere of met behulp van een enkele theorie liet oplossen.[40] Deze conclusie was typisch voor *De Gids* in deze jaren. Of het nu het kiesrecht, het onderwijs, de belastingen of de sociale kwestie betrof, men kon de kritische habitus, die nu een defensieve strekking kreeg, niet overwinnen. Men beaamde de ernst van de problemen maar meende na zorgvuldig onderzoek elke voorgestelde oplossing te moeten afwijzen. Buitenlandcommentator Macalester Loup bijvoorbeeld erkende dat de leer van staatsonthouding inzake het *'péril social'* had afgedaan en dat overheidsgeweld alléén tegen proletarische opstandigheid en terreur, als in Frankrijk, Ierland en Rusland, onvoldoende was. Maar alles was beter dan 'beginsellooze en ondoordachte inmenging' en de juiste oplossing was nog niet gevonden.[41] Daarom beperkten de auteurs zich maar 'tot het stellen van het vraagstuk' en lieten het antwoord 'aan de toekomst'.[42]

Terwijl zij zo aan de ene kant de indruk wekten te geloven dat de problemen vanuit een nieuw beginsel zouden kunnen worden opgelost, verwierpen zij juist elke poging die generaliserend leek. Kwesties van sociale en arbeidsverhoudingen heetten te individueel voor algemene theorieën. Zo ontstond de ruimte om de problemen weer te reduceren tot de kleinschaliger sfeer van persoonlijke verhoudingen en ethiek. Een voorbeeld biedt het opstel 'Industrie en Poëzie' (1883), waarbij poëzie - ook typisch voor deze jaren - stond voor een edele moraal. De vermeende tegenstelling tussen 'arbeid' en 'kapitaal' werd hier toegeschreven aan de domme afgunst van de *'non-possidentes'*. Verstandige en gemoedelijke mensen, namens wie de auteur kennelijk meende te spreken, zagen meer in 'het streven van den enkelen patroon die met groote toewijding van al zijn hart en al zijn talenten, voor de belangen zijner werklieden ijvert', zoals de sociale ondernemer J.C. van Marken van de Delftse gist- en spiritusfabriek. Hier ging 'de poëzie der menschenliefde op de industrie' over. Dit was het soort van oplossing waarop de hoop gevestigd bleef: behoud van het maatschappelijk harmoniemodel en een humaan beleid op het niveau van de onderneming. Hoe men zich de verhoudingen wilde voorstellen, toont de beschrijving van Van Markens vaderlijke zorg voor de arbeiders en hun familie, die geheel de stijl aannam van het negentiende-eeuwse genretafereeltje: 'Het is alleszins natuurlijk dat een patroon als deze, wanneer te midden van den kinderjubel de kleinen zijn hand vatten en die dankbaar kussen, het is alleszins natuurlijk dat hem dan een traan in 't oog welt, een traan van dankbaarheid, omdat de vervulling zijner maatschappelijke taak hem oogenblikken van zulk rein genot oplevert.'[43]

Een voorstelling als deze staat model voor de manier waarop auteurs in *De Gids* in deze jaren probeerden enerzijds hun eigen kritisch intellectualisme te completeren, anderzijds de maatschappelijke verdeeldheid tegen te gaan. Geen artikel over politiek, over literatuur, over de sociale kwestie of men vroeg om 'edele geestdrift', 'strenge plichtsbetrachting', 'groote toewijding', 'opoffering', 'bezieling' of 'de kracht van 't Ideaal'. Het typische vocabulaire van de jaren 1880 bestond uit grote, ernstige woorden die voortdurend appelleerden aan een maatschappelijke moraal, door individuen op te brengen. Met behoud

van de bestaande orde verwachtte men veel van voorbeeldige fabrikanten, inspirerende politieke leiders en verheffende dichters. Het politieke en literair-kritische vocabulaire vertoonde een sterke verwantschap. De literatuur had niet alleen tot taak de burgers met zulk maatschappelijk idealisme te bezielen; het begrip poëzie werd in deze zin, als verheffing of idealisme, opgevat.[44]

Toch vormt het jaar 1885 ten dele een breuk met het verleden, of ten minste een kentering. Een aantal auteurs ging zich uitspreken voor een sociale wending van het liberalisme. Quack in 1885 en 1886, Cort van der Linden, de nieuwe redacteur W. van der Vlugt en het Kamerlid Zaaijer in 1887 bepleitten een nieuwe opvatting van politiek: de liberale opvatting van politiek als staatsinrichting en algemeen bestuur moest plaatsmaken voor 'sociale politiek', dat wil zeggen regeling van maatschappelijke vraagstukken. Quack had in 1877 zijn Utrechtse professoraat verruild voor het secretariaat van de Nederlandsche Bank. Toen hij in 1885 directeur werd, kreeg hij, als eerder N.G. Pierson, de mogelijkheid tegelijk een leeropdracht te vervullen aan de Amsterdamse universiteit. Met goed gevoel voor opportuniteit begon Quack zijn extraordinariaat in september 1885 met de rede 'Sociale politiek', die in oktober in *De Gids* geplaatst werd. In februari 1886 volgde een waarschuwende studie over Kropotkin, anarchisme en marxisme. Quacks uitroep 'Welk een hoeveelheid toorn, haat, drift en wraak is hier opgespaard en opgehoopt!' kreeg een merkwaardige actualiteit toen in juli het Palingoproer uitbrak.[45] Toevallig bevatte de *Gids*-aflevering van deze julimaand juist Quacks emotionele lekenpreek over 'Sociale rechtvaardigheid'.

Wat hij in deze stukken met klem bepleitte, was dat de bakens zouden worden verzet. De liberale staat, die zich op grote afstand van de maatschappij beperkte tot algemeen bestuur, buitenlandse relaties en staatsinrichting, was uit de tijd. Het industrialisatieproces had op de arbeidstoestanden en maatschappelijke verhoudingen inmiddels zo'n invloed gekregen dat regeling dringend geboden was. Een volle bladzijde kon Quack vullen met een opsomming van zaken die de aandacht vroegen. Een staat die zijn taak begreep mocht de zich snel ontwikkelende maatschappij, kwesties van arbeidsrecht, de verhouding tussen kapitaal en arbeid en de 'verdeeling van den volksrijkdom' niet meer negeren. 'Heden schijnt het onze taak, perken te zetten aan de heerschappij der groote kapitalen, het kleine bezit te bevestigen en den arbeidersstand tot een gezonder lid der maatschappij te maken.'[46]

In 'Sociale rechtvaardigheid' wendde Quack zich vooral tot de burgerij zelf. Rechtvaardigheid was te lang enkel in juridische in plaats van morele zin opgevat. Zo was het recht op gespannen voet geraakt met waar het eigenlijk om ging - de gerechtigheid en het besef van saamhorigheid. Als veel van zijn tijdgenoten weet Quack de ontevredenheid van de minderbedeelden ten dele aan misleiding, het onderwijs en verlies van de steun die vroeger de religie bood. Dat nam niet weg dat er werkelijk onrecht bestond in de maatschappelijke orde en welvaartsverdeling. De industriële productiewijze gaf de arbeiders minder dan waarop zij recht hadden en had een ontworteld, onbeschermd en ontmenselijkt proletariaat doen ontstaan. Bewogen appelleerde

hij aan de burgerij ‘berouw’ te tonen over haar materialisme, het vertrouwen van de ontrechte klassen te herwinnen en de ‘sociale vrede’ te zoeken door ‘daden van zelfopoffering en liefde’. Deze klasse moest zich haar schuld aan de maatschappij realiseren en aan deze haar vermogen dienstbaar maken, want voor Quack bleef het particulier eigendom een functie van de gemeenschap. In de praktijk dacht hij daarbij toch weer vooral aan de ouderwetse burgerlijke filantropie naar het voorbeeld van de zeventiende-eeuwse voorouders die hofjes, academies en bibliotheken stichtten. Daarnaast suggereerde hij voorzichtig het herstel van bepaalde vormen van collectief landgebruik.

In de situatie van het moment raakte Quacks appèl een gevoelige snaar. Conservatieve liberalen smaalden,[47] maar zelden vond een *Gids*-bijdrage zo'n enthousiast onthaal in de radicale pers. *De Amsterdammer* en *De Nieuwe Gids*, gewoonlijk niet geneigd *De Gids* te prijzen, bejubelden Quacks opstel direct als een edelmoedige en ‘heldhaftige’ daad. Weliswaar vond men dat Quack nog bleef steken in goedbedoelde vaagheid, maar het feit dat de directeur van de Nederlandsche Bank zo openlijk erkende dat de sociaal-economische orde onrechtvaardig was, werd als een doorbraak beschouwd. Zijn positie verleende gezag aan ideeën die tot dan toe als uitingen van afgunst waren afgedaan. Tegenover degenen die het Palingoproer toeschreven aan ‘opruiers’ verwees Van der Goes ‘allen, die de ware oorzaak van de ontevredenheid willen leeren kennen’ naar Quacks artikel. P.L. Tak zag het stuk graag ‘in eene volksuitgave bij tienduizenden’ verspreid ‘onder het volk’. Deze reactie toont iets van de invloed die men toentertijd aan *De Gids* toeschreef. Als dit orgaan van het establishment de wending naar de sociale gedachte maakte, was in principe het pleit gewonnen.[48]

De hervormingsgezinde koers kreeg in 1887 een vervolg in een aantal grondige, principiële artikelen van samen bijna tweehonderd bladzijden. Dichtbij Quack stond Willem van der Vlugt, een jonge, nieuwe redacteur, leerling en collega van Buys in Leiden. Van der Vlugt was in 1880 op zesentwintigjarige leeftijd, enkele maanden na zijn promotie, benoemd tot hoogleraar in de filosofie en encyclopedie van het recht. Op enkele jaren in de Kamer na heeft hij deze taak vervuld tot 1923. Zoals Quack en Cort van der Linden rekende hij zich tot de liberalen omdat zij zijn milieu vormden, niet uit instemming met de leer. Van der Vlugt is een typische vertegenwoordiger van *De Gids* in de jaren tachtig. Hij was vervuld van een hoge ernst, beschouwde idealisme als plicht en geloofde in de allesoverwinnende kracht van de zedelijkheid. Hij behoorde tot de doopsgezinden, maar zijn positie was die van het ethisch modernisme, dat de bron van de zedelijkheid als een ‘God in ons’ in de mens zelf lokaliseerde.[49] Dit betekent dus dat het zedelijk beginsel niet al aanwezig was in de wereldorde. Inderdaad geloofden velen eigenlijk niet meer in deze illusie. Weliswaar werd in deze jaren het principiële pessimisme voortdurend bestreden, maar de overwegende levens- en maatschappijbeschouwing was weinig blijmoedig. Juist daarom kregen idealisme en persoonlijke moraliteit het karakter van een plicht. Van de zedelijke ‘persoon’ uit moest de samenleving worden opgebouwd. Van der Vlugt voelde zich zijn leven lang

'meer moralist dan jurist'.[50] Hij zag zijn vakgebied dan ook als 'de wetenschap der gerechtigheid'.[51] Hij vatte zijn academische taak op zoals Buys en Quack, als opvoeder van jonge mannen die bestemd waren om leiding te gaan geven in de maatschappij.

Van der Vlugts beschouwing 'In naam der vrijheid' was niet alleen een bijdrage aan de sociale kwestie, maar ook aan een andere discussie die in deze jaren in *De Gids* gevoerd werd, namelijk over de geldigheid van het natuurargument op politiek, maatschappelijk en ethisch gebied. Het wetenschappelijk debat had grote betekenis voor andere levenssferen. De Leidse rechtsfilosoof verwoordde zijn mening in een kritiek op het werk van de evolutionistische socioloog Herbert Spencer, een van de meest besproken denkers in *De Gids* van deze periode. Hij wees het hernieuwde beroep op de natuur in morele en politieke zaken af. De natuur, aldus Van der Vlugt, was het terrein van de noodzakelijkheid en bevatte bij uitstek geen argumenten inzake waarden. De moderne natuurwetenschap had terecht juist gebroken met de oude teleologische voorstellingen. Het nieuwe gebruik van darwinistische principes ter ondersteuning van een achterhaald negatief liberalisme achtte hij dus theoretisch onjuist en volkomen willekeurig. Het ene natuurargument liet zich makkelijk door een ander ontkrachten. Bovendien, wierp Van der Vlugt tegen, was elke uitkomst afhankelijk van het organisme dat men centraal stelde. Het organisme van de maatschappij bijvoorbeeld werd slechts verzwakt door een darwinistisch gelegitimeerde zelfzucht en concurrentie.

Even fel als Quack keerde hij zich daarom tegen liberale zelfgenoegzaamheid. De liberale moraal had niet bijgedragen tot eendracht en humaniteit, maar tot schrijnende ongelijkheid en maatschappelijke desintegratie. Tegenover natuur en concurrentie stelde Van der Vlugt zedelijkheid en recht als richtlijnen voor de moderne staat. Hoewel hij helemaal geen etatist was en zich vooral beijverde om burgerlijke initiatieven te bevorderen, vond hij het hoog tijd dat de staat regelend en beschermend ging optreden. Het gevaar voor de maatschappij was voorlopig eerder 'te weinig staatszorg dan te veel'.[52] Evenals Buys, Quack, de Piersons, Heymans en Cort van der Linden twijfelde Van der Vlugt niet aan het maatschappelijk voogdijrecht van de burgerstand. Welstand en beschaving vonden hun legitimering in het onbaatzuchtig maatschappelijk gebruik ervan. Hoe men de motieven van al deze auteurs ook wil interpreteren, zij verhieven het burgerschap tot niets minder dan een *ambt*.

Van directer invloed dan Van der Vlugts opstel was waarschijnlijk Cort van der Lindens programmatische beschouwing 'Vrijheid en Hervorming' (juni en juli 1887). Hij gaf hierin een nadere uitleg en aanscherping van zijn boek *Richting en beleid der liberale partij* (Groningen 1886), waarmee hij geprobeerd had de liberale 'partij' tot een breuk met de dogmatische staatsonthouding te brengen, of ten minste tot bezinning op de eigen bedoelingen.[53] Als het liberalisme de beweging van de vooruitgang was, moest het nieuwe uitdagingen met nieuwe antwoorden tegemoet durven treden: modernisering van de staat, een ruimer begrip van politiek, regeling van maatschappelijke problemen. Cort van der Linden stelde de sociale kwestie centraal. Het betrof

hier niet meer ‘eene quaestie van de arbeiders alleen’ maar ‘een levensvraag waarmede de geheele beschaving en de geheele toekomst schijnt samengeweven’.[54] Deze auteur redeneerde vanuit het pessimisme; hij had weinig illusies. De fout van het doctrinaire liberalisme en van het socialisme was dat deze stelsels te veel van de menselijke goedheid verwachtten. Het eerste wilde minder regelen dan het zou moeten, het tweede meer dan het zou kunnen. Evenals Quack toonde Cort van der Linden een goed inzicht in de fundamentele veranderingen die gaande waren. De tot voor kort betrekkelijk statische maatschappij was in beweging geraakt, zag hij. Door het onderwijs en het afnemend gezag van de godsdienst verdween de vanzelfsprekende volgzaamheid van de lagere standen. Overal kwamen maatschappelijke groepen tot zelfbewustzijn. Er ontstond een nieuw rechtsgevoel dat geen rechtvaardigheid vond in de bestaande orde. Door het wegvallen van een bindende moraal leidden individualisme en materialisme tot maatschappelijke desintegratie.

Nu hadden ook de liberalen die in de jaren vijftig en zestig in *De Gids* schreven vrijheid en individualisme nooit anders dan in constructieve zin bedoeld. In de jaren tachtig echter bleek het nodig dit veel explicieter te betogen. Auteurs als Quack, Van der Vlugt en Cort van der Linden zagen vrijheid, particulier initiatief en het streven naar bezit als belangrijke waarden. Maar zij begrepen dat in een grootschaliger maatschappij de staat en het recht regelend moesten ingrijpen juist om deze waarden ook voor grotere groepen tot realiteit te maken. De vrijheid was voor hen niet meer de voorwaarde voor ontwikkeling, maar zelf een verworvenheid, de vrucht van maatschappelijke orde. Ieder moest zich naar zijn mogelijkheden een waardige plaats in het geheel kunnen verwerven. Een liberaal als Cort van der Linden wilde juist de ‘ware vrijheid’ redden van verwording tot willekeur en ongebondenheid, waartoe een negatieve onthoudingspolitiek zijns inziens leidde. De ware vrijheid was geen natuurgegeven, zij was een onderlinge afstemming van belangen, die gerealiseerd moest worden door het recht, dat ‘overal regelend en ordenend’ optrad.[55] Eigenlijk werd het rechtsideaal over het vrijheidsideaal heengeschreven. Cort van der Linden sprak over ‘de vestiging van het recht’ met dezelfde verheffing als waarmee men voorheen over de vrijheid gesproken had.[56] Zowel oudliberalen als sociaal-liberalen bleven het vrijheidsideaal huldigen, maar vulden het met waarden als zelftucht, plicht, orde, gemeenschapsbesef, opoffering en toewijding.

Het liberale programma dat Cort van der Linden voorstelde, betekende zeker een breuk met het verleden: ‘uitgebreide toekenning van politieke rechten, evenredige verdeeling van openbare lasten, krachtige bescherming der sociaal zwakken, door regeling van nieuwgevormde toestanden, verdeeling van rampen en scherpe controle’.[57] Dit was ook de strekking van een ander stuk in dezelfde juliaflevering van *De Gids*, een op verzoek van de redactie geschreven verslag van de bevindingen van de parlementaire enquêtecommissie die in 1886 was ingesteld om de arbeidsomstandigheden in de industrie te onderzoeken. Zowel het liberale initiatief tot deze parlementaire enquête als het verslag van het liberale Kamerlid Zaaijer in *De Gids* getuigde van een

groeiend besef dat beschermende wetgeving niet beperkt kon blijven tot het ene kinderwetje van Van Houten uit 1874. Zaaijer wees erop dat ook werkgevers door het concurrentiebeginsel vaak niet in staat waren voor hun arbeiders te doen wat zij misschien wel zouden willen. Bindende wettelijke voorschriften konden zo in ieders voordeel zijn en zij moesten er zeker komen.[58] Maar zoals de liberalen van 1848 hun grondwet als niet meer dan een voorwaarde voor herstel van nationaal elan en burgerzin hadden beschouwd, zo zagen de hervormingsgezinde auteurs van de jaren 1880 in sociale wetgeving enkel een onderdeel van een oplossing. Het morele aspect van de sociale kwestie bleef voor hen beslissend. 'De diepe tweespalt in de gemoederen, het gemis aan beginselen van zedelijk leven, de onvoldane begeerte naar een hoogere wijding van dit vluchtig bestaan, kan geen wet verhelpen.'[59] De sociale kwestie was het probleem van een maatschappij zonder zedelijk idealisme.

Auteurs van deze periode spraken voortdurend in zulke termen. Zij lijken daarmee eigenlijk twee verschillende dingen te hebben bedoeld. Tot dan toe was de grootburgerlijke voorstelling van 'de natie' vrij onbestemd geweest. Natuurlijk omvatte de natie in beginsel de hele bevolking, maar gewoonlijk beschouwde de liberale burgerij zichzelf als ware representant van de natie. Welke sociale strata zij daaronder nog werkelijk tot de natie rekende, blijft schemerig. Toen men in de jaren tachtig in deze kring de natie meer in sociale zin, als maatschappij dus, ging opvatten, kon en wilde men zich haar niet voorstellen als een divers geheel van groepen die elk eigen belangen en oriëntaties hadden. De nationale maatschappij was organisch en haar ontwikkeling kon alleen convergent verlopen. Als historisch en sociaal collectief had de nationale maatschappij behoefte aan één samenbindend en tegelijk richtinggevend ideaal, of misschien meer nog een stemming van nationale geestdrift waarin alle groepen zich als deel van het geheel herkenden. Volgens de ene auteur moesten 'de groote denkbeelden van menschheid, volk en vaderland [...] weder opleven en vaardig worden over ons', anderen hoopten op een nationale persoonlijkheid, die 'de hand zal slaan aan het werk van vereeniging, zuivering, bezieling waarin geen reglement, geen besluit, geen wet hem kan vervangen'.[60] Daarnaast betekende het zedelijk idealisme waaraan de maatschappij behoefte had nog iets anders, namelijk een oprechte bereidheid van alle sociale groepen tot inschikkelijkheid en zelfbeheersing. Dit is wat Buys, Heymans, Quack, Van der Vlugt, Cort van der Linden, Hooijer en tal van andere auteurs bedoelden.

Het burgerlijk karakter van De Gids

Met de bijdragen van Quack en Cort van der Linden leek het even of *De Gids* zich als vijftigjarige opnieuw 'aan de spits van het jonge Holland' ging plaatsen.[61] Het blad kwam hiermee dicht bij *Vragen des Tijds* en *De Nieuwe Gids*. Het probleem was alleen dat het een januskop vertoonde. Er was in de reacties op de sociale kwestie en de onlusten van 1885 en 1886 geen eenstemmigheid.

Blijkbaar bestonden er binnen de redactie meningsverschillen. De hiervoor besproken auteurs zagen de noodzaak in van een politieke koersverandering en wettelijke maatregelen, al dachten ook zij nog paternalistisch, in lange termijnen en in overwegend morele termen. Gelijktijdig echter traden auteurs op die in dezelfde gebeurtenissen vooral aanleiding vonden voor een demonstratie van hautain-burgerlijke zelfgenoegzaamheid. Zij wensten er niets anders in te zien dan het werk van enkele raddraaiers, opgestookt door socialistische demagogen. Verstandige lieden die het met het volk goed meenden, lieten zich daardoor niet het hoofd op hol jagen.[62]

Sinds de late jaren zestig was door sommige auteurs incidenteel een kritische blik geworpen achter de ideologische palissade die de burgerklasse om haar voorrechten heen had opgetrokken. Zij spraken dan distantiërend van 'bourgeoisie'. In 1872 bevatte *De Gids* zelfs een diatribe tegen de burgerlijke mentaliteit die misschien alleen door Multatuli of later Van Deyssel in heftigheid geëvenaard is. 'Indien men wil weten wat een genie is,' aldus Charles Boissevain in een lofzang op Victor Hugo, 'dan heeft men slechts na te gaan wat aan Holland ontbreekt. [...] Wij zijn wijs, verstandig, geleerd, kalm, fatsoenlijk, ernstig, deftig en rijk; wie knikt niet, met een glimlach van zelfvoldoening, toestemmend met het hoofd? Wij zijn onverschillig, zelfzuchtig, sceptisch, lauw, zwak en oud; wie durft dit tegenspreken? We zijn bevreesd ons aan koud water te branden, achten het onverdraagzaam aan verontwaardiging lucht te geven en onfatsoenlijk om toornig te worden; we verheerlijken de verdraagzaamheid - den meest kleurloozen, onbeteekenenden afgod, die ooit bewierrookt werd. [...] Welnu, wat aan onze fatsoenlijke, onverschillige, zelfzuchtige maatschappij ontbreekt, dat zijn juist die dwazen en waanzinnigen, die de beweegkracht zijn der maatschappij, die de wereld verjongen en de deftige lieden doen beven. O! wij hebben ze zoo noodig, de onpractische helden, die [...] bankiers, burgemeesters en professors in de theologie tegen zich in het harnas durven jagen.'[63] Dat klonk krachtig, maar het was slechts het soort van gratuite retoriek waar Boissevain het patent op had. Het beeldenstormersenthousiasme van deze Amsterdamse patriciër was nooit meer dan de stemming van het moment, want gewoonlijk vertegenwoordigde juist hij als geen ander de kunst- en maatschappijbeschouwing van zijn milieu. Een maand later wilde hij uit naam van de fatsoensregels de polemist Van Vloten laten verbannen uit de herensociëteit van de Nederlandse letteren.[64]

De Gids bleef het orgaan van het liberaalgezinde burgerlijke establishment. Het blijkt uit de inhoud en uit de mening van de tijdgenoten. Het jubilerende tijdschrift, aldus het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* bij het vijftigjarig bestaan, was een 'voornaam' blad dat 'door ouders en patroons als de deftige, vertrouwbare Gids' aan de jongeren werd voorgehouden.[65] Het richtte zich tot goedopgeleide, vrijzinnige, leidinggevende mannen en hun gezin. Zij vormden de doelgroep in de advertenties die het blad bevatte en de 'impliciete lezer' op wie ook het aanbod van rubrieken was afgestemd. Het blad gaf bijvoorbeeld ruim aandacht aan het toneel, onder meer in de vorm van een vaste rubriek in 1875-1876 en vanaf 1881. In kunstbeschouwingen sprak de patriciër tot de

leden van zijn eigen kring.[66] De literatuurkritiek leek te spreken tot het bestuur van leesgezelschappen en de uitgever meende dat *De Gids* inderdaad zijn weg vond naar de categorie van de 'beschaafde lezers'.[67] Nog tot 1940 zouden leesgezelschappen een belangrijk deel van het abonneebestand blijven vormen en in elk geval tot 1915 adverteerde de uitgever nog graag met de aanbeveling dat 'alle goede leesgezelschappen' geabonneerd waren.[68] Dat men zich niet sterk in de samenstelling van het eigen publiek vergiste, blijkt uit de gestage groei, die het tijdschrift in het laatste kwart van de eeuw tot het grootste in zijn soort maakte.

Het burgerlijk karakter kwam verder tot uiting in de situering van de novellen of novellistische schetsen die *De Gids* opnam, van auteurs als Keller, Van Nievelt, Terburch en Heering, en in de openlijke verstandhouding van de verteller met zijn lezers. Het gold in deze gemoedelijke literatuur als vanzelfsprekend dat verteller en lezer tot dezelfde sociale kring behoorden, dezelfde normen en waarden erkenden, dezelfde visie hadden op andere klassen en groepen. Redacteur Sillem waagde zich een paar keer aan zo'n novelle, bijvoorbeeld 'De Kroostwijks', gesitueerd in de Amsterdamse welgestelde burgercoterie van zakenlieden en renteniers. De verteller was hier zowel personage als guitige commentator, die met een knipoog naar zijn lezers de opvattingen en gewoonten van het eigen milieu wat ironiseerde.[69]

Tekenend voor deze soort van burgerlijkheid waren wel de 'maandelijksche praatjes' die de onbeduidende toneelcriticus De Brieder in 1875 ten beste mocht geven. Als *De Gids* ooit tot het peil is gedaald dat gewoonlijk met de *Vaderlandsche Letteroefeningen* wordt geassocieerd, dan was het in deze rubriek. Het tijdschrift had met deze auteur tegelijk Robertus Nurks en Batavus Droogstoppel als commentator binnengehaald. Toch heeft dit gebeuzel nog zijn belang, omdat hier directer, minder gemaskeerd door de conventie van academische deftigheid over dingen van de dag geoordeeld werd. Het was eigenlijk een rubriek over het toneel in de hoofdstad, maar daarin luchtte de auteur zijn hart over allerlei zaken die hem in gelijke mate mishaagden, zoals loslopende honden, het spiritisme, de mechanische piano, de sensationele belangstelling voor bergbeklimmers en misdadigers en 'de onzinnige emancipatie-furie'.[70] Hij was soms tegendraads, niet doordat hij boven de gebruikelijke vooroordelen stond maar door zijn sociaal en esthetisch conservatisme.

Modeverschijnselen vond De Brieder natuurlijk verkeerd, men mocht echter evenmin tegen de eisen des tijds en de geaccepteerde smaak ingaan. Kunstenaars moesten zich niet tot de smaak van 'het publiek' verlagen, maar weer wel de wens en gevoeligheden van 'het publiek' eerbiedigen, bijvoorbeeld de wens dat het toneel 'menschen van gelijke beweging als wij' toonde, 'typen, die men om zich ziet en als 't ware herkent'.[71] Toneel was voor De Brieder sociaal onderwijs en hij keurde dus sterk af op het podium het moreel gezag van het leger aan te tasten, sympathie te wekken voor komische dieven, en drinkende dames of liefdesrelaties tussen mensen van verschillende stand te vertonen. Want verkeerd was bovenal 'de dwaze en utopische zucht naar gelijkheid, die onze maatschappij steeds meer en meer overweldigt'. Bij voor-

keur zag hij elke stand en groep nog in een eigen kostuum. Hij kon natuurlijk alleen medelijdend lachen als de werkman in zijn kleding de voorname heer probeerde te imiteren, of de werkmeid de juffrouw.[72] Verschil in stand en opleiding leidde altijd tot ongelukkige verbintenissen, wist hij.[73] Met het oog op de volksgezondheid bepleitte De Brieder, naast zwem- en gymnastiekonderwijs, een verbod op het vertonen van gedrochtelijke wezens in het circus of op de kermis: om te beginnen was dit onzedelijk en onwaardig, maar ook meende hij oprecht dat vrouwen die zoiets zagen tijdens hun zwangerschap, zelf geen gaaf kind zouden krijgen.[74] Al werd deze overtuiging misschien niet breed gedeeld, De Brieder was geenszins de enige die in deze jaren bezwaar maakte tegen voorstellingen en literatuur die verkeerde voorbeelden en ongezonde, onwaardige emoties wekten. De critici in *De Gids* hadden weinig op met literatuur die 'onrustig en gejaagd' maakte.[75] Bij zulke emoties ging het decorum verloren. Zij waren voor het maatschappelijk leven niet productief.

In zijn tactiek vertegenwoordigt De Brieder een houding die in deze periode gebruikelijk werd: onwelgevallige maatschappelijke veranderingen deed men graag af als 'dwaasheden'. Vrouwenemancipatie (hoewel *De Gids* zich voor 1900 hierover nauwelijks uitliet), voorstellen tot ingrijpende maatschappelijke hervormingen, democratie, het wijsgerig pessimisme of een geheel nieuwe artistieke expressie - het waren allemaal onberaden dwaasheden waarom de bezadigde, verstandige burger voornaam glimlachte. Nooit is er zoveel superieur geglimlacht als door deze burgerlijke auteurs. De Brieder wenste zich een nieuwe Molière om de eigentijdse wanen te ridiculiseren. Van Hall glimlachte veel en minzaam en parodieerde de poëzie van *De Nieuwe Gids* om de jongeren tot heilzame zelfkritiek te brengen. Onder het deftige pseudoniem Van Oudenaerde liet Boissevain zijn bezadigde protagonisten de overspannen ideeën van de jongere generatie onschadelijk maken met een gulle, gemoedelijke lach. De Utrechtse hoogleraar economie baron d'Aulnis de Bourouill kon de Nederlandse sociaal-democraten niet serieus nemen.[76]

Men sprak over het eigen milieu zelden als burgerij of burgerklasse; bij voorkeur omschreef men de eigen groep als 'beschaafde kringen' - de kring van heren die smaak, oordeel, inzicht, ervaring en gezag bezaten. Er lijkt niet direct sprake van bewuste opzet, maar het is onmiskenbaar dat men het economische aspect in het standsverschil aan het gezicht onttrok door het beschaafdheidscriterium te accentueren. Op elk terrein onderscheidde men in deze jaren vooral naar dit criterium. Literatuur kon 'van goeden huize' zijn en was dan nobel van geest, nooit vulgair of smakeloos.[77] Wat niet zulke kwaliteiten bezat, werd afgekeurd als 'onverkwikkelijke zoo niet onmogelijke lectuur [...] voor beschaafde personen'.[78] Sommige auteurs betreurden dat het reizen en schouwburgbezoek niet meer beperkt waren tot 'lieden van beschaving'.[79] Ook kritiek uitoefenen was een recht dat alleen toekwam aan mannen van gelijke rang en waardigheid, de 'werkelijk beschaafden'.[80] Dat legde wel verplichtingen op: beschaafde heren mochten nooit het verkeerde voorbeeld geven. 'Wanneer beschaafde lieden revolutie maken, wordt het volk bandeloos', noteerde De Beaufort in zijn dagboek, na het Palingoproer.[81] Er was

zeker een *esprit de corps*, een ongeschreven gedragsetiquette die men behoorde te respecteren om het 'moreel gezag' van de groep niet te schaden. Dat was precies wat Boissevain tegen de geduchte Van Vloten inbracht, nadat deze in 1872 wegens laster veroordeeld was. Alle intellectuelen van deze periode polemiseerden voortdurend met elkaar, maar zij behoorden zich hun waardigheid bewust te blijven. Van Vloten bracht het gezag van de beschaafde stand in diskrediet: 'Jan Rap en zijn maat' konden nu lachen om de 'vruchten' van de hun als veredelend voorgehouden esthetische vorming.[82]

Beschaving was zowel een innerlijke als een uiterlijke kwaliteit en deze laatste was zeker niet de minste. De grootburgers uit het hier beschreven milieu herkenden zichzelf dan ook nauwelijks in de tegenstelling die een naturalist als Emants of de jongeren rond *De Nieuwe Gids* signaleerden tussen echte emotie en artisticiteit enerzijds en conventie anderzijds. Die conventie, opgevat als een lange traditie van esthetisch oordeel, regels voor de maatschappelijke omgang, eerbied voor orde, beheersing en vrijwillige beperking van vrijheid, *was* beschaving. *De Gids* droeg een 'klassieke' voorstelling van beschaving uit; beheersing van driften en hartstocht vormde ervan de kern. Bij alle nadruk op de innerlijke zedelijkheid was beschaving toch vooral een sociale kwaliteit. Zij uitte zich in een ernstige levensopvatting vol plichtsbesef, in bezadigdheid en regelmatige arbeidzaamheid, in een door de traditie geheiligde smaak en in het vermogen zich waardig te bewegen in de maatschappelijke kring waartoe men behoorde. Beschaving, kortom, stond in functie van het burgerschap. Wat van deze opvatting sterk afweek, werd gediskwalificeerd als gekunsteld, onrijp of ziekelijk.

Er waren allerlei stille mechanismen waarmee men groepen kon binnen- of buitensluiten. Wie zich aan de bestaande orde wilde conformeren, hoorde er - zij het misschien op afstand - bij. 'Vakbekwame werklieden' en 'fatsoenlijke burgervrouwen' bijvoorbeeld gingen niet de straat op en deden niet aan politiek; de sociaal-democratische beweging bestond dus uit raddraaiers, onbekwame en ongeregelde arbeiders en vrouwen zonder fatsoen.[83] Op wereldschaal waren er, behalve de beschaafde naties, volken die minder of meer 'vatbaar' waren voor hogere beschaving. Een van de uitsluitingsmethoden is hiervoor al genoemd: radicalisme, jeugdige geestdrift en het spectaculair nieuwe werden ontkracht door ze te ridiculiseren. Een man als Van Hall confronteerde nieuwe kunstuitingen en de nieuw gepropageerde hartstocht van Tachtig ook graag met de 'rustige stem van het overtuigend gezond verstand'. Naar deze maat gemeten bleek het nieuwe al gauw 'gekunsteld' en 'onwaar'.[84] Zoals gezegd waren verder 'slechte manieren' een reden tot uitsluiting van het afwijkende. Inderdaad was de hoffelijke ironie, die bij een auteur als de Amsterdamse filosoof Spruyt tot een uiterste van schamperheid kon worden opgevoerd, het stijlmiddel van de burgerlijke polemisten van voor Tachtig. Omdat zij geen strikt persoonlijke expressie zochten en omdat zij bij hun discussies eigenlijk de beslotenheid van de debatingclub voor ogen hadden, niet een groot publiek, bleef de reikwijdte van hun 'verstandelijke hartstocht'[85] beperkt en hun stijl ingehouden en vol functioneel-conventionele elementen.

De meest gebruikte strategie ter bescherming van de burgerlijke norm was het afwijkende ‘ziek’ of ‘onvolwassen’ te verklaren. De kroon op het tijdvak van kritiek waarin ieder die zich niet conventioneel gedroeg of uitte onvolwassen of geestelijk onvolwaardig werd verklaard, was de grote studie ‘Eduard Douwes Dekker. Eene ziektegeschiedenis’ (juli 1888), door de arts Th. Swart Abrahamsz, een neef van de schrijver. Het zegt iets over de reputatie van de schrijver in grootburgerlijke kring, dat de dokter meende *begrip* te moeten wekken voor het *geval* Multatuli. Hij deed dit door diens levenswandel en oeuvre te verklaren en *verontschuldigen* uit een combinatie van erfelijke belasting, zenuwzwakte en een gebrekkige vorming. Wat had Dekker, zo was de strekking van het betoog, een normaal, verstandig, gezagsgetrouw, degelijk en evenwichtig ambtenaar, huisvader en schrijver kunnen worden als hij maar van jongs af aan beter was geschoold en begeleid. Zeker, Swart Abrahamsz erkende zijn genialiteit, maar interpreteerde deze toch als een ziekteverschijnsel, een afwijking van het gezonde burgerverstand. Het nieuwe gezag van de medische en psychologische wetenschap werd hier ingezet om personen die van de burgerlijke norm afweken te pathologiseren. Regelmatige arbeid, gezonde ontspanning, een rustig gezinsleven, een positief gerichte dichterlijke verbeelding en een beheerst en ingetogen optreden - dat waren voorwaarden ofkenmerken van een geslaagd leven en maatschappelijke volwassenheid. Een hartstocht, subjectiviteit en grillig temperament als van Multatuli daarentegen waren kenmerkend voor de ‘neurasthenicus’ en voor vrouwen en kinderlijke geesten.[86]

In dit *Gids*-artikel kwamen verschillende actuele preoccupaties samen. Het blad toonde belangstelling voor de bredere discussie over de invloed van erfelijkheid en sociale omstandigheden op het gedrag, die in dit decennium onder criminologen en juristen gevoerd werd.[87] Hoewel naturalistische verklaringen, met hun deterministische strekking, tot aan de vroege jaren negentig meer bestrijding dan instemming vonden, drong toch het biologische en medisch-pathologische vocabulaire op elk gebied door. Het verleende het ethisch en esthetisch oordeel een suggestie van dwingende wetenschappelijkheid. Swart Abrahamsz' ‘ziektegeschiedenis’ vormde ook een duidelijke uitspraak over het juiste kunstenaarschap, een kwestie die met het optreden van *De Nieuwe Gids* hoogst actueel was geworden.

Het artikel, dat vervolgens als brochure werd uitgegeven, maakte allerlei reacties los. Vosmaers *Nederlandsche Spectator* dreef de spot met Droogstoppels wanbegrip van Multatuli's betekenis. Maar hoewel dit blad en *De Nieuwe Gids* bestreden dat het kunstenaarschap van Multatuli een verontschuldiging behoefde en zich geheel uit diens ‘neurasthenie’ liet verklaren, waren de meningen over de methode van ‘literatuurfysiologie’ verdeeld en zeker niet principieel afwijzend.[88] Meningsverschil manifesteerde zich overigens ook binnen *De Gids*. Naar aanleiding van de bij Swart Abrahamsz aansluitende brochure *Bilderdijk, lotgenoot van Multatuli* (Haarlem 1890), van Jan te Winkel, verdedigde de neerlandicus Kollewijn deze nieuwe positivistisch-biografische methode om schrijvers te ‘begrijpen’. Allard Pierson daarentegen, die vanuit zijn

Réveil-achtergrond altijd al moeite had met het cultureel dominante ‘intellektualisme’, tekende protest aan tegen de miskenning van de emotionele en sensuele elementen in het artistieke temperament en tegen de verklaring van het spirituele uit het fysieke, van talent uit neurose.[89] Pierson koos - althans als theoreticus - voor de autonome waarde van het artistieke genie, waaruit het ook mocht ontspruiten. Kollewijn nam een tussenpositie in. Hij associeerde artistieke genialiteit wel met ziekte. Bezien vanuit het impliciete *Bildungs*-ideaal van de liberale burgerij rond *De Gids* was Goethe de modelkunstenaar en alle genialiteit die hiervan afweek een vorm van scheefgroei die doorgaans samenging met een laakbaar gebrek aan burgerlijke kwaliteiten. Toch erkende ook Kollewijn dat het grote in kunst en wetenschap achterwege was gebleven ‘indien de genieën, wier gedrag men veroordeelt, gewone menschen met gewone deugden en gewone gebreken waren geweest’.[90] Men moest hun excentriciteit maar op de koop toe nemen.

Ware beschaving behoorde dus zeker niet exclusief toe aan het authentieke gemoed of de kunstenaar. De liberale burgerij rond *De Gids* beschouwde zichzelf als de norm van beschaving. De directe kring van het tijdschrift was naar toenmalige kwalificaties zelfs bepaald deftig. Quack, zelf van goede maar verarmde familie, bracht het door zijn eigen bekwaamheid in combinatie met een mooi huwelijk met Thérèse van Heukelom, uit vooraanstaande Amsterdamse familie, tot de hoogste hoofdstedelijke stand. Hij gold als toonbeeld van grootburgerlijke beschaving, een man van smaak, elegante levensstijl, wellevendheid en ‘goede vormen’. In zijn latere huis aan de Keizersgracht, door Van Deyssel geprezen om de klassieke soberheid van inrichting en decoratie, was zelfs het personeel ‘hoog-deftig’.[91]

Aan de Herengracht woonde een van Quacks beste vrienden, Alexander Sillem, die hij in 1871 in de redactie haalde. Sillem was een telg uit de oude Amsterdamse ‘bankiersaristocratie’. Hij leidde het leven van de gefortuneerde burger die zijn maatschappelijke verantwoordelijkheid kende. Als ‘Privatgelehrter’ schreef hij historische studies en natuurlijk had hij zitting in allerlei besturen en comités. Hij was medeoprichter van het Concertgebouw en het Burgerziekenhuis. Bepaald niet uit ambitie, louter uit standsverplichting werd hij lid van de gemeenteraad. ‘Een niet-onbemiddeld, ambteloos meester in de rechten van liberale richting en van behoorlijk gedrag kon [...] aan die onderscheiding niet ontkomen’, schreef hij laconiek in zijn ‘Herinneringen’. Het dringende verzoek de taak van wethouder van openbare werken op zich te nemen (1886) kon hij nog afslaan, maar hij werd in 1891 wel lid van Gedeputeerde Staten.[92] In 1877 had hij al voor het Kamerlidmaatschap bedankt. De toedracht was typerend voor dit milieu. De Beaufort had zijn mederedacteur, die zich in de hoogste standen kon bewegen, gevraagd zich kandidaat te stellen, in een poging het patricische element in de volksvertegenwoordiging te versterken en ‘minder fatsoenlijke’ kandidaten te weren.[93]

De Beaufort zelf leefde 's zomers als landheer op Den Treek, bij Amersfoort, en vanaf 1890 's winters in Den Haag, waar hij de politieke ambten vervulde die hem krachtens zijn stand en financiële onafhankelijkheid als

vanzelfsprekend toekwamen. Hij dacht als een regent, overtuigd van de geschiktheid van zijn klasse voor zulke posities, tegelijk vol plichtsbesef jegens de samenleving, maar ook met een vanzelfsprekende geringschatting van de volksklasse. Alle hoge sociale moraal ten spijt stond een man als De Beaufort op grote afstand van het stadsproletariaat dat zich in de jaren tachtig meer dan incidenteel ging manifesteren.[94] Getuige zijn verzoek aan Sillem had hij ook weinig op met burgerlieden van minder allooi die zich in de politiek meenden te moeten begeven. Zoals gezegd was de liberale partij voor hem eigenlijk niet alleen maar een politieke groepering. Zij vertegenwoordigde het beste deel van de samenleving.[95]

De kring van dit tijdschrift vormde geen onbelangrijk netwerk. In hun onderlinge correspondentie speelden De Beaufort, Boissevain, Muller, Buys, Fruin en Quack elkaar allerlei informatie toe over interne aangelegenheden van de partij, kiesverenigingen, de Amsterdamse handelswereld, het Amsterdamse gemeentebestuur of de Tweede Kamer, die zij weer konden gebruiken in artikelen en vergaderingen of bij benoemingen. Boissevain was bovendien redacteur, vanaf 1885 zelfs hoofdredacteur van het *Handelsblad;* van Fruin zei men dat hij grote invloed had op de NRC.[96] Omdat al deze heren zich als eerzame burgers beschouwden, voerden zij geen grote staat, althans niet naar hun eigen indruk. Maar het zegt wel iets, dat de kosten, verbonden aan de diners van dit gezelschap, een beletsel konden vormen voor een vrije redactieuitbreiding. En hoe achteloos bestelde Van Hall voor het *Gids*-diner bij Riche in Amsterdam de gebruikelijke oude Medoc en tegen het dessert ‘wat champagne’.[97]

De heren die in dit tijdschrift aan het woord kwamen, zagen de sociale kwestie natuurlijk vanuit een andere positie dan degenen die er het onderwerp van waren. Zij wilden de arbeiders wel vooruithelpen en het was ook goed dat dezen zich wat organiseerden. *De Gids* appelleerde aan het verantwoordelijkheidsbesef van de sociale bovenlaag en wees op de wijsheid van het harmoniemodel. Maar de arbeiders moesten begrijpen waar hun werkelijke belang lag en niet zelf de maatschappij willen hervormen. Hoe vanzelfsprekend de afstand was, blijkt nog het duidelijkst in een bijdrage van een linkse liberaal als J. de Koo, in 1878 de eerste hoofdredacteur van het weekblad *De Amsterdammer*. De Koo bepleitte de culturele integratie van burgerij en volksklasse, hij dweepte met het nog in romantische trant als onbedorven en authentiek voorgestelde volk en hij bekritiseerde de burgerij om haar culturele hooghartigheid. Toch meende hij dat van die leidende klasse de culturele verheffing van de gedemoraliseerde, verruwde volksklasse moest uitgaan.[98] In de beschouwingen van auteurs als Buys, Quack, Heymans, Van der Vlugt doemde de onderkant van de samenleving vooral op als dreigend *gevaar*, dat door onderwijs, of door ‘de kracht van 't Ideaal’, of door tegemoetkomende overheidsmaatregelen en burgerlijk altruïsme bezworen moest worden. Misschien drukte de Groningse filosoof Van der Wijck het overheersende gevoel het kernachtigst uit, toen hij een onderwijsoffensief bepleitte voordat ‘de stroom der democratie’ zou ‘wegspoelen wat waarde aan het leven geeft’: ‘Nog is het tijd, het “veelhoofdig monster” te beschaven’.[99]

Tegen deze achtergrond moet men de ambivalente uitingen van 1886 en 1887 begrijpen. De bijdragen van de theoloog J.W. van der Linden en van redacteur Boissevain, in november 1886, maakten op de buitenwacht de indruk bedoeld te zijn als bespotting van Quacks bewogen oproep tot 'sociale rechtvaardigheid'.[100] Daar leek het wel op, als Boissevain zijn personages liet temen dat rechtvaardigheid zich op deze wereld maar niet zo liet verwezenlijken. 'Rechtvaardigheid eischt groote kennis, scherpzinnigheid, gezond verstand, een edel hart, een ontwikkelde verbeelding en tijd, veel tijd en eindelooze zelfopoffering'; zij was 'zoo voor arm als voor rijk even moeielijk te verkrijgen, als volmaakte liefde'.[101] Hier was de grens van oprecht burgerlijk idealisme wel bereikt en maskeerde dit depolitiserende discours een sociaal cynisme. Een auteur als Van der Linden meende nog te kunnen betogen dat het antwoord op de sociale kwestie nergens anders lag dan in de naleving van de christelijke geboden. Het socialisme was een dwaasheid, een miskenning van de tien geboden en van de in de natuur verankerde ongelijkheid. Particulier eigendom was 'de natuurlijke belooning van den bijzonderen ondernemingsgeest of den bijzonderen, eigenen arbeid', de 'geleidelijk gerijpte vrucht eener eeuwenlange ontwikkeling'. Maatschappelijk aanzien, wilde deze auteur zijn lezers doen geloven, was niet afhankelijk van welstand: iedere burger zou immers de eerlijke werkman hoger stellen dan de onbekwame rijkaard. Sociale hervormers stelden de zaken veel te zwart voor en hun onberaden plannen, die allerlei illusies wekten, konden slechts resulteren in onrust en verbittering. De 'degelijke kennis van den ernstigen menschenvriend' was daarom verre te prefereren boven 'de hartstochtelijke onbeschaamdheid van den onkundigen wereldhervormer'.[102]

Dit was precies de teneur van de zelfgenoegzame familieconversatie in Boissevains schets 'Op den familiedag'. Hier werd de wereld beoordeeld vanuit een beletage aan de Herengracht. Voor Boissevains personages was het socialisme een dwaalleer van onbekwame raddraaiers en cynische materialisten. Van hoger gestemde sociale hervormers kon men nog medelijdend opmerken dat zij door de aanblik van het sociale leed hun gezond verstand verloren hadden. En van de volksklasse - patriarchaal als 'ons volk' aangeduid - wisten Boissevains grootburgers dat het wezenlijk braaf en rechtschapen was en in meerderheid niets ophad met de socialistische prediking van haat en afgunst. Als deze bijdrage bedoeld was als satire op 'de domheid, de zouteloosheid en de zelfzucht van sommige deftige kringen in de hoofdstad', had de auteur een mooie prestatie geleverd, aldus Van der Goes in *De Nieuwe Gids*.[103] Maar hij wist wel beter. Boissevain meende wat hij zijn familiegezelschap liet zeggen.

Hij is eigenlijk een merkwaardig geval. Men kan figuren als Boissevain of Van Hall niet anders zien dan als vertegenwoordigers van de negentiendeeeuwse liberaal-burgerlijke cultuur in haar 'eindfase', om het in marxistische termen te zeggen. Hun beschouwing van de dingen werd bepaald door een vanzelfsprekend standsgevoel, hun opvattingen en stijlmiddelen waren volstrekt conventioneel. Zij waren typische epigonen, de flegmatische Van Hall

zonder speciaal voorbeeld, de enthousiaste Boissevain van alle krachtige persoonlijkheden en grote werken die zijn pad kruisten. Het liberalisme dat zij aanhingen had geen duidelijke politieke inhoud, het was nauwelijks programmatisch. Het was de natuurlijke staatkundige richting van hun milieu, de beschaafde stand. Zeker Boissevain was in zijn politieke oordeel onvast en impressionabel. Nog als hoofdredacteur van het *Handelsblad* liet hij zich, in specifieke kwesties als de kieswet-Tak, een koers influisteren door Buys of De Beaufort.[104] Hij bewonderde een man als Kuyper om diens karakter en overtuiging. Op zich betekende de politiek voor hem ook niet veel. Zij was wel belangrijk, maar alleen in dienst van veel hogere waarden, als de nationale eenheid, het behoud van stabiele sociale verhoudingen of de morele kracht en kwaliteit van de natie. Veel van de oudliberalen rond *De Gids* vertonen een sterke overeenkomst met de National-Liberalen en delen van het Duitse *Bildungsbürgertum* van deze periode, in hun behoefte aan een boven-politiek denken, dat feitelijk neerkwam op een fusie van moreel en sociaal conservatisme met heftig en retorisch nationalisme.

Boissevain was waarschijnlijk een van de populairste auteurs van *De Gids*. Die populariteit berustte op de gemiddelde herkenbaarheid van zijn opvattingen en de kennelijke charme van het voortdurende enthousiasme waarmee hij ze voordroeg. Hij was de meester van de geestdriftige gemeenplaats. Zijn opgeblazen stijl, steeds tussen sentimentaliteit, zalving, gezond volksgevoel en preutse deftigheid, geeft de hedendaagse lezer - waarschijnlijk ten onrechte - de indruk van onechtheid. Niet onjuist typeerde *De Nieuwe Gids* zijn werk als ‘de zenuwtoevallen van den Heer Charles Boissevain’.[105] Om zijn geestdrift en zijn groot vermogen tot bewondering was hij ook in *De Gids* een uitzondering, vanaf het begin van zijn optreden, rond 1870. Aanvankelijk leek de redactie met deze veelbelovende *Handelsblad*-journalist een welkome Potgieter-epigoon te hebben aangetrokken, te oordelen naar zijn literatuuropvatting en zijn patriottisch getrompetter.[106] Het verschil is dat Potgieter slechts tot de cultuurdragers sprak, waar Boissevain, als dagbladauteur, direct toegang had tot de burgerij. Meer dan een Potgieterepigoon was hij eigenlijk een voorbode van de wending naar het emotionele, het anti-intellectualisme, de zucht naar ‘hoger leven’ en het nationalistisch enthousiasme die zich vanaf de jaren tachtig bij jongeren én conservatieven voordeed.

In de gereserveerde en intellectualistische *Gids*-kring was hij inderdaad een ‘vreemde eend in de bijt’; hij wist het zelf.[107] Niet academisch gevormd voelde hij zich in het professorale gezelschap vaak onzeker. Hij bewonderde zijn geleerde collega's, maar had - misschien niet steeds ten onrechte - de indruk dat zij zijn geestdriftige en moralistische essays over literatuur, sport en moderne helden minder ernstig namen dan hun eigen werk. Hij voelde te weinig de warme sympathie waaraan hij behoefte had. Een aantal keren kondigde hij zijn vertrek aan. Zijn collega's waren overigens best op hun ‘Kareltje’ gesteld. Hij bracht een jongensachtig optimisme dat hen wel niet overtuigde, maar dat zij als heilzaam beschouwden en toch zelf niet goed konden opbrengen. Met licht opgetrokken wenkbrauw constateerden zij dat er een ‘vrij talrijk publiek’

scheen te bestaan dat Boissevains essays bewonderde.[108]

In bepaald opzicht was hij moderner dan zijn mederedacteuren. Bijvoorbeeld in zijn intuïtie dat hun juridische opvatting van politiek niet meer voldeed en in zijn begrip van de mobiliserende macht van ritueel en symbool.[109] Hoewel ook hij geen democraat was, begreep hij beter dan zij de werking van de komende democratie, de kracht van retoriek en van het openbaar optreden van leiders als Kuyper en Domela Nieuwenhuis.[110] Met eenzelfde ambivalentie bewonderde hij de machtige exaltatie en het repertoire aan stemmingen van een fenomeen als Van Deyssel.[111] En waar zijn *Gids*-collega's nog gereserveerd stonden tegenover de opkomende dagbladpers en 'het populariseeren van onderwerpen voor lieden, die niet de opleiding en tucht hebben doorloopen, noodig om zulke onderwerpen te vatten', voelde Boissevain zich geroepen als journalist 'het geheele volk' van vaderlandsliefde te doordringen en het te 'doen deelen in wat thans slechts enkele bevoorrechten van geschiedenis, natuurkennis en welvaarts-wetenschap wisten'.[112]

Boissevain markeert inderdaad de grens tussen de publiciteitsvormen van het maandblad en het dagblad. Hij was wel van 1872 tot 1888 aan *De Gids* verbonden, maar van 1868 tot 1908 toch vooral redacteur, sinds 1885 hoofdredacteur en vanaf 1896 ook directeur van het *Handelsblad*. Voor deze krant schreef hij van 1887 tot 1919 de rubriek 'Van dag tot dag' die hem naast Kuyper tot de geliefdste journalist van zijn tijd maakte. Natuurlijk was het *Handelsblad* nog een deftige krant, met zo'n negenduizend lezers. Maar Boissevain vertolkte de ideeën en vooral de gevoelens van dit liberaal-burgerlijke publiek. Hij had 'een meesterlijk inzicht in hetgeen den lezer belang inboezemde'.[113] Alberdingk Thijm typeerde hem treffend als 'aristocraat' én 'Biedermann'.[114] Inderdaad was Boissevain een conservatieve populist - populist omdat hij op basis van gevoelens zijn publiek wilde verbinden en mobiliseren, conservatief om zijn nadruk op 'oud-Hollandsche deugden', een vaste stands-, sekse- en gezinsmoraal, welvoeglijkheid en burgerfatsoen. Hij bracht een hele nieuwe toon in het zakelijke *Handelsblad* en tegelijk een moreel conservatisme dat door confessionele kranten met instemming werd begroet.[115]

Om nu rot de sociale kwestie terug te keren, het antwoord lag voor Boissevain in het wekken van even grote als vage gevoelens van sociale verbondenheid en in het versterken van de huisvaderlijke verantwoordelijkheid van burgerij en patroons voor de maatschappelijke familie. Zelf vader van een groot gezin zag hij de samenleving in deze biedermeierverhoudingen. Hij kon sympathie hebben voor een edelmoedig 'socialisme plus de tien geboden' en voor een praktische sociaal-liberaal als Kerdijk, 'wien het heilige ernst is met zijn ijveren voor de misdeelden en onbeschermden'. Aan het echte socialisme had hij een hekel omdat het stelselmatig en materieel gericht was en 'alleman' invloed wilde geven op het staatsbestuur. Hij sprak graag over 'het volk' maar niet in democratische zin.[116]

Het is moeilijk te bepalen hoe in 1886-1887 binnen de redactie de verhoudingen lagen. Was er werkelijk oppositie tegen de koers van Quack? Volgens het redactiearchief was Quack zelf verantwoordelijk voor de plaatsing van

Van der Lindens onwelwillende ‘Stelsels en personen’.[117] Vertegenwoordigde dit christelijke antisocialisme toch een positie waarvoor ook Quack voelde? De hervormingsgezinde Cort van der Linden, de man die in 1887 schreef dat de sociale kwestie niet moest worden afgedaan als ‘een dissonant spoedig overstemd door het choor der tevredenen’, kan voor 1890 niet zonder meer gelden als exponent van *De Gids:* in 1886, 1888 en 1889 moest hij zich nog afwijzingen laten welgevallen.[118] Dit relativeert de status die de redactie aan zijn mening toekende. Maar daar staat tegenover dat Boissevains ‘Familiedag’ in elk geval weinig waardering vond bij zijn collega's. Dat hij met deze commentaren in conversatievorm wilde doorgaan, werd niet aangemoedigd. Hoewel redacteuren zonder vooroverleg hun eigen stukken mochten plaatsen, moest hij moeite doen zijn feuilleton voor februari 1887 langs redacteur-secretaris Van Hall te krijgen. Boissevain schermde met de instemmende reacties die hij van mannen als Vosmaer en de oude Beets ontvangen had, maar hij kreeg het dringende verzoek met zijn ‘Familiedag’ op te houden.[119] Einde 1888 deed hij wat hij al herhaaldelijk had aankondigd: hij vertrok uit de redactie.[120] Hierna werd hij geheel de geliefde schrijver van ‘Van dag tot dag’.

Toen de Arbeidswet van 1889 voorzichtig het principe van sociale wetgeving gevestigd had, verdween de sociale kwestie weer uit *De Gids*. Blijkbaar kon men zich stilzwijgend verenigen met deze koers. Eigenlijk verdween ook enkel de politieke kant van de zaak. Wat bleef, waren opstellen van Quack en Van der Vlugt die nu weer ‘de meer ideële zijde’ beklemtoonden.[121] De oplossingen werden gezocht in het particulier maatschappelijk werk, in voorbeelden van christen-socialisme, in ‘ernstige broederzin en vérziende goede wil [...] *op den bodem der voorhanden maatschappelijke orde*’.[122] Beide auteurs vertoonden de neiging het socialisme de giftanden uit te trekken door het als ‘ethisch socialisme’ te aanvaarden en vervolgens als ‘gemeenschapszin’ op te vatten. Typerend voor de stemming van de jaren negentig was dat beiden nu vooral ‘iets zonnigs en glansrijks’ wilden tonen, inspirerende voorbeelden van veerkrachtig sociaal idealisme. Zo kwamen zij terecht bij Ruskins St. Georgegilde, de religieuze gemeenschapszin van de Zwijndrechtse broederschap, het katholieke sociaal werk van de Duitse priester Kolping of een burgerlijk initiatief als het Toynbee-vormingswerk.[123]

Opvallend is de nieuwe voorbeeldfunctie van Engeland. Was dit land voor de generatie van 1848 het model van constitutioneel bestuur, nu kon het opnieuw als ‘modelvolk des nieuweren tijds’ en ‘wegbereider tot maatschappelijke vrede’ gehuldigd worden, om sociale idealisten als Kingsley, Maurice en Ruskin, om zijn burgerlijke initiatieven, zijn arbeidsorganisaties en de geleidelijke uitbreiding van arbeidswetgeving en kiesrecht. ‘Wonderbare frischheid van het Angel-Saksisch ras!’ riep Van der Vlugt. Meer dan enig ander land had Groot-Brittannië ‘welgegronde reden om op eene vreedzame beslechting van zijnen klassenstrijd te hopen’.[124] Op dit voorbeeld richtte hij dus de blik. Zelf probeerde de hoogleraar het Londense Toynbeewerk, een vroege vorm van volksuniversitair vormingswerk, in Leiden en via *De Gids* ook in de rest van Nederland te introduceren.[125] De bedoeling was dat studenten en dames uit

gegoede kring de armere wijken opzochten om daar het vertrouwen tussen de klassen te herstellen en de hulpvaardigheid van de burgerij te tonen door opvoedende, leerzame projecten op te zetten. Van der Vlugt was ervan overtuigd dat persoonlijk contact ed wederzijdse vertrouwdheid tussen de leden van verschillende klassen de onnodig groeiende sociale spanning konden wegnemen. Vanuit zijn doopsgezinde levensopvatting meende hij dat de burgerij steeds de verplichting had haar maatschappelijk leiderschap te rechtvaardigen door inzet en hulpvaardigheid. '"Gij zijt Uws broeders hoeder"' - dat was toch de inspiratie van zijn maatschappelijke boodschap.[126] Wat hij zocht was maatschappelijke integratie, zonder echter standsverschil te kunnen vergeten, hoe scherp hij overigens ook het mechanisme van standsonderscheid doorzag.[127]

Kenmerkend voor de jaren tachtig en negentig was dat Van der Vlugt in de sociale kwestie veel meer zag dan enkel een probleem van welvaart en armoede: het ging om niets minder dan de zedelijke gezondheid der natie. Met de Duitse moraalfilosoof Paulsen zag hij de nationale gemeenschap als een 'volkslichaam' dat aangetast werd door de sociale tweedeling. Het antwoord op dit gevaar lag niet in de noodzakelijke materiële verbeteringen, zolang deze niet samengingen met een wil tot sociale 'verbroedering der harten'.[128] Maar juist de zedelijke gezindheid die daarvoor nodig was, leek Van der Vlugt meer dan ooit bedreigd. Geconfronteerd met het estheticisme en mysticisme dat sedert het midden van de jaren tachtig in zwang raakte bij delen van de internationale culturele elite, ging hij zich nog meer dan al van nature inspannen voor het behoud van de zedelijke ernst onder de maatschappelijke bovenlaag. Als vanzelfsprekend behoorde de cultuur hieraan bij te dragen, niet eraan afbreuk te doen. Toen hij niet alleen bij de jongeren van Tachtig, maar zelfs in *De Gids* tekenen van 'zedelijk indifferentisme' en bovendien 'decadentisme' meende te bespeuren, trok hij zich in september 1892 bitter verontwaardigd uit de redactie terug.[129] Geen moment wilde hij langer medeverantwoordelijk zijn voor een blad dat ertoe bijdroeg 'de geestelijke atmosfeer, waarin wij ademen, te vergiftigen'. Hij bedoelde dat *De Gids* onder Van Hall onmiskenbaar in estheticistische en naturalistische richting opschoof. Des te erger, omdat Van der Vlugt ervan overtuigd was dat de maatschappij zich in 'eene weêrgalooze ethische crisis' bevond. Met walging verwijzend naar de sinds 1890 geplaatste novellen van Couperus en een essay van Byvanck over Shelley - 'weerzinwekkende mengsels van overprikkeld zenuwleven en boeddhistische mystiek, gepeperd ten slotte met eene aangezette viezigheid' - verweet hij nu de redactie geen oog te hebben voor de dingen waarom het werkelijk ging.[130] Hij bedoelde de grote evenementen op sociaal gebied, zoals de encycliek *Rerum novarum* (1891), het Christelijk Sociaal Congres van de gereformeerden (1891), de discussie over de achturendag en landnationalisatie. Evenmin reageerde *De Gids* op de hoopvolle tekenen van ethisch reveil, zoals de 'ethical societies', het Leger des Heils en de Middernachtszending.

Deze kritiek was maar ten dele terecht en Quack vroeg dan ook gepikeerd waarom Van der Vlugt daar dan zelf niet vaker over schreef 'indien hij een

vaste opinie er over had'.[131] Maar eigenlijk ging het hier om iets anders. Van der Vlugt, en hij niet alleen, beschouwde eerbiediging van een wat preuts en deftig fatsoen als bewijs van levensernst en daarmee van een hoge maatschappelijke moraal. Anderen, als Quack, Buys en Van Hall, waren bereid tot op zekere hoogte 'fatsoen' te scheiden van 'ethiek' en ruimte te laten aan de zuivere esthetiek met behoud van een ethische levensopvatting.[132] Inderdaad voltrok zich in de jaren negentig in *De Gids* geleidelijk een scheiding tussen de sferen van 'cultuur' en 'politiek', een verband dat voor de burgerlijke beschaving van de negentiende eeuw zo kenmerkend was geweest. In verzet tegen deze tendens ontwikkelde Van der Vlugt zich spoedig in culturele en politieke zin tot conservatief. Na de eeuwwisseling vonden hij en andere voormalige liberalen aansluiting bij de christelijk-historische richting.

Eindnoten:

1 Quack, *Herinneringen*, 145.
2 Heertje, 'Pierson', 78.
3 Van Houten, 'Kritiek der practische staathuishoudkunde', 1863, I 401-434. Bespreking van S. Vissering, *Handboek van praktische staathuishoudkunde* (Amsterdam 1860-1861).
4 Rondschrijven *Gids*-redactie, 13-2-1863 en Van Houten aan Zimmerman, 4-1-1866, AG A 234 en 278; ook (onvolledig) in Colenbrander, 'Gidsarchief', III 226-227, 236.
5 Van Houten, 'De staathuishoudkunde als wetenschap en kunst', 1866, III 185-209. De redactie had Van Houten blijkbaar tot medewerking uitgenodigd in januari 1866: Van Houten aan Zimmerman, 4-1-1866, AG A 278. Visserings repliek: Vissering, 'Een oude kwestie', 1866, III 457-475.
6 Pierson, 'De grondslagen van Ricardo's stelsel', 1864, I 225-256 en 468-512; Idem, 'Het begrip van volksrijkdom', 1864, III 393-435 en IV 14-48; Idem, 'Friedrich List en zijn tijd', 1866, III 353-388.
7 Pierson, 'Volksrijkdom', 1864, IV 48.
8 Heertje, 'Pierson', 57-89, vooral 63.
9 Pierson, EO, 1867, IV 204-209; en 1868, I 23-50, vooral 41-42 en 49-50.
10 Pierson, 'Het Katheder-Socialisme', 1878, III 250-281, vooral 253, 256, 265, 279. Opnieuw in: Idem, 'Werkkring en methode der staathuishoudkunde', 1879, III 377-411, n.a.v. J.A. Levy, *Engelsch Katheder-Socialisme* (Den Haag 1979). Dezelfde positie in d'Aulnis de Bourouill rec. G. Heymans, *Karakter en methode der Staathuishoudkunde* (Leiden 1880), 1881, III BA 177-179.
11 Pierson, EO, 1869, IV 177-224, vooral 178, 181, 183-186, 206-207, 217.
12 Coronel, 'Een blik op de maatschappelijke en staatkundige ontwikkeling der arbeidende klassen in Engeland', 1869, II 473-528, vooral 475, 527-528.
13 De Hartog, 'Saint-Simon en de Saint-Simonisten', 1870, III 77-116, vooral 114-116. N.a.v. L. Stein, *Geschichte der socialen Bewegung in Frankreich, von 1789 bis auf unsere Tage* (Leipzig 1855).
14 Van Houten, 'Methode der natuurwetenschap', 1871, III 342.
15 De Ranitz, 'Een blik op onze strafwetgeving', 1871, III 296-332, vooral 311. N.a.v. P. van Bemmelen, *La peine et la peine de mort* (Den Haag 1870) en de werkzaamheden van de staatscommissie die in 1871 werd ingesteld om een nieuw wetboek van strafrecht te ontwerpen.
16 Pierson, 'Over vrijheid', 1874, III 271-310, vooral 283, 305, 307. Over Allard Piersons staatsopvatting in deze periode, zie: Boersema, *Allard Pierson*, 339-341.
17 Quack rec. J. ten Brink, *De opstand der proletariërs. Geschiedenis der omwenteling van 18 maart 1871* (Amsterdam 1876), 1876, II 602.
18 Quack, *Herinneringen*, 237.
19 Quack, *Herinneringen*, 136, 256-257.
20 Quack, 'Martinus des Amorie van der Hoeven', 1869, III 177-262 en 369-445. Dit eerbetoon aan de man die bij zijn tijdgenoten als een zonderling gold, leverde Quack de spot op van *De Nederlandsche Spectator* en van zijn liberale collega's aan de Utrechtse universiteit onder

aanvoering van Opzoomer, met wie Quack het slecht kon vinden. Over de reacties, zie: Quack aan Potgieter, 26-10-1869 en 27-1-1870, UBA, Hss Am 97 s en Am 98 b. Ook: De Ruig, 'Quack', 195-196.

21 Het voorstel is van Rogier, 'Woord vooraf', ix-xi; De Ruig ('Quack', 192-193 en 209-211) zet een vraagteken bij Rogiers 'vondst', maar erkent de verwantschap. Zie ook: Quack, *Herinneringen*, 101.
22 Quack, *Herinneringen*, 96-97.
23 Ibidem, 230-231.
24 Ibidem, 125, 133.
25 Kruseman, 'Quack', 48.
26 Rogier, 'Woord vooraf', xviii.
27 Pierson, 'Armverzorging', 1872, III 69.
28 Quack, 'Huber', 1874, I 368.
29 Zie bijvoorbeeld: De Ruig, 'Quack', 199, 204, 207-208.
30 Door J. Saks, in 1918. Gecit. in: De Ruig, 'Quack', 205.
31 Quack, 'Staat en maatschappij', 1868, IV 193-214, vooral 209 en 212; Quack, *Herinneringen*, 141.
32 Potgieter aan Huet, 4-11-1868, in: *VBPH* (348).
33 Quack, *Herinneringen*, 140-141.
34 Quack, 'Victor Aimé Huber', 1874, I 318-368 en Idem, 'Maurice en de arbeiders', 1874, IV 177-232; ook: Idem, *Herinneringen*, 160, 236-237.
35 Quack, 'Huber', I 368.
36 Quack, 'Maurice', IV 181, 185, 188.
37 Quack, 'Maurice', IV 188, 218.
38 Quack, 'Bouw en samenstel', 1875, II 15-18. Over het linkse sociaal-darwinisme, zie: De Rooy, *Darwin*.
39 Van Tijn, 'Het sociale leven in Nederland', 95-99; zie ook: Stuurman, *Wacht op onze daden*, 307-309.
40 Heymans, 'Eene nieuwe oplossing der sociale quaestie', 1883, II 107-140, vooral 110-111, 131. N.a.v. de Nederlandse vertaling van *Progress and poverty*, van de Amerikaanse sociaal-liberaal Henri George (*Vooruitgang en armoede*, Haarlem 1882).
41 Macalester Loup, PO, 1883, II 350-354.
42 Ibidem, 1883, I 177.
43 Hartevelt, 'Industrie en Poëzie', 1883, III 515-530, vooral 516, 518-519, 527. De auteur was een goede vriend van Buys.
44 Zo'n directe relatie tussen de grote taak van maatschappijhervorming en inspirerend 'dichterschap' bijvoorbeeld in: Hooijer, 'Graaf Léo Tolstoi', 1886, III 1-32, vooral 31.
45 Quack, 'Prins Kropotkin', 1886, I 257.
46 Quack, 'Sociale politiek', 1885, IV 139-164, vooral 145, 157.
47 Quack, *Herinneringen*, 366.
48 Van de Klei [=P.L. Tak], 'Nederlandsche politiek. Indrukken van den dag', *De Nieuwe Gids* 1 (1886) II, 418-429, vooral 426-428; Ph. Hack van Outheusden [=F. van der Goes], 'Een nieuwe Gids', Ibidem, II 440-460, vooral 447, 449, 460; 'Een Gids verdoold', *De Amsterdammer*, zondag 12-12-1886.
49 Roessingh, *Modernisme*, 152-153; Busken Huet, 'Dichterlijk regtsgeleerde', 1880, II 282.
50 Schepper, 'Willem van der Vlugt', 60.
51 W. van der Vlugt, *De wetenschap der gerechtigheid* (Haarlem 1880). Over Van der Vlugt als Leids hoogleraar, zie: Otterspeer, *Wiekslag*, passim. Busken Huet, die Van der Vlugts dissertatie en oratie in *De Gids* besprak, wees erop dat de preoccupatie met zedelijkheid en gerechtigheid internationaal een tijdsthema leek. Busken Huet, 'Dichterlijk regtsgeleerde', 1880, II 280-282.
52 Van der Vlugt, 'In naam der vrijheid', 1887, I 401-465, vooral 430, 435-438, 458-460, 462-463. N.a.v. H. Spencer, *The man versus the state* (Londen 1884).
53 Hierover: Voerman, 'Cort van der Linden', 113-117; Taal, *Liberalen en radicalen*, 115-116.
54 Cort van der Linden, 'Vrijheid en Hervorming', II 425 en 391.
55 Ibidem, III 120.
56 Ibidem, III 125.
57 Ibidem, III 123-124.
58 Zaaijer, 'De arbeidsenquête', 1887, III 36-71, vooral 38, 71.
59 Cort van der Linden, 'Vrijheid en Hervorming', III 125.
60 De citaten zijn willekeurig genomen: Hooijer, 'Een Fransch student', 1890, II 467; Byvanck, 'Rembrandt-legende', 1890, II 298.
61 'Een Gids verdoold', *De Amsterdammer*, 12-12-1886.
62 Dit was de algemene strekking van Van der Linden, 'Personen en stelsels', 1886, IV 213-229; Van Oudenaerde [=Ch. Boissevain], 'Op den familiedag', 1886, IV 307-335; d'Aulnis de Bourouill, 'De sociaal-demokratische beweging', 1887, I 276-297.
63 Boissevain, 'Een Genie', 1872, IV 510-511.

64 Boissevain, ‘Slechte manieren in de letterkunde’, 1873, I 131, 134-135. Zie ook: Maas, ‘Slechte manieren’.
65 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 1886, nr. 97, 716.
66 Boissevain, ‘Iets over de tentoonstelling in Arti’, 1872, II 529-562, vooral 561-562.
67 Prospectus voor jaargang 1889 van *De Gids*. UBA, BVB, coll. P.N. van Kampen.
68 Propectus *De Gids* circa 1915. Ibidem.
69 Drilman [=J.A. Sillem], ‘De Kroostwijk's’, 1874, II 310-355.
70 De Brieder, ‘Maandelijksche praatjes’, 1875, IV 148.
71 Ibidem, I 226.
72 Ibidem, I 430-432.
73 Ibidem, II 349.
74 Ibidem, I 611-612.
75 [Van Hall], LK, 1883, II 183.
76 De Brieder, ‘Maandelijksche praatjes’, 1875, I 430-432; Van Oudenaerde [=Ch. Boissevain], ‘Op den familiedag’, 1886, II 307-335; d'Aulnis de Bourouill, ‘De sociaal-demokratische beweging’, 1887, I 290.
77 Bijvoorbeeld de novellen van C. Terburgh [=I. Esser jr.], een auteur die ook in *De Gids* publiceerde: zie [Van Hall], LK, 1883, I 595.
78 De Koo rec. A. Admiraal, *Krisje de Gier* (Den Haag z.j.), 1878, III BA 360.
79 J.K-t [=J. Kneppelhout], ‘Over tooneel’, 1880, I 234; S. V[issering], ‘In het Zevengebergte’, 1886, IV 528-532.
80 [Van Hall], LK, 1883, IV 516.
81 De Valk en Van Faassen ed., *Dagboeken De Beaufort*, I 26 (september 1886). Over de achtergrond van deze notitie zie: ‘Inleiding’, xv.
82 Boissevain, ‘Slechte manieren’, I 131; zie ook: Maas, ‘Slechte manieren’ en Mees-Verwey, *Betekenis van Van Vloten*, 79-81.
83 Van Oudenaerde, ‘Familiedag’, 1887, IV 312-314; een soortgelijk schema bij Hugenpoth, ‘Anti’, 1877, I 292.
84 Van Hall, ‘Groote geluiden’, 1888, II 150.
85 De typering is van Coenen, ‘Studies van de tachtiger beweging’, 323.
86 Swart Abrahamsz, ‘Eduard Douwes Dekker. Eene ziektegeschiedenis’, 1888, III 1-75. De voorstelling van Dekker als ‘kinderlijk’ gemoed was al voorbereid in Van Halls in memoriam ‘Eduard Douwes Dekker’, 1887, I Bijblad (maart) i-iv. Van Hall was dan ook zeer ingenomen met Swart Abrahamsz' ‘bijzonder interessant artikel over Douwes Dekker uit een physiologisch en psychologisch oogpunt beschouwd’. Van Hall aan F. Smit Kleine, 17-6-1888, NLMD, coll. Van Hall.
87 Van Hamel, ‘De tegenwoordige beweging op het gebied van het strafrecht’, 1891, I 316-342.
88 Maas, *De Nederlandsche Spectator*, 257-259; *De Nieuwe Gids* 3 (1888) II: [W. Kloos], ‘Literaire kroniek’, 472-474; L. van Deyssel, ‘Literatuur-fyziologie’, 475-478; Alb. V[erwey], zonder titel, 478-480. Meer in het algemeen, zie: Kemperink, ‘Medische theorieën’ en: Te Velde, ‘“In onzen verslapten tijd”’.
89 Kollewijn, ‘Bilderdijk's karakter’, 1890, II 75-99; Pierson, ‘Bij een onuitgegeven werk’, 1888, III 369-400 (n.a.v. het Dagboek van Willem de Clercq) en Idem, ‘Dr. Kollewijn's Bilderdijk’, 1891, IV 25-48 (over R.A. Kollewijn, *Bilderdijk zijn leven en werken*, Amsterdam 1891).
90 Kollewijn, ‘Bilderdijk's karakter’, 1890, II 99.
91 Van Deyssel, *Gedenkschriften*, II 772-774, 565-566.
92 Sillem, ‘Herinneringen’, 167-168, 175; Quack, *Herinneringen*, 441-447.
93 Sillem aan De Beaufort, 15-12-1877. ARA, archief De Beaufort nr. 28.
94 De Valk en Van Faassen ed., *Dagboeken De Beaufort*, I xvi.
95 De Beaufort aan Boissevain, 22-3-1888. ARA, archief De Beaufort nr. 29.
96 Quack aan Byvanck, 2-2-1899 en Quack aan Van Hall, 1-2-1899. UBL, BPL 2246.
97 Muller aan De Beaufort, 29-8-1879; Van Hall aan De Beaufort, 22-2-1889. ARA, archief De Beaufort nr. 28 en 32.
98 De Koo, ‘Het volkslied in Nederland’, 1877, III 225-256.
99 Van der Wijck, ‘Draper's geschiedenis’, 1878, III 153; ook Roodhuyzen, ‘Een dringend volksbelang’, 1879, III 153.
100 ‘Een Gids verdoold’, *De Amsterdammer*, 12-12-1886; Ph. Hack van Outheusden [=F. van der Goes], ‘Varia’, *De Nieuwe Gids* 2 (1886) II 329-332.
101 Van Oudenaerde, ‘Op den familiedag’, II 320.
102 Van der Linden, ‘Stelsels en personen’, II 223-227.
103 Hack van Outheusden, ‘Varia’, II 332.
104 Buys aan Boissevain, 25-9-1892; De Beaufort aan Boissevain, 25-9-1892 en mei 1893. GAA, archief Boissevain nr. 356.
105 Hack van Outheusden, ‘Ouderwetsch professor’, II 128.
106 Ook Potgieter zelf oordeelde relatief vriendelijk over Boissevain: Potgieter aan Busken Huet, 1-12-1871, 14-12-1871, 29-2-1872, 2-5-1872, in: *VBPH* (466, 469, 480, 489).

107 Boissevain aan Quack, 24-11-1877, AG A 292.
108 Sillem aan De Beaufort, 18-11-1880, ARA, archief De Beaufort nr. 32. De bundel *Onder de Kastanjeboomen* (Amsterdam 1880) werd goed verkocht en zelfs in het Duits vertaald. J.L. Heldring, in: Charité ed., *BWN*, II 42.
109 Hierover vooral: Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef*, 154 e.v.
110 Van Oudenaerde, 'Op den familiedag' (2), 1887, I 355.
111 Boissevain, *Van dag tot dag*, 49-57.
112 Quack, 'Aan Charles Boissevain', *Algemeen Handelsblad*, 28-10-1902. In dit feest-artikel haalde Quack herinneringen op aan een gedachtewisseling in 1873.
113 L. Aletrino, 'Voorwoord', in: Boissevain, *Van dag tot dag*.
114 J.A. Alberdingk Thijm, gecit. in: Van Deyssel, *Gedenkschriften*, II 762.
115 Zie de persreacties van onder anderen *De Standaard en De Maasbode*, bij gelegenheid van zijn ambtsjubileum in april 1905. Het *Nieuwsblad van het Noorden* (28-4-1905) noemde Boissevain zelfs de gevierde 'predikant' van een zeer grote, heterogene gemeente. GAA, archief Boissevain nr. 362.
116 Van Oudenaerde, 'Op den familiedag' (2), 1887, I 354.
117 AG B Inloopboek 1883-1901, oktober 1886.
118 AG B Inloopboek 1883-1901, juni 1886 (evenredige vertegenwoordiging), juni 1888 (belastingvragen), februari 1889 (de volksschool). Bij alledrie de afwijzingen was Buys betrokken, bij die van 1888 ook Quack.
119 Boissevain aan De Beaufort, 28-1-1887, ARA, archief De Beaufort nr. 29.
120 Boissevain aan Van Hall, 24-11-1888. AG A 322.
121 Quack, *Herinneringen*, 374.
122 Van der Vlugt, 'Toynbee-werk', 1892, I 104.
123 Quack, *Herinneringen*, 370; Idem, 'Het St. George's Gild van John Ruskin', 1892, I 405-452; Idem, 'De Zwijndrechtsche broederschap. Godsdienstig communisme in de eerste helft onzer eeuw', 1892, III 230-264; Idem, 'Adolf Kolping', 1893, I 265-295; Van der Vlugt, 'Toynbee-werk', 1892 I 91-123 en 285-310.
124 Van der Vlugt, 'Toynbee-werk', 1892, I 92, 93, 101.
125 Ibidem, passim; Otterspeer, *Wiekslag*, 391-392, 401.
126 Van der Vlugt, 'Toynbee-werk', 1892, I 310.
127 Ibidem, I 288-294.
128 Ibidem, I 287-288.
129 Van der Vlugt gaf een zeer uitgebreide motivatie van zijn onmiddellijk vertrek: Van der Vlugt aan Van Hall, 3-9-1892 en Idem aan Buys 7-9-1892. AG A 325 en A 327. Fragmenten uit de brieven in: Colenbrander, 'Gidsarchief', 1931, III 255-257.
130 Stenen des aanstoots waren Couperus' kleine roman 'Extaze', die Van Hall in januari 1892 vóór 'Toynbee-werk' geplaatst had (1892, I 1-90), diens verhaal 'Kleine raadsels' (1892, II 448-459), een huldebetoon van B.J. Stokvis aan de 'materialist' Moleschott (1892, III 339-352) en een aanstootgevend tafereel in W.G.C. Byvancks essay 'Shelley' (1892, III 308-338 en 478-519), waarin de dichter zich na het zwemmen naakt vertoonde aan een gezelschap dames in de salon.
131 Quack aan Van Hall, 8-9-1892. AG A 328.
132 Buys aan Van Hall, 5-9-1892 en Quack aan Van Hall, 8-9-1892. AG A 326 en A 328.

Hoofdstuk 20
Nationalisme en cultureel onbehagen

Inleiding

'Ik geloof vast aan die mystieke kracht der gemeenschap, die in de volgende eeuw tot nieuwe broederschap de menschen zal oproepen. Heft, Mijne Heeren Studenten, het blanke schild dier ridderschap op'.[1] Zo besloot Quack in herkenbare stijl zijn afscheidsrede bij de beëindiging van zijn Amsterdamse professoraat op 25 juni 1894. Opgenomen in *De Gids* markeerde de rede 'Over het begrip der gemeenschap' tevens zijn afscheid als redacteur, na tweeëndertig jaar. Inderdaad was hij zichzelf gelijk gebleven, in zijn neiging tot het mystieke, de hoge profetische vlucht, de middeleeuws geïnspireerde voorstellingen van ridderlijkheid en broederschap. In 1894 leek het hem dat eindelijk de gemeenschapsgedachte de inspiratie ging vormen van een sociale politiek, waarvoor hij inmiddels het pleit gewonnen achtte.

Hoewel *De Gids* nooit een bolwerk van individualistisch en sociaal onverschillig liberalisme geweest is, was Quack in 1868 in liberale kring de eerste die de gemeenschapsgedachte centraal stelde.[2] Bij zijn vertrek kon hij vaststellen dat deze gedachte ook in *De Gids* gangbaar was geworden en zelfs vertegenwoordigd werd door de nieuwe politieke leidsman Cort van der Linden. Ook deze gaf in 1894 een beschouwing over 'Staat en gemeenschap', naar aanleiding van twee oraties over de taak van de staat. Hij doet aan Quack denken door de typische combinatie van pragmatisme en wolligheid. Cort van der Linden was een realistische cultuurpessimist die de ontwikkelingen van zijn tijd begreep. Hij erkende de nieuwe kracht van het geestelijk individualisme, de breuk met conventie en traditie. Maar, stelde hij hier tegenover, 'de moeite en de druk van het leven drijven tot samenwerking en de bangheid van den strijd leert onderwerping aan vreemde macht en nieuwe regelmaat. [...] Uit het rag van ons individueel streven weven wij te zamen het geweten der toekomst'.[3] Dit was rijkelijk vaag, maar toch duidelijk iets anders dan het opgewekte geloof in de harmoniserende werking van de Voorzienigheid, de *harmonies économiques* van Bastiat, waar Vissering een kleine halve eeuw eerder nog op vertrouwd had. Bij Cort van der Linden was de mens niet meer een economisch wezen in een door God geleide wereld, maar een uit noodzaak sociaal wezen in een zelf te vormen wereld.

Zijn gemeenschapsopvatting was misschien nuchterder dan die van Quack - hij overtrof deze in verheven vaagheid. Daarmee sloeg hij de juiste toon aan. In 1894 waren een bijna mystiek gemeenschapsidee en een hoogzwevende

uitdrukkingswijze in de mode. Gewoonlijk denkt men daarbij minder aan *De Gids* dan aan kunstenaars en auteurs uit de kring van *De Nieuwe Gids*, het *Tweemaandelijksch Tijdschrift* en *De Kroniek*. De schilder Jan Veth verwoordde in 1892 de gedachte van een 'gemeenschapskunst' die inderdaad de aspiraties van zijn generatie uitdrukte en tot voorbij de eeuwwisseling inspirerend en vruchtbaar op de Nederlandse kunst gewerkt heeft. Het streven naar 'synthese', naar de organische samenhang van kunst, maatschappij en leven, naar de verbinding van individualiteit en hoger beginsel, de wending naar het ethische en gemeenschappelijke na het hyperindividualisme van Tachtig - al deze verschijnselen die als kenmerk van de jaren negentig gelden, worden meestal ontleend aan de aspiraties van de toenmalige avant-garde en aan de uitdrukking van het nieuwe katholieke elan.[4] Toch was veel van dit gevoels- en gedachtecomplex niet vreemd aan de oudliberale kring rond *De Gids*. Achter de facade van polemisch aangezette generatieverschillen was er veel overeenkomstig streven. De oudliberalen van *De Gids* hoefden niet pas in de jaren negentig de 'gemeenschap' te ontdekken. In allerlei vormen leefde dit begrip al sedert de jaren zeventig. Na 1890 veranderde het karakter van *De Gids* wel; het blad toonde echter niet de heftige wending van de avant-garde naar de gemeenschapsgedachte, omdat ook het hyperindividualisme van Kloos, Van Deyssel en Gorter er nooit aanhang gevonden had. Het liberale individualisme was steeds gebonden door de kracht van burgerlijke conventie en de nadruk op verantwoordelijk burgerschap.

Toch had de gemeenschapsgedachte in *De Gids* een wat andere inhoud en toonzetting. Als Van der Vlugt met zijn Toynbeewerk een 'verbroedering der harten' probeerde te bewerkstelligen of Buys opriep tot dienst aan de 'gemeenschap' ging het hen om versterking van het nationaal gevoel en de zedelijke kracht van de natie. Eigenlijk was het opkomend sociaal besef van de jaren tachtig ook geen erkenning van democratische rechten maar vooral een uiting van zorg over de morele en mentale toestand van de natie. In deze kring stelde men zich de eenwording van Nederland bij voorkeur niet voor langs de weg van egalitaire democratie en sociaal-beschermende politiek. Men wenste een organisch gestructureerde samenleving, weerbaar naar buiten toe en mentaal bijeengehouden door een scholing in plichtsbesef en een oriëntatie op enkele collectieve waarden. Nu waren versterking van nationaal besef en goed burgerschap al sinds Potgieter de bedoeling van *De Gids* geweest. Toch was inmiddels het accent verschoven. Voor 1865 ging het erom de burgerij en het nationaal potentieel te activeren; na 1880 een nationale eenheid en sociale orde te behouden die door de assertieve emancipatie van confessionelen en arbeidersbeweging niet meer vanzelfsprekend leken. Deze verschuiving ging bovendien samen met een opvallende verharding en emotionalisering van toon en vocabulaire. De nu volgende paragrafen tonen deze stemmingswisseling in liberale kring en de pogingen met behulp van monumentenzorg, volksliedcultuur, Zuid-Afrika, onderwijs en algemene dienstplicht de vermeende bedreiging van de nationale gemeenschap te bezweren.[5]

Nationale eenheid en geschiedenis als monumentenzorg

Al sinds 1870 klonken er incidenteel klachten over verlies van elan en nationale saamhorigheid, terwijl een fier vertoon van eenheid geboden leek met het oog op de Pruisische expansiedreiging. Zo waarschuwde Buys in november 1870 dat Nederland in het nieuwe Europa alleen zou kunnen overleven als het naar buiten toe een zelfbewust 'nationaal leven' manifesteerde. Slechts een vitaal volk met een duidelijke politieke wil werd door machtiger staten gerespecteerd, meende hij. Dit was nog geheel de opvatting van Thorbecke en *De Gids* in de jaren veertig. Ook zocht hij de oplossing voor het eigentijdse gebrek aan oriëntatie nog in herstel van 'intellectueele kracht'.[6] Rond 1872 klaagden de liberalen van zijn generatie over 'malaise' en begonnen zij bij elke gelegenheid te roepen om 'frisch, krachtig nationaal leven'.[7] Omdat zij zichzelf als kern van de natie beschouwden, projecteerden zij hun eigen gevoel van politiek onvermogen op de nationale toestand. Zij zagen het nieuwe voorbij of interpreteerden de nieuwe politieke concurrentie en sociale kwesties niet als tekenen van nationaal leven maar van desintegratie.

Voorlopig dreven dergelijke onlustgevoelens nog vrij comfortabel op een brede tevredenheid. Ten aanzien van de Nederlandse cultuur getuigden de auteurs rond *De Gids* in de jaren zestig en zeventig van een betrekkelijk nuchtere waardering. Zij erkenden dat een klein land op intellectueel gebied gedwongen was tot receptiviteit. *De Gids* volgde de buitenlandse wijsbegeerte en wetenschap attent, maar kennelijk zonder bedoeling er actief aan deel te nemen. Men beperkte zich tot intelligente kanttekeningen, commentaren, geleerde amenderingen van Duitse, Franse, Engelse en Amerikaanse denkers, economen en historici. De kritische verwerking van buitenlands gedachtegoed diende vooral binnenlandse discussies. 'Het ligt misschien in den aard van een handelsvolk als het onze, dat het ook zijne onstoffelijke benoodigdheden liever uit den vreemde invoert dan ze op eigen bodem voort te brengen', veronderstelde de oriëntalist en filosoof Land, zelf bij uitstek een geleerde van dit type. 'Men heeft hooren spreken van onze engelsch-fransche staatsregeling, onze fransche strafwet, ons fransch, duitsch en zwitsersch protestantisme, ons roomsch katholicisme, onze wetenschap en letterkunde, die van al onze buren beurtelings de kleuren dragen.' Een man als Land diagnosticeerde deze eclectische habitus niet zonder kritiek en achtte enige nationale oorspronkelijkheid op zich wenselijk. Maar overigens leek hij evenmin als andere *Gids*-auteurs erg te lijden onder dit tekort. Ook Land beperkte zich er voorlopig maar toe 'de stelsels die ons van buitenaf worden aangeprezen te onderwerpen aan een zelfstandig en doortastend onderzoek.'[8]

Zo'n overwegend kritisch-eclectische cultuur sloot levendigheid overigens niet uit, al begonnen in de jaren zeventig sommige auteurs de sceptische mentaliteit verantwoordelijk te stellen voor het gebrek aan liberale of nationale overtuiging. Dit werd vooral de problematiek van het volgende decennium. Het nationaal gevoel zoals *De Gids* het toont, uitte zich voor 1880 misschien het meest typisch in de onnadrukkelijke, bijna impliciete vorm van het cul-

tuurbehoud. In plaats van een laboratorium van nieuwe Nederlandse cultuur was het tijdschrift na 1870 vooral orgaan van de beweging voor behoud van historisch cultuurgoed. De verandering laat zich door twee bekende *Gids*-opstellen markeren. Vissering ontwierp in zijn visionaire fantasie 'Y-Muiden' van 1848 een nieuwe havenstad en opende een nationale toekomst. De Stuers' 'Holland op zijn smalst' van precies een kwarteeuw later was een klemmend pleidooi voor conservering van het nationale verleden. Zeker na 1870 is *De Gids* gaan bijdragen aan de algemene 'monumentalisering' van het verleden, die kenmerkend is voor de late negentiende eeuw.[9] Monumentalisering begint, waar men delen van het nationale verleden als voorbije 'geschiedenis' gaat beschouwen, wanneer helden standbeelden worden en het levende, betwiste verleden overgaat in een gedepolitiseerd, geleerd en liefdevol antiquarisch onderzoek dat geen ander motief heeft dan eerbied en belangstelling voor het verleden zelf.

Deze antiquarische gerichtheid was deels een aspect van het positivisme, deels uiting van een veranderende omgang met de nationale geschiedenis. Het lijkt erop dat in *De Gids* van deze periode het ideologisch gebruik van geschiedinterpretaties plaatsmaakte voor een gerichtheid op de verbindende, collectieve aspecten van het vaderlands verleden: de cultuurgeschiedenis, het historisch erfgoed in monument en archief. Tautologisch als dit mag klinken, het vaderland zelf werd nu het centrale object van het nationaal gevoel - het vaderland in de vorm van monumenten, het landschap of het Oranjehuis. Ter verklaring van dit onnadrukkelijke nationalisme kan men in verschillende richtingen denken. Tot in de jaren zeventig schreven auteurs in *De Gids* als vanzelfsprekend voor lezers van hun eigen stand, een publiek dat niet van de nationale gedachte doordrongen behoefde te worden. Tegelijk kan men hun keuze voor een louter inventariserende geschiedwetenschap beschouwen als poging de levensbeschouwelijke meningsverschillen over de geschiedenis als het ware te negeren. Ten derde is het mogelijk dat toenemende zorg om de maatschappelijke eenheid een bewuste voorkeur voor verbindende, niet-controversiële onderwerpen ingaf.

Twee tendensen tekenen zich in deze periode af in de omgang met de geschiedenis. Enerzijds de verwetenschappelijking, die zich zowel in de behandeling als in de keuze van onderwerpen deed gelden. De gekozen historische onderwerpen waren minder direct op de politieke of sociale actualiteit betrokken. Zij kregen meer het karakter van 'bouwstoffen' of 'bijdragen' tot de kennis van een bepaalde kwestie of periode. Daarbij verschoof de aandacht naar de geschiedenis van kunst, nijverheid, de Nederlandse taal, 'het openbare leven en de gebruiken van onze voorouders'.[10] Na Fruin waren diens leerling Sillem en De Beaufort de bekwame en erudiete historici in de redactie. Hun belangstelling ging uit naar de late achttiende eeuw, de patriottentijd, niet een tijdvak dat zich tot dan toe in de sympathie had mogen verheugen. Typerend nu is de rechtvaardiging die Sillem gaf voor zijn opstel over 'Joan Derck van der Capellen tot den Pol' (1882). Hij had zich in het onderwerp verdiept omdat de patriottentijd inmiddels niet meer was dan een historische curiositeit

en dus geen enkele actualiteit meer bezat. De patriotten hadden ‘eigenlijk niets blijvends tot stand gebracht’. Hun historische betekenis beperkte zich tot hun bijdrage aan de afbraak van de vermolmde Republiek, een onderwerp dat de historicus kon boeien zoals fysiologen ontbindingsprocessen bestudeerden.[11]

Een opzettelijk verband laat zich niet aanwijzen, maar tegelijk met het afnemend gebruik van de geschiedenis als legitimering van liberalisme of de constitutionele monarchie groeide de aandacht voor het behoud van het nationale cultureel erfgoed. *De Gids* mengde zich niet in de pennenstrijd over de meest gepaste stijl voor het nieuw op te richten Nationaal Monument 1813.[12] Wel uitte het blad, zij het niet als eerste, vanaf 1868 zorg over de voortdurende afbraak van ‘historische gedenkteekenen’ als stadspoorten, kerken en oude torens. Het sprak daarbij tevens de hoop uit op de spoedige stichting van een ‘Rijksmuseum voor Vaderlandsche Geschiedenis en Kunst der middeleeuwen en latere tijden’.[13] Met enig enthousiasme begroette Zimmerman daarom in januari 1873 het besluit van regering en Kamer de rijksoverheid de aandacht op te dragen voor kunstbescherming en op de begroting een memoriepost van een miljoen gulden op te nemen voor de bouw van een rijksmuseum. Als trouwe Thorbeckiaan moest hij natuurlijk wel diens dictum ‘kunst is geene zaak van regeering’ in bescherming nemen tegen onbillijke critici. Niemand, aldus Zimmerman, had het recht aan Thorbeckes kunstliefde te twijfelen. De grote man had immers niets anders bedoeld dan dat de staat zich geen oordeel over kunst behoorde aan te meten. Dit geheel juiste principe stond overheidszorg voor een goede kunstvakopleiding of een nationaal museum niet in de weg. Hij erkende wel dat het daarvan in de praktijk te weinig gekomen was. Hoewel Zimmerman, als Amsterdams grootburger, zich geen kunstbeleid zonder burgerlijk mecenaat kon voorstellen, vond hij het toch belangrijk dat ook de regering voortaan zou tonen dat zij de kunst beschouwde als een nationale aangelegenheid. Liberalen als hij waren niet per se afkerig van de staat, zolang men zijn steun maar inriep voor een zaak van aantoonbaar algemeen belang.[14]

Misschien aangemoedigd door deze verklaring van *De Gids*, misschien door het gevestigde prestige van het blad koos jonkheer Victor de Stuers dit medium voor zijn drieëntachtig bladzijden tellende aanklacht ‘Holland op zijn smalst’, tegen de verkwanseling van het Nederlandse culturele erfgoed. Inderdaad bood de redactie hem die ruimte in november 1873. Zelfs drie jaar achtereen mocht De Stuers in *De Gids* de zaak van het kunst- en monumentenbehoud bepleiten.[15] In 1875 was hij even in beeld als kandidaat-redacteur, maar Muller en Zimmerman waren niet van hem gecharmeerd, mogelijk omdat De Stuers hardnekkig Thorbecke verantwoordelijk bleef stellen voor de jarenlange officiële onverschilligheid voor het cultuurgoed.[16] De welgedocumenteerde aanklacht van de eenendertigjarige advocaat De Stuers tegen de culturele onverschilligheid, het wanbeheer en de onwetendheid van overheden en publiek maakte indruk en geldt als de aanzet tot de rijksmonumentenzorg. Bij Koninklijk Besluit werd in 1874 een College van Rijksadviseurs voor

de monumenten van geschiedenis en kunst ingesteld. In juli 1875 kreeg De Stuers de mogelijkheid zelf de monumentenzorg en het archief en museumbeheer te gaan coördineren, toen hij aan het ministerie van Binnenlandse Zaken verbonden werd als chef-referendaris van een nieuwe afdeling Kunsten en Wetenschappen.[17]

Sarcastisch als zijn toon en oprecht als zijn verontwaardiging en zijn kunstliefde waren, bediende De Stuers zich toch van betrekkelijk conventionele argumenten. Hij meende dat in vergelijking met het buitenland de Nederlandse omgang met het culturele erfgoed beschamend was en hij vond dat kwetsend voor de nationale eer. Nog helemaal in de trant van Potgieter schreef hij zijn kritiek in de overtuiging 'dat hij een waar beminnaar van zijn land is, die in de hoop op herstel zonder omwegen het kwaad ontsluiert en de waarheid openbaart'. Maar wat betekende het culturele erfgoed voor hem? Hij betreurde het nationale gebrek aan esthetische belangstelling en 'eerbied voor onze historie'. Men krijgt echter niet de indruk dat hij het cultuurgoed allereerst beschouwde als bron van heftige nationale emoties. Geheel in de lijn van de jaren vijftig en zestig koos De Stuers ervoor het cultuurbehoud te motiveren met economische argumenten. Hij schatte namelijk dat zijn publiek uiteindelijk alleen gevoelig was voor een betoog dat bewees dat ook cultuurzorg een 'batig slot' opleverde, 'in baar geld, in guldens Nederlandsch courant'. Zijn persoonlijke drijfveer was zonder twijfel kunstliefde. Maar dacht hij zelf heel anders? Kunst was voor De Stuers 'een nationaal belang' - op *dezelfde manier* als waterstaat, defensie en koloniën dat waren. Het behoud en oordeelkundig herstel van monumenten, het behoud van belangrijke kunstcollecties, het toegankelijk stellen van archieven en het inrichten van musea was een 'nationale zaak' met het oog op de noodzakelijke 'artistieke opvoeding' van het publiek, opdrachtgevers, architecten, industriëlen en ambachtslieden. Alleen daardoor namelijk zou op den duur de Nederlandse kunstnijverheid het hogere peil kunnen bereiken dat nodig was om zelfs maar op de binnenlandse markt te kunnen concurreren met de goed vormgegeven buitenlandse producten. Voor De Stuers was een betere artistieke vorming dus een economisch belang.[18]

Het tweede argument was deels van dezelfde orde. Oude monumenten waren vooral leerzaam, niet alleen uit bouwkundig oogpunt maar ook als aanschouwelijk onderwijs in de vaderlandse geschiedenis. Dit laatste is een interessant motief. De Stuers wees erop dat geschiedenis misschien zelfs meer dan 'taal, godsdienst of zeden' een natie verbond. Daarmee bedoelde hij niet geschiedschrijving, die immers lang niet iedereen bereikte en die in de praktijk slechts voor verdeeldheid zorgde, maar het tastbare collectieve verleden zoals het in onpartijdige monumenten aanwezig was.[19]

Dit was ook de strekking van een opstel over 'Het behoud en de waardeering van onze monumenten' (1878), door de archivaris Van Riemsdijk. Alleen manifesteerde zich hier veel nadrukkelijker de tendens om het verleden te musealiseren en in geschiedkennis om te zetten. Zeker, monumenten waren voor deze auteur van belang als drager van 'geliefkoosde geschiedkundige

herinneringen' en als 'middelen tot verheffing van den goeden smaak' - maar meer nog als 'bijdragen [...] tot de geschiedenis van de kunst en van het maatschappelijk leven', als 'bronnen voor het onderzoek van kunsthistorici en oudheidkundigen en als onderwerpen van studie voor onze bouwkunstenaars'. Zelden is in *De Gids* het positivistische ideaal zo voorbeeldig en welgemoed geformuleerd als in het programma van antiquarisch onderzoek dat Van Riemsdijk voor zich zag. Want aan het eind van zijn opstel lokte de toekomstige beloning: waren 'eindelijk de beschikbare bronnen verzameld en uitgegeven, de noodige studies gemaakt, de belangrijkste monumenten beschreven, de kunstgeschiedenis van zekere steden en streken geschetst en de ontwikkeling van bijzondere kunsttakken in het licht gesteld, dan zijn de voorbereidende maatregelen genomen en zal op een hechten en degelijken grondslag het gebouw onzer kunsthistorie kunnen worden opgetrokken.'[20]

Het nationaal besef en de historische belangstelling vonden dus hun onnadrukkelijke expressie in musealisering en een gerichtheid op het collectieve erfgoed, die soms ook nog geleid werd door heel praktische motieven. Dezelfde tendens lijkt aanwezig in de opstelling inzake de beladen historische herdenkingen. Het is opvallend dat *De Gids* eigenlijk weinig enthousiasme aan de dag legde voor de herdenkingen van Heiligerlee (1868), Den Briel (1872) en Willem van Oranje (1884) en probeerde scherpe polemiek daarover te vermijden. Fruin, die zich voor het Nutspubliek met volle overtuiging inzette om het derde eeuwjubileum van de slag bij Heiligerlee als een nationale feestdag voor te stellen, was helemaal niet van plan geweest ook in *De Gids* Heiligerlee te herdenken. Voor het 'eigen' publiek achtte hij waarschijnlijk zo'n oefening in vaderlandsliefde niet nodig. Pas begin 1869 zette hij zich aan een historische verdediging van de figuur van Lodewijk van Nassau, in reactie op het zijns inziens ondeskundige oordeel van de katholieke auteurs Nuyens en Brouwers over deze grote vaderlander. Wat hij gaf, was dan ook vooral een 'proeve van historische kritiek' - een vertoon van professionele deskundigheid tegenover partijdig dilettantisme. Hij wilde zich niet laten uitdagen tot een ideologisch bepaald debat over het verleden en eindigde zelfs, na zijn lesje in vakbeoefening, met een minzame aanmoediging van de katholieke pogingen tot geschiedschrijving: 'Door spreken en tegenspreken wordt eenzijdigheid weggenomen en eensgezindheid voorbereid.' Hij kon zich dit permitteren, want in feite stelde hij zijn eigen visie boven partijdigheid, door andere voorstellingen als ondeskundig af te doen. Hij identificeerde de nationale zienswijze met echte wetenschap, en deze op haar beurt met de juiste methode.[21]

Het derde eeuwfeest van de inneming van Den Briel, in 1872, leverde evenmin een zelfstandig herdenkingsartikel op. Wel maalde de net in de redactie gekomen Boissevain een losse rondgang langs de vele nieuwe en heruitgegeven bundels geuzenliederen. Waar hij de gevoelige zaak van het katholieke protest tegen deze viering niet kon vermijden, toonde hij zich uitermate conciliant, ook al omdat hij persoonlijk bevriend was met Alberdingk Thijm die hij bewonderde, zelfs als woordvoerder van dit protest. Ook als Thijm uit naam van de katholieken in een huldiging van de geuzen geen nationale feest-

dag wilde zien, had niemand het recht deze Amsterdammer, die voortdurend voor de nationale cultuur werkzaam was, van een gebrek aan vaderlandsliefde te betichten, waarschuwde Boissevain. Juist een man van het karakter van Thijm herinnerde hem namelijk aan de grootheid van de Hollanders in de geuzentijd. Deze wending was typisch voor Boissevain maar liep ook vooruit op het nationalisme van de jaren tachtig en negentig. Boissevain schoof als het ware het historische debat ter zijde; het interesseerde hem eigenlijk niet. De beginselenstrijd tussen liberalen, katholieken en protestanten ging voor hem op in hogere waarden, namelijk hun intense betrokkenheid bij het vaderland en de verheffende manifestatie van geestdrift en idealisme. In 1872 kon hij de 'kleurlooze, lafhartige eendracht' van de onverschilligen nog missen, als er leven en overtuiging tegenover stonden.[22]

De bijdrage van *De Gids* aan de uitgebreide publicitaire herdenking van de moord op Willem van Oranje (1884) bleef opnieuw bescheiden. Het opstel dat Fruin leverde, verschijnt achteraf als een merkwaardige combinatie van het oude en het nieuwe - van wetenschappelijke onpartijdigheidspretentie en warm nationalisme. Naar vorm en bedoeling betrof het slechts een aankondiging van *De moord van 1584*, een bronnenuitgave waaraan Fruin zelf een belangrijk aandeel had gehad.[23] Zo herdacht *De Gids* de 'Vader des Vaderlands': met een nauwgezette kritiek van het bronnenmateriaal omtrent de toedracht van de moord en de berechting van de moordenaar Balthasar Gerards, die in een historisch vakblad niet misstaan zou hebben. Fruin verantwoordde zijn opstel niet met een lofzang op de grootheid van Oranje; hij vond het wel aardig aan de hand van deze uitgave het publiek eens een proeve van historisch handwerk te tonen.

Tegelijk was het een van zijn meest geëngageerde geschriften. Telkens mengde zich nationaal en orangistisch sentiment in de wetenschappelijke degelijkheid. Rond 1860 had Fruin de betekenis van Willem van Oranje nog genuanceerd. Nu was de prins zonder reserve de 'grondlegger onzer onafhankelijkheid en vrijheid', een man die in humaniteit al zijn tijdgenoten ver vooruit was. Daarnaast werd Filips II 'de bekrompen monarch en kerkdienaar' en Granvelle diens 'gluiperige' adviseur. Als historist probeerde hij aan te tonen dat het aanzetten tot sluipmoord op een andere vorst ook in de zestiende eeuw niet als een algemeen geaccepteerd middel gold, en dus moreel veroordeeld mocht worden. Hij zette het gezag van zijn kritiek nu in tegen de oude en nieuwe katholieke voorstelling van zaken. Hij verwierp elke twijfel aan de historische juistheid van de beroemde laatste woorden van de prins en wilde niets weten van de katholieke sympathie met de heroïsche martelaar Gerards. De katholieken moesten nu zelfs horen dat zij zichzelf in de zestiende eeuw onmogelijk hadden gemaakt met hun 'eeredienst' voor de 'moordenaar van den Vader des Vaderlands'. Natuurlijk billijkte Fruin de wrede bestraffing van Gerards niet, maar in zijn verontwaardiging over de katholieke verdediging van deze verrader misgunde hij hem zelfs de geringste bewondering voor de standvastigheid waarmee hij zijn marteling doorstaan zou hebben. 'Ik geloof meer aan de grofheid van zijn zenuwen, dan aan den adel van zijn geest.' In

een uitspraak die typerend is voor het in de jaren 1880 opkomende racisme vergeleek Fruin Gerards' onbewagenheid met die van indianen en negers, ‘die de gruwelijkste straffen ondergaan met een kalmte, die aan onverschilligheid grenst’. Daartoe in staat waren alleen ‘naturen, waarin het dierlijke leven sterker ontwikkeld is dan het gemoedsleven’.[24]

De jaren tachtig: wisseling van stemming en vocabulaire

Zelfs bij Fruin begon zich dus een nationalistische en monarchistische *emotie* te manifesteren. Dit was, naast de verwetenschappelijking, de andere tendens in de omgang met de nationale geschiedenis: het oprukken van de emotie. In de jaren tachtig kwam er in beschouwingen over vaderlandse geschiedenis en cultuur een heftige gevoelstoon, een streven om een warm gevoel van collectieve binding op te wekken dat kritiek en tegenstellingen eenvoudig zou overstemmen. Het tijdschrift ging zich, behalve tot het ‘eigen’ publiek, als het ware tegelijk tot de verdeelde maatschappij daarbuiten richten. In het vocabulaire kreeg het woord ‘vaderland’ meer nadruk en deden biologische begrippen als ‘stam’ en ‘ras’ hun intrede. Niet alleen op het historische terrein deed zich dit voor. Op allerlei gebied vertoonde zich een accentuering van het nationale - zorg om de nationale eer, nadruk op nationaliteit, streven naar nationale bundeling van krachten en een meer biologische natievoorstelling. Hoe verschilde bijvoorbeeld het stuk waarin *De Gids* het nieuwe Rijksmuseum verwelkomde (1885) van het onnadrukkelijke nationalisme dat in het vorige decennium uiting had gevonden in het streven naar behoud van het cultureel erfgoed. Het werd geschreven door de Groot-Nederlands gezinde Vlaamse letterkundige Max Rooses, zelf conservator van het museum Plantijn-Moretus en regelmatig *Gids*-medewerker. Rooses prees het eindelijk tot stand gekomen Rijksmuseum omdat het, anders dan de grote buitenlandse musea, geen classicistisch vormgegeven ‘wereldverzameling’ was maar ‘het rijkste, en meest eigenaardig vaderlandsch Museum, dat in de wereld bestaat’. Het bood ‘stukken, die het eigen ras, het beste der eigen familie in het glanzendste tijdperk harer geschiedenis’ toonden, werken waarin ‘heel het volksleven van Nederland’ en ‘de glorierijke tijdperken’ van het nationale verleden waren verbeeld, alles bijeen ‘eene onwaardeerbare en ongeëvenaarde verzameling van vaderlandsche kunst en vaderlandsche herinneringen’. Zelfs zijn bedenkingen tegen het ‘katholieke’ uiterlijk van dit nationaal Pantheon bleven welwillend omdat de ‘Hollandsche kunstenaar’ Cuypers er ten minste naar gestreefd had een ‘vaderlandsch karakter aan den tempel der vaderlandsche kunst te geven’. Rooses meende duidelijk aan andere gevoelens te kunnen appelleren dan De Stuers een decennium eerder, die alleen calculerende burgers voor zich gezien had. ‘Geen Nederlander zal er met onbewogen gemoed door wandelen en de blik van menigeen zal door een opwellenden traan van ontroering beneveld worden, wanneer hij daar in zaal op zaal de vertegenwoordigers van het groote geslacht, vol leven, en sprekens en handelens gereed, zal weervinden. Geen

Nederlander van Noord of Zuid, die zich niet meer gehecht zal voelen aan land en stam, wanneer hij dit bezoek aan het voorgeslacht zal gebracht hebben.'[25]

Hoezeer de nationale gedachte zich in *De Gids* rond 1880 begon te doen gelden, blijkt het beste bij een blik op het gebied waar men deze ontwikkeling misschien het minst zou vermoeden: de natuurwetenschap. Na een bezoek aan de jubileumvergadering van de Versammlung deutscher Naturforscher und Ärtzte in München (1877) bepleitte de jonge botanicus M. Treub een soortgelijke organisatie van wetenschapsbeoefenaars in eigen land. Hij verwachtte van dergelijke regelmatige bijeenkomsten dat zij het besef tot leven zouden wekken '*dat onderlinge opwekking en samenwerking op wetenschappelijk gebied moet voeren: ad majorem patriae gloriam*'.[26] Na een aantal mislukte pogingen kwam het in 1887 inderdaad tot de oprichting van een 'Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres'. Opnieuw was het Treub die dit evenement besprak. Met warme instemming parafraseerde hij de openingsrede over 'nationaliteit en natuurwetenschap' die was uitgesproken door voorzitter B.J. Stokvis, een vooraanstaand medicus die soms ook in *De Gids* publiceerde. Dit stuk nationale peptalk, vol van darwinistisch geïnspireerde wedijver, voluntarisme en opgewekt imperialisme, toont hoe het liberalisme van 1848 plaats begon te maken voor een biologistisch nationalisme. Het culturele nationalisme en *Bildungs*-liberalisme van Potgieter en Thorbecke had een opbouwende wedijver tussen zelfbewuste, beschaafde naties bedoeld, die zich naar eigen bestemming ontwikkelden maar samen vooruit gingen. Een man als Treub - die zelf als bioloog de symbiosegedachte voorstond[27] - constateerde nu dat zich, anders dan men destijds gedacht had, tussen de Europese volken meer en meer verschil en ook een wil tot onderscheid manifesteerde. Met Stokvis zag hij de naties als 'organismen', die zich alleen konden handhaven door zich tijdig aan te passen aan 'nieuwe levensvoorwaarden' en waarvan de waarde bepaald werd door hun 'kapitaal van moreele en physieke eigenschappen'.

Voor een klein volk als Nederland kwam het erop aan 'door uiterste inspanning zich op elk gebied te doen gelden, en ten minste eerbied en ontzag in te boezemen, waar van vrees verwekken geen sprake kan zijn'. Waar het land dus behoefte aan had, was organisatie en zelfbemoediging, zeker niet - hoe anders dan een halve eeuw eerder! - aan ontmoedigende zelfkritiek. Evenals het socio-politieke discours van de jaren tachtig wees een betoog als dit voortdurend op kwaliteiten als noeste vlijt, taai geduld, ijzeren volharding, gezond verstand, weerbaarheid, moed en kracht. Geen wonder ook dat men voor deze overvloedige daadkracht een uiting zocht over de grenzen - in het geval van Nederland de koloniën. Nu alle mogendheden naar koloniaal gebied streefden, aldus Treub - zelf inmiddels directeur van de botanische tuin in Buitenzorg - lag in dit bezit meer dan ooit het aanzien van Nederland en een groot arbeidsterrein, juist ook voor de wetenschap. 'De wedkamp om aanzien en beteekenis tusschen de Europeesche volkeren' was overgebracht naar de tropische gebieden, 'waar de kleuren der westersche natiën wapperen'.[28]

Pregnant bevatte dit betoog allerlei voor de jaren tachtig typische thema's. Het was geen pleidooi voor een eigenaardig-Nederlandse wetenschap, maar voor vergroting van 's lands internationale aanzien, bundeling van het nationale potentieel en versterking van nationaal zelfvertrouwen. Afgezien van het enthousiaste kolonialisme was dit nationalisme niet werkelijk expansief. Het overheersende beeld van deze jaren was dat van de samengebalde en daardoor weerbare natie. Dit nationalisme werd gemotiveerd door binnenlandse veranderingen. Het kan beschouwd worden als burgerlijke poging tot natievorming. Het was eerst een antwoord op het gevoel van richtingloosheid in eigen liberale kring, een poging ook de eerder zo hooggeprezen sceptische habitus te overwinnen. Vervolgens mengde zich daarin de zorg dat de nationale samenhang verloren ging, toen het emancipatiestreven van katholieken, Kuyperianen en werklieden merkbaar begon te warden. Anders dan liberaal-burgerlijke intellectuelen bedoeld hadden, ontwikkelden de maatschappelijke geledingen zich niet convergent, maar divergent. Van een eeuw afstand bezien blijkt dat zij het gevaar van de schijnbaar divergente ontwikkeling overschatten. In feite was in deze periode juist een intensivering van het maatschappelijk leven en een infrastructurele en culturele eenwording van Nederland gaande.[29] *De Gids* toont hoe leden van de toenmalige intellectuele en sociale bovenlaag reageerden op die maatschappelijke intensivering. In eerste instantie zagen zij hierin verwarring en desintegratie en namen zij hun toevlucht tot bezwerende gebaren. Tegelijk overwogen zij allerlei middelen om een actieve nationale gezindheid te vestigen.

Dit alles trof samen met de internationale opkomst van het medisch-biologisch discours, dat ook een nieuwe suggestieve metaforische voorstelling van de natie, de maatschappij en de cultuur meebracht: een dwingende voorstelling van de natie als organisme - niet in romantische trant als plantaardig wezen, maar als dierlijk of antropomorf wezen in een competitieve wereld. Deze nieuwe metaforiek schoof als het ware over de oudere romantische heen, en ook over een andere nog gangbare voorstelling van de natie als metafysisch bepaalde, zedelijke ‘persoonlijkheid’. Natuurlijk hanteerde men zulke voorstellingen nauwelijks bewust, of eclectisch, of onder kortstondige invloed van recente lectuur en doorgaans weinig consequent. Toch gaven ze alles bij elkaar wel een richting en toon aan de interpretatie van eigentijdse ontwikkelingen. Overal in *De Gids*, soms in een opstel als geheel, meestal in verspreide opmerkingen, manifesteerde zich een eenheidsdiscours, dat nationale verbondenheid zocht met behoud van sociaal onderscheid en dat voortdurend de noodzaak van nationale concentratie, leiding, richting en bezieling suggereerde. Het behoud van kleine naties als Nederland en België, aldus De Beaufort in een rustige overdenking van de halve eeuw sinds de scheiding in 1830, lag in ‘hun zedelijke kracht’. Zij moesten daarom waken tegen binnenlandse verdeeldheid en partijstrijd, die de zedelijke kracht verzwakten.[30] Blijkbaar was die zedelijke kracht een combinatie van bestuurlijk vermogen van de staat en gedisciplineerdheid van de burgers. ‘Men kan een kleine kern blijven, mits men slechts alle stoffelijke, zedelijke, wetenschappelijke en artistieke krachten in zich ont-

wikkelt en tot uitdrukking brengt', legde Quack een ander accent. Hij deed dit in een korte reactie op het eerste deel van Busken Huets *Het land van Rembrand*, zelf een werk dat, in de nieuwe geest, gemotiveerd werd door een geprononceerd nationaal eergevoel en dat van de Nederlandse cultuur geen receptiviteit maar een zelfstandige bijdrage aan de algemene beschaving eiste.[31]

De betekenis van Zuid-Afrika

Een katalyserende factor in de omvorming van liberaal malaisegevoel, latent cultuurpessimisme en biologisch getinte voorstellingen tot een martiaal nationalisme vormde de eerste Transvaalse vrijheidsoorlog van 1880-1881. In 1877 werd de Zuid-Afrikaanse Boerenrepubliek geannexeerd door de Engelsen, die streefden naar vorming van een confederatie van Brits bezit in zuidelijk Afrika. De zaak maakte in Nederland weinig reacties los. In december 1880 kwam de Boerenrepubliek in opstand en met betrekkelijk succes. In januari leken de kansen nog slecht maar in maart bevestigde het Britse gezag de autonomie van Transvaal onder Britse soevereiniteit. Anders dan in 1877 werd de vrijheidsoorlog intensief door het Nederlandse publiek gevolgd, in een verrassende uitbarsting van nationalistische en imperialistische emoties. De gebeurtenissen in Zuid-Afrika leidden tot een stroom van krantenberichten en brochures en tot de vorming van organisaties en comités ter ondersteuning van de Boeren, die nu ineens de status kregen van stamverwanten en eigentijdse geuzen. Deze massale sympathiebetuiging was zeker geen zaak van enkel liberalen, maar ook van radicalen en katholieken en misschien wel vooral van antirevolutionairen. In de strijd van de Boeren, voor een deel nazaten van Nederlandse emigranten, vond men blijkbaar kortstondig een nationaal verenigingspunt.[32]

De Gids nam met lang ongekend enthousiasme deel aan de opwinding en deze belangstelling voor Zuid-Afrika hield ook na 1881 aan. Hier, zo lijkt het, begroette dit gewoonlijk zo gereserveerde milieu een zaak die, anders dan de vaderlandse geschiedenis en de eigentijdse maatschappij, alle Nederlanders emotioneel kon verbinden en het nationale gemoed op één ideaal richtte. Voor 1881 was in *De Gids* nauwelijks meer of enthousiaster over de Boeren geschreven dan in het algemeen in Nederland. Maar ook niet heel negatief. Minder bijvoorbeeld dan onder christelijke auteurs gebruikelijk was, nam een liberaal als Zimmerman in het midden van de eeuw aanstoot aan het optreden van de Boeren tegen de zwarte Afrikanen. Hij wilde dat men er trots op was 'de Africaansche Boeren broeders te mogen noemen, daar zij getoond hebben hunnen afkomst van de helden onzer 16de en 17de eeuw waardig te zijn, daar zij hebben vastgehouden aan de vroom- en vroedigheid, den moed en den vrijheidszin der vaderen'.[33] Maar daarbij bleef het lange tijd.

In 1875 reisde president Burgers van de Zuid-Afrikaansche Republiek (Transvaal) door Europa, met de bedoeling leningen te sluiten en diplomatieke contacten te leggen. Om het Nederlandse publiek te winnen voor het in-

vesteren in de Boerenrepubliek schreef W.A. van Rees, lid van de Algemene Rekenkamer, in *De Gids* een wervend artikel. Zijn zuster (C.F. van Rees) dichtte op Burgers' verzoek zelfs een ‘Transvaals Volkslied’. Tot het welwillende onthaal dat de Transvaalse deputatie ten deel viel droeg het element van de stamverwantschap zeker bij, maar een auteur als Van Rees reageerde toch vooral op de aangename indruk van de ondernemende Burgers, een voor liberalen herkenbare figuur. Niet anders dan De Stuers in diens pleidooi voor cultuurbehoud, appelleerde Van Rees in 1876 nog primair aan het economisch inzicht van het *Gids*-publiek, Zuid-Afrika was een veelbelovend project voor Nederlandse investeerders en kolonisten: er was daar veel geld te verdienen als Nederland Transvaal hielp de rijkdommen te exploiteren.[34]

Vanaf 1880 werd de toonzetting heel anders. Terwijl de annexatie van Transvaal in 1877 in *De Gids* geen aandacht had gekregen, stonden de eerste maanden van 1881 geheel in het teken van de Transvaalse vrijheidsstrijd. Macalester Loup, hoofdredacteur van de liberale krant *Het Vaderland* en buitenlandcommentator van *De Gids*, verklaarde het verschil in de reacties. Toen de Britten in 1877 Transvaal annexeerden, stonden zij niet in hun recht. Maar eigenlijk hadden de Boeren het ingrijpen over zich afgeroepen door hun wanbeheer en gebrek aan nationale zin. Inmiddels was een andere toestand ontstaan, zag Loup, ‘nu wij uit de waardige houding der Boeren kunnen opmaken, hoe zij door de verdrukking zijn opgevoed’. Nu zij zich, door schade wijs geworden, hun autonomie weer waard toonden, kon er geen sprake zijn van ‘rebellie’ maar ging het om een rechtvaardige strijd om het zelfstandig volksbestaan die de volle sympathie verdiende.[35] ‘Wij moeten deze quaestie niet loslaten’, schreef Quack als secretaris-redacteur begin januari aan De Beaufort. Typerend voor *De Gids* voegde hij eraan toe dat de Transvaal-zaak ‘tegelijk met warmte en met diplomatieke reserve’ diende te worden behandeld. De redactie had genoeg politiek inzicht om te begrijpen dat een al te sterke anti-Britse agitatie in Nederland noch voor de eigen koloniale belangen, noch voor Transvaal erg gunstig zou zijn.[36] Inderdaad toonde het tijdschrift beide gezichten. In de bijdragen van Macalester Loup en De Beaufort overheerste de realiteitszin, in die van Honigh en Veth heftig sentiment.

Niet anders dan in de citadelpoëzie van 1832 liet de dichter Honigh, gewoonlijk een man van de kleine, intieme vorm, zijn tien bladzijden lange heldenzang over een eerdere ‘Exodus der Transvalers’ en de slag bij Boomplaes (29 augustus 1848) ronken van fiere vrijheidsliefde, mannenmoed, trouw, worsteling en godsvertrouwen. Hij vertegenwoordigde de officiële poëzie, want deze Wageningse leraar en vroegere protégé van Potgieter was net tot de redactie toegetreden. In het gedicht identificeerde hij de vrijheidsstrijd van de Boeren met die van het zestiende-eeuwse Nederland: ‘Ook thans weer brijz'len Hollands zonen/Het juk, reeds al te lang geduld./[...]/Houdt moed, houdt moed, o wakkre mannen!/Toont waardig u aan 't voorgeslacht!’[37] Hij was hierin niet de enige: de identificatie van de Boeren met de geuzen werd een vast motief in deze jaren.[38] Het verschijnsel is interessant, als men het vergelijkt met de vroegere bedoelingen van Potgieter. De oprichter

van het tijdschrift had de inspiratie voor een nationale opwekkingsbeweging gezocht in de zeventiende eeuw, waarmee hij, meer romanticus dan positivist, zich nog verbonden had gevoeld. Inmiddels begon die zeventiende eeuw geheel historie te worden en op afstand te raken, behalve voor een enkeling als Alberdingk Thijm. Daarom probeerde het nationalisme van de jaren tachtig hetzelfde sentiment, het opwekkende voorbeeld van kracht en elan, te ontlenen aan de Boeren, die een soort 'survival' van het grote voorgeslacht vormden. Omdat de verzwakkende invloed van de achttiende eeuw aan hen voorbij was gegaan, waren zij gebleven als de Nederlanders van weleer.[39] Ook het eigentijdse, intern verdeelde en allerminst meer krijgshaftige Nederland kon zich, aldus Macalester Loup in 1881, nog herkennen in de Boeren en hun opstand, 'nu het een volk is van ons geslacht, waarin wij het beeld van ons verleden terugvinden, daar het als de Nederlanders van de 16de eeuw het juk der opgedrongen wetten afwerpt, de door den vreemdeling ingevoerde belastingen weigert en zijn grootste kracht put uit dat eenvoudige Calvinistische geloof, dat ook onze vaderen staalde in den strijd'.[40]

Dezelfde identificatie was aanwezig in Veths opstel 'Onze Transvaalsche broeders', dat al in de titel geen misverstand liet over zijn emotionele betrokkenheid. Het stuk werd na publicatie in *De Gids* door het Hoofdcomité ter behartiging van de belangen der Transvaalsche Boeren als brochure verspreid. De nijvere Veth schetste hier de geschiedenis van de kolonisatie van Zuid-Afrika en de strijd tussen de belangen van de Boeren, de Engelsen en de autochtone volken. Zo volledig was ineens de sympathie met de Boeren dat Veth, die voor 1862 in naam van vrijheid en humaniteit met passie tegen slavernij en uitbuiting had gestreden, nu met allerlei argumenten en niet zonder sofisterij probeerde af te dingen op de beschuldiging dat de Transvalers het verbod op slavernij niet respecteerden. De Britten hadden in 1877 dit argument aangevoerd om de annexatie te legitimeren.[41]

In verrassend korte tijd gingen deze anders zo flegmatieke liberale intellectuelen een ongekende hang vertonen naar het martiale, naar grote verheffende emoties en eenvoudig godsvertrouwen. En misschien was het hen inderdaad meer nog om zulke gevoelens te doen dan om de Boeren zelf, die zij nu romantiseerden zoals ze hen eerst genegeerd hadden. De hele zaak, ook de internationale reacties erop, werd voor hen eigenlijk een krachtproef - van edele geest en beginselen tegenover laag materialisme en eigenbelang. De Boeren boden het eigentijdse Nederland tevens een voorbeeldige proeve van de kracht der eensgezindheid en van een kwaliteit die pijlsnel opgang maakte in het discours van de jaren tachtig: karakter. Het succesvolle Boerenverzet gaf ruimte aan een nieuw, diepergekleurd nationaal sentiment. Het blijkt als men ook een figuur als de overigens nogal juridisch en diplomatiek gerichte De Beaufort ineens ziet beklemtonen dat de Nederlandse betrokkenheid op meer berustte dan rechtsgevoel alleen. 'Hier te lande spreekt de stem des bloeds. Het is in onze taal dat Kruger en Joubert hunne bevelen geven aan de strijdende Boeren.'[42]

Het opstel van Veth toont nog iets anders: het probleem waarvoor het

Britse imperialisme Nederlandse liberalen stelde. Van het begin af waren in *De Gids* de Britse staatkunde, literatuur en ondernemingsgeest lichtende voorbeelden geweest. Men had deze kwaliteiten steeds onverbrekelijk verbonden geacht met het hoge morele gehalte van de Britse natie. Veth zelf had in 1854, ten tijde van de Krimoorlog, aan Engeland een exemplarische status toegekend als vaandeldrager van vrijheid, verlichting en vooruitgang. Terwijl nu in de jaren tachtig de bewondering bleef voor het Britse elan en voor de pragmatische manier waarop dit land zijn maatschappelijke spanningen wist op te lossen, voelden de liberalen zich verraden door een imperialisme dat ineens geen werkelijke beschavingsmissie bleek, maar gewoon een berekenende, economisch gemotiveerde machtspolitiek.

Tegen westerse overheersing en exploitatie van andere werelddelen als zodanig had men geen bedenkingen. Alleen al een vergelijking van de januariaflevering van het Politiek Overzicht, een doorlopende rechtvaardiging van imperialisme, met de februariaflevering over de Transvaalkwestie, toont hoezeer men met twee maten mat. In Afrika en Azië hadden westerse mogendheden en zelfs Rusland ‘een zending [...] te vervullen, de beschaving der woeste horden’, meende Macalester Loup. ‘Zulke zwervende roofstammen, die nog niet aan de allereerste voorwaarden van een beschaafd samenleven gewend zijn’ - het ging hier om Afghanistan - ‘leveren een voortdurend gevaar op voor den veel hooger staanden nabuur, zoo zij niet gevoelen, dat zij bukken moeten voor een hooger gezag. En hoe treurig het den vrienden van den vrede moge klinken, de geschiedenis verbiedt ons het oog te sluiten voor de waarheid, dat [...] physiek geweld doorgaans noodig is als hulpmiddel om het intellectueel overwicht te handhaven.’[43] Anders dan een kwarteeuw eerder begon men het nu als een natuurwet te beschouwen dat ‘lagere’ volken moesten wijken voor ‘hogere’. In zuidelijk Afrika, schreef Macalester Loup nog in december 1880, vlak voor de Transvaalopstand, zou op den duur ‘de neiging tot uitbreiding bij het blanke element [...], gelijk op Nieuw-Zeeland, gelijk in Noord-Amerika, de verdringing ten gevolge hebben van hen, die op een zoo oneindig lager trap der beschaving staan.’[44] Hoewel deze auteur gewoonlijk in zijn overzicht recht boven macht en het ideaal boven materialisme stelde, kon hij zich hier duidelijk niet om bekreunen.

Maar in februari kreten Loup en Veth het beroep van de Britten op hun humanitaire plicht en taak van ordehandhaving uit voor leugenachtig en verweet Loup de Britse militairen ‘de ploertigheid van hun Jingoïsme’. Natuurlijk kon er nu geen sprake van zijn dat de achtergebleven beschaafdheid van de Boeren een Brits ingrijpen zou rechtvaardigen. Integendeel, Veth gebruikte deze nu ineens ter verdediging van de Boeren, die nog met ‘den echten geest der Geuzen bezield’ geen gevoel konden hebben voor de ‘zoetsappige’ humanitaire ideeën van de Britten. Hun onmoderne bonkigheid strekte hun juist tot eer en het Britse optreden tegen deze achtergebleven lieden heette ‘schreeuwend onrecht’.[45] In de jaren tachtig en negentig toonden de auteurs in *De Gids* een ambivalente houding ten aanzien van het internationale ‘recht van de sterkste’. Men betreurde het feit, zeker als het voor Nederland nadelig

was, maar erkende eigenlijk wel dit nieuwe principe in de internationale verhoudingen. Ook verheelde men niet dat aan het nieuwe imperialisme voor een deel economische motieven ten grondslag lagen.

Begin 1881 betrof de teleurstelling in het bijzonder de moraal van Gladstone en de Britse liberalen, die nu als regering de annexatie verdedigden die zij eerder als oppositie veroordeeld hadden.[46] Toch wilde *De Gids*, althans in het openbaar, nog vertrouwen op het rechtsgevoel van de Britse natie. Zeker De Beaufort was daartoe geneigd. Het was kenmerkend voor de liberaliteit én de status van het tijdschrift dat het, zelfs in de algemene opwinding, het woord gaf aan sir Bartle Frere, gouverneur van de Kaap en de man achter de annexatie, toen deze verzocht het Britse standpunt voor het Nederlandse publiek te mogen rechtvaardigen. Het contact liep via de internationaal georiënteerde De Beaufort, die later, in de jaren van de Boerenoorlog (1899-1902), als minister van Buitenlandse Zaken nogmaals met deze heikele kwestie te maken zou krijgen. In 1881 was zijn houding eigenlijk al dezelfde als toen. Bij al zijn engagement koos De Beaufort voor matiging en inwerking op de Britse publieke opinie. Door Freres zienswijze in *De Gids* te publiceren en zelf in het Britse equivalent *The Nineteenth Century* van maart 1881 daarop te reageren, hoopte De Beaufort 'de stemming van het Engelsche publiek voor de Boeren zoo mogelijk in een gunstige richting te leiden'.[47] Hij was bereid een eind mee te gaan in de voorstelling die de hoge Britse ambtenaren van hun motieven gaven en het Britse publiek enigszins te vleien - tot ergernis van een enkele mederedacteur, die 'het perfide betoog van Sir Barth Frere' graag beantwoord had gezien door 'een krachtiger protest onzerzijds [...] dan Beaufort, "door het hevigste moderatisme" aangevuurd, gemeend heeft te mogen pennen'.[48] Wel bleef De Beaufort met een beroep op het zelfbeschikkingsrecht van naties de annexatie afwijzen. Anders dan wanneer het niet-blanke volken betrof, verwierp hij nu categorisch het principe dat het bestwil van het ene land het ingrijpen door een ander land rechtvaardigde: elk volk moest het recht gelaten worden 'uwe weldaden te weigeren'.[49]

Voor Veth was in 1881 de decennialange Britse bekoring verbroken. Hoe tragisch hij en liberalen van zijn generatie deze ontnuchtering ervoeren, illustreert het emotionele slot van 'Onze Transvaalsche broeders'. 'Ik heb die fiere natie, die door haar public spirit en haar energie zich zulk een overwegende positie in de wereld heeft verworven, die op schier ieder gebied zoovele uitstekende mannen heeft opgeleverd, van mijne jeugd af bewonderd en hare glorie bijna als die van mijn vaderland lief gehad. Maar ik heb die illusie verloren nu ik haar in Afrika heb aan 't werk gezien. Hoe zijt gij gevallen, o Lucifer!'[50] De vroegere liberale kalverliefde keerde niet meer terug. De onontkoombare bewondering bleef voortaan gemengd met een zekere jaloezie en irritatie over de arrogantie waarmee Groot-Brittannië op elk gebied zijn succes manifesteerde.[51]

De belangstelling voor Zuid-Afrika verdween na 1881 niet uit *De Gids*. Er waren allerlei personele betrekkingen tussen de kring van het tijdschrift en de Nederlandsch-Zuid-Afrikaansche Vereeniging, die vanaf mei 1881 als landelij-

ke organisatie de initiatieven ten behoeve van Zuid-Afrika probeerde te coördineren en ook te beheersen. Buys en De Beaufort zaten in het bestuur en diverse regelmatige medewerkers waren als bestuurder of lid actief in deze NZAV.[52] Het was overigens geen exclusief liberale club, al overwoog het liberaal-notabele element na het vertrek van de antirevolutionairen in 1882. De NZAV wilde zichzelf blijven beschouwen als 'bij uitstek nationale Vereeniging' - nationaal door haar leden maar ook door haar bedoeling.[53] Die nationale strekking was waarschijnlijk wel de reden dat in *De Gids* Zuid-Afrika bleef figureren. Ook buiten dit tijdschrift stond de sympathie met de Boerenrepubliek vooral in dienst van allerlei binnenlandse behoeften. Toen in 1884 opnieuw een Transvaalse deputatie onder groot enthousiasme Nederland bezocht, deed de Utrechtse hoogleraar en NZAV-bestuurder De Louter in *De Gids* een poging de betekenis en kracht van de wonderlijke nationale opwinding te duiden. Merkbaar is zijn verbazing over dit recente verschijnsel in het flegmatieke Nederland. In 1853 hadden liberalen nog weinig opgehad met massale agitatie; inmiddels merkten zij met lichte verbazing dat zij er zelf deel aan hadden. Nu zelfs het verleden de natie enkel leek te verdelen, de monarchie minder dan ooit gelegenheid tot nationale geestdrift bood, de internationale orde een bedreigende onrust manifesteerde en de moderne beschaving tegelijk een zeker ongenoegen wekte, hadden zij behoefte aan grote nationale aandoeningen. 'Wie, wien Neërlands bloed door de aderen vloeit, zag niet met blijdschap in die geestdrift de spontane en krachtige openbaring van een nationaliteitsbewustzijn, dat wel meermalen schijnt onder te gaan onder de heillooze staatkundige en kerkelijke twisten onzer dagen' of verzwakte door 'de tallooze weldaden, die ons gezegend vaderland in den schoot worden geworpen'?

De Louter was nog nuchter genoeg het *Gids*-publiek erop te wijzen dat de deputatie natuurlijk niet alleen gekomen was om zich te laten huldigen. Zij zocht fondsen voor de aanleg van een economisch onmisbare spoorweg en De Louter adviseerde Nederlandse financiers en de - zeer terughoudende - overheid dringend de gewenste hulp inderdaad te geven. Zo zou Nederland zich van duurzame invloed in de Zuid-Afrikaansche Republiek kunnen verzekeren.[54] Toen ondanks dit pleidooi, de inspanningen van de invloedrijke bankdirecteur Pierson en de ontvangsten en toespraken het bezoek van de deputatie zakelijk en diplomatiek onbevredigend bleef,[55] verliet ook *De Gids* dit pad. Een cultureel imperialisme en weinig doordachte kolonisatieplannen die vooral beantwoordden aan nationale behoeften traden ervoor in de plaats. Steeds meer weken het werkelijke Zuid-Afrika, de politiek en de economie terug achter nationalistische fantasieën.

Deze tendens was zichtbaar in het manifest waarvoor de NZAV in 1886 ruimte vroeg en kreeg in *De Gids*. Het verzoek is illustratief voor de wederzijdse banden en voor de 'nationale' status van het tijdschrift. Als altijd waren het vertrouwenwekkende heren, zoals de schrijvende predikanten Hasebroek en Ten Kate en de redacteur van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* De Vries, die de 'ernstige aandacht' vroegen voor 'hetgeen, in *het welbegrepen*

belang van ons volk, kan worden gedaan ter versterking van het nationaal element in de Nederlandsche Boeren-Republieken van Zuid-Afrika'. Het hele manifest toonde dat het de NZAV eigenlijk niet meer om de Boeren ging, maar om een offensief van de Nederlandse cultuur dat noodzakelijk leek door de wereldwijde expansie van de grote Europese naties. Door het sturen van studieboeken en een onderwijzer en door instelling van een studiefonds hoopte de NZAV de Britse culturele opmars te weerstreven en de Boeren 'de leiding onzer Nederlandsche beschaving te verzekeren'. Zuid-Afrika vormde - zoals Indië een jaar later voor de bioloog Treub - *'voor onze nationale letterkunde, wetenschap, nijverheid en kunst [...] een nieuw veld van vruchtdragende werkzaamheid'*. Het was een terrein waar Engeland en 'het Nederlandsche volk' elkaar hun 'nationale invloed' betwistten. Het uitbouwen van deze invloed, meenden deze bedaarde notabelen, zou ertoe kunnen leiden 'Zuid-Afrika voor Nederland te doen zijn, wat Amerika en Australië voor Engeland geweest zijn en nog worden kunnen'.[56] Het Nederland dat men zich in kringen rond *De Gids* een decennium eerder nog als bescheiden eclectisch-receptieve cultuur gedacht had, breidde zich in sommige voorstellingen van de jaren tachtig ineens uit tot een wereldomspannende 'Nederlandsche stam' met een 'gemeenschappelijke moedertaal' die overal zijn belangen moest bewaken.

Het was niet meer genoeg als Nederland enkel bestond als 'een goed natietje [...], vergeten en over het hoofd gezien, te midden van de altijd grooter wordende over den geheelen aardbol zich uitbreidende groote Europeesche rassen', aldus redacteur Hooijer in een opgewonden beschouwing over 'de toekomst van onzen stam'. Dit opstel en andere stukken over Zuid-Afrika rond 1890 vormden een gespannen samenstel van onzeker nationalisme, onvrede over binnenlandse ontwikkelingen, beschavingstwijfel en besef van een onontkoombare, snelle vernieuwing op elk gebied. Evenals Duitse auteurs van de periode dwong men zich tot de verkrampte gedachte dat imperialisme het enige alternatief was voor een dreigende marginalisering. De snelle verdeling van Afrika, het openen van nieuwe markten 'voor den onrustbarenden aanwas van de Europeesche productie', de 'geweldige drang bij alle volken naar expansie', het 'trillende, electriseerende groot-Europeesche leven' - het waren even verontrustende als opwindende ontwikkelingen waaraan ook Nederland zich niet zou kunnen onttrekken. Wilde het overleven, waarschuwde Hooijer geheel naar de mode van deze jaren, dan moest het tot elke prijs 'ook voor onzen ouden stam en taal een deel der wereld zoeken te veroveren en een eervolle plaats en rol in de toekomstige wereldgeschiedenis'.[57]

Hoewel een enkele auteur ook van de regering 'een actieve staatkunde ter bescherming der Nederlandsche belangen' in zuidelijk Afrika wenste,[58] was het hier bepleite imperialisme toch vooral een zaak van de Nederlandse cultuur en bevolking. Ten tweede valt op dat in deze periode de voorstellingen van expansie meer op Zuid-Afrika dan op de eigen koloniën gericht waren. Indië beschouwde men als een gebied, een bezit, dat aan Nederland ontnomen kon worden.[59] Ondernemers gingen erheen om fortuin te maken en

keerden dan zo snel mogelijk terug in patria om te rentenieren. Ook Suriname beschouwde men alleen als een economisch project. Hoewel daarvoor arbeidskrachten nodig waren, die tot uit Brits-Indië werden gehaald, dacht men blijkbaar niet aan kolonisatie door Nederlanders.[60] Zuid-Afrika daarentegen was een oude vestiging van de Nederlandse 'stam'. In een verslag van een studiereis door Zuid-Afrika deed NZAV-bestuurslid H.P.N. Muller zijn best zoveel mogelijk overeenkomsten in de nationale eigenschappen van de Boeren en de Nederlanders aan te wijzen. 'Behoeft nog gevraagd te worden, of in de aderen dezer lieden ons eigen bloed stroomt?'[61] Met behulp van het vocabulaire van stam en ras klonk men Nederland en de 'Nederlandsche, overzeesche republiek'[62] aaneen tot een gevoelsterritoir. Het 'Nederlandsche ras', aldus Hooijer, had de oudste rechten op Afrika; daarnaast mochten alleen de Engelsen 'Afrika hun vaderland noemen'. Daarom kon juist deze vestiging, veel meer dan het al dichtbevolkte Indië waar blanken een kleine minderheid vormden, uitgroeien tot een nieuw 'Groot Nederland'. Fruin had in 1865 met spijt aangewezen hoe Nederland in de zestiende eeuw afstand had gedaan van zijn Bourgondische omvang. Maar op een vóór 1880 ongekende manier konden auteurs nu fantaseren over voorbijgegane kansen 'onszelven in het groot te zien herleven' in Amerika of Zuid-Afrika. Daarom, waarschuwde Hooijer zijn lezers, moest men zich wel realiseren 'van welk een onberekenbaar belang de uitslag van de worsteling der rassen in Afrika voor onze toekomst is'.[63]

Hij en anderen dachten hierbij aan verschillende nationale belangen tegelijk. In de overtuiging dat de wereld bezig was zich te groeperen naar grote stamverbanden of rassen - Germaans, Angelsaksisch, Slavisch, Nederlands - interpreteerden zij de Britse aspiraties in zuidelijk Afrika als een poging het 'Nederlandse' element te onderdrukken. Waar immers het 'begrip van nationaliteit' zich uitbreidde van het eigenlijke vaderland naar het grotere geheel van taal- en bloedverwantschap, werd Zuid-Afrika ineens direct deel van de Nederlandse nationaliteit.[64] Triomfantelijk herinnerde Hooijer aan het voorbarige defaitisme van Busken Huet, die vijftien jaar eerder voor de Nederlandse taal geen toekomst meer had gezien: de strijd om het Nederlands, meende deze *Gids*-redacteur, zou beslissen over niets minder dan de toekomst van het Afrikaanse werelddeel. De taalstrijd was in deze gedachtegang een teken van de wilskracht van het ras.[65] Maar ook nuchterder auteurs vonden dat Nederland een 'natuurlijke taak' en recht op een 'evenredig aandeel' had 'in de ontwikkeling van een nieuw en prachtig werelddeel'.[66]

Tegelijk bood de vermeende Britse bedreiging van de Hollandse nationaliteit gelegenheid de betekenis van de binnenlandse tegenstellingen te marginaliseren en maatschappelijke onvrede om te smeden tot inzet voor een collectieve zaak. In de opgewonden stemming rond 1890 begonnen ook burgerlijke liberalen als Boissevain, Van der Vlugt, Muller, Hooijer en Spruyt, die verder weinig moesten hebben van het socialisme en van de jonge 'artiesten', de retorische afwijzing van het zelfgenoegzame 'burgerlijk leventje' te delen. Anders dan de jongeren wilden zij daarvoor niet een onmaatschappelijk individualisme in de plaats stellen, maar 'mannelijke' krachtsontplooiing, onderne-

mingslust en bereidheid het leven in dienst te stellen van een collectief ideaal. ‘Is hier voor een jong Holland, dat naar verruiming, opfrissching, dat naar verheffing snakt uit hetgeen zij “ons kleinburgerlijk, gemoedelijk gedachtenen gevoelswereldje” noemen, misschien gelegenheid zich te ontscheuren aan hun zelfbespiegelingen en socialen wrok, en te toonen dat zij “de toekomst” zijn, door een ideaal omhoog te houden, waardig nog dat er een oude natie voor ontgloeie: Zuid-Afrika zal Hollandsch zijn!’[67]

Met het oog op dit belang begonnen sommigen ook in *De Gids* grootscheepse emigratie naar Zuid-Afrika te bepleiten. Praktisch gedacht en uitgewerkt waren dergelijke oproepen niet. Hoewel men kolonisatie kon presenteren als uitweg uit de economische crisis en werkloosheid, was het achterliggende motief eigenlijk de overal opgang makende suggestie dat het land ‘vol’ was en behoefte had aan expansie en krachtsontplooiing.[68] In dit studeerkamerimperialisme stond niet het belang van de kolonisten centraal maar het welzijn van de gemeenschap of het nationaal organisme. Brede emigratie naar Zuid-Afrika kon ‘heilrijker zijn voor onze natie, dan het droog leggen van de Zuider Zee of het ontginnen van dorre heidegronden’, meende Hooijer. Wie zijn krachten aan Zuid-Afrika schonk, beloofde H.P.N. Muller, mocht niet hopen op rijkdom; de voldoening lag in het besef ‘in dit land steenen bijeen te brengen tot de versterking van onze nationaliteit’.[69] Kolonisatie werd zo tot een uitdrukking van gemeenschapszin of dienst aan de ‘nationaliteit’.

Ook het ‘behoud’ van de Zuid-Afrikaansche Republiek leek in deze voorstellingen van doel tot middel te worden. Anders dan in 1884 sprak *De Gids* nauwelijks meer over het investeren van kapitaal.[70] Zuid-Afrika werd deel van een cultuurkritisch getinte zorg over de morele en fysieke kwaliteit van de natie. De vestiging van Nederlanders overzee, vooral van beter gesitueerde jongeren, maakte niet alleen ruimte voor de lagere standen op de krappe Nederlandse arbeidsmarkt, en had zo een sociale functie, maar droeg ook bij tot de gezondheid van de hele Nederlandse stam. Taaie, ondernemende kolonisten versterkten het ras. Hooijer zag uit het ‘tengere modeheertje’ dat de vleugels durfde uitslaan een ‘bruin verbrand, breedgeschouderd man’ groeien. Van de Indische kolonisten, die slechts op materieel gewin uit waren, verwachtten sommigen zo'n veredelende werking kennelijk niet. Liever nog - en daaruit blijkt hoe vaag-ideëel dit kolonisatiepleidooi was - zag men dat de emigranten zich duurzaam in Zuid-Afrika vestigden. Ook zo gingen zij ‘voor onzen stam, voor ons volk niet verloren’.[71]

In deze fantasieën van nationale expansie en in de idealisering van de Boeren komt nog iets anders tot uiting: een hoogst complexe, om niet te zeggen opportunistische voorstelling van ‘beschaving’. Het is een opvallend en merkwaardig verschijnsel van deze negentiende-eeuwse publicistiek dat auteurs hun vocabulaire tegelijk ‘naïef’, dus ongereflecteerd, én kritisch hanteerden. Zo zetten zij ook doordacht hun retorische registers in. Zij waren zich van elkaars opportunistische gebruik van begrippen heel goed bewust. Macalester Loup bijvoorbeeld schreef het ene moment overtuigd de taal van het imperialisme, maar ontmaskerde elders de willekeur in het spreken over ‘zoogenaamd

barbaarsche volken'.[72] In het algemeen vertegenwoordigde natuurlijk de westerse beschaving de vooruitgang. Europa *was* de beschaving: spoorwegen bijvoorbeeld zouden Zuid-Afrika openen 'voor de beschaving'. De Boeren verlangden ernaar ingeleid te worden 'in het algemeene verband der beschaafde volken'.[73] Europa was zo vol van beweging en energie dat uitbreiding naar alle werelddelen nodig leek. Tegelijk schemerde in veel beschouwingen van deze jaren een pessimistisch getint besef door dat Europa 'oud' was. Zo moest de beschaving de ene keer het verwijt dragen dat haar comfort en verfijning de moderne mens moreel en fysiek verzwakten, de andere keer dat zij hem afmatte door 'den overmatigen arbeid, dien onze heerlijke "industrieele" en "arbeidzame" maatschappij van ons, arme slaven van den negentiende-eeuwschen vooruitgang, vordert'.[74] Voor het 'oude' stamland Nederland werd de Zuid-Afrikaansche Republiek een vitale jonge loot, voor kolonisten een mogelijkheid zich van de beschavingslast te ontdoen en zich fysiek en moreel te ontplooien op een manier die het maatschappelijk leven in Europa blijkbaar niet meer toeliet.

Tegelijk kwam in het idee van ware beschaafdheid deze fysieke en morele ontplooiing centraal te staan. Voor een conservatieve cultuurcriticus als Spruyt bezaten de Afrikaners een 'eigenaardige beschaving', juist omdat aan hen de sceptische, moreel verzwakkende achttiende eeuw voorbij was gegaan. Wat ooit de Hollanders groot had gemaakt, was in deze eenvoudige lieden bewaard gebleven. Aan ruwe boersheid kon nu dus ineens het predikaat beschaving toevallen, in een periode dat veel *Gids*-auteurs de vroeger zo hooggeprezen kritische attitude gingen beschouwen als een habitus die de persoonlijkheid en het nationaal zelfvertrouwen verzwakte. Maar deze premoderne Boer stond wel weer ver boven de zwarte Afrikanen: hij overheerste hen, wist Spruyt, 'eenvoudig door het levendig besef van zedelijke meerderheid dat bij den barbaar inboezemt.'[75]

Zo was de moderne beschaving enerzijds het hoogste, de universele norm, anderzijds een ontwikkeling van welke een nog gezond volle kennelijk beter verre kon blijven. Toch was ook zo'n eenvoudig volk - paradoxaal genoeg golden de ouderwets gebleven Afrikaners als 'een volk [...] in zijn prille jeugd'[76] - bestemd op den duur aan hogere cultuur te gaan deelnemen. Nu bleek dat ten opzichte van de vroegere beschavingsopvatting een opvallende wending was opgetreden. Was beschaving voorheen een verheffing uit primitiviteit of de expressie van een bepaalde 'volksgeest', in 1891 kon een Amsterdamse hoogleraar wijsbegeerte betogen dat kracht en karakter de grondslag vormden van hogere cultuurprestaties. 'Niemand vermag te voorspellen, welke heerlijke vruchten op het gebied van wetenschap en kunst een natie kan voortbrengen, die, wat lichamelijke eigenschappen en karaktergaven aangaat, hare loopbaan zoo schitterend begonnen is als onze Afrikaner verwanten'.[77] Om tot cultuurprestaties te komen, moest een volk karakter bezitten en deze morele kwaliteit berustte op fysieke gezondheid. Tot deze zienswijze kwamen na 1880 geleerden in een liberaal tijdschrift.

Dat de aandacht voor Zuid-Afrika en de waardering voor de Boeren in *De*

Gids meer is geweest dan een preoccupatie van enkele excentrieke geesten, tonen de overwegingen van de redactie toen zij in het najaar van 1893 nadacht over de noodzakelijke vernieuwing in eigen kring. Niet alleen een fusie met *Vragen des Tijds* kwam aan de orde. De nieuwe redacteur W.G.C. Byvanck, die onder meer een Buitenlandsch Overzicht verzorgde en direct vrij veel invloed bezat, vond dat de redactie serieus moest overwegen 'of wij niet de koloniën en de buitenposten (Vlaanderen, Kaap, Transvaal, deelen van Amerika) invloed in de redactie zullen geven'.[78] Van deze suggestie is geen gebruik gemaakt, maar zij kwam voort uit een vanzelfsprekend geworden cultureel imperialisme dat de Nederlandse nationaliteit ook ver buiten de landsgrenzen aanwezig achtte. De bijdragen van een prominente Vlaming als Rooses pasten in deze opvatting. Inderdaad breidde rond de eeuwwisseling het lezerspubliek van het tijdschrift zich over de grenzen uit: natuurlijk vooral naar Indië, naarmate zich daar meer Nederlanders vestigden, en na 1900 ook naar België, Zuid-Afrika en andere landen waar Nederlanders werkzaam waren.[79]

Scholing in karakter en gemeenschapszin

In een tweetal beschouwingen van 1890 en 1891 over de eigentijdse Franse cultuur diagnosticeerde Hooijer de toestand van zijn tijd. Hij gebruikte twee in Nederland vrij nieuwe begrippen, 'intellectuels' en 'fin de siècle', beide in pejoratieve zin.[80] Het waren ziekteverschijnselen. Onder het eerste verstond hij figuren uit de romans van Barrès, vertegenwoordigers van een narcistisch, onmaatschappelijk estheticisme en intellectualisme.[81] Deze attitude achtte hij kenmerkend voor het 'fin de siècle'. Overal, zo leek het hem, werd de eigentijdse samenleving bedreigd door een 'grande névrose', 'overbeschaving', de eenzijdige ontwikkeling van het verstandelijke en zinnelijke ten koste van het gemoed en de zedelijke ernst. 'De menschen willen iets artistieks van hun leven maken, [...] mooi leven, mooi denken, mooi voelen. Mooi en interessant moet alles zijn'.[82] Maar dat kon volgens deze voormalige predikant niet de bedoeling van het leven zijn. Hoopvol zag hij uit naar tegenkrachten, jongeren en schrijvers die inspireerden tot 'een gezonde, krachtige werkzaamheid naar buiten', ten behoeve van de gemeenschap. 'Onze tijd', meende Hooijer, zoekt 'nieuwe regelen voor zijn zedelijk leven, hijgt naar een wedergeboorte van zijn idealen'. Wat hij tegenover de hedonistische en intellectualistische tijdgeest te stellen had, was 'tucht en eenvoud en [...] zelfbeheersching', geloof aan iets 'dat ons allen heilig en dierbaar is', en ten slotte de meeslepende inspiratie die uitging van grote mannen.[83]

Dit was de taal van de jaren tachtig en de vroege jaren negentig, uiting van een - ook in het buitenland conventionele - conservatieve cultuurkritiek, anti-intellectualistisch, met een hang naar premoderne eigenschappen en verhoudingen en een voortdurende roep om een idealisme dat geen specifiek doel had maar een gezindheid was.[84] Hooijer was een voormalige Waalse predikant, een van de velen die de kansel verruilden voor een bestaan als schrij-

ver, zonder kunstenaar te willen zijn. Wie tegenwoordig nog invloed wil uitoefenen, moet 'beginnen met "geen dominé" te zijn', signaleerde Spruyt in 1887 deze trend.[85] Hooijer schreef novellen en reisobservaties en volgde kritisch de Franse literatuur. Niet alleen omdat Frans bij uitstek de taal was van een Waals predikant, maar omdat voor hem en zijn tijdgenoten Frankrijk, ondanks alle ontsporingen, toch de leidende cultuurnatie bleef, zoals Engeland het staatkundig voorbeeld was. Hooijer was een in elke betekenis bescheiden talent, binnen *De Gids* gewaardeerd - hij was sinds 1880 redacteur - maar daarbuiten weinig opgemerkt. Hij behoorde, met figuren als Van der Vlugt, Honigh, Boissevain en Spruyt, tot de overtuigde moralisten, die voortdurend doende waren hun tijdgenoten een hoog-zedelijke levensopvatting in dienst van de gemeenschap bij te brengen.

Hooijer overleed in september 1892, juist in de dagen dat Van der Vlugt *De Gids* de rug toekeerde omdat het blad zijns inziens de zedelijke ernst opgaf. Daarop nam ook Honigh zijn ontslag. Maar bij de man om wie Van der Vlugt vertrok, en die hem opvolgde, de letterkundige Byvanck, vindt men dezelfde combinatie van cultureel onbehagen, nationalisme en een roep om karaktervorming, geloof en inspirerend leiderschap. In 1890 besprak hij het beruchte *Rembrandt als Erzieher* (Leipzig 1890) van de Duitse cultuurcriticus Julius Langbehn, een werk dat grote opgang maakte en gerekend wordt tot de inspiratiebronnen van de 'conservatieve revolutie'-beweging in Duitsland.[86] Byvanck kon veel van deze typische *Bildungs*-burgerlijke weerzin tegen de snel veranderende, grootschalige moderne samenleving billijken. Ookvoor Nederland, meende hij, bevatte het boek een les. Het land bezat nog een vitale kern, maar het ontbrak de natie aan bezieling, aan kracht en geloof in eigen mogelijkheden. Dit bracht hem tot een curieuze slotbeschouwing, geheel in de geest van Langbehn, met de Duitse Kyffhäusermythe getransponeerd naar Nederlandse verhoudingen: 'Voor alles zijn mannen noodig, in wien het volk zich zelf herkent; een man is noodig, die krachtens het gezag aan zijn persoonlijkheid ontleend, de hand zal slaan aan het werk van vereeniging, zuivering, bezieling waarin geen reglement, geen besluit, geen wet hem kan vervangen; - niet de verborgen keizer, dien kennen wij niet, maar de verborgen Vorst of - de verborgen Raadpensionaris.'[87]

Dit was het resultaat van een decennium waarin langs twee sporen gezocht was naar een nieuwe, algemeen-bindende maatschappelijke moraal. Men had gehoopt op een wetenschappelijke fundering van de moraal. Tegelijk, en temeer naarmate deze pogingen niet wezen op spoedig resultaat, gingen ook de intellectuelen in *De Gids* de maatschappelijke en nationale noodzaak van *karaktervorming* betogen. Het fundament voor karaktervorming, meenden zij, was de fysieke kwaliteit van de natie. Karaktervorming moest samengaan met bevordering van idealisme en opbouwende geestdrift. In 1873 had De Stuers, in de traditie van Potgieter, zich nog als patriot kunnen beschouwen, omdat hij door kritiek de natie de ogen wilde openen. Nu gaf Boissevain, met een beroep op 'het volksgeweten', nationale critici te verstaan dat er geen behoefte meer was aan 'de opwekkende kracht van de zweep', maar aan 'geloof en

vertrouwen in het volk' - enthousiasme, daadkracht en nationale saamhorigheid.[88] De nieuwe nadruk op karakter, gemoed en bezieling uitte zich in depreciatie van het vroegere kritische intellectualisme. In 1870 had Buys, zoals Thorbecke in de jaren veertig, als zwakte van Nederland het gebrek aan 'intellectueele kracht' in de leidende echelons aangewezen. In de loop van de jaren zeventig toonden diverse auteurs een ongemakkelijk besef dat de overwegend kritische en wetenschappelijke beschouwing der dingen de behoeften van hun gemoed en zedelijk bewustzijn onbevredigd liet. Het oprechte intellectualisme van een figuur als Heymans, die in 1881 nog vast geloofde dat inzicht tot zedelijkheid zou leiden, behoorde eigenlijk meer tot de jaren zestig. De publicistiek van de jaren tachtig creëerde eerder een toenemende tegenstelling tussen intellect enerzijds en een 'gezonde' fysieke en morele ontwikkeling anderzijds.

Het is in dit verband opvallend hoe stellig en onbillijk veel liberalen, ook zij die zelf de jaren vijftig en zestig meegemaakt hadden, na 1880 het vroegere liberalisme gingen verguizen. Auteurs als Quack, Pierson, Spruyt, Van der Vlugt, Boissevain, Hooijer en Cort van der Linden stelden nu de vorige periode voor als materialistisch, droog en pedant intellectualistisch, zelfs nihilistisch.[89] Aan het liberalisme van *De Gids*, dat vooral een programma van goed burgerschap was geweest, deden zulke typeringen geen recht; ze lijken, zoals zo vaak het geval was, minder door Nederlandse toestanden ingegeven dan door de stijl van het Manchesterliberalisme, de bourgeoisie van het Tweede Keizerrijk of de Duitse Gründerzeit. Het waren dus critici uit eigen kring, die belangrijk hebben bijgedragen tot de latere verengde voorstelling van het negentiende-eeuwse liberalisme. In hun kritiek op de praktijk of het resultaat van het oudere liberalisme - niet in de laatste plaats het geestelijk aspect ervan - negeerden zij het geheel van levens- en burgerschapswaarden dat er het impliciete kader en de bedoeling van vormde. Zij wilden de betere bedoelingen van deze grootburgerlijke staats- en maatschappijleer niet meer begrijpen, en latere generaties konden dat niet meer, zonder historisch onderzoek naar de omstandigheden waarbinnen deze burgerschapsleer zinvol was geweest.

De mogelijkheden van Nederland hingen dus volgens de auteurs van de jaren tachtig niet meer af van de intellectuele of culturele vormkracht bij elites, maar van de fysieke en morele kracht en de gemeenschapszin van de bevolking, of van de op één doel geconcentreerde inspanning van alle vermogens van de natie, opgevat als organisme. In deze voorstelling van zaken was een belangrijke taak weggelegd voor inspirerende grote persoonlijkheden: de daadkrachtige held of de zedelijke leidsman. De opstellen van Boissevain, een soort jongensboeken voor volwassenen, vormden een galerij van helden van de daad en de geest. Hij construeerde een monument van vaderlandslievend idealisme uit de ongelukkige dood van een jonge vriend, de marineofficier L.R. Koolemans Beynen, een eigentijdse ontdekkingsreiziger die opnieuw de poolroute had geëxploreerd.[90] In meer dan 120 bladzijden hield hij de *Gids*-lezers het 'heldenleven' van de Britse generaal Gordon voor, om 'het sopperige, laffe, verweeklijkte ras' van eigentijdse defaitisten te tonen 'dat er voor avonturen, geuzentocht en heldenstrijd nog zeeën, landen open zijn als in den

tijd van Tromp'. Afrika en Azië waren in Boissevains optiek slechts bedoeld als terrein waarop zich de overvloedige Europese 'kracht en ondernemingzucht' vrijelijk konden ontplooien. Zij boden de gelegenheid tot heroïek waaraan een al te gereglementeerde en beschaafde maatschappij behoefte had maar geen ruimte meer liet. Wie getuige was van de daadkracht, de zelfopoffering, het godsvertrouwen, de 'heerlijke tucht van loyauteit voor een hoogere macht' bij een man als Gordon, die uit Boissevains hijgerige proza oprees als de evenknie van Hercules en Sint Joris, vergat 'dat deze eeuw de tijd heet waarin scepticisme en ruwe twijfel bewijs worden geacht van superieur verstand'. Zo'n voorbeeldig heldenleven, was Boissevains overtuiging, sterkte 'de spieren van de jonge burgerij, opdat zij hoopvol, moedig de schouderen moge aaneensluiten, om 's lands groot verleden fier te dragen'.[91]

Op het papier van de eerbiedwaardige *Gids* huldigden liberalen een voluntarisme en activisme dat opvallend contrasteerde met de defensieve voorzichtigheid die zij in de praktijk als politieke wijsheid aanprezen. Zoals het steeds gezochte idealisme en enthousiasme vooral een stemming zonder bepaald doel was, zo lijkt de hang naar grote daden een reactie op de toenemende complexiteit van politieke en maatschappelijke vraagstukken waarmee deze bestuursklasse zich geconfronteerd zag. In het optreden van 'mannen der daad' als Gordon, de reporter en avonturier Stanley of sommige buitenlandse staatsleiders vond men als het ware compensatie voor de eigen politieke moedeloosheid. Hun voorbeeld leek de garantie dat tegenstellingen overwonnen en problemen opgelost konden worden door 'krachtig initiatief en doortastend handelen'.[92] Juist in de politieke impasse van het midden van de jaren tachtig bekenden *Gids*-auteurs soms hun heimelijk verlangen naar 'een Alexander of Napoleon [...], om eindelijk eens een wil die daad en een daad die kracht is, te aanschouwen'. In deze stemming kon zelfs de vroeger als opportunist verguisde F.A. van Hall ineens postuum gehuldigd worden als een daadkrachtig staatsman.[93] Liberalen zagen met heimelijke jaloezie het optreden van een bindende figuur als Kuyper, waar hun eigen man Kappeyne niet de gehoopte inspirerende leider was gebleken.

Naast de opstellen van Boissevain vormden die van Quack vooral een exempelboek van zedelijke helden, de 'geniale droomers' en moderne heiligen die de mensheid leidden, van zijn leermeester Martinus tot John Ruskin of de Duitse priester Kolping. Ook zulke voorbeeldfiguren verpersoonlijkten een moraal van zelfopoffering, karakter en onderwerping aan een ideaal. Zeer hoog was nu de status van een 'hartstochtelijke ziener' die al een halve eeuw de cultus van de grote toegewijde persoonlijkheid predikte, Thomas Carlyle. In de doctrinaire jaren vijftig had men Carlyles geschiedconceptie nog ordeloos gevonden. Inmiddels was de waardering voor zijn werk veranderd, nu bijvoorbeeld Sillem tegenover de bewonderde Ranke staande wenste te houden dat grote persoonlijkheden meer waren dan instrument van de historische noodzakelijkheid en ook Fruin anders dan vroeger Willem van Oranje een exceptionele betekenis in de vaderlandse geschiedontwikkeling ging toekennen.[94] De geestelijke strijd van de eigen tijd vond uitdrukking in het den-

ken van ‘de twee machtige antipoden’ Thomas Carlyle en Herbert Spencer, aldus Macalester Loup in 1881. Het was kenmerkend voor de ambivalenties in de *Gids*-bijdragen van deze jaren over de moderne wetenschap en wijsbegeerte dat deze auteur wel het gelijk erkende van Spencers wetenschappelijke wereldbeschouwing, maar zonder hartelijkheid. Vormde zij immers niet vaak een legitimatie van een plat-materialistische levensopvatting? Ook was de leer van Spencer niet in staat de geheimzinnige morele kracht van de grote persoonlijkheden te verklaren. Er ontstond in deze periode een erkenning van psychologische imponderabilia waarvoor het liberale rationalisme weinig oog had gehad. De meeslepende, bindende macht van de helden des geestes was een zaak van het gevoel, aldus Loup. Ook Spencerianen konden deze waarheid niet negeren, aangezien Spencers leer zelf impliceerde ‘dat de handelingen van menschen veel meer door de aandoeningen van 't gevoel bestuurd worden dan door het redelijk weten’.[95]

Met deze erkenning toonde het liberale denken van de jaren tachtig opnieuw een paradox. Enerzijds werd een toenemend beroep gedaan op emotie. Alleen het gemoed was in staat morele krachten te genereren waardoor levensbeschouwelijke twijfel, materialisme en gebrek aan nationale bestemming konden worden overwonnen. Het intellectualisme en positivisme hadden deze bron genegeerd. Zij mobiliseerden geen verheffende krachten en vormden in zekere mate zelf deel van het te overwinnen probleem. Tegelijk echter bleven het eerste en tweede gebod van de politieke en maatschappelijke moraal juist beheersing en inzicht. De karakterisering van Multatuli als ziektegeval toont wel dat deze norm niet werd prijsgegeven. Zo'n werking van het gemoed bedoelde men niet. Wat men zocht, was erkenning van de zedelijke stem, idealisme in dienst van een collectieve zaak en overwinning van scepsis door wilskracht. Beheersing van hartstocht bleef het doel, maar met het afnemen van het vertrouwen in de zuiver intellectuele weg groeide het geloof in karaktervorming. Karaktervastheid werd geïdentificeerd met ‘mannelijkheid’ en volwassenheid, kwaliteiten waardoor men zich onderscheidde van ‘de weeke, de gevoelige, de impressionabele karakters, de menschen, die last hebben van “indrukken”, die zich bij hen opdringen en den baas spelen’, aldus Spruyt in 1881, dus nog voor de impressionistische en sensitivistische fase in de Nederlandse literatuur en kunst.[96] Natuurlijk laten niet alle contradicties in de toenmalige waardering van het gevoel zich oplossen. De bijdragen aan een tijdschrift vormen tenslotte ook geen scherp doordacht stelsel. Maar impliciet veronderstelde men blijkbaar een duidelijk onderscheid tussen een roekeloze geestdrift of de amorfe, gemakkelijk te misbruiken emotionaliteit van ‘de menigte’ enerzijds en een opbouwende, verheven stemming die de vorm aannam van toewijding aan het algemeen belang anderzijds. De overheersende toonzetting van deze jaren verschilde van die van het midden van de eeuw; nog steeds echter hanteerde men de emotie gedoseerd, als middel. Ook de bijbehorende retorische verheffing, al groeide zij soms tot stormkracht aan, bleef een orgelregister dat auteurs naar gelegenheid opentrokken.

Aan de grote zedelijke leiders kende men niet alleen het vermogen om te

inspireren toe; het voorbeeld van hun kwaliteiten zelf - meer dan hun ideeën of leer - vormde het gemoed in een positieve richting. In een opstel over John Ruskin werd een karakterisering gegeven van *'de hedendaagsche niet-materialistische school in Engeland'*, waartoe behalve hijzelf ook Carlyle, Newman, Browning, Tennyson, Eliot, Rossetti, Arnold, Max Muller, maar ook Darwin en Spencer gerekend werden. Hun optreden was een les in de deugden eerbied, ernst ('besef van de heiligheid en geheimzinnigheid van het menschelijk leven en van den omvang der menschelijke verantwoordelijkheid'), onbaatzuchtige waarheidsliefde en een grootmoedige bescheidenheid.[97] Ook hier dus kon de conclusie zijn dat idealisme en karakter resulteerden in 'wijze beteugeling' en toewijding.

Er waren nog andere wegen ter vorming van het karakter en de gemeenschapszin. Na 1875 stonden ook beschouwingen over volksliedcultuur, het onderwijs en de dienstplicht impliciet of nadrukkelijk in het teken van dit streven. Volksliedcultuur was geen regelmatig onderwerp in *De Gids*. Maar een opstel als 'Het volkslied in Nederland' (1877) van de links-liberaal J. de Koo en enkele besprekingen van liedbundels tonen opnieuw dat het schijnbare onderwerp vaak niet het eigenlijke onderwerp was. Hier ging het om het probleem van nationale integratie. Na een sterk geromantiseerde voorstelling van de volkscultuur tot de zeventiende eeuw schetste deze kritische ex-predikant hoe sedertdien de maatschappelijke klassen cultureel uit elkaar gegroeid waren. Er was een weinig nationale elitecultuur ontstaan, geheel gescheiden van een verruwde en door de bovenlaag geminachte volkse expressie. Die sociale vervreemding werd volgens De Koo niet opgeheven door de goedbedoelde, maar te neerbuigende pogingen tot volksverheffing van de dichter Heije en het Nut. Naar zijn mening lag de opheffing van de sociale vervreemding in het herstel van het werkelijk nationale lied dat uitdrukking was van collectief gedeelde gevoelens. Aan de ene kant bepleitten De Koo en anderen een veredeling van volksvermaken, in de geest van het 'burgerlijk beschavingsoffensief', en bedoelden zij de volksklasse door gezangen en evenementen het burgerlijk nationaal besef bij te brengen.[98] Anderzijds wenste De Koo zeker ook bij de ontwikkelde burgerij het volksgevoel te versterken.

Want in al deze cultuurkritisch getinte nationalistische beschouwingen openbaarde zich een onmiskenbare onvrede over de mentaliteit van de burgerij. Vanaf de jaren tachtig uitte *De Gids* zich even ambivalent over de eigen maatschappelijke stand als over het liberalisme, het intellect en het gevoel. Natuurlijk was en bleef het tijdschrift orgaan van het liberaal-burgerlijke establishment. Maar in veel beschouwingen namen de auteurs afstand van de burgerij als maatschappelijke klasse, terwijl zij tegelijk burgerzin als waarde beklemtoonden. Hun impliciete perspectief werd nog meer het nationale dan het liberale en burgerlijke. Deze loyaliteitsverschuiving hield in dat de natie of het algemeen belang niet meer vanzelfsprekend samenviel met liberalisme en burgerklasse. In dit afstand nemen lag dan ook vooral een aansporing aan

de burgerklasse haar nationale betekenis waar te maken.

Duidelijke distantie tot eerder gekoesterde overtuigingen trad op inzake de doelstellingen van het onderwijs. Het gaat hier natuurlijk niet om de politieke strijd voor en tegen de openbare school. Het overgrote deel van de bijdragen over het onderwijs had inderdaad deze kwestie tot onderwerp en hierin hield *De Gids* tot in de jaren negentig vast aan het eenmaal ingenomen standpunt. Het betrof een ander probleem, namelijk het lesprogramma en de manier waarop het nieuwe middelbaar onderwijs de Nederlandse jeugd vormde. Zoals De Koo de scheiding tussen elite- en volkscultuur afkeurde, waren er auteurs die meenden dat de eenzijdig cognitieve en utilistische opleiding ten koste ging van de fysieke en morele vorming van de Nederlandse jeugd, vooral die uit de burgerstand. 'Mens sana in corpore sano' was het uitdrukkelijke parool van deze anti-intellectualistische en nationalistische beschouwingen over de inrichting van het moderne onderwijs.

In de jaren vijftig en zestig had men nog vast geloofd in de bevordering van zedelijkheid en goed burgerschap door de verbreiding van kennis. De volksschool gold toen als een nuttige maatschappelijke investering ter voorkoming van pauperisme en misdaad. Daarnaast droegen de volksschool en vooral het nieuwe middelbaar onderwijs voor de burgerstand bij aan de economische ontwikkeling van het land. Dat zag men toen ook als hun primaire taak.[99] Kennis en vaardigheid had de Nederlandse burger nodig. De hbs was dan ook met enthousiasme begroet als precies het schooltype waaraan het land behoefte had.

Rond 1880 bleken de verwachtingen gewijzigd. Hoewel naar de doelstellingen van 1863 de hbs een geslaagd onderwijstype mocht heten, ontstond nu, mede onder Duitse pedagogische invloed, zowel in *De Gids* als daarbuiten kritiek op het overladen lesprogramma.[100] Het was de Nietzscheaanse cultuurkritiek, in medisch-wetenschappelijke verpakking. De 'zenuwzwakte' van de moderne jongeren, meenden verontruste artsen en pedagogen, was te wijten aan 'hersenoverlading' en de afmattende dressuur op de nieuwe scholen. Het onderwijs kweekte pedante, vroegwijze halfgeleerden, 'zenuwzwakke, van theoriën doorvoede, met kennis opgestampte jeugd, arm aan idealen, doorkneed in een wijsheid, die niet opheft, maar nederbuigt'.[101] Het ontbrak de jeugd aan 'gezondheid, levensmoed, opgewektheid, geestkracht' en deze ontwikkeling voorspelde het vaderland een 'besjeshuisbestaan', waarschuwde de hbs-leraar J.A. Bientjes in het jaar van de Transvaalopwinding. Dat was zorgwekkend, want waar het pessimisme loerde en strijd het hele bestaan beheerste, was het zaak 'onze kinderen zoo goed mogelijk uit te rusten in dien strijd van het leven', door te werken aan 'een gezonden geest in een gezond lichaam'.[102] In plaats van de leerlingen 'naar geest en lichaam' te vormen tot mens en burger, droeg het moderne onderwijs bij tot vestiging van het kwalijke misverstand dat beschaving zou bestaan in oppervlakkige algemene ontwikkeling, aldus Spruyt, die sedert zijn leraarstijd in *De Gids* als onderwijsdeskundige gold.[103]

Het middelbaar onderwijs schoot dus niet alleen tekort als '*nationale*,

lichamelijke, moreele en aesthetische opvoeding'[104], het had zelfs een nadelige invloed. In deze pedagogische kritiek treft ook de seksespecifieke taakverdeling in de voorstelling die men zich toen maakte van een gezonde natie. *De Gids* steunde de gedachte dat sport en spel in of buiten de school dringend gewenst waren om uit de Nederlandse jeugd 'kloeke mannen en gezonde moeders' te vormen.[105] Het onderwijs aan meisjes moest meer gericht worden op hun latere taak als moeder en verstandige bestuurder van een huishouding. Bientjes kende aan het harmonieuze huiselijk leven en de fysieke gezondheid van vrouwen een belangrijke nationale functie toe. Zij waren de grondslag van het 'volksbestaan'.[106] In het algemeen werden in deze periode sociale groepen, beroepsgroepen, de seksen en het huiselijk leven nadrukkelijker gerelateerd aan het belang van de nationale gemeenschap. Ook het aankweken van karakter en wilskracht was niet een persoonlijke aangelegenheid, maar een maatschappelijke: het ging om kwaliteiten ten behoeve van het openbare leven. Een enkele auteur zag tevens een direct liberaal belang in karaktervorming: een 'zwak geslacht' zou een gemakkelijke 'prooi voor priesters en clericale drijvers' worden.[107]

Deze onderwijskritiek was in *De Gids* typisch een onderstroommotief, dat slechts een enkele keer nadrukkelijk aan de orde kwam. Zij was overal onder de oppervlakte aanwezig. In de jaren negentig kreeg zij een positievere toonzetting in een nieuwe aandacht voor het pedagogische aspect van het onderwijs. De boodschap bleef dat onderwijs bovenal opvoeding moest zijn, 'de grondslag van het groote gebouw der zedelijke karaktersterkte', de eerste vorming van beheerste, verantwoordelijke staatsburgers. Aan onderwijzers en leraren werd nu, in hun beroepssfeer, eenzelfde functie toegedacht als aan de helden en grote mannen, namelijk die van zedelijk leidsman.[108]

In de jaren tachtig kwam de onvrede over het onderwijs vooral terecht in het pleidooi voor de persoonlijke dienstplicht. Behalve dat het onderwijs niet voldeed als instrument van vorming, was de volksschool allerminst het bedoelde middel tot nationale vereniging geworden. Integendeel, de strijd om de volksschool verdeelde de natie al decennialang. Buys en anderen gingen daarom in de dienstplicht een weg naar nationale integratie zien. Hoewel over defensie en legerinrichting ook officieren in *De Gids* het woord voerden, stond in de bijdragen minder de kwestie van de beste legerinrichting dan de betekenis van dienstplicht als nationaal opvoedingsmiddel centraal.

Liberalen hebben de reputatie dat zij weinig om defensie gaven. Zij waren geneigd de uitgaven hiervoor als onrendabele post te beschouwen. Hun beschavingsoptimisme veronderstelde immers dat het vrije verkeer tussen de volken de oorlog in Europa zou doen verdwijnen. Pas na 1866 en vooral 1870-1871 ontstond bij publicisten en in de politiek meer belangstelling voor de landsverdediging. Toch bleef tot aan het einde van de eeuw de politieke besluitvorming op dit punt uitermate traag. De defensiewetgeving vormde een model van de problemen waarmee het politieke stelsel in deze periode kampte. Debet daaraan was een samenstel van factoren. Politiek onervaren ministers wisten de Tweede Kamer niet te overtuigen. Zij zagen zich zeker tussen

1866 en 1879 geconfronteerd met een invloedrijke oppositie van enkele militaire deskundigen of met het veelgelaakte individualisme van de liberale Kamerleden, dat steeds vorming van een effectieve meerderheid onmogelijk maakte. Zwakke en sterke regeringen vielen uiteen over een andere kwestie voor een defensiewet aan behandeling toe was. Andere politieke prioriteiten en de grondwetsherziening van 1883-1888 hielden de gewone wetgeving op. In 1889-1891 saboteerden katholieken het wetsontwerp van hun eigen minister Bergansius, dat wel de steun had van de antirevolutionaire coalitiepartner en de meeste liberalen. De liberale defensiedeskundige Seyffardt, die hem als minister opvolgde, bleek om allerlei redenen ‘de verkeerde man op het verkeerde moment’.[109] Door dit alles ontbrak continuïteit in het beleid. Veel wetsontwerpen werden ontmanteld door een steeds wisselende combinatie van ideologische, militair-technische en politiek-strategische overwegingen van de Kamerleden.

Een zaak die in 1871, 1873, 1878, 1889, 1891 en 1897 op de agenda stond, was de organisatie van het leger en als onderdeel daarvan de dienstplichtkwestie. In de bestaande regeling werden burgers door loting voor dienstplicht aangewezen, maar bestond de mogelijkheid, door de meer welgestelde lotelingen ruim gebruikt, om een plaatsvervanger te betalen die de dienstplicht vervulde. Dit was een geaccepteerde oplossing in een nog vanzelfsprekend standsbepaalde samenleving en lange tijd waren zowel voor- als tegenstanders van de regeling bereid rekening te houden met het belang van de hogere standen. Het resultaat was dat in de militie vooral de armere bevolking diende. Daardoor bleef het maatschappelijk aanzien van het leger laag en was de burgerij alleen maar meer geneigd zich van deze instelling te distantiëren.

De Gids bevestigt het beeld van liberale onverschilligheid voor de nationale defensie niet. Sinds 1848 stond het blad open voor de behandeling van defensievraagstukken en krijgsgeschiedenis. Officier Knoop was een gewaardeerde medewerker, die alleen al tot 1865 23 opstellen bijdroeg met een gezamenlijke omvang van rond de duizend pagina's. Hij is hiervoor al aan de orde geweest als warme patriot die met zijn vaderlandse militaire geschiedenis de belangstelling van de liberale burgerij voor de krijgsmacht probeerde te stimuleren en de saamhorigheid en het zelfvertrouwen van de natie hoopte te bevorderen. Behalve een overtuigde liberaal, sterk geporteerd voor openbaarheid, was Knoop een nuchtere militair, die het politieke streven naar zuinigheid billijkte maar vond dat het moest leiden tot een effectief en stelselmatig defensiebeleid. Hij behoorde niet tot de beschavingsoptimisten die de oorlog zagen verdwijnen en de internationale rechtsorde was hem een te onbetrouwbare factor. Zonder goed leger zou Nederland, zelfs al werd het niet bezet, onherroepelijk zijn feitelijke onafhankelijkheid verliezen. ‘Wij zijn nog niet rijp voor eenen staatkundigen zelfmoord’, verzekerde hij in 1849 de nationale defaitisten en naïeve optimisten.[110]

Vanaf 1865 treft men in *De Gids* behalve de onvermoeibare Knoop veel van de toenmalige militaire deskundigen aan, met eigen opstellen of als auteur van een besproken publicatie. Hoewel het tijdschrift in de hele periode

ook technische verhandelingen over bewapening, strategie of verdedigingswerken telde, gold de aandacht nog steeds vooral de positie van het leger binnen de samenleving. In dat verband kwamen zaken als de algemene oefenplicht, de functie van schutterij en militie, persoonlijke dienstplicht en het stelsel van loting in combinatie met plaatsvervanging aan de orde. Alle auteurs in *De Gids* waren de mening toegedaan dat het Nederlandse leger een louter defensieve taak had en moest wortelen in de samenleving. Uit het oogpunt van militaire effectiviteit waren zij meestal tegen het 'Zwitserse' model, de algemene volksbewapening zonder eigenlijk leger. Uit maatschappelijk oogpunt was er ook geen waardering voor het Pruisische voorbeeld, de militarisering van de hele samenleving waarbij toch alle macht in handen bleef van een aristocratische militaire kaste. Knoop vond ook dat het leger, dat volgens de grondwet tevens de binnenlandse ordebewaking tot taak had, alleen in uiterste nood tegen de eigen bevolking mocht worden ingezet.[111]

Nationaal was het leger, als het steunde op de 'kern der natie', de burgerij, die het meeste belang had bij behoud van de maatschappelijke orde. Knoop, die tot 1865 nagenoeg alleen het terrein beheerste, was al vanaf 1849 tegenstander van het *principe* van de plaatsvervangingsregeling. Burgers behoorden naar zijn mening de krijgsdienst te beschouwen als vaderlandse plicht. Hij gaf verschillende argumenten tegen het afkopen van de dienstplicht: het was uit het oogpunt van goed burgerschap niet juist; het was onrechtvaardig dat daardoor in de praktijk alleen armere Nederlanders moesten dienen; het was inconsequent dat de burgerij het lot van de staat in handen legde van standen die het minste te verliezen hadden; en het was nadelig voor de kwaliteit van het leger als 'de voornamere standen der maatschappij' er geen deel van uitmaakten. Toch meende Knoop in 1849 nog dat het onjuiste stelsel zich in de praktijk niet liet afschaffen. Later, zeker na de Frans-Duitse oorlog, drong hij wel aan op daadwerkelijke afschaffing.[112] In 1874, nadat de Tweede Kamer het vorige jaar invoering van de persoonlijke dienstplicht had verworpen, betoogde hij zelfs dat de Kamer niet de onwil van de bevolking had mogen vertegenwoordigen, maar de 'zedelijke kracht' had moeten tonen om 'in weerwil van dat volk, het goede tot stand te brengen'. Hij schreef dit naar aanleiding van het nieuwe militaire tijdschrift *Pro Patria*, dat onder meer de afschaffing van de plaatsvervanging voorstond. Onder de leden van de Antidienstvervangingsbond, een pressiegroep die in 1875 werd opgericht, waren behalve Knoop ook Buys en andere liberalen als Spruyt, de letterkundige Kalff en Van Vloten.[113] De steun van *De Gids* aan het beginsel van persoonlijke dienstplicht toont eens te meer dat voor deze kring het liberalisme bovenal een burgerschapsmoraal vertegenwoordigde, niet alleen laisser faire of nuttigheid.

De klaroenstoot waarmee Spruyt in februari 1881 de zaak van de persoonlijke dienstplicht aan de orde stelde, was dus niet een heel nieuw geluid in het tijdschrift. Opvallend is evenwel dat dit pleidooi niet van een defensiedeskundige kwam maar van een elitair-conservatieve cultuurpessimist en nationalist, op een moment dat de dienstplicht geen directe politieke actualiteit bezat en er geen sprake was van buitenlandse dreiging. Toon en strekking lijken veel

meer bepaald door andere omstandigheden, zoals de identiteitscrisis van de in Kappeyne teleurgestelde liberale partij, de perceptie in deze kring dat politiek en maatschappij aan verdeeldheid ten prooi vielen, de onvrede over het onderwijs en de koortsige collectieve opwinding rond de opstand van de Afrikaner Boeren. Vanaf 1881 kwam de dienstplicht nadrukkelijker op de agenda, en met een andere betekenis, namelijk als 'het ware opvoedingsmiddel voor een volk, dat zijn idealen verloren heeft, en dreigt te vergeten dat de mensch niet alleen van brood en vermaken leeft'.[114] Het leger kreeg de functie van 'groote volksschool, waar orde en plicht beoefend en in de burgermaatschappij overgebracht worden', als verbindende factor 'tegenover de duizende middelpunt-schuwende krachten, nu in onze maatschappij zoo ijverig werkzaam'.[115]

Sommige auteurs legden de nadruk op de persoonlijke vervulling van de dienstplicht, anderen, zoals de latere minister majoor Seyffardt, gingen verder en drongen aan op een algemene dienstplicht of volksweerbaarheid.[116] Maar bij alle onderlinge verschillen tussen de voorgestelde regelingen overheerst toch als algemene indruk dat de dienstplicht voor de liberalen fungeerde als antwoord, ten eerste op het verwijt van burgerlijk egoïsme en ten tweede op het probleem nationale integratie te bereiken zonder democratisch egalitarisme. Algemeen was de klacht dat beschavingsweelde en halfbakken geleerdheid de burgerlijke jeugd verzwakten en dat het de hogere kringen ontbrak aan nationaal vertrouwen en eergevoel. Dit was een zorgwekkende vaststelling, nu duidelijker dan ooit het geloof in een aanstaande 'verbroedering der volken' een 'ziekelijke utopie' bleek.[117] Integendeel, het viel niet meer te ontkennen dat in de wereld de grote wet *'Macht is recht'* gold.[118] 'Evenals het dier' ging de staat ten onder, die niet meer de wil of kracht bezat zijn buren 'eerbied en vrees' in te boezemen.[119]

Ook met het oog op het socialisme achtte Buys het bedenkelijk dat de burgerij de bescherming van 'onze moderne beschaving' - merk het bezittelijk voornaamwoord op - overliet 'aan eene klasse, welke, omdat zij zelve aan die beschaving vreemd is, het besef niet hebben kan dat zij behalve voor het goed van anderen ook voor eigen goed wacht houdt.'[120] Als zij recht had op haar leidende maatschappelijke rol behoorde de burgerij aan de strijdmacht haar kwaliteiten niet te onthouden. Het was in dit verband dat men zelfs in *De Gids* gemopper aantreft op de onverantwoordelijke 'plutocratie' of 'jeunesse dorée' en op 'het cynisme onzer burgerklasse'.[121] In een werkelijk nationaal leger, meende Buys, zou ook de volksklasse veel meer het idee krijgen van de nationale gemeenschap deel uit te maken. Professoren en letterkundigen als Spruyt, Hooijer, Kalff en Buys, die zich realiseerden 'hoe diep de haat tusschen klassen en klassen, tusschen armen en rijken, tusschen geloovigen en ongeloovigen nu reeds heeft wortel geschoten', zagen in de krijgsdienst een periode waarin jongeren uit alle maatschappelijke groepen elkaar onder gelijke omstandigheden en in dienst van dezelfde zaak beter konden leren waarderen en 'zich *een volk* gevoelen'.[122]

Zo kreeg de dienstplicht vooral een vormende functie. Want hoewel ma-

joor Seyffardt in 1888 een algemene dienstplicht met zo kort mogelijke oefenplicht mocht bepleiten, steunde Buys namens *De Gids* het wetsvoorstel-Bergansius, dat beperkte, persoonlijke dienstplicht met een langere diensttijd wilde invoeren.[123] Het kazerneleven zelf behoorde tot de karaktervormende elementen, was nu de gedachte. Toch bleef bij alle frasen over het verbeteren van de betrekkingen tussen bevolkingsgroepen het standsverschil duidelijk aanwezig. Want het ging erom 'de invloedrijke personen van een volgend geslacht' nationaler en 'mannelijker' te leren denken. Men verwachtte van de dienstplicht een opvoeding in levensernst en wilskracht 'waardoor de mensch in staat gesteld wordt zijne aandoeningen en hartstochten te beheerschen' en zich te richten op 'waardige doeleinden'.[124] In 1891 - op het moment dat de jongere kunstenaars een uiterste van individualisme bereikten - verscheen de legertucht als heilzame oefening in de 'mannelijke kunst om te gehoorzamen'. Zo kon de jeugd nog leren 'niet enkel individu, maar ook lid van eene gemeenschap te zijn'. De krijgsdienst doordrong de jonge burger ervan dat de staat plichten stelde tegenover de rechten die hij bood.[125]

Het vaderland als emotie

De cultuurpessimistische verloochening van het intellectualisme, de hang naar kracht, leiderschap en bezieling, de opvattingen over onderwijs, opvoeding en heilzame legertucht behoorden voor een deel tot een internationale tendens.[126] Zij waren uiting van een onzeker gevoel van nationale eigenwaarde of van onzekerheid van de grote burgerij die zich overal geconfronteerd zag met verschillende emancipatiebewegingen. Die onzekerheid was bedreigend. Daarom probeerden auteurs in *De Gids* voortdurend uitingen van defaitisme in eigen gelederen te bezweren, enerzijds door ze te veroordelen, anderzijds door zelf een volstrekt onkritisch en emotioneel nationalisme te etaleren, dat

Charles Boissevain (1842-1927), redacteur van 1872 tot 1888

maatschappelijke tegenstellingen en onzekere perspectieven als het ware moest smoren. Ziet men voorbij aan hun gespannen ambivalentie, dan herinneren sommige uitingen van deze periode wel enigszins aan het verkrampte nationalisme van de jaren dertig, waartegen het tijdschrift zich vanaf 1837 nu juist gericht had. Naast het leger als verbindende opvoeding en Zuid-Afrika als verbindende emotie ging men nu nadrukkelijk verbindende symbolen zoeken in de Oranjedynastie, een algemeen geliefde schrijver als Beets of een met allerlei associaties en emoties opgevulde voorstelling van het 'vaderland'.

Meer dan voor 1880 bestond het besef dat de nationale zelfstandigheid misschien enige vorm van rechtvaardiging behoefde. Het criterium van letterkundigen als Busken Huet en Jonckbloet dat de Nederlandse cultuur iets behoorde bij te dragen aan de algemene beschaving vond schoorvoetend erkenning. In 1895 toonde Kalff duidelijk opluchting over het feit 'dat wij tegenwoordig met onze schilders en onze schrijvers voor geen beschaafd volk - de Franschen uitgezonderd - behoeven onder te doen'.[127] Het op Zuid-Afrika gerichte cultuurimperialisme was een mengeling van nationaal pessimisme en een nieuwe nadruk op nationale eer. Maar zeker in de jaren tachtig werd hoofdzakelijk gevraagd om een onvoorwaardelijke loyaliteit: vaderlandsliefde en het behoud van de historisch verworven nationale zelfstandigheid golden als plicht, ongeacht de nationale prestatie.

In *De Gids* manifesteerde dit onzekere nationaal gevoel zich het treffendst in 1884, het jaar waarin de kroonprins stierf en de tweede Transvaalse deputatie met enthousiasme ontvangen werd, een jaar van maatschappelijke crisis, achteraf bezien ook het jaar voordat de beweging van Tachtig haar vereni-gingspunt vond in een eigen tijdschrift. Aan de Willem van Oranje-herdenking nam *De Gids* niet nadrukkelijk deel; wel echter aan de nationale viering van Nicolaas Beets' zeventigste verjaardag, 13 september 1884. De redactie stelde er een eer in vóór te gaan in de huldiging van een schrijver die al bij zijn leven een van links tot rechts gewaardeerd vaderlands monument geworden was. Zij bedelde bij Beets om een bijdrage en wist ook van de oudgedienden Hasebroek en Bosboom-Toussaint obligate woorden van vriendschap te verwerven. Beiden beheersten hun metier. Hasebroek liet in zijn huldezang ('Gij werdt de Dichter van uw volk,/Zijn liev'lings-Bard, zijn trouwste tolk') geen genreconventie onbenut. De schrijfster prees in Beets de gemakkelijke dichter, de stichtende predikant, de geliefde hoogleraar en bovenal de 'kloeke gezonde Hollander'. Het moet voor de jubilaris een verrassende ervaring geweest zijn, want na 1840 had het tijdschrift hem nooit meer welwillend bejegend. Wel onderhield hij enig contact met Boissevain, wiens bestrijding van het naturalisme zijn waardering kon wegdragen. *De Gids* kreeg niet het gevraagde vers, maar hij verwaardigde zich een beleefde, langdradige brief in te sturen met een ambachtelijke explicatie van een bijgevoegde vertaling naar een sonnet van Jean Richepin.[128]

De Beets-hulde was in meer dan één opzicht typerend, namelijk voor de algemene retrospectieve gerichtheid van *De Gids*, voor zijn aspiratie het bij uitstek nationale tijdschrift te zijn en voor de behoefte aan zulke manifestaties

van nationale eendracht. Bood de vaderlandse geschiedenis hiertoe niet meer zonder problemen de gelegenheid, dan maar de Boeren of Beets. ‘Men zou wenschen dat ieder jaar zulk een feest gevierd kon worden, waar allen die hun land en hun taal liefhebben bijeenkwamen, niet om elkander op te hemelen, maar om elkander de hand te drukken en den eed van trouw te hernieuwen aan dat vaderland dat boven partij- en geloofsverdeeldheid, dat boven alles gaat, en dat men omdat men het liefheeft, zoo gaarne - gelijk Beets het op den feestmaaltijd uitdrukte - crediet geeft voor alle deugden.’[129]

Dit was inderdaad precies de strekking van de curieuze ‘Apologie van Holland’ in het augustusnummer van 1884, uit de pen van een andere oudgediende, Beets' Utrechtse collega Brill. Het was een van die geschiedevaluaties waar Brill het patent op had en die *De Gids* in de jaren veertig en vijftig nog wel placht te plaatsen, vol krasse anachronismen en bedoeld om de binnenlandse ‘verachters van ons volk’ de mond te snoeren die hardop durfden te twijfelen aan een toekomst voor de Nederlandse taal, cultuur of zelfstandigheid. Waar de feiten tekortschoten, zette Brill de kracht van zijn engagement in. Eerst spaarde hij geen geforceerde voorstelling om te bewijzen dat Nederland fier kon zijn op zijn historische macht en roem. Maar - en nu speelde hij zijn troef uit - zelfs al viel er op die glorie van het vaderland af te dingen, ‘toch zouden wij het moeten eeren en liefhebben’. Dat het hier niet meer om een werkelijk historische beschouwing ging en ook niet meer om een realistische evaluatie van de nationale toestand maar om het suggereren van een onvoorwaardelijke loyaliteit, blijkt uit de metafoor waarmee Brill besloot: men behoorde het vaderland ‘lief te hebben, als vader en moeder. Of zijn wij niet uit zijnen schoot geboren en worden wij niet steeds in zijnen schoot gedragen? Hoe laag, zijn' vader te versmaden! Hoe laf, zijne moeder te slaan!’[130]

Deze neiging het nationaal besef geheel te doen opgaan in stemming en emotie zou in 1895 een eindpunt bereiken, met de dithyrambe ‘Ons vaderland’ van Charles Boissevain. De zorgelijkheid van de jaren tachtig maakte hier plaats voor een zonniger voorstelling, maar de mogelijkheden van de nationalistische expressie raakten in dit trance-achtige proza volledig uitgeput. Visserings visioen in 1848 was een praktisch ontwerp van een ondernemend Nederland geweest; de vervoering van Boissevain wees geen richting. Het hier opgeroepen vaderland was ook niet meer het historische Nederland, dat een zaak van geschiedwetenschap of van ideologisch debat was geworden, maar een geheel van associaties, stemmingsbeelden ontleend aan cultuurprestaties, het landschap en de zeevaart, icoonachtig conventionele symbolen van vroegere grootheid en daadkracht, die huiveringen en grootse aandoeningen wekten. Ja, Boissevains Nederland had een toekomst, niet door de moderne vrijblijvende estheetjes, maar ‘als wilwekkers in ons midden opstaan, die van het geheele volk één dijk van mannen maken!’. In de overvloedige metaforiek domineerde het beeld van het kleine, compacte land, beurtelings krachtig als een samengebalde vuist of geassocieerd met de primaire vormen van geborgenheid: ‘O nest, o zwaluwnest, mijn Holland aan de zee, wees voor uw kinderen, voor uw zwervers, steeds een warm te huis’; ‘oud land, lief land, doop-

hefster, moederland'. Ten slotte liet dit overspannen nationalisme geen andere articulatie meer toe dan de snikkende uitroep 'O Holland! Holland!'[131]

Was het representatief voor *De Gids*? En waren deze auteurs, met hun hang naar leiderschap, spierballentaal, overgave en emotie eigenlijk nog wel liberaal? Uitingen als die van Brill en Boissevain waren binnen dit tijdschrift wel extremen. Maar met een zekere reserve nam de redactie ze op, hoewel zij met de auteurs niet eens op bijzonder goede voet stond.[132] Ook gereserveerde geesten als de invloedrijke redacteuren Buys en Van Hall deelden, in zuiniger stijl, deze zorgen en overtuigingen. In stemming en perceptie bestond er een onmiskenbare samenhang tussen de politieke commentaren, de benadering van de sociale kwestie, de belangstelling voor Zuid-Afrika, de opvattingen over onderwijs en dienstplicht en zelfs het literaire oordeel van deze periode. Over de hele linie was het emotionele, verbindende nationalisme in *De Gids* van na 1880 anders dan het kritisch-stimulerende patriottisme van rond 1840 en de nuchtere zelfgenoegzaamheid van rond 1870.

De auteurs en de leiding van het blad bleven de eigen kring onverminderd als liberaal beschouwen, al zou misschien 'burgerlijk establishment' een juistere bepaling zijn van wat hen bijeenhield. Al verloochenden zij nu een liberalisme dat *De Gids* eigenlijk nooit vertegenwoordigd had, zij bleven hechten aan vrijheid, rede en de zelfregulerende maatschappij. Maar voor bijvoorbeeld Vissering, in 1850, was vrijheid een *voorwaarde* geweest. De realisering ervan lag nog veilig ingebed in een stabiele sociale orde, christelijk geloof en vertrouwen in een harmoniserende Voorzienigheid. Inmiddels begon dit kader weg te vallen en leerde de ervaring dat de vrijheid niet vanzelf voor iedereen bereikbaar en heilzaam was. In het midden van de eeuw was ook de vraag nog niet gerezen of men bij iedereen rede mocht veronderstellen en of kennis zonder meer tot verbetering leidde. In de jaren tachtig bestond deze twijfel wel, toen de kritische habitus, overmoedige 'halfgeleerdheid' en de opkomst van een levensbeschouwelijk gesegmenteerde wetenschapsbeoefening tot hele andere resultaten leidden dan de liberalen hadden voorzien. Het leek nu zaak de leden van de maatschappij eerst op te voeden tot een juist gebruik van vrijheid en rede. Evenals bijvoorbeeld het stemrecht ging men zich de vrijheid voorstellen als een ernstige verantwoordelijkheid. Nog nadrukkelijker dan in het derde kwart van de eeuw werd in *De Gids* vrijheid in functie gesteld van burgerschap. In abstracto bezat de vrijheid geen betekenis. De ware vrijheid vond uitdrukking in een ordelijke maatschappij van beheerste, zichzelf besturende burgers. Moraliteit was de grondslag van deze vrijheid. De opvoeding in gehoorzaamheid, zelfoverwinning, opoffering en toewijding aan de nationale gemeenschap die daartoe nodig leek en waaraan de literatuur, de school, voorbeeldige karakters en de krijgsdienst een bijdrage leverden, beschouwden de auteurs rond *De Gids* niet als strijdig met hun opvatting van liberalisme.

Evenmin hadden zij het idee dat zij de rede verloochenden. Alleen identificeerden zij redelijkheid steeds meer met een mentale weerbaarheid tegen gevaarlijke verleidingen van allerlei aard, of met de zedelijk geleide wil, tot een curieuze combinatie ontstond die door de filosoof Spruyt kon worden aange-

duid als de ‘redelijke wil’.[133] Bij alle retorische opwinding blijft toch de indruk dat *De Gids* bij voorkeur een ‘onopgeschroefde geestdrift’ zag, gemoed zonder onredelijkheid, kracht zonder geweld, kunst zonder breuk met conventie, idealisme zonder ijle vlucht: ‘’t komt op de *hoogte* niet, maar op het *vliegen* aan’.[134]

Eindnoten:

1 Quack, ‘Begrip der gemeenschap’, 1894, III 89.
2 Quack, ‘Staat en maatschappij’.
3 Cort van der Linden, ‘Staat en gemeenschap’, 1894, IV 239-266, aldaar 266. Bespreking van H. Krabbe, *De werkkring van den staat* (Groningen 1894) en J. Oppenheim, *De theorie van den organischen staat en hare waarde voor onzen tijd* (Groningen 1893).
4 Jan Veth, *Derkinderens wandschildering in het Bossche stadhuis* (Amsterdam 1892). Interpretaties van de Nederlandse cultuur in de jaren 1890 in: themanummer *BMGN* 106 (1991) nr. 4, over het Nederlandse *fin de siècle*; hierin vooral Krul, ‘Nederland in het fin-de-siècle’, 581-594 en Van Vree, ‘Stad van het betere leven’, 641-651. Verder: Aerts, ‘Nederlands *fin de siècle*’; Kossmann, *Lage Landen*, 331-349; Polak, *Fin-de-siècle in de Nederlandse schilderkunst*.
5 Voor een aanvullende, soms uitgebreidere behandeling van een aantal van deze thema's, zie: Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef*.
6 Buys, ‘Stil leven’, 1870, IV 283-284, 306-307.
7 Boissevain, ‘Tentoonstelling’, 1872, II 560.
8 Land, ‘Kritische zedeleer’, 1874, II 16. Andere eigentijdse karakteriseringen in [R. Fruin en S. Vissering], ‘Het karakter van het Nederlandsche volk’, geschreven voor de *Algemeene statistiek van Nederland* I (1871), opgenomen in Fruin, *Verspreide geschriften I* 1-21; en P.A.S. van Limburg Brouwer, ‘De intellectuele beweging in Holland’ (1871). Dit is een onuitgegeven Nederlandse versie van een bijdrage aan de Italiaanse *Rivista europea*. UBA, Hss X F 21. In het algemeen, zie: Aerts, ‘Nationale cultuur’, 250-252.
9 Zie: Blaas, ‘Gouden Eeuw’, 118-119 en Bank, *Roemrijk vaderland* Monumentalisering betekent overigens niet per se dat aan de geschiedenis elke ideologische lading wordt ontnomen.
10 Van Riemsdijk, ‘Onze monumenten’, 1878, IV 475. De Stuers (‘Unitis viribus’, 1875, IV 253) bepleitte een wending naar de ‘geschiedenis van de “cultuur” der volken’. Zie ook: Van Doorninck, ‘Oud-Holland’, 1884, I 162-174.
11 Sillem, ‘Van der Capellen’, 1882, IV 205.
12 Slechts een recensent achtte het een ‘anti-nationale handeling’ dat het monument uiteindelijk aan een Belgische beeldhouwer werd uitbesteed. E. rec. J. Ph. Koelman, *De handelingen der Commissie voor het Nationaal Gedenkteeken getoetst aan de authentieke stukken* (Den Haag 1868), 1868 III BA 370. Over deze kwestie, zie: Maas, ‘Vosmaer en het Rijksmuseum’.
13 E. rec. *Verslag der Commissie der Koninklijke Akademie van Wetenschappen tot het opsporen, het behoud en het bekend maken van de overblijfsels der vaderlandsche kunst uit vroeger tijden* (Amsterdam 1867), 1868, I BA 537. Deze commissie was in 1860 met haar werk begonnen. Alberdingk Thijm voerde al sinds 1847 in zijn tijdschriften campagne tegen de moderne afbraakwoede. Zie: Denslagen, *Omstreden herstel*, 154-159. Over de totstandkoming van het museum: Becker, ‘“Ons Rijksmuseum”’.
14 Zimmerman, ‘De kunst in de Tweede Kamer’, 1873, I 64-82, vooral 73-74, 77. Vgl. Bank, ‘Mecenaat en stadsontwikkeling’.
15 De Stuers, ‘Holland op zijn smalst’, 1873, IV 320-403. Ook uitgegeven als V. de Stuers, *Holland op zijn smalst*. Ingeleid en toegelicht door een werkgroep van het Kunsthistorisch Instituut der Universiteit van Amsterdam (Bussum 1975); Idem, ‘Iteretur decoctum’, 1874, IV 314-352; Idem, ‘Unitis viribus’, 1875, IV 239-266.
16 Byvanck aan Van Hall, 27-4-1899, AG A 338. Byvanck putte deze informatie uit oudere archiefstukken die niet bewaard zijn gebleven in het *Gids*-archief.
17 De Stuers, *Holland*, voorwoord, 12-13; Duparc, *Een eeuw strijd*, 2.
18 De Stuers, ‘Holland’, 1873, IV 327, 403, 321, 320, 223.
19 Ibidem, 324-325.
20 Van Riemsdijk, ‘Onze monumenten’, 1878, IV 456 en 477.

21 Fruin, ‘Proeve’, 1868, I 238. Zie verder: Bornewasser, ‘Nederlandse katholieken’, 590 en Smit, *Fruin*, 173-177. Byvanck heeft terecht gewezen op Fruins strategie een inhoudelijk debat te ontkrachten door weerlegging van de methode. Byvanck, ‘Fruin’, 305.
22 Boissevain, ‘Geuzenliederen’, 1872, II 121-154, vooral 127-130, 133-135. Zie verder: Bornewasser, ‘Nederlandse katholieken’, 591.
23 J.G. Frederiks ed., *De moord van 1584. Oorspronkelijke verhalen en gelijktijdige berichten van den moord gepleegd op Prins Willem van Oranje. Met eenige bijlagen en aantekeningen* (Den Haag 1884).
24 Fruin, ‘Oude verhalen’, 1884, II 227, 228, 233, 257, 261-262, 269. Over de Oranjeherdenking van 1884, zie: Delen, Hageman en Weijers, ‘De Prins is dood’. Over Fruin in deze periode en zijn visie op Willem van Oranje: Blaas, ‘Tussen twee herdenkingsjaren’, 142 en Smit, *Fruin*, 178-179.
25 Rooses, ‘Rijksmuseum’, 1885, III 278-279, 281-282.
26 Treub, ‘Feest-Vergadering’, 1879, II 134. Zie verder: Visser, ‘“Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres”’ en Van Berkel, ‘Natuurwetenschap’.
27 *BWN*, III, 595-596.
28 Treub, ‘Openingsrede’, 1887, IV 337, 344.
29 Knippenberg en De Pater, *Eenwording*.
30 De Beaufort, ‘1830-1880’, 1880, IV 18.
31 [Quack] rec. Cd. Busken Huet, *Het land van Rembrand. Studiën over Noord-Nederlandsche beschaving* I (Haarlem 1882), LK, 1883 I 189.
32 Deze episode heeft recent vrij veel aandacht gekregen: Schutte, *Nederland en de Afrikaners*, 9-44; Kuitenbrouwer, *Nederland en het imperialisme*, 118-132; Van Koppen, *Geuzen van de negentiende eeuw*, 52-92; Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef*, 63-87. Toch kan een behandeling hier niet achterwege blijven, omdat juist *De Gids* er zo'n actief aandeel in gehad heeft en de zaak zo duidelijk uitdrukking geeft aan de stemming in deze kring.
33 Zimmerman rec. Ch. Barter, *Zes maanden in Natal en onder de Hollandsche Boeren van de Kaapkolonie* (Amsterdam 1853), 1854, I BA 263-266, vooral 264. Over het negatieve beeld van de Boeren voor 1880 zie: Schutte, *Nederland en de Afrikaners*, 13-24.
34 Van Rees, ‘Hollandsche broeders’, 1876, I 331-345.
35 Macalester Loup, PO, 1881, I 385-387.
36 Quack aan De Beaufort, 7-1-1881, ARA, archief De Beaufort nr. 32. Vgl. Kuitenbrouwer, *Nederland en het imperialisme*, 119-121.
37 Honigh, ‘Exodus der Transvalers’, 1881, I 383.
38 Schutte, *Nederland en de Afrikaners*, 40.
39 Spruyt, ‘Uit Zuid-Afrika’, 1891, I 540.
40 Macalester Loup, PO, 1881, I 384.
41 Veth, ‘Onze Transvaalsche broeders’, 1881, I 336-351, 545-566; Schutte, *Nederland en de Afrikaners*, 26, 35-36.
42 De Beaufort, ‘Frere’, 1881, I 543.
43 Macalester Loup, PO, 1881, I 169-170.
44 Ibidem, 170-171.
45 Ibidem, I 391; Veth, ‘Onze Transvaalsche broeders’, 1881, I 341, 563, 565.
46 Dit was voordat Gladstone een vredesregeling met de Boerenrepublieken overeenkwam.
47 De Valk en Van Faassen ed., *Dagboeken De Beaufort* I 85 (september 1900) en 150 (12 oktober 1901); zie ook: *Correspondentie Fruin*, 248.
48 Sillem aan Fruin, 28-1-1881, in: Van Heijst ed., ‘Fruin in brieven’ (50).
49 De Beaufort, ‘Frere’, 1881, I 541-543.
50 Veth, ‘Onze Transvaalsche broeders’, 1881, I 566. Sillem, die zich geërgerd had aan het ‘lauwwaterbad’ van De Beaufort, overwoog Veths stuk in het Engels te vertalen, maar zag er toch maar van af omdat de toon ‘te bitter [was] om niet in Engeland kwaad bloed te zetten’. Sillem aan Fruin, 28-3-1881, in: Van Heijst ed., ‘Fruin in brieven’ (50).
51 Het beste voorbeeld van deze ambivalente waardering biedt Muller, ‘Anglomanie’, 1889, III 263-277. Maar ook in Macalester Loups ‘Politiek overzicht’ kon de stemming van maand tot maand wisselen: 1883, I 585, II 533-539, III 357-358. Bewondering: De Louter, ‘Decentralisatie’, 1887, I 24-51, 237-275; Van der Lith, ‘Noord-Borneo-tractaat’, 1891, IV 478; Idem, ‘Bombay’, 1892, III 11-30.
52 Schutte, *Nederland en de Afrikaners*, 83 e.v.; Kuitenbrouwer, *Nederland en het imperialisme*, 121-126; Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef*, 82-87.
53 ‘De NZAV’, 1886, IV 189.
54 De Louter, ‘Transvaalsche deputatie’, 1884, II 502-503, 536-537.
55 Kuitenbrouwer, *Nederland en het imperialisme*, 123-125.
56 NZAV, 1886, IV 185, 189, 190.
57 Hooijer, ‘Toekomst’, 1890, I 378, 390.
58 Van Deventer, ‘Gevaarlijke tocht’, 1887, IV 509-513. Deze auteur drong er bij de regering op aan de Delagoabaai van Portugal over te nemen, zodat de ZAR en Oranjevrijstaat een uitweg

naar de zee gegarandeerd kon worden en Nederlandse investeringen in de republieken zinvol zouden blijven.

59 Hooijer, ‘Toekomst’, 1890, I 359. Vgl. Kuitenbrouwer, *Nederland en het imperialisme*, 130-131.
60 Muller van Voorst, ‘Wat ontbreekt Suriname?’, 1887, II 162-172.
61 Muller, ‘Herinneringen’, 1888, II 235.
62 Hooijer, ‘Toekomst’, 1890, I 393.
63 Ibidem, 379-380, 393. Kuitenbrouwer, *Nederland en het imperialisme*, 126, 130.
64 Hooijer, ‘Toekomst’, 1890, I 391; Muller, ‘Herinneringen’, 1888, II 235, 254-255.
65 Hooijer, ‘Toekomst’, 1890, I 387-388.
66 Van Deventer, ‘Gevaarlijke tocht’, 1887, IV 513.
67 Hooijer, ‘Toekomst’, 1890, I 388.
68 Ibidem, 391; Muller, ‘Anglomanie’, 1889, III 263-277. Vgl. Kuitenbrouwer, *Nederland en het imperialisme*, 130-131. Over de daadwerkelijke emigratie: Schutte, *Nederland en de Afrikaners*, 101-141.
69 Hooijer, ‘Toekomst’. 1890, I 391, 393; Muller, ‘Herinneringen’, 1888, II 255.
70 Van Deventer (‘Gevaarlijke tocht’, 1887, IV 476-513) deed dit wel, maar vooral als aansporing aan de regering de Delagoabaai van Portugal over te nemen voor de Britten dit zouden doen.
71 Hooijer, ‘Toekomst’, 1890, I 392-393; Muller, ‘Herinneringen’, 1888, II 255.
72 Macalester Loup, PO, 1883, III 359.
73 Hooijer, ‘Toekomst’, 1890, I 392; Van Deventer, ‘Gevaarlijke tocht’, 1887, IV 508.
74 Spruyt, ‘Uit Zuid-Afrika’, 1891, I 532.
75 Ibidem, 1891, I 531-532. Zie ook: Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef*, hfdst. III.
76 Spruyt, ‘Uit Zuid-Afrika’, 1891, I 532.
77 Ibidem.
78 Byvanck aan Van Hall, 12-10-1893, AG A 311; onvolledig opgenomen in Colenbrander, ‘Gidsarchief’, III 257-258.
79 Aerts, ‘*De Gids* en zijn publiek’, 112.
80 Hooijer, ‘Een Fransch student over den hedendaagschen Franschen roman’, 1890, II 462-477, vooral 470-474. Idem, ‘Een vrouw Fin de Siècle. Madame du Deffand’, 1891, IV 301-409, vooral 381-382.
81 Zie: Oerlemans, *Autoriteit en vrijheid*, 61 e.v.
82 Hooijer, ‘Een vrouw Fin de Siècle’, 1891, IV 406-407.
83 Hooijer, ‘Fransch student’, 1890, II 464, 475-476; Idem, ‘Een vrouw Fin de Siècle’, IV 407, 408, 409.
84 Zie: Swart, *Sense of decadence*, vooral 139-192; Stern, *Politics of cultural despair*; Ringer, *German mandarins*, vooral 253-304; Höfele, ‘Selbstverständnis und Zeitkritik’.
85 Spruyt, ‘Kwalen’, 1887, II 107. Over Hooijer: *NNBW*, VIII 844-845; Van Hall, ‘J.H. Hooijer’; Hooijer-Bruins, *Domineesdochter*, passim.
86 Hierover: Stern, *Politics of cultural despair*; Byvanck, ‘Rembrandt-legende’, 1890, II 274-298.
87 Byvanck, ‘Rembrandt-legende’, 1890, II 298.
88 Boissevain, ‘Heldenleven’, 1884, II 368. In dezelfde trant: Buys, ‘Heden en morgen’, 1877, I 124 en Idem, ‘Beloofde land’, 1879, I 183.
89 Quack, ‘Sociale politiek’, 1885, IV 154.
90 Boissevain, ‘Noordzee’, 1880, I 85-151; zie hierover ook: Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef*, 154-159.
91 Boissevain, ‘Heldenleven’, 1884, II 365, 367, 368, III 127-128.
92 Kan, ‘Stanley's jongste reis’, 1890, I 254.
93 Macalester Loup, ‘Constitutioneele strijd’, 1884, II 314; de rehabilitatie van Van Hall in Muller, ‘Koloniaal gevaar’, 1886, III 355. Zie ook: Laging Tobias, ‘Tegenwoordige strijd’, 1886, II 305.
94 Over Fruin, zie hiervoor; Sillem, ‘Frederik de Groote’, 1880, II 194-197, 524 (over L. Ranke, *Zwölf Bücher preussischer Geschichte*, Leipzig 1879).
95 Macalester Loup, PO, 1881, II 179-181.
96 Spruyt, ‘Persoonlijke dienstplicht’, 1881, I 249. Vgl. Endt, ‘Ons schoon-zijn’ en Kemperink, *Van observatie tot extase*.
97 Irving, ‘Ruskin’, 1889, IV 492-494.
98 De Koo, ‘Volkslied’, 1877, III 255; [Van Hall] rec. C. Hase, F. Dahn en C. Reineke ed., *Liederbuch des Deutschen Volkes* (Leipzig 1883), LK 1884, II 196-197. Vgl. Knippenberg en De Pater, *Eenwording*, 178; en Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef*, 121-133.
99 Zie: Boekholt en De Booy, *School in Nederland*, 182. Zie in *De Gids* bijvoorbeeld: (Anon.), ‘Latijnsche scholen en Gymnasiën’, 1856, II 329: uitdrukkelijk moest de school opleiding zijn, geen opvoedende instelling. Morele vorming was een taak van ouders of opvoeders, niet van de school. De school voldeed als zij ‘het verstand ontwikkelt en beschaaft’ en ‘kennis verschaft, die gevorderd wordt voor de latere bestemming van het kind’.
100 Zie in het algemeen: Ibidem, 186-187.

101 Heyse, ‘Mens sana in corpore sano’, 1879, I BA 611. N.a.v. *Einfluss der heutigen Unterrichtsgrundsätze in den Schulen auf die Gesundheit des heranwachsenden Geschlechts* (Braunschweig 1878).
102 Bientjes, ‘Onze jongens en meisjes’, 1881, IV 103. Zie over deze onderwijskritiek en het ideaal van fysieke vorming ook: Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef*, 111-117.
103 Spruyt, ‘Kwalen’, 1887, II 128.
104 Bientjes, ‘Onze jongens en meisjes’, 1881, IV 89.
105 [Van Hall] rec. *Olympia, letterkundig-pedagogisch tijdschrift* I (1883) onder redactie van H.G. Roodhuyzen en J.A. Bientjes, 1883, LK, IV 187.
106 Bientjes, ‘Onze jongens en meisjes’, 1881, IV 98-99.
107 Heyse, ‘Mens sana’, 1879, I 613.
108 Straatman, ‘De taak der school’, 1895, I 35-38, 43; Kalff, ‘Onderwijs en opvoeding’, 1895, I 521-534.
109 Gooren, ‘Krijgsdienst en krijgsmacht’, 37. Voor deze achtergronden, zie: Ibidem, 5-49 en Klinkert, *Het vaderland verdedigd*, 24-58 en 191-229.
110 Knoop, ‘Kennis van ons krijgswezen’, 1849, I 128-129.
111 Ibidem, 131.
112 Knoop, ‘Militaire toestand van Nederland’, 1871, I 216-217.
113 Knoop, ‘Krijgswezen’, 1874, IV 97: over *Pro Patria* I (1873-1874). Voor de Anti-dienstvervangingsbond en andere pressiegroepen, zie: Gooren, ‘Krijgsdienst en krijgsmacht’, 12 en Klinkert, *Het vaderland verdedigd*, 38-39.
114 Spruyt, ‘Persoonlijke dienstplicht’, 1881, I 241.
115 ****, ‘Defensie in 1889’, 1889, II 260-261; Buys, ‘Rumor in casa’, 1891, I 134-135.
116 Glasius, ‘Eene klacht’, 1883, IV 428-449; Seyffardt, ‘Wat nu?’, 1888, I 95-121. Klinkert, *Het vaderland verdedigd*, 39-40. Volgens G.A.M. Beekelaar dankte legerofficier Seyffardt aan dit *Gids*-artikel zijn verkiezing tot liberaal Tweede-Kamerlid: *BWN*, IV 455-457.
117 Spruyt, ‘Persoonlijke dienstplicht’, 1881, I 242.
118 Glasius, ‘Eene klacht’, 1883, IV 428.
119 Spruyt, ‘Persoonlijke dienstplicht’, 1881, I 239; ook Hooijer, ‘Onze nationaliteit’, 1882, IV 389.
120 Buys, ‘Rumor in casa’, 1891, I 133.
121 Glasius, ‘Eene klacht’, 1883, IV 442; Buys, ‘Rumor in casa’, 1891, I 127.
122 Buys, ‘Rumor in casa’, 1891, I 135; Hooijer, ‘Onze nationaliteit’, 1882, IV 395; Kalff, ‘Persoonlijke dienstplicht’, 1889, II 411-412, 433.
123 Buys, ‘Rumor in casa’, 1891, I 129-130; Gooren, ‘Krijgsdienst en krijgsmacht’, 28-31.
124 Spruyt, ‘Persoonlijke dienstplicht’, 1881, I 240, 248.
125 Buys, ‘Rumor in casa’, 1891, I 136-137, 135.
126 Zie bijvoorbeeld: Mangan en Walvin ed., *Manliness and morality*; Ringer, *German mandarins*; Chickering, *We men who feel most German*; Glaser, *Bildungsbürgertum und Nationalismus*.
127 [Quack] rec. Busken Huet, *Het land van Rembrand*, LK, 1883, I 188-189; Kalff, ‘Onderwijs en opvoeding’, 1895, I 521.
128 [Redactie], ‘Nicolaas Beets’, 1884, III 369-370; Beets, ‘Brief aan den secretaris der Gidsredactie’, 1884, III 371-377; Bosboom-Toussaint, ‘De hulde Beets aan te bieden’, 1884, III 378-390; Hasebroek, ‘Aan Nicolaas Beets’, 1884, III 391-394.
129 [Van Hall] rec. Hildebrand, *Camera Obscura* (Haarlem 1884) en N. Beets, *Nog eens najaarsbladen* (Leiden 1884), LK, 1884, IV 166.
130 Brill, ‘Apologie van Holland’, 1884, III 351-352.
131 Boissevain, ‘Ons vaderland’, 1895, I 134-137.
132 Van Hall noemde ‘Ons vaderland’ ‘een echte “Charles Boissevain”, met al zijn deugden en gebreken’. Hoewel de betrekkingen met de auteur gespannen waren, namen Van Hall en Byvanck de inzending toch aan. Van Hall aan Byvanck, 17-12-1894. UBL, BLP 2246.
133 Spruyt, ‘Persoonlijke dienstplicht’, 1881, I 250-251; zie ook Menno Huizinga, ‘Slapende zielen’, 1889, IV 473, 482. Het betrof hier een opstel over actuele psychologische onderzoekingen en hun consequenties voor de moraal.
134 [Van Hall] rec. Hildebrand etc., LK, 1884, IV 165; [Van Hall] rec. Soera Rana, *Met een meeuwepluim en andere gedichten* (Amsterdam 1884), LK, 1884, III 355.

Hoofdstuk 21
Van koloniale politiek naar imperialisme

Inleiding

Een element van de politieke discussie dat in hoofdstuk achttien terzijde is gelaten, vormen de koloniale aangelegenheden. Ten onrechte, want dit onderwerp beheerste de Nederlandse politiek van de jaren zestig. In dit decennium traden zeven verschillende ministers van Koloniën op. Pogingen de verhouding tussen Indië en het moederland opnieuw te regelen en het cultuurstelsel te vervangen leidden tot een breuk in het kabinet-Thorbecke, het aftreden van het kabinet-Fransen van de Putte, de scheiding tussen jongliberalen en Thorbeckianen en de constitutionele crisis van 1866. De kwestie vertroebelde jarenlang de parlementaire verhoudingen. Vanaf 1873 verwikkelde Nederland zich in een oorlog tegen het sultanaat Atjeh die zich tegen hoge kosten aan mensenlevens en geld tientallen jaren voortsleepte. Het internationale imperialisme van het laatste kwart van de eeuw stelde Nederland voor de vraag in welke mate het zijn koloniaal bezit eigenlijk beheerste. Koloniale aangelegenheden zijn in de tweede helft van de negentiende eeuw van enorme betekenis geweest voor de status en economie van Nederland.

Evenals voor 1865 heeft *De Gids* zich actief in deze kwesties gemengd. Dat lag voor de hand bij de rol die dit tijdschrift zichzelf in het openbare leven toedacht en het erkende belang van de zaak. Zonder Indië, wist Fruin, was Nederland immers niet meer dan ‘een mogendheid van den derden rang’. In 1886 waarschuwde Muller de regering te bedenken dat het land geen ingezetene meer telde, ‘die niet middelijk of onmiddelijk van het bezit dier koloniën afhangt.’[1] Het politieke gezag van het tijdschrift uitte zich niet in de laatste plaats juist op dit gebied. *De Gids* heeft daarnaast een belangrijk aandeel gehad in de ‘popularisering van het koloniale vertoog’, die als algemeen verschijnsel in de periode na 1870 is aangewezen.[2] Deze belangstelling maakte deel uit van bredere veranderingen, in het nationaal besef, in de bepaling van de Nederlandse positie in de wereld en in de waardering van buiten-Europese volken. Zij beperkte zich dan ook niet tot louter de Nederlandse koloniale bezittingen, getuige het eerder behandelde enthousiasme voor Zuid-Afrika.

De Gids toont een deel van de toenmalige gezaghebbende publieke opinie - en die ‘publieke’ opinie was natuurlijk nog beperkt - over koloniaal beleid. Hij toont de bijdrage van die opinie aan de Nederlandse variant van het internationale imperialisme. Er waren allerlei persoonlijke banden tussen de kring van het blad en liberale belangen- en pressiegroepen, vooral via de onver-

moeibare Veth, die in deze periode onder meer in de leiding zat van het *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië* en het Aardrijkskundig Genootschap. Dit wetenschappelijk genootschap ontwikkelde zich sinds zijn oprichting in 1873 tot een actieve koloniale lobby met imperialistische aspiraties en verwierf zich om zijn inspanningen in 1888 het predikaat 'Koninklijk'.[3] Veth was bovendien een erkend deskundige in zijn functie van hoogleraar land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië aan de in 1864 opgerichte Rijksinstelling voor Indische taal-, land- en volkenkunde te Leiden, de opleiding voor koloniale ambtenaren en anderen die zich op een Indische loopbaan wilden voorbereiden. Hij had deze positie ongeveer voor zichzelf gecreëerd als secretaris van een door Thorbecke ingestelde commissie die advies moest uitbrengen over een nieuwe opzet van het Indisch onderwijs in Nederland.[4] Dit geeft wel aan dat er een aangename band bestond tussen *Gids*-redacteur Veth en het liberale kabinet. Evenals Buys en Quack vatte hij zijn professoraat op als een missie: de vorming van bekwame en humane ambtenaren, ter verheffing van de Indische bevolking en bestendiging van de gemeenschap tussen moederland en kolonie. Een man met een soortgelijk geheel van werkzaamheden was Veths latere collega aan de Leidse universiteit P.A. van der Lith, hoogleraar Mohammedaans recht en koloniaal staatsrecht, die vanaf 1883 regelmatig voor *De Gids* koloniale literatuur besprak.

Op een andere manier was ook de opinie van P.N. Muller van belang, niet alleen omdat deze Amsterdamse zakenman in liberale kring gold als een man van gezag. Wat hij schreef was mede van betekenis door de koloniale activiteiten van zijn broer H. Muller, vooraanstaand Rotterdams ondernemer en directeur van de Nieuwe Afrikaansche Handels Vennootschap (NAHV), een van de grootste Europese handelsondernemingen in de Kongo en een invloedrijke politieke lobby. Diens zoon, H.P.N. Muller, vestigde in Mozambique een zusteronderneming en onderzocht de commerciële mogelijkheden in zuidelijk Afrika.[5] (Oud-)redacteur P.N. Muller werd in de jaren tachtig een uitgesproken pleitbezorger van zulk door ondernemingszin en nationaal prestige gemotiveerd imperialisme. In deze geest van dynamiek en heroïek, gepropageerd door auteurs als Muller, Boissevain, Hooijer en Spruyt, maakte Veths zoon Daniël voor het Aardrijkskundig Genootschap ontdekkingsreizen naar Midden-Sumatra en Zuidwest-Afrika, waar hij in 1885 de dood vond.[6] Een met die van Muller vergelijkbare stem uit de commerciële wereld, die in *De Gids* weerklank vond, was verder B. Heldring, een vooraanstaande bestuurder in het Nederlandse zakenleven van na 1870.[7] Daarnaast is de positie van Boissevain van belang, omdat de handels- en scheepvaartmagnaat Jan Boissevain, zijn broer, de grote man was achter de totstandkoming van stoomvaartverbindingen tussen Nederland en Indië en tussen Java en de buitenbezittingen in de jaren zeventig en tachtig.[8] Zo maakte ook in deze periode het tijdschrift deel uit van netwerken die de koloniale belangstelling en de koloniale politiek probeerden te beïnvloeden. Met de toenemende status van het tijdschrift zochten beleidsmakers, hoge officieren en politici dit medium voor de presentatie van hun meningen, in de kennelijke verwachting hierdoor de eigen kring

van medebeleidsmakers te bereiken.

Behalve in 1865 en 1866 vormden koloniale aangelegenheden, in tijdschriftruimte gemeten, misschien geen groot onderwerp, een paar procent van een jaargang, maar wel een constant onderwerp, met een uitstraling naar andere rubrieken. Betrekt men de bijdragen over landen en volken buiten Europa erbij, dan ontstaat een verhoudingsgewijs aanzienlijke rubriek van tien tot vijftien procent. In deze rubriek laten zich vijf soorten bijdragen onderscheiden. Ten eerste bevatte *De Gids* beschouwingen over koloniaal beleid en beoordelingen van de actuele politiek op dit gebied. Deze werden geflankeerd of ondersteund door meer 'technische' opstellen over bijvoorbeeld het Javaanse stelsel van grondbezit en -gebruik, het landrentestelsel, de herendiensten of de mogelijkheden voor mijnbouw en exploitatie. De derde groep vormen de bijdragen of recensies van wetenschappelijke publicaties over de volken, de geografie en de natuur van de Archipel. Na 1883 verdween deze informatie bijna geheel uit *De Gids*, toen de algemene recensierubriek Bibliographisch Album, waarin dergelijke publicaties meestal besproken werden, plaatsmaakte voor de bellettristische Letterkundige Kroniek. Dit betekende overigens niet dat men inmiddels aan de koloniale literatuur minder belang hechtte. Er kwam nu een nieuwe rubriek onder die naam, waarin de Leidse jurist Van der Lith een of twee keer per jaar nieuwe publicaties ging bespreken. Het lag voor de hand dat vooral juridische en bestuurlijke onderwerpen zijn aandacht kregen.

Evenals voor 1865 probeerde *De Gids* de betrokkenheid van het Nederlandse publiek bij de koloniale bezittingen uit te breiden. De liberalen streefden er immers naar de koloniën minder tot een exclusieve staatszaak te maken. Een bijdrage aan deze popularisering vormden in de jaren zeventig en tachtig de reisverslagen en beschrijvingen van de exotische landstreken van de Archipel. Zo maakten de lezers kennis met de wonderlijke schoonheid of grootsheid van het Tengger- en het Ardjoenogebergte, de Preanger, de bergtuinen van Tjibodes, Sumatra's westkust, Padang en Palembang en het eiland Ambon. Van de Nederlandse koloniën toonde men vrijwel alleen belangstelling voor de Oost. Suriname, dat ook voor 1865 maar een paar keer aandacht kreeg, steeds in verband met de slavernijkwestie, kwam sporadisch aan bod. In die paar zorgelijke artikelen in de tweede helft van de jaren zeventig en de late jaren tachtig betrof het één keer een beschrijving van het land en voor de rest waarschuwende aanbevelingen om nog iets van de verwaarloosde kolonie te maken.

Zoals gezegd beperkte de belangstelling van *De Gids* zich niet tot de Nederlandse bezittingen. In de jaren zestig begon men op elk terrein de blik te verruimen. Voor 1865 bevatte het tijdschrift niets over Afrika ten zuiden van Algerije, heel zelden iets over China, Japan of zelfs maar het Midden-Oosten, tenzij als het toneel van de bijbelse geschiedenis. Vanaf 1868 begon *De Gids* betrekkelijk veel ruimte te bieden (soms meer dan tien procent per jaargang) aan bijdragen over ontdekkingsreizen en de beschrijving van vreemde landen en werelddelen, zoals de *Revue des Deux Mondes* al sinds 1829 deed. Het betrof

meestal geen reisverhalen uit de eerste hand, maar parafraserende besprekingen van zulke reisverslagen en andere land- en volkenkundige publicaties. Er was aandacht voor Noord-Afrika en het Midden-Oosten, het publiek kreeg zicht op de Poolgebieden en de wereldzeeën, uit Japan ontving het in 1871, 1872 en 1873 uitgebreide overzichten van een daar werkzame Nederlander en Australië werd verkend op basis van buitenlandse publicaties. De meeste aandacht ging uit naar Noord-Amerika, zoals ook voor 1865 al het geval was geweest. In deze periode werd ook de koloniale geschiedenis ineens een onderwerp.

Vanwaar deze belangstelling? Hoewel zij vol vooroordeel was en zelden geheel onbaatzuchtig, omdat vaak de motieven van handelsuitbreiding, exploitatie en civilisatie meeklonken, lijkt zij toch een aspect van het positivistische ideaal van pure kennisvermeerdering, dat zich in deze periode op elk terrein deed gelden. Men wilde de wereld verkennen en inventariseren. Na de jaren tachtig liep deze land- en volkenkundige interesse merkwaardig sterk terug. Er is geen redactiecorrespondentie die doet vermoeden dat het hier om een bewuste beslissing ging en het verschijnsel laat zich ook niet verklaren uit een vormverandering van het tijdschrift, zoals het verdwijnen van het Bibliographisch Album in 1883, aangezien bijdragen op dit gebied vooral hoofdartikelen waren. Het teruglopen van deze nog betrekkelijk belangeloze interesse ging gelijk op met het toenemen van de hiervoor gesignaleerde nationalistisch en imperialistisch getoonzette gerichtheid op Zuid-Afrika en ook op Indië. In de jaren tachtig kwamen de wereldwijde belangen van de eigen ‘nationaliteit’ centraal te staan. Voor land- en volkenkunde trad een ander soort opstellen in de plaats, meer in het kader van het internationale imperialisme, namelijk over het optreden van andere koloniale mogendheden, over internationale afspraken op dit gebied en over het Britse stelsel van koloniaal bestuur.

‘Recht en billijkheid’: koloniale politiek, 1865-1875

Afgezien van de Atjehkwestie hield *De Gids* zich vooral van 1865 tot 1872 met het becommentariëren van de actuele koloniale politiek bezig. Het thema van deze jaren was de financiële en bestuurlijke verhouding tussen moederland en kolonie. Bij monde van zijn redacteuren, door andere auteurs het woord te geven of door politieke voorstellen te steunen sprak het tijdschrift zich uit voor een heldere regeling van de financiële verhouding, afschaffing van het cultuurstelsel en een ruimere bestuurlijke zelfstandigheid van de kolonie. In deze politieke voorkeuren kwam behalve de hang naar stelselmatigheid het liberaal-burgerlijke geloof in vrije arbeid, eigendom en de eigen beschavingsmissie tot uiting. Typisch, naar bedoeling en argumentatie, waren de bijdragen van Fruin en Veth in 1865 en 1866. Zoals gezegd kon Veth in Nederland bijna een halve eeuw als deskundige gelden zonder de koloniën anders dan uit de tweede hand te kennen, wat zeker een prestatie van belezenheid en voorstellingsvermogen mag heten. Hij wist geweldig veel van Java, maar op de manier

van een historicus, zonder directe ervaring met de dingen waarover hij schreef.

Inderdaad vond zijn collega Fruin dat voor bepaalde algemene kwesties geen speciale kennis nodig was: over ‘de weêrzijdsche rechten en verplichtingen van Nederland en Nederlandsch-Indië’ bijvoorbeeld kon ieder zich op basis van ‘gezond verstand en een gevoel voor recht en billijkheid’ een oordeel vormen. Hij presenteerde zijn streng juridisch geredeneerde bepaling van de financiële verplichtingen tussen moederland en kolonie, waarin het streven naar regelmaat centraal stond, als een discussiestuk, dat ten doel had ‘onze staatslieden en publicisten’ uit te dagen tot een overdenking van rechtsprincipes. In dezelfde geest begeleidde Veth de langdurige behandeling van de ontwerp-cultuurwet (1866) met een bespreking van alle publicaties voor en tegen. Ook hem ging het bovenal om de bepaling van een nieuw, zuiver beginsel van beleid, op basis van ‘de billijkheid en het recht, [...] de kennis van de wetten der samenleving die wij ons verworven hebben’.[9] Inhoudelijk waren zij nog bezig het programma van 1848 te verwezenlijken: in de financiële en bestuurlijke verhouding tussen moederland en kolonie moesten orde en recht in de plaats treden van willekeur en macht.

Niet dat Fruin wilde verhelen dat het Nederlandse gezag gewoon berustte op ‘het recht van de sterkste’; maar liberale intellectuelen zagen de macht bij voorkeur in de gedomesticeerde gestalte van het recht optreden, beschaafd en controleerbaar. Tegen de overheersing van Indië op zich hadden zij geen bedenkingen. Integendeel, even zeker als het voor de publicisten in *De Gids* was dat Nederland het niet meer zonder Java kon stellen, gold het als credo dat Java het Nederlandse gezag nodig had voor het behoud van de interne vrede en als middel tot ontwikkeling. Juist daarom echter, redeneerde Fruin, behoorde ‘een christen-volk als het onze’ zich niet te gedragen als een oosterse despotie maar te besturen naar verlichte, westerse rechtsbeginselen. Tot nog toe, luidde zijn kritiek, behandelde het Nederlandse gezag Indië feitelijk niet ‘als onderdaan, maar als slaaf’. Nu de comptabiliteitswet van 1864 de zeggenschap over de Indische begroting bij de Staten-Generaal legde, stelde Fruin voor dat Nederland eens precies zou gaan vaststellen welke kosten het voor het beheer en de ontwikkeling moest maken. Dit bedrag, bij voorkeur een vaste som per jaar, behoorde de kolonie dan voortaan aan belasting op te brengen - niet meer en niet minder. Van Fruin mocht Nederland zich ‘ruim, zeer ruim zelfs’ laten betalen voor wat het voor Indië deed. Maar het ging hem erom het publiek en de politiek van het principe te overtuigen dat Nederland geen onbeperkt recht kon laten gelden op ‘het batig saldo van Indië [...] alsof het van zelf sprak, dat al wat Indië overhoudt aan ons toebehoort.’ Zo'n vaste regeling zou bovendien Nederland dwingen zijn eigen financiën op orde te brengen en niet te zwaar te leunen op de wisselende batige saldi van een kolonie waarvan het duurzame bezit toch niet geheel zeker kon zijn.

Fruins bijdrage was niet alleen typisch om de juridische betoogtrant, het ‘doctrinaire’ streven naar stelselmatigheid, de droge verlichtheid, maar ook om de casuïstiek die aan dergelijke beschouwingen uiteindelijk steeds iets

vrijblijvends gaf. Zo moest het onrechtmatige batig saldo verdwijnen - om plaats te maken voor een misschien even grote, zij het vast begrote som, en kon Fruin het cultuurstelsel enerzijds veroordelen als vorm van arbeidsdwang en exploitatie, maar het anderzijds billijken als eventueel middel om de vereiste belastingopbrengst te garanderen.[10] Of het voor Javanen en arbeiders in de praktijk veel uitmaakte of hun toestand al dan niet op zuivere beginselen berustte, vroegen Fruin en andere auteurs van deze periode zich meestal niet af. Nog steeds meenden zij dat regeren toch vooral het vestigen van duurzame principes was, waarnaar de praktijk zich op den duur zou voegen. Met waardering begroette Buys daarom de aanneming van de zeer beknopte agrarische wet-De Waal, die in 1870 niet zozeer aan de praktijk als wel aan het principe van het cultuurstelsel een einde maakte. Dat door deze stap het koloniaal beleid tenminste weer uitging van een beginsel, vond hij zelfs een belangrijker resultaat dan dat de kolonie nu geopend werd voor vrije onderneming.[11]

Omdat bijna alle auteurs een casuïstiek als van Fruin aan de dag legden wanneer het ging over het batig slot of het cultuurstelsel, is het soms moeilijk te bepalen waar zij nu eigenlijk voor stonden. Wat betreft de verhouding tussen principe, praktijk en termijn van verwezenlijking konden zij onderling zo sterk verschillen dat onduidelijk is of zij het wezenlijk eens of oneens waren. In een bespreking van een opzienbarende, waarschuwende brochure over het koloniaal beleid, waarin onmiddellijke afschaffing van het batig slot bepleit werd, erkende Veth de noodzaak de Nederlandse begroting onafhankelijk te maken van deze wisselende inkomstenbron. Maar dit was een zaak voor de lange termijn. Bovendien zag hij geen principiële bezwaren tegen het batig saldo ‘mits slechts de belangen van Indië daarom niet verwaarloosd werden; mits dat batig saldo geen afgeperst bloedgeld, maar de spontane vrucht van Indië's welvaart was’, bereikt met behulp van Nederlandse kennis en investeringen.[12] Een andere auteur erkende de principiële onjuistheid van het cultuurstelsel en verdedigde niettemin de handhaving ervan omdat de inkomsten alleen al voor de Indische begroting zelf onmisbaar waren. Wel moest Nederland duidelijk maken dat niet exploitatie het oogmerk was, maar de opvoeding en ontwikkeling van Indië tot een goed georganiseerde burgerlijke maatschappij. Zo bezien was het billijk ‘dat het volk, hetwelk tot ontwikkeling wordt gebragt, zelf de kosten daarvan drage’.[13]

Met dat al was duidelijk dat *De Gids* stond voor de afschaffing van de willekeur in de financiële verhoudingen en voor vervanging van het cultuurstelsel door de liberale principes van vrije arbeid, privaat grondbezit en ruime openstelling van de kolonie voor particuliere cultuurondernemingen. Hoewel gedwongen arbeid al niet strookte met het liberale mensbeeld en het stimuleren van individueel eigendom gold als bevordering van de beschaving, berustte de afwijzing van het cultuurstelsel in deze kring inmiddels vooral op de universele lessen van de economie, ‘de beginselen die onder alle hemelstreken de beste zijn, beginselen die aan de nijverheid haren natuurlijken loop laten, aan de arbeid zijn rechtmatig loon verzekeren’. Aangezien toch niemand het financiële voor- of nadeel van afschaffing met enige nauwkeurigheid kon bepa-

len, kwam het uiteindelijk aan op de keuze voor een principe, aldus Veth.[14]

In de energieke minister van Koloniën Fransen van de Putte, die na de realisering van zijn comptabiliteitswet (1864) de opheffing van het cultuurstelsel voorbereidde, begroette *De Gids* de man van de toekomst. Veth steunde zijn ontwerp-cultuurwet. In het conflict dat in 1866 resulteerde in een breuk tussen Van de Putte en Thorbecke koos het blad zelfs de zijde van de man die vanaf dat moment het verenigingspunt van de jong-liberalen werd. Buys, net begonnen als politiek commentator, ontmoette al gelijk in de verwarde gang van zaken rond de cultuurwet 'een afschrikwekkend voorbeeld van parlementaire anarchie' en rekende Thorbecke diens saboteren van de cultuurwet zwaar aan.[15] Zelden is dan ook zijn commentaar zo tevreden geweest als toen in 1870 de voorzichtige minister De Waal de agrarische wet door het parlement wist te loodsen, waardoor het voorwerk van Fransen van de Putte toch nog zijn bekroning kreeg. Met bewondering constateerde Buys dat Van de Putte er sinds zijn aantreden in 1863, en ondanks de mislukte poging van 1866, in geslaagd was de hele liberale partij voor een nieuw koloniaal beleid te winnen. Zo zag Buys de politiek graag voortschrijden.[16] Na 1870 plaatste en recenseerde *De Gids* nog tal van specialistische bijdragen over vormen van belasting, grondbezit en -gebruik op Java, die min of meer te beschouwen zijn als argumenten in de gedachtevorming over de verdere uitwerking van de agrarische wet.

Vanaf 1868, dus toen het Nederlandse parlement al enkele jaren besliste over de Indische begroting, ging *De Gids* ruimte geven aan een mening die een breuk betekende met het streven sinds 1848 om de controle over het koloniaal bestuur zoveel mogelijk in handen van de Nederlandse volksvertegenwoordiging te brengen. Het liberale streven had zich juist op dit punt van het conservatieve onderscheiden. Voortdurend had *De Gids* zich sterk gemaakt voor openbaarheid, controle en bestuur op basis van westerse wetenschap. Nu dit doel bereikt was en meer dan voorheen liberalen zelf ervaring in Indië hadden opgedaan, kregen zij oog voor de nadelen van een bestuur dat bevoogd werd door Haagse politici zonder ervaringskennis. Daar kwam bij dat een liberaal beleid van rechtmatige exploitatie eerst het investeren in en ontwikkelen van de kolonie veronderstelde, voordat daarvan op termijn de vruchten zouden kunnen worden geplukt. Naarmate zich meer Europeanen in Indië vestigden, klonk vaker kritiek op de Nederlandse inhaligheid, die verantwoordelijk was voor het achterblijven van de voorzieningen in de kolonie. Meer dan voorheen kwam daarom het belang van de kolonie centraal te staan. Niet alleen in de vorm van vrome humanitaire frasen, al wees H. van Alphen er in 1868 als eerste op dat de onoordeelkundige bemoeizucht van de Haagse politiek misschien vooral voor de Indische bevolking schadelijk geweest was. Op den duur, meende deze auteur, zouden de Indische hoofden, nu zij 'niet meer onze handlangers behoeven te zijn in het exploiteren dier bevolking' een nieuwe functie kunnen krijgen als adviseurs, om zo het praktisch gehalte van wetten en regelingen te verhogen.[17]

De belangrijkste pleitbezorger van een meer op het Indische belang gerich-

te beleidswijziging was de invloedrijke Amsterdamse zakenman B. Heldring, die tot 1863 een tiental jaren op Sumatra en Java werkzaam was geweest. Hij uitte zich in twee brochures, die in 1869 door Veth instemmend besproken werden en zette in 1872 nog eens voor het *Gids*-publiek zijn ideeën uiteen.[18] De warme instemming van Veth is verrassend, want Heldrings voorstellen leken in te gaan tegen de identificatie van de belangen van moederland en kolonie die hijzelf sinds 1848 had voorgestaan. Anderzijds was ook Veth er altijd voorstander van geweest de rijkdom van Indië meer aan het land zelf ten goede te laten komen. Uit het oogpunt van doelmatig en slagvaardig bestuur bepleitte Heldring een aanzienlijke verzelfstandiging van de kolonie. Hij was niet de enige die misprijzend vaststelde dat de Haagse bemoeienis met koloniale aangelegenheden vaak leidde tot onpraktische regelgeving, die het stempel droeg van allerlei intern-Nederlandse of parlementaire belangen.[19] Afstand nemend van het eerdere liberale streven vond hij dat het zwaartepunt van de Indische regering niet aan het Binnenhof maar in Indië zelf moest liggen. Zij behoorde niet enkel het bestuur van, maar vooral een bestuur voor Indië te zijn. Naar Heldrings oordeel klemden ook de liberalen zich nog te veel vast aan het batig saldo, dat toch niet kon voortduren. Zoals Fruin enkele jaren eerder bepleitte hij een heilzame scheiding tussen de Nederlandse en Indische financiën. Als de kolonie voortaan jaarlijks een vast bedrag van ongeveer vijf miljoen zou afdragen aan het moederland, moest het Indisch bestuur verder geheel de vrije hand krijgen om inkomsten te genereren en deze voor de ontwikkeling van de kolonie te gebruiken. De zakenman stelde zich dit bestuur voor als een sterke uitvoerende macht en een ‘wetgevende raad’ van notabelen, deskundigen en brancheverteGenwoordigers, die zeker niet als volksvertegenwoordiging gedacht was. De Indische bevolking vormde in deze opzet al helemaal geen partij. Het bleef aan Den Haag de algemene principes van het beleid te bepalen en de Nederlandse belangen te bewaken. De gouverneur-generaal, het leger en de marine vormden de garantie dat de bestuurlijke zelfstandigheid zich niet buiten deze gezagsverhouding zou begeven.

Deze bestuursconceptie paste in de toenemende waardering van bestuurskracht, die ook zichtbaar is in de politieke commentaren van Buys. De hier geschetste opzet lijkt daarbij vooral bedoeld om het ondernemerschap in de kolonie de ruimte te geven. Een andere auteur, de Haagse jurist J.P. van Bosse (zoon van de voormalige minister van Koloniën en zelf een man met enkele jaren Indische ervaring), ging nog verder dan Heldring en stelde een vorm van Indisch zelfbestuur voor waarbij in principe ook de ingezetenen, zelfs ‘de meer ontwikkelde Inlanders en vreemde Oosterlingen’, als directe belanghebbenden bij de controle op dat bestuur zouden worden betrokken. Het Nederlandse parlement was duidelijk niet de plaats waar de belangen van Indië bescherming vonden. Van Bosse verzekerde dat in Indië meer betrokkenheid bij de publieke zaak bestond dan in patria. Hij erkende ook dat de belangen van Nederland en Indië konden uiteenlopen en waarschuwde bedekt dat een kleine staat als Nederland er niet verstandig aan deed zijn beleid op macht te baseren. Aangezien Java niet meer een wingewest, maar zoiets als een ‘provin-

cie' van 'een beschaafden Staat' was, had het *'recht'* op dezelfde voorzieningen als in het moederland bestonden.[20] Veel weerklank vonden zulke voorstellen echter niet bij de Nederlandse politiek, die inmiddels andere zorgen had. De in 1873 begonnen Atjehoorlog creëerde bovendien geen geschikt klimaat voor het overwegen van bestuurlijke hervormingen op Java. Toch duidde dit *Gids*-artikel op een nieuwe tendens die in de volgende jaren inderdaad zichtbaar werd in de koloniale politiek, namelijk een groeiende erkenning dat Indië er niet enkel was om een bijdrage te leveren aan de Nederlandse staatskas en dat eventueel zelfs kosten gemaakt zouden moeten worden om de kolonie tot ontwikkeling te brengen.[21]

De opkomst van het imperialistisch vertoog

Sinds 1848 waren ethische, humanitaire en civilisatorische argumenten een integraal bestanddeel geweest van de kritiek in *De Gids* op het koloniaal beleid en van voorstellen tot verandering. Natuurlijk was het economisch belang nooit gering geacht en het is niet altijd gemakkelijk te bepalen waar idealistische overwegingen werkelijk de overhand hadden en waar zij misschien enkel dienden als obligate ornamentiek van het beschaafde discours. Weinig verplichtend als het idealisme bleef, lijkt het toch overwegend oprecht bedoeld, in deze kring waarin theologen en (voormalige) predikanten ruim vertegenwoordigd waren, directe banden bestonden met het Bijbel- en Zendelinggenootschap en de religie sterk ethisch opgevat werd. Als men in de jaren zestig het cultuurstelsel op economische gronden bestreed, gebeurde dit vooral uit een algemeen geloof in de wetenschap en vanuit de overtuiging dat het liberale stelsel in elk geval ook de Javaanse bevolking de weg naar vooruitgang zou openen.

Zonder twijfel berustte het enthousiasme waarmee men het christendom, de beschaving en westerse rechts- en bestuursprincipes wilde uitdragen op een naïef en geborneerd superioriteitsbesef. Maar het was tenminste de geborneerdheid van de Verlichtingstraditie die veronderstelde dat alle mensen dezelfde vooruitgang zochten, een 'trapsgewijze' verheffing onder leiding van meer gevorderden. Alle volleen of 'rassen' - dit woord werd soms gebruikt, zonder nadruk - waren bestemd onder westers-christelijke leiding vooruit te komen. Het was zeker niet de bedoeling dat zij aan deze confrontatie ten onder zouden gaan. Als Nederland duidelijk maakte niet meer uit te zijn op winstbejag en eigenbelang, aldus Van Alphen in 1868, zouden de onderworpen volken van Indië zich graag als 'pupille' laten opvoeden door de westerse kolonisator. Veel auteurs in *De Gids* wilden, om het batig slot te legitimeren, de kolonisatie graag opvatten als beschavingsarbeid, waarvoor de leerling dan wel ruim diende te betalen. Indië en primitieve volken elders hadden nog een lange weg te gaan naar 'juiste begrippen', 'het behoorlijk ontwikkeld gezond verstand' en een ordelijke maatschappij, daaraan was geen twijfel. In hoofdzaak echter schreef men in de kwarteeuw na 1848 deze achterstand niet toe

‘aan eene andere natuur of aan een gebrek aan aanleg, maar eenvoudig aan een verschil in ontwikkeling’.[22]

Na 1870 kwam hierin verandering. Heel geleidelijk maakten de humanitaire en beschavingsargumenten plaats voor een discours dat het terrein effende voor het latere imperialisme. In dit discours werden economische exploitatie en productiviteit centrale waarden binnen het beschavingsconcept en werden beschavingsverschillen verhard tot een onderscheid tussen hogere en lagere ‘rassen’. Ergens rond 1870 begonnen deze noties te verschijnen in de verder betrekkelijk belangeloze, informerende bijdragen over landen en volken buiten Europa, of gewoon als zijdelingse opmerking in een literaire recensie of wijsgerig essay. Een liberale geleerde ging nu vanachter zijn Leidse bureau ondernemingszin, kolonisatie en de Amerikaanse trek naar het westen bestempelen als ‘misschien het schoonste schouwspel dat de geschiedenis aanbiedt’. Dat daarvoor de indianen het veld moesten ruimen, kon hij niet betreuren. Want het was onbillijk dat ‘een half werelddeel onbebouwd moest blijven en nutteloos zijn voor de menschheid in haar geheel, omdat eenige honderdduizende wilden het als jachtveld gebruikten’.[23] Dit was eigenlijk een logische conclusie binnen een ideologie die arbeid, productiviteit en ontwikkeling tot primaire beschavingswaarden verhief.

Hoezeer dit het geval was, toont het gedicht ‘Arbeid's Utopia’ in het februarinummer van 1870, een vertaling naar een lofzang op de arbeid waarmee W.T. Thornton zijn boek *On labour, its wrongful claims and rightful dues, its present and possibte future* (Londen 1868) had besloten. Uit zuiver enthousiasme had 's lands prominentste econoom, Vissering, gemeend dit ‘verheven visioen’ van ‘een idealen maatschappelijken toestand’ niet aan de *Gids*-lezers te mogen onthouden. Het gedicht is een embleem van burgerlijk-liberale ideologie. In Arbeid's Utopia ‘gold de lustige arbeid als genot/En was de rust het loon van moeite en zorg./Elk ijverde aan de dagtaak hem bedeeld/[...]/En de aarde, dankbaar, gaf haar schatten prijs’. Ieder ontving het verdiende loon uit eerlijke en passende arbeid en zette zich in ‘ten dienste van 't gemeenebest’. Niemand leed gebrek en niemand zocht ‘maatlooze overdaad’, want ieder begreep de wijsheid van ‘zelfbeheersching’. Man en vrouw hadden elk hun taak en het volle als geheel vormde een harmonieus ‘huisgezin’.[24]

De hele voorstelling was eigenlijk premodern, althans preïndustrieel. Maar een dergelijke *éloge* van de productiviteit maakt duidelijk hoe de gedachte dat wie een gebied naar westerse maatstaven exploiteerde er daarom ook het meeste recht op had, een dwingende evidentie kon krijgen, kennelijk ook voor de juridisch denkende auteurs die zich op andere momenten konden uitputten in gedetailleerde verhandelingen over grondeigendom. ‘Moet de Europeaan zich terugtrekken, omdat eenige stammen van jagers en visschers het land *niet* in bezit genomen, *niet* bebouwd hebben [...]?’ Het was een retorische vraag voor de geograaf Kan. Geregelde arbeid en exploitatie vertegenwoordigden voor deze Utrechtse hbs-leraar zelfs een esthetische waarde: zonder twijfel was de aanblik van de ongerepte Australische Botany-baai prachtig, maar naar zijn mening vormde ‘eene landbouwende bevolking toch zeker een nog

treffender gezicht'.[25] Zoals Amerika voor de ene auteur toonde Australië voor de andere auteur het epos van Ontwikkeling en Vooruitgang, bevochten op een soms onherbergzame natuur en op 'wilden' die niet begrepen dat zij door de geschiedenis waren ingehaald. Te werken aan de uitbreiding van beschaving gold als menselijke plicht en bestemming en deze beschaving manifesteerde zich in het herscheppen van maagdelijk land tot een nieuw stukje Europa, met landbouw en veeteelt, mijnbouw, een groeiende bevolking en stijgende productiecijfers, spoorwegen en stoomschepen, scholen en kerken, parken en musea, wetenschappelijke genootschappen en hoge hoeden. Het resultaat heiligde uiteindelijk de gebruikte middelen; in het voorbijgaan verheelden de auteurs het weinig verheven karakter van de gebeurtenissen die zij beschreven niet. Kan, die in 1873 een van de oprichters was van het eerdergenoemde Aardrijkskundig Genootschap, presenteerde de kolonisatie van Australië met nadruk als aansporend en waarschuwend voorbeeld voor Nederland: zó brachten de Engelsen een kolonie tot ontwikkeling, energiek en onbekrompen. Afgezien nog van deze les drong hij erop aan dat Nederland en vooral Indië zich tijdig op deze veelbelovende markt zouden oriënteren.[26]

Geerts, een Nederlander die les gaf aan de natuur- en geneeskundige school in Nagasaki en in *De Gids* een aantal jaren verslag deed van de toestand in Japan, betwijfelde niet dat Japan de juiste keuze had gemaakt toen het besloot zich naar het superieure westerse model te moderniseren. Niet gehinderd door zijn eigen 'ongenoegzame kennis der japansche taal' stelde hij voor dat het onderwijs de 'modderpoel der chineesche philosophie' zou verlaten voor 'de weg, ons door Roger Baco aangewezen' en het Japanse schrift zou verruilen voor het Latijnse.[27] Toch groeide blijkbaar zijn waardering voor dit land, want telkens waarschuwde hij ook tegen aantasting van het specifiek-Japanse, tegen de 'vermoeiende eenvormigheid der uiterlijke beschaving', tegen westers misbruik van de Japanse openheid en tegen westerse arrogantie jegens '"coloured people"'. Waarschijnlijk omdat hij als een van de weinigen werkelijk langere tijd in den vreemde verbleef, ontwikkelde zich bij hem zelfs iets van cultuurrelativisme. 'Vele gewoonten en gebruiken bij Europeesche natiën zijn, als men ze met een wijsgeerigen blik beschouwt, niet minder belachelijk dan de manieren der Japansche natie'. Toen hij de westerse mogendheden zag optreden, begon Geerts te billijken dat sommige gesloten, zelfbewuste Oost-Aziatische volken niet van deze inmenging gediend waren.[28]

Van zulke relativering bleek weinig in de even onderhoudende als huisbakken Indische reisbeschrijvingen van dominee Heering. Hier sprak de Hollander in Indië. De lokale bevolking was er om de reiziger van dienst te zijn, zich door hem te laten bestuderen en zich te laten opvoeden tot christelijke beschaving. Het prachtige land was een teken van 'des Scheppers heerlijkheid', maar voor de bewoners en hun leerwijzen kon de predikant geen waardering opbrengen. Zijn mooiste momenten doorleefde hij als hij een logement bereikte waar 'alles even gezellig, alles even Hollandsch' was.[29] De meeste auteurs oordeelden al helemaal niet uit eigen ervaring over de landen die zij beschreven en vertoonden mede daardoor in hun kwalificaties allerlei onzelf-

standige stereotypen en een argeloze westerse vooringenomenheid. Enkele willekeurige voorbeelden volstaan. De indianen, wist Dozy uit zijn lectuur, waren wreed, listig, onbetrouwbaar in het nakomen van gesloten traktaten en afkerig van enige beschaving. Maar de autochtone bewoners van Australië stonden ‘nog verre beneden den Indiaan in Amerika’, schatte Kan: ‘ontzaggelijk laag’. Godsdienst en familieleven waren hun vreemd, zij waren ondankbaar en ‘moeilijk aan cultuur te gewennen’. Op grond van enkele observaties concludeerde Heering dat het schoonheidsgevoel en de zedelijkheid van de Javaanse bevolking ‘niet hoog’ stonden. En naar aanleiding van de Bulgaarse opstand tegen de Turkse heerschappij (1876) wond Boissevain er zich over op dat nog steeds ‘Oostersche barbaren’ in ‘Europa's tuin’ een christenvolk konden onderdrukken, ‘hun meerderen in beschaving, in vatbaarheid voor zedelijke ontwikkeling en geloof’. Erg beschaafd waren de Bulgaren nog wel niet, maar zij waren tenminste bestemd het te worden.[30]

Boissevain sprak over ‘een ras, dat door zijne minderen wordt geregeerd’.[31] In hoeverre hij en anderen met ras inderdaad een biologische categorie bedoelden, laat zich moeilijk bepalen, maar in de jaren zeventig begon men dit concept als equivalent van natie en beschaving te gebruiken. Daarmee werd toch een nieuw element toegevoegd aan de vooral politiek-culturele inhoud van deze oudere begrippen. Dit ging samen met een nadrukkelijker hiërarchische ordening van de wereldbevolking in ‘hogere’ en ‘lagere’ rassen. Onmiskenbaar oefende de terminologie van het darwinisme, dat juist in deze jaren onderwerp van debat was, hierop invloed uit, ook bij auteurs die afkerig waren van de consequenties van dit model. Het oudere cultureel superioriteitsbesef kreeg een wetenschappelijk, biologisch fundament.[32] Zo veronderstelde de moderne theoloog Loman, een prominente *Gids*-auteur, met een beroep op de darwinistische inzichten dat ‘wat de moreele aandoeningen en eigenschappen’ betreft de ‘minst ontwikkelde menschenrassen’, zoals de Papoea's, dichter bij het dier stonden dan bij ‘een beschaafden Europeaan van onzen tijd’. De Dajaks op Borneo rekende hij met de orang-oetang tot de verschillende typen van ‘den ur-mensch’.[33] Binnen enkele jaren debatteerde men serieus over de mindere of meerdere ‘geschiktheid tot beschaving bij onbeschaafde volken’ in het kader van de darwinistische theorie, waarbij de vorderingen in wiskunde, het lezen van Shakespeare of de aanschaf van een zilveren theeservies als beschavingscriteria golden.[34]

Hoewel de oudere voorstelling van ontwikkeling onder westerse voogdij nog een mooie toekomst had, trad al in de jaren zeventig daarnaast de concurrentiegedachte naar voren, een sterkere accentuering van de principes ‘strijd’ en ‘survival of the fittest’. Dat gebeurde gelijktijdig op politiek-maatschappelijk terrein, waar bijvoorbeeld Buys de zonnige ‘harmonies économiques’ verruilde voor het problematischer inzicht dat de maatschappij een toneel van belangenstrijd was. Het beroep op de natuurwet van vooruitgang en ontwikkeling, voorheen vooral ingezet tegen het conservatisme of ter legitimering van de liberale tendens in de geschiedenis, kreeg nu, toegepast op de internationale verhoudingen, een fatalistische en uitsluitende strekking. Wie

de zegeningen van de dominante beschaving niet kon inzien, was voortaan tot verdwijnen gedoemd. Toen Zimmerman in 1854 een krachtdadig optreden van de Boeren tegen de Zoeloes billijkte, wees hij nog de suggestie van de hand als zou het een natuurwet zijn dat door westerse kolonisatie de inheemse volken bestemd waren te verdwijnen.[35] Wetenschapsmannen als Dozy en Kan hadden zulke bedenkingen niet meer. Voor volken die niet 'vatbaar' bleken voor beschaving was geen plaats. Dat zij aan verdrijving, verpaupering, drank en Europese ziekten te gronde gingen, was wel 'een treurige en moeilijke geschiedenis', maar blijkbaar onontkoombaar als een natuurwet, waarvoor niemand precies verantwoordelijk scheen. 'En zoo zal dan ook hier, gelijk in Tasmanië, de zwakkere voor den sterkere moeten wijken', noteerde Kan. Even gelijkmoedig concludeerde Dozy uit de snelle achteruitgang van het aantal indianen: 'Binnen weinige jaren zal men alleen uit de historiebladen weten, dat dit volk ooit heeft bestaan.'[36] De emotionele Boissevain was zelfs bereid dit selectiemechanisme actiever te doen toepassen. In een tirade tegen geboortebeperking onder de hogere standen - zelf zou deze lofzanger van het 'heilige moederschap' het tot elf kinderen brengen - verdedigde hij in verontwaardigde ernst dat de wereld toebehoorde aan het hoogste ras. Bood Europa te weinig mogelijkheden, 'laat dan de strijd voor het bestaan gevoerd worden tusschen de hooge rassen en de lage. Laat nooddwang de Franschen emigreeren doen naar Afrika, tot ze eindelijk de Kaffers en Hottentotten verdringen; laat de Engelschen en Duitschers de Negers en Dajakkers en Bengaleezen plaats voor hen laten maken; laat het hoogste ras de wereld bevolken. Maar [...] laat toch de vrouw, de moeder ongemoeid'.[37]

Voor 1880 waren dit nog opmerkingen in het voorbijgaan, die een veranderende zienswijze aan het licht brengen. Daarna vond deze zienswijze duurzamer toepassing in de nieuwe gedachte van grensoverschrijdende nationaliteit, het gevoel van stamverwantschap met de Boeren, de rechtvaardiging van imperialisme en het ijveren voor expansie binnen de Indische archipel. Hiervoor is al gewezen op de ambivalentie van het *Gids*-commentaar ten aanzien van het Britse en Franse imperialisme. Zo scherp als men het ene moment de hypocriete beschavingsretoriek en het westerse streven naar 'twijfelachtige vermeerdering van glorie en invloed [...] in verre gewesten' ontmaskerde,[38] zo argeloos en vanzelfsprekend hanteerde men het andere moment zelf het vocabulaire van het imperialisme. Buitenlandcommentator Macalester Loup bepleitte als antwoord op het veldwinnend protectionisme enthousiast de vorming van een open wereldmarkt door realisering van een Panamakanaal, Franse en Engelse spoorwegen 'om het binnenland van Afrika toegankelijk te maken voor de beschaafde wereld' en Duitse en Franse afzetmarkten in het Pacifische gebied.[39] De bezwaren golden vooral een door nationalisme gevoede expansiedrang van de grote mogendheden. Als het ging om Zuid-Afrika en - in mindere mate - Indië konden overwegingen van nationaal prestige de boventoon voeren, maar daarbuiten waren de auteurs in *De Gids* geneigd de krachtdadige openlegging van de wereld vooral als een economisch project te waarderen - het openen van 'een buitengewoon vruchtbaar arbeidsveld voor

Europa's en Amerika's handel en industrie'.[40] Het geweld dat daarvoor nodig was, waarvan zij ook geen geheim maakten, vond zijn rechtvaardiging in de primitiviteit van de 'wilden', in - vreemde paradox - het beroep op natuurwetten en gewoon in het resultaat. 'De stichting van den Kongo-staat heeft later velen met Stanley's krachtig optreden in dat gedeelte van Afrika verzoend', constateerde de geografieleraar van prinses Wilhelmina met instemming. 'Ook in Europa werden niet altijd gezonde toestanden zonder strijd en krijg geboren.'[41]

Hoezeer ook de beschavingsmissie eigenlijk een economische missie was, verrieden terloopse opmerkingen. De jurist Asser, voor Nederland aanwezig bij de Kongoconferentie te Berlijn, dankte Stanley voor de ontdekking van miljoenen Afrikanen, 'die allezins vatbaar schijnen voor Europeesche beschaving of van wie men althans mag aannemen dat zij mettertijd zeer gewenschte afnemers zullen worden voor menigen tak van Europeesche nijverheid!'[42] Muller verheugde zich bij de gedachte aan de rijkdom die mogelijk was als Nederland zijn koloniën tot ontwikkeling bracht 'en de bevolking tot welvarende en gretige koopers der Europeesche fabrikaten opheft.'[43] Beschaven werd het vormen van consumenten. Het verbreiden van beschaving verschijnt in deze beschouwingen niet als zelfstandig doel binnen het expansionisme. Men lijkt zich die verbreiding meer te hebben voorgesteld als een noodwendig proces dat tevens een lucratief effect kon hebben, zoals de hele expansiedrang gepresenteerd werd als dwingende noodzaak voor overbevolkte Europese landen in een economische crisisperiode.[44] De auteurs van deze jaren zagen om zich heen in eigen land en in het buitenland hun maatschappij niet alleen getalsmatig groeien, maar ook mobieler, intensiever en conflictueuzer worden. In overzeese expansie, in de vorm van nieuwe markten of van emigratiemogelijkheden, meenden zij nu een welkome uitlaatklep voor deze demografische en sociale spanningen te hebben gevonden.

Nederlands imperialisme tussen ambitie en defensie, 1875-1895

In het buitenlands overzicht dat Macalester Loup van 1880 tot 1883 verzorgde, valt de nadrukkelijke afwezigheid van Nederland op. Waar Quack in de jaren zestig in zijn overzicht de binnenlandse ontwikkelingen in de andere Europese landen en Amerika had gevolgd, becommentarieerde Loup vooral de internationale betrekkingen tussen de grote mogendheden, de situatie op de Balkan, de imperialistische ondernemingen. Afgezien van de bladzijden over de Transvaalse opstand in februari 1881 kwam Nederland niet in zijn analyses voor. Nergens relateerde hij de internationale politiek expliciet aan de belangen van eigen land. De Nederlandse beschouwer overzag het internationale terrein als vanaf een neutraal eiland. Nu was het inderdaad Loups liberale overtuiging dat, zeker voor een kleine handelsnatie, de vorming van een vrije wereldmarkt het beste perspectief bood. Hierin paste geen nadrukkelijke accentuering van nationale belangen.

Door als het ware het wereldtoneel discreet van tussen de coulissen te volgen, maskeerde deze auteur echter dat Nederland in deze periode van imperiumvorming wel degelijk een partij vormde en reële belangen te verdedigen had. Elders in *De Gids* werd daarvan geen geheim gemaakt. Ook de bij vlagen heftige uitingen van nationalisme duiden erop dat men zich in deze kring zorgen maakte over de positie en vooruitzichten van Nederland. De plotselinge ontdekking van de Transvaalse 'stamverwanten' en Groot-Nederlandse perspectieven in zuidelijk Afrika maakt de indruk vooral een antwoord te zijn geweest op binnenlandse problemen. In *De Gids* vertegenwoordigde Zuid-Afrika al snel niet meer een economisch belang, maar kreeg het steeds meer een symboolfunctie in dienst van het oudliberale streven naar nationale binding en sociaal-morele regeneratie. Ook in beschouwingen over de Nederlandse koloniale opdracht in Indië en (in mindere mate) Suriname werden de imponderabele heilzame effecten op het nationaal gestel en karakter niet vergeten. Maar deze waren duidelijk van bijkomstige betekenis. De koloniale bezittingen vertegenwoordigden een reëel economisch en daarmee politiek belang. Met deze belangen was Nederland betrokken in de internationale politieke ontwikkeling.

Welke invloed oefenden het nieuwe denken en de veranderende internationale verhoudingen uit op de opvattingen over het Nederlandse koloniale beleid? Na 1875 verschoof in *De Gids* het accent naar het behoud en het economisch rendement van de koloniale bezittingen. Naarmate de koloniën minder uitsluitend ten bate van de staatskas beheerd werden en meer een terrein gingen vormen voor het particulier ondernemerschap, drong het liberale tijdschrift klemmender aan op 'maatregelen welke ons dat bezit blijvend verzekeren'.[45] In deze kring was altijd kritiek geweest op de bekrompen exploitatie van Java als staatskolonie. Men wenste openstelling van de koloniën voor het initiatief uit de maatschappij en ook, door afschaffing van het consignatiestelsel en belemmerende tarieven, voor de internationale handel, juist om het koloniaal bezit te verzekeren tegen de naijver van grote mogendheden.[46] Indië moest zich kunnen ontwikkelen tot een min of meer zelfstandig en behoorlijk ingericht overzees rijksdeel, verbonden met de Nederlandse maatschappij door handel, bedrijf, wetenschap en cultuur. De taak van de staat was deze ontwikkeling mogelijk te maken door een doelmatige bestuursvorm te scheppen en de Indische baten te investeren in de koloniale infrastructuur. In deze vorm werd de kolonie tot een kostelijk bezit, dat liberalen ook graag adequaat verdedigd zagen. Vanaf het midden van de jaren zeventig, maar vooral in het volgende decennium kwamen in *De Gids* auteurs aan het woord die bij de terughoudende regering aandrongen op uitbreiding of effectuering van het Nederlands gezag in de buitengewesten, om de onderworpen volken aan de machtsverhoudingen te herinneren, aanspraken van andere mogendheden te voorkomen en 'eene meer doeltreffende en op breeder schaal aangelegde exploitatie van onzen rijken Oost-Indischen Archipel' mogelijk te maken.[47] In toon en strekking van zulke pleidooien manifesteerde zich een onvervalst imperialisme, al blijft het moeilijk te bepalen of dit discours nu uitdrukking

was van werkelijke ambities die slechts geremd werden door een nuchter besef van kwetsbaarheid, of van een wezenlijk defensieve attitude in de felle tooi van de internationaal gangbare assertieve retoriek.

In de commentaren op de Atjehoorlog was zulk imperialisme aanvankelijk nog nauwelijks zichtbaar. Anders dan in de dagen van de cultuurwet of de Transvaalse opstand mengde *De Gids* zich in 1873-1874 niet nadrukkelijk in de actualiteit van de eerste twee expedities naar Atjeh of in het nationale vreugdebetoon toen de expeditiemacht in januari 1874 de kraton van Atjeh wist te bezetten. Wel schreef Veth direct bij het begin van de eerste expeditie in vier weken tijd een boek over dit Noord-Sumatraanse rijk, met een rechtvaardiging van de oorlogsverklaring en goede verwachtingen van een spoedige triomf. Maar hiervan kwam niet meer in *De Gids* terecht dan een korte aankondiging, waarin Zimmerman zich overigens aansloot bij de voorstelling dat de oorlog 'onvermijdelijk was'.[48]

In januari 1873, dus vóór de Atjehoorlog, had luitenant-generaal Knoop nog terloops verklaard, in een beschouwing over de eerdere campagne tegen Boni (1859-1860) die later dat jaar een onverwachte actualiteit kreeg, dat zijns inziens noch 'het bijzonder belang van ons vaderland', noch 'het algemeen belang der beschaving' gediend werd met verdere militaire expansie in Indië, die alleen maar geld en mensenlevens kostte. 'De eerste plicht van onze Indische regeering is, alles te vermijden wat aanleiding kan geven tot een oorlog.' Hij voegde er evenwel aan toe dat doeltreffend gewapend optreden geboden was om 'ons zedelijk overwicht' te bevestigen 'wanneer wij daar worden aangerand of beleedigd'. Waarschijnlijk toevallig plaatste de redactie zijn opstel pas in mei, toen de eerste expeditie al mislukt was en de tweede werd voorbereid. Minister van Koloniën Fransen van de Putte en gouverneur-generaal Loudon kozen als bevelhebber daarvoor de oud-generaal Van Swieten, de man die door Knoop geprezen was om zijn effectieve optreden in Boni. Op dat moment was echter nog onzeker of Knoops opmerking moest worden opgevat als kritiek op overhaaste agressie of als rechtvaardiging van een ferm optreden jegens het subversieve sultanaat.[49] Maar in oktober bleek dat hij de oorlog in het geheel niet afkeurde. Een conflict met Atjeh kon op den duur toch niet uitblijven en hoe moeizaam die oorlog misschien ook zou blijken, Knoop achtte nu ineens zo'n inspanning gerechtvaardigd door het resultaat: 'want, Atsjin gebreideld, dan zijn wij meester van geheel Sumatra.'[50]

Maar pas in 1875 mengde het tijdschrift zich meer dan terloops in de zaak, naar aanleiding van een pennenstrijd in kranten en brochures over het onduidelijke resultaat van de tweede expeditie van december 1873-januari 1874.[51] Toen en in de volgende jaren bleek dat de redactie geen eigen standpunt had inzake de doeleinden en de juiste aanpak van de oorlog tegen Atjeh. Zij gaf het woord aan een aantal officieren en aan Kamerlid en oud-minister Fransen van de Putte die hierover uiteenlopende meningen hadden. Geen van hen keurde het optreden tegen Atjeh op zichzelf af. Het verschil van mening betrof de vragen in hoeverre de expeditie onder Van Swieten geslaagd mocht heten en met welke bedoeling en middelen de strijd moest worden voortgezet

tegen Atjeh dat nu wel formeel geannexeerd was maar zich nog geenszins onderworpen toonde. Generaal P.G. Booms vertegenwoordigde de voorstanders van een voortgezette, harde en doortastende militaire aanpak, voor wie de zorg om het prestige het voornaamste motief was: 'Atjeh moet thans vallen, zal onze heerschappij over Indië staan blijven.'[52] Hij kreeg direct antwoord van generaal H.J.J.L. de Stuers, zelf oud-commandant van het Indisch leger. De verovering van de hoofdstad, aldus De Stuers, had genoeg indruk gemaakt in Indië. Naar zijn mening kon inlijving van Atjeh nooit de bedoeling zijn, als men in overeenstemming wilde blijven met de algemene politiek ten aanzien van de buitengewesten. Hij achtte het verstandig dat de regering slechts een traktaat met Atjeh had nagestreefd en ried aan in de ontstane situatie met tact en geduld te werk te gaan.[53]

Dit was ook ongeveer het advies aan de minister van Koloniën waarvoor Fransen van de Putte *De Gids* ruimte vroeg in december 1876. Onder Van de Puttes verantwoordelijkheid was de oorlog begonnen, maar de in het begin gevolgde strategie en zijn advies daaraan vast te houden stonden inmiddels bloot aan kritiek, ook van liberale zijde. De voormalige bewindsman herinnerde er nu aan dat de bedoeling vanaf het begin geen andere was geweest dan Atjeh te dwingen tot een traktaat met Nederland, zoals er met meer buitengewesten gesloten waren. Van de Putte toonde zich nog steeds voorstander van de ouderwetse koloniale traditie hoogstens een kuststrook te bezetten, een traktaat te sluiten en eventueel vervolgens met discrete middelen de invloed in zo'n gebied uit te breiden. Hij zag geen mogelijkheden een daadwerkelijk Nederlands bestuur over de buitengewesten uit te spreiden, zeker niet over volken die hun belang bij zulk bestuur niet inzagen en er zich actief tegen verzetten. Hij adviseerde daarom de even kostbare als weinig succesvolle pogingen te staken met militair geweld door te dringen in het binnenland van Atjeh. Het Nederlands gezag mocht en kon niet gebaseerd zijn op uitroeiing en verdrijving van de bevolking. Nu het oorspronkelijke gevaar van buitenlandse inmenging in de Archipel niet meer bestond, moest de pacificatie van Atjeh aan de tijd worden overgelaten.[54]

Zijn dringend advies aan de regering af te zien van een nieuw offensief en de inspanningen te richten op beheersing van de kustgebieden vond gedeeltelijk gehoor maar werd in *De Gids* direct fel bestreden door de oud-officier en militair publicist W.A. van Rees, weer een voorstander van de doortastende onderwerpingsoorlog. Deze kreeg in 1879 steun van opnieuw generaal Booms, in een kritisch overzicht van de pennenstrijd over de Atjehkwestie.[55] Van Rees en Booms waren geneigd de verantwoordelijkheid voor de slepende oorlog vooral de politieke leiding toe te rekenen, die na het succes van 1874 verzuimd had de formele annexatie direct met alle middelen ook feitelijk te doen respecteren. Hun stond het eeuwige militaire ideaal voor ogen van het korte, doeltreffende offensief dat een duidelijke onderwerping oplevert. Zo'n aanpak bleef nodig zolang Atjeh het Nederlandse prestige ondermijnde door openlijk de opgelegde soevereiniteit te weigeren. Bij de noodzakelijke hardheid van elke oorlog beschouwden zij de doortastende campagne bovendien als relatief

'humaner' dan een lange demoraliserende worsteling. Booms veroordeelde dan ook de oorlogsmisdaden en de zinloze vernietiging die met de lopende veldtocht gepaard gingen, al leek hij deze mede te wijten aan het toenemend aandeel 'uitschot van vreemdelingen' in het koloniale leger.[56]

In het midden van de jaren tachtig stond het probleem-Atjeh geheel in het teken van de zorg om het behoud van het koloniaal gezag. Nu kwamen alleen nog voorstanders van een ferme aanpak met adequate militaire middelen aan het woord, zoals P.F. Laging Tobias, die ontslag had genomen als gouverneur van Atjeh toen de regering in 1884 besloot de beschikbare krachten terug te trekken op Kotaradja, en oud-militair en liberaal Kamerlid E.B. Kielstra. In de beschouwingen over de koloniën ging een alarmistische toon overheersen, uiting van het gevoel dat de Nederlandse bezittingen in gevaar waren. De spanning tussen imperiale ambitie en besef van kwetsbaarheid was trouwens in het algemeen vrij groot. Intern leek er op verschillende plaatsen in de Archipel een dreiging van opstandigheid, waarop het gezag geen antwoord zou hebben, gebonden als het was door de inspanningen tegen Atjeh. Ook de ondernemers in Indië, ontevreden over hoge belastingen en gebrek aan ondersteuning van overheidszijde, koesterden grieven jegens Nederland, waardoor hun loyaliteit niet gegarandeerd leek. Tegelijk gaven de imperialistische aspiraties van grotere mogendheden reden tot ongerustheid. Zowel over de sociale kwestie in eigen land als over de koloniale situatie ging men in deze jaren vooral denken in termen van beheersing: behoud van de maatschappelijke orde en behoud van het koloniaal bezit. Laging Tobias, die wist waarover hij sprak, maakte er geen geheim meer van dat de bevolking van Indië de zegen van de overheersing niet inzag en deze dus slechts als 'het Nederlandsche juk' onderging, wachtend op een kans zich eraan te ontworstelen. Voorlopig zou daarom het gezag gewoon op doelmatige machtsuitoefening moeten berusten, totdat men erin zou slagen de bevolking ervan te overtuigen dat de exploitatie van haar land ook haar eigen belang was.[57] Hij vertegenwoordigde de nu heersende opvatting dat eerst de algemene orde diende te worden hersteld en dat de kosten van het daartoe benodigde adequate leger niet zonder meer ten laste behoorden te komen van de Indische belastingbetalers. Het behoud van de kolonie vormde immers een nationaal belang.[58]

De betekenis van het koloniaal bezit werd in *De Gids* zeer hoog aangeslagen en daarbij primair economisch opgevat. Muller bracht zijn waardering van deze 'bezittingen' tot uiting door in één volzin te spreken van 'rijk maken', 'het rijkste land', het 'overrijke Indië', 'millioenen', 'onmetelijke schatten' en nieuwe 'fortuinen'.[59] Onlosmakelijk verbonden met die economische betekenis was het nationaal prestige. Het is een opvallend verschil met de belangstelling voor Zuid-Afrika dat ten aanzien van Indië en Suriname geen sprake was van 'cultureel imperialisme'. In het algemeen raakte, anders dan voor 1870, het even obligate als hooggestemde motief van de beschavingstaak op de achtergrond. Alleen de volkenrechtsgeleerde De Louter wees er in een artikel over Brits-Indië op, dat koloniale heerschappij uiteindelijk enkel rechtvaardiging vond in de 'staatkundige opvoeding' van de kolonie.[60] Maar daar-

naast ontbrak elke aspiratie in de koloniën de eigen Nederlandse cultuur te bevorderen. Hoogstens probeerde men enthousiasme te wekken voor de wetenschappelijke exploratie van deze gebieden en vereiste het nationaal prestige dat Nederlandse onderzoekers dit rijke terrein niet aan anderen lieten.[61] De koloniën werden beschouwd als bezittingen; zij golden kennelijk niet als deel van de Nederlandse 'nationaliteit', zoals Zuid-Afrika.

Daarmee ontbrak, bij alle activistische retoriek en ondernemingszin, aan het imperialisme ten dele het expansieve element. 'Dwaas zou 't zijn, thans weer te droomen van een machtvertoon als wij twee en drie eeuwen geleden konden ontwikkelen', besefte Muller bij een blik op de gewijzigde internationale verhoudingen.[62] Zoals de nationalistische retoriek van deze jaren vooral bedoelde de nationale krachten te bundelen tot behoud van de natie, zo was ook het imperialisme 'defensief' gericht. Dat wil zeggen dat de aspiraties van de auteurs over dit onderwerp niet uitgingen boven consolidatie en ontwikkeling van wat zij beschouwden als het erkende Nederlandse koloniale bezit en handhaving van het prestige als koloniale mogendheid.[63] Dat Nederlandse bezit omvatte Suriname en de Indische archipel, die bestond uit Java, Sumatra en 'buitenbezittingen', al was niet geheel duidelijk tot welke eilanden de aanspraken zich precies uitstrekten, of hoever het binnenland in. Daarnaast moedigde *De Gids* het zoeken naar markten en de vestiging van handelsposten overal ter wereld aan, zonder daaraan territoriale aanspraken te verbinden.

De toon werd in 1883 gezet door Muller, over de zestig inmiddels, maar in deze periode de ijverigste vertegenwoordiger van de imperialistische gedachte. Als in alle volgende opstellen bekritiseerde hij de discrepantie tussen de uiterlijke grootheid van Nederland als koloniale mogendheid en de verontrustende kleinheid van mentaliteit en bestuurlijke visie. Hij herinnerde nog aan Potgieter, tot in de vermanende verzuchting 'er was een tijd...' toe. Muller stond met een voet in de nieuwe tijd van assertieve dynamiek en imperiumvorming, met de andere nog in de traditie van het oude kolonialisme, dat tevreden was met vestiging van handelsposten. Van harte stelde hij zich achter particuliere initiatieven om een soort nieuwe Oost-Indische compagnie te beginnen, die met kapitaal van grote Nederlandse financiële instellingen en bestuurlijk ondersteund door het gouvernement overal in de buitengewesten handelsfactorijen zou openen. Het was dan niet nodig in die streken cultures te vestigen: waar gelegenheid tot handeldrijven was, zou de lokale bevolking zelf voor de markt willen gaan werken. Zo werd, naar goed liberaal principe, de kolonie aangemoedigd zichzelf tot ontwikkeling te brengen. Mullers kritiek betrof dan ook het onvermogen van Nederland als kolonisator zelfs maar het marktpotentieel van het eigen imperium te benutten. Hij hield hiervoor enerzijds de eenzijdige ontwikkeling van de lucratieve geldhandel in Amsterdam verantwoordelijk, waardoor te weinig investeerders met hun kapitaal de goederenhandel stimuleerden, en anderzijds het gebrek aan bestuurlijke en ambtelijke ondersteuning van een gouvernement zonder visie.[64] Het was een terugkerende klacht dat de regering in een tijd van economische crisis en sociale onrust te weinig deed om nieuwe initiatieven te begunstigen.

Andere auteurs zochten die nieuwe wegen meer in de exploitatie van de minerale bodemschatten van de Archipel, en dan vooral buiten Java. Al in 1875 prees Rost van Tonningen de lucratieve exploitatie van de tinmijnen op Billiton aan als Nederlands 'verheven roeping in het Oosten'. Als 'verwaarloosde kinderen' strekten de eilanden buiten Java hun armpjes uit naar het moederland, wilde deze auteur zijn lezers laten geloven.[65] Het liberale Kamerlid Kielstra presenteerde zijn klemmende pleidooi voor de aanleg van een Sumatraspoorweg om de ontginning van de Ombilin-steenkoolvelden mogelijk te maken als 'eene aangelegenheid van *hoog staatsbelang*'.[66] Zijn beschouwing over 'de uitbreiding van het Nederlandsch gezag op Sumatra' was een model van modern imperialisme. De aanblik van de bereikte gezagsuitbreiding vervulde hem met 'dankbaarheid'; maar het was nog niet genoeg. Geen argument uit het repertoire bleef onbenut om de terughoudendheid van het publiek en de overheid ten aanzien van een misschien moeizame uitbreiding van politieke invloed te overwinnen. Annexatie, betoogde Kielstra, was niet alleen het 'fatum' waartoe koloniale mogendheden leken te worden gedwongen door allerlei omstandigheden. Het was niets minder dan 'plicht' het erfdeel der vaderen 'in waarde en beteekenis te doen toenemen'. Gezagsuitbreiding was 'op den duur niet te vermijden' en kwam ten goede 'aan land en volk in Indië; aan de vervulling van onzen plicht om ontwikkeling, beschaving, orde en rust, welvaart te brengen aan de Indische volkeren, en tevens aan de materiëele belangen van het moederland door uitbreiding van handel, landbouw en nijverheid.'[67]

In wapengeweld zag Kielstra niet het geschiktste middel, hoewel hij het evenmin uitsloot. Zijn voorkeur ging uit naar de diplomatieke methode, die kracht kon worden bijgezet door geloofwaardige machtsmiddelen. *De Gids* gaf echter ook ruimte aan auteurs die tot verbazende uitersten wensten te gaan als het koloniaal prestige door een ongelukkige expansiepoging in het geding was, zoals in het geval van Atjeh. De islamoloog en voormalige regeringsadviseur L.W.C. van den Berg bijvoorbeeld mocht in 1894 zijn al vaker geopperde voorstel uiteenzetten voor eens en altijd af te rekenen met de weerspannige Atjehers. Alles was al geprobeerd, niets had gebaat, stelde hij vast. 'Niet meer op hunne onderwerping, niet meer op hunne assimilatie, maar op hunne eliminatie moet onze politiek zijn gericht.' In volle ernst verdedigde hij daarom als oplossing 'het geheele wespennest [...] langzamerhand naar het gebergte te verdrijven, en in de Atjeh-vallei eene andere bevolking te plaatsen' die wel loyaal aan het Nederlandse gezag was. Hij ontwikkelde daartoe een heel plan de veroverde Atjehse kampongs toe te wijzen aan Ambonese ex-militairen uit het Indisch leger of aan geharde *frontier*-kolonisten, waardoor een versterkte, opschuivende kolonie zou ontstaan. Van daaruit kon dan het gezag zich gestaag over Noord-Sumatra gaan uitbreiden. Veranderden de Atjehers niet, en de Delftse hoogleraar koesterde daaromtrent geen hoge verwachtingen, dan werd hun lot dat 'der Roodhuiden in Noord-Amerika of van elk ander volk, dat zich tegen de beschaving verzet.'

Het is interessant een moment stil te staan bij de conventionele opvattin-

gen die tussen de regels door dienden als rechtvaardiging van een zo radicale ‘oplossing’ als deze, die bij liberalen buiten *De Gids* op enige belangstelling mocht rekenen. Ten eerste was er de overtuiging dat goede en slechte eigenschappen berustten op de mate van raszuiverheid: de ‘hybridische oorsprong’ van de Atjehers verklaarde hun kwalijke ‘volkskarakter’. Daarnaast bestempelde de Victoriaanse moraal de Atjehers als vanzelfsprekend tot een reddeloos verdorven volk op grond van berichten over daar voorkomende homoseksualiteit. En ten slotte liet het probleem-Atjeh zich vergelijken met de strijd die op dat moment in Europa op brede steun kon rekenen - die tegen het anarchisme.[68] Ideeën als deze hadden het tij mee: twee jaar later werd de strijd tegen Atjeh met hernieuwde inzet hervat.

Overigens niet naar de voorstellen van Van den Berg, maar naar de adviezen van de nieuwe regeringsadviseur Snouck Hurgronje, die in 1886 zijn reputatie van deskundige ondubbelzinnig gevestigd had met een groot *Gids*-artikel over ‘De Islam’, waarin hij afrekende met het ‘onwetend gebazel’ dat in Nederland en daarbuiten voor deskundigheid op dit gebied doorging. Het artikel was het resultaat van geleerdheid en van Snouck Hurgronjes contacten met de wereld van de islam, die hadden geleid tot zijn voor een westerling hoogst uitzonderlijk verblijf in Mekka in 1885. Ook in *De Gids* is zelden een jonge auteur opgetreden met zoveel wetenschappelijke autoriteit. De Leidse universiteit bood hem direct een lectoraat aan in de ‘Instellingen van de Islam’. Aan het slot van zijn artikel had Snouck gewaarschuwd dat juiste kennis van de godsdienst die de miljoenen Nederlandse onderdanen in Indië aanhingen weleens van beslissend belang zou kunnen zijn voor een adequate beheersing van dit imperium. Hoe dwingend het imperialisme inmiddels geworden was, blijkt als men ziet dat een man als Snouck Hurgronje, die geen hoge dunk had van zijn collega Van den Berg en die het vocabulaire van het westerse hegemonialisme heel goed doorzag, de architect werd van de ‘pacificatie’ van Atjeh.[69]

Verantwoordelijk voor deze wending in het beleid van de Nederlandse regering, die tot het midden van de jaren negentig steeds terughoudend had gereageerd op imperialistische uitingen van de publieke opinie, was de geslaagde Lombok-expeditie van 1894. In Nederland maakte dit militaire succes een ongekende publieke opwinding los. In *De Gids* is hiervan op het eerste gezicht niet veel te merken; het blad besteedde alleen zijdelings aandacht aan de gebeurtenis. Toch was het de Lombok-euforie die Boissevain inspireerde tot de eerdergenoemde dithyrambe ‘Ons vaderland’, het eindpunt van de negentiende-eeuwse nationalistische expressie: ‘U heil en hulde! nobele armee van d'Oost [...] roem van ons land en treffend voorbeeld aan de burgerij, door zelfverzaking, plichtbesef en tucht, u, Indisch leger, hulde en heil en dank en lauwerkransen!’ Zoals bij Van den Berg kreeg het Nederlandse imperialisme ook bij een auteur als Boissevain nu zijn volle, ongereserveerde toon. ‘O, als ik aan die toekomst denk en van de zeekust uitzie in 't verschiet, adem ik groote ruimte en vrijheid....ik denk aan Rijken en Koloniën van overzee, die lengte, breedte, hoogte bieden aan 't oude ras, voor mannenwerk en hooge taak van zeelui, planters, kooplui en soldaten.’[70]

Veel minder verwachtingen koesterde men van Suriname; zelfs de idealen namen hier niet eens de schijn van verhevenheid aan. Men leek Suriname te beschouwen als een louter economisch project, dat in een zorgelijke toestand verkeerde sinds de afschaffing van de slavernij in 1862. Ten aanzien van deze kolonie sprak men nooit over een beschavingstaak. Wel over ontwikkeling, maar dan enkel in de zin van vergroting van productief vermogen en verbeterde exploitatie. Als eerste boog Heldring zich over de zaak in een stevig met cijfermateriaal gedocumenteerd artikel in 1876, omdat naar zijn mening de kolonie een zodanig verval vertoonde dat Nederland voor de keuze stond: 'helpen of loslaten?' Het laatste 'gedoogt onze eer niet' en leek hem ook onverstandig met het oog op de succesvolle ontwikkeling van Brits Guyana sinds 1834 en de mogelijkheden tot exploitatie die Suriname zelf bood. Daartoe rekende hij de grote mate van zelfbestuur, de vermoedelijke aanwezigheid van goud, de betrekkelijk makkelijke verbindingen met Europa en Amerika en de afwezigheid 'eener talrijke bevolking, wier rechten op den grond men behoort in acht te nemen'. Als grootste probleem van Suriname zag hij de achteruitgang van de plantages sinds de emancipatie. Eenmaal bevrijd waren de voormalige slaven evenmin als de indiaanse bevolking nog geneigd tot de 'geregelde arbeid' die Heldring en zijn tijdgenoten voor het waarmerk van beschaving hielden. Eigenlijk verweet hij hun dat zij landbouw, jacht en visserij alleen voor eigen gebruik beoefenden, in plaats van te produceren voor de markt. Heldring redeneerde als vanzelfsprekend vanuit het belang van de kolonie en waardeerde dus ieders aanwezigheid - vrijwillig of niet - naar de bijdrage aan deze economische onderneming.

Zoals alle volgende auteurs over Suriname zag hij de oplossing van de problemen in een goed voorbereide en van regeringswege ondersteunde immigratie van duizenden Javaanse en Bengalese arbeidskrachten voor het werk in de suikerteelt.[71] Men bleef deze kolonie beschouwen als landbouwgebied. Een auteur die in 1884 verslag deed van een tocht naar het goudwinningsgebied in de binnenlanden kwam tot de conclusie dat de inkomsten en de morele invloed van deze bedrijvigheid ongeveer te vergelijken waren met die van 'een speelbank'; de ware goudvelden van Suriname bleven toch 'de duizenden vruchtbare akkers, die slechts wachten op de noodige werkkrachten'.[72] Er was in de jaren tachtig voortdurend kritiek op de passiviteit van de regering, die niet voldoende deed om een kader te scheppen waarbinnen de particuliere investeringen konden renderen. Daarbij ging het behalve om verbetering van de zeer primitieve infrastructuur en afschaffing van drukkende uitvoerrechten vooral om de 'aanvoer van werkkrachten'.[73]

Onwillekeurig sprak men over niet-blanken louter in termen van productief vermogen. Negers werden 'gebezigd' voor het ene of andere werk. Javanen en Bengalezen leken 'bruikbaarder' voor geregelde plantagearbeid dan de Brits-Indische immigranten die men voor 1874 geprobeerd had. 'De koelies der latere zendingen zijn van veel beter gehalte dan die der eersten', constateerde Muller van Voorst in 1887 tevreden.[74] Een andere auteur, die de Surinaamse bosnegers bezocht, vergeleek de fysieke schoonheid van deze 'natuur-

kinderen' met die van 'een ras-paard' en vond de 'exemplaren' die hij in hun eigen omgeving aantrof mooier dan die op de koloniale tentoonstelling van 1883, alsof hij over een diersoort of uitheems product sprak.[75]

Effectieve 'ontwikkeling' van het economisch potentieel van een kolonie was sinds 1870 de voornaamste rechtvaardiging van koloniale occupatie en heerschappij geworden. Zeker toen imperialisme een algemeen verschijnsel werd, het bezit van delfstoffen sterk in belang toenam en de Kongo-akte van het congres van Berlijn (1885) de regels voor het verwerven van koloniën ging bepalen, voelde men de noodzaak van zo'n legitimering, vooral voor Nederland met zijn formeel uitgebreid maar feitelijk onduidelijk omschreven koloniaal rijk. Het recht van occupatie en de voor Afrika vastgestelde regels voor inbezitneming waren immers ook voor delen van de Archipel niet zonder relevantie.[76] Het leek een voorwaarde voor het behoud van de koloniën het buitenland te tonen dat Nederland dit bezit daadwerkelijk beheerde en rendabel wist te maken. Anders dan een kwarteeuw eerder kreeg het 'rentmeesterschap' nu een zuiver economische betekenis.[77]

Ook het nationaal prestige was hiermee direct gemoeid. Al keurde men de agressieve imperiumvorming van andere mogendheden af, de liberale elite die in *De Gids* aan het woord kwam, was in deze jaren zeker gevoelig voor de gedachte dat nationale grootheid werd uitgedrukt in het bezit van een aanzienlijk overzees rijk. Afgezien van de Groot-Nederlandse culturele aspiraties in Zuid-Afrika was de strekking echter 'defensief', dat wil zeggen gericht op handhaving van het prestige als oude koloniale mogendheid.[78] Dat sloot niet uit dat de zorg om dat prestige kon leiden tot enthousiaste rechtvaardiging van een offensief optreden als tegen Atjeh en Lombok. Ook kon deze spanning tussen ambitie en gerichtheid op behoud leiden tot verwijten achteraf over de 'staatkundige kortzichtigheid' van de regering die in 1872 bij het nieuwe Sumatra-traktaat de laatste Nederlandse vestiging op de Afrikaanse Goudkust, Elmina, aan Engeland had overgedaan. In 1874 had Knoop, zoals andere liberalen, het nog een verstandig besluit gevonden 'af te zien van eenige onbeduidende sterkten, die ons noch eer, noch voordeel aanbrachten'. Een decennium later heette deze symbolische gebiedsafstand een nationale schande en een gebrek aan visie op 'de toekomst van dat "dark Continent" waarvan andere natiën alles verwachten.'[79] Niet toevallig was het juist de handelsman Muller die deze Afrikaanse vooruitzichten propageerde.

Een secundair motief voor de koloniale exploitatie was de binnenlandse sociale en economische toestand. Terloops komt soms dit 'sociaal-imperialisme' aan de oppervlakte, hoewel het in de moeilijke jaren tachtig misschien wel de primaire drijfveer was. Waar in de voorstellingen van grootscheepse emigratie naar Zuid-Afrika toch vooral de morele winst voor de natie vooropstond, dacht men bij Indië en Suriname aan concreter voordeel: werkgelegenheid en als gevolg daarvan het afnemen van de maatschappelijke spanningen. 'Indien wij de laatste ons nog overgebleven bezittingen van een vroeger over alle werelddeelen verspreid gebied bewerken met dat uitstekend koloniaal verstand en inzicht hetwelk wij nog geenszins verloren hebben, dan vraagt in

eigen land niemand te vergeefs meer om arbeid, noch onze pionier daarbuiten om steun. Welvaart maakt ons dan weer sterk en herstelt de gestoorde eendracht, onvermijdelijk gevolg van onvoldaanheid.'[80]

Eindnoten:

1 Fruin, 'Nederland's rechten', 1865, II 29; Muller, 'Koloniaal gevaar', 1886, III 355.
2 Blussé en Locher-Scholten, 'Buitenste binnen', 343.
3 Zie: Van der Velde, 'Koloniale lobby'.
4 Zie hierover: Fasseur, *Indologen*, 189-207.
5 Hierover: Kuitenbrouwer, *Nederland en het imperialisme*, 54-55, 89-94.
6 Van der Velde, 'Projectie', 380.
7 Over hem: Quack, *Herinneringen*, 350-352.
8 J. den Tex, in: *BWN*, I, 65-67.
9 Fruin, 'Nederland's rechten', 1865, II 28, 37; Veth, 'Cultuurwet', 1866, I 5.
10 Fruin, 'Nederland's rechten', 1865, II 32, 35-36, 38-39, 42-43.
11 Buys, 'Koloniaal debat', 1870, II 338-371.
12 Veth, 'Onze koloniale staatkunde', 1865, IV 385-422, vooral 401-402. N.a.v. H.C. van der Wijck, *Onze koloniale staatkunde. Een beroep op het Nederlandsche volk* (Den Haag 1865). Over de reactie op deze alarmistische brochure, zie: De Jong, *Batig slot*, 102-108.
13 Van Alphen, 'Indische begrooting', 1868, III 289, 295-296.
14 Veth, 'Cultuurstelsel', 1866, I 5; alleen C.J.F. Mirandolle, die in 1868 N.G. Piersons *Het Kultuurstelsel* (Amsterdam 1868) besprak, bracht principieel het civilisatorisch-ethisch argument naar voren (1869, IV BA november, 421-422).
15 Buys, 'Winter- en zomerstormen', 1866, I 20-27 en Idem, 'Zomer- en winterstormen', 1866, III 1-12, vooral 6.
16 Buys, 'Koloniaal debat', 1870, II 338-371.
17 Van Alphen, 'Indische begrooting', 1868, III 313-315.
18 Veth, 'De phases der bestrijding van het koloniale stelsel', 1869, I 100-122. N.a.v. B. Heldring, *Nederland en Indië* (Amsterdam 1868) en Idem, *Koloniaal beheer* (Amsterdam 1868); Heldring, 'Ons bestuur over ons rijk in Indië', 1872, II 242-262.
19 Ook bij Van Vleuten, 'Belasting in arbeid', 1872, III 211-216; en Hulshoff Pol, 'Indische adviezen', 1877, III 257-286.
20 Van Bosse, 'Decentralisatie', 1875, IV 423-426, 435-437, 444-445. Een soortgelijk experiment, op kleine schaal op de Banda-eilanden, bepleitte Vissering: 'Bandagroep', 1874, I 245-247.
21 De Jong, *Batig slot*, 161-180, vooral 173-174.
22 Van Alphen, 'Indische begrooting', 1868, III 297-299.
23 Dozy, 'Vereenigte Staten', 1871, II 441, 443. Het artikel was een weinig kritisch overzicht van een elftal studies over allerlei aspecten van de Verenigde Staten, door de gerenommeerde Leidse historicus en arabist R. Dozy.
24 S.V[issering], 'Arbeid's Utopia. Naar W.T. Thornton', 1870, I 358-363.
25 Kan, 'Nieuw-Holland', 1871, III 251, 492-493. Het motief van exploitatie en ontginning als plicht ook in Van Panhuys, 'Europesche volkplantingen', 1870, I 402, 441-442 en Geerts, 'Japan in 1870', 1871, III 551; productieve arbeid als plicht bij Heldring, 'Suriname', 1876, I 243.
26 Kan, 'Nieuw-Holland', 1871, III 246-247, 514-515, 523-524.
27 Geerts, 'Japan in 1870', 1871, III 557, 564, 567.
28 Geerts, 'Japan in 1870', 1871, III 533; Idem, 'Japan in 1871', 1872, III 285, 296-297, 313-314, 520, 525.
29 Heering, 'Tenggergebergte', 1875, IV 129-131, 135, 142.
30 Dozy, 'Vereenigde Staten', 1871, II 434-445; Kan, 'Nieuw-Holland', 1871, III 492-493; Heering, 'Tenggergebergte', 1875, IV 129-131; Boissevain, 'Poëzie der Puriteinen', 1877, I 133-134.
31 Boissevain, 'Poëzie der Puriteinen', 1877, I 134. Rost van Tonningen gebruikte de term 'het Maleische volkenras', waarmee hij blijkbaar meer wilde aangeven dan 'volk(en)' alleen ('Billiton', 1875, I 379). Macalester Loup hanteerde enkele jaren later in zijn buitenlands overzicht de begrippen 'ras', 'stam', 'natie' en 'nationaliteit' door elkaar, ook met betrekking tot de Balkan (PO, 1881-1883, passim).

32 Over dit ‘sociaal biologisme’ en het bijbehorende discours, zie: De Rooy, ‘Bouleeren met de Evolutie’.
33 Loman, ‘Het Onuitsprekelijke (2)’, 1878, I 201, 213.
34 Koster, ‘Erfelijkheid en sociale psychologie’, 1885, II 255, 262-263, 279; Elout van Soeterwoude, ‘Goudvelden’, 1884, I 451.
35 Zimmerman rec. Barter, *Zes maanden in Natal*, 1854, I BA 266.
36 Kan, ‘Nieuw-Holland’, 1871, III 492; Dozy, ‘Vereenigde Staten’, 1871, II 454.
37 Boissevain, ‘Lied der kinderen’, 1877, III 380.
38 Macalester Loup, PO, 1883, II 539 en III 359.
39 Macalester Loup, PO, 1881, I 180-181.
40 Asser, ‘Congo-akte’, 1885, II 321.
41 Kan, ‘Stanley's jongste reis’, 1890, I 282. M.C. Kan was sinds 1877 hoogleraar in de aardrijkskunde en de land- en volkenkunde van Indië aan de Amsterdamse universiteit, en tevens bestuurslid van het inmiddels Koninklijke Aardrijkskundig Genootschap.
42 Asser, ‘Congo-akte’, 1885, II 320.
43 Muller, ‘Koloniaal tijdschrift’, 1885, III 504-505.
44 Bijvoorbeeld Muller, ‘Een nieuw koloniaal tijdschrift’, 1885, III 491-506. N.a.v. *Revue Coloniale Internationale* I (1885), onder redactie van P.A. van der Lith; en Hooijer, ‘Toekomst’, 1890, I 378-394. Macalester Loup vond echter het streven naar nationale koloniën een ‘verouderde weg’, maar hij schreef dit in 1881, nog aan de vooravond van het werkelijke expansionisme (PO, 1881, I 181).
45 Muller, ‘Koloniaal gevaar’, 1886, III 355.
46 Bijvoorbeeld M[uller] rec. *Differentiële rechten in Nederlandsch Indië, door een Amsterdamsch koopman* (Amsterdam 1872) en *Een woord aan allen die belang stellen in den bloei onzer koloniën* (Amsterdam 1872), 1872, I 369-372.
47 Rost van Tonningen, ‘Billiton’, 1875, I 330.
48 Z[immerman] rec. P.J. Veth, *Atchin en zijne betrekking tot Nederland* (Leiden 1873), 1874, I 216.
49 Knoop, ‘Boni (1859-1860)’, 1873, II 324-368, vooral 365-376. Het opstel, geschreven in januari, was een ‘beoordeelend overzicht’ van H.T.M. Perelaer, *De Bonische expeditiën. Krijgsgebeurtenissen op Celebes in 1859 en 1860. Volgens officiëele bronnen bewerkt* (Leiden 1872). Zie verder: Kuitenbrouwer, *Nederland en het imperialisme*, 67-68.
50 Knoop, ‘Krijgswezen’, 1874, IV 91-92.
51 Van 't Veer, *Atjeh-oorlog*, 127-133.
52 Booms,‘Atjeh’, 1875, I 386. Naar aanleiding van Brutus [=W.A. van Rees], *Open Brief aan den generaal Knoop, over de Atjeh-kwestie* (Amsterdam 1874), een brochure waarin het optreden van Van Swieten als halfslachtig werd bekritiseerd. Zie: Van 't Veer, *Atjeh-oorlog*, 129.
53 De Stuers, ‘Nog iets over Atjeh’, 1875, II 118-128.
54 Fransen van de Putte, ‘Mijn advies aan den Minister van Kolonien nader toegelicht’, 1876, IV 507-518. Het betrof een toelichting op zijn advies van 26 september 1876 in de Tweede Kamer.
55 Van Rees, ‘De Atjeh-zaak’, 1877, I 325-343; Booms, ‘De afwachtende en de agressieve politiek in Atjeh’, 1879, II 327-362. N.a.v. G.W.F. Borel, *Onze vestiging in Atjeh, critisch beschreven* (Den Haag 1878) en verspreide publicaties van W.A. van Rees, I.D. Fransen van de Putte en W. van Goltstein. Over het militaire beleid zie: Kuitenbrouwer, *Nederland en het imperialisme*, 72 en Van 't Veer, *Atjeh-oorlog*, 118-125.
56 Booms, ‘Afwachtende en agressieve politiek’, 1879, II 358-359. Zie ook: Van 't Veer, *Atjeh-oorlog*, 125, 129-130.
57 Laging Tobias, ‘Tegenwoordige toestand’, 1886, II 297, 303, 306.
58 Kielstra, ‘Indisch leger’, 1884, II 154-156, 186; Laging Tobias, ‘Tegenwoordige politiek’, 1886, II 305-306; G.M. Boissevain, ‘Nederlandsch-Indië’, 1887, II 348-349.
59 Muller, ‘Koloniaal tijdschrift’, 1885, III 491.
60 De Louter, ‘Decentralisatie’, 1887, I 24-25, 275.
61 Treub, ‘Openingsrede’, 1887, IV 344. Een pleidooi ter bevordering van Nederlands onderwijs aan de Javaanse bevolking werd niet gemotiveerd door nationalisme, maar kwam voort uit de gedachte van een algemeen-westers beschavingsoffensief: Van Limburg Brouwer, ‘Javaansche zang’, 1877, II 310-311.
62 Muller, ‘Anglomanie’, 1889, III 265.
63 Muller, ‘Grootheid’, 1883, IV 26; Idem, ‘Anglomanie’, 1889, III 265-266. Voor een situering van dit ‘defensieve’ imperialisme binnen de theorie over het Nederlandse imperialisme, zie Kuitenbrouwer, *Nederland en het imperialisme*, 17-23.
64 Muller, ‘Grootheid’, 1883, IV 25-44. Over het (mislukte) project van een nieuwe Oost-Indische Compagnie (1880) en dergelijke initiatieven (1883): Kuitenbrouwer, *Nederland en het imperialisme*, 115.
65 Rost van Tonningen, ‘Billiton’, 1875, I 379-380.
66 Kielstra, ‘Steenkolen en spoorwegen’, 1884, IV 4.
67 Kielstra, ‘Uitbreiding’, 1887, IV 257, 288, 295.

68 Van den Berg, ‘De Atjehers’, 1894, IV 196-197, 228-237. De auteur presenteerde zijn ideeën in een boze kritiek op de ‘ultra-nieuwerwetsche theorieën’ van de gouvernementsarts J. Jacobs, die het karakter van de Atjehers meer aan het Nederlandse optreden toeschreef: J. Jacobs, *Het familie- en kampongleven op Groot-Atjeh. Eene bijdrage tot ethnographie van Noord-Sumatra. Uitgegeven vanwege het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* (Leiden 1894). Eerder al had hij zijn plan ontvouwd in het *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië* (1890). Over de reacties zie: Kuitenbrouwer, *Nederland en het imperialisme*, 107, 165.

69 Snouck Hurgronje, ‘De Islam’, 1886, II 248-252, III 122, 127-128, 131-132, 134; G.W.J. Drewes, in: *BWN*, I 523-526; Otterspeer, *Wiekslag*, 72; Kuitenbrouwer, *Nederland en het imperialisme*, 164-166.

70 Boissevain, ‘Ons vaderland’, 1895, I 131, 133. Daarnaast alleen een historische schets door Byvanck van ‘Onze betrekkingen tot Lombok’, 1894, IV 134-157 en 299-338. Algemeen: Van Goor, ‘Lombokexpeditie’; Kuitenbrouwer, *Nederland en het imperialisme*, 160-164.

71 Heldring, ‘Suriname’, 1876, I 217, 229, 237, 240, 243. Muller (‘Koloniaal tijdschrift’, 1885, III 502) zag in Suriname ook emplooi voor Nederlandse landbouwers.

72 Elout van Soeterwoude, ‘Surinaamsche goudvelden’, 1884, I 498-499.

73 Elout van Soeterwoude, ‘Surinaamsche goudvelden’, 1884, I 499; Muller, ‘Koloniaal gevaar’, 1886, III 354; Muller van Voorst, ‘Wat ontbreekt Suriname?’, 1887, II 162-172; Ten Kate, ‘Een en ander over Suriname’, 1888, III 220; Muller van Voorst, ‘Suriname’, 1890, I 535-544.

74 Muller van Voorst, ‘Wat ontbreekt Suriname?’, 1887, II 168.

75 Elout van Soeterwoude, ‘Surinaamsche goudvelden’, 1884, I 450-451.

76 Deze problematiek werd uitgebreid behandeld in Van der Lith, ‘Noord-Borneotractaat’, 1891, IV 444-478.

77 Deze term weer bij Rost van Tonningen, ‘Billiton’, 1875, I 380. De gedachte bij Muller, ‘Grootheid’, 1883, IV 42; Idem, ‘Koloniaal gevaar’, 1886, III 354; Idem, ‘Anglomanie’, 1889, III 269.

78 Muller, ‘Grootheid’, 1883, IV 25-26, 34; De Louter, ‘Decentralisatie’, 1887, I 24; Ten Kate, ‘Een en ander over Suriname’, 1888, III 220.

79 Knoop, ‘Krijgswezen’, 1874, IV 89; dezelfde strekking in een anonieme recensie van P.J.B.C. Robidé van der Aa, *Koloniaal bezit en particuliere handel op Afrika's westkust* (Den Haag 1871), 1872, I 373-376; Muller, ‘Grootheid’, 1883, IV 34; Idem, ‘Koloniaal tijdschrift’, 1885, III 493. Dezelfde kritiek ook in Van den Berg, ‘Atjehers’, 1894, IV 228. In het algemeen, zie: Kuitenbrouwer, *Nederland en het imperialisme*, 54.

80 Muller, ‘Grootheid’, 1883, IV 44; hetzelfde motief in Idem, ‘Koloniaal tijdschrift’, 1885, III 495; Laging Tobias, ‘Tegenwoordige politiek’, 1886, II 306; Hooijer, ‘Toekomst’, 1891, I 378; Kuitenbrouwer, *Nederland en het imperialisme*, 11, 131.

Hoofdstuk 22
De wetenschap en 'het onuitsprekelijke'

Inleiding

Toen de Amsterdamse professor B.J. Stokvis in 1892 op verzoek van *De Gids* de verdiensten huldigde van de beroemde fysioloog Moleschott, typeerde hij zijn tijd als 'de eeuw der natuurwetenschappen'; niet als de eeuw van de geschiedenis, wat een even passende karakterisering zou zijn geweest, zeker in dit tijdschrift. Nu was Stokvis zelf een medicus van aanzien en hoogleraar in de pathologie en geneesmiddelleer.[1] Zijn typering lag dus voor de hand en was inmiddels eerder conventioneel dan gewaagd. Inderdaad was ook in een 'letterkundig' tijdschrift als *De Gids* het zwaartepunt verschoven. Globaal vormde voor 1865 de historische beschouwingswijze de sleutel tot begrip van het liberalisme, de nationale gedachte, de theologie en de esthetiek. Daarna verloor zij geleidelijk deze betekenis. Studies en boekbesprekingen op historisch gebied bleven onverminderd een grote en zeer gevarieerde categorie, maar de historische beschouwingswijze versmalde tot het vak geschiedenis, dat zich nu zelf richtte naar een aan de natuurwetenschap ontleende methode. Ook de toenemend retrospectieve gerichtheid van deze periode, die zich uitte in het streven naar inventarisering en conservering van algemeen erfgoed of in de behoefte mannen van verdienste te huldigen, betekende juist dat het historische perspectief inboette aan ideologische stuwkracht. Het suggestief vermogen van de historische zienswijze was inmiddels overgegaan op de natuurwetenschap die na 1865 een paradigmatische status kreeg - de biologie, gebaseerd op de ontwikkelingshypothese. De geschiedenis verloor haar filosofische meerwaarde op het moment dat de ontwikkelingsgedachte het eigendom werd van de natuurwetenschap. Na 1865 ging de natuurwetenschap het vocabulaire, de denkwijze en het wijsgerig debat stempelen.

Misschien nooit is de stugge wetenschap zo ongereserveerd hartelijk bezongen als in de vijftien of twintig jaar na 1860. Hier konden de toenmalige auteurs hun hang naar het monumentale uitleven. Geen heerlijker prestatie toonde de geschiedenis, aldus Stokvis in 1865, dan de ontwikkeling van de natuurwetenschappen, 'kinderen van zulk een snellen wasdom en voorbeeldeloozen aanleg, dat al de andere wetenschappen het zich tot eene eere rekenen om in hare reuzenstappen te treden, en den weg te bewandelen, door haar met zevenmijls-laarzen afgelegd.' De Utrechtse hoogleraar pathologie en anatomie Koster durfde in 1875 veilig de stelling aan 'dat tegenwoordig geen meening over 's menschen ontstaan, aard en toekomst mogelijk is, welke strijdt

met de waarheden, door de natuurwetenschap aan het licht gebracht.' Zo sterk was deze suggestie dat ook een auteur als Boissevain, die eigenlijk weerzin voelde tegen de nieuwe heerschappij van de nuchtere wetenschap, zijn toevlucht zocht tot de traditie van de blijmoedige fysico-theologie om haar toch te kunnen bejubelen, als een gewijd en verheven gedicht. Haar vorderingen vormden 'een lange reeks van altaartreden' waarlangs de mens opklom tot de troon van de wijze Schepper. 'Iedere nieuwe ontdekking der wetenschap doet ons de rhytmìsche, de muzikale regelmaat en orde, de heilige harmonie van het heelal beter begrijpen'. De koele verrukking van de wetenschapsman die terugkeek op het werk en zag dat het goed was, komt tot uiting in een Italiaanse rede van Moleschott die in *De Gids* van 1887 werd opgenomen. Uitgaande van de 'eenheid der methode' verbond de roemruchte fysioloog hier luchtigjes het ene wetenschapsgebied met het andere, tot voor het geestesoog van zijn publiek het imposante gebouw van de Wetenschap verrees, waarin elke discipline haar taak kende.[2] Nooit heeft de wetenschap een harmonischer geheel geleken dan in de toenmalige voorstellingen.

Ook toen rond 1875 in *De Gids* bedenkingen ontstonden tegen de overheersende positie van de natuurwetenschappelijke beschouwing begrepen de critici dat het niet meer aanging zich aan haar gezag te onttrekken. Men ging nu op zoek naar een modus vivendi. In het laatste kwart van de eeuw konden de natuurwetenschappelijke inzichten als probleem ervaren worden, omdat zij de grondslag ontnamen aan de godsdienst en het dierbare voorzienigheids-geloof en maatschappelijk onwenselijke attitudes als materialisme en pessimisme leken mee te brengen. Anderzijds verwachtte men van de wetenschappelijke methode ook het adequate antwoord op deze zorgelijke ontwikkeling, namelijk een gefundeerde, onafwijsbare zedelijkheidsleer. Zoals al in het voorafgaande gebleken is, vormde het behoud of de vestiging van een streng maatschappelijk of burgerlijk ethos het kernprobleem van deze periode. Deze zorg deed zich voelen in de opvattingen over politiek, levensbeschouwing en literatuur. De natuurwetenschappelijke vorm van kennisverwerving, haar begrippen en categorieën en het suggestieve model van biologische, fysiologische en fysische 'wetten' oefenden hierop een sterke invloed uit. Zij hadden immers grote consequenties voor het denken over moraal, over rede en opvoedbaarheid, over de werking van de Voorzienigheid, over de verhouding tussen klassen en volken. Ook toen rond 1875 het gemoed ging protesteren tegen de levensbeschouwelijke aanspraken van de wetenschap, bleven haar concepties het socio-politieke vocabulaire stempelen en bepaalde *zij* welke taak zou toevallen aan de godsdienst en de kunst, ten behoeve van het gemoed. De theologie werd godsdienstwetenschap, religie een geheel geïndividualiseerde gemoedskwestie; naast of zelfs ter vervanging van de godsdienst kreeg de kunst de hoge verantwoordelijkheid opgelegd om de idealiteit in het leven te handhaven. In de kring van *De Gids* verbond men aan het veldwinnen van de wetenschap dus niet de consequentie van het naturalisme, dat ook de literatuur wetenschap moest worden of zich behoorde te richten op de fysieke zijde van het leven. De kunst had juist tot taak te herinneren aan de ideale sfeer buiten

het wetenschappelijk kenbare. Aan de andere kant mocht de kunst niet meegaan in de sterke individualisering die de beweging van Tachtig propageerde, omdat zij een herkenbare idealiteit behoorde te bieden, ten dienste - hoe indirect ook - van het *maatschappelijk* ethos van de burger.

De volgende paragrafen behandelen achtereenvolgens de positie van de natuurwetenschap, de problemen van de moderne theologie, de levensbeschouwelijke verwerking van het natuurwetenschappelijk wereldbeeld en de behoefte aan een nieuwe moraal.

Natuurwetenschap in een letterkundig tijdschrift

De grote betekenis van de moderne natuurwetenschap weerspiegelde zich niet in de personele vertegenwoordiging. Dat blijkt bij een blik op de opleiding van de auteurs die in *De Gids* publiceerden in de periode 1865-1895. Van de 65 procent die zeker een academische graad bezat of in een universitaire functie werkzaam was (een iets lager cijfer dus dan in het vorige tijdvak), had 37 procent een meesterstitel (dat is 24 procent van het totale aantal *Gids*-auteurs), 23 procent een doctoraat in de letteren (15 procent op het totaal), zeker 22 procent een theologische opleiding (14 procent) en slechts 11 procent een opleiding in de geneeskunde of een van de andere natuurwetenschappen (7 procent). Van de overige academici is de studierichting onbekend. Iets meer dan 1 procent had een (militaire) ingenieursopleiding. Vergelijkt men deze cijfers met het academische studiekeuzepatroon in Nederland in deze zelfde periode, dan blijkt dat de juristen in overeenstemming met het algemene patroon (zij het iets constanter) vertegenwoordigd waren. Hetzelfde geldt voor de theologen. Niet verwonderlijk waren letterkundig gevormden sterk oververtegenwoordigd in het tijdschrift: in dezelfde periode koos landelijk slechts 6 procent voor een studie in de letteren, die zeker voor 1863 het minst een beroepsperspectief bood. Na de wet op het middelbaar onderwijs werd dit beter en achter het gemiddelde van 6 procent ging na 1865 dan ook een getalsmatig veel grotere groep schuil. Voor menig letterkundige, al of niet in het middelbaar onderwijs werkzaam, zal het *Gids*-honorarium van zo'n ƒ10,- (1865) tot ƒ40,- (vanaf 1879) per vel - dat is voor een gemiddeld artikel toch gauw 25 tot 100 gulden - een welkome bron van inkomsten zijn geweest.[3]

Met 11 procent waren de medisch en natuurwetenschappelijk gevormden sterk ondervertegenwoordigd, als men bedenkt dat de keuze voor deze studieterreinen landelijk enorm toenam, van 23 procent (1865) tot 60 procent (1895). Noch het hoge percentage, noch de groei weerspiegelde zich in *De Gids*. Opvallend is ook dat juist in de periode dat de natuurwetenschappen meer dan ooit een culturele betekenis hadden, de redactie geen specialist in haar midden telde. In 1871 overleed Schneevoogt, de modern ingestelde, zeer drukbezette geneesheer, inspecteur van de krankzinnigengestichten en buitengewoon hoogleraar neuropathologie en psychiatrie. Hij was pas zevenenvijftig, maar al een kwarteeuw redacteur. Zijn eigen bijdragen betroffen de sociale en

openbare gezondheidszorg, maar veel schreef hij niet. Wel bezat Schneevoogt, die van harte de materialistische zienswijze was toegedaan als uitgangspunt van het natuuronderzoek, veel contacten in de kring van de 'hygiënisten' en vooruitstrevende medische onderzoekers. Hij liet het door de jaren heen aan 'een staf van oudere en jongere medici of filosofen' over op dit gebied verslag te doen.[4] In 1860 had Schneevoogt zijn plaats al eens ter beschikking gesteld, maar toen noch later was het tot een redacteurswisseling gekomen.[5] Na de onverwachte dood van deze aimabele, verbindende figuur heeft men blijkbaar niet het redacteurschap aangeboden aan gewaardeerde medewerkers als de fysioloog D. Huizinga, de scheikundige en filosoof C.B. Spruyt of de patholoog-anatoom W. Koster. Pas in 1893 kreeg Schneevoogt een opvolger, toen de Utrechtse hoogleraar zoölogie A.A.W. Hubrecht de redactie kwam versterken. Het was tekenend voor de overwegend biologische belangstelling in het laatste kwart van de eeuw dat *De Gids* het oog liet vallen op een specialist op dit terrein, tevens een overtuigde darwinist. Pas in 1914 kwam met Ch. van Deventer voor het eerst een chemicus, in 1916 met J.P. Kuenen een fysicus in de redactie, een weerspiegeling van de wending in de natuurwetenschappelijke belangstelling na 1900.

Evenmin als in het personele vlak kwam de betekenis van de natuurwetenschappelijke ontwikkelingen tot uiting in de twee of drie procent ruimte die het tijdschrift daaraan in strikte zin wijdde. Een blad als *De Gids* was natuurlijk ook niet de vanzelfsprekende plaats voor het verslag van natuurwetenschappelijke vorderingen, in een tijd van snelle specialisering en professionalisering in deze sector. In het ene vak manifesteerde deze ontwikkeling zich scherper dan in het andere: tot ongeveer 1880 kon *De Gids* nog besprekingen bevatten van geneeskundige, farmacologische en plant- en dierkundige publicaties die nauwelijks voor een algemeen publiek bedoeld lijken. Maar onmiskenbaar werd het gemeenschappelijke terrein van de cultuur kleiner. Daardoor zou ook juist ruimte voor een populariserende behandeling van de natuurwetenschap kunnen ontstaan. In *De Gids* van na 1870 werd de aandacht voor deze soort van kennis echter bepaald door de mate waarin zij een levensbeschouwelijke 'meerwaarde' bezat. Betrekt men deze levensbeschouwelijke verwerking bij de telling, dan blijkt de bestede tijdschriftruimte tien tot vijftien procent te bedragen.

Voor 1848, toen *De Gids* vooral een recensietijdschrift was geweest in de traditie van de geleerdenjournaals, behoorden ook vakpublicaties op medisch en botanisch gebied nog gewoon tot de te bespreken literatuur. Behalve dat vakbeoefenaars via dit tijdschrift hun oordeel konden uitwisselen, was de bedoeling van zulke besprekingen de vaderlandse wetenschap te meten naar de buitenlandse - lees Duitse - kwaliteitsnorm. Het merendeel van de recensies op natuurwetenschappelijk gebied betrof inleidende en populariserende lectuur, met 'handleiding', 'leerboek' of 'grondbeginselen' in de titel, ten behoeve van onderwijs en zelfstudie. Er was een goede markt voor dergelijk werk, ook vóór de invoering van regulier onderwijs in de wiskunde en de natuurwetenschappelijke vakken in 1863.[6] Hier zag *De Gids* het als zijn taak

toe te zien op de degelijkheid van de volksontwikkeling.

Na 1848 waren zulke boekbeoordelingen niet verdwenen, maar in de nieuwe opzet van het blad was het de bedoeling dat de maatschappelijk verantwoordelijke, beschaafde burger directer voorgelicht werd over relevante actuele ontwikkelingen. Daartoe behoorde uitdrukkelijk ook verslaggeving over 'de resultaten en ontdekkingen, door de studie der stellige wetenschappen verkregen'.[7] Met deskundige opstellen over de invloed van de microscoop op de geneeskunde, over de werking van geneesmiddelen, over hygiëne of over een nieuwe wetenschappelijke theorie fungeerde *De Gids* als een soort open universiteit waar de burger kennis en stof voor de openbare discussie kon opdoen. Zulke voorlichting vond men toen nodig voor de gewenste rationalisering van arbeid, dagelijks leven en bestuur. Niet toevallig vormden de direct maatschappelijk relevante bijdragen, over gezondheidsleer en -zorg, gericht tot artsen, burgers en autoriteiten, de grootste categorie. Het 'populariseren' gebeurde niet vrijblijvend, maar had ten doel burgers van allerlei beroep en ambt te betrekken bij de wetenschappelijke vooruitgang, zodat deze voortdurend op elk terrein toepassing zou vinden.

Dit vertrouwen in de wetenschap bleef, al werd men na 1865 wel gereserveerder ten aanzien van die directe toepasbaarheid. Geleidelijk verdwenen in de jaren zeventig de recensies van allerlei leerboeken en populaire inleidingen, en in 1883 maakte het hele Bibliographisch Album plaats voor een Letterkundige Kroniek. Blijkbaar ging *De Gids* zich op wetenschappelijk terrein beperken. Anders dan voorheen kwamen in de dertig jaar na 1865 astronomie, wis-, natuur- en scheikunde nauwelijks meer aan bod. Alleen in de eerste tien jaar bevatte het Bibliographisch Album nog recensies van leerboeken en wat studies op dit gebied. Hetzelfde geldt voor de geologie en paleontologie. Onder natuurwetenschap verstond men in deze periode vooral de biologie en de geneeskunde. Zoals gezegd was al vanouds door de positie van Schneevoogt en de auteurs die hij voor het blad liet schrijven de meeste aandacht gegeven aan geneeskunde, plantkunde en gezondheidszorg. Hoewel na 1872 ook de recensies op dit gebied (met uitzondering van de plantkunde) bijna verdwenen, bleven geneeskunde en gezondheidszorg in de belangstelling, na 1888 zelfs in toenemende mate. De meeste bijdragen, zeker 26 artikelen en 32 boekbesprekingen, betroffen de biologie en de fysiologie, het hele terrein van de levensvormen en -verrichtingen. Daarvan hadden zeker 9 artikelen de ontwikkelingstheorie van of sedert Darwin tot onderwerp. Overigens vormden Darwins publicaties zelf zelden de aanleiding daartoe. Zijn *Descent of man* (1871) bijvoorbeeld werd niet afzonderlijk besproken, ook niet naar aanleiding van de vertaling.

De hiervoor al gesignaleerde behoefte om grote mannen te huldigen en herdenken vertoonde zich ook op het gebied van de natuurwetenschappen, in opstellen over oudere coryfeeën als Swammerdam, Van Leeuwenhoek en Linnaeus, of recente als Von Baer, Darwin, Harting, Mulder, Donders, Buys Ballot, Moleschott, Helmholtz, Huxley en Pasteur.[8] Een dergelijke benadering lag misschien ook het meest op de weg van een algemeen tijdschrift. Of de

redactie in deze periode eigenlijk een bepaald idee had over de manier waarop de natuurwetenschap in *De Gids* zou moeten worden behandeld, is niet bekend. Wel gaven auteurs soms hun visie. Spruyt bijvoorbeeld stelde zich in 1870 - hij was toen nog scheikundeleraar aan de Utrechtse hbs - de vraag waartoe een brede verbreiding van zulke kennis kon dienen en of populaire lezingen daartoe geschikt waren. Deze auteur redeneerde altijd vanuit het nationaal belang en dat belang vorderde zijns inziens dat het Nederlandse onderwijs inderdaad veel meer zou doen aan het vestigen van nuttige kennis en natuurwetenschappelijk inzicht onder brede lagen van de bevolking. Hij dacht daarbij bovenal aan de zwakke concurrentiepositie van de Nederlandse nijverheid, een zorgelijke ontwikkeling in een tijd waarin het leven der volken meer en meer 'een *struggle for existence*' werd. Zoals De Stuers deze achterstand enkele jaren later zou toeschrijven aan de geringe kunstvaardigheid van de ambachtslieden, zo wees Spruyt op het geringe technische en innovatieve vermogen van de Nederlandse ondernemers en werklieden. Degelijk regulier onderwijs in natuur- en scheikunde beschouwde hij als het enig adequate antwoord. Van popularisering door lezingen of lectuur had Spruyt geen hoge dunk, aangezien zulke kennis passief bleef en niet leidde tot de noodzakelijke praktische vaardigheid. Deze auteur mocht zich graag afzetten tegen de humanistische beschavingsopvatting, omdat deze naar zijn mening vruchteloos was voor de beoefening van de natuurwetenschap en daarnaast leidde tot een vorm van popularisering die deze kennis weer reduceerde tot een ornamenteel beschavingselement.[9]

Zolang men maar niet dacht dat populariseringsarbeid goed onderwijs kon vervangen had Spruyt er overigens geen bezwaar tegen; hij werkte zelf op dit gebied.[10] Ongeveer hetzelfde geluid klonk in een aantal op verzoek van de redactie geschreven besprekingen van nieuwe periodieken die zich het populariseren van de natuurwetenschap ten doel stelden. Zulke initiatieven - die overigens op het lichtere maandblad *Album der Natuur* (1852-1909) na een moeizaam bestaan leidden[11] - kregen in *De Gids* een vriendelijk onthaal en werden ook bij de eigen lezersgroep aanbevolen. De recensenten zagen het als een nuttige taak zowel het door de hbs gevormde publiek als de vakgeleerde op de hoogte te houden van de vorderingen op de vele terreinen van de natuurwetenschap.[12] Soms begaf ook *De Gids* zich op dit pad, bijvoorbeeld met T.C. Winklers introducties tot Darwin en met de toegankelijke fysiologische studies van de jonge Groningse onderzoeker en hoogleraar Huizinga (de vader van de historicus), die op grond van dit werk in 1870 gevraagd werd leiding te gaan geven aan een nieuw populair-wetenschappelijk weekblad, *Isis*.[13] Na 1895 gingen deskundigen als Van 't Hoff en Lorentz het lekenpubliek verslag doen van nieuwe fysische en chemische ontdekkingen, of legde Heymans de belastingbetaler uit wat de zin was van zijn Groningse laboratorium voor experimentele psychologie, om zo 'sympathie te wekken voor een nieuw veld van wetenschappelijk onderzoek'.[14] Daartussen, in de jaren zeventig en tachtig, lag het accent in *De Gids* meer op de culturele en maatschappelijke verwerking van natuurwetenschappelijke vorderingen en inzichten dan op feitelijke verslaggeving daarvan.

Inhoudelijk huldigde *De Gids* tot 1875 een positivisme dat tegelijk sober en ongereserveerd zelfverzekerd was. Typerend is de indruk van de filosoof Van der Wijck in 1872 dat ‘de tijd, dat vonkelnieuwe en wereldomvattende waarheden door de kracht van een eenzaam genie ontdekt werden’, voorbij was. Blijkbaar overtuigd dat de grondslagen van het moderne weten voorgoed gevestigd waren, meende hij dat verder het woord was aan de rustig voortbouwende empirische wetenschap, die geleidelijk de vroegere vergissingen corrigeerde.[15] Hoe energiek het ook was, dit positivisme toonde volstrekt geen haast om tot directe toepassingen of tot het grote systeem te komen. Misschien kan men het daarom beter empirisme noemen. De auteurs van deze jaren wilden enkel methodisch werken, zij zochten zelden de synthese, misschien juist omdat zij er geen moment aan twijfelden dat het einddoel ooit bereikt zou worden. ‘De ware wetenschap toch predikt onthouding, [...] ook waar bij het bekend zijn der methode, het aantal der feiten ter verklaring niet toereikt’, aldus Stokvis in 1865.[16] Het kon wel het motto zijn van dit hele tijdvak.

Zoals gezegd werd de fysiologie nu de modelwetenschap, methodisch en inhoudelijk. De emancipatie van het natuurwetenschappelijk onderzoek, al voor 1848 ingezet door Donders, was tot in de jaren zestig nog enigszins behoedzaam verdedigd door medici en geologen, die aandrongen op erkenning van een geheel natuurlijke verklaring van de vorming van de aarde, de planten- en de dierenwereld en het leven. In het roemruchte januarinummer van 1865 bepaalde Stokvis zelfverzekerd de aanspraken en prudentie van het positivisme. Hij deed dit aan de hand van de wervende rede over ‘de eenheid des levens’ waarmee de als materialist geldende fysioloog Moleschott zijn professoraat in Turijn opende. Het werkje was vertaald door ‘een ijverige vereerder van Moleschott’, waarachter de student Huizinga schuilging, leerling van Moleschotts Groningse geestverwant Van Deen.[17] Dat juist Huizinga hierna de gelegenheid kreeg in *De Gids* te publiceren, duìdt op instemming met de richting die hij vertegenwoordigde. Als ‘physica des levens’ leerde de fysiologie hoever men kon komen door af te zien van teleologische en andere speculaties, aldus Stokvis. Haar streven was een natuurlijke verklaring te geven voor alle natuurlijke verschijnselen, door inderdaad het geheel van de natuurlijke werkingen als een gesloten eenheid te benaderen. Stokvis verdedigde dit materialisme als vruchtbaar methodisch uitgangspunt, maar waarschuwde wel dat men het niet tot een leer kon verheffen zonder weer te vervallen tot nutteloze metafysische speculatie.

De boodschap was duidelijk genoeg. Men wilde op geen enkel gebied meer over ‘wonderen’ horen. In deze jaren kon een recensent zich ergeren aan gemoedelijke boeken over de natuur met ‘wonderen’ in de titel: al dergelijke ‘wonderen bleken, bij de lezing dier wonderboeken, volstrekt geene wonderen, dat is: geen met de gewone orde der dingen onbestaanbare zaken te zijn’.[18] Fruin wijdde in 1866 een uitgebreide beschouwing aan het geloof in wonderen. Het was een model van het toenmalige streven naar rationele verklaringen op elk gebied. Door de tijd heen, aldus Fruin, hadden de mensen

steeds meer dingen die zij eerst voor bovennatuurlijk hielden als natuurlijk verschijnsel leren begrijpen en deze wetenschappelijke verklaring werd algemeen als een vooruitgang aanvaard. Fruins betoog was gericht tegen de orthodoxe theologie die wilde vasthouden aan het vrome wondergeloof als toetssteen van de christelijke overtuiging. Met Opzoomer was hij van mening dat de boodschap van de bijbel niet lag in dergelijke wonderverhalen. Daarbij vond hij het vasthouden van de orthodoxen aan het wondergeloof ook onzuiver, omdat zij in de dagelijkse praktijk wél het wetenschappelijk wereldbeeld onderschreven en in de loop der tijden ook steeds meer zogenaamde wonderen hadden prijsgegeven. Hun halsstarrig verzet was telkens een zinloos achterhoedegevecht gebleken, dat enkel de vrije voortgang van de wetenschap belemmerd en haar beste vertegenwoordigers schade berokkend had.[19] In dezelfde geest verwierp Schimmel het dichterlijk epos *De Schepping* van Ten Kate. Hij achtte deze poging de eigentijdse wetenschap te integreren in het bijbelse scheppingsverhaal een monumentale mislukking: 'Ieder oogenblik geraakt Mozes met de moderne wetenschap in strijd, welke moeite de dichter ook aanwendt om dit te voorkomen.' Schimmels beoordeling was overigens even tijdbepaald als Ten Kates gedicht: omdat hij het las als berijmde wetenschap vond hij er voortdurend 'onwaarheid' in.[20]

Op gezag van de recentste stand van fysiologisch onderzoek ontnam Huizinga in 1873 de *Gids*-lezers de laatste illusie dat aan het leven iets bovennatuurlijks als een 'levenskracht' te pas kwam. Voor de fysiologie was leven niet meer dan een geheel van fysische en chemische werkingen. Men kon dat geheel bewonderen, maar elke suggestie dat er van buitenaf een bezielend beginsel aan werd toegevoegd moest de voormalige theologant verwerpen als strijdig met de 'wet van het behoud van arbeidsvermogen' en de regels voor een goede hypothese.[21] Wat tien jaar eerder nog voorzichtig werd verdedigd als nieuw uitgangspunt, doceerde Huizinga nu als het gezaghebbend standpunt van de wetenschap. In bijdragen als die van Van Houten over 'De methode der natuurwetenschap in verband met die der geestelijke wetenschappen' (1871) en van Koster over 'Het natuurlijk ontstaan van den mensch' (1875) kreeg de natuurwetenschap een paradigmatische status. Van Houten toonde - ruim voor de Duitse discussie over dit onderwerp - een helder begrip van het verschil tussen beide soorten van wetenschap.[22] Hij miskende allerminst het grote belang, het eigen object en de eigen hermeneutische methode van de zingevende geesteswetenschappen. Toch meende Van Houten dat zij - hij dacht eigenlijk vooral aan de theologie en de maatschappijbeschouwing - zich niet mochten onttrekken aan het natuurwetenschappelijke inzicht dat feit boven dogma ging en dat op elk terrein en zonder uitzondering het causaliteitsprincipe gold. Voor de fysioloog Koster was het na Darwin ondenkbaar dat natuurwetenschap en wereldbeschouwing nog van een ander standpunt dan het materialistische zouden kunnen uitgaan, hoewel hij net als Stokvis en Huizinga de natuurwetenschap niet gebruikt wilde zìen als grondslag voor een nieuwe metafysica.[23]

De overtuiging dat de natuurwetenschap methodisch en als wereldverkla-

ring het gelijk aan haar zijde had, werd in *De Gids* in hoofdzaak niet meer bestreden. Wel lag voor 1875 het zwaartepunt nog bij de verdediging van het recht de natuurwetenschappelijke methode en inzichten onbelemmerd toe te passen. Daarna trad meer het besef op de voorgrond dat dit positivisme de behoeften van het gemoed onbevredigd liet en leek het zaak te worden de idealiteit te gaan beschermen. Geconfronteerd met de snelle opmars van natuurwetenschappelijke argumenten op moreel en maatschappelijk gebied, ging men zich bezinnen op de grenzen van hun geldigheid.

Moderne theologie in het defensief

Het vrije onderzoek en de natuurlijke verklaring waren sinds de jaren vijftig van harte en met succes verdedigd door de moderne theologen. Toch zal zelden een overwinning zo ironisch zijn geweest als deze. Hun bedoeling was geweest het christelijk geloof voor moderne mensen te redden door het tijdig in harmonie te brengen met de vorderingen van de wetenschap. Maar hun goedbedoelde breuk met de traditie en hun toepassing van het natuurwetenschappelijk wereldbeeld op het bijbelse geloof waren zo geslaagd, dat zij eerst de gelovigen verloren, toen hun kerk en ondertussen ook de inhoud van hun geloof. *De Gids* is nauw verbonden geweest met deze lotgevallen. Het tijdschrift was het podium voor zowel de overmoedige opkomst van de modernen als hun moeizame bezinning daarna op hun eigen plaats in de kerk, de positie van de theologie als wetenschap en het wezen van de religie. *De Gids* was niet het enige podium, maar hij weerspiegelt zeker de algemene problematiek van het vrijzinnig protestantisme in de decennia na 1865.[24] Afgezien van Scholten en Allard Pierson waren met Kuenen, Loman, Tiele en Hoekstra alleen al in deze jaargang bijna alle coryfeeën van de moderne theologie in *De Gids* verzameld. Pierson, Loman en Tiele traden ook in de volgende decennia op als belangrijke medewerkers.

Het aantal theologisch geschoolden in *De Gids* bleef aanzienlijk, maar men kan niet zeggen dat zij zich allemaal nog wijdden aan de godgeleerdheid. Als zij niet al in de letterkunde een nieuw heenkomen vonden, bestudeerden ze nu de godsdienst als verschijnsel of schreven tobberige beschouwingen over hun positie in de kerk. Zo zelfverzekerd als de moderne theologie rond 1860 naar buiten getreden was, zo defensief en tastend werd haar optreden in de drie decennia na 1865. Misschien nergens komt de dubbelzinnige invloed van de natuurwetenschap zozeer tot uiting als juist in de problemen die samenhingen met het streven modern te zijn. Liberalen hadden hun beweging steeds beschouwd als uitdrukking van de moderniteit. Het gevoel van malaise dat zich na 1870 soms manifesteerde, vond niet enkel grond in de polìtieke besluiteloosheid maar was zeker ook de stemming onder de moderne theologen en hun volgelingen. Op beide terreinen begonnen liberalen teleurstelling te ervaren over de bereikte resultaten en kregen zij het verontrustende gevoel dat zij de greep verloren op de in gang gezette ontwikkelingen.

Het is misschien goed een bespreking van deze problematiek te beginnen bij het artikel ‘Vereenvoudiging en zuivering van den theologischen strijd’ (1868), door de Groningse predikant E.J.P. Jorissen.[25] Het staat niet bekend als een prominent opstel, maar het bevat beknopt de hele situatie van de moderne richting. Jorissen, die de naam had zijn vrijzinnigheid nogal scherp te verdedigen, toonde zich nog een vertegenwoordiger van het strijdbare rationalistische modernisme van het voorafgaande decennium. Wel wat voorbarig achtte hij het historisch-kritisch bijbelonderzoek al volledig afgerond en de kwesties van het godsbegrip en het determinisme definitief beslist in het nadeel van het supranaturalisme. De moderne mens, wist hij, eerbiedigde God in de positieve aanvaarding van de noodzakelijke orde der dingen. Met een dergelijke natuurwetenschappelijke argumentatie tegen het rechtzinnige supranaturalisme bevond Jorissen zich al niet meer helemaal in de frontlinie van de moderne richting. Andere thema's in het artikel wezen echter wel vooruit. Zo bracht hij een scherpe scheiding aan tussen theologie, religie en moraal. De christelijke theologie was een wereldbeeld of theorie zoals er andere bestonden, en zou zelf het studieobject worden van een algemene godsdienstwetenschap die dergelijke voorstellingen onderzocht. Religie was een persoonlijk gevoel, waarvan Jorissen het recht en bestaan zeker niet in twijfel trok maar dat geen ondersteuning meer vond in de geheel wetenschappelijk geworden wereldverklaring. De verklaring van bepaalde uitingsvormen van religieuze emotie wees hij toe aan de psychologie en fysiologie. De moraal ten slotte had niets met God of zonde uit te staan, maar was een tijd- en cultuurgebonden sociale functie en een onderwerp van historisch of psychologisch onderzoek. Deze ontmanteling van de gewijde theologie en de toewijzing van haar erfenis aan nieuwe wetenschappen, de individualisering van de godsdienst tot een particuliere behoefte en de fundering van een volstrekt geseculariseerde moraal vormden inderdaad de thematiek van de volgende vijfentwintig jaar.

Het verbaast niet dat Jorissen een paar maanden later de kansel verliet, zoals voor hem Busken Huet en Pierson en na hem nog een reeks andere moderne predikanten. Evenals Huet na diens ontslag werkte hij eerst een poos bij een krant; en zoals Huet vervolgens naar Indië emigreerde, vertrok Jorissen in het spoor van president Burgers naar Zuid-Afrika, waar hij zich tot jurist omschoolde en het uiteindelijk bracht tot topdiplomaat en lid van het hooggerechtshof. Hoewel onder de *Gids*-medewerkers heel wat afgetreden predikanten waren, is in dit tijdschrift zelden openlijk aangemoedigd dat de modernen aan hun inzichten de consequentie zouden verbinden de kerk de rug toe te keren. Wel meende J. l'Ange Huet, een vertrekkende predikant die spoedig zijn neef Busken Huet naar Indië zou volgen, in 1873 al drie groepen te kunnen onderscheiden binnen het moderne kamp. Degenen die nog zoals de roemruchte D.F. Strauss de waarde van het christendom afhankelijk stelden van de historische of natuurwetenschappelijke betrouwbaarheid van de bijbel, rekende hij al meewarig tot de ouderwetse ‘rationalistisch-modernen’. Voor echte ‘modernen’ zoals hijzelf had het waarheidscriterium helemaal geen betekenis meer op religieus gebied. Integendeel, het godsdienstig gevoel

was een volstrekt individuele zaak en had niets te winnen bij de waarheidspretenties en exclusieve aanspraken van het christelijk geloof. De consequentie was dat de werkelijk modernen de kerk, als verouderde organisatievorm, en eventueel zelfs het christendom achter zich konden laten. Om vormen en ceremonie gaf deze auteur niets. Hij liet echter in het midden wat in dit geval het geloof dan eigenlijk voor inhoud had. Tussen beide groepen bevonden zich de 'moderne theologen', zoals l'Ange Huet degenen noemde die enerzijds het rationalistische standpunt voorbij waren en begrepen dat de inspirerende kracht van Christus niet afhing van wetenschappelijke waarheid, anderzijds nog voldoende waarde hechtten aan het historische christendom om de kerk niet te willen opgeven. Hij vond dit niet consequent, maar kon begrip hebben voor deze keuze.[26]

In het algemeen beschouwden auteurs in *De Gids* deze zwaarwegende beslissing als een persoonlijke gewetenskwestie, waarmee men zich niet inliet op de manier van bijvoorbeeld de radicale Van Vloten, die onophoudelijk de moderne 'kanselhansworsten' bestookte omdat hij hun positie hypocriet vond.[27] In de personen van Loman en Tiele was in *De Gids* vooral de middengroep vertegenwoordigd. Loman, hoogleraar aan het luthers seminarie, en Tiele, remonstants predikant en vanaf 1873 hoogleraar aan het seminarie van de remonstranten, waren allebei zowel geruchtmakende modernen als overtuigde kerkleraren.[28] Vooral Loman heeft het meer dan dertig jaar als zijn taak beschouwd via *De Gids* het publiek te betrekken bij de ontwikkelingen aan het theologisch front.[29]

Vanaf 1865 werd het dilemma van het modernisme wel onderkend. Dat de orthodoxen voor de moderne vrijzinnigheden geen plaats zagen in de kerk, was begrijpelijk, aldus Tiele, maar hij vond het pijnlijk dat de vertegenwoordigers van de wetenschappelijke vooruitgang inmiddels van voormalige medestrijders moesten horen dat hun vasthouden aan een positie binnen de kerk 'reeds ten achteren en verouderd' was.[30] In *De Gids* heeft vooral Loman steeds gezocht naar argumenten om deze positie te rechtvaardigen. Het bleef zijn overtuiging dat het modernisme slechts een zuivering van het christelijk geloof beoogde. Onder verwijzing naar het voorbeeld van Paulus en Luther zag hij daarom voor deze richting een hervormende taak binnen de kerk, in de beste traditie van het protestantisme. Hij meende bovendien steun te vinden in het actuele bijbelonderzoek, met name in Scholtens historisch-kritisch onderzoek naar de status van het afwijkende Johannesevangelie (1864). Voor Loman en andere Nederlandse 'ultra-Tübingers' van deze jaren bewees het onderzoek van Scholten dat deze tekst pas uit de tweede eeuw dateerde en geen biografie van de historische, joodse Jezus beoogde, maar het scheppen van een aan tijd- en plaatsbepaling ontstegen ideale Christus voor de hele mensheid. In het streven van deze vierde pseudo-evangelist naar het essentiële en universele herkende Loman de actuele kerkelijke taak van het modernisme.[31]

Hij zal dan ook Hendrik Piersons eerdergenoemde beschouwing over 'De heerschappij der bourgeoisie in de Nederlandsch Hervormde Kerk' (1869) niet

als een steun ervaren hebben. Weliswaar vond deze predikant dat de modernen, die hij ongeveer met de grote burgerij identificeerde, in de kerk zouden moeten blijven als voorbeeld van beschaving en zedelijkheid voor de lagere standen. Maar Pierson was een man uit het Réveil en zijn hele opstel betoogde dat het intellectualistische modernisme, wat er ook de wetenschappelijke verdienste van mocht zijn, aan het geloofsleven geen bijdrage leverde. Het had helemaal geen oog voor waar het in het geloof om ging. Aangezien de grondslag van de kerk het geloof was, niet de wetenschap, ontzegde Pierson de kleine groep modernen het recht zich in de kerk een leidende rol aan te matigen. Dat het algemeen stemrecht in de hervormde kerk een einde zou maken aan hun invloed, kon hij daarom eigenlijk niet betreuren.[32]

Onbedoeld bevestigde Loman dit oordeel over de religieuze schraalheid van het grootburgerlijke modernisme, toen hij Opzoomers boek *De Godsdienst* (1864-1867) huldigde als een welkome bijdrage ter versterking van de godsdienstzin onder de verlichte burgerij. (Alleen al Lomans beschrijving van deze burgerij, die bij alle wetenschap toch ‘een stichtelijk woord’ wel waardeerde, paste geheel in de schets van Pierson.) Deze zaak ging hem zeer ter harte en blijkbaar meende hij oprecht dat het geloof inspiratie kon ontlenen aan Opzoomers filosofisch betoog dat probeerde te bewijzen dat de mens een innerlijk godsbesef bezat waaruit zich alle theologische leerstellingen over de attributen Gods lieten afleiden.[33] Loman maakte zich zorgen over de religiositeit in ontwikkelde kringen, maar zag kennelijk niet dat juist de moderne theologie het probleem vormde, omdat zij het religieuze gemoed eigenlijk niet meer te bieden had dan een keuze tussen een rationalistisch monisme (Scholten) en een filosofisch aangetoond innerlijk godsbesef dat verder geheel los stond van het wetenschappelijke wereldbeeld (Opzoomer).

In de loop van de jaren zeventig lijkt men zich in deze kring het emotionele tekort van het kritische modernisme te zijn gaan realiseren. De telkens hernieuwde pogingen van een auteur als Loman maken voelbaar hoe men zocht naar een religieuze verheffing die het wetenschappelijk wereldbeeld en de kritische moderne theologie niet boden. Hij begreep wel dat er weinig inspiratie kon uitgaan van een theologie die ‘tot heden toe meer kerkverwoestende dan kerkhervormende kracht heeft geopenbaard’.[34] De zelfverdediging van de moderne theologie kreeg dezelfde conciliante, zelfs geresigneerde toon als Vissering aansloeg toen hij tegenover de jongliberalen het vrijheidsideaal van 1848 als een historisch noodzakelijke fase rechtvaardigde. In 1880 poogde Loman uit een verzoenende versmelting van oude en nieuwe voorstellingen van Christus een nieuw zelfstandig beeld te vormen dat tot het religieuze gemoed zou kunnen spreken. Hij stelde nu de schoonheid van het historisch Christusgeloof centraal en het is typerend voor de toenmalige behoefte aan verheffing dat hijzelf in deze poging de inspiratie vond om zich op te werken tot een soort humanistisch gebed, waarmee het opstel besloot.[35] Het merendeel van zijn *Gids*-bijdragen betrof het moderne Christusonderzoek, dat inmiddels allang de rationalistische evangeliekritiek achter zich had gelaten, maar wel de Tübinger inzichten steeds ruimer toepaste. Dit hield in dat na de bovenna-

tuurlijke ook de historische, menselijke Jezus het veld moest ruimen voor Christus als verpersoonlijking van nieuwe filosofisch-religieuze idealen in de eerste en tweede eeuw, die tot vorming van een wereldkerk hadden geïnspireerd. Niet alleen beschouwde Loman deze christelijke idealen als tegelijk universeel-humanitaire idealen, hij vertegenwoordigde ook de moderne theologen die in een consequent symbolische Christusinterpretatie een mogelijkheid zagen de breuk met het traditionele geloof te helen zonder een terugkeer tot het wetenschappelijk onhoudbare supranaturalisme. Zij vergisten zich volstrekt in deze toenaderingspoging, maar het streven was oprecht gemeend en kwam voort uit een klemmende behoefte.[36]

Een heel andere consequentie van de moderne theologie waarop Jorissen in 1868 wees, was de omvorming van de dienstbare theologie tot een objectiverende godsdienstwetenschap. *De Gids* heeft een belangrijk aandeel gehad in deze ontwikkeling, die in de wet op het hoger onderwijs van 1876 geïnstitutionaliseerd werd. Niet Jorissen zelf, maar C.P. Tiele is de man geweest die, grotendeels in dit tijdschrift, het programma voor zo'n godsdienstwetenschap ontworpen en bevorderd heeft. Dat leverde hem in 1877 de eerste Europese leerstoel voor de geschiedenis der godsdiensten op, aan de Leidse universiteit. Als godsdiensthistoricus is Tiele een geleerde van internationale reputatie geweest.[37] In *De Gids* was de mogelijkheid godsdiensten te vergelijken en de uitzonderingspositie van het christendom te relativeren eigenlijk het eerst aangegeven door Van Limburg Brouwer, met zijn vanaf 1860 verschenen studies over het boeddhisme, de Indische Vedanta en het confucianisme. Brouwer was een bewonderenswaardige pionier, maar zijn vroege dood in 1873 verijdelde dat hij op dit gebied meer kon worden dan een geleerde dilettant. Ook waren Brouwers oosterse studies misschien te zeer gekleurd door zijn ‘eerlijk erkende bijbedoeling’ het christelijke publiek te oefenen in verdraagzaamheid en humaniteit.[38] Zijn hele belangstelling voor de nieuwe wetenschap van de vergelijkende mythologie stond in het teken van zijn ideaal van humaniteit boven godsdienstig particularisme.[39]

Voor Tiele lag de zaak anders. Zoals gezegd was hij zelf theoloog en predikant, vanaf 1873 hoogleraar aan het seminarie der remonstranten en na 1877 zowel gewoon als kerkelijk hoogleraar aan de Leidse universiteit. Hij erkende dus het bestaansrecht van een leerstellige theologie, maar slechts als praktisch vak in de opleiding van kerkleraren. Hij vond het onjuist een zo opgevatte theologie in eigenlijke zin een wetenschap te noemen. Vanaf 1866, nog voor hij dit in een theologisch vakblad deed, betoogde Tiele in *De Gids* dat de tijd voorbij was dat men onder theologie als vanzelfsprekend de studie van christelijke geloofsbronnen en leerstukken mocht verstaan. De toenemende, nog versnipperde kennis van mythologieën en vormen van religie in alle tijden en beschavingen bracht hem tot het inzicht dat het christendom een stelsel tussen vele andere was en in zijn vroege vorming ook alleen kon worden begrepen in samenhang met het hele godsdienstige denken van het antieke Midden-Oosten. De traditionele christelijke theologie moest zich dus transformeren tot een neutrale wetenschap van de godsdiensten en zelfs van de

godsdienst als verschijnsel. In dit programma onderzochten de godsdienstgeschiedenis en geschiedfilosofie de vormen van het godsdienstig leven van de mensheid en bestudeerde de psychologie de religieuze mens. Voor Tiele was de godsdienstwetenschap deel van ‘de anthropologie, de wetenschap van den mensch’.[40] Dat waren in 1866 opzienbarende denkbeelden voor een man van de kerk.[41] Binnen twintig jaar was de vergelijkende godsdienstgeschiedenis een gerespecteerde wetenschap en kon Tiele in *De Gids* al verschillende vakstudies en populariseringen recenseren. Belangrijke studies op dit terrein verschenen ook in het tijdschrift, bijvoorbeeld Snouck Hurgronjes indrukwekkend deskundige studie over de islam.[42]

Een figuur als Tiele toont dat positivisme en godsdienstzin niet vanzelfsprekend als strijdig werden ervaren. Hij was zelf een model-positivist. Zijn godsdienstwetenschap moest naar haar methode ‘natuurwetenschap’ zijn, ‘in zooverre zij steunt op waarneming der natuur van den godsdienstigen mensch, en door die waarneming de wetten ontdekt die de vorming en ontwikkeling der godsdienst beheerschen’.[43] Zijn voorstelling van de verhouding tussen de godsdiensten en van hun ontwikkeling was naar het evolutionistische model gevormd. Hij verdedigde dit model in *De Gids* tegen zijn critici.[44] Bij al zijn oprecht wetenschappelijke belangstelling voor elke vorm van religie was zijn ideaal toch een allesomvattende genealogische en morfologische rangschikking, die onmiskenbaar hiërarchisch gedacht was. Daarnaast had het vergelijkend onderzoek tot taak vast te stellen ‘wat tot het wezen der godsdienst behoort’. En ten slotte wachtte dan na al deze zuivere wetenschap de praktische toepassing: de kennis van wezen en oorsprong van de godsdienst leerde hoe zij ‘gekweekt en versterkt, verbreid en bevorderd, gezuiverd en hervormd moet worden’. In de jaren zestig dacht Tiele hierbij nog vooral aan de zending. Aangezien er eigenlijk maar één godsdienst was, waarvan de vele religieuze uitingen overal ter wereld slechts de min of meer ‘gebrekkige vormen’ waren, toonde de godsdienstwetenschap waar en hoe men te werk moest gaan bij de ‘uitbreiding van een reineren godsdienstvorm onder volken die nog op een lager standpunt van godsdienstige ontwikkeling staan’.[45]

Tieles programma van omvorming van de kerkelijke godgeleerdheid tot godsdienstwetenschap was eigenlijk een poging de theologie als universitaire discipline te behouden, door ook op dit gebied de gescheiden verantwoordelijkheden van kerk en staat te erkennen. Het is dus niet verbazend dat soortgelijke ideeën in een liberaal blad als *De Gids* ook door anderen naar voren werden gebracht in discussies over de inrichting van het hoger onderwijs en de taak van de theologie.[46] In deze kring was men het erover eens dat aan rijksuniversiteiten enkel plaats was voor een zuiver wetenschappelijke, althans niet leerstellige behandeling van de godsdienst, al ging men er daarbij vanuit dat in de praktijk het christendom hoofdonderwerp van studie zou blijven. De oude theologie, nu als predikantenopleiding opgevat, gold als een taak van de kerkgenootschappen.

In het licht van dergelijke oplossingen lijkt het merkwaardig dat auteurs in *De Gids* doorgaans niet wilden weten van een groeiende tegenstelling tus-

sen wetenschap, kerk en geloof. Loman vond het overdreven te spreken van ‘een onverzoenlijk antagonisme tusschen de kerk en de moderne wetenschap’.[47] Tiele was een gelovige positivist. Van der Wijck relativeerde de strekking van J.W. Drapers polemische *History of the conflict between religion and science*, bij gelegenheid van de Nederlandse uitgave van dit geruchtmakende boek.[48] De verklaring voor deze mildheid zou kunnen zijn dat inmiddels niet meer de aanspraken van de wetenschap bedreigd leken, maar die van de tegenpartij, de orthodoxie, waarvan men de betekenis probeerde te marginaliseren. In feite relativeerde men de tegenstelling door de methoden en resultaten van de niet-apologetische wetenschap tot vanzelfsprekende norm te maken en aan elk verzet daartegen de naam van serieuze wetenschap te ontzeggen. Ook zagen de aanhangers van de moderne richting in de toepassing van natuurwetenschappelijke methoden, ordeningsmodellen en inzichten waarschijnlijk geen probleem, juist omdat hun binding met het christelijk geloof nog hecht en als het ware intuïtief was. Voor auteurs als Loman en Tiele diende ook de godsdienstwetenschap als vanzelf weer de zuivering van de godsdienstzin of de verheldering van het christendom.

Toch ontstond onmiskenbaar een steeds grotere afstand tussen de wetenschap en het geloof als innerlijke overtuiging. Van der Wijck kon wel opmerken dat Drapers boek eigenlijk niet de strijd tussen godsdienst en wetenschap maar enkel die tussen kerkelijke autoriteit en wetenschap behandelde, hij ontkende niet dat de wetenschap steeds minder gezag liet aan godsdienstige werkelijkheidsvoorstellingen. *De Gids* in de jaren zeventig en tachtig toont dat de toenmalige auteurs hiermee meer moeite hadden dan hun wetenschappelijk optimisme suggereert. Zoals hiervoor in het geval van Loman al bleek, werd hun probleem ruimte te vinden voor hun religieuze behoeften binnen of buiten een verwetenschappelijkend wereldbeeld.

De grenzen van de kennis: filosofie in de jaren 1870

In de kwarteeuw na 1865 heeft het filosofisch debat in Nederland voor een belangrijk deel in *De Gids* plaatsgevonden. Een generatie van dertigers en veertigers, onder wie Pierson, Land, Spruyt en Van der Wijck, die in deze periode allen hoogleraar werden, kreeg in dit tijdschrift de ruimte haar wijsgerige inzichten te ontwikkelen, vaak in vinnige besprekingen van elders verschenen publicaties en ook in onderlinge pennenstrijd, die buiten *De Gids* in brochures kon worden voortgezet. Het uitgebreide, kritische tijdschriftartikel lijkt de vorm waarin deze auteurs bij voorkeur hun gedachten ordenden. Het betrof hoogst specialistische en abstracte kwesties, en een volgende generatie, die met Bolland levenswijsheid zocht, had geen hoge dunk van het zuinige intellectualisme van deze periode. De stijl kon vaak sikkeneurig zijn, de discussie was er, zeker in de jaren zeventig, niet minder levendig om, waarschijnlijk juist omdat zich aan schijnbaar nauw verwante posities radicaal verschillende consequenties lieten verbinden. Als inderdaad ‘verstandelijke

hartstocht' kenmerkend is geweest voor *De Gids*, dan was het op dit gebied. In deze discussie werden carrières gemaakt en gebroken. 'De geest der wijsbegeerte woei ieder aan, en de Gids was hun aller orgaan', meesmuilde Opzoomer in 1871, maar dat was omdat hij zijn greep op de Nederlandse filosofie begon te verliezen.[49]

Opzoomer was sinds de jaren veertig en vijftig geen man van *De Gids* meer geweest. Ook de theoloog Scholten publiceerde niet in dit tijdschrift. Beide figuren oefenden evenwel op de ontwikkeling van de moderne theologie een grote invloed uit. Zij bepaalden in de jaren vijftig en zestig de moderne verhouding tussen wetenschap en godsdienst, maar creëerden daarmee vraagstukken die zij ook zelf niet afdoende konden beantwoorden. Wat was het fundament van het geloof, als er voor een zelfstandige, vaderlijke godsfiguur in de natuurorde geen plaats meer was en als aan de bijbel elk buitengewoon element ontnomen werd? Moderne theologen als Scholten, Kuenen, Loman en Tiele leden blijkbaar niet aan geloofstwijfel, maar ondergroeven de zekerheid van anderen. Een deterministisch wereldbeeld, dat bij Scholten zelfs monistisch werd omdat God er deel van uitmaakte, had consequenties voor de zelfstandigheid van de zedelijke persoonlijkheid. Wat betekenden zedelijkheid, geweten, vrije wil of geest in dit stelsel?

Anderzijds hadden wetenschapsbeoefenaars er baat bij niet lastiggevallen te worden met metafysische vragen en ethische belemmeringen. Zij rechtvaardigden hun werk met een beroep op een prudent empirisme dat in de ervaring de grondslag van betrouwbare kennis vond en niet wilde vragen naar dingen die niet langs deze weg bereikbaar waren. Opzoomer, de Nederlandse theoreticus van dit empirisme, heeft echter nooit genoegen willen nemen met de beperkingen ervan. Hij meende het te kunnen verbeteren door ook het gevoel als innerlijke 'kenbron' te erkennen. Op dergelijke innerlijke kenbronnen berustte het besef van onder meer schoonheid, plicht en God, en de Utrechtse filosoof wist op deze basis zelfs de traditionele attributen van God weer in ere te herstellen. Zo gaf Opzoomer zijn ervaringswijsbegeerte een idealistische inslag zonder werkelijk terug te keren tot het als onvruchtbaar verworpen wijsgerig idealisme. Dit was een creatieve uitbreiding van het strenge positivisme die in Nederland een tijdlang op instemming kon rekenen, omdat zij tegelijk ruimte liet aan de wetenschap en status gaf aan oordelen in de zedelijke en geestelijke sfeer.[50]

Het nadeel van dergelijke oplossingen is dat zij bij nader inzien tegelijk te veel en te weinig geven. Niet iedereen liet zich door deze uitbreiding van het empirisme overtuigen. Opzoomers leerling Pierson wees er later op dat diens kentheorie uit het oogpunt van de nieuwste natuurwetenschap een onuitgewerkte indruk maakte.[51] Toen jongere filosofen een eigen weg gingen zoeken, lag het voor de hand dat zij in Opzoomers positie hun uitgangspunt zouden nemen. Ten eerste streefden zij naar een gedistantieerder, minder 'dienstbare' wijsbegeerte. Ten tweede leek het, met het toenemen van het gezag van de natuurwetenschappen, telkens weer nodig te bepalen waar de grens lag tussen een maximale uitbreiding en een wijze beperking van de levensbeschouwelijke

gelding van de wetenschap. Zo ontstond na 1865 een hele reeks artikelen die allemaal min of meer de voorwaarden en de grenzen van de menselijke kennis tot onderwerp hadden. In de eerste fase, ongeveer tot 1875, betrof het vooral een ‘criticistisch’ getint (dat wil zeggen een op de kantiaanse kentheorie georiënteerd) onderzoek naar de reikwijdte van het empirisme en positivisme van Opzoomer, Comte, Mill en Spencer. Deze laatste twee waren ook in het algemeen de meest besproken filosofen in *De Gids* in dit tijdvak. Vervolgens kwam meer nadruk te liggen op de afwijzing van stelsels met een materialistisch-monistische strekking, met name het neospinozisme van de auteurs rond Van Vlotens tijdschrift *De Levensbode*. Vanaf het midden van de jaren zeventig, maar vooral in de jaren tachtig, maakte de kentheoretische kritiek plaats voor het onderzoek naar de mogelijkheid van een bindende ethiek. De Nederlandse filosofen waren in deze jaren goed op de hoogte van de actuele publicistiek in Duitsland en Engeland. Hun tijdelijke wending naar een neokantianisme liep niet achter bij de Duitse ontwikkeling, maar bleef onuitgewerkt en zonder voortzetting.[52]

Sassen, die zich veel met de filosofen van deze periode heeft beziggehouden, vond hun wijsgerige positie soms ‘moeilijk te omschrijven’.[53] De oorzaak daarvan zou kunnen zijn dat deze auteurs hun positie meestal bepaalden in een kritiek op het werk van anderen. Daar komt bij, dat zij dezelfde thematiek elk vanuit een heel andere achtergrond benaderden: de ene vanuit de studie van Kant, de andere vanuit de natuurwetenschap of de theologie. Het waren bovendien filosofen in de opbouw van hun denken. In 1872 was de zoekende Pierson met zijn eenenveertig jaar ruim de oudste. Land was achtendertig en pas sinds acht jaar filosoof, Van der Wijck was zesendertig en probeerde zich voorzichtig los te maken van zijn vereerde leermeester Opzoomer. Spruyt was dertig en nog leraar scheikunde aan de hbs van Utrecht. Wat hun positie ook onduidelijk maakt, is hun eclecticisme, dat zij zelf niet als een gebrek maar als wijsheid en echt moderne filosofie beschouwden.[54] Voorlopig hadden zij nog meer moeite met stelselzucht en exclusieve waarheidspretenties dan met kritiek en relativisme.

De filosofische problematiek werd het duidelijkst aan de orde gesteld in jaargang 1871, in ‘Een keerpunt in de wijsgeerige ontwikkeling’ van Pierson en het eerdergenoemde opstel ‘De methode der natuurwetenschap in verband met die der geestelijke wetenschappen’ van Van Houten. Deze laatste erkende de eigenheid van de ‘begrijpende’ geesteswetenschappen, maar verdedigde toch ook op dit gebied de universele geldigheid van het aan de natuurwetenschap ontleende determinisme. Met een beroep op dit determinisme bestreed Van Houten bijvoorbeeld het gemakkelijke liberale voorzienigheidsgeloof en verplaatste hij de verantwoordelijkheid voor armoede en misdaad van het individu naar het geheel van maatschappelijke omstandigheden. Van Houtens kritiek op de hardheid van het klassieke liberalisme werd zeker gedeeld door Pierson. Maar in zijn ‘Keerpunt’, enkele maanden eerder, had Pierson juist de nieuwste ontwikkelingen in de fysiologie en fysica te baat genomen om de in Nederland pas veldwinnende deterministische wereldbeschouwing als verouderd te diskwalificeren.

Toen hij in 1865 onder de machtige invloed van de natuurwetenschap geen plaats meer voor de godsdienst gevonden had en tot de conclusie gekomen was dat hij geen predikant meer kon zijn, was hij naar Duitsland vertrokken. In de periode dat hij zijn artikel schreef, werkte hij als privaatdocent in de godsdienstgeschiedenis aan de universiteit van Heidelberg. Daar verdiepte hij zich grondig in het onderzoek van de fysioloog en fysicus Helmholtz - Pierson volgde twee jaar lang tien uur per week de colleges van hem en zijn collega's - naar het functioneren van de zintuigen.[55] Dit onderzoek leek aan te tonen dat buiten de menselijke waarneming eigenlijk helemaal geen objectieve werkelijkheid bestond, enkel een geheel van trillingen, golven, weerstand en traagheid, dat de zenuwen prikkelde en pas in de hersenen werd omgezet in waarnemingen. Voor Pierson was dit ‘fysiologisch idealisme’ een grote en welkome ontdekking, omdat het naar zijn mening ineens een einde maakte aan de geldigheid van het empirisme, het materialisme en het determinisme. De ‘stof’ van het materialisme bleek niets anders te zijn dan een geheel van ‘werkingen’, de ‘werkelijkheid’ van het empirisme bezat geen objectief bestaan tegenover de zintuigen en de geest, en dat gold ook voor concepten als ‘causaliteit’ en ‘natuurwet’, die nu gereduceerd werden tot ‘een associatie van denkbeelden of voorstellingen’. Hun objectiviteit verviel met het herstelde primaat van de vormgevende geest, die feitelijk bepaalde wat de mens voor ‘werkelijkheid’ hield. Superieur glimlachend kon Pierson nu terugblikken op het streven van de moderne theologie in de jaren vijftig en zestig om geloof en zedelijkheid in het keurslijf van de natuurwetenschap te dwingen. Zijn ‘natuurkundige kritiek van het naturalisme’ was eigenlijk een dramatische poging over de fase van het modernisme heen dierbare christelijke noties als zondebesef, de zedelijke persoonlijkheid en geloof in een ingeschapen hogere bestemming weer in hun waarde te herstellen: ‘in den letterlijken zin des woords is het de fysiologie geweest die mij tot den geest en zijne zelfstandigheid terug heeft gebracht’.[56]

Critici zagen in Piersons artikel dan ook meer een persoonlijk keerpunt dan een dwingende wending in de wijsbegeerte.[57] Inderdaad had Pierson tot dan toe de oplossing van Opzoomer gevolgd, al had zij zijn religieus gevoel nooit echt bevredigd. Hij had zich neergelegd bij de machtige suggestie van de natuurwetenschappelijke waarheid maar beschouwde het als een verlossing toen hij in Heidelberg het argument vond tegen haar alleenheerschappij. Zijn poging van 1871 was niet alleen typerend voor het gezag van het natuurwetenschappelijk argument in deze jaren, zij duidde ook op een algemener streven ruimte te maken voor het kennend subject en de autonomie van de geest.[58] Tegelijk luidde Piersons ‘Keerpunt’ het einde in van Opzoomers gezag.[59]

In 1864 was Land de eerste geweest die deze autoriteit had durven tarten. De jonge hoogleraar oosterse talen en wijsbegeerte aan het Amsterdamse athenaeum wees toen op allerlei gebreken in Opzoomers ervaringswijsbegeerte en betoogde onder verwijzing naar Kant dat de ware taak van een zuivere filosofie lag in het onderzoek naar het functioneren van de menselijke rede, waarbij hij ervan uitging dat daarin aangeboren denkvormen een rol speel-

den.[60] Opzoomer liet de verdediging van zijn empirisme over aan zijn toegewijde leerling Van der Wijck, die door zijn invloed in Groningen benoemd was.[61] In 1866 ondernam Van der Wijck een poging *De Gids* tot orgaan van Opzoomers kring te maken. In een brief aan zijn Leidse vriend Fruin, die ook met Opzoomer van oudsher warm bevriend was, stelde hij als voorwaarde voor zijn eigen medewerking dat het tijdschrift Opzoomer 'de redactie van het philosophisch gedeelte' zou aanbieden en zich voortaan niet meer zou inlaten met diens tegenstanders of andere waardeloze auteurs.[62] Hoewel Fruin met Opzoomer sympathiseerde en Land voorlopig niet meer in *De Gids* optrad, lijkt de redactie van dit voorstel geen gebruik te hebben gemaakt. Wel werd Van der Wijck vanaf 1866 een aantal jaren de 'huisfilosoof' van *De Gids*. Hij verliet voorlopig het vaandel van het empirisme niet, maar ook zijn denken bewoog zich onmiskenbaar in idealistische richting en ook hij ging het belang betogen van de 'metafysica', waarmee hij de psychologie van het kenvermogen bedoelde, een onderzoek dat besliste over de juistheid of onhoudbaarheid van wereldbeschouwingen.[63]

In 1871 keerden niet alleen Van Houten en Pierson zich op verschillende gronden tegen Opzoomer, maar verscheen ook Spruyt als geharnaste nieuwe tegenstander, met drie artikelen, waarvan er een, over 'Aangeboren waarnemingsvormen', de omvang van een boek had.[64] Wijsbegeerte en theologie vulden bijna twintig procent van deze jaargang. Deze wijsgerige studies hadden ook niets van populariseringen. Het waren veeleisende, technische uiteenzettingen voor specialisten en men moet enerzijds het publiek bewonderen dat ze las - als het dat deed -, anderzijds vaststellen dat de redactie zich in dit geval kennelijk weinig om de lezersgunst bekommerde. In twee van zijn artikelen bestreed Spruyt de consistentie en de reikwijdte van Opzoomers empirisme. Deze keer diende de zelfingenomen hoogleraar zijn al even zelfverzekerde jonge opponent persoonlijk van repliek in een gênant-hooghartige brochure die echter met succes door Spruyt werd beantwoord. Het publiek vermaakte zich met deze pennenstrijd, maar ondertussen raakte Opzoomer in november 1871, na eindelijk te zijn benoemd in Leiden, in een depressie. Hij dacht dat men in Leiden en in de kring van *De Gids* iets tegen hem had en besloot verder in Utrecht te blijven, waar hij al sinds 1845 hoogleraar was. In de laatste twintig jaar van zijn leven heeft hij zich niet meer met filosofie beziggehouden. Hij wijdde zich in deze periode aan zijn elfdelig commentaar op het Burgerlijk Wetboek.[65] Bestrijding van Opzoomer was overigens niet speciaal het doel van Pierson, Van Houten en Spruyt. Zij, Land en Van der Wijck waren het bovendien onderling met grote ijver oneens, zodat het voor de hedendaagse beschouwer niet eenvoudig is in hun kentheoretisch byzantinisme de wezenlijke overeenkomsten of hoofdverschillen te ontdekken.

Spruyt, zelf scheikundige, had niets tegen het empirisme of het positivisme. Hij bestreed alleen dat de wijsbegeerte zich geheel oploste in wetenschap en wees erop dat ook het positivisme, zelfs als zijn woordvoerders het ontkenden, zich niet kon onttrekken aan metafysische vragen. Opzoomer had zich op dit terrein begeven en Comte had zich zelfs tot 'dolle phantasieën over het

Grand Etre' laten verleiden, terwijl de positivisten anderzijds te weinig oog hadden voor de grote betekenis van hypothetische elementen in de moderne natuurwetenschap.[66] Deze werkte immers voortdurend met metafysische concepten als verandering, causaliteit, tijd en ruimte, stof en allerlei niet-waar-neembare krachten. Als taak van de filosofie zag hij daarom de kenniskritiek. Zelf nam hij met Kant en Schopenhauer aan dat niet alle kennis zich tot ervaring liet herleiden en dat ook de ervaring gebonden was aan aprioristische waarnemingsvormen en logische wetten. Spruyt achtte Kant op menig punt verouderd, maar huldigde hem als de Copernicus van de wijsbegeerte om zijn nog steeds actuele inzicht 'dat onze geest in zijn voorstellingen geen buitenwereld afspiegelt, maar dat zich omgekeerd de voorwerpen van die buitenwereld geschikt hebben naar de regels die de geest reeds bij zijne eerste waarnemingen moet toepassen.'[67]

Hij schreef dit in 1872, in een weer veel te lang artikel dat echter van belang is omdat Spruyt hier tot een positiebepaling kwam die in de praktijk ook werd ingenomen door veel andere auteurs, al deden zij nog zo hun best het onderling oneens te zijn. In discussie met filosofen en fysiologen als Mill, Spencer, Lange, Brown, Wundt, Helmholtz en Lotze kwam Spruyt tot het oordeel dat én het dualisme én het materialisme als wereldbeschouwing onhoudbaar waren. Het materialisme, dat ook de psychische verschijnselen aan stoffelijke voorwaarden bond, verdiende in de wetenschappelijke praktijk wel de voorkeur boven het dualisme, dat zijn toevlucht moest nemen tot onvruchtbare speculaties. Maar Spruyt verwierp de absolutering van het materialisme door de Duitse aanhangers van Moleschott en de auteurs rond *De Dageraad* in eigen land. In laatste instantie was ook de stof enkel een voorstelling waarvan de aard bepaald werd door de regels van de geest. Evenals Pierson koos Spruyt dus voor het primaat van de autonome geest. Hij was van mening dat het Duitse idealisme met Fichte en Hegel een dwaalweg was ingeslagen, maar dat het kantiaanse idealisme nu juist alle ruimte liet aan het empirisme. 'Het gebied, door Kant aan de ervaring toegewezen, is van onmetelijke uitgebreidheid. Het omvat alles, wat de mensch weten kan'. Wat men daarbuiten zou willen zoeken, was geen kennis, maar behoorde tot de sfeer van speculatie en geloof. De fout van zowel het idealisme in de trant van Fichte als het positivisme in de lijn van Comte was geweest dat het absolute wetenschap bereikbaar achtte voor de mens.[68]

Met deze erkenning van het empirisme als methode en het materialisme als uitgangspunt van wetenschappelijk onderzoek en tegelijk van de relativiteit van alle menselijke kennis, bereikte Spruyt een 'door Kant gelouterd agnosticisme' waarbij vele auteurs zich wel voelden en dat dan ook ongeveer de dominante levensbeschouwing werd in *De Gids* van de jaren zeventig.[69] De erkenning dat de menselijke wetenschap, hoezeer zij ook groeide, beperkt moest blijven, ging samen met een accentuering van het subject en de waarde van de kritische rede. De kenniskritiek toont overigens hoeveel men van de wetenschap verwachtte, ook ter beslissing van filosofische vraagstukken. Het criticisme van Kant bood het kader, maar neurofysiologen en psychologen als

Helmholtz, Fechner en Wundt moesten het antwoord geven op de vraag hoe de geest en de wil eigenlijk functioneerden.

Academisch als deze exercities mogen lijken, en dor en langdradig als zij waren, bezaten zij voor de auteurs van deze jaren belangrijke politieke en morele implicaties. Land mocht dan in 1864 het politieke engagement van het positivisme hebben afgewezen, de kenniskritiek werd evenmin om des keizers baard beoefend. Spruyt zette haar in tegen speculaties over de democratische bestemming van de geschiedenis.[70] Land zelf probeerde in 1875 de zoekende liberale beweging aan een ‘overtuiging’ te helpen door de epistemologische grondslag van haar ideologie te bepalen. Hij vond deze grondslag in de combinatie van empirisme en kritisch rationalisme. Volgens Land impliceerde de kenniskritiek een breuk met het liberale *vertrouwen* van de vorige decennia in de redelijke natuur van de mens en een providentiële wereldorde. Om zijn speculatieve aard moest hij dit naïeve optimisme afwijzen. Toch meende hij te kunnen vasthouden aan de idealen van rede en vooruitgang en de manier waarop hij dat deed was typisch voor het oudliberalisme van de volgende periode: hij vertrouwde de zorg voor deze idealen toe aan de wil en het plichtsbesef. De tijd was wel voorbij dat de theologie een providentiële of teleologische orde kon garanderen, het wetenschappelijk onderzoek leek toch te bewijzen dat de drang tot ‘ontwikkeling’ een feit van de natuur en de geschiedenis was. Op dit feit kon het plichtsbesef zich oriënteren: men moest zich door de optimistische *gedachte* laten inspireren tot opbouwende werkzaamheid. En leerde de moderne wetenschap dat de mens maar zeer ten dele een redelijk wezen mocht heten, dan was het toch zaak dit kostelijke element door scholing te bevorderen. Zo kwam Land tot het geresigneerde, illusieloze idealisme dat de oudliberalen zichzelf zo manmoedig gingen aanpraten. Juist omdat er geen metafysische garanties waren voor de triomf van de rede en de vooruitgang, werd hun bevordering een zaak van plichtsbesef en volharding; dat was de taal van de jaren tachtig. Volgens dezelfde redenering meende de moderne theologie dat het voorbeeld van de ideaal-menselijke Jezus als bron van inspiratie de functie kon innemen van de vroegere bovennatuurlijke Jezus.

Land, Spruyt, l'Ange Huet en Pierson bepleitten elk op eigen wijze een relativering van wereldbeschouwelijke stelsels met absolute aanspraken. Hun kenniskritiek leidde tot het inzicht dat theologische en filosofische stelsels slechts historische betekenis bezaten en dat een voorkeur voor het ene of het andere stelsel een persoonlijke aangelegenheid was. Christelijke voorstellingen of het denken van Spinoza konden inspireren of een intellectueel genot schenken, en zij konden daardoor een grote waarde hebben; maar een objectieve en absolute geldigheid bezaten zij niet. Een auteur als l'Ange Huet kwam al in 1873 tot een volstrekt relativisme in levensbeschouwelijke zaken. Voor deze ex-predikant bepaalde het esthetisch oordeel, niet het waarheidscriterium de waarde van godsdienstige voorstellingen en metafysische stelsels. Zo moest men ook het christendom zien als ‘*het kunstwerk der christelijke menschheid;* - waarheid hebbende, slechts in den zin, waarin kunstwerken

waar zijn.'[71] Land kapittelde Opzoomer nog maar weer eens, omdat deze met zijn ervaringswijsbegeerte gepoogd had een 'redelijk geloof' te redden, terwijl hij de volstrekte scheiding tussen de sferen van het weten en het geloof had moeten erkennen.[72]

Spruyt, wiens polemische stijl soms aan die van W.F. Hermans doet denken, trad herhaaldelijk in het krijt tegen Van Vloten en andere medewerkers aan diens *Levensbode*, omdat zij de beperkte geldigheid van hun spinozisme niet wilden inzien. In de jaren vijftig had Van Limburg Brouwer aan de basis gestaan van de Spinozaherleving in Nederland. Twintig jaar later zette Spruyt het geestdriftig gedweep van Van Vloten en Lotsy met de Rijnsburgse wijze als 'een anachronisme' in de hoek.[73] Niet alleen was er in Spruyts analyse nogal wat aan te merken op Spinoza's filosofie en het juiste begrip daarvan bij zijn herontdekkers die hem als blijde boodschapper van het atheïsme misbruikten; vooral meende hij dat na Kant de tijd voor een monistische metafysica voorbij was en dat de taak van de moderne filosoof lag in de kritiek van het denken, niet in het ontwerpen of uitventen van wereldverklaringen. Net als Fruin en Snouck Hurgronje trad Spruyt op met de allure van de professionele filosoof die een stel beunhazen de deur wijst.

Hij begreep overigens heel goed de actuele aantrekkelijkheid van Spinoza. Diens glanzende stelsel en blijmoedige levensaanvaarding kwamen tegemoet aan de bij velen levende behoefte aan 'een dichterlijke, bevredigende levensbeschouwing', nu de christelijke leer haar gezag had verloren 'onder de slagen der kritiek'. Spruyt was van mening dat ook de grote stelselbouwers zelf hun redeneringen eigenlijk steeds fundeerden op een of andere intuïtieve overtuiging. Typerend is dat Spruyt de waarde van Spinoza vooral vond in diens verheven persoonlijkheid.[74] In dezelfde geest eerde Van der Wijck de persoonlijkheid van Mill, wiens werk hij bovendien prees om zijn bijdrage tot de 'karaktervorming'.[75] De persoonlijkheid ging hun boven de leer. Zij geloofden niet dat een filosoof en zijn aanhang zich geheel tot hun stelsel lieten reduceren. Koster verzekerde dat bij de mannen van de wetenschap de persoonlijke levensovertuiging los stond van het darwinisme of materialisme dat zij in hun werk huldigden. Hij hing zelf het materialisme aan, maar wees elke pretentie dat de natuurwetenschap kon beslissen over een levensbeschouwing van de hand. Pierson wees erop dat het materialisme, door de overdreven aanspraken en zendingsdrang van veel aanhangers, verried dat het eigenlijk vooral een geloofsovertuiging was. Hij vond in dit streven naar 'eenheid in ons weten en in ons leven' een wezenlijk 'dichterlijke' behoefte.[76]

Auteurs als Pierson, Spruyt en Koster miskenden deze behoefte allerminst. Zeker bij Pierson, wiens hoofd en hart in een gedurige strijd verwikkeld waren, kan men de wending al zien in zijn bespreking van F.A. Langes klassiek geworden geschiedenis van het materialisme (1875). Hij achtte het de verdienste van het nuchtere materialisme en empirisme dat zij een halt hadden toegeroepen aan het dogmatische schijnweten van de theologie en de oudere filosofie. Maar de kritische wetenschap en filosofie waren hem weer te beperkt, door hun onverschilligheid voor de waarderende aspecten van het leven. Het

was geen oplossing wanneer het materialisme, dat naar Piersons oordeel op dit punt als verklaring tekortschoot, zich de absolute aanspraken van de vroegere filosofie ging aanmatigen. Maar hij zag in dergelijke aspiraties tenminste de erkenning dat de mens niet van empirisme alleen kon leven. In Piersons 'Laat ons liever de onvolledigheid van onze wetenschap erkennen' lag de nadruk niet meer op de behoedzame vooruitgang, maar op het nederige besef dat zich nog veel aan het menselijk weten onttrok.[77]

Deze erkenning maakte tegelijk ruimte voor een nieuwe subjectiviteit in levensbeschouwelijke zaken. Pierson nam alweer afstand van zijn eerdere poging langs wetenschappelijke weg aan een louter wetenschappelijk wereldbeeld te ontkomen. Hij permitteerde zich nu een intuïtieve afwijzing van het materialisme: 'het wil er bij mij niet in'.[78] Loman, die zelf als een modernistische sloper gold, bracht tegen de pretenties van positivisme, materialisme en pessimisme enkel zijn persoonlijke weerzin in het veld. Van zulk brood, 'even onsmakelijk als onverkwikkelijk', kon de mens niet leven.[79] Bij de doorgaans streng redenerende Spruyt begon het ethische argument zwaarder te wegen, zodat hij over stelsels ging oordelen uit het oogpunt van hun (on)wenselijkheid.[80] Ook de theoloog Hoekstra, toch een man van formaat in het toenmalige Nederland, meende in zijn Amsterdamse rectoraatsrede van 1880 te kunnen afrekenen met het wijsgerig pessimisme met het argument dat 'iedere theorie, die uit haren aard de levensenergie verdooft en de kracht tot handelen verlamt, [...] voor mijn gevoel, en zeker voor dat van de meeste Nederlanders, reeds daarom veroordeeld is'.[81] Dit was toch andere taal dan twintig jaar eerder, toen Winkler Prins nog blijmoedig bereid was 'zelfs onze meest geliefkoosde begrippen als dwalingen' te offeren als de wetenschap dat eiste.[82]

Darwinisme en pessimisme

De kentheoretische exercities in de jaren zeventig lijken vooral een poging tot bescherming te zijn geweest tegen de suggestieve kracht die uitging van het materialisme, naturalisme, darwinisme en pessimisme als wereldbeschouwing. De auteurs die in *De Gids* schreven ondergingen die bekoring zelf of meenden dat hun tijdgenoten eraan ten prooi vielen. Zij zagen dat in dergelijke stelsels een bedreiging kon liggen van de openbare moraal en de status van hun eigen stand als erkende drager van hogere waarden. Vooral een door 'onbevoegden' verkeerd begrepen materialisme hield een gevaar in voor de vigerende legitimatie van de maatschappelijke verhoudingen. In de jaren zeventig en tachtig was men daarom geneigd nadruk te leggen op het subjectieve of hypothetische karakter van evolutietheorie, materialisme en pessimisme en afstand te nemen van toepassingen die het bereik van het zuivere natuuronderzoek overschreden.

Darwins theorie werd in *De Gids* direct aanvaard, het materialisme vond pas vanaf 1865 openlijke verdediging, met Stokvis' aanbeveling van Moleschotts werk in de Nederlandse vertaling van Huizinga. Hier nam de accepta-

tie dus meer tijd, want de belangrijkste materialistische werken, Moleschotts *Der Kreislauf des Lebens* (1852), Vogts *Köhlerglaube und Wissenschaft* (1855) en Büchners *Kraft und Stoff* (1855), dateerden al van ruim een decennium terug. Auteurs als Donders, Ramaer, Zeeman en Dusseau waren rond 1850 wel in de buurt gekomen van het materialisme. Zij hadden daarvan toen althans in het openbaar nog afstand genomen. De anonieme recensent van 1857 toonde zich goed op de hoogte van de *Materialismusstreit* van 1854-1855, maar deze zaak kwam toen nog enkel zijdelings, in de boekenrubriek, aan de orde. Hoewel deze auteur duidelijk dicht bij Moleschott stond, achtte hij het blijkbaar nog nodig zich in deze kwestie op een 'onzijdig standpunt' te stellen. Vanaf 1865 kon de acceptatie openlijk geuit worden. Toch maakten auteurs als Stokvis, Huizinga en Koster steeds duidelijk dat zij het materialisme beschouwden als uitgangspunt voor vruchtbaar wetenschappelijk onderzoek, niet als nieuwe dogmatische wereldverklaring. Zij hebben hun wetenschappelijkmaterialisme nooit tot een 'materialistisch monisme' in filosofische zin willen uitbreiden. Levensbeschouwelijk kozen zij voor een agnostische positie. Tegenover het assertieve materialisme van Moleschott, Vogt, Büchner en hun aanhangers in Duitsland bleven zij gereserveerd.[83] Hoewel in de praktijk hun positie nauwelijks verschilde van die van veel auteurs rond het vrijdenkerstijdschrift *De Dageraad*, bleven beide kringen toch geheel gescheiden. Het was waarschijnlijk een kwestie van stijl, dat *De Gids* weinig sympathie toonde met dit strijdbaarder atheïsme en de toenemende associatie van materialisme met het socialisme in *De Dageraad*.[84] De redactie beschouwde al te uitdagende betuigingen van ongeloof als *'mauvais goût'* en zag deze niet graag in het tijdschrift.[85] Nog lang wilde men in deze kring de gevoelens ontzien van degenen die ondanks het modernisme aan hun geloof hechtten en bleef er eerbied voor wat de kerk en het geloof betekend hadden. Auteurs als Pierson en Loman vonden immers een bijzondere vorm van inspiratie in de traditie van het christendom zelf.

Wat het darwinisme betreft heeft *De Gids* in de jaren zestig niet veel, maar wel enkele belangrijke bijdragen geleverd aan de introductie van deze theorie bij het burgerlijk publiek. Uit deze bijdragen blijkt dat toen het probleem van de theorie nog vooral lag in haar consequenties voor de theologische voorstelling van God en mens. Zoals hiervoor is getoond ging het initiatief haar aan de orde te stellen niet van de redactie uit. Het moest tot tweemaal toe komen van Darwinvertaler T.C. Winkler. De redactie toonde zich gevoelig voor zijn constatering dat in Nederland de belangstelling voor Darwins opzienbarende theorie verhoudingsgewijs achterbleef en gaf hem na het grote artikel van 1864 in 1867 graag de ruimte voor een brede bespreking van de Darwinreceptie in de Duitse en Engelse wetenschap. Met deze bijdrage bevond *De Gids* zich gelijk weer op de hoogte van het internationale Darwindebat. Duidelijk gedurfder dan in zijn drie jaar eerdere artikel over 'Leven en ontwikkeling uit een geologisch oogpunt beschouwd' kon Winkler inmiddels opmerken dat soms 'godsdienstige gevoelens [...] zich zeer ten onrechte en zeer te onpas in het vraagstuk gemengd' hadden, alsof de zaak daar volstrekt geen aanleiding

toe gaf. Dit was overigens in de geest van de voorzichtige Darwin zelf. Met de verzekering dat de ontwikkelingsleer in elk geval ‘het steeds toenemende heerschen van den geest over de stof’ toonde en niet trad in ‘het raadsel van den oorsprong der dingen’ ontdeed Winkler zich van eventuele religieuze bezwaren tegen het darwinisme. Het bijbelse argument vond hij kennelijk al geen bespreking meer waard. Een enkele auteur huldigde hierna de evolutietheorie nog weleens als het instrument van een goddelijke voorzienigheid - een strategie van verzoening die ook in het buitenland veel voorkwam[86] - maar meestal onthielden de mannen van het vak zich van een dergelijke rechtvaardiging.

Evenmin was er behoefte aan een uitdagende identificatie van darwinisme met materialisme, of aan een opwaardering van de wetenschap tot nieuwe ‘religie’, zoals Strauss met *Der alte und der neue Glaube* (1872) in Duitsland propageerde.[87] Anders dan in Nederland werden daar wetenschappelijke strijdvragen direct opgenomen in het grotere verband van wijsgerige controverses en kwamen zij na 1848 in het teken te staan van de politieke strijd tegen de gevestigde orde. Niettemin was het in 1867 opzienbarend dat Winkler, internationaal wel niet als eerste maar toch eerder dan Haeckel en vier jaar voor Darwins *The descent of man*, in *De Gids* de consequenties van de theorie voor de menselijke soort aan de orde stelde: hoe bijzonder de mens en zijn geest ook mochten zijn, zij konden zich inderdaad uit lagere soorten ontwikkeld hebben. Winkler impliceerde dus wel dat de strekking van het darwinisme materialistisch kon zijn, maar nergens blijkt dat hij zo'n conclusie nadruk wilde geven. Het met de menselijke geest bereikte peil van natuurlijke ontwikkeling was naar zijn mening ‘zoo vleiend voor het gevoel van eigenwaarde van den mensch’ dat hij het onvoorstelbaar vond dat men gekwetst kon worden ‘door het denkbeeld dat ons geslacht misschien vóór vele honderd duizenden van jaren verwant geweest is aan de tegenwoordige hoogste apensoorten, en nog verder in het verledene terug, voor millioenen duizende jaren misschien, aan een nog lageren diervorm’. Ook andere auteurs zagen in de evolutie vooral de triomf van de geest.[88] Winkler bereikte in zoverre zijn doel, dat de discussie over Darwin een kortstondige impuls kreeg. Zijn *Gids*-artikel maakte in elk geval enkele verontwaardigde reacties los, omdat de strekking van deze afstammingstheorie een - door Winkler niet bedoelde - ondersteuning leek van het materialisme van de Duitse fysioloog Vogt, die juist in 1868 Nederland bezocht.[89]

Anders dan voor confessionele bladen en auteurs was voor *De Gids* na 1870 de theologische kritiek van het darwinisme een gepasseerd stadium. De ontwikkelings- en afstammingstheorie werd althans niet meer om haar theologische consequenties ter discussie gesteld. Wel verhieven zich in de jaren zeventig en tachtig kritische stemmen, toen men ging nadenken over mogelijke ethische en maatschappelijke gevolgtrekkingen. Het darwinisme liet immers ruimte voor allerlei tegengestelde interpretaties. Auteurs als Haeckel en Spencer, om maar de bekendsten te noemen, gingen aan de biologische inzichten een ver buiten het eigenlijke toepassingsgebied reikende strekking

toekennen.[90] In 1874 begon Spruyt zich schrap te zetten tegen het darwinisme. Als strikt tot de biologie beperkte onderzoekshypothese wilde hij Darwins theorie nog wel aanvaarden, al was hij sceptisch; toepassingen buiten dit terrein keurde hij scherp af, omdat daardoor de wetenschap weer tot de vroegere onvruchtbare speculatie verviel. In deze laatste afwijzing stond hij niet alleen. Ook andere auteurs erkenden de grote betekenis van hypothesen in de moderne wetenschap, maar waarschuwden tegen een al te overmoedige verzelfstandiging ervan.[91]

Eigenlijk vond Spruyt dat Darwin zijn theorie voor zich had moeten houden, zolang zij zich nog niet overtuigend liet bewijzen. Deze merkwaardig onrealistische wens kwam voort uit Spruyts besef van de ethische implicaties. Inderdaad zag hij de gevaren die besloten konden liggen in maatschappelijke toepassing: 'Dagelijks ontmoet men hoopvolle verwachtingen van uitstekende verbeteringen, die de natuurkeus mettertijd zal tot stand brengen. Van een "biologisch standpunt" betoogt men ons bij gelegenheid van den jammerlijken Fransch-Duitschen oorlog, dat ook in de menschelijke maatschappij macht boven recht gaat [...] Een enkele stap verder, en men roemt ons de voordeelen, die het afmaken van grijsaards, invaliden en krankzinnigen aan de maatschappij zou opleveren'. Hij behoorde duidelijk niet tot degenen die het darwinisme optimistisch uitlegden, maar hield bovendien de theorie zelf voor de ethische consequenties verantwoordelijk, omdat zij immers de mens tot de natuur reduceerde en daarmee ook de menselijke samenleving onderwierp aan de strategieën van de natuur. Acceptatie van het darwinisme kon inderdaad betekenen dat 'het goede' zich oploste in biologische functionaliteit. Spruyts eigen denken werd in deze jaren juist normatiever. Daarin paste geen voorstelling van de werkelijkheid die de moraal feitelijk gelijkstelde aan succesvolle aanpassing. Een darwinistische moraal zou 'eene volslagen omwenteling' betekenen voor alles wat in de menselijke beschaving tot dusverre als ideaal gegolden had, zag Spruyt, want het ethisch voortreffelijke kon uit biologisch oogpunt onwenselijk zijn. Voor deze auteur was het probleem allerminst academisch. Hij meende namelijk nog, zoals velen, dat aangekweekte zedelijke opvattingen erfelijk werden. Voorbarige verbreiding van een verkeerde leer kon op deze manier snel leiden tot vestiging van verkeerde morele beginselen.[92]

Zijn redenering bevatte diverse misverstanden en tegenstrijdigheden, waarop auteurs die meer met het darwinisme sympathiseerden hem in volgende jaren ook wezen.[93] Een welwillende opponent vond Spruyt vooral in de Utrechtse patholoog-anatoom Koster, een zeer ijverig wetenschappelijk publicist en onderzoeker die in 1875 bijna de dood vond bij zijn anatomische studie, toen hij een besmetting opliep. Koster was materialist en naar eigen getuigenis een 'overtuigd Darwinist'.[94] Zakelijk en zonder enige beleefdheidsbetuiging jegens de godsdienstige zienswijze verwierp hij elke vorm van teleologie, dualisme van geest en stof en 'bezielings-leer'. Als het beginsel van de 'gansche natuurwetenschap' zag Koster '*de eenheid der natuurkrachten en der natuurwetten in de levende en niet-levende lichamen*'.[95] De mens was uiteindelijk een

'geperfectioneerde aap' of 'bewuste machine'.[96] In goedbedoelde pogingen van tijdgenoten de teleologische gedachte en het naturalistische determinisme te verzoenen, zag hij niets: zij voegden noch aan de godsdienst, noch aan de wetenschap iets toe.[97] Bij Koster was de boedelscheiding tussen de geloofssfeer en de gestaag toenemende wetenschap compleet. Uit het feit dat de redactie hem tot medewerking uitnodigde, blijkt instemming met zijn opvattingen, waarschijnlijk ook omdat Koster zich gematigd uitte.[98]

Zijn beschouwingen over het darwinisme tonen welke problemen men toentertijd verbonden zag aan het veldwinnen van deze theorie. In 1880 maakte hij de balans op van het debat over het darwinisme. Koster onderkende dat onder dezelfde naam inmiddels twee verschillende zaken ressorteerden: de eigenlijke theorie van Darwin en een 'wijsgerige wereldbeschouwing', waarvan Haeckel en Spencer uiteenlopende protagonisten waren. Naar zijn schatting werd de theorie door veel leken en in elk geval door de overgrote meerderheid van de wetenschapsbeoefenaars aanvaard, zonder dat men zich bekommerde om levensbeschouwelijke consequenties. Zelf nam hij afstand van het 'wilde Darwinisme' van Haeckel, vooral omdat hij het wetenschappelijk gebrekkig vond, maar het leek hem onmiskenbaar dat de invloed van de selectie- en afstammingstheorie 'zich in elke richting van het menschelijk denken en onderzoeken steeds duidelijker doet gevoelen'.[99] Koster behandelde daarom breedvoerig de wijsgerige positie van Spruyt, als enige serieus te nemen bestrijding van de op Darwin gebaseerde, algemene evolutieleer van Spencer.

Spruyts kantianisme bewoog zich inmiddels in de richting van het wijsgerig 'realisme', dat wil zeggen dat hij een 'onafhankelijk Bestaande' achter de verschijnselen ging aannemen, waarin een norm van de 'menselijke natuur' en een garantie voor het zedelijk besef konden worden gevonden. Langs deze weg dacht Spruyt de autonomie van de mens als moreel wezen te versterken. Dit normatieve realisme stond op gespannen voet met de 'nominalistische' of relativistische tendens van het evolutiedenken, dat geen absolute typen erkende. Met het oog op de 'grondslagen van aesthetiek, moraal, paedagogiek in onzen tijd' zag Koster in 1880 de kwestie of de mens en de zedelijkheid ergens een absolute grondslag hadden, dan wel onderworpen waren aan de betrekkelijkheid van het ontwikkelingsperspectief, als 'hoofdvraag der wijsbegeerte'. Hoewel hij het niet eens was met Spruyt, vond hij hem belangrijk genoeg om hem uit te dagen tot een systematisering van zijn filosofische opvattingen, juist nu in cultuur en maatschappij 'alle banden en steunselen schijnen weg te vallen'.[100] Spruyt was daarvoor evenwel niet het juiste type filosoof. Hij ging in de jaren tachtig wel aan de 'verhooging [...] van zedelijken ernst en zedelijke énergie'[101] bijdragen, maar dan door het bevorderen van de persoonlijke dienstplicht en de banden met Zuid-Afrika. Deze maatschappelijke activiteit maakte duidelijk wat Spruyt met zijn filosofie beoogde: herstel van de zedelijke persoonlijkheid. Ook Land, Pierson en Sillem verzetten zich in deze periode op allerlei manieren tegen het oplossen van de persoonlijkheid in de anonieme krachten van de geschiedenis, de natuur of de meerderheid.[102] In de late jaren zeventig verscheen in *De Gids* het thema van de grote, voorbeeldige en bezielende persoonlijkheid.

Koster ging uitgebreid in op Spruyts ethische bedenkingen tegen het darwinisme, maar bevond diens bezwaren niet steekhoudend. Zelf meende hij in de jaren tachtig dat ‘de Darwinistische beginselen’ wel mochten worden toegepast op de maatschappij en het geestelijk leven, zij het ‘niet strak en dogmatisch’.[103] De moderne opvatting van determinisme - namelijk ‘verklaring uit omstandigheden’ en niet ‘beschikking’ of ‘bestemming’ - liet immers alle ruimte aan het streven naar verbetering. Darwinisme en naturalisme sloten dus de zin van de ethiek niet uit. Koster zelf zag veel in Herbert Spencers poging tot een ethiek op zuiver empirische en naturalistische grondslag.[104] In een bespreking van het actuele debat over ‘erfelijkheid en sociale psychologie’ onthield hij zich van een stellig oordeel over de effecten die een erkenning van de maatschappelijke toepasselijkheid van darwinistische inzichten kon hebben. Zoals veel auteurs in de jaren tachtig verwachtte Koster van onderwijs geen wonderen, maar het alarmisme van somber gestemde tijdgenoten over fysieke en zedelijke verslapping vond hij tendentieus.[105]

Opvattingen als die van Spruyt en Koster bleven in *De Gids* naast elkaar staan. Een echt debat voerden deze auteurs niet. Zij en anderen bepaalden eigenlijk hun positie in tegengestelde waarderingen van de evolutionist Spencer, in de jaren na de dood van Mill (1873) de meest besproken denker. In het sociale en imperialistische denken vonden biologistisch getinte voorstellingen intussen onweerstaanbaar ingang, ook bij auteurs die in elke vorm van naturalisme een bedreiging zagen van de zelfstandige zedelijke persoonlijkheid, zoals Spruyt, Hooijer en Boissevain. De consequenties van darwinisme of determinisme bleken niet eenduidig. Om de krachtige persoonlijkheid was het bijvoorbeeld ook de zoöloog Hubrecht te doen, een Utrechtse collega van Koster en evenals deze een overtuigde darwinist. Juist door toepassing van de evolutieleer op de geestelijke vooruitgang van de mens kwam deze auteur tot de waarschuwing dat alleen ‘strijd’ voor edele doelen, intellectuele durf en geestelijke inspanning de moderne mens konden vrijwaren van geestelijke ‘verwording’. Langs deze weg bereikte Hubrecht dus dezelfde moraal als Spruyt cum suis.[106]

Dat de ‘natuurlijke’ beschouwing op elk gebied onweerstaanbaar doordrong, blijkt uit *De Gids* zelf en werd door de auteurs ook als algemeen verschijnsel opgemerkt. Principieel en goed beargumenteerd verzet tegen het beroep op ‘de natuur’ in morele en socio-politieke aangelegenheden bleef echter aanwezig, bijvoorbeeld in de eerdergenoemde bijdragen van redacteur Van der Vlugt.[107] De redactieaanvulling met Van der Vlugt (1886) en de voormalige predikant A.G. van Hamel (1887), die beiden tot de ‘ethisch modernen’ behoorden, versterkte de met Quack en Hooijer in deze kring al aanwezige ethische gezindheid, die bleef hechten aan ‘de adel der menschenwereld boven het dierenrijk’.[108] Niet de gebondenheid van de mens, maar zijn humaniteit, zijn vermogen zich boven de natuur te verheffen door zich op het ideale te richten, werd nu de maatstaf waarnaar men maatschappelijke toestanden wenste te beoordelen. Zo kwam *De Gids* tegen 1890 tot eenzelfde verwerping van het vroegere orthodoxe liberalisme als Van Houten in 1871 met een beroep

op het determinisme had willen bereiken.

Deze tendens betekende niet dat het tijdschrift zich ging afwenden van de natuurwetenschap of van het darwinisme en materialisme als wetenschappelijk uitgangspunt Spanning tussen verschillende appreciaties van de moderne natuurwetenschap kwam wel tot uiting in Van der Vlugts motivatie van zijn vertrek uit de redactie: een van de stenen des aanstoots was voor hem Stokvis' 'geheel exceptioneele hulde' aan de materialist Moleschott geweest, waartegen hij zich vergeefs verzet had.[109] Dat na zijn vertrek juist de erkende darwinist Hubrecht in de redactie werd gevraagd, is misschien toeval, maar duidt in elk geval op acceptatie van de richting die hij vertegenwoordigde. Inmiddels begon het tijdschrift meer het karakter van een open forum aan te nemen. Terwijl enerzijds in het spreken over de natie en de samenleving de biologisering oprukte, bleef men toch een bijzonder belang toekennen aan de zedelijke persoonlijkheid, en begon anderzijds na 1890 geleidelijk aan de overwegend levensbeschouwelijke toetsing van literatuur en wetenschap te verdwijnen.

Het wijsgerig pessimisme is in *De Gids* nooit aanvaard. Het is paradoxaal dat die afwijzing het nadrukkelijkst was in de periode toen zich in eigen kring een gevoel van 'malaise' manifesteerde en de somberheid over de maatschappelijke ontwikkelingen toenam. De zorg was blijkbaar, dat in deze stemming een defaitistische ideologie ingang zou kunnen vinden bij jongeren en de culturele bovenlaag. Onlogisch was deze zorg over de schadelijke invloed van ideeën niet, bij het nog zo overwegende intellectualisme in de kring van *De Gids*. 'De ideeën regeeren de wereld', meende men, en het was dus zaak scherp toe te zien op de werking die zij konden hebben.[110] Het probleem lag eigenlijk niet in de pessimistische filosofie, die allang bestond, maar bij de stemming van degenen die haar nu als bedreiging opmerkten en daarmee haar werkelijke verbreiding waarschijnlijk verre overschatten. Ook hier blijkt weer dat *De Gids* vooral *principes* signaleerde, ongeacht hun reële werkingsbereik in eigen land. Rond 1875, toen de beweging van de moderne theologie onzeker en verdeeld raakte en de oudliberalen op zoek waren naar hun 'overtuiging', begonnen auteurs als Spruyt, Pierson en Loman uiting te geven aan verontrusting over veldwinnend pessimisme. De enige aanwijzing daarvoor was de kennelijke belangstelling, en dan nog vooral in Duitsland, voor Eduard von Hartmanns *Philosophie des Unbewussten* (1869). In het artikel waarin Spruyt Van Vlotens eigengereide neospinozisme als een anachronisme van de tafel veegde, prefereerde hij uit moreel oogpunt toch Spinoza's levensboodschap boven het 'zieldoodend pessimisme' van Schopenhauer en Von Hartmann, waartegen de godsdienst niet meer een palladium vormde.[111]

Als men zich zorgen maakte over veldwinnend pessimisme werd niet heel duidelijk onderscheiden tussen de eigenlijke filosofie, het vage malaisegevoel in eigen kring en een vermeend gebrek aan idealisme in de maatschappij. Maar de bestrijding gold wel vooral het pessimisme als metafysica, dat wil zeggen als voorstelling van de aard van de werkelijkheid. Anders dan het materialisme en darwinisme, die tenminste nog wetenschappelijk verdedigbaar

waren, was het pessimisme als wereldbeschouwing zuiver speculatief en daarbij zo mogelijk nog schadelijker voor de moraal. Materialisme en darwinisme lieten zich nog in verheffend-humanistische zin interpreteren, het pessimisme niet. Op het moment dat de theologische en vervolgens ook de kentheoretische garanties van een teleologische wereldorde wegvielen, werd het denkbaar dat het leven en de wereld geen optimistische strekking of misschien zelfs helemaal geen strekking hadden. Van Houten, die in de jaren zestig de voorzienigheidsgedachte achter zich had gelaten, wees er in 1871 uitdagend op dat de pessimistische beschouwing der dingen zich niet zomaar liet negeren.[112] De darwinistische natuurbeschouwing, de oorlog van 1870 of de sociale toestanden boden daartoe zeker argumenten. Inderdaad verlieten velen, onder wie Buys, Land, Spruyt en een hele groep moderne theologen, in de jaren zeventig de optimistische harmoniegedachte voor een voorstelling van natuur en maatschappij waarin concepten als ‘strijd’, ‘plicht’, ‘streven’ en ‘lijden’ een centrale plaats kregen en waarin rede en vrijheid geen uitgangspunt vormden maar eerst gerealiseerd moesten worden. Zelfs uitgesproken bestrijders van het pessimisme waren dan ook bereid te erkennen dat deze beschouwing een heilzaam correctief was geweest op het gemakzuchtige voorzienigheidsgeloof.[113]

Maar juist in een wereldorde die geen garanties kende voor een goede afloop, kwam alles aan op idealisme en zedelijke veerkracht. Daarom bestreden auteurs als Pierson, Loman en Hoekstra, weer met een beroep op de beperktheid van het kenvermogen, de geldigheid van het pessimisme als wereldbeschouwing: waar het optimisme tenminste nog kon bogen op het ‘idee der volmaakte wereld’ dat in ieder mens bestond, kon het pessimisme nooit aantonen dat in de ‘objectieve toestand der dingen’ daadwerkelijk een negatieve tendens lag.[114] De nobele resignatie als vrucht van levenservaring konden de auteurs van deze jaren waarderen; zij neigden er zelf toe. Maar meer dan een persoonlijke gemoedstoestand mocht en kon het pessimisme niet zijn. De bestrijding ervan werd al even persoonlijk en had iets machteloos, alsof men met bezwerende formules een ontastbare tegenstander tot staan wilde brengen. Aan de ene kant werd het gevaar ervan zwaar aangezet: het pessimisme stond voor de ‘algemeen heerschende levensbeschouwing en gemoedsstemming’ en heette ‘aan de orde van den dag’ te zijn.[115] Tegelijk probeerde men het weg te wuiven door het gewoon onverenigbaar met ‘de Nederlandsche volksaard’ en onverteerbaar voor ‘de meeste lezers’ te verklaren.[116] De critici getuigden van hun persoonlijke weerzin en rekenden daarbij op de gelijkgestemdheid van hun lezers, als predikanten die hun gemeente toespraken.

Natuurlijk stond hun ook nu de ziektemetafoor ter beschikking, die overigens zelf tot het ‘naturalistische’ vocabulaire behoorde. Het pessimisme was ‘een ziekteverschijnsel’. Dat kon de begrijpelijke maar subjectieve bitterheid zijn van een man als de Italiaanse dichter Leopardi, die het met zijn leven niet getroffen had. Maar ook gold het als ‘modeziekte’ van de moderne cultuur zelf, uiting van een lichtzinnige ‘lust in het extravagante’, een ‘mode-artikel [...] toegejuicht door eene breede schare van onvoldane of oververzadigde,

doch hoogst verlichte stervelingen'.[117] Hoekstra suggereerde de overeenkomst met het decadente Rome, en discrediteerde de 'pessimistische levenszatheid en onverschilligheid' als een zaak van luxe leeglopers, 'geblazeerden' en verbitterde idealisten die naar irreële doelen hadden gegrepen.[118] Hoewel nergens zozeer als in eigen kring somberheid heerste, deed men het voorkomen alsof het pessimisme een probleem van anderen was, van jongeren vooral, zoals Van Hall aan de vooravond van *De Nieuwe Gids* met vaderlijk medelijden signaleerde.[119] Wat deze auteurs daar tegenover te stellen hadden, was het oude beproefde recept van gezond verstand, arbeid en nuchter idealisme. 'Niet pessimistisch broeden en peinzen, maar geloof aan het ideaal, dat is het, wat de wereld overwint', preekte Hoekstra gemoedelijk tot zijn studenten en de lezers van *De Gids*.[120]

Maakt dit verweer een weinig briljante indruk, juist het emotionele van de reacties op het pessimisme verraadt welk belang men op het spel zag staan: de zin van een praktisch idealisme, dat geen garanties op succes kende en daarom voortdurend uit het eigen innerlijk moest worden opgebracht. Optimisme en theodicee hadden afgedaan; dit opende echter niet de weg voor het pessimisme, maar voor een idealisme-zonder-illusies dat rond 1880 de moraal van het modernisme en oudliberalisme werd. Was er geen 'opwaarts', dan toch een 'voorwaarts'.[121] De eisen die men aan de literatuur stelde en de preoccupatie met persoonlijkheid, karakter en zedelijkheid dienden ter ondersteuning ervan. De inspiratie tot dit idealisme mocht niet doven door een onbarmhartige, troosteloze voorstelling van de werkelijkheid 'die het vriendelijke licht, waarin zich veel in het leven aan gewone stervelingen vertoont, een phaenomen van zinsbedrog of illusie noemt'.[122]

De moraal en 'het onuitsprekelijke'

In april 1871 schreef Allard Pierson aan zijn broer hoe hij, nu hij in Heidelberg de betrekkelijkheid van het natuurwetenschappelijk weten was gaan inzien, het christendom 'als van nieuws lief' kreeg, 'in zoover, *ja alleen*, omdat het met zijn Evangelie de *Verlossing* uit de bindende natuurmachten en met zijn eischen van volstrekte heiligheid de meest eclatante "Behauptung" is van de waarheid: de mensch is een zedelijk godsdienstig wezen.'[123] Twee maanden later deed hij in *De Gids* verslag van zijn 'Keerpunt'. Het is moeilijk te zeggen hoeveel mensen zich in Piersons wending herkenden, maar in het voorafgaande is getoond dat de behoefte die zijn wending bepaalde ook bij andere auteurs in deze kring bestond. Hun probleem was de status te bepalen van hun religieus gevoel, dat als het ware dakloos was geworden maar dat zij konden noch wilden miskennen. Hoewel het discours over zaken als kunst en godsdienst in menig opzicht sterk intellectualistisch bleef, lijkt er na 1871 weinig sympathie te hebben bestaan voor de kunstmatige constructies met behulp waarvan Scholten en Opzoomer de godsdienst een plaats hadden gegeven in het natuurwetenschappelijke wereldbeeld. De kenniskritiek, of zij hier-

toe nu bedoeld was of niet, bood een welkomer uitweg. Zij leidde tot een scheiding tussen de sferen van het weetbare en het niet-weetbare. Die scheiding liet zich interpreteren als een erkenning van het geloof en van die erkenning werd dankbaar gebruik gemaakt. Dit betekende overigens allerminst een herstel van de christelijke religie in haar oude waardigheid. Van het geloof bleef niet meer over dan een volstrekt persoonlijk gevoel of de subjectieve keuze voor een speculatie die alleen haar morele hoogheid en zedelijke werking voor had op andere wereldbeschouwingen. De redding van de godsdienst leek in de jaren zeventig te liggen in zijn abdicatie: ontdaan van het absolute gezag vond hij erkenning als belangrijke maatschappelijke en psychologische behoefte en als historisch verschijnsel. En wie die behoefte niet kende of geen eerbied kon opbrengen voor wat de godsdienst voor velen betekende, moest er zich niet mee bemoeien; dat was de strekking van Piersons kritiek op de *Three essays on religion* (1874) van Mill.[124]

Hoewel een vaktheoloog als Loman natuurlijk belang bleef hechten aan het wetenschappelijke Christusonderzoek - waaraan hij zelf in de jaren tachtig spraakmakende bijdragen leverde, ook in *De Gids* - ging het inmiddels toch meer om de positie van de godsdienst als zodanig dan om de juistheid van de ene of de andere bijbelinterpretatie.[125] Ook Loman zelf zocht in dit onderzoek immers vooral religieuze inspiratie en theologische verzoening. De godsdienst vond in de jaren zeventig nieuwe erkenning als menselijke behoefte buiten de sfeer van waarheid en weten. Dezelfde status kon nu echter ook toevallen aan de kunst. Pierson sprak in een latere terugblik over het ‘van kunstzin doortrokken agnosticisme waarin wij, onderworpen, ons terugtrekken’.[126] Godsdienst en kunst gingen beide gelden als uitingen van een diepmenselijke hang naar een ondefinieerbare idealiteit. Het is moeilijk de betekenis te schatten van deze individualisering van het bovenzinnelijke in de jaren zeventig. Metafysica werd een volstrekt persoonlijke zaak. Enerzijds lijkt deze marginalisering een bewijs te meer van het overwegende sciëntisme van deze generatie. Anderzijds vormt de erkenning van deze hang naar het onkenbare ook het begin van de ontwikkeling die leidde tot het mysticisme van de jaren negentig, al is *De Gids* daarin zelf nooit meegegaan.

Karakteristiek waren de beschouwingen van Loman onder de titel ‘Het Onuitsprekelijke’ (1876-1879), waarin hij voor zijn tijdgenoten probeerde de verhouding tussen wetenschap, kunst en godsdienst te bepalen. Het zijn niet de opwindendste katernen uit de geschiedenis van *De Gids* en men kan zich bij het opstel over kunst (1878) de latere ergernis van de Tachtigers over dit soort intellectualistisch en conventioneel geredeneer goed voorstellen. Toch was Lomans bedoeling juist het overwegende sciëntisme terug te dringen en de betekenis van kunst en religie op te waarderen. Pas in het laatste opstel openbaarde hij zijn motief, maar het was al van het begin af duidelijk genoeg: ‘In dagen als de onze, waarin de wetenschap telkens schitterende triomfen behaalt, en de heroën op het gebied der kunst met steeds klimmende geestdrift worden aangebeden, is het meer dan ooit noodzakelijk, den godsdienst tegen de miskenning der wereld in bescherming te nemen.’[127] Evenals Pierson

accentueerde Loman de paradox dat de groei van de wetenschap bovenal de grenzen van het weten blootlegde. Hij bestreed zo niet alleen de aanmatiging van wereldverklarende stelsels, maar ook de positivistische overtuiging dat volledige kennis slechts een kwestie van cumulatie en tijd was. Loman toonde hier inderdaad een verrassend modern inzicht in de paradigmatische gebondenheid van de wetenschap: eigenlijk was zij 'onophoudelijk bezig met de revisie niet alleen van hare uitkomsten, maar ook van hare methode en hare grondwetten'.[128] Vele ervaringen en gemoedsbehoeften onttrokken zich aan de wetenschap en lieten zich alleen benaderen door de kunst en de godsdienst. Zo zag Loman de wetenschap, de kunst en de godsdienst als onmisbare, complementaire functies. Wat godsdienst voor hem was, bleef vaag: deels toch nog een besef van goddelijk bestuur, deels de uitkomst van het historisch-antropologisch godsdienstonderzoek, deels een in de mens gelegen hang naar het ideale, een innerlijke drang tot verbetering.

Zeker wat dit laatste aspect betreft was Lomans opvatting van godsdienst niet uitzonderlijk. In de kring van dit tijdschrift werd vanouds de godsdienst vooral om zijn zedelijke werking gewaardeerd. Inmiddels ontstond bij veel auteurs de neiging godsdienst ongeveer met zedelijk idealisme gelijk te stellen. Bij alle onderlinge verschillen, ook in emotionele resonantie, werd voor Pierson, Land, Loman en Hoekstra godsdienst het geloof in de idealiteit en het ernstige streven van de mens om iets van deze idealiteit te verwezenlijken. De theologische richting van het 'ethisch modernisme', die haar oorsprong had in het werk van Pierson rond 1870, kwam sterk overeen met de levensbeschouwelijke positie die door veel *Gids*-auteurs werd ingenomen. De theoloog en romanist A.G. van Hamel bijvoorbeeld, die in 1887 als kenner van de Franse letterkunde tot de redactie toetrad, was tot zijn vertrek uit de kerk, in 1879, een van de woordvoerders van deze 'ethische richting' geweest. Niet in *De Gids* overigens, maar de 'ethische richting' werd in dit tijdschrift wel instemmend beoordeeld.[129] Zij vormde de uiterste linkerflank van het theologisch modernisme en had ook een sociale strekking, want zij keerde zich tegen liberale en burgerlijke zelfgenoegzaamheid. Haar uitgangspunt was een volledige breuk met de gedachte dat in de natuurorde en de geschiedenis iets goddelijks aanwezig was. De ethische richting deed afstand van het geloof in een door God gegarandeerde zedelijke wereldorde. Als God en godsdienst iets betekenden, dan was het als symbool van de zedelijke aspiratie in de mens om zo'n zedelijke orde tot stand te brengen. Er waren overigens ook auteurs die de idealistische mens niet tegenover de natuurorde plaatsten, maar in die zedelijke drang als het ware een garantie zagen dat de natuurlijke wereldorde toch complementair was aan het idealisme dat in de mens leefde. Hoekstra bijvoorbeeld vond hierin het bewijs dat de wereldorde geen negatieve strekking kon hebben.[130]

Bij veel auteurs had dit ethisch modernisme nog wel enige metafysische boventonen, maar eigenlijk betekende het een humanisme vervuld van ernstig idealisme en het is geen wonder dat deze richting meer buiten de kerk dan onder theologen aanhang vond. Zij vormde wel precies de levensbeschouwe-

lijke component van het gemeenschapsgerichte, voluntaristische en wat zwoegende *Gids*-liberalisme van de jaren 1880. Leerde Buys de burger ‘publiekrechtelijk’ te denken en kregen opvoeding en dienstplicht tot taak wilskrachtige, nationaal voelende persoonlijkheden te vormen, de ethische richting herinnerde de mens eraan dat hij ‘met al zijn zoeken en strijden, met al zijn weten en willen’ opgenomen was in een oneindig verband, bezield door een ideaal van volmaaktheid ‘waarnaar de menschheid in haar geheel door alle eeuwen henen gestreefd heeft en te streven heeft’.[131]

De vorming van een ethische richting in de moderne theologie was ten dele een consequentie van wetenschappelijke en filosofische inzichten, maar zij viel samen met de hiervoor al geconstateerde behoefte in liberale kring aan een inspirerende, maatschappelijk werkzame moraal. Voor 1870 lijkt de moraal geen probleem te zijn geweest, althans niet een zaak die een grondige bezinning vroeg. Alleen als theologisch vraagstuk was toen de verhouding tussen zedelijkheid en determinisme soms onderwerp van discussie. Wel is er één uitzondering, namelijk de bijna honderd bladzijden tellende kritische beoordeling van Mills utilitarisme waarmee Hoekstra jaargang 1865 van kopij voorzag. Al had hij tientallen bladzijden nodig om in zijn omslachtige stijl Mill te emenderen, in hoofdzaak kon Hoekstra dit utilitarisme waarderen als verdienstelijke ondersteuning van een liberale gemeenschapsmoraal.[132] Het bood een filosofisch kader aan de verhouding tussen individu en gemeenschap zoals die in het algemeen door *De Gids* werd voorgestaan. Niets wekte op dat moment de indruk dat men de moraal als maatschappelijk probleem ervoer.

Dat veranderde na 1870. Met het verlies van zijn vanzelfsprekende autoriteit leek het christelijk geloof op den duur geen grondslag voor de moraal meer te kunnen zijn. De mogelijke consequenties van het materialisme, het determinisme en de moderne scepticistische kennisleer vroegen om een antwoord. De emancipatie van verschillende maatschappelijke groepen, de ook in burgerlijke kring nog slecht ontwikkelde publieke moraal, de al even gebrekkige politieke moraliteit en de bedenkelijke verharding in de internationale omgangsvormen, dat alles gaf actualiteit aan het zoeken naar een gefundeerde zedenleer. Dat men daarbij inderdaad het politieke en maatschappelijke belang voor ogen had, blijkt uit het feit dat men met moraal in de praktijk vooral de publieke moraal, het plichtsbesef bedoelde.

Land was in 1874 de eerste die de zaak nadrukkelijk aan de orde stelde. Hij wees erop dat juist een liberale samenleving, die uit haar aard aan allerlei overtuigingen gelijke rechten toekende, weinig verweer had tegen schadelijke denkbeelden die een bedreiging vormden voor haar heiligste instellingen, waartoe hij het gezin en het eigendom rekende. Hij wenste zich niet neer te leggen bij de mening die ook in *De Gids* kon worden gehoord, dat de maatschappelijke orde en de moraal enkel op conventie berustten. Voor Land hadden zij een noodzakelijk karakter. Hij was van mening dat de liberale samenleving het niet kon stellen zonder een leidend beginsel en een vaste zedelijke maatstaf, ontleend aan een universeel gegeven als ‘het wezen (de natuur, de

aanleg) van den mensch'. Rationalist als hij was, dacht hij nog dat redelijke mensen zich vrijwillig zouden onderwerpen aan ethische regels die langs streng-wetenschappelijke weg uit zo'n vaste grondslag konden worden afgeleid. Niet alleen om dit beperkte psychologisch inzicht bleef Lands voorstel voor een 'kritische zedeleer' onvruchtbaar; hij deed ook zelf helemaal geen poging zijn voorstel uit te werken, maar beperkte zich tot het aanwijzen van tekortkomingen in het utilitarisme uit de school van Bentham en Mill. In een volgend opstel gaf Land aan in welke richting hij zelf dacht: plichtsbesef was voor hem vrijwillige inzet ten behoeve van de vooruitgang. Die vrijwillige inzet berustte op redelijk inzicht: omdat zowel de geschiedenis als de natuur empirisch leken te bewijzen dat ontwikkeling in de aard der dingen lag, behoorde de mens daaraan zijn bijdrage te leveren, 'zonder dank of loon te vragen buiten het bewustzijn van zijn pligt te doen en een meer en meer redelijk leven te leiden'.[133]

Land was in deze intellectualistische kring niet de enige voor wie de mogelijkheid van een wetenschappelijke moraal ongeveer een belang had als de steen der wijzen voor een alchimist. In 1881, het jaar van de Transvaalopwinding, Bientjes' onderwijskritiek, Spruyts pleidooi voor de dienstplicht en de pogingen tot bezwering van het pessimisme, probeerde Heymans de grondslagen voor zo'n onweerlegbare ethiek te bepalen. Pogingen van buitenlandse filosofen als Spencer en Guyau werden aan een grondige kritiek onderworpen. Moleschott noemde het onderzoek naar de grondslagen van een universeel geldige ethiek een hoofdtaak van de eigentijdse filosofie.[134] Toch betekende de belangstelling voor een wetenschappelijke ethiek niet dat iedereen hiervan de oplossing verwachtte. Ook in het milieu van *De Gids* vormden, in elk geval na 1880, rationalistische optimisten als Land en Heymans een minderheid. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de beoordeling van de pogingen van Spencer en de jonge Franse filosoof Guyau een ethiek af te leiden uit de natuurprincipes evolutie en levensbehoud. Deze nieuwe, wetenschappelijke vorm van het utilitarisme, die bij Spencer inderdaad uitmondde in een hoge gemeenschapsmoraal, oogstte wel waardering, maar werd toch verworpen. Men zag nu dat zulke empiristische ethiek, die eigenlijk neerkwam op welbegrepen eigenbelang, misschien wel inzicht bood in menselijke drijfveren, of verstandige raad kon geven bij de inrichting van een redelijke samenleving, maar geen dwingende kracht bezat. Het gevoel van zedelijke plicht liet zich niet afleiden uit kennis en feiten. Men hoefde in de jaren tachtig niet eens afkerig te zijn van de 'naturalistische' wereldbeschouwing om toch te begrijpen dat noch inzicht in de principes van de natuur noch goede bedoelingen voldoende waren om mensen er daadwerkelijk toe te brengen hun plicht te doen. Plichtsbesef was per definitie niet natuurlijk, aldus Van der Wijck, omdat het altijd zelfoverwinning en zelfbeperking, verbod en gebod impliceerde.[135] Ook leverde een onderzoek naar 'grondslagen' en 'methode' niet direct de morele aansporing en inspiratie op waarom de toestand van politiek en maatschappij leken te vragen. De moraal bleek een psychologisch, niet een filosofisch probleem.

Bijna alle auteurs die zich in dit tijdschrift met de ethiek bezighielden,

meenden dan ook dat zedelijkheid alleen kon voortkomen uit een innerlijke gebiedende stem en dat inderdaad in de mens een intuïtief besef van plicht en goed en kwaad bestond. Dit besef behoorde tot de ‘menselijke natuur’ (meer filosofisch dan biologisch opgevat), waarin de meeste auteurs, van welke argumenten zij zich ook bedienden, een onloochenbare hang naar het ideale of erkenning van het absolute aanwezig achtten. Niet verwonderlijk in deze kring van moderne of al afgezwaaide theologen bleef eigenlijk de band tussen godsdienst en moraal heel nauw. Alleen berustte de moraal nu niet meer op het gezag van de christelijke religie en verdween vaak zelfs de metafysische component uit dit geheel. Wat van de godsdienst overbleef was enkel de hang naar het ideale of absolute. De moraal werd daardoor een louter menselijke en innerlijke, hoewel nog door een aureool omgeven zaak. Tegelijk was zij enkel een aanwezig beginsel, dat niet vanzelf tot een juiste plichtsopvatting leidde, maar door verheven voorbeelden en karaktervorming gewekt en gestuurd moest worden. Dit inzicht resulteerde in het voortdurend aangeheven, eigenlijk weinig optimistische appèl tot idealisme, dat zo kenmerkend is voor deze jaren. De machteloosheid klinkt overduidelijk in Hooijers herhaalde gebod: ‘De eerbied voor de hoogste machten, gerechtigheid en liefde als wereldbesturende machten, moet terugkeren, het geloof van den mensch aan zijn ziel moet wederkeren’.[136] Het geloof in de zedelijke mens was een plicht. Plicht was alles, en alles was plicht.

Overigens voldeed de ethisch-moderne ‘godsdienst zonder metafysica’ niet iedereen.[137] Of beter: zij had het ethisch gemoed meer te bieden dan het religieus gemoed. *De Gids* was misschien niet een verzamelplek van warm gemoedsleven, hij kwam toch voort uit een kring van mensen voor wie de religie persoonlijk nog veel betekende, ook als haar inhoud zich steeds moeilijker liet bepalen. Het tijdschrift gaf daarom tevens het woord aan auteurs die, bij alle waardering voor de ethische levensopvatting, wezen op het evidente tekort van een gelijkstelling van godsdienst met zedelijk idealisme: zij bood weinig aan degenen die in godsdienst een gemoedservaring, ontzag voor het heilige, een gevoel van contact met het goddelijke zochten. Spruyt bijvoorbeeld kwam op voor zulke waarden, in een scherpe afwijzing van Spencers antropologische benadering van de godsdienst.[138] De theoloog Chantepie de la Saussaye wenste zelfs vast te houden aan het ‘speciaal christelijk karakter’ van de godsdienst.[139] Van belang is in dit verband ook dat Pierson in *De Gids* vanaf 1882 zijn reeks ‘Oudere tijdgenooten’ publiceerde, portretten van de mannen van het Réveil, die vervuld waren geweest van een diep, allesbeheersend geloof. In deze reeks, die lang gold als Piersons bekendste en geliefdste werk,[140] uitte zich een nostalgie naar een verloren volheid en vastheid van geloof, zoals eerder, rond 1860, al het geval was geweest in de ‘Leekedichtjes’ van De Genestet.

Bijdragen van rond 1890 lijken te wijzen op een verdere verinnerlijking van de religie. Deze verinnerlijking vormde het einde van een lang reductieproces dat een halve eeuw eerder begonnen was. Eerst was de orthodoxie verlaten, vervolgens het bijbelgezag ter discussie gesteld en het oplossen van

de kerkelijke organisatievorm als mogelijkheid aanvaard. Toen had het christendom zijn exclusieve status als godsdienst verloren. God zelf was eerst in de natuurorde geïntegreerd maar vervolgens geheel uit de orde der dingen geschrapt. Uit de godsdienst was de metafysische dimensie verdwenen, tot uiteindelijk alleen een humanistisch idealisme overbleef, waarin God slechts als symbolische aanduiding voortbestond. Na dit alles leek het rond 1890 nodig de godsdienst nog verder terug te trekken op het innerlijk - juist om hem een autonome sfeer en betekenis te garanderen. Tegenover de ethische richting, waarvoor de godsdienst uiteindelijk toch zoiets als een 'middel [...] tot verbetering van de maatschappelijke toestanden' werd, en tegenover restauratieve pogingen God weer te herstellen als macht buiten de mens, verklaarden nu verschillende theologen dat God nergens anders leefde dan 'in het religieus gemoed'. Zij bedoelden hiermee niet meer een 'bewijs' of zekerheid, geleverd door een innerlijke kenbron. Zulke pogingen als van Opzoomer om zelfs het gevoel te objectiveren, behoorden tot een voorbije tijd. Rond 1890 werd de tragiek van het theologisch modernisme ten volle duidelijk: terwijl enerzijds de confessionele beweging tot macht rees en anderzijds alternatieve religieuze bewegingen de aandacht van het publiek begonnen te trekken, was onder de goede bedoelingen van de modernen de godsdienst 'gezuiverd' tot aan het laatste toevluchtsoord: de volstrekt particuliere behoefte van mensen sterking te ontlenen aan geloof in de wensvoorstelling van een vaderlijke God.[141] Godsdienst werd in het begin van de jaren negentig een *stemming*, 'een geheiligde, gewijde stemming' en het is opvallend hoe het religieus gevoel in deze periode weer aan elan kon winnen.[142] Zo liep de modernistische reductie uiteindelijk uit op een voorzichtige aansluiting bij de mystieke gestemdheid van het fin de siècle.

Eindnoten:

1 Stokvis, 'Moleschott', 1892, III 340; over Stokvis, zie: K. van Berkel in *BWN*, IV 480-482.
2 Stokvis, 'Eenheid des levens', 1865, I 25; Boissevain, 'Kastanjeboomen', 1873, II 582, 585; Koster, 'Natuurlijk ontstaan', 1875, I 241-242; Moleschott, 'Feest van de wetenschap', 1887, IV 514-525.
3 Van 1848 tot 1879 was het honorarium afhankelijk van de jaarwinst, waarvan tweederde deel verdeeld werd onder redactie en auteurs van die jaargang. P.N. van Kampen aan De Clercq, 25-6-1847 en Idem aan de redactie, 6-1-1880, AG A 9 en A 295.
4 Zimmerman, 'Potgieter', 402.
5 Schneevoogt aan Potgieter, 26-9-1860, UBA, Hss An 102 k. Een jaar eerder al was er sprake van de plantkundige C.A.J.A. Oudemans te vragen (Schneevoogt aan Potgieter, 27-12-[1859?], UBA, Hss 101 z). In december 1862 werd de kandidatuur overwogen van Schneevoogts Amsterdamse collega-artsen J. Zeeman en A.C. van Trigt.
6 Volgens H.J.V., in een aankondiging van *Isis. Weekblad voor natuurwetenschap* I (1872), 1872, I 189-190; dezelfde strekking in: Van Berkel, 'Dirk Huizinga', 184.
7 Circulaire van de redactie aan de medewerkende auteurs, 6-9-1847; en redactie aan J.C.G. Evers, oktober 1847, AG A 12 en kopieboek 1843-1856.
8 Over zulke 'monumentalisering' van grote natuuronderzoekers, zie: Van Berkel, 'Natuurwetenschap'.
9 Spruyt, 'Scheikunde', 1870, I 295, 298-303; Idem, 'Populaire voordrachten', 1870, II 456-459.
10 Van Berkel, 'Dirk Huizinga', 190.
11 Coffeng, 'Het *Album der Natuur*', 53-56; Van Berkel, 'Dirk Huizinga', 205-207.
12 H.J.V. rec. *Isis*, 1872, I 189-192; Koster rec. *Kosmos. Natuurwetenschappelijke bladen* (Haarlem 1874) 1875, I 636-637 en 1877, IV 356-368.

13 Winkler, ‘Leven en ontwikkeling’, 1864, III 218-245, IV 436-462 en Idem, ‘De leer van Darwin’, 1867, IV 22-70. Ook in: Colenbrander, ‘Gidsarchief’, III 227 en 236. Huizinga schreef tussen 1865 en 1873 in *De Gids* over de functie van het bloed, beweging, ademhaling, het hart, de wetenschap van de mimiek, de voedingsleer en de modern-wetenschappelijke opvatting van ‘leven’. Zie verder Krul, *Historicus tegen de tijd*, 35-48 en Van Berkel, ‘Dirk Huizinga’.
14 Van 't Hoff, ‘De nieuwe elementen, Argon en Helium’, 1895, II 461-465; Lorentz, ‘De door Prof. Röntgen ontdekte stralen’, 1896, I 510-528; Heymans, ‘Een laboratorium voor experimenteele psychologie’, 1896, II 73-100, vooral 73.
15 Van der Wijck rec. D.F. Strauss, *Voltaire*, 1872, II BA 350-351. In dezelfde geest Land, ‘Overtuiging’, 1875, I 21-27, waar de auteur voor de maatschappij meer baat zag in samenwerking van het voorzichtige verstand en de waarneming dan in geniale ingevingen.
16 Stokvis, ‘Eenheid des levens’, 1865, I 41.
17 Stokvis, ‘De eenheid des levens’, 1865, I 25-41. Over J. Moleschott, *De eenheid des levens* (Kampen 1864). Over dit werk en de vertaling, zie: Moleschott, *De eenheid des levens*, ed. Peeters, 24, 87-116, 129-130; en Krul, *Historicus tegen de tijd*, 35.
18 (Anon.) rec. I. Lampert, *Wonderen der schepping. Keur van natuurtafereelen uit de schriften van beroemde natuurkundigen verzameld* (Amsterdam 1863), 1863, IV 162.
19 Fruin, ‘Het geloof aan wonderen’, 1866, II 28-64. N.a.v. C.W. Opzoomers rede *Oud of nieuw?* (Amsterdam 1865) en de daaropvolgende brochures van J.I. Doedes, *Oud én nieuw. De leus der christelijke-orthodoxe theologie* (Utrecht 1865) en opnieuw Opzoomer, *Nog eens: oud of nieuw? Antwoord aan Dr. J.I. Doedes* (Amsterdam 1866).
20 Schimmel, ‘Een prachtig gedicht’, 1867, II 528-529. N.a.v. J.J.L. ten Kate, *De Schepping* (1866).
21 Huizinga, ‘Leven’, 1873, I 40-42.
22 Een samenvattende bespreking van de Duitse discussie biedt: Van Berkel, *Renaissance der cultuurwetenschap*.
23 Van Houten, ‘Methode der natuurwetenschappen’, 1871, III 333-338, 340-342; Koster, ‘Natuurlijk ontstaan’, 1875, I 267-274.
24 Hierover, zie: Roessingh, *Modernisme*, 145-205; Rasker, *Hervormde Kerk*, vooral 118-138, 213-219; Hoenderdaal, ‘Modernisme in Leiden’.
25 1868, I 377-403. N.a.v. J. Cramer, *De illusie der moderne richting* (1867), een brochure uit het kamp van de conservatieve Utrechtse hoogleraar Doedes. Over Jorissen: *BWPGN*, IV 591-593; Busken Huet, ‘E.J.P. Jorissen’.
26 l'Ange Huet, ‘Het standpunt der Modernen’, 1873, II 71-118. N.a.v. D.F. Strauss, *Der alte und der neue Glaube, ein Bekenntnis* (1872). Verder: *BWPGN*, IV 371-372.
27 Mees-Verwey, *Betekenis*, 49-50; Noordenbos, *Atheïsme*, 51-52.
28 Hoenderdaal, ‘Modernisme in Leiden’, 21-22.
29 Over Lomans werk als theoloog, binnen en buiten *De Gids*, zie: Meijboom, ‘Loman's beteekenis’.
30 Tiele, ‘Levensteekenen’, 1866, IV 527.
31 Loman, ‘Evangelie der toekomst’, 1865, II 209-242. N.a.v. J.H. Scholten, *Het Evangelie naar Johannes. Kritisch historisch onderzoek* (Leiden 1864). De these is overigens niet houdbaar gebleken: Rasker, *Hervormde Kerk*, 213-214.
32 Pierson, ‘Heerschappij der bourgeoisie’, 1869, I 447-448, 463-467, 470-476.
33 Loman, ‘Godsdienst voor onzen tijd’, 1869, IV 224-250, vooral 227, 238-239. Bespreking van C.W. Opzoomer, *De Godsdienst* (Amsterdam 1864-1867). Over Opzoomers theologie, zie: Krop, ‘Natuurwetenschap en theologie’, 22-28.
34 Loman, ‘Antiek en modern Christendom’, 1880, II 58.
35 Ibidem, 54-59.
36 Loman, ‘Symbool en werkelijkheid’, 1884, I 271-275; Roessingh, *Modernisme*, 189-196; Rasker, *Hervormde Kerk*, 213-214.
37 Otterspeer, *Wiekslag*, 268-269; Roessingh, *Modernisme*, 198-205; Hoenderdaal, ‘Modernisme in Leiden’, 18, 21-23.
38 Zie bijvoorbeeld: Van Limburg Brouwer, ‘Oostersch atheïsme’, 1868, IV 446-447.
39 Van Limburg Brouwer, ‘Vergelijkende mythologie’, 1871, II 1-30.
40 Tiele, ‘Theologie en godsdienstwetenschap’, 1866, II 228.
41 Otterspeer, *Wiekslag*, 268.
42 Tiele, ‘De jongste Nederlandsche werken over godsdienstgeschiedenis’, 1884, II 331-361. Bespreking van H. Hartogh Heys van Zouteveen, *Over den oorsprong der godsdienstige denkbeelden, van een evolutionistisch standpunt* (Amsterdam 1883), P.D. Chantepie de la Saussaye, *Vier schetsen uit de godsdienstgeschiedenis* (Utrecht 1883), H. Kern, *Geschiedenis van het Buddhisme in Indië* (Haarlem 1882-1884). Snouck Hurgronje, ‘De Islam’, 1886, II 239-274 en 454-498, III 90-134.
43 Tiele, ‘Theologie en godsdienstwetenschap’, 1866, II 230.
44 Tiele, ‘De ontwikkelingsgeschiedenis van den godsdienst en de hypothese waarvan zij uitgaat’, 1874, II 421-450. N.a.v. J.I. Doedes, *De toepassing van de ontwikkelingstheorie, niet aan te bevelen voor de geschiedenis der godsdiensten* (Utrecht 1874).
45 Tiele, ‘Theologie en godsdienstwetenschap’, 1866, II 240-242.

46 Tiele, ‘Godsdienstwetenschap en wijsbegeerte’, 1869, III 121-138; Vissering, ‘Hooger onderwijs’, 1868, I 298-306; Loman, ‘Spraakverwarring’, 1877, I 508-511 (n.a.v. J.I. Doedes, *Encyclopedie der Christelijke Theologie*, Utrecht 1876); Bruining, ‘Theologie in de kring der wetenschappen’, 1884, II 449-501.
47 Loman, ‘Spraakverwarring’, 1877, I 509.
48 Van der Wijck, ‘Draper's Geschiedenis van de worsteling tusschen Godsdienst en Wetenschap’, 1878, III 129-130. Vgl. Van Berkel, ‘Ontmantelde metafoor’, 57-60.
49 Opzoomer aan J.A. Fruin, 12-9-1871, in: *Correspondentie Fruin* (205).
50 Over Opzoomers wijsbegeerte: Van Dooren, ‘Opzoomer, leven en werk’, in: Opzoomer, *Wezen der kennis*, ed. Van Dooren, vooral 21-27; Krop, ‘Natuurwetenschap en theologie’; Sassen, *Wijsbegeerte in Nederland*, vooral 316-325.
51 Pierson, ‘Opzoomer’, 1893, I 427.
52 Sassen, ‘Herleving’.
53 Sassen, *Wijsbegeerte in Nederland*, 328. N.a.v. de filosofie van J.P.N. Land. In zijn studie over ‘De herleving van het criticisme in Nederland’, waarin de *Gids*-bijdragen van Pierson, Land, Spruyt en Van der Wijck prominent figureren, maakt Sassen wel duidelijk dat deze filosofen geen zuivere Kantianen waren, maar slaagt hij er niet in hun wijsgerige positie duidelijk te situeren of karakteriseren.
54 Land, ‘Kritische zedeleer’, 1874, II 16; maar vooral Spruyt, ‘Anachronisme’, 1875, II 30, 33-35.
55 Pierson schreef uitgebreid over zijn geestelijke ontwikkeling in deze periode aan zijn broer N.G. Pierson in een brief van waarschijnlijk april 1871, in: Van Maarseveen ed., *Briefwisseling Pierson*, I (293).
56 Ibidem.
57 Sassen, *Wijsbegeerte in Nederland*, 343.
58 Voor een enigszins andere interpretatie van de betekenis van Piersons artikel, zie: Krop, ‘Natuurwetenschap en theologie’, 24-25.
59 Opzoomer onderkende het gevaar. Hoewel volgens zijn informatie de redactie niet achter de strekking van Piersons artikel zou hebben gestaan, maakte het stuk ‘veel indruk [...] op menig gemoed’. Hij had zelfs gevreesd dat door toedoen van *De Gids* Pierson of Spruyt het door hemzelf begeerde Leidse professoraat in de wijsbegeerte zou bemachtigen. Opzoomer aan J.A. Fruin, 12-9-1871, in: *Correspondentie Fruin* (205).
60 Land, ‘Dienstbare wijsbegeerte’, 1864, II 372-373, 405. Zie ook: Sassen, ‘Herleving’, 98-99.
61 Sassen, ‘Herleving’, 91, 106.
62 B.H.C.K. van der Wijck aan Fruin, [eind 1865], in: *Correspondentie Fruin* (161).
63 Van der Wijck, ‘Taak der metaphysica’, 1867, I 407-409; Idem, ‘Anti-materialisme’, 1867, III 6; Sassen, ‘Herleving’, 123-125.
64 Spruyt, ‘Het algemeene postulaat van Herbert Spencer’, 1871, I 445-505; Idem, ‘Kritisch-metaphysische politiek’, 1871, II 246-280; Idem, ‘Aangeboren waarnemingsvormen’, 1871, III 1-68, 414-467.
65 Spruyt, ‘Algemeene postulaat’, 1871, I 452-453, 503; Idem, ‘Aangeboren waarnemingsvormen’, 1871, III 43-67 en 426-446. Hierop volgde: C.W. Opzoomer, *Een nieuwe kritiek der wijsbegeerte beschouwd* (Amsterdam 1871), B.H.C.K. van der Wijck, *De wijsbegeerte der ervaring verdedigd* (Groningen 1871), C.B. Spruyt, *De laatste gedaanteverwisseling van de wijsbegeerte der ervaring* (Arnhem 1871). Over de reacties en Opzoomers crisis: Sassen, ‘Herleving’, 105-108; Fruin aan Quack, 20-11-1871, in: Van Heyst ed., ‘Fruin in brieven’ (38); Opzoomer aan M. de Vries, 8-2-1872, in: *Correspondentie Fruin* (210).
66 Spruyt, ‘Algemeene postulaat’, 1871, I 502-504 en Idem, ‘Oude dwalingen’, 1873, I 261-262. Recensie van J. l'Ange Huet, *De methode der positieve philosophie volgens Auguste Comte* (Leiden 1866) en Idem, *Nieuwe oplossing van een oud vraagstuk. De methode van het positivisme toegepast op het begrip van oorzaak-en-gevolg* (Leiden 1872).
67 Spruyt, ‘Achterhoede’, 1872, II 432.
68 Spruyt, ‘Achterhoede’, 1872, II 388-390, III 107-108.
69 Noordenbos (*Atheïsme*, 122) spreekt van een ‘door Kantsche kritiek gelouterd agnosticisme’ als een van de vormen van metafysische scepsis in de late negentiende eeuw.
70 Spruyt, ‘Kritisch-metaphysische politiek’, 1871, II 275.
71 l'Ange Huet, ‘Standpunt der Modernen’, 1873, II 111.
72 Land, ‘Overtuiging’, 1875, I 40-50.
73 Spruyt, ‘Een anachronisme’, 1875, II 28-65, 226-290. Bespreking van J. van Vloten, *Benedictus de Spinoza, naar leven en werken in verband met zijnen en onzen tijd geschetst* (Herz. uitgave, Schiedam 1871); Spruyt, ‘Jong-Hollandsche wijsbegeerte’, 1876, II 1-32. Bespreking van H.J. Betz, ‘Over den aard onzer kennis’, *De Levensbode* 8 (1875); Spruyt, ‘Een nieuw pleidooi voor het monisme’, 1878, IV 225-270. Bespreking van M.C.L. Lotsy, *Spinoza's wijsbegeerte* (Amsterdam 1878). Over het spinozisme in de kring van Van Vloten, zie: Henrard, *Wijsheidsgestalten*, 26-61 en Sassen, *Wijsbegeerte in Nederland*, 367-373.
74 Spruyt, ‘Anachronisme’, 1875, I 260, 286-288.
75 Van der Wijck, ‘Mill’, 1873, IV 49.

76 Koster, ‘Natuurlijk ontstaan’, 1875, I 275-276; Pierson, ‘Geschiedenis van het materialisme’, 1875, II 424-425.
77 Pierson, ‘Eene geschiedenis van het materialisme’, 1875, II 385-444, vooral 422-430. N.a.v. F.A. Lange, *Geschichte des Materialismus und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart* (Leipzig 1872-1873).
78 Pierson, ‘Geschiedenis van het materialisme’, 1875, II 422.
79 Loman, ‘Het onuitsprekelijke’, 1876, II 425-426.
80 Spruyt, ‘Natuurkundige Phantasieën’, 1874, I 418, 425; Idem, ‘Nieuw pleidooi’, 1878, IV 247, 261-263.
81 Hoekstra, ‘Tegenstelling’, 1880, IV 272.
82 Winkler Prins rec. Darwin, *Ontstaan der soorten*, 1861, I BA 720.
83 Over het Duitse materialisme, zie: Gregory, *Scientific materialism*. Gregory gebruikt deze term juist voor het materialisme van Moleschott, Vogt, Büchner en Czolbe, omdat wetenschap er de grondslag van was, niet filosofische speculatie, zoals in het oudere materialisme.
84 Over het materialisme en de *Dageraad*-kring: Noordenbos, *Atheïsme*, 31-45, 101-109; Sassen, *Wijsbegeerte in Nederland*, 343-364.
85 Zie bijvoorbeeld het redactieoordeel over E. Verwijs, ‘Het Passiespel te Oberammergau’ (1871), AG sub A 289 a; verkort in: Colenbrander, ‘Gidsarchief’, III 240.
86 Kelly, *Descent of Darwin*, 81-83.
87 Een bestrijding van Strauss' boek in l'Ange Huet, ‘Standpunt der Modernen’, 1873, II 71-118. Over het Duitse darwinisme en materialisme: Kelly, *Descent of Darwin* en Gregory, *Scientific materialism*.
88 Huizinga, ‘Baer’, 1868, III 434; Koster, ‘Natuurlijk ontstaan’, 1875 I 274; Boissevain, (‘Kastanjeboomen’, 1873, II 592) vond zelfs dat Darwins *Descent of man* beter *The ascent of man* had kunnen heten: wat was er niet nog van de evolutie te verwachten als uit het dierlijk leven de ‘Socratessen, Shakespeares, Paulussen en Newtons van ons geslacht’ waren gegroeid!
89 Over het Darwindebat en de reacties op Winklers opstel, zie Hegeman, ‘Darwin en onze voorouders’, 285-291.
90 Hegeman, ‘Darwin en onze voorouders’, 300-306; De Rooy, ‘Bouleeren met de Evolutie’; ook hier: Kelly, *Descent of Darwin*.
91 Bijvoorbeeld: Treub, ‘Feest-Vergadering’, 1879, II 128-157.
92 Spruyt, ‘Natuurkundige phantasieën’, 1874, I 417-425, 440. N.a.v. G. Th. Fechner, *Einige Ideen zur Schöpfungs- und Entwicklungsgeschichte der Organismen* (Leipzig 1873). Ook aanhangers van Darwin dachten dat de hersenen van de westerse mens zich sinds de Middeleeuwen, dus in korte tijd, geweldig ontwikkeld hadden en zagen dus intellectuele vooruitgang aan voor biologische evolutie. Zie: Bulhof, *Darwins* Origin of species, 41.
93 Treub, ‘Feest-Vergadering’, 1879, II 145; Koster, ‘Voor en tegen het Darwinisme’, 1880, vooral I 472-494.
94 Koster, ‘Voor en tegen het Darwinisme’, 1880, I 491. Verder *NNBW*, II 712-716.
95 Koster, ‘Verdediging der teleologie’, 1877, III 457.
96 Koster, ‘Natuurlijk ontstaan’, 1875, I 274; Idem, ‘Verdediging der teleologie’, 1877, III 498.
97 Koster, ‘Verdediging der teleologie’, 1877, III 494-499. N.a.v. L. Beale, *The machinery of life* (Londen 1875) en P. Janet, *Les causes finales* (Parijs 1876).
98 Koster rec. *Kosmos*, 1877, IV 356.
99 Koster, ‘Voor en tegen het Darwinisme’, 1880, I 272-310, 462-494. Bespreking van J.J. le Roy ed., *Bondige uiteenzetting van het Darwinisme voor leeken in de natuurwetenschappen* (Deventer 1878); A. Kölliker, *Entwicklungsgeschichte des Menschen und der höheren Thiere* (Leipzig 1879); E. Haeckel, *Das Protistenreich. Eine populdre Übersicht über das Formengebiet der niedersten Lebewesen* (Leipzig 1878); C.B. Spruyt, *Proeve van eene geschiedenis van de leer der aangeboren begrippen* (Leiden 1879).
100 Koster, ‘Voor en tegen het Darwinisme’, 1880, I 493.
101 Ibidem.
102 Zie bijvoorbeeld: Spruyt, ‘Nieuw pleidooi’, 1878, IV 231-235; Sillem, ‘Frederik de Groote’, 1880, II 196-197, 524. Over Spruyts filosofische ontwikkeling, zie: Sassen, ‘Herleving van het criticisme’, 38-41.
103 Koster, ‘Erfelijkheid en sociale psychologie’, 1885, II 265, 280.
104 Koster, ‘Voor en tegen het Darwinisme’, 1880, I 477. Spencers *The data of ethics* (1879; derde ed. Londen 1881) werd een jaar later kritisch besproken door de doopsgezinde predikant H. Koekebakker jr., die ook niet gekant was tegen Spencers poging, maar die anders dan Koster het praktisch nut van zo'n empiristische ethiek betwijfelde (‘Ontwikkelingstheorie en zedeleer’, 1881, III 259-323).
105 Koster, ‘Erfelijkheid en sociale psychologie’, 1885, II 282-286.
106 Hubrecht, ‘Verwording’, 1885, II 389, 404-406. Bespreking van E. Ray Lankester, *Degeneration, a chapter in Darwinism* (Londen 1880) en A. Dohrn, *Der Ursprung der Wirbelthiere und das Princip des Functionswechsels* (Leipzig 1875). De term ‘verwording’ voor ‘degeneratie’ was

trouwens door Hubrecht zelf gemunt en werd gesanctioneerd door Matthijs de Vries, de samensteller van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*.

107 Van der Vlugt, 'In naam der vrijheid', 1887, I vooral 428-461. Zie ook: hfdst. 19 ('De sociale kwestie in de jaren tachtig').
108 Ibidem, 461.
109 Van der Vlugt aan Van Hall, 3-9-1892, AG A 325.
110 Koster, 'Voor en tegen het Darwinisme', 1880, I 493; Macalester Loup, PO, 1881, II 179.
111 Spruyt, 'Anachronisme', 1875, I 289-290; ook Pierson, 'Geschiedenis van het materialisme', 1875, II 440 en Loman, 'Het Onuitsprekelijke', 1876, II 430-433.
112 Van Houten, 'Methode der natuurwetenschap', 1871, III 347.
113 Loman, 'Het Onuitsprekelijke', 1876, II 437; vgl. ook Hoekstra, 'Tegenstelling', 1880, IV 266-268; en Van der Linden, '"Ethische" Richting', 1883, IV 460.
114 Loman, 'Het Onuitsprekelijke', 1876, II 435-436; Pierson, 'Geschiedenis van het materialisme', 1875, II 440; Hoekstra, 'Tegenstelling', 1880, IV 271.
115 Loman, 'Het Onuitsprekelijke', 1876, II 430-431; Pijzel, 'Leopardi', 1881, I 5.
116 Hoekstra, 'Tegenstelling', 1880, IV 271; Pijzel, 'Leopardi', 1881, I 309.
117 De citaten resp. in Loman, 'Het Onuitsprekelijke', 1876, II 437 en Pijzel, 'Leopardi', 1881, I 5.
118 Hoekstra, 'Tegenstelling', 1880, IV 284. In dezelfde trant: Van der Linden, 'Stelsels en personen', 1886, IV 221.
119 [Van Hall], LK, 1885, III 180.
120 Hoekstra, 'Tegenstelling', 1880, IV 293. Pijzel eindigde zijn studie over de pessimistische dichter Leopardi in gelijke trant, en hield de lezer de wijze raad van Beets voor, die toch ook zijn 'zwarte tijd' had overwonnen ('Leopardi', 1881, I 316).
121 Hoekstra, 'Tegenstelling', 1880, IV 268; Pijzel, 'Leopardi', 1881, I 316.
122 Hoekstra, 'Tegenstelling', 1880, IV 266.
123 A. Pierson aan N.G. Pierson, [april 1871], in: Van Maarseveen ed., *Briefwisseling Pierson*, I (293).
124 Pierson, 'Mill over godsdienst', 1874, IV, vooral 491-493. Recensie van J.S. Mill, *Three essays on religion* (Londen 1874). Op soortgelijke wijze verwierp Spruyt de antropologische godsdienststudie van Spencer: Spruyt, 'Oorsprongen wezen van den godsdienst', 1886, II 76-84.
125 Vooral Lomans verhandeling 'De oorsprong van het geloof aan de opstanding van Jezus' (1888, I 502-545 en II 85-135) was spraakmakend en gold al snel als 'klassiek'. Zie: Meijboom, 'Loman's beteekenis', 110.
126 Pierson, 'Opzoomer', 1893, I 440.
127 Loman, 'Het Onuitsprekelijke', 1879, I 84.
128 Loman, 'Het Onuitsprekelijke', 1876, II 423.
129 Van der Linden, 'De geschiedenis en de beteekenis der "Ethische" Richting onder de Modernen', 1883, IV 450-465. Over deze stroming verder: Roessingh, *Modernisme*, 149-158. Over Van Hamel: *BWPGN*, III 472-477.
130 Van der Linden, '"Ethische" Richting', 1883, IV 461-462; Hoekstra, 'Tegenstelling', 1880, IV 268.
131 De citaten zijn uit het werk van Loman, gecit. in: Meijboom, 'Loman's beteekenis', 97.
132 Hoekstra, 'Nuttigheidsbeginsel', 1865, I 243-276, 421-451, II 67-102. Bespreking van J.S. Mill, *Utilitarianism* (Londen 1863).
133 Land, 'Kritische zedeleer', 1874, II 5-15. Bespreking van H.B.G., *Doel en grondslag der moraal. Twee schetsen* (Rotterdam 1874); Idem, 'Overtuiging', 1875, I 66-67.
134 Heymans, 'Methode der moraal', 1881, IV 193-223 en 414-448; Koekebakker, 'De ontwikkelingstheorie en de zedeleer', 1881, III 259-323. Bespreking van H. Spencer, *The data of ethics* (1879; derde ed. Londen 1881); Van der Wijck, 'Fais ce que voudras', 1885, III 1-54. Bespreking van M. Guyau, *Esquisse d'une morale sans obligation ni sanction* (Parijs 1885); Moleschott, 'Feest van de wetenschap', 1887, IV 521.
135 Van der Wijck, 'Fais ce que voudras', 1885, III 20-23. Dezelfde strekking bij Koekebakker, 'Ontwikkelingstheorie en zedeleer', 1881, III 307-309, 322-323.
136 Hooijer, 'Tolstoi', 1886, III 31.
137 De term is ontleend aan de titel van een belangrijk artikel waarin A.G. van Hamel zijn ethisch modernisme uiteenzette, in het *Theologisch Tijdschrift* 8 (1874) 477-509.
138 Spruyt, 'Iets over den oorsprong en het wezen van den godsdienst', 1886, II 76, 81-83. Bespreking van H. Spencer, *Ecclesiastical institutions* (Londen 1883; New York 1886).
139 Chantepie de la Saussaye, 'Ethisch pantheïsme', 1885, I 341-350. Bespreking van Ph. R. Hugenholtz, *Studiën op godsdienstig en zedekundig gebied* (Amsterdam 1884-1889).
140 Boersema, *Pierson*, 158.
141 De Bussy, 'De ontwikkelingsgang van de moderne richting', 1889, IV vooral 122-123, 134. N.a.v. L.E.W. Rauwenhoff, *Wijsbegeerte van den godsdienst* I (Leiden 1887); Brandt, 'God, godsdienst, religie', 1892, II vooral 275-278. Bespreking van A. Bruining, *Het bestaan van God* (Leiden 1891).
142 Zie bijvoorbeeld: Van Loenen Martinet, 'Godsdienstprediking', 1891, I 312-313. Bespreking van Jo. de Vries, *Een bundel preeken* (Haarlem 1891); Ovink, 'Sceptische overtuigingen', 1893, II 381-414.

Hoofdstuk 23
De literatuur van 'de lelijke tijd'[1]

Inleiding

In 1890 verscheen de *Bibliographie der werken van Everhardus Johannes Potgieter*, samengesteld door J.H. Groenewegen, een bewonderaar die de auteur niet meer persoonlijk gekend had. Dit deel besloot de uitgave van Potgieters *Werken* in achttien delen (1885-1886), nog liefdevol bezorgd door de in 1888 overleden Zimmerman, die de meester altijd was blijven vereren. 'Potgieter is langzamerhand tot onze klassieken gaan behooren', schreef *Gids*-redacteur Van Hall bij deze gelegenheid; hij achtte nu de tijd gekomen voor een volledige biografie.[2] Inderdaad verschenen in *De Gids* van 1891 en 1892 de eerste hoofdstukken van Groenewegens Potgieterbiografie, die voltooid werd in 1894 en een geschiedenis van *De Gids* tot 1865 bevatte. Inmiddels was ook het eerste deel van de brieven van Busken Huet uitgekomen, naar aanleiding waarvan Pierson in *De Gids* uitriep: 'Ach! nu is hij wel waarlijk dood! Nu behoort hij tot het verleden!' Een andere auteur, de classicus H.J. Polak, droeg aan *De Gids* van 1891 een grote studie bij over de kritiek van Potgieter en Busken Huet.[3]

Een groot deel van *De Gids* begon zelf letterkundige geschiedenis te worden, vastgelegd in bronnenuitgaven, studies, verzamelde werken en paragrafen in schoolboeken. Potgieters nationale verdienste was al vereeuwigd in een stenen buste en een grafmonument. Toen Veth in 1895 overleed, leefde geen van de redacteuren van de eerste periode meer en van de tweede periode alleen nog Muller, Schimmel en Quack. Van de spraakmakende intellectuelen en schrijvers buiten *De Gids* waren Van Vloten, Vosmaer, Multatuli, Alberdingk Thijm, Bosboom-Toussaint, Van Lennep en Ten Kate in 1890 allemaal al ten grave gedaald. Maar het was niet alleen het verleden zelf dat aangroeide; ook de neiging het te documenteren nam toe, in samenhang met de institutionalisering van de geschiedenis en de neerlandistiek, de vraag vanuit het onderwijs en het tegelijk positivistische en nationalistische streven de 'bouwstenen' voor een vaderlandse letterkundige geschiedenis te verzamelen. Rond 1890 droeg *De Gids* waarschijnlijk meer bij aan de historie dan aan de vernieuwing van de letterkunde.

Op het moment dat van *De Nieuwe Gids* het tweede nummer van de tweede jaargang verscheen en de jongeren misschien achter het bier zaten in café Willemsen of 'bij Mast' aan het Rembrandtplein, vierde *De Gids* zijn gouden jubileum. Natuurlijk in passende stijl, met een herendiner van veertien gan-

gen voor redacteuren, oud-redacteuren en uitgevers, op 8 december 1886 in restaurant Zomerdijk Bussink aan de Herengracht, een van de chicste gelegenheden van Amsterdam, waar soms ook het koninklijk hof en hoge buitenlandse bezoekers dineerden tussen de gobelins en Venetiaanse spiegels.[4] Er waren felicitaties in andere bladen voor de steeds als 'deftig' gekwalificeerde jubilaris, het tijdschrift van 'de élite onzer letterkundigen'.[5] In eigen kring was men zich deze waardigheid met de jaren steeds meer bewust geworden. Zij ging meewegen als beoordelingscriterium en werd incidenteel ook wel als belemmering ervaren. Het jubileumnummer was een historisch monument, met een aantal fraaie opstellen over Potgieter, Bakhuizen, De Clercq en Schneevoogt en een postuum gepubliceerd autobiografisch fragment van Bosboom-Toussaint, die kort tevoren overleden was.

Dat een vijftigjarig tijdschrift bij zijn jubileum terugblikt, ligt voor de hand. *De Gids* van december 1886 wees echter uitsluitend naar het verleden, onverstoorbaar, alsof zijn gezag inmiddels niet ter discussie stond. Alleen Vissering, ook al tegen de zeventig, behandelde in zijn bijdrage, op zijn typisch bedekte wijze, het probleem van de culturele vernieuwing. Maar ook hij greep daarvoor terug op het 'Gesprek op den Drachenfels' van Geel. Visserings bespiegeling was typerend voor de stemming in deze kring: zelfs deze kampioen van de vooruitgang signaleerde inmiddels allerlei 'schaduwzijden' en klaagde over massatoerisme, natuurbederf en de 'heerschappij van het alledaagsche en banale' in de moderne cultuur. Tegelijk gaf hij de jongeren, net zoals in 1874 toen *Vragen des Tijds* zich naast *De Gids* had gevestigd, vaderlijk zijn zegen, natuurlijk niet zonder hen ernstig te wijzen op de 'plichten' die verbonden waren aan de 'roeping [...] als geestelijk leider uws volks op te treden'.[6]

Inderdaad lag in het jubileumnummer, met de bijdrage van literair redacteur Van Hall over de oprichting en eerste jaren van het tijdschrift, 'een stuk onzer geschiedenis, onzer letteren en onzer beschaving', zoals Vosmaer in de *Nederlandsche Spectator* schreef.[7] Want ook Van Hall besloot daarna zijn Letterkundige Kroniek niet met een fikse nieuwe positiebepaling, maar met de retorische vraag of *De Gids* langzamerhand niet eens het veld moest ruimen voor de jongeren, die met de oprichting van hun *Nieuwe Gids* een duidelijke wenk hadden gegeven. Het goedige antwoord getuigde meer van plichtsbesef dan van dwingende inspiratie: 'Wij gevoelen ons niet onmisbaar; maar wij hebben nog levenslust genoeg, wij stellen nog genoeg belang in de grootere en kleinere vragen, welke zich telkens weer voordoen op het veld van letteren, van kunst en van wetenschap, om met opgewektheid voort te werken aan de taak, welke het prospectus van 1836 omschreef, en die wij nog als de taak van *De Gids* beschouwen'. Die taak was - en Van Hall putte hier uit het oorspronkelijke programma, dat tot slot van dit nummer integraal herdrukt werd - het schone te huldigen 'waar hij het vindt, onafgebroken te waken voor de eer onzer letterkunde.'[8]

Misschien was deze nieuwe eedaflegging louter obligaat, een blijk van piëteit, misschien dacht Van Hall inderdaad dat hij voortwerkte aan deze ooit

door Potgieter geformuleerde taak; maar het was niet waar. *De Gids* deed veel aan letterkunde, hechtte een hoge waarde aan de kunst en was belangrijk op allerlei gebied, maar waken voor de eer van de Nederlandse letterkunde vormde sinds het vertrek van Potgieter feitelijk geen prioriteit meer. Bakhuizen, Potgieter en Huet werden in hun tijd gedreven door ergernis over de nationale culturele minderwaardigheid. Zij voelden zich daardoor zelfs in hun persoonlijk eergevoel gekwetst. Vooral Huet voelde zich gewoonweg gecompromitteerd door de letterkunde waartoe hij behoorde. Hun kritiek was daarom gericht geweest tot de cultuurproducenten en had ten doel hun de ambitie bij te brengen zich te spiegelen aan het culturele peil dat in grotere landen de norm vormde. Wie dat niet kon opbrengen, verdiende geen plaats in de letterkunde en de wetenschap.

Naar deze even hoge als vage normen had natuurlijk ook Potgieter nooit een maandblad van deze omvang kunnen vullen. De redacties na 1865 hadden echter ook deze ambitie niet meer. De auteurs van deze periode hadden inmiddels niet meer het gevoel dat zij op intellectueel gebied erg achter liepen en met figuren als de Piersons, Tiele, Fruin, Quack of Moleschott in hun gezelschap was dat in zekere mate ook terecht. Had de Nederlandse literatuur onvoldoende te bieden, dan las men wel de Franse, Duitse, Engelstalige of zelfs Russische schrijvers: van de Fransen nog steeds de generatie van 1830-1840, maar ook wel omstreden schrijvers als Daudet en Zola, en de favoriete jongeren Coppée en Sully Prudhomme; verder Freytag en Ebers, nog steeds Eliot, Thackeray, Longfellow en de populaire Miss Mulock, en soms Toergenjev en Tolstoj (in Franse of Duitse vertaling). Men voelde zich niet beklemd door de grenzen van Nederland en nam er genoegen mee vanaf de zijlijn afwachtend het oog te houden op de Parijse cultuur, de Britse bladen en de Duitse wetenschap. De aspiratie een tegelijk specifiek-Nederlandse en internationaal volwaardige literatuur op te bouwen, raakte zo op de achtergrond. Het was ook Potgieter en Huet niet gelukt. *De Gids* heeft onder hun leiding aan de literatuur wel een geïnspireerd programma van nationale cultuur, briljante kritieken en aansporingen tot hogere normen bijgedragen, maar geen grote, nieuwe, scheppende beweging in gang kunnen zetten. *De Nieuwe Gids* is daartoe wel in staat geweest. De culturele verdienste van *De Gids* ligt veel meer in zijn vrijzinnige kritiek en zijn programma van goed burgerschap. Gechargeerd gesteld: *De Nieuwe Gids* heeft een nieuwe kunst voortgebracht, *De Gids* een liberaal-burgerlijke cultuur.

Toen Van Hall dus in 1886 zijn eed op het oorspronkelijke programma vernieuwde, gaf hij geen juiste indruk van het redactionele streven. Ook latere redacties hebben overigens nooit anders dan terloops veranderingen in beleid of programma geëxpliciteerd. Afgezien van het polemische begin is *De Gids* nooit een tijdschrift geweest dat vanuit grote manifesten gemaakt werd. Dat betekent niet dat men zijn inhoud eindeloos aan het eerste prospectus moet blijven toetsen. De redacties na 1865 hadden wel degelijk een literaire overtuiging. Dat de literaire kritiek in deze periode niet stelselmatig beoefend werd, kwalitatief van zeer ongelijk gehalte was en niet meer specifiek voor *De Gids*

alleen, doet daaraan niets af. In hooggestemde, generaliserende verhandelingen kreeg de kunst en vooral de literatuur een gewichtige verantwoordelijkheid toebedeeld. Aanhoudend bestreden recensenten vormen van literair realisme die sterk afweken van de welwillende, idealiserende representatie van de werkelijkheid.

Op een andere manier dan Potgieter, die een karakteristiek-nationale literatuur zocht, en Huet, wie het om de nationale eer te doen was, hadden ook hun opvolgers een nationaal oogmerk: naar hun mening had de literatuur tot taak de zedelijke en geestelijke veerkracht van de natie te versterken en een maatschappelijk werkzaam idealisme aan te kweken dat zich uitte in kwaliteiten als zelfoverwinning en plichtsbetrachting. Zolang literatuur aan dit maatschappelijk belang een bijdrage leverde, werden kwaliteit en nationaliteit secundaire criteria, al zagen ook de critici van deze periode heel wel het verschil tussen adelaars en mussen in de literatuur. Om het nogmaals gechargeerd te stellen: het ging nu minder om de eer van de Nederlandse letteren dan om hun eerbaarheid. Men moet daarbij steeds bedenken dat zedelijkheid veel meer inhield dan enkel welvoeglijkheid (dat is het ontzien van allerlei conventionele pijnlijkheidsgevoelens) en ‘fatsoen’ (dat is binnen een bepaalde stand gepast gedrag). Zedelijkheid was niet minder dan een ethos, een positieve, opbouwende gezindheid, levensaanvaarding, werkzaamheid ter verbetering van de burgerlijke maatschappij, die het vanzelfsprekende kader vormde. Het respecteren van welvoeglijkheids- en fatsoensregels was slechts een teken van die gezindheid.[9]

Er was dus, wat de literatuur betreft, grond voor Huets constatering in 1878 dat met inbegrip van *De Gids* geen tijdschrift de duidelijke wil toonde te functioneren ‘als een standaard der nederlandsche beschaving’.[10] De beperktere middelen en het in Nederland beschikbare personeel in acht genomen, maakt een modale *Gids*-aflevering van toen naast een nummer van de *Revue des Deux Mondes* of de *Deutsche Rundschau* overigens geen slechte indruk. Potgieter had de ambitie gehad het tijdschrift tot zo'n vlaggenschip van de nationale beschaving te maken, maar ook zijn streven naar een betere literatuur was nooit zuiver esthetisch geweest. Na zijn vertrek bleef de maatschappelijke bedoeling een zuiver artistieke waardering overheersen. Alleen veranderde nu de voorstelling van het maatschappelijke probleem waarop de kunst invloed zou moeten uitoefenen. Zoals hiervoor getoond is, ging men zich in toenemende mate zorgen maken over de nationale eenheid, de gezondheid van het nationale organisme en het behoud van de bedreigde ‘idealiteit’.

In zijn waardering van kunst drukte *De Gids* tot aan of zelfs nog in de jaren 1890 de waarden van een betrekkelijk homogene grootburgerlijke cultuur uit. Pas toen de vanzelfsprekendheid van deze cultuur eerst van binnenuit aangetast werd en vervolgens van buitenaf, door concurrerende opvattingen van kunstenaarschap, gebruik van taal, maatschappelijke ordening en natiebesef, kwamen in dit tijdschrift literaruur, politiek en levensbeschouwing in een veel lossere relatie tot elkaar te staan. Aan het einde van de vorige eeuw heeft *De Gids* het pedagogisch streven opgegeven. Hoewel in het interbellum

opnieuw een plechtig besef van culturele verantwoordelijkheid beperkingen ging opleggen aan de appreciatie van kunstrichtingen, zocht het blad voortaan het behoud van zijn vooraanstaande positie te midden van het snel toenemende aantal literaire groepstijdschriften in een brede representatie van literaire richtingen.

Literair-historisch de belangrijkste gebeurtenis van deze periode is het verschijnen van *De Nieuwe Gids* naast *De Gids*. 1885 is het begin geworden van een nieuwe jaartelling in de Nederlandse literatuur, ongeveer zoals de girondijnen met 22 september 1792 hun jaar I begonnen. Geen literaire groep is beter dan de Tachtigers, Kloos, Van Deyssel en Verwey voorop, erin geslaagd een algehele esthetische normverandering te bewerkstelligen.[11] Hun bewust gecultiveerde polemische generatiebesef, dat samenviel met structurele maatschappelijke veranderingen aan het einde van de negentiende eeuw, verklaart voor een deel dit succes. Ook de achtereenvolgende literatuurgeschiedenissen, veelal van auteurs voor wie het 'gelijk' van Tachtig al vanzelfsprekend was, hebben daartoe bijgedragen, onder meer door vaak stilzwijgend een zodanige herschikking van gelijktijdig werkzame auteurs aan te brengen dat een scherpe scheiding ontstaat tussen Tachtig en voor-Tachtig, modern en gedateerd.[12]

Toen in januari 1916 de inmiddels vijfenzeventigjarige Van Hall eindelijk, na vijfendertig jaar, de leiding van *De Gids* overliet aan redacteuren als Johan Huizinga, H. Th. Colenbrander, Jan Veth en Johan de Meester, die ruim een kwarteeuw jonger waren en indertijd zelf de invloed van Tachtig hadden ondergaan, noteerde de redactie in een terugblik de beschroomde zelfkritiek: 'De herleving onzer letteren, heuglijkst blijk van de gezondheid van het volk, is niet tijdig door *De Gids* herkend. De zaak is niet te bemantelen en worde niet bemanteld. [...] *De Gids* heeft er eerst geen oog voor gehad. Zij zag aanstonds de zwakheden, de overdrijving, het ridicule en smakelooze waar nog nimmer hemelbestormers aan ontkwamen; zij zag alle bijzaken, maar in de schoonheid van den storm zelven juichte zij niet.'[13] De constatering is eindeloos herhaald en allengs tot een veroordeling uitgegroeid: *De Gids* had in de jaren tachtig 'de boot gemist'.[14] Er is geen reden dit oordeel te herroepen: inderdaad begroette *De Gids* de poëzie van Kloos en Gorter, het naturalisme, de impressionistische taalexperimenten en het streven naar algemeen stemrecht niet met enthousiasme. Het oordeel berust echter zowel op een finalistische beschouwing als op een esthetische appreciatie en biedt geen verklaring voor die weerstand. Historisch interessanter is daarom na te gaan welk denkkader en welke omstandigheden voor dit 'misverstand' verantwoordelijk waren.

Literatuur en kunst na 1865

Wat was na 1865 de plaats van de literatuur en andere kunsten in *De Gids* en wat betekende het tijdschrift voor de kunst? En wie waren er na Potgieter en Busken Huet voor dit terrein verantwoordelijk? Cijfers zeggen niet alles: een

enkel vertaald stuk epiek, een enkele roman in afleveringen kunnen het gemiddelde voor een periode flink opschroeven. Toch wijzen de cijfers erop dat *De Gids* na 1865 niet minder aan literatuur en bijdragen over andere kunsten, monumenten en musea bevatte dan ervoor. Onder Potgieter werd gemiddeld 7,5 procent van de ruimte besteed aan poëzie en scheppend proza, 11,5 procent aan letterkundige studies en kritiek en iets meer dan 3 procent aan de overige kunsten. Literatuur en kunst vormden dus zo'n 22 procent van de inhoud in de periode 1848-1865 en dat cijfer werd vooral bereikt door de sterk toegenomen inspanningen van Schimmel, Potgieter en Huet op dit gebied sinds 1862. Ondanks het vertrek van de twee laatsten en de zogenaamde wending van *De Gids* naar wetenschap en politiek bleven deze cijfers in de volgende vijftien jaar ongeveer gelijk: het aandeel van de bellettrie en letterkunde daalde licht in het weinig poëtisch gestemde decennium van het positivisme (1865-1875), tot ongeveer 6 procent en 11 procent, maar voor de overige kunsten was twee keer zoveel ruimte (6,2 procent). In de jaren tachtig en negentig nam het esthetisch aandeel zelfs sterk toe: poëzie en creatief proza vulden 17 procent, letterkundige studies en kritiek 22,7 procent, bijdragen over muziek, toneel, schilderkunst, bouwkunst, kunstnijverheid en kunstbehoud 7,4 procent. Het totaal kwam hierdoor op gemiddeld ruim 47 procent, een verdubbeling ten opzichte van de voorafgaande decennia.

De Gids lijkt dus in de periode na Potgieter ‘esthetischer’ geweest te zijn dan in zijn tijd, ook in de verhoudingsgewijs magere jaren zeventig en de veelgesmade jaren tachtig. De redactieuitbreiding met de letterkundigen Honigh, Hooijer en Van Hall, in 1880-1881, heeft kwalitatief misschien geen glorietijd voor de Nederlandse literatuur in *De Gids* ingeluid, maar heeft wel het verhalend proza, de letterkunde, de muziek en vooral het toneel een grotere en vastere plaats gegeven. Toen de kunstminnaar en toneelbestuurder Van Hall in 1883 de dagelijkse leiding over het tijdschrift kreeg, ging hij streven naar een regelmatige indeling van de afleveringen, met een paar gedichten, een novelle of deel van een roman, een aantal opstellen en tot slot vaste rubrieken die hij zelf verzorgde, zoals de Dramatische Kroniek en de Letterkundige Kroniek.

De aandacht voor toneel en muziek weerspiegelde ook de grote opleving en professionalisering die zich in deze kunstsectoren voordeed in het laatste kwart van de eeuw. Van Hall was een van de oprichters van Het Tooneelverbond (1870) en de daaruit voortgekomen Amsterdamse toneelschool (1874) en een toneelgezelschap. Deze burgerlijke initiatieven ter verbetering van het peil en de waardering van het toneel vormden de realisering van wensen die in *De Gids* al sinds de jaren veertig waren geuit door Potgieter, kneppelhout en Schimmel. Het gezelschap van deze al spoedig Koninklijke Vereeniging Het Nederlandsch Tooneel ging in 1876 de nieuw gebouwde Amsterdamse stadsschouwburg bespelen. Niet in de laatste plaats door het artistiek conservatisme van de Vereeniging ontstonden in de jaren tachtig in Amsterdam en elders concurrerende toneelgezelschappen, die het toneelleven verrijkten en verbreedden. Een andere *Gids*-redacteur, Sillem, was in de jaren tachtig betrok-

ken bij de oprichting van het Concertgebouw, eveneens een resultaat van burgerlijk mecenaat en een poging de Nederlandse muziekcultuur door professionalisering op een internationaal peil te brengen. In 1883 werd de Wagner-Vereeniging opgericht, en hoewel *De Gids* zich niet in het kamp der onvoorwaardelijke Wagnerianen schaarde, was de artistiek leider van de vereniging, Henri Viotta, een regelmatige gast in het tijdschrift. Al in 1875-1876 verzorgde Viotta enkele overzichten van nieuwe muziekliteratuur en -uitgaven en gaf hij een warme verdediging van Wagners opvattingen over muziekdrama en *Gesamtkunst*. Vanaf 1894 ging deze belangrijke organisator voor *De Gids* een bijna maandelijks Muzikaal Overzicht verzorgen, waarin hij publicaties, composities en het muziekleven besprak. Op velerlei manier was dus het tijdschrift in het laatste kwart van de eeuw betrokken bij het grootburgerlijke culturele leven.[15] Het wilde zijn publiek bedienen met informatie en discussie op dit gebied.

Hoewel na 1865 het aandeel van de bellettrie, kwantitatief beschouwd, nauwelijks terugliep en de maatschappelijke taak die men haar stelde hoog bleef, werd *De Gids* ook nu geen centrum van scheppende literatuur, van nieuwe noch van de gevestigde. Van de toenmalige schrijvers van naam of populariteit traden Bosboom-Toussaint en Schimmel een enkele keer op, Potgieter, Multatuli, Kneppelhout, Van Lennep en Cremer nooit, Beets, Ten Kate en Hofdijk incidenteel en pas vanaf 1880. Pierson, Vosmaer, Busken Huet en Alberdingk Thijm waren eigenlijk meer essayisten en critici die zich een enkele keer aan poëzie of een roman zetten; van dezen publiceerde alleen de laatste iets van scheppend werk in *De Gids*.

Voor de jaren tachtig bevatte het blad nauwelijks poëzie, tussen 1868 en 1876 zelfs nagenoeg niets. In deze periode van opgeruimd positivisme hield men het bij een enkel parodiërend versje of bij het gelegenheidsgedicht, satirisch als er iets te gispen viel, ernstig bij een vorstelijk sterfgeval of in heroïsche trant als er iets nationaals te herdenken was of Hollanders de wapenrok aangordden. Als poëzie gold nog de lofzang op de zegeningen van de arbeid, door de econoom Vissering dankbaar overgenomen van zijn Britse collega Thornton.[16] Verder publiceerde Van Limburg Brouwer een enkele keer een vertaling van een oud Indisch gedicht. Vanaf 1878 verschenen er vaker gedichten in *De Gids:* behalve gelegenheidsverzen wat vertalingen naar Longfellow, Eliot, Björnson, De Maupassant, Sully Prudhomme en vooral Coppée, de dichter van het Franse burgerleven. Het lijkt tekenend voor de toenemend gezeten allure van het tijdschrift dat het vanaf 1880 werk wilde opnemen van oudgedienden als Ten Kate, Beets en Hofdijk, waarvoor het vroeger nauwelijks of geen waardering had getoond.

De meeste poëzie van deze jaren, van dichters als Schimmel, Honigh, A.L. de Rop, Soera Rana (pseudoniem [verder:ps.] van I. Esser jr.) en Pol de Mont, maar ook van de buitenlanders die men vertaalde, behoorde tot het type van het genretafereeltje, de zacht maar helder getekende anekdote waarin een gevoelvolle gedachte lag, soms licht en gemoedelijk, vaker vol morele

ernst - ‘De smart’, ‘De geest der moeder’, ‘In 't herfsttij’, ‘Verdorde bladen’. De beelden waren door de traditie geijkt - dit was ‘dichterlijke taal’ - en de hele emotionele ruimte van deze poëzie kon worden omvat door de dichtregel ‘een glimlach en een traan’.[17] Hoewel *De Gids* zich na Potgieter niet meer bezighield met het vormen van dichters, lijkt de terugkeer van de poëzie vanaf 1878 wel een consequentie van de toenemende kritiek, ook in eigen kring, op het overheersende intellectualisme en het gebrek aan ‘gemoed’. Zij kreeg opnieuw een functie, toen men haar in de literatuurbeschouwingen van de jaren zeventig ging voorstellen als ‘de goddelijke, heilige hemeldochter, die vertroost en helpt en opbeurt’, de inspiratie die de burgermaatschappij nodig had om aan scepticisme en materialisme te ontkomen.[18]

Het scheppend proza bestond in deze periode voor een nog groter deel dan vóór 1865 uit de half verhalende, half beschouwende mengvormen van de ‘fantasie’ en de ‘schets’. Na het vertrek van Schimmel in 1867 zat er in de redactie tot ten minste 1881, toen Honigh toetrad, en eigenlijk tot 1894, toen Couperus lid werd, geen auteur die in de eerste plaats dichter of romancier was. Vissering, Zimmerman, Sillem, Boissevain, Hooijer, Van Hall en De Beaufort, al deze letterkundigen in ruime zin draaiden hun hand niet om voor een passend gelegenheidsvers, een keurige vertaling, een guitige zedenschets, een reportage of zelfs, als De Beaufort, een verantwoorde historische roman. Maar geen van deze heren beschouwde zich als kunstenaar. Zij waren allereerst geleerde, bestuurder, bankier of Kamerlid. Zij hadden genoeg aan een gebruik van verdichting en andere literaire middelen dat de mogelijkheid bood op een effectieve manier ideeën en oordelen over te brengen en een groepsgevoel te creëren. Dit geldt niet alleen voor de redacteuren, maar in het algemeen voor veel van de publicisten ook van deze periode. Er was blijkbaar geen overheersende drang tot een zuivere verbeeldingskunst. Hun uitdrukkingsmiddelen waren nog steeds de beschouwelijke reisschets, de kunstbespreking in de vorm van een gefingeerde conversatie, de zedenschets, de (meestal theologische) ‘strekkingsroman’ en een vorm van novellistiek die overliep in de historische of volkskundige studie. Literatuur was in deze periode vooral een presentatievorm. Zij bood, ongeveer als in de debatingclub, de gelegenheid allerlei meningen aan het woord te laten komen en stelde toch de auteur in staat de eindindruk te regisseren.

Ook auteurs als Potgieter en Huet dachten niet als scheppende kunstenaars voor wie het kunstwerk een louter persoonlijke expressie is, zoals bleek uit hun bemoeienis met Bosboom-Toussaints historische roman ‘De verrassing van Hoey’ die de schrijfster alle aardigheid in haar werk ontnam zodat zij ten slotte verzocht verschoond te mogen blijven van hun vondsten.[19] De vorm van het gefingeerde groepsgesprek was voor recensies en commentaren op maatschappelijke zaken in *De Gids* al vanaf het begin, en bij anderen dan Potgieter sinds de jaren vijftig in zwang. Huet had er zich van bediend in zijn ‘Avond aan het Hof’, Bosboom-Toussaint besprak schilderijen in de fantasie ‘Een theeuurtje op den huize Arkesteyn’ (1867), Vissering en Sillem gaven in deze trant nog jaren ‘Oudejaarsavondpraatjes’ en Boissevain in 1886-1887 zijn ‘Op den familiedag’.

Een andere tussenvorm was de hybride van novelle en historische studie, zoals ‘Baertiën Hooft’ (1873) en ‘Johanna Koerten’ (1878) van Alberdingk Thijm en ‘Een Javaansch ridder van Avonturen’ (1882) van Hofdijk. In stijl laat deze literatuur zich het beste vergelijken met de didactische historieprent van deze periode. Het ging hier om degelijk geannoteerde oudheidkunde in de vorm van een verhaal met historische personages. Thijm wilde zijn lezers in de zeventiende eeuw verplaatsen, niet door de kracht van de verbeelding maar door een soort van verlevendigd archiefonderzoek. Men rekende deze vorm toentertijd tot de novelle.[20] Inderdaad lagen de grenzen niet scherp, want ook de zelfstandiger vertellingen bleven zo dicht mogelijk bij de burgerlijke realiteit of waren een vorm van historische illustratie. Een auteur als de ex-predikant en leraar W.P. Wolters verrijkte *De Gids* met de ‘kunsthistorische novelle’.[21] Dit waren novellen waarin men beroemde schilders zoals Steen, Rembrandt of Lievens in hun dagelijks leven en bij hun scheppende arbeid te zien kreeg. Het genre was deels de literaire pendant van een bepaald type Nederlandse historieschilderkunst, waarin de kunstenaars van de Gouden Eeuw zelf het onderwerp vormden, deels een variant van de eigentijdse kunstenaarsnovelle, die meestal de kwestie van het standsverschil tot thema had, deels een uiting van de nieuwe gerichtheid op de vaderlandse cultuurgeschiedenis.[22] Novellen als ‘Het oesteretende vrouwtje van Jan Steen’ (1873), ‘Saskia’ (1879) of ‘Aleida Seys’ (1880) toonden een verleden zoals men dat meende te kunnen opmaken uit de schilderijen en prenten van de zeventiende eeuw: een verzameling kant-en-klare genrestukjes en tafereeltjes, opgeruimd en helder. Men ging er voetstoots van uit dat de zeventiende-eeuwers voortdurend de dagelijkse realiteit hadden ‘afgemaald’. Ook na Potgieter wensten auteurs zich bij elke gelegenheid ‘een Rembrandt’ om het een of andere ontroerende oud-Hollandse tafereeltje ‘aandoenlijk te teekenen’.[23] Wolters' personages waren het cliché van de met genie begiftigde, onburgerlijke maar zich door zijn werk rechtvaardigende ‘artiest’. Zij spraken onder elkaar de taal van het estheticaboek, op een manier alsof zij op het toneel stonden. Hun moraal, gevoelsleven en standsproblemen waren geheel die van Victoriaanse burgers.

Afgezien van de antiquarische stoffering verschilden Wolters' historische novellen niet wezenlijk van de eigentijdse realistische zedenschetsen die auteurs als Gerard Keller, Piet Vluchtig (ps. van F. Smit Kleine), C. Terburgh (ps. van I. Esser jr.), Hooijer en H. Drilman (ps. van J.A. Sillem) in *De Gids* publiceerden. Het waren meestal luchtige novellen die vooral gelegenheid gaven met milde ironie maatschappelijke conventies en bepaalde milieus te tekenen: de burgerij, Haagse ambtenaren en politici, predikanten en hun plattelandsgemeente. Toch bleef dit werk niet meer binnen het kader van de *Camera Obscura*, omdat het meestal een psychologische ontwikkeling van de hoofdpersonen bevatte, of beter, hun een *moreel* probleem stelde. Vaak waren het de morele dilemma's die verbonden zijn aan standsverplichtingen, carrière maken of de drang van de zinnelijke hartstocht. Zij vergden van de hoofdpersonen een keuze voor de zelfoverwinning, de plicht, de gesublimeerde liefde, de trouw van het huwelijk of de hogere wijding van het leven. Soms beslechtte

de dood een dergelijk moreel dilemma, meestal liep het verhaal uit op een sterkend, dieper levensinzicht, een passend huwelijk of verdiende maatschappelijke waardering.

Een derde type verhalend proza van deze periode vormden de 'plattelandsnovellen'. Dit regionalisme in de literatuur was geen specifiek Nederlands verschijnsel. Het bloeide vooral in het Duitse taalgebied, door auteurs als Von Droste-Hülshoff, Reuter, Gotthelf, Auerbach, Storm en Keller. De *Deutsche Rundschau*, het meest met *De Gids* vergelijkbare Duitse tijdschrift, bevatte in de jaren zeventig en tachtig voornamelijk zulk werk. In Nederland was J.J. Cremer de eerste en bekendste, maar zeker niet de enige beoefenaar van dit genre. In *De Gids* trad hij overigens niet op. Men zou dit regionalisme kunnen beschouwen als een reactie op de gestage nationale integratie in de tweede helft van de negentiende eeuw, een uiting van burgerlijke nostalgie of van binnenlands exotisme. Het was tegelijk een kennismaking met delen van het nationale geheel. Het was verwant aan de nieuwe volkskundige belangstelling voor traditionele volksverhalen en volksgebruiken, die vanaf de jaren 1860 leidde tot de uitgave van allerlei schetsen uit het gewestelijke 'volksleven'.[24] Ook de novellen in *De Gids* van de jaren zeventig en tachtig, Overijsselse verhalen van P. Heering, Vlaamse van Virginie Loveling, het Gelderse dorpsleven van Marion Hope, de Brabantse 'Pruuvers' van H. Hollidee (ps. van E.A. Rovers), de Walcherse vertelling 'Dina' van H.E. Beunke, de schippers-verhalen van A. Weruméus Buning, werden soms als 'schets' of 'studie' omschreven, alsof het om deels documentair werk ging.

Brom heeft gewezen op de gelijktijdigheid van deze literatuur en de trek van de schilders van de Haagse School naar het platteland, waar zij zich op het landschap en op het leven en de interieurs van boeren en vissers gingen toeleggen. Er is inderdaad ook hier een duidelijke overeenkomst tussen schilderkunst en literatuur, in de voorkeur voor het sentimenteel-anekdotische - schilderijen hadden ongeveer dezelfde titels als de toenmalige gedichten en novellen - maar soms ook in een streven naar een zuiverder waarneming en een zoeken naar de poëzie van de eenvoud. Schilders als Jozef Israëls en Anton Mauve bewonderden de Overijsselse novellen van dominee Heering, wiens beschrijvingskunst soms een aan de Haagse School verwant realisme toont.[25] Op de manier van Israëls en de jonge Van Gogh had hij oog voor de aandoenlijkheid van het tegelijk harde en gemoedelijke plattelandsbestaan. Ook het werk van Virginie Loveling had een zekere dramatische kracht. Veel van het bovengenoemde werk ontsteeg echter niet aan de typeschildering in de traditie van de *Camera Obscura* of de anekdotisch-pittoreske genrestukjes.

Dergelijke literatuur over gemoedelijke dorpelingen, die zich omwille van de couleur locale doorgaans in hun streekdialect uitdrukten, gold als weinig verheven, voor sommige *Gids*-redacteuren zelfs als 'onbeduidend'.[26] Maar zij had andere kwaliteiten, waarop bijvoorbeeld gewezen werd in een bespreking van Fritz Reuters streekvertellingen. Zulk werk was verfrissend 'als ge verzadigd zijt van de aanbidding des verstands, en vermoeid van de eeredienst der beschaafde vormen'. De eenvoudige landlieden met hun harde bestaan beza-

ten in hun ‘reinheid des harten en adel der ziel’ hogere levenswaarden dan intellectualisme en vormelijkheid.[27] Deze literatuur fungeerde dus als een soort pastorale recreatie, een relativering van het vormelijke burgerleven, en tevens als waarschuwende herinnering aan andere zedelijke kwaliteiten, die ook de Afrikaner Boeren nog bezaten. De ware schrijver bezat juist het vermogen ‘ook 't schijnbaar lage en onbeduidende [...] te verheffen en te bezielen’, schreef de vertaler van een liefdevolle Noorse dorpsnovelle van Bj. Björnson.[28]

In deze eis kwam een zekere dubbelzinnigheid tot uiting. De schrijvers van zulk werk sympathiseerden met de gemoedelijke plattelanders, maar bleven tegelijk op gepaste afstand, zoals zij meestal door hun commentariërende verteller lieten blijken. Aantrekkelijk onderwerp als ‘de boeren, hunne naieve taal, hunne aartsvaderlijkheid’ mochten zijn, wie dorpsnovellen schreef ‘moet niet van de boerenwereld zijn, maar er boven staan’, aldus Heering, zelf een van de beste vertegenwoordigers van het genre. Zonder deze superieure distantie werd zulle werk ‘plat, ruw, onpoëtisch’.[29] De verteller was de ontwikkelde burger die glimlachte om de manieren en gedachten van de plattelandsbevolking en probeerde ook bij zijn lezers die glimlach te wekken. Het ging in deze verhalen, zoals in de poëzie van deze jaren, om elementaire, algemeen-menselijke onderwerpen: een feestdag op het land, vriendschap, moeder en zoon, de dood van een meisje. Onnadrukkelijk maar onmiskenbaar rees daaruit een diepere levenswijsheid of opbeurende moraal op: gepaste bescheidenheid, het aandoenlijk moment van nationale verbondenheid boven stand en gezindte, het besef van menselijke beperktheid - ‘Wij bint allegelieke kleinverstaandige minsen!’[30] Het zorgvuldige realisme was geen doel op zich, maar een middel om een schijn van herkenbaarheid en daardoor betrokkenheid te wekken. Uit Kellers nabeschouwing van het oeuvre van Cremer blijkt dat men zelf de conventies van dit hele genre en de verhouding tussen auteur en publiek heel goed doorzag. Het gaf niet, zolang de auteur daardoor zijn doel bereikte. Want uiteindelijk werd hij niet beoordeeld als kunstenaar, maar ‘als mensch’.[31]

Literatuurkritiek na 1865

Wie waren in deze periode verantwoordelijk voor het literaire beleid? Hoe de keuze van literair werk voor het tijdschrift verliep, is weinig zichtbaar tot ongeveer 1883, toen Van Hall het secretariaat op zich nam, een inloopboek ging bijhouden en het literaire beleid naar zich toe trok. Voor die tijd lijkt geen sprake van een heel actieve en stelselmatige werving en konden waarschijnlijk alle redacteuren zich eventueel met de beoordeling van ingezonden literatuur belasten. Later gebeurde dat alleen in twijfelgevallen. Toch was het wel steeds de bedoeling dat het tijdschrift een duidelijke literaire woordvoerder had. Pas vanaf 1883 kwamen echter de kritiek en de keuze van literatuur weer hoofdzakelijk in één hand.

Toen Allard Pierson er in maart 1865 van afzag in de plaats te treden van Huet, viel de letterkundige kritiek weer toe aan Schimmel en eventueel Zimmerman. Beide heren hebben na januari 1865 behoorlijk gewerkt voor het tijdschrift. Eenmaal gepasseerd door Huet en zonder de dwang van Potgieter maakten zij echter niet de indruk in de literatuurkritiek hun bestemming te zien. Zimmerman had geen zelfstandige visie op de literatuur. Schimmel voelde zich meer romancier en toneeldichter. Hij was overigens als criticus niet minder scherp geworden, zoals de eigentijdse rederijkersbeweging (1865), de Nederlandse toneelschrijvers (1865) - onder wie Multatuli met *De Bruid daarboven* - en Ten Kate (1867) nog mochten ervaren. Inhoudelijk kwam Schimmels oordeel in zijn recensies van Van Lenneps *Klaasje Zevenster* (1866) en Ten Kates *De Schepping* ongeveer overeen met dat van Huet, die dezelfde werken elders besprak en daarmee veel meer de aandacht trok.[32] In durf tegenover populaire en geachte figuren als Van Lennep en Ten Kate bleef Schimmel bij de getergde Huet achter. Naar de strekking bezien zette Schimmel het *Gids*-programma nog voort, met zijn afwijzing van de rederijkerij, zijn inzet voor de verheffing van het toneel, zijn ambivalente waardering van Van Lenneps realisme en de ideologische beoordeling van Ten Kates *De Schepping*. Ook keerde hij terug tot de strikte beoordeling van het werk zelf, zoals gebruikelijk was geweest vóór Huets kritische auteursportretten.

Schimmel deed in deze periode zijn best voor *De Gids*, met zijn recensies en dramatisch werk, maar in september 1867 verliet hij de redactie, uit ergernis over de nieuwe onderhandelingen met Huet en de gang van zaken rond diens Vondelopstel.[33] Het blijkt niet dat de redactie heel ijverig naar een vervanger zocht. Het tijdschrift toonde in deze jaren een opvallend internationale belangstelling, misschien mede door de wereldtentoonstelling in Parijs (1867), die tot verschillende bijdragen inspireerde.[34] Muller stelde de Spaanse schrijfster Férnan Caballero aan het Nederlandse publiek voor, Boissevain de Engelse dichteres Elizabeth Barrett Browning, Veth besprak de burgerlijke romans van Gustav Freytag en een anonieme auteur de streeknovellen van Fritz Reuter. Quack herlas Th. Gautier en vroeg aandacht voor Toergenjev, die hij in Franse vertaling ontdekt had.[35] Deze opstellen waren misschien meer informerend dan diepgravend en kritisch van strekking, maar men kan niet beweren dat het *De Gids* ontbrak aan belangstelling voor de literatuur.

Toch was de redactie verheugd toen zich de mogelijkheid aandiende een nieuw letterkundig talent als vast medewerker aan het tijdschrift te verbinden. Het ging om de jonge doopsgezinde predikant Simon Gorter, die al als dertigjarige in 1869 wegens zijn zwakke gezondheid met emeritaat moest gaan. Kennelijk gold toen het leiden van een krant nog als een sinecure in vergelijking met het predikambt. Want toen na de afschaffing van het dagbladzegel (1869) een aantal ondernemers, met de adhesie van nogal wat notabelen uit de kring rond *De Gids*, besloot een nieuwe, populair-liberale krant op te richten, *Het Nieuws van den Dag*, werd de broze Gorter aangesteld als hoofdredacteur.[36] Hij overleed al na iets meer dan een jaar, op 5 juni 1871.

Gorter had de aandacht op zich gevestigd met zijn pittig geschreven reis-

opstel ‘Arcachon’ in *De Gids* van juni 1867, een verslag uit zijn tijd in deze Franse plaats, waar hij van december 1864 tot april 1866 verbleef in de hoop te herstellen van een longaandoening. Het is typerend voor de literatuur van die jaren dat de schrijver van een beschouwelijke schets - ‘Arcachon’ was een in briefvorm gepresenteerde reeks observaties, overdenkingen en herinneringen - als nieuw talent naar voren kon komen. Kort tevoren had Gorter zijn debuut gemaakt met een opstel over de profeet Jeremia en zijn tijd, waarin hij zich een theoloog van gematigd-moderne signatuur toonde. Wat opviel in beide stukken was niet alleen dat hij goed schreef, maar ook zijn onmiskenbaar ethische toon en een aan Potgieter verwante kritiek op de nationale mentaliteit.[37] Tegelijk ontleende ‘Arcachon’ zijn aantrekkelijkheid aan de voelbare spanning tussen heimwee en een kritische distantie tot de verdiensten van het vaderland, die het langdurig buitenlands verblijf wel moest teweegbrengen. In geïnspireerde diatriben keerde Gorter zich tegen een zijns inziens beperkt vooruitgangsoptimisme, dat zich vergenoegde met allerlei vormen van materiële verbetering maar voorbijging aan de vraag naar de bestemming van dat alles.

Bij deze auteur klonk al het motief van de jaren zeventig en tachtig, de nadruk op het belang van gemoed en overtuiging voor een natie. Gorters beoordelingen waren steeds ethisch getint en ook als zijn kritiek Nederland betrof meer een uiting van onvrede over een algemene eenzijdigheid van de burgerlijke vooruitgangsconceptie dan van ongeduld over het achterblijven van de Nederlandse culturele prestatie. Hij was duidelijk een minder confronterende geest dan Huet. Zijn werk maakte een sympathieke indruk en het was blijkbaar hierom dat zowel *De Gids* als de oprichters van *Het Nieuws van den Dag* deze auteur aan zich wilden verbinden.[38]

In januari 1869, al voordat Gorter wegens zijn gezondheidstoestand zijn ambt moest neerleggen, benaderde redacteur-secretaris Quack hem met het aanbod vast medewerker te worden voor literatuur. *De Gids* was bereid op jaarbasis duizend gulden beschikbaar te stellen voor twintig vel (320 bladzijden) letterkunde en kritiek, bij voorkeur met een vaste regelmaat. Dit was een hoog honorarium, hetzelfde als Huet in 1867 was overeengekomen. De helft van die duizend gulden kwam in het najaar in elk geval vrij doordat Quack, die dit bedrag verdiende aan zijn Politiek Overzicht, met deze rubriek in *De Gids* ophield en voor de NRC een veel beter betaald wekelijks overzicht ging beginnen, als aanvulling op zijn magere inkomen als Utrechts hoogleraar.[39] Na lang aarzelen, omdat hij ook in onderhandeling was met twee kranten en met het Nut en zijn gezondheid niet veel toeliet, nam Gorter in november het aanbod toch met graagte aan. Hij onderwierp zich zonder bezwaar aan de voorwaarden van de redactie, die geen behoefte had aan een herhaling van de problemen met de eigenzinnige Huet: men bond hem op het hart als criticus niet in de trant van Huet te gaan optreden. Men vroeg hem ook niet in de redactie; het merkwaardig kleinzielige argument was dat zijn bijzondere honorering scheve ogen zou kunnen geven, zoals indertijd toen Huet zo'n positie had.[40]

De redactie toonde zich tevreden dat nu weer ‘het literarisch element in ons tijdschrift vooreerst goed vertegenwoordigd’ zou zijn, maar het feit dat zij Gorter niet in haar midden opnam, betekende toch dat zij inmiddels de literatuur als een misschien belangrijke, maar gewone rubriek beschouwde, niet als een bijzondere verantwoordelijkheid van het tijdschrift. Gorter heeft geen gelegenheid gehad voor *De Gids* te worden wat Huet geweest was. Al na drie opstellen voor het tijdschrift moest hij zich vrijmaken voor het hoofdredacteurschap van het *Nieuws van den Dag*, dat in maart 1870 begon te verschijnen. Maar de overeenkomst met *De Gids* was ook eigenlijk meer een bestendiging dan het begin van zijn medewerking geweest. Sinds ‘Arcachon’ verzorgde Gorter al recensies voor het Bibliographisch Album en waren drie grote besprekingsartikelen verschenen, waaronder een over Busken Huets geruchtmakende *Lidewyde* en andere recente Nederlandse romans van Keller en Cremer. Het was vooral dit opstel van februari 1869 dat de redactie aanleiding gaf Gorter uit te nodigen.[41]

Met deze recensie zette Gorter de toon van de *Gids*-kritiek van de volgende twee decennia. Hij toonde een goed oog voor de meer technische aspecten van de romans - stijl, vorm, doelmatigheid - en voor kwaliteit, want hij begreep dat Huets roman van een andere ambitie getuigde dan de werken van Keller en Cremer. Maar zijn oordeel was in hoofdzaak ethisch. ‘Ik ben met hart en ziel leeraar’, schreef hij toen hij zich gedwongen zag zijn bediening neer te leggen.[42] Zijn tolerantie ten aanzien van shockerende onwelvoeglijkheden in de literatuur - de beruchte erotisch geladen scènes in *Lidewyde* - was niet groter dan die van zijn tijdgenoten, Potgieter incluis. Ter veroordeling van verhalen waarin lichtzinnige, door hartstochten beheerste personages en compromitterende scènes voorkwamen, hanteerde men graag het predikaat ‘on-Hollandsch’. Zulke toestanden waren ‘Fransch’ en daarom ongepast in literatuur met een nationaal karakter.[43]

Maar het ging Gorter om meer dan dat. De romans van Keller en vooral Huet wees hij af omdat zij geen edele aandoening toelieten. Zij hadden niets verheffends of verzoenends. De moraal van de personages was cynisch en de totaalindruk negatief. Hij achtte het kunstwerk mislukt, dat bij de lezer ‘een pijnlijk gevoel van verlegenheid, afkeer, beleedigde schaamte’ achterliet. ‘Zou ooit’, vroeg hij, onkundig van wat de muzikale toekomst in petto had, ‘een toonkunstenaar zijn toonwerk sluiten, zoodat een wanklank in ooren en harten na bleef gillen?’ Gorter hanteerde dus de vermeende gevoeligheden van het burgerlijk publiek als waarderingscriterium, omdat zij de toetssteen vormden van het zedelijk idealisme van de natie.[44] Aan een moreel onverschillig realisme was zijns inziens geen behoefte en hij wees in dit verband uitdrukkelijk op de maatschappelijke verantwoordelijkheid van de schrijver: waar de zedelijke ernst ontbrak of de schrijver uit ‘persoonlijke verbittering’ cynisch deed over ‘alle instellingen, grondbeginselen en vormen van menschelijke waarheid en gerechtigheid’, werkte hij feitelijk mee aan het ondergraven van de bereikte politieke en religieuze vrijheid.[45] Typerend voor de hele volgende periode was dat deze ernstige eisen aan de kunst in de praktijk samengingen

met aanvaarding van het kwalitatief mindere, zolang het maar zedelijk onschadelijk was. Van de drie romans kreeg uiteindelijk het brave *Anna Rooze* nog het meeste krediet, al verheelde Gorter niet dat hij er geen hoge dunk van had.[46]

'Wie geeft ons een boek waaruit wij bezieling putten?' Met deze uitroep gaf Gorter het thema aan van de literatuurkritiek na 1870. Een roep om bezieling die de veerkracht en het besef van nationale bestemming zou versterken tegenover het veldwinnende scepticisme en plat materialisme - dat werd de uitentreuren herhaalde boodschap van Charles Boissevain, vanaf 1872 de officiële stem van *De Gids* op literair gebied. Evenmin als Gorter was Boissevain dichter, romancier of zelfs maar in de eerste plaats letterkundige. Toen *De Gids* hem in de redactie vroeg, was deze negenentwintigjarige Amsterdamse rederszoon bij het liberale publiek bekend als auteur van opwekkende reisbrieven en andere journalistieke stukken in het *Handelsblad*, waaraan hij sinds 1868 als redacteur verbonden was en waarin hij ook boeken en toneel besprak. Aan *De Gids* had hij inmiddels drie opstellen over poëzie bijgedragen en een eigen proeve van citadelpoëzie, 'Aan Holland's vrijwilligers' (augustus 1870), die rond 1832 geen wanklank zou hebben gevormd.

Waarschijnlijk is Boissevains principiële opstel 'Iets over poëzie' van maart 1871 voor de redactie aanleiding geweest hem in haar midden op te nemen. Hoewel deze aan Potgieter en - lang voor Tachtig - aan Shelley ontleende 'defence of poetry' een hoge opvatting van kunst verkondigde, bleven Boissevains esthetische beschouwingen 'tweedehands' en onuitgewerkt. Ze werden gemotiveerd door bewondering, niet door eigen ervaring met het scheppingsproces of, zoals in het geval van Huet, door een sterke persoonlijkheid. Maar de redacteuren die in Gorter en Boissevain de geschiktste literaire critici zagen, waren heren van hetzelfde type, eclectische literatuurliefhebbers zonder persoonlijke ervaring met de kunst, die eigenlijk vooral belang stelden in omschrijving van de *taak* van de kunstenaar. Omdat Gorter en Boissevain verwoordden wat zijzelf ongeveer dachten, vonden zij in zulke figuren welkome woordvoerders.

'Gebrek aan geestdrift houd ik inderdaad voor een der grootste fouten onzer eeuw': met deze regel, die kenmerkend zou blijken voor zijn hele verdere publicistiek, debuteerde Boissevain in 1867. In zijn eerste opstel, over de dichteres Barrett Browning, was al de hele Boissevain aanwezig - met zijn kritiek op het kille intellectualisme en 'toenemend materialisme', zijn jubelende stijl en zijn opgeblazen vocabulaire. Hij genoot ervan 'te kunnen bewonderen' en zag het als de taak van de kritiek 'het gezonde en frissche' te tonen en de tijdgenoten 'het verloren enthousiasme te doen wedervinden' door hen te laten kennismaken met 'de ware poëzie, [...] meesterstukken van reine, edele kunst'.[47] In zekere zin bleef hij dus in de traditie van Potgieter en het eerste prospectus, al was hij veel minder een terechtwijzend criticus en was het hem niet primair te doen om nationale kwaliteitsverbetering. Boissevain, nationalistischer nog dan Potgieter, zocht in Engeland, Amerika en Frankrijk voorbeelden van verheffende literatuur, niet ter scholing van Nederlandse schrij-

vers maar met het doel de zedelijke veerkracht van het publiek te vergroten. Dat het hem om iets anders dan de literatuur zelf ging, blijkt uit het feit dat hij zich daarmee na een aantal opstellen in 1872-1873 nog maar een enkele keer bezighield. Wat hij gaf, waren beschouwingen over allerlei onderwerpen, blakend van vaderlandsliefde en vol van sentiment en een vaag soort religie, waarin hij de lof zong van moderne helden, de jeugd, het gezin en het heilige moederschap. Hij was een van de eerste Nederlanders met belangstelling voor sport.

In de jaren zeventig was Boissevain zeker niet de enige literaire criticus, maar wel in programmatische zin de stem van het tijdschrift, hoe eclectisch zijn esthetiek ook was. Hij sprak zijn esthetische geloofsbelijdenis uit in drie opstellen, over poëzie (1871), kritiek (1872) en het lezen van romans (1875).[48] Als criticus beriep hij zich op Potgieter, Opzoomer, Arnold, Taine en Sainte-Beuve, maar zonder de consequenties van deze nogal verschillende opvattingen te doordenken. Piersons instemming met de levensbeschouwelijke literatuurkritiek van Vinet deelde hij niet, terwijl hij er nog veel meer dan Pierson zelf een exponent van was. Boissevain was misschien op zijn best als hij gewoon een persoonlijke literaire voorkeur populariseerde. Hij had niet veel te bieden aan analytisch vermogen en kritische diepgang. Ook bezat hij niet de eruditie voor een brede cultuurhistorische schildering, zoals Potgieter. Maar hij had een criticus in de trant van *De Nieuwe Gids* kunnen zijn als hij aan zijn subjectiviteit en dwepende bewondering de ruimte had gelaten. Van Deyssel bijvoorbeeld heeft hem altijd een warm hart toegedragen en niet alleen omdat Boissevain met zijn vader bevriend was. De Thijms vonden in Boissevain een man met ‘gemoed’ en een aanstekelijke geestdrift voor het hoge, die mooi kon uitvallen tegen de lauwheid en droogheid van de liberaal-burgerlijke cultuur.[49] Helaas voelde Boissevain zich steeds geroepen zijn subjectivisme tijdig te neutraliseren door te refereren aan allerlei objectief gezag, dat niets anders was dan een burgerlijke consensus over gezond verstand, goede smaak, rijp oordeel en traditie. Hij had er behoefte aan met gezag te spreken, maar omdat hij dat niet zelf bezat, moest hij het ontlenen aan het gevestigde oordeel, dat nu de status van universele esthetiek kreeg.

Zijn eigen kunstopvatting bleek intellectualistisch en utilitair, zodra hij zich over poëzie, kritiek en romans in het algemeen ging uitspreken. Een taak van de kritiek was bijvoorbeeld kennis te verbreiden, om de artistieke schepping van een degelijke basis te voorzien. Kennelijk waren in de jaren zestig en zeventig het intellectualisme en het utilitarisme zo onontkoombaar, dat ook Boissevain, die voortdurend deze tijdkenmerken bejammerde, zich er niet aan kon onttrekken. De roman beschouwde hij als een belangrijk eigentijds vormingsmiddel, geschikt om vooral jongeren en vrouwen een ‘juist begrip’ van leven en werkelijkheid bij te brengen. Het lezen van romans was ook bevorderlijk voor de betrokkenheid bij het maatschappelijk leven en de natuur en voor het vermogen zich te verplaatsen in de positie van anderen. Goede romans boden uiteindelijk een verzoenend inzicht of wekten grote gevoelens en de behoefte aan grote daden.[50] Hij gaf daar meteen een lijst bij van aanbevolen

romanonderwerpen, van verkeerde soorten romans en van grote, ware romanciers. Het is veelzeggend dat Boissevains beschouwing ging over het *lezen* van romans, dus over het gebruik en de werking van dit medium.

Nog sterker scheen het utilistische denken door in zijn opvattingen over poëzie, ironisch genoeg juist in de gedachte dat de poëzie tot taak had de moderne mens uit de heersende platheid te verheffen. Boissevain sprak over poëzie precies als een arts over een heilzaam kuurbad. Hoe hoog hij haar ook opvatte, in feite gaf hij haar een heel direct therapeutische functie tot herstel van een maatschappelijk gerichte energie en levensaanvaarding.[51] De schoonheidservaring was voor Boissevain afhankelijk van deze werking. Het was tekenend dat hij moeite deed de poëzie tegenover de 'practische mannen' te rechtvaardigen als een goed naast directer op nut gerichte activiteiten. Ook de poëzie bevorderde allerlei dingen, zo kon hij tevreden volhouden, 'en dit is haar nut'.[52]

De ethische of zelfs moralistische inslag van de literatuuropvatting van Gorter en Boissevain kenmerkt ook de bijdragen die andere boekbesprekers leverden aan het Bibliographisch Album. Geen wonder, want *De Gids* leek deze medewerkers, zoals J.H.C. Heyse, J. van Loenen Martinet en J. de Koo, vooral uit de kring van moderne (ex-)predikanten te recruteren. Zo vormde zich in de jaren zeventig een literatuurkritiek die wel ernstig wees op de morele en maatschappelijke verantwoordelijkheid van de kunst, maar verder niet getuigde van hoge aspiraties. Ook de redactie droeg daartoe bij: geregeld kwam het in deze jaren voor dat recensies pas anderhalf jaar na inlevering geplaatst werden. Zimmerman besprak pas in december 1876, een jaar nadat de schrijfster zich bij hem beklaagd had over het gebrek aan aandacht van de zijde van *De Gids*, 'Mevrouw Bosboom's jongste roman' - *Majoor Frans* - die al in 1874 was verschenen en intussen meermalen herdrukt en zelfs vertaald. In deze bespreking verontschuldigde Zimmerman zich tegenover de schrijfster dat er geen jongere was om over haar werk 'eene nieuwe en frissche beschouwing' te geven en dat zij het dus weer moest doen met 'een woord van hulde' van een oude vriend wiens oordeel haar al vijfentwintig jaar bekend was. Deze captatio benevolentiae was wel typerend voor de geringe ambitie van de kritiek. *De Gids* vergenoegde zich met de 'bescheidene taak om de uitspraak der openbare meening te notuleeren'. Ook was een nieuwe roman blijkbaar alleen maar aanleiding om de vaste lof te herhalen. Wel bewees Zimmerman de onzekere schrijfster een dienst door haar aan te moedigen verder te gaan op de nieuwe weg die zij met haar eigentijdse roman *Majoor Frans* was ingeslagen. Dankbaar bestemde zij haar volgende roman in deze zelfde trant, *Langs een omweg*, voor *De Gids*, waarin het werk gedurende de hele jaargang 1877 verscheen.[53]

De literatuurkritiek werd tot een maandelijks corvee ten behoeve van leesgezelschapsbesturen, opgedragen aan ex-predikanten die een bijverdienste zochten en aan de goedgemutste mevrouw Koorders-Boeke, die zichzelf niet in staat achtte een werkelijk gedegen besprekingsopstel te schrijven.[54] Op deze manier keurde *De Gids* in de rubrieken Bibliographisch Album en De Boeken

der vorige Maand heel wat Nederlandse, vertaalde en ook wel buitenlandse literatuur, maar zonder onderscheid en zonder duidelijk doel. Nieuw of verzameld werk van Multatuli, Bosboom-Toussaint, Beets, Alberdingk Thijm en Potgieter kwam niet, en van Huet, Schimmel en Kneppelhout nauwelijks ter sprake. Daarentegen bleef geen vertaalde roman van populaire Engelse schrijfsters als Miss Mulock of Ouida onbesproken.

De recensenten wisten best het verschil tussen grote en kleine literatuur, maar omdat zedelijke verheffing hun criterium was, waren zij tolerant jegens het middelmatige, als het aan deze eis voldeed. Het was al mooi als een boek 'voedsel aan verstand en hart' bood.[55] Vaak leek de voornaamste verdienste van boeken dat zij niet schadelijk waren voor de zedelijkheid en de burgerlijke maatschappij. Zelfs boeken die een slechte kritiek kregen, werden nog aanbevolen met het argument dat zij 'in geen enkel opzicht den wansmaak in de hand werken'.[56] Recensent Heyse was bereid ook de onbeduidendste werkjes te prijzen als zij 'zonnestraaltjes' vormden 'in deze tot pessimisme eilaas zoo geneigden tijd'.[57] Een positieve en bevestigende strekking gold als voornaamste aanbeveling, zo niet als eis. Een ruw realisme dat de werkelijkheid wilde blootleggen 'tot in hare afschuwelijkheid' zou niet eerder ingang vinden, meende recensent Van Nievelt, dan wanneer de wereld 'naar het model der Parijsche Commune' zou zijn ingericht.[58] Koorders-Boeke vroeg van literatuur dat deze het 'goddelijke in de bestaande wereld' deed uitkomen en dankte God als zij een boek trof dat was als een rustgevend plekje 'op deze goede aarde'.[59]

Toch bleek eind jaren zeventig herhaaldelijk dat redacteuren niet echt tevreden waren met de situatie.[60] De bijtende beoordeling van Huet in zijn overzicht 'Nederlandsche tijdschriften in 1878', in het concurrerende *Nederland*, zal tot die zelfkritiek hebben bijgedragen. Men zocht naar een vastere leiding in de literaire kritiek en Quack wenste ook verjonging. Hijzelf had wel sympathie voor Marcellus Emants en de frisse essayistiek in diens tijdschrift *De Banier*.[61] Maar een concreet voorstel in deze richting is niet bekend en werd na 1879 ook onwaarschijnlijk, toen Boissevain juist het werk van Emants koos om duidelijk te maken dat *De Gids* in de literatuurkritiek alleen nog voorop ging als de moraal bedreigd leek. Als *De Gids* voor oudere en jonge schrijvers tot de stem van het conservatisme in de literatuur is geworden, is dat gebeurd in 1879, door Boissevains veroordeling van Emants' pessimistische scheppingsmythe *Lilith* en diens voorzichtig-naturalistische *Een drietal novellen*. Kloos heeft zich eigenlijk op dat moment van *De Gids* afgekeerd, terwijl Boissevain de warme instemming mocht oogsten van religieus gestemde ouderen als Bosboom-Toussaint, Alberdingk Thijm en Beets.[62]

Een van de namen die al in 1878 circuleerden, was die van mr. J.N. van Hall, hoofdcommies algemene zaken van de gemeente Amsterdam, redacteur van het tijdschrift *Het Nederlandsch Tooneel* en de man die in 1869 het initiatief had genomen tot verbetering van de inrichting van het Nederlandse toneelbedrijf. In *De Gids* had hij sinds 1876 een paar vertalingen naar Coppée en Gautier gepubliceerd, maar Buys beschouwde hem nog niet als een 'naam'

in de letteren. Buiten *De Gids* toonde Huet dat hij geen heel hoge dunk had van de ijverige redacteur van het toneeltijdschrift.[63] De redactie vroeg hem wel. Van Hall was echter pas in tweede instantie, in 1879, in de gelegenheid de uitnodiging aan te nemen en stelde van zijn kant de voorwaarde dat hij auteurs uit de kring van het toneeltijdschrift mocht meenemen naar *De Gids*.[64] Het binnenhalen van Van Hall had niet de warme sympathie van Boissevain. Het heeft nooit geboterd tussen de twee heren. De even hooggestemde als onzekere Boissevain en de soepele, effen bestuurder Van Hall waren psychologisch antipoden.

Al direct was er spanning. Aanvankelijk probeerde Boissevain Van Hall te 'overstemmen door mannen met overtuiging en hart in de Gids te brengen'. Hij dacht daarbij onder anderen aan de dichter Honigh.[65] Deze vijfendertigjarige leraar Nederlands en Duits aan de rijkslandbouwschool te Wageningen had zich door het behalen van allerlei onderwijsakten vanuit behoeftige omstandigheden opgewerkt. Hij was een bewonderaar van Potgieter en zocht als jong onderwijzer met literaire aspiraties diens advies. Potgieter sympathiseerde met deze ijverige autodidact en ried hem aan zich de Scandinavische talen eigen te maken, wat Honigh trouw deed. Zo werd hij met de onderwijzer Terweij na Potgieter een van de weinige kenners van de Scandinavische literatuur in Nederland. Aan *De Gids* van 1879 en 1880 droeg hij een grote studie bij over de Finse, in het Zweeds schrijvende nationale dichter Johan Ludvig Runeberg. Zelf was Honigh de dichter van het eenvoudige lyrische vers in de trant van Bellamy en Rückert, over verliefdheid en dood. Zijn debuut, *Mijne lente* (1871), werd in het algemeen vriendelijk en in *De Gids* zelfs jubelend ontvangen, door Boissevain, die in Honigh een veelbelovend talent en een 'gunsteling der muzen' vermoedde.[66] Deze oprechte biedermeierpoëzie bezat precies de twee kwaliteiten die Boissevain het meest waardeerde, frisheid en gemoed.

Zoals verliefdheid Honigh tot zijn eerste bundel had geïnspireerd, zo werd de dood van zijn zoontje het onderwerp van zijn droefgeestige *Geen zomer* (1880), waarvan de reeks 'In 's levens lente weggerukt' eerst in *De Gids* van 1879 verscheen.[67] Het diepe persoonlijke leed kon deze poëzie niet boven de conventionele verwoording ervan uittillen, maar Boissevain waardeerde waarschijnlijk vooral de verheffende morele ernst. Men had misschien in 1880 al wel kunnen vermoeden dat Honigh zich als dichter niet meer verder zou ontplooien. Ook had de dood van zijn kind hem somber gemaakt. Hij was in elk geval niet de aangewezen figuur om de redactie of de literatuur in *De Gids* te inspireren. Toch werd hij uitgenodigd in 1881 tot dit gezelschap toe te treden. Het blijkt niet dat hij in deze functie tot zijn vertrek in 1892 meer invloed heeft uitgeoefend dan wanneer hij gewoon medewerker was geweest.[68]

Tegelijk met Honigh kwam J.H. Hooijer in de redactie. Zijn naam was nooit eerder genoemd en het is niet bekend wie hem heeft voorgedragen, maar hij behoorde zonder twijfel tot de 'mannen met overtuiging en hart' die Boissevain bedoelde. Evenals Van Hall werkte hij sinds 1876 mee aan *De Gids*, met beschouwelijke schetsen in de trant van Zimmerman, Gorter en Boisse-

vain. In zekere zin was ook bij Hooijer het eerste werk kenmerkend: in dit vergelijkend dubbelportret van de dichters Alfred de Musset en Petrus de Genestet, de ene ‘de bohémien, het Parijssche wereldkind’, levend in de ‘zwijmel der zinnelijkheid’, de ander ‘de predikant der Remonstrantsche gemeente te Delft’, lag de hele spanning binnen Hooijers eigen gemoed.[69] Misschien was hij een voor deze jaren typische figuur. Van jongs af aan trok zijn hart naar de verbeelding en bezat hij een temperament dat wel meer wilde. Toch vonden al zulke aspiraties geen ander kader dan het leven van een burger en predikant, want het domineesambt was in deze familie erfelijk en ging over van vader op zoon. Hooijer gold als ongedurig en hij hield een hang naar het heroïsche en naar de wereld van de Parijse literatuur. Maar als schrijver kwam hij nooit los van de conventie en een ernstig kijkend moralisme. In 1880 legde hij zijn bediening neer, evenals Gorter niet op theologische gronden maar om een persoonlijke reden. Daarna wijdde hij zich in *De Gids* helemaal aan het schrijven van ernstig-gemoedelijke novellen, reisschetsen en kritische beschouwingen vol van nationalistische ijver en tijdkritiek.[70]

Zo werd de redactieaanvulling dus geen blijk van nieuw elan, maar resultaat van een moeizaam compromis, dat *De Gids* uiteindelijk een bestuurder en twee naar het sombere neigende moralisten opleverde. Geen van drieën was uit op literaire vernieuwing of had daarover bepaalde ideeën. Rond 1880 formuleerde alleen Boissevain een taak voor *De Gids*, maar deze lag buiten het literaire, of beter, toonde wat literatuur voor hem betekende: hij zocht redactionele eensgezindheid ‘om het ééne noodige voor ons land te doen, namelijk om aan het volle een ziel te geven en het tot bedrijvigheid en krachtsinspanning en geloof in zichzelf te wekken zoolang veerkracht ons volksbestaan nog redden kan’.[71]

Mr. Jacob Nicolaas van Hall

Veruit de belangrijkste van de drie nieuwe redactieleden werd Van Hall, als bezoldigd redacteur-secretaris vanaf 1883. Tot dat moment was het secretariaat telkens voor een aantal jaren waargenomen door een van de redacteuren, die daarvoor extra betaling kreeg. Zimmerman was formeel vanaf 1862, feitelijk van 1865 tot 1869 secretaris geweest, Quack sinds 1869, tegen een vergoeding van ƒ500,- per jaar. In het begin van de jaren tachtig bestond de redactie uit merendeels drukbezette heren, die woonden in Amsterdam, Leiden, Den Haag, Arnhem en Wageningen. Deze situatie wekte blijkbaar de behoefte aan een beroepskracht voor de dagelijkse leiding. Daarvoor leek Van Hall, de ambtenaar en secretaris van het Tooneelverbond en het toneeltijdschrift, de aangewezen figuur.

Inderdaad heeft hij zo zijn taak opgevat: als directiesecretaris van een prominente nationale instelling. Hij zegde zijn functie ten stadhuize op en trad in dienst van *De Gids*, tegen een honorarium van ƒ2500,- per jaar. Daarnaast ontving bij voor het vullen van 160 bladzijden met kronieken en

kritiek ƒ200,- per jaargang, dus de helft van het gewone honorarium van 40 gulden per vel. Zo was het tijdschrift verzekerd van een vaste letterkundige kroniek en Van Hall van een basisinkomen.[72] Eenmaal aan *De Gids* verbonden, was hij ook volstrekt loyaal. Niemand voor of na hem is zo lang aan het tijdschrift verbonden geweest. Toen er in 1895 druk op hem werd uitgeoefend om de post van wethouder van onderwijs te aanvaarden, hield hij zich het recht voor de functie neer te leggen zodra deze zich niet meer liet combineren met zijn werk voor *De Gids*.[73] Inderdaad koos hij in 1907 voor het *Gids*-secretariaat. Nog toen hij op drieënzeventigjarige leeftijd overwerkt raakte, in 1913, wenste hij zijn 'taak' te blijven vervullen.[74] Op zijn visitekaartje presenteerde hij zich als 'Directeur de la revue "De Gids"'.

Bepaald veel had Van Hall in 1883 nog niet op zijn letterkundige conduitestaat: een paar vertalingen van Franse gedichten en toneelstukken, wat opstellen en kronieken over toneel. Hij was een liefhebber van heldere Franse literatuur in de trant van de antiromantische 'Parnassiens' en van de traditionele toneelkunst. De positie van *Gids*-secretaris maakte Van Hall tot sleutelfiguur. Hij had de mogelijkheid en ook het recht te bepalen of de binnengekomen stukken in aanmerking kwamen voor rondzending langs de overige redacteuren.[75] Inderdaad gebruikte hij deze positie soms om de invloed van andere redacteuren, zoals Van der Vlugt of Boissevain, te neutraliseren. Sinds Van Hall secretaris is, heb ik over de plaatsing van bijdragen 'juist zooveel te zeggen [...] als mijn werkmeid', klaagde Boissevain in 1888 en vertrok.[76]

Het is veelzeggend dat *De Gids* in 1883 een 'vierde serie' begon die enkel op een organisatorische verandering berustte. Wel werd de letterkundige kant versterkt, maar zonder dat daaraan bezieling of een nieuw programma ten grondslag lag. Zoals gezegd kwam in 1883 een maandelijkse Letterkundige Kroniek, bijna geheel verzorgd door Van Hall, in de plaats van het Bibliographisch Album, dat in 1848 was overgebleven van het recenserend tijdschrift van 1837. In de Letterkundige Kroniek wenste de redactie 'in beknopten vorm,

J.N. van Hall (1840-1918), redacteur van 1880 tot 1915

de belangrijkste boeken, in ons land en in het buitenland verschenen, aan te kondigen en te bespreken.' De bedoeling was de actualiteit en een zeker niveau van te bespreken werk terug te brengen.[77] In principe begreep de kroniek onder letterkunde ook geschiedenis, kunst en kunstgeschiedenis. De besprekingen waren kort, gewoonlijk enkele bladzijden, en meestal meer een signalement met enig commentaar dan een uitgewerkte kritiek. Aan een kennis schreef Van Hall dat hij ernaar streefde '*de Gids* door grootere verscheidenheid en meer actualiteit aantrekkelijker [te] maken dan tot dusver en door ook aan de novelle een grootere plaats te ruimen dan tot dusver het tijdschrift in ruimer kring te doen lezen'.[78] Hij wenste ook de terugkeer van een regelmatig binnen- en buitenlands politiek commentaar.[79]

Voorlopig slaagde Van Hall er maar ten dele in meer greep te krijgen op de inrichting van de afleveringen, die hij het liefst een vaste opzet gaf. Wel werd hij, door zijn positie van beoordelend secretaris en als auteur van de Letterkundige Kroniek, het letterkundig gezicht van *De Gids*. Typerend voor Van Hall was dit gezicht onpersoonlijk, want de rubriek verscheen ongesigneerd. Evenzeer typerend was zijn motivering van de door hem gewenste veranderingen: zijn doel was primair het tijdschrift leesbaarder te maken 'in ruimer kring'. *De Gids* was voor hem een gevestigd instituut dat periodiek een opknapbeurt nodig had en misschien een verbreding van de toegangsdeur. Van Hall streefde niet naar een betere literatuur of een betere maatschappij, maar naar een beter tijdschrift. Van middel werd *De Gids* tot doel. Van Halls zorg gold het publiek, dat hij beschouwde als een gemeenschap van volwassen, verstandige burgers met smaak, die hij moest informeren en het beste bieden uit wat er beschikbaar was van erkende en nieuwe schrijvers. Het tijdschrift was ongeveer een bedrijf dat zijn aandeelhouders moest geven wat hun toekwam. Van Hall stelde *De Gids* dus niet boven of tegenover het publiek. Van hem kwam ook de richtlijn dat het blad niet schreef voor de koks maar voor de gasten.

'Met diepen eerbied' herdacht Huizinga in 1919 Van Hall als medelid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, 'den man, die de kentering van het getij onzer letterkunde het smadelijkst heeft ondervonden en bij het veranderen van eigen inzicht in volkomen waardigheid zichzelf is gebleven.'[80] Behalve treffend was dit eerbetoon mooi van Huizinga, want inderdaad is 'Oome Van Hall' voor de beweging van Tachtig de verpersoonlijking geweest van het regentendom in de literatuur en de kop van Jut voor hun smaad. Bladzijdenlang nam Van Deyssel hem te grazen in *Nieuw Holland:* 'Ik verafschuw u, van Hall, om dat gij niets zijt, niets, een aangekleede gemeenplaats.'[81] Hij stond te kijk als mr. Joris Haman in de sleutelroman *Vincent Haman* (1898) van W.A. Paap. Een halve eeuw later gaf Van Deyssel nog eens een karakteristiek, die in zijn milde dubbelzinnigheid even trefzeker was. De *Gids*-redacteur gold in zijn tijd als een van de mooie mannen van Amsterdam. 'Van Hall had wat men noemt een Regentenkop. Zoo veel rust, gezetenheid, verzekerdheid, alsof in een familie een burgemeesterschap sedert zes of zeven generaties van vader op zoon was overgegaan en nu de laatste vroegtijdig zich had

laten pensionneren, omdat hij er de voorkeur aan gaf zich aan enkele aardige liefhebberijen met meer tijd te kunnen overgeven.'[82] Nu was Van Hall enerzijds niet van de meest regenteske tak van deze patricische familie, anderzijds wel korte tijd waarnemend burgemeester van Amsterdam náást (!) zijn werk voor *De Gids*; maar het beeld van de minzaam-patricische literatuurliefhebber was geheel juist. En precies door alles wat bij was en wilde zijn, inspireerde Van Hall de jongeren tot hun eloquente razernij.

Daar was allereerst zijn schijnbare onverstoorbaarheid. De hoon van Tachtig die over hem werd uitgegoten en waaraan afgewezen auteurs hem nog jarenlang herinnerden, trok hij zich binnenskamers wel aan. Maar hij bezat een goedmoedigheid en opgewekte werklust die hem snel toestonden zijn schouders op te halen over de zijns inziens onterechte beledigingen. De jongeren konden schelden, zij kregen geen vat op de flegmatieke Van Hall. Hij bleef hoffelijk en probeerde ijverig ook hun werk te appreciëren, wat soms wel lukte en soms niet. Zijn kritiek was algemeen, vrij van persoonlijke rancune. Juist die gelijkmoedigheid moest echter irriteren, omdat zij de indruk wekte dat voor Van Hall alles ongeveer dezelfde waarde had en dat het hem volstrekt ontbrak aan passie, dus aan ware liefde voor de kunst. In zijn Letterkundige Kroniek, die eigenlijk het 'beste' van de pers zou bespreken maar waar in feite rijp en groen ter tafel kwamen, toonde hij een neutrale receptiviteit die alles, het grote en kleine, het ambitieuze en beperkte, dezelfde vaderlijk-welwillende aandacht of waarschuwend-schoolmeesterachtige behandeling gaf. Van Hall leek nooit iets met hart en ziel mooi of lelijk te vinden, hij kende geen vervoering, geen overgave in bewondering. Groot enthousiasme vond hij al gauw 'belachelijk', heftige emoties 'pijnlijk', persoonlijke expressie 'gezocht'. Het extreme en uitzonderlijke intrigeerden hem wel, maar net als Quack, Boissevain en Hooijer wist hij er geen raad mee en meende hij het te moeten afwijzen of negeren. In wat hem tegenstond vond hij echter altijd nog wel iets te waarderen. Zelden ontbrak een bemoedigend woordje voor het 'talent', het ernstig streven, een mooie gedachte, enkele geslaagde verzen, een 'fijn gepenseeld tafereeltje'. Wel achtte hij het zijn plicht de vinger te heffen tegen een verkeerde ontwikkeling, bijvoorbeeld verwaarlozing van de regels van taal en versificatie.

Van Hall was als criticus niet systematisch en wilde het ook niet zijn. Omdat hij noch een overtuiging leek te hebben, noch het gezag van de dwingende persoonlijkheid meebracht, bezat zijn oordeel geen duidelijke status. Zijn afwijzing van stelselmatigheid in de kunst - dat was ook vooral wat hij tegen het naturalisme had - maskeerde echter dat zijn oordeel wel degelijk berustte op een impliciet geheel van morele en esthetische conventies. Hij was veel minder een moralist dan Boissevain en Hooijer. Hij genoot van de enkele geslaagde bladzijde, de enkele treffende gedachte of uitdrukking als een estheet - een burgerlijk estheet. Zijn literaire smaak was die van de gastronoom. Ontelbaar zijn de culinaire metaforen in zijn besprekingscauserieën. Hij beschouwde zich als literaire 'lekkerbek' die aanzat aan een rijkvoorziene 'disch'. De literatuur was een diner van verschillende gangen, waarvan hij geen enkel

gerecht versmaadde en waaruit hij een welgekozen woord of een roerend beeld met gesloten ogen savoureerde. Het is niet zonder betekenis dat de naam J.N. van Hall vooral verbonden is gebleven aan een bloemlezing, de vele keren heruitgegeven bundel *Dichters van dezen tijd*, die ook de poëzie van Tachtig naar het grote publiek bracht.[83]

Van Hall was als criticus meer welwillend dan ruim van geest, meer ijverig dan opmerkzaam. Hij had noch een scherpe intuïtie voor het nieuwe, noch het synthetiserend vermogen om verschijnselen tot een zinvol verband te ordenen. Zijn kritiek bleef beperkt tot het aanwijzen van oneffenheden en onbegrijpelijkheden. Hij mat de kunst aan ambachtelijke regels en het verstandelijke. Hij had geen gevoel voor de spontaniteit en vrijheid in vorm, expressie, beeldspraak, voor dichterlijke zelfvergroting, voor het mystieke, voor de behoefte om te adoreren. Zijn eigen kritische vocabulaire was onbeschaamd conventioneel: altijd weer de fijngepenseelde tafereeltjes en uit het leven gegrepen toneeltjes, de 'gezonde beginselen in zuivere taal uitgedrukt', de 'wiekslag' die naar 'hooger sferen' meevoert, de tegenstelling tussen de 'geurige frischheid' van de natuur en de 'ziekelijke dampen' van het pessimistische naturalisme. Altijd weer moest een jong auteur zijn talent 'ontwikkelen door studie, zoowel van de wereld om hem heen, als van de goede modellen in de werken der beste romanschrijvers': de gecanoniseerde conventie als norm.[84]

'Men zou soms geneigd zijn te beweren dat de belangrijkheid van Mr. Van Hall méér schuilt in de literaire traditie welke hij verdedigde, in den maatschappelijken stand, die hij vertegenwoordigde, dan in zijn eigen persoonlijke schrijversgaven', schreef Is. Querido over hem, en Van Hall zou het daarmee eens zijn geweest.[85] Hij heeft de onpersoonlijkheid tot volmaaktheid gebracht. Van Hall ontleende zijn gezag aan het instituut *De Gids* en loste zichzelf op in de stijl van zijn milieu en in de literaire traditie. Hij schreef altijd in de wijvorm. Het is geen toeval dat biografische informatie over deze man schaars is. Hij wilde niet geëerd worden met een levensbericht van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Van Hall *vertegenwoordigde* slechts. Door zijn nuchtere conservatisme hielden zijn waarderingen echter ook een zekere afstand tot de mode van de dag, die maakt dat zij, achteraf bezien, soms overeenkomen met het oordeel van de literatuurgeschiedenis.

Burgerlijke esthetica: proza en poëzie

Samenvattend laat zich over de kritiek van de kwarteeuw na 1865 het volgende zeggen. Haar doel veranderde, van verheffing van de nationale letterkunde en inspiratie van de burger tot bevestiging van de bestaande orde en bevordering van de zedelijke veerkracht van de natie. De literatuuropvatting werd nog nadrukkelijker utilistisch. De verhouding tot het publiek veranderde. *De Gids* besprak literatuur, vooral de buitenlandse, om zijn publiek vrijblijvend te informeren of om een heilzaam enthousiasme te wekken voor een bepaalde

schrijver. Op grond van zijn groeiende status kon het blad zijn publiek verder van dienst zijn door boeken te keuren. *De Gids* zelf werd van middel tot doel: het behoud van een vaderlands cultuurinstituut. Het was wel vooral Van Hall die zich dit doel stelde en tussen zijn aspiraties en die van Boissevain en Hooijer bestond in de jaren tachtig dan ook steeds een zekere spanning.

Inhoudelijk werd de kritiek door levensbeschouwelijke en morele opvattingen bepaald. De keuze van bellettrie sloot daarbij aan. Het is een paradox dat men enerzijds een hoge functie toekende aan het kunstenaarschap en telkens het ontbreken van werkelijk talent constateerde en anderzijds bereid was aan elk werkje dat moraal en orde niet schaadde verdienste toe te kennen. Zo gold Longfellow om zijn modern-theologische vroomheid als de lieveling van deze periode, hoewel men erkende dat hij een tweederangsdichter was. Boissevain huldigde opzettelijk het oeuvre van de 'minor poet' De Laprade, als stem van 'het goede, groote, krachtige Frankrijk' tegenover die van het wufte Parijs van de boulevards.[86] Het oordeel over de kwaliteit van literatuur was zelden vrij van dat over haar aanvaardbaarheid voor 'het fatsoenlijk publiek', 'degelijke lieden', 'beschaafde familiekringen' of 'femmes honnêtes'.

Hiermee is het algemene kader van de kritiek gegeven. Maar wat waren concreet de eisen die men stelde aan verhalend proza en poëzie? Veel verschilden zij niet van die van de vorige decennia. Wat het proza betreft had de roman vol bonte verwikkelingen afgedaan. De goed gedocumenteerde historische roman stond nog in aanzien, maar niet hoger dan de realistische roman die de eigentijdse maatschappij tot onderwerp maakte. Daarnaast was er plaats voor de eenvoudiger novelle, waarin slechts een enkel karakter of een enkele verhaallijn werd uitgewerkt. Dat de betrokkenheid van de schrijver bij de maatschappij waarvan hij deel uitmaakte vanzelf een bepaalde strekking meebracht, gold niet als een gebrek. Integendeel, hierin lag juist de waarde van de eigentijdse roman of het eigentijdse drama: zij boden een objectieve presentatie van allerlei personen en maatschappelijke toestanden en maakten onnadrukkelijk gevoelens van afkeuring of instemming los bij de lezer. Verkeerd was de expliciete moralisatie of een scherp doorschijnende tendens, maar ook het geheel ontbreken van een zekere zedelijke sturing, bijvoorbeeld waar de schrijver zich bediende van beladen onderwerpen als overspel en echtbreuk. De beschrijving moest een sterke suggestie van realiteit bezitten, die echter alleen bedoeld was om identificatie mogelijk te maken.

Het realisme was dan ook selectief en vormde nog steeds geen doel op zichzelf. De welvoeglijkheid eiste allerlei grote en kleinere beperkingen. Zo gold het als 'pijnlijk' en daarom ontoelaatbaar vrouwen in onwaardige houdingen of omstandigheden te tonen, bijvoorbeeld in krankzinnigheid of op de grond gezeten met opgetrokken benen. Ook ruwe taal was 'onoirbaar'. Zoals men de schrijver uiteindelijk steeds als mens en burger beoordeelde, zo mocht in een roman niet ter sprake komen wat in 'beschaafd gezelschap' ongepast zou zijn. De literaire kritiek oordeelde steeds in termen van waarheid en onwaarheid. 'Onwaar' was wat niet strookte met de gevestigde mening over de menselijke natuur, de vrouw, 'het moederhart', het echt-Nederlandse

of de positieve strekking van de werkelijkheid.

Uit de identificatie van de literaire realiteit met de maatschappelijke volgde ook de preoccupatie met het gehalte van de karakters. In elke recensie van verhalend proza werden hoofdzakelijk de personages beoordeeld, alsof het ging om hun toelating tot een ambt of leeskring. De geringere personages droegen bij tot de suggestie van realiteit doordat zij hun betere en zwakkere zijden hadden, maar voor de hoofdpersonen gold als eis dat zij door hun zedelijke kwaliteiten - wilskracht, plichtsbesef, zelfoverwinning, vroomheid - de lezer inspireerden of tenminste de strekking van het verhaal een opbouwende wending gaven. Zeker in de jaren tachtig, toen *De Gids* zich op allerlei manieren ging inzetten voor de vorming van de persoonlijkheid, meende hij bij elke gelegenheid stelling te moeten nemen tegen de wilszwakke, passieve, geblaseerde en wispelturige personages in de nieuwe Franse en Nederlandse literatuur.

Als auteurs theoretiseerden over het verband tussen kunst en werkelijkheid, kwamen zij tot het besluit dat in ware kunst het wezen van de werkelijkheid geopenbaard werd, of kortstondig de verwarrende werkelijkheid verscheen ‘als in een verrukkelijk panorama saâmgevat’.[87] Kunst en wetenschap vonden hun stof in dezelfde werkelijkheid, maar behoorden daar elk iets anders mee te doen. De kunst en de godsdienst waren er juist om de mens te ontheffen aan de loutere ervaring. Een auteur als Spruyt ging weer de rechten van de verbeelding verdedigen op het moment dat in Nederland het naturalisme doorbrak: ‘photographieën naar de natuur [konden] slechts in tijdperken van verval voor kunstwerken doorgaan’, wist hij.[88] Volgens Loman was kunst ‘niet natuur-imitatie of natuur-idealisatie, maar natuur-interpretatie’: de kunstenaar vertolkte de werkelijkheid. Hoewel hij hier de kunstenaar een centrale rol leek toe te denken, liet Loman in feite niet veel ruimte voor subjectiviteit: ‘Op straffe van voor zonderlingen, neen! voor krankzinnigen gescholden te worden, en dientengevolge allen positieven invloed op onzen tijd te verbeuren, hebben wij ons te laten gelegen zijn aan de alom gehuldigde wet, die wat schoon, wat voor leelijk te houden zij, gebiedend voorschrijft.’[89] Het juiste realisme werd steeds in verband gebracht met de *natuur*. Men bedoelde daarmee iets tussen het landelijke, in elk geval niet-grootsteedse, en ‘het typische’. Voor de zekerheid sprak men bij voorkeur van ‘de gezonde natuur’, juist in tegenstelling tot het nieuwe naturalisme en het Franse decadentisme, die ‘eenzijdig’ de lage, ziekelijke en bedompt-stadse kant van de werkelijkheid tot onderwerp maakten. Opnieuw doet deze realisme-opvatting denken aan die van de Haagse School: ook deze schilders gaven een onopgesmukte, maar wel zorgvuldig geselecteerde, onmoderne werkelijkheid.[90] Behalve op de keuze van het onderwerp had het realisme betrekking op de vormgeving, vooral in poëzie: het stond dan als de helder getekende vertelling tegenover het nieuwe impressionisme, de subjectieve ervaring uitgedrukt met behulp van klank en neologismen.

In de kunstbeschouwingen van auteurs als Boissevain, Loman, Spruyt en Van Hamel werd tegelijk een visie op poëzie meegedeeld. ‘De kunstenaar’ viel

namelijk vaak samen met ‘de dichter’ en hoe minder eigen ervaring met het dichterschap men in deze kring had, hoe stelliger men erover redeneerde. Zoals gezegd toonde *De Gids* gewoonlijk een zwak voor het kleine in de poëzie, maar in elke beschouwing over dichterschap verstond men onder ‘dichter’ de mannen van de verheven en grote vorm, als Milton, Byron, Hugo, Longfellow, Sully Prudhomme. Dergelijke epische of didactische poëzie vormde de norm. Aan de hand van Hugo en Sully Prudhomme probeerde Van Hamel in 1881 de taak van de poëzie in de eigen tijd te bepalen. Zijn beschouwing ‘Weten en dichten’ maakte vooral duidelijk dat die taak, net zoals de godsdienst, geheel afhankelijk bleek te zijn geworden van de wetenschap, die inmiddels het monopolie van de waarheid had verkregen. Voor een dichterlijke *waarheid* was naast of tegenover de wetenschap geen plaats meer. Voor Van Hamel betekende dit dat de poëzie nog twee functies kon hebben: of zij vond een mooie dienende taak in het dichterlijk presenteren van wetenschappelijke kennis - het werk van Sully Prudhomme had deze verdienste - of zij richtte zich geheel op de sfeer van het gemoed en het ideaal en schonk de moderne mens daardoor iets dat wetenschap en realisme niet konden bieden.[91]

‘Dichterschap’ hield voor deze auteurs eigenlijk een algemene attitude in, een hogere en ethische opvatting der dingen, het vermogen harmonie tot stand te brengen en te tonen hoe de wereld zou kunnen zijn. Het was de romantische voorstelling van de dichter als ziener, maar zo algemeen gebruikt dat zij eigenlijk weinig meer met de praktijk van de poëzie te maken had. Ook profeten, filosofen en grote geleerden konden dichters zijn. Men bezigde dit soort verheven frasen over dichterschap en schoonheid in beschouwingen tegen het veldwinnende materialisme en pessimisme. Wat op het spel stond, was het behoud van het ‘dichterlijke’ *religieuze* gevoel - de eerbiediging van ‘het onuitsprekelijke’ of de mystieke beschouwing der dingen.[92] Het ging deze auteurs niet om schoonheid op zich en geen moment betekende kunst voor hen persoonlijk zoiets als de uitdrukking van een heftig levensbesef. Voor de zuiver lyrische zelfexpressie hadden zij geen gevoel. De wending van *De Gids* in idealistische richting, sinds 1871, werd nooit tot een pleidooi voor subjectivisme, omdat de bedoeling ervan louter was de kentheoretische prioriteit van de oordelende persoonlijkheid zeker te stellen. Was deze eenmaal erkend, dan kon de werkelijkheid verder geheel worden overgelaten aan de objectieve en empirische wetenschap. Wat daarin niet paste, zoals de religieuze voorstelling der dingen, reduceerde men tot de particuliere sfeer. Waar de kunst van Tachtig juist de hele werkelijkheid onderwierp aan de volstrekt subjectieve expressie, werden in *De Gids* de dingen van het innerlijk steeds verder teruggedrongen uit de werkelijkheid.

Als men in *De Gids* aan de persoonlijkheid dacht, was dat de zelfstandig oordelende, morele en verantwoordelijke burger. Door deze maatschappelijke gebondenheid liet het persoonlijkheidsideaal zich ook combineren met allerlei conventies in taal, stijl en optreden. Deze persoonlijkheid was niet het expansieve, kosmisch-heroïsche individu van Kloos, Van Deyssel en Gorter. Het was

ermee als met de opvatting van het kunstenaarschap: *De Gids* stelde daaraan even hoge eisen als de kunstenaars van Tachtig, maar men dacht daarbij aan verhevenheid van ideeën en moraal, niet aan een totale overgave aan scheppingsdrang of adoratie van de schoonheid.

De confrontatie met het nieuwe: estheticisme en naturalisme

De confrontatie met het nieuwe in de kunst had plaats tussen 1879, toen Boissevain onder de titel 'Iets nieuws' meende te moeten afrekenen met het werk van Emants, en 1889, toen Emants met zijn opstel 'Pro domo' een eind mocht komen maken aan de levensbeschouwelijke *Gids*-kritiek sedert Gorter. Met dit opstel begon een kentering, die doorzette na 1892. Er waren twee nieuwe richtingen die het tijdschrift opmerkte en ten opzichte waarvan het zijn positie probeerde te bepalen. Ten eerste het estheticisme en individualisme, het centraal stellen van de schoonheid en de persoonlijke expressie in de kunst. Ten tweede het naturalisme of een realisme dat uitging van de gedachte dat ook de kunst wetenschappelijk moest worden. Beide richtingen kwamen uit Frankrijk en hun receptie laat zich misschien het beste volgen aan de hand van de reacties in *De Gids* op Franse literatuur.

Tot het midden van de jaren tachtig was de belangstelling voor Angelsaksische, Duitse en Franse literatuur ongeveer in evenwicht. Voor *De Gids* verzorgde sinds 1876 D.E.W. Wolff, docent aan het Nederlandsch-Israëlitisch Seminarium te Amsterdam, ongeveer jaarlijks een overzicht van de Duitse literatuur. Het publiek werd geïnformeerd over de Duitse historische roman (Von Scheffel, Ebers, Dahn), het werk van auteurs als Freytag, Reuter, Keller, Auerbach, Mörike en de klassieke Duitse literatuur. Ook voor de Engelstalige literatuur was zeker elk jaar aandacht. Zoals gezegd bleef in het Bibliographisch Album geen van de vele populaire Engelse schrijfsters onbesproken en er waren opstellen over dichters en schrijvers als Longfellow, Swinburne, Eliot, George Moore, Brett Harte, Arnold, Ruskin, Browning, Tennyson en Whitman. In de jaren tachtig ontstond verder een nieuwe belangstelling voor de Scandinavische en de Russische literatuur.

Maar de Franse literatuur trok vanaf het midden van de jaren tachtig de meeste aandacht. Niet per se in positieve zin, want veelal vertegenwoordigde zij alles wat verkeerd was aan de eigentijdse culturele ontwikkeling. Vanouds was de receptie van de Franse literatuur ambivalent en dat bleef zeker zo in de jaren zeventig en tachtig. Pas in de jaren negentig werd *De Gids* onder leiding van Van Hall, Byvanck en Van Hamel uitgesproken francofiel. De ambivalentie sprak sterk uit een opstel van Quack uit 1875 over de negentiende-eeuwse Franse poëzie. Hoewel hij met Gautier dweepte, wist hij eigenlijk niet goed raad met de generatie van Baudelaire en De Banville, dichters van een bedorven, illusieloos Frankrijk, 'in alle opzichten artificieel en toch door-en-door artistiek'. Zij vormden, zo sprak Quack namens zijn publiek, 'voor ons' een 'psychologisch probleem'. Hij ging dan ook graag over tot de bespre-

king van de dichtkunst van jongeren als Sully Prudhomme, Coppée, De Bornier, Pailleron en Ackermann, die zijns inziens gemoedelijker, wijsgeriger en burgerlijker was.[93]

Met een zuiver estheticisme wilde men in *De Gids* geen genoegen nemen. Deze kwestie kwam aan de orde door de internationaal veelbesproken roman *Aspasia* (1876) van de Oostenrijkse auteur Hamerling, waaraan ook Ten Brink een beschouwing wijdde. Hij deed daarin alle moeite de strekking van de roman om te buigen tot de erkenning dat een leven van zuivere schoonheidsverering zonder zedelijke ernst onbevredigend was. Veel stelliger was het offensief dat de Vlaamse medewerker Rooses vanaf 1881 begon tegen een zijns inziens precieus individualisme, dat de literatuur vervreemdde van haar nationale verantwoordelijkheid. Deze Groot-Nederlandse nationalist propageerde nog een literatuur in de trant van het heroïsche historiestuk. Zijn hele opvatting van de taak van de kunstenaar en van de kritiek was die van Potgieter.[94] Hoewel Rooses vooral de ontwikkeling van de Vlaamse literatuur op het oog had, sloten zijn kritieken goed aan bij het algemene streven naar nationale integratie in *De Gids* van deze periode. Nog rond 1890 verzette vooral Hooijer zich tegen een onverantwoordelijk, vrijblijvend estheticisme.

Juist door zijn preoccupatie met het nationale in de kunst had Rooses een grote waardering voor de Franse filosoof en historicus Taine, wiens werk in *De Gids* pas vanaf 1882 ruime aandacht kreeg. Taine verscheen hier niet als de theoreticus van het naturalisme. Rooses zag in diens verklaring van het kunstwerk als een resultaat van *race, milieu* en *moment* bovenal de theoretische grondslag van het nationalisme in de kunst. Het werk van Taine, waaraan hij in 1882 een degelijke studie wijdde, bevatte zijns inziens indirect de les ‘dat de kunst eene uitdrukking van den volksaard moet zijn.’ Wel uitte Rooses de gebruikelijke bedenking dat Taine in de toepassing van zijn deterministische verklaring te weinig rekening hield ‘met de menschelijke zelfstandigheid, de menschelijke vrijheid, de menschelijke rede’.[95]

Hetzelfde verwijt trof meestal Zola, die in *De Gids* gold als de model-naturalist. Boissevain kon de integere bedoelingen van deze richting in de romankunst niet inzien en beschouwde het naturalisme enkel als een poging het publiek te shockeren.[96] Veel serieuzer was het opstel van Van Hamel ‘Over Zola’ (1880), naar aanleiding van Jan ten Brinks apologie van de Franse schrijver. Beide auteurs droegen ijverig bij tot de mythe dat ‘het publiek’ afkerig was van het ruwe realisme dat Zola zich permitteerde, maar minder dan Ten Brink was Van Hamel geneigd deze ‘instinctmatige en oppervlakkige reactie van het publiek’ af te keuren. Toch legde ook hij Zola niet allereerst de maat van het burgerfatsoen aan. Van Hamel zocht naar een zinvolle verklaring van dit ‘eenzijdig realisme’, Zola's preoccupatie met het lage en lelijke die de tijdgenoten zo trof. Hij vond de verklaring in ‘Zola's eenzijdig naturalistische en fatalistische verklaring van het menschelijk leven’. Zo eindigde Van Hamels beoordeling van Zola eigenlijk weer bij de overtuiging van de ethische richting: de heros Zola was een afbreker, die de moderne mens krachtdadig leerde dat het hogere in de wereld inderdaad niet gegeven was. Maar vervolgens

schoot het naturalisme, dat alles bepaald zag door fataliteit en herediteit, zelf tekort: de literatuur had tot taak ook het geloof te versterken dat de mens zich door de kracht van wil, rede en idealisme aan zijn fysieke gebondenheid kon ontworstelen.[97]

Was Van Hamels oordeel nog ambivalent, tot het einde van de jaren tachtig domineerde de afwijzing van het naturalisme en 'ultra-realisme'. Natuurlijk betroffen de bezwaren allereerst de thematiek - echtbreuk en ander zedelijk verval - en de ongekend expliciete presentatie van seksualiteit en het leven aan de zelfkant van de grotestadssamenleving: dit alles was 'niet presentabel' voor fatsoenlijke lezers.[98] Ook had men weinig op met de vermoeiend uitputtende beschrijvingen die de indruk van realisme moesten vestigen. Daarachter school eigenlijk het hiervoor al aangestipte verschil van mening over de ware aard van realisme en natuur. Men vond het determinisme en pessimisme van de naturalistische mensbeschouwing 'onwaar', omdat zij even eenzijdig was als de idealistische beschouwing. Hun pretenties ten spijt gaven ook de naturalisten niet het volle leven, maar het 'ziekelijk abnormale'.

Dat *De Gids* in 1886 aan Frans Netscher, op dat moment de ijverigste jonge propagandist van het naturalisme, gelegenheid bood de bedoelingen van deze kunstrichting uiteen te zetten, was dan ook geen teken van werkelijke acceptatie. Netscher en een andere jongere, A. Cooplandt (ps. van Arij Prins), hadden in 1884 en 1885 vergeefs gepoogd enkele van hun naturalistische novellen of schetsen in *De Gids* opgenomen te krijgen, en Netscher zag in 1886 opnieuw een inzending afgewezen.[99] Toen Van Hall in 1886 de prestaties van deze Nederlandse naturalisten, die hun novellen gebundeld hadden, vergeleek met *Germinal* en *L'Oeuvre* van Zola, wees hij terecht op het beperkte en gedateerde van deze pogingen. Als de vaderlandse jongeren zich niet haastten met hun schetsen en studies, spotte hij, waren zij pas aan hun eerste naturalistische roman toe op het moment dat deze richting in Frankrijk alweer voorbij zou zijn.[100] Het opnemen van Netschers opstel over 'Het naturalisme in Engeland' was dan ook slechts een tactische beslissing en had tot doel 'aan de heeren van de *Nieuwe Gids* te toonen, dat wij ook aan de jonge letterkundigen gaarne de gelegenheid geven hunne denkbeelden te ontvouwen, al wijken die ook van die der meesten onzer af'.[101]

Netscher van zijn kant begreep heel goed voor welk publiek hij schreef. Hij probeerde de 'mannen van ernstigen geest' voor de naturalistische literatuuropvatting te winnen door zich te distantiëren van 'valsche broeders' en als voorbeeld de Engelse romancier George Moore te kiezen, een schrijver dus uit het land van de degelijke literatuur en gerespecteerde wetenschapsmannen als Darwin, Huxley en Spencer.[102] In *De Gids* bleef men echter onwillig ook de kunst aan de natuurwetenschappen ondergeschikt te maken. Er was in deze kring immers juist een toenemende neiging de functies van kunst en religieus gevoel enerzijds en wetenschap anderzijds te scheiden. Al spoedig werd Netscher zelf het slachtoffer van zijn pogingen een bezadigde wetenschappelijke kunstopvatting te verdedigen: toen Van Deyssel zich ging opwerpen tot enig ware profeet van een veel meer 'vitalistisch' naturalisme duldde

hij Netscher niet meer als vertegenwoordiger van deze richting naast zich.[103]

Ondanks de bedenkingen die in *De Gids* bleven bestaan tegen de opvatting van de roman als wetenschappelijk onderzoek, tegen het materialistische en pessimistische mensbeeld en tegen de onderwerpskeuze van Zola en Daudet, wees het blad het moderne realisme geenszins categorisch af. Favoriet was misschien nog de romankunst van George Eliot, omdat haar realisme getuigde van 'sympathie' met het leven en de werkelijkheid en haar werk daardoor de lezer een louterende levenswijsheid bracht.[104] Waardering, zij het niet onversneden, was er echter ook voor het onbarmhartige realisme van Ibsens drama's. Van Hall had moeite met Ibsens bittere strijd tegen de maatschappelijke conventie en met het ontbreken van 'den verzoenenden, louterenden indruk' in dit werk. Toch had Ibsen krediet, omdat hij in zijn maatschappijkritiek en borende psychologische analyse een hoge zedelijke ernst toonde en een verheffende worsteling met de duistere zijden van het leven.[105]

Dezelfde kwaliteiten bewonderde men in Toergenjev en Tolstoj. De laatste werd pas in de jaren tachtig ontdekt, niet toevallig in zijn meest moralistische periode en gold toen ook direct als de zedelijk integere realist met 'gemoed' en een milde mensbeschouwing die men tegenover Zola en Daudet kon stellen. Naar aanleiding van Tolstojs geruchtmakende *Kreutzersonate* (1890) vond Van Hall wel dat de schrijver zijn ascetische moraal begon te overdrijven. Ook Hooijer vond Tolstoj als maatschappijhervormer even onpraktisch als Carlyle en dergelijke profeten. Maar Tolstoj en de Russische literatuur getuigden, ook in hun genadeloze realisme en beschavingskritiek, van een gevoelsdiepte en levensernst die de oppervlakkigheid van het Franse naturalisme des te sterker deden uitkomen. Men sprak nu graag over de diepte en jeugd van de 'Slavische ziel', die de toekomst had en het geblaseerde Europa een zedelijke regeneratie kon brengen.[106]

Toergenjev was al in 1868, voor Nederlandse begrippen vroeg, door Quack gesignaleerd en sedertdien met sympathie gevolgd. In 1889 kon een jongere medewerker, J.E. Sachse, Toergenjev naast Zola presenteren als hoofdfiguur van de eigentijdse wereldliteratuur, twee idealisten die baanbrekers van het naturalisme waren geworden. Bij alle onderlinge verschillen zag Sachse hun gemeenschappelijke verdienste in de introductie van een nieuw soort maatschappelijke waarheidsdrang. Zij hadden daarmee *'de democratie in de kunst'* gebracht, op een moment dat het esthetische gebod om te idealiseren de maatschappelijke verantwoordelijkheid van de kunstenaar in de weg begon te staan.[107] Dat Sachse het democratische maatschappelijke engagement als kern van het naturalisme beschouwde, bleek ook uit het bewonderende retrospectief dat hij in 1890 aan Flaubert wijdde, het eerste opstel over deze schrijver in *De Gids*. Als Flaubert een wegbereider van het naturalisme was geweest, aldus Sachse, was hij dat louter door zijn wetenschappelijke attitude en zijn volstrekte artistieke en maatschappelijke onafhankelijkheid, niet door enig democratisch sentiment.[108]

Over het naturalisme bleven de meningen verdeeld, zolang in de kring van *De Gids* verschillend geoordeeld werd over democratie, de oplossing van de

sociale kwestie en de geldigheid van de fysiologische mensbeschouwing. In 1892 besprak Gerrit Kalff, de latere *Gids*-redacteur en literatuurhistoricus, het onderzoek naar de stand van de literatuur dat Jules Huret onder Parijse auteurs had gehouden. Kalff wilde geenszins afdingen op de verdiensten van het naturalisme, zoals het streven naar objectiviteit en waarachtigheid, en de sociale betrokkenheid. Maar hij leek opgelucht dat blijkens de enquête het naturalisme op zijn retour was. Kalff zag het materialisme als de grondslag van het naturalisme. Het leek hem nu dat alle tekenen erop wezen dat deze oppervlakkige levensbeschouwing plaatsmaakte voor een herlevend idealisme, een nieuwe gevoeligheid voor hogere waarden, zeker ook onder de jeugd; 'de achterblijvers worden voorhoede', noteerde hij hoopvol, toen *De Gids* aansluiting vond bij de verheven aspiraties van de avant-garde.[109]

De beweging van Tachtig

De tegenstelling tussen *De Gids* en *De Nieuwe Gids* heeft ten onrechte mythische proporties aangenomen, maar het voorafgaande maakt duidelijk waarom *De Gids* niet het toneel kon zijn voor een 'beweging van Tachtig'. Toen *De Nieuwe Gids* verscheen, in oktober 1885, was de kring van *De Gids* al een aantal keren geconfronteerd met de oprichting van een tijdschrift dat stem wilde geven aan jongeren. Sinds ongeveer 1874 was *De Gids* duidelijk niet meer 'jong'. Wie zich niet meer konden herkennen in deze sfeer van conservatief liberalisme, grootburgerlijke presentatie en moralisme en geen mogelijkheid zagen wezenlijke invloed uit te oefenen op de algemene koers en strekking van het tijdschrift, probeerden het op eigen kracht. Zo was *Vragen des Tijds* als orgaan van de linksliberalen ontstaan (1874) en profileerde het Haagse maandblad *De Banier* (1875-1880) zich nadrukkelijk als uiting van 'het Jonge Holland'. *De Banier*, onder redactie van de schrijvers F. Smit Kleine en Marcellus Emants en de kunstcriticus J. van Santen Kolff, toonde meer sympathie met nieuwe kunstrichtingen als het impressionisme, het naturalisme en de muziek van Wagner en stond wat vrijer tegenover de politieke kwesties van deze jaren. Hoewel dit tijdschrift uitging van de generatiegedachte, zocht het zijn plaats eerder naast dan tegenover of ten koste van de gevestigde kringen. De medewerkers waren zeker geen revolutionairen en de meesten hadden ook toegang tot andere bladen. *De Banier* vroeg aandacht voor nieuwe dingen, zonder het bestaande uitdrukkelijk te veroordelen. *De Gids* heeft niet gereageerd op het verschijnen van *De Banier*, wel schreef Quack in 1877 aan De Beaufort dat dit tijdschriftje van de jonge Emants hem beviel en dat ook *De Gids* wel weer eens wat zelfstandiger en gedurfder essayistiek mocht bieden.[110]

Vanuit het gezichtspunt van *De Gids* was de oprichting van *De Nieuwe Gids* in eerste instantie een soortgelijke gebeurtenis: een groepje jongeren die weer meenden voor hun boodschap een eigen orgaan nodig te hebben. De jongeren van Tachtig waren niet de eersten die het potentieel begrepen van de titel *Nieuwe Gids*. Huet had al in 1878 in zijn correspondentie met uitgever

J.C. Loman deze naam overwogen voor een nieuw tijdschrift in de trant van *De Gids* van 1837 of van 1864-1865.[111] Toch lijkt aanvankelijk *De Gids* niet speciaal het mikpunt van de jongeren te zijn geweest. In de voorbereidingsperiode van het nieuwe tijdschrift werd tussen december 1884 en 13 juni 1885 nog de aan Vondel ontleende naam *Den Gulden Winckel* overwogen. Het veel polemischer *De Nieuwe Gids* kwam uit de koker van de Multatuliaan Willem Paap, de drijvende kracht in de periode van totstandkoming van het blad, maar daarna geen representatieve 'Nieuwe-Gidser' en al na een jaar zelf een buitenstaander. De kwaliteit van dit voorstel was dat het ineens samenhang gaf aan zowel de eigen aspiraties van leiderschap als de kritiek op de bestaande periodieken en het establishment, waarvan *De Gids* slechts het gezicht vormde.[112]

Tot dan toe hadden de jongeren met wisselend succes hun werk aangeboden bij het linksliberale weekblad *De Amsterdammer*, de deftig-vrijzinnige *Nederlandsche Spectator* van Vosmaer, *De Gids*, het overwegend literaire *Nederland*, geredigeerd door Ten Brink en Schimmel, *De Tijdspiegel* en het kortstondige *Astrea* (1881-1882). Hun publicatiemogelijkheden waren niet geringer dan die van andere auteurs, al moesten zij zich soms afwijzingen of verwijzing naar een ander blad laten welgevallen.[113] *De Gids* wees over het algemeen veel af, maar niet speciaal het werk van jonge auteurs. Van de belangrijkste Tachtigers zelfs heel weinig, want zij hebben bijna geen werk ingezonden.[114] Kloos had in 1879 zijn debuut willen maken met het dramatisch fragment 'Rhodopis'. Merkwaardigerwijs zond hij zijn lyrisch drama ongeveer gelijktijdig in bij *De Gids* en bij *Nederland*. Beide redacties lieten een halfjaar niets van zich horen. In december kreeg hij van *De Gids* zijn manuscript retour. Wie het beoordeeld had is niet bekend, waarschijnlijk Quack, Boissevain of Sillem. *Nederland* liet hem nog vier maanden wachten en plaatste 'Rhodopis' toen ineens, zonder verder overleg en blijkbaar zonder enthousiasme, in mei 1880.[115] In dezelfde maand dat Kloos zijn eersteling van *De Gids* terugkreeg, bevestigde de aanval die Boissevain uit naam van het zedelijke en verhevene ondernam op Emants' 'Lilith' hem in de overtuiging dat *De Gids* op dat moment niet de plaats was voor vrije gedachten en een zuiver esthetische kunstwaardering. Zo debuteerde Kloos in december 1879 niet met een gedicht in *De Gids* maar met een kritisch opstel tegen *De Gids* in *De Nederlandsche Spectator*, waarmee hij direct deelnemer werd aan een 'querelle des anciens et des modernes' over de vrijheid van de kunst.[116]

Kloos heeft daarna nooit meer contact gezocht met *De Gids*. Men kan zich de verontwaardiging van deze ambitieuze jonge dichter voorstellen toen hij zich afgewezen zag door een tijdschrift dat wel plaats bood aan poëzie van Honigh, Van Hall, De Rop en Schimmel en de eerste twee vervolgens zelfs in zijn leiding opnam. In 1881 overkwam Jacques Perk hetzelfde. Zijn gedicht 'Iris' werd op 12 augustus teruggezonden, begeleid door een minzaam briefje van Van Hall. Deze liet weten graag eens 'aan een proeve van Uw talent een plaats te verleenen', maar niet aan deze gepassioneerde adaptatie van Shelley's 'Cloud', omdat Perk naar zijn smaak 'de zuivere, klare uitdrukking der gedachte' te zeer had opgeofferd aan de zorg voor de vorm. Het is overigens

mogelijk dat hij ineens veel strenger was voor Perk dan voor de *minor poets* die wel werden aangenomen, omdat Perk zich elders geringschattend had uitgelaten over het dichtwerk van Honigh.[117] Hoe dit ook zij, de afwijzing van 'Iris' heeft vervolgens een emblematische betekenis gekregen, omdat Perk enkele maanden later plotseling overleed en Kloos in het verlies van deze bewonderde vriend de inspiratie vond om het poëtisch programma van een nieuwe generatie te formuleren. Hij deed dat in het 'In memoriam Jacques Perk' (1881) en in de beroemde inleiding bij zijn uitgave van Perks gedichten (1882). In dit zelfbewuste toekomstvisioen werd het jonggestorven talent tot de mythische figuur van de 'voorganger, die de triomf zijner eigen richting niet heeft mogen beleven, [...] het offer, dat vallen moest om de zielen te wekken uit de verlammende sleur der gewoonte en der alledaagschheid.'[118] Waarschijnlijk heeft de afwijzing van 'Rhodopis' en 'Iris' meer bijgedragen aan de literairhistorische status van beide dichtwerken dan ooit hun plaatsing te midden van Soera Rana en Honigh had kunnen doen.

Volgens het *Gids*-archief zijn verder alleen in 1884 en 1885 de eerdergenoemde naturalistische schetsen van Prins en Netscher geweigerd, en een bijdrage 'Zeventiende-eeuwsche kritiek' van Frank van der Goes, ingezonden in september 1885, dus in de maand voor het eerste nummer van *De Nieuwe Gids*. In geen van deze gevallen was Van Hall verantwoordelijk voor de afwijzing. Toch vestigde het gedeelde lot bij de jongeren al snel het gevoel dat *De Gids* hun weinig te bieden had.[119] Poëzie van Louis Couperus en Hélène Swarth vond wel toegang, vanaf 1883 en 1884, maar ook deze jonge auteurs zagen hun inzendingen in de jaren tachtig nog herhaaldelijk afgewezen. Dat geldt ook voor Coenen (1888 en 1889), Emants (1891, 1892, 1893) en Heijermans (1892).[120]

Men kan niet zeggen dat de jongeren zich rond een eigen tijdschrift groepeerden omdat zij stelselmatig uit *De Gids* geweerd zouden zijn. De nieuwe talenten van de jaren tachtig vormden ook allerminst een gesloten falanx. In welke richting Couperus zich zou gaan ontwikkelen was ook voor hemzelf nog onzeker. Hij, Emants en Coenen hadden niets te maken met de kring waaruit *De Nieuwe Gids* voortkwam. Gezichtsbepalende *Nieuwe Gids*-auteurs als Van Deyssel en Gorter bleven op afstand van de redactie. *De Nieuwe Gids* verenigde een heterogene groep jonge schrijvers en intellectuelen die programmatisch geen eenheid vormden, maar enkel bijeengehouden werden door een generatiebesef en een sterke behoefte aan een eigen tijdschrift als verenigingspunt voor die diversiteit aan nieuwe uitingen, die in de andere bladen een ondergeschikt element bleven. Het verschijnen van *De Nieuwe Gids* naast *De Gids* was overigens geen eigenaardigheid van de Nederlandse culturele toestand. In Frankrijk, waar de machtige *Revue des Deux Mondes* nog veel breder troonde dan hier *De Gids*, verenigden de estheticisten en symbolisten zich rond *Le Décadent* (1886) en de *Mercure de France* (1889). In Engeland ontstonden rond 1890 soortgelijke avant-gardetijdschriftjes naast de gevestigde Victoriaanse periodieken. In Duitsland werd in antwoord op het conservatisme van de *Deutsche Rundschau* in 1890 de *Freie Bühne für modernes*

Leben opgericht, in 1894 omgedoopt tot *Neue Deutsche Rundschau* en vervolgens tot *Neue Rundschau*.

Het was wel duidelijk dat *De Gids* weinig enthousiasme toonde voor alle nieuwe richtingen die de jongeren juist voorstonden. Als dat al niet bleek uit de grote bedenkingen tegen het naturalisme en uit de afwijzing van een spoedige democratisering, dan wel uit Van Halls bespreking van Perks nagelaten gedichten en Kloos' programmatische inleiding daarbij. Van Hall erkende volmondig dat in Perk ‘een ongemeen talent was ten grave gedaald’. Maar het was veelzeggend dat hij in zijn oordeel over deze poëzie en de inleiding precies beantwoordde aan Kloos' portret van de gevestigde kritiek. Hij vond veel in deze gedichten oudachtig, niet ‘waarlijk jong’, en hij beschouwde zichzelf als een voldoende ervaren poëzielezer om het recht te hebben sommige verzen ‘duister en gewrongen’ te noemen. ‘Trouwens in die geheele Mathilde-vereering, waarvoor onze belangstelling gevraagd wordt, schijnt ons zooveel gekunstelds en onwaars, dat wij er ons moeielijk voor kunnen opwinden.’[121] Vooral hier openbaarde zich de kloof tussen Van Hall en de jongeren. Hij had geen gevoel voor wat hen dreef. Poëzie was er om in het drukke, zakelijke moderne leven ‘kleur en geur te geven aan de eentonige dagtaak’. Hij hield wel van grote poëzie, maar niet van poëzie waar men ‘onrustig’ van werd.[122] Hun ideaal van kunst onttrok zich aan zijn criteria van begrip, redelijkheid, geloofwaardigheid, natuurlijkheid. Hij wist geen raad met een poëzie die zich uitdrukte in een heel ander emotioneel register, uitging van een innerlijke verbeelding, uiting gaf aan een mateloos gevoel en een volstrekte subjectiviteit van beleving.

Ook na Kloos' manifest vermoedde noch Van Hall, noch iemand anders in *De Gids* dat er in eigen land een esthetische vernieuwingsbeweging op komst was. In deze kring keek men vooral terug en registreerde men wat er verloren ging. In 1884 meende Van Hall dat de literaire productie zich in een dal bevond, waaruit blijkt dat hij in de programmatische stukken van Kloos geenszins de voorboden van een nieuwe beweging had herkend. ‘Het is stil, doodstil op de Nederlandsche boekenmarkt’, verzuchtte hij aan de vooravond van Tachtig. ‘Sedert Wallis’ *Vorstengunst* verscheen er geen enkele oorspronkelijke roman van eenige beteekenis; de poëzie teert op Emants' meesterlijke *Godenschemering*. Is de bron der fantazie opgedroogd? Lezen wij te veel om zelven nog iets te kunnen scheppen? Vertalen wij te druk om nog oorspronkelijk werk te kunnen leveren?’[123]

Dezelfde mengeling van onvrede en retrospectieve gerichtheid treft in de - internationaal goed geïnformeerde - beschouwingen over de eigentijdse literatuur van de Vlaamse medewerker Rooses. In een kritiek op de jongere Vlaamse schrijvers en hun bloedeloze impressionisme diagnosticeerde Rooses ook in de Noord-Nederlandse literatuur een gebrek aan nieuwe vitaliteit. ‘Waar blijven de jeugdige volgelingen van Tollens, Da Costa, de Genestet, Potgieter en Ten Kate? Ook daar [lees: in Nederland] tiert de kleine amechtige kunst en durft geen beginneling de groote, de verhevene aan.’ Zijn lijstje maakt duidelijk hoe hij zich de frisse krachten voorstelde. Het esoterische

estheticisme, waarvan in Nederland Perk de vertegenwoordiger was, beschouwde hij juist als vervalkunst: ‘Zoo er in Byzantium verzen geschreven werden, moesten zij in dien trant zijn.’ Wat had men te maken met het precieuze navelstaren van het ene of andere individu? ‘Wie onze aandacht wil boeien, moet ons spreken over dingen, die de moeite waard zijn om er naar te luisteren’. Bij het grote en verhevene dacht Rooses niet aan individuele emoties, maar aan de panoramische schildering van grote onderwerpen.[124]

Als men de *Gids*-kritiek vergelijkt met wat het blad in de jaren tachtig opnam, ontstaat de indruk dat de redactie het meeste werk plaatste bij gebrek aan beter, zonder dat betere te vinden in wat zich als vernieuwing aandiende. De dichters van de jaren tachtig waren hier H. Binger, Marie Boddaert, Jan van Beers en nog steeds Soera Rana, in het traditionele kleine genre; een oudere als Hofdijk, die ineens een comeback maakte met kleurig en breed geschilderde Javaanse taferelen; en drie talenten van meer betekenis, Louis Couperus en de Vlaamse dichters Pol de Mont en Hélène Swarth. De Mont, twee jaar ouder dan Kloos, neigde met zijn impressionisme en zijn onvoorwaardelijke opvatting van het dichterschap naar de nieuwe beweging. Toch bleef hij vooral de dichter van het gevoelige genretafereeltje. Van Hall beschouwde hem als een ‘Zondagskind der Muze’, dat alleen wel wat te makkelijk met zijn talent omging en soms naar een verkeerd soort realisme neigde. Rooses prees zijn door en door ‘gezonde poëzie’.[125] Couperus' italianiserend-historische eerste gedichten, gebundeld in *Een lent van vaerzen* (1884) en *Orchideeën* (1886), vielen juist op door een geparfumeerde weelderigheid, een aan de Jugendstil verwante expressie en een sterk vormbewustzijn, maar lieten zich terugleiden tot het voorbeeld van Hooft, Potgieter en Hofdijk. Van Hall leek inderdaad vooral de traditionele elementen in deze poëzie te waarderen. Hij voelde wel wat voor Couperus' wereldwijze elegantie en zag in hem een echte kunstenaar. Een paar jaar later deed Kloos in *De Nieuwe Gids* dit werk af als ‘absoluut literaire “trash”’.[126]

Van deze dichters was Hélène Swarth, met haar tere sonnetten vol impressionistische woordverbindingen, de enige die ook door Kloos als een verwant talent werd beschouwd en in de beweging van Tachtig werd opgenomen. En juist zij zou 43 jaar lang ongeveer de huisdichteres van *De Gids* worden. In eerste instantie was Van Halls oordeel over haar werk vrij zuinig. Hij noemde haar in 1884 niet direct bij de dichters waarvan hij goede verwachtingen had en die hij beschouwde als het échte ‘Jonge Holland, dat wij alleen erkennen, en waarop wij, in deze ernstige dagen, ernstiger dan ooit onze hoop vestigen’: Soera Rana, De Mont, Couperus en Fiore della Neve (ps. van M.G.L. van Loghem) - de beide laatsten *bêtes noires* van de Tachtigers -, M. Coens (ps. van W.L. Penning) en F.L. Hemkes, voor wie ook Kloos sympathie had, en Emants.[127] Overziet men het lijstje, dan blijkt dat Van Hall en de jongeren rond Kloos over een aantal dichters sterk van mening verschilden, maar het ongeveer eens waren over de kwaliteit van Emants, Coens, Hemkes en Swarth, waarbij de vraag is of zij dezelfde kwaliteiten waardeerden. Waar Swarth bijvoorbeeld de heldere tekening verliet voor het impressionistische stemmings-

beeld, wendde Van Hall zich van haar af.[128] In 1884 en 1885 liet hij zich telkens kleine stekeligheden ontvallen jegens de groep Amsterdamse jongeren, die zich vooral in *De Amsterdammer* en Vosmaers *Nederlandsche Spectator* manifesteerden als exclusieve woordvoerders van het 'Jonge Holland'. Hij bestreed deze pretentie en eigenlijk deze polemische groepsvorming, en kwam op voor het 'poëzie schuilt overal' tegenover wat hij beschouwde als gezochte artisticiteit en esoterische geheimzinnigdoenerij. Poëzie was gewoon een helder tafereeltje, 'waarin een nobele, fijne, geestige, roerende gedachte in een voor allen genietbaren vorm, en zoo mogelijk door het rijm gedragen, wordt uitgedrukt'.[129]

Toen *De Nieuwe Gids* verscheen, in oktober 1885, ontving *De Gids* de concurrent met een gelaten schouderophalen. In een korte, defensieve reactie wilde Van Hall niet uitsluiten 'dat er in ons vaderland een jonger geslacht is opgestaan met nieuwe idealen, een geslacht welks letterkundig streven afwijkt van den weg, dien wij opgaan, en dat het talent bezit om aan zijne aspiratiën een schoonen en blijvenden vorm te geven.' Maar evenals de meeste recensenten van andere bladen vond hij het eerste nummer van het nieuwe tijdschrift, zeker in vergelijking met het ambitieuze prospectus, eigenlijk weinig revolutionair. Zijn opstelling was precies die van Buys ten aanzien van de grondwetsherziening: was het scheppen van nieuwe instellingen werkelijk geboden, dan hoorde men daartoe over te gaan; liet de vernieuwing zich ook binnen de bestaande kaders realiseren, dan was het 'te betreuren, dat in ons kleine vaderland, waar de gelijkgezinden het "Sluit de gelederen!" moesten doen hooren, door deze afscheiding de reeds zoozeer versnipperde krachten nog meer zullen worden verdeeld.' Zijn tragiek was, dat hij meende liberaal genoeg te zijn, maar zelf niet inzag dat hij de kunstopvatting van de jongeren niet begreep. Zijn uitnodiging: 'Waar er van de jongeren tot ons komen met iets wakkers en flinks, met een nobele gedachte in een frisschen, schoonen vorm gekleed, daar juichen wij hen toe en stellen wij ons tijdschrift voor hunne bijdragen open', getuigde van een doorlopend misverstand.[130]

Hoe weinig hij juist de kern van hun poëtica begreep, de hoge ernst van hun dichterschap en de bezielde expressie, blijkt uit de goedmoedige parodieën van de gedichten van vooral Verwey en Kloos, die hij zich onder het pseudoniem Fortunio permitteerde in november 1885, oktober 1886 en zelfs nog in november 1887. Het spotvers had in *De Gids* een lange traditie. In dit geval liet Van Hall zich inspireren door Franse parodieën op de poëzie van de *décadents*; hij dacht zo de jongeren van hun aanstellerij te genezen.[131] Zijn pastiches waren flauw, maar in hun soort niet flauwer dan de bundel *Grassprietjes* van Cornelis Paradijs (F. van Eeden) of *Julia* door Guido (het collectief Kloos, Verwey, Van Eeden en Jan Veth). Het verschil was dat juist de parodie, de onbezielde nabootsing, een miskenning van het nieuwe dichterschap inhield. Van Hall zag er geen kwaad in. Het was de jongeren ernst en zij wilden serieus genomen worden, maar Van Hall marginaliseerde hun betekenis en dacht tegelijk dat hij hen nog wel kon terugvoeren naar het vaderhuis. Bij al zijn kritiek bleef hij Kloos, Verwey, Van Deyssel en de Franse decadenten steeds

‘begaafde talenten’ noemen.

Het aanzienlijke verschil in sociale positie en leeftijd, dat tussen de twee redacties bestond, bracht mee dat de heren van *De Gids* het jongerentijdschrift niet als een bedreiging van hun troon beschouwden. Zijzelf behoorden tot de kennissenkring van de vaders en leraren van de Tachtigers, geachte publicisten als Alberdingk Thijm, M.A. Perk, F.W. van Eeden sr., Simon Gorter, Van Vloten, W. Doorenbos. De *Gids*-redacteuren Buys en Zimmerman waren in 1871 nog medeoprichters geweest van het ‘Gorterfonds’, een financiële ondersteuningsactie om de weduwe van Simon Gorter ‘in staat te stellen aan hare drie jeugdige kinderen een goede opvoeding te geven’.[132] Misschien typerend voor hun positie en benadering van de hele zaak was dat de gesmade Van Hall, die zelf niet goed raad wist met een gedicht als *Mei*, in 1889 wel de invloedrijke De Beaufort benaderde om Gorter aan het gymnasium van Amersfoort benoemd te krijgen, toen de Amersfoortse burgemeester zich verzette tegen de aanstelling van zo'n bedenkelijke *Nieuwe Gids*-dichter. Zo regelden de heren van *De Gids* achter de schermen het leven van de talentvolle jongeren die zij niet begrepen.[133]

Een studentikoos bohèmeleven zoals Kloos en Van Deyssel leidden, werd in deze kring waarschijnlijk opgevat als de vergeeflijke ‘zwarte tijd’ die een jonge ‘letterkundige’ mocht doormaken, waarna hij gediplomeerd tot het werkzame burgerleven zou toetreden. Gedurende deze periode kon men nog niet helemaal serieus genomen worden. Kritiek gold immers als een zaak die voorbehouden was aan mannen van *maatschappelijk* gezag. Van Deyssel, Van Eeden en vooral Van der Goes waren, naar toenmalige maatstaven, wel van goede familie; voor Kloos en Verwey was het sociale verschil met de traditionele letterkundige wereld veel groter.[134] Dergelijke gegevens illustreren slechts dat de gevestigde letterkunde, of zij de jongeren en *De Nieuwe Gids* nu wel of niet welwillend gadesloeg, hun rumoer wat uit de hoogte bezag en niet direct de indruk had het slachtoffer te worden van een culturele omwenteling.

Kloos, Verwey, Van der Goes en Van Deyssel daarentegen waren zich zeer bewust van hun historische missie. Na de programmatische stukken van Kloos uit 1881 en 1882, waarin een nieuwe literatuur werd geproclameerd en een avant-garde zichzelf presenteerde, is vooral Frank van der Goes opgetreden als architect van een verbindende generatiemythe. Daarnaast heeft Verwey *De Nieuwe Gids* direct in historisch perspectief geplaatst en hem de status gegeven van een noodzakelijke fase in de cultuurhistorische ontwikkeling. In zijn latere functie van gezaghebbend criticus en hoogleraar letterkunde is hij de totstandkoming van het tijdschrift altijd blijven voorstellen als het startpunt van een grote cultureel-maatschappelijke beweging.[135] De oprichters van *De Nieuwe Gids* hebben van het begin af de mythologisering van het eigen optreden ter hand genomen, en met succes. Misschien heeft het tijdschrift uiteindelijk meer een generatietegenstelling tot stand gebracht dan dat het daarvan een gevolg was.

Door de keuze van de naam, hoe toevallig ook tot stand gekomen, en door de legitimeringsarbeid van Van der Goes, Verwey en anderen ontstond een

polarisatie die van de zijde van *De Gids* niet gezocht was en ook eigenlijk weinig beantwoord werd. *De Nieuwe Gids* heeft veel vaker tegen *De Gids* geageerd dan andersom. Het speet Kloos, Verwey en Van Eeden bijzonder dat juist Van Hall niet gereageerd had op de epiek-pastiche *Julia*, die zij in elkaar hadden geflanst om de onbevoegdheid van de zittende critici aan te tonen. Bij het jubileum van *De Gids* peperde Verwey de zittende redactie alle gemiste kansen in. Hij eindigde zijn requisitoir met de stellige verklaring dat de dood van het afgeleefde tijdschrift aanstaande was.[136] Vooral hij was gebeten op Van Hall, omdat deze zijn gedichten niet serieus nam. Nooit heeft Verwey zich met *De Gids* verzoend. Juist voor hem, die zich steeds geïdentificeerd heeft met Potgieter en die van zijn generatie het duurzaamst een leidersrol heeft geambieerd, was het gevestigde gezag van *De Gids* onverdraaglijk.

Afgezien van zijn parodieën was Van Hall verstandig genoeg om te beseffen dat er in het werk van de jongeren iets van waarde was, ook al slaagde hij er nog niet in het te appreciëren. Hij schortte daarom in november 1885 zijn oordeel over *De Nieuwe Gids* op, erkende enkele verheffende aspiraties in de strijdbare brochures *De onbevoegdheid der Hollandsche literaire kritiek* en Van *Deyssels Over literatuur*, en probeerde in 1888 in verzoenende geest de balans van drie jaargangen *De Nieuwe Gids* op te maken. Het was typerend dat hem nog steeds in de ‘groote geluiden’ waarmee de Tachtigers optraden meer de koude drukte dan het elan opviel. Zijn tactiek was de revolutionaire pretenties van het tijdschrift te relativeren en het duurzame los te weken van allerlei uitingen die hem enkel bedoeld leken om te provoceren. Terecht signaleerde hij dat *De Nieuwe Gids* eigenlijk geen eenheid vormde: er was spanning tussen het programma en de praktijk, de ethische Van Eeden week zichtbaar af van zijn bentgenoten, de subjectieve kritiek bood geen kompas en schuwde het opportunisme niet als de interne tegenstellingen aan het licht dreigden te komen, en de houding ten aanzien van het naturalisme was ambivalent.[137]

Men moet inderdaad de eenheid van programma, praktijk, personen en bredere beweging niet romantiseren. Achter de façade van het avant-garde-elan en de wederzijdse bewondering onderhielden verschillende jongeren een vrij koele verhouding en waardeerden zij elkaars werk niet of slechts ten dele. *De Nieuwe Gids* was ook vooral een atelier voor een groep jonge schrijvers die een snelle persoonlijke en artistieke ontwikkeling doormaakten. De onopgeloste spanning binnen dit blad tussen een eigenaardig naturalisme, de romantische poëzie en het politiek radicalisme werd slechts in toom gehouden door een onbestemde maar algemene wil tot verandering - verandering in de opvatting van het kunstenaarschap, verandering in de politieke cultuur en doorbreking van allerlei burgerlijke vormelijkheden. Als *De Gids* problemen had met de jongeren, dan betrof het misschien vooral hun stijl van polemiseren en de steun die *De Nieuwe Gids* gaf aan het politiek radicalisme.

Van Hall kon al dat ‘marktgeschreeuw’ van Verwey, Van der Goes en vooral Van Deyssel niet rijmen met hun schoonheidsliefde. Hij vond het ‘weinig artistiek’, opgeschroefd en onserieus. Zij hadden toch talent? Waarom dan zulke kwajongensstreken?[138] Opnieuw ontging hem de eenheid die voor de

jongeren bestond tussen deze stijl van kritiek, hun onvoorwaardelijke opvatting van het kunstenaarschap en de passie die ook hun scheppend werk voedde. Al probeerde Van Hall het ene van het andere te scheiden, eigenlijk confronteerde deze brutale en persoonlijke manier van polemiseren de oudere generatie met een nieuwe emotionaliteit en een passie die vreemd waren aan hun burgerlijke cultuur gebaseerd op beheersing en vorm. Zoals hiervoor is gebleken drongen na 1880 ook in die burgerlijke cultuur onmiskenbaar de emotie en een nieuwe subjectiviteit door. Toch uitten deze zich heel anders. De burgerlijke emotie nam enerzijds de vorm aan van een levensbeschouwelijke terugtrekking op het eigen innerlijk en uitte zich anderzijds in een roep om verheffing en grote gevoelens die echter uiteindelijk altijd weer in dienst stonden van een maatschappelijk ethos. Zij uitte zich ook in de conventioneel-retorische verwoording van collectieve, traditionele waarden als vaderland en plicht. Dit was een functionele gelegenheidsverheffing die ernstig genomen werd maar weinig persoonlijks had.

Naast de polemiek vormde de politiek een bron van animositeit. Hier stonden vanaf het begin oudliberalisme en radicalisme tegenover elkaar. Juist op dit terrein polemiseerde *De Nieuwe Gids* veel meer tegen *De Gids* dan omgekeerd. De kring van het oude tijdschrift was de te bestrijden autoriteit. Dat bleek alleen al uit de hooghartigheid waarmee *De Gids* het politieke commentaar van Van der Goes, Lotsy en P.L. Tak (onder het pseudoniem Van de Klei) negeerde. Toch moet men ook hier de tegenstellingen niet overdrijven. Afgeremd door allerlei overwegingen van opportuniteit en gehechtheid aan een bepaalde politieke stijl was ook binnen *De Gids* sinds 1886 de opvatting over de verhouding tussen staat en maatschappij aan het veranderen. Deze spanning is hiervoor getoond. Zoals bekend manifesteerde zich in de kring van *De Nieuwe Gids* binnen enkele jaren een veel grotere interne tegenstelling, die na 1890 een breuk werd, tussen politiek en poëzie, tussen het democratisch maatschappelijk engagement en het estheticistisch individualisme.[139]

Cultuurhistorisch interessanter dan het verslag van de kleine onaangenaamheden over en weer is de verwarring die zich daarin manifesteerde over de betekenis van begrippen als ernst, retoriek, natuurlijkheid, kunstmatigheid en realisme, waarmee ouderen en jongeren elkaar bestookten. In de kring van *De Gids* stond ernst voor bezadigdheid en maatschappelijke verantwoordelijkheid. Men vond in de epaterende polemiek van de jongeren, in hun bohème-allures, hun taalexperimenten en hun estheticisme een gebrek aan ernst. Voor de Tachtigers wees juist de burgerlijke kunstopvatting en het ontbreken van elke passie op een leven zonder toewijding en zelfs zonder nationaal eergevoel. Zij vonden de taal van de ouderen retorisch, onbezield en onpersoonlijk, een leeg spel met conventionele frasen en gelegenheidspathos. Van zijn kant zag Van Hall in hun hoogdravende manifesten en wederzijdse ophemeling ‘belachelijke bombast’ en in hun impressionistische taal zinledige klinkklank.

Gecompliceerd was vooral de spanning binnen de begrippen natuur(lijk) en gekunsteld, omdat zij zowel op de taal als op een levensstijl en de perceptie van de werkelijkheid betrekking konden hebben. De Tachtigers probeerden

de taal te individualiseren en te bezielen in een streven haar natuurlijkheid te herstellen en haar te bevrijden uit een verdroogde retoriek. Het vaste thema van de nieuwe realistische of naturalistische literatuur was het conflict tussen het individu en de beklemmende conventies van de burgerlijke samenleving. Realisme in thematiek en voorstelling impliceerde dat geen duistere zijde van het eigentijdse leven aan het zicht onttrokken mocht worden en dat verlies de uitkomst kon zijn van alle menselijk streven.

Ten aanzien van elk van deze principes was de oudere generatie een andere zienswijze toegedaan. Zij vond juist de eigenzinnige, hoogst individuele dichttaal en het impressionistische proza bespottelijk gekunsteld en onecht, een bleekzuchtig modejargon van estheten die zich hooghartig distantieerden van de 'gezonde' taal en de regels die taal helder, lenig en 'verstaanbaar' maakten. Zij achtte het hele optreden van de Amsterdamse jongeren en van de Parijse decadenten 'onnatuurlijk' - opgeschroefd, oudachtig, gezocht. Waar de jongeren meenden dat de vormelijke burger in zijn door conventies beheerste maatschappij eigenlijk niet leefde, zagen die burgers zichzelf - en zij hadden natuurlijk ook het beste van die samenleving - als nuttige en verantwoordelijke mannen. Zij maakten zich zorgen over een nerveuze, aan stemmingen en hartstochten overgeleverde, tobberige, vroegwijze en ouwelijke jonge generatie die kennelijk te weinig gezonde buitenlucht inademde en geen duidelijk levensdoel had. Omdat zij het individu vooral in zijn maatschappelijke rol of functie beschouwden, zagen zij de burgerlijke conventies niet als een probleem, eerder als de voorwaarde tot ontwikkeling, sociale orde en beschaving.[140] Die conventies, meenden zij, waren deels gebaseerd op de menselijke natuur, deels een overwinning van de beschaving op de mindere kanten van die natuur. Verder bestreden zij het realisme van 'decadente' dichters als Rollinat, Richepin en Verlaine en van naturalisten als Zola en Van Deyssel met het argument dat het 'onnatuurlijk' was, omdat het getuigde van een beperkt mensbeeld en zich slechts met het 'ziekelijke' ophield.

De emancipatie van de literatuur na 1890

Dezelfde waardetermen werden dus een aantal jaren door jongeren en ouderen tegen elkaar ingezet. Men kan slechts constateren dat de jongeren deze 'battle of the words' gewonnen hebben. Dat *De Gids* zich in de jaren tachtig betrekkelijk weinig van *De Nieuwe Gids* aantrok, betekent immers niet dat zich geen werkelijke verandering voltrok. Ook Van Hall draaide geleidelijk bij. Hij toonde zich gecharmeerd van Van Eeden, die hij langzaam naar *De Gids* toe begon te schrijven. In 1890 erkende hij ruiterlijk dat hij zich op Verwey verkeken had. De poëzie van de Franse symbolisten, Gorters *Mei* en zijn *Verzen* stelden Van Hall nog voor onoverkomelijke problemen. Het is aandoenlijk te zien hoe hij zijn best deed er iets van te begrijpen en betreurde dat deze poëzie hem leek buiten te sluiten. Zijn door de traditie geleverde kritisch instrumentarium bood hier geen toegang. Het is ironisch dat hij eigenlijk het

karakteristieke van Gorters dichtkunst wel zag, maar zelf dit inzicht niet herkende. Het verschil met eerdere jaren was dat hij nu het tekort mede bij zichzelf ging zoeken, omdat hem inmiddels duidelijk was geworden dat figuren als Verlaine, Kloos, Verwey, Van Eeden en Gorter wel degelijk serieuze lieden waren.[141] Hij zag in 1888 nog geen mogelijkheid Frans Coenen in *De Gids* te laten debuteren met een realistische 'studie' van een neurasthenische vrouw, maar deed alle moeite dit talent niet van het tijdschrift te vervreemden.[142] Over Emants schreef hij al sinds 1883 waarderend en in 1889 gaf hij hem het woord, zodra Boissevain de redactie verlaten had.

Emants' 'Pro domo' was het zelfstandigste betoog over kritiek en literatuur in *De Gids* sedert het vertrek van Potgieter en Huet. Het was een scherp getoonzette, maar nuchtere afrekening met de levensbeschouwelijke en ideologische literatuurkritiek en een pleidooi voor een beoordeling die uitging van wat de kunstenaar zich ten doel gesteld had. Hij ridiculiseerde de vigerende praktijk als 'het samenraapsel van vraagjes naar een gezonde moraal, verheffende gevoelens, sympathieke karakters, boeienden verhaaltrant en een blij einde, dat nog steeds als politieverordening dienst doet.' Zijn standpunt was, dat de kunstenaar nu eenmaal 'zijn tijd en zijn volk iets vooruit is' en daarom tot taak had hun een kritische spiegel voor te houden. Hij hield dus vast aan de maatschappelijke taak van de kunstenaar. Hij had ook niets tegen een ethische werking van kunst, zolang men ethiek niet beperkte tot de conventionele moraal. Anders dan de critici van het midden van de eeuw meende een naturalist als Emants dat de schrijver ook een maatschappelijke taak kon vervullen door het burgerlijke publiek en zijn opvattingen confronterend tegemoet te treden. Het was eigenlijk meer in de liberale dan in de burgerlijke traditie dat hij van de 'artiest' zowel als van de criticus onafhankelijkheid en waarheidsdrang eiste.[143] Er klonk in Emants, zoals in Heymans, iets van de compromisloze vrijzinnigheid van de jaren 1860.

Over dit stuk is geen redactionele gedachtewisseling bekend. Toch betekende de plaatsing dat men afstand nam van de eigen opvatting van literatuur en kritiek, al had *De Gids* ook in de jaren zeventig wel eens vernieuwende opstellen over kunstkritiek opgenomen die verder helemaal geen doorwerking vonden.[144] Ook nu was Van Hall niet op slag bekeerd en hielden redacteuren als Hooijer en Van der Vlugt vast aan de moralistische literatuurbeoordeling. Maar Van Hall lijkt ervan overtuigd te zijn geraakt dat Emants een man van morele ernst was. Hoewel de schrijver ook in volgende jaren nog inzendingen afgewezen zag, opende jaargang 1890 met zijn verhaal 'Dood'. Rond 1890 groeide het aandeel van literatuur en kunst tot gemiddeld vijftig procent. *De Gids* werd in de jaren negentig minder academisch in benadering en toon. Er verschenen nieuwe regelmatige medewerkers, die met meer elan en in minder beklemde geest schreven over literatuur, of belangstelling wekten voor nieuwe gebieden van de literatuur.

Daarnaast wist Van Hall Couperus aan *De Gids* te binden. Het hoe en waarom van deze samenwerking is onzeker. Couperus' *Eline Vere* was een groot succes en toonde dat hij een belangrijk schrijver kon worden. De strek-

king van het werk, namelijk dat willoosheid rampzalige gevolgen kon hebben en dat men zich tegen de noodlotsgedachte kon verzetten, paste nog in de idealistische moraal van *De Gids*. De roman verscheen eerst in het degelijk-liberale *Vaderland* en vervolgens in boekvorm bij *Gids*-uitgever Van Kampen. Hoewel Van Kampen in 1890 de dure stommiteit beging met Couperus te breken, omdat men levensbeschouwelijke bezwaren had tegen zijn volgende roman ('Noodlot'), heeft Van Hall waarschijnlijk door de uitgever het belang van Couperus voor *De Gids* begrepen.[145] Van de kant van de schrijver zal zowel het aanzien van dit tijdschrift als de relatief goede honorering reden zijn geweest zijn werk voortaan in eerste instantie hier aan te bieden, zoals hij ook in zijn beginjaren gedaan had. Het zullen wel vooral Van Hall en Quack zijn geweest die Couperus krediet gaven, want met het strenge moralisme van Hooijer, Van der Vlugt en Honigh was zijn volgende werk niet te rijmen. Naarmate Van Hall meer greep op *De Gids* kreeg, ging hij in zijn beleid het belang van het blad als onderneming meer vooropstellen. In de volgende tien jaar, commercieel waarschijnlijk de meest geslaagde uit het bestaan van *De Gids*, verdedigde hij het werk van Couperus tegen alle protesten die het, ook in eigen kring, opriep.

In de eerste jaren ging het vooral om de kleine romans 'Noodlot' (1890), een broeierig relatiedrama dat onweerstaanbaar uitloopt op moord en dubbele zelfmoord, en 'Extaze' (1892), een soortgelijk drama waarin nu de zinnelijke liefde werd opgeheven tot een mystieke liefdeservaring, maar waarvan eigenlijk de spanning tussen ziel en zinnen het thema vormde. Daarna verschenen nog de uit 'Extaze' afgeleide 'Kleine raadsels' (1892), fragmenten uit het dagboek van romanpersonage Taco Quaerts, waarin opnieuw het paranormale, het thema van seksuele gespletenheid en de suggestie van biseksualiteit aanwezig waren.[146] Met dergelijke bijdragen, hoezeer ook geflankeerd door traditioneler proza, leek *De Gids* ineens niet meer het bolwerk van burgerlijke degelijkheid. De fatalistische strekking van 'Noodlot' lokte zelfs waarschuwende brochures uit, onder anderen van de moderne predikant J. van Loenen Martinet, die in de jaren zeventig recensent van *De Gids* was geweest en nog in 1891 in dit blad probeerde te redden wat er aan godsdienst voor de moderne mens te redden viel.[147] Binnen de redactie trof Van der Vlugt met klimmende ergernis het decadentisme van een 'sensatiewekkend talent als Couperus' aan naast zijn eigen ernstige pogingen om Nederland uit een ethische crisis te leiden door de jonge generatie van hoge maatschappelijke idealen te bezielen. Hij beweerde van alle kanten verbaasde reacties te hebben ontvangen over 'de extravagante allures, die de *Gids* begon aan te nemen' en hij wenste daarvoor geen verantwoordelijkheid te dragen. Hij vertrok dus, en blijkbaar volgde Honigh zijn voorbeeld, aangezien Van Hall van plan leek op de ingeslagen weg door te gaan.

Omdat in dezelfde maand september 1892 Hooijer onverwachts overleed, kwamen de verhoudingen binnen de redactie ineens heel anders te liggen. Dat effect werd nog versterkt toen hun plaats in de redactie werd ingenomen door de darwinist Hubrecht en de letterkundige W.G.C. Byvanck. Juist By-

vancks beschouwing over Shelley (augustus en september 1892), geschreven op verzoek van Van Hall en door hem geprezen, was de directe aanleiding tot het vertrek van Van der Vlugt geweest.[148] Het conflict over deze studie ging in de kern inderdaad om een keuze voor of tegen de burgerlijke opvatting van het kunstenaarschap. Byvanck behandelde het leven van de dichter, zo immoreel als het was, als onlosmakelijk deel van diens genie, Van der Vlugt hield vast aan een gescheiden beoordeling van de mens en de dichter Shelley.

Byvanck werd naast Van Hall de leidende redacteur in de jaren negentig. Hij bracht een nieuwe toon en een nieuwe stijl, hoewel hij niet echt tot de jongeren behoorde. Geboren in 1848, zoals Emants, was hij iets jonger dan Van Hall, Van Hamel, Boissevain en Hooijer, maar duidelijk ouder dan de Tachtigers.[149] Na een jeugd in Indië en Den Haag studeerde hij letteren in Leiden in de tweede helft van de jaren zestig, onder strenge positivisten en filologen als Fruin, Verdam, Kern, Dozy en Cobet. De eigenzinnige, belezen student voelde te veel artistieke aspiraties om genoegen te kunnen nemen met deze even behoedzame als van het eigen gelijk overtuigde wetenschappelijkheid. Toch belemmerde dit geestelijke klimaat hem, evenals Hooijer, Boissevain en anderen van zijn generatie, om werkelijk te kiezen voor deze aspiraties. Zij durfden zich niet over te geven aan het artistieke, bleven halverwege steken, en werden toch maar dominee, moralist van een zeer gevestigde krant of man van wetenschap. Byvanck werd al tijdens zijn studie leraar en letterkundig publicist en promoveerde in 1879 in de klassieke letteren.

Hij hield een afkeer van het droge academisme. Gesteund door een enorme geleerdheid cultiveerde hij de stijl van de erudiete autodidact. Terecht is hij wel vergeleken met een even nonchalant-geleerde nonconformist als Bakhuizen.[150] Byvanck was een echte essayist, geen man van strenge methode en strakke vormen. Als leraar doceerde hij niet; de leerlingen moesten zichzelf ontwikkelen. Vaak begon hij een grote studie zonder te weten waar hij zou uitkomen en heel wat van deze ondernemingen bleven dan ook onvoltooid. Hij zag heel goed het verschil met de habitus van de generatie die in het derde kwart van de eeuw het terrein beheerste in Nederland. Zijn geruchtmakende biografie van Fruin (1899) was tegelijk een afrekening met en een prachtig portret van deze culturele stijl. Veel meer dan de gereserveerde oudere generatie ooit kon goedkeuren benaderde Byvanck het oeuvre van schrijvers psychologiserend. Ook in vergelijking met Huet waren zijn psychologische belangstelling en inzicht veel meer ontwikkeld. Hij zocht een ontmoeting met persoonlijkheden en stelde vooral belang in de spanning tussen individu en maatschappij. Daarbij maakte hij op een aan Nietzsche verwante manier de eenheid van persoonlijkheid, werk en ‘leven’ tot norm: het werk moest een geëngageerde *daad* zijn waarin zich een persoonlijkheid uitsprak. Ook zelf permitteerde hij zich een veel lossere, meer persoonlijke en geëngageerde expressie dan in de kring van *De Gids* gebruikelijk was.

Wat Byvanck daarnaast bijzonder maakte, was dat hij niet alleen zoals veel van zijn tijdgenoten behoorlijk op de hoogte was van de buitenlandse cultuur, maar daaraan ook als gelijke deelnam. Hij schreef een standaardwerk over

Villon (1882), dat hem toegang gaf tot de letterkundige kringen van Parijs. Hij verbleef daar na 1888, maakte er kennis met figuren als Schwob, Barrès, Renard, Claudel, Moréas, Mallarmé en Verlaine en schreef over de Parijse artistieke bohème een literair-journalistieke reportage, *Parijs 1891* (Leiden 1892). Gedeelten daaruit werden ook in Franse tijdschriften opgenomen en het geheel verscheen als *Un Hollandais à Paris en 1891* zelfs in boekvorm, ingeleid door Anatole France. Men beschouwde het als een verrassend goed geïnformeerde situatieschets. Van Deyssel, die dacht dat hijzelf en zijn vrienden het patent op de eerstehands contacten met Parijs hadden, stikte van jaloezie en kon niet geloven dat 'een heel gewone geleerde-natuur van lager orde' als Byvanck werkelijk zo amicaal met echte kunstenaars mocht verkeren.[151] Van Hall begreep dat deze breedgeoriënteerde, degelijk gepromoveerde letterkundige, die bovendien niet minder dan de jongeren toegang had tot de Franse avant-garde, precies de juiste figuur was voor *De Gids*.

Byvanck publiceerde al sinds 1874 in diverse bladen, maar trad pas in 1886 op in *De Gids*, met een opstel over 'Heine en Carlyle', een van zijn karakteristieke vergelijkende studies. Daarna volgden opstellen over 'Balzac en Newman' (1887), Matthew Arnold (1888), Robert Browning (1890) en Walter Pater (1890) en een bespreking van het geruchtmakende *Rembrandt als Erzieher* (1890). In 1888 besloot Byvanck zijn leraarschap op te geven en zich geheel aan de letterkunde te wijden. Hij bood aan voor *De Gids* een regelmatige maar vrije rubriek te verzorgen, vooral gewijd aan de actuele buitenlandse literatuur. Van Hall kon het aanbod niet aannemen, omdat Hooijer en Van Hamel, die op dit gebied werkzaam waren, vreesden dat zo'n rubriek hun het gras voor de voeten zou wegmaaien. Byvanck was gepikeerd en hoewel hij voor *De Gids* bleef schrijven, bekoelde voorlopig de relatie, tot teleurstelling van Van Hall. Deze liet het contact niet verlopen. Bijna op de dag dat Van der Vlugt zijn woedende afscheidsbrief schreef, verzekerde Van Hall Byvanck: 'alles van uwe hand is ons welkom'. Twee maanden later kon hij Byvanck een zetel in de redactie aanbieden.[152]

Bijna direct werd hij naast Van Hall, die groot ontzag voor hem had en hem over veel zaken raadpleegde, de leidende figuur. Hun correspondentie, nodig omdat het gezin Byvanck veel in het buitenland verbleef, is de belangrijkste bron betreffende redactiezaken in de jaren rond de eeuwwisseling. De activiteit die Byvanck ontplooide was even verbazend als zijn veelzijdigheid. Hij begon in 1893 een bijna maandelijks Buitenlandsch Overzicht. Dit was niet meer, zoals vroeger bij Heemskerk, Quack, Macalester Loup en Pijzel, een bijna geheel politieke rubriek met een studieus en informerend karakter, waarin het optreden van vorsten en staatsmannen getoetst werd aan de liberale beginselen en de 'zedelijke wereldorde'. Byvanck bewoog zich vrijer. Zijn 'overzicht' bestond uit lichte notities, persoonlijke impressies van wat de aandacht trok in het politieke, maatschappelijke en culturele leven buiten de grenzen. Hij presenteerde deze schijnbaar losse, bijna dagboekachtige schetsen met een aplomb dat opwoog tegen de gietijzeren degelijkheid van de vroegere overzichten. Naast dit werk voorzag hij *De Gids* van een reeks zelfstandige

opstellen over onderwerpen als Bismarck, de historische betrekkingen met Lombok, de Nederlandse literatuur van de vroege negentiende eeuw, buitenlandse literatuur en actuele geschiedfilosofie. Ook in zulke studies was zijn stijl los en grillig, soms ook wat gewild artistiek.

Toen eind 1893, na de dood van Buys, de oudliberale redacteuren *De Gids* verlieten maar een fusie met *Vragen des Tijds* niet tot stand kwam, bleef een redactie over die voor het eerst sinds tientallen jaren geen personele band met de Leidse universiteit en geen zware politieke bezetting meer had en geen dominee telde (Van Hamel had zijn vroegere ambt geheel afgezworen). Nu was het moment voor een verandering gekomen. Aan de gematigd progressieve politieke overtuiging van de redactiemeerderheid ging Cort van der Linden stem geven. De tweede nieuwe redacteur in 1894 werd Couperus, voor wie de uitnodiging een erkenning van zijn status inhield. Voor het publiek betekende dit dat *De Gids* brak met de waarden waarvoor het blad zich tot dan toe sterk gemaakt had, want Couperus was in de jaren negentig zeker de meest omstreden auteur van Nederland. Een vast motief in de kritiek op zijn werk was dat hij een meeslepende kunstvaardigheid verenigde met een schadelijke, decadente strekking.[153] *De Gids* koos nu voor de esthetische waarde. Van Hall hield rekening met een tijdelijk verlies aan abonnees, nu *De Gids* zich zo duidelijk progressief ging betonen, maar had met de uitgever de verwachting dat het tijdschrift er goed aan deed de bakens te verzetten. Het publiek stelde hen in het gelijk.[154]

Toen in 1894 *De Nieuwe Gids* aan conflicten ten onder ging, kon Van Hall het zich permitteren zelfverzekerd en zonder vals triomfalisme terug te blikken. Voormalige *Nieuwe Gids*-auteurs als Charles van Deventer en Jan Veth - een neef van P.J. Veth - maakten al de overstap en zelfs Van Deyssel, inmiddels zonder tijdschrift, verwaardigde zich zijn prozagedicht ‘Apokalyps’ aan te bieden (later dat jaar liet hij in ‘Nieuw Holland’ zijn wraak voor de afwijzing ervan neerdalen op het hoofd van Van Hall).[155] Minzaam erkende Van Hall de verdiensten van *De Nieuwe Gids*. Hij wees ook op het enigszins beperkte van de beweging en hield vast aan zijn afwijzing van de vormeloze woordkunst in het proza en van het assertieve separatisme van de beweging. Hij wilde blijkbaar niet zien dat deze opstelling voorwaarde was geweest voor de vernieuwende kracht van deze avant-garde. Op verzoenende toon, en eigenlijk niet anders dan hij ook al in 1885 gedaan had, herhaalde hij de aloude, op het algemeen belang gerichte moraal van *De Gids*. ‘De Nederlandsche letterkunde en de Nederlandsche taal zijn niet en mogen niet zijn het werk van een partij; en al zijn er die ons hunne leer als de alleenzaligmakende willen opdringen, zij zullen ons niet beletten de kunst van het woord te genieten, van waar zij ook tot ons kome.’[156]

Eindnoten:

1 De titel verwijst naar die van de tentoonstelling *‘De lelijke tijd’. Pronkstukken van Nederlandse interieurkunst 1835-1895* (Rijksmuseum Amsterdam 1995-1996). De samenstellers van de tentoonstelling en de catalogus geven geen uitgebreide verantwoording van dit periode- of stijlbegrip, dat eigenlijk alleen een algemeen heersend esthetisch oordeel over de tweede helft van de negentiende eeuw weergeeft. Hun bedoeling is echter, juist aan de hand van deze verguisde kunst, te attenderen op de historiciteit van smaak en esthetiek. Interessant is, volgens

hen, te zien wat de makers van de toenmalige kunst(-nijverheid) met hun werk bedoelden - werk dat latere generaties geheel vreemd geworden is, niet meer 'esthetisch herkenbaar', maar dat daarvoor in de plaats de curieuze 'schoonheid' van het zuiver historische gekregen heeft.

2 [Van Hall] rec. J.H. Groenewegen, *Bibliographie der werken van Everhardus Johannes Potgieter* (Haarlem 1890), 1890, IV Bibl. 597.

3 Pierson, 'Jongere tijdgenooten II', 1890, II 177. N.a.v. *Brieven van Cd. Busken Huet* I (Haarlem 1890); Polak, 'Tweeërlei letterkundige kritiek', 1891, II 1-56 en 273-329. N.a.v. *Brieven van Cd. Busken Huet* en Groenewegen, *Bibliographie*.

4 Menukaart in AG A 318; Looijen, *Herbergen*, 53.

5 *Nieuwsblad voor den Boekhandel* (1886) nr. 97, 716.

6 S. V[issering], 'In het Zevengebergte', 1886, IV, vooral 528-533. Visserings appel aan de verantwoordelijkheid van de jongeren was vooral gericht tegen wat hij zag als uitwassen van het naturalisme in de literatuur.

7 Flanor [=C. Vosmaer], 'Vlugmaren', *De Nederlandsche Spectator*, nr. 51 (18-12-1886) 435.

8 [Van Hall], LK, 1886, IV 583-584.

9 Zie over dit belangrijke begrip het recent verschenen opstel van Te Velde, 'Zedelijkheid als ethiek en seksueel fatsoen'.

10 Busken Huet, 'Nederlandsche tijdschriften in 1878', 189; een terechte relativering van Huets oordeel vindt men in de 'Inleiding' van L. Brummel bij zijn uitgave van Ten Brink en Busken Huet, *Brieven aan de uitgever van het tijdschrift Nederland*, 5.

11 Hierover: Anbeek, *Geschiedenis*, 14, 21; Mathijsen, 'Minachting'.

12 Zie Bel, *Nederlandse literatuur*, 215, 258.

13 Redactie, 'Bij het aftreden van mr. J.N. van Hall', 1916, I 4-5.

14 Lammers, 'Avond', 14.

15 Zie in het algemeen: Bank, 'Mecenaat en stadsontwikkeling'. Over het toneel: Rössing, 'Het Tooneel'; De Vries, 'Kunst van het zeggen'. Over het muziekleven: De Lange, 'De Muziek'; Samama, 'Onverschillige dingen'. Viotta, 'Opera en drama', 1876, IV 193-222 en 468-506, n.a.v. Ed. Schuré, *Le drame musical* (Parijs 1875). Over Viotta, zie: Bottenheim, 'In memoriam Henri Viotta'.

16 S. V[issering], 'Arbeid's Utopia', 1870, I 358-363.

17 Soera Rana, 'De amandeltak', 1881, III 349.

18 Bijvoorbeeld: Boissevain, 'Iets over poëzie', 1871, I 506-560; aldaar 542.

19 Reeser, *Huwelijksjaren*, 175-183.

20 Busken Huet beschouwde Thijms 'Johanna Koerten' als 'novelle' en vond het een van de betere bijdragen aan jaargang 1878 ('Nederlandsche tijdschriften in 1878', 187); Quacks opstel over de Duitse socialist Lassalle (1864) werd door zijn Haagse vrienden voor een 'novelle' gehouden (Quack, *Herinneringen*, 130).

21 De term is van Te Winkel, *Ontwikkelingsgang*, VII 470.

22 Vgl. Heij, 'Beeldende kunst en geschiedenis', 207-208; Maas, 'Kunstenaarsleed'; en Kloek, 'Naar het land van Rembrandt', vooral 154-159.

23 Hooijer, 'Een wilde vogel', 1884, I 8.

24 Voorbeelden in: Te Winkel, *Ontwikkelingsgang*, VII 501.

25 Brom, *Hollandse schilders en schrijvers*, 66-68; vgl. ook Te Winkel, *Ontwikkelingsgang*, VII 471-473, 505.

26 Zie het redactionele oordeel over P. Heering, 'Een onvergetelijke dag' (november 1871), AG sub A 289 a. Fruin, Buys en Vissering vonden deze schets 'onbeduidend' en meer geschikt voor een blad als *De Tijdspiegel*, maar Zimmerman, Muller en Veth hechtten minder aan 'deftigheid' en waren enthousiast over deze 'fijne natuurstudie'. Zimmerman zag er zelfs een toepassing van het principe l'art pour l'art in.

27 (Anon.), 'Een Nederduitsch humorist', 1868, II 107. Bespreking van F. Reuter, *Sämmtliche Werke* (editie onbekend).

28 Terweij, 'Björnsterne Björnson's Bruidsmarsch', 1874, II 483.

29 Heering rec. Paganus, *Wolfskampen Dine. Een verhaal uit het Twentsche volksleven* (Nijmegen 1872), 1873, IV BA 418.

30 Heering, 'Een kind, dat te veel was', 1883, II 43.

31 Keller, 'Cremer', 1881, IV 235-237, 244.

32 De Vooys, 'Schimmel als criticus', 45-49; vgl. Praamstra, *Gezond verstand*, 226-229. Schimmels kritieken: 'Hollandsche tooneelpoëzy', 1865, IV 446-477; 'Een Nederlandsche zedenroman', 1866, III 511-527; 'Een prachtig gedicht', 1867, II 497-533.

33 Schimmel aan de overige redactieleden, 17-9-1867, AG A 281.

34 Bern. Koster jr., 'Parijsche photographiën', 1867, II 193-231, n.a.v. G. Droz, *Monsieur, Madame et Bébé* (Parijs 1867); Gram, 'In het Palais-Royal', 1867, III 532-561; Margret, 'Parijsch leven en denken', 1867, IV 71-110.

35 Muller, 'Fernan Caballero', 1867, III 435-471; Boissevain, 'Elizabeth Barrett Browning', 1867, III 66-94; Veth, 'Gustav Freytag als romanschrijver', 1867, III 319-344; (Anon.), 'Een Nederduitsch

humorist', 1868, II 58-107; Quack, 'Theophile Gautier', 1867, I 326-338 en Idem, 'Ivan Tourguenef', 1868, I 336-354.

36 Zie: Hemels, *Op de bres voor de pers*, 228-245; Stuiveling ed., *Brieven van S. Gorter*, 75-81.

37 Gorter, 'Arcachon. Uit brieven', 1867, II 437-496; Idem, 'Een groot man en een felbewogen tijd', 1867, II 1-39 en 232-273. Het was een zelfstandige studie, maar die Gorter omwerkte tot bespreking, omdat net H. Oort, *Jeremia in de lijst van zijn tijd* (1866) verschenen was. Vgl. Stuiveling in de inleiding tot zijn *Brieven van S. Gorter*, 8-10.

38 Zie bijvoorbeeld het gesprekje dat Potgieter had met Van Santen, een van de oprichters van de krant: men zag in Gorter de man om het moderaat-liberale standpunt populair te maken: Potgieter aan Huet, 29-7-1869, in: *VBPH* (394b); Hemels, *Op de bres voor de pers*, 239-240.

39 Quack verdiende naar eigen zeggen als hoogleraar ƒ3500,-: Potgieter aan Huet, 29-6-1869, in: *VBPH* (389).

40 Over de onderhandelingen met Gorter Stuiveling ed., *Brieven van S. Gorter*, 15, 70,78-80; Gorter aan Quack, 1-10-1869 en 28-10-1869 en Quack aan zijn mederedacteuren, met hun commentaar, 31-10-1869, AG A 283, 284 en 284 a; ook Colenbrander, 'Gidsarchief', III 237-238.

41 Dit kan men opmaken uit Gorters brief aan zijn ouders van januari 1869: Stuiveling ed., *Brieven van S. Gorter*, 70; Gorter, 'Van Huis, Anna Rooze, Lidewyde', 1869, I 275-344.

42 Stuiveling ed., *Brieven van S. Gorter*, 72.

43 Bijvoorbeeld: Zimmerman, 'Een theologische roman', 1867, I 315, bespreking van A. Pierson, *Adriaan de Mérival. Een leerjaar* (Amsterdam 1866); Gorter, 'Van Huis', 1869, I 342. Ook Potgieter oordeelde vroeger naar dit criterium: zie bijvoorbeeld Reeser, *Jeugdjaren*, 76.

44 Gorter, 'Van Huis', 1867, I 335-336. Potgieter onderschreef dit oordeel. Wat het publiek ergernis gaf, schreef hij aan Huet, was 'het gemis aan alle verheffing in het boek'. Had Huet er tenminste figuren aan toegevoegd die het betere vertegenwoordigden, de 'weinige maar desondanks wezenlijke kracht welke er nog in ons volk schuilt, dan zou men de scabreuze zaken nog voor lief hebben genomen; maar nu, all is barren'. Potgieter aan Huet, 8-3-1869, in: *VBPH* (373b).

45 Gorter, 'Van Huis', 1869, I 343.

46 Ibidem, 344.

47 Boissevain, 'Browning', 1867, III 66-68.

48 Boissevain, 'Iets over poëzie', 1871, I 506-560; Idem, 'Letterkundige studiën' (I), 1872, I 47-80, n.a.v. *Discours prononcé à l'Académie Française, par M. Jules Janin, en venant prendre séance à la place de M. Sainte-Beuve, 9 Novembre 1871* en A. Pierson, *Over Alexandre Vinet. Eene voorlezing* (Arnhem 1871); Idem, 'Iets over het lezen van romans', 1875, I 178-216.

49 Van Deyssel, *Gedenkschriften*, II 759-762.

50 Boissevain, 'Lezen van romans', 1875, I 180-184, 212-214.

51 Boissevain, 'Iets over poëzie', 1871, I 524, 544.

52 Ibidem, 531, 538.

53 Zimmerman, 'Mevrouw Bosboom's jongste roman', 1876, IV 519; zie verder Bosboom-Toussaint aan Zimmerman, 30-12-1875 en 2-12-1876, NLMD, coll. Bosboom-Toussaint; Reeser, *Huwelijksjaren*, 256, 265, 276-277. Reeser typeert de roman *Langs een omweg* als een wat moeizame, langgerekte reprise van *Majoor Frans*.

54 Koorders-Boeke, 'Brief', 1878, II 132.

55 Heyse rec. L. Wallace, *Quetzal* (vert., Sneek 1876) en *Rijkskinderen, een verhaal uit de Nieuwe Wereld* (Amsterdam 1876), 1878, I BA 607.

56 Heyse rec. W.G.F.A. van Sorgen, *Eerste viertal novellen* (Den Haag z.j.), 1878, I BA 424.

57 Heyse rec. Catharina, *De schoonzusters*, 1878, III BA 374.

58 Van Nievelt rec E. van der Ven, *Fantasia. Novellen* (Schoonhoven 1877), 1878, I BA 413.

59 H.K[oorders]B[oeke] rec. M.C. Frank, Hoe *zij oude vrijster werd. Een Nederlandsch-Indische roman* (Leiden 1877), 1878, I BA 411; Idem rec. Miss Mulock, *De noodlottige brievenbus* (vert., Deventer 1877) en *Het lamme prinsje* (vert., Amsterdam 1877), 1878, I BA 611.

60 Boissevain aan Quack, 24-11-1877 en Buys aan Quack, 13-7-1878, AG A 292 en A 293; Quack aan De Beaufort, 19-9-1878 en Muller aan De Beaufort, 19-8-1879, ARA, archief De Beaufort nr. 32.

61 Quack aan De Beaufort, 6-10-1877, ARA, archief De Beaufort nr. 32.

62 Boissevain, 'Iets nieuws', 1879, IV 412-457, recensie van M. Emants, *Lilith. Gedicht in drie zangen* (Haarlem 1879) en Idem, *Een drietal novellen* (Haarlem 1879); Kloos, 'Lilith en De Gids'. Bijval voor Boissevain: Reeser, *Huwelijksjaren*, 295 en 409, nt. 170; Beets aan Boissevain, 11-12-1879, GAA, archief Boissevain nr. 356. Over de hele polemiek rond *Lilith* zie: Maas, *De Nederlandsche Spectator*, 177-180.

63 Buys aan Quack, 15-7-1878, AG A 293; Busken Huet, 'Nederlandsche tijdschriften in 1878', 183.

64 Van Hall aan A.C. Loffelt, 30-11-1879, NLMD, coll. Van Hall.

65 Sillem aan De Beaufort, 18-11-1880, ARA, archief De Beaufort nr. 32. Boissevain stelde ook Carel van Nievelt (1843-1913) voor, een journalist die sinds 1874 voor het Bibliographisch Album van *De Gids* werkte, maar zich vooral onderscheidde door zijn eigen grillig-romantische novellen, die tot het levendigste en onderhoudendste verhalend proza van deze periode behoren. Sillem

wilde echter Van Nievelt niet als mederedacteur. Boissevain verzette zich tegen andere namen die in 1880 circuleerden: de latere redacteur W. van der Vlugt, de darwinist W. Koster en de jonge Amsterdamse kunsthistoricus A. de Vries.

66 Boissevain, 'Letterkundige studiën II', 1872, I 326, 344. Recensie van C. Honigh, *Mijne lente. Liederen* (Arnhem 1871). Ook Busken Huet uitte zich lovend over dit debuut, maar waarschijnlijk wel enigszins om Potgieter te plezieren: Praamstra, *Gezond verstand*, 267. De bundel werd na twee jaar herdrukt.
67 Honigh, 'In 's levens lente weggerukt', 1879, I 556-565.
68 Zie over Honigh: *NNBW*, IV 769-770; Boele van Hensbroek, 'Levensbericht Honigh'; Te Winkel, *Ontwikkelingsgang*, VII 537-541.
69 Hooijer, 'Graf', 1876, IV 449.
70 Over de persoon van Hooijer: Hooijer-Bruins, *Domineesdochter*, II 52, 92, 106, 124; Van Hall, 'Hooijer'; *BWPGN*, IV 288-289.
71 Boissevain aan Quack, 21-11-1880, AG A 299.
72 Financiële regeling 1883, in een intern rapport over honoreringsregelingen van *De Gids*, opgemaakt door H.T. Colenbrander, 6-12-1916, AG C 298. De post onkosten bevatte 2500 gulden voor de redacteur-secretaris en hetzelfde bedrag als gegarandeerd aandeel voor de uitgever. Het normale honorarium van de auteurs was sinds 1879 40 gulden per vel. Alleen een auteur als Huet kon incidenteel een veel hoger bedrag bedingen. Van de uiteindelijke winst op een jaargang ging de helft naar de uitgever en de rest naar de redacteuren.
73 Van Hall aan F. Smit Kleine, 30-11-1897, NLMD, coll. Van Hall.
74 Van Hall aan C. Scharten, 2-2-1914, NLMD, coll. Van Hall.
75 Blijkens een brief van Van Hall aan A.J. Servaas van Rooyen, 27-10-1885, NLMD, coll. Van Hall.
76 Boissevain aan Van Hall, 24-5-1888, AG A 322.
77 LK, 1883, I 182.
78 Van Hall aan A.C. Loffelt, 30-11-1882, NLMD, coll. Van Hall.
79 Van Hall aan De Beaufort, 23-9-1883, ARA, archief De Beaufort nr. 32.
80 Huizinga, 'Toespraak', 478.
81 Van Deyssel, *Nieuw Holland*, 24-26.
82 Van Deyssel, *Gedenkschriften*, II 824-825.
83 *Dichters van dezen tijd*, ed. J.N. van Hall (Amsterdam 1894), samengesteld in opdracht van *Gids*-uitgever P.N. van Kampen & Zn.. Van Hall verzorgde ten minste acht edities tot 1913. Daarna hebben tal van letterkundigen onder deze titel de bloemlezing vernieuwd. In 1990 verscheen in Gent een vierentwintigste uitgave, samengesteld door Hugo Brems.
84 [Van Hall], LK, 1883, II 365.
85 Querido, 'Van Hall', 73.
86 Van Loenen Martinet, 'Longfellow's Divine Tragedy', 1877, II 34-35, 55, aanprijzing van H.W. Longfellow, *Divine Tragedy* (Londen 1872); Boissevain, 'Victor de Laprade', 1884, I 94.
87 Loman, 'Het Onuitsprekelijke', 1878, I 227-228.
88 Spruyt, 'Oorsprong en wezen van den godsdienst', 1886, II 80-81.
89 Loman, 'Het Onuitsprekelijke', 1878, I 221.
90 De Leeuw, 'Inleiding', 34
91 Van Hamel, 'Weten en dichten', 1881, II 147-151, 176-177.
92 Loman, 'Het Onuitsprekelijke', 1878, I 193-248 en 1879, I 23-84; Spruyt, 'Oorsprong en wezen van den godsdienst', 1886, II 80-83.
93 Quack, 'Nieuwe Fransche dichters', 1875, IV 454-455. Quack dweepte met Gautier in 'Theophile Gautier. Emaux et Camées', 1867, I 328-330.
94 Rooses, 'Vijftig jaren poëzie', 1881, II 481-510; Idem, 'Jongste richting', 1883, II 393-415.
95 Rooses, 'Taine', 1882, I 449. Busken Huet kende het werk van Taine sinds 1864, maar het eerste werk van Taine dat in *De Gids* besproken werd, was merkwaardig genoeg de Nieuw-Griekse vertaling van zijn *Philosophie de l'art en Grèce* (1879), door D. Burger (1879, III BA 548-550). Sillem en De Beaufort zagen in Taine vooral de gedesillusioneerde geschiedschrijver van *Les origines de la France contemporaine* (Parijs 1877-1885). De Beaufort, 'Taine's geschiedenis', 1882, III 137-170 en Sillem, 'De Jacobijnen', 1885, I 459-499. Merkwaardig is dat alle auteurs tot in de jaren tachtig meenden dat Taine's voornaam Henri was in plaats van Hippolyte. De fout was ook buiten *De Gids* gebruikelijk. Vgl. Maas, *Emants' opvattingen*, 35.
96 Boissevain, 'Iets nieuws', 1879, IV 422.
97 Van Hamel, 'Over Zola', 1880, I 345, 354-359. N.a.v. J. ten Brink, *Emile Zola. Letterkundige studie* (Nijmegen 1879). Dat de verontwaardiging over het realisme van Zola meer een zaak van de critici dan van 'het publiek' was, blijkt uit het feit dat van elke roman van Zola 2000-2500 exemplaren in Nederland werden afgezet, een veel hoger aantal dan de gemiddelde oplage van oorspronkelijk Nederlands proza. Zie: Debbaut, *Naturalisme*, 47.
98 Hooijer, 'Jongste roman van Feuillet', 1880, I 8, 12.

99 Het betrof Arij Prins' novelle ‘Een warme dag’ (december 1884) en Netschers ‘Een logeetje’ (januari 1885), ‘Een pennelikker’ (april 1885) en ‘Droog brood’ (juli 1886). In de laatste twee gevallen waren Quack en Boissevain de afwijzende redacteuren. AG B Inloopboek 1883-1901. Over de pogingen van Prins en Netscher om toegelaten te worden en hun bittere teleurstelling over de herhaalde afwijzing door *De Gids*, zie hun correspondentie onderling en met Van Deyssel, in: 's-Gravesande, *Geschiedenis van De Nieuwe Gids*, 43-44, 49-52 en Prick ed., *Briefwisseling Prins-Van Deyssel*, 31-38.

100 [Van Hall] rec. E. Zola, *Germinal* (1885) en Idem, *L'Oeuvre* (1886), A. Cooplandt, *Uit het leven* (1885) en F. Netscher, *Studies naar het naakt model* (1886), LK, 1886, II 383-396, vooral 390.

101 Van Hall aan De Beaufort, 28-9-1885, ARA, archief De Beaufort nr. 32.

102 Netscher, ‘Naturalisme in Engeland’, 1886, I 71-73.

103 L. van Deyssel, *Over literatuur (De heer F. Netscher)* (Amsterdam 1886). Zie: Anbeek, *Naturalistische roman*, 29-34.

104 Pierson, ‘George Eliot’, 1881, I 261, 268.

105 Waarderend was Terweij, ‘Hendrik Ibsen’, 1882, II 193-237 en 453-493. Het betrof een beoordelend overzichtsartikel van Ibsens oeuvre, bedoeld om meer begrip te wekken. Reserve hield Van Hall, in ‘Twee drama's van Ibsen’, 1889, III 461-478. Bespreking van *Gespenster* (Leipzig z.j.) en *Die Frau vom Meere* (Berlijn 1889).

106 Hooijer, ‘Graaf Léo Tolstoi’, 1886, III 1-2, 17-18, 30-32; Idem, ‘Mors et vita’, 1887, IV 297-321, n.a.v. L. Tolstoj, *La mort* [1887; =De dood van Ivan Iljitsj, 1886]; Van Hall, ‘Marie Bashkirtseff’, 1887, III 348. Over het *Journal de Marie Bashkirtseff* (Parijs 1887); [Van Hall] rec. L. Tolstoi, *La sonate à Kreutzer* (Parijs 1890), LK, 1890, II 545-555. Vgl. Jans, *Tolstoj in Nederland*, 26-31.

107 Sachse, ‘Twee voorloopers’, 1889, II 436, 457, 459-461, 468-470. Quack was in 1868 vooral getroffen door het bijna wetenschappelijke psychologische realisme van Toergenjev. Quack, ‘Ivan Tourguenef’, 1868, I 337, 341, 347-348.

108 Sachse, ‘Gustave Flaubert’, 1890, I 68-70.

109 Kalff, ‘Eene enquête’, 1892, II 466-468. Bespreking van J. Huret, *Enquête sur l'évolution littéraire* (Parijs 1891).

110 Quack aan De Beaufort, 6-10-1877 en 19-9-1878, ARA, archief De Beaufort nr. 32. Over *De Banier*: Maas, *Emants' opvattingen*, 172-179; Dubois, *Emants*, 66-73 overschat de betekenis van *De Banier* en is door de studie van Maas op detailpunten gecorrigeerd.

111 Busken Huet aan J.C. Loman, 24-12-1878, in: Ten Brink/Busken Huet, *Brieven* (122).

112 Over de naamgeving, zie: 's-Gravesande, *Geschiedenis*, 20-23.

113 Stuiveling, *Nieuwe Gids*, 16-19; 's-Gravesande, *Geschiedenis*, 4, 37-38; Brummel, ‘Inleiding’, 14.

114 Van Hall durfde in 1889 zelfs de bewering aan ‘*dat de Gids nooit één enkel stuk van een der latere oprichters van De Nieuwe Gids heeft geweigerd*’. Dat was niet helemaal correct, maar het is mogelijk dat hij niet wist van de afwijzing van Kloos' ‘Rhodopis’, die van voor zijn eigen redacteurschap dateerde. [Van Hall] rec. *Physiologie van De Nieuwe Gids* (Amsterdam 1889), 1889, III Bibl. 182.

115 Het *Gids*-archief bevat hierover geen informatie. De gang van zaken is ontleend aan Michaël, *Kloos*, 65 en 320-324. In dit boek is wel de correspondentie van Kloos met uitgever J.C. Loman over ‘Rhodopis’ opgenomen, maar niets over het contact met *De Gids*. Kloos zou het stuk in juni 1879 *De Gids* hebben aangeboden en stuurde het begin juli ook aan *Nederland*.

116 Kloos, ‘Lilith en De Gids’; tegen Boissevain, ‘Iets nieuws’, 1879, IV 421-457. Kloos' kritiek verscheen onder de initialen Q.N. in *De Nederlandsche Spectator* van 20-12-1879: Maas, *De Nederlandsche Spectator*, 177-180.

117 Van Hall aan J. Perk, 12-8-1881, UBA, Hss XV C 15^3 943/634; vgl. Kloos aan C. Vosmaer, 4-3-1881, in: Michaël, *Kloos*, 325-326.

118 Kloos, ‘In memoriam Jacques Perk’, 283. Met de ‘Inleiding op de uitgave van de gedichten van jacques Perk’ opgenomen in: Michaël, *Kloos*, resp. 280-289 en 290-311. Zie hierover verder: Van Halsema, ‘15 mei 1880. Kloos ontmoet Perk in de Kalverstraat’.

119 Prick ed., *Briefwisseling Prins-Van Deyssel*: Netscher aan Prins, 17-12-1884 (nt. 55); Prins aan Van Deyssel, 31-12-1884 (15) en 4/6-2-1885 (20); Van Deyssel aan Prins, 12-1-1885 (16).

120 Van A. Prins werd afgewezen: de novelle ‘Een warme dag’ (december 1884): Van Hall aan Prins, 14-12-1884, NLMD, coll. Van Hall. Verder komen alle gegevens uit: AG B Inloopboek ingekomen stukken 1883-1901.
Van F. Netscher werd afgewezen: de novellen of schetsen ‘Een logeetje’ (januari 1885),‘Een pennelikker’ (april 1885, door Quack en Boissevain) en ‘Droog brood’ (juli 1886, door dezelfden).
Van Couperus: ‘Een middag bij Vespaziano’ (april 1883, door Quack, Sillem en Hooijer; het betrof een van zijn eerste novellistische pogingen, die uiteindelijk in 1885 onderdak vond in *Nederland*); ‘Babylonische legenden’ (april 1885, door Honigh); het gedicht ‘Willeswinde’ (februari 1887, door Van Hall); en de weinig ambitieuze novelle ‘Een ster’, geschreven ter ontspanning na *Eline Vere* (augustus 1888, waarschijnlijk door Van Hall; verschenen in *Nederland*). Zie: Bastet, *Couperus*, 99-100, 182 en 713, 123 en 270.

Van F. van der Goes: ‘Zeventiende-eeuwsche kritiek’ (september 1885, door Quack en Sillem). Van H. Swarth: de ballade ‘Thora’ (september 1889, door Van Hamel, Quack en Van der Vlugt). Van F. Coenen: ‘Mathilde Ruysch’ (oktober 1889, door Sillem, Hooijer en Quack). Van Emants: ‘Argwaan’ (mei 1891, na correspondentie teruggenomen); het dramatisch tafereel ‘Hij’ (februari 1892, door de redactie); ‘Wimpie’ (november 1893, waarschijnlijk door Van Hall). Van H. Heijermans: ‘Reflecties’ (oktober 1892, door Van Hamel en Quack).

121 [Van Hall] rec. Jacques Perk, *Gedichten*, met voorrede van mr. C. Vosmaer en inleiding van Willem Kloos (Sneek 1882), LK, 1883, I 383. 385-386.

122 [Van Hall], LK, 1883, I 375 en 183.

123 [Van Hall] rec. P. Vluchtig, *Haagsche hopjes* (Haarlem 1883), LK, 1884, I 373.

124 Rooses, ‘Jongste richting’, 1883, II 398-401, 406.

125 [Van Hall] rec. P. de Mont, *Lentesotternijen* (Gent 1881), *Loreley* (Utrecht 1882) en *Idyllen* (Sneek 1882), LK, 1883, I 376-383; Rooses, ‘Zuid-Nederlandsche poezie’, 1885, II 546. Getuige hun brieven schommelde de relatie tussen Van Hall en De Mont steeds tussen hartelijkheid en verwijdering (NLMD, coll. Van Hall).

126 Geciteerd in: Bastet, *Couperus*, 111; over de vroege poëzie van Couperus, zie: Ibidem, 104-112. Het oordeel van Van Hall: [Van Hall] rec. Couperus, *Een lent van vaerzen* (Utrecht 1884), LK, 1884, III 359-361. Bastet (Ibidem, 109) noemt abusievelijk J.A. Sillem de recensent; deze besprak enkel een historisch werk in deze rubriek.

127 [Van Hall] rec. H. Swarth, *Eenzame bloemen* (Roeselare 1884), LK, 1884, I 567-570; de overige oordelen en citaten in: Ibidem, I 563 en [Van Hall] rec. Soera Rana, *Met een meeuwepluim en andere gedichten* (Amsterdam 1884), Ibidem, III 356. Vgl. Stuiveling, *Een eeuw*, 133, 138-139.

128 [Van Hall] rec. H. Swarth, *Blauwe bloemen* (Utrecht 1884), LK, 1885, I 191-192.

129 Van Hall aan Pol de Mont, 3-12-1883, NLMD, coll. Van Hall.

130 [Van Hall] rec. *De Nieuwe Gids* I, 1 (oktober 1885), LK, 1885, IV 363-364. Zie ook: Maas, ‘Nevel en wind’.

131 Fortunio, ‘Moderne sonnetten. Modellen voor dichters, of die het worden willen’, 1885, IV 333-334; Idem, ‘De dichter der toekomst’ en ‘Moderne gedichten’, 1886, IV 122-124; Idem, ‘Nieuwe proeven van moderne poëzie’, 1887, IV 355-358. Zijn voorbeeld was *Les déliquescences, poèmes decadents d'Arthur Floupette*, door Henri Beauclair en Gabriël Vicaire. Zie [Van Hall] rec. A. Verwey, *Persephone en andere gedichten* (Den Haag 1885), LK, 1885, IV 548.

132 Endt, *Herman Gorter documentatie*, 19-21.

133 Van Hall aan De Beaufort, 8 en 9-12-1889, ARA, archief De Beaufort nr. 32. Enkele dagen later werd Gorter benoemd tot leraar klassieke talen: Endt, *Herman Gorter documentatie*, 258-260.

134 Bij de dood van Vosmaer dacht Kloos er half erkentelijk, half ironisch aan terug hoe deze Haagse eminentie de goedheid had gehad hem, de verlegen debutant, voor te stellen ‘aan heusche letterkundigen [...] die dikke boeken geschreven hebben’ en vriendelijk met hem praatten. Kloos aan Van Deyssel, 15-6-1888, in: 's-Gravesande, *Geschiedenis*, 136.

135 De Rooy, ‘Bier, kunst en politiek’; Custers, *Dáár was de bron*, 65-69, 71-75, 99-126.

136 Verwey, ‘De Gids nu hij vijftig jaar is’.

137 Van Hall, ‘Groote geluiden’, 1888, II 136-151.

138 [Van Hall] rec. W. Kloos en A. Verwey, *De onbevoegdheid der Hollandsche literaire kritiek* (Amsterdam 1886) en L. van Deyssel, *Over literatuur* (Amsterdam 1886), LK, 1886, II 583-587; Idem, ‘Groote geluiden’.

139 Zie: 's-Gravesande, *Geschiedenis*, hfdst. XVI; Stuiveling, *De Nieuwe Gids*, hfdst, IV; Krul, ‘Nederland in het fin-de-siècle’.

140 Zie hierover Henk te Velde, ‘Burgerzin en herenstijl’, in: Remieg Aerts en Henk te Velde ed., *De stijl van de burger. Over burgerlijke cultuur in Nederland* (verschijnt 1997).

141 [Van Hall] rec. H. Gorter, *Mei* (Amsterdam 1889), LK, 1889, II 185-196; [Idem] rec. A. Verwey, *Nieuwe gedichten* (Amsterdam 1890), LK, 1890 I 601-604; [Idem] rec, H. Gorter, *Verzen* (Amsterdam 1890) en F. van Eeden, *Studies* (Amsterdam 1890), LK, 1890, IV 583-592 en 592-596; Idem, ‘De “decadents” in Frankrijk’, 1888, I 418, 429.

142 Coenen bood in 1888 zijn novelle ‘Een treurig sterfgeval’ en in 1889 ‘Mathilde Ruysch’ aan. Hoewel de redactie hem nog de idealistische literatuuropvatting als de officiële opvatting van *De Gids* voorhield, werd hij als een veelbelovend talent beschouwd. Van Hall nodigde hem tot nieuwe inzendingen uit. Van Hall aan Coenen, 7-12-1888 en 1-1-1889, 4 en 8-11-1889, 23-12-1889, 20-2-1893 en 22-10-1893, NLMD, coll. Van Hall.

143 Emants, ‘Pro domo’, 1889, II, 531, 534-535, 539-540, 550.

144 Ter Meulen, ‘De maatstaf der kunst’, 1874, III 502-514 en Idem, ‘Kunstwaarde’, 1879, I 85-98.

145 Bastet, *Couperus*, 121-123, 129.

146 Couperus, ‘Noodlot’, 1890, IV 1-66 en 177-234; Idem, ‘Extaze. Een boek van geluk’, 1892, I 1-90; Idem, ‘Kleine raadsels’, 1892, II 448-459. Zie verder: Bastet, *Couperus*, 135-158; Fontijn, ‘In de greep van het noodlot’ en ‘Leven in extase’.

147 Over de reacties, zie: Bel, *Nederlandse literatuur*, 84-88, 100-102; vgl. Van Loenen Martinet, ‘Godsdienstprediking’, 1891, I 314-315.

148 Van Hall aan Byvanck, 28-12-1891, 29-1-1892, 2-9-1892, UBL, BPL 2246, brieven Van Hall aan Byvanck.
149 Over Byvanck: Drion, ‘Levensbericht Byvanck’; Oversteegen, ‘Inleiding’.
150 Oversteegen, ‘Inleiding’, 33.
151 Van Deyssel, ‘De Heer Byvanck over Parijs’, 254; vgl. Drion, ‘Levensbericht Byvanck’, 72; en Oversteegen, ‘Inleiding’, 17. Over de reacties op *Parijs 1891*, zie ook: Maas, *Nederlandsche Spectator*, 285-287.
152 Van Hall aan Byvanck, 2-9-1892 en 2-11-1892, UBL, BPL 2246. Van der Vlugt schreef zijn afscheidsbrief op 3 september, AG A 325.
153 De oordelen over Couperus' werk zijn bijeengebracht in: Galle, *Couperus in de kritiek*, vooral 17-41.
154 Van Hall aan Byvanck, 28-12-1893 en 24-1-1894, UBL, BPL 2246.
155 Van Deyssels ‘Apokalyps’ kwam binnen in maart 1894 en werd door Van Hamel en Hubrecht als ‘onbegrijpelijk’ afgewezen: AG B Inloopboek 1883-1901; vgl. Van Hall aan Byvanck, 18-3-1894, UBL, BPL 2246 en Van Hall aan Van Deyssel, 18-3-1894, NLMD, coll. Van Hall.
156 [Van Hall] rec. P. Tideman, *Een jongste generatie en De Nieuwe Gids* (Amsterdam 1894), LK, 1894, III 357-363, aldaar 363.

Tot besluit: een tijdschrift voor de boekenplank

De Nederlandse taal- en letterkunde mochten niet ‘het werk van een partij’ zijn: dat was het standpunt van *De Gids* aan de vooravond van een ongekende proliferatie van groeps- en generatiegebonden culturele tijdschriften, die een duidelijk eigen signatuur nastreefden. Vanaf 1895 ontstonden, min of meer als erfgenamen van *De Nieuwe Gids*, het *Tweemaandelijksch Tijdschrift* (geleid door Verwey en Van Deyssel, vanaf 1902 *De XXste Eeuw*), de heropgerichte *Nieuwe Gids* onder Kloos en Boeken, het weekblad *De Kroniek* (het atelier van de ‘beweging van Negentig’, geleid door P.L. Tak) en twee uitgesproken sociaal-democratische maandbladen, het vooral wetenschappelijke *De Nieuwe Tijd* (onder Van der Goes en Gorter) en het meer literaire *De Jonge Gids* van Heijermans. In 1901 begonnen Van der Vlugt en andere oudliberalen die zich niet meer konden vinden in de koers van *De Gids* sinds de jaren negentig het maandblad *Onze Eeuw*, in conservatief-ethische geest. Inmiddels ontstonden ook culturele periodieken van katholieke en calvinistische signatuur.

In dit veelstromenland zag *De Gids* voor zichzelf een andere functie. Zonder zich geheel te bekeren tot het estheticisme ging het tijdschrift, veel meer dan voorheen, literatuur en kunst beschouwen als een autonome sfeer. Het liberalisme, dat zelf in richtingen en partijen uiteen begon te vallen, en de burgerlijke cultuur, die eigenlijk vooral een cultuur van goed burgerschap was geweest, verloren hun gezag over de inhoud en strekking van de kunst. Literatuur en kunst werden rond de eeuwwisseling een aangelegenheid van artiesten en deskundigen, in een veelheid van snel veranderende bewegingen en stromingen. Tegelijk vormde zich een nieuwe ideologische kunst, geïnspireerd door socialisme en confessionalisme. *De Gids* vond nu op het gebied van de literatuur zijn taak in het vertegenwoordigen van de algemeenheid. Het blad koos voor een ‘anthologische’ functie: het ging zich toeleggen op een voornaam eclecticisme, toen het geen eigen boodschap meer had mee te delen via de literatuur.[1]

Tot dan toe had *De Gids* steeds zo'n eigen programma of bedoeling gehad. Misschien heeft het blad naar de latere smaak, of naar internationale maatstaven, geen grote literatuur voortgebracht. Ook waren er in de negentiende eeuw perioden waarin het niet veel aan de schone letteren deed. Toch koos en oordeelde het steeds vanuit een impliciet of expliciet programma. De literatuur was een waardevol instrument. In zijn eerste decennia bevorderde *De Gids* de ontwikkeling van een specifiek Nederlandse kunst die kwalitatief moest kunnen wedijveren met buitenlands werk en die de betrokkenheid van

het publiek bij het maatschappelijk leven zou stimuleren. Men achtte het voortbestaan van de natie op termijn afhankelijk van de mate waarin de burgerij bereid was zich in te zetten voor de nationale zaak. Het literaire programma hing nauw samen met een interpretatie van de geschiedenis en een streven naar een liberale staat en maatschappij. Na 1865 hield de literatuur een nationale taak, maar op een andere manier. Meer en meer ging het erom dat zij morele kwaliteiten bevorderde en bijdroeg aan een geestelijke verheffing die bedreigd leken door de ontwikkelingen op levensbeschouwelijk en maatschappelijk gebied. In deze periode oefenden vooral wetenschappelijke en godsdienstige kwesties en de zorg om het behoud van de nationale eenheid en burgerlijke waarden invloed uit op het literaire oordeel. Als het erop aankwam, waren kwaliteit en originaliteit van secundair belang.

Vanaf de jaren 1890 lijken literatuur en andere kunsten in *De Gids* nooit meer in deze mate te zijn bepaald door zo'n combinatie van nationale, maatschappelijke, historische en levensbeschouwelijke overwegingen. Onder Van Hall en vanaf 1908 ook Johan de Meester (redacteur tot 1927) werd de literatuur een weliswaar belangrijke maar gewone afdeling. Zij had niet langer een bedoeling buiten zichzelf, evenmin als *De Gids* zich ten doel stelde talenten te vormen of het algemene peil van de vaderlandse letteren te verhogen. Vanaf 1902 bevatte het blad wel weer regelmatige literair-kritische overzichten, geschreven door auteurs met een zekere visie, zoals W.G. van Nouhuys, C. en M. Scharten-Antink, later P.N. van Eyck, H. Marsman en J.C. Bloem. Maar deze ‘huis-critici’ waren enkel medewerker, nooit lid van de redactie. Soms hield de redactie openlijk enige afstand tot deze medewerkers of bood zij ruimte aan literatuuropvattingen die niet strookten met het oordeel van de vaste criticus. Pas vanaf 1934 ging de literaire kritiek weer van een redacteur uit. Dat was Anton van Duinkerken, die op dat moment ook verbonden was aan *De Tijd* en *De Gemeenschap*, en die als eerste katholiek in de redactie model stond voor het toenmalige streven van het tijdschrift de nationale cultuur zo breed mogelijk te vertegenwoordigen.[2] Wat de bellettrie betreft koos de redactie voor werk of schrijvers waarvan zij hoopte dat zij het publiek aan het tijdschrift zouden binden: Couperus, Swarth, Boutens, De Meester, het echtpaar Scharten-Antink, Van Schendel. Daarnaast stelde het tijdschrift zich ten doel de pluriformiteit van de Nederlandse literatuur te representeren.

De Gids mag dan door het optreden van Tachtig veel prestige verloren hebben in artistieke kring, het redactiearchief toont hoeveel jonge schrijvers niettemin hun werk hebben aangeboden; ook degenen die onder Verwey hun debuut hadden mogen maken in *De Beweging*. Auteurs kozen echter niet voor *De Gids* omdat het blad een richting of esthetiek vertegenwoordigde. Het bood, behalve relatief goede verdiensten, vooral officiële erkenning. Wie hier publiceerde, wist zich opgenomen in de Nederlandse letterkunde. Hoewel *De Gids* vanaf 1909 en opnieuw begin jaren twintig (door A. Roland Holst) toenadering zocht tot jonge schrijvers - ook nu van uiteenlopende richting - was en werd het blad geen podium voor debutanten en experimenten. Het meende te kunnen afwachten tot zich ‘het beste’ uit nieuwe richtingen aan-

diende, en niet te moeten 'avonturen uit vrees dat ons eens iets, zich later beter ontwikkelend[s] zou ontgaan'.[3] Redacteuren als A. Roland Holst (1920-1933) en M. Nijhoff (1926-1933) stelden zich ten doel een brug te vormen tussen de nieuwe literatuur en de culturele traditie, die zijzelf in zekere mate, en *De Gids* in hoge mate representeerden.

In 1916, bij het terugtreden van Van Hall, erkende de redactie dat het tijdschrift in de jaren 1880 de betekenis van de vernieuwing verkeerd getaxeerd had. Maar degenen die nu het bewind gingen voeren, de historici Huizinga en Colenbrander, de schrijver De Meester en de kunstenaars Richard Roland Holst en Jan Veth, werden op hun beurt de verdedigers van cultuuridealen die waren gevormd in de sfeer van de jaren 1890. Tot in de jaren dertig verzetten hun voorkeur voor een dienende, in traditie en samenleving geïntegreerde kunst, hun hoge opvatting en hun organische voorstelling van cultuur zich tegen allerlei efemere en opzichtige uitingen van modernisme.[4] De cultuurkritische lading van de redactionele discussies over het literaire modernisme herinnert inderdaad nog aan de betekenis die in de negentiende eeuw werd toegekend aan de literatuur. Om de telkens terugkerende interne conflicten te vermijden besloot de redactie in 1925 de beoordeling van poëzie verder geheel over te laten aan de 'deskundigen', de dichters A. Roland Holst en Nijhoff. Deze beslissing gaf de literatuur nog meer de positie van een autonome enclave binnen het tijdschrift.[5] Holst en Nijhoff kregen de ruimte, maar ook zij gaven het tijdschrift geen programma. Zij bemiddelden. *De Gids* nam sinds de dagen van Van Hall de allure aan van een eigentijdse literatuurgeschiedenis, een bloemlezing van schrijvers die zich eerst elders als talent hadden bewezen. Het blad adverteerde met zijn doelstelling '*groote verscheidenheid*' te bieden, en '*het beste* [...] wat op allerlei gebied in Nederland wordt geschreven'.[6]

Het liberalisme volgde een vergelijkbare koers. Tot 1901 behield het in de politiek zijn leidende positie, met een socialer programma dat in *De Gids* werd gesteund en daar ook ten dele was voorbereid. Het laatste sterke kabinet van deze signatuur, het productieve, sociaal-liberale kabinet-Pierson-Goeman Borgesius (1897-1901), telde met Cort van der Linden, De Beaufort en N.G. Pierson drie ministers die nauw met het tijdschrift verbonden geweest waren. Lange tijd had *De Gids* de hoofdstroom van de liberale groepering vertegenwoordigd, de Liberale Unie. Toen de interne onenigheid over het tempo van de democratisering leidde tot een breuk in de Unie en de vorming van de Vrijzinnig-Democratische Bond (1901), koos *De Gids* de zijde van deze nieuwe partij. De Utrechtse jurist W.L.P.A. Molengraaff, de opvolger van Cort van der Linden in de redactie, was zelf lid van de VDB, en ook C.Th. van Deventer, de auteur van het spraakmakende *Gids*-artikel 'Een eereschuld' (1899),[7] trad in 1901 tegelijk toe tot deze partij en tot de redactie. Omdat noch Molengraaff noch Van Deventer ervoor voelde met regelmaat een politiek commentaar te verzorgen, besteedde de redactie vanaf 1902 de Parlementaire Kroniek uit aan J. Limburg, die lid was van de VDB en zelfs Kamerlid werd

voor deze partij. Zo liet *De Gids* dus zowel zijn literaire kritiek als zijn politieke mening grotendeels over aan medewerkers buiten de redactie. Van Hall vond het geen probleem als in het tijdschrift naast elkaar verschillende literaire oordelen klonken.[8]

Rond 1910 koos men ook op politiek terrein voor deze verscheidenheid. Sinds het begin van de eeuw was de liberale verdeeldheid manifest geworden in het bestaan van drie partijen. Ook de *Gids*-redactie herbergde inmiddels liberalen van uiteenlopende kleur. R.P.J. Tutein Nolthenius, NRC-medewerker De Meester en vooral H.T. Colenbrander herkenden zich niet in de opvattingen van de VDB. Een interne discussie over de politieke koers in oktober 1910 maakte het probleem zichtbaar. In beginsel was men wel van mening dat een blad als *De Gids* de politieke opinievorming behoorde te leiden en dus een duidelijk gezicht zou moeten hebben. Maar, zo verwoordde Nolthenius de moeilijkheid, toen 'in de zalige tijden van Buys, geheel verlicht Nederland één phalanx vormde, was een politiek leider mogelijk. Nu niet meer.' Het resultaat was dat de redactie besloot de Parlementaire Kroniek van Limburg en de nauwe relatie met de VDB te beëindigen, zonder het eens te kunnen worden over de vraag wie uit eigen kring het tijdschrift voortaan politiek zou mogen vertegenwoordigen. Zij koos er daarom voor in de toekomst de binnenlandse politiek te laten behandelen 'door verschillende woordvoerders van de vrijzinnige partij in hare verschillende fracties'.[9]

Links-liberaal is *De Gids* daarna niet meer geweest. Het blad bleef zich beschouwen als vertegenwoordiger van de liberale stroming in het algemeen. Het drong meer dan eens aan op liberale 'concentratie'. Ook het liberalisme zelf veranderde geleidelijk.[10] Toen het na 1918 politiek een relatief marginale stroming werd, ging het zich manifesteren als laatste vertegenwoordiger van de 'algemeenheid' in een toenemend verzuilde samenleving. Deze aspiratie was ook duidelijk aanwezig bij *De Gids*, vanouds al. Het liberalisme van het tijdschrift werd als het ware kleurloos. Wat ervan overbleef was in hoofdzaak het streven een openbare sfeer te handhaven in een steeds meer gesegmenteerd maatschappelijk en cultureel leven.

Dit 'algemene' liberalisme ging in *De Gids* steeds meer samenvallen met de nationale allure van dit erkende cultuurmonument. Het blad was ooit begonnen als nationale opwekkingsbeweging, met de bedoeling Nederland ten minste terug te brengen in de vaart der volken. Het had zich op een moraliserende manier bediend van de geschiedenis om de onbenutte nationale vermogens te reactiveren. Dit liberale nationalisme, zo verwant met het idee van *Bildung*, stond nog niet op gespannen voet met de humaniteitsgedachte. De decennia 1850-1870 waren gekenmerkt door een onnadrukkelijk, liberaal gemotiveerd nationaal vertrouwen. De kring van het tijdschrift gaf in die jaren blijk van een betrekkelijke tevredenheid over de nationale prestatie en de herstelde burgerzin. Nederland was in haar voorstelling een rustige, liberale natie die welwillend maar met verstandige distantie kennisnam van wat het buitenland te bieden had. Na 1880 was *De Gids* uiting gaan geven aan een gepronconceer-

der, gespannen nationalisme, biologistisch gedacht en resulterend in imperialistische aspiraties. Het werd gevoed door de zorg van de liberaal-burgerlijke elite dat de toenmalige emancipatiebewegingen zouden uitlopen op de desintegratie van de nationale gemeenschap. Van een afstand bezien volgde het nationalisme van *De Gids* in de negentiende eeuw min of meer het Europese ritme.

Daarna heeft het tijdschrift zich vooral de taak aangemeten het 'beste' en duurzame van de nationale cultuur te presenteren, ongeveer als een Rijksmuseum. '*De Gids* heeft steeds geponeerd dat er eene Nederlandsche samenleving bestond welke hij in zoo ruim mogelijken zin had te dienen', heette het in een prospectus van 1932 waarin het blad zich presenteerde als vertegenwoordiger van een 'algemeen-Nederlandsch intellectueel publiek', naast en boven de vele groeps- en generatiegebonden periodieken.[11] Met zijn ernstige cultuuropvatting en zorg voor de nationale traditie voegde het zich geleidelijk in het dominerende conservatief-confessionele waardepatroon van het Nederlandse interbellum. De hoge status van *De Gids* en zijn nationale allures strookten echter steeds minder met zijn werkelijke aanhang. In 1901 bereikte het blad zijn grootste oplage (2100) en afzet (1900). In 1916 had het nog 1682 abonnees. Het is mogelijk dat het ook bij een dalende verkoop nog een groter publiek bereikte, via de leesportefeuille en een groeiend aantal openbare leesinrichtingen. Een feit is dat vanaf 1916 de afzet even geleidelijk als onstuitbaar achteruitging, naar 1250 abonnementen in 1926 en nog slechts 681 in het jubileumjaar 1936.[12]

Het is waar: na de Tweede Wereldoorlog heeft het tijdschrift zich hersteld. Het heeft zich binnen de sector van de literaire of algemeen-culturele periodieken gehandhaafd. Bij tijd en wijle heeft het in bredere kring de aandacht getrokken met opzienbarende bijdragen of themanummers. Zeker in de jaren 1960 en 1970 hebben *Gids*-bijdragen invloed uitgeoefend op de publieke opinie. De naoorlogse geschiedenis van het blad is een afzonderlijke studie waard. Zo'n studie zal echter tonen dat, alle kwaliteit en inzet ten spijt, de positie van een tijdschrift als *De Gids* verhoudingsgewijs marginaal geworden is in het medialandschap van de twintigste eeuw, met zijn vele kortstondige avant-gardeperiodiekjes, zijn populaire week- en familiebladen, zijn verzuilde massapers, zijn opiniebladen en nieuwe media als de film, de radio en later de televisie. Die tendens tekende zich al in het begin van de eeuw af. 'Daarin ligt de werkelijke waarde van een maandschrift-artikel, dat het niet vandaag wil prikkelen of behagen om morgen misschien reeds bij oud papier te komen, maar dat het een duurzamen plaats kan verwerven op de boekenplank', heette het in 1919 in een ontwerpverklaring over de redactionele koers. 'In die richting ligt, bij de veranderde verhoudingen der periodieke pers, meer dan ooit onze taak!'[13]

Een tijdschrift voor de boekenplank: met de voltooiing van deze studie heeft het zijn bestemming bereikt.

Eindnoten:

1 De term is van Bakker, *Literaire tijdschriften*, 15.

2 Tegelijk met Van Duinkerken overwogen Colenbrander en D. van Blom, die in december 1933 een nieuwe redactie formeerden, de kandidatuur van Menno ter Braak, de uitgesproken vertegenwoordiger van *Forum* en erkende tegenstander van Van Duinkerken, en van Antonie Donker, die verbonden was aan *De Stem* en dus ook een richting vertegenwoordigde waartegen *Forum* polemisch optrad. 'Hieruit de keus gevallen op Anton van Duinkerken', noteerde

Colenbrander laconiek, alsof het er niet toe deed welke van deze representanten van meer uitgesproken literatuuropvattingen *De Gids* zou aantrekken. Notulen vergadering 12-12-1933, AG E Inloopboek 1930-1938.

3 Jan Veth, in een rondschrijven van de redactie, oktober-november 1916, AG C 243 a, b; ook in: Van den Akker en Dorleijn, 'Stemmen uit de redactie', 152.

4 Zie hierover: Van den Akker en Dorleijn, 'Stemmen uit de redactie'; en Van Vliet, 'Marsman en *De Gids*'.

5 A. Roland Holst aan Marsman, 26-10-1931, NLMD, coll. A. Roland Holst.

6 Prospectus 1915, UBA, BVB, coll. Van Kampen.

7 1899, III 205-257.

8 Zie: brieven van Van Hall aan C. en M. Scharten-Antink, NLMD, coll. Van Hall.

9 Rondschrijven van de redactie, 11-13 oktober 1910, 17 juni 1911, AG A 374.

10 Over de ontwikkeling van het liberalisme na 1900, zie: Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef*, 207-275.

11 Prospectus 1932, UBA, BVB, coll. Van Kampen.

12 Voor een uitgebreidere behandeling, zie: Aerts, 'De Gids en zijn publiek', 112-113.

13 Jan Veth, ontwerpverklaring 'Aan de lezers', november 1919 (uiteindelijk niet geplaatst), AG E 460 a.

Geraadpleegde archieven

Universiteitsbibliotheek, Leiden (UBL), afd. Dousa:

Archief De Gids (AG). Het redactiearchief maakt deel uit van de collecties van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, onder signatuur Ltk. 1888. Het bevat materiaal over de periode 1840 tot 1961: 86 mappen correspondentie en andere documenten, een kopieboek van uitgaande brieven 1843-1856, vier inloopboeken van ingekomen bijdragen 1883-1938 en twee kasboeken 1909-1938. Pas vanaf 1916 is het systematisch bijgehouden, tot dat jaar is het zeer ongelijkmatig gevuld. Redacteur-secretaris H.T. Colenbrander heeft een inventaris van het archief tot en met 1939 gemaakt (Ltk 1888 H). Colenbrander publiceerde in *De Gids* 95 (1931), II 380-409 en III 225-258 een selectie 'Uit het Gidsarchief'. De meeste documenten zijn hierin echter onvolledig en niet altijd correct afgedrukt. Over het archief, zie ook mijn 'Ltk. 1888: het archief van *De Gids*', in: B. Dongelmans e.a. ed., *Dierbaar magazijn. De bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (Amsterdam 1995) 153-156.

Brieven van J.N. van Hall, A.G. van Hamel, A.A.W. Hubrecht, G. Kalff en H.P.G. Quack aan W.G.C. Byvanck(BPL 2246).

Universiteitsbibliotheek, Amsterdam (UBA):

Afdeling handschriften, brievencollecties en archieven (Hss):

Collecties E.J. Potgieter, J. Perk en J.C. Zimmerman;

Brieven van: R.C. Bakhuizen van den Brink, Ch. Boissevain, J.T. Buys, C.A. Engelbregt, C.J. Fortuijn, R. Fruin, J. van Geuns, J. van Gilse, W.J.C. van Hasselt, J.N. van Hall, J. Heemskerk Bz., C. Honigh, P.N. van Kampen, P.A.S. van Limburg Brouwer, H.C. Millies, F.A.W. Miquel, P.N. Muller, H. Pol, H.P.G. Quack, (C.)H. Riehm, H.J. Schimmel, J.A. Sillem, P.J. Veth, S. Vissering, W. van der Vlugt, G.E. Voorhelm Schneevoogt, J.C. Zimmerman.

Réveilarchief:

Collectie G. de Clercq (F.f.).

Bibliotheek van de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels (BVB):

Collectie G.J.A. Beijerinck;

Collectie P.N. van Kampen;

Archief boekhandel Van Benthem en Jutting (klantenboeken);

Archief Fa. Luchtmans/Brill (klantenboeken).

Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum (NLMD), Den Haag:

Collecties *De Gids*, A.L.G. Bosboom-Toussaint, J.N. van Hall, J. de Meester, A. Roland Holst en J.C. Zimmerman;

Knipselarchief.

Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven (AMVC), Antwerpen:
Collectie P.N. van Kampen & Zn., N.V.

Algemeen Rijksarchief (ARA), Den Haag:
Archief W.H. de Beaufort;
Archief S. Vissering.

Gemeentearchief Amsterdam (GAA):
Archief Fam. Boissevain;
Archief Departement Amsterdam en Archief Hoofdbestuur van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

Gemeentearchief Groningen (GAG):
Archief ‘Leesgezelschap van 1768’;
Archief leesgezelschap ‘Hooft’.

Gemeentearchief Zwolle (GAZ):
Archief N.V. Uitgeversmaatschappij W.E.J. Tjeenk Willink (klantenboeken).

Bibliografie

I. Geciteerde en besproken *Gids*-bijdragen

Artikelen uit De Gids *die enkel als secundaire literatuur gebruikt zijn, vindt men in deel II van deze bibliografie*.

In de noten gebruikte afkortingen van rubrieken:

[J. Heemskerk Bz.], SO	= Staatkundig Overzigt, 1848
[J. Heemskerk Bz.], SB	= Staatkundige Beschouwingen, 1849-1850
H.P.G. Quack, PO	= Politiek Overzicht, 1861-1864, 1866-1869
A.E.J. Modderman, PO	= Politiek Overzicht, 1864
Cd. Busken Huet, LKk	= Letterkunde, Kroniek en kritiek, 1862-1865
N.G. Pierson, EO	= Economisch Overzicht. Buitenlandsche letterkunde, 1867-1869
R. Macalester Loup, PO	= Politiek Overzicht, 1880-1883
[J.N. van Hall e.a.], LK	= Letterkundige kroniek, 1883-1905

Vermelding van de *Gids*-bijdragen:

Tot en met 1847 verscheen *De Gids* in twee afdelingen, Boekbeoordeelingen (B) en Mengelingen (M). Een gebonden jaargang bestaat gewoonlijk uit een deel Boekbeoordeelingen en een deel Mengelingen. Van 1848 tot en met 1862 vindt men het tijdschrift gebonden in twee romeins genummerde delen die elk een halfjaar omvatten (I, II), vanaf 1863 in vier delen die elk een kwartaal omvatten (I-IV). In deze literatuurlijst is vanaf 1848 van elke bijdrage ook de maand van verschijnen vermeld. De toevoeging BA betekent dat de bijdrage deel uitmaakte van het Bibliographisch Album (1848-1883), de afdeling recensies die werd gedrukt in een kleinere letter. De toevoeging Bibl. heeft betrekking op de afdeling Bibliographie, waarin vanaf 1889 aan het slot van elke aflevering heel beknopt nieuw verschenen boeken werden gesignaleerd. Een enkele keer bevatte een aflevering vooraf of achteraan een Bijblad of Bijlage, als de actualiteit een mededeling van de redactie vereiste nadat het nummer al gezet was, of als een auteur toestemming kreeg voor eigen kosten een antikritiek of reactie te doen toevoegen. Bijdragen die zonder ondertekening zijn verschenen en waarvan de auteur niet bekend is, zijn in de noten en (aan het slot van) de literatuurlijst vermeld onder (Anon.).

A. recenseert J.A. Lastdrager, *Geschiedenis des vaderlands voor jonge lieden* (Haarlem z.j.), 1838, B 273-277.

A., ‘Iets over den slavenstand in Nederlandsch Oost-Indië. (Een fragment)’, 1849, I (jan) 89-90.

A. [=C.J. Fortuijn] rec. J.G. de Fremery, *Disquisitio inauguralis de vi juris publici patrii antiqui et intermedii in legem de imperio anni 1815* (Groningen 1840), 1840, B 547-559.

Ackersdijck, J. rec. *Bijdragen tot de Staatshuishoudkunde en Statistiek*, ed. G. Wttewaal, I (1836) nr. 1-2, 1837, B 217-227.
Ackersdijck, J. rec. *Tijdschrift voor Staatshuishoudkunde en Statistiek*, ed. B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis, I (1841, 1842), 1843, B 149-150.
A[ckersdijck], J. rec. *Beknopt overzicht van het leerstelsel van Charles Fourrier* (Rotterdam 1841), 1844, B 609-610.
Ackersdijck, J. rec. G.W. Vreede, *Beschouwingen van de openbare meening* (Amsterdam 1846), 1846, B 903-904.
Alberdingk Thijm, J.A., 'Floris ende Blancefloer, door Diederic van Assenede (XIIIe eeuw)', 1850, I (apr) 451-475.
Alberdingk Thijm, J.A., 'Hollandsche bouwkunst. Noord-Hollandsche huizen', 1851, I (juni) 693-706.
Alberdingk Thijm, J.A., 'Twee Hollandsche graven', 1852, I (apr) 437-452.
Alphen, H. van, 'Java en de Indische begrooting voor 1868', 1868, III (aug) 268-315.
Amorie van der Hoeven, A. des, 'Aphorismen over het eigenaardig goede in de katholieke afdeeling der Christenkerk', 1845, M 141-154.
Amorie van der Hoeven, A. des rec. P. Hofstede de Groot en L.G. Pareau, *Encyclopaedia theologi christiani* (Groningen 1844) en Dezelfden, *Compendium dogmatices et apologetices christianae* (Groningen 1845), 1846, B 689-706.
Amorie van der Hoeven, H.A. des, 'De cultuurwet', 1862, II (dec) 841-852.
Amorie van der Hoeven, M. des, 'De wijsgeerige zedeleer van dr. Richard Rothe', 1852, II (okt) 421-432 en (nov) 562-571.
Ange Huet, J. l', 'Het standpunt der Modernen', 1873, II (apr) 71-118.
Ardore et candore [=W.J.C. van Hasselt] rec. *Bijdragen voor de vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, ed. I.A. Nijhoff, 1837, B 81-87, 195-199 en 1839, B 235-241.
Asser, T.M.C., 'De Congo-akte', 1885, II (mei) 316-347.
Aulnis de Bourouill, J. d' rec. G. Heymans, *Karakter en methode der staathuishoudkunde* (Leiden 1880), 1881, III BA (juli) 177-179.
Aulnis de Bourouill, J. d', 'De sociaal-demokratische beweging in Nederland en het recht van vergadering', 1887, I (feb) 276-297.

[Bakhuizen van den Brink, R.C.], 'Vondel met Roskam en Rommelpot', 1837, M 161-175, 197-217, 277-288, 407-423.
[Bakhuizen van den Brink, R.C.] rec. J. Geel, *Onderzoek en Phantasie* (Leiden 1838), 1838, B (sept) 461-473 en (okt) 521-535.
[Bakhuizen van den Brink, R.C.] rec. J. van den Hage, *De schaapherder. Een verhaal uit den Utrechtschen oorlog, 1481-1483* (Amsterdam 1838), 1838, B 615-616.
[Bakhuizen van den Brink, R.C.] rec. D. Nieuwhof, *De verzoeking van Jezus in de woestijn, beschouwd in haren aard en haar doel* (Rotterdam 1837), 1839, B 113-125, 176-185.
[Bakhuizen van den Brink, R.C.] rec. B.H. Lulofs, *J. van den Vondel, door geschiedkundige inleidingen, omschrijvingen in proza en aanteekeningen, in eenige zijner kleinere gedichten opgehelderd* (Groningen 1838), 1839, B 201-207.
[Bakhuizen van den Brink, R.C.] rec. J.J. Prins, *Disputatio theologica inauguralis de locis Evangelistarum, in quibus Jesus baptismi ritum subiisse traditur* (Amsterdam 1838), 1839, B 309-317.

[Bakhuizen van den Brink, R.C.], ‘Kritiek - hyperkritiek - onkritiek. Nalezingen op Labruyères des ouvrages de l'esprit’, 1839, M 476-483, 513-522.
[Bakhuizen van den Brink, R.C.], ‘Redevoering over vaderlandsliefde’, 1840, M 188-204.

[Bakhuizen van den Brink, R.C.] rec. H.A. Meijer, *De Boekaniër* (Amsterdam 1840), 1840, B 404-419.
[Bakhuizen van den Brink, R.C.] rec. *Nederlandsche Muzen-Almanák voor 1841* (Amsterdam 1841), 1841, B 42-55.
[Bakhuizen van den Brink, R.C.] rec. E.J. Potgieter, *Liedekens van Bontekoe* (Amsterdam 1840), 1841, B 460-468, 522-535.
[Bakhuizen van den Brink, R.C.], 'Personeel en profaan (Brieven aan Albert)', 1841, M 269-278, 400-404, 449-465.
[Bakhuizen van den Brink, R.C.], 'Trudeman en zijn wijf. Verhaal', 1843, M 1-8, 57-77, 110-122, 157-175.
B.v.d.B. [=Bakhuizen van den Brink, R.C.] rec. P.C. Hooft, *Warenar*, ed. M. de Vries (Leiden 1843), 1843, B 554-579.
[Bakhuizen van den Brink, R.C.], 'Andries Bourlette. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van den vrijheids-oorlog (1568)', 1844, M 131-158,175-191, 223-243.
B.v.d.B., R.C. [=Bakhuizen van den Brink] rec. *Hendrick Graaf van Brederode, medegrondlegger der Nederlandsche vrijheid, verdedigd door Mr. M.C. van Hall* (Amsterdam 1844) en G. Groen van Prinsterer, *Antwoord aan Mr. M.C. van Hall, over a. Hendrick Graaf van Brederode; b. Uitgave van Brieven; c. Historische kritiek* (Leiden 1844), 1845, B 267-290, 313-361, 427-453, 532-557.
[Bakhuizen van den Brink, R.C.], 'Cartons voor de geschiedenis van den Nederlandschen Vrijheidsoorlog. (I De adel)', 1846, M 423-444, 525-546, 598-626.
Bakhuizen van den Brink, R.C., *zie ook:* OEC.; S.; V.S.
Baumhauer, M.M. von, 'De Statistiek', 1849, I (jan) 79-88.
Baumhauer, M.M. von, 'De vereeniging der leen- en spaarbanken', 1851, I (juni) 726-733.
B[aumhauer], T.K.M. von rec. I. da Costa, *Paulus, eene Schriftbeschouwing*, I (Leiden 1846), 1847, B 581-624.
Beaufort, W.H. de, '1830-1880', 1880, IV (okt) 1-8.
Beaufort, W.H. de, 'Sir Bartle Frere over de Transvaal', 1881, I (mrt) 525-544.
Beaufort, W.H. de, 'Taine's geschiedenis der Fransche revolutie', 1882, III (juli) 137-170.
Beaufort, W.H. de, 'De anti-revolutionaire partij en de schoolkwestie', 1883, II (juni) 416-436.
Beaufort, W.H. de, 'Een staatkundig programma', 1883, IV (nov) 276-291.
Beets, N., 'Oosterlingen', 1837, M 119-123 en 340-344.
Beets, N., 'Een oude romance vernieuwd', 1837, M 234-237.
Beets, N., 'Jacob gezegend', 1839, M 219-220.
Beets, N., 'Brief aan den Secretaris der Gidsredactie', 1884, III (sept) 371-377.
Beets, N., *zie ook:* Hildebrand; V.S.
Berg, L.W.C. van den, 'De Atjehers', 1894, IV (nov) 195-238.
Bergh, S.J. van den, 'De vrijheid (naar W.C. Bryant)', 1844, M 651-654.
Bientjes, J.A., 'Onze jongens en meisjes', 1881, IV (okt) 84-103.
Bierens de Haan, D., 'De wiskunde als gedeelte van het onderwijs op gymnasiën', 1850, I (apr) 440-450.
Bleeker, P., 'Het partikulier landbezit op Java', 1863, I (jan) 19-29.
Boer, W.R., 'Frédéric Bastiat en de socialisten', 1848, II (sept) 278-319.
Boer, W.R., 'Denkbeelden over pauperisme en armverzorging', 1850, II (okt) 397-443.
Boissevain, Ch., 'Elizabeth Barrett Browning', 1867, III (juli) 66-94.

Boissevain, Ch., ‘Iets over poëzie’, 1871, I (mrt) 506-560.
Boissevain, Ch., ‘Letterkundige studiën’ (I, II), 1872, I (jan) 47-80 en II (feb) 323-344.

Boissevain, Ch., ‘Iets over de tentoonstelling in Arti’, 1872, II (juni) 529-562.
Boissevain, Ch., ‘Een Genie’, 1872, IV (dec) 485-536.
Boissevain, Ch., ‘Slechte manieren in de letterkunde’, 1873, I (jan) 127-155.
Boissevain, Ch., ‘Onder de kastanjeboomen’, 1873, II (juni) 559-595.
Boissevain, Ch., ‘Iets over het lezen van romans’, 1875, I (feb) 178-216.
Boissevain, Ch., ‘Ultramontaansche poëzie’, 1875, IV (nov) 267-308.
Boissevain, Ch., ‘De poëzie der Puriteinen’, 1877, I (jan) 132-160.
Boissevain, Ch., ‘Het lied der kinderen’, 1877, III (aug) 361-382.
Boissevain, Ch., ‘Iets nieuws’, 1879, IV (dec) 421-457.
Boissevain, Ch., ‘'s Winters op de Noordzee. Laurens Rijnhart Koolemans Beynen’, 1880, I (jan) 85-151.
Boissevain, Ch., ‘Victor de Laprade’, 1884, I (jan) 93-120.
Boissevain, Ch., ‘Een heldenleven’, 1884, II (mei) 362-401, (juni) 540-585 en III (juli) 92-128.
Boissevain, Ch., ‘Ons vaderland’, 1895, I (jan) 123-137.
Boissevain, Ch., *zie ook:* Oudenaerde, M. van.
Boissevain, G.M., ‘Nederlandsch-Indië in de laatste vijftien jaar’, 1887, II (mei) 333-349.
Booms, P.G., ‘Atjeh’, 1875, I (feb) 381-390.
Booms, P.G., ‘De afwachtende en de agressieve politiek in Atjeh’, 1879, II (mei) 327-362.
Bosboom-Toussaint, A.L.G., *zie:* Toussaint, A.L.G.
Bosch, W., ‘Een woord over de kolonisatie onzer Oostindische bezittingen’, 1858, I (feb) 165-188.
Bosse, J.P. van, ‘Decentralisatie in Nederlandsch-Indië’, 1875, IV (dec) 417-452.
Brandt, W., ‘God, godsdienst, religie’, 1892, II (mei) 256-278.
Brill, W.G., ‘Goethe uit het staatkundig oogpunt beschouwd’, 1843, M 653-662.
Brill, W.G., ‘De Republiek der Vereenigde Provinciën in het tijdperk van haren bloei. (Eene wijsgeerig-historische studie)’, 1848, I (mrt) 277-318.
Brill, W.G., ‘Wat wij beleven is meer geschied. Twee hoofdstukken uit de Romeinsche geschiedenis’, 1849, I (mrt) 317-328.
Brill, W.G., ‘Over den besten waarborg van staatswelvaren en volksgeluk’, 1849, I (apr) 454-464.
Brill, W.G., ‘Over de middelen tot het herstel der kranke maatschappij’, 1850, I (jan) 78-89.
Brill, W.G., ‘Proeve eener geluksleer’, 1850, I (juni) 751-765.
Brill, W.G., ‘Apologie van Holland’, 1884, III (aug) 331-352.
Bruining, A., ‘De theologie in de kring der wetenschappen’, 1884, II (juni) 449-501.
Bruyn Kops, J.L. de, ‘Korte beschouwingen over plaatselijke accijnzen’, 1851, I (apr) 389-438.
Burger jr., D. rec. J.H. Scholten, *Over het Godsbegrip van Krause* (Leiden 1846), 1846, B 313-319.
Busken Huet, Cd., ‘Stichtelijke lektuur’, 1859, I (mrt) 372-433, (apr) 469-520, (mei) 642-702.
Busken Huet, Cd., ‘Eene kerkelijke beweging in Duitsch-Zwitserland’, 1860, I (mei) 577-636.
Busken Huet, Cd., ‘Drostelijke teederheid’, 1862, I (feb) 206-243.
Busken Huet, Cd., ‘Letterkunde. Kroniek en kritiek’, 1862, IV (dec) tot 1865, I (jan).
Busken Huet, Cd., ‘Vanity Fair’, 1864, IV (nov) 216-222.

Busken Huet, Cd., ‘Letterkunde. - Een Avond aan het Hof, December 1864’, 1865, I (jan) 115-131.
Busken Huet, Cd., ‘Een dichterlijk regtsgeleerde’, 1880, II (mei) 280-303.
Busken Huet, Cd., *zie ook:* Een Geabonneerde van het Bijblad.
Bussy, I.J. de, ‘De ontwikkelingsgang van de moderne richting’, 1889, IV (okt) 91-135.
Buys, J.T., ‘Een monument voor Hogendorp’, 1864, II (apr) 87-99.
Buys, J.T., ‘Het moderne staatsbegrip’, 1864, III (aug) 193-217.
Buys, J.T., ‘De donkere dagen vóór Kersmis’ [sic], 1865, I (jan) 1-24.
Buys, J.T., ‘Misverstand’, 1865, III (juli) 84-111.
Buys, J.T., ‘Een gevaarlijk kiesstelsel’, 1865, IV (okt) 130-147.
Buys, J.T., ‘Zomer- en winterstormen’, 1866, III (juli) 1-32.
Buys, J.T., ‘De ontknooping’, 1866, IV (dec) 447-467.
Buys, J.T., ‘De debatten over de staatsbegrooting’, 1867, II (apr) 130-161.
Buys, J.T., ‘Gemeen overleg’, 1867, IV (nov) 287-300.
Buys, J.T., ‘Avontuurlijke politiek’, 1868, I (jan) 51-79.
Buys, J.T., ‘Een politiek drama’, 1868, II (apr) 108-135.
Buys, J.T., ‘Onze kieswet’, 1869, II (mei) 345-371.
Buys, J.T., ‘Stil leven’, 1870, IV (nov) 279-307.
Buys, J.T., ‘Het koloniaal debat’, 1870, II (mei) 338-371.
Buys, J.T., ‘Onze politieke toestand’, 1871, IV (dec) 523-558.
Buys, J.T., ‘De vruchten van een tiendaagschen veldtocht’, 1872, II (juni) 463-496.
Buys, J.T., ‘Van 18 November tot 24 December’, 1873, I (jan) 1-35.
Buys, J.T., ‘Een casus positie’, 1874, IV (okt) 49-85.
Buys, J.T., ‘De zelfstandigheid van het staatsrecht’, 1876, I (mrt) 417-436.
Buys, J.T., ‘Groen van Prinsterer’, 1876, II (juni) 540-546.
Buys, J.T. rec. W.C.D. Olivier, *Van de Staten-Generaal* (Den Haag 1876), 1876, IV BA (okt) 153-171.
Buys, J.T., ‘Heden en morgen’, 1877, I (jan) 104-131.
Buys, J.T., ‘Een Alarmkreet’, 1877, II (apr) 46-84.
Buys, J.T., ‘Op de grenzen van het beloofde land’, 1879, I (jan) 153-183.
Buys, J.T., ‘Bedenkelijke leuzen’, 1881, I (jan) 118-160.
Buys, J.T., ‘Onze aanstaande Reformbill’, 1882, I (feb) 306-342.
B[uys], J.T., ‘De dood van den Kroonprins’, 1884, III (juli) i-iv.
Buys, J.T., ‘Non possumus’, 1886, II (mei) 326-352.
Buys, J.T., ‘Grondwetsherziening’, 1887, II (mei) 288-319.
Buys, J.T., ‘Teleurstellingen en verwachtingen’, 1888, I (jan) 122-155.
Buys, J.T., ‘De Eerste Kamer en de schoolwet’, 1889, IV (nov) 367-384.
Buys, J.T., ‘Willem de Derde, 1849-1890’, 1890, IV (dec) i-iv.
Buys, J.T., ‘Rumor in casa’, 1891, I (jan) 101-139.
Buys, J.T., ‘Aan gene zijde van het algemeen stemrecht’, 1892, IV (nov) 204-228 en (dec) 406-458.
Bijl, Jan [=J. van Gilse], ‘Splinters van oud en nieuw hout’, 1858, I (apr) 617-621.
Byvanck, W.G.C., ‘Rembrandt-legende’, 1890, II (mei) 274-298.
Byvanck, W.G.C., ‘Shelley’, 1892, III (aug) 308-338, (sept) 478-519.
Byvanck, W.G.C., ‘Onze betrekkingen tot Lombok’, 1894, IV (okt) 134-157 en (nov) 299-338.

C. [=C.J. Fortuijn] rec. T.M. Roest van Limburg, *Liberalismus* (1837), 1838, B 303-313.

C. [=E.J. Potgieter] rec. H.A. Spandaw, *Gedichten* I (Groningen 1836), 1837, B 201-204.
Candore et ardore [=W.J.C. van Hasselt] rec. *Verdediging der regten van Nederland*

tegen aanmatigingen van Groot-Brittaniën, met betrekking tot het tractaat op den 17den maart 1824 gesloten (tweede druk, Amsterdam 1836), 1837, B 39-41.
Candore et ardore [=W.J.C. van Hasselt] rec. A. de Jager ed., *Taalkundig magazijn* (1835-1836), 1837, B 136-143.
Cappelle, H. van, 'De symboliek van den schedel', 1854, II (okt) 433-461.
Chantepie de la Saussaye, P.D., 'Ethisch pantheïsme', 1885, I (feb) 341-350.
[Clercq, G. de], 'Het voorstel ter grondwetsherziening', 1845, M 61-96.
(Clercq, G. de] rec. [H. Box], *Staatkundige brieven aan een Lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, nrs. 3-5 (Den Haag 1844-1845); [P.L.F. Blussé], *Nu of nooit; een ernstig woord aan alle gezeten burgers van Nederland* (Dordrecht 1845) en *Een woord aan den Koning* (Amsterdam 1845), 1845, B 392-400.
[Clercq, G. de] rec. [H. Box], *Staatkundige brieven. Aan de negen Leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, die het voorstel tot herziening der Grondwet deden*, nr. 6 (Den Haag 1845), 1845, B 639-643.
[Clercq, G. de] rec. *De Staatkundige Tooverlantaarn, of Utopisch Politische Snelwagen*, I (Kampen 1845), 1845, B 897-898.
Clercq, G. de, 'Louis Blanc', 1846, M 1-33, 48-78, 131-162.
[Clercq, G. de?] rec. M. Cabet, *Communistische geloofsbelijdenis. Naar het Fransch, met de belijdenis des vertalers* (z.p. 1846), 1846, B 620-625.
[Clercq, G. de] rec. G. Engelberts Gerrits, *Het leven en de regering van Z.M. Willem I* (Amsterdam 1845); A.J. Lastdrager, *Nieuwste geschiedenissen van Nederland in jaarlijksche overzigten* (Amsterdam 1839-1844); Idem, *Belegeringen verdediging des Kasteels van Antwerpen* (Amsterdam 1846) en I. Kuranda, *België sedert de omwenteling in 1830* (Amsterdam 1846), 1847, B 256-312 en 869-956.
Clercq, G. de, 'De nationaliteits-strijd in Sleeswijk', 1847, M 233-270.
Clercq, G. de, 'Arnold Ruge over de Fransche socialisten', 1847, M 313-346.
d.C. [G. de Clercq], 'De buitengewone armenbedeeling te Amsterdam in 1847', 1848, I (mrt) 369-380.
[Clercq, G. de] rec. 1 da Costa, *Wachter! Wat is er van den nacht? Een lied bij de uitgangen van 1847* (Haarlem 1848), 1848, I BA (apr) 499-502.
Clercq, G. de rec. S.J. van den Bergh, *Onzen Koning, 13 maart 1848. Een lied* (Haarlem 1848), 1848, I BA (apr) 502-504.
[Clercq, G. de], 'De vlugschriften van den dag', 1848, I (mei) 630-648.
Clercq, G. de. 'Twee nieuwe bijdragen tot het vóór en tegen der regtstreeksche verkiezingen', 1848, I (juni) 764-778.
Clercq, G. de, *zie ook:* G.
Coronel, S.S., 'In 't Gooi', 1863, I(mrt) 435-485 en II (apr) 46-65.
Coronel, S.S., 'Een blik op de maatschappelijke en staatkundige ontwikkeling der arbeidende klassen in Engeland', 1869, II (juni) 473-528.
Cort van der Linden, P.W.A., 'Vrijheid en Hervorming', 1887, II (juni) 389-425 en III (juli) 72-125.
Cort van der Linden, P.W.A., 'Conservatief of progressief', 1893, I (jan) 137-173.
Cort van der Linden, P.W.A., 'Wapenstilstand', 1894, I (jan) 34-50.
Cort van der Linden, P.W.A., 'Na den strijd', 1894, II (mei) 283-306.
Cort van der Linden, P.W.A., 'Staat en gemeenschap', 1894, IV (nov) 239-266.
Cort van der Linden, P.W.A., 'Beginselen of formules', 1895, I (jan) 72-81.
[Costa, I. da], 'Bij de rivieren van Babel', 1841, M 202-204.
Couperus, L., 'Noodlot', 1890, IV (okt) 1-66 en (nov) 177-234.

Couperus, L., ‘Extaze. Een boek van geluk’, 1892, I (jan) 1-90.
Couperus, L., ‘Kleine raadsels’, 1892, II (juni) 448-459.

D. [=C.H. Riehm], ‘De scheikunde en het mikroskoop’, 1850, II (nov) 587-618.
Delprat, G.H.M., ‘Geven en wéldoen. Bijdragen tot de geschiedenis der armenverzorging bij Christenvolken gedurende de Middeleeuwen’, 1853, I (apr) 457-477.
‘De Nederlandsch-Zuid-Afrikaansche Vereeniging’, 1886, IV (nov) 185-190.
Deventer, C.Th. van, ‘Een eereschuld’, 1899, III (aug) 205-257.
Deventer, M.L. van, ‘Toussaint l'Ouverture’, 1854, I (feb) 229-244.
Deventer, M.L. van, ‘De ontwikkeling der constitutie van Duitschland. Historische schets’, 1852, II (aug) 149-175. (okt) 433-472 en (dec) 685-733.
Deventer, M.L. van, ‘Het tijdperk van Oldebarnevelt’, 1858, I (apr) 562-578.
Deventer, M.L. van, ‘Een gevaarlijke tocht naar de “Zuid-Afrikaanders”’, 1887, IV (dec) 476-513.
Dixi rec. P.W. Alstorphius Grevelink, *Korte bedenkingen op het werk van den Heer G. Luttenberg. Proeve van onderzoek omtrent het armwezen in ons vaderland* (Assen 1842), 1843. B 55-57.
Donders, F.C. rec. G. Valentin, *Natuurkunde van den mensch*, vert. J.G. Rooseboom (Gouda 1845), 1846, B 750-783 en 863-900.
Doorninck, J.I. van, ‘Oud-Holland’, 1884, I (jan) 162-174.
Dozy, R., ‘Studiën over de Vereenigde Staten’, 1871, II (mei) 193-219 en (juni) 425-454, III (juli) 101-131.
Dusseau, J.L., ‘Het leven’, 1852, II (juli) 1-44.
Duyl, C.F. van rec. Jan Holland, *Darwinia, een roman uit eene nieuwe wereld* (Deventer 1876), 1878, I BA (mrt) 569-584.
D.W. [=J.C. Zimmerman], ‘Alexander Verhuell’, 1853, I (mrt) 336-348, (apr) 478-491, (juni) 745-756

E. rec. *Verslag der Commissie der Koninklijke Akademie van Wetenschappen tot het opsporen en het bekend maken van de overblijfsels der vaderlandsche kunst uit vroeger tijden* (Amsterdam 1667), 1868, I BA (mrt) 551-560.
E. rec. J.Ph. Koelman, *De handelingen der Commissie voor het Nationaal Gedenkteeken getoetst aan de authentieke stukken* (Den Haag 1868), 1868, III BA (aug) 369-371.
Een Geabonneerde van het Bijblad [=Cd. Busken Huet], ‘De Tweede Kamer en de Staatsbegroting voor 1865’, 1865, I (jan) 42-63.
Elout van Soeterwoude, W., ‘De Surinaamsche goudvelden’, 1884, I (mrt) 436-499.
Emants, M., ‘Pro domo’, 1889, II (juni) 527-551.
Engelbregt, C.A. rec. Th. Carlyle, *De Fransche omwenteling, een geschiedkundig tafereel*, vert F.F.W. Koch (Maarssen 1849-1850), 1851, I BA (juni) 790-801.
Engelbregt, C.A., ‘Twee staatkundige geschiedschrijvers over den jongsten tijd’, 1852, II (nov) 573-616.
Evers, J.C.G. en J. de Witte van Citters, ‘Gezondheidsleer. - Voeding’, 1851, I (apr) 439-475.

Faber, G.J.A., ‘Pauperisme en armoede’, 1851, II (aug) 190-206.
Farncombe Sanders, A.J.W., ‘Grondwetsherziening en Kiesregt’, 1885, IV (nov) 298-332.
Fortunio [=J.N. van Hall], ‘Moderne sonnetten. Modellen voor dichters, of die het worden willen’, 1885, IV (nov) 333-334.

Fortunio [=J.N. van Hall], ‘De dichter der toekomst’ en ‘Moderne gedichten’, 1886, IV (okt) 122-124.
Fortunio [=J.N. van Hall], ‘Nieuwe proeven van moderne poëzie’, 1887, IV (nov) 355-358.

[Fortuijn, C.J.] rec. D. Donker Curtius, *Proeve eener nieuwe grondwet* (Arnhem 1840), 1840, B 370-371.
[Fortuijn, C.J.] rec. J.C. de Jonge, *Redevoering over de staatkunde hier te lande na den Utrechtschen vrede; een waarschuwend voorbeeld voor onzen tijd* (Den Haag en Amsterdam 1841) en J.R. Thorbecke, *Oratio de Simonis Slingelandtii Rempublicam emendandi studio* (Leiden 1841), 1841, B 289-299.
Fortuijn, C.J., *zie ook:* A.; C.; N.
Fransen van de Putte, I.D., 'Mijn advies aan den minister van koloniën nader toegelicht', 1876, IV (dec) 507-518.
Fr. B. rec. F.C. de Greuve, *Brieven in antwoord op de brieven van den hoogleraar Ph. W. Heusde, over het beoefenen der wijsbegeerte inzonderheid in ons vaderland en in onze tijden* (Groningen 1838), 1838, B 498-500.
F[ruin, R.] rec. C....., *Kantteekeningen op het Handboek der Geschiedenis van het Vaderland van Mr. G. Groen van Prinsterer* (Nijmegen 1857), 1857, II BA (dec) 850-853.
Fruin, R., 'Hugo de Groot en Maria van Reigersbergh', 1858, II (sept) 289-324 en (okt) 417-473.
Fruin, R., 'Het voorspel van den Tachtigjarigen Oorlog', 1859, II (dec) 741-798 en 1860, I (feb) 182-121 en (mrt) 379-429.
Fruin, R., 'Nederland's rechten en verplichtingen ten opzichte van Indië', 1865, II (apr) 28-52.
Fruin, R., 'De Gorcumsche martelaren', 1865, II (mei) 293-336.
Fruin, R., 'De drie tijdvakken der Nederlandsche geschiedenis', 1865, IV (nov) 245-271.
Fruin, R., 'Het geloof aan wonderen', 1866, II (apr) 28-64.
Fruin, R., 'De Nederlandsche beroerten in de XVIe eeuw, uit een katholiek oogpunt beschouwd', 1867, III (aug) 283-318.
Fruin, R., 'Een proeve van historische critiek', 1869, I (feb) 193-238.
Fruin, R., 'De oude verhalen van den moord van Prins Willem I', 1884, II (mei) 226-271.

G. [=G. de Clercq] rec. Klikspaan, *Studentenleven* (Leiden 1844), 1844, B 717-741.
[Geel, J.] rec. *Symbolae literariae I*, 1837, B 392-395
Geel, J. rec. E.J. Potgieter, *Het Noorden; in omtrekken en taferelen* (Amsterdam 1836, 1840), 1840, B 533-536.
Geerts, A.J.C., 'Japan in 1870', 1871, III (sept) 525-568.
Geerts, A.J.C., 'Japan in 1871', 1872, III (aug) 275-345, (sept) 497-544.
Genestet, P.A. de, 'De weduwe van Orléans', 1848, I (mei) 649-652.
[Genestet, P.A. de], 'Leekedichtjes', 1859, II (nov) 690-694 en 1860, I (jan) 125-131.
Gilse, J. van, 'De geschiedenis van de opvoeding des menschdoms en de Openbaring des Bijbels', 1848, II (okt) 430-461.
Gilse, J. van, 'Nieuwe bundels preken', 1852, I (apr) 401-436, (mei) 545-592.
Gilse, J. van, 'De ontwikkeling van het Protestantisme', 1855, I (juni) 673-694.
Gilse, J. van, 'De Groninger Godgeleerden in hunne eigenaardigheid', 1856, I (mrt) 305-340.
Gilse, J. van, 'Het gebruik van de Latijnsche taal in de theologie', 1857, I (apr) 504-536.
Gilse, J. van, 'Het duizendjarig rijk en het gezag der Heilige Schrift', 1857, II (juli) 1-46.

Gilse, J. van, ‘Ulrich van Hutten’, 1858, I (mei) 653-702.
Gilse, J. van, ‘De brieven van Schleiermacher, eene getuigenis van zijn leven’, 1858, II (dec) 681-746.
Gilse, J. van, *zie ook*: Bijl, Jan.

Glasius, L.J.M., ‘Eene klacht’, 1883, IV (dec) 428-449.
Gorter, S., ‘Arcachon. Uit brieven’, 1867, II (juni) 437-496.
Gorter, S., ‘Een groot man en een felbewogen tijd’, 1867, II (apr) 1-39, (mei) 232-273.
Gorter, S., ‘Van Huis, Anna Rooze, Lidewyde’, 1869, I (feb) 275-344.
Gram, J., ‘In het Palais-Royal. Uit eene correspondentie’, 1867, III (sept) 532-561.

[Hall, J.N. van] rec. P. de Mont, *Lentesotternijen* (Gent 1881), Idem, *Lorelei* (Utrecht 1882) en Idem, *Idyllen* (Sneek 1882), LK, 1883, I (feb) 376-383.
[Hall, J.N. van] rec. Jacques Perk, *Gedichten*, met voorrede van Mr. C. Vosmaer en inleiding van Willem Kloos (Sneek 1882), LK, 1883, I (feb) 383-387.
[Hall, J.N. van] rec. P. Vluchtig, *Haagsche hopjes* (Haarlem 1883), LK, 1884, I (feb) 373-376.
[Hall, J.N. van] rec. H. Swarth, *Eenzame bloemen* (Roeselare 1884), LK, 1884, I (mrt) 567-570.
[Hall, J.N. van] rec. L. Couperus, *Een lent van vaerzen* (Utrecht 1884), LK, 1884, III (aug) 359-361.
[Hall, J.N. van] rec. Soera Rana, *Met een meeuwepluim en andere gedichten* (Amsterdam 1884), LK, 1884, III (aug) 355-358.
[Hall, J.N. van] rec. H. Swarth, *Blauwe bloemen* (Utrecht 1884), LK, 1885, I (jan) 191-192.
[Hall, J.N. van] rec. *De Nieuwe Gids* I, 1 (oktober 1885), LK, 1885, IV (nov) 363-364.
[Hall, J.N. van] rec. A. Verwey, *Persephone en andere gedichten* (Den Haag 1885), LK, 1885, IV (dec) 544-548.
[Hall, J.N. van] rec. E. Zola, *Germinal* (1885) en Idem, *L'Oeuvre* (1886), A. Cooplandt, *Uit het leven* (1885) en F. Netscher, *Studies naar het naakt model* (1886), LK, 1886, II (mei) 383-396.
[Hall, J.N. van] rec. W. Kloos en A. Verwey, *De onbevoegdheid der Hollandsche literaire kritiek* (Amsterdam 1886) en L. van Deyssel, *Over literatuur (de heer F. Netscher)* (Amsterdam 1886), LK, 1886, II (juni) 583-587.
[Hall, J.N. van], ‘Uit de geschiedenis van de Gids’, LK, 1886, IV (dec) 569-590.
Hall, J.N. van, ‘Het dagboek van Marie Bashkirtseff’, 1887, III (sept) 348-373.
Hall, J.N. van, ‘De “decadents” in Frankrijk’, 1888, I (feb) 416-436.
Hall, J.N. van, ‘Groote geluiden’, 1888, II (apr) 136-151.
[Hall, J.N. van] rec. H. Gorter, *Mei* (Amsterdam 1889), LK, 1889, II (apr) 185-196.
[Hall, J.N. van] rec. *Physiologie van De Nieuwe Gids* (Amsterdam 1889), 1889, III Bibl. (juli) 182.
Hall, J.N. van, ‘Twee drama's van Ibsen’, 1889, III (sept) 461-478.
[Hall, J.N. van] rec. A. Verwey, *Nieuwe gedichten* (Amsterdam 1890), LK, 1890, I (mrt) 601-604.
[Hall, J.N. van] rec. L.Tolstoi, *La sonate à Kreutzer* (Parijs 1890), LK, 1890, II (juni) 545-555.
[Hall, J.N. van] rec. H. Gorter, *Verzen* (Amsterdam 1890), LK, 1890, IV (dec) 583-592.
[Hall, J.N. van] rec. F. van Eeden, *Studies* (Amsterdam 1890), LK, 1890, IV (dec) 592-596.
[Hall, J.N. van] rec. J.H. Groenewegen, *Bibliographie der werken van Everhardus Johannes Potgieter* (Haarlem 1890), 1890, IV Bibl. (dec) 597.

[Hall, J.N. van] rec. P. Tideman, *Een jongste generatie en De Nieuwe Gids* (Amsterdam 1894), LK, 1894, III (aug) 357-363.
Hall, J.N. van, *zie ook:* Fortunio.
Hamel, A.G. van, ‘Over Zola’, 1880, I (feb) 326-359.

Hamel, A.G. van, ‘Weten en dichten’, 1881, II (apr) 143-178.
Hamel, G.A. van, ‘De tegenwoordige beweging op het gebied van het strafrecht’, 1891, I (feb) 316-342.
Hart, C. van der, ‘Herinneringen van Bali in 1849’, 1854, II (dec) 642-656.
Hartevelt, D., ‘Industrie en poëzie’, 1883, III (sept) 515-530.
Harting, D., ‘De geloofwaardigheid van den schrijver van het Boek De Handelingen der Apostelen, verdedigd’, 1849, I (mei) 477-503.
Harting, D., ‘Bijdrage tot de kennis van het hedendaagsche standpunt der kritiek des Nieuwen Testaments’, 1850, I (juni) 673-728.
Harting, D., ‘Een kritisch vraagstuk opgelost. Onderzoek naar de echtheid der Schriften van Johannes’, 1853, I (apr) 397-432 en (mei) 541-568.
Harting, D., ‘Een leefregel voor de Kerk in onzen tijd’, 1854, II (okt) 385-416.
Harting, D., ‘Wetenschappelijk-populaire theologie’, 1856, II (juli) 1-51.
Hartog, L. de, ‘Saint-Simon en de Saint-Simonisten’, 1870, III (juli) 77-116.
H[asebroek, J.P.], ‘Aan het rijm (naar J. Delorme)’, 1837, III 238-240.
Hasebroek, J.P., ‘Aan Nicolaas Beets, op zijn zeventigsten verjaardag, 13 september 1884’, 1884, III (sept) 391-394.
Hasebroek, J.P., *zie ook:* J.; Jonathan.
[Hasselt, W.J.C. van] rec. [J. de Bosch Kemper], *De staatkundige partijen in Noord-Nederland, geschetst in een historisch overzigt van deszelfs binnenlandsche staetsgesteldheid van het einde der grafelijke regering tot op het jaar 1813* (Amsterdam 1837), 1840, B 449-457 en 516-525.
Hasselt, W.J.C. van, ‘De Loevesteinsche gevangenschap’, 1845, M 283-293.
Hasselt, W.J.C. van, *zie ook:* Ardore et candore; Candore et ardore; V.H.
H.B. [=P.T.L. Helvetius van den Bergh], ‘De vaderlandslievende edelmogende’, 1844, M 492-494.
Heemskerk Az., J., ‘Er waren armen ook in oud-Griekenland’, 1850, I (juni) 729-750.
Heemskerk Az., J., ‘De armoede in het heidensche Rome’, 1851, I (mrt) 309-329.
[Heemskerk Az., J.], ‘Brief van mr. J. Heemskerk Az. aan prof. S. Vissering, over zijne “Opmerkingen over de kwestie van den dag”’, 1852, II bijblad oktober.
[Heemskerk Bz., J.], ‘Staatkundig Overzigt’, 1848, passim.
[Heemskerk Bz., J.], ‘Staatkundige Beschouwingen’, 1849, I (feb) 192-220 en II (okt) 487-508, (nov) 640-667 en (dec) 771-799; 1850, I (jan) 90-99 en (feb) 251-268.
Heemskerk Bz., J., ‘Over de hervorming van de Engelsche scheepvaartwetten’, 1850, I (mrt) 301-324, (apr) 476-495, (mei) 594-621, (juni) 766-784.
Heemskerk Bz., J.; ‘Robert Peel’, 1850, II (okt) 444-473, (nov) 619-643 en (dec) 701-723.
Heemskerk Bz., J., ‘Macaulay en de Engelsche geschiedenis’, 1851, I (feb) 137-164 en (mei) 575-596 en 1852, I (mei) 604-628.
Heemskerk Bz., J., ‘Bijdrage tot de geschiedenis der Nederlandsche diplomatie’, 1852, II (sep) 352-380 en (okt) 473-493.
Heemskerk Bz., J., ‘Koning Willem de Tweede’, 1853, I (feb) 190-213.
Heemskerk Bz., J., ‘Het anti-revolutionaire staatsregt in Nederland’, 1853, II (nov) 481-502 en (dec) 685-703.
Heering, P. rec. Paganus, *Wolfskampen Dine. Een verhaal uit het Twentsche volksleven* (Nijmegen 1872), 1873, IV BA (nov) 416-418.
Heering, P., ‘Een tochtje door het Tenggergebergte’, 1875, IV (okt) 122-143.
Heering, P., ‘Een kind, dat te veel was’, 1883, II (apr) 1-43.

Heim, J.H. van der, ‘Johan de Witt tegenover Frankrijk’, 1851, I (mrt) 273-308.
Heim, H.J. van der, ‘Aanteekeningen over het armwezen’, 1853, I (feb) 133-166.
Heim, H.J. van der, ‘De wet tot regeling van het armbestuur’, 1854, II (nov) 542-566.

Heim, H.J. van der, ‘Eenige cijfers der statistiek’, 1857, I (mrt) 334-355.
Heldring, B., ‘Ons bestuur over ons rijk in Indië’, 1872, II (mei) 242-262.
Heldring, B., ‘Suriname’, 1876, I (feb) 217-245.
Heije, J.P., ‘Hasselt, 8 augutus 1831’, 1837, M 307-312.
Heije, J.P., ‘Oude liedekens, vernieuwd’, 1850, I (mrt) 325-344.
Heymans, G., ‘De methode der moraal’, 1881, IV (nov) 193-223 en (dec) 414-448.
Heymans, G., ‘Een nieuwe oplossing der sociale quaestie’, 1883, II (apr) 107-140.
Heymans, G., ‘Volks-en staatssouvereiniteit’, 1883, IV (okt) 84-118.
Heymans, G., ‘Edmond Schérer en de democratie’, 1884, III (aug) 298-313.
Heymans, G., ‘Een laboratorium voor experimenteele psychologie’, 1896, II (apr) 73-100.
Heyse, J.H.C. rec. L. Wallace, *Quetzal* (vert., Sneek 1876) en *Rijkskinderen, een verhaal uit de Nieuwe Wereld* (vert., Amsterdam 1876), 1878, I BA (mrt) 600-607.
Heyse, J.H.C. rec. W.G.F. van Sorgen, *Eerste viertal novellen* (Den Haag z.j.), 1878, I BA (feb) 417-424.
Heyse, J.H.C. rec. Catharina, *De schoonzusters* en *Katy's verloving* (Amsterdam z.j.), 1878, III BA (aug) 372-374.
Heyse, J.H.C., ‘Mens sana in corpore sano’, 1879, I BA (mrt) 604-613.
Hildebrand [=N. Beets], ‘Vooruitgang’, 1837, M 345-351.
Hildebrand, ‘Het water’, 1838, M 66-71.
Hildebrand, ‘Begraven’, 1838, M 89-97.
Hildebrand, ‘Eene tentoonstelling van schilderijen’, 1838, M 176-186.
Hildebrand, ‘De wind’, 1838, M 420-423.
Hingst, S.J., ‘Kerk en staat’, 1863, I (feb) 193-213, II (apr) 28-45 en (juni) 443-471.
Hoekstra Bz., S., ‘Het maatschappelijk leven, zijne organisatie, zijne eischen en zijne gebreken. Vlugtige ideën van een leek op dit gebied van wetenschap over hetgeen leeken daarvan behooren te weten’, 1861, I (feb) 198-254.
Hoekstra Bz., S., ‘Het nuttigheidsbeginsel, als rigtsnoer van het zedelijk oordeel’, 1865, I (feb) 243-276, (mrt) 421-451, II (apr) 67-102.
Hoekstra Bz., S., ‘De tegenstelling van optimisme en pessimisme’, 1880, IV (nov) 262-303.
Hoëvell, W.R. van, ‘Het oude Instituut en de nieuwe Akademie’, 1855, I (mrt) 344-369.
Hoëvell, W.R. van, ‘Een dorp en een berg’, 1855, II (okt) 468-489.
Hoff, J.H. van 't, ‘De nieuwe elementen, Argon en Helium’, 1895, II (juni) 461-465.
Hollander, J.J. de, ‘De Maleische proza-literatuur’, 1849, I (mei) 533-584.
Honigh, C., ‘In 's levens lente weggerukt’, 1879, I (mrt) 556-565.
Honigh, C., ‘Eene bladzijde uit den Exodus der Transvalers (29 augustus 1848)’, 1881, I (feb) 370-382.
Hooijer, J.H., ‘Bij het graf van twee dichters - Père la Chaise en Roozendaal’, 1876, IV 447-467.
Hooijer, J.H., ‘De jongste roman van Octave Feuillet’, 1880, I (jan) 6-48.
Hooijer, J.H., ‘Onze nationaliteit’, 1882, IV (nov) 385-400.
Hooijer, J.H., ‘Een wilde vogel’, 1884, I (jan) 1-19.
Hooijer, J.H., ‘Graaf Léo Tolstoi’, 1886, III (juli) 1-32.
Hooijer, J.H., ‘Mors et vita’, 1887, IV (nov) 297-321.

Hooijer, J.H., ‘De toekomst van onzen stam’, 1890, I (feb) 378-394.
Hooijer, J.H., ‘Een Fransch student over den hedendaagschen Franschen roman’, 1890, II (juni) 462-477.
Hooijer, J.H., ‘Een vrouw Fin de Siècle. Madame du Deffand’, 1891, IV (dec) 381-409.
Houten, S. van, ‘Kritiek der practische staathuishoudkunde’, 1863, I (mrt) 401-434.

Houten, S. van, ‘De staathuishoudkunde als wetenschap en kunst’, 1866, III (aug) 185-209.
Houten, S. van, ‘De methode der natuurwetenschap in verband met die der geestelijke wetenschappen’, 1871, III (aug) 333-348.
Huberts, W.J.A., ‘Eenige aanteekeningen op de Middeleeuwsche geschiedenis des vaderlands’, 1859, II (sept) 332-345.
Hubrecht, A.A.W., ‘Verwording’, 1885, II (mei) 389-406.
Hugenpoth (tot den Beerenclaauw), J.B. van, ‘De Revolutie’, 1871, I (mrt) 405-444.
Hugenpoth, J.B., ‘Anti’, 1877, I (feb) 209-299.
Huizinga, D., ‘Karl Ernst von Baer’, 1868, III (sept) 413-438.
Huizinga, D., ‘Leven’, 1873, I (jan) 36-63.
Hulshoff Pol, J., ‘Indische adviezen in de Staten-Generaal’, 1877, III (aug) 257-286.
Huysmans, C.C., ‘De kunstbeschouwing van den nijverheidsstand en de middelen om haar te bevorderen’, 1853, I (mei) 583-617.

Irving, E.J., ‘John Ruskin’, 1889, IV (dec) 485-512.

J. [=J.P. Hasebroek], ‘Gekroonde vrouwen’, 1838, M 1-9.
Jonathan [= J.P. Hasebroek], ‘Sint-Nicolaas’, 1838, M 440-446.
jonckbloet, W.J.A. rec. B.H. Lulofs, *Handboek van den vroegsten bloei der Nederlandsche letterkunde, of proeven uit Nederlandsche schriften der dertiende en veertiende eeuw* (Groningen 1845), 1846, B 1-56.
Jonckbloet, W.J.A., ‘De dierensage in Vlaanderen. Fragment eener geschiedenis der Middennederlandsche dichtkunst’, 1851, I (feb) 185-220.
Jorissen, E.J.P., ‘De moderne theologie op den kansel veroordeeld’, 1862, I (mei) 633-657.
Jorissen, E.J.P., ‘Vereenvoudiging en zuivering van den theologischen strijd’, 1868, I (mrt) 377-403.

Kalff, G., ‘Persoonlijke dienstplicht. Herinneringen en wenken’, 1889, I (juni) 401-434.
Kalff, G., ‘Eene enquête’, 1892, II (juni) 460-482.
Kalff, G., ‘Onderwijs en opvoeding’, 1895, I (mrt) 521-534.
Kan, M.C., ‘Nieuw-Holland en zijn Engelsche Koloniën’, 1871, III (aug) 244-295 en (sept) 468-524.
Kan, M.C., ‘Stanley's jongste reis’, 1890, I (feb) 254-282.
Kate, H.F.C. ten, ‘Een en ander over Suriname’, 1888, III (aug) 181-221.
Keller, G., ‘Jacob Jan Cremer. Een woord van herinnering’, 1881, IV (nov) 224-244.
[Kiehl, E.J.], ‘De onderwijsvraag’, 1857, I (apr) 433-503 en (mei) 612-686.
Kielstra, E.B., ‘De toestand van het Indische leger’, 1884, II (apr) 154-186.
Kielstra, E.B., ‘Steenkolen en spoorwegen ter westkust van Sumatra’, 1884, IV (okt) 1-41.
Kielstra, E.B., ‘De uitbreiding van het Nederlandsch gezag op Sumatra’, 1887, IV (nov) 256-296.
Kneppelhout, J., ‘Mijn zwarte tijd’, 1844, M 159-164.
Kneppelhout, J., ‘Een dichter uit het volk’, 1849, I (apr) 427-453.

Kneppelhout, J., ‘Aan den Wel-Edel Geboren Heer A.J. de Bull, Lid der Commissie, door den Koning benoemd, ter beraming en opgave der middelen tot herstel van het nationaal tooneel’, 1851, II (sept) 390-392.
K[neppelhout], J., ‘Overdenkingen bij het sluiten der Algemeene Tentoonstelling te Parijs’, 1856, II (okt) 481-509.

K-t [=Kneppelhout], J. ‘Over tooneel’, 1880, I (feb) 233-248.
Knoop, W.J., ‘Bijdrage tot de kennis van ons krijgswezen te lande’, 1849, I (feb) 121-171.
Knoop, W.J., ‘Nog iets over onze landsverdediging’, 1850, I (jan) 59-77.
Knoop, W.J., ‘De verdediging van Nederland in 1672 en 1673’, 1851, II (aug) 129-171, (sept) 304-340 en (okt) 415-462.
Knoop, W.J., ‘Bijdragen tot de Nederlandsche krijgsgeschiedenis’, 1853, I (jan) 51-82.
Knoop, W.J., ‘Over het tegenwoordige krijgswezen van Frankrijk en over de verdediging van België’, 1853, I (mei) 618-660.
Knoop, W.J., ‘Séneffe’, 1854, II (juli) 1-50 en (aug) 181-241.
Knoop, W.J., ‘Beschouwingen over onze Indische krijgsgeschiedenis’, 1860, II (juli) 1-57 en (aug) 189-232.
Knoop, W.J., ‘Iets over het verband van het Indische leger met het leger hier te lande’, 1862, I (mrt) 365-379.
Knoop, W.J., ‘Een woord over den militairen toestand van Nederland’, 1871, I (feb) 137-238.
Knoop, W.J., ‘Boni (1859-1860)’, 1873. II (mei) 324-368.
Knoop, W.J., ‘Iets over ons krijgswezen’, 1874, IV (okt) 86-108.
Knottenbelt, W.C., ‘Emancipatie en Evangelie’, 1857, I (feb) 250-286.
Koekebakker, H., ‘De ontwikkelingstheorie en de zedeleer’, 1881, III (aug) 259-323.
Kollewijn, R.A., ‘Bilderdijk's karakter’, 1890, II (apr) 75-99.
Koo, J. de, ‘Het volkslied in Nederland’, 1877, III (juli) 225-256.
Koorders, D., ‘De jongste bestrijding der Groninger School’, 1852, I (mrt) 299-325.
Koorders-Boeke, H., ‘Brief over A.C.E. [sic] Wallis: In dagen van strijd’, 1878, II (apr) 132-145.
K.B., H. [=H. Koorders-Boeke] rec. M.C. Frank, *Hoe zij oude vrijster werd. Een Nederlandsch-Indische roman* (Leiden 1877), 1878, I BA (feb) 408-411.
K.B., H. [=H. Koorders-Boeke] rec. Miss Mulock, *De noodlottige brievenbus* (vert., Deventer 1877) en Idem, *Het lamme prinsje* (vert., Amsterdam 1877), 1878, I BA (mrt) 608-611.
Koster, W., ‘Het natuurlijk ontstaan van den mensch’, 1875, I (feb) 241-277.
Koster, W. rec. *Kosmos. Natuurwetenschappelijke bladen* (Haarlem 1874), 1875, I (mrt) 636-637 en 1877, IV (nov) 356-368.
Koster, W., ‘De verdediging der teleologie in den laatsten tijd’, 1877, III (sept) 457-502.
Koster, W., ‘Voor en tegen het Darwinisme’, 1880, I (feb) 272-310 en (mrt) 462-494.
Koster, W., ‘Erfelijkheid en sociale psychologie’, 1885, II (mei) 253-286.
Koster jr., Bern. [=J.C. Zimmerman], ‘Zamenspraken zonder zin, of “Wat is nu de idée van dat ding?”’, 1860, I (apr) 512-530.
Koster jr., Bern., ‘Fictie en historie’, 1860, II (nov) 680-700.
Koster jr., Bern., ‘Parijsche photographiën’, 1867, II (mei) 193-231.

Laging Tobias, P.F., ‘Onze tegenwoordige politiek in Atjeh en hare gevolgen’, 1886, II (mei) 274-307.
Lamping, J.A., ‘Schoolwetsherziening’, 1868, II (mei) 193-231 en (juni) 431-475.
Land, J.P.N., ‘Dienstbare wijsbegeerte’, 1864, II (juni) 369-423.
Land, J.P.N., ‘Kritische zedeleer’, 1874, II (apr) 1-38.

Land, J.P.N., ‘Overtuiging’, 1875, I (jan) 1-68.
Leemans, C., ‘De kunst in Nederland’, 1854, II (aug) 145-180.
Leendertz Wz., P., ‘Midden-Nederlandsche prosodie’, 1850, I (mrt) 269-300 en (apr) 409-439.

Lewe van Middelstum, J.C., ‘Het Chineesch-Engelsche vraagstuk’, 1857, I (mei) 705-728.
Lewe van Middelstum, J.C., ‘De openstelling van Japan’, 1858, II (juli) 42-88.
Limburg Brouwer, P.A.S. van, ‘Een nieuw adept der antirevolutionaire school’, 1854, I (apr) 437-464.
Limburg Brouwer, P.A.S. van, ‘Positieve staatsleer’, 1854, II (sept) 265-291.
Limburg Brouwer, P.A.S. van, ‘Een protest tegen de Reactie’, 1855, I (jan) 1-21.
Limburg Brouwer, P.A.S. van, ‘Het leven van een denker’, 1855, I (apr) 409-443.
Limburg Brouwer, P.A.S. van, ‘Een anti-filosofische roman’, 1855, II (aug) 129-157.
Limburg Brouwer, P.A.S. van, ‘Gervinus, geschiedschrijver der negentiende eeuw’, 1856, I (jan) 1-50 en (feb) 176-218.
Limburg Brouwer, P.A.S. van, ‘Een bespiegelend empirist’, 1856, II (juli) 52-101.
Limburg Brouwer, P.A.S. van, ‘Nieuwe politiek onder oude vormen’, 1856, II (nov) 561-602.
[Limburg Brouwer, P.A.S. van], ‘Problematische politiek. Het nieuwe ministerie en de volksvertegenwoordiging in 1856’, 1857, I (feb) 161-216.
Limburg Brouwer, P.A.S. van, ‘Theocratie in de negentiende eeuw’, 1857, I (mei) 577-611.
Limburg Brouwer, P.A.S. van, ‘De ontknooping’, 1857, II (sept) 305-330.
Limburg Brouwer, P.A.S. van, ‘De ijzeren eeuw van Nederland’, 1858, I (jan) 1-65.
Limburg Brouwer, P.A.S. van, ‘Twee ketters van onzen tijd’, 1858, I (juni) 845-886 en II (juli) 1-41.
Limburg Brouwer, P.A.S. van, ‘Midas Diplomatist’, 1859, I (juni) 885-899.
Limburg Brouwer, P.A.S. van, ‘Nitisâstra’, 1860, I (jan) 22-46.
Limburg Brouwer, P.A.S. van, ‘Vuurdienst. Eene proeve uit eene nieuwe wetenschap’, 1860, I (apr) 474-493.
Limburg Brouwer, P.A.S. van, ‘Buddha’, 1860, II (sept) 317-344.
[Limburg Brouwer, P.A.S. van], ‘Parasitische politiek’, 1861, I (feb) 137-174.
[Limburg Brouwer, P.A.S. van], ‘Koloniale kamerkout’, 1863, I (feb) 249-277.
[Limburg Brouwer, P.A.S. van], ‘Een pracht-brochure van een oud-minister’, 1863, II (apr) 1-27.
Limburg Brouwer, P.A.S. van, ‘Oostersch atheïsme’, 1868, IV (dec) 425-451.
Limburg Brouwer, P.A.S. van, ‘Vergelijkende mythologie’, 1871, II (apr) 1-30.
Limburg Brouwer, [geen initialen bekend] van, ‘Javaansche zang’, 1877, II (mei) 286-311.
Linden, J.W. van der, ‘De geschiedenis en de beteekenis der “Ethische” Richting onder de Modernen’, 1883, IV (dec) 450-465.
Linden, J.W. van der, ‘Stelsels en personen’, 1886, IV (nov) 213-229.
Lith, P.A. van der, ‘Het Noord-Borneo tractaat’, 1891, IV (dec) 444-478.
Lith, P.A. van der, ‘Bombay’, 1892, III (juli) 11-30.
Loenen Martinet, J. van, ‘Longfellow's Divine Tragedy’, 1877, II (apr) 33-55.
Loenen Martinet, J. van, ‘Godsdienstprediking’, 1891, I (feb) 293-315.
Loman, A.D., ‘De Opstanding van Jezus. Het geloof der gemeente en de bedenkingen der wetenschap’, 1861, I (apr) 449-507.
Loman, A.D., ‘Het Evangelie der toekomst’, 1865, II (mei) 209-242.
Loman, A.D., ‘De Godsdienst voor onzen tijd. Eene pleitrede voor denkenden’, 1869, IV (nov) 224-250.

Loman, A.D., ‘Het Onuitsprekelijke’, 1876, II (juni) 409-442 en 1878, I (feb) 193-248 en 1879, I (jan) 23-84.
Loman, A.D., ‘Spraakverwarring’, 1877, I (mrt) 449-511.

Loman, A.D., ‘Antiek en modern Christendom’, 1880, II (apr) 26-59.
Loman, A.D., ‘Symbool en werkelijkheid in de evangelische geschiedenis’, 1884, I (feb) 265-304.
Loman, A.D., ‘De oorsprong van het geloof aan de opstanding van Jezus’, 1888, I (mrt) 502-545 en II (apr) 86-135.
L. [=M.C.L. Lotsy], ‘Democratie en Constitutionele Monarchie’, 1871, II (apr) 59-112.
Lotsy, M.C.L., ‘Democratie en Theocratie’, 1872, IV (okt) 32-68.
Lorentz, H.A., ‘De door Prof. Röntgen ontdekte stralen’, 1896, I (mrt) 510-528.
Louter, J. de, ‘De Transvaalsche deputatie’, 1884, II (juni) 502-539.
Louter, J. de, ‘Decentralisatie in Britsch-Indië’, 1887, I (jan) 24-51 en (feb) 237-275.
Louter, J. de, ‘Het Kiesrecht’, 1893, III (juli) 76-101.

Macalester Loup, R., ‘Politiek Overzicht’, 1880, I (jan) - 1883, IV (nov).
Macalester Loup, R., ‘Een constitutioneele strijd’, 1884, II (mei) 313-331.
M[argadant?], J., ‘Marnix van St. Aldegonde, en de jongste uitgever zijner werken’, 1857, II (nov) 625-667.
Margadant, J., ‘Een teeken des tijds’, 1862, I (jan) 1-26.
Margret, J., ‘Parijsch leven en denken’, 1867, IV (okt) 71-110.
Menno Huizinga, J., ‘Slapende zielen’, 1889, IV (dec) 436-484.
Mens ingenua Deo grata [=J.A.M. Mensinga] rec. C. Hooijer, *Kerkelijke wetten voor de Hervormden in het Koninkrijk der Nederlanden* (Zaltbommel 1846), 1847, B 425-476.
Mensinga, J.A.M., ‘Diorismen over kerkzang en kerkmuzijk’, 1845, M 479-522, 547-576.
Meulen, F.P. ter, ‘De maatstaf der kunst’, 1874, II (sept) 502-514.
Meulen, F.P. ter, ‘Kunstwaarde’, 1879, I (jan) 85-98.
Meijboom, L.S.P., ‘De Groninger School in haren strijd’, 1852, I (feb) 148-202.
Millies, H.C., ‘De inhuldiging en een wapenschild. Eene nabeschouwing’, 1849, I (jan) 721-735.
Millies, H.C., ‘De Javaansche Bijbelvertaling’, 1853, II (aug) 148-169.
Miquel, F.A.W., ‘Over de natuurlijke gesteldheid van het eiland Java en andere gewesten van Neêrlandsch Indië’, 1853, II (dec) 642-684.
Mirandolle, C.J.F. rec. N.G. Pierson, *Het Kultuurstelsel. Zes voorlezingen* (Amsterdam 1868), 1868, IV (nov) BA 417-422.
Modderman, A.E.J., ‘Politiek Overzicht’, 1864, III (aug) 328-351.
Moleschott, J., ‘Bij een feest van de wetenschap’, 1887, IV (dec) 514-525.
Molster, J.A., ‘Twee studeerkamers’, 1851, II (aug) 207-226.
Muller, H.P.N., ‘Herinneringen uit de Transvaal. Fragmenten van een reisverhaal’, 1888, II (mei) 223-274.
Muller, P.N., ‘Iets over de graankwestie in Nederland’, 1855, I (mrt) 319-343.
Muller, P.N., ‘De Zondsche tol’, 1855, I (apr) 444-464.
Muller, P.N., ‘Bijbelsche staathuishoudkunde en de accijnskwestie’, 1855, I (juni) 738-758.
Muller, P.N., ‘Moderne alchymie. Eene handelstudie’, 1856, I (jan) 70-129.
[Muller, P.N.], ‘Felix Meritis. Werkzaamheden der Afdeeling Koophandel’, 1856, I (mei) 685-727.
M[uller, P.N.] rec. Brandtz Mayer, *Twintig jaren uit het leven van een slavenhandelaar*, vert. M. Keyzer (Den Haag 1856), 1856, II BA (sept) 415-416.

Muller, P.N., ‘Het vrijhandels-congres te Brussel (22, 23, 24 en 25 september 1856)’, 1856, II (nov) 620-667 en (dec) 718-770.

Muller, P.N., ‘Volks-Lectuur’, 1857, I (juni) 822-854.
Muller, P.N., ‘De handelscrisis van 1857’, 1858, I (feb) 277-303.
Muller, P.N., ‘Spoorwegen’, 1859, II (okt) 530-566.
[Muller, P.N.], ‘Help u zelven’, 1860, II (okt) 485-516.
Muller, P.N., ‘Eene verdediging van Neêrlands handelspolitiek’, 1860, II (dec) 741-759.
Muller, P.N., ‘Beter onderwijs’, 1864, III (sept) 463-485.
Muller, P.N., ‘Fernan Caballero’, 1867, III (sept) 435-471.
M[uller, P.N.] rec. *Differentieele rechten in Nederlandsch Indië, door een Amsterdamsch koopman* (Amsterdam 1872) en *Een woord aan allen die belang stellen in den bloei onzer koloniën, in verband met onzen handel en onze industrie* (Amsterdam 1872), 1872, I (feb) 369-372.
Muller, P.N., ‘In- en uitwendige grootheid’, 1883, IV (okt) 25-44.
Muller, P.N., ‘Een nieuw koloniaal tijdschrift’, 1885, III (sept) 491-506.
Muller, P.N., ‘Koloniaal gevaar’, 1886, III (aug) 348-355.
Muller, P.N., ‘Anglomanie’, 1889, III (aug) 263-277.
Muller van Voorst, S., ‘Wat ontbreekt Suriname?’, 1887, II (apr) 162-172.
Muller van Voorst, S., ‘Suriname’, 1890, I (mrt) 535-544.

N. [=C.J. Fortuijn] rec. [W.T. Gevers Deynoot], *Iets over de vroegere Staatsregelingen en de tegenwoordige Grondwet van Nederland* (Dordrecht 1839), 1839, B 451-452.
N. [=C.J. Fortuijn] rec. J.R. Thorbecke, *Aanteekening op de Grondwet* (Leiden 1839), 1840, B 72-79.
Netscher, F., ‘Het naturalisme in Engeland’, 1886, I (jan) 71-91 en (feb) 286-306.
Niermeijer, A., ‘Het wezen der Christelijke Openbaring’, 1850, I (feb) 109-149.
Nievelt, C. van rec. E. van der Ven, *Fantasia. Novellen* (Schoonhoven 1877), 1878, I BA (feb) 412-416.

OEC. [=R.C. Bakhuizen van den Brink] rec. J.H. Reddingius Gz., *Het christelijk geloof van Schleiermacher in verband tot het Rationalismus beschouwd* (Groningen 1836), 1837, B 64-70, 118-132.
Opzoomer, C.W. rec. J.I. Doedes, J.J. van Oosterzee e.a. ed., *Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie* I (1845), 1845, B 405-427, 473-496, 555-598.
Opzoomer, C.W. rec. [J. Nieuwenhuis], *De wijsgeer der negentiende eeuw* (Leiden 1845), 1845, B 766-778.
Opzoomer, C.W., ‘Eene geschiedenis der filozofie’, 1854, II (okt) 417-432.
Oudenaerde, M. van [=Ch. Boissevain], ‘Op den familiedag’, 1886, IV (nov) 307-335.
Ovink, B.J.H., ‘Sceptische overtuigingen’, 1893, II (juni) 381-414.

P. [=D.A. Portielje?] rec. B. Albarda, *Het heil van den staat de hoogste wet. Bijdragen tot eene verbeterde staatshuishouding in Nederland* (Leeuwarden 1843) en [A. Heemskerk), *Het crediet alleen kan den staat behouden, of onderzoek naar de middelen ter verbetering der financiën* (Amsterdam 1843), 1843, B 654-655.
P. [=D.A. Portielje?] rec. J.H. van Rechteren, *De staatkundige strekking van de verwerping der wet tot regeling van 's rijks openbare schuld* (Den Haag 1843) en A. Vogelsang, *Eerlijkheid het heil van Nederland, eene wederlegging der bijdragen van mr. B. Albarda* (Dordrecht 1843), 1844, B 180-183.

Panhuys, W.E. van, ‘Europesche volkplantingen in tropische gewesten’, 1870, I (mrt) 401-444.
Philips, A. rec. A. Thiers, *Over den openbaren onderstand. Verslag bij de wetgevende vergadering van Frankrijk ingediend, namens de Commissie van openbare onderstand (1850)*, 1850, II BA (sept) 390-396.

[Piaget, E.], ‘De Jezuïten en Ellendorf’, 1843, M 397-412, 453-468.
Piaget, E. rec. G. Libri, *De Fransche geestelijkheid onder den invloed der Jezuïten* (Amsterdam 1844), 1844, B. 636-644.
Pierson, A., ‘Prof. Hoekstra's verdediging van het indeterminisme’, 1858, I (apr) 493-561.
Pierson, A., ‘Prof. Scholten's monisme’, 1859, I (juni) 749-798.
Pierson, A., ‘Een misverstand’, 1860, I (juni) 745-814.
Pierson, A., ‘Waardeering’, 1861, I (mei) 663-691.
Pierson, A., ‘Een keerpunt in de wijsgeerige ontwikkeling’, 1871, II (juni) 455-487.
Pierson, A., ‘Mill over godsdienst’, 1874, IV (dec) 458-493.
Pierson, A., ‘Eene geschiedenis van het materialisme’, 1875, II (juni) 385-444.
Pierson, A., ‘George Eliot’, 1881, I (feb) 261-268.
Pierson, A., ‘Bij een onuitgegeven werk’, 1888, III (aug) 369-400.
Pierson, A., ‘Jongere tijdgenoten. II’, 1890, II (mei) 177-196.
Pierson, A., ‘Dr. Kollewijn's Bilderdijk’, 1891, IV (okt) 25-48.
Pierson, A., ‘Over Opzoomer’, 1893, I (mrt) 413-440.
Pierson, H., ‘De heerschappij der bourgeoisie in de Nederlandsch Hervormde Kerk’, 1869, I (mrt) 441-476.
P[ierso]n, [N.G.] rec. A.V.S., *Is de emancipatie der slaven in onze West-Indische bezittingen tijdig?* (Amsterdam 1861) en J. van der Smissen, *Over de emancipatie der slaven* (Haarlem 1861), 1862, I BA (jan) 127-139.
Pierson, N.G., ‘De grondslagen van Ricardo's stelsel’, 1864, I (feb) 225-256 en (mrt) 468-512.
Pierson, N.G., ‘Het begrip van volksrijkdom’, 1864, III (sept) 393-435 en IV (okt) 14-48.
Pierson, N.G., ‘Friedrich List en zijn tijd’, 1866, III (sept) 353-388.
Pierson, N.G., ‘Economisch Overzicht. Buitenlandsche letterkunde’, 1867, IV (nov) 185-222; 1868, I (jan) 23-50; 1869, IV (nov) 177-223.
Pierson, N.G., ‘De inkomstenbelasting’, 1871, I (jan) 1-32.
Pierson, N.G., ‘Armverzorging’, 1872, III (juli) 45-76.
Pierson, N.G., ‘Het katheder-socialisme’, 1878, III (aug) 250-281.
Pierson, N.G., ‘Werkkring en methode der staathuishoudkunde’, 1879, III (sept) 377-411.
Pol, H., ‘Iets over den toestand der poëzy in Spanje, Italië en Griekenland, gedurende de laatste vijf en twintig jaren’, 1844, M 495-508, 551-567.
Polak, H.J., ‘Tweeërlei letterkundige kritiek. Potgieter en Huet’, 1891, II (apr) 1-56 en (mei) 273-329.
[Potgieter, E.J.], ‘De Schaakspelers van Moritz Retzsch’, 1837, M 53-60.
[Potgieter, E.J.], ‘Marten Harpertsz. 1607-1609’, 1837, M 60-69, 106-111, 136-154.
[Potgieter, E.J.], ‘Goethe en eenige zijner beroemdste tijdgenooten’, 1837, M 125-136.
[Potgieter, E.J.], ‘De letterkundige Bentgenooten te Parijs’, 1837, M 224-234, 240-251, 297-306, 327-338.
[Potgieter, E.J.], ‘Goethe en Schiller’, 1837, M 259-266.
[Potgieter, E.J.], ‘Richard Coeur de Lion en Saladin, in den Slag bij Ascalon, 1191’, 1837, M 339.
[Potgieter, E.J.] rec. A.D. van Buren Schele, *Het Slot te Vollenhoven, of vrijheidsmin en heldendeugd* (Amsterdam 1836), 1837, B 32-39.

[Potgieter, E.J.] rec. *Uitspannings-Lectuur voor Catholyken* (Grave 1836), 1837, B 155-157.
[Potgieter, E.J.] rec. A.C.W. Staring, *Gedichten* (tweede ed., Arnhem 1836), 1837, B 236-250, 294-304, 345-351 en 1838, B 199-207.

[Potgieter, E.J.] rec. [P.T. Helvetius van den Bergh], *De Neven. Blijspel in vier bedrijven* (Den Haag 1837), 1838, B 257-271.
[Potgieter, E.J.] rec. *Parisina en andere gedichten van Lord Byron. Uit het Engelsch, door Nicolaas Beets* (Haarlem 1837) en *Parisina; een verhaal, Vrij naar Lord Byron gevolgd, door J.J.L. ten Kate* (Den Haag 1838), 1838, B 490-497.
[Potgieter, E.J.] rec. A.L.G. Toussaint, *De graaf van Devonshire. Romantische episode uit de jeugd van Elisabeth Tudor* (Amsterdam 1838), 1838, B 650-664.
[Potgieter, E.J.?] rec. *Belgisch Museum voor de Nederduitsche taal- en letterkunde en de geschiedenis des vaderlands*, ed. J.F. Willems, I-III (1837, 1838), 1839, B 351-353.
[Potgieter, E.J.] rec. H.C. Andersen, *O.T.* (Deventer 1838) en Idem, *'t Was maar een speelman* (Amsterdam 1840), 1840, B 197-212 en 253-261.
[Potgieter, E.J.], 'Kopijeerlust des dagelijkschen levens', 1841, B 442-460, 501-522, 577-594.
[Potgieter, E.J.], 'Als een visch op het drooge. Aert, Sicco, Ernst', 1842, M 413-445.
[Potgieter, E.J.] rec. Constantijn Huygens, *Cluys-Werck. Dichtstuk*, ed. W.J.A. Jonckbloet (Den Haag 1841), 1842, B 159-173 en 216-232.
[Potgieter, E.J.], ''t Is maar een pennelikker!', 1842, M 561-585 en 621-654.
[Potgieter, E.J.] rec. A. Beeloo, *'s Gravenhage. Een berijmd verhaal, met geschiedkundige aanteekeningen* (Den Haag 1842), 1843, B 221-240.
[Potgieter, E.J.], 'Leuchtstein', 1843, M 262-275.
Potgieter, E.J., 'Het Rijks-museum, te Amsterdam', 1844, M 17-26, 208-216, 391-423, 585-595, 599-609.
P-r [=E.J. Potgieter] rec. [C.E. van Koetsveld], *Schetsen uit de pastorij te Mastland. Ernst en luim uit het leven van den Nederlandschen dorpsleeraar* (Schoonhoven 1843, 1844, B 27-40.
P-r [=E.J. Potgieter], 'Een blik op de Vlaamsche letterkunde', 1844, B 155-170 en 222-238.
Potgieter, E.J., 'Eerlijke Armoe's Klagte en Kreet' (naar Th. Hood), 1845, M 173-180.
[Potgieter, E.J.] rec. A.W. Engelen, *Staatshervormen. Dichterlijk vertoog. Horatius nagebootst* (Groningen 1845), 1845, B 793-810, 875-893.
Potgieter, E.J. rec. *Christophilus voor 1846* (Nijmegen 1845), *Aurora. Jaarboekje voor 1846* (Den Haag 1845), *Nederlandsche Musen-Almanak voor 1846* (Amsterdam 1845), 1846, B 57-89.
Potgieter, E.J., 'Hollandsche politieke poëzij', 1848, I (juni) 739-763.
Potgieter, E.J., 'Jacob van Heemskerck en vijf en twintig jaren Hollandsche poëzij', 1849, I (jan) 1-34, (feb) 172-191, (mrt) 329-349, II (juli) 34-71, (okt) 461-486.
P[otgieter], E.J. rec. J. Kneppelhout, *Schetsen en verhalen uit Zwitserland* (Haarlem 1850), 1850, I BA (apr) 505-514.
Potgieter, E.J., 'Een prospectus', 1850, I (mei) 622-642.
Potgieter, E.J., 'Hollandsche dramatische poëzij', 1850, II (juli) 62-113, (aug) 168-230, (dec) 724-762.
Potgieter, E.J., 'Winterbloemen', 1851, I (jan) 65-75.
[Potgieter, E.J. (e.a.)], 'Salmagundi', 1851, I (apr) 501-536, (mei) 635-671, (juni) 744-781, II (juli) 74-105, (aug) 230-262 en (sept) 355-387.
Potgieter, E.J., 'Piëtistische poëzij', 1853, II (sept) 282-316.

P[otgieter], E.J. rec. *Nederlandsche Volks-Almanak voor 1854*, 1854, I (jan) 143-148.
Potgieter, E.J., ‘Grond en geschiedenis’, 1857, I (jan) 31-109.
[Potgieter, E.J.], ‘Prof. Domela Nieuwenhuis en de redactie van De Gids’, 1859, I bijblad mei.
[Potgieter, E.J.?], ‘In memoriam. Jan van Gilse, 1810 † 1859’, 1859, I bijblad juni.

P[otgieter], E.J. rec. *De rustdag en de werkende stand. Een getuigenis vaar eene waardige viering van den zondag* (Amsterdam 1859), 1860, I BA (apr) 544-564.
[Potgieter, E.J.], 'Ter gedachtenisse. 1813-1863', 1863, IV bijblad november.
[Potgieter, E.J.], 'Eene novelle?', 1864, III (sept) 521-563.
[Potgieter, E.J.], 'Onder weg in den regen', 1864, IV (dec) 427-453.
Potgieter, E.J., *zie ook:* C.; Salmagundist, De; T.; W.D-s. Bij enkele opsommingen van bijdragen van Potgieter is verwezen naar J.H. Groenewegen, *Bibliographie der werken van Everhardus Johannes Potgieter* (Haarlem 1890).
Pijzel, E.D., 'Giacomo Leopardi', 1881, I (jan) 1-58 en (feb) 269-316.
Pijzel, E.D., 'Democratische proefnemingen', 1887, I (jan) 52-74.

Quack, H.P.G., 'Politiek Overzicht', 1861, II (nov)-1864, I (feb) en 1866-1869, passim.
Quack, H.P.G., 'Ferdinand Lasalle', 1864, IV (okt) 1-13.
Quack, H.P.G., 'Theophile Gautier. Emaux et Camées', 1867, I (feb) 326-338.
Quack, H.P.G., 'Ivan Tourguenef', 1868, I (feb) 336-354.
Quack, H.P.G., 'Staat en maatschappij', 1868, IV (nov) 193-214.
Quack, H.P.G., 'Martinus des Amorie van der Hoeven', 1869, III (aug) 177-262, (sept) 369-445.
Quack, H.P.G., 'Victor Aimé Huber', 1874, I (feb) 318-368.
Quack, H.P.G., 'Maurice en de arbeiders', 1874, IV (nov) 177-232.
Quack, H.P.G., 'Bouw en samenstel der maatschappij', 1875, II (apr) 1-27.
Quack, H.P.G., 'De nieuwe Fransche dichters', 1875, IV (dec) 453-486.
Quack, H.P.G. rec. J. ten Brink, *De opstand der proletariërs. Geschiedenis der omwenteling van 18 maart 1871* (Amsterdam 1876), 1876, II (mei) BA 602-607.
[Quack, H.P.G.] rec. Cd. Busken Huet, *Het land van Rembrand. Studiën over Noord-Nederlandsche beschaving*, I (Haarlem 1882), LK, 1883, I (jan) 183-189.
Quack, H.P.G., 'Sociale politiek. Rede bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt te Amsterdam', 1885, IV (okt) 139-164.
Quack, H.P.G., 'Prins Kropotkin', 1886, I (feb) 209-258.
Quack, H.P.G., 'Sociale rechtvaardigheid', 1886, II (juli) 60-89.
Quack, H.P.G., 'Het St. George's Gild van John Ruskin', 1892, I (mrt) 405-452.
Quack, H.P.G., 'De Zwijndrechtsche broederschap. Godsdienstig communisme in de eerste helft onzer eeuw', 1892, III (aug) 230-264.
Quack, H.P.G., 'Adolf Kolping', 1893, I (feb) 265-295.
Quack, H.P.G., 'Over het begrip der gemeenschap', 1894, III (juli) 66-89.
Quarles van Ufford, J.K.W., 'Over het koloniaal monopoliestelsel', 1851, II (dec) 653-694.
Quarles van Ufford, J.K.W., 'Toenemende beoefening der staathuishoudkunde in Nederland', 1854, I (apr) 465-484.
Quarles van Ufford, J.K.W., 'Nog iets over de toenemende beoefening der staathuishoudkunde in Nederland', 1854, II (juli) 79-87.
Quarles van Ufford, J.K.W., 'Iets over de staatsinstellingen van Groot-Brittannië', 1855, II (sept) 291-318.
Quarles van Ufford, J.K.W., 'De reis van den Gouverneur-Generaal Duymaer van Twist naar de Molukken, in 1855', 1857, I (juni) 772-821 en II (juli) 47-88.

Ramaer, J.N., 'De wetenschap der natuur', 1848, II (juli) 1-35.
Rana, Soera [=I. Esser jr.], 'De amandeltak', 1881, III (aug) 349.
Ranitz, S.N.S. de, 'Een blik op onze strafwetgeving', 1871, III (aug) 296-332.

Redactie van den Gids, De, [voorwoord januari 1837], 1837, B i-vi.

[Redactie], ‘Prof. Lulofs en De Gids’, 1838, M bijlage.
[Redactie], ‘Een antwoord aan de minister van oorlog’, 1863, I bijblad januari.
Redactie, ‘Nicolaas Beets’, 1884, III (sept) 369-370.
Redactie, ‘Bij het aftreden van Mr. J.N. van Hall’, 1916, I (jan) 1-9.
Reepmaker, J.C., ‘Wenken, ontleend aan de statistiek der laatste jaren’, 1856, I (jan) 51-69.
Rees, O. van rec. X. Eyma, *Scènes de moeurs et de voyages dans le Nouveau-Monde* (Parijs 1862), 1862, I (juni) 906-912.
Rees, W.A. van, ‘Onze Hollandsche broeders in Zuid-Afrika’, 1876, I (feb) 331-345.
Rees, W.A. van, ‘De Atjeh-zaak’, 1877, I (feb) 325-345.
Reiger, W.A., ‘Nieuwe kiesstelsels’, 1866, IV (nov) 189-248.
Reiger, W.A., ‘Wijzigingen van onze kieswet’, 1872, II (apr) 1-64.
Riehm, H., ‘Alfred Meiszner. Een dichter uit Bohemen’, 1850, I (mrt) 365-408.
Riemsdijk, Th.H.F. van, ‘Het behoud en de waardeering van onze monumenten’, 1878, IV (dec) 454-477.
[Robidé van der Aa, C.P.E.], ‘Reinder’, 1837, M 176-183.
Robidé van der Aa, P.J.B.C., ‘Koloniale politiek (II). Staatkundig belang der Evangelisatie’, 1860, I (juni) 831-854.
Roodhuijzen, H.G., ‘Een dringend volksbelang’, 1879, II (apr) 99-127.
Roorda, T., ‘Verdediging der miskende metaphysica’, 1852, I (feb) 137-147.
Roorda, T., ‘De vrijheid van den mensch in de bepaling van zijn wil, en de strijd tusschen determinisme en indeterminisme’, 1859, II (juli) 1-46.
Rooses, M., ‘Vijftig jaren poëzie. De Zuid-Nederlandsche dichters van 1830 tot 1880’, 1881, II (juni) 481-510.
Rooses, M., ‘Taine’, 1882, I (feb) 281-299 en (mrt) 421-450.
Rooses, M., ‘De jongste richting in de Zuid-Nederlandsche letterkunde’, 1883, II (mei) 393-415.
Rooses, M., ‘Zuid-Nederlandsche poëzie’, 1885, II (juni) 537-548.
Rooses, M., ‘Het nieuwe Rijksmuseum te Amsterdam’, 1885, III (aug) 277-291.
Rost van Tonningen, [M.B.?], ‘Billiton voorheen en thans’, 1875, I (feb) 330-380.

S. [=R.C. Bakhuizen van den Brink] rec. P. van Limburg Brouwer, *Verhandelingen en losse geschriften* (Groningen 1836), 1837, B 1-8.
Sachse, J.E., ‘Twee voorloopers’, 1889, II (juni) 435-470.
Sachse, J.E., ‘Gustave Flaubert’, 1890, I (jan) 28-70.
Salmagundist, De [=E.J. Potgieter], ‘Landverhuizing naar de Vereenigde Staten. Een brief uit Pella’, 1855, I (apr) 465-530.
Schasler, M., ‘Kunst. - Schoonheid. - Idéaal.’, 1851, II (nov) 552-580.
Scheltema, S.P., ‘Schriften over de homoeöpathie’, 1837, B 12-18, 76-80.
Scheltema, S.P. rec. H.A. Spandaw, *De invloed des gevoels, op den geest en de verstandelijke vermogens* (Groningen 1842), 1843, B 511-528.
Schimmel, H.J., ‘De dichter-schilder’, 1851, I (apr) 476-500.
[Schimmel, H.J.e.a.], ‘Eenige prachtbanden’, 1852, I (jan) 103-121, (feb) 203-228, (apr) 508-524.
Schimmel, H.J., ‘Blikken in de werkelijkheid (I)’, 1853, I (jan) 83-103.
Schimmel, H.J., ‘Blikken in de werkelijkheid (II)’, 1853, II (juli) 27-62.
S[chimmel, H.J.] rec. *Holland. Almanak voor 1854*, 1854, I (jan) BA 119-142.
Schimmel, H.J., ‘Eene bladzijde uit de geschiedenis van ons drama’, 1855, II (juli) 1-54, (sept) 355-401, (nov) 612-667.

Schimmel, H.J. rec. J.J. Cremer, *Daniel Sils* (Arnhem 1856), 1857, I BA (feb) 302-304.

Schimmel, H.J., ‘Poëzij voor onzen tijd?’, 1857, II (okt) 552-581.
[Schimmel, H.J.], ‘Bloempjes’, 1858, I (feb) 304-306 en II (juli) 137-138.
Schimmel, H.J., ‘Melodrama en tragedie’, 1860, II (sept) 354-373.
Schimmel, H.J., ‘Beets' jongste gave’, 1860, II (nov) 657-679.
S[chimmel, H.J.], ‘Eene soirée literaire’, 1860, II (dec) 781-814.
[Schimmel, H.J.], ‘De watersnood en de poëzij (een doodengerigt)’, 1861, I (apr) 556-579.
Schimmel, H.J., ‘Hollandsche Tooneelpoëzy’, 1865, IV (dec) 446-477.
Schimmel, H.J., ‘Een Nederlandsche zedenroman’, 1866, III (sept) 511-527.
Schimmel, H.J., ‘Een prachtig gedicht’, 1867, II (juni) 497-533.
Schneevoogt, *zie:* Voorhelm Schneevoogt, G.E.
Schüller [tot Peursum, C.L.] rec. *Levensgeschiedenis van den Amerikaanschen slaaf W. Wells Brown, afgevaardigde bij het Vredescongres te Parijs, 1849. Door hem zelven beschreven*, vert M. Keyzer (Zwolle 1850), 1851, I BA (jan) 135-136.
Seyffardt, A.L.W., ‘Wat nu? Beperkte of algemeene dienstplicht?’, 1888, I (jan) 95-121.
Sibmacher Zijnen, F.P.J., ‘Kerk en individu’, 1861, I (juni) 753-771.
Sieburg, N.C., ‘Cherbourg’, 1858, II (okt) 474-485.
Sillem, J.A., ‘Frederik de Groote’, 1880, II (mei) 193-227 en (juni) 474-524.
Sillem, J.A., ‘Joan Derck van der Capellen tot den Pol. (1741-1784)’, 1882, IV (nov) 204-279 en (dec) 401-460.
Sillem, J.A., ‘De Jacobijnen’, 1885, I (mrt) 459-499.
Simons, L., ‘Naar aanleiding van het 21ste Noord- en Zuid-Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres’, 1891, IV (okt) 86-113.
Snouck Hurgronje, C., ‘De Islam’, 1886, II (mei) 239-274, (juni) 454-498, III (juli) 90-134.
Spruyt, C.B., ‘De scheikunde in de volksschool’, 1870, I (feb) 292-325.
Spruyt, C.B., ‘Populaire voordrachten over natuurwetenschap’, 1870, II (juni) 411-462.
Spruyt, C.B., ‘Het algemeene postulaat van Herbert Spencer’, 1871, I (mrt) 445-505.
Spruyt, C.B., ‘Kritisch-metaphysische politiek’, 1871, I (mei) 246-280.
Spruyt, C.B., ‘Aangeboren waarnemingsvormen’, 1871, III (juli) 1-68 en (sept) 414-467.
Spruyt, C.B., ‘De achterhoede van het idealisme’, 1872, II (juni) 385-438, III (juli) 77-108.
Spruyt, C.B., ‘Oude dwalingen in een nieuw kleed’, 1873, I (feb) 225-265.
Spruyt, C.B., ‘Natuurkundige phantasieën’, 1874, I (mrt) 401-440.
Spruyt, C.B., ‘Een anachronisme’, 1875, II (apr) 28-65 en (mei) 226-290.
Spruyt, C.B., ‘Jong-Hollandsche wijsbegeerte’, 1876, II (apr) 1-32.
Spruyt, C.B., ‘Een nieuw pleidooi voor het monisme’, 1878, IV (nov) 225-270.
Spruyt, C.B., ‘Persoonlijke dienstplicht’, 1881, I (feb) 225-260.
Spruyt, C.B., ‘Iets over den oorsprong en het wezen van den godsdienst’, 1886, II (apr) 36-84.
Spruyt, C.B., ‘De kwalen van ons gymnasiaal onderwijs’, 1887, II (apr) 107-129.
Spruyt, C.B., ‘Uit Zuid-Afrika’, 1891, I (mrt) 526-540.
Spijker, H.J., ‘Het beginsel en stelsel van Hervorming’, 1851, I (feb) 165-184.
Staring, W.C.W., ‘Scheikunde en landbouw’, 1855, II (aug) 199-212.

Star Numan, C. rec. J.M. Kemper, *Verhandelingen, redevoeringen en staatkundige geschriften*, ed. J. de Bosch Kemper (Amsterdam 1835), 1840, B 177-197 en 277-292.
Stokvis, B.J., 'De eenheid des levens', 1865, I (jan) 25-41.
Stokvis, B.J., 'Jacob Moleschott', 1892, III (aug) 339-352.
Straatman, A.J., 'De taak der school', 1895, I (jan) 22-43.
Stuers, H.J.J.L. de, 'Nog iets over Atjeh', 1875, II (apr) 118-128.

Stuers, V. de, ‘Holland op zijn smalst’, 1873, IV (nov) 320-403.
Stuers, V. de, ‘Iteretur decoctum’, 1874, IV (nov) 314-352.
Stuers, V. de, ‘Unitis viribus’, 1875, IV (nov) 239-266.
Stuers, V. de, ‘Een bouwkundig spook’, 1877, IV (dec) 521-549.
Swart Abrahamsz, Th., ‘Eduard Douwes Dekker. Een ziektegeschiedenis’, 1888, III (juli) 1-75.

T. [=J. Tideman?] rec. *Christelijke opleiding op de lagere scholen in ons vaderland* (Rotterdam 1837), 1838, B 49-50.
T. [=E.J. Potgieter] rec. F.H. Greb, *Gedichten* (Den Haag 1837), 1838, B 110-112.
Tellegen, B.D.H., ‘De Engelsche arbeiders-vereenigingen’, 1865, II (juni) 417-440.
Tellegen, B.D.H., ‘Van waar en waarheen? Eene onuitgesproken toespraak’, 1872, II (juni) 439-462.
Terweij, T., ‘Björnsterne Björnson's Bruidsmarsch’, 1874, II (juni) 481-536.
Terweij, T., ‘Hendrik Ibsen’, 1882, II (mei) 193-237, (juni) 453-493.
Thorbecke, J.R. rec. J.H. van Rechteren, *Beschouwingen over eene vereenvoudigde huishouding van staat* (Zwolle 1843), 1843, B 326-333.
Thorbecke, J.R. rec. G. Schimmelpenninck, *Rutger Jan Schimmelpenninck, en eenige gebeurtenissen van zijnen tijd* (Den Haag en Amsterdam 1845) en P. van Limburg Brouwer, *Het leven van Mr. Samuel Iperuszoon Wiselius* (Groningen 1846), 1846, B 413-444
Thorbecke, J.R., ‘Karel Hendrik Ver Huell en Rutger Jan Schimmelpenninck’, 1848, I (jan) 1-35.
Thijssen, H.F., ‘Over de leer van Gall (kritisch en historisch)’, 1858, II (aug) 145-214.
Tiele, C.P., ‘Een pleidooi tegen de moderne richting’, 1865, IV (nov) 227-244.
Tiele, C.P., ‘Theologie en godsdienstwetenschap’, 1866, II (mei) 205-244.
Tiele, C.P., ‘Levensteekenen der moderne theologie’, 1866, IV (dec) 503-527.
Tiele, C.P., ‘Godsdienstwetenschap en wijsbegeerte in het jongste ontwerp van Wet op het Hooger Onderwijs’, 1869, III (juli) 121-138.
Tiele, C.P., ‘De ontwikkelingsgeschiedenis van den godsdienst en de hypothese waarvan zij uitgaat’, 1874, II (juni) 421-450.
Tiele, C.P., rec. *Het jaarboekje der heilige familie voor 1874; eene bijdrage tot de kennis der Roomsch-Katholieke pers in Nederland* (Leiden 1875), 1876, II (apr) BA 179-183.
Tiele, C.P., ‘De jongste Nederlandsche werken over godsdienstgeschiedenis’, 1884, I(mei) 331-361.
Toussaint, A.L.G., ‘Een doorluchtige val’, 1848, I (apr) 437-454.
Toussaint, A.L.G. Bosboom-, ‘Een en ander naar aanleiding van de feestelijke hulde Nicolaas Beets aan te bieden op 13 september 1884’, 1884, III (sept) 378-390.
Treub, M., ‘Eene Feest-Vergadering’, 1879, II (apr) 128-156.
Treub, M., ‘De openingsrede voor het Eerste Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres’, 1887, IV (nov) 336-348.

[Utrecht Dresselhuys, J. Ab] rec. G. Groen van Prinsterer, *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange Nassau* I (Leiden 1835), 1842, B 1-8, 93-97, 140-146.

V., H.J. rec. *Isis. Weekblad voor natuurwetenschap* I (1872), 1872, I (jan) 189-192.
Veegens, J.D., ‘Politieke gedachten van een leek’, 1873, IV (nov) 213-232.
V[eth], P.J., ‘Het derde Nederrhijnsch-Nederlandsch Zangersfeest te Arnhem (14 en 15 Aug. 1847)’, 1847, M 397-409.
Veth, P.J. rec. *Tijdschrift ter bevordering van christelijken zin in Neêrland's Indië*,

W.R. van Hoëvell ed., I (1846), W.R van Hoëvell, *Nederland en Bali. Eene stem uit Indië tot het Nederlandsche volk* (Groningen 1846) en Idem, *Inwijdingsrede, gehouden in de nieuw gebouwde kerk te Cheribon*, 27 November 1842 (Batavia 1843), 1847, B 1-49.
Veth, P.J. rec. J. Bosscha, *De Duitschers en de Nederlanden vóór den Munsterschen Vrede. Eene voorlezing* (Den Haag 1847), 1847, B 817-834.
Veth, P.J., 'De openbaarheid in koloniale aangelegenheden', 1848, II (juli) 72-116.
Veth, P.J., 'De oppositie tegen het koloniale stelsel', 1849, I (mrt) 245-286, II (aug) 157-193.
Veth, P.J., 'Populaire aardrijkskunde in ons vaderland', 1852, II (nov) 529-561.
Veth, P.J., 'De Delftsche Akademie als instituut tot opleiding voor Nederlandsch Indië', 1853, II (juli) 63-94.
Veth, P.J., 'De Oostersche quaestie', 1854, I (feb) 149-199.
Veth, P.J., 'Suriname', 1855, I (feb) 186-238.
[Veth, P.J.?], 'Het reglement op de drukwerken in Nederlandsch Indië', 1857, I (mrt) 373-398.
Veth, P.J., 'Het onderwijs der Javanen', 1858, II (dec) 747-779.
Veth, P.J., 'Multatuli versus Droogstoppel, Slijmering en Comp.', 1860, II (juli) 58-82, (aug) 233-269.
Veth, P.J., 'Onze koloniale staatkunde', 1865, IV (dec) 385-422.
Veth, P.J., 'De cultuurwet', 1866, I (jan) 1-19, (feb) 241-290, (mrt) 475-499, II (apr) 65-123, (mei) 274-333.
Veth, P.J., 'Gustav Freytag als romanschrijver', 1867, III (aug) 319-344.
Veth, P.J., 'De phases der bestrijding van het koloniale stelsel', 1869, I (jan) 100-122.
Veth, P.J., 'Onze Transvaalsche broeders', 1881, I (feb) 336-351 en (mrt) 545-566.
V.H. [=W.J.C. van Hasselt], 'Provinciale-Volks-Almanakken', 1837, B 251-256, 305-308, 357-361.
Viotta, H., 'Opera en drama', 1876, IV (nov) 193-222, (dec) 468-506.
Vissering, S. rec. [J. de Bosch Kemper], *Beginselen van Nederlandsch staatsbestuur* (Amsterdam 1845) en G.W. de Vreede, *De regering en de natie sedert 1672 tot 1795. Ontwikkeling van staatsregtelijke theorieën* (Amsterdam 1845), 1846, B 142-173.
V[issering], S., 'Een Engelsch landschap', 1847, M 169-192.
[Vissering, S.] rec. *Onschendbaarheid des Konings* (Den Haag 1847), J.G.H. Boissevain, *Proeve van onderzoek naar den aard der Koninklijke onschendbaarheid* (Utrecht 1847), Alethophilus, *Een woord van herinnering, bemoediging en raad bij den aanvang van het jaar 1847* (Amsterdam 1847), H.C.A. Thieme, *Grondwetsherziening. Vereenigingen van voorstanders van maatschappelijken en constitutionnelen vooruitgang* (Utrecht 1847), F.W. van Mauvillon, *Wat heeft Nederland nodig?* (Amsterdam 1846) en Idem, *De oppositie en hare organen in Nederland* (Gouda 1846), 1847, B 774-785.
Vissering, S., 'Michel Chevalier over kapitaal en arbeid', 1848, I (juni) 712-738.
V[issering], S., 'Een uitstapje naar Y-Muiden', 1848, II (dec) 667-683.
Vissering, S., 'De statistiek in Nederland', 1849, II (juli) 1-33.
Vissering, S., 'Vrijheid, het beginsel der staathuishoudkunde', 1850, I (mei) 571-593.
Vissering, S., 'Frédéric Bastiat', 1851, II (sept) 269-303.

Vissering, S., ‘Eenige opmerkingen over de kwestie van den dag’, 1852, II (sept) 261-319.
Vissering, S., ‘Over werkloonen en volksvoeding’, 1854, II (nov) 505-521.
Vissering, S., ‘Het groote tafereel der dwaasheid’, 1856, I (mei) 643-684.
Vissering, S., ‘Een dubbelzinnige triomf’, 1864, III (aug) 246-265.

'Vissering, S., ‘Eene oude kwestie’, 1866, III (sept) 457-475.
Vissering, S., ‘Onze politieke opvoeding’, 1866, IV (dec) 373-403.
Vissering, S., ‘Hooger onderwijs’, 1867, III (juli) 40-65, (aug) 181-210, (sept) 389-434, IV (okt) 111-129, 1868, I (feb) 282-306, (mrt) 404-435.
Vissering, S. rec. G.W. Vreede, *Republiek of Constitutioneele Monarchie?* (Utrecht 1869) en [G. Groen van Prinsterer] *Nederlandsche Gedachten* nr. 10 (1869), 1869, IV BA 555-561.
V[issering], S., ‘Arbeid's Utopia. Naar W.T. Thornton’, 1870, I (feb) 358-363.
V[issering], S., ‘Een Oudejaarsavond-praatje’, 1872, I (jan) 101-117.
Vissering, S., ‘Thorbecke’, 1872, III (juli) 1-7.
Vissering, S., ‘De Banda-groep’, 1874, I (feb) 217-247.
Vissering, S. rec. *Vragen des Tijds* I nr. 1, 1874, IV (dec) BA 527-534.
V[issering], S., ‘In het Zevengebergte’, 1886, IV (dec) 512-533.
Vleuten, J.M. van, ‘Belasting in arbeid en belasting in geld op Java’, 1872, III (aug) 210-232.
Vloten, J. van rec. F.C. de Greuve, *Het leven van Jezus, critisch verdedigd tegen Dr. D.F. Strauss* (Groningen 1840), 1843, B 412-433, 477-490, 549-553, 604-614.
Vloten, J. van rec. L.S.P. Meijboom, *Commentatio theologico-philosopha de F. Hemsterhusii meritis in philosophiae loco de Deo hominisque cum Deo conjunctione explicando* (Groningen 1840), 1844, B 386-400.
Vloten, J. van rec. I. da Costa, *Paulus, eene Schriftbeschouwing* I (Leiden 1846), 1847, B 625-640.
Vlugt, W. van der, ‘In naam der vrijheid’, 1887, I (mrt) 401-465.
Vlugt, W. van der, ‘Toynbee-werk’, 1892, I (jan) 91-123 en (feb) 285-310.
Voorhelm Schneevoogt, G.E., ‘Iets over de blinden’, 1850, I (mei) 643-666.
Voorhelm Schneevoogt, G.E., ‘Hygieine’, 1861, I (apr) 508-555.
Vosmaer, C., ‘Een woord over godsdienstige kunst, naar aanleiding van de voorlezing des Heeren W. Francken Az.’, 1857, II (juli) 89-100.
Vreede, G.W. rec. *Het Bonapartisme. Eene historische beschouwing* (Den Haag 1861), 1861, II BA (nov) 795-796.
V.S. [=R.C. Bakhuizen van den Brink en N. Beets] rec. J. van Lennep, *De roos van Dekama* (1836), 1837 B 331-345, 399-409.

W.D-s [=E.J. Potgieter], ‘Jan, Jannetje en hun jongste kind’, 1842, M 22-46.
W.D-s, ‘De ezelinnen. (Eene schets uit mijn venster)’, 1842, M 491-499.
W.D-s, ‘Hanna. (En studiebeeld uit het volksleven)’, 1843, M 40-52.
W.D-s, ‘Maart MDCCCXLIV’, 1844, M 274-278.
W.D-s, ‘De zusters’, 1844, M 298-336, 350-375, 509-533, 610-650.
W.D-s, ‘De stilstaanders’, 1845, M 218-220.
W.D-s, ‘Blaauw bes, blaauw bes! En studiebeeld uit ons volksleven’, 1845, M 361-376.
W.D-s, ‘'t Was maar een weesje’, 1851, I (mrt) 364-369.
W.D-s rec. J.J. Cremer, *Sinte Klaas, Oud- en Nieuw-Jaar. Vier vertellingen* (Arnhem 1860); Idem, *Wouter Linge. Novelle* (Arnhem 1861); Idem, *Portretten. Kees Springer in en buiten de kerk* (Leiden 1861); Idem, *Uit het leven - Beelden en schetsen* (Leiden 1862), 1862, I BA (apr) 612-624.
W.[eijers], H.E., ‘Over drie der nieuwste werken uit het vak der Oostersche letteren’, 1837, B 51-55.

Weijers, H.E. rec. T. Roorda, *Grammatica arabica* (Leiden 1835) en P. Cool, *Chrestomathia arabica brevis* (Leiden 1835), 1837, B. 265-282, 382-391, 429-439, 492-501, 551-559, 602-611.

Wetan, Darie [=J.C. Zimmerman], ‘Adagio con espressione’, 1851, I (mei) 629-634.
Wetan, D., ‘Het Bilderdijks-feest en het Bilderdijks-monument’, 1856, II (nov) 668-689.
Wijck, B.H.C.K. van der, ‘De taak der metaphysica’, 1867, I (mrt) 393-409.
Wijck, B.H.C.K. van der, ‘Anti-materialisme’, 1867, III (juli) 1-12.
Wijck, B.H.C.K. van der rec. D.F. Strauss, *Voltaire. Sechs Vorträge* (1870), 1872, II BA(mei) 338-362.
Wijck, B.H.C.K. van der, ‘John Stuart Mill’, 1873, IV (okt) 1-57.
Wijck, [B.H.C.K.] van der, ‘Draper's Geschiedenis van de worsteling tusschen Godsdienst en Wetenschap’, 1878, III (juli) 123-156.
Wijck, B.H.C.K. van der, ‘Fais ce que voudras’, 1885, III (juli) 1-54.
Willems, J.F., Proeven van Belgisch-Nederduitsche dialecten', 1839, M 310-314.
Winkler, T.C., ‘Leven en ontwikkeling uit een geologisch oogpunt beschouwd’, 1864, III (aug) 218-245, (sept) 436-462.
Winkler, T.C., ‘De leer van Darwin’, 1867, IV (okt) 22-70.
Winkler Prins, A. rec. Ch. Darwin, *Het ontstaan der soorten van dieren en planten door middel van de natuurkeus, of het bewaard blijven van bevoorregte rassen in den strijd des levens*, vert. T.C. Winkler (Haarlem 1860), 1861, (mei) BA 718-740.
Winkler Prins, A., ‘Natuurwetenschap en wonderen’, 1862, II (okt) 539-551.

X. [=W.E.J. Berg van Dussen Muilkerk] rec. D.A. Portielje, *De handel in Nederland in 1844* (Amsterdam 1844), 1845, B 105-112.
X. [=F.A.J. van Lanschot], ‘De Katholieken in Nederland in 1874’, 1874, III (juli) 60-85.

Zaaijer, J., ‘De arbeidsenquête’, 1887, III (juli) 36-71.
Zeeman, J., ‘De natuurlijke geschiedenis der Schepping’, 1850, II (aug) 133-167, (okt)474-499.
Zeeman, J., ‘Het mesmerisme (naar het Engelsch’, 1852, I (jan) 41-102.
Zimmerman, J.C., ‘Soesoehoenan Mangkoerat Mas. (Pangerang depati anom.) Java, 1708’, 1852, I (apr) 453-475.
[Zimmerman, J.C.], ‘Chequeriana’, 1852, I (mei) 677-688, (juni) 815-831, II (okt) 514-521.
Zimmerman, J.C. rec. P.A. de Genestet, *Eerste gedichten* (Amsterdam 1851), 1852, II BA (sept) 414-419.
Zimmerman, J.C. rec. Ch. Barter, *Zes maanden in Natal en onder de Hollandsche Boeren van de Kaapkolonie* (Amsterdam 1853), 1854, I BA (feb) 263-266.
Zimmerman, J.C. rec. *Lettervruchten van Hollandschen en vreemden bodem* (1854), 1854, II (juli) 136-148.
Zimmerman, J.C., ‘Een verhaal voor onzen tijd’, 1854, II (dec) 657-688 en 1855, I (jan) 102-124.
Zimmerman, J.C., ‘Jan Steen’, 1857, II (nov) 668-711.
Zimmerman, J.C., ‘Twee republikeinen. Eugène Cavaignac - Daniele Manin’, 1858, I (jan) 97-116, (feb) 255-276, (apr) 579-616.
Zimmerman, J.C., ‘De jongste waarschuwing uit Nederlandsch Indië’, 1859, II (sept) 346-371.
Zimmerman, J.C., ‘Een theologische roman’, 1867, I (feb) 307-325.
Zimmerman, J.C., ‘De kunst in de Tweede Kamer’, 1873, I (jan) 64-82.

Z[immerman, J.C.] rec. P.J. Veth, *Atchin en zijne betrekking tot Nederland* (Leiden 1873), 1874, I (jan) 215-216.

Zimmerman, J.C., ‘Mevrouw Bosboom's jongste roman’, 1876, IV (dec) 519-526.
Zimmerman, J.C., *zie ook:* D.W.; Koster jr., Bern.; Wetan, D(arie).

--s rec. A. Biber, *Oud-Hollandsche deugd in hare waardij geschetst en ter beoefening aangeprezen, of zet de tering naar de nering. Een gewigtige les voor alle standen der maatschappij* (Edam 1838), 1839, B 379-384.
....E [=D.A. Portielje?] rec. *Grondbeginselen der staathuishoudkunde, uit lessen van Prof. N.W. Senior, te Oxford, opgesteld door den Graaf Arrivabene*, uit het Frans, ingeleid door H.W. Tydeman (Leiden 1839), 1839, B 418-424, 463-473.
Δ, ‘Het volkslied in zijnen invloed op de ontwikkeling der nieuwere muziek’, 1851, I (mrt) 347-363.
****, ‘Het vraagstuk der defensie in 1889’, 1889, II (mei) 240-261.
[Bakhuizen van den Brink, R.C. en/of Potgieter, E.J.], ‘Licht en schaduwzijde der tegenwoordige Vlaamsche letterkunde’, 1837, M 27-31.
(Anon.) rec. C.R. Th. Kraijenhoff, *Handleiding tot het stellen van bliksem-afleiders* (Nijmegen 1836) 1837, B 24-26
(Anon.) rec. *Brief aan een' Proponent in het Hervormd Kerkgenootschap over zijne onderteekening der formulieren van Eenigheid* (Groningen 1836), 1837, B 115-118.
(Anon.) rec. H.G. van Nahuys, *Verzameling van officieele rapporten betreffende den oorlog op Java in de jaren 1825 tot 1830, benevens eene memorie over de verhuring of uitgifte van landerijen aan Europeanen* (Deventer 1835), 1837, B 144-145.
(Anon.) rec. K.R. Hagenbach, *Het wezen en de geschiedenis der Hervorming*, uit het Duits met voorrede van J. Clarisse (Rotterdam 1836), 1837, B 165-171.
(Anon.) rec. *Bloemlezing van bijzonderheden, betrekkelijk de nationale Synode te Dordrecht, 1618 en 1619* (Groningen 1835), 1837, B 174-179.
(Anon.) rec. *De cultuur en behandeling der West-Indische koffij en indigo [...] vergeleken met die der zelfde producten in Oost-Indië* (Kampen 1836), 1837, B 192.
(Anon.) rec. J. Corstius, *De wandel met God in de gemeenschap met onzen Heer Jezus Christus* (Amsterdam 1835-1836), 1838, B 113-119.
(Anon.) rec. *De mutandae academicae disciplinae in patria nostra necessitate* (Dordrecht 1840), 1842, B 135-140.
(Anon.) rec. A.P. van Groningen, *Geschiedenis der watergeuzen* (Leiden 1840), 1842, B 147-158.
(Anon.) rec. J. van Ouwerkerk de Vries, *Het godsdienstig onderwijs der negerslaven* (Amsterdam 1840), 1843, B 411-414.
(Anon.) rec. J.J. Gurney, *Een winter in de West-Indiën, beschreven in gemeenzame brieven aan Henry Clay van Kentucky* (Amsterdam 1843), 1843, B 532-535.
(Anon.), ‘De grondwets-herziening en ons belastingstelsel’, 1848, II (sept) 320-362.
(Anon.), ‘Mr. Da Costa op het gebied der Godgeleerdheid’, 1848, II (okt) 393-429.
(Anon.), ‘Er zijn armen te Parijs en elders’, 1850, I (feb) 232-251.
(Anon.), ‘Muziek - de hedendaagsche opera (Uit het Hoogduitsch’, 1850, II (sept) 369-386, (okt) 500-521.
(Anon.), ‘Latijnsche scholen en Gymnasiën’, 1856, II (sept) 318-341.
(Anon.) rec. K.M. Giltay, *Het materialisme van den laatsten tijd bestreden* (Rotterdam 1856), 1857, II BA (juli) 123-134.

(Anon.), ‘Het reglement op de drukwerken in Nederlandsch Indië parlementair behandeld’, 1857, II (aug) 214-236, (sept) 331-374.
(Anon.) rec. K.M. Giltay, *Nog een woord over het materialisme van den laatsten tijd* (Rotterdam 1857), 1857, II bijblad december.
(Anon.), ‘Eene vraag des tijds’, 1859, II (aug) 165-137.

(Anon.) rec. I. Lampert, *Wonderen der Schepping. Keur van natuurtafereelen uit de schriften van beroemde natuurkundigen verzameld* (Amsterdam 1863), 1863, IV BA (okt) 162-178.
(Anon.), '1813 en 1815 in onderling verband beschouwd', 1864, I (jan) 76-99.
(Anon.), 'Een Nederduitsch humorist', 1868, II (apr) 58-107.
(Anon.), 'Het ministerie en de vertegenwoordiging', 1866, IV (nov) 181-188.
(Anon.) rec. P.J.B.C. Robidé van der Aa, *Koloniaal bezit en particuliere handel op Afrika's westkust* (Den Haag 1871), 1872, I (feb) 373-376.

II. Secundaire literatuur

Gebruikte afkortingen:

AE	= *De Achttiende Eeuw. Documentatieblad van de Werkgroep De Achttiende Eeuw*
AGN	= *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (15 dln., Haarlem 1977-1982)
BMGN	= *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*
BMHG	= *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*
BWN	= *Biografisch Woordenboek van Nederland*, ed. J. Charité (4 dln., Den Haag en Amsterdam 1979-)
BWPGN	= *Biografisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland*, ed. J. P de Die en J. Loosjes (5 dln., Den Haag 1907-)
HLMNL	= *Handelingen en Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*
HMMNL	= *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*
JMNL	= *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*
JNB	= *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis*
NE	= *De Negentiende Eeuw. Documentatieblad van de Werkgroep De Negentiende Eeuw*
NKJ	= *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*
NNBW	= *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek*, ed. P.C. Molhuysen e.a. (10 dln., Leiden 1911-1937)
ThG	= *Theoretische Geschiedenis*
TNTL	= *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde*
TvG	= *Tijdschrift voor Geschiedenis*

Van der Aa, *BWN*	= Aa, A.J. van der, K.J.R. van Harderwijk en G.D.J. Schotel ed., *Biografisch woordenboek der Nederlanden* (Haarlem 1852-1878)
VBPH	= *De Volledige Briefwisseling van E.J. Potgieter en Cd. Busken Huet*, ed. J. Smit (2 dln., Groningen 1972)
VV	= *De Vriend des Vaderlands*

Aerts, R., 'Een Pallas-zoon aan Gruno's Academie. Mr. B.H. Lulofs (1787-1849). Een biografische schets', in: IJ. Botke ed., *B.H. Lulofs 1787-1849, een Pallas-zoon aan Gruno's Academie* (Groningen 1982) 5-28.

Aerts, R. e.a., *De Gids sinds 1837. De geschiedenis van een algemeen-cultureel en literair tijdschrift* (Den Haag en Amsterdam 1987).

Aerts, R., 'De nationale cultuur: een intellectuele discussie in de negentiende eeuw', *Comenius. Wetenschappelijk tijdschrift voor democratisering van opvoeding, onderwijs, vorming en hulpverlening*. Themanummer Universiteit en intellectuelen 38 (1990) 236-255.

Aerts, R., 'De wetenschappelijke burger. Gerard Heymans en de thema's van het fin de siècle', in: D. Draaisma ed., *Een laboratorium voor de ziel. Gerard Heymans en het begin van de experimentele psychologie* (Groningen 1992) 27-39.

Aerts, R., ‘Op zoek naar een Nederlands fin de siècle’, *De Gids* 156 (1993) 91-102.
Aerts, R., ‘*De Gids* en zijn publiek. Een compositieportret’, *JNB* 1 (1994) 107-129.
Akker, W.J. van den, en G.J. Dorleijn, ‘Stemmen uit de redactie. Een documentaire over het redactiebeleid van *De Gids* tussen 1916 en 1926’, in: Van den Akker e.a. ed., *Traditie en vernieuwing*, 146-177.
Akker, W.J. van den e.a. ed., *Traditie en vernieuwing. Opstellen aangeboden aan A.L. Sötemann* (Utrecht en Antwerpen 1985).
[Alberdingk Thijm, J.A.], ‘Claegh- ende Vraegh-liedt inde “heylighe vrijheidt” der Knoedelpoësye ghemaeckt, gerijmt, ende ghepast op eenen sijns weghes bijsteren Gidse’, *De Dietsche Warande* 5 (1860) M 311-322.
Alker, E., *Die deutsche Literatur im* 19. *Jahrhundert (1832-1914)* (Stuttgart 1981).
Altick, R.D., *The English common reader. A social history of the mass reading public 1800-1900* (Chicago en Londen 1957).
Anbeek, T., *De naturalistische roman in Nederland* (Amsterdam 1982).
Anbeek, T., *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur tussen 1885 en 1985* (Amsterdam 1990).
Ankersmit, F.R., *Denken over geschiedenis. Een overzicht van moderne geschiedfilosofische opvattingen* (Groningen 1984).
Asselbergs, A.J.M., *Dr. Jan Pieter Heije of de kunst en het leven* (Utrecht 1966).

Baerle, M. van, Een onderzoek naar de organisatie, het ledenbestand en de boekaanschaf van het leesgezelschap ‘Miscens Utile Dulci’ te Leiden, 1800-1840. Ongepubliceerde doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Leiden 1984.
Bakhuizen van den Brink, R.C., ‘J.F. Oltmans’ (1854), in: Idem, *Studien en schetsen*, III 446.
Bakhuizen van den Brink, R.C., ‘David Jacobus van Lennep’, in: Idem, *Studien en schetsen*, IV 363-375.
Bakhuizen van den Brink, R.C., *Studien en schetsen over vaderlandsche geschiedenis en letteren*, (5 dln., Amsterdam en Den Haag 1863-1913).
Bakker, S., *Literaire tijdschriften van 1880 tot heden* (Amsterdam 1985).
Bank, J.Th.M., *Het roemrijk vaderland. Cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw* (Den Haag 1990).
Bank, J.Th.M., ‘Mecenaat en stadsontwikkeling in Amsterdam, 1850-1900’, *TvG* 104 (1991) 548-573.
Bastet, F., *Louis Couperus. Een biografie* (derde druk; Amsterdam 1989).
Beaufort, C.M. de, *De historische romans en novellen van H.J. Schimmel* (Utrecht 1943).
Beaufort, W.H. de, ‘Mr. J.T. Buys, 1828-1893’, *De Gids* 57 (1893) II bijlage juni, i-viii.
Becker, J., ‘“Ons Rijksmuseum wordt een tempel”: zur Ikonographie des Amsterdamer Rijksmuseums’, in: *NKJ* 35 (1984): *Het Rijksmuseum. Opstellen over de geschiedenis van een nationale instelling* (Weesp 1985) 227-326.
Beekelaar, G.A.M., ‘De Arnhemsche Courant in de eerste helft van de negentiende eeuw’, in: G.A.M. Beekelaar e.a., *Maar wat is het toch voor eene Courant? De Arnhemsche? Opstellen over de Arnhemsche Courant 1830-1850* (Arnhem 1981) 5-24.

Beetham, M., ‘Towards a theory of the periodical as a publishing genre’, in: K. Blake, A. Jones en L. Madden ed., *Investigating Victorian journalism* (Londen 1990), 1932.
Beets, N., *Everhardus Johannes Potgieter. Persoonlijke herinneringen* (Haarlem 1892).

Bel, J., *Nederlandse literatuur in het fin de siècle. Een receptie-historisch overzicht van het proza tussen 1885 en 1900* (Amsterdam 1993).
Bellamy, R. ed., *Victorian liberalism. Nineteenth-century political thought and practice* (Londen en New York 1990).
Bellamy, R., *Liberalism and modern society. An historical argument* (Oxford 1992).
Berg, J. van den, P.L. Schram en S.L. Verheus ed., *Aspecten van het Réveil. Opstellen ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Stichting Het Réveil-Archief* (Kampen 1980).
Berg, W. van den, *De ontwikkeling van de term 'romantisch' en zijn varianten in Nederland tot 1840* (Assen 1973).
Berg, W. van den, 'De Drachenfels onder professoren', *JMNL 1983-1984* (Leiden 1985) 48-70.
Berg, W. van den, 'Sociabiliteit, genootschappelijkheid en de orale cultus', in: M. Spies ed., *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening* (Groningen 1984) 151-170.
Berg, W. van den, 'Leiden in last of de achtergronden van een voorrede', in: Van den Akker e.a. ed., *Traditie en vernieuwing*, 80-96.
Berg, W. van den, 'Het literaire genootschapsleven in de eerste helft van de negentiende eeuw', in: Van den Berg en Van Zonneveld ed., *Nederlandse literatuur*, 12-45.
Berg, W. van den, 'De uitvinding van de negentiende eeuw: beeldvorming rond de letterkunde', *NE* 16 (1992) 25-36.
Berg, W. van den, '1848: B.H. Lulofs publiceert "De declamatie: of de kunst van declameren of recitéren" - Op gehoorsafstand', in: Schenkeveld-Van der Dussen e.a. ed., *Nederlandse literatuur*, 473-478.
Berg, W. van den en G.J. Hooykaas, 'Leidsche Wetenschappelijke Berigten: een reconstructie van een mislukking', in: P. van Zonneveld ed., *Het Bataafsch Athene. Cultuurhistorische opstellen over Leiden 1800-1850* (Leiden 1988) 75-89.
Berg, W. van den en P. van Zonneveld ed., *Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw. Twaalf verkenningen* (Utrecht 1986).
Berg, W. van den, 'De achttiende-eeuwse letterkunde door negentiende-eeuwse bril', *AE* 26 (1994) 169-176.
Berkel, K. van, *Renaissance der cultuurwetenschap* (Leiden 1986).
Berkel, K. van, 'Dirk Huizinga als redacteur van *Isis* (1872-1875). Een Groningse bijdrage aan de popularisering van de natuurwetenschap in negentiende-eeuws Nederland', in: K. van Berkel, H. Boels en W.R.H. Koops ed., *Nederland en het Noorden. Opstellen aangeboden aan prof. dr. M.G. Buist* (Assen en Maastricht 1991) 184-208.
Berkel, K. van, 'Natuurwetenschap en cultureel nationalisme in negentiende-eeuws Nederland', *TvG* 104 (1992) 574-589.
Berkel, K. van, 'De ontmantelde metafoor. Over de geschiedenis van het conflict tussen geloof en wetenschap, in het bijzonder in Nederland', in: K. van Berkel ed., *Geloof en natuurwetenschap in Nederland*. Themanummer *Gewina* (Rotterdam 1994) 57-67.
Bertens, H. en Th. D'haen, *Geschiedenis van de Amerikaanse literatuur* (Amsterdam 1983).
Bieringa, P.J.E., Traditie en vernieuwing in het Nederlands politiek vocabulair, 1814-1833. Ongepubliceerde doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen 1986.

Blaas, P.B.M., ‘De prikkelbaarheid van een kleine natie met een groot verleden: Fruins en Bloks nationale geschiedschrijving’, *ThG* 9 (1982) 271-303.
Blaas, P.B.M., ‘Van Bosscha tot Kernkamp: een diversiteit van geschiedbeoefening te Amsterdam zonder Amsterdam’, *ThG* 10 (1983) 303-323.

Blaas, P.B.M., 'Tussen twee herdenkingsjaren (1884-1933). Het beeld van Willem van Oranje in de wetenschappelijke geschiedschrijving rond 1900', in: Haitsma Mulier en Janssen ed., *Willem van Oranje in de historie 1584-1984*, 137-160.
Blaas, P.B.M., 'De Gouden Eeuw: overleefd en herleefd. Kanttekeningen bij het beeldvormingsproces in de 19de eeuw', *NE* 9 (1985) 109-130.
Blok, L., *Stemmen en kiezen. Het kiesstelsel in Nederland in de periode 1814-1850* (Groningen 1987).
Blussé, L. en E. Locher-Scholten, 'Buitenste binnen: de buiten-Europese wereld in de Europese cultuur', *TvG* 105 (1992) 341-345.
Boekholt, P.Th.F.M. en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland, vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen en Maastricht 1987).
Boele van Hensbroek, P.A.M., 'Levensbericht van C. Honigh', *HLMNL 1896-1897* (Leiden 1897) 278-281.
Boersema, K.H., *Allard Pierson. Eene cultuur-historische studie* (Den Haag 1924).
Boissevain, Ch., *Van dag tot dag. Verzamelde opstellen*, ed. L. Aletrino (Amsterdam z.j. [1925]).
Boneval Faure, R. van, *Johan Theodoor Buys met zijn leerlingen herdacht* (Leiden 1893).
Boogard, J. van den en E. Clermonts, '1848. Het revolutiejaar in Frankrijk, bezien vanuit de Arnhemsche Courant', in: Beekelaar e.a., *Maar wat is het toch voor eene Courant?*, 239-256.
Boogman, J.C., 'De Britse gezant Lord Napier over de Nederlandse volksvertegenwoordiging in 1860', *BMHG* 71 (1957) 186-211.
Boogman, J.C., *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858* (Bussum 1983).
Bork, G.J. van en N. Laan ed., *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis. Poëticale opvattingen in de Nederlandse literatuur* (Groningen 1986).
Bornewasser, J.A., 'De Nederlandse katholieken en hun negentiende-eeuwse vaderland', *TvG* 95 (1982) 577-604.
Bosboom Nz., J. ed., *Brieven van A.L.G. Bosboom-Toussaint aan E.J. Potgieter* (Rotterdam [1913]).
Boschloo, H., *De productiemaatschappij. Liberalisme, economische wetenschap en het vraagstuk der armoede in Nederland 1800-1875* (Hilversum 1989).
Bosch Kemper, J. de, *Geschiedenis van Nederland na 1830* (5 dln., Amsterdam 1873-1882).
Bots, H. e.a., *De 'Bibliothèque universelle et historique' (1686-1693): een periodiek als trefpunt van geletterd Europa* (Amsterdam 1981).
Bottenheim, S.A.M., 'In memoriam Henri Viotta 1848-16 juli-1948', *De Gids* 111 (1948) 45-52.
Boven, E. van, 'Lulofs en Siegenbeek contra Jonckbloet en De Vries: een wedstrijd in "scholen"? Een bijdrage aan de geschiedenis van de Neerlandistiek', in: M.M.H. Bax, K. Iwema en J.M.J. Sicking ed., *Wie veel leest heeft veel te verantwoorden. Opstellen over filologie en historische letterkunde, aangeboden aan prof. dr. F. Lulofs* (Groningen 1980) 190-215.
Braches, E., 'Uitslag van de prijsvraag: is *De Gids* het oudste tijdschrift ter wereld?', *De Gids* 144 (1981) 589-591.
Breekveldt, W.F.G. e.a. ed., *De achtervolging voortgezet. Opstellen over moderne letterkunde aangeboden aan Margaretha H. Schenkeveld* (Amsterdam 1989).

Brieven van Cd. Busken Huet, uitgegeven door zijne vrouw en zijn zoon (2 dln., Haarlem 1890).

Brink, J. ten, *Geschiedenis der Noord-Nederlandsche letteren in de XIXe eeuw. In biographieën en bibliogaphieën 1830-1880* (3 dln., Amsterdam 1888-1889).
Brink, J. ten en Cd. Busken Huet, *Brieven aan de uitgever van het tijdschrift Nederland* 1873-1886, ed. L. Brummel (Den Haag 1963-1964).
Brom, G., *Hollandse schilders en schrijvers in de vorige eeuw* (Rotterdam 1927).
Brouwer, H., 'De vele geschiedenissen van het boek. Bij wijze van inleiding', *JNB* I (1994) 7-24.
Brouwer, H., *Lezen en schrijven in de provincie. De boeken van Zwolse boekverkopers* 1777-1849 (Leiden 1995).
Brugmans, H., *Geschiedenis van Amsterdam* V. *Stilstaand getij 1795-1848* (tweede herziene druk; Utrecht en Antwerpen 1973).
Brummel, L. ed., *De studietijd van R.C. Bakhuizen van den Brink door brieven toegelicht* (Den Haag 1969).
Brummel, L., 'Inleiding', in: Ten Brink/Busken Huet, *Brieven*.
Buitendijk, W.J.C., 'De jonge Da Costa, Romanticus in de Biedermeiertijd', in: Van den Berg, Schram en Verheus ed., *Aspecten van het Réveil*, 53-73.
Bulhof, I.N., *Darwins* Origin of Species: *Betoverende wetenschap. Een onderzoek naar de relatie tussen literatuur en wetenschap* (Baarn 1988).
Burke, P., 'The origins of cultural history', in: J.H. Pittock en A. Wear ed., *Interpretations and cultural history* (Londen 1991) 5-24.
Busken Huet, Cd., *zie ook:* Brink, J. ten.
Busken Huet, Cd., 'E.J. Potgieter' (1864), in: Idem, *Litterarische Fantasien en Kritieken* (Haarlem z.j.) XV, 1-22.
Busken Huet, Cd., *Aan Mevrouw Bosboom-Toussaint* (Haarlem 1865).
Busken Huet, Cd., 'Joost van den Vondel. Bij de onthulling van het standbeeld' (1867), in: Idem, *Litterarische Fantasien* (zesde druk; Haarlem 1884) I 30-41.
Busken Huet, Cd., 'Nederlandsche tijdschriften in 1878' (1878), in: Idem, *Litterarische Fantasien* (Haarlem 1880) Vierde reeks, I 177-207.
Busken Huet, Cd., 'Over militairen dienstplicht' (1882), in: Idem, *Litterarische Fantasien* (Haarlem 1883) Vierde reeks, V 179-187.
Busken Huet, Cd., 'Potgieter's kritiek' (1885), in: Idem, *Litterarische Fantasien* (Haarlem 1886) Vierde reeks, VII 21-36.
Busken Huet, Cd., 'E.J.P. Jorissen', in: Idem, *Litterarische Fantasien* (Haarlem 1886) Vierde reeks, VII 184-200.
Busken Huet, Cd., 'Potgieter. Persoonlijke herinneringen, 1860-1875', in: Idem, *Portretten van Nederlanders*, ed. W.H. Staverman (Amsterdam 1940) 161-269.
Butler, M., 'Culture's medium: the role of the review', in: S. Curran ed., *The Cambridge Companion to British Romanticism* (Cambridge 1993) 120-147.
Buijnsters, P.J., 'Spectatoriale tijdschriften in Nederland (1718-1800)', in: Idem, *Nederlandse literatuur*, 36-46.
Buijnsters, P.J., 'Hendrik Doedijns en zijn *Haagse Mercurius* (1697-1699)', in: Idem, *Nederlandse literatuur*, 47-57.
Buijnsters, P.J., *Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw. Veertien verkenningen* (Utrecht 1984).
Buijnsters, P.J., *Spectatoriale geschriften* (Utrecht 1991).
Buys, J.T., *Studiën over staatkunde en staatsrecht*, ed. W.H. de Beaufort en A.R. Arntzenius (2 dln., Arnhem 1894).
Byvanck, W.G.C., 'Robert Fruin', in: Idem, *Literarische en historische studiën* (Zutphen 1918) 215-401.

Bijvoet, Th. e.a. ed., *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur* (Nijmegen 1996).

Carasso, D., ‘De schilderkunst en de natie. Beschouwingen over de beeldvorming ten aanzien van de zeventiende-eeuwse Noordnederlandse schilderkunst, circa 1675-1875’, *ThG* 11 (1984) 381-407.
Chartier, R., *Cultural history. Between practices and representations* (Oxford etc. 1988).
Chew, S.C. en R.D. Altick, *The nineteenth century and after (1789-1939). A literary history of England*, ed. A.C. Baugh, IV (Londen en Henley 1980).
Chickering, R., *We men who feel most German. A cultural study of the Pan-German League, 1886-1914* (Londen etc. 1984).
Clermonts, E., zie: Boogard, J. van den.
Coenen, F., ‘Studies van de tachtiger beweging’, *Groot-Nederland* 16 (1918) I 319-337; 18 (1920) II 221-237, 437-457.
Coffeng, L., ‘Het *Album der Natuur*. Popularisering van de natuurwetenschap in de tweede helft van de negentiende eeuw’, *Groniek. Historisch tijdschrift* 123 (1993). Themanummer Wetenschap en Wereldbeeld rond 1900, 53-66.
Colenbrander, H.Th., ‘Uit het Gidsarchief’, *De Gids* 95 (1931) II 380-409; III 225-258.
Collini, S., *Public moralists. Political thought and intellectual life in Britain 1850-1930* (Oxford 1991).
Colmjon, G., *R.C. Bakhuizen van den Brink. Een markante persoonlijkheid* (Rijswijk 1950).
Coninck, P. de, ‘“De katholieken in Nederland in 1874”. Over een geruchtmakend *Gids*-artikel’, *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* 16 (1993) 1-22.
Correspondentie Fruin, zie: Smit, H.J.
Coser, L.A., ‘British nineteenth-century reviews’, in: Idem, *Men of ideas. A sociologist's view* (New York en Londen 1965) 71-81.
Cossee, E.H., ‘“De geheele godsdienst behoort tot het gevoel.” Romantische elementen in kerk en theologie’, *NE* 8 (1984) 91-107.
Costa, I. da, *De mensch en de dichter Willem Bilderdijk* (Haarlem 1859).
Custers, L., *Dáár was de bron. De beweging van Tachtig in de ogen van Albert Verwey* (Amsterdam 1995).

Dasberg, L. en J.W.G. Jansing, ‘Onderwijs’, *AGN*, XII 210-231.
Debbaut, R., *Het naturalisme in de Nederlandse letteren* (Leuven en Amersfoort 1989).
Delen, M.-A.D., M.J.M. Hageman, C.G. Weijers, ‘De Prins is dood. Leve de dode Prins! De Oranje-herdenking van 1884’, in: Haitsma Mulier en Janssen ed., *Willem van Oranje in de historie 1584-1984*, 108-136.
Demandt, A., *Metaphern für Geschichte. Sprachbilder und Gleichnisse im historisch-politischen Denken* (München 1978).
Deprez, A., ‘*De Gids* en Vlaanderen, Vlaanderen en *De Gids*’, *NE* 12 (1988) 81-95.
Deursen, A.Th. van, ‘Wijsgerige geschiedschrijving in Nederland’, in: J.A.L. Lancée ed., *Mythe en werkelijkheid* (Utrecht 1979) 103-120.
Deyssel, L. van, ‘De Heer Byvanck over Parijs’ (1892), in: Idem, *De scheldkritieken*, ed. H.G.M. Prick (Amsterdam 1979) 249-255.
Deyssel, L. van, *Gedenkschriften*, ed. H.G.M. Prick (2 dln., Zwolle 1962).
Deyssel, L. van, ‘Literatuur-fyziologie’, *De Nieuwe Gids* 3 (1888) II 474-478.
Deyssel, L. van, *Nieuw Holland*, ed. H.G.M. Prick (Amsterdam 1979).
D'haen, Th., *zie:* Bertens, H.

Dielissen, G.B.M., ‘De intellectueel; woordgeschiedenis en constructie van het maatschappelijk type’, *ThG* 16 (1989) 3-30.
Diez del Corral, L., *Doktrinärer Liberalismus. Guizot und sein Kreis* (Neuwied en Berlijn 1964).

Dooren, W. van, ‘Inleiding’, in: C.W. Opzoomer, *Het wezen der kennis*, ed. W. van Dooren (Utrecht 1990) 11-36.
Draaisma, D., *De geest in getal. Beginjaren van de psychologie* (Amsterdam en Lisse 1988).
Dorleijn, G.J., *zie:* Akker, W.J. van den.
[Doumic, R. ed.], *Cent ans de vie française à la Revue des Deux Mondes. Le livre du centenaire* (Parijs 1929).
Drion, F.J.W., ‘Levensbericht van Dr. W.G.C. Byvanck’, *HLMNL 1926-1927* (Leiden 1927) 63-85.
Drop, W., *Verbeelding en historie. Verschijningsvormen van de Nederlandse historische roman in de negentiende eeuw* (Utrecht 1972).
[Drost, A.] rec. Alethophilus, *Kritiek van het tijdschrift de Vaderlandsche Letteroefeningen* nr. 1 (Zwolle 1834), *VV* 8 (1834) 265-272.
Dubois, P.H., *Marcellus Emants. Een schrijversleven* (tweede druk; Den Haag 1980).
Duinkerken, A. van, ‘Honderd jaar letterkundige kroniek in De Gids’, *De Gids* 100 (1936) IV 396-412.
Duparc, F.J., *Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel erfgoed. Ter herdenking van een eeuw rijksbeleid ten aanzien van musea, oudheidkundig bodemonderzoek en archieven 1875-1975* (Den Haag 1975).
Durant, F. en P. Zweegers, ‘“Ons Indië” in de kolommen van de Arnhemsche Courant’, in: Beekelaar e.a., *Maar wat is het toch voor eene Courant?*, 181-202.
Dyserinck, J., *P.N. Muller* (Amsterdam 1909).
Dyserinck, J., ‘Uit het verleden van de Gids. Mr. C.J. Fortuijn’, *De Gids* 74 (1910) IV 262-279.

Endt, E., *Herman Gorter documentatie 1854-1897* (tweede druk; Amsterdam 1986).
Endt, E., ‘Ons schoon-zijn is de bloei der begeerte’, in: R. Bionda en C. Blotkamp ed., *De schilders van Tachtig. Nederlandse schilderkunst 1880-1895* (Zwolle en Amsterdam 1991) 21-32.
Enschedé, J.W., *De boek- en handelsdrukkerij C.A. Spin & Zoon te Amsterdam 1819-1919. Gedenkboek bij haar honderdjarig bestaan* (Amsterdam 1919).
Eyck, P.N. van, ‘De schrijver’, in: P.A.S. van Limburg Brouwer, *Akbar. Een Oosterse roman*, ed. P.N. van Eyck (Amsterdam 1941) 5-36.

Fasseur, C., ‘Indische persperikelen 1847-1860’, *BMGN* 91 (1976) 56-75.
Fasseur, C., *De Indologen. Ambtenaren voor de Oost 1825-1950* (Amsterdam 1993).
Fontana, B., ‘Whigs and Liberals: the *Edinburgh Review* and the “liberal movement” in nineteenth-century Britain’, in: Bellamy ed., *Victorian liberalism* (Londen en New York 1990) 42-57.
Fontius, M., ‘Critique’, in: R. Reichardt e.a. ed., *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680-1820*, IV (München 1986) 7-26.
Fontijn, J., ‘In de greep van het noodlot’, in: Idem, *Leven in extase*, 11-26.
Fontijn, J., ‘Leven in extase’, in: Idem, *Leven in extase*, 138-152.
Fontijn, J., *Leven in extase. Opstellen over mystiek en muziek, literatuur en decadentie rond 1900* (Amsterdam 1983).
Fruin, R., ‘Bakhuizen van den Brink’, *De Gids* 50 (1886) IV 421-445.
[Fruin, R. en S. Vissering], ‘Het karakter van het Nederlandsche volk’, in: R. Fruin, *Verspreide geschriften* I (Den Haag 1900) 1-21.

Frijhoff, W., ‘Cultuur en mentaliteit: over sporen, tekens en bronnen’, in: F. van Besouw e.a. ed., *Balans en perspectief. Visies op de geschiedwetenschap in Nederland* (Groningen 1987) 189-204.

Frijhoff, W., ‘Verfransing? Franse taal en Nederlandse cultuur tot in de revolutietijd’, *BMGN* 104 (1989) 592-609.
Furman, N., *La Revue des Deux Mondes et le Romantisme (1831-1848)* (Genève 1975).

Galle, M., *Couperus in de kritiek* (Amsterdam 1963).
Geyl, P., ‘1813 herdacht in 1863’, *De Gids* 117 (1954) II 14-51.
Glaser, H., *Bildungsbürgertum und Nationalismus. Politik und Kultur im Wilhelminischen Deutschland* (München 1993).
Goblot, J.J., *La jeune France libérale. Le Globe et son groupe littéraire 1824-1830* (Parijs 1995).
Goes, F. van der, ‘Nieuwjaarsrepliek’, *De Amsterdammer. Weekblad voor Nederland* (1887) nr. 1.
Goor, J. van, ‘De Lombok expeditie en het Nederlandse nationalisme’, in: Idem ed., *Imperialisme in de marge. De afronding van Nederlands-Indië* (Utrecht 1986) 19-70.
Goor, J. van, *De Nederlandse Koloniën. Geschiedenis van de Nederlandse expansie 1600-1975* (Den Haag z.j. [1994]).
Gooren, R.H.E., ‘Krijgsdienst en krijgsmacht in de Nederlandse politiek’, *Utrechtse Historische Cahiers* (1987) nr. 1.
Gregory, F., *Scientific materialism in nineteenth century Germany* (Dordrecht en Boston 1977).
's-Gravesande, G.H., *De geschiedenis van De Nieuwe Gids. Brieven en documenten* (Arnhem 1955).
Griffiths, R.T., *Achterlijk, achter of anders. Aspecten van de economische ontwikkeling van Nederland in de 19de eeuw* (Amsterdam 1980).
Groenewegen, J.H., *Bibliographie der werken van Everhardus Johannes Potgieter* (Haarlem 1890).
Groenewegen, J.H., *Everhardus Johannes Potgieter* (Haarlem 1894).
Groot, A. de, *Leven en arbeid van J.H. van der Palm* (Wageningen 1960).
Groot, A. de, ‘Sociocultureel en godsdienstig leven in de Noordelijke Nederlanden 1813-circa 1840’, *AGN*, XI 84-106.
Gross, J., *The rise and fall of the man of letters. Aspects of English literary life since 1800* (Londen 1969).
Grijzenhout, F., ‘Schilders, van zulk een lome en vochtige gesteldheid. Beeld en zelfbeeld van de Nederlandse schilderkunst in de zeventiende eeuw’, *BMGN* 107 (1992) 726-744.
Grijzenhout, F. en H. van Veen ed., *De Gouden Eeuw in perspectief. Het beeld van de Nederlandse zeventiende-eeuwse schilderkunst in later tijd* (Heerlen en Nijmegen 1992).

Haacke, W., *Julius Rodenberg und die Deutsche Rundschau* (Heidelberg 1950).
Haacke, W., ‘Der Zeitschriftentypus “Revue”’, *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 11 (1970) 1035-1056.
Haan, I. de en H. te Velde, ‘Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900’, *BMGN* 111 (1996) 167-200.
Habermas, J., *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* (Neuwied en Berlijn 1962).
Hack van Outheusden, Ph. [=F. van der Goes], ‘Een lichtzinnig professor’, *De Nieuwe Gids* 2 (1887) II 437-454.

Hack van Outheusden, Ph., ‘Een ouderwetsch professor’, *De Nieuwe Gids* 3 (1888) II 128-142.

Haitsma Mulier, E.O.G. en A.E.M. Janssen ed., *Willem van Oranje in de historie 1584-1984. Vier eeuwen beeldvorming en geschiedschrijving* (Utrecht 1984).
Haitsma Mulier, E.O.G., 'De Bataafse mythe in de patriottentijd: *De aloude staat en geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden* van E.M. Engelberts', *ThG* 19 (1992) 16-34.
Hall, J.N. van, 'J.H. Hooijer', *De Gids* 56 (1892) IV 199-203.
Halsema, D. van, '15 mei 1880. Kloos ontmoet Perk in de Kalverstraat. De betekenis van Kloos' "Inleiding" bij Perks Gedichten', in: Schenkeveld-Van der Dussen e.a. ed., *Nederlandse literatuur*, 517-524.
Hamaker, M.J. ed., 'Brieven van Geel (1836-1846)', *De Gids* 70 (1906) III 177-206 en 418-446.
Hamaker, M.J., *Jacob Geel (1789-1862). Naar zijn brieven en geschriften geschetst* (Leiden 1907).
Hanou, A.J., *Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845* (Deventer 1988).
Hartog, J., 'Uit het leven van een tijdschrift', *De Gids* 41 (1877) II 444-506, III 64-124, 287-327; *De Gids* 43 (1879) I 431-482, II 25-74.
Heemskerk Az., J., 'Professor Buys in zijne kracht', *De Gids* 58 (1894) II 163-173.
Heemskerk Bz., J., 'Levensberigt van Mr. Gerrit de Clercq', *HLMNL 1857*, (Leiden 1858) 276-317.
Heertje, A., 'Nicolaas Gerard Pierson', in: Vermaat, Klant en Zuidema ed., *Van liberalisten en economisten*, 57-94.
Hegeman, J.G., 'Darwin en onze voorouders. Nederlandse reacties op de evolutieleer 1860-1875: een terreinverkenning', *BMGN* 85 (1970) 261-314.
Helsloot, J., *Vermaak tussen beschaving en kerstening. Goes 1867-1896* (Amsterdam 1995).
Hemels, J.M.H.J., *Op de bres voor de pers. De strijd voor de klassieke persvrijheid* (Assen 1969).
Hemels, J. en R. Vegt, *Het geïllustreerde tijdschrift in Nederland. Bron van kennis en vermaak, lust voor het oog. Bibliografie. I: 1840-1945* (Amsterdam 1993).
Hemels, J., *zie ook:* Schneider, M.
Henrard, R., *Wijsheidsgestalten in dichterwoord. Onderzoek naar de invloed van Spinoza op de Nederlandse literatuur* (Assen en Amsterdam 1977).
Herwerden, M.A. van, 'Een vriendschap tusschen drie physiologen', *De Gids* 78 (1914) I 448-498.
Heij, J.J., 'Beeldende kunst en geschiedenis in Nederland, 1840-1990', *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 22 (1990) 194-215.
Heyck, T.W., *The transformation of intellectual life in Victorian England* (Londen en Canberra 1982).
Heijst, J. van, 'Robert Fruin in brieven en andere stukken', *BMHG* 77 (1963) 239-393.
Hoenderdaal, G.J., 'Het modernisme in Leiden', in: W. Otterspeer ed., *Een universiteit herleeft. Wetenschapsbeoefening aan de Leidse Universiteit vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw* (Leiden 1984) 10-25.
Hoeven, H. van der, *Gijsbert Karel van Hogendorp. Conservatief of liberaal*? (Groningen 1976).

Höfele, K.H., ‘Selbstverständnis und Zeitkritik des deutschen Bürgertums vor dem ersten Weltkrieg’, *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte* 8 (1956) I 40-56.
Hoftijzer, P., ‘Leesonderzoek in Nederland over de periode 1700-1850. Een stand van onderzoek’, in: Th. Bijvoet e.a. ed., *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur* (Nijmegen 1996) 164-182.

'Honderdjarige Gids, De', *Nieuwsblad voor den Boekhandel* (1936) 843-844, 861-862.
Hooijer-Bruins, K., *Domineesdochter in 's-Graveland, domineesvrouw in Zaltbommel* (Zaltbommel 1981).
Hooykaas, G.J., 'De politieke ontwikkeling in Nederland, 1830-1840', in: *AGN*, XI 306-314.
Hooykaas, G.J., 'De politisering van de Nederlandse pers', *NE* 15 (1991) 125-136.
Hooykaas, G.J. ed., *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*, III (1836-1840) en IV (1840-1845), (Den Haag 1988 en 1993).
Hooykaas, G.J., *zie ook:* Berg, W. van den.
Houghton, W.E., *The Victorian frame of mind 1830-1870* (New Haven en Londen 1957).
Houghton, W.E., 'Periodical literature and the articulate classes', in: J. Shattock en M. Wolff ed., *The Victorian periodical press: samplings and soundings* (Leicester en Toronto 1982) 3-27.
Houghton, W.E. e.a. ed., *The Wellesley index to Victorian periodicals 1824-1900. Tables of contents and identification of contributors with bibliographies of their articles and stories* (3 dln., Toronto en Londen 1966-1979).
Houwaart, E.S., *De hygiënisten. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland 1840-1890* (Groningen 1991).
Huizinga, J., 'Geschiedenis der universiteit gedurende de derde eeuw van haar bestaan, 1814-1914', in: Idem, *Verzamelde werken*, VIII (Haarlem 1951) 36-339.
Huizinga, J. 'Van instituut tot akademie', Ibidem, 426-449.
Huizinga, J., 'De wetenschappen in het algemeen en die der afdeeling letterkunde', Ibidem, 450-463.
Huizinga, J., 'Toespraak tot de maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden' (1919), Ibidem, 477-483.
Hunnigher, B., *Het dramatisch werk van Schimmel in verband met het Amsterdamsche tooneelleven in de 19de eeuw* (Utrecht 1931).
Hunt, L. ed., *The new cultural history* (Berkeley etc. 1989).

Iggers, G.G., *The German conception of history. The national tradition of historical thought from Herder to the present* (Middletown, Conn. 1983).

Jacobi, T., 'Tesselschade, jaarboekje voor 1838, 1839 en 1840. De almanak als jaarlijkse staalkaart van het literaire bedrijf', in: Van den Berg en Zonneveld ed., *Nederlandse literatuur*, 123-145.
Jacobi, T. en J. Relleke, 'Een "echt Kritiesch Tijdschrift": 1837-1843', in: Aerts e.a., *De Gids sinds 1837*, 8-27.
Jacobi, T. en J. Relleke, 'Reacties van contemporaine tijdschriften op *De Gids*', *NE* 12 (1988) 5-20.
Jacobi, T. en J. Relleke, 'Robidé van der Aa rudimentair redacteur van *De Gids*', *NE* 17 (1993) 193-205.
Jacobi, T. en J. Relleke, 'Wie vormden de redactie van *De Gids* in de beginjaren 1837-1843?', *Literatuur* (1994) 202-210.
Jacobi, T. en J. Relleke, 'De leus van vooruitgang! Het literaire program van *De Gids* onder Potgieter en Bakhuizen van den Brink', *NE* 19 (1995) 222-237.
Jans, R., *Tolstoj in Nederland* (Bussum 1952).
Jansing, J.W.G., *zie:* Dasberg, L.

Janssen, A.E.M., *zie:* Haitsma Mulier, E.O.G.
Johannes, G.J., *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830* (Den Haag 1995).

Johannes, G.J., 'Infrastructuur en Verlichtingscultuur. Het Nederlandse tijdschrift: "Spiegel der Verlichting"?', *BMGN* 111 (1996) 149-166.
Jonckbloet, W.J.A., *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* (6 dln., 1882-, vierde druk ed. C. Honigh, Groningen 1892).
Jong, J. de, *Van batig slot naar ereschuld. De discussie over de financiële verhouding tussen Nederland en Indië en de hervorming van de Nederlandse koloniale politiek 1860-1900* (Den Haag 1989).
Jongejan, E., *De humor-'cultus' der Romantiek in Nederland* (Zutphen 1933).

Kamerbeek Jr., J., 'Geschiedenis en problematiek van het begrip "tijdgeest"', *Forum der letteren* (1964), 191-215.
Kamphuis, G., 'Literaire aspecten van het Réveil', *Handelingen van het zesentwintigste Nederlands Filologencongres 1960* (Groningen 1960) 137-154.
[Kate, J.J.L. ten], 'Het sterfbed van den Muzenalmanak', *Braga. Dichterlijke mengelingen* I (1843).
Kelly, A., *The descent of Darwin. The popularization of Darwinism in Germany, 1860-1914* (Chapel Hill 1981).
Kemperink, M.G., *Van observatie tot extase. Sensitivistisch proza rond 1900* (Utrecht en Antwerpen 1988).
Kemperink, M.G., 'Medische theorieën in de Nederlandse naturalistische roman', *NE* 17 (1993) 115-171.
Kernkamp, G.W., 'Bakhuizen van den Brink', in: P.A.M. Geurts en A.E.M. Janssen ed., *Geschiedschrijving in Nederland. Studies over de historiografie van de Nieuwe Tijd, I. Geschiedschrijvers* (Den Haag 1981) 199-240.
Klant, J.J., *zie:* Vermaat, A.J.
Klashorst, G.O. van de, 'Politieke cultuur: het klassieke begrip en een nieuwe werkdefinitie', in: H. Righart ed., *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur* (Den Haag 1990) 51-65.
Klikspaan [=J.Kneppelhout], *Studenten-typen, December 1839 - Mey 1841*, ed. M. Stapert-Eggen (Facsimile-uitgave eerste druk; Utrecht en Antwerpen 1982).
Klinkert, W., *Het vaderland verdedigd. Plannen en opvattingen over de verdediging van Nederland 1874-1914* (Den Haag 1992).
Kloek, J.J., 'Naar het land van Rembrandt. De literaire beeldvorming rond de zeventiende-eeuwse schilderkunst in de negentiende eeuw', in: Grijzenhout en Van Veen ed., *De Gouden Eeuw in perspectief*, 139-160.
Kloek, J.J., '16 december 1812: Helmers' De Hollandsche natie passert de Franse censuur', in: Schenkeveld-Van der Dussen e.a. ed., *Nederlandse literatuur*, 419-425.
Kloek, J.J. en W.W. Mijnhardt ed., *De productie, distributie en consumptie van cultuur* (Amsterdam en Atlanta, GA 1991).
Kloos, W., 'Lilith en de Gids' (1879), in: Idem, *Nieuwere Literatuurgeschiedenis* I (Amsterdam 1904) 27-37.
[Kloos, W.], 'Literaire kroniek', *De Nieuwe Gids* 3 (1888) II 472-474.
K-t, J. [=J. Kneppelhout], 'Open brief aan Conviva, schrijver van *Het Servetje; herinnering aan Oefening Kweekt Kennis*', *De Gids* 42 (1878) IV 344-370.
Kneppelhout, J., *Opvoeding door vriendschap*, ed. M. Mathijsen en F. Ligtvoet (Amsterdam 1980).
Knippenberg, H. en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988).

Knuvelder, G.P.M., *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde* (vijfde herziene druk; 4 dln., Den Bosch 1970-1976).

Kohn, H., *Prophets and peoples. Studies in nineteenth-century nationalism* (New York 1961).
Koolhaas-Grosfeld, E.A., 'Nationale versus goede smaak. Bevordering van nationale kunst in Nederland, 1780-1840', *TvG* 95 (1982) 605-636.
Koppen, C.A.J. van, *De geuzen van de negentiende eeuw. Abraham Kuyper en Zuid-Afrika* (Wormer 1992).
Korevaart, K., 'Het dagblad als bron voor de literatuurgeschiedenis: de ontvangst van Robidé van der Aa's Oproer en priesterdwang (1838)', in: Van den Berg en Zonneveld ed., *Nederlandse literatuur*, 146-169.
Kossmann, E. H., *De Lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België* (Amsterdam en Brussel 1976).
Kossmann, E.H., 'De doctrinairen tijdens de Restauratie', in: Idem, *Politieke theorie en geschiedenis*, 255-305.
Kossmann, E.H., 'Thorbecke en het historisme', Ibidem, 306-347.
Kossmann, E.H., 'Is het Nederlandse volk door de scheiding van 1830 "wakker geschud"?', Ibidem, 364-372.
Kossmann, E.H., *Politieke theorie en geschiedenis. Verspreide opstellen en voordrachten* (Amsterdam 1987).
Kossmann, E.H., 'Hollandse middelmaat: *De Gids* 1837-1987', in: Idem, *Vergankelijkheid en continuïteit*, 47-60.
Kossmann, E.H., 'Tellegen en Duitsland', in: Ibidem, 191-208.
Kossmann, E.H., *Vergankelijkheid en continuïteit. Opstellen over geschiedenis* (Amsterdam 1995).
Krelage, E.H., 'A.C. Kruseman's Zondagsblad', *Haarlem Jaarboek* (1947) 43-64.
Krop, H., 'Opzoomers moderne theologie. Natuurwetenschappen en geesteswetenschappen in de negentiende eeuw', *ThG* 21 (1994) 16-31.
Kruizinga, A., De Vrijdagsche Vereeniging. Debatingsociety te Amsterdam in de negentiende eeuw. Ongepubliceerde doctoraalscriptie Vakgroep geschiedenis, Rijksuniversiteit Groningen 1996.
Krul, W.E., *Historicus tegen de tijd. Opstellen over leven en werk van J. Huizinga* (Groningen 1990).
Krul, W.E., 'Nederland in het *fin-de-siècle*. De stijl van een beschaving', *BMGN* 106 (1991) 581-594.
Kruseman, A.C., *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel gedurende de halve eeuw 1830-1880* (2 dln., Amsterdam 1886-1887).
Kruseman, J., 'Mr. H.P.G. Quack en zijne idee der gemeenschap', *De Gids* 110 (1947) IV 30-50.
Kuiper, R., *Zelfbeeld en wereldbeeld. Antirevolutionairen en het buitenland, 1848-1905* (Kampen 1992).
Kuitenbrouwer, M., *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme. Koloniën en buitenlandse politiek 1870-1902* (Amsterdam en Dieren 1985).

Laan, N., *zie:* Bork, G.J. van.
Lammers, H., 'Een avond aan het hof. Het conflict in de Gidsredactie van 1865', *De Gids* 128 (1965) I 9-14.
Lange, D. de, 'De Muziek', in: Ritter ed., *Eene halve eeuw 1848-1898*, II 227-242.
Leeuw, R. de, 'Inleiding', in: R. de Leeuw, J. Sillevis, Ch. Dumas ed., *De Haagse School. Hollandse Meesters van de 19de eeuw*. Catalogus (Den Haag 1983) 13-36.

‘Lelijke Tijd, De’. Pronkstukken van Nederlandse interieurkunst 1835-1895.
Tentoonstellingscatalogus Rijksmuseum Amsterdam (Amsterdam 1995).

Lente, D. van, *Techniek en ideologie. Opvattingen over de maatschappelijke betekenis van technische vernieuwingen in Nederland, 1850-1920* (Groningen 1988).
Locher-Scholten, E., *zie:* Blussé, L.
Looijen, T.K., *Herbergen en koffiehuizen van Amsterdam. Een bloemlezing uit de geschiedenis* (Amsterdam 1977).
Luger, B., 'Gezicht en vergezicht. Perspectiefproblemen in het beeld van de zeventiende en negentiende eeuw', *NE* 9 (1985) 131-144.

Maarseveen, J.G.S.J. van, *Nicolaas Gerard Pierson. Handelsman, econoom en bankier. Eerste periode 1839-1877* (z.p. 1981).
Maarseveen, J.G.S.J. van ed., *Briefwisseling van Nicolaas Gerard Pierson 1839-1909* (4 dln., Amsterdam [1990-1994]).
Maas, N., '"Slechte manieren in de letterkunde": Johannes van Vloten (1874-1876)', *Maatstaf* 31 (1983) nr. 10/11, 27-39.
Maas, N., 'Carel Vosmaer en het Rijksmuseum', *NKJ* 35 (1984): *Het Rijksmuseum. Opstellen over de geschiedenis van een nationale instelling* (Weesp 1985) 195-224.
Maas, N., *De Nederlandsche Spectator. Schetsen uit het letterkundig leven van de tweede helft van de negentiende eeuw* (Utrecht en Antwerpen 1986).
Maas, N., 'Kunstenaarsleed. Verhalen over kunstenaars in de Nederlandse letterkunde van plusminus 1860-1885', *NE* 14 (1990) 59-76.
Maas, N., *Marcellus Emants' opvattingen over kunst en leven in de periode 1869-1877* (Arnhem 1988).
Maas, N., 'Nevel en wind. Enkele reacties op de Nieuwe Gids, oktober 1885-mei 1886', *JMNL 1983-1984* (Leiden 1985) 13-27.
Mangan, J.A. en J. Walvin ed., *Manliness and morality. Middle-class masculinity in Britain and America 1800-1940* (Manchester 1987).
Martens, W., *Die Botschaft der Tugend. Die Aufklärung im Spiegel der deutschen moralischen Wochenschriften* (Stuttgart 1968).
Mathijsen, M. e.a., *De kring van Heiloo* (Heiloo 1982).
Mathijsen, M., *Het literaire leven in de negentiende eeuw* (Leiden 1987).
Mathijsen, M., 'Concurrentie voor *De Gids*: Literaire tijdschriften tussen 1835 en 1845', *NE* 12 (1988) 49-66.
Mathijsen, M., 'De exaltatie van de vriendschap: fragmenten uit de correspondentie Beets-Kneppelhout', *Juffrouw Ida* 15 (1989) nr. 2, 36-47.
Matthijsen, M., 'Tachtig als oogklep', *NE* 16 (1992) 37-40.
Mathijsen, M., 'De minachting voor de negentiende eeuw', *Ons Erfdeel* 37 (1994)345-360.
Mathijsen, M., '2 augustus 1828: Johannes Nierstrasz wordt ten grave gedragen. De botsing van twee typisch negentiende-eeuwse literatuuropvattingen', in: Schenkeveld-Van der Dussen e.a. ed., *Nederlandse literatuur*, 426-430.
Mathijsen, M., *zie ook:* Wiskerke, E.
Meere, J.M.M. de, 'Sociale verhoudingen en structuren in de Noordelijke Nederlanden 1814-1844', in: *AGN*, X 384-416.
Meertens, P.J., 'De jeugd van Gerrit de Clercq 1821-1843', *De Gids* 108 (1944/1945) II 14-32, 56-85.
Mees-Verwey, M., *De betekenis van Johannes van Vloten. Een bibliografie met inleiding* (Santpoort 1928).
Melief, P.B.A., *De strijd om de armenzorg in Nederland 1795-1854* (Groningen en Djakarta 1955).

Mélonio, F., ‘Les libéraux français et leur histoire’, in: S. Stuurman ed., *Les libéralismes, la théorie politique et l'histoire* (Amsterdam 1994) 35-47.
Meijboom, H.U., ‘A.D. Loman's betekenis voor de vaderlandsche theologie’, *De Gids* 62 (1898) II 80-117.
Michaël, H., *Willem Kloos 1859-1938. Zijn jeugd, zijn leven. Een bloemlezing uit zijn gehele oeuvre* (Den Haag 1975).
Miltenburg, A.P.J., *Naar de gesteldheid dier tijden. Middeleeuwen en mediëvistiek in Nederland in de negentiende eeuw. Vier studies* (Hilversum 1991).
Minderaa, J.T., ‘De macht des konings en de parlementaire democratie. De discussie van 1866’, in: E. Jonker en M. van Rossum ed., *Geschiedenis en cultuur. Achttien opstellen* (Den Haag 1990) 97-106.
Moleschott, J., *De eenheid des levens*, ed. V.J.B.M. Peeters (Baarn 1989).
Moltzer, J.P., ‘Bij Buys op het college’, *De Gids* 57 (1893) IV 255-265.
Muis-van der Leun, J., De distributie van het tijdschrift de *Vaderlandsche Letteroefeningen* in de eerste decennia van de 19e eeuw. Ongepubliceerde doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht 1986.
Muis-van der Leun, J., ‘Debet- en creditzijde van een cultureel tijdschrift. Het uitgave-beheer van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*’, *NE* 14 (1990) 121-132.
Muller, E., ‘“Kopieën van schouwburg repetities”? Nederlandse historieschilderkunst en toneel in de negentiende eeuw’, in: J. Tollebeek, F. Ankersmit en W. Krul ed., *Romantiek en historische cultuur* (Groningen 1996) 227-252.
Muller, P.N., ‘Potgieter op de beurs’. *De Gids* 50 (1886) IV 411-420.
Muller Fz., S. ed., *Briefwisseling van Bakhuizen van den Brink met zijne vrienden gedurende zijne ballingschap (1844-1851)* (Haarlem 1906).
Muller Fz., S. ed., *Nalezing. Briefwisseling van Bakhuizen van den Brink met zijne vrienden gedurende zijne ballingschap (1844-1851)* (Haarlem 1907).
Multatuli, *Volledige werken*, ed. G. Stuiveling, H. van den Bergh e.a. (25 dln., Amsterdam 1950-1995).
Mijnhardt, W.W., ‘De Nederlandse Verlichting: een terreinverkenning’, in: *Figuren en figuraties. Acht opstellen aangeboden aan J.C. Boogman* (Groningen 1979) 1-25.
Mijnhardt, W.W., *Tot heil van 't menschdom. De culturele genootschappen in Nederland 1750-1815* (Amsterdam 1988).
Mijnhardt, W.W., *zie ook:* Kloek, J.J.

Naber, S.A., *Vier tijdgenooten. Indrukken en beschouwingen* (Haarlem 1894).
Nentjes, A., ‘Simon Vissering. De klassieke school in Nederland’, in: Vermaat, Klant en Zuidema ed., *Van liberalisten en economisten*, 19-37.
Niet, M. de, ‘De Januskop van de achttiende-eeuwse Nederlandse almanak’, in: B. Dongelmans e.a., *Dierbaar magazijn. De bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (Amsterdam 1995) 69-82.
Noordenbos, O., *Het atheïsme in Nederland in de negentiende eeuw. Een kritisch overzicht* (1931; reprint Nijmegen 1976).

Obenaus, S., *Literarische und politische Zeitschriften 1848-1880* (Stuttgart 1987).
Oerlemans, J.W., *Autoriteit en vrijheid 1800-1914. Een cultuurhistorisch onderzoek naar de weerstanden tegen de industriële maatschappij* (Utrecht 1982).

Otterspeer, W., *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw* (Den Haag 1992).
Oversteegen, J.J., 'Inleiding', in: Idem ed., *Keur uit het ongebundelde werk van W.G.C. Byvanck* (Zwolle 1956) 5-34.

Oversteegen, J.J., *Multatuli en de kritiek* (Amsterdam 1970).
Oversteegen, J.J., *De redelijke natuur: Multatuli's literatuuropvatting* (Utrecht 1987).
Ovink, G.W., 'De opgang. De negentiende eeuw', in: *Boeken in Nederland. Vijfhonderd jaar schrijven, drukken en uitgeven* (z.p. 1979).

Palm, J.H. van der, 'Vaderlandsche uitboezeming', in: Idem, *Oratorische werken*, II (Leeuwarden 1854) 105-111.
Palm, J.H. van der, 'Redevoering over het middelmatige', in: Ibidem, III 71-88.
Pater, B. de, *zie:* Knippenberg, H.
Pennink, R., 'Potgieter en de Amerikaanse letterkunde', *Nieuwe Taalgids* 23 (1929) 273-294.
Poortinga, E., *De scheiding tussen publiek- en privaatrecht bij Johan Rudolph Thorbecke (1798-1872). Theorie en toepassing* (Nijmegen 1987).
Polak, B.H., *Het fin-de-siècle in de Nederlandse schilderkunst. De symbolistische beweging 1890-1900* (Den Haag 1955).
Potgieter, E.J., *Jan, Jannetje en hun jongste kind*, ed. J. Smit (Zutphen z.j.).
Potgieter, E.J., *Leven van R.C. Bakhuizen van den Brink* (1872; derde druk Haarlem 1904).
Potgieter, E.J., *Brieven aan Cd. Busken Huet*, ed. G. Busken Huet (3 dln., Haarlem 1901-1902).
[Potgieter, E.J.] rec. J.E. Schut, *Galama, of de bevrijding van Vriesland, geschiedkundige roman* (Amsterdam 1833), *VV* 8 (1834) 26-39, 120-136, 273-281, 423-434.
[Potgieter, E.J.], 'Loots (Geene biographie)', *De Muzen* I (1834-1835) 336-351, 444-460, 487-509.
Praamstra, O., 'De derde voetstap van de vaderlandse romantiek', in: Breekveldt e.a. ed., *De achtervolging voortgezet*, 374-403.
Praamstra, O., *Gezond verstand en goede smaak. De kritieken van Conrad Busken Huet* (Amstelveen 1991).
Prick, H.G.M. ed., *De briefwisseling tussen Arij Prins en Lodewijk van Deyssel* (Den Haag 1969).
Prinsen, J., *Handboek tot de Nederlandsche letterkundige geschiedenis* (1916; derde druk Den Haag 1928).
Pykett, L., 'Reading the periodical press: text en context', in: L. Brake, A. Jones en L. Madden ed., *Investigating Victorian journalism* (Londen 1990) 3-18.

Quack, H.P.G., 'Conrad Busken Huet, 1826-1886. Persoonlijke herinneringen', *De Gids* 50 (1886) II 397-424.
Quack, H.P.G., 'Gerrit de Clercq', *De Gids* 50 (1886) IV 446-484.
Quack, H.P.G., 'Joh.C. Zimmerman 1828-1888', *De Gids* 52 (1888) IV 177-201.
Quack, H.P.G., 'Mr. J.T. Buys', *De Gids* 57 (1893) IV 201-254.
Quack, H.P.G., *Herinneringen uit de levensjaren van Mr. H.P.G. Quack 1834-1914* (1915; reprint Nijmegen 1977).
Querido, Is., 'Mr. J.N. van Hall', in: Idem, *Geschreven portretten* (Amsterdam z.j. [1912]) 59-73.

Raalte, E. van, 'Het conflict in de Gidsredactie in 1865. (De houding van Buys en zijn Leidsche mede-redacteuren)', *De Stem* 8 (1928) I 376-386, 417-429.

Rasker, A.J., *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Geschiedenis, theologische ontwikkelingen en de verhouding tot haar zusterkerken in de negentiende en twintigste eeuw* (derde druk; Kampen 1986).

Reeser, H., *De jeugdjaren van Anna Louisa Geertruida Toussaint, 1812-1851* (Haarlem 1962).
Reeser, H., *De huwelijksjaren van A.L.G. Bosboom-Toussaint, 1851-1886* (Groningen 1985).
Reeser, H., 'Potgieters tuchtiging van J.J.L. ten Kate. Gids-beginselen en Gids-kritiek', *Voortgang. Jaarboek voor de Neerlandistiek* 13 (1992) 1-23.
Relleke, J., *zie:* Jacobi, T.
Rietbergen, P., 'Pieter Rabus en de Boekzaal van Europe', in: H. Bots ed., *Pieter Rabus en de Boekzaal van Europe 1692-1702. Verkenningen binnen de Republiek der Letteren in het laatste kwart van de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1974) 1-110.
Ringer, F.K., *The decline of the German Mandarins. The German academic community, 1890-1933* (Hanover, NE en Londen 1990).
Ritter, P.H., ed., *Eene halve eeuw 1848-1898. Nederland onder de regeering van koning Willem den Derde en het regentschap van koningin Emma, door Nederlanders beschreven* (2 dln., Amsterdam 1898).
Robijns, M.J.F., *Radicalen in Nederland (1840-1851)* (Leiden 1967).
Roessingh, K.H., *De moderne theologie in Nederland. Hare voorbereiding en eerste periode* (Groningen 1914).
Roessingh, K.H., *Het modernisme in Nederland* (Haarlem 1922).
Rogier, J., 'De vriend van armen en rijken. Woord vooraf', in: Quack, *Herinneringen*, xii-xxv.
Rogier, L.J., 'Katholieke herleving. Geschiedenis van Katholiek Nederland sinds 1853' (1956), in: J.C. Boogman en C.A. Tamse ed., *Emancipatie in Nederland. De ontvoogding van burgerij en confessionelen in de negentiende eeuw. Zevenentwintig teksten* (Den Haag 1978) 200-203.
Romein, J.M., 'Inleiding', in: Idem en J. Haak ed., *Uit de werkplaats van R.C. Bakhuizen van den Brink* (Amsterdam en Brussel 1951) i-xxxix.
Romein, J. en A., 'Franciscus Cornelis Donders 1818-1889, specialist tegen wil en dank', in: Dezelfden, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen* (Den Haag en Antwerpen 1971) 675-698.
Rooy, P. de, *Darwin en de strijd langs vaste lijnen* (Nijmegen 1987).
Rooy, P. de, 'Bier, kunst en politiek: De Nieuwe Gids in Amsterdam', *Jaarboek van het genootschap Amstelodamum* 81 (Amsterdam 1989) 175-187.
Rooy, P. de, 'Bouleeren met de Evolutie. Over de samenhang tussen apen, negers en proletariaat', *De Gids* 154 (1991) 343-366.
Rössing, J.H., 'Het Toneel', in: Ritter ed., *Eene halve eeuw 1848-1898*, II 343-392.
Rossum, G.M. van, 'Das Biedermeier als europäische Kulturerscheinung', *Levende talen* (1968) 526-544.
Röttgers, K., 'Kritik', in: O. Brunner, W. Conze, R. Koselleck ed., *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, III (Stuttgart 1982) 651-675.
Ruig, R. de, 'Mr. H.P.G. Quack: de ongebroken kracht van de illusie', *BMGN* 98 (1983) 191-211.
Ruiter, F. en W. Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990* (Amsterdam en Antwerpen 1996).
Rijn, G. van, (voortgezet door J.J. Deetman), *Nicolaas Beets*, (3 dln., Rotterdam [1910-1919]).

Samama, L., ‘Over onverschillige dingen en ziels-muziek. Muziek ten tijde van de Tachtigers’, in: Winkels e.a., *Ten tijde van de Tachtigers*, 37-48.

Sande, A. van de, 'De achttiende eeuw in de ogen van negentiende-eeuwers', *AE* 26 (1994) 153-168.
Santen, J.H. von, 'De Amstelsociëteit: liberale organisatie in Nederland in de jaren 1846-1851', in: *Figuren en figuraties. Acht opstellen aangeboden aan J.C. Boogman* (Groningen 1979) 113-154.
Sas, N.C.F. van, 'Het politieke klimaat in Noord-Nederland tijdens de crisis van het Verenigd Koninkrijk, 1828-1830', *Colloquium over de geschiedenis van de Belgisch-Nederlandse betrekkingen tussen 1815 en 1945. Acta* (Gent 1982) 103-127.
Sas, N.C.F. van, 'Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel in Nederland, 1770-1813', *TvG* 102 (1989) 471-495.
Sas, N.C.F. van, 'Nationaliteit in de schaduw van de Gouden Eeuw. Nationale cultuur en vaderlands verleden 1780-1914', in: Grijzenhout en Van Veen ed., *De Gouden Eeuw in perspectief*, 83-106.
Sas, N.C.F. van, *Talen van het vaderland. Over patriottisme en nationalisme* (Amsterdam 1996).
Sassen, F., *Jacob Nieuwenhuis (1777-1857) en het Krausianisme in Nederland* (Amsterdam 1954).
Sassen, F., *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland, tot het einde der negentiende eeuw* (Amsterdam en Brussel 1959).
Sassen, F., 'De herleving van het criticisme in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw', in: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde*, Nieuwe reeks 24 (Amsterdam 1961) 81-134.
Schenkeveld, M.H., 'Vormen van realisme', in: Van den Berg en Zonneveld ed., *Nederlandse literatuur*, 226-244.
Schenkeveld-van der Dussen, M.H. e.a. ed., *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* (Groningen 1993).
Schepper, J.M.J., 'Willem van der Vlugt (12 maart 1853-5 nov. 1928)', *De Gids* 93 (1929) II 320-344, III 60-84.
'Schimmelpenninck's Notanda', ed. H.T. Colenbrander, *Onze Eeuw* (1904) IV 173-210.
Schneider, M. en J. Hemels, *De Nederlandse krant 1618-1978. Van 'nieuwstijdinghe' tot dagblad* (Baarn 1979).
Schram, P.L., *zie:* Berg, J. van den.
Schutte, G.J., *Nederland en de Afrikaners. Adhesie en aversie* (Franeker 1986).
Schijf, H., *Netwerken van een financieel-economische elite. Personele verbindingen in het Nederlandse bedrijfsleven aan het eind van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1993).
Sengle, F., *Biedermeierzeit. Deutsche Literatur im Spanningsfeld zwischen Restauration und Revolution 1815-1848* (3 dln., Stuttgart 1972).
Sillem, J.A. ed., 'Herinneringen van mr. J.A. Sillem 1840-1912', in: *Jaarboek van het genootschap Amstelodamum* 62 (1970) 131-192.
Smit, H.J. en W.J. Wieringa ed., *Correspondentie van Robert Fruin 1845-1899* (Groningen en Djakarta 1957).
Smit, J., *Leven en werken van E.J. Potgieter 1808-1875* (tweede herziene druk; Leiden 1983).
Smit, J.W., *Fruin en de partijen tijdens de Republiek* (Groningen 1958).
Smulders, W., *zie:* Ruiter, F.
Snelders, H.A.M., 'Natuurwetenschappelijke vaktijdschriften rond 1837', *NE* 12(1988) 67-80.

Spiller, R.E. e.a., *Literary history of the United States. History* (New York en Londen 1974).
Stakenburg, A., ‘Potgieter's familie’, *TNTL* 61 (1942) 24-44.

Staverman, W.H., ‘De Muzen’, *De Nieuwe Taalgids* 28 (1934) 241-257.
Staverman, W.H., ‘Da Costa en Potgieter in 1848’, *De Gids* 112 (1948) IV 215-222.
Stern, F., *The politics of cultural despair. A study in the rise of the germanic ideology* (Berkeley 1961).
Streng, T., ‘Drieërlei opvatting over kunst en kritiek in Nederland tussen 1835 en 1839’, *NE* 12 (1988) 98-111.
Streng, T., ‘Proza en Poëzie. Een controverse tussen *De Gids* en Thijm’, *NE* 13 (1989) 217-231.
Streng, T., *‘Realisme’ in de kunst- en literatuurbeoefening in Nederland tot 1875. Een begripshistorische studie* (Amsterdam 1995).
Streng, T., ‘“Het belang van het oogenblik”. Opvattingen over nationaliteit, politiek en kunst in Nederland rond het midden van de negentiende eeuw’, *Cahiers Nederlandse Letterkunde* (1995) nr. 3.
Stuers, V. de, *Holland op zijn smalst*. Ingeleid en toegelicht door een werkgroep van het Kunsthistorisch instituut der Universiteit van Amsterdam (Bussum 1975).
Stuiveling, G. ed., *Brieven van Simon Gorter* (Amsterdam 1940).
Stuiveling, G., *De Nieuwe Gids als geestelijk brandpunt* (derde druk; Amsterdam 1981).
Stuiveling, G., *Een eeuw Nederlandse letteren* (Amsterdam 1982).
Stuurman, S., *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992).
Swart, K.W., *The sense of decadence in nineteenth-century France* (Den Haag 1962).
Syndram, K.U., *Kulturpublizistik und nationales Selbstverständnis. Untersuchungen zur Kunst- und Kulturpolitik in den Rundschauzeitschriften des Deutschen Kaiserreiches (1871-1914)* (Berlijn 1989).

Taal, G., *Liberalen en radicalen in Nederland, 1872-1901* (Den Haag 1980).
Tamse, C.A., *Nederland en België in Europa (1859-1871). De zelfstandigheidspolitiek van twee kleine staten* (Den Haag 1973).
Tamse, C.A., ‘Het ministerie-Van Zuylen-Heemskerk 1866-1868’, in: *AGN*, XII 405-417.
Tamse, C.A., ‘De politieke ontwikkeling in Nederland 1874-1887’, in: *AGN*, XIII 207-224.
Tamse, C.A. en E. Witte, ‘Inleiding’, in: Tamse en Witte ed., *Staats- en natievorming in Willem I's Koninkrijk (1815-1830)* (Baarn en Brussel 1992) 15-55.
‘The “Revue des Deux Mondes”’, *The Times Literary Supplement* 5-12-1929, 1009-1010.
Themanummer ‘Genootschappen in Nederland 1800-1850’, *NE* 7 (1983).
Themanummer ‘Negentiende-eeuwse leescultuur’, *NE* 14 (1990).
Tollebeek, J., *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam 1990).
Tijn, Th. van, ‘Tien jaren liberale oppositie in Amsterdam (1844-1854)’, *BMGN* 77 (1963) 181-204, 293-327.
Tijn, Th. van, ‘Het sociale leven in Nederland 1844-1875’, in: *AGN*, XII 131-166.
Tijn, Th. van, ‘Het sociale leven in Nederland, in: *AGN*, XIII 77-100.

Vaderlandsch gevoel, Het. Vergeten negentiende-eeuwse schilderijen over onze geschiedenis. Tentoonstellingscatalogus Rijksmuseum Amsterdam (Amsterdam 1978).
Valk, J.P. de, 'Een politiek tableau van Nederland in het voorjaar van 1840', *Nederlandse historische bronnen* III (Amsterdam 1983) 197-229.
Valk, J.P. de en M. van Faassen ed., *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort 1874-1918* (2 dln, Den Haag 1993).

Veen, H. van, *zie:* Grijzenhout, F.
Veenendaal, A.J., 'De advocaat Lipman exponent van de Amsterdamse geest in 1830', *BMGN* 83 (1969) 116-149.
Veegens, D., 'Levensschets van mr. J. Heemskerk Bz.', *HMMNL 1882* (Leiden 1882) 3-42.
Veer, P. van 't, 'Een revolutiejaar, Indische stijl. Wolter Robert baron van Hoëvell, 1812-1879', in: Idem, *Geen blad voor de mond. Vijf radicalen uit de negentiende eeuw* (Amsterdam 1958) 101-144.
Veer, P. van 't, *De Atjeh-oorlog* (Amsterdam 1980).
Velde, H. te, '"In onzen verslapten tijd met weeke hoofden". Neurasthenie, fin de siècle en liberaal Nederland', *De Gids* 152 (1989) 14-24.
Velde, H. te, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag 1992).
Velde, H. te, 'Viriliteit en opoffering. "Mannelijkheid" in het Nederlandse politieke debat van het fin-de-siècle', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 14 (1993) 421-433.
Velde, H. te, 'Zedelijkheid als ethiek en seksueel fatsoen. De geschiedenis van een Nederlands begrip', in: R. Aerts en K. van Berkel ed., *De pijn van Prometheus. Essays over cultuurkritiek en cultuurpessimisme* (Groningen 1996) 198-218.
Velde, H. te, *zie ook:* Haan, I. de.
Velde, P.G.E.I.J. van der, 'Van koloniale lobby naar koloniale hobby. Het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap en Nederlands-Indië, 1873-1914', *K.N.A.G. Geografisch tijdschrift* 22 (1988) 211-221.
Velde, P.G.E.I.J. van der, 'De projectie van een Groter Nederland. P.J. Veth en de popularisering van Nederlands-Indië, 1848-1895', *TvG* 105 (1992) 367-382.
Verheul, C., 'Ethisch realisme: de ontvangst van de romans van George Eliot in Nederland in de periode 1860-1881', *Voortgang. Jaarboek voor de Neerlandistiek* 5 (1984) 130-164.
Verheus, S.L., *zie:* Berg, J. van den.
Verkade, E., 'Thorbecke, Potgieter en De Gids', *De Gids* 111 (1948) IV 137-161.
Verkade, W., *Thorbecke als Oost-Nederlands patriot* (Zutphen 1974).
Verkroost, C.M. ed., *Nagelaten brieven van P.A. de Genestet 1829-1861* (Delft 1976).
Verkroost, C.M., *P.A. de Genestet (1829-1861), Gerrit de Clercq (1821-1857) in hun relatie tot elkaar en enkele andere 19e-eeuwers* (Utrecht 1992).
Vermaat, A.J., J.J. Klant en J.R. Zuidema ed., *Van liberalisten en economisten. Anderhalve eeuw economisch denken in Nederland* (Leiden en Antwerpen 1987).
Vermeiren, I., *Algemeene Konst- en Letterbode 1788-1862*. Nederlandse volkskundige bibliografie XV (Antwerpen 1972).
V[erwey], Alb., ongetitelde bijdrage aan rubriek 'Varia', *De Nieuwe Gids* 5 (1888) II 478-480.
Verwey, A., 'De Gids nu hij vijftig jaar is', *De Nieuwe Gids* 2 (1887) I 409-431.
Verwey, A., *Toen De Gids werd opgericht*... (Amsterdam 1897).
Veth, J., 'P.J. Veth. 2 December 1814-14 April 1895', *De Gids* 59 (1895) II 291-194.
Visser, R.P.W., 'Het "Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres" over de relatie natuurwetenschap en samenleving, 1887-1900', in: Kloek en Mijnhardt, *De productie, distributie en consumptie van cultuur*, 37-48.

Visser, W., *De papieren spiegel. Honderd-vijf-en-twintig jaren Algemeen Handelsblad 1828-1953* (Amsterdam 1953).
Vissering, G., ‘Een hoofdredacteur eener courant in 1847 en 1848’, *De Gids* 59 (1895) I 108-122.
Vloten, J. van, ‘Busken Huet en zijne tegenstanders; Nederlandsche Hof- en Konings-

gedachten; mijne herinneringen aan den Gids', *De Levensbode* 1 (1865) I 132-152.
Vloten, J. van, 'Mijne herinneringen aan Bakhuizen van den Brink', *De Levensbode* 2 (1866) II 1-18.
Voerman, G., 'P.W.A. Cort van der Linden (1846-1935)', in: G.A. van der List en P.G.C. van Schie ed., *Van Thorbecke tot Telders. Hoofdpersonen uit de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme vóór 1945* (Assen en Maastricht 1993) 113-124.
Vooys, C.G.N. de, 'Potgieter en het liberalisme' (1905), in: Idem, *Letterkundige studieën. Verzamelde opstellen* (Groningen 1910) 82-223.
Vooys, C.G.N. de, 'Apollo, Argus en de Nederlandsche Mercurius, Bijdrage tot de kennis van de letterkundige kritiek vóór de Gids-tijd', in: Idem, *Verzamelde letterkundige opstellen*, 96-115.
Vooys, C.G.N. de, 'Iets over Adriaan van der Hoop als criticus', Ibidem, 116-129.
Vooys, C.G.N. de, 'Nederlandse letterkundigen tegenover de Franse overheersing', Ibidem, 269-285.
Vooys, C.G.N. de, *Verzamelde letterkundige opstellen. Nieuwe bundel* (Antwerpen en Amsterdam 1947).
Vooys, C.G.N. de, 'H.J. Schimmel als letterkundig criticus in De Gids', *De Gids* 111 (1948) II 29-50.
Vos, G., *De Hippokreen-Ontzwaveling van W. Hecker. Een poging tot annotatie* (['s-Gravenzande] 1980).
Vosmaer, C., 'Levensschets van mr. P.A.S. van Limburg Brouwer', *HMMNL 1874-1875* (Leiden 1875) 19-49.
Vrankrijker, A.C.J. de, *Een groeiende gedachte. De ontwikkeling der meningen over de sociale kwestie in de 19e eeuw in Nederland* (Assen 1959).
Vrankrijker, A.C.J. de, *Belastingen in Nederland 1848-1893. De strijd om de modernisering van een stelsel* (Haarlem 1967).
Vree, F. van, 'De stad van het betere leven. Cultuur en samenleving in Nederland rond 1900', *BMGN* 106 (1991) 641-651.
Vree, F. van, 'Massapers en modernisering. De pers als spiegel en oorzaak van maatschappelijke veranderingen', in: H. Kleijer, A. Knotter en F. van Vree ed., *Tekens en teksten. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late middeleeuwen* (Amsterdam 1992) 95-108.
Vreese, W. de, 'Drie brieven van Potgieter aan J.F. Willems', *De Gids* 95 (1931) I 199-209.
Vries, B. de, *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895* (Amsterdam 1986).
Vries, B. de, 'Leescultuur van de elite. Het Haarlemse leesmuseum aan het einde van de negentiende eeuw', in: W. van den Berg, H. Eijsens en T. van Kalmthout ed., *Haarlemse kringen. Vijftien verkenningen naar het literair-culturele leven in een negentiende-eeuwse stad* (Hilversum 1993) 175-192.
Vries, J. de, 'Over het gebrek aan gematigdheid en achting jegens het publiek van openbare schrijvers en sprekers', *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1837), Mengelingen 177-195.
Vries, J. de, 'Verhandeling over het nationale in onze dichtkunst', *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1839), Mengelingen 625-645.
Vries, L.W. de, 'De kunst van het zeggen. Theater 1880-1895: een overgangsperiode', in: Winkels e.a., *Ten tijde van de Tachtigers*, 61-71.

Waal, J.M. de, *Aernout Drost* (Utrecht 1918).
Waal, J.M. de ed., 'Briefwisseling van Aernout Drost met Potgieter en Heye', *TNTL* 37 (1918) 81-151.

Wachelder, J.C.M., *Universiteit tussen vorming en opleiding. De modernisering van de Nederlandse universiteiten in de negentiende eeuw* (Hilversum 1992).
Welcker, J.M, 'Het dagelijks brood. De doopsgezinden, de economie en de demografie', in: S. Groenveld, J.P. Jacobszoon en S.L. Verheus ed., *Wederdopers, menisten, doopsgezinden in Nederland 1530-1980* (Zutphen 1981) 195-218.
Welcker, J.M., 'Een eeuw Doopsgezinde Kweekschool, 1811-1914', *Doopsgezinde Bijdragen* 11 (1985) 44-86.
Welderen Rengers, W.J. van, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland 1849 tot 1891* (derde druk; Den Haag 1918).
Wellek, R., *A history of modern criticism: 1750-1950, II. The Romantic age* (New Haven en Londen 1968) *III. The age of transition* (New Haven en Londen 1972).
Wezel, R., 'December 1839: Kneppelhout publiceert "De student-Leydenaar". Het typen-genre en de "Kopijeerlust des dagelijkschen levens"' in: Schenkeveld-Van der Dussen e.a. ed., *Nederlandse literatuur*, 455-460.
Wieringa, W.J., *zie:* Smit, H.J.
Willems, J.H.J., *Joh. Petrus Hasebroek. Bijdrage tot de kennis van het letterkundig leven, voornamelijk in de jaren 1830-1840* (Eindhoven 1939).
Willems, J.H.J., *Bernard ter Haar 1806-1880. Predikant-Poëet-Professor* (Groningen 1969).
Winkel, J. te, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*, VII (reprint tweede druk 1922-1927, Utrecht en Leeuwarden 1973).
Winkels, P.J.A. e.a., *Ten tijde van de Tachtigers. Rondom De Nieuwe Gids 1880-1895* (Den Haag 1985).
Wiskerke, E., '"Wat zal ik U van onzen Vondel zeggen?" Enkele stemmen over Vondel in het begin van de negentiende eeuw', *NE* 9 (1985) 171-192.
Wiskerke, E.M., *De waardering voor de zeventiende-eeuwse literatuur tussen 1780 en 1813* (Hilversum 1995).
Wiskerke, E. en M. Mathijsen, 'Bibliografie literaire tijdschriften 4 (1830-1839)', *NE* 7 (1983) 260-276.
Witte, E., *zie:* Tamse, C.A.
Worst, I.J.H., 'Tussen literatuur en wetenschap. Negentiende-eeuwse historiografie in Nederland', *NE* 13 (1989) 5-22.

Z[immerman], J.C., 'P.A.S. van Limburg Brouwer', *De Gids* 37 (1873) I 500-504.
Zimmerman, J.C., 'E.J. Potgieter', *De Gids* 50 (1886) IV 399-410.
Zonneveld, P. van ed., *Het dagboek van de student Nicolaas Beets 1833-1836* (Den Haag 1983).
Zonneveld, P. van, '*Vaderlandsche Letteroefeningen* in 1848: "Nooit rees er heil uit volksgeweld"', *NE* 1 (1977) 163-169.
Zonneveld, P. van, 'Verlichting, Biedermeier en Romantiek', *De Gids* 146 (1983) 738-749.
Zonneveld, P. van, *De Romantische Club. Leidse student-auteurs 1830-1840* (Leiden 1993).
Zonneveld, P. van, 'Het Leesgezelschap *Miscens Utile Dulci* te Leiden in de periode 1830-1840', in: Van den Berg en Zonneveld ed., *Nederlandse literatuur*, 92-103.
Zonneveld, P. van, *zie ook:* Berg, W. van den.
Zwager, H.H., *De motivering van het algemeen kiesrecht in Europa. Een historische studie* (Utrecht 1981).

Personen- en zakenregister

Dit register heeft betrekking op namen en zaken die voorkomen in de tekst. Gecursiveerde cijfers verwijzen naar een afbeelding, vetgedrukte cijfers naar gedeelten waarin een persoon of zaak centraal staat. Na de letter Z volgt een register met trefwoorden op onderwerpen in *De Gids*.

Aardrijkskundig Genootschap, (Koninklijk), 426, 435
About, E., 294
Ackermann, L.V., 514
Ackersdijck, J., 74, 130
Acta Eruditorum, 53
Addison, J., 54
Admiraal, A., 294
Afgescheidenen, 35, 93, 128
Alberdingk Thijm, J.A., 80, 146, 156, 164, 253, 275, 279, 286, 288, 336, 347, 384, 394-395, 401, 386, 492, 494, 501, 503, 523
Album der Natuur, 454
Alexander, kroonprins, 327, 329, 421
Alexander de Grote, 412
Algemeen Handelsblad, eigenlijk: *Nieuwe Amsterdamsche Courant en Algemeen Handelsblad*, 25, 28, 35, 42, 63, 71, 128, 129, 131, 132, 134, 138, 140, 189-190, 308, 381, 383-384, 500
Algemeen Letterlievend Maandschrift, 55, 56
Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond, 368
Algemeene Konst- en Letterbode, 55, 56, 57, 72, 272
Ali Cohen, L., 244
Allgemeine Zeitung, 121
Almanak voor het Schoone en Goede, 27
Alphen, H. van, 431, 433
Alva, hertog van, 118, 119
Amorie van der Hoeven, A. des, 25
Amorie van der Hoeven jr., A. des, 93, 101
Amorie van der Hoeven, H.A. des, 230, 233
Amorie van der Hoeven, Martinus des, 200, 242, 365, 412
Amstelsociëteit, 138-139, 178, 182, 187, 198, 273
Amsterdammer, De, 355, 371, 381, 518
Amsterdamsche Courant, 182, 205, 319
Andersen, H.C., 168
Andreae, P.J., 244
Ange Huet, J. l', 458-459, 469-470
Antidienstvervangingsbond, 418
Apollo, 42, 45
Aprilbeweging, 188-190, 193-194, 197, 208, 245, 270, 284
Argus, 42
Arnhemsche Courant, De, 35, 42, 128-129, 131, 132, 183
Arnold, Matthew, 59, 414, 501, 513, 530
Arnold, Thomas, 58
Assen, C.J. van, 43
Asser, T.M.C., 438
Astrea, 518
Athenaeum, 27, 31, 50, 51, 55, 56, 63, 72, 130

Atjeh-oorlog, 425, 428, 433, 440-442, 444-445, 447
Atlas, De, 178
Auerbach, B., 245, 495, 513
Aulnis de Bourouill, J. d', 377
Aurora, 297-298
Avondbode, De, 28, 35
Backer, H.J., 73
Baco, zie: Roger Bacon
Baer, K.E. von, 453

Bake, J., 49, 70, 97
Bakhuizen van den Brink, R.C., 92, 11, 12, 16, 28, 43-44, 46-47, 49, 65, 67-71, 95-99, 72, 77-78, 89, 101, 132, 135, 136, 138, 182, 191, 196, 226-227, 240, 246, 257, 259, 314, 487, 529; als letterkundige en criticus 17, 73, 79, 82-84, 86, 88, 149, 156, 167; als theoloog en filosoof 74, 80, 93-95, 100; als historicus 103-105; over Opstand en Gouden Eeuw 112, 116-120; actuele en liberale strekking van zijn historische kritiek 120-122, 124, 134, 140-141, 258-260, 310; over nationaliteit 145-146, 152, 154-155, 488; over romantiek 152-155; mening over *De Gids* 161, 163, 175-176, 272; relatie met Potgieter 46, 75, 139, 162, 272, 288-289
Bakker Korff, J., 50
Bakoenin, M., 366
Baltes, F., 30
Balzac, H. de, 59, 294, 530
Banier, De, 503, 517
Banville. Th. de, 513
Barbier, A., 59
Barrès, M., 409, 530
Barrett Browning, E., 497, 500
Barrow, J., 59
Bastiat, F., 186-187, 205-206, 324, 360, 388
Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, 228
Baudelaire, Ch., 513
Baumbauer, M.M. von, 207, 216
Baumhauer, T.K.M. von, 238
Baur, F.C., 94, 247
Bayle, P., 53
Beatrix, koningin, 11
Beaufort, W.H. de, 308, 337, 380-381, 383, 391, 493, 517, 523, 534; als politiek commentator 347, 351-352, 354-356, 398, 400-401, 403-404
Bechstein, L., 167
Beecher Stowe, H., 234-235
Beeloo, A., 164
Beers, J. van, 275, 521
Beethoven, L. van, 283
Beets, N., 16, 39, 43, 44, 47, 51, 70, 71, 73, 74, 85, 89, 91, 104-105, 133, 135, 152, 157, 226, 275, 277, 503; relatie met *De Gids* 158-160, 162-164, 284, 286, 292, 294, 315, 385, 421-422, 492
Belgisch Museum, 150
Bellamy, J., 504
Bennink Janssonius, R., 44
Bentham, J., 483
Béranger, P.J. de, 277
Berg, L.W.C. van den, 444-445
Berg van Dussen Muilkerk, W.E.J., 138
Bergansius, J.W., 417, 420
Bergh, S.J. van den, 74, 164, 183, 269, 278
Berlioz, H., 283
Beunke, H.E., 495
Beweging, De, 305, 533

Beijerinck, G.J.A., 20, 25, 27, 28, 31, 56, 60, 63, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 75, 77, 104, 155
Beijnen, L.R., 43
Bibliotheca Critica Nova, 49, 50
Biedermeiercultuur, 40, 41
Bientjes, J.A., 415-416, 483
Bildungs-conceptie, invloed op liberalisme en nationalisme 145, 149, 199, 380, 397, 535
Bilderdijk, W., 41, 42, 43, 73, 90, 105, 113, 116, 120-121; (verzet tegen) zijn invloed 158-159, 162, 286-287; 349, 379
Binger, H., 521
Bismarck, O. von, 202-203, 331, 351, 530
Björnson, B., 492, 496
Blackwood's Magazine, 165, 166
Blanc, L., 123, 141, 142, 162, 183, 207
Blanken, J.W., 194
Bloem, J.C., 533
Blussé, P.L.F., 136, 137
Boddaert, M., 521
Bodenstedt, F., 269
Boeken, H., 532
Boekzaal der Geleerde Wereld, De, 32, 54, 56, 72; zie ook: *Boekzael van Europe, De*.
Boekzael van Europe, De, 53, 54
Boer, W.R., 187, 207, 210, 212
Bogaers, A., 71, 74, 286
Bogcheljoen, Piet, zie: Heije, J.P.
Boissevain, Ch., *420*, 273, 308, 314, 349, 375, 377-378, 381, 382-385, 421, 436, 450, 529; nationalisme 394-395, 406, 410-412, 422-423, 426, 445; imperialisme 437, 445; 476, 493; als letterkundig cri-

ticus 497, 500-506, 508, 510-511, 513-514, 518, 527; zie ook: Oudenaerde, M. van
Boissevain, J., 426
Bolland, G.J.P.J., 463
Bonaparte, Louis, 186, 202, 326, zie verder: Napoleon III
Boogman, J.C., 147
Booms, P.G., 441-442
Bornier, H. de, 514
Bosboom, J., 253
Bosboom-Toussaint, zie: Toussaint, A. L.G.
Bosch Kemper, J. de, 35, 122, 185, 200, 205, 365
Bosscha, J., 49, 195
Bosse, J.P. van, 432
Bosse, P.P. van, 193, 208
Bourlette, Andries, 118
Boutens, P.C., 533
Boxman, A., 290
Braga, 75
Brederode, Hendrik van, 118, 120-121, 134, 162
Brieder, F.C. de, 376-377
Bright, J., 214
Brill, W.G., 43, 44, 145, 167, 199, 209, 226, 240, 242, 245, 291,367; geschiedopvatting 256-257, 262-264, 422-423
Brink, J. ten (Gronings hoogleraar), 44
Brink, J. ten (letterkundige), 305, 514, 518
Brom, G., 495
Brougham, H., 58
Brouwers, J.W., 394
Brown, Th., 468
Browning, R., 414, 513, 530
Brugghen, J.J.L. van der, 191
Bruyn Kops, J.L. de, 207
Bryant, W.S., 165-167
Bull, A.J. de, 164
Buloz, F., 59
Bulwer Lytton, E., 286
Bunsen, C.K.J. von, 201
Burdet, H.J., 287
Buren Schele, A.D. van, 73
Burger jr., D., 100
Burgers, Th.F., 399-400, 458
Burke, E., 186, 188, 341
Burns, R., 73
Busken Huet, Cd., *287*, 11, 16, 139, 194-195, 200, 221, 274, 283, 286-301; moderne theologie 247-248, 252-253, 287-288, 458; over zeventiende en achttiende eeuw 266, 287, 290; over Nederland 266, 292-293, 308, 310, 399, 406, 421, 488; als criticus 268, 271, 273, 275, 277, 279-281, 290-294, 296, 308, 488-492, 497-500, 529; relatie met *De Gids* 280-281, 289, 295-296, 305-307, 486, 497-499, 503-504, 517-518; over buitenlandse literatuur 271, 290, 293-294; over politiek 297-301, 318, 339-341; 314, 319, 493

Buys, J.T., *318*, 194-196, 198, 200, 207, 214, 295, 306, 318-330, 349, 371-372, 387, 523; over soevereiniteit en democratie 197, 298-301, 316, 323-326, 334-336, 338-340, 342-343, 345-347, 354-356, 381; als politiek commentator 297, 308-309, 316, 318-336, 338-340, 354-356, 361, 364-367, 430-432, 436, 478, 482, 522, 531, 535; invloed 308-310, 318-321, 343, 345, 381, 383, 404, 426; over confessionelen 323, 327, 328, 347-348, 351-354; aard van zijn nationalisme 374, 389-390, 411, 416, 419-420, 423, 482; over dienstplicht 416, 418-420
Buys Ballot, C.H.D., 244, 453
Bijbelgenootschap, Nederlandsch, 223, 286, 433
Bijdragen tot Boeken- en Menschenkenis; 55
Bijdragen tot de Staathuishoudkunde en Statistiek, 130
Bijenkorf, De, 128
Byron, G.N.G., 43, 44, 45, 152-153,165, 512
Byvanck, W.G.C., 386, 409-410; als letterkundig redacteur 513, 528-531
Bijwagen, De. Tijdschrift, toegewijd aan wetenschappelijk en gezellig onderhoud, 55
Caballero, F., 497
Calcar, Elise van, 275
Canning, G., 58
Capellen tot den Pol, J.D. van der, 391
Cappelle, H. van, 219
Carlyle, Th., 58, 254, 258-259, 412-414, 516, 530

Carus, C.G., 219
Catholijke Nederlandsche Stemmen over godsdienst, staat-, geschied- en letterkunde, 56
Cats, J., 115, 286, 290-291, 293
Cavaignac, E., 186, 202
Chambers, R., 244
Chantepie de la Saussaye, P.D., 484
Chasles, Ph., 59
Chateaubriand, R. de, 59, 82
Chénier, A., 73
Chevalier, M., 59, 173, 186
Christelijk Sociaal Congres, 386
Chijs, P.O. van der, 46, 47
Clarisse, J., 69
Claudel, P., 530
Clavers, M., 166
Clercq, G. de, *171*, 77, 78, 101, 104, 105, 118, 122, 135-143, 145, 162, 177, 192, 198, 278, 365, 487; geëngageerde geschiedschrijving 123-124, 140-141, 255, 258, 260; als *Gids*-redacteur 136, 139-140, 171-174, 177, 179, 188, 200, 239, 244, 272, 274, 289; liberalisme 141-143, 182-186, 196, 207-208, 210, 220, 222, 224, 227, 239, 244, 278, 280-281, 359; over nationaliteit 147-148, 150, 203, 291
Clercq, W. de, 38, 41, 71, 74, 135
Cobden, R., 214
Cobet, C.G., 529
Cock, H., 197, 319
Coenen, F., 519, 527
Coens, M. (pseud. van Penning, W.L.), 521
Colenbrander, H.T., 490, 534-535, 631
Coleridge, S.T., 165
Comte, A., 239, 465, 467-468
Conscience, H., 150, 275
Cool, P., 92
Cooper, J.F., 166
Cooplandt, A. (pseud. van Prins, Arij), 515
Copernicus, 468
Coppée, F., 488, 492, 503, 514
Cornelis Paradijs (pseud. van Eeden, F. van), 522
Coronel, S.S., 221-221, 362
Cort van der Linden, P.W.A., als politiek commentator 356-357, 370-374, 385, 388, 411, 531, 534
Costa, I. da, 39, 41, 43, 45, 49, 80,135, 162, 164, 184, 238-239, 241, 253, 264, 275, 278-279, 284, 286, 288, 290, 292, 359, 520
Couperus, L., oordeel over 386, 521, 528, 531; relatie met *De Gids* 493, 519, 527-528, 531, 533
Crabbe, G., 277
Cranendoncq, A., 63
Cremer, J.J., 275, 286, 492, 495-496, 499
Croker, J.W., 59
Cuypers, P.J.H., 396
Dahn, F., 513

Dagblad van Zuid-Holland en's-Gravenhage, 298, 300
Dageraad, De, 468, 472
Dam van Isselt, E.W. van, 128
Darwin, Ch., 244, 250-251, 414, 453-454, 456, 471-476, 515
Daudet, A., 488, 516
Décadent, Le, 519
Deen, I. van, 455
Delavigne, C., 73
Delprat, G.H.M., 210-211
Dercksen, J.M.E., 292
Deutsche Rundschau, 489, 495, 519
Deventer, Ch.M. van, 452, 531
Deventer, C. Th. van, 534
Deyssel, L. van, 375, 380, 384, 389, 490, 501, 507-508, 512, 515-516, 519, 522-524, 526, 530-532
Dickens, Ch., 165, 271, 279; als voorbeeld 159, 166, 274, 278, 284
Dietsche Warande, 253
Dingelstedt, F., 167-168
Disraeli, B., 166
Disraeli, I., 166
Doedes, J.I., 99, 100, 238, 240, 247
Doedijns, H., 53
Domela Nieuwenhuis, F., 368, 384
Donders, F.C., 243-245, 259, 453, 455, 472
Donker Curtius, B.F., 128, 138
Donker Curtius, D., 128-129, 131-132, 136, 138, 187
Donker Curtius, W., 128
Doorenbos, W., 523
Douwes Dekker, E., 379
Dozy, R., 436-437, 529
Draper, J.W., 463

Drie-Maandelijksch Tijdschrift, 27, 31, 50, 51, 52, 55, 56, 58, 72, 130
Drilman, H. (pseud. van Sillem, J.A.), 494
Drost, A., 28, 44, 46, 47, 48, 49, 65, 67, 70, 73, 74, 88, 152, 167
Droste-Hülshoff, A. von, 495
Duinkerken, A. van, 305, 533
Dumas (père), A., 59, 294
Dusseau, J.L., 244-245, 472
Ebers, G., 488, 513
Eckermann, J.P., 167
Economist, De, 360
Edinburgh Review, als voorbeeld 58-59, 172-174
Eeden, F. van, 11, 522-524, 526-527; zie ook: Cornelis Paradijs
Eeden sr., F.W. van, 523
Effen, J. van, 54, 107
Egmond, Lamoraal graaf van, 119
Eigen Haard, 315
Eliot, G., 271, 284, 290, 414, 488, 492, 513, 516
Ellis, G., 58
Emants, M., 313, 346, 378, 503, 513, 517-521, 527, 529
Emerson, R.W., 271
Engelbregt, C.A., 194-195, 203, 255, 259, 289, 300
Engelen, A. W., 137, 164
English Literary Society, 45
Esser jr., I., 492
Eyck, P.N. van, 533
Faber, G.J.A., 210, 212
Faucher, L., 59
Fechner, G. Th., 469
Feuerbach, L., 246
Feuillet, O., 271, 290, 294
Fichte, J.G., 246, 468
Filips II, koning, 104, 256, 260, 395
Fiore della Neve (pseud. van Loghem, M.G.L. van), 521
Flaubert, G., 294, 516
Forcade, E., 173, 200
Foreest, A. van, 158
Fortunio (pseud. van Hall, J.N. van), 522
Fortuijn, C.J., en de vroege liberale beweging 130-132; als *Gids*-redacteur 77, 131-132, 136; geschiedopvatting 80, 103-104, 118, 121, 122, 140-141; over nationaliteit 144
Fourier, Ch., 141, 142
France, A., 530
Frans I, koning, 190
Fransen van de Putte, I.D., 320, 425, 431, 440-441
Frederik Hendrik, stadhouder, 114
Freie Bühne für modernes Leben, 519-520
Freiligrath, F., 167
Frere, H. Bartle, 403
Freytag, G., 488, 497, 513
Fruin, R., 261, 135, 191, 228, 272, 296, 298, 306, 337, 360, 467, 529; als liberaal 188, 198, 310-312, 333, 335, 340, 347, 349, 355, 381, 455-456; als

historicus 256-257, 259-260, 276, 312, 349, 391, 394-396, 470, 488; interpretatie van de nationale geschiedenis 262-266, 310-312, 340, 349, 394-396, 412; over koloniën 311, 425, 428-430, 432
Garibaldi, G., 271
Gautier, Th., 173, 497, 503, 513
Gazette de France, 52
Geel, J., 12, 38, 43, 49, 50, 51, 70, 71, 74, 80, 83, 85, 91, 92, 96, 98, 104, 132, 158, 159, 487
Geer, L. de, 153
Geerts, A.J.C., 435
Geibel, E., 167
Gemeenschap, De, 533
Genestet, P. de, 182, 252, 269-270, 287, 292, 294, 484, 505, 520
genootschappen, genootschappenlijkheid, 37-40, 54-55, 84, 146, 184, 270, 276
George II, koning, 254
Gerards, B., 395-396
Gervinus, G. G., 254, 255
Geuns, J. van, 72, 74, 77, 78, 95, 136, 174, 177, 218, 239
Gewin, B., 43
Geijer, E.G., 165, 168
Ghert, P.G. van, 50
Gids, De: in dit register opgenomen na de letter Z
Gilse, J. van, 177, 238, 240-241, 245, 247, 270, 276, 281, 288
Giornali de Letterati, 53
Gladstone, W.E., 214, 403

Globe, Le, 59, 79, 82
Godgeleerde Bijdragen, 94
Goeman Borgesius, H., 534
Goes, F. van der, 324, 371, 382, 519, 523-525, 532
Goethe, J.W. von, 135, 253; als modelauteur 144-145, 167, 271, 284, 380
Goeverneur, J.J.A., 30, 44, 73, 164
Gogh, V. van, 495
Gordon, C.G., 411-412
Gorter, H., 389, 490, 512, 519, 523, 526-527, 532
Gorter, S., als letterkundig criticus 497-500, 502, 504-505, 513, 523
Gotthelf, J., 495
Göttingische Gelehrte Anzeigen, 50
Goudsmit, J.E., 205
Granvelle, A.P. de, 395
Greuve, F.C. de, 95
Groen, S.F., 269
Groen van Prinsterer, G., 41, 105, 132, 259, 269, 349, 351-352; geschiedinterpretatie 113, 118, 120-121, 182, 256, 262; beschouwd als belangrijkste tegenstander 187-188, 198, 339, 347-348
Groenewegen, J.H., 486
Groningen, A.P. van, 120
Groot, Hugo de, ook als: Grotius 259, 260
Guardian, The, 54
Guido (collectief pseudoniem van F. van Eeden, W. Kloos, A. Verwey en J. Veth), 522
Guizot, F., 182, 188
Guyau, J.M., 483
Haagse School, 495, 511
Haar, B. ter, 49, 77, 96, 140, 162, 163, 164, 284, 286
Haeckel, E., 473-475
Haegse Mercurius, 53
Haliburton, Th.C., 166
Hall, S.C., 165, 166
Hall, A.M.C. van, 41
Hall, F.A. van, 128, 134, 136, 153, 177, 189, 193, 208, 412
Hall, J. van, 128
Hall, J.N. van, *506*, 314, 382, 423, 493; als redacteur en letterkundig criticus 308, 337, 354-355, 381, 385-387, 487-488, 490-491, 496, 503-509, 510, 513, 515-516, 518-531, 533-535; over *De Nieuwe Gids* 377, 522, 524, 531; en de beweging van Tachtig 378, 479, 515, 519-528, 531; zie ook: Fortunio
Hall, M.C. van, 71, 74, 118, 120-121
Hals, Frans, 112, 153
Hamaker, H.A., 49, 226
Hamel, A.G. van, 476, 529; ethische richting 481; als letterkundige 511-515, 530-531
Hamerling, R., 514
Handelsblad, zie: *Algemeen Handelsblad*
Haren, O.Z. van, 286
Harte, Brett, 513
Harting, D., 177, 240-242, 245
Harting, P., 453

Hartmann, E. von, 477
Hasebroek, B., 155
Hasebroek, J.P., 43, 44, 71, 73, 74, 85, 89, 133, 135, 152, 153, 155-156, 157, 161, 165, 404; relatie met *De Gids* 156-159, 162-164, 421
Hasselt, W.J.C. van, 72, 74, 77, 90, 91, 95, 122-123, 131, 133, 136, 139, 162
Hazlitt, W., 58, 83, 166
Hecker, W., 44
Heemskerck, J. van, 278
Heemskerk Az., J., 210-211, 286, 308-309, 321-322, 328, 343
Heemskerk Bz., J., 181-182, 207, 239, 276; als politiek commentator 182-188, 190, 198, 200, 204, 208, 281, 530; geschiedinterpretatie en geschiedopvatting 188, 190, 258; vertrek uit de redactie 188
Heemstra, S. baron Van, 193
Heering, P., 376, 435-436, 495-496
Hees, P.M.G. van, 138
Hees van Berkel, J.J. van, 50
Hegel, G.W.F., 241, 246, 468
Heiberg, P.A., 168
Heim, H.J. van der, 210-213, 216, 221, 258, 264
Heine, H., 135, 167, 270, 530
Heldring, B., 426, 432, 446
Heldring, O.G., 71
Helmholtz, H. von, 453, 466, 468-469
Helst, B. van der, 226
Helvetius van den Bergh, P.T., 86, 89, 158, 164, 292
Hemkes, F.L., 521

Hemsterhuis, F., 47
Hengel, mej. van (Potgieters tante), 44, 45
Hengel, W.A. van, 69
Hermans, W.F., 470
Herwegh, G., 167-168
Heukelom, Th. van, 380
Heusde, Ph. W. van, 49, 94, 99
Heije, J.P., 16, 28, 44, 46, 47, 48, 65, 71, 74, 146, 149, 162, 164, 183, 214, 218, 244, 257, 262, 269, 273, 294, 414
Heijermans, H., 519, 532
Heymans, G., over democratie, soevereiniteit en moraal 343-346, 381, 483; 361, 368-369, 372, 374, 454, 527
Heyse, J.H.C., 502-503
Hildebrand; zie: Beets, N.
Hingst, S.J., 197
Hoekstra Bz., S., 199, 247, 457, 471, 478-479, 481-482
Hoëvell, W.R. van, 226, 228, 232-233, 235, 269-270
Hofdijk, W.J., 269, 275, 286, 492, 494, 521
Hoff, J.H. van 't, 454
Hoffmann, E.T.A., 167
Hofstede de Groot, P., 249
Hogendorp, D. van, 41
Hogendorp, G.K. van, 41, 127, 128, 196-197
Hogendorp, W. van, 41
Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen, 39
Hollandsche Spectator, De, 54, 107
Hollidee, H. (pseud. van Rovers, E.A.), 495
Holtrop, J.W., 51
Honigh, C., 273, 338, 400, 410, 491-493, 504, 518-519, 528
Hood, Th., 142
Hooft, P.C., 115, 116, 118, 266, 287, 521
Hook, Th., 166
Hoop, A. van der, 42
Hoorne, Filips graaf van, 119
Hooijer, J.H., 337-338, 409-410, 504-505, 476, 484, 529; nationalisme 374, 405-407,419,426; cultuurkritiek 409-411; als letterkundige en criticus 491, 493-494, 508, 510, 514, 516, 527-528, 530
Hope, Marion, 495
Horner, F., 58
Houten, S. van, 374, 456, 467, 478; verzet tegen het doctrinaire liberalisme 312, 317, 325, 332-334, 346, 358-360, 362-363, 367-368, 465, 476
Huber, V.A., 367
Huberts, W.J.A., 262
Hubrecht, A.A.W., 452, 476-477, 528
Hugenpoth tot den Berenclaauw, J.B. van, 350-352
Hugo, V., 43, 45, 59, 73, 153, 160, 165, 375, 512
Huizinga, D., 452, 454-456, 471-472
Huizinga, J., 181, 490, 507, 534
Humboldt, W. von, 145
Hunt, Leigh, 165, 166
Huret, J., 517

Huxley, Th.H., 453, 515
Huygens, Constantijn, 87, 113, 115
Ibsen, H., 516
Indiër, De, 225
Indisch Genootschap, 225, 227
Ingelow, J., 302
intellectuelen, 15, 16, 280, 365, 378, 409
intellectuele stijl, 13, 35-40, 41, 48, 83, 91-92, 110, 153, 195, 211-212, 215, 217, 246, 256, 280, 310-317, 343, 345, 347-348, 352-353, 360-361, 363, 368-370, 377-378, 380, 383-384, 388-390, 396-398, 399, 401, 411-413, 423-424, 429-430, 455, 463-465, 471-472, 525, 529
Irving, Washington, 153, 166
Isis, 454
Israëls, J., 281, 495
Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie, 99, 240
Jaarboekje der Heilige Familie voor 1874, 350
Jean Paul, 43
Jeffrey, F., 58
Jeremia, 498
Jezus Christus, 94, 95, 241-242, 248-249, 459-461, 469, 480
Jonckbloet, W.J.A., 89-90, 96, 135, 262, 421
Jonge, J.K.J. de, 96
Jonge Gids, De, 532
Jorissen, E.J.P., 249, 458, 461
Joubert, J.P., 401
Journal de la Haye, 35, 131

Journal des Sçavants, 53
Journal des Voyages, 59
Juynboll, Th. W.J., 227
Kaiser, J.W., 82
Kalff, G., 418-419, 421, 517
Kampen, N.G. van, 25, 45, 76, 110
Kampen, P.N. van, 20, 75-76, 93, 96, 174, 279, 307, 528
Kampen & Zn., Uitgeverij P.N. van, 75-76, 295-296, 307, 528, 531
Kamper Courant, 129
Kan, M.C., 434-437, 438
Kant, I., 82, 100, 312, 465-466, 468, 470
Kanter, B. Ph. de, 164
Kappeyne van de Coppello, J., 327, 351-352, 412, 419
Karel V, keizer, 114, 190, 263
Karr, A., 173
Kate, J.J.L. ten, 152, 162, 284, 286, 404, 456, 486, 492, 497, 520
Keller, Gerard, 376, 494, 496, 499
Keller, Gottfried, 495, 513
Kemp, C.M. van der, 120
Kempenaer, J.M. de, 187
Kemper, J.M., 120, 131
Kerdijk, A., 337, 355, 384
Kern, J.C.H., 529
Keyzer, L., 134
Kiehl, E.J., 190-191
Kiehl, W.F.P., 50
Kielstra, E.B., 442, 444
Kingsley, Ch., 271, 385
Kinkel, J., 290
Kist, N.C., 69
Kloos, W., 11, 85, 389, 490, 503, 512, 518-524, 527, 532
Klijn, B., 44, 45
Klijn, H.H., 44, 45
Kneppelhout, J., 43, 68, 133, 135, 136, 152, 157-158, 160, 164, 202, 275, 283, 491-492, 503
Knoop, W.J., 194, 202, 267; over koloniën 231-232, 440, 447; geschiedopvatting 257-258, 264-265; over defensie en dienstplicht 417-418
Knottenbelt, W.C., 236-237
Knuvelder, G., 305
Koenen, H.J., 41
Koetsveld, C.E. van, 160, 294
Kollewijn, R.A., 379-380
Kolping, A., 385, 412
Koninklijk Instituut voor Taal-, Landen Volkenkunde, 225
Koninklijk Nederlandsch Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten, 219
Koninklijke Academie van Wetenschappen, 220, 258
Koninklijke Vereeniging Het Nederlandsch Tooneel, 491
Koo, J. de, 381, 414-415, 503
Koolemans Beynen, L.R., 411
Koorders, D., 189-190, 241

Koorders-Boeke, H., 502-503
Koster, W., 452; over natuurwetenschappen 449, 456, 470, 472; darwinisme 474-476
Krause, K.C.F., 99-100
Kroe, A. van der, 55
Kroniek, De, 389, 532
Kropotkin, P.A., 370
Krug, W.T., 127
Kruger, P., 401
Kruseman, A.C., 200, 277, 319
Kuenen, A., 457, 464
Kuenen, J.P., 452
Kuyper, A., 320, 348, 351-353, 383-384, 398, 412
Laging Tobias, P.F., 442
Lamartine, A. de, 45, 59, 165
Lamb, Ch., 83, 166
Lamennais, F.R. de, 59
Lamping, J.A., 353
Land, J.P.N., 286, 311, 343, 349, 390, 463, 465, 481; contra Opzoomer en de dienstbare wetenschap 312, 466-467; over politiek en moraal 344, 351, 469, 475, 478, 482-483
Langbehn, J., 410
Lange, F.A., 468, 470
Lanschot, F.A.J., 350-351
Laprade, V. de, 510
Lassalle, F., 222, 270, 332, 360
Laurent, F., 247
Ledeganck, K.L., 275
Leeuwenhoek, A. van, 453
Leger des heils, 386
Leidsche Wetenschappelijke Berigten, 50, 130
Lemaire, I., 272

Lennep, C. van, 290
Lennep, D.J. van, 48-49, 290
Lennep, J. van, 38, 42, 45, 49, 73, 87, 152, 162, 290, 293-294, 486, 492, 497
Leopardi, G., 478
Lesturgeon, A.L., 44, 164
Levensbode, De, 465, 470
Lewe van Middelstum, J.C., 234
Liberale Unie, 355, 534
Lievens, J., 494
Limburg, J., 534-535
Limburg Brouwer, P. van (Gronings hoogleraar), 44, 72, 73, 190
Limburg Brouwer, P.A.S. van (*Gids*-redacteur), *186*, 177, 190-191, 217, 221, 272, 273, 276, 280, 288, 295, 298, 492; geschiedvisie 124, 190-191, 246-249, 255-256, 258-260, 263-265, 351; als politiek commentator 190-199, 226, 228, 266-267, 323; over theologie en godsdienst 233, 246-249, 461; filosofische positie en betekenis 245-246, 470
Linden, J.W. van der, 382, 385
Linnaeus, C., 453
Lipman, S.P., 42, 71
List, F., 360
Lith, P.A. van der, 426-427
Livius, Titus, 256
Lodewijk van Nassau, 394
Loenen Martinet, J. van, 502, 528
Loghem, M.G.L. van, 521
Loman, A.D., moderne theologie 247-248, 250, 252, 436, 457, 459-461, 463-464, 471-472, 480-481; tegen pessimisme 477-478; kunstopvatting 511
Loman, J.C., 518
London Magazine, 166
Longfellow, H.W., 165-167, 271, 284, 488, 492, 510, 512-513
Loosjes, A., 112
Loosjes, C., 55
Loots, C., 47
Lorentz, H.A., 454
Lotsy, M.C.L., 334-335, 341, 345, 470, 525
Lotze, R.H., 468
Loudon, J., 440
Louis-Philippe, koning, 182
Louter, J. de, 354-355, 404, 442
Louverture, Toussaint, 234
Loveling, V., 495
Lulofs, B.H., 44, 89-90, 122
Luther, M., 459
Luzac, L.C., 128
Maanen, C.F. van, 128
Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, 20, 507
Maatschappij van Weldadigheid, 46
Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 38, 179, 228, 414
Macalester Loup, R., als politiek commentator 369, 400-402, 407-408, 413, 437-438, 530
Macaulay, Th. B., 58, 254, 258

Macé, J., 271
MacLellan, J., 166
Maerlant, Jacob van, 89
Mallarmé, S., 530
Malthus, Th. R., 58, 211
Maria II Stuart, 73
Marken, J.C. van, 369
Marryat, F., 73
Marsman, H., 533
Martinus, zie: Amorie van der Hoeven, M. des
Marx, K., 366
Mathijsen, M., 55
Maupassant, G. de, 492
Maurice, F.D., 367, 385
Maurits, prins, 260
Mauve, A., 495
McCulloch, J.R., 58, 211
Meester, J. de, 490, 533-535
Mensch Ontmaskert, De, 54
Mensing, W.J., 164
Mercure de France, 519
Mérimée, P., 59
Meulenhoff, Uitgeverij J.M., 76
Meijboom, L.S.P., 241
Meijer, H.A., 286
Michelet, J., 59, 254
Middernachtszending, 386
Mignet, M., 59, 258
Mill, James, 58
Mill, J. S., 360, 363, 465, 468, 470, 476, 480, 482-483
Millies, H.C., 74, 79, 94, 177, 226, 231, 233, 240; over slavernij 235-236
Milton, J., 512
Miquel, F.A.W., 225
Misantrope, Le, 54

Miss Mulock (pseud. van mevr. Craik), 488, 503
Molengraaff, W.L.P.A., 534
Moleschott, J., 243, 245, 250, 449-450, 453, 455, 468, 471-472, 477, 483, 488
Molière, 377
Molster, J.A., 281
Mont, P. de, 492, 521
Montalembert, C.F. de., 59
Moore, G.A., 513, 515
Moore, Th., 43, 165
Moréas, J., 530
Mörike, E., 513
Motley, J.L., 254, 259, 261, 263-264
Mozes, 351, 456
Muelen, H.C. van der, 45
Mulder, G.J., 243-244, 259, 453
Muller, Fred., 272
Müller, F. Max, 414
Muller, H., 426
Muller, H.P.N., 406-407, 426
Muller, P.N., 177, 209, 214-215, 336-337, 346, 381, 392, 486, 497; als 'Victoriaan' 214; 216-217, 221, 288, 295, 298, 301; over koloniën 308, 425-426, 438, 442-443, 447
Muller, S., 25, 32, 214
Muller van Voorst, S., 446
Multatuli, 226, 234, 235, 375, 486; relatie met *De Gids* 279-280, 292, 294, 379, 413, 492, 497, 503; zie ook: Douwes Dekker, E.
Murray, J., 58
Musset, A. de, 59, 505
Muzen, De. Nederlandsch tijdschrift voor de beschaafde en letterkundige wereld, 28, 47, 48, 55, 60, 63, 71, 144
Muzen-Almanak, 159
Mijer, P., 321
Napoleon Bonaparte, keizer, 104, 234, 269, 412
Napoleon III, keizer, 200-202, 272, 299, 326
Nederland, 503, 518
Nederlander, De, 188, 241
Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres, 397
Nederlandsch Tooneel, Het, 503
Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde, 221
Nederlandsch-Zuid-Afrikaansche Vereeniging, ook als: NZAV, 403-406
Nederlandsche Mercurius, De, 42
Nederlandsche Spectator, De, 58, 253, 272, 287, 351, 379, 487, 518, 522
Nederlandsche Stemmen over godsdienst, staat-, geschied- en letterkunde, 41, 56, 71
Nepveu, J.J.D., 157, 164
Nerval, G. de, 173
Nes van Meerkerk, J.G. van, 128
Netscher, F., 515-516, 519
Neue Deutsche Rundschau, 520
Neue Rundschau, 520
Newman, J.H., 414, 530

Niebuhr, B.G., 118
Niermeijer, A., 240-241
Nietzsche, F., 341, 415, 529
Nieuwe Gids, De, 11, 17, 72, 305, 337, 371, 374, 377-379, 382-383, 389, 479, 487-488, 490, 501, 515, 517-519, 521-526, 531-532
Nieuwe Rotterdamsche Courant, ook als: *NRC*, 321, 353, 381, 498, 535
Nieuwe Tijd, De, 532
Nieuwenhuis, J., 97
Nieuws van den Dag, Het, 497-499
Nieuwsblad voor den Boekhandel, 375
Nievelt, C. van, 376, 503
Nineteenth Century, The, 403
Nisard, D., 83
Nodier, Ch., 59
Noordstar, De, 128
North American Review, 166
Nouhuys, W.G. van, 533
Nouvelles de la République des Lettres, 53
Nuyens, W.J.F., 312, 347, 349, 394
Nijhoff, I.A., 105
Nijhoff, M., 534
Oehlenschläger, A.G., 165, 168
Oldenbarnevelt, Johan van, 121, 260
Olivier, N., 205
Oltmans, J.F., 152, 154; als medewerker en redacteur van *De Gids* 77, 140, 157, 163-164
Onze Eeuw, 532
Oosterzee, J.J. van, 99-100, 238, 240
Opregte Haarlemsche Courant, 25, 28, 194, 288
Opzoomer, C.W., 135, 185, 192-193, 217,

244, 246, 259, 501; relatie met *De Gids* 100-101, 175, 192, 238-239, 245, 312, 464-467; moderne theologie 99-101, 175, 238-240, 456, 460, 464, 479, 484
Ostade, A. van, 117
Oudemans, C.A.J.A., 286
Oudenaerde, M. van, pseud. van Boissevain, Ch., 377
Ouida (pseud. van Ramée, L. de la), 503
Owen, R., 142
Paap, W.A., 507, 518
Pailleron, E., 463
Palgrave, F.T., 59
Palingoproer, 370-371, 377
Palm, J.H. van der, 34, 38, 39, 43
Palmerston, H.J.T., 214
Pasteur, L., 453
Pater, W., 530
Paulding, J.K., 166
Paulsen, F., 386
Paulus, 238, 459
Peel, R., 188, 214
Peerlkamp, H., 49
Penélopé, 27
Penning, W.L., 521
Perk, J., 518-521
Perk, M.A., 523
Philips, Aug., 210
Philosophical Transactions, 53
Pieneman, J.W., 149
Pierson, A., filosofische posities 246, 250, 463-471, 475, 477-480; moderne theologie 247-250, 252, 457-458, 472, 479-481, 484; over kritiek 252; historisme 254; 306; liberale positie 362, 363, 366-368, 372, 411, 475; als letterkundige 379-380, 486, 492, 497, 501; 488
Pierson, H., 335-336, 362, 366, 372, 459-460
Pierson, N.G., 222, 331, 335, 337, 366, 370, 372, 404, 479, 534; als vernieuwend econoom 312-313, 332, 358-362, 367-368, 488
Pindarus, 69
Planche, G., 59, 83, 173, 274
Plato, 364
Plautus, 140
Pol, H., 71, 74, 77, 95, 97, 140, 157, 163-164
Polak, H.J., 486
Portielje, D., 138
Potgieter, E.J., *111*, 11, 20, 28, 42, 44-47, 49, 60, 92, 104, 105, 134, 136, 137, 139; gebruik van de geschiedenis 106, 108, 110-124, 140, 176, 184, 257, 261-262, 264-266, 310; maatschappijopvatting 141-142, 146, 185, 209-210, 221-222, 346; maatschappelijke taak van de literatuur 12, 16-17, 79, 134, 141-142, 153-154, 157-158, 184, 187, 196, 214, 268, 275-279, 282-284, 286, 288, 308, 489; over kunst en nationaliteit 144-146, 152-155, 168, 283, 291-293, 488-489; als criticus 48, 80-81, 83-92, 148, 154, 156, 279, 287-288, 291-293, 296, 308, 488-489, 493, 498; over Vlaamse letterkunde 149-150; aard van zijn nationalisme 33, 84, 132, 149, 267, 310, 389, 393, 397, 400-401, 410, 443, 498; nationalisering van de romantiek 152-155; relatie met andere auteurs en

optreden als redacteur 65-75, 77, 91, 95-100, 122-123, 158-164, 171, 177, 194, 239-240, 249, 252-253, 272-277, 280, 286-302, 315, 318, 497; als persoon 162, 177, 214, 273-274, 276-277, 283, 295; en buitenlandse letterkunde 166-168, 271, 504; 182, 218; over koloniën 225, 231; over slavernij 235-236; literaire bijdragen 73, 75, 77, 153-154, 161, 164, 268-270, 277, 294; over realisme 276, 283-284, 499; over schilderkunst 281, 494; relatie met *De Gids* na 1865 305-307, 354, 486-487, 503; 314, 367, 400, 490-492; als voorbeeld 383, 500-501, 504, 514, 520-521, 524; 527
Potgieter, H. (vader van E.J.), 44, 45
Prins, Arij, 515, 519; zie ook: Cooplandt, A.
Pro Patria, 418
Prudhomme, R.F.A., zie: Sully Prudhomme
Pijzel, E.D., 530
Quack, H.P.G., *364*, 177, 194-195, 197, 270, 289, 295, 300, 306-309, 323, 326, 380, 386-387, 398-400, 426, 476, 486, 488, 497, 503, 505, 508, 513-514, 516, 517, 518, 528; als buitenland-commentator 200-204, 232, 236, 366, 438, 498, 530; politieke positie en maatschappijopvatting 222, 283, 318, 331, 350, 354, 355-

356, 358, 362, 364-368, 370-374, 381-382, 384-385, 388, 411-412
Quarles van Ufford, J.K.W., 226, 229-230, 233
Quarterly Review, als voorbeeld 58, 172-174
Querido, Is., 509
Quinet, E., 59, 173
Rabus, P., 53
Ramaer, J.N., 244, 472
Randwijck, L.N. graaf van, 298
Ranitz, S.N.S. de, 362-363
Ranke, L., 118, 188, 258, 263, 412
Ratisbonne, L., 271
Rau, S.J.E., 73
Recensent, ook der Recensenten, De, 55, 56, 57, 63, 72
Rechteren van Appeltern, J.H. graaf van, 153
Rederijkerskamer voor Uiterlijke Welsprekendheid, 43; zie ook: Romantische Club
Reenen, G.C.J. van, 213
Reepmaker, J.C., 136
Rees, C.F. van, 400
Rees, O. van, 236
Rees, W.A. van, 400, 441
Reiger, W.A., 336, 342
Reigersbergh, Maria van, 259
Rembrandt, 399, 410, 494, 530
Renan, E., 173, 290
Renard, J., 530
Reuter, F., 495, 497, 513
Réveil, Het, 41, 71, 93, 112, 127, 135, 240, 245, 335, 380, 460, 484
Revue des Deux Mondes, La, als model voor *De Gids* 58-59, 172-173, 200, 274, 427; 489, 519
Revue de Paris, La, 59
Revue encyclopèdique, 59
Ricardo, D., 360
Richepin, J., 421, 526
Riehm, C.H., 218, 269, 273, 275
Riemsdijk, Th.H.F. van, 393-394
Robidé van der Aa, C.P.E., 25, 27, 28, 65, 66, 67, 71, 72, 74, 77, 155, 162, 164
Robidé van der Aa jr., P.J.B.C., 226, 233
Rochussen, J.J., 193
Roest van Limburg, Th., 129, 130, 131
Roger Bacon, 435
Roland Holst, A., 533-534
Roland Holst, R., 534
Rollinat, M., 526
Romantiek, 39, 41, 43-44, 49, 79-80, 85, 135, 152-158, 365, 398
Romantische Club, 43
Roorda. T., 71, 74, 227, 242, 245, 248, 250
Roorda van Eysinga, S.E.W., 227
Rooses, M., 396-397, 409, 514, 520-521
Rop, A.L. de, 492, 518

Rossetti, D.G., 414
Rost van Tonningen, [M.B.?], 444
Rotteck, K. von, 255
Rousseau, J.J., 192
Rovers, E.A., 495
Rubens, P.P., 69
Rückert, F., 167, 504
Ruiter, F., 18
Runeberg, J.L., 504
Ruskin, J., 385, 412, 414, 513
Russell Mitford, M., 166
Ruyter, M.A. de, 114
Rijmer, Jan de; zie: Goeverneur, J.J.A.
Rijnsociëteit, 187
Sachse, J.E., 516
Saint-Simon, C.H. de, 142, 362, 365
Sainte-Beuve, C.A., 59, 83, 173, 271, 274, 288, 290-291, 293, 296, 501
Sand, George, 59, 165, 271, 290, 294
Sandeau, J., 173
Santen Kolff, J. van, 517
Sassen, F., 465
Savonarola, G., 190
Savornin Lohman, A.F. de, 347
Schaepman, H.J.A.M., 320, 349-353
Scharten, C., 533
Scharten-Antink, M., 533
Schat der Gezondheid, 218
Schebest, A., 290
Scheffel, J.V. von, 513
Scheffer, A., 281
Scheltema, S.P., 72, 74
Schendel, A. van, 533
Schey, W.G., 51
Schiller, F., 160, 167, 184
Schimmel, H.J., 177, 197, 221, 262, 274-275, 298, 307, 486, 493, 503, 518; literaire bijdragen 268-271, 292, 294, 491-492; als criticus 273, 274-279, 284, 286, 288, 290-291, 293-294, 297, 456, 497;

over realisme 276, 278-279, 284-285, 294-295
Schimmelpenninck, G., 162
Schimmelpenninck, R.J., 162, 175
Schlegel, F., 82
Schleiermacher, F., 94, 246
Schneevoogt; zie: Voorhelm Schneevoogt, G.E.
Scholten, J.H., 95, 99, 100, 238, 240-241, 245, 247, 250, 457, 459-460, 464, 479
Schopenhauer, A., 333, 468, 477
Schrant, J.H., 49
Schultze Delitzsch, H., 222
Schwob, M., 530
Scott, Walter, 43, 58, 73, 144, *151*, 152-153, 157, 159, 165, 286
Scribe, E., 165
Senior, N., 58
Seyffardt, A.L.W., 417, 419-420
Shakespeare, W., 271, 284, 436
Shelley, P.B., 386, 500, 518, 529
Siegenbeek, M., 49
Sillem, J.A., 308, 318, 355, 376, 380-381, 391-392, 412, 475, 491-494, 518; zie ook: Drilman, H.
Simons, G., 51
Simons, P., 51
Slingelandt, S. van, 109, 132
Smiles, S., 222
Smit Kleine, F., 494, 517
Smith, Adam, 360
Smith, S., 58
Smulders, W., 18
Snouck Hurgronje, C., 445, 462, 470
Sociaal Democratische Bond, 368
Soera Rana (pseud. van Esser jr., I.), 492, 519, 521; zie ook: Terburch, C.
Sophie, koningin, 297-298
Southey, R., 58-59
Spandaw, H.A., 73
Spectator, The, 54
Spektator, De, 156
Spencer, H., 368, 372, 413-414, 465, 468, 473, 475-476, 483-484, 515
Spin, C.A., 63, 295
Spinoza, B. de, 245-246, 469-470, 477
Spruyt, C.B., als filosoof 341, 423, 463, 465, 467-471, 475, 477-478, 483-484; over democratie 341-342, 469; nationalisme 352, 406, 410; 378; cultuurkritiek 408, 411, 413, 415; over dienstplicht 418-419, 483; imperialisme 426; 452, 454; tegen darwinisme 474-476; tegen naturalisme 511
Spijker, H.J., 256
Staatscourant, 297
Standaard, De, 128
Stanley, H.M., 412, 438
Star Numan, C., 131, 182
Staring, A.C.W., 30, 42, 73, 74, 80, 86, 290
Steele, R., 54

Steen, Jan, 117, 494
Stirner, M., 246
Stokvis, B.J., 397, 449, 455-456, 471-472, 477
Storm, Th., 495
Storm van 's Gravesande, N.J., 42
Strauss, D.F., 94, 95, 96, 121, 135, 226, 458, 473
Studenten-Almanak, (Leidsche), 135
Stuers, H.J.J.L. de, 441
Stuers, V. de, 351, over monumentenzorg 391-393, 396, 400; 410, 454
Stuiveling, G., 11
Sue, E., 59, 294
Sully Prudhomme, 488, 492, 512, 514
Suzanna, J.A., 74
Swammerdam, J., 453
Swart Abrahamsz, Th., 379
Swarth, H., 519, 521-522, 533
Swieten, J. van, 440
Swinburne, A., 513
Symonds, J.A., 59
Tachtig, beweging van, 11, 17, 305, 349, 421, 451, 480, 490, 513, 517-526
Taine, H., 296, 501, 514
Tak, P.L., 371, 525, 532; ook als: Van de Klei
Tak van Poortvliet, J.P.R., 330, 354-357, 383
Tatler, The, 54
Tegnèr, E., 165, 168, 277
Tellegen, B.D.H., 222, 331-332
Tennyson, A., 414, 513
Terburch, C. (pseud. van Esser jr., I.), 376, 494; ook als: Soera Rana
Terweij, T., 504
Tesselschade, 77, 159, 161
Tex, C.A. den, 121-122, 128

Thackeray, W.M., 271, 488
Thierry, A., 59
Thorbecke, J.R., 49, 50, 51, 58, 91, 100, 104, 105, 109, 118, 121, 122; strekking van zijn historisch werk 123, 140-141; geschiedopvatting 258; positie in de vroege liberale beweging 131-135, 176-177, 187-188; relatie roet *De Gids* 132-133, 136, 139-140, 175, 187-190, 193-194, 219-220, 297-300, 320, 330, 333-334; 135, 137, 162; kwestie van de soevereiniteit 192, 195, 298-300; wet op het armbestuur 208, 210-211, 213; over nationaliteit 291-292, 390, 397, 411; 314; als liberaal leider en minister 184, 197, 205, 207, 214, 218-220, 258, 264, 271, 273, 297-300, 317, 319-320, 322-323, 327, 330-334, 340, 348, 351, 357, 359, 392, 425-426, 431
Thornton, W.T., 434, 492
Thouars, G.A.C.W. de, 164
Thijssen, H.F., 219
Tideman, J., 74
Tiele, C.P., 349-350; moderne theologie en godsdienstwetenschap 457, 459-464, 488
Tienhoven, G. van, 330
Times, The, 58
Tocqueville, A. de, 254, 255, 324, 346
Toergenjev, I.S., 488, 497, 516
Tolk der Vrijheid, De, 129
Tollens, H., 30, 38, 42, 84, 286, 520
Tolstoj, L.N., 488, 516
Tooneelverbond, Het, 491, 505
Toussaint, A.L.G. (Bosboom-), 78, 95, 96, 97, 98, 182, 270-271, 292, 301, 314, 486; relatie met *De Gids* 155-158, 164, 175, 253, 269, 279, 286, 294, 306, 421, 487, 492-493, 502-503
Toynbee, A., 385, 389
Treub, M., 397, 405
Trollope, F., 166
Tromp, M.H., 112, 113, 114, 153, 412
Tutein Nolthenius, R.P.J., 535
Tweemaandelijksch Tijdschrift, 389, 532
Tydeman, H.W., 73, 120
tijdschriften: soorten, typen, karakteristieken 21, 26-32, 35, 38, 42, 46-51, 52-60, 72, 128-129, 172-173, 454, 517-520, 532, 536; functie 13, 14, 38, 52-60, 130, 172-173, 336-337, 454, 488-489, 517-520, 523, 532; onderzoek 19, 20-22, 55, 353, 368
Tijd, de, 249, 350, 533
Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië, 228, 426
Tijdspiegel, De, 172, 518
Tylor, E.B., 368
Uhland, L., 290
Ullmann, K., 94
Ulsen, W. van, 44, 45
Vaderland, Het, 400
Vaderlandsche Letteroefeningen, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 42, 45, 46, 48, 52, 55, 56, 57, 60, 63, 69, 71, 72, 75, 172, 183, 214, 306, 376
Van de Klei, zie: Tak, P.L.
Veegens, J.D., 335-337, 342, 355, 362

Verdam, J., 529
Verein für Sozialpolitik, 361
Ver Huell, K.H., 175
Verlaine, P., 526-527, 530
Versammlung deutscher Naturforscher und Ärtzte, 397
Verwey, A., en het beeld van *De Gids* 11, 17, 95, 305-306, 523-524; 490, 522-524, 526-527, 532-533
Veth, D., 426
Veth, J., 389, 490, 522, 531, 534
Veth, P.J., 225, 77, 138, 139, 140, 174, 177, 198, 221, 226-227, 239, 273, 288, 295, 298, 337, 486, 497, 531; over nationaliteit 147-148, 183, 203, 292; nationalisme 400-403; Engeland als modelnatie 204, 402-403; belang van openbaarheid 219-220, 228, 279; als koloniaal specialist 220, 223-237, 279, 426, 428-432, 440; over slavernij 235-236, 401
Vigny, A. de, 59
Villon, F., 530
Vinet, A., 501
Viotta, H., 492
Visser Szn., S. de, 164
Vissering, S., *206*, 77, 96, 104, 124, 135, 138, 140, 205-206, 144, 174, 176, 182, 194-195, 198, 214, 295-296, 298-301, 314, 316, 319, 343, 493; als liberaal en economist 140-141, 143, 186-187, 198, 205-207, 210-212, 215-217, 225, 227, 239, 255, 292, 294, 312, 323, 330-334, 336-337, 339,

348, 358-360, 367, 388, 391, 422-423, 434, 460, 487, 492; gebruik van de geschiedenis 140, 255, 351; over koloniën 224-225
Vlissingsche Courant, 129, 138
Vloten, J. van, moderne theologie 95, 96, 98, 99, 101, 238-239, 241, 459; 135, 145, 253, 272, 280, 378, 418, 486; spinozisme 465, 470, 477; 523
Vluchtig, Piet (pseud. van Smit Kleine, F.), 494
Vlugt, W. van der, 318, 370-374, 381, 385-387, 389, 406, 410-411, 476-477, 506, 527-530, 532
Vogt, C., 472-473
Vondel, J. van den, 111, 115, 117, 183, 266, 286, 307, 497, 518
Voorhelm Schneevoogt, G.E., 43, 44, 47, 77, 78, 145, 167, 174, 177; als hygiënist 218-219, 221, 244, 451-453; vrijzinnigheid 101, 171, 239, 244-245, 250, 452; 295, 298, 314 (correctie: VS overleed in 1871), 487
Vosmaer, C., 351, 379, 385, 486-487, 492, 522
Vragen des Tijds, 317, 336-337, 361, 374, 487, 517; fusiebesprekingen met 355, 409, 531
Vreede, G.W., 185, 202
Vriend der Waarheid, De, 42
Vriend des Vaderlands, De, 46, 48, 56
Vries, Jer. de, 45, 46, 71, 74, 108, 110
Vries, M. de, 135, 404
Vrijdagsche Vereeniging, 138-139, 143, 178, 182, 190, 214
Vrije Gedachte, De, 334
Vrijzinnig-Democratische Bond, ook als: VDB, 354, 534-535
Waakzame, De, 35
Waal, E. de, 430-431
Waarheid in Liefde, 101
Wachter, De, 350
Wachter, Onze, 350
Wagner, R., 492, 517
Wagner-Vereeniging, 492
Wal, J. de, 73
Wallis, A.S.C. (pseud. van Opzoomer, A.S.C.), 520
Wap, J.J.F., 42
Weegschaal, De, 128
Weruméus Buning, A., 495
Westerman, M., 28, 47
Wetenschappelijk Maandschrift, bestaande in eene verzameling van wetenschappelijke onderwerpen, 55
Wetenschappelijke Bladen, 319
Weijers, H.E., 71, 73, 74, 226
Whitman, W., 513
Whittier, J.G., 166-167
Wilberforce, W., 58
Wilhelmina, prinses, 438
Willem van Oranje, prins, ook als: Willem de Zwijger 113, 114, 118, 119, 120-122, 137, 256, 260, 264, 394-395, 412, 421
Willem I, koning, 28, 33, 35, 36, 79, 106, 116, 123, 128, 129, 132, 149, 196, 226
Willem II, koning, 129, 132, 137, 183-184, 188-189
Willem II, stadhouder, 123

Willem III, koning, 235, 322, 329
Willem III, stadhouder, 114, 115, 264-265
Willems, J.F., 45, 149-150
Willis, N.P., 166
Wilson, J., 165, 166
Windelband, W., 343
Winkel, J. te, 379
Winkler, T.C., 251, 454, 472-473
Winkler Prins, A., 250-251, 471
Wiskerke, E., 55
Withuijs, C.G., 27, 45, 71, 74
Witt, Cornelis de, 123
Witt, Johan de, 121, 123, 264-265
Woensel, P. van, 290
Wolff, D.E.W., 513
Wolters, W.P., 494
Wordsworth, W., 165
Wundt, W., 468-469
Wijck, B.H.C.K. van der, 381, 455, 463, 467, 470, 483
XXste Eeuw, De, 532
IJntema, J.W., 25, 28, 29, 32, 45, 48, 56, 57, 65
Zaaijer, J., 370, 373-374
Zeeman, J., 244, 472
Zendelinggenootschap, 233, 433
Zimmerman, J.C., als liberaal 177, 336, 392; 195, 214, 221, 273; over koloniën 226, 229-231, 234, 399, 437, 440; 249, 252; literaire bijdragen 269-270, 274, 493, 504; als criticus 273-274, 277-279,

281, 286, 288, 290, 293, 497, 502; 273-274; 287, 289, 295, 298, 301, 307, 337, 486, 505, 523
Zimmerman, W. H., 44, 45
Zola, E., 488, 514-516, 526
Zondagsblad, 200, 319
Zuylen van Nyevelt, J.Ph.J.A. graaf van, 322

De Gids

archivalia, 20, 631-632
oprichting, 25-32
beeld, reputatie, status, 11-17, 25, 33, 74-75, 85-86, 223, 253, 294, 305-309, 318, 336-337, 375, 380-381, 392, 404-405, 421, 425-426, 464, 487, 490, 503, 510, 517, 533, 536
redactiebeleid en programma, 17, 19, 29-32, 52, 60, 71, 74, 76-77, 79, 81, 85, 88, 91-93, 100-101, 134-135, 138-140, 143, 161-164, 171-176, 181, 221, 223-224, 226, 236-237, 238-240, 242, 247, 251-253, 268, 271-272, 277-279, 287, 309-310, 316, 333-334, 336, 354-357, 359-360, 366-367, 368, 371, 374-375, 384-385, 399-400, 409, 417-418, 421, 425, 427-428, 440-441, 444, 452-454, 459, 467, 472, 475, 487-491, 496-499, 507, 517-519, 521, 524, 527-536
redactiesamenstelling en redactionele kwesties, 16, 19, 63-67, 69-73, 77, 93, 95-98, 139-140, 163-164, 171, 173-174, 176-178, 181, 194-195, 238-239, 244-245, 272-273, 276-277, 286-289, 295-302, 308, 337-338, 354-356, 380-381, 384-387, 409, 425-426, 451-452, 467, 477, 491, 493, 500, 503-509, 523, 527-531, 533-535
medewerkers, 71-72, 74, 77-78, 93, 136, 139, 160-164, 175, 178-181, 226, 239-240, 234, 245, 252-254, 268-269, 282, 294, 308, 417, 451, 457, 463-465, 475, 492-493, 513, 521, 533-535
publieksomvang en -samenstelling, 12, 15, 16, 30, 32, 63, 75, 76, 88, 93, 172-173, 179-180, 216, 253, 268, 282-283, 307-309, 355, 375-376, 467, 492, 507, 531, 536
uitgevers, 25-32, 66, 75-76, 76 (n55), 88, 162, 174, 295-296, 528
rubrieken, 30, 75, 161-161, 172-176, 181-182, 200, 217, 223, 271-272, 289-290, 313, 319, 427-428, 438-439, 452-453, 491-492, 502-503, 506-507, 513, 530, 535
liberalisme, 11, 12; doctrinair-liberale cultuur 13, 22, 79-81, 89, 90-91, 92, 99, 101, 120-125, 126; politisering vanaf 1840 130-140; doctrinair liberalisme 133, 140-141, 145-146; 159, 162, 168, 172, 181, 185, 187, 193-194, 199-200, 205-206, 217, 219-220, 225, 229, 234, 248, 252, 254-256, 260, 264, 266-267, 268, 280-281, 310-315, 316-318, 328, 330; uiteengaan van jong- en oudliberalen 317, 330-338, 360; 342-343, 351-357, 363, 373, 388-389, 411-412, 423-424, 457, 467, 482, 534-535
nationalisme (oordeel over Nederland, nationaliteit en nationale toestand), 29, 33, 81, 84, 106-110, 120-122, 136, 144-149, 150-160, 183, 190, 200, 215, 217, 225, 258, 261-262, 266-267, 283, 292-293, 310, 314-315, 325-326, 331, 337, 347, 374, 386, 389-423, 428, 432, 437, 439, 443, 447, 488, 495, 505, 514, 531, 535-536

opvatting van beschaving, 232-234, 236, 249, 257, 280, 341-342, 344, 354, 362, 367, 377-381, 386, 399, 402, 404-405, 407-409-410, 414-415, 419-421, 430, 433-436, 438, 442, 454, 479, 495-496, 516, 526, 534
opvatting, praktijk en invloed van kritiek 29, 80-93, 98-100, 102, 164, 272, 274-275, 278-282, 285, 288-294, 296, 309, 363, 393, 410-411, 422, 497, 500-503, 507-513, 523, 526-527, 533-534
geschiedenis, (betekenis en gebruik van), 79-81, 102-125, 254-267, 449; wijsgerige geschiedbeschouwing 80, 102-104, 124-125, 140, 184-185, 193, 205-206, 242, 246-247, 254-256, 258-259, 283, 346, 351; vooruitgangsgeloof 79-81, 103-105, 119, 124-125, 140, 184, 205-206, 255-256, 359, 388; breuk met conciliante geschiedschrijving 105, 120; gebruik van de Gouden Eeuw 112-118, 256, 265-266, 310-311, 401, 494; verwetenschappelijking 105, 118-119, 258-260, 276, 310-312, 349, 391, 393-395; tegen de

antirevolutionaire interpretatie 105, 120-122; liberale interpretatie 120-125, 188, 196, 340, 349; 154-155, 259-260, 262-265, 312; exemplarische geschiedenis 210, 256-257; 270-271, 359, 365-366; monumentalisering, musealisering 124 (n81), 391-394, 422, 449, 453, 494
retoriek en vocabulaire, (gebruik van), 91-92, 141, 187, 204, 243, 329, 369-370, 377-379, 382, 388-389, 397-398, 401, 407-408-409, 413, 422-424, 433-434, 436-437, 445-446, 450, 469, 478, 494-495, 525-526
zedelijke wereldorde, (idee van), 200-204, 217, 232, 242, 257, 285, 344, 359, 371, 469, 478, 481
moraliteit, ethiek, fatsoen, 195, 199-200, 320; 211-213, 231, 313-314, 338-339, 344-346, 367, 369, 371-374, 385, 386-387, 409-414, 419-420, 450-451, 465, 474-475, 478-479, 481-485, 489, 496, 499-500, 516
literatuur en kunst, algemeen 18, 281, 309, 313, 392-394, 489, 491-492, 511-512, 515; betekenis van letterkunde en letterkundig 17, 72, 280-281; taak en functie 17, 18, 29-30, 72, 79, 83, 87-88, 92, 116-117, 150-152, 157-160, 166-168, 187, 209-210, 266, 268, 270, 277-279, 281-286, 293, 313, 370, 488-489, 493, 496-497, 499, 501-503, 505, 509-514, 520, 522, 532-534; kunstenaarschap 157-158, 277, 279-280, 283, 285, 293, 511-513, 522, 525-526; genres en vormen 18, 30, 152-160, 268-270, 277-281, 291, 492-496; over schilderkunst 18, 112, 114-115, 274, 281-282, 494-495, 511; over toneel 18, 275, 491; estheticisme 17, 18, 278, 293, 386, 409, 513-514, 521-522, 525-526, 531; realisme 79, 159-160, 242, 270, 274, 276, 278, 283-286, 290, 294, 341, 489, 510-511, 515-516, 525-526; naturalisme 313, 341, 386, 421, 450-451, 471, 503, 508-509, 511, 513-517
filosofie en wetenschap, 93, 99-100, 240-242, 341, 463-471; empirisme 244, 246, 250-251, 312, 455, 464-468, 470-471; positivisme 222, 244, 252, 259-260, 310-314, 360-361, 391, 455, 457, 462-465, 467-469, 481, 491; materialisme 239, 241-242, 245-246, 250, 313, 452, 455-456, 465-466, 468, 470-473, 476-478, 482, 517; pessimisme 285, 313, 333, 371-372, 377, 450, 471, 477-479; spinozisme 245-246, 465, 470, 477; criticisme, kenniskritiek 312, 465-466, 468, 479-480; darwinisme 244, 250-251, 313, 372, 397-398, 436, 452-453, 470, 471-478
theologie en godsdienst, 93; begin van de moderne theologie, Groninger richting 93-96, 98-101, 241; 197, 233-234, 238-242; Tübinger invloed 95-96, 101, 113, 121, 239-243, 245, 247, 255, 459-461; moderne theologie 247-252, 287, 450, 456-464; 479-485; ethische richting 481-485; 528
maatschappelijke orde en politiek: staatsrechtelijke kwesties (grondwet, soevereiniteit, monarchie, democratie) 116, 120-123, 130-134, 136-138, 183-186, 190, 192, 195-197, 297-300, 316-317, 321-330, 334-335, 338-347, 354-357; sociale orde (armoede, sociale kwestie, standsbesef, gemeenschap) 142-143, 208-213, 221-222; 282-283, 314, 326, 332-333, 335-336, 338-339, 344-346, 356-357, 358-387, 388, 398, 410-411, 414-416, 418-419, 447-448, 496; socialisme, arbeidersbeweging 142-143, 186-187, 207, 317, 335, 346-347, 358; ‘kathedersocialisme’ 361, 364; 364-367, 373, 377, 382, 384-385, 398; confessionalisme 190, 193, 197-198, 317, 320, 323, 327, 347-354, 358; antirevolutionairen 105, 120-122, 188-189, 191-192, 198, 347-348, 398; katholieken, katholicisme, ultramontanisme 31, 93, 102, 146, 189, 253, 256, 312, 317-318, 330, 348-351, 394-396, 398; onderwijs 190-191, 209, 212-213, 217-218, 347-348, 353-354, 415-416, 454, 476; pers, openbaarheid, dagbladzegel 133, 136, 138, 204, 216-217, 220-221, 224-225, 227-228, 243, 431, 497; defensie, dienstplicht, krijgsmacht 257-258, 331, 334, 416-420

kolonialisme 223-234, koloniale oppositie 227-230; cultuurstelsel en batigslotpolitiek 229-231, 428-432; rentmeesterschap en ereschuld 231; idee van ras, biologische beschouwing 234-

235, 396-398, 401-402, 406, 411, 436-437, 445, 536; 311, 397-398, 405-407, 425-448; imperialisme 232, 397-409, 411-412, 425, 434-448, 536
oordelen over andere landen: België, Vlaamse literatuur en Vlaamse beweging 149-150, 196, 409, 520; Duitsland en de Duitse cultuur 37, 83, 94-95, 147-148, 152, 165, 167-168, 183, 203, 246, 267, 342, 359-361, 365, 383, 411, 418, 421, 465, 488, 513; Engeland en de Britse cultuur 165-166, 186-187, 203-204, 208, 271-272, 339, 385, 401-403, 406, 411, 465, 488, 513, 515; Frankrijk en de Franse cultuur 83, 108-109, 152, 165, 201-203, 257, 267, 271-272, 361, 409-411, 488, 499, 510, 513, 530